EDİTÖR Suraiya Faroqhi
Kate Fleet
ÇEVİRİ Bülent Üçpunar

Türkiye Tarihi
1453 — 1603

Kitap YAYINEVİ

Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu

TÜRKİYE TARİHİ
Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu
1453-1603
Cilt 2

Osmanlı İmparatorluğu 1453'te Konstantinopolis'i alarak Bizans İmparatorluğu'na son veren bir genişleme dönemine girmiş, 16. yüzyılda dünya sahnesinin başat siyasi aktörlerinden biri haline gelmişti. Akdeniz çevresinde Adriyatik Denizi'nden Fas'a, ayrıca Kafkaslar'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakların sahibi olan Osmanlılar askeri güçlerinin doruğuna da bu dönemde erişmişlerdi. Önce birçok Osmanlı, daha da sonra tarihçiler bu dönemi devletin güçlü, sultanın kudretinin sorgulanamaz olduğu, entelektüel hayatın ve sanatın zenginleştiği bir altın çağ olarak gördüler. Cambridge Türkiye Tarihi'nin ikinci cildi, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden 1603'te I. Ahmed'in tahta çıkışına kadar süren bu dönemi ele alıyor. Alanın önde gelen tarihçilerinin yazdığı makaleler Osmanlı gücünün bu hatırı sayılır genişlemesi ile Osmanlı entelektüel ve kültürel dünyasının edebiyat, sanat ve mimari yoluyla yükselişini inceliyor. Ayrıca, özellikle dönemin sonlarına doğru, imparatorlukta iktisadi krizler, isyanlar ve bitmek bilmeyen savaşların hüküm sürdüğü yıllarda, Osmanlı devletinin yüzleşmek zorunda kaldığı zorlukları araştırıyor.

SURAIYA N. FAROQHI Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmıştı. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesinde profesör olarak görev yapıyor. Başlıca yayınları şunlardır: *Pilgrims and Sultans* (Londra, 1994, *Hacılar ve Sultanlar*, İstanbul, 2000); *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge, 1999, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, İstanbul 2003); *Subjects of the Sultans, Almancadan terc.* Martin Bott (Londra, 2000; *Osmanlılarda Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* İstanbul, 1997); *The Ottoman Empire and the World Around It* (Londra, 2004, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, 2007); *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra, 2009, *Osmanlı Zanaatkârları*, İstanbul, 2011). Ayrıca *Animals and People in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2010), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2015) ile *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, III. Cilt* (Cambridge, 2006, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Cilt 3: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 2011) adlı eserlerin editörlüğünü yaptı.

KATE FLEET, Cambridge Üniversitesi, Newnham Kolej bünyesinde bulunan Skilliter Osmanlı Araştırmaları Merkezinin direktörüdür. Başlıca yayınları şunlardır: *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999, *Erken Osmanlı Döneminde Türk Ceneviz Ticareti*, 2009); *A Social History of Ottoman Istanbul* (Ebru Boyar ile birlikte, Cambridge, 2010, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, İstanbul, 2014); *Ottoman Economic Practices in Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria* (Svetla Ianeva iyle birlikte, Ankara, 2014), ayrıca, *The Cambridge History of Turkey, Volume 1: Byzantium to Turkey, 1071-1453* (Cambridge, 2009, *Türkiye Tarihi, 1071-1453, Cilt 1:Bizans'tan Türkiye'ye*, 2012) adlı eserin editörlüğünü de yaptı. *Turkish Historical Review*'ın genel yayın yönetmenliğini yürüten Kate Fleet, *Encyclopaedia of Islam Three* adlı eserin de icra editörlerinden biridir

TÜRKİYE TARİHİ
Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu
1453-1603
Cilt 2

Osmanlı İmparatorluğu 1453'te Konstantinopolis'i alarak Bizans İmparatorluğu'na son veren bir genişleme dönemine girmiş, 16. yüzyılda dünya sahnesinin başat siyasi aktörlerinden biri haline gelmişti. Akdeniz çevresinde Adriyatik Denizi'nden Fas'a, ayrıca Kafkaslar'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakların sahibi olan Osmanlılar askeri güçlerinin doruğuna da bu dönemde erişmişlerdi. Önce birçok Osmanlı, daha da sonra tarihçiler bu dönemi devletin güçlü, sultanın kudretinin sorgulanamaz olduğu, entelektüel hayatın ve sanatın zenginleştiği bir altın çağ olarak gördüler. Cambridge Türkiye Tarihi'nin ikinci cildi, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden 1603'te I. Ahmed'in tahta çıkışına kadar süren bu dönemi ele alıyor. Alanın önde gelen tarihçilerinin yazdığı makaleler Osmanlı gücünün bu hatırı sayılır genişlemesi ile Osmanlı entelektüel ve kültürel dünyasının edebiyat, sanat ve mimari yoluyla yükselişini inceliyor. Ayrıca, özellikle dönemin sonlarına doğru, imparatorlukta iktisadi krizler, isyanlar ve bitmek bilmeyen savaşların hüküm sürdüğü yıllarda, Osmanlı devletinin yüzleşmek zorunda kaldığı zorlukları araştırıyor.

KİTAP YAYINEVİ 318
BAŞVURU KİTAPLIĞI DİZİSİ – 22

TÜRKİYE TARİHİ: BİR DÜNYA GÜCÜ OLARAK OSMANLI İMPARATORLUĞU, 1453-1603,
CİLT 2 / EDİTÖRLER SURAIYA N. FAROQHI, KATE FLEET

ÖZGÜN ADI
THE CAMBRIDGE HISTORY OF TURKEY, VOLUME 2:
THE OTTOMAN EMPIRE AS A WORLD POWER, 1453–1603

ÇEVİRİ
BÜLENT ÜÇPUNAR

DÜZELTİ
FEVZİ GÖLOĞLU

KİTAP TASARIMI
YETKİN BAŞARIR, BEK

TASARIM DANIŞMANLIĞI
BEK

KAPAK TASARIMI
PINAR AKKURT

BASKI VE CİLT
MAS MATBAACILIK A.Ş.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12055
T: (0212) 294 10 00 F: (0212) 294 90 80
E: İNFO@MASMAT.COM.TR

1. BASIM
MART 2016, İSTANBUL

ISBN (TAKIM) 978-605-105-062-1
ISBN (2. CİLT) 978-605-105-155-0

YAYIN YÖNETMENİ
ÇAĞATAY ANADOL

KİTAP YAYINEVİ LTD.
KÂĞITHANE BİNASI
HAMİDİYE MAHALLESİ, SOĞUKSU CADDESİ NO. 3/1-A
34408 KÂĞITHANE-İSTANBUL
SERTİFİKA NO: 12348
T: (0212) 294 65 55 F: (0212) 294 65 56
E: KİTAP@KİTAPYAYİNEVİ.COM
W: WWW.KİTAPYAYİNEVİ.COM

Türkiye Tarihi

Bir Dünya Gücü Olarak Osmanlı İmparatorluğu

1453-1603

Cilt 2

Editörler
Suraiya N. Faroqhi
Kate Fleet

Çeviri
Bülent Üçpunar

Kitap Yayınevi

İÇİNDEKİLER

Resim Listesi

Haritalar

Katkıda Bulunanlar

EBRU BOYAR, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde doçent olarak görev yapıyor. Başlıca yayınları şunlardır: *Ottomans, Turks and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (Londra, 2007) ve Kate Fleet ile birlikte yazdığı *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge, 2010, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, 2014).

PALMIRA BRUMMETT Brown Üniversitesinde misafir tarih profesörüdür ve Tennessee Üniversitesi (Knoxville) Tarih Bölümünde Beşeri Bilimler Üstün Profesörlük unvanına sahiptir. Başlıca yayınları şunlardır: *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany, N.Y., 1994); *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany, N.Y., 2000); *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*, (Cambridge, 2015). Ayrıca, *The 'Book' of Travels: Genre, Ethnology, and Pilgrimage, 1250-1700* (Leiden, 2009) adlı eserin editörlüğünü yapmıştır.

MURAT ÇİZAKÇA, Prof. Dr. Boğaziçi Üniversitesi'nden emekli olduktan sonra Koç, Fatih ve Bahçeşehir üniversitelerinde öğretim üyeliği yapmış, daha sonra Münih (LMU) Üniversitesi ve Kuala Lumpur'daki INCEIF Üniversitesi'nde Mukayeseli Uygarlıklar Tarihi ve İslami Finans dersleri vermiştir. Şu anda yarı zamanlı olarak Lüksemburg Üniversitesi, Luxembourg School of Finance'de İslami Finans dersleri vermektedir. Başlıca yayınları şunlardır: *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden, 1996); *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World from the Seventh Century to the Present* (İstanbul, 2000); *Demokrasi Arayışında Türkiye, Laik-Dindar-Demokrat Uzlaşmasına Bir Katkı* (Ankara, 2002), *Islamic Capitalism and Finance: Origins, Evolution and the Future* (Cheltenham: Edward Elgar, 2011), Mustafa Akyol ile, *İslam'ın Unutulan Ekonomik Modeli: Ahlaki Kapitalizm*, (İstanbul: Ufuk Yayınları, 2012), *Islam and the Challenges of Western Capitalism* (Cheltenham: Edward Elgar, 2014).

GÉZA DÁVID Budapeşte Loránd Eötvös Üniversitesinde Osmanlı Araştırmaları profesörüdür ve aynı üniversitede Türkçe Bölümü başkanı olarak görev yapmaktadır. Yayınları arasında şunlar vardır: *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* (Budapest, 1994, Pál Fodor'la birlikte); *16. Yüzyılda Simontornya Sancağı* (İstanbul, 1999); ve *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (Leiden, 2000); *Affairs of State Are Supreme: The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)* (Budapeşte, 2005); and *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* (Leiden, 2007) (her üç eserin editörlüğünü Pál Fodor'la birlikte üstlenmiştir).

SURAIYA N. FAROQHI Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve Münih Ludwig-Maximilians Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmıştı. Halen İstanbul Bilgi Üniversitesinde profesör olarak görev yapıyor. Başlıca yayınları şunlardır: *Pilgrims and Sultans* (Londra, 1994, *Hacılar ve Sultanlar,* İstanbul, 2000); *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge, 1999, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir,* İstanbul 2003); *Subjects of the Sultans, Almancadan terc.* Martin Bott (Londra, 2000; *Osmanlılarda Gündelik Yaşam, Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* İstanbul, 1997); *The Ottoman Empire and the World Around It* (Londra, 2004, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya,* İstanbul, 2007); *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra, 2009, *Osmanlı Zanaatkârları,* İstanbul, 2011). Ayrıca *Animals and People in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2010), *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities* (New York, Oxford: Berghahn Books, 2015) ile *The Cambridge History of Turkey: The Later Ottoman Empire, III. Cilt* (Cambridge, 2006, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Cilt 3: Geç Osmanlı İmparatorluğu,* 2011) adlı eserlerin editörlüğünü yaptı.

KATE FLEET, Cambridge Üniversitesi, Newnham Kolej bünyesinde bulunan Skilliter Osmanlı Araştırmaları Merkezinin direktörüdür. Başlıca yayınları şunlardır: *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999, *Erken Osmanlı Döne-*

1481-1512	**II. Bayezid**
1481	Osmanlıların Otranto'dan çekilmesi
1482	Cem Sultan'ın Hospitaller Şövalyelerine sığınması
1484	Osmanlıların Kilia ve Akkerman'ı fethi
1485-91	Osmanlı-Memluk savaşı
1495	Cem Sultan'ın vefatı
1497	Boğdan'daki Osmanlı hâkimiyetinin güçlenmesi
1499-1503	Osmanlı-Venedik savaşı
1500	Modon'un fethi
1500	Koron'un fethi
1501	Osmanlıların Dıraç'ı (Durrës) fethi
1501	Şah İsmail'in Tebriz'i fethi
1508	Şah İsmail'in Bağdat'ı fethi
1511	Şah Kulu isyanı
1512-20	**I. Selim**
1514	Osmanlıların Şah İsmail'i Çaldıran Muharebesinde mağlup etmesi
1516	Osmanlıların Mekke, Medine ve Kudüs'ü fethi
1517	Osmanlıların Mısır'ı fethi ve Memluk Sultanlığı'nın ortadan kaldırılması
1517	Osmanlıların Cidde yakınlarında Portekizliler karşı zaferi
1520-66	**I. Süleyman**
1521	Osmanlıların Belgrad'ı fethi
1522	Osmanlıların Rodos'u fethi
1524	Mısır Valisi Ahmed Paşa'nın isyanı
1526	Osmanlıların Mohaç Muharebesi zaferi
1526	Osmanlıların Zebid ve Aden'i fethi
1526	Anadolu'da isyan
1528	Kalender'in Anadolu'da çıkardığı isyan
1529	Osmanlıların başarısız Viyana kuşatması
1534	Osmanlıların Tebriz ve Bağdat'ı fethi

minde Türk Ceneviz Ticareti, 2009); *A Social History of Ottoman Istanbul* (Ebru Boyar ile birlikte, Cambridge, 2010, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, İstanbul, 2014); *Ottoman Economic Practices in Periods of Transformation: The Cases of Crete and Bulgaria* (Svetla Ianeva iyle birlikte, Ankara, 2014), ayrıca, *The Cambridge History of Turkey, Volume 1: Byzantium to Turkey, 1071-1453* (Cambridge, 2009, *Türkiye Tarihi, 1071-1453, Cilt 1:Bizans'tan Türkiye'ye*, 2012) adlı eserin editörlüğünü de yaptı. *Turkish Historical Review*'ın genel yayın yönetmenliğini yürüten Kate Fleet, *Encyclopaedia of Islam Three* adlı eserin de icra editörlerinden biridir.

GOTTFRIED HAGEN Michigan Üniversitesi (Ann Arbor) Yakındoğu Araştırmaları Bölümünde doçent olarak görev yapıyor. Başlıca yayınları şunlardır: *Die Türkei im Ersten Weltkrieg. Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanischtürkischer Sprache eingeleitet, übersetzt und kommentiert* (Frankfurt ve Berne, 1990) ve *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Katib Celebis Gihannüma* (Berlin, 2003). Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine ve daha önceki dönemler bağlamında Osmanlı coğrafya nosyonları ve insan uzamının örgütlenmesine ilişkin Alman tarihyazımı hakkında birçok yayını vardır. Halen Osmanlı dönemindeki Hz. Muhammed biyografileri hakkında bir araştırma üzerinde çalışmaktadır.

COLIN IMBER 2005'teki emekliliğine dek Manchester Üniversitesinde Türkçe doçenti olarak görev yaptı. Başlıca yayınları şunlardır: *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990); *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997); *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Basingstoke, 2001, yeni baskı 2009); ve *The Crusade of Varna* (Aldershot, 2006). Ayrıca, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey ile birlikte, *Frontiers of Ottoman Studies* (Londra, 2005) adlı eserin editörlüğünü yaptı ve Norman Calder'ın vefatının ardından *Islamic Jurisprudence in the Classical Era* (Cambridge, 2010) adlı kitabını yayına hazırladı.

ÇİĞDEM KAFESCİOĞLU Boğaziçi Üniversitesinde Tarih Bölümünde doçent olarak görev yapıyor. *Constantinopolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (University

Park, Pa., 2009) adlı kitabın yazarıdır. Lucienne Thys Şenocak'la birlikte *Aptullah Kuran İçin Yazılar: Essays in Honour of Aptullah Kuran* (İstanbul, 1999) adlı eseri yayına hazırladı. Hem merkezi toprakları hem de Arap eyaletlerini kapsayacak şekilde erken modem dönem Osmanlı sanat tarihi ve şehirciliği hakkında birçok makale ve kitap bölümü yayınladı.

SELİM S. KURU Washington Üniversitesi (Seattle) Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölüm Başkanıdır. Türk ve Osmanlı Araştırmaları dalında doçent doktor olarak görev yapmaktadır. Fars ve İran Çalışmaları ile Türk ve Osmanlı Çalışmaları Programlarının yöneticisidir. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu ve Ali Emre Özyıldırım ile birlikte *Eski Türk Edebiyatına Yeni Yaklaşımlar* (2005-) adlı kitap serisinden çıkan on kitabın editörlüğünü yaptı. Başlıca makaleleri şunlardır: "Naming the Beloved in Ottoman Turkish Gazel: The Case of İshak Çelebi," *Gazel as World Literature II: From a Literary Genre to a Great Tradition. Ottoman Gazel in Context*, içinde, ed. Angelika Neuwirth, M. Hess, J. Pfeiffer ve B. Sagaster (Würzburg, 2006) ve "Pious Journey, Sacred Desire: Observations on the Mi'raj in Early Anatolian Turkish Verse Narratives," *The Prophet's Ascension: Cross-cultural Encounters with the Islamic Mi'raj Tales*, içinde ed. Christiane Gruber ve Frederick Colby (Bloomington, Ind., 2010).

SALİH ÖZBARAN emekliliğine kadar Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Bölümünde profesör olarak görev yaptı. Başlıca yayınları şunlardır: *Tarih ve Öğretim* (İstanbul, 1992); *The Ottoman Response to European Expansion: Studies on Ottoman-Portuguese Relations in the Indian Ocean and Ottoman Administration in the Arab Lands during the Sixteenth Century* (İstanbul, 1994); *Portekizli Seyyahlar. İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında* (İstanbul, 2007); *Tarih, Tarihçi ve Toplum. Tarihin Çağrışımı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üzerine Düşünceler* (İstanbul, 1997); *Güdümlü Tarih* (İstanbul, 2003); *Bir Osmanlı Kimliği: 14-17. Yüzyıllarda Rum/Rumi Aidiyet ve İmgeleri* (İstanbul, 2004); *Osmanlı'yı Özlemek ya da Tarih Tasarlamak* (Ankara, 2007); *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century* (İstanbul, 2009); *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* (İstanbul, 2004); *Küllerinden Doğan "Kasaba" Turgutlu*, (İzmir

2013). Ayrıca, Cengiz Orhonlu'nun, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım* (İzmir, 1984) ile V. J. Parry'nin *Richard Knolles' History of the Turks* (İstanbul, 2003) adlı eserlerini yayına hazırladı ve İdris Bostan, Lütfü Sancar ve Zeki Arıkan ile birlikte *Türk Denizcilik Tarihi* (İstanbul, 2009) adlı kitabın editörlüğünü üstlendi.

GILLES VEINSTEIN (1945-2013) Paris'te Collège de France'da profesör olarak görev yaptı. Çok sayıda yayını arasında şunlar vardır: *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545* (Paris ve Cambridge, Mass., 1987, M. Berindei ile birlikte); *État et société dans l'Empire ottoman, XVIe-XVIIIe siècles: La terre, la guerre, les communautés* (Aldershot, 1994); *Le sérail ébranlé* (Paris, 2003, Nicolas Vatin ile birlikte); *L' Europe et l'Islam. Quinze siècles d'histoire* (Paris, 2009, Henry Laurens ve John Tolan ile birlikte). *Salonique, 1850-1918. La 'ville des Juifs' et le réveil des Balkans* (Paris, 1992) isimli eserin editörlüğünü yapmıştır; *Les Ottomans et la mort. Permanences et mutations* (Leiden, 1997); *Syncrétismes et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman des XIIIe-XVIIIe siècles, Actes du Colloque du Collège de France octobre 2001* (Leuven, 2005, Alexandre Popovic ile birlikte); *Les voies d'Allah. Les ordres mystiques dans l'Islam des origines à aujourd'hui* (Paris, 1996, Nicolas Vatin ile birlikte); ve *Insularités ottomanes* (Paris, 2004).

Kronoloji

1451-81	**II. Mehmed, Fatih**
1451	Karaman seferi
1453	İstanbul'un fethi
1454-5	Sırbistan'daki Osmanlı seferleri
1455	Ceneviz kolonileri Foça ve Yeni Foça'nın düşmesi
1456	Limni ve Enez'in fethi
1456	Osmanlıların başarısız Belgrad kuşatması
1456	Atina'nın zaptı
1457	Curac Branković'in ölümü
1457	Papalık donanmasının Ege'de faal hale gelmesi
1459	Sırbistan'ın fethi
1459	Ceneviz kolonisi Amasra'nın düşüşü
1460	Osmanlıların Mora'yı fethi
1461	Sinop'un fethi
1461	Osmanlıların Trebizond (Trabzon) Bizans İmparatorluğunu ele geçirmesi
1462	Eflak'ın teslim olması
1462	Midilli'nin fethi
1463	Bosna'nın fethi
1463-79	Osmanlı- Venedik savaşı
1466	Hersek'in fethi
1468	Gjerj Kastriote'un (İskender Bey) ölümü
1468, 1469	Karaman'a karşı sefer
1470	Ağriboz'un fethi
1471, 1472	Karaman'a karşı sefer
1473	Osmanlıların Uzun Hasan'a karşı Otlukbeli (Başkent) zaferi
1474	Karaman Beyliği'nin ortadan kaldırılması
1475	Osmanlıların Kefe ve Azov'u fethi Kırım'ın teslim olması
1476	Osmanlıların Eflak'ı fethi
1480	Osmanlıların Rodos'u kuşatması
1480	Otranto kuşatması

1535	Habsburgların Tunus'u ele geçirmesi
1536	Osmanlı-Fransız ittifakı
1537-40	Osmanlı-Venedik savaşı
1537	Korfu'ya yönelik başarısız Osmanlı saldırısı
1538	Osmanlıların Nakga, Andros, Paros ve Sanatorin'i fethi
1538	Osmanlıların Preveze Deniz Muharebesinde Kutsal Ligin deniz güçlerini mağlup etmesi
1538	Osmanlıların Diu (Hindistan) seferi
1540	Osmanlı Yemen Beylerbeyliği'nin kuruluşu
1541	Habsburgların Cezayir'e yönelik başarısız saldırısı
1541	Osmanlıların Budin'i fethi
1541	Kızıldeniz'de Osmanlılara karşı Portekiz seferi
1543	Osmanlı-Fransız ittifakının yenilenmesi
1543-4	Osmanlı donanmasının Toulun'da kışlaması
1546	Osmanlıların Basra'yı fethi
1547	Osmanlı -Habsburg barışı
1549	Osmanlıların Van'ı fethi
1551	Osmanlıların Trablusgarb'ı fethi
1551	Osmanlı-Fransız ittifakı
1552	Tımışvar'ın doğrudan Osmanlı hâkimiyetine girmesi
1552	Osmanlıların Basra Körfezi seferi
1553	Şehzade Mustafa'nın ölümü
1553-5	Osmanlı-Safevi savaşı
1554-5	Osmanlıların Habeşistan'ı fethi
1555	Amasya barış anlaşması
1559	Şehzade Bayezid'in mağlubiyeti
1562	Şehzade Bayezid'in ölümü
1562	Osmanlı-Habsburg anlaşması
1565	Osmanlıların başarısız Malta muhasarası
1566	Osmanlıların Sakız'ı fethi

1566-74	**II. Selim**
1567	Irak'taki isyanın bastırılması

1568	Osmanlı-Habsburg Anlaşması
1569	Osmanlıların Fransızlara verdiği kapitülasyonlar
1569	Osmanlıların Rusya'ya karşı seferi, Ejderhan kuşatması
1569-71	Yemen'de Osmanlı seferi
1570-3	Osmanlı-Venedik savaşı
1570	Osmanlıların Lefkoşe'yi fethi
1571	Osmanlıların Magusa'yı fethi
1571	Osmanlıların İnebahtı Muharebesinde Kutsal Ligin deniz kuvvetlerine yenilmesi
1574	Osmanlıların Tunus'u fethi
1574-95	**III. Murad**
1578-90	Osmanlı-Safevi savaşı; Azerbaycan'ın ilhakı
1580	Osmanlı-İngiliz kapitülasyonları
1583	Meşale muharebesi
1585	Osmanlıların Tebriz'i fethi
1593-1606	Osmanlı-Habsburg savaşı
1595-1603	**III. Mehmed**
1596	(öncesi ve sonrası) Anadolu'da askeri (Celali) isyanlar
1596	Haçova muharebesi
1600	Osmanlıların Kanije'yi fethi
1603-39	Osmanlı-Safevi savaşları
1606	Zitvatorok barış anlaşması

Çevriyazı üstüne bir not

Osmanlı Türkçesi modern Türkçe imla kullanılarak çevriyazıya aktarıldı ve Arapça ile Farsça terim veya adlarda uzun ünlülerin üstüne düzeltme imi konmadı. İsimler Türkçede kullanıldıkları şekliyle verildi. Kişilerin farklı bir isim altında daha iyi tanındığı durumlarda her iki isim de belirtildi.

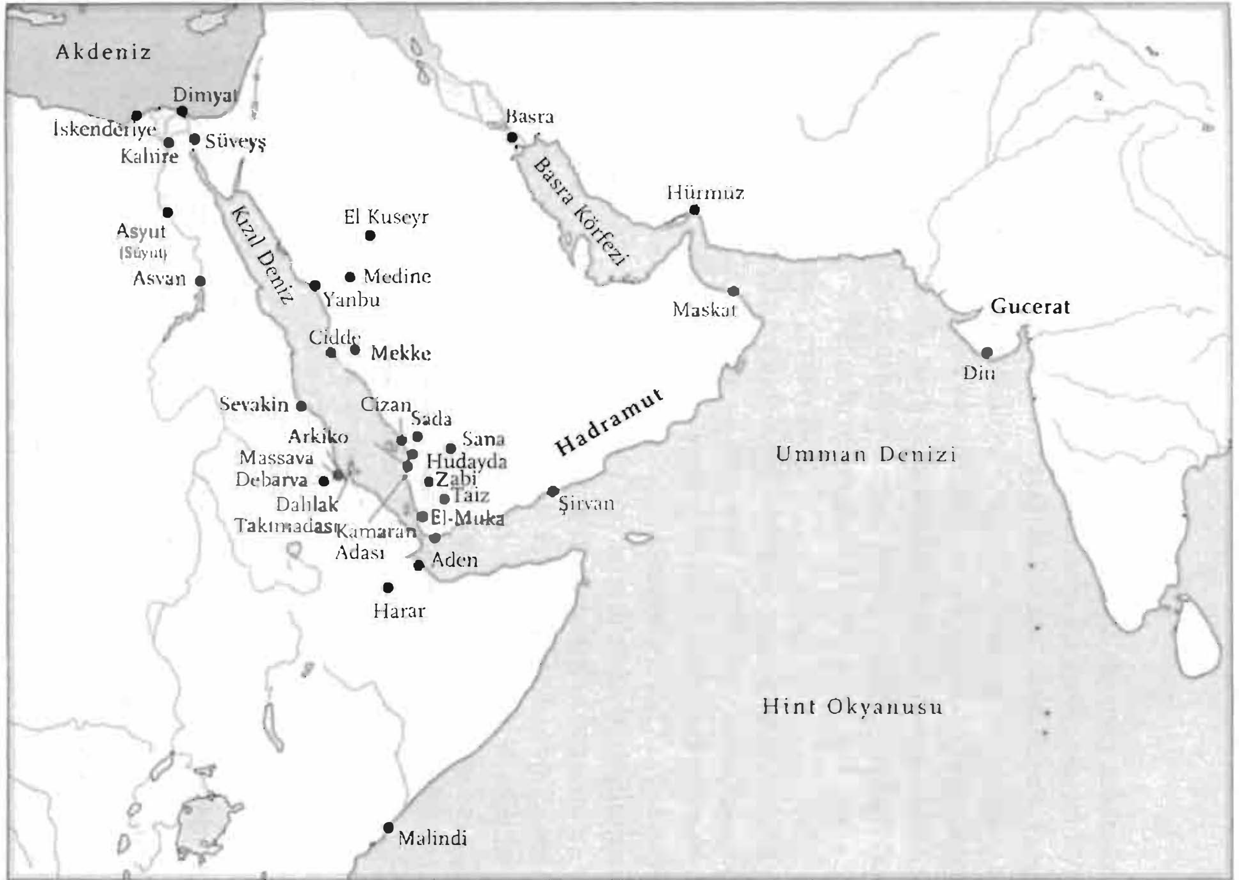
Avrupa'da Osmanlı genişlemesi

KIRIM HANLIĞI
Akkerman
Don Nehri
Volga Nehri
Astrahan
(Ejderhan)
Kefe
Anapa
Karadeniz
Hazar Denizi
İstanbul
Amasra
Sinop
Kastamonu
Giresun
Trabzon
Rize
Batum
Hopa
Tiflis
Derbent
Kuba
Kars
Gence
Bakü
Erivan
Yenişehir
Bursa
İnegöl
Amasya
Gümüşhane
Bayburt
Tokat
Erzurum
Doğubeyazıt
Kütahya
Ankara
ANADOLU
Şebinkarahisar
Tercan
Nahçıvan
Afyonkarahisar
Kırşehir
Sivas
Erzincan
Adilcevaz
Akşehir
Ilgın
Kayseri
Kemah
Çaldıran
Erdebil
Beyşehir
Malatya
Erciş
Tebriz
Konya
Ereğli
Sis
Elbistan
Diyarbakır
Van
Antalya
Gülek
Adana
Maraş
Hasankeyf
İmadiye
Larende
İçel
Ayas
Misis
Payas
Alanya
Tarsus
Mardin
Musul
Şehrizor
Silifke
Mersin
Halep
Mercidabık Muharebesi
Hama
Fırat
Dicle
Akdeniz
Nihavend
Isfahan
Şam
Bağdat
Kudüs
Gazze
Kerbela
Ridaniye Muharebesi
Han Yunus
Necef
Basra
Kahire
Suez

Coğrafi Bölgeler
1 Şirvan
2 Gürcistan
3 Şeki
4 Karaman
5 Teke
6 Dulkadir
7 Karabağ
8 Azerbaycan
9 Dağıstan
10 Guria
11 Samtshe
12 Hamid

Akdeniz'de Osmanlı genişlemesi

Kızıldeniz'de Osmanlı genişlemesi

Suraiya N. Faroqhi

Giriş

Friedrich Schiller'in (1759-1805), 17. yüzyılda yaşamış askeri komutan ve girişimci Albrecht von Wallenstein (Çekçede Albrecht Václav Eusebius z Valdštejna,1583-1634) hakkında yazdıklarını Osmanlı İmparatorluğu için de söyleyebiliriz. Shiller'in şiirine göre, [çatışan] tarafların teveccüh ve nefreti zihin karışıklığına neden olmuş ve Wallenstein'in tarihteki karakteri hakkında hayli değişken bir imaj yaratmıştı. Başka türlü söylenecek olursa, bu tutarsızlığa yol açan, görüş sahiplerinin birbirine zıt perspektifleriydi. Şair Schiller'in meramını yazarınızdan çok daha veciz ifade ettiğini itiraf etmek gerekiyor.[1]

Balkanlar ve başka yerlerdeki belli tarihyazımı geleneklerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu kötülemek ve her türlü "geriliğin" sorumlusu olarak görmek -son otuz yılda yaklaşıma karşı çıkışların artmasına rağmen- hâlâ yaygındır. Diğer taraftan, Fatih Sultan Mehmed'in (hd. 1451-81) ya da Muhteşem Süleyman'ın (hd. 1520-66) imajlarının romantikleştirilmesi de oldukça popüler girişimlerdir: Bunun için II. Mehmed'in İstanbul'un merkezindeki heykeline ve Zrínyi Miklós ile Sultan Süleyman'ın Zigetvar'da (Macaristan) bir parkta bulunan çifte anıtına bakmanız yeterli olabilir.

"Tarafsızlık" iddiasında bulunmak kişinin kendisini ve başkalarını kandırmasıdır, fakat görüşleri ne olursa olsun, elinizdeki cildin yazarlarının tamamı temel kaynakların ortaya koyduğu noktaları, 20. yüzyılda yaşayan bilim insanları olarak kendilerinin öne sürdükleri yorumlardan ayrı tutmak için bariz bir çaba gösterdiler. Okurlar, geniş mutabakat alanlarına rağmen, belli konularda uzmanların mutlaka hemfikir olmadıklarını göreceklerdir ve aslında, Osmanlı tarihçileri arasında halihazırda mevcut yaklaşımların çeşitliliğini sergilemek elinizdeki cildin editörlerinin temel kaygılarından biri olmuştur.

Dört ciltlik *Cambridge Türkiye Tarihi (The Cambridge History of Turkey)* dizisinin ikincisi olan bu kitap, kaderin cilvesine bakın ki, piyasaya en son

1 "Von der Parteien Hass und Gunst verwirrt, schwankt sein Charakterbild in der Geschichte." Bkz. *Wallensteins Lager*, Prologue, Friedrich Schiller, *Sämtliche Werke* içinde, 3 cilt (Münih, 1962), 2. cilt, s. 270–5 (internet versiyonu).

çıkanıdır. Kimse böyle bir sonucu planlamamış olsa da, belki de böylesi daha doğrudur; zira bu ciltte önde gelen bir Osmanlı tarihçisinin adlandırdığı üzere "klasik çağ"ı, yani bir önem kazanma –şayet böyle bir şey var olduysa- dönemini inceliyoruz. Her tarihi bina veya bölgenin bir önem dönemi –yani mimari, tarihi veya coğrafi önem kazandığı bir süre– vardır. Dolayısıyla, projemizin sonunda, birçok okurun hikâyemizin en ilginç kısmı olarak düşüneceği bölümü sunmaktan dolayı mutluyuz.[2] Muhakkak ki bu diziye katkıda bulunanların çoğu, 1600'den sonra meydana gelen her şeyin, kapsamı son derece geniş bir terim olan "gerileme" kavramının altında toplanmasının bir hata olduğuna inanmaktadır. Yine de Osmanlı seçkinleri ve tebaası önceki ve sonraki dönemlerden daha çok 1450'ler ile 1600 arasındaki dönemde birçok farklı alana damgalarını vurmuşlardır ki bunlar bu cildin yazarlarının irdeleyeceği başarılardır.

Osmanlı dünyası hakkındaki Osmanlı yazını

Tarihçi açısından, kaynaklar esastır ve 15. yüzyılın ortaları ile 17. yüzyıl arasındaki dönem, sadece meydana gelen olayların ve ortaya çıkan daha uzun vadeli süreçlerin öneminden dolayı değil, aynı zamanda Osmanlı kaynakları ilk defa makul ölçüde bollaştığı için de özeldir. Fatih Sultan Mehmed'e kadarki ilk padişahlar döneminde gerek Osmanlı kronikleri gerekse de arşiv belgeleri son derece kıttı. Bunun bir sonucu olarak, I. Sultan Murad (hd. 1362-89) ya da I. Bayezid'in (hd. 1389-1402) çağdaşlarının zihnindeki Osmanlı tarihi imajına ancak –günümüze orijinal şekillerinde ender olarak ulaşan binaları ve kitabeleri inceleyerek ya da sonraki dönemlere ait anlatısal ve belgesel kaynakları dikkatle tahlil ederek- ancak dolaylı bir şekilde yaklaşabiliriz.

Bununla birlikte, 1450'lere gelindiğinde işler değişmeye başlar: Bu dönemden, Konstantinopolis için yapılan savaşı yazmış bir Osmanlı müellifinin eseri günümüze ulaşmıştır, ayrıca yeni fethedilen İstanbul'un bir vergi defterinin (1455) parçalarına da sahibiz. II. Mehmed, Karaman Beyliği'ni sonunda topraklarına kattığında, yetkililer Konya vakıflarının özenli bir

2 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, terc. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973). Bu çalışma birkaç kez yeniden basılmıştır.

listesini çıkarmışlardı; bunların arasında, Muhyiddin ibn Arabi'nin (1165-1240) damadı ve kendisi de önemli bir entelektüel şahsiyet olan Sadreddin-i Konevi'nin (1207-74) zengin ve paha biçilmez kütüphanesi de vardı. Buna ilaveten, Fatih'in oğlu II. Bayezid (h. 1481-1512) döneminde, İslam öncesinde Konstantinopolis'in başına gelen felaketleri tasvir eden bazı anonim metinler şeklinde, pekâlâ Osmanlı dünyasının bize ulaşan ilk muhalif sesleri olabilecek bir olguyla da karşılaşıyoruz. Şayet yazar tek bir şahıs idiyse, 15. yüzyılda yaşayan bu Kassandra muhtemelen II. Bayezid'i bu lanetli bölgeyi saltanatının merkezi yapmaması hususunda ikaz ediyordu.[3]

Bu yazarın –ya da yazarların– arka planı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Ancak, bu dönemin yazarları asla onlardan ibaret değildi, zira Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid, saray kütüphanelerini kitaplarla doldurarak ve şairlere cömert ihsanlarda bulunarak ilmi ve edebi faaliyetleri madden destekliyorlardı. Bu erkek müelliflerin –ve kadınların, çünkü birkaç kadın şair de vardı– ürettiği kimi eserler günümüze ulaşmıştır ve Muhteşem olarak da bilinen Kanuni Sultan Süleyman'ın tahta çıktığı 1520'den sonra orijinal halinde muhafaza edilen eserlerin sayısı katlanarak artmıştır. 16. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı divan şiiri kendi özel karakterini geliştirmiştir ve artık sadece İran geleneğinin, Timurlu tarzının bir uzantısı değildir. Ayrıca, 1538'de ilk kez, kısa biyografiler ve şiir numuneleri içeren bir Osmanlı şairleri tezkiresi çıkmıştır; daha sonra bu tür yaygınlaşmıştır ve bunlardan bazılarının edebi meziyetleri vardır.

Aynı dönemde, 1450'den önce çoğunlukla kısa eskizlerden oluşan Osmanlı vakayinameleri, kendi başlarına bir tür olarak ortaya çıkmıştır. Şüphesiz, bunların en ilginçlerinden biri, Orta Asya kökenli bir şeyh ve yazarlar silsilesinin soyundan gelen Aşıkpaşazade'nin bir araya getirdiği

3 Halil İnalcık ve Rhoads Murphey, *Tursun Bey's History of Mehmed the Conqueror* (Chicago ve Minneapolis, 1978); Halil İnalcık, "Ottoman Galata 1453–1553," *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne: Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18–22 janvier 1985* içinde, ed. Edhem Eldem (İstanbul ve Paris, 1991), s. 17–116; Halil İnalcık, "The Ottoman Survey of İstanbul, 1455," *İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 3 (2008), 19–27; Feridun Nafız Uzluk, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi* (Ankara, 1958); Stéphane Yérasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'empire* (İstanbul ve Paris, 1990) [Kassandra, Troya Kralı Priamos'un kızıdır. Troya atı'nın getireceği tehlikeden dolayı çevresini uyarmaya çalışmıştır, ancak dinleyeni olmamıştır –ed.n.].

kahramanlık hikâyeleri külliyatıdır. 1470'ler ile 1480'lerde ileri yaşlarında olan Aşıkpaşazade I. Osman (ö. yak. 1324) ve Orhan'dan (hd. yak. 1324-62) kendisinin çağdaşı Fatih Sultan Mehmed'e uzanan sultanların zaferlerini övmüştür. Aşıkpaşazade ve meslektaşlarının eserleri modern bilim adamları arasında bazı ihtilaflara neden olmuştur. Çok az sayıda tarihçi, bunlarda anlatılan efsaneleri oldukları gibi kabul etmektedir fakat bu hikâyeleri anlamsız uydurmalar olarak gördükleri için dikkate almamayı tercih edenler ile Fuat Köprülü'nün zamanından bu yana bunları, araştırmacıların kendi zamanlarında cari sosyal antropoloji ve edebi kuramların yardımıyla yorumlamaya çalışanlar arasında gerçek bir tartışma vardır.[4] Belli bir tarihçi hangi yaklaşımı tercih ederse etsin, şurası çok açık ki 16. yüzyıl yazarları Osmanlı Beyliği'nin ilk yılları hakkında bilgi toplamak için büyük bir gayret gösteriyor fakat bunu yaparken büyük güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Bunlardan biri olan Nişancı Feridun Ahmed (ö. 1583), anlaşıldığı kadarıyla ilk Osmanlı padişahlarının çıkardığı herhangi bir belge bulamamaktan dolayı o kadar büyük bir hayal kırıklığı yaşamıştı ki bunları doğrudan kendisi uydurmuştu; hilesi ancak 20. yüzyılın başlarında fark edildi ve bu, aksi takdirde oldukça değerli bulunacak yazılarının itibarına büyük zarar verdi.[5]

16. yüzyılda birkaç yüksek düzey devlet adamı, sadece sultanların ya da vezirlerin saraylarında dolaşan sözlü bilgilere değil aynı zamanda arşiv belgelerine de erişebildikleri için özel ilgiyi hak eden tarihi eserler kaleme aldılar. Mesela, 16. yüzyılda yaşayan başka bir nişancı olan Celalzade Mustafa (yak. 1490-1567) Muhteşem Süleyman hakkında hâlâ temel kaynak olarak görülen bir eser yazdı.[6] Bundan çok kısa bir süre sonra, tarihçi ve edip Mustafa Âli (1541-1600) padişahların topraklarında çalışan vakanüvislerin 1800'lere kadar takip edeceği normları belirledi. Ancak, bahsi geçen yazar ölümünden sonra kazanacağı ünü bilemediği için, ömrünün son demlerin-

4 Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 2. bas. (Ankara, 1966); Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley ve Los Angeles, 1995).

5 Mükrimin Halil [Yinanc], "Ferīdūn Beg Münshe'ātı," *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* içinde, XI–XIII, 771336–9/1920–3, s. 161–8, XIV n.s. 1 (78) (1340/1924), 37–46, XIV n.s. 2 (79) (1340/1924), 95–104, XIV n.s. 4 (81), 216–26.

6 [Koca Nişancı], *Geschichte Süleyman Kānūnīs von 1520 bis 1556 oder Tabakat ül-Memalik ve Derecat ül-Mesalik von Celalzade Mustafa genannt Koca Nişancı*, Petra Kappert'ın yazdığı girişle birlikte tıpkı basım (Wiesbaden, 1981).

de enerjisinin önemli bölümünü, kendisini sahip olduğu liyakatlere göre yükseltme başarısı gösteremeyen bir sistemden yakınarak harcamıştı.[7]

Osmanlı devlet adamları ve edipleri –ki çoğu kez aynı anda her iki rolü de oynuyorlardı– 15. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir dil de meydana getirdiler. Bu dilin gramer altyapısı Türkçe olarak kalmaya devam ederken, zamanın müellifleri dile Arapça ve özellikle Farsça kelimeler ve belli bir dereceye kadar Farsça gramer yapıları ithal ettiler; bu iş öyle bir raddeye ulaştı ki bazı eserlerde, Farsça bir metinle uğraşmadığımızı gösteren tek şey cümle sonlarıdır. Konunun yabancısı için anlaşılmaz olan bu dil, sözlü iletişimde değil, yalnızca yazılı metinlerde kullanılıyordu. Son 150 yıl boyunca gözden düşmesine ve daha erken dönemlerdeki bazı yazarların da eğitimli dile yakın bir dilde yazmayı tercih etmelerine rağmen, çok sayıda kültürlü Osmanlı tebaasının bu melez dili büyük bir kültürel kazanım olarak gördüğünü tarihçilerin kesinlikle akıllarında tutmaları gerekiyor.

Buna ilaveten, 16. yüzyıl, Osmanlı coğrafyacılarının tam anlamıyla kendilerini gösterdikleri dönemdi: Piri Reis (yak. 1465-1554/55) kıtalar arasındaki mesafelerle ilgili hesaplarındaki doğruluklarıyla dikkat çeken iki dünya haritası yaptı. Ülkesine yakın toprakları ele alan bu âlim amiral Akdeniz'i, bilhassa da bu denizin kendi zamanında artık padişahların mülkü haline gelmiş doğu kesimlerini gösteren bir harita külliyatı meydana getirdi. Bu müellif, eserinin denizciler için bir elkitabı vazifesi görmesini istemişti; bununla birlikte, birçok kâtibin kibar sınıftan Osmanlıların kütüphaneleri için zengin süslemeli nüshalar ürettikleri görülmektedir.[8] Dolayısıyla, Piri Reis'in eseri seçkin kesimin coğrafi eğitimine de bir vasıta olmuştu.

Bununla birlikte, nicel olarak değerlendirildiğinde, en büyük yazılı metin üreticisi devlet teşkilatıydı. 1400'lerin ortalarında başlayan ama bir asır sonra hız kazanan bu bürokrasinin faaliyetleri, kazalar, ihmal ve ayrıca kasıtlı cürümler yüzünden yaşanan kayıplara rağmen hâlâ başlıca kaynağımız olan devlet arşivlerinin tesisini zorunlu kılmıştı. Özellikle, bu dönemin, vergi mükelleflerinin isimlerini, köylülerle şehirli nüfusun ödeyeceği

7 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafâ Âli (1541–1600)* (Princeton, N.J., 1986).
8 Svat Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (London, 1992).

vergileri içeren ve aynı zamanda vakıfları ve buralardan yararlanan kişilerin listesini çıkaran büyük vergi defterleri bize en azından belli şehir ve bölgelerin tarihini yazma imkânını vermektedir. Ya da, daha kesin olmak gerekirse, böyle bir girişim, eğer vergi defterlerinin ihtiva ettiği bilgiyi şehir kadılarının kâtiplerince kayıt altına alınan belgelerle kıyaslayabilirsek semeresini verecektir; çünkü Bursa örneğinde 15. yüzyılın sonlarından itibaren, diğer birçok Osmanlı şehrinde ise 1500'lerden itibaren birçok kâtip sadece mahkemelerde görülen davaları değil, ayrıca İstanbul'dan gelen padişah fermanlarını da kayıt altına almışlardır. Buna ilaveten, bu kişiler noter olarak da hizmet veriyorlardı. Bir kişinin yazısını muhafaza altına aldırması, büyük oranda seçkinlere has bir imtiyaz olduğu için, elimizdeki bu malzemeyle bile "tarihi aşağıdan" yazdığımızı iddia edemeyiz. Ancak, bu eserler en azından, Osmanlı seçkinlerinin zihnindeki topluma dair bir imajı yansıtmaktadır.

Vergi mükellefi reaya: köylüler ve göçebeler

Antik Yakındoğu'dan 19. yüzyıla uzanan dönemdeki diğer imparatorlukların yönetici sınıflarına benzer şekilde, Osmanlı seçkinleri de kaynaklarını büyük oranda köylülerin vergilerinden sağlıyordu. Balkanlar'ın yanı sıra Anadolu ve Arap vilayetlerindeki Osmanlı nüfusunun büyük çoğunluğu ziraatla uğraşıyordu; belli bölgelerde, mesela Orta Anadolu ve Suriye'nin kurak bozkırlarında göçebelik ve yarı-göçebelik de yaygındı. 1500'lerde Akdeniz dünyasının tamamında ortaya çıkan nüfus artışından dolayı, belli sayıda eski göçebe yerleşik hayata geçmişti. Daha iyi vergi mükellefleri oldukları ve herhangi bir askeri tehdit teşkil etmedikleri için genellikle köylüleri tercih eden Osmanlı yönetimi bunları yerleşik halk olarak kaydetmekte fazlasıyla istekli davranmıştı. Gerçekte ise görüldüğü kadarıyla bazı bölgelerde insanların her iki dünyayla da bağı vardı: Köylüler hayvanlarını, söz konusu sürenin bitimine kadar tüm haneleriyle birlikte taşındıkları yazlık meralarda otlatırken, belli Anadolu göçebeleri kışlık ikametgâhlarında küçük-çaplı tarım yapıyorlardı. Büyük ihtimalle, bu insanlar şartlara bağlı olarak, bilhassa da göçmen nüfus içinde akrabaları varsa, köylü ya da göçebe olabiliyorlardı.

O dönemin vergi defterleri yalnızca yetişkin erkeklerle mensubu oldukları köylerin ya da aşiret birimlerinin isimlerini kaydettiği için Osmanlı köylülerinin hayatları hakkında çok az şey biliyoruz. Soyadları olmadığı için, oradan ayrılan ve başka bir yere yerleşenlere kıyasla belli bir yerde nesiller boyunca kalan ailelerin sayısı hakkında hiçbir şey söyleyemiyoruz. Kuşkusuz, Osmanlı yönetimi, köylülere mahalli idarecilerden başka bir yere taşınma izni alamadıkları sürece ya da padişah nüfus içindeki belli kesimlerin yeni fetihleri tahkim etmek amacıyla toptan başka bir yere yerleştirilmesine karar vermediği takdirde, oldukları yerde kalmalarını emrediyordu. Ancak, devletin uygulama gücü merkezden daha uzak bölgelerde şüphesiz sınırlı olmalıdır.

Susuz tarımdan elde edilen mahsul genellikle düşüktü ve köylüler, özellikle 1590'larda bir felakete dönüşen kuraklıklara karşı savunmasızdı. En azından, ulaşıma elverişli az sayıda ırmağın bulunduğu Anadolu'da, yetkililer muhtemelen, her idari bölgenin yalnızca yerel şehri beslemesi ve tüm rezervlerin cepheye giderken bölgeden geçebilecek orduların tasarrufunda olması kuralını uygulayabiliyorlardı. Tek istisna, ihtiyaç fazlası mahsul sahiplerinin tahıl ihraç edebildiği kıyı bölgeleriydi. 1500'lerin ortalarına kadar, padişahlar barış zamanlarında Venedik'e satış yapılmasına müsaade ediyorlardı fakat 16. yüzyıldaki nüfus artışı aşikâr bir hale gelince, bu tür bir ihracatı katı bir şekilde yasakladılar. Bununla beraber, ülke toprakları dışındaki tacirler daha iyi bedeller ödedikleri için, sadece tahıl ürünleri değil, pamuk gibi hammaddeler söz konusu olduğunda da daima belli bir miktar kaçakçılık söz konusuydu.

Ticaret ve zanaat üretimi

Aynı süre içinde şehirleşme süreci de devam ediyordu: Nüfus yavaş yavaş 1300 ve 1400'lerin veba salgınlarının etkilerini atlatırken, 16. yüzyılda Bursa, Halep, Şam ve Kahire gibi şehirler büyüyordu. İstanbul, 16. yüzyılda birkaç yüz binlik nüfusuyla büyük bir merkez olarak yeni boy göstermişti. İmparatorluklar arasındaki ticaret bu şehirlerde yoğunlaşıyordu: Cenevizler Fatih Sultan Mehmed zamanında doğu Akdeniz'den çekilmiş olsalar da, Floransalılar ve özellikle de Venedikliler sık sık İstanbul ve Bursa'ya uğru-

yor; padişahın tebaasının hepsi, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler ise Venedik'le ticaret yapıyordu. Fransa'yla ticaret, bu durumun aksine sınırlı kalmaya devam etti: Sık sık tartışma konusu olan 1536 tarihli *ahidname* (kapitülasyonlar) bir taslak olarak kaldı ve hiçbir zaman uygulamaya konmadı ve padişah Fransa kralına 1569'da bu tür bir belge bahşetmiş olsa da, o dönem Fransa'da yaşanan iç savaşlar tacirlerin bunlardan tam anlamıyla yararlanmasına mani oluyordu. Oysa İngiliz tacirler 16. yüzyılın son çeyreğinde, Osmanlı limanlarına yün kumaş ithal etmeye başlamışlardı ve aynı güzergâhta satın aldıkları ham İran ipeğini ise ihraç ediyorlardı.[9]

Bununla birlikte, Osmanlılar hem Doğulu hem de Batılı ülkelerle ticaret yapıyorlardı. İran, Bursa ve İstanbul'daki dokumacıların kumaşa dönüştürdüğü ham ipeğin başlıca kaynaklarından biriydi; ne var ki I. Selim, ipeğe ambargo koyarak Safevi rakibinin gelirlerini düşürmeye teşebbüs ettiği 1500'lerde bu ticareti kısa bir süreliğine kesintiye uğratmıştı.[10] Hindistan ve güneydoğu Asya'dan gelen baharatlar Osmanlı İmparatorluğu'nda da çok istekli tüketiciler buluyordu, biber özellikle gözdeydi. Buna ilaveten, bu dönemde belli üreticilerin ürünleri imparatorluk sınırlarının ötesinde bir pazar buluyordu; mesela, Polonyalılar ve Venedikli tüccarlar Ankara'dan sof kumaşı satın alıyorlardı.[11] Elinizdeki cildin kapsadığı yıllarda, görüldüğü kadarıyla bölgeler ve imparatorluklar arası ticaretten elde edilen kazançlar Osmanlı seçkin zümresinin mensuplarına kısa bir dönem için o kadar cazip gelmişti ki uzun-mesafe tüccarlarına belli bir hareket serbestliği sağlamaya ve "devlet güdümlü ekonominin" sınırlamalarını gevşetmeye razıydılar. Genellikle Hindistan'la iş yapan tüccarların işlerini kurduğu Halep ve Kahire'de cazip imkânlar özellikle ortaya çıkıyordu.[12] Bununla birlikte, 1600 civarında, ekonomik ve mali güçlükler, şüphesiz

9 Gilles Veinstein, "Les capitulations franco-ottomanes de 1536 sont-elles encore controversables?" *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honor of Suraiya Faroqhi* içinde, ed. Vera Costantini ve Markus Koller (Leiden, 2008), s. 71–88; Susan Skilliter, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578–1582* (Londra ve Oxford, 1977).

10 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul, 1960).

11 Özer Ergenç, "1600–1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar" *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, 8–10 Haziran 1973 içinde*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975), s. 145–68.

12 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse, N.Y., 1998).

kısmen hem doğu hem de batı cephesinde süren savaşlar yüzünden, ticaret yapmaya can atan tüccarların hayatını çok daha zorlaştırma eğilimindeydi.

Sanatın parlak çağı

Bu cildin kapsadığı dönem sanat ve mimaride de öne çıkmaktadır, zira 1400'ler ve 1500'ler Fatih Sultan Mehmet, II. Bayezid, Muhteşem Süleyman ve II. Selim'in (hd. 1566-75) genellikle İstanbul'da ama bazen de Şam ve Edirne gibi şehirlerde büyük vakıf külliyeleri inşa ettirdikleri bir zamandı. Buna ilaveten, vezirler de daha mütevazı ama yine de etkileyici külliyeler kuruyorlardı ve 16. yüzyılın ikinci yarısı artık, Osmanlı hanedanının kadın mensuplarının da büyük vakıfları finanse edebildikleri bir zamandı. İstanbul'un karşısında Boğaz'ın öte yakasındaki Üsküdar kasabası büyümesini ve gelişimini en azından kısmen Süleyman'ın kızı Mihrimah (ö. 1578) ile onun yengesi ve aynı zamanda III. Murad'ın (hd. 1574-95) validesi Nurbanu'nun dini ve hayırsever inşaatlarına borçluydu. Soyunun Venedikli asil bir aileye dayandığını iddia etmesine rağmen, Nurbanu saray haremine bir köle olarak girmişti; yine de, Osmanlı hanedan geleneğinin tersine, en sonunda, II. Selim'in meşru nikâhlı karısı olmuş ve konumunu büyük kadın hamilerden biri olmak için kullanmıştı.[13]

Bu projelerin birçoğunda, ya bunları kendisi planladığı ve daha sonra inşaatlarına yerinde nezaret ettiği için ya da öğrencilerinin projelerine onay verdiği –ve belki de bunlarda değişiklik yaptığı için– Mimar Sinan'ın (yak. 1490-1588) katkısı vardı. Sinan, Sultan Süleyman'dan 20 yıldan daha uzun bir süre yaşamış ve hükümdarla ilişkisi çoğu kez gergin olmuş olsa da ölüm ikisini birleştirmişti: Sinan'ın türbesi, Osmanlı inşaat tarihinin müstesna bir jesti olarak, Süleymaniye Külliyesinin dış duvarlarından birinin yanına yaptırılmıştır.[14]

13 Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford, 1993); Leslie Peirce, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," *Women, Patronage and Self-representation in Islamic Societies* içinde, ed. D. Fairchild Ruggles (Albany, N.Y., 2000), s. 53–68; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, N.Y., 2002); Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000), 9–32; Benjamin Arbel, 'Nurbanu Sultan (yak. 1530–1583): A Venetian Sultana?' *Turcica* 24 (1992), 241–59.
14 Aptullah Kuran, *Sinan, the Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington, D. C. ve İstanbul, 1987); Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Londra, 2005).

Mimari, Osmanlı dünyasına şöhret kazandıran sanat biçimiyken, çok daha kısa olmasına rağmen minyatür tarihi de önemlidir; başlıca kazanımlar çok büyük ölçüde, incelediğimiz dönemde vuku bulmuştur. İznik (Nicaea) çinilerine gelince, bu dönemde hem camiler ve saraylar için dekoratif paneller olarak hem de varlıklı kesim için yemek takımları olarak harikulade çini örnekleri üretilmiştir.[15] Günümüzün uzmanları Nakkaş Levni'nin (ö. 1730) sanatını ve aynı şekilde 18. yüzyıl mimarisini takdir etseler de, İstanbul'u ziyaret edecek bir kişinin zihninde en çok yer edecek unutulmaz eserlerden bazılarının 16. yüzyılda hızla parlayan sanatçı ve mimarlara ait olduğu bir gerçektir.

Askeri ve siyasi başarılar

2000'li yıllarda yaşayan bizler için, Osmanlının sanat ve mimaride bıraktığı miras genellikle sahnenin merkezini işgal eder. Ancak, o çağda padişahların hükümranlık sahasının gerek içindeki gerek dışındakiler için, imparatorluğun hızla genişlemesi çok daha önemliydi. Tepkiler zamana, yere ve söz konusu edilen insanların toplumsal konumuna göre değişiyordu. Bunun bir sonucu olarak, çağdaş metinler korku ve ret kadar kabul ve hatta umutlu bir bekleyişi yansıtmaktadır.[16]

İncelediğimiz dönem, Osmanlıların Konstantinopolis'i ve IV. Haçlı Seferi olarak da bilinen 1204'teki "Latin" seferinden sonra Bizans İmparatorluğu'nun bölündüğü küçük prenslikleri fethiyle başlıyor. Venedik, bu vesileyle ele geçirdiği ve hatta yaklaşık olarak yarım asır kadar eski Bizans Konstantinopolis'inin bir kısmını da içine alan topraklar sayesinde doğu Akdeniz'de büyük bir güç haline gelmişti. Bununla birlikte Venedik, II. Mehmed döneminde Eğriboz'un (Negroponte) yanı sıra Mora'da elinde tuttuğu limanları da kaybetti. 1500'lerin başında, Venedik ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir kez daha savaşa tutuştukları bir sırada, lagünün dehşet içindeki sakinleri bugün İtalya'nın kuzeydoğusunda yer alan Friuli'de Sultan Bayezid'in ordusunun öncü birliklerinin yaktığı köylerden yükselen dumanları görebiliyorlardı.[17]

15 Nurhan Atasoy ve Julian Raby, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, ed. Yanni Petsopoulos (İstanbul ve London, 1989).
16 Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge, 2009).
17 Maria Pia Pedani, "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century," *Acta Viennensia*

Bugün Ukrayna sınırları içindeki Akkerman ve Kili'nin (1484) işgaliyle birlikte Karadeniz, Ceneviz ve Venedik tacirlerine kapalı bir Osmanlı gölü haline geldi. Kırım Hanlığı ise, 1475'te Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlıya bağlı bir beyliğe dönüştürüldü. Eski hanedan ailesi yerinde kalsa da, padişah artık bir hanı indirip, yerine hanın akrabalarından birini tahta çıkarabiliyordu. Bu düzenleme 18. yüzyılın sonlarına kadar böyle devam etti.

Balkanlar'da ise, Fatih Sultan Mehmed Arnavutluk'ta İskender Bey'in (1405-68) isyanını bastırdı.[18] Aynı sırada, Bosna Krallığı da son buldu ve daha önce küçük bir köy olan Saraybosna önemli bir İslam şehri ve Osmanlı gücünün vitrini haline geldi. II. Mehmed'in güçleri 1480'de İtalya'nın güneyindeki Otranto'yu da ele geçirdi; Osmanlıların bundan sonra başka bir İtalya seferine teşebbüs etmemelerinin nedeni muhtemelen, Fatih'in ertesi yıl vefatı ve oğulları Bayezid ile Cem arasında çok uzun süre devam eden taht kavgasıydı.

I. Selim'in (hd. 1512-20) –tümüyle barışçı olmayan– tahta çıkışıyla birlikte, imparatorluk doğuya ve güneye doğru genişledi. Sultan Selim 1514'te, Şah İsmail'in (hd. 1501-24) çürümüş Akkoyunlu İmparatorluğu'nu ele geçirerek kurduğu Safevilerin yeni devletine karşı düzenlenen bir seferde Erzurum ve Erzincan da dahil olmak üzere doğu Anadolu'yu fethetti. Suriye ve Mısır'da hüküm süren Memluk Sultanlığı'na karşı 1516-17'de düzenlen ve zaferle biten bir sefer bunu izledi; I. Selim bu zaferle kazandığı yerleri doğrudan merkezden yönetilen eyaletler olarak kendi topraklarına kattı. Kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin gıda tedariki açısından Mısır'a bağımlılığını dikkate alan Mekke şerifi Osmanlı hükümdarına gönüllü olarak boyun eğdi. Şerifler, 1517'den imparatorluğun sonuna kadar Osmanlıya tabi bir hanedan oluşturacaklardı.

Memluk İmparatorluğu'nun fethiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nin karakter ve yapısı çarpıcı şekilde değişti. Osmanlılar, 1517'ye kadar İslam dünyasının uç sınırlarında, önce bir beylik olarak; daha sonra, Konstantino-

Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums vom 21 bis 25. September 1998 içinde, ed. Markus Kohbach, Gisela Prochaska-Eisl ve Claudia Romer (Viyana, 1999), s. 287–91.

18 Bu konu hakkındaki uzun kaynakçaya yapılan en yakın tarihli çalışmalardan biri için bkz. Oliver Jens Schmitt, *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan* (Ratisbon, 2009).

polis'in fethi sayesinde hayli itibar kazanmış olsalar da bölgesel bir imparatorluk olarak hüküm sürmüşlerdi. Ancak, Mısır, Suriye ve –1533-34'teki bir seferin ardından– Irak'ın ele geçirilmesiyle, padişahlar artık, büyük ölçüde gayrimüslimlerden oluşan bir nüfusa hükmetmekten çıkıp, İslam dünyasının yüzyıllardır büyük ölçüde Müslüman olan tarihi merkezini kontrol etmeye başladılar. Osmanlı hükümdarları buna ilaveten, masraflarını karşılayabilecek tüm Müslümanlara farz olan, Mekke hac yolculuklarının koruyucuları haline geldiler. Ancak, padişahlar aynı zamanda yönetimlerini meşrulaştırmak için büyük bir baskıya maruz kaldılar, zira artık "ihtişam" ve iyi devlet idaresi açısından, her şeyden önce Moğol ordularını bölgeden uzak tutabilen yegâne güç olan Memluk sultanlarıyla rekabet etmek zorundaydılar.[19] Memluk sultanları da Sünni Müslüman oldukları için, Osmanlı fethine dini meşruiyet kazandırmaları talep edilen ulema hassas bir durumla karşı karşıyaydı. Sultan Selim'in, "zındık" Şah İsmail'e verdikleri destek yüzünden Memlukların tahttan indirilmeyi hak ettikleri iddiasını kaç kişinin kabul etmeye istekli olduğunu söylemek ise imkânsızdır. Yine de, 16. yüzyıl boyunca İstanbul'un Kahire, Halep, Şam ve Mekke üzerindeki hâkimiyeti genel itibariyle oldukça istikrarlı bir şekilde devam etti.

Buna karşın, Sultan Selim'in Şah İsmail'i 1514'te mağlup etmesi, uzun Osmanlı-İran çatışmalarının sonuna değil başlangıcına işaret ediyordu. Sultanların orduları Safevilere uzun bir süre başkentlik yapan Tebriz'i defalarca fethedip, şahların, payitahtlarını Kazvin'e ve hatta dönemimizin sonunda Isfahan'a taşımalarına neden olsa da, Osmanlıların Kafkaslar ve Azerbaycan'daki fetihlerinin ömrü gayet kısa oldu. Buna ek olarak, sultanlar ve şahlar arasındaki çatışmanın önemli bir dini bileşeni vardı ve 1500'lerde iki taraf da İslami karakterlerini rakibinin zıddını esas alarak tanımlamaya başladı. Erken dönem Osmanlı sultanları, görünüşe bakılırsa çok sayıda kutsal kişiyi, davranışlarının din uleması açısından kabul edilebilir olup olmadığını pek fazla önemsemeden himayelerine almışlardı. Ancak, "sofu" ve hatta "veli" olarak adlandırılan II. Bayezid döneminden başlayarak, Osmanlı sultanları rollerini, "zındık" İran şahlarının karşısında

19 Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo, 16th and 17th Centuries* (Leiden, 1994).

hak Sünni inancı savunma olarak tanımlamaya başladılar. Bayezid'in halefleri Selim ve Süleyman döneminde bu eğilim çok daha belirgindi. Benzer şekilde, İran şahları ve onların sultanlığında çalışan din uleması kendi devletlerini peygamberin temiz ehl-i beytinin temsilcisi olarak görüyorlardı. Özellikle I. Şah İsmail döneminde, onu iktidara getiren ve neredeyse-ilahi liderleri olarak kutsayan savaşçıların bazı senkretik (bağdaştırmacı) inançları benimsemeleri Şii din adamlarına hoş görünmese de, peygamberin temiz ehl-i beytinin temsilcisi olma iddiasını destekliyorlardı. Osmanlı ve Safevi uleması ise zaman zaman rakiplerinin asla Müslümanlık iddiasında bulunamayacağını ilan ediyordu.

Osmanlıların daha sonraki genişlemesi Müslümanlarla değil Hıristiyan güçlerle yaşanan çatışmalarla gerçekleşti. Mısır'ın fethinden önceki yıllar boyunca, herhangi bir donanmaları olmayan Memluk sultanları Kızıl Deniz'i ve dolayısıyla Mekke ve Medine'yi tehdit eden Portekizlilere karşı Osmanlıların desteğini istemişlerdi. Bunun sonucunda iki sultanlık arasında ortaya çıkan ihtilaflar ilişkilerin bozulmasına ve bu da 1516-17 savaşına yol açtı. Memluk İmparatorluğu Osmanlı topraklarının bir parçası olunca, iki kutsal şehrin Portekizlilere karşı korunması Osmanlı sultanlarının başlıca sorumluluklarından biri haline geldi. Bunun yanı sıra, Osmanlıların bir diğer kaygısı, baharatların Osmanlı topraklarına ulaşması ve gümrük memurlarının, aynen Memluklu seleflerinin yaptığı gibi bu değerli metadan vergi toplayabilmesi için Müslümanların Hint Okyanusu'ndaki deniz trafiğinin ayakta kalmasıydı.[20]

Portekizliler, güneydoğu Asya ve Hindistan'ın bakış açısıyla da büyük bir tehdit olarak görünüyorlardı. Özellikle de kuzey Sumatra'daki Açe sultanları Hıristiyan düşmanlarına karşı, Osmanlılardan top ve topçu ustası yardımı almaya çalışıyor ve alıyorlardı. Ne var ki Osmanlı donanması Hint Okyanusu'nda kesin zaferler kazanamadı ve 16. yüzyılın ikinci yarısında sahneden büyük ölçüde çekildi. Bununla birlikte, yine bahsi geçen Osmanlı-Portekiz çatışması bağlamında, padişahın güçleri doğu Afrika'da, Cidde valilerinin sorumluluğunda olan Habeş Eyaleti'ni kurdular.[21] Büyük

20 Giancarlo Casale, "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49, 2 (May 2006), 170–98.
21 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti* (İstanbul, 1974).

ihtimalle, bu eyaleti ellerinde tutmaları Osmanlı valilerine yerel köle ticaretini vergilendirme imkânı da veriyordu.

Batı Akdeniz ve Kuzey Afrika'da, Osmanlı tebaası olup daha sonra imparatorluğun resmi temsilcileri haline gelen korsanlar, Granada Emirliği'nin 1492'de düşmesinin ardından İspanyolların Müslüman emirlere karşı mücadeleyi Afrika içlerine taşıma girişimine karşı mücadele ettiler. Avrupa kaynaklarında ve modern Türkçede Barbarossa ya da Barbaros olarak bilinen Hayreddin (yak. 1466-1546) İspanyollara karşı verilen savaşta, Osmanlı topraklarından getirttiği askerlere ve yerel savaşçılara kardeşiyle birlikte önderlik ediyordu. Karargâhı, ilk defa bu dönemde adı duyulmaya başlayan Cezayir'di. Hayreddin, 1519'da Sultan Selim'e tabi oldu, daha sonra Sultan Süleyman'ın Kuzey Afrika'daki beylerbeyi oldu, sonunda da Osmanlı donanmasının kaptan paşalığına getirildi ve donanmayı 1538'de Preveze'de birleşik Hıristiyan filosuna karşı zafere götürdü.

V. Karl'ın temsil ettiği İspanyol gücüyle Tunus şehrinde yaşanan hesaplaşma çok daha doğrudan cereyan ediyordu: Hayreddin'in 1534'te şehri yerel hükümdardan almasının ardından, bu hükümdar V. Karl'ı, vasalı olmayı taahhüt ederek kendisini eski mevkiine getirmeye ikna etti. Bunun neticesinde, 1535 ile Osmanlıların 1574'teki fethi arasındaki zaman diliminde, Tunus şehri İspanyolların hâkimiyetinde kaldı. 1500'lerin ortalarında, Osmanlı padişahları Kuzey Afrika'da Trablusgarb'ı da ele geçirdi ve böylece Akdeniz'in Fas sınırına kadar uzanan güney sahillerinin tamamını kontrolleri altına aldılar. Ne var ki bu eyaletlere İstanbul'dan yalnızca deniz yoluyla ulaşılabildiği için, 1500'lerin sonlarına gelindiğinde yerel garnizonlarla kaptanlar artık Cezayir, Tunus ve Trablusgarb'ı neredeyse özerk şekilde yönetmeye başlamışlardı. Bununla birlikte, bu askeri şahsiyetler daima sultana bağlılıklarını ilan ediyor ve İstanbul'da kabul görüyorlardı.[22]

Osmanlılar bu gelişmelere ek olarak, Vezir Lala Mustafa Paşa 1570'lerde Kıbrıs'ı fethedince, Venedik ticaret imparatorluğundan geriye kalan son parçanın tasfiyesinde bir aşama daha kaydettiler. Bunun ardından Venedik'in kontrolünde sadece Dalmaçya sahil şeridiyle Girit Adası

22 Soumaya Louhichi, *Das Verhältnis zwischen der osmanischen Zentralgewalt und der Provinz Tunesien: Versuch einer zusammenhängenden Deutung der osmanischen Herrschaft in Tunesien während des 16. und 17. Jahrhunderts* (Saarbrucken, 2008).

kaldı; Osmanlılar, bizim burada ilgilendiğimiz dönemin bitiminden kısa bir süre sonra, 1600'lerin ortalarında burayı da alacaklardı.

Bu neredeyse kesintisiz genişleme sicilini dikkate alırsak, dönemin Osmanlı padişahları ve vezirlerinin sabit sınırlara ancak sınırlı bir önem atfettiklerini görürüz. Kuşkusuz, Polonya kralı ya da Venedik'le yapılan müzakerelerde olduğu gibi yer yer bu tür sınır tayinlerine razı oluyorlardı.[23] Ancak, İslam hukukuna göre, Müslüman hükümdarlar "kâfirlerle" ancak mahdut bir süre için anlaşma yapabiliyorlardı ve dolayısıyla bu tür sınır anlaşmaları geçici oluyordu. Mesela, Konstantinopolis gibi büyük bir ödül padişahların eline geçer geçmez, bir sonraki "kızıl elma" (Osmanlı yazarlarının bazen, hedeflenen fetihler için kullandığı bir tabir) Roma ya da Viyana olabiliyordu. Her iki tarafın da yaklaşık 60 yıl boyunca tanıdığı bir sınırla, Habsburglara karşı yürütülen uzun ve bitap düşürücü bir savaşın bile ancak küçük kazanımlarla son bulduğu 1606'dan sonra karşılaşıyoruz.

Sıradan İnsanlar: Hayatta Kalma Mücadelesi

Dönemin padişahları ve vezirleri için, savaş dini açıdan meşruydu, zira bu şekilde Sünni İslamın egemenlik alanını genişletiyorlardı; savaşın pratik bir önemi de vardı, çünkü askerlerin sınırlarda meşgul edilmesi ve ganimet kazanmasıyla merkezi devlete meydan okumalarının önüne geçileceği umuluyordu. Hiç kimse zanaatkârların, tüccarların, köylülerin, kölelerin ve toplumun tüm kesimleriyle kadınlarının bu meseleler hakkındaki görüşlerini kayıt altına almamıştır. Elimizdeki kaynakların büyük çoğunluğunun seçkin zümreye mensup az sayıda erkek tarafından kaleme alındığını, malumun ilanı olsa da tekrar etmekte fayda var.

Bununla birlikte, en azından kısaca savaş ve fethin maliyetine değinmemiz lazım. Osmanlı sınırları dışından bir örnekle başlayacak olursak, Safevilere karşı düzenlenen seferlerle dünyanın bu kısmında sık sık vuku bulan depremler, İlhanlılar ve Akkoyunlular zamanında Tebriz şehrini süsleyen tarihi anıtların çoğunu tahrip etmişti. Osmanlı toprakla-

23 Maria Pia Pedani (ed.), *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesche in the Venetian State Archives, Based on the Materials Compiled by Alessio Bombaci* (Leiden, 2010), s. 5; Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents'* (Leiden, 2000).

rına gelince, daha Fatih Sultan Mehmed zamanında, ordular kendi maliyetlerini karşılayamıyordu ve bu yüzden vergiler artmıştı.[24] Her ne kadar çok sayıda hudut savaşçısı geçimlerini büyük oranda ganimetle ve –şayet şanslılarsa– fidyeyle sağlasa da, Osmanlıların verimliliğiyle meşhur tedarik sistemi büyük miktarlarda tahıl ve başka gıda maddesi sevkiyatına ihtiyaç duyuyordu ve bunların padişahların tebaasından gelmesi gerekiyordu. Yük hayvanları ve develerinin beslenmesi ve yetiştirilmesi masraflı bir iş olduğundan, ordu, sefer sırasında askerlerin ihtiyaçlarının tedariki için bu tür hayvanları sahiplerinden talep ediyor, ama bunların çoğu sefer hizmetleri sırasında telef olunca köylü ve şehirlilerin kaybı çok büyük oluyordu. Ayrıca, nakdi ödemelerin yanı sıra ayni olarak yapılan ödemeleri ve mesela istihkâmların inşaat ve onarımında angaryayı da kapsayan *avarız*, Osmanlı tebaasının savaş zamanında ayakta kalmasını güçleştirmiş olmalıdır. Bu gözlem, bilhassa başlarda sadece savaş zamanları talep edilen avarızın yıllık bir vergi haline geldiği 1500'lerin sonları için geçerlidir. Buna ilaveten, Osmanlı Devleti, yeni fethedilen toprakların kontrolünü sağlamak ya da 1453'te eski halinin en fazla bir gölgesini yansıtan başkent İstanbul'u kalkındırmak için tebaasını sık sık göçe zorluyordu. Osmanlıların 1570'te Kıbrıs'ı fethinden dolayı yaşanan göçler hakkında daha fazla şey biliyoruz: çok sayıda köleleştirilmiş esir adadan uzaklaştırıldığı ve onların yerini doldurmak için, Anadolu'dan çoğu kez iradeleri hilafına göçmenler getirildiği için yerel nüfusun yapısı önemli ölçüde değişmişti.[25]

Osmanlı komutanları, aletleri ve malzemeleriyle birlikte hizmete hazır bir vaziyette ordu karargâhına gelmesi gereken zanaatkârları da ordularının saflarına düzenli olarak alıyorlardı. Kanuna bağlı kalacak olurlarsa, bu zanaatkârlar çok küçük kârlar elde ediyorlardı. İçlerinden birini orduyu izleyecek şekilde donatmak ise büyük bir fedakârlık olmalıdır, bunun

24 Heath Lowry, "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo (Radolibos)," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, ed. Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington, D. C., 1986), s. 23–38.

25 Vera Costantini, "Destini di guerra. L'inventario ottomano dei prigionieri di Nicosia (settembre 1570)," *Studi Veneziani* n. s. 45 (2003), 229–41; Şenol Çelik, "Türk Fethi Sonrasında Kıbrıs Adasına Yönelik İskan Calışmaları," *Kaf Dağının Ötesine Varmak: Festschrift in Honor of Günay Kut. Essays Presented by Her Colleagues and Students*, içinde, ed. Zehra Toska, 3 cilt. (Cambridge, Mass., 2003), 1. Cilt, s. 263–304 (*Journal of Turkish Studies* 27:1–3).

üstüne bir de sefere çıkan zanaatkârın ailesinin karşı karşıya kaldığı riskler vardı: *Ordu karargâhındayken hastalığa yenildiğinde ya da esir düştüğünde bir zanaatkârın karısı ve çocuklarına ne oluyordu?*

Osmanlının diğer uyrukları da esaret riski taşıyordu; padişahların ve tebaasının tutsaklarını köleleştirdikleri çok iyi bilinse de, savaşta esir düşen ya da barış zamanları da dahil olmak üzere korsanlarca esir alınan Osmanlı tebaasının kaderleri hakkında çoğu kez daha az şey okuyoruz.[26] Yine de bu tür pek çok tutsaklık söz konusuydu: Erken modern İtalya üzerinde çalışan bir tarihçi, İtalya'da on binin üzerinde Müslüman esir olduğunu tahmin etmektedir ve bunların ezici çoğunluğu hayatlarına Osmanlı tebaası olarak başlamışlardı. Bunların sayısı Venedik'le savaş olduğu sıralarda çok daha yüksek olmalıdır. Zira Venedik hükümeti Osmanlı tutsaklarını yalnızca düşmanlıklar devam ettiği müddetçe elinde tutuyordu. Barış sağlanınca, Signoria normalde bu kişileri, çok tehlikeli görüldüğü için sessizce infaz edilenler hariç evlerine gönderiyordu.[27] Buna ilaveten, sultanla ebedi olarak savaşta olduklarını düşünen Malta şövalyeleri de pek çok tutsak alıyorlardı: Bunların birçoğu tarikatın ya da papanın kadırgalarında küreğe mahkûm oluyordu. 1500'lere gelindiğinde, Napoli Krallığı İspanyol hâkimiyetine geçmişti ve Osmanlı-İspanyol çatışmasını dikkate alırsak, İspanyol kadırgalarında da çok sayıda Osmanlı tebaası kürek çekmiş olmalıdır. Üstelik Avusturyalı Habsburg hanedanı 16. yüzyılın ikinci yarısında, Senj'de (günümüzde Hırvatistan'da) Adriyatik'e bakan sarp bir kayalıkta kurulan bir korsan topluluğunu finanse ediyordu. Uskoklar denilen bu korsanlar da Osmanlıyla daimi bir savaş içinde olduklarını iddia ediyor ve Venedik yolunda barışçıl Osmanlı tüccarlarına saldırıp, mallarını yağmalıyorlardı. Venedik arşivleri aracılığıyla günümüze ulaşan şikâyetlerin teyit ettiği üzere, uğranan maddi zarar bir yana, saldırılarda pek çok can kaybı da yaşanıyordu.[28]

İster muharip güçlere mensup olsun ister olmasınlar, Osmanlı tebaası, imparatorluğun kara sınırlarında da esaret ve kölelik riskiyle karşı karşıyaydı. Macaristan sınırında genellikle gecikmeli olarak yapılan öde-

26 Nicolas Vatin, "Une affaire interne: le sort et la libération de personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage," *Turcica* 33 (2001), 149–90.

27 Salvatore Bono, *Schiavi musulmani nell' Italia moderna, Galeotti, vu' cumprà, domestici* (Napoli, 1999).

28 İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık – Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575–1620* (İstanbul, 2009).

meler dikkate alınınca, her iki taraf da özgün bir "şiddete dayalı iş" biçimi geliştirmişti: Fidye parasını bulabilen tutsaklar köleleşmekten kurtulabiliyordu fakat parayı tedarik etmek riskli olduğu kadar zor bir işti de.[29] Nakit-fakiri bir ortamda, değerli dokumalar gibi maddi eşyalar fidyenin bir kısmını oluşturabiliyordu; büyük ihtimalle, bu malları sağlaması gereken Osmanlı tutsakları bunları İstanbul'da ya da Osmanlının merkezi topraklarında bir yerde bulabilecek tacirlere başvuruyorlardı. Bu tür alışverişlerin gerektirdiği maliyet ve çabayı tahayyül etmek kolay değildir ama bunların hepsi, askeri kişiler ve özellikle de Osmanlıya tabi nüfusun mensuplarınca ödenen savaş maliyetleri içindeydi.

Sonuç

Savaş ve genişlemenin maliyetiyle ilgili olarak, günümüz tarihçileri ve onların okurlarının bir çırpıda aklına gelen soruların çoğunu değilse bile birçoğunu cevaplamak hâlâ imkânsızdır, çünkü kaynaklarımızı konumlandırsak ve bunları yaratıcı bir şekilde kullansak bile, belgesel kanıtları kendimiz üretemeyiz. Bununla birlikte, geleceğe dair bazı umutlar var: Osmanlı araştırmacıları arasında arkeoloji ve şimdilerde arkeometri olarak bilinen yardımcı bilim dalı daha çok tanındıkça, sağlık ve beslenme, ölüm yaşı ya da kırsal yerleşimlerdeki süreklilikler ya da fasılalar hakkında bir şeyler söyleyebilecek konumda olacağız ve bu meseleleri savaş ve barışın tayin ettiği ekonomik konjonktürlerle irtibatlandırabileceğiz.

Arkeolojinin birçok vakada, günümüze pek az kalıntısı ulaşabilen Osmanlı bina komplekslerinin genel planlarına erişmek için tek umudumuz olduğunu söylemeye gerek yok. Yeraltı demiryolu hattı için yapılan hazırlıklar sırasında İstanbul'da gerçekleştirilen kurtarma kazıları, arkeolojik araştırmalar için ortaya çok büyük miktarlarda malzeme çıkardı.[30] Bu bulguların Osmanlı toplumu ve bu toplumun maddi çevreyle bağlantıları hakkındaki başka araştırmaları cesaretlendireceğini umuyoruz.

29 Géza Dávid and Pál Fodor (eds.), *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth–Early Eighteenth Centuries)* (Leiden, 2007).
30 *From Byzantion to Istanbul: 8000 Years of a Capital*, sergi kataloğu, koor. Koray Durak (İstanbul, 2010).

Birinci Ayrım
Genişleyen bir İmparatorluk

KATE FLEET

OSMANLILAR, 1451-1603: SİYASİ TARİHE BİR GİRİŞ

Sultan II. Mehmed'in 1451'de ikinci kez tahta çıkışından III. Ahmed'in 1603'te tahta çıkışına kadar uzanan dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun, doğuda İran'dan batıda Macaristan'a, kuzeyde Kırım'dan güneyde Fas sınırlarına kadar yayılarak, toprak genişlemesinin son sınırlarına ulaştığı dönemdi. İmparatorluk gerçek anlamda bir dünya gücü, Avrupa siyasetinin büyük oyuncularından biri (bkz. Brummett, 3. Bölüm) ve Akdeniz'in baskın deniz gücü (bkz. Fleet, 5. Bölüm) haline gelmişti. Osmanlılar, Mısır ve Suriye'nin fethiyle birlikte Kızıldeniz hâkimiyetini ele geçirmiş ve doğunun kazançlı ticaret yollarının kontrolü için Portekizlilerle çatıştıkları Hint Okyanusu'na girmişlerdi (bkz. Özbaran, 6. Bölüm). Osmanlılar, 16. yüzyılın başlarından itibarense, İran Safevi Devleti'nin sürekli meydan okumasıyla karşı karşıya kaldılar. Safeviler, Osmanlıların kendi topraklarına hâkim olma ve doğu Anadolu'da kendi nüfuslarının sadakatini kazanma yeteneğini fiilen zaafa uğratıyorlardı. Safevilerle, 1514'te Çaldıran'da yaşadıkları felaketten sonra savaşmak son derece meşakkatli hale geldi. Çünkü artık doğrudan askeri bir çatışmaya girmekten kaçınıyor, arkalarında düşmana hiçbir şey bırakmadan her şeyi yakıp yıkarak geri çekilme taktiğini tercih ediyorlardı (bkz. Boyar, 4. Bölüm).

II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim'in saltanatıyla I. Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yarısı hızla sonuçlanan fetihlerin yaşandığı, genellikle kazançlı savaşların peşinden giden genişleyen bir devlet dönemini temsil eder. Ancak, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, devlet, sınırlarını genişletmekten ziyade güvenceye alma ihtiyacıyla gittikçe daha fazla yüz yüze gelmeye başladı. Bundan dolayı, burada imparatorluğun Géza Dávid'in (9. Bölüm) belirttiği üzere, "askeri potansiyelinin zirvesine ulaştığı" ama etkili askeri gücünün, heybetini muhafaza etmekle birlikte, zayıflamaya başladığı bir dönemden söz ediyoruz. Kısmen, 16. yüzyılın sonlarına doğru savaşların yarattığı daha büyük askeri talepler ve askeri seferlerin kazançlı getiriler

sağlamakta gittikçe daha başarısız olmasından dolayı, imparatorluk 16. yüzyılın ortalarından ve bilhassa 1580'lerden itibaren artan mali güçlüklerle, Yeni Dünya kaynaklı gümüş bolluğuyla, paranın değerinde istikrar sağlamanın zorluğuyla ve müzmin mali açıklarla (dönemin ekonomisi için bu ciltte bkz. Çizakça, 8. Bölüm) karşı karşıya kaldı.

Bu dönem, nüfus yapısının çarpıcı bir şekilde değiştiği (Faroqhi, 11. Bölüm) ve Gilles Veinstein'ın (10. Bölüm) tabiriyle sultanın artık "tereddütsüz Sünni İslamın savunucusu olarak ortaya çıktığı" büyük bir dönüşüm dönemiydi. Bunlar, "görünürdeki muhafazakârlığına rağmen" imparatorluk hükümetinin bu değişime karşılık verdiği (Imber, 7. Bölüm) dönüşümlerdi ve bu dönemin yasal ve idari yenilikleri, imparatorluğun "önce, 15. ve 16. yüzyıllarda fethedilen toprakları hazmedip buralarda istikrar sağlamasına ve daha sonra, 1580'lerden itibaren devleti sürekli sıkıntıya sokacak muhtelif siyasi, mali ve toplumsal buhranları atlatmasına imkân veren sağlam temelini" oluşturmuştu.

15. ve 16. yüzyıllar, Çiğdem Kafescioğlu'na göre (13. Bölüm) "emperyal bir kimliğin görsel ifadeleri ve bu ifadelerin imparatorluk merkezinde ve bu merkezin ötelerinde gerçekleşen etkileşimlerle yeniden tanımlanışları"-nın birleştirici unsur olarak vazife gördüğü bir çağken, aynı yüzyıllar Selim Kuru'nun ifadesiyle (14. Bölüm) "Anadolu Türkçesinde ayrı bir yazılı dilin yaratımı, bu dile dayanan yeni biçimler, türler ve temaların ortaya çıkışı, yazınsal bir arşivin, norm ve uzlaşımları tanımlayan yazınsal gereçlerin gelişimi ve son olarak da yazınsal üretim için model teşkil eden biyografik ve otobiyografik bir geleneğin doğuşuna tanık oldu." Bu çağ, Gottfried Hagen'ın ileri sürdüğü üzere "yeni ve insicamlı bir bilgi üretim ve dağıtım sistemi"nin ve "kendi başına klasik olarak adlandırılmayı kesinlikle hak eden" bir Osmanlı bilgi kanonunun doğuşuyla birlikte "Osmanlı düşünsel hayatı da derinlik ve görkemin yanı sıra intizam ve nizam kazan"dığı (Hagen, 12. Bölüm) bir dönemdi.

Bu nedenle, düşünsel açıdan üretken bir dönem olup çoğu kez altın çağ olarak görülmesine ve 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlılar tarafından bir mükemmellik örneği olarak değerlendirilmesine ve oraya geri dönüşün çöken ve yozlaşan modern dünyanın tüm marazlarından kurtulu-

şu temin edeceği düşünülmesine rağmen, burada sözü edilen istikrarlı bir ihtişam dönemi değildi. I. Süleyman, hükümdarlığının ilk yıllarında önceki dönemlerin genişleme ve zaferlerini devam ettirdi. Rodos'u ele geçirdi, başarıyla Macaristan içlerine kadar ilerledi ve 1529'da Viyana kapılarına dayandı. Hükümdarlığının sonraki dönemi, bu kadar şanlı değildi ve gerek Safevilere gerek Habsburglara karşı giriştiği seferler Osmanlının askeri kabiliyetinin sınırlarını ortaya çıkardı. Süleyman'ın, Zigetvar kuşatması sırasında vefat ettiği son seferi, "akılsızca bir macera" olarak tasvir edilmiştir.[1]

Konstantinopolis'in fethiyle birlikte 1453'ten 1606'ya ve Macaristan'la uzun savaşı sona erdiren Zitvatorok Anlaşmasına kadar sürdürülebilecek uzun 16. yüzyılı bölmeye dönük herhangi bir teşebbüs, Palmira Brummett'in dönemselleştirmeyle ilgili tartışmada (Brummett, 3. Bölüm) gösterdiği ve bekleneceği üzere, neye odaklanıldığına bağlıdır. Her ne kadar bu değişimin tohumlarını belki de Osmanlıların 1565'te Malta'yı almaktaki başarısızlıklarında görmek mümkün olsa da Akdeniz'de saldırgan bir politikadan savunmacı bir anlayışa geçildiğine işaret eden tarih olarak 1574 alınabilir (Fleet, 5. Bölüm). Safevilere karşı düzenlenen seferlere bakarsak, 1548'deki ikinci sefer, saldırıdan ziyade savunmaya yönelikti (Boyar, 4. Bölüm) ve Avrupa'da, Habsburglara karşı düzenlenen seferler 1550'lerden itibaren savunmacı bir niteliğe bürünmüştü ve bunlar Süleyman'ın hükümdarlığının ilk dönemlerindeki seferlerinin başarısını yansıtmıyordu. İktisadi açıdan, devletin karşı karşıya olduğu sorunlar 1580'lerden itibaren çok açık görülse de, ekonomik endişenin tohumları, seferlerin eski verimliliklerini kaybetmeye başladığı yüzyılın ortasında ve hatta Akdağ'ın iddia ettiği gibi 1500'lerin ilk birkaç on yılında ortaya çıkmıştı.[2] Aslında, Colin Imber (7. Bölüm), bu dönemi, ilki 1453'ten yaklaşık olarak 1540'a, ikincisi 1540'tan 1603'e uzanacak şekilde ikiye bölerek, Osmanlı Devleti'nin takriben 1540'tan önce "fetih kaynaklı" sorunlarla uğraşmak zorunda olduğunu ama 16. yüzyılın ortalarından itibaren karşı karşıya kaldığı problemlerin "muazzam bir şekilde genişlemiş toprakların bütünlüğünün istikrarlı sınırlar içinde

1 Alan Fisher, "The Life and Family of Süleyman I," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul, 1993), s. 14.
2 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* (İstanbul, 2010), s. 687-8; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları* (Ankara, 1999), s. 123.

nasıl korunacağı ve gereğinden fazla uzamış ve artık verimli olmayan savaş dönemlerinin nasıl yönetileceğiyle" ilgili olduğunu iddia eder.

Bu yüzden, genel mahiyette bir gözden geçirmenin amaçları açısından, bu bölüm sözü edilen dönemi iki kısım halinde inceleyecektir: birincisi, imparatorluğun yükselişte olduğu, bir dünya gücü haline geldiği, yeni topraklar fethettiği ve başarının etkileriyle uğraştığı 1451'den 16. yüzyılın ortasına kadar giden dönem; ikincisi ise önceki dönemin aksine imparatorluğun daha önceki başarılarının sonuçlarıyla uğraşmak zorunda kaldığı, fethetmekten ziyade sınırları savunmak, tahkim etmek ve elinde tutmak için savaşmak durumunda olduğu ve fetihte yaşanan düşüşün ve dış dünyanın tesirlerinin ekonomik ve toplumsal etkileriyle boğuşmaya mecbur bırakıldığı 16. yüzyılın ortasından 1603'e uzanan dönem. Bu dönemin –nasıl bölünürse bölünsün– klasik çağ olarak adlandırılmasına rağmen, bu tür bir sıfatın ima ettiği bütünlük ve devamlılığı barındırmadığını, aksine çok daha karmaşık, değişken ve akışkan olduğunu hatırlamakta fayda var.

1451'DEN 16. YÜZYILIN ORTALARINA

II. Mehmed (hd. 1444-1446, 1451-1481)

II. Mehmed, Şubat 1451'de tahta ikinci kez çıktı, zira daha önce, 1444 ile 1446 arasında babasının tahttan çekilmesinden sonra kısa ve başarısız bir şekilde tahta oturmuştu. İkinci saltanatı çok farklı olacak ve Osmanlı topraklarının olabildiğince genişlemesine, Konstantinopolis'in fethine ve Bizans İmparatorluğu'nun sona erişine, Osmanlıların Ege Denizi'nde bir deniz gücü olarak yükselen kuvvetine ve Gedik Ahmed Paşa'nın 1480'de Otranto'yu ele geçirmesiyle birlikte Osmanlı askerlerinin İtalya'nın güneyine ayak basışına tanıklık edecekti. Osmanlı sultanlarının en tanınmışlarından olan II. Mehmed devletini hem etkili hem de sert şekilde yönetti, hatta bu sertlik öyle bir boyuttaydı ki halefi II. Bayezid için geride belli zorluklar bırakacaktı: Babasının güttüğü maliye ve toprak politikalarının neden olduğu huzursuzlukla karşılaşmış ve II. Mehmed'in hiç de beğenilmeyen yöntemlerinden geri adım atmak zorunda kalmıştı.

Mehmed –belki de tahttaki daha önceki deneyiminden aldığı dersle– hükümdarlığının ilk birkaç yılında konumunu sağlamlaştırdı, başlangıçtaki eylemleri barışçıl ve güven telkin ediciydi. Sonradan kendi için pek de hayırlı olmayacak olan tahtı 1448'de devralan Bizans İmparatoru XI. Konstantinos, Osmanlı dostluğunun devamından emindi; Latinlerin elindeki Ege Adaları'nın çeşitli temsilcileri gibi Venedik elçisi de Osmanlı sarayında çok iyi karşılanmıştı. Mehmed, Erdel (Transilvanya) Voyvodası Yanoş Hunyadi ve Sırbistan Despotu Curac Brankoviç'le anlaşmalar yapmış ve Eflak temsilcileriyle samimi ilişkiler kurmuştu. 1446'da tahttan uzaklaştırılmasında belirgin rolü olan, nefret ettiği Veziriazam Çandarlı Halil yerinde kalmıştı.

Başka alanlarda daha şiddetli bir yaklaşıma ihtiyaç vardı ve Mehmed 1452'nin güzünde Turahan yönetiminde bir gücü, XI. Konstantinos'un ele avuca sığmaz kardeşleri despot Thomas ve Demetrios'a karşı Mora'ya gönderdi. Mehmed, doğuda çok daha sinir bozucu bir sorun olan, Konya merkezli asi ve güçlü Türk Beyliği Karamanoğulları'yla karşı karşıyaydı. Karaman Beyi İbrahim, Mehmed tahta çıktıktan sonra Batı Anadolu'daki Menteşe, Aydın ve Germiyan bölgelerini isyana teşvik ederken, kendi de güney sahilindeki Antalya'ya saldırdı. Mehmed başlangıçta başarısız olsa da, sonunda İbrahim'i yendi ve onu barış istemeye zorladı. Karaman'ı yeniden kontrol altına alan ve batıdaki komşularıyla barışçıl ilişkiler geliştiren Mehmed'in artık dikkatini, her anını işgal eden ve "asla dilinden düşmeyen" bir hırsa dönüşen Bizans'ın başkenti Konstantinopolis'in fethi üzerinde yoğunlaştırmasının önünde bir engel kalmamıştı.[3] Fethin altında yatan dürtü hem stratejik hem de ekonomikti[4] ve "Osmanlı ummanının orta yerinde bir ada gibi yatan" şehrin Mayıs 1453'te düşmesinin ardından,[5] yeni payitahtını yeniden müreffeh bir hale getirmek için büyük çaba ve zaman harcadı. 19. yüzyılda yerini Dolmabahçe'ye bırakıncaya dek padişahların sarayı olacak büyük bir saltanat sarayının, Topkapı'nın inşaatını başlattı. II.

3 Tursun Bey, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. Halil İnalcık ve Rhoads Murphey (Minneapolis ve Chicago, 1978), var. 31a.

4 Ebru Boyar ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge, 2010), s. 6-27.

5 Julian Chrysostomides, "The Byzantine Empire from the Eleventh to the Fifteenth Century," *The Cambridge History of Turkey*, 1. Cilt: *From Byzantium to Turkey* içinde, ed. Kate Fleet (Cambridge, 2008), s. 33.

Mehmed, ayrıca, Konstantinopolis'in fethine karşı çıkan Veziriazamı Çandarlı Halil'i şehrin ele geçirilmesinden sonra, 1453'te idam ettirip ondan kurtuldu ve yerine bu fethe karşı çıkmayan Zağanos Paşa'yı getirdi. İstanbul, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulana dek imparatorluğun başkenti olarak kaldı.

Mehmed, dikkatini yeni başkentinden batıya çevirdi ve burada peş peşe girişilen bir dizi askeri sefer Arnavutluk'un büyük kısmının, Sırbistan'ın, Mora'nın, Kral Stefan Tomaşeviç'in 1463'te mağlup edildiği Bosna'nın ve Hersek'in fetihleriyle son buldu. 1456'da iktidara gelen ve Osmanlıları terk edip Macarların himayesine giren Eflak Voyvodası III. Vlad Drakul'un çıkardığı isyan 1462'de bastırıldı ve Vlad'ın yerine kardeşi Radu getirilip, Eflak'ın tabi statüsü yeniden tesis edildi. Her zaman itaatkâr olmasa da Boğdan da (Moldovya) tabi bir devletti.

Mehmed'in Rumeli'deki baş düşmanı Macaristan'dı ve ikisi arasındaki ilk ihtilaf konusu da Sırbistan'dı. Mehmed 1454 ve 1455'te buraya seferler düzenledi ve 1455'te önemli bir bölge olan Novo Brdo'yu aldı; zengin gümüş madenleri burayı ana hedeflerden biri yapıyordu. O yılın yazına gelindiğinde, Sırbistan Despotu Curac Brankoviç, II. Mehmed'le anlaşmak zorunda kalmıştı; buna göre haraç ödeyecek ve Novo Brdo'dan çekilecekti. Ancak, Mehmed'in ertesi yılki Belgrad kuşatması başarısız oldu.

Başarısız Belgrad kuşatmasından birkaç ay sonra, Aralık 1456'da yaşlı Curac Brankoviç vefat etti. Oğlu ve halefi Lazar, kendinden kısa bir süre sonra, arkasında erkek bir veliaht bırakmadan Ocak 1458'te hayatını kaybetti ve bu durum kendinden sonra tahta kimin çıkacağı sorununa yol açtı. Biri Macaristan, diğeri Osmanlı yanlısı iki hizip çıktı ortaya. İkinci hizbin başında, 1457'de Zağanos Paşa'nın yerine geçen Veziriazam Mahmud Paşa'nın kardeşi Mikhail Angeloviç vardı. Mahmud Paşa Mart 1458'de Semendire'ye (Smederevo) doğru yürüyüşe geçti fakat burada aynı ay içinde çıkan ayaklanma Angeloviç'in düşüşüne ve Macaristan taraftarı hizbin yükselişine tanıklık etti. Mahmud Paşa, Semendire'ye yönelik uzun bir muhasaradan yana olmadı fakat 1458 yazında Tuna kenarındaki Goluba'yı (Golubats) su kaynaklarını keserek teslime zorladı. Sırbistan Despotluğu, Macar desteğiyle Bosna kralının oğlu Stefan Tomaşeviç'e geçti; o da bunun

karşılığında Macar egemenliğini tanıdı. Mart 1459'da tahta çıktı ve ertesi ay Curac Brankoviç'in oğlu ve varisi müteveffa Lazar Brankoviç'ın kızı Jelena'yla evlendi ve bu şekilde kendi konumuna meşruiyet kazandırmış oldu. Bu, II. Mehmed'in kabul edebileceği bir durum değildi. Semendire, Haziran 1459'da Osmanlıların eline geçti; Papa II. Pius'a göre bu, "Macarların ruhuna Konstantinopolis'in kaybı kadar ezici bir darbe indirdi."[6] Stefan Tomaşeviç kaçtı ve Sırbistan bir Osmanlı vilayeti haline geldi.

Mora, Mehmed'in hükümdarlığının başında, Bizans despotlarının, yani Patras'ta yerleşik Thomas ile Mistra'da yerleşik Demetrios'un başarısız yönetimleri altındaydı. 1453'te bunlara karşı ayaklanmalar çıktı ve hem despotlar hem de isyancılar yardım için Osmanlılara başvurdu. 1453'te Mora'ya bir kuvvet gönderen Mehmed despotları destekledi. İsyanı bastırarak despotların yönetimini tekrar kurdu; zaten haraç ödemekte olan despotlar makamları için şimdi İstanbul'a daha yüksek bir meblağ ödemek zorundaydılar.

Osmanlı fetih politikası, ileri bir tarihte Avrupalı bir gözlemcinin adlandıracağı üzere "aşamalı ilerleme"ye[7] dayanıyordu; Mehmed bu sayede, selefleri gibi, evvela tabilik ve daha sonra doğru anda tamamen fetih yoluyla aşama aşama ilerliyordu. Mora'da da Bizans despotları, mesela Ege Adaları'ndaki Latin beyleri ve Eflak voyvodası gibi şimdilik yerlerinde kaldılar. Ancak, herhangi bir Latin gücünün bölgede genişlemesini görmeye razı olmayan Mehmed 1458'de Mora'yı işgal ederek Korint ve Atina da dahil bölgenin büyük bir kısmını ele geçirdi. Demetrios toprak kaybını kabul etmeye ve Osmanlılarla bir uzlaşmaya varmaya hazırken, kardeşi Thomas buna razı değildi. Patras'a yönelik bir saldırı başlatan Thomas, dikkatini daha sonra, yardım için derhal Mehmed'e başvuran kardeşine çevirdi. Bu noktada, durumun barındırdığı tehlikeyi fark eden kardeşler ilişkilerini düzelttiler fakat bu, ancak geçici bir süre devam etti, zira 1459'un sonuna gelinmeden tekrar kavgaya tutuştular. Mora gittikçe anarşiye doğru kayarken, Osmanlılar sürece müdahil oldu ve Mehmed burayı 1460'ta ele geçirdi.

6 Alıntının yer aldığı kaynak için bkz. John Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest* (Ann Arbor, Mich., 1987), s. 575.

7 Castlemaine, Earl of, *An Account of the Present War between the Venetians and Turk; with the State of Candie (in a Letter to the King of Venice)* (Londra, 1666), s. 75.

Mehmed daha batıda o sırada, kurnaz ve işinin ehli İskender Bey'in (Gjerj Kastriote) hâkimiyetinde olan Arnavutluk'ta egemenlik kurmaya çalışıyordu. Buranın fethi Mehmed'e Adriyatik'e bir çıkış noktası sağlayacak ve Osmanlıları İtalya'ya çok yakın bir yere konumlandıracaktı. Aynı nedenlerle, Osmanlıların Arnavutluk'ta başarılı olması, Adriyatik'in tepesine yerleşmiş ve bu denizi kendi egemenlik alanları olarak gören Venedik'in hiçbir şekilde istemediği bir şeydi. Mehmed'in "yıldırma ve sürgün" taktiklerine rağmen,[8] İskender Bey, Ocak 1468'te vefat edene kadar yenilmeden ayakta kaldı ama Akçahisar'ı (Krujë) Venedik'e bırakmış ve Arnavutluk parçalanmıştı. Mehmed, birkaç yıl sonra 1474'te Arnavutluk'taki Venedik topraklarına karşı bir sefer başlattı fakat İşkodra'ya (Shkodër, Scutari) yönelik saldırısı başarısız oldu.

Bu sırada, Osmanlılar zaten 1463'ten beri Venedik'le savaş halindeydi. Venedik, Osmanlı Devleti'yle ilişkilerinde her zaman, ticari gerçeklik ile siyasi çıkar arasına asılmış bir cambaz ipinde, güçlükle bir denge kurmaya çalışmıştı. Ne var ki çatışmayı öngörüp engelleme yeteneği sınırlıydı, zira her iki taraf da Doğu Akdeniz'de ekonomik ve stratejik hâkimiyet için doğrudan rekabet içindeydiler. Mehmed'in hükümdarlığının başlarında Ege'de gerçekleştirdiği fetihler Venedik için cesaret verici işaretler değildi. Osmanlılar şimdi Ege'de, Koron ve Modon kolonilerinin Osmanlıların hâkimiyetindeki bir denizle kuşatıldığı Mora'da ve Arnavutluk'ta Venediklileri tehdit ederken savaş kaçınılmaz olmuştu. Venedikliler 1464'te Midilli Adası'nı yağmaladılar ama alamadılar; ancak, Limni ve İmroz'u ele geçirmeyi başardılar. Nicolò da Canale'nin Osmanlı limanı Enez'i yakıp yıkarak yağmalamasından dolayı, Mehmed Venediklilerin elindeki, ticareti için elzem bir koloni olan Eğriboz'a (Negroponte, Eubeoa) karşı bir saldırı başlattı ve burayı 1470'te ele geçirdi. Osmanlılar, 1477'de İnebahtı'yı (Lepanto, Navpaktos) ve Akçahisar'ı (Krujë) kuşattılar; buralar da, Gölbaşı (Zhabljak), Dirigöz (Drisht, Drivasto) ve Leş (Lezhë, Alessio) gibi ertesi yıl düştü. Savaş 1479'da, Venedik'in barış talebiyle son buldu. İşkodra, Limni ve Mora'daki topraklarını kaybeden ve yıllık 10.000 florin tutarında bir haraç ödemek zorunda kalan Venedik açısından bu, doğru bir savaş olmamıştı.

8 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990), s. 195.

Mehmed'in batıdaki başarısı, Cenevizlerin ticaret kolonileri Amasra'yı 1459'da, Sinop'u 1461'te alarak hâkimiyetini Karadeniz'in güney kıyıları boyunca genişlettiği doğudaki ilerleyişinin bir tekrarıydı. Hayatta kalan son Bizans devleti olan ve 1456'dan beri Osmanlılara haraç ödeyen Trabzon (Trebizond) 1461'de düştü. Karadeniz'in neredeyse tüm Anadolu sahilini egemenliği altına alan Mehmed, bakışlarını denizin karşı kıyısına çevirdi ve buraya 1475'te Gedik Ahmed Paşa komutasında bir filo gönderdi. Gedik Ahmed Paşa Cenevizlerin Kırım'daki başlıca ticari yerleşkesi olan Kefe'yi (Caffa, Feodosiya) aldı. Uzun süredir devam eden aile içi bir kavgada Osmanlılardan destek isteyen Kırım Hanı Mengli Giray tahtına yeniden kavuştu ama artık Osmanlı himayesindeydi. Mehmed'in Karadeniz'deki egemen konumu teyit edilmişti.

II. Mehmed, Kuzey Anadolu'nun büyük bir kısmını kontrol ederken, güneydoğudaki konumu bu kadar güvende değildi; zira burada iki güçlü düşmanla, Güneydoğu Anadolu, Irak ve İran'da güçlü bir devlet inşa etmiş olan Uzun Hasan yönetimindeki Akkoyunlular ile Anadolu'nun, Suriye ve Mısır'daki kendi devletleriyle sınır bölgelerini ya kontrol eden ya da buralarda etkili olan Memluklarla karşı karşıyaydı. Mehmed ile Memluk Sultanı Kayıtbay arasındaki ihtilaf konusu, her ikisinin de taht üzerinde hak iddia eden muhtelif talipleri destekleyerek kontrol altına almaya çalıştıkları Dulkadıroğulları Beyliği'yken, Mehmed ile Uzun Hasan arasındaki çatışmanın nedeni ise, Konya çevresine yerleşmiş olan Karaman Beyliği'ydi. Mehmed 1465'te, tahta Akkoyunluların desteğiyle bir yıl önce çıkmış olan Karaman Beyi İshak'ı indirip yerine, halasının oğlu Pir Ahmed'i geçirdi. Pir Ahmed'in Osmanlıların düzenlediği bir sefere asker vermemesi üzerine, Mehmed 1468'de Karaman'a saldırdı, topraklarının büyük kısmını işgal etti ve oğlu Mustafa'yı buraya vali olarak atadı. Bununla birlikte, burada durum hiçbir şekilde emniyetli değildi ve ancak Uzun Hasan Ağustos 1473'te Başkent [veya Üçağızlı] yakınlarındaki Otlukbeli mevkiinde tam bir bozguna uğrayınca Osmanlıların egemenliği güvence altına alındı. Ertesi yıl, artık veziriazam olan Gedik Ahmed Paşa komutasında düzenlenen seferle birlikte Karaman Devleti ortadan kalktı.

Mehmed, hükümdarlığının son yıllarında iki deniz seferi düzenledi. 1480'de Mesih Paşa, Mısır İstanbul güzergâhı üzerinde bulunan, Hos-

pitaler Şövalyelerinin güçlü kalesi Rodos'a saldırdı ama uzun ve oldukça meşakkatli bir kuşatmanın ardından geri çekilerek başarısız oldu. Ancak, Mehmed'in aynı yıl içindeki diğer deniz seferi zaferle sona erdi. Bir önceki yıl, Ayamavra (Levkas), Kefalonya (Kefalonia) ve Zaklise (Zante) adalarını alan Gedik Ahmed Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri, Arnavutluk'tan hareketle Adriyatik boyunca seyredip İtalya'nın güneyinde yer alan Otranto'yu ele geçirdiler. Osmanlılar artık İtalya toprağında bir üsse sahiptiler ve görüldüğü kadarıyla yarımada boyunca genişlemeye hazırdılar.

Mehmed, 1481'de doğuya doğru, muhtemelen Memluklara karşı bir başka sefere daha çıktı ama İstanbul'dan ayrılmasının üzerinden çok geçmeden vefat etti.

II. Bayezid (hd. 1481-1512)

II. Bayezid, babasından çok farklı, barışsever ve dindar biri olarak tasvir ediliyordu. Marino Sanudo'ya göre bir eylem adamı değilken,[9] Alvixe Sagudino'ya göre sakin bir yaratılışı vardı.[10] Ne var ki bu, doğuştan gelen bir özellikten çok siyasi zaruretten kaynaklanıyor olabilir, çünkü hükümdarlığının neredeyse yarısında, kardeşi Cem'in varlığından dolayı Bayezid'in eli kolu bağlı kalmıştı.

Mehmed vefat ettiğinde, geride iki oğul bırakmıştı: Vezir Nişancı Mehmed Paşa'nın ve kimilerine göre babasının gözdesi küçük kardeş Cem ile babasından nefret ettiği söylenen ve yeniçerilerin gözdesi Bayezid. Bayezid başarıyla tahta çıkarken, Cem Bursa'da kendini padişah ilan etti. Haziran 1481'de Yenişehir'de Bayezid güçlerince bozguna uğratılınca, Memluklara sığındı. Ertesi yıl Anadolu'da tekrar ortaya çıksa da tekrar kaçmak zorunda kaldı ve bu defa, onu "şadılıklarla" [sevinçle] karşılayan[11] Hospitaler Şövalyelerinin bu işe pek hevesli büyük üstadının kollarına sığındı. Büyük üstat, Cem'i apar topar uzak ve emin bir yere, Fransa'ya kaçırdı. Cem, Ocak 1495'te Osmanlılara karşı düzenleyeceği haçlı seferini

9 Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanudo*, 25 cilt. (Bologna, 1969-70), 1. Cilt, s. 823.
10 A.g.e., s. 398.
11 *Vakıat-ı Sultan Cem*, Nicolas Vatin, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l'Europe du xve siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkı'ât-ı Sultân Cem, OEuvres de Guillaume Caoursin* içinde (Ankara, 1997), s. 145.

başlatmak için Napoli'ye doğru yola çıkan Fransa Kralı VIII. Charles'a teslim edilene kadar hayatının geri kalanını, evvela Hospitaler Şövalyelerinin, daha sonra Papa VIII. Innocent ile halefi IV. Aleksander'ın elinde faydalı bir rehin olarak sürdürdü. Cem, Charles'a teslim edilmesinden bir ay sonra Şubat 1495'te öldü (naaşı 1499'da Bayezid'e iade edildi) ve haçlı seferi akamete uğradı.

Hükümdarlığının ilk on beş yılında Bayezid'in siyasi ufku Cem'in tutsaklığıyla kuşatılmıştı ve imparatorluğun batısındaki devletlerle ilişkisi önceleri, babasınınkine göre daha ihtiyatlı ve daha az saldırgandı. Mehmed İtalya'da genişlemeye daha hazır görünürken, Bayezid'in padişah olarak ilk işlerinden biri Güney İtalya'daki Osmanlı kuvvetlerini geri çekip, Otranto'daki küçük Osmanlı garnizonunu kaderine terk etmek oldu. Kasım 1481'de Hospitaler Şövalyeleri ile ateşkes anlaşması imzaladı ve 1485'te büyük üstada Vaftizci Yahya'nın elini hediye etti ve ona Osmanlı donanmasının Akdeniz içlerine açılmayacağına dair garanti verdi. Ocak 1482'de Venedik'le barışı onayladı, 1485'te de yeniledi. 1483'te Macaristan Kralı Matthias Corvinus'la beş yıllık bir anlaşma imzaladı ve bunu daha sonra 1491'e kadar uzattı.

Bayezid, ihtiyatlı olsa da tamamen edilgen değildi. 1484'te, ticaret açısından önemli şehirler olan "Boğdan'ın Karadeniz'e açılan kapısı" Kili[12] ve Karadeniz kıyısında Dinyester Nehri'nin ağzındaki Akkerman'a (Cetatea Alba) karşı sefer düzenledi. Kili Temmuz'da, Kırım Hanı Mengli Giray'ın Osmanlı güçleriyle birleştiği Akkerman Ağustos'ta düştü. Moldovya Hükümdarı III. Stefan bu kayıpları derinden hissediyordu ama 1485'te Moldavya içlerine doğru ilerleyen Hadım Ali Paşa komutasındaki bir Osmanlı ordusunun önünden kaçmak zorunda kaldı ve Lehistan Kralı IV. Kazimierz'e sığındı. Stefan'ın, Kili ve Akkerman'ı geri almaya dönük girişimi, bu kez Malkoçoğlu Bali Bey komutasında bir başka Osmanlı saldırısına neden oldu. Girişimi başarısız kalan Stefan boyun eğdi ve 1504'te ölene kadar her yıl haraç ödedi. Akkerman'ın fethi ve Boğdan ile Kırım Hanlığı'nın teslim olmalarıyla birlikte, Lehistan komşusu Osmanlılarla

12 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt, İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar* (Ankara, 2006), s. 182.

barışçıl ilişkileri tercih edip, Mart 1489'da bir barış anlaşması imzaladı ve bu anlaşma 1492'de Kazimierz'in oğlu ve halefi Jan Olbracht tarafından yenilendi ve 1494'te ise üç yıllığına tekrar uzatıldı.

Macaristan Kralı Matthias Corvinus'un 1490'daki vefatı Macarlar arasında yeni kralın seçimiyle ilgili bir anlaşmazlığa yol açtı. Osmanlılar bu ihtilafı bir fırsat olarak değerlendirince 1492 baharında Bayezid sefere çıktı. Ancak, tahta kimin oturacağı meselesi, Lehistan kralının oğlunun Macaristan'ın yeni kralı olarak seçilmesiyle çözülünce, Bayezid yönünü Arnavutluk'a çevirdi ve Venediklilerin elindeki çeşitli kaleleri aldı. Bir yandan da Macaristan ve Erdel'e akınlar düzenleniyordu. VIII. Charles'ın yanında Cem ile ilerleyişi tehdit olarak görülünce, barış 1495'te üç yıllığına yeniden tesis edildi.

Bayezid, batıda bazı seferler düzenlemiş olsa da, hükümdarlığının ilk yıllarında karşılaştığı en ciddi sorunlar doğudaydı. Burada, asi Türkmenlerle, Dulkadıroğulları Beyliği'nin mütereddit bağlılığıyla, Karaman hanedanı mensuplarının için için kaynayan sadakatsizliğiyle ve mesela Cem'in 1481'de Mısır'a kaçması gibi Osmanlı sultanının rakiplerine sığınak sunan Memlukların tehlikeli varlığıyla karşı karşıya olunduğu için Anadolu topraklarının kontrol altında tutulmasıyla ilgili ezeli bir sorun vardı karşısında. 1485'te Memluklarla savaş patlak verdi ve Karaman Beylerbeyi Karagöz Paşa Mayıs'ta Tarsus ve Adana'yı ele geçirdi; bu da Memluk sultanını, Osmanlı ordusunu 1486 baharında büyük bir yenilgiye uğratacak bir kuvvet göndermeye sevk etti. Anadolu Beylerbeyi Hersekzade Ahmed Paşa bu karşılaşmada esir düştü. Buna karşılık, Sadrazam Davud Paşa Memlukları geri püskürttükten sonra Turgutoğulları ve Varsak Türkmenlerine karşı harekete geçti. Ertesi yıl, Ağustos 1488'de Ali Paşa idaresindeki büyük bir Osmanlı gücü, Adana yakınlarındaki Ağa Çayırı'nda Memluklara karşı onur kırıcı bir yenilgiye uğrayınca Dulkadıroğulları Hükümdarı Alaüddevle, Osmanlıların ittifak kurulmaya layık bir güç olmadığı hesabıyla Memlukların safına geçti. Bayezid ise Alaüddevle'nin Osmanlı sarayına sığınan kardeşi Şahbudak'ı desteklemeye başladı. Şahbudak, 1489'da, Osmanlı askerlerinin desteğiyle tahtı ele geçirmeye teşebbüs etti ama yenildi, tutsak edildi ve Kahire'ye gönderildi. Memluk güçlerince desteklenen Alaüddevle,

1490'da Kayseri'ye saldırıp şehri kuşattı ama ele geçiremedi; bunun yerine bölgede geniş bir alanı yakıp yıkmakla yetindi. Bayezid Anadolu'ya yürümek üzere büyük bir ordu hazırlamaya başladı.

Bu sırada, sonu gelmeyen bu savaştan bitkin düşen iki taraf da hevesini kaybetmeye başlamıştı; Memluklar galip olsalar da nihai bir zafer elde edemedikleri gibi kendilerine pahalıya mal olan bir çatışmadaki başarılarının bir yararını da görmüyorlardı. Osmanlılar içinse hem yaşadıkları kayıplardan hem de Matthias Corvinus'un vefatı nedeniyle Macaristan'da ortaya çıkan fırsattan dolayı barış yapmak daha cazipti. Bu nedenlerle Mayıs 1491'te barış anlaşması imzalandı; Osmanlılar Çukurova (Kilikya) üzerindeki iddialarından vazgeçtiler ve Tarsus ile Adana'yı kaybettiler.

Bayezid'in saltanatının kalan kısmında Osmanlı-Memluk ilişkileri düzeldi. Bayezid'in oğlu Korkud 1509'da Kahire'ye kaçınca, 1501'de tahta çıkan Kansu Gavri durumu çok dikkatli bir şekilde idare etti ve sonunda Korkud'u İstanbul'a geri gönderdi. Bu sırada, Memluklar kendi sorunlarıyla uğraşıyorlardı ve Osmanlıların düşmanlığından çok yardımına ihtiyaçları vardı. 16. yüzyıl tarihçisi Abdüssamed Diyarbekri'nin ifade ettiği gibi, "meşh r mesel-dür du demege tudak gerek anuñ gibi düşm na göre yat u yarak gerek"[meşhur meseldir du demeye dudak gerek, bunun gibi hasma göre silah gerek].[13] Memluklar bu amaçla, Portekizlilere karşı düzenlenecek operasyonlar için Kızıldeniz'de bir Memluk donanmasının inşasına katkıda bulunan Osmanlılara başvuruyorlardı.

Memluklarla savaşın sona ermesinden kısa bir süre sonra ve Macaristan'la imzalanan barış anlaşmasının hemen ardından, Cem vefat etti ve siyaset oyununun kuralları değişti. Bayezid, nihayet, batıda daha saldırgan bir politika gütme özgürlüğüne kavuşmuştu. Hedefi Venedik'ti. Büyük ihtimalle, Bayezid'in kendilerine aralarındaki "iyi barış"ın süreceği teminatını veren mektubuna[14] aldanan Venedikliler de dahil birçok kişi, Mayıs 1499'da Davud Paşa komutasında İstanbul'dan yelken açan Osmanlı donanmasının Rodos, Korfu ya da Apulia'yı hedef aldığını düşünüyordu. Aslında, hedef İnebahtı'ydı ve burası Ağustos'ta Bayezid'e teslim oldu. Düşen bir sonraki

13 Abdüssamed Diyarbekri, *Tarih*, Benjamin Lellouch, *Les Ottomans en Égypte: Historiens et conquérants au XVIe siècle* içinde (Paris ve Louvain, 2006), s. 294.
14 Sanudo, *Diarii*, 2. Cilt, s. 702.

hedef, kuşatmayla alınan Modon (Methone) ile bundan kısa bir süre sonra teslim olan Navarin (Navarino) ve Koron'du (Korone). Draç (Durrës, Durazzo) 1501'de düştü. 1502'ye gelindiğinde, 1500'de başarısız bir barış talebinde bulunan Venedik yeterince hırpalanmıştı. Mayıs 1503'te imzalanan barış anlaşması çerçevesinde Venedik, Modon, Koron, İnebahtı, Draç ve Ayamavra'yı kaybetti. Bu, Bayezid için olağanüstü bir zaferdi. Osmanlılar artık doğu Akdeniz'in hâkim gücüydüler, önemli bir deniz gücü olarak konumları sağlamlaştırılmış ve bölge ticareti üzerindeki kontrolleri teminat altına alınmıştı. Venedik'le savaşın sonuçlanmasıyla birlikte, Leh Kralı IV. Kazimierz'in oğlu, Bohemya ve Macaristan Kralı II. Vladislas Şubat 1503'te Bayezid'le yedi yıllık bir anlaşma yaptı ve bu anlaşma 1510 ve 1511'de yenilendi.

16. yüzyılın başı, Osmanlıların Venedik'e karşı zaferine tanıklık ettiği gibi, oldukça tehditkâr yeni bir devletin, yani Safevilerin İran'da iktidara yükselişini de gördü. 1494'te Safevi tarikatının başına geçen Şah İsmail 1501 baharında Tebriz'i ele geçirdi ve başkenti yaptı. 1508'de Bağdat'ı aldı. İsmail'in kurduğu devlet büyük oranda, Anadolu'daki Türkmen aşiretlerinin desteğine dayanıyordu; oysa Osmanlılar da aynı aşiretler üzerinde otorite kurmak için mücadele ediyorlardı. Mesela, Varsaklar ve Turgutoğulları Cem'i desteklemişler ve 1500'de Karamanoğulları soyundan olduğunu iddia eden birini desteklemişler ve Veziriazam Mesih Paşa bu isyanı 1501'de güçlükle bastırabilmişti. 1511'de Güneybatı Anadolu'da Teke bölgesinde, Safevilere biat eden Şah Kulu önderliğinde ciddi bir isyan başladı. Şah Kulu Antalya'yı alarak Kütahya üzerine yürüdü, yolda beylerbeyi Karagöz Paşa'yı mağlup etti ve Bursa'ya ulaştı. Veziriazam Hadım Ali Paşa ve Şehzade Ahmed idaresindeki Osmanlı ordusu, Şah Kulu'nu geri çekilmek zorunda bıraktı. Bundan kısa bir süre sonra, hem Hadım Ali Paşa hem de Şah Kulu, Sivas yakınlarındaki bir çarpışmada hayatlarını kaybettiler. Şah Kulu'nun öndersiz kalan takipçileri İran'a kaçtı.

Bu sırada, Osmanlı İmparatorluğu Bayezid'in üç oğlu (en büyükleri ve anlaşıldığı kadarıyla Bayezid'in tercihi olan Ahmed ile Korkud ve en gençleri Selim) arasındaki iktidar mücadelesi nedeniyle bir kargaşa içindeydi. İmparatorluktaki bu istikrarsızlık, 1512'in başında Ahmed'in oğlu Murad'ın da desteklediği bir başka isyan başlatan Şah İsmail açısından

açık bir avantajdı. Yeniçerilerin desteğini alan Selim taht mücadelesinden zaferle çıkınca Bayezid tahttan çekilmeye zorlandı ve kısa bir süre sonra, Dimetoka'ya sürgüne giderken yolda vefat etti.

I. Selim (hd. 1512-1520)

Bir iktidar mücadelesi neticesinde tahta çıkan Selim'in padişah olarak ilk işi kardeşlerini ortadan kaldırmak oldu. Korkud 1512'de, Ahmed ise Yenişehir'deki savaş yenilgisinin ardından 1513'te öldürüldü. İmparatorluk topraklarının ikiye katlanacağı hızlı genişleme dönemlerinden biri olan Selim'in hükümdarlığına, Safeviler ve Memluklarla yaşanan çatışmalar damgasını vurdu. Hedef Safevilerdi. Çağdaşı Arap vakanüvis İbn İyas'a göre, "Hiçbir şeyin kendini Şah İsmail'i yeryüzünden silmekten alıkoyamayacağını"[15] ilan eden Selim, İsmail'e karşı yürüyüşe geçti ve İsmail'in güçlerini Ağustos 1514'te Van Gölü'nün kuzeydoğusunda Çaldıran'da yapılan savaşta ezici bir yenilgiye uğrattı. Şah kaçarken, Osmanlılar Tebriz'i ele geçirmek üzere harekete geçti. Şehrin fethi nispeten kolaydı, ama asıl zor olan elde tutulmasıydı. Nitekim Selim kısa bir süre sonra Amasya'da kışlamak üzere geri çekildi. Bu, gelecekte Osmanlılarla Safeviler arasında sürecek mücadelelerin şeklini tayin etti: Çaldıran'dan acı bir ders alan Safeviler, Osmanlılarla doğrudan çatışmaya girmekten kaçınıyor; bunun yerine, geride bir şey bırakmadan yakıp yıkma taktiklerine başvuruyorlardı ve bu Osmanlıları düşman sahasında erzaksız ve malzemesiz bırakıyordu. Yani, Osmanlıların ilerleyiş ve zaferini genellikle geri çekilmeleri ve Safevilerin yeniden dönüşü izliyordu ve yüzyılın daha sonraki dönemlerinde fethi kalıcı egemenliğe dönüştürmek gittikçe zorlaşacaktı.

Bununla birlikte, şimdilik Safevilerin icabına bakılmıştı ve Selim artık dikkatini Güneydoğu Anadolu'ya hasredebilirdi. Kasım 1514'te, Dulkadıroğulları Beyi Alaüddevle'nin yeğeni Şehsuvaroğlu Ali'yi Kayseri valisi olarak atadı ve onu Çaldıran savaşında Osmanlılara özverili bir destek vermeyen amcası Alaüddevle'nin topraklarına akına gönderdi. Veziriazam Sinan Paşa Haziran 1515'te Alaüddevle ve dört oğlunu savaşta öldürdü ve Dulkadıroğulları Beyliği, burayı Osmanlılara tabi bir bey olarak yönetecek

15 Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (M.S. 1516)*, terc. W. H. Salmon (Londra, 1921), s. 33.

olan Şehsuvaroğlu'nun idaresine bırakıldı. Selim, ayrıca, Safevi şahından hoşnut olmayan Kürt beyleriyle de ittifak kurmak için yoğun bir çaba harcadı ve Erzincan Valisi Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri 1516'da Safevileri Güneydoğu Anadolu'dan sürüp çıkardılar. Urfa, Mardin ve Musul'un kontrolü artık Osmanlılardaydı.

Güneydoğu Anadolu'daki Osmanlı otoritesini zaafa uğratan diğer bir unsur, Dulkadıroğulları Beyliği'ni kendi nüfuz ve hâkimiyet alanı olarak gören Memluklardı. Selim, 1516'da Memluklara karşı sefere çıktı, ama gerçek hedefini gizledi ve onları İran'a sefer açtığına inandıracak kadar dikkatle hareket etti. Osmanlıların Kansu Gavri'nin elçisini tutuklayıp aşağılaması ve Malatya'yı fethetmeleriyle birlikte seferin aslında Memlukları hedef aldığı açığa çıktı. Suriye içlerine ilerleyen Osmanlılar, Memlukları 1516'da Halep yakınlarındaki Mercidabık'ta mağlup ettiler; bu, "bir sabinin saçlarına ak düşürecek ve öfkesiyle demiri eritecek" türden bir felaketti.[16] Kansu Gavri hayatını kaybedip Memluklar kaçınca, Selim herhangi bir direnççle karşılaşmaksızın Halep'e girdi. Eylül'de Şam'daydı. Zor şartlar altında Mısır'a ilerleyen Selim, yeni sultan Tumanbay idaresindeki Memlukları Ocak 1517'de Ridaniyye'de meydana gelen ve Veziriazam Sinan Paşa'nın da öldürüldüğü savaşta bozguna uğrattı. Tumanbay direnişini sürdürmesine rağmen sonunda mağlup edildi, yakalandı ve Nisan'da Kahire'de idam edildi. Böylece Memluk Sultanlığı sona ermiş oldu. Bu fetih, Osmanlı padişahı artık Mekke, Medine ve Kudüs'ün efendisi haline geldiği için Osmanlılara hem dini itibar, hem de burası kendi başına üretken bir bölge ve başta baharatlar olmak üzere doğudan gelen lüks mallar için kazançlı bir transit pazarı olduğu için ekonomik kazanç getirdi. Artık Osmanlıların Kızıldeniz'e ve Hint Okyanusu'na doğru genişlemelerinin yolu açılmıştı ve bu durum ticaret yollarının kontrolü konusunda Portekizlilerle kaçınılmaz bir çatışmaya yol açacaktı.

I. Süleyman (hd. 1520-1566)

Mısır ve Anadolu'daki isyanları bastıran, Rodos'u ele geçiren ve Macaristan'ı üç kez işgal eden ve bunların tamamını hükümdarlığının ilk on yılı içinde gerçekleştiren Süleyman'ın saltanatı çok hızlı başladı.

16 A.g.e., s. 45.

I. Selim, Mısır ve Suriye'yi almış olsa da, buradaki topraklar tamamen emniyette değildi. Selim'in ölümü üzerine, Suriye Valisi Canbirdi el-Gazali 1521'in başında isyan edip sultanlığını ilan etti. Mısır Valisi Hayırbay'ın 1522'de vefatı üzerine başka karışıklıklar çıktı ve bunları, yeni Mısır Valisi Ahmed Paşa'nın 1524'te başkaldırıp kendini sultan ilan etmesiyle ciddi bir isyan takip etti. Süleyman, Ahmed Paşa'nın bertaraf edilmesinden sonra, veziriazamı ve kız kardeşinin kocası İbrahim Paşa'yı Mısır'a gönderdi. İstanbul'dan Eylül 1524'te ayrılan paşa 1525'te nisanın ilk günlerinde Kahire'ye ulaştı ve hazirana kadar burada kalıp Osmanlı otoritesini yeniden tesis etti.

Mısır ve Suriye kontrol altına alınırken, Macaristan'a karşı sefere çıkan Süleyman, Belgrad'ı alınca bu ülkeyi Osmanlı saldırılarına iyice açtı. Ertesi yıl, Rodos'u ele geçirdi ve Hospitaler Şövalyelerini batıya sürdü. Dört yıl sonra, Macaristan'ı tekrar işgal etti, Macaristan ve Bohemya Kralı II. Lajos'u ağustos sonunda Mohaç Savaşında mağlup edip öldürdü ve eylülde Macaristan'ın başkenti Budin'e girdi. Anadolu'da patlak veren ve Süleyman'ı bu sorunu halletmek için batıdan çekilmeye zorlayan ciddi bir isyan Osmanlıların daha fazla ilerlemesine mani oldu.

Süleyman doğu bölgeleriyle uğraşırken, Macarlar arkasında bir veliaht bırakmadan Mohaç'ta ölen Kral Lajos'dan sonra Macar tahtına kimin çıkacağıyla meşguldüler. Lajos'un karısı Maria, Habsburg hanedanından Kutsal Roma İmparatoru ve İspanya Kralı V. Karl'ın (Şarlken) kız kardeşiyken; Maria'nın diğer erkek kardeşi, Lajos'un kız kardeşi Anna'yla evli olan Avusturya Arşidükü Ferdinand müteveffa kralın iki taraftan da kayınbiraderiydi. Macar soyluları Kasım 1526'da Yanoş Zapolya'yı (János Szápolyai) kral seçtiler ve İstolni Belgrad'da (Székesféhervár) taç giydirdiler. Ancak, karısından dolayı Macaristan ve Bohemya üzerinde hak iddia eden Ferdinand, aralıkta kendini kral olarak seçtirdi ve müteakip yıl taç giydi. Polonya hududuna kaçan Zapolya Osmanlılardan yardım isteyince, Süleyman Yanoş Zapolya'yı destekledi, Ferdinand da Budin'i işgal etti.

Habsburglara, yani Macaristan'ın kontrolü için Ferdinand'a ve Batı Akdeniz'de hâkimiyet kurmak için V. Karl'a karşı verilen mücadele, Süleyman'ın saltanatının büyük kısmına damga vurduğu gibi, Osmanlılarla Fransızlar arasında ilki 1536'da olmak üzere bir dizi Habsburg-karşıtı itti-

fak anlaşmasının imzalanmasına da yol açtı. Osmanlılar, evlilik ve siyaset ittifaklarının karmaşık ağının farkında olarak ve zamanın büyük güçleri tarafından aranılan, ferasetli kukla oynatıcılar ya da kurnaz ve hesapçı müttefikler gibi hareket ederek gittikçe daha girift biçimde Avrupa politikasına dahil oldular. Macaristan'a yönelik bir sonraki Osmanlı seferi, Ferdinand'ın Budin'i işgal edip yeni seçilmiş Macar Kralı Yanoş Zapolya'yı tahttan indirmesine karşılık olarak 1529'da başladı; bu, on yıldan daha az bir sürede gerçekleştirilen üçüncü seferdi. Süleyman, Budin'i eylülde yeniden işgal etti ve Zapolya'yı tekrar tahta çıkardı. Buradan, Viyana'yı kuşatmak için yola çıktı ama başarısız olunca ekim ortasında geri çekildi. Daha önceki başarısızlığından yılmayan Ferdinand 1530'da Budin'e bir daha saldırsa da başarılı olamadı ama Macaristan Krallığı'nın batı kısmını işgal etmeye muvaffak oldu; bu da Osmanlıların bir başka Macaristan seferine yol açtı. Padişah Nisan 1532'de İstanbul'dan ayrıldı ama sefer kayda değer herhangi bir başarı getirmedi. Haziran 1533'te varılan anlaşma gereği, Zapolya tahtını korusa da krallık, kendi ile Ferdinand arasında, her ikisi de Osmanlılara tabi olmak kaydıyla ikiye bölündü. Bu, zaman olarak son derece elverişli ateşkes, Süleyman'a doğuyla ilgilenme fırsatı verdi.

Süleyman, birkaç yıl sonra tekrar batıda sefere çıktı. 1538'te, Habsburglarla ilişkiye geçtiğinden şüphelenilen Boğdan Voyvodası Petru Rareş'i azledip güneydoğu Boğdan'ı ilhak etti. İki yıl sonra, Zapolya Haziran 1540'ta vefat edince Macaristan'daki durum kötüleşti. 1538'de Zapolya ile Ferdinand arasında yapılan Varad (Nagyvárad, Grosswardein, Oradea) anlaşmasının şartlarına göre, bir tarafta Osmanlılar diğer tarafta Habsburglar ya da başka bir deyişle "kurban ile bıçak arasında" sıkışmış[17] zayıf konumdaki Yanoş Zapolya, ölünce topraklarının Ferdinand'a geçmesini kabul etmişti; anlaşmanın mimarlarından biri o sırada Varad piskoposu olan George Martinuzzi'ydi. Zapolya bir yıl sonra Lehistan Kralı Sigismund'un kızı Isabella ile evlendi. 1540'ta vefat ettiğinde Yanoş Sigismund (János Zsigmond Szápolyai) adında bebek yaşta bir oğlu vardı. Süleyman, İstanbul'a haraç ödeyen Yanoş Sigismund'u Macaristan'ın kralı olarak tanıdı. Ferdinand ise Macaristan üzerindeki hak iddiası doğrultusunda saldırıya geçti. Süleyman 1541

17 Kenneth Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 cilt. (Philadelphia, 1976-84), 3. Cilt, s. 434.

yazında Macaristan'ı işgal ederek Budin'i aldı. Yanoş Sigismund, kral naibi George Martinuzzi'yle birlikte Erdel'e gönderildi. Ferdinand 1542'de Budin'e yönelik bir başka saldırı başlatınca, ertesi yıl Süleyman yeniden Macaristan'a girip Estergon (Esztergom, Gran) ve Székesféhervár'ı aldı. 1544'te, Budin beylerbeyinin komutasında başka fetihler de gerçekleştirildi. Artık, barış hem Ferdinand hem de V. Karl için cazip bir seçenek haline gelmeye başlayınca, 1545'te barış istediler. 1547'de varılan anlaşmaya göre Ferdinand elinde tuttuğu Macaristan toprakları için haraç ödeyecekti. Barış anlaşması bir kez daha Osmanlılar için son derece elverişli bir zamanda imzalanmıştı, zira Süleyman doğuda tekrar sorunlarla karşı karşıya kalmıştı.

Diğer tüm padişahlarda olduğu gibi Süleyman'ın gerçekleştirdiği genişleme de büyük imparatorluğunun doğu ve batı kesimleri arasında gidip gelen bir tahterevalli üzerinde icra ediliyordu. Bu durumu kullanmaya heves eden batılı güçler, Uzun Hasan ya da Safeviler gibi güçlerle ittifak kurmaya çalışarak, onları Osmanlıları iki cephe arasında ezmeyi hedefleyen ortak askeri eylemlere katılmaya teşvik eden (hiçbir zaman fiilen gerçekleştirilemeyen) bir politika izlediler. Osmanlılar açısından doğudaki bölgeler, batıdaki düşmanlarının yarattığı tehditlerden birçok bakımdan daha tehlikeliydi. Safevilerle, asi ve tamamen kontrol altına alınması mümkün olmayan Anadolu Türkmenleri Osmanlıları sadece askeri açıdan tehdit etmiyor, aynı zamanda onun siyasi ve dini meşruiyetine meydan okuyor ve sürekli tetikte durmaya zorluyordu. Safevilerin tehlikeli ve devleti zaafa uğratan etkisiyle kıyaslandığında, batıyla yaşanan çatışma çok daha doğrudandı ve Osmanlı varlığının meşruiyetine yönelik herhangi bir meydan okuma içermiyordu.

Süleyman, 1526'da Anadolu'da baş gösteren bir isyan yüzünden batıdaki seferini kısa kesmek zorunda kaldı. Batıdaki durumu 1533'te yapılan bir ateşkes anlaşmasıyla çözüme kavuşturduktan sonra, aynı yıl yeniden doğuya ve Safevilere yönelmek zorunda kaldı. Şah İsmail 1524'te vefat etti. Yerine geçen küçük yaştaki oğlu Tahmasp'ın ilk saltanat yılları oldukça istikrarsızdı. Herhangi bir iç karışıklık olsa da olmasa da, Safevilerin Anadolu üzerindeki nüfuzu devam etti. 1526'da Anadolu'da ciddi bir isyan patlak verdi ve bunu Kalenderoğlu önderliğinde büyük bir ayaklanma izledi. Her iki isyanın da Safeviler tarafından başlatıldığı ya da teşvik

edildiği düşünülüyordu. Safevilerin Bağdat valisinin 1528'de, Azerbaycan valisinin ise bundan iki yıl sonra Osmanlı saflarına katılmasından, Macar seferi nedeniyle istifade edemeyen Kanuni, 1533'te İran'a karşı bir sefer düzenledi. Ertesi yıl, Temmuz 1534'te Veziriazam İbrahim Paşa herhangi bir direnişle karşılaşmaksızın Safevilerin başkenti Tebriz'i işgal etti ve padişah kasım sonunda Bağdat'a girdi. Osmanlılar için esas sorunun Tebriz'i ele geçirmek değil, elde tutmak olduğu bir kez daha görüldü ve 1535'te Osmanlı ordusu Safevi başkentinden bir kez daha geri çekildi. Bununla birlikte bu sefer, Erzurum'un yeni bir vilayet olarak teşkiline ve Osmanlılara, ticari olarak büyük bir değere sahip olan Basra Körfezi'ne bir çıkış noktası kazandıran Irak'ın fethine yol açtı.

Portekizliler Kızıldeniz'e giriş ve çıkışları kontrol etmek ve doğudan gelen kârlı ticaret yolunu Mısır ve Suriye üzerinden Akdeniz limanlarına giden geleneksel güzergâhtan uzaklaştırarak Güney Afrika'daki Ümit Burnu'na yönlendirmek istiyorlardı. Bu nedenle Irak'ın fethi Portekizlilerle yeni bir çatışma alanı yaratıyordu. Portekizliler Basra Körfezi'nde Maskat ve Bahreyn'in yanı sıra 1515'te ele geçirdikleri Hürmüz'e de hâkimdiler. Osmanlılar 1538'de Portekizlilere karşı Süveyş'ten hareket eden Mısır Beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa komutasında bir sefer düzenledi. Hadım Süleyman Paşa ağustosta Aden'i aldı ve daha sonra Hint Okyanusu'na açıldı. Eylül'de Gücerat'tan gelen güçlerle birlikte Diu'yu ele geçirmeye çalıştı ama kasımda kuşatmayı kaldırdı ve Osmanlı idaresini teşkilatlandırmak üzerinde yoğunlaştığı Yemen'e çekildi. Portekizlilerin 1541'de Yemen'e yaptığı saldırı başarısız oldu. Osmanlılar beş yıl sonra Basra'yı fethettiler ve Piri Reis 1552'de Maskat'ı Portekizlilerden alarak Hürmüz'ü kuşattı ama başarılı olamadı. Sevakin'i (Suakin) zaten ellerinde bulunduran Osmanlılar Kızıldeniz'in Afrika kıyısındaki Massava'yı işgal ettiler ve 1554-5'te Habeşistan'ı (Etiyopya) fethettiler.

Süleyman Safevilerle uğraşırken, Batı Akdeniz'le meşgul olan V. Karl 1535'te Tunus'u ele geçirdi; bu, Habsburgların itibarı açısından çok büyük bir avantaj, Osmanlılar açısından ise stratejik olarak sinir bozucuydu. Cezayir ve Tunus, Barbaros Hayreddin'in I. Selim'e biat ettiği 1519'dan beri, en azından şeklen Osmanlıların hâkimiyeti altındaydı. Donanmasını

geliştirmesi gerektiğini fark eden Süleyman, 1533'te Hayreddin'i Mağrib'ten çağırttı ve kaptan-ı derya olarak Osmanlı donanmasının başına geçirdi. Hayreddin derhal işe koyularak, 1537'de İtalyan kıyı şeridine akınlar düzenledi ve Korfu'ya saldırdı. Osmanlılar artık Venedik'le savaş halindeydiler. Hayreddin, 1538'te Venediklilerden Naksos, Andros, Paros ve Santorini adalarını aldı ve aynı yıl Venedik, Papa III. Paul, V. Karl ve Avusturya Arşidükü Ferdinand'ın meydana getirdiği Kutsal İttifak kuvvetlerini meşhur Preveze Savaşında bozguna uğrattı. Venedik'le savaş 1540'ta sona erdi fakat bu, Bu Osmanlılar için bir başka zaferken, Venedikliler için pahalıya patlayan bir başarısızlıktı çünkü bu kez de Monemvasia ve Anapoli'yi (Nafplio, Nauplia, Napoli di Romania) kaybettiler ve Hayreddin'e kaptırdıkları Ege adalarından vazgeçtikten başka yüklü de bir tazminat ödediler.

V. Karl 1541'de Cezayir'e saldırdı ama bu sefer o kadar başarılı olmadı, çünkü neredeyse filosunun yarısı dramatik bir fırtınada yok olmuştu. Ama bu saldırı Süleyman ile I. François'yı (Fransuva) 1543'te imzalanan bir başka ittifak anlaşmasına teşvik etti. Bu ittifakın sonucu olarak, Hayreddin 1543'te Nice'e yönelik bir saldırıda yer aldı ve 1543-4'te filosuyla birlikte kışı Toulon'da geçirdi; Hayreddin'in kahramanlıklarını anlatan 16. yüzyıla ait Anonim Osmanlı kaynağına göre Toulon, "Frenkler arasında eşi benzeri bulunmayan" bir şehirdi.[18] V. Karl'ın amirali Andrea Doria'nın 1550'de Kuzey Afrika kıyısındaki Mehdiye ile Manastır'a ve ertesi yıl da Cerbe'ye saldırması, Malta'ya başarısız bir Osmanlı saldırısına yol açtı. Osmanlı güçleri 1551'de, 1530'dan beri Hospitaler Şövalyelerinin hâkimiyetinde olan Trablusgarb'ın (Tripoli) ele geçirilmesiyle önemli bir zafer kazandılar. Aynı yıl, Fransızlarla başka bir ittifak anlaşması imzaladılar ve 1555'te Napoli'ye karşı ortak bir deniz saldırısı icra ettiler. 1556'da Cezayir'in batısındaki İspanyol kalesi Vahran'ı (Oran), 1557'de ise Tunus yakınlarındaki Bizerte'yi aldılar. Bununla birlikte, Malta direnmeye devam etti ve 1565'teki çetin savaşa rağmen ele geçirilemedi. Ama Osmanlılar ertesi yıl Sakız Adası'nı Cenevizlerden almayı başardı.

18 Hayreddin'in seferi hakkındaki anonim bir anlatıdan, bkz. J. Deny ve J. Laroche, "L'expedition en Provence de l'armée de mer du sultan Suleyman sous le commandement de l'amiral Hayreddin Pacha dit Barberousse (1543-1544)," *Turcica* 1 (1969), 161-211 s. 171'de. Laroche yazmayı 16. yüzyılın ikinci yarısı ya da muhtemelen 17. yüzyıl olarak tarihlendirir s. 163.

I. Süleyman (hd. 1520-1566)

I. Süleyman'ın saltanatının ilk kısmına, gerek batıda Habsburglara karşı gerek doğuda Safevilere karşı kazanılan askeri zaferler damga vururken, hükümdarlığının ikinci yarısı bu kadar görkemli değildi; başarıları azalırken, seferleri daha az fetih, daha az ganimet ama daha fazla masrafla sonuçlanıyordu.

Süleyman Şah Tahmasp'a karşı 1548'de bir kez daha sefere çıktı. Tahmasp'ın kardeşi Alkas Mirza bir yıl önce ona başkaldırıp İstanbul'a kaçmıştı. Osmanlılar Tebriz'i bir kez daha işgal ettiler ve artık alışıldığı gibi bir kez daha geri çekildiler. Süleyman 1534'te aldığı fakat 1535'te Safevilere kaptırdığı Van'ı Ağustos 1549'ta tekrar aldı. Safevilerin, geride hiçbir şey bırakmadan yakıp yıkma taktiklerine karşı çaresiz kalan ve Tahmasp'ın ortaya çıkıp savaşmayı inatla reddetmesinden dolayı hüsrana uğrayan Süleyman çok büyük bir kazanım elde edemeden Aralık 1949'da geri çekildi. Safeviler iki yıl sonra Van Gölü'nün kuzey kıyıları etrafındaki bölgeyi yerle bir ederek Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'nın askerlerini bozguna uğrattılar. Süleyman, Veziriazam Rüstem Paşa ve Rumeli Beylerbeyi Sokollu Mehmed Paşa'ya kaybedilen toprakları geri almalarını emretti. Sefer 1552 için planlanıyordu fakat bu gerçekleşemeden Süleyman ile oğlu Mustafa arasında bir kriz patlak verdi.

Safeviler Van Gölü çevresine akınlar düzenlerken, bu kez Erdel tahtıyla ilgili entrikalar baş gösterdi. Isabella ve temsilcisi Peter Petroviç'e düşman olan Martinuzzi, ki bunlar "Martunizzi'nin bedenindeki çıbanlardı," [19] Ferdinand'la temas halindeydi ama, en azından Habsburgların desteğinden emin oluncaya kadar, Süleyman'la bağlarını tamamen koparmaktan da çekiniyordu. Martinuzzi'ye beslediği düşmanlık, oğlunu tahttan mahrum bırakan 1538 tarihli anlaşmadan kaynaklanan Isabella ise, biraz kararsızca da olsa, destek için Osmanlılara yöneldi. Martinuzzi, Temmuz 1551'de Isabella'yı Alba Iulia (Erdel Belgradı) Anlaşmasını kabul etmeye zorladı; bu anlaşmaya göre Isabella, 1538 anlaşmasına uygun olarak oğlu adına Erdel

19 Setton, *The Papacy and the Levant*, 4. Cilt, s. 566.

tahtından vazgeçiyor ve taht Ferdinand'a geçiyordu. Martinuzzi bu dönem boyunca hem Ferdinand'la hem de Süleyman'la iletişim halindeydi; yani ikili oynuyordu. Ama bu, kendine muhtemelen hiçbir dost kazandırmayacak tehlikeli bir taktikti. Aslında, Sokollu Mehmed Paşa Ağustos 1551'de onu "yalancı" olarak nitelendirmişti.[20] Martunizzi'den nefret eden Isabella, onun Macaristan kralı olmak için şahsi hırsları olduğundan dahi şüpheleniyordu. Öte yandan hiçbir şekilde bir Martinuzzi hayranı olmayan, Ferdinand'ın komutanı Giovan Battista Castaldo ise Martinuzzi'nin Erdel hükümdarlığının peşinde olduğuna kani olmuştu. Süleyman Alba Iulia Anlaşmasına son derece öfkelendiğinden Sokollu Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri 1551'in güzünde Macaristan içlerine ilerleyip, Lippa'yı (Lipova) aldı ve Ekim'de Tımışvar'ı (Temesvár, Timişoara) kuşattı. Ancak, aralık ayına gelindiğinde, Lippa, Castaldo ve Martinuzzi'nin muhasarası altındaydı. Bu sırada Castaldo, Martinuzzi'ye hiç güvenmiyordu ve Ferdinand da azlini isteyince, aralık sonunda onu öldürttü. Kavga 1552'de de devam etti. Osmanlılar 1552 baharında Tımışvar'ı aldılar ve Lippa'yı yeniden işgal ettiler ve Ağustos'ta Ferdinand'ın güçlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Eylül'de Solnok (Szolnok) Kale'sini aldılar ama Eğri'yi (Eger, Erlau) ele geçiremediler. Ferdinand, Zigetvar'ın Osmanlılarca 1556'da kuşatılmasına dek, Erdel tahtı üzerindeki hak iddialarını devam ettirdi ama sonunda tüm iddialarından vazgeçmek zorunda bırakıldı. Yanoş Sigismund ve Isabella tekrar tahta çıkarıldılar. Ferdinand ve Süleyman arasındaki mücadele 1562'ye kadar devam etse de, durumda pek bir değişiklik olmadı, zira Ferdinand uzun süreli bir saldırıyı yürütecek imkânlardan yoksundu ve Süleyman da Safevilerle olan durum ile oğulları arasındaki tehlikeli çatışmadan dolayı bunu yapamıyordu.

Süleyman'ın büyük oğlu Mustafa, Amasya Sancağını elinde bulunduruyordu. Süleyman'ın son derece nüfuzlu, kendi oğullarından birinin tahta varis olmasını isteyen karısı Hürrem Sultan ile kızı Mihrimah'la evli olan ve 1544'ten, öldüğü 1561'e kadar neredeyse kesintisiz olarak sadrazamlık yapan Rüstem Paşa'nın şiddetle karşı olduğu Mustafa destek toplamaya ve etrafında bir güç merkezi oluşturmaya girişti. Bunda başarı kazanması Süleyman'ın kendi hakkındaki kuşkularını besliyor, Hürrem Sultan ve Rüstem

20 20 A.g.e., s. 568.

Paşa da bu kuşkuyu körüklüyordu. Rüstem Paşa'nın Safevilere karşı sefere çıktığı 1552'de askerler arasında huzursuzluk başlayınca Süleyman'ın endişesi arttı. Askerler arasında padişahın faal askeri hizmetleri yürütemeyecek kadar ihtiyarladığı iddiasıyla, yeni ve dinç bir padişahın tahta çıkarılması ihtiyacına dair kaygı verici homurdanmalar başladı. Ordunun komutasını bizzat üstlenmeye zorlanan Süleyman, Ağustos 1553'te yola çıktı ve Mustafa'yı kendine katılmak üzere yanına çağırdı. Mustafa, Ekim'de Ereğli yakınlarında huzuruna çıkınca derhal öldürüldü. Mustafa'nın, Habsburg Elçisi Busbecq tarafından "biraz düşüncesizce bir hareket" olarak tasvir edilen infazı[21] şiddetli bir tepkiye neden oldu ve Süleyman'ı infazın arkasındaki kişi olarak görülen Rüstem Paşa'yı veziriazamlık görevinden azletmek zorunda bıraktı.

Mustafa bertaraf edildikten sonra, Süleyman seferine devam edip, başta Erivan (Yerevan) ve Nahcivan'da olmak üzere Safevilerin sınır savunmalarını yok etti ve Karabağ etrafındaki zengin topraklarda büyük tahribat yarattı. Süleyman, geri çekilen Safevi ordusuna yetişemedi ve bu ona, Safevi güçlerinin Anadolu içlerine yönelik akınlarında kullandıkları uç bölgeleri tahrip etme dışında bir seçenek bırakmadı. Süleyman daha sonra Erzurum'a çekildi. Eylül'de şahla ateşkes yapmaya razı oldu ve Mayıs 1555'te Amasya Anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaya göre Süleyman Tebriz, Erivan ve Nahcivan üzerindeki tüm iddialarından vazgeçiyor ama Irak ve Doğu Anadolu bölgelerini elinde tutuyordu. İki devlet arasındaki sınır, en azından teorik olarak, artık sabitlenmişti.

Safevilerle ilişkiler istikrara kavuşturulur kavuşturulmaz Süleyman'ın geride kalan iki oğlu, yaşça daha büyük Selim'le Bayezid arasında ikinci bir taht kavgası çıktı. Kardeşlerin birbirlerine karşı çevirdiği entrikalar ve ajanlar aracılığıyla birbirlerinin hamlelerini izlediği bir didişme evresinden sonra,[22] hamlesini yapmadan önce babasının ölümünü bekleme taraftarı olmayan Bayezid, aleni bir isyana girişti ve babasını isyan etmeyen diğer oğlu Selim'i desteklemeye sevk etti. Bayezid, 1559'da Konya civarında gerçekleşen muharebede yenilince İran'a kaçtı. Önceki dönemlerde, böyle kullanmaya uygun bir rehinenin gelişi açık bir çatışmaya yol açabilirdi fakat

21 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, terc. Edward S. Forster (Oxford, 1927), s 65.
22 Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları* (Ankara, 1997), s. 54.

işler artık değişmişti ve ne Tahmasp ne de Süleyman bu meseleden dolayı savaşa girmeye hevesli değillerdi. Bunun yerine, mekik diplomasisinin ardından ve epeyce paranın el değiştirmesinden sonra, Amasya Anlaşması yenilendi ve Tahmasp Bayezid'i Osmanlı yetkililerine teslim etti ve onlar da onu derhal boğarak öldürdüler.

Süleyman aynı yıl içinde, Ferdinand'la da bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma özü itibariyle 1547 tarihli anlaşmanın yenilenmesiydi. Bu sırada, uluslararası sahne de değişmişti: Babası V. Karl'ın 1556'ta tahttan çekilmesi üzerine, II. Felipe, Kutsal Roma imparatoru olamasa da 1559'da İspanya kralı olmuş ve Fransa Kralı II. Henri Osmanlılar ve Fransızlar arasındaki siyasi ittifak döneminin sona erdiğine işaret eden Cateau-Cambrésis Barış Anlaşmasını imzalamıştı.

Osmanlılarla Habsburglar arasında 1562'de imzalanan barış anlaşması uzun sürmedi, çünkü 1558'den itibaren Kutsal Roma imparatoru olan Ferdinand 1564'te vefat edince, oğlu ve halefi yeni imparator II. Maximillian ile Erdel Hükümdarı Yanoş Sigismund arasında düşmanlık baş göstermişti. Artık iyice ihtiyarlamış ve zayıf düşmüş olan Süleyman 1566'da, son seferi olacak bir yolculuğa çıktı. Osmanlı ordusu Zigetvar önünde kamp kurdu ve burası düşmeden iki gün önce Süleyman vefat etti.

II. Selim (hd. 1566-1574)

Süleyman'ın hayatta kalan tek oğlu II. Selim, saltanatının ilk yıllarında bir savaş ve iki isyanla karşı karşıya kaldı. Macaristan'la savaş –babası bu sırada ölmüştü– 1568'de İmparator Maximillian'la imzalanan ve Maximillian'ın yıllık 30,000 duka haraç ödemeyi kabul ettiği, sekiz yıllık bir barış anlaşmasıyla neticelendi. İsyanlar ise topraklarının güney kısmındaydı: Irak'taki Araplar arasında İbn Üleyye önderliğinde çıkan isyan Bağdat ile Basra arasındaki iletişimin kesilmesine neden olurken, Yemen'de Zeydiler arasında çıkan diğer isyan ise Osmanlıların bu vilayeti ve Kızıldeniz girişi üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmelerine yol açtı. Arapların isyanı 1567'de bir nehir seferiyle bastırıldı. Yemen ise, Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa komutasında, 1569 ile 1571 arasında gerçekleştirilen zorlu bir seferden sonra tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi.

Selim'in hükümdarlığı sırasındaki büyük askeri başarılar, Akdeniz'de, Venedik'e ait Kıbrıs Adası'nın fethi (Venedik 1573'te imzalanan anlaşmayla bu kaybı resmen tanıdı) ve 1574'te Halkulvâdî (La Goletta) ile Tunus'un ele geçirilmesiyle gerçekleşti. Kıbrıs, Doğu Akdeniz'de Venediklilerin elinde kalan son iki müstahkem mevkiydi. Stratejik olarak Mısır ile İstanbul arasındaki güzergâhta ve Osmanlı topraklarının ortasında konumlanan Kıbrıs'ın fethi Osmanlılar için bir zamanlama meselesiydi. Veziriazam Sokollu Mehmed Paşa muhalefet etse de, Piyale Paşa ve Lala Mustafa Paşa'nın desteğini alan Selim, Venedik'le devam eden barışa rağmen saldırıya karar verdi. Lefkoşe 1570'te, Magusa ise 1571'de düştü. Osmanlı istilası, Kutsal İttifakı bir karşılık vermeye sevk etti ve İttifakın deniz gücü meşhur İnebahtı (Lepanto) Savaşında Osmanlı donanmasıyla karşı karşıya geldi. Gemi ve kumandanlarının çoğunu kaybeden Osmanlılar çok büyük bir yenilgi alırken, savaş Avrupa devletleri tarafından büyük bir patırtıyla çok önemli bir zafer olarak ilan edildi. Bununla birlikte, zafer Batının umduğu kadar ezici bir darbe değildi, zira ertesi ilkbaharda Akdeniz'e açılacak yeni, büyük bir Osmanlı donanması gecikmeden inşa edildi. 1574 yazında Kılıç Ali Paşa ile Koca Sinan Paşa komutasındaki bir Osmanlı deniz gücü Halkulvâdî ve Tunus'u ele geçirdi. Kuzey Afrika sahilinin doğuda Vahran'a kadar uzanan büyük kısmı artık Osmanlı denetimindeydi.

Selim döneminin, başarısız olsa da ilginç projelerinden biri iki kanal inşasıydı: Bunlardan biri Kızıldeniz'i Akdeniz'e, diğeri Don ile Volga nehirlerini birbirine bağlayacaktı. Her iki projede de amaç Osmanlıların askeri operasyonlarını kolaylaştırmaktı. Sokollu Mehmed Paşa'nın 1568'de yapımını emrettiği Kızıldeniz-Akdeniz kanalı asker ve mühimmat naklini mümkün kılacağı için gerek Yemen'de gerekse de Portekizlilere yapılacak Osmanlı operasyonlarını kolaylaştıracaktı. Don-Volga kanalı ise Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğrudan erişim sağlayacak, Kafkasya'ya ve Kuzey İran'a asker ve mühimmat taşınmasını kolaylaştıracaktı. Sonunda inşaatların ikisi de akamete uğrasalar da, Rusların Astrahan'ı işgalini tetikleyen Don-Volga kanalı çalışmaları büyük bir azimle Ağustos 1569'da başladı. Ne var ki soğuk hava ve Kasım Paşa komutasındaki Osmanlı güçlerinin Astrahan'ı almakta başarısız kalışı Osmanlıları, sadece üçte biri kazılan kanaldan vazgeçmek zorunda bıraktı.

III. Murad (hd. 1574-1595)

III. Murad'ın saltanatına gelindiğinde, devletin iktisadi dokusundaki sorunlar aşikâr bir hale gelmeye başladı. 1580'lerden itibaren, imparatorluk şiddetli enflasyonun etkilerine maruz kaldı ve dönemin sürekli savaş hali devletin kaynaklarını kuruttu. Kanunsuzluk ve eşkıyalık arttı, hazinedeki açık da müzmin bir hal aldı. Devlet idaresinin buna cevabı, akçenin ayarını düşürmekti. Çağdaş tarihçi Selaniki'nin belirttiği üzere istediklerini elde edebilmek için her şeyi yapabilen yeniçeriler[23] 1589'da, ulufeleri yeni, değeri düşük akçeyle ödenince isyan çıkardılar; 1592'de ise maaşları tam olarak ödenmeyince kapıkulu sipahileri isyan ettiler. Kapıkulu sipahilerinin 1603'te çıkardığı isyan daha ciddiydi ama bu başkaldırı yeniçeriler tarafından çok sert bir şekilde bastırıldı.

Ekonomik güçlükleri artıran etkenlerden biri İran'la yapılan uzun savaştı; 1578'te başlayıp 1590'da sona eren bu savaş III. Murad'ın saltanatının büyük kısmına damga vurdu. Osmanlılara saldırı fırsatı sağlayan gelişme, Şah Tahmasp'ın 1576'da vefatının ardından Safevi Devleti'nin aşiretler arası ve hanedan içi yıpratıcı kavgalara girmesi ve bu istikrarsızlığın tetiklediği doğudaki Özbek istilasıydı. Murad, Safevilerin Osmanlı toprakları dahilinde devam eden propaganda faaliyetlerinin ve Osmanlı sınırındaki Kürt beylerinin Safevi saflarına geçmesinin 1555 tarihli Amasya Anlaşmasını ihlal ettiği iddiasıyla 1578'de savaş ilan etti. Lala Mustafa Paşa idaresindeki Osmanlı ordusu Gürcistan'a boyun eğdirmek ve Şirvan'ı işgal etmek üzere yola çıktı. Osmanlı güçleri Ağustos'ta Tiflis'i işgal etti ve yıl sonuna kalmadan Şirvan'ı ele geçirdiler. Ancak, Osmanlıların Safevilere karşı seferlerinde yüz yüze olduğu güçlük her zamanki gibi fetihten çok kazanımların muhafazasıydı ve bu seferde de bölgeyi fethetmelerine rağmen, ellerinde tutmakta sorunlar yaşıyorlardı. Lala Mustafa Paşa 1578-9'da büyük bir zorlukla Erzurum'a çekildi. Müteakip birkaç yıl içinde Safevilerin karşı saldırılarından dolayı Osmanlıların konumu ciddi bir baskı altındaydı fakat Meşale Savaşındaki çok önemli Osmanlı zaferiyle birlikte, durum düzeldi. Ferhad Paşa 1583'te Erivan'ı işgal etti ve bunu iki yıl sonra Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Tebriz'i işgali izledi. 1587'ye gelindiğinde, Gürcistan fiilen Osmanlılara tabi hale gelmişti.

23 Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, ed. Mehmet İpşirli, 2 cilt.(Ankara, 1999), 1.Cilt, s. 60.

Aynı yıl içinde, Safevi Hükümdarı Hüdabende tahtını terk etmek zorunda kaldı ve yerine Şah Abbas geçti (1587-1629). Abbas çok geçmeden kendini, bir tarafta Osmanlılar, diğer tarafta doğudan saldıran ve 1589'da Herat'ı alıp Meşhed'e doğru ilerleyen Özbekler olmak üzere iki cephede savaş içinde buldu. Buna ilaveten iç çatışma tehdidiyle karşı karşıya olan Abbas Osmanlılarla barış arayışı içine girmek zorunda kaldı. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre Osmanlılar Batı İran'daki Luristan, Nihavend ve Şehrizor'la birlikte Azerbaycan ve Kafkaslar'da fethettikleri yerleri muhafaza ediyordu. Ne var ki bu toprak kazanımları ancak geçici olacak, Abbas 1603 ile 1606 arasında tüm bu bölgeleri geri alacaktı.

Murad, Safevilerle savaştan kurtulur kurtulmaz kendini Habsburglara karşı bir savaşın içinde buldu. Her ne kadar 1568'den beri resmi olarak barış içinde olsalar da, Osmanlı ve Habsburg toprakları arasındaki sınır bölgelerinde meydana gelen akınlar ve karşı-akınlarla birlikte büyük bir gerilim oluşmuştu ve 1593'te Macaristan'la savaş patlak verdi. 1593'te Vezprim (Veszprem) ve Paluta'yı ele geçiren Koca Sinan Paşa'nın başlangıçtaki başarısına rağmen, sefer çok geçmeden zorlaşmaya başladı. Osmanlıların 1594'te Tata ve Györ'ü (Yanık) fethi askeri yetenekten çok şansa dayanıyordu ve bir Osmanlı zaferi simgesi olmaktan çok moralleri yükseltme açısından önemliydi. Peçevi, Györ'ün fethini "bir mucizeden başka bir şey değildi" şeklinde tasvir ediyordu.[24] 1595'te, Erdel Kralı Stefan Bathori'nin düşman saflarına geçerek Habsburgların yanında yer alması ve Eflak ve Boğdan voyvodalarının isyanıyla birlikte durum daha da kötüye gitti. Hem Eflak hem de Boğdan güçlerine yenilen ve Eflak Voyvodası Mihail'i yenmek için mücadele eden Osmanlılar Ağustos 1595'te Estergon'u Habsburglara kaptırdılar.

Mehmed III (hd. 1595-1603)

III. Mehmed, iyi gitmeyen bir Macar seferinin ortasında tahta çıktı. Yeni sultan kötüleşen duruma karşı, bizzat ordunun başına geçerek 1596'da Macaristan'a doğru yola çıktı. Ekim'de Eğri'yi aldı. Osmanlılar aynı ay içinde Tisza Irmağı'nın batısında yer alan Haçova (Mező-Keresztes) Muha-

24 Peçevi, *Peçevi Tarihi*, ed. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt. (Ankara, 1982), 2. Cilt, s. 142.

rebesinde büyük bir zafer kazandılar. Oysa başlangıçta Osmanlı askerleri savaş meydanından kaçmış, ancak Avusturya güçleri Osmanlı ordugâhını yağmalarken dikkatleri dağılınca geri dönüp saldırınca büyük bir şans eseri olarak savaştan muzaffer çıkmışlardı. Ne var ki ertesi yıl, Satırcı Mehmed Paşa komutasında düzenlenen sefer başarılı olamadı ve Habsburg ordusu 1598'de Budin'i kuşattı ama onlar da başarılı olamadılar. Budin Beylerbeyi Mehmed Paşa 1600'de Güneybatı Macaristan'da Kanije'yi (Kanizsa) ele geçirince Osmanlıların şansı döndü; bu, büyük oranda her yeri kuşatan sise borçlu olunan büyük ölçüde şansa dayalı bir fetihti.[25] Buna mukabil, Avusturyalılar 1601'de Kanije'yi kuşatıp başarılı olamadılar, ama 1602'de Budin'in tam karşısında bulunan Peşt'i (Pest) aldılar. Budin'i kuşattılarsa da daha sonra Peşt'i de geri alacak olan Lala Mehmed Paşa tarafından püskürtüldüler. Bu savaş, sonunda herhangi bir kati sonuç alınmaksızın, Mehmed'in halefi, I. Ahmed'in (hd. 1603-17) saltanatı sırasında imzalanan Zitvatorok Anlaşmasıyla 1606'da bitti.

16. yüzyılın sonlarında artan ekonomik güçlükler, 1596'da Anadolu'da patlak veren ve Celali isyanları olarak bilinen bir dizi ayaklanmayla sonuçlanan bir toplumsal huzursuzluk dalgasına yol açtı. Haçova Muharabesindeki kötü performanslarından sonra dirlikleri ellerinden alınan sipahiler ile topraksız ya da mülkleri ellerinden alınmış köylüler Kara Yazıcı'nın önderliğinde bir araya geldiler; Kara Yazıcı, III. Mehmed'in isyanı bastırmak üzere gönderdiği Karaman beylerbeyini 1596'da bozguna uğrattı. Mehmed, Kara Yazıcı'yı askeri olarak ezemeyince, taktik değiştirip onu evvela Amasya'ya, daha sonra Çorum'a vali atadı. Bu makam hiçbir değişiklik meydana getirmedi, zira Kara Yazıcı Anadolu'yu, eskiden olduğu gibi yağmalamaya devam ediyordu. Sonunda, Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın 1601'de yenilgiye uğrattığı Kara Yazıcı ertesi yıl öldü.

Ama Kara Yazıcı'nın ölümü, kardeşi Deli Hasan ayaklanmanın liderliğini üstlenmesi nedeniyle isyanın sona erdiği anlamına gelmiyordu; Deli Hasan, 1602'de Tokat'ta Hasan Paşa'yı öldürdükten sonra Ağustos'ta bir Osmanlı ordusunu bozguna uğrattı ve Ankara'yı kuşattı. Mehmed onu Bosna beylerbeyi yaparak daha önce kardeşine uyguladığı politikayı tekrar-

25 A.g.e., s. 220.

ladı. Hasan'ın Anadolu'yu terk etmesi, Mehmed'in halefi I. Ahmed dönemine sarkan isyanları bitirmedi.

17. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti toprak olarak doğal sınırlarına ulaşmış ve kendini bir dünya gücü olarak kabul ettirmişti. Ancak şimdi Osmanlı Devleti, Yeni Dünya'dan yoğun miktarda gümüş girişi, kendi para biriminin değerini muhafaza etmekte karşılaştığı zorluklar, kazançlı fetihlerden çok, pahalı bir savunma uğruna verilen savaşlar, Hollandalılar ve İngilizler gibi deniz ticaretinde üstünlük kuran yeni ticari rakipler ve içten içe kaynayan, kanlı ve kontrolü imkânsız Celali isyanlarıyla patlak veren, gittikçe yükselen bir toplumsal huzursuzluk dalgasından kaynaklanan ekonomik güçlüklerle yüz yüze gelmişti.

Palmira Brummet

AVRUPA'DA OSMANLI GENİŞLEMESİ (Yaklaşık 1453-1606)

Osmanlı İmparatorluğu çoğu kez yayılmacı büyük fetihler ve büyük saltanatlar bağlamında tahayyül edilir.[1] Bu nedenle 16. yüzyılı, Osmanlıların Avrupa'daki "faaliyetleri" bağlamında, Konstantinopolis'in 1453'te fethi ile 1593-1606 arasında vuku bulan "uzun" Osmanlı-Habsburg savaşının sona erişi arasına oturtabiliriz. Ya da, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat dönemini (1520-66) imparatorluğun tahkimi ve zaferleri bakımından odak noktası alarak II. Mehmed (h. 1444-6, 1451-81) ve III. Murad'ın (h. 1574-95) saltanatlarıyla çizilen çerçeveye yerleştirebiliriz.

16. yüzyıl çerçevesine, 1501'de İran'da Şii Şah İsmail'in Safevi Devleti'nin ortaya çıkışı ve 1603-18 arasında Safevilere karşı girişilen "uzun" Osmanlı savaşı da girer. Safeviler, doğu sınırlarındaki saldırgan tavırlarıyla Osmanlıların Avrupa'daki yayılmasını zorlaştırıyordu; özellikle Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde Osmanlılara bağlı halkları yanlarına çekiyor, Irak'ta ve Basra Körfezi'ne çıkış noktalarında hâkimiyet kurmak için Osmanlılarla savaşıyor, Osmanlı padişahlarının İslam âlemindeki kutsal egemenlik hakkına meydan okuyorlardı. İran'da güçlü bir Müslüman rakibin varlığı, doğu cephesindeki zorluklar yüzünden Osmanlıların Avrupa'daki askeri harekâtının durmadan sekteye uğraması demekti.

16. yüzyılın kavramsallaştırılmasını etkileyen bir başka önemli öğe, Hıristiyan güçlerin 1571 İnebahtı Deniz Muharebesinde zafer kazanmasını sağlayan Avrupa devletlerinin Akdeniz'de yeniden güç kazanıp yeniden gruplaşmasının yanı sıra yükselen bir ticari güç olarak İngilizlerin Levant'ta ortaya çıkmasıdır. Yüzyılın son otuz yılındaki bu yeniden gruplaşma Osmanlılar açısından hem sınırlamalar hem de fırsatlar yaratıyordu. Böylesi dönemler ve olaylar, bu tür diğer tarihi göstergeler gibi, Avrupa'daki Osmanlı yayılmasının genel hatlarını oluşturmakla birlikte, saltanatlar,

1 Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, 1. cilt: 1300-1600 (Cambridge, 1994), s. xv-xvii.

devlet oluşumu, muharebeler ve savaş dönemlerinin tabi olduğu sınırları aşan devamlılıkları, süreçleri ve söylemi açıklamakta yetersiz kalıyor.

Uzun 16. yüzyıl (kabaca 1453 - 1606 arası), birçok açıdan Osmanlı devletinin ve yönetici sınıflarının devleti imparatorluk olarak ifade ettikleri dönemdir. Bu, Osmanlıların iki imparatorluk başkenti, İstanbul ve Kahire'yi ele geçirip kalkındırdıkları dönemdi. Bu sahne üç kutsal İslam şehrini, Mekke, Medine ve Kudüs'ü içine alıyor ve iktidarlarının batıdaki (Rûm) ve doğudaki güçlerini simgeliyordu. İmparatorluğun bu "uçlarının" her biri, Osmanlıların hâkimiyet kurdukları bir dizi ticari alan ve zengin, vergilendirilebilir araziyle ilişkilidir. Osmanlılar, bu çağda, kendilerini askeri ve ideolojik olarak, kuzey ve batıda Katolik Habsburg İmparatorluğu'nun, doğuda ise Şii Müslüman Safevi İmparatorluğu'nun karşısında tanımlıyorlardı. Bu dönem İslamın devr-i saadet yüzyılıydı, Sultan Süleyman'a göre İslamın dünyevi ve manevi gücünün kendi uzun saltanatında tecessüm ettiğine şahadet eden bir binyıldı bu.[2] Afrika/Asya alanında, Kahire'nin ve bağlı topraklarının fethi, Osmanlılara doğu ticaretinin erişim noktaları ile Hint Okyanusu'na denizden yapılan baskınlarda kullanılan güzergâhlar üzerinde kontrol imkânı sağladı. Avrupa'da ise Konstantinopolis'in fethi ve geniş Osmanlı topraklarının (ve hak iddialarının) gelişimi ile geniş askeri ve ticari gündem, Osmanlıların bir dizi karmaşık siyasi, ekonomik ve dini ilişkiler kurması anlamına geliyordu. Bu ilişkilerin tabiatı, Avrupalıların Osmanlılarla tanışıklığının büyük oranda arttığı bu yüzyıl içinde kayda değer şekilde değişti. Dönemin başında, Sultan Bayezid'in (h. 1481-1512) taht üzerinde hak iddia eden kardeşi Cem Sultan'ın çeşitli Hıristiyan devletlerin elindeki tutsaklığı ve Osmanlıların onu geri getirme çabası, Avrupa sınırının her iki tarafındaki hükümdarlar katında, rakiplerinin göreceli gücünü değerlendirme yönünde artan bir gayrete işaret ediyordu.[3] Burada ele alınan dönemin sonuna gelindiğinde, izafi güce ilişkin bu anlayış bir hayli gelişmiş; bir dizi anlaşmada tecessüm

2 Cornell Fleischer, "Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul," *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007), 51-62; ayrıca bkz. Norman Housley, "The Eschatological Imperative: Messianism and Holy War in Europe, 1250-1556," Norman Housley, *Crusading and Warfare in Medieval and Renaissance Europe* içinde (Aldershot, 2001), III. Böl., s. 123-50.

3 Nicolas Vatin, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l'Europe du xve siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkı'ât-ı Sultân Cem, OEuvres de Guillaume Caoursin* (Ankara, 1997).

etmiş; savaşta sınanmış; ticari, siyasi ve düşünsel arabulucuların faaliyetleri aracılığıyla güçlenmişti.[4]

"Avrupa" ve "genişleme"yi tanımlamak

Savaşların, hükümdarların, ideolojilerin ve ticaret merkezlerinin izafi önemini belirlemeden önce, "Avrupa" ve "genişleme" kavramlarını incelemekte fayda var. Her şeyden önce, Osmanlı İmparatorluğu, ayrı tutulamayacak derecede Avrupalıydı. Başkenti İstanbul, hem Avrupa hem Asya kıtasına yayılmıştı. Greko-Balkan Yarımadası'ndaki Rumeli, Osmanlı topraklarının merkez bölgesini, imparatorluğun iki büyük beylerbeyliğinden birini (diğeri Anadolu Beylerbeyliğiydi) ve imparatorluğa seçkin askeri/idari sınıf olarak hizmet eden birçok devşirmenin yurdunu oluşturuyordu. Bunun yanı sıra, Şevket Pamuk'un işaret ettiği üzere, "Balkanlar, başkent ve civarının da dahil olduğu Batı ve Orta Anadolu'yla birlikte Osmanlı mali sisteminin merkez bölgesini oluşturuyordu."[5] Avrasyalı bir mali merkez kavramı iki kıtasal "yarı"ya bölünmüş bir imparatorluk kavramının aşılmasına yardımcı olmaktadır. Osmanlılar, 17. yüzyılda Avrupa haritalarında "Avrupa'daki Türkiye" ile "Asya'daki Türkiye" diye nitelenen bölgeyi yönetiyorlardı. Ancak, kıtasal bölünmeye ilişkin gerek çağdaş gerek Batlamyusçu kavramlara rağmen, 16. yüzyılda Avrupa'nın sınırları ideolojik ve görsel olarak tartışmaya açıktı.[6] Kimi gözlemciler için "Avrupa"nın sınırları, Hıristiyan krallar tarafından yönetilen toprakları çevreliyordu; başkaları içinse Avrupa'nın sınırları İstanbul'un

4 Jan Schmidt, "French-Ottoman Relations in the Early Modern Period and the John Rylands Library MSS Turkish 45 & 46," Jan Schmidt, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)* içinde, II. cilt: *Orientalists, Travellers and Merchants in the Ottoman Empire, Political Relations between Europe and the Porte* (Istanbul, 2002), s. 375-436 arası, s. 419'da; Alexander De Groot, "The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries," *The Ottoman Capitulations: Text and Context* içinde, ed. Maurits H. van den Boogert ve Kate Fleet, *Oriente Moderno* 22, 3 (2003), 575-604; Venedik'le yapılan anlaşmalar için bkz. Hans Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomatics: the 'Ahd-Names," *Electronic Journal of Oriental Studies* 1, 2 (1998), 1-698; Maria Pia Pedani-Fabris, *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*, 14. cilt: *Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)* (Padova, 1996).

5 Şevket Pamuk, "The Ottoman Monetary System and Frontier Territories in Europe, 1500-1700," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes* içinde, ed. Kemal Karpat ve Robert Zens (Madison, Wis., 2003), s. 175-82 arası, s. 177, 179'da.

6 Norman Davies, *Europe: A History* (New York, 1996), s. 1-46.

doğusuna sarkıyordu. Nitekim 16. yüzyıl, metinlerde ve görsellerde Avrupa'nın sınırlarına ilişkin arayışlar bakımından özellikle dikkate değerdir. Avrupa'nın "nihai sınırları" ne kadar muhayyel olursa olsun, bu bölümün temel önermesi Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Avrupa imparatorluğu olduğudur; elindeki Avrupa başkentleriyle, Avrupa ekonomileri ve meselelerine bağıyla tanımlanan kimliğiyle, değerler sistemi ve ihtiraslarıyla Avrupalıydı. Osmanlılar, Konstantinopolis'in fethinden bir hayli önce, Avrupa'yı işgal edip Edirne'de yönetimlerini kurmuşlardı. Dolayısıyla, imparatorluğun kıta anlamında doğu ve batı ya da "Hıristiyan" ve "Müslüman" yarılara bölünmesi, idari taksimatı ve genel demografik gerçekleri kabaca yansıtsa da, Osmanlı hükümran kimliğinin tabiatını yansıtmaktan uzaktır. Bu kimlik "berreyn ve'l bahreyn"i, yani iki kıta ve iki denizi, tek bir imparatorluk gerçekliğinde birleştiriyor ve bu imparatorluk, bölgeler bazında coğrafi, siyasi, dini ve "milli" kimliklerin "temel" farklılıklarını güçlendirmekten ziyade, bunların katmanları ve evriminden yararlanıyordu. 16. yüzyılın Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamak için, imparatorluğun hem Avrupa'daki konumunu, hem de bir tarihçinin deyişiyle, Osmanlı ve Avrupa dünyalarının "müşterek söylem" ve "müşterek ritimleri"ne iştirakini görmek gerekmektedir.[7]

Ayrıca, genişleme bir dizi anlam ve yorumu kapsayan bir terimdir. En basit anlamıyla, "genişleme" fetihçi orduların tarafsız ya da düşman topraklara girmesidir. Ancak, gerçek "genişleme" için, zaman içinde, siyasi, ekonomik ve sosyokültürel olarak belli bir düzeyde işgal, bütünleşme ve hâkimiyet şarttır ki Osmanlılar bunu Avrupa'da başarmıştır. Bu hâkimiyetin nasıl işlediği ve fethedilen herhangi bir ülkedeki niteliği, çağdaş tarihyazıcılığında oldukça tartışılan bir konudur. Osmanlı genişlemesi, tarihyazıcılığında Osmanlı "boyunduruğu" olarak, hükümranlığı Doğu Avrupa'da karanlık bir çağ meydana getiren yabancı, sapkın ve despotik bir gücün işgali olarak yorumlanmıştır (bir bilim adamı bunu "felaket" ya da

7 Cemal Kafadar, "The Ottomans and Europe," *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation* içinde, 1. cilt: *Structures and Assertions*, ed. Thomas Brady, Heiko Oberman ve James D. Tracy (Leiden, 1994), s. 589-635, özellikle s. 620-1. Ayrıca bkz. Walter G. Andrews ve Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society* (Durham, N.C., 2005).

"icbar" teorisi olarak adlandırır).[8] Diğer yorumlara göre, Osmanlılar Avrupa'daki topraklarına belirli bir dönemde çok kültürlü, hoşgörülü, tutarlı ve müreffeh bir yönetim getirmişlerdir, ama bu yönetim 17. yüzyıldan itibaren yerini, sonunda Osmanlıların Greko-Balkan yarımadasından sürülmesini zorunlu kılan uzun ve kanlı bir etnik-ulusal ve dini hizipçilik sürecine bırakmıştır. Osmanlıcı tarihyazımında, Avrupa'daki genişleme çoğu kez Osmanlıların Bizans'ın yerine geçip önemli tarım, kereste, maden ve ticaret kaynaklarına erişim imkânı kazanarak kendilerini bir emperyal güç olarak kabul ettirdikleri süreç içindeki mantıki bir adım olarak sunulmaktadır. Bu paradigmadaki "Avrupa," imparatorluğun Rumeli, Anadolu ve Arap eyaletleri olarak eşit olmayan üç parçaya bölünmesinde uçlardan birini oluşturur; Kıbrıs gibi ada toprakları ayrı ve bir bakıma tanımlanmamış dördüncü kategoridir. Bütün dünyayı kavramsallaştırmaya çalışan tarihsel modeller ise alternatif bir vizyon sunar; buna göre Osmanlı İmparatorluğu, modern döneme kadar varlığını sürdüren sömürücü, bölgeler-aşırı, müstakil emperyal yapılar silsilesinin bir parçasıdır. İmparatorluğun hâkimiyet alanı o kadar genişti ki, Roma gibi Osmanlı da bölge ve medeniyet paradigmalarına kolayca oturtulamaz. Bu tür modeller, bir Osmanlı toprağı haline geldiğinde "Avrupa"nın nereye yerleştirileceği ikileminin altını çizmektedir. Bu ikilem kısmen, 16. yüzyılın, tarihyazımında çoğu kez modern dünyanın ulus-devletleri üzerine bina edilen uzamsal bölünmelerin başlangıcı olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu, yayılmacılığında hem ortaçağ dünyasının kıtalar aşırı, çok kültürlü emperyal yapılarını, hem de erken modern çağın Batı Avrupalı, açık deniz imparatorluklarını aksettirmektedir. Mevcut nitelendirmelerin hiçbiri, Osmanlıların Avrupa'da inişli çıkışlı bir seyir izleyen; kıyılarda ve iç bölgelerde farklı şekilde işleyen; sosyo-politik, hukuki, ekonomik ve kurumsal olarak çok çeşitli bir yapılar dizesini işe koşan; ve fethedilen ya da kısmen fethedilen her bölgedeki iktidar ve kültür hiyerarşilerine bağlı olarak az ya da çok direnişle karşılaşan genişleme serüvenine dair tam ve nüanslı bir resim sunmaz.

8 Anton Minkov, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730* (Leiden, 2004), s. 65; Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (ed.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (Leiden, 2002).

Yayılma veya genişleme, tek başına fetih penceresinden anlaşılamayacağı gibi fethin kendisi de tartışmalı bir kavramdır. Genel itibariyle, 16. yüzyılda fetih sınırlı sayıda güzergâhta vuku bulmuş ve sınırlı sayıda yerleşim merkezini etkilemişti. Fethedilen bir bölgenin herhangi verili bir kesitinin fethedildiğini bilmemesi ya da kabul etmemesi mümkündü. Buna mukabil, Osmanlı fethi fikri, böyle bir şeyin etkilerini ve sonuçlarını öngören ve davranışlarını buna uygun olarak şekillendiren toplumların hassasiyetlerini manipüle etmeye yarayabiliyordu. Elbette ki Osmanlıların Avrupa'daki ilerleyişine ilişkin "haberler" hızla yayılıyordu ve Osmanlıların başarıları ya da başarısızlıkları, münferit fetih eylemlerini izleyen günler, haftalar ya da aylar içinde basılı duyurularla anılıyor ve Avrupa'nın haritalarına ya da vaaz edebiyatına dahil ediliyordu. Yine de fetih imajının ve orduların fiziksel olarak güzergâhlar boyunca ve şehir ve kalelere yürüyüşünün ötesinde, bir bölgenin, yani şehir yerleşimlerinin ve bunları çevreleyen (gelir üreten, çoğunlukla tarımsal) toprakların "fethedilmiş" olarak tanınıp onaylanması ve bir hükümdarın "mülkü" olmaktan çıkıp bir başkasının mülkü haline gelmesi –kaynaklarda çoğu kez addedildiği üzere "Hıristiyan hükümdarlar"ın mülkü değil de "padişah"ın ya da "Büyük Türk"ün mülkü olması– zaman alıyordu.

Fetih, belirli yerel ya da bölgesel liderlerin padişahın otoritesini alenen tanımak için bir boyun eğme eylemi yapmaya, ayrıca itaatlerini ispatlamak için –bu itaatin ne kadar sürebileceği ya da sürmeyebileceğine bakılmaksızın– Osmanlılara vergi, mal ve bazen adam vermeye mecbur bırakılmaları anlamına gelebilirdi, nitekim çoğu kez de geliyordu. Viorel Panaite bu tür bir boyun eğişe, Osmanlıların talep ve sonra tasdik ettiği bir "kolektif biat" kıstası olarak atıfta bulunmaktadır.[9] Bu kolektif biat az çok kalıcı ve temsiliydi. Osmanlılar, fetihlerini asker yerleştirerek, nüfus sayımı yaparak, mükellefleri vergi defterlerine kaydederek, sancaklar kurarak, kadı atayarak, haraç ve rehin alarak, ahidname bahşederek ve yörenin ileri gelenlerine makam tahsis ederek teyit ediyorlardı. Yine de sancaklar değiştirilebiliyor, anlaşmalar bozulabiliyor, rehineler Osmanlı

9 Viorel Panaite, "Ottoman Expansion to the North of Danube: Wallachia and Moldavia (14th-16th Century)," *The Turks* içinde, 3. cilt: *The Ottomans* içinde, ed. Hasan Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay (Ankara, 2002), s. 111-22 arası, s. 115.

devlet idaresi bünyesine dahil edilebiliyor ve hane sahipleri ülkeden kaçarak vergi ve mal vermekten kurtulabiliyorlardı. Bazı bölgeler fatihlerle bir *modus vivendi* (birlikte yaşama anlaşması) yapmayı başarırken, bazıları dik başlılıklarını koruyor, "bütünleşme" belgeleri uzayıp giden müzakereler ve yeniden müzakereler gerektiriyordu. Sınır bölgelerindeki vergi mükellefleri kendilerini iki efendinin vergi defterinde kayıtlı bulabiliyorlardı.[10] Bazı yerler geçici ve dönemsel olarak fethedilmişti; bazılarının fethi ise söz konusu dönem boyunca kalıcı olmuştu. Bazı topluluklar, bilhassa da sınır boylarındakiler, kronik savaş şartlarına katlanmak zorunda kalmış; bazıları Osmanlı hükümranlığına razı olup Müslüman göçmenleri kendi bünyesine katmış ve kayda değer düzeylerde din değiştirme ve dinler arası evlilik deneyimi yaşamışlardır. Dolayısıyla, genişleme silahın gücü bakımından olduğu kadar huzur, din değiştirme ya da saptanmış vergi statüsü açısından da değerlendirilmelidir.

Olaylar ve dönemselleştirme: Uzun 16. yüzyıl

1453 sonrası

Uzun 16. yüzyılda Osmanlıların Avrupa'ya yayılışı, nüfusunu kaybetmiş imparatorluk başkenti Konstantinopolis'in fethi, 1454-55 Sırbistan seferleri ve Tuna boylarından Viyana'ya yürüyüşün hayati adımını oluşturan Belgrad'ın başarısızlıkla sonuçlanan kuşatmasıyla başladı. 1460'a gelindiğinde, Osmanlılar Mora'yı fethederek ve Sırp Krallığı'nı imparatorluğa katarak hem kara hem de denizde cephe hatlarının uçlarına doğru ilerlemişlerdi. 1463'te, Venedik ve Habsburglarla paylaşılan tartışmalı bölgenin kilit önemdeki mevkii olan Bosna'yı işgal ettiler ve kendilerini Venedik'e karşı, 16 yıl sürecek bir deniz savaşının içinde buldular. 1475'te Karadeniz'deki köklü Ceneviz kolonisi Kefe'yi ilhak ettiler. Osmanlılar zaten, Ege ve Adriyatik'teki üsleri ele geçirmeye ve Doğu Akdeniz'deki Venedik egemenliğine meydan okumaya kararlı bir deniz gücü olarak

10 Géza Dávid, "Administration in Ottoman Europe," *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead (Londra, 1995), s. 71-90, özellikle s. 84; Gustav Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad* (Lahey, 1973).

niyetlerini ilan etmişlerdi. 1481'de İtalya'nın doğu kıyılarındaki Otranto'yu kısa bir süreliğine alıp, yarımada boyunca ürkütücü şok dalgaları gönderdiler ve Anadolu kıyılarının hemen açığındaki Rodos kalesine başarısız bir saldırıya giriştiler. Fatih Sultan Mehmed 1481'de vefat ettiğinde, Eflâk'ın da (1476'da) içinde bulunduğu Greko-Balkan Yarımadası'ndaki topraklar, Venedik hâkimiyetindeki bazı kıyı cepleri hariç tutulursa, Macaristan hududuna kadar ele geçirilmişti. Sınırın batı ve doğu-merkez taraflarındaki kilit önemdeki elverişli ama direnen bölgeler olan Hırvatistan ile Erdel ise özerkliklerini korumuştu.[11] Daha 16. yüzyıla gelinmeden, Osmanlılar Bizans'ın antik imparatorluk başkentini canlandırmakla kalmamış, Osmanlı ordularını, hak iddialarını ve idaresini Avrupa'nın Adriyatik'ten Karadeniz'e uzanan geniş kara ve deniz temelli sınır bölgesinin içlerine kadar götürmüşlerdi. Bu genişleme, Osmanlıların güç, zenginlik ve emperyal himaye konusundaki şöhretini artırdı; paralı askerleri, girişimcileri, teknisyenleri ve Gentile Bellini gibi sanatçıları yeni yeni serpilen imparatorluk başkenti İstanbul'a çekti.[12] 1492'den itibaren, yani Yahudilerin İspanya'dan sürgün edilmesinin sonrasında, imparatorluk aynı zamanda Avrupa'nın yerinden edilenleri için, batıdan gelen bu ticari yönelimli "yerleşimcilere" sığınma hakkı ve vergi avantajları bahşeden emin bir liman haline geldi. İmparatorluk, böylece, bir taraftan Avrupa topraklarına girmeyi göze alırken, diğer taraftan "Avrupa"yı kendi içine çekiyordu.

II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman: 1481-1566

II. Bayezid 1481'de tahta çıktığında, hizipçi siyaset ve tahtta hak iddiasında bulunan kardeşi Cem Sultan'ın entrikaları yüzünden otoritesi sarsılmış durumdaydı. Cem 1482'de bir isyan başlatmış, yenilince Rodos'a kaçmak zorunda kalmıştı; Bayezid, Cem'i orada gözlerden uzak tutmak için Hospitaler Şövalyelerine belirli bir yıllık ödeme yapıyordu. Sultan daha sonra 1484'te (Kırımlı tabi güçlerle birlikte) Boğdan'a sefer düzenledi ve Karadeniz'in kuzeybatı kıyısındaki fetih koridorunda yer alan Kili ve Akkerman'ı alarak kendini ispatladı. Bu zaferleri, Mısır ve Suriye'de egemen

11 Gunther Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747* (Urbana, Ill., 1960).
12 Caroline Campbell ve Alan Chong, *Bellini and the East* (Londra ve Boston, 2005).

olan Memluklara karşı 1485-1491 arasında sürdürülen uzun savaş izledi. Osmanlı güçleri 1497'de Leh istilasının önünü almak için bir kez daha Boğdan'a döndüler; Babıâli'nin ordusu muzafferdi ve Osmanlıların bölge üzerindeki hâkimiyeti pekiştirilmişti.[13]

Cem Sultan, Rodos, Fransa ve İtalya'daki geçici ikametinin ardından 1495'te öldü. Ne var ki naaşı İstanbul'a ancak 1499'da iade edildi. Osmanlı yönetiminin Venedik hükümetine karşı deniz savaşını (1499-1502) yeniden başlattığı bir zamana rastlayan bu ölüm sonrası iade, Osmanlı-Avrupa ilişkilerinde yeni bir döneme işaret ediyordu. Osmanlı, Venedik ve Habsburg imparatorlukları, sonraki yüzyıl boyunca, toprak ve ticaret üzerinde hâkimiyet kurmak ve Ege, Adriyatik ve Greko-Balkan Yarımadası'nda bir tür birlikte var olma biçimi geliştirmek için birbirleriyle aralıklarla devam eden uzun bir mücadelede karşı karşıya geleceklerdi. Böylesi bir düzenlemeyi Osmanlıların bir dünya gücü olarak ortaya çıkışı zorunlu kılmıştı. Bu statüye yönelik iddiaları, İslam, Bizans, Fars ve Türk geleneklerinin bir karışımı olan emperyal ihtişam üzerine bina edilmişti; bu gelenek gündelik idarenin ihtiyaçları doğrultusunda serbestçe uyarlanabiliyordu. II. Bayezid'in tarihçisi Kemalpaşazade (ö. 1536) Osmanlı yönetim biçiminin daha önceki tüm İslam hanedanlarının yönetiminden "üstün" olduğunu ilan ediyordu; Osmanlı devleti hepsinden hem daha güçlü ve zengindi, hem de otoritesi daha sağlamdı ve bu devlet, seleflerinin aksine "kâfir dünya"nın topraklarının fethiyle kurulmuştu.[14] Dolayısıyla devletin imparatorluk *ethos*'u 16. yüzyılın başına gelindiğinde bir hayli ileriydi.

Kazanımları pekiştirme ve yeniden teşkilatlanma Bayezid'in saltanat dönemine damgasını vururken, oğlu Selim'in döneminin rengini Osmanlıların doğudaki ani ve dikkat çekici fetihleri tayin etmişti. I. Selim tahtı ele geçirmek için hasta babasının ölümüne kadar beklemedi; uzun bir süre sürüncemede kalan bir taht kavgasında kardeşlerini yendikten sonra, 1512'de II. Bayezid'i tahttan inmeye zorladı. Tahta çıkınca da, kendisini İran'ın yeni Safevi Hükümdarı Şah İsmail'i mağlup etmeye (1514); Suri-

13 Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. cilt: *The Empire of the Gazis* (Cambridge, 1976), s. 72-5.
14 Halil İnalcık, "Periods in Ottoman History," Güzel, Oğuz ve Karatay, *The Turks* içinde, III, s. 15-21 s. 15'te.

ye, Filistin ve Mısır'da hükümran olan Memluk sultanlıklarını alt etmeye (1516/17) ve kutsal şehirlerin (Mekke, Medine ve Kudüs) kontrolünü ele geçirmeye adadı. Bu fetihler, İslam dünyasındaki Osmanlı hegemonyasını perçinledi. Ancak, Selim kısa süren saltanatı sırasında enerjisini doğuya hasrederken, Avrupa'daki genişleme durmuştu.

Ancak, Batı sınırındaki bu mevcutla yetinme dönemi Süleyman'ın saltanatında son bulacaktı; bu sultan, dikkatini daha yayılmacı bir Avrupa imparatorluğu üzerindeki gücünü pekiştirmeye verdi. V. Karl (Şarlken) 1521'de Kutsal Roma imparatoru seçilmiş, Süleyman aynı yıl Belgrad'a karşı yeni bir sefer düzenlemişti. Belgrad yeni sultanın ordularına yenik düştü ve ertesi yıl Rodos da sultana boyun eğince, Doğu Akdeniz'de Osmanlı denizciliğinin bitmeyen baş ağrısı Hospitaler Şövalyeleri yurtlarını kaybettiler. Fransızlarla (onların isteği üzerine) ittifak kuran ve Habsburgları güneydoğu sınırlarında karşılayan sultan daha da avantajlı bir hale geldi. 1526'daki Mohaç Muharebesi Macaristan'ın kapılarını Osmanlılara açarak, onları Habsburglarla doğrudan bir çatışmanın içine soktu; bu mücadelenin odak noktası Budin'di. 1541'e gelindiğinde Süleyman Budin'i ilhak etmişti; Hırvatistan ve Macaristan'ın büyük kısmı üzerinde hâkimiyet iddiasında bulunabiliyordu; "Macar Krallığı'nın" dar hilalini ise, Osmanlı toprakları ile 1529 ve daha sonra 1683'teki kararlı kuşatmalara rağmen Osmanlıların eline düşmeyen Avrupa'nın ileri karakollarından, Habsburgların güçlü kalesi Viyana arasında bir tampon bölge olarak bırakmıştı. Süleyman, aşağı yukarı kırk yıl, sürekli değişen ve savunma hisarlarıyla dikkat çeken Macaristan sınırı boyunca V. Karl'ın kardeşi I. Ferdinand'la (h. 1526-64; Avusturya arşidükü, Macaristan kralı ve daha sonra imparator) karşı karşıya geldi.[15] Belirli aralıklarla ateşkes anlaşmaları yapılıyordu, ancak aralarından en dikkat çekeni Ağustos 1547'de yapılan ve Ferdinand'ı Osmanlılara yıllık 30,000 duka gibi büyük bir meblağ ödemek zorunda bırakan anlaşmaydı.

Yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlılar bir taraftan Kırım'da Kazaklarla bir bitip bir başlayan bir mücadele yürütürken, diğer taraftan Habsburglara karşı 1551-2 ve 1566-7'de seferler düzenleyerek Avrupa'daki topraklа-

15 Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 - Buda 1541*, çev. Mario Fenyo (Boulder, Colo., 1989), s. 83.

rını az da olsa genişlettiler. Habsburgların yeniden başlayan saldırılarına karşılık Süleyman, Erdel'in bir parçası olan Tımışvar'ı 1552'de, doğrudan Osmanlılarca yönetilen topraklara kattı. Balkanlar'ın Karadeniz tarafında ise Osmanlılar, her zaman itaatkâr olmasalar da bağımlı beylikler olarak devam eden Eflak ve Boğdan üzerindeki hâkimiyetlerini korudular. Kırım Hanlığı tabi bir devlet olarak kaldı. Karadeniz'in batı ucundaki diğer kıyı bölgeleri, önemli bir kısmı 16. yüzyılın başında Osmanlı yönetimi altına girmiş olan büyük Rumeli Beylerbeyliği'nin bir parçasıydı.[16] Süleyman'ın uzun saltanatı sırasında, Osmanlıların deniz-temelli genişlemesinin sınırları da keşfedilip tanımlanmıştı (bkz. 5. Bölüm). Ege ve Adriyatik'teki Osmanlı üslerinin sayısı katlanmış, Hint Okyanusu'nda benzer üsler edinmeye yönelik planlardan ise görüldüğü kadarıyla vazgeçilmişti; Süleyman'ın donanması Batı Akdeniz'de limanlar ve ticaret üzerinde süren mücadelede kesintili ve fırsatçı bir rol oynuyordu. Belki de bu sınır tanımının simgesi, Süleyman'ın saltanat döneminin Rodos'un fethiyle başlaması, Kanuni döneminin sonuna doğru Hospitaler Şövalyelerini Malta'dan çıkartmayı amaçlayan 1565'teki girişiminin ise sonuçsuz kalmasıydı.

II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed: 1566-1603

Kanuni 1566'da Macaristan'da seferdeyken vefat edince, Osmanlı tahtına onun kadar yetenekli olmayan oğlu II. Selim çıktı. 1566'daki sefer Zigetvar'ın fethinden dolayı başarılıydı, ama uzun süredir tahtta olan Süleyman'ın ölümü Avrupa'nın Hıristiyan hükümdarlarına birtakım olanakları (hem denizde hem karada) işaret ediyordu. Osmanlılar, kendi de Avrupa üzerinde yayılmacı emellere sahip Rus Çarı IV. İvan'ı (h. 1547-84) ihtiyatlı bir gözle izlemek zorundaydılar. Çar, Kanuni döneminde ordularıyla kuzey Kafkaslara doğru ilerlemiş ve Boğdan'ın (Osmanlıya bağlı bir tabi devlet) işlerine müdahil olmuştu. Osmanlılar II. Selim döneminde, kuzeydoğu sınırındaki Rus tehdidine karşı, Don-Volga üzerinde, kendilerine Ruslara hem karadan hem de denizden saldırma imkânı verecek bir kanalın inşasıyla ilgili planları devreye soktular; ancak bu girişim 1569'da

16 Donald Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire* (Leiden, 1972), 16.-24. ve 26.-29. levhalarda gösterilen, bu dönemi anlatan ilgi haritalarla birlikte; Paul Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe*, gözden geç. ed. (Seattle, 2002), özellikle 9, 10, 14 ve 19. levhalar.

başarısızlığa uğradı.[17] Çar, Osmanlı yönetimine karşı bir ittifak kurmak için İranlı Safevilerle müzakerelerde bulunurken, Osmanlılar Rusya'nın genişlemesini sınırlandırmak için Lehistan ve Litvanya'yla (bu iki devlet 1569'da birleşti) kapsamlı bir diplomasi yürütüyordu. 1572'de, çar Lehistan tahtına aday olunca, Osmanlılar onun planlarını bozarak, Erdel'deki tabi hükümdarları Stefan Bathori'yi Polonya tahtına çıkarmayı (h.1575-86) başardılar.[18] Bu müzakereler ve entrikalar, 16. yüzyıl Avro-Asya ittifaklarının karmaşık matrisini resmetmektedir; bu matriste, Batı Avrupa devletleri en azından kısmen Osmanlı Devleti'nin yayılmacı gündeminin tayin ettiği bir dizi ilişki çerçevesinde Orta Asya'ya bağlanmaktaydı.

Osmanlıların batı sınırında da Selim'in saltanatına yönelik doğrudan bir tehdit çıkmıştı. Venedik, Avusturyalı Don Juan (Don Juan de Austria) ve Avrupalı diğer rakipleri bir ittifakta toplayan "Kutsal Liga," Osmanlı donanmasına karşı 1571'de İnebahtı'da çarpıcı bir deniz zaferi kazandı. Bu zafer Hıristiyan Avrupa'da Reformasyon dönemini karakterize eden yıkım ve felaket alametlerinin ortasında ilahi teveccühün bir işareti olarak kutlanmıştı. Gerçekten de, Osmanlıların başarıları ve Avrupa'da hızla genişlemeleri ilahi hoşnutsuzluğun ve Hıristiyanlarla liderlerinin nedamet getirip kıyamet gününe hazırlanmaları gerektiğinin bir işareti olarak görülüyordu.[19] Ancak, İnebahtı'daki göz kamaştırıcı başarıya rağmen, Kutsal Liga kısa ömürlü oldu; donanmalarının büyük kısmı aynı yıl yok edildi, sancakları denizlerde sürüklendi, Osmanlılar Venediklilerin güçlü kalesi Kıbrıs'ın fethini tamamladılar ve böylece Doğu Akdeniz toprakları üzerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdiler.

III. Murad 1574'te tahta çıktığında, Osmanlılar hem Venedikliler hem de Habsburglarla barış halindeydiler. Dolayısıyla, padişah 1578'te, 1590'a kadar sürecek bir savaş çerçevesinde bir dizi İran seferine girişmek-

17 Halil İnalcık, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)," *Ankara Üniversitesi Yıllığı* (1947), 47-110. Ayrıca bkz. Mykhailo Hrushevsky, *History of the Ukraine-Rus*, 7. cilt: *The Cossack Age to 1625*, çev. Bohdan Strumiński (Edmonton, 1999), s. 88-138 ve Kazakların kökenleri hakkında, s. 58.

18 Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (Leiden, 2000), s. 269-78.

19 Kenneth Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom* (Philadelphia, 1992); Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, Mass., 2008).

te bir beis görmedi. Bu çatışma bitip de doğu sınırlarında ateşkesi sağlayınca, Habsburglarla düşmanlıklar yeniden gündeme geldi. Balkanlar'ın geniş serhat bölgesindeki formel barış döneminde, savaşın yerini yerel savaş beyleriyle müzakere, uzlaşma ve onların sindirilmesi aldı. Ancak, baskın ve yağmalar her iki tarafta da devam etti, Osmanlı güçleri nihayet 1591'de Bosna'da saldırıya geçtiler. Bunu izleyen ve 1593'ten 1606'ya kadar devam eden savaşta, Osmanlılar Eflak, Boğdan ve Erdel beyliklerinin kontrolünü kaybettiler ve bu yerler Osmanlı hâkimiyetine ancak güç kullanımı, aracılı müzakereler ve şartların bir kombinasyonu yoluyla geri döndü.[20] Bu uzun savaş III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde de sürdü, hatta I. Ahmed'in saltanatına (1603-17) sarktı. III. Mehmed, Haçova'da (Mezső-Keresztes - Tisza Irmağı'nın hemen batısında, Erdel'in batı sınırına yakın) Ekim 1596'da çarpıcı bir zafer kazandı; bu, Osmanlı hükümdarlarının saraya çekilmeye hazırlandıkları bir dönemde, padişahın bizzat başında bulunduğu son büyük muharebeydi. Sultanın İstanbul'a muzaffer dönmesine ve zaferinin Osmanlı vakayinamelerinde kutlanmasına rağmen, uzun savaş nihai bir sonuca ulaşmamıştı. Savaşın getirdiği yükten ve Safevi Şahı I. Abbas'ın (h. 1588-1629) 1603'te giriştiği saldırıdan tedirgin olan Osmanlılar, Habsburglarla bir barış anlaşması yaptılar. Kasım 1606'da imzalanan ve Osmanlılara bir kereye mahsus olmak üzere toplam 200,000 florin ödenmesini içeren Zitvatorok Antlaşması, Habsburg hükümdarının 1547'de Sultan Süleyman'la yaptığı ateşkesin bir parçası olarak üstlendiği yıllık "haraç" ödemelerine son verdi.[21]

DÖNEMSELLEŞTİRME

Osmanlı tarihçileri, 16. yüzyılın dönemselleştirilmesi meselesini çok çeşitli açılardan ele almışlardır.[22] Halil İnalcık, Belgrad'ın 1521'de ve

20 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary,1593-1606* (Viyana, 1988), s. 7-20.

21 Ferenc Szakaly, "The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606," *A History of Hungary* içinde, ed. Peter Sugar, Peter Hanak ve Tibor Frank (Bloomington, Ind., 1994), s. 86, 99; ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. cilt, s. 186-8.

22 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973; yen. bas., 2001); Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Basingstoke, 2002), s. 66; Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-*

Rodos'un 1522'deki fethinin "Doğu-Batı ilişkilerinde yeni bir aşamaya" ve Osmanlı Devleti "İslam dünyasının koruyucusu" olarak hareket ettiği için cihada yönelik yeni bir tutuma işaret ettiğini iddia eder.[23] Ancak, İnalcık koruyuculuk rolünün Avrupa'da fethedilen toprakları da kapsayacak şekilde genişletildiğini vurgular.[24] Osmanlıların buradaki idaresi "arazi rejimi, vergi sistemi ve askeri teşkilatın entegre bir bütün meydana getirdiği" bir sistemdi.[25] İnalcık'a göre, bu entegre sistem, 1580'den sonra Yeni Dünya'dan gelen ucuz gümüş girişleri, fetih dalgasının durması ve bunun tımar sistemini bozması, ayrıca 1595-1610 arasında zirveye çıkan Celali İsyanları gibi hepsi bir bunalım döneminin ortaya çıkışına katkıda bulunan bir dizi faktörün bir araya gelmesiyle çökmüştü.[26] Uzaktan yönetim sistemine dayanan ve Macar siyasi sınıfı ile Erdel ileri gelenlerinin sadakatini kesin bir şekilde kazanmayı asla başaramayan Habsburg yönetimi de kendi iç huzursuzlukları ve saflarında yaşanan kopuşlarla birlikte bu bunalım tecrübesini paylaşıyordu.[27] Bu çağ kapatan bunalım ile 1593-1606 Osmanlı-Habsburg Savaşının denk düşmesine ilişkin olarak tarihyazımında genel bir mutabakat mevcut gibidir.[28] Bununla birlikte, dönemselleştirmeye ilişkin bu yorumlar vurgulanan etkenlere bağlı olarak değişmektedir. Mesela, Suraiya Faroqhi, "bunalım" kavramını inceler ve Osmanlıların imparatorluğun büyük ticari ortaklarıyla ilişkilerini esas alan bir dönemselleştirme önerir.[29]

1923 (New York, 2005), s. 114, yazar I. Selim'in saltanatına imparatorluğun kurulması ve pekiştirilmesi bakımından hayati bir dönem olarak işaret eder; ayrıca bkz. s. 195-6.

23 İnalcık, "Periods in Ottoman History," s. 17.

24 Haraç ödeyen Eflak, Boğdan ve Erdel beyliklerinin koruma sistemine dahil ediliş süreçleri hakkında ayrıca bkz. Viorel Panaite, "The Re'ayas of the Tributary-Protected Principalities: The Sixteenth through Eighteenth Centuries" Karpat ve Zens, *Ottoman Borderlands*, s. 84.

25 İnalcık, "Periods in Ottoman History," s. 19-21; ayrıca İnalcık ve Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 15-31.

26 *Age.*, s. 20-1.

27 Szakaly, "The Early Ottoman Period," s. 97-8.

28 Finkel, *The Administration of Warfare*; ayrıca bkz. Jósef Kelenik, "The Military Revolution in Hungary," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), s. 117-59 arası, s. 146'da.

29 Suraiya Faroqhi, "Understandings of History: Political and Economic Crisis in the Beginning of the New Age," Güzel, Oğuz ve Karatay, *The Turks III* içinde, s. 22-30, özellikle s. 24, 26-7. Suraiya Faroqhi uzun savaşın "iktisadi daralma"ya yol açtığına işaret etmektedir, bkz. "Crisis and Change, 1590-1699," İnalcık ve Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, s. 467. Leslie Peirce,

Uzun Osmanlı-Habsburg Savaşının her iki tarafın askeri-idari kastları, orduları, çatışmanın meydana getirdiği sıkıntıya doğrudan muhatap olan sınır nüfusu ve ülke içinde düzeni sağlarken savaşa destek olmak için para ve erzak temin etmeye çalışan devlet teşkilatı üzerinde kayda değer etkileri olduğu çok açıktır. Yine de, mesela Adriyatik ötesi ticaret ya da Osmanlıların Avrupa'nın ticari sektörlerine yaptığı yatırım üzerinde yoğunlaşacak olursak, 16. yüzyılın son çeyreğinin, toprak genişlemesinin durdurulduğu bir dizi noktadan ziyade, fırsatların artışını temsil ettiğini görürüz. Şehirlerin fethi ve tarımsal üretime salınan vergiler, imparatorluk projesinin bir parçası, imparatorlukların uğruna mücadele ettikleri ganimetlerdi. Bununla birlikte, ticaret, imparatorlukları ve sürdürdükleri savaşları aşan bir güçtür. Dolayısıyla, Avrupa'daki Osmanlı genişlemesi, Osmanlı Devleti'nin imparatorluğun merkezlerinin gerek erişim menzilinde, gerekse ötesinde işleyen ticaret ağlarını kendi yararı için kullanmaktaki başarısının bir kıstası olarak tasavvur edilebilir. Aslında, 16. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da kendini aynı anda hem daha kapsamlı uluslar ötesi ilişkilere, hem de daha geniş ve çok daha gelişmiş ticari faaliyetlere adaması açısından hayati bir dönemdi.[30] 1580'de İngiltere'ye verilen kapitülasyonlar, tam da Balkanlar'daki ekonomilerin dönüşüme uğradığı bir zamanda yeni bir dizi ticari ilişkiye işaret ediyordu.[31] Osmanlı genişlemesi, aynı zamanda, Osmanlı mallarının Greko-Balkan yarımadası ve ötesindeki topraklara girişi ile Osmanlıların gerek Bizans, Sırplar ve Cenevizliler gibi selefleri tarafından kullanılan ticaret mekanizmalarını miras alarak, gerekse (mesela ipek ticaretindeki) kendi katkıları vasıtasıyla Afro-Avrasya ticaret sisteminin ne ölçüde temel bir parçası haline geldiklerine bakılarak

"Doğu Akdeniz'e 1453-1555 arasında Osmanlılar tarafından" yeni bir nizam verildiğini vurgular (s. 23), bkz. "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries," *Mediterranean Historical Review* 19, 1 (Haziran 2004), 6-28.

30 Mihnea Berindei, "L'Empire ottoman et la 'route moldave' avant la conquete de Chilia et de Cetatea-Albă (1484)," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 47-72.

31 Bkz. Gerald MacLean, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720* (Basingstoke, 2004), s. 1-47; Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle, 1990); Gabor Agoston, "The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," Dávid ve Fodor, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe* içinde, s. 195-228, özellikle s. 221-2.

da değerlendirilmektedir.[32] Dolayısıyla Osmanlılar, ticari personeli, malları ve yeni toprakları imparatorluklarıyla bütünleştiriyorlar, aynı zamanda kendi mal ve personellerini, Osmanlı ürünleri, lüks tüketim maddeleri, edebi ve sanatsal gelenekleri ile motiflerinin daha geniş ağ ve tüketim alışkanlıklarına dahil olduğu Avrupa'daki fethedilen topraklara gönderiyorlardı. Osmanlıların Avrupa ve Asya'daki ticaret merkezlerine bağlanması ticari fırsatların serpileceği bir altyapı sağlamaktaydı.

Osmanlı genişlemesinde bölgeler, aşamalar ve bağlamlar

Avrupa'daki Osmanlı nüfuz alanına yönelik tarihyazımı üç genel teamülü izler. Hıristiyanlık ve İslam şeklindeki genelleyici kategorilerin ötesinde, topraklar ya etno-linguistik kimliklerine (Yunan, Macar, Arnavut) ya imparatorluk bağlarına (Venedik, Habsburg, Osmanlı) ya da Osmanlı Devleti'yle bütünleşme derecelerine (sancak, prenslik, tartışmalı sınır toprakları) göre tasnif edilmektedir. Bunların tamamı, bilhassa daha sonraki bir dönemin ulusal kimliklerini öngörmedikleri takdirde yararlı ve önemli kategorilerdir, yine de 16. yüzyılın coğrafi, lojistik ve temsili gerçekliklerini tamamen içermezler. Osmanlı Avrupa'sının, karada ve denizde erişilebilirlik dereceleri temelinde ele alınan bir dizi uç boyundan müteşekkil olduğu düşünülebilir. Bunlar, kentsel ticari kavşakları (büyük oranda Janet Abu-Lughod'un 13. yüzyıldaki dünya sistemine ilişkin yorumunda tasvir ettiklerine benzer) birbirine bağlayan bir dizi kalıcı güzergâh ve savunma hisarlarından oluşmuştu.[33] Bu bölgenin kara kısmı geniş bir yarımadaydı; bu yarımadadaki zorlu ırmaklar sistemi deniz ceplerini karaya bağlıyor, orduların yürüyüşüne engel oluyor, iletişimi kolaylaştırıyordu ve 16. yüzyıl halklarının coğrafi ve tarihi tahayyülünde önemi büyüktü. Bu toprakların Hıristiyanlığın tarihine ve müstakbel Avrasyalı hükümdarların emperyal hırslarına kopmaz bir şekilde bağlı olduğu düşünülüyordu. Burası Akdeniz'i kuzey-güney ve doğu-batı ticaret sistemlerine bağlayan ticari (ve kültürel) güzergâhların ana merkeziydi. Dolayısıyla, Avrupa'daki Osmanlı genişlemesini anlayabilmek için, bu kara ve deniz alanı sadece barındırdığı etnik-siyasi bölgeler açısından değil, coğrafi kısıtları, erken modern

32 Nurhan Atasoy, Walter Denny, Louise Mackie ve Hülya Tezcan, *İpek, the Crescent and the Rose: Imperial Ottoman Silks and Velvets* (Londra, 2001).

33 Janet Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250-1350* (New York, 1989).

mekân kavramsallaştırmalarında oynadığı rol, ayrıca emperyal ve emperyal ötesi kimliklerin evrilme şablonları açısından da değerlendirilmelidir.

Coğrafi konfigürasyonlar ve operasyon bölgeleri

Osmanlıların Avrupa'daki iddiaları ve varlıkları genellikle siyasi ve coğrafi olarak ayrı ama birbiriyle kesişen mıntıkalara bölünür: Ege ve Adriyatik kıyılarına yayılan adalar ve limanlar bölgesi; güney Greko-Balkan Yarımadası (Rumeli ve Yunanistan); kuzey-batı Balkan Yarımadası (Macaristan, Bosna, Hırvatistan); kuzey-doğu beylikleri (Erdel, Eflak, Boğdan) ve Karadeniz kıyılarının Osmanlı sistemine daha erken bir dönemde dahil edilen bir şeridi. Bu bölgelerin idaresi birkaç temel şekilde gerçekleşiyordu: doğrudan Osmanlı sancak sistemine katılmaları; askeri olarak boyun eğdikleri, para ve mal taleplerini karşıladıkları takdirde beyliklerinin içişlerini yürütmekte dikkate değer bir serbestliğe sahip olan, saray tarafından onaylanan prensler vasıtasıyla yönetim; Adriyatik'te bir şehir devleti olan Ragusa (Dubrovnik) gibi haraç ödeyen özerk beylikler; haraç ödeyen savaş beyleri ile Osmanlı garnizon komutanlarının birlikte yürüttükleri karma bir yönetişim; uç bölgelerinde (ve yerel idare ya da imparatorluğun güvenlik güçlerinin doğrudan erişemediği birçok bölgede) kanunsuzluk hali. Eşkıyalık (düzenli askeri güçlerin ve korsanların akınları dahil) yönetişim unsurlarından biri olarak görülmelidir, zira bu hem emperyal güçler arasındaki hem de yerel ve bölgesel beyler ile tebaaları arasındaki ilişkileri etkiliyordu.

Osmanlı genişlemesini kara ve kıyı bazında bölmek de mümkündür. Nitekim Osmanlılar arazilerin hemhudut olmadığı ve erişimin kesintiye uğrayabildiği ya da ancak periyodik olarak mümkün olduğu bir ada-kıyı bölgesi üzerinde hâkimiyet sağlamışlardı. Mesela, Adriyatik bölgesinin 1570 tarihli bir haritası, zaten Osmanlı sancak sistemine katılmış Balkan bölgesinin geniş bir kısmında bir dizi Venedik üssü (adalar ve şehir-devleti limanları) göstermektedir.[34] Zara, Şebenik (Sebenico), Kataro (Cattaro), İyonya Adaları ile Kandiye (Girit), dağların iç sancaklardan ayırdığı kıyı ve adaların özgün yapısına işaret etmektedir. Bu tür yerler devamlı çekişmeye neden olan alanlardı; denizden gelecek destek ve savunmaya sürekli ihtiyaç duyuyorlar-

34 Magocsi, *Historical Atlas of Central Europe*, 14. harita.

dı. Deniz güçleri yaklaştıkça ya da çekildikçe el değiştirebiliyorlardı. Bur coğrafya ile deniz gücünün genişlemeye getirebileceği sınırları ortaya l maktadır. Ayrıca, bütünlüklü karasal bir alan olarak Avrupa kavramının sı larını da belli ederler. Konumuna ve Osmanlı İmparatorluğu'yla bütünleş olmasına rağmen çoğu kez "Avrupa"nın en doğudaki parçası olarak göri Kıbrıs, zikredilen bu son noktanın bariz bir örneğidir. Karadeniz biraz fa bir deniz alanıdır. İmparatorluk, geçimleri ırmak kollarına ve kıyı yağma dayanan son derece hareketli Kazakları ve diğer halkları hiçbir zaman kon altına alamadığı için, Karadeniz kıyılarındaki Osmanlı yayılması tamaml mamıştır. Ayrıca, kıyıların muntazaman "nezareti" mümkün olmadığın korsanlar (ve onlarla gizlice anlaşmış olan ileri gelenler) Osmanlı (ya da ba herhangi bir imparatorluğun) hâkimiyetine dirençli özerk otorite bölge yaratma eğilimindeydiler. Uskoklar Adriyatik'in üst taraflarında bu tür bölge meydana getirmişlerdi.[35] Ragusa gibi yerleşik şehir-devleti limanlar farklı birer özerk bölge türü meydana getirmişlerdi; bunlar kıyı konuml kalın surları, ticari başarıları ve bütün kültürleri tanımaları sayesinde imparatorluklar ötesi bölgede büyük devletler tarafından yutulmayı savu rabiliyorlardı (ama haraç vermekten belki kaçınamıyorlardı).[36]

Genişlemeyi sınırlayan ve belki de Osmanlılarla Avrupa'da kend rine rakip ana imparatorluklar arasındaki en önemli hudut, Tuna Nehr kollarıydı. Tuna, genişlemeyi sağlayacak orduların hareketini hem ko laştırıyor, hem de engelliyordu (ama daha çok ikincisi). Askeri çatışma hayvanların ve teçhizatın çamura saplanıp yolda kaldığı, kaçan ordul tuzağa düşüp takipçileri tarafından katledildiği, yaratıcı komutanların k rü inşaatı sanatında ve gemilere el koymakta uzmanlaştığı bu ırmakl kıyılarında ve sularında sonuçlanıyordu. Tuna kıyı ve sularının yöneti fetih ve kontrolün temel bir unsuruydu. Tuna, doğuda, imparatorl bütünleşmiş Rumeli sancaklarını haraç ödeyen Eflak ve Boğdan beyli

35 Bkz. Victor Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the sack Naval Raids," *The Ottomans and the Sea* içinde, ed. Kate Fleet, Oriente Moderno 20, 1 (2001), 2 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth Cer Adriatic* (Ithaca, N.Y., 1992).

36 İnalcık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 256-70; Nicolaas Biegman, *Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575-1595) Extant in the State Arc of Dubrovnik* (Lahey, 1967).

rinden ayırıyordu. Kuzeyde ve batıda ise Osmanlıların sınır komuta karargâhı Budin'e ve ordularının yaklaştığı halde ele geçiremedikleri düşman başkenti Viyana'ya uzanıyordu. Dolayısıyla Tuna, Osmanlı genişlemesinin ve halklarla metaların hareketinin ölçüye vurulduğu temel bir kıstastı. Mekânı anlatmak, kişinin Tuna'nın hangi tarafında olduğunu anlatması demekti. Bu kudretli nehir eşsiz bir ara alandı; gerek kıyılardan gerekse iç bölgelerden farklı işliyordu. Burada seyir, erzak tedariki ve askerlerin nakliyesi için gemilere ihtiyaç vardı. Osmanlı sisteminde Tuna, nehrin (ihtiyaç çıktıkça inşa edilen, yenilenen, el konan ve personel sağlanan) nakliye ve muharebe gemilerinden oluşan esnek ince donanmasından sorumlu kendi "amiraline," yani "Tuna kapudanı"na sahipti.[37]

İmparatorluklar ve sınırlar

Osmanlı genişlemesi, deniz ve karanın fiziksel kesişim ve bölünmelerinin ötesinde, üç büyük rakibin toprak, nüfuz ve ticaretin kontrolü için mücadele ettiği imparatorluklar ötesi bir bölgede gerçekleşiyordu. Osmanlılar menzillerini Avrupa'nın içlerine doğru genişlettikçe, kimi zaman Üçlü Sınır (*Triplex Confinium*) diye adlandırılan üç parçalı bölgede Habsburg ve Venedik imparatorluklarının hak iddiaları, orduları ve egemen kurumlarıyla karşılaşıyorlardı.[38] Bu imparatorluklar ise, Avrupa ve Asya devletlerini birbirine bağlayan ya da birbirlerinden ayıran karmaşık bir rekabet sisteminin bir parçası haline gelmişlerdi. Venedik'in askeri açıdan Habsburglarla Osmanlılarınkine denk ve hükmettiği topraklar bakımından büyük bir imparatorluk olmadığı ileri sürülebilir. Ne var ki, 16. yüzyılda Venedik doğu Akdeniz'in uzak köşelerine yayılmış üslere sahip önemli bir deniz ve ticaret gücüydü ve bölgenin, otorite ve iktidarı özerk bir şehir-devletinin sınırlarını çok çok aşan eski bir egemeniydi.[39] Venedik Osmanlı devleti ile Avrupa krallıkları arasında

37 Gilles Veinstein, "Some Views of Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent," *Osmanistische Studien zur Wirschafts und Sozialgeschichte in memoriam Vančo Boškov*, ed. H. G. Majer içinde (Wiesbaden, 1986), s. 177-85 arası, s. 182'de.
38 Bu adlandırma Prof. Drago Roksandić ve Prof. Karl Kaser'in Zagrep Üniversitesi Hırvat Tarihi Enstitüsü, Graz Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Tarihi Bölümü ile Budapeşte'deki Orta Avrupa Üniversitesi Güneydoğu Avrupa Enstitüsünün işbirliğinde yaptıkları bir projede kullanılmıştır.
39 Palmira Brummett, "The Ottoman Empire, Venice, and the Question of Enduring Rivalries," *The Evolution of Great Power Rivalries* içinde, ed. William Thompson (Columbia, S.C., 1999), s. 225-53.

birincil arabulucu olarak hizmet veriyor, Osmanlı hanedanı gibi hükümran bir güçle etkileşim, diplomatik ilişkiler ve ticaret açısından Avrupa'da bir model işlevi görüyordu. Dolayısıyla Üçlü Sınır hem Avrupa'da Osmanlı genişlemesinin gerçekleştiği bölgenin, hem de söz konusu genişlemeyi etkileyen çeşitli ve karmaşık devlet ilişkileri matrisinin niteliğini ortaya koyar.[40] İmparatorluk, sınırlarının ötesinde batıda Fransa, İngiltere ve Habsburglar, kuzeyde Rusya, Lehistan ve Litvanya arasındaki rekabetin belirleyici unsuru haline gelmişti; Avrupa'da, egemenlik, toprak, dini otorite ve malların akışının kontrolü için mücadele eden krallıklardan biriydi.

Kaleler

Bu imparatorluklar ötesi bölgede, kalelere fetih ve yönetim noktaları olarak odaklanmamız gerekiyor. Avrupa'daki Osmanlı yayılması, gerek Balkan Yarımadası'nın iç kısımlarında, gerekse kıyılar boyunca bu kaleleri birbirine bağlayan belirli güzergâhlar boyunca ilerliyordu. Bu kentsel-askeri-ticari düğüm noktaları karşı karşıya geliyor, periyodik olarak el değiştiriyor ve yeni seçkinlerin ortaya çıkması, bilgi ve kültürün yayılması açısından bir merkez vazifesi görüyorlardı. Garnizon komutanları burada yerel ileri gelen kişi konumuna yükseliyor, birlikler de mücavir topluluklarla bütünleşiyordu.[41] Osmanlı genişlemesini bu kaleler açısından tahayyül ettiğimizde, imparatorluk sınırları kavramı sorunlu hale gelmektedir. Kaleler, çıkarlarına uyduğunda Osmanlılara ya da Habsburglara boyun eğen, ama sıradan dönemlerde bağımsız hareket eden yerel savaş beylerinin elinde olabiliyordu. Münferit sınır kalelerinin durumu da yüzyılın akışı içinde değişiklik gösterirdi.[42] Mesela, "Budin sancağının gelirleri 1570'lerde Osmanlı kale-

40 M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar," *Kanunî Armağanı* içinde (Ankara, 1970), s. 5-39.

41 Bkz. Szakály, "The Early Ottoman Period," s. 83-92; Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick, N.J., 1999); Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge, 2005); Mark Stein, *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe* (Londra, 2007).

42 Géza Pálffy, "The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)," Dávid ve Fodor, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe* içinde, s. 54-6; Géza Dávid, "An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasım Voyvoda, Bey, and Pasha," Dávid ve Fodor, *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, s. 265-97; Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983), s. 88-93, 104-6.

lerindeki maaşlı askerlerin ücretinin yüzde 89'unu karşılarken, bu oran 1558-9'da yüzde 28, 1559-60'ta ise yüzde 38'di."[43] Böylesi farklılıklar hem imparatorluklar arası ilişkilerin mahiyetini, hem de bir kalenin Üçlü Sınır içindeki işlevini etkiliyordu. Bununla birlikte, burada üzerinde durulması gereken can alıcı nokta, büyüklük bakımından şehirlerden daha sade yapılara kadar farklılaşan bu kalelerin Osmanlı genişlemesinin menzilleri ve durma noktaları olmasıdır. Kaleler, askeri harekât ve haberleşme güzergâhlarını birbirine bağlıyor, tebaa, göçmenler ve işgal güçlerine barınak sağlıyordu. Emperyal strateji oluşumunun odak noktalarıydılar. Ve erken modern dönemin imge ve metinlerinde, sahip olunan alanın simgeleri olarak işlev görüyorlardı.[44]

Aracılar

Güzergâhların ve kalelerin fiziki yapıları sınırları tayin ederken, aracıların faaliyetleri ile bilgi aktarımı da bu sınırları etkilemişti. Ülkeler-aşırı genişleme bölgesini, bu bölgede faaliyet gösteren bir dizi ilginç aracı oluşturmuştu; bu aracıların faaliyet alanları, kimlikleri ve kurdukları ittifaklar tek bir ülkenin sınırlarını aşıyordu. Bu aracıların belli başlı iki türü vardı: Fırsat kolladıkları bir bölgeden diğerine taşınan, kendi malvarlıklarını artırmak ve konumlarını yükseltmek için birçok efendiye hizmet eden tacirler, girişimciler ve servet peşindeki askerler; fetih sürecine yakalanıp yeni bir efendiyi kabullenen ve onun himayesi altında kendi dil, askerlik, yönetim ya da ticaret yeteneklerini sergileyebilenler. Askeriye, nakliye ve haberleşmeyle ilgili teknolojilerin yanı sıra edebiyat, sanat ve maddi kültür de imparatorluklar arasındaki geçirgen sınırların üzerinden birçok yöne akıyordu.[45] Osmanlılar Avrupa'daki hükümranlık sahalarını genişlettikçe, sundukları hizmetlerin karşılığında Osmanlının zenginliği, itibarı ve gücünden istifa-

43 Ágoston, "The Costs of the Ottoman Fortress-System," s. 216-17.

44 Palmira Brummett, "The Fortress: Defining and Mapping the Ottoman Frontier in the 16th-17th Centuries," *Frontiers of the Ottoman World: Proceedings of the British Academy* içinde, ed. Andrew Peacock (Oxford, 2009), s. 30-55.

45 Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude Towards the Adoption of Western Technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications," *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* içinde, ed. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (Louvain, 1983), s. 217-63.

de eden zanaatkârlar, paralı askerler, teknisyenler, din adamları, hekimler, tacirler, diplomatlar ve mütercimlerin hünerlerinden yararlanma fırsatını yakaladılar. Bu grupların faaliyetlerinin kapsamını burada incelememiz mümkün değil; fakat özellikle katı dindarlık ve dini bölünmeler konusundaki erken modern ve çağdaş retoriği dikkate aldığımızda, başkentler arasında gidip gelen, birçok dilde iletişim kurabilen, toplumlar ve etnik gruplar arası çok kültürlü takas ağlarında yer alan bireylerin meydana getirdiği karmaşık sistemi zihnimizin bir köşesinde tutmak hayati bir önem arz ediyor. Aralarındaki çatışmalara rağmen, bölgede hâkimiyet kurmak emeli güden egemen devletler bu takas ağlarını ve buralarda hizmet sunanları paylaşıyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse, Dalmaçya kökenli Habsburg Elçisi Piskopos Antal Verancsics 1567'de imzalanan Osmanlı-Habsburg Barış Anlaşmasının şartlarını müzakere ederken Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'yla doğrudan Slavca iletişim kurabilmişti.[46] Bu tür bir iletişim sıradışı değildi, fakat gruplar arasında ortak bir dil bulunamadığında standart olarak tercüman kullanılırdı. Çok-dilliliğin en azından ticaret merkezlerinde bir hayat tarzı haline geldiği Osmanlı Avrupa'sında, tercümanlık iletişim ve varoluşun önemli bir unsuruydu; özellikle Venediklilerle Ragusalılar, Osmanlı âdet ve alışkanlıklarının uzman tercümanları olarak hizmet sunuyorlardı.[47] Tercüme söz, metin ve imge, imparatorluklar arası bu bölgenin fiziki, emperyal, dini ve etno-linguistik bariyerleri arasında hem köprü kuruyor, hem de o bariyerleri ihlal edebiliyordu.

Genişlemenin tabiatı

Osmanlı genişlemesinin Avrupa topraklarının nüfusu ve refahı üzerindeki etkileri tarihyazımında bir hayli tartışma konusu olmuştur. Kesin olarak söyleyebileceğimiz, Osmanlı genişlemesinin biçim ve mahiyetinin bölgeden bölgeye ve bölgeler içinde farklı şekillerde tezahür ettiğidir. Bu farklılığı etkileyen faktörler arasında şunları saymak mümkündür: işgalin uzunluğu ve istikrarı; Osmanlıya bağlı, haraç ödeyen ya da sınır bölgesi

46 Gustav Bayerle, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590-1593* (Bloomington, Ind., 1972), s. 3.
47 Bronwen Wilson, *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity* (Toronto, 2005), s. 133-255.

şeklindeki statü farklılıkları; sınıra yakınlık; nüfusun kaçma, göç, yerleşme ve ihtida derecesi; yerel (ve ithal) önderlerin görece özerklik ve ayrıcalık elde etme başarısı; gerek geleneksel gerekse Osmanlılar tarafından dayatılan yönetim uygulamalarında görülen farklılıklar. Savaş hali ve mücavir devletlerin entrikaları, bu faktörlerin işlerlik kazandığı temel çerçeveyi sağlıyordu.[48]

Fetih ve yönetim

Halil İnalcık, Osmanlı fethinin temel safhalarını (fiziki fetih, kurumsal nüfuz, yeniden teşkilatlandırma, direniş, asimilasyon ve meşrulaştırma) ve bilhassa Kanuni döneminde imparatorluk yönetimini standartlaştırma çabalarını tanımlamıştır.[49] Fethedilen topraklar tahrir defterlerine kaydedilirken (mesela, 1528'de Rumeli ve 1545-6'da Macaristan), sancakbeyleri ve kadılar görevlendirilir, gelir kaynakları defterlere işlenir, böylece Osmanlı Devleti fethettiği topraklar ve oralarda ikamet eden halkı tanımlamaya, tasavvur etmeye ve üzerlerinde denetim kurmaya çalışırdı. Bu külfetli bir süreçti. Yani, Osmanlı yönetimi belirli toprakları kendi sistemlerine katmaya karar verirken o topraklardaki hal ve şartların bilincindeydi.[50] Geniş sınır bölgesindeki Osmanlı yönetimi esnek ve fırsatçıydı: Acil ekonomik ve askeri ihtiyaçlar kadar rakip imparatorlukların ve iktidarı temlik ettikleri yerel liderlerin zaman içinde gelişen talep ve kişiliklerini de dikkate alıyordu. Fethedilen Avrupa topraklarının önemli bir kısmı, evrim geçiren yönetime zaten alışkındı; bu yönetim yerel zorbalar, ileri gelen meclisleri ve toprağını uzaktan yönetip periyodik akınlar düzenleyen daha güçlü prenslerden oluşan bir kombinasyondu.[51] Osman-

48 Dávid, "Administration in Ottoman Europe," s. 83-9.

49 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2 (1954), 104-29; Halil İnalcık, "The Turks and the Balkans," *Turkish Review of Balkan Studies* 1 (1993), 9-41; Halil İnalcık, "State, Sovereignty, and Law during the Reign of Suleyman," *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul, 1993), s. 59-92 arası, s. 78, 82-6'da.

50 Gilles Veinstein, "La politique hongroise du Sultan Suleyman et d'Ibrahim Pacha, 1534," *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç: 7-11 Eylül, 1986* içinde, ed. Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel (Ankara, 1994), s. 335-80 s. 335, 354-5'te.

51 Bkz. Nora Berend, "Hungary, 'the Gate of Christendom'," *Medieval Frontiers: Concepts and Practices* içinde, ed. David Abulafia ve Nora Berend (Aldershot, 2002), s. 195-215, aynı cilt için kaleme aldığı Giriş bölümüne de bkz.; Gabor Agoston, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers," Karpat ve Zens, *Ottoman Borderlands* içinde, s. 15-29.

lılar bu var oluş biçimini ortadan kaldırmadılar; bilakis, ileri gelenlere ve prenslere verdikleri desteği sürdürme ya da çekme yoluyla, yerel yönetimi manipüle ederek kendi sistemlerine uyarladılar. En azından 16. yüzyılda, Osmanlıların derebeylerini ayartmakta, tehdit ve teskin etmekte Habsburglu rakiplerinden daha mahir oldukları iddia edilebilir. Dolayısıyla, ileri gelen bir Kalvinist olan ve 1605'te Erdel ve Macaristan hükümdarı seçilen István Bocskay'ın kendi siyasi ve dini emellerini gerçekleştirmek için Habsburg monarşisine karşı verilen savaşta Osmanlılara katılıp 1606 tarihli barış anlaşması müzakere edilirken hasım iki imparatorluk arasında arabuluculuk yapmış olması tuhaf değildir.[52] İmparatorluklar ötesi bölgede, Osmanlılarla yapılacak bir ittifak tehdidi, şartlarda değişiklik meydana geldiğinde bu ilişkileri sonlandırabilen bölge derebeylerinin eline güçlü bir koz veriyordu.[53]

Nüfus Hareketi

Avrupa'da belli bölgelerin Osmanlı fetihleri yüzünden ne kadar nüfus kaybettiği ve tahrip edildiği konusunda hem 16. yüzyılın tanıkları, hem de modern tarihçiler arasında büyük farklılıklar vardır. Muhakkak ki o çağın Hıristiyan gözlemcilerinden kaynaklanan bu rivayetlerin arkasında Osmanlı rejiminin yıkıcı tabiatını gösterme arzusu yatıyordu, ama Osmanlı belgeleri de bazı bölgelerde nüfusun büyük oranda azaldığını teyit etmektedir.[54] Osmanlı Macaristan'ında yönetici seçkin kadro, rahiplerin çoğuyla birlikte işgal edilen bölgelerden kaçmıştı.[55] Soylu sınıfın ve varlıklı yurttaşların kaçışı, tarımsal üretimde yapılan değişiklikler ve bozkır kasabalarındaki sığır tüccarlarının Osmanlı yönetiminde seçkin statüsüne yükselişi, iktisadi ve toplumsal yapıları kökünden değiştiriyordu.[56] Ortaya

52 Szakály, "The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606," s. 98-9.
53 Bkz. Géza Dávid, "The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), 167-209, öz. s. 194-5; M. Tayyib Gökbilgin, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı-Venedik Münasebetleri," *Kanunî Armağanı* içinde s. 172-86, özellikle s. 175-7.
54 İnalcık, "State, Sovereignty, and Law during the Reign of Suleyman," s. 86; Barbara Flemming, "Public Opinion under Sultan Suleyman," İnalcık ve Kafadar, *Süleyman the Second and His Time* içinde, s. 49-58, özellikle s. 57.
55 Dávid, "Administration in Ottoman Europe," s. 89-90; ayrıca s. 76, 87-8.
56 Szakály, "The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606," s. 88, 92-4.

çıkan bu sonuç Macaristan'ı, yerel güç simsarlarının Osmanlı yönetiminde mevkilerini muhafaza ettikleri, nüfusun yerinde kaldığı, hatta arttığı ve tedrici ya da anlık din değiştirmelerin kışla askerleri ve göçmenlerden oluşan Müslüman nüfusu güçlendirdiği Greko-Balkan topraklarının birçoğundan farklı kılmıştı. Osmanlı genişlemesi, önemli sayıdaki savaş tutsağının yer değiştirmesini de beraberinde getiriyordu.[57] Bu esirler, ait olmadıkları topraklarda köle, rehine olabiliyor ya da özgürlüklerine kavuşabiliyorlardı. Tutsaklar, savaştan sonra askerlere izin verilen ganimetin bir parçasıydı; Barbara Flemming'in işaret ettiği üzere köle fiyatları, pazarı dolduran büyük askeri harekâtlardan sonra çarpıcı şekilde düşebilse de tutsaklar potansiyel olarak yüksek bir gelir kaynağıydı.[58] Bu zorunlu "göç"ün yanı sıra yarı-gönüllü ve gönüllü göç biçimleri de vardı. İkinci gruptakiler Osmanlı fetihleri sonucunda değişen gündelik ticari, siyasi ve toplumsal gerçekliğe hınçla yaklaşan ya da bu değişimi bir fırsat olarak değerlendiren göçmenlerdi. Dolayısıyla genişleme, etkileri açısından görece bir terimdi. Ayrıca, belli yerler ve durumları inceleyen yeni bilimsel çalışmalar Osmanlı yönetimi altındaki nüfuslarda yaşanan değişikliklerin nedenleri (zorunlu ya da gönüllü göç, ekonomik sıkıntılar, siyasi baskı, din değiştirme) ve zamanlamasında görülen farklılıkları ortaya koydukça, genişlemenin şartlara göre değişen etkileri gittikçe daha açık seçik hale gelmektedir.[59]

İslamlaşma

Yoğun rekabet yaşanan bu bölgenin bileşenlerinden biri olan dini mücadele, İslam ve Hıristiyanlık arasındaki çatışmanın ötesine geçmişti. Osmanlının Avrupa'daki genişlemesinin altında yatan dini motivasyonun çapı hakkındaki soruya verilecek kesin bir cevap yoktur. "Cihad" terimi çoğu kez fetih ve din değiştirmenin arkasındaki karmaşık birtakım hedef ve gerekçelerin üstünü örtmektedir.[60] Yine de 16. yüzyıl vahyi dini ideolojiler ve bunlara eşlik eden retorik ile yapısal değişimler arasında cereyan

57 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs (Westport, Conn., 1970), s. 218-22.
58 Flemming, "Public Opinion under Sultan Süleyman," s. 55.
59 Mesela, Nenad Moačanin, Town and Country on the Middle Danube, 1526-1690 (Leiden, 2006).
60 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995), s. 55-8, 79-81, 109-20.

eden şiddetli bir çatışmanın damga vurduğu bir çağ gibi görünmektedir.[61] Reformasyon burada ele alacağımız bir konu olmamakla birlikte, Osmanlı Avrupa'sında yaşanan İslamlaşmanın bu acımasız ideolojik mücadele bağlamında gerçekleştiğini unutmamamız gerekiyor.[62] Osmanlılar, saflaşmaları, halkların hareketini ve Avrupa tarihindeki rollerine dair yorumları etkileyen bir çatışma olan Reformasyonun ortaya çıkardığı siyasi ve retorik fırsatların farkındaydılar. Reformasyon bağlamında Osmanlı fütuhatı, Avrupa'daki farklı dini kimlik ihtimallerini daha da artırmıştı.

Osmanlı Avrupa'sının Hıristiyan kimliğe sahip olduğu fikri, Hıristiyan hükümdarların idaresindeki topraklarda filizlenen erken modern vaaz edebiyatı ile edebi kaynaklarda sorgusuz sualsiz kabul görmüştü. Bu kaynaklar, Osmanlı işgalini, çoğunlukla, hatta yüzyıl sonra dahi geçici bir hal olarak görüyorlardı. Ancak, Osmanlı genişlemesi beraberinde İslamlaşmayı da getiriyordu ve bu, Avrupa'nın bu kesiminin varsayılan Hıristiyan kimliğine meydan okuyan bir süreçti.[63] 15. yüzyılda, fethedilen Avrupa topraklarındaki askeri seçkinler ve savaşçı kast mensupları Osmanlı askeri idari sınıfına dahil edildi.[64] Osmanlılar, buna ilaveten, yeni fethedilen beldelerde iktidarlarını pekiştirmek için zorunlu sürgün ve yerleşime de başvurdular. Müslüman göçmenler (kışla askerlerine ilaveten) fatihlerle birlikte geliyor ve Osmanlı yönetiminin en doğrudan ve

61 Bkz. Tijana Krstic, "Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confessionalization," *Comparative Studies on Society and History* 51 (2009), 35-63; Fleischer, 'Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul;' Pal Fodor, "The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context," *Les Traditions Apocalyptiques au Tournant de la Chute de Constantinople, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 avril 1996)* içinde, ed. Benjamin Lellouch ve Stéphane Yérasimos (İstanbul, 1999), s. 99-131.

62 Ferenc Szakály 1600'e gelindiğinde Macaristan nüfusunun yüzde doksanının Protestan olduğunu belirtir, bkz. "The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606," Ayrıca bkz. Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle, 1977), s. 153-5.

63 Bkz. Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* (New York, 1993); Machiel Kiel, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Centuries: Old Sources, New Methodology," *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004), 93-119. Halil İnalcık, Barkan'ın çalışmasını kullanarak, 1520-1535 arasında Balkanlar'daki Müslüman nüfusun nüfusun yaklaşık beşte birine tekabül ettiğini tahmin etmektedir, bkz. 'State, Sovereignty, and Law During the Reign of Süleyman, s. 85-6. Ayrıca bkz. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule*, s. 50-2; David, "Administration in Ottoman Europe," s. 76.

64 İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," s. 113-15.

sürekli olduğu şehirler ile güzergâhlarda güçlü bir varlık gösteriyorlardı. Yakın dönemlerde yapılan bilimsel çalışmalar, 16. yüzyılda Avrupa'daki nüfusun "Osmanlı"laştırıldığı karmaşık süreçleri, birçok din değiştirme vakasının şartlara bağlı, geçici, dolaylı ve cinsiyetçi tabiatını da ortaya koyarak, aydınlığa kavuşturmuştur.[65] İslamlaşma kısmen, vakıflar ve tekkeler gibi "İslami kurumların yayılması" vasıtasıyla gerçekleşiyor;[66] siyasi, milli, yerel, mesleki, etno-linguistik ve aynı şekilde dini kimliklerin dönüşümünü kapsıyordu. Müslümanlığı kabul etme anlamındaki ihtida, inancı yansıtabildiği gibi, birtakım mali menfaatleri de teminat altına alabiliyor, evliliğin bir sonucu olabiliyor, kölelerde sahip değişimine işaret edebiliyor ya da kölelik, tutsaklık ve rehin alınmanın ardından gerçekleşebiliyordu (örneğin gayrimüslim erkek çocukların Osmanlı devşirme sistemine katılması).[67] Uzun 16. yüzyıl, bu tür farklı ihtida biçimleri vasıtasıyla, Avrupa'da fethedilen toprakların en azından bir bölümü açısından müstesna bir dönüşüm çağı olmuştur.[68]

Bununla birlikte, dini dönüşüm iklimine ve Osmanlı iskân politikalarına rağmen, İslamlaştırmanın Avrupa'daki Osmanlı genişlemesinin altında yatan ana saik olduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Mesela, Rhoads Murphey, Osmanlıların Macaristan'ı 1541'de ilhakının, "16. yüzyılda Avrupa'da değişmekte olan siyasi düzeni temsil etmeye başlayan *yeni* gerçekliklere uyum sağlamaya yönelik belirli bir vaka olarak ..... son derece anlaşılabilir" olduğunu belirtmektedir. Murphey, Süleyman dönemini,

65 Rossitsa Gradeva, "On Kadis of Sofia, 16th-17th centuries," Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities* içinde (İstanbul, 2004), s. 67-106 arası, s. 103'te; Antonina Zhelyazkova, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective," Adanır ve Faroqhi, *The Ottomans and the Balkans* içinde, s. 223-65; Natalie Rothman, "Becoming Venetian: Conversion and Transformation in the Seventeenth-Century Mediterranean," *Mediterranean Historical Review* 21, 1 (2006), 39-75.

66 Rossitsa Gradeva, "Researching the Past and the Present of Muslim Culture in Bulgaria: The 'Popular' and 'High' Layers," Gradeva, *Rumeli under the Ottomans* içinde, s. 133-62, özellikle s. 142, 145.

67 Anton Minkov 16. yüzyılın sonlarından başlayarak kırsal kesimdeki din değiştirme vakalarının arttığına işaret etmektedir, bkz. *Conversion to Islam in the Balkans*, s. 37-56, 66-109. Ayrıca, bkz. Klara Hegyi, "Freed Slaves as Soldiers in the Ottoman Fortresses in Hungary," *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2007), s. 85-91.

68 Rossitsa Gradeva, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century," Gradeva, *Rumeli under the Ottomans* içinde, s. 165-94, s. 170-1'de.

Habsburg İmparatoru V. Karl'ın 1535'teki Tunus seferinin ardından gittikçe acil bir hal alan "Avrupalı yeni Habsburg süper gücü"nün karşısına çıkmak ihtiyacının tetiklediği bir "değişim ve değişen perspektifler" dönemi olarak nitelendirmektedir.[69] Bu değişim, dini meşruiyet retoriğinin ne kadar önemli olduğunu gösteriyorsa da, imparatorluklar arası rekabet bağlamında şekillenmişti. Tarihçi Alfonso Ulloa, Venedik'te 1570'te basılan *Le Historie di Europa* adlı eserinde, Süleyman'ın 1566'da Macaristan'ı işgalini benzer terimlerle izah etmişti. Ulloa, sultanın Macaristan'ın fethi üzerinde yıllarca kafa yorduğunu belirtir. İşgal için özellikle şu nedenleri sıralar: Süleyman Malta'yı alamayınca denizlerde kaybetmiş ve dikkatini karaya çevirmişti; İmparator II. Maximilian (h. 1564-76) hem sultana borçlu olduğu haracı vermeyi reddetmiş, hem de Macaristan ve Erdel'de belirli bölgeleri işgal etmişti; son olarak da, haraçgüzarı Yanoş Sigismund Zapolya (h. 1540-71) gibi yükümlülüğü altında olanları yüzüstü bırakmak Süleyman'ın âdeti değildi. Dolayısıyla, içinde bulunulan durum askeri bir eylemi zorunlu kılıyordu; tehlikede olan sultanın "haysiyet ve ihtişam"ıydı.[70] Ulloa, tarihinde dini dilden uzak durmaz, ama Süleyman dönemindeki Osmanlı yayılmasını tasvir etmek için şeref, sadakat ve fetih arzusu gibi kavramlar onun için yeterli olmuştur.

Elbette dini çatışma ideolojisi, imparatorluğun meşruiyetinde göz ardı edilemeyecek derecede önemli bir etkendir. Vakanüvis Neşri'nin (ö. yak. 1520) Semendire (Smederevo, 1460) ve Midilli (Lesbos, 1462) fetihlerini tasvir ederken gösterdiği üzere, dini kavramlar olan darülislam - darülharp terimleri Osmanlı retorik inşalarında ve övgü edebiyatında istikrarlı bir şekilde karşımıza çıkar. Neşri "kiliselerini mesacit ettiler" ve "kâfirlerin hali kalan evlerini Müslümanlara üleştir[diler]" diye yazmaktadır.[71] Ancak,

69 Rhoads Murphey, "Suleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision?," *Journal of Early Modern History* 5, 3 (2001), 197-221 arası, s. 219-20'de. Ayrıca bkz. Gülru Necipoğlu, "Suleyman the Magnificent and the Representation of Power in a Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry," *Art Bulletin* 71 (1989), 401-27.
70 Alfonso Ulloa, *Le Historie di Europa* (Venedik, 1570), s. 3-4; Pietro Bizari, *Historia di Pietro Bizari della guerra fatta in Ungheria dall'invittissimo Imperatore de Christiani, contra quello de Turchi: Con la narratione di tutte cose che sono avvenute in Europa, dall anno 1564, infino all'anno 1568* (Lyon, 1569), s. 2.
71 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed Köymen, 2 cilt (Ankara, 1995), 2. cilt, s. 737, 761.

doğu Avrupa bu kutuplu mekân ayrımına tam oturmuyordu. Hatta 16. yüzyılda Avrupa'daki Osmanlıların "Hıristiyan âleminin" siyasi ve kültürel olarak asli bir unsuru olduğu dahi iddia edilebilir. Balkanlar'daki Osmanlı genişlemesi, ekonomik olarak daha çok ve daha iyi kaynak (şehirler, gümrük kapıları, tarım arazileri, madenler, ormanlar) ele geçirme zorunluluğunun ve devletin, hanedan ve ona bağlı halklar için pek çok belde ve halkı ihtiva eden zengin ve kesinlikle İslami bir imparatorluk kurma görevinin (Osmanlı köken mitlerinde kutsanan bir olgu) bir gereğiydi. Güçlü dini kurumlar ile dindarlıkları, toplumsal sadakatleri ve dini inanç konusundaki gelişmişlikleri hakkında kesin bir şey söylemenin çoğunlukla güç olduğu bireylerle grupların eylemleri, bu emperyal çabanın başarısına katkıda bulunmuştu. Diğer taraftan, Osmanlıların düşmanlarını sindirmek, kendi ordularına ilham vermek ve imparatorluğun Müslüman tebaası içinde destek kazanmak için İslami şaşaa retoriğini nasıl dillendirip kullandıklarını anlamak daha kolaydır.

Retorik: Genişleme anlatıları ve görselleri

Osmanlı genişlemesinin hayati bir unsuru, hikâye edilme ve algılanma şekli, yani fetih, iskân ve bütünleşmenin (ya da bütünleşememenin) nasıl anlatılıp tasavvur edildiğidir. Bu alan hâlâ çok daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duymaktadır; yine de, elimizde genişlemenin ürünleri diyebileceğimiz ve süreci muzafferler, mağluplar ve uzaktan seyredenler için anlatan, yorumlayan ve tercüme eden birtakım eserler var. Bu ürünler, sefer vakayinameleri, saltanat övgülerini, din değiştirme arzuhallerini, anlaşmaları, vaazları, haritaları, basılı duyuruları, "haber" broşürlerini ve diğer efemerayı kapsar.[72] Bu tür kaynaklar muhatap aldıklarının bakış açılarını yansıtmaktadır; Osmanlı fetihleri, işgalleri ve bütünleşme çabalarıyla ilgili anlatılar bu muhatap kitlenin hedef ve ideolojik duruşlarına uyacak şekilde şekillendirilirdi. Söz konusu kaynaklar, Osmanlı genişlemesine dair doğrudan ya da dolaylı "hafıza" ve "tecrübe"yi nakleder.

72 Haritalar ve "haberler" için bkz. Palmira Brummett, "The Lepanto Paradigm Revisited: Knowing the Ottomans in the Sixteenth Century," *Cultural Encounters: Europe, the Ottomans, and the Mediterranean World* içinde, ed. A. Contadini ve C. Norton (Farnham, Surrey, yayınlanacak).

Hırvatistan'da, Zadar yakınlarındaki Nin'in Piskoposu Curac Divniç 1493'te Papa VI. Aleksander'a yazdığı bir mektupta Osmanlı genişlemesine dair şunları yazmıştı:

> Dolayısıyla Osmanlıların bölgeye yaptıkları akınların ilk ve ana nedeni kanaatimce şudur: inananları katletmeye duyulan doymak bilmez bir iştah ve tüm dünyada iktidarı ele geçirme hırsı. Bir de, verimli Bosna'nın doyurup beslediği insanlar ve bolca mülk. Demem şu ki, Bosna tüm beldelerin en iyisidir ve insan hayatının ihtiyaç duyduğu her şeyin bolca bulunduğu zengin bir ülke olarak insanlık hafızasındaki herhangi başka bir ülkeyle boy ölçüşebilir.[73]

Divniç'in, Osmanlıların saiklerine ilişkin sıralaması Avrupa'da o dönemde geçerli retorikle aynı doğrultudadır; cihada, dünya gücü olma hırsının ve ekonomik olarak müreffeh bölgeleri kontrol etme arzusunun üstünde bir yer vermektedir. Piskopos, Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlıların ilerleyişiyle karşı karşıya olduğu bir sırada muhatap kitlesinin hayal gücünü harekete geçirmek için "kıyım yapma iştahına" atıfta bulunarak korku unsurundan yararlanmıştı.

Divniç, "İskitler" gibi eski fatihlerin yaptığı talanlarla ilişkilendirilen Osmanlı genişlemesi hakkındaki "anlatının" temel bir unsuru olan "insanlık hafızasını" da devreye sokmuştu. Tarihçiler ve Hıristiyan kralların ruhani danışmanlarına göre, Osmanlıların Avrupa'da ele geçirdiği topraklar, Hıristiyan âleminin hem yakın hem de uzak hafızasının ve kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri "klasik tarih"in silinmez bir parçasını teşkil ediyordu. Buraları, İskender'in gözünü Pers İmparatorluğu'na doğru çevirdiği ve kilisenin şekillendiği ülkelerdi. Avrupa metinleri ve imgeleri Hıristiyan âleminin (ve Yunan ile Roma'nın) hatıralarını kendi doğu Avrupa harita-

73 Alıntının geçtiği kaynak için bkz. Snježana Buzov, "Ottoman Perceptions of Bosnia as Reflected in the Works of Ottoman Authors Who Visited or Lived in Bosnia," *Ottoman Bosnia: A History in Peril* içinde, ed. Marcus Koller and Kemal Karpat (Madison, Wis., 2004), s. 85.

larına nakşediyor, Osmanlı fetihlerinin geçici olduğunda ısrar ediyor ya da bu fetihleri tümden görmezden geliyorlardı.[74]

Osmanlılar açısından da iktidarın yansıtılması tarih ve hafızanın iddialarına dayanırdı. Rumeli ve hinterlandının fethi, Müslümanların Viyana ve Roma gibi "kızıl elma"lara kadar uzanan fetihlerini öngören vizyonun bir parçasıydı. Sonradan sultanın hizmetine giren Bizanslı vakanüvis Kritobulos, Fatih Sultan Mehmed'i anlattığı tarihinin ithafına, insanlığın hafızasını hatırlatarak ve yazılan tarihler sayesinde hükümdarların "ebediyen hatırlanacağını" zikrederek başlar. Osmanlı efendisine ismine yapılan haksızlığın üzerine şu gerçekle gitmek niyetindedir:

> .... başkalarının kahramanlıkları, sizinkilere kıyasla ehemmiyetsiz de olsalar, Yunanlılar tarafından ve Yunan tarihinde gerçekleştirildiği için insanlarca daha iyi bilinmeli ve ünlenmeli, oysa sizin başarılarınız, ne kadar muazzam olsalar da ve hiçbir surette Makedonyalı İskender'inkinden daha aşağı olmasalar da .... Yunanlılara Yunanca olarak anlatılmamalı, yaptıklarınızın ölümsüz övgü ve şanı için gelecek kuşaklara aktarılmamalı.[75]

Kritoboulos burada, insanların hatıralarında, şairlerin destanlarında ve tarihçilerin kroniklerinde yer edinme uğruna Avrasya'da süregiden yarışa atıfta bulunuyor. Daha sonra, savaşla elde edilen yeni topraklar (İstanbul), barışçıl ele geçirmeler (daha önce Bizans imparatoruna tabi olan İmroz, Limni ve Taşoz adaları) ya da isyankâr haraçgüzarlara zor kullanılarak boyun eğdirilmesi yoluyla sağlanan farklı genişleme türlerine işaret ediyor.[76] Son durumda, haraçgüzarın dik başlılığına bağlı olarak uzlaşma kabul edilebiliyor ya da cezalandırma yoluna gidilebiliyordu. Fetih biçimleri farklılık arz etse de, Kritoboulos'un nihai mesajı, beklenebileceği üzere, genişlemenin imparatorların hakkı olduğudur; bu hak, fatihlerin

74 Palmira Brummett, "'Turks' and 'Christians:' The Iconography of Possession in the Depiction of the Ottoman-Venetian-Habsburg Frontiers, 1550-1689," *The Religions of the Book: Christian Perceptions, 1400-1660* içinde, ed. Matthew Dimmock ve Andrew Hadfield (Basingstoke, 2008), s. 110-39 arası, s. 118-24'te.
75 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, s. 3.
76 *Age.*, s. 71-80, 86, 98-104, 145-7 ve 211-15 (Illyria). Ayrıca bkz. Heath Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos* (İstanbul, 2002).

imparatorluklarını genişletir ve ayrıca dünyanın kayıtlı tarihindeki yerlerini teminat altına alınır, hatta almalıdır.

Harekât ve tasavvur sahaları

Dolayısıyla, Osmanlı genişlemesine harekât sahaları ve tasavvur sahaları açısından bakmak mümkündür. Osmanlı vakanüvisleri için, harekât sahası yabancı kralların (imparatorluk dışındakiler), bölgesel beylerin ve yerel otoritelerin hükümranlık alanlarıdır. Genişleme kale kale kaydedilir.[77] Topraklar çoğu kez "diyar-ı küffar" gibi genellemeci dini bloklar şeklinde etiketlenir; bu geniş sınıflandırma altında "diyar-ı Firenc" ya da "diyar-ı Venedik" benzeri pek çok adlandırma mevcuttur.[78] Vakanüvisler ayrıca deniz ve kara ayrımlarını da vurgular; bu ayrımda kara standart kategori, deniz ayrı bir kategori olarak değerlendirilir.[79]

Osmanlılar, kendilerinden önceki fatihler gibi, sindirme retoriğine başvuruyorlardı. Vakanüvis Celalzade Mustafa'nın (yak. 1490-1567) ifadesiyle, "Avrupa kralları ve Hıristiyan ülkeleri" arasında "korku ve dehşet" uyandırma arzusundaydılar.[80] 16. yüzyılın yarısını aşkın bir süre Osmanlı Devleti'ne hizmet eden Celalzade, I. Sultan Selim hakkındaki tarihine bu hâkimiyet temalarını katmakla kalmaz, Osmanlının Avrupa anlayışına ve mülki alan kategorilerine dair genel bir bakış da sunar. Selim, ezeli düşmanı Safevi Şah İsmail'e üstün geldiğinde, fetih haberlerinin bütün ilgili yöneticilere gönderilmesi gerekmişti. Şu gruplara mektup yazılmıştı:

> Hükümet merkezi Kostantiniyye ve Edirne ve mamur Bursa'nın kadılarına ve Müslümanların diğer hâkimlerine; İslam serhaddi olan Mora, Bosna, Semendire ve Hersek sancaklarına; haraç veren

77 İbrahim Peçevi (yak. 1572-1650), *Peçevi Tarihi*, ed. ve çevriyazı Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt (Ankara, 1981-82), Mesela, 1. cilt, s. 178-91.
78 Kemalpaşazade (İbn Kemal), *Tevarih-i Âl-i Osman, VIII Defter*, ed. Ahmet Uğur, (Ankara, 1997), s. 143, 214.
79 Mesela, *age.*, s. 205, 144-45; Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman, X Defter*, ed. Şefaettin Severcan (Ankara, 1996), s. 247.
80 Celalzade Mustafa, *Selim-name*, ed. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (Ankara, 1990), s. 444. Ayrıca bkz. Christine Woodhead, *Ta'līkī-zāde's şehnāme-i hümāyūn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary, 1593-94* (Berlin, 1983), s. 39, 197-9.

maiyyet hizmetlileri olan Eflak ve Boğdan beylerine; kudretli sultanlardan Tatar diyarının talihli hanına; ve Hıristiyan krallardan Leh, Çek ve Rus ve Engürüs vilayetleri kırallarına, Avrupa ada krallıklarından Venedik ve Sakız beylerine[81]

Bu metin Avrupa'daki iktidar sahiplerini öncelikle Osmanlı hükümetiyle ilişkilerine, daha sonra inançlarına, serhat bölgelerindeki işlevlerine ve son olarak ada olup olmadıklarına göre tanımlanan bir hiyerarşiye yerleştirir. Celalzade, alan ve statünün ifadesi için kullanılabilecek imkânları güzel bir şekilde özetlemiştir. Dikkat çekici bir nokta, Edirne'nin "İslamın hükümet merkezleri"nden biri olmasıdır; Avrupa'daki konumu onu Anadolu'daki Bursa'dan ya da iki kıtaya yayılmış olan İstanbul'dan farklı kılmamaktadır. Tatar hanı, bir Müslüman olarak diğer haraçgüzarlardan ayrı, özel bir statüye sahipken, Macaristan birkaç Hıristiyan krallığından sadece biridir ve batıda önde gelen bir rakip olarak oynadığı rol ya da Osmanlı sınırına yakınlığı onu farklı kılmaz. İlginç olan, imparatorluk merkezi karşısındaki güçleri ve konumları bakımından aralarında büyük farklar olmasına rağmen hem Sakız hem de Venedik'ten aynı şekilde önemli adalar olarak bahsedilmesidir. 16. yüzyılın başlarındaki olayları ele alan ve Osmanlıların Greko-Balkan Yarımadası üzerindeki hâkimiyetlerini perçinledikleri bir sırada kaleme alınan Celalzade'nin tarihi, devlet dini kategorisinin, mekânın sınıflandırılmasında kullanılan birkaç kategoriden sadece biri olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, deniz gücünün standart iç bölge alanı kategorisinden (ya da karadan yaklaşılan alandan) tabiatı icabı farklı bir kategori olduğu fikrini de pekiştirmektedir.[82]

Fethin ilanı, sadakat bağlarını kuvvetlendirmek, direnişi zayıflatmak, idareyi meşrulaştırmak, statü hiyerarşisini teyit etmek ve kişinin tarihi bilinç

81 Celalzade Mustafa, *Selim-name*, s. 382. Ayrıca bkz. Jan Schmidt, "Mustafā 'Ālī of Gallipoli, a Moralistic Littérateur on History and the Contemporary Ottoman World," Jan Schmidt, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)* içinde, 1. cilt: *Poetry, Historiography, Biography, and Autobiography* (İstanbul, 2002), s. 130-1; David, "The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry," s. 167-209, özellikle 191-2; Viorel Panaite, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* (New York, 2000).
82 Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 287-308; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1984), s. 389-546, özellikle 420-36.

ve hafizadaki şiddetle arzulanan yerini teminat altına almak üzere tasarlanmış resmi bir eylemdi. Hafizalara kazınması için, bu tür ilanların metin ve imge olarak kayıt altına alınıp resmedilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla, mesela Lokman b. Seyyid Hüseyin'in (ö.1601 veya 1602) meşhur *Hünername*'si fethin ve "cülus merasimlerinden muharebe alanındaki sadakat eylemlerine" kadar fethe eşlik eden boyun eğme ritüelleri zincirinin ayrıntılı bir takdimi, bir tür kutlama imgesi olarak değerlendirilebilir.[83] Ancak, ayrıntılı kitaplar yazıp tezhip etmek zaman alıyordu, bu yüzden fethin ardından, Celalzade'nin işaret ettiği üzere dosta düşmana aynı şekilde, hızla hazırlanmış duyurular gönderiliyordu. Tarihçi Kemalpaşazade, 1526'da özlü ve ayrıntılı fethnameler yazıldığını ve iyi haberlerin dört bir tarafa, "Boğdan, Eflak, Deşti-Kıpçak'a, Doğu ve Batının ehl-i İslamı'na, Araplara, Acemlere ve Türklere" gönderildiğini belirtir.[84] Haber, elbette, muhatabına bağlı olarak iyi ya da kötü diye yorumlanabiliyordu. Bununla birlikte, bu tür resmi namelerin ötesinde, haber gayriresmi kanallardan, tüccarların, casusların, din adamlarının ve diğer gezginlerin ağzından çok daha hızlı yayılıyordu. Haberler orduların yaklaştığını bildiriyor ve diplomasinin sergileyeceği davranış üzerinde büyük tesiri oluyordu.[85] Ve haber, hangi kaynaktan olursa olsun, bir kez ulaşınca insanlar onun hakkında konuşuyordu ve böylece Osmanlı genişlemesinin yeni versiyonları yaratılıyordu.

Sonuç

16. yüzyılın sonu, Osmanlı genişlemesinin son bulduğuna değil, bilakis Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendisi de çok ciddi bir siyasi ve ideolo-

83 Palmira Brummett, "The Early Modern Ottoman Campaign: Containing Violence, Commemorating Allegiance, and Securing Submission," *Eurasian Studies* 3, 1 (2004), 1-24; Palmira Brummett, "A Kiss Is Just a Kiss: Rituals of Submission along the East-West Divide," *Cultural Encounters between East and West, 1453-1699* içinde, ed. Matthew Birchwood ve Matthew Dimmock (Newcastle-Upon-Tyne, 2005), s. 107-31; Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans XIVe-XIXe siècle* (Paris, 2003).

84 Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman, X Defter*, s. cxv (özet); Veinstein, "La politique hongroise du Sultan Suleyman et d'Ibrahim Pacha, 1534," s. 373. Ayrıca bkz. Cafer Iyani, *Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, ed. Mehmet Kirişcioğlu (İstanbul, 2001), s. 9; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri* (Ankara, 1968), s. 221-38; Christine Woodhead, "Ottoman Historiography on the Hungarian Campaigns: 1596, the Eger Fethnamesi," Bacque-Grammont, Ortaylı ve van Donzel, *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi* içinde, s. 469-77.

85 David, "The Muhimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry," s. 189, 199.

jik dönüşüm geçirmiş olan Avrupa devlet sistemiyle bütünleşmesinin daha ileri bir noktaya ulaştığına işaret eder. Bu bütünleşmenin, hükümranlık alanıyla ilgili o zamanın kavramsallaştırmaları bağlamında anlaşılması gerekir. Nasıl 16. yüzyıla ait metinler gerek kıyılar gerekse iç bölgeler olsun bölgesel alanları, seyahat, fetih ve meşruiyet aşamaları yoluyla müzakere edilen bir güzergâhlar ve şehir-ağları sistemi olarak tasavvur ettiyse, tarihyazımı yaklaşımları da bu retorik ve referans çerçevelerini göz önüne almalıdır. Osmanlılar ve rakipleri, imparatorluk ötesi bölgeyi tercihan sınırlı tutulabilecek bir masrafla elde edilebilecek en uygun zafer için gerekli erişilebilirlik, kaynaklar ve fırsatlar açısından elverişli bir bölge olarak tasavvur ediyorlardı. Osmanlıların bu imparatorluk macerasıyla ilgili belgeler, esas itibariyle, sıradan olaylar (nüfus sayımı ve vergi kayıtları) ile büyük heyecan uyandıran olaylar (harp meydanları ve cihatla ilgili anlatılar) üzerinde yoğunlaşabilir, fakat genişleme, bazen uzak hükümdarların, yerel iktidar sahiplerinin ve imparatorluk ötesi tebaanın dahil olduğu bir müzakere süreciydi ve hepsi başarı elde edebilmek için esneklik göstermek zorundaydı. Bu bağlamda İslamlaşmanın, sadece toplumsal ya da "milli" bir sadakat meselesi olarak değil, kültürler arası temasların yapısı, devlet ve kurumların müdahale düzeyi ve hareket imkânının tayin ettiği bir alansal kimlik meselesi olarak değerlendirilmesi icap eder. Osmanlı genişlemesi aynı zamanda bir aktarma meselesi, yani imparatorluk gücünün nasıl yansıtıldığı, ittifakların nasıl kurulduğu ve haberlerin nasıl yayıldığı meselesidir.

Ebru Boyar

DOĞU'DA OSMANLI GENİŞLEMESİ

Batıdaki ülkelerin aksine, Osmanlı Devleti'ni kuzey, güney ve doğuda, aynı dini, etnik ve/veya kültürel köklere sahip siyasi yapılar çevreliyordu. Dolayısıyla, doğuya doğru yayılma Osmanlılar açısından sadece toprakla ya da ekonomiyle ilgili bir mesele değildi, bundan daha önemlisi bu kendi varlıklarını ve meşruiyetlerini tesis etme ve güçlendirme mücadelesiydi.

Anadolu'da genişleme ve kontrol

II. Mehmed İstanbul'un efendisi olur olmaz gözünü Anadolu'nun, üretim ve zenginliği çağdaşı Tursun Bey tarafından hesaba sığmaz olarak tasvir edilen müreffeh bölgelerine dikti.[1] Yeni fethettiği başkentinin güvenliğini sağlama ihtiyacı ve ticaret güzergâhlarını ve bölgenin diğer ekonomik kaynaklarını kontrol etme arzusuyla harekete geçen[2] Mehmed'in ilk hedefi Karadeniz sahiliydi ve 1460'ta Cenevizlerin güçlü şekilde tahkim edilen kolonisi Amasra'ya saldırdı. Aşıkpaşazade'ye göre, şehir kaçak köleler için bir sığınak ve korsanlığın etraftaki nüfusa büyük zarar veren bir merkezi olduğundan ne babasının ne de dedesinin burayı daha önce almamış olmasına şaşıran Mehmed, şehri karadan ve denizden kuşattı.[3] Direnecek olurlarsa, Osmanlılar "Avratlarımızı, kızlarımızı da esir iderler... Ve bagırlarına basarlar...Ve oklarımızı uvadırlar ve yaylarımızı yasarlar...Ve kendü kılıçlarımızla kendü boyunlarımızı keserler... Ve kılıçlarını kendü boyunlarına asarlar" diye düşünen Cenevizler, bunların herhangi biri başlarına gelmeden kaleyi onlara teslim etmenin akıllıca olacağını ikrar ettiler.[4]

Amasra'nın fethinden sonra, II. Mehmed, sadrazamı Mahmud Paşa'ya, aklında Allah'ın kendisine gerçekleştirmeyi bahşedeceğini umdu-

1 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977), s. 41.

2 Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti* (Ankara, 1999), s. 249.

3 Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi, Tārih-i Ebul Feth*, ed. Ahmet Tezbaşar (İstanbul, tarihsiz), s. 83; Aşıkpaşazade, *Âşık Paşazade Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (İstanbul, 2003), *bab* 131, s. 502.

4 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 131, s. 503.

ğu üç amaç olduğunu bildirir: İsfendiyaroğulları'nın Kastamonu ve Sinop'u da içine alan topraklarının; Koylu Hisar'ın ve Trabzon'un (Trebizond) fethi. Bu hedefler "bunlar benüm be-gayet huzurum giderür ve dayima bunlarun hayali gözümde ve gönlümde müntekiş olup turur," der.[5] Ancak, Mehmed'in bu bölgelere tam olarak ne zaman saldırmayı düşündüğü açık değildir, zira bu tür ayrıntıları ifşa etmek âdeti değildi; bir defasında, kara ve deniz güçlerinin menzili sorulduğunda, "eğer sakalımdaki kıllardan birinin sırrımı [yani bu bilgiyi] öğrendiğini bilseydim, onu çekip koparır ve alevlere atardım" diye cevap verir.[6]

Doukas'ın ifadesiyle "ketum ve huysuz"[7] biri olan Mehmed aslında, doğuya yönelik bir sonraki seferini 1461'de, toprakları Sinop ve Kastamonu'nun zengin bakır madenlerini de içeren İsfendiyaroğulları hükümdarı İsmail Bey'e karşı düzenledi.[8] İsmail Bey'in, seferin hedefinin Kommenos hanedanının yönettiği son Bizans Devleti olan Trabzon olduğunu varsaymasına rağmen, Mehmed'in Trabzon'a saldırmadan önceki hedefi aslında Sinop'tu. Kritovulos'un belirttiği üzere, "Euxine Denizi'nin (Karadeniz) Asya kıyısında elverişli bir noktaya" kurulmuş olan Sinop, Trabzon ve Doğu Karadeniz kıyısına yönelik bir saldırıda donanması için iyi bir üs olabilecek güvenli limanlara sahipti. Buna ilaveten, Sinop'un "Sultan'ın topraklarının ortasında" ama Osmanlı kontrolünde olmayan konumu, Fatih'in hesaplarına göre, "pek çok açıdan" tehlikeliydi.[9]

Bundan dolayı, Mahmud Paşa, Sinop'a 100 gemilik bir donanma gönderdi.[10] Donanma yoldayken, İsmail Bey'e, donanmanın varış noktasının Trabzon olduğunu bildiren ve kendisinden asker isteyen bir mektup

5 A.g.e., *bab* 132, s. 504. II. Mehmet'in Akkoyunlu topraklarına saldırma kararını Trabzon yolunda verdiğini iddia eden Yaşar Yücel, Fatih'in, Aşıkpaşazade'nin naklettiği üzere, Koylu Hisar'ı Trabzon seferinden önce fethetme niyetini sorgulamaktadır. Bkz. Yaşar Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri," *Belleten* 49, 194 (1986), 287-311 arası s. 304-9'da.
6 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, ed. ve terc. Harry J. Magoulias (Detroit, 1975), s. 258.
7 A.g.e., s. 258.
8 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, terc. Charles T. Riggs (Westport, Conn., 1954), s. 166; Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey* (Cambridge, 1999), s. 115-16.
9 Kritoboulos, *History*, s. 168.
10 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 132, s. 505.

gönderdi. İsmail Bey, kendi topraklarına yönelik tehlikeden bihaber, oğlu Hasan Bey komutasında bir birlik gönderdi ama oğlu Osmanlı ordugâhına ulaşınca yakalandı ve idaresindeki Kastamonu sancağı amcası Kızıl Ahmed Bey'e verildi; Kızıl Ahmed kardeşi İsmail İsfendiyar beyi olduğunda Osmanlılara sığınmış ve kendisine sancak olarak Bolu verilmişti.[11] Bununla birlikte, Kızıl Ahmed Bey bu makamda pek uzun kalamadı, zira stratejik öneme sahip bu beldeleri doğrudan kontrol etmek isteyen Mehmed, onu buradan alıp Mora'ya sancakbeyi olarak atadı ve böylece fiilen Anadolu'dan uzaklaştırmış oldu. Kızıl Ahmed bu düzenlemeye razı olmadı ve Osmanlıların Anadolu'daki baş rakibi Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'a sığındı.[12] Osmanlılar Kastamonu'yu ele geçirince, İsmail Sinop'a kaçtı ama şehri denizden ve karadan kuşatan Osmanlı güçlerine teslim olmak zorunda kaldı[13] ve isteği üzerine, kendisine Bursa vilayetindeki Yenişehir, İnegöl ve Yarhisar sancakları verildi. Kızıl Ahmed'in Uzun Hasan'ın saflarına katılmasının ardından, İsmail'in kardeşi gibi davranmamasını teminat altına almak isteyen Mehmed, onu Yenişehir'den alarak, bugün Bulgaristan'da bulunan, Filibe'ye (Plovdiv) gönderdi ve İsmail burada eceliyle vefat etti.[14]

Ekonomik ve stratejik açıdan önem arz eden İsfendiyar topraklarını doğrudan hâkimiyeti altına alan II. Mehmed, Trabzon'a doğru ilerledi ve yolu üzerinde, Sivas yakınlarındaki stratejik bakımdan önemli bir kale olan Koylu Hisar'ı aldı. Osmanlılar daha önce bu kaleyi Akkoyunlulardan almaya çalışmışlar ama bu girişimleri akamete uğrayınca, Mehmed'in emirleri doğrultusunda, "ta kim nice zamanlar mamur olmağa yarama"ması için civardaki beldeleri talan edip bölgeyi tahrip etmişler ve köyleri yakmışlardı.[15]

II. Mehmed, Ekim 1461'de, Giresun'dan Batum'a ve hinterlandına uzanan bir alana hükmeden Komnenos hanedanının başkenti Trabzon'u muhasara etti. Bu, Trabzon'u ele geçirmeye yönelik ilk Osmanlı teşebbüsü değildi, zira II. Murad döneminde donanma denizdeki fırtına yüzünden kuşatmayı bırakmak zorunda kalınca benzer bir girişim başarısız olmuştu.

11 A.g.e., *bab* 132, s. 505-6.
12 A.g.e., *bab* 135, s. 511.
13 A.g.e., *bab* 132, s. 504-8; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt* (Ankara, 2006), s. 49-50.
14 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 132, s. 506-7; bab 135, s. 511-12.
15 A.g.e., *bab* 134, s. 509-10.

II. Bayezid'in lalası Hızır Bey komutasındaki Osmanlı saldırısı sonucunda, İmparator IV. İoannis 1456'da Osmanlılara 2.000 altın haraç ödemeye mecbur olmuş ve bu meblağ 1458'de 3.000'e çıkarılmıştı. Aynı sırada, İoannis yeni damadını gerekli olduğunda Osmanlılara karşı kullanma beklentisiyle, daha sonra Despina Hatun olarak bilinecek olan kızı Katerina'yı Uzun Hasan'la evlendirmişti.[16]

1458'de tahta çıkan, İoannis'in erkek kardeşi ve halefi David, Trabzon'u kendi nüfuz sahasının bir parçası olarak gören Uzun Hasan'ın desteğine güvenerek 1460'ta haraç ödemeyi kesti ve hatta Uzun Hasan'ı sözcüsü gibi kullanarak Mehmed'den daha önce ödenenleri iade etmesini talep edecek kadar ileri gitti.[17] David'in Osmanlılara karşı yenilmez bir blok kurmaya giriştiği bu dönemde, Papa II. Pius, Ludovico da Bologna'yı doğuda Osmanlılara karşı bir ittifak arayışı çerçevesinde Trabzon ve Gürcistan'a gönderdi.[18] Burgonya Dükü İyi Philip'e *(Philippe le Bon)* gönderilen 22 Nisan 1459 tarihli bir mektupta, Uzun Hasan ile Karaman ve Sinop beyleri ve 30 *bireme*'yle (çift sıra kürekli kadırga) 20.000 adam sağlamaya gönüllü olduğu söylenen Trabzon Hükümdarı David, bölgenin Osmanlılara karşı bir blok oluşturmaya hazır Hıristiyan hükümdarlarıyla ilgili bir listede birlikte yer almışlardı.[19] Mektup, David tarafından yazılmış gibi görünmesine rağmen, muhtemelen onun değildi.[20] Yine de, bir tür müzakerenin yürütüldüğü açıktır, zira Kritovulos Trabzon hükümdarlarının, barışı muhafaza ettikleri ve haraç ödedikleri müddetçe padişahla bir sorun yaşamadıklarını belirtmektedir. Ancak, haraç ödemeyi reddettikleri ve Ermeniler, Akkoyunlular ya da Gürcüler gibi bölgedeki başka hükümdarlarla ittifak kurup Osmanlılara karşı entrikalar kurmaya başlayarak isyana yöneldiklerinde, padişah daha önce harekete geçerek, isyan başlamadan onlara karşı üstünlük kazanmaya karar verdi.[21]

16 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s 52; William Miller, *Trebizond - The Last Greek Empire of the Byzantine Era, 1204-1461* (Chicago, 1969), s. 87-9.
17 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 53; Miller, *Trebizond*, s. 99-100.
18 Anthony A. M. Bryer, "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461," Anthony A. M. Bryer, *Empire of Trebizond and the Pontos* içinde (Londra, 1980), 10. Böl., s. 180.
19 Jacob Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (Münih, 1827), s. 266-7.
20 Bryer, "Ludovico da Bologna," ek, s. 196-7.
21 Kritoboulos, *History*, s. 164-5.

Komnenos hanedanı için, ortaya çıkan sonuç bir felaketti ve David kısa süren bir muhasaranın ardından Trabzon'u II. Mehmed'e teslim etti ve Trabzon'un doğusundaki diğer bölgeler de kısa sürede Osmanlıların eline geçti. David ve ailesi, Mehmed tarafından Rumeli'de kendilerine bağışlanan topraklara[22] nakledildiler.[23] İki yıl sonra David, oğulları ve erkek yeğeniyle birlikte entrika kurmaktan dolayı idam edildi ki bu, Uzun Hasan'ın karısı David'in yeğeni Despina Hatun'a isnat edilen bir mektupla da desteklenen bir suçlamaydı.[24]

Tek bir seferde üç vilayeti birden fethettiği için Aşıkpaşazade'nin övgüsünü alan Mehmed,[25] bu sayede Anadolu'nun Karadeniz kıyısını Osmanlı kontrolüne sokarak Karadeniz ticareti üzerinde baskın bir konum elde etti. Karadeniz'de hâkimiyet kurma politikasının bir devamı olarak, daha önce 1454'te Kefe'yi haraç ödemeye mahkûm eden Mehmed şehri 1475'te Cenevizlerden aldı, Ceneviz kaleleri Azak (Azov) ve Menküb'ü (Mangub) fethetti[26] ve Kırım Hanlığı'nı Osmanlı tabiliğine soktu;[27] bu sayede, hem Karadeniz'in stratejik öneme sahip kuzey sahillerinin kontrolünü ele geçirdi hem de bölgenin ticaret yolları üzerinde ekonomik hâkimiyet kurdu.[28] Kırım hanları, Osmanlıların yüzyılın sonunda Kafkasya'da Moskof Prensliği ve İran aleyhine gerçekleştirdiği genişlemede hayati bir rol oynayacaklardı.

II. Mehmed, Doğu Karadeniz bölgesinin kontrolüyle de ilgiliydi ve daha 1451'de küçük Mingreli (Dadyan) ve Abhazya (Apkaz-eli) Beyliği'ne karşı harekât düzenledi. 1454'te, Mingreli egemenliğindeki, güçlü bir Ceneviz varlığının bulunduğu önemli sahil şehri Sokum'u (Sohumi) aldı.[29] Mehmed hükümdarlığının daha sonraki döneminde bölge üzerindeki hâkimiyetini

22 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 135, s. 510-12; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s.110.
23 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 56.
24 Miller, *Trebizond*, s. 108-9.
25 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 136, s. 512.
26 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ: Neşrî Tarihi*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (Ankara, 1995), 2. Cilt, s. 826-9.
27 A.g.e., s. 822-7; Halil İnalcık, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi," *Belleten* 8 (1944), 185-229 s. 197'de, s. 193-6; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)* (Ankara, 2000), s. 19-30.
28 İnalcık, "Yeni," s. 195; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 271.
29 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)* (Ankara, 1998), s. 1-7.

genişletmek için uğraştı ve Osmanlı kuvvetleri 1479'da, halkı Müslüman Tatarlara karşı "leyl ü nehâr ʿadâvet ü hüsûmet" [gece ve gündüz düşmanlık ve hasımlık] ile meşgul olan Çerkez beldeleri Anapa ve Kuba'yı (Kuban) alıp[30] buraları Kırım Hanlığı'na bağladı. Aynı yıl içinde, bugün Gümüşhane sınırları içinde bulunan üç kale daha, İran'la ticaret yapan tacirlerin emniyetini tehdit eden mahalli Gürcü beylerinin elinden alındı.[31]

Anadolu'nun Karadeniz kıyısını sağlam şekilde kontrolü altına alan Mehmed artık, Anadolu'da önündeki ana engel olan Uzun Hasan'la uğraşmak durumundaydı: Hem yeni fethedilmiş Anadolu toprakları üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin pekiştirilmesi hem de bölgede yeni Osmanlı fetihlerinin yapılabilmesi için Uzun Hasan'ın tasfiye edilmesi gerekiyordu. Anadolu'da güçlü bir Osmanlı varlığına karşı çıkanlar –onu Osmanlılara kaybettikleri toprakları kendilerine iade edebilecek ikinci bir Timur olarak gören Türkmen beyleriyle, Mehmed'e karşı girişilecek bir kıskaç hareketinde ona potansiyel bir müttefik gözüyle bakan Hıristiyanlar için Uzun Hasan bir umut ışığıydı.[32] Mehmed içinse, bir ejderhaya dönüşmeden önce başı ezilmesi gereken "küçük yılan"dı.[33]

Mehmed'den kaçıp Akkoyunlu sarayına sığınan Kızıl Ahmed'i kabul ederek, Uzun Hasan şüphesiz İsfendiyaroğullarının tarafını tutmuştu ve Sinop'u almak için gizli planlar kurduğu, Mehmed tarafından biliniyordu.[34] Aynı sırada, Komnenos prensesi Despina Hatun'la evliliği yoluyla Trabzon üzerinde hak iddiasında bulunuyordu; hem Trabzon'un kendisinin meşru toprağı olduğunu bildirmek hem de topraklarına yönelik bir Osmanlı saldırısını önlemek için annesi Sara Hatun'u Mehmed'e elçi göndermişti.[35]

Osmanlılarla Akkoyunlular arasındaki temel çekişme nedeni Karaman'dı. II. Murad'ın kız kardeşiyle evli olan Karaman Hükümdarı İbrahim

30 Kemalpaşazade (İbn Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1991), s. 468.

31 A.g.e., s. 465; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 33-41.

32 Bekir Sıtkı Baykal, "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Katî Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması," *Belleten* 21, 81-4 (1957), 261-84 s. 270'te.

33 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 142, s. 523.

34 Kritoboulos, *History*, s. 168.

35 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab 135*, s. 510-11. Ayrıca bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi," *Tarih Araştırmaları Dergisi 2*, 2-3 (1964), 67-81.

Bey, Murad'ın yardımıyla 1424'te tahta çıkmıştı. Ne var ki, İbrahim Bey sadık bir müttefik değildi, zira Osmanlıların Avrupa'daki topraklarıyla meşgul oldukları her fırsatta Anadolu'daki Osmanlı arazilerine karşı sefer düzenliyordu. Murad, Macaristan'a karşı seferdeyken, İbrahim bir kez daha harekete geçip Osmanlı şehirlerine saldırarak Murad'ı kendisine karşı asker göndermeye mecbur etmişti. Macaristan'la 1444'te bir barış antlaşması imzalayan Murad, Karaman meselesini daimi bir çözüme kavuşturmak için sefer düzenledi. Çok ağır bir yenilgi alan İbrahim, yapılan antlaşmaya göre Murad'a ya da oğlu Mehmed'e karşı düşmanca hareketlere tamamen son vermeyi ve oğullarından birini her yıl askerleriyle birlikte Murad'ın hizmetine göndermeyi kabul ediyordu.[36] Antlaşma uzun sürmedi, zira İbrahim 1451'de Murad'ın vefatını fırsat bilerek kısa bir süre önce Osmanlı egemenliğine girmiş olan beyliklerde isyan çıkardı. Yeni padişah II. Mehmed misilleme için Karaman'a sefer düzenledi. Mehmed, Akşehir'e vardığında, İbrahim Bey kendisine "dudu kuşlarının içinde flori" gönderip, af diledi ve kızını Mehmed'le evlendirmeye ve seferleri için ona asker temin etmeye razı oldu.[37] İbrahim için bu tür bir antlaşma belli ki bağlayıcı değildi, zira çok geçmeden yeni efendisine karşı müttefik arayışına girdi.[38] 1454'te Venedik'le bir antlaşma imzaladı. Her ne kadar antlaşma tamamen ticaretle ilgili olsa da, İbrahim antlaşmaya eşlik eden mektupta aralarındaki "muhabbete" atıfta bulunup "size ve bize karşı yararlı olacak meselelerde düşmanınıza karşı harekete geçmeye" hazır olduğunu belirtir.[39] Osmanlıların İsfendiyaroğullarına ve Trabzon'a karşı düzenlediği sefere katılması için oğlu komutasında asker göndermesine rağmen,[40] adı aynı zamanda, Burgonya Dükü Philip'e gönderilen Osmanlılara karşı muhtemel mütte-

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmareti Vakfiyesi," *Belleten* 1, 1 (1937), 56-127 arası s. 117-22'de.

37 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab 121*, s. 484-5; Uzunçarşılıoğlu, "Karamanoğulları Devri" s. 123-4.

38 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 2. Cilt: *The Fifteenth Century* (Philadelphia, 1978), s. 76, 108-9.

39 *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia*, ed. G. M. Thomas and R. Predelli, 2 cilt (Venedik, 1880-99), 2. Cilt, bel. 210, s. 387 (12 Şubat 1454).

40 Uzunçarşılıoğlu, "Karamanoğulları Devri" s. 124; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 132, s. 505.

fikler listesinde yer almaktadır.[41] Aşıkpaşazade'ye göre, İbrahim'in; İsmail Bey'i Mehmed'in emrettiği şekilde Yenişehir'e gitmeyip, tersine, Karaman ve Uzun Hasan'ın o sırada Trabzon seferinde olan Mehmed'e yetişip kıskaca almak üzere kurdukları ittifaka katılması için tahrik etmeye çalışması "şeytanat-ı Karaman"ın bariz bir göstergesiydi. İsmail Bey, İbrahim'i dine aykırı davranmakla ve ikiyüzlülükle suçlayarak bu teklifi reddetti.[42]

İbrahim Bey hükümdarlığının son yıllarında, bir cariyeden olma en büyük oğlu İshak'a teveccüh gösterdi ve İshak, İbrahim Bey'in hastalığı sırasında beyliğin fiili lideri haline geldi. Anneleri II. Mehmed'in halası olduğu için İbrahim Bey'in gözünde "Osmanlı alacası vardır diye sevmez olduğu" diğer altı oğlu[43] ise isyan ettiler. Konya'ya saldırıp, İshak ve İbrahim'i Gevele Kalesi'ne sığınmaya mecbur ettiler, İbrahim burada vefat etti.[44] İshak önce Silifke'deki karargâhından Kahire'ye bir elçi göndererek Memlukların yardımına başvurdu. Karaman'ın bir tampon bölge olarak kendi hâkimiyetlerindeki alanın sınırlarında oynadığı stratejik rolden ötürü, beyliğin kontrolünü ele geçirmek için, İshak'ın kardeşlerini destekleyen Osmanlıların hamlelerinin önlenmesi Memlukların işine geliyordu. Memluk sultanı bu yüzden İshak'ın yardım çağrısına olumlu cevap verdi.[45] Ancak, vaat edilen yardım gerçekleşmeyince İshak bu kez Uzun Hasan'a elçi gönderdi. Osmanlı kaynaklarına göre, Uzun Hasan'ın Karaman'a saldırmasının sebebi bu elçiydi;[46] her ne kadar Uzun Hasan'ın aslında seferini İshak'ın temsilcisinin varışından önce başlattığını[47] iddia edenler olsa da İshak'ın herhangi bir kışkırtmasından bağımsız olarak, Karaman'a sahip olmak Uzun Hasan'ın batıya doğru ilerleyişini kolaylaştıracak ve hâkimiyetini Akdeniz kıyılarına kadar genişletme imkânı verecekti.[48]

41 Fallmerayer, *Geschichte*, s. 267.
42 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 133, s. 508; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 746-9.
43 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 772-3.
44 A.g.e., s. 770-3.
45 Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar. II. Uzun Hasan'ın Birinci Karaman Seferi" *Belleten* 18, 70 (1954), 179-221 s. 210-11'de.
46 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 140, s. 520; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 772-3.
47 Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi" s. 212-13.
48 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990), s. 193.

İshak'ın çağrısının doğrudan bir sonucu olsun ya da olmasın, Uzun Hasan Karaman'a saldırdı ve İshak'ın kardeşlerini sürüp İshak'ı tekrar Karaman tahtına oturttu ama isyankâr kardeşlerin en büyüğü Pir Ahmed İstanbul'a kaçarak Osmanlı himayesine girdi.[49] Buna karşın, İshak'ın Uzun Hasan'a tamamen itimat etmediği aşikârdı, zira Mehmed'e bir elçi göndererek Pir Ahmed'i serbest bırakmaması karşılığında kendisine Akşehir ve Beyşehir'i önerdi. Ne var ki Mehmed bu teklifi yetersiz bulup Pir Ahmed'i serbest bıraktı ve o da Osmanlıların askeri yardımıyla Karaman'ı geri alıp Sıklanhisar, Kayseri,[50] Akşehir, Beyşehir ve Ilgın'ı Mehmed'e teslim etti.[51] Karısı ve oğlunu Silifke'de bırakan İshak, Uzun Hasan'a sığındı ve burada öldü.

Osmanlı kaynaklarına göre, Pir Ahmed, Osmanlı desteği karşılığında, Mehmed'e karşı çıkmamaya ve ne zaman ve nerede isterse asker göndermeye söz verdi.[52] Bununla birlikte, Mehmed, Tursun Bey ve Kemalpaşazade'ye göre Mısır'a karşı, Aşıkpaşazade ve Neşri'ye göre Uzun Hasan'a karşı, Angiolello'ya göreyse Korint Berzahı'nın karşısına yapılan Heksamilyon (Kerme, Altı Mil Suru) Hisarı'nı almak için çıktığı seferde Afyonkarahisar'a ulaşınca, Pir Ahmed, Mehmed'in emrine rağmen askerleriyle birlikte orduya katılmadı[53] ve Osmanlı kuvvetlerine rehberlik etme görevini yerine getirmedi.[54]

Pir Ahmed'in kendisine ne düzeyde güvendiğinin gayet farkında olan Mehmed böylesi bir itaatsizliği bekliyordu,[55] zira Pir Ahmed'in Mehmed'in tüm "baronlarının" [kendisine tabi beylerinin] âdeti olduğu üzere elinde hediyelerle ona hizmet etmeye hiç niyetinin olmadığı biliniyordu.[56]

49 Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, terc. Mürsel Öztürk (Ankara, 2001), s. 223-4; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 772-3; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 140, s. 520.

50 Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi*, s. 105-6; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 129; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 774-5.

51 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, ed. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara, 1999), 3. Cilt, s. 80; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 286.

52 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 142, s. 522-3; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, 780-1; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 145; Kemalpaşazade, *Tevârih VII*, s. 273-4.

53 Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 288.

54 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 145.

55 Tursun Bey, Mehmed'in Mahmud Paşa'ya Pir Ahmed'in antlaşmaya bağlı kalıp kalmayacağını defalarca sorduğunu belirterek Mehmed'in Pir Ahmed'e güvenmediğini ima eder. Bkz. Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 146.

56 Giovan Maria Angiolello [Donado da Lezze], *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu (Bükreş, 1909), s. 40.

"Di sen Karaman'a gel ahd tutalım/ya öldürür seni ya da ilde komaz" diye yazan Aşıkpaşazade Karaman'ın kaypaklığını çok iyi biliyordu.[57] Hoca Sadeddin'e göre Osmanlı olmaktan çok Karamani olan Pir Ahmed,[58] Osmanlı ülkesini yağmaladı ve Mehmed'den Ilgın'ı ve bölgenin doğal su kaynaklarını talep ederek ne kadar küstah olduğunu gösterdi.[59] Mehmed, Arnavutluk'ta seferdeyken, Pir Ahmed'in Anadolu'daki Osmanlı tebaasına karşı sürdürdüğü yağma ve tecavüz seferi o kadar acımasız bir boyuta ulaştı ki Neşri'ye göre ahali "adil" sultanları Mehmed'e başvurup, aralıksız devam eden yağmanın kendilerini fakirlik kurbanı dilencilere çevirmesinden şikâyetçi olup, şayet Karamanoğullarını yurtlarından atıp topraklarını hâkimiyeti altına almayacak olursa, "boklu oğlancıkları"nı yanlarına alıp başka bir yere yerleşmekle tehdit ettiler.[60]

Bunun sonucunda, Mehmed, Karaman'a karşı Karaman için sonu hezimet olacak bir sefere çıktı ve Konya, Larende, Gevele ve Ereğli'yi alıp Turgutoğulları Türkmenlerine karşı asker gönderdi ve onları Memluk idaresindeki Tarsus Ovası'na sürdü.[61] Bu beldeleri ele geçiren Mehmed, bir sonraki adımda nüfusun zorla sürülmesini emretti ama Mahmud Paşa, Mehmed'i hayal kırıklığına uğratarak bu görevi yerine getiremedi. Mahmud Paşa'nın yerine Rum Mehmed Paşa getirildi ve o, toplu yağma ve nüfusun büyük kısmının zorla İstanbul'a nakledilmesini de içeren yıkıcı seferi yönetti.[62] Böylece, 15. yüzyılda yaşayan Osmanlı tarihçisi Kemal'in ifadesiyle "Karaman ilini ser cümle yeksan/Getürüp koydı İstanbul'a ol han."[63]

Bu acımasız sefer, beklenebileceği üzere halkla Karaman beyleri arasındaki bağları koparmadığı gibi, tersine güçlendirdi ve Mehmed, Karamanoğullarını tamamen ortadan kaldırmayı başaramadı. İçel ve Taşeli'ni üssü olarak kullanan ve Varsaklar ve Turgutoğulları ile bölgenin diğer aşiretlerinden destek alan Pir Ahmed ve kardeşi Kasım yeni ele geçirilen

57 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 140, s. 521.
58 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 3. Cilt, s. 94.
59 A.g.e., s. 80-1; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 140, s. 521.
60 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. cilt, s. 778-81.
61 Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 288.
62 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 142, s. 523-4; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 782-3; Kemalpaşazade, *Tevârih VII*, s. 276.
63 Kemal, *Selâtîn-nâme* (1299-1490), ed. Necdet Öztürk (Ankara, 2001), s. 176.

Osmanlı topraklarına karşı yıkıcı seferler düzenlerken, bir başka Karaman beyi, İshak Bey'in oğlu ise Silifke Kalesi'ni elinde tutuyordu.[64]

Rum Mehmed Paşa, Karamanoğullarının Karaman'daki nüfuzunun devam etmesinin önüne geçmek ve halkın onlara bağlılığını yok etmek için Larende ve Ereğli'yi yağmaladı. Ayrıca, Karaman'ın en önemli destekçisi Varsaklara karşı bir sefer düzenlendiyse de başarılı olamadı.[65] Bu durum, Mehmed'i Karaman'a karşı yeni bir sefer düzenlemeye sevk etti ve 1471'de orduyu İshak Paşa komutasında bölgeye gönderdi.[66] Bu sefer sayesinde, Osmanlılar bölgeyi bir kez daha hâkimiyetleri altına aldılar ve ayrıca Silifke'yi de ele geçirdiler.[67] Gedik Ahmed Paşa, Lütfi Beyoğlu Kılıç Arslan'ın elinde bulunan, Memluk nüfuzu altındaki Alanya'yı da aldı.[68] Kılıç Arslan'ın, Osmanlılara karşı verdikleri mücadelede Karamanoğullarını desteklediği ve Kıbrıs'taki Venediklilerle işbirliği yaptığı biliniyordu.[69]

Osmanlıların bahsedilen bu operasyonları sonucunda, hem Pir Ahmed hem de Kasım, Uzun Hasan'a iltica ettiler. Bir taraftan, Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun kuzenleri Pir Ahmed ve Kasım'ı affetmesi için Mehmed'e mektup yazarken,[70] diğer taraftan, "cahilane bir öfke"nin ve "akılsızca bir kusurun" kurbanı olan Uzun Hasan[71] Mehmed'in topraklarını zapt etmenin rüyasını görüyor ve Pir Ahmed ile Kasım'ın yanına gelişinden güç alarak, "yaman garim [savaşçı]" olarak gördüğü Mehmed'in karşısına çıkmanın tam vakti olduğuna inanıyordu.[72] Uzun Hasan, Karaman'ı almaları için Akkoyunlu askerleriyle birlikte Pir Ahmed ve Kasım'ı da gönderdi. Bu kuvvet, yolu üzerindeki Tokat'ı yağmaladı ve "kâfirane" davrandı.[73] Neşri'ye göre,

64 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Son Osmanlı Karaman Münasebetleri Hakkında Araştırmalar" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 13, 17-18 (1962-3), 57-63; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 288-90.

65 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 144, s. 526-7; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 788-91.

66 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 145, s. 527; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 790-1.

67 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 153; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 796-7.

68 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 146, s. 528-9; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 792-5; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 147; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri* (Ankara, 1984), s. 93-4.

69 Tekindağ, "Son Osmanlı Karaman" s. 59-61.

70 Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 292-3.

71 Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 343.

72 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 153.

73 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 798-9.

bu kuvvetler Timur'un Sivas'ta yaptığından daha zalimane hareket etmişti.[74] Karaman topraklarının geniş bir kısmını alarak, Osmanlı fethinden bu yana buraları idare eden Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa'yı Konya'ya kaçmak zorunda bıraktılar.[75] Buna karşılık, Mehmed takviye birlikler gönderdi ve bunlar Akkoyunlu güçlerini yenilgiye uğratıp komutanları Yusufça Mirza'yı esir aldılar ve boynuna bir ip geçirip "it yeder gibi yettiler."[76] Pir Ahmed ve bu sefere iştirak eden İsfendiyaroğlu Kızıl Ahmed, Uzun Hasan'a sığındı, Kasım Bey ise İçel'e çekildi[77] ancak Venedik, Napoli, Rodos, Papalık ve Kıbrıs gemilerinden oluşan, Pietro Mocenigo kumandası altındaki bir donanmanın yardımıyla ele geçirdiği Silifke'yi elinde tutmayı başardı.[78]

Uzun Hasan, Mehmed için tehlikeli bir düşmanı temsil ederken, tam da bu yüzden batıdaki devletler için son derece cazip bir müttefikti. Görüldüğü kadarıyla Papa II. Pius'un, 1460'ta haçlı seferlerinin ateşli destekçisi İyi Philippe'e gönderdiği bir mektupta "Hıristiyanların dostlarından" biri olarak tasvir edip[79] "en kibirli Türk'ün yok edilmesi için destek vadeden" güçler arasında saydığı[80] Uzun Hasan'dan yana büyük beklentileri vardı. Osmanlılara karşı harekete geçmeye hazır ve güçlü bir doğu ittifakı ihtimaline ilişkin olarak tamamen Ludovico'nun verdiği şüpheli bilgiye dayanan Pius'un muhtemelen yanlış yönlendirilmiş olmasına rağmen, bu durum Venediklileri Uzun Hasan'la ittifak kurma arayışlarından alıkoymadı. 1463'te Venedik Senatosunda bu doğrultuda alınan bir kararın ardından, Uzun Hasan'a çeşitli heyetler gönderildi[81] ki onun da bu ittifak olanağını çok cazip bulduğu aşikârdı.

74 A.g.e.
75 A.g.e
76 A.g.e., s. 800-1.
77 Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 343-4; Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 798-803; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 93-4; Tekindağ, "Son Osmanlı Karaman" s. 64-8.
78 Kasım Bey to Barbaro, 27 April 1473, *Lettere al senato veneto di Giosafatte Barbaro ambasciatore ad Usunhasan di Persia* içinde, ed. Enrico Cornet (Viyana, 1852), s. 35. Ayrıca bkz., Barbaro'nun Venedik doçuna yazdığı 21 Mayıs 1473 tarihli mektup., a.g.e., s. 37-8; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi*, terc. Tevfik Bıyıklıoğlu (Ankara, 1992), s. 53.
79 Fallmerayer, *Geschichte von Trapezunt*, s. 268.
80 A.g.e., s. 269
81 Vladimir Minorsky, *La Perse au XVe siècle entre la Turquie et Venise* (Paris, 1933), s. 12-13 ile s.20'deki 21. dipnot.

Giosafatte Barbaro 1473'te yanında çok sayıda adam ve kendisine göre 4.000 duka değerinde mühimmatla birlikte Uzun Hasan'a bir elçi gönderildi[82] ancak bunlar hedeflerine hiçbir zaman ulaşmadı. Venedik silahları ve mühimmatı Kıbrıs'ta beklerken,[83] Mehmed, imparatorluğun her yerinden topladığı büyük bir orduyu Uzun Hasan'a karşı sevk etti.[84] İki ordu Ağustos 1473'te Tercan yakınlarındaki Otlukbeli'de (veya Başkent) karşı karşıya geldi. Ateşli silahlardan yoksun Uzun Hasan, başlardaki başarılarına rağmen, teknolojik açıdan Akkoyunlu ordusundan üstün olan Osmanlı ordusuna karşı muharebeyi kaybetti, zira Neşri'nin belirttiği üzere kendisi "Zira top tüfek cengini görmemişti."[85]

Osmanlı ülkesine saldırmamayı taahhüt eden Uzun Hasan'ın fiilen bertaraf edilmesiyle birlikte,[86] Mehmed'in oğlu Şehzade Mustafa ve Gedik Ahmed Paşa Karaman'daki Osmanlı varlığını güçlendirdiler. Silifke, Lüle (Lülve) ve Pir Ahmed'in ailesinin ikametgâhı Minan kaleleri zapt edildi ve çarpışmalar sırasında hasta düşen ve Otlukbeli'den sonra kaçan Pir Ahmed vefat ederken daha fazla direnme imkânı kalmayan kardeşi Kasım 1476'da Memluk sultanına sığındı.[87]

Neşri'ye göre yaşadığı ağır hezimet Uzun Hasan'ın umut ve şevkini o derece kırmıştı ki kendisinden sonra geleceklere asla Osmanlılarla savaşa girmemelerini tembihlemişti ve görüldüğü kadarıyla onlar da buna ciddiyetle kulak vermişlerdi;[88] buna rağmen, Venedik yine de onunla Osmanlı karşıtı bir ittifak kurma ümidini kaybetmedi.[89] Ne var ki, bu ittifak arayışı hiçbir zaman somut bir sonuca ulaşmadı.[90] Uzun Hasan ömrünün geri kalan beş yılında oğulları ve kardeşinin çıkardığı

82 L. Lockhart, R. Morozzo Della Rocca ve M. F. Tiepolo (ed.), *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini* (Roma, 1973), s. 103.

83 Barbaro to Uzun Hasan, 25 October 1473, Cornet, *Lettere* içinde, s. 85.

84 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 806-7.

85 A.g.e., s. 818-19. Ayrıca ateşli silahların ve topun muharebe alanındaki önemi için bkz. Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 350-2.

86 Tekindağ, "Son Osmanlı Karaman," s. 68; Şerafettin Turan, "Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3, 3-5 (1965), 65-138 s. 128'de.

87 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 800-1; Tekindağ, "Son Osmanlı Karaman," s. 68-72.

88 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 818-19.

89 Turan, "Venedik," s. 129-38.

90 Minorsky, *La Perse*, s. 15-16; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 56; Setton, *The Papacy and the Levant*, 2. Cilt, s. 321.

isyanlarla uğraştı ve kalan enerjisini de Gürcistan'a karşı düzenlediği seferde tüketti.[91]

Neşri'ye göre, istese Uzun Hasan'ın ülkesini işgal edip bizatihi Uzun Hasan'ı tümden ortadan kaldırabilecek imkâna sahip olan Mehmed,[92] Akkoyunlu hükümdarına karşı temkini elden bırakmadı ve Akkoyunlu topraklarının işgalini sürdürmekten kaçındı. Bununla beraber, Akkoyunlu Devleti'nin içişlerine karışmak için eline geçen hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bu konuda Uzun Hasan'ın Otlukbeli'de büyük bir cesaret ve başarı gösteren ve halk tarafından çok sevilen maharetli oğlu Uğurlu Mehmed'in isyanının kendisine büyük yardımı oldu. Uzun Hasan, Akkoyunlu tarihçisi Tihrani'nin gayet menfi bir şekilde "sırtlan" diye tasvir ettiği,[93] oğlu Halil'i Akkoyunlu tahtına çıkartmak isteyen gözde karısı Selçukşah Hanım'ın tesiri altındaydı. Uğurlu Mehmed Osmanlı sarayına sığındı ve Mehmed kendisini "oğlu" gibi karşılayıp kızıyla evlendirdi ve ona Akkoyunlu sınırındaki Sivas vilayetini bahşetti. Babasının beylerinden, babasının ölümü hakkında kendisini kandırıp ülkeye geri getirmek maksadıyla uydurulmuş yanlış haberler alan Uğurlu Mehmed, padişahın izni olmaksızın Akkoyunlu ülkesine geri döndü ve orada Uzun Hasan'ın 1478'teki vefatından kısa bir süre önce, babasının güçleriyle girdiği bir muharebede öldürüldü.[94] Uğurlu Mehmed'in oğlu, Göde Ahmed Bey, babasının katlinden sonra II. Mehmed'in sarayına kaçtı ve orada 1490'da II. Bayezid'in kızıyla evlendi.[95]

Birkaç yıl sonra, 1496'da Osmanlı sarayına Akkoyunlu ileri gelenlerinden elçiler geldi. Bu elçiler Akkoyunlu hükümdarı Rüstem'e karşı durabilmek için Göde Ahmed Bey'in geri dönmesini istiyorlardı. Rüstem, Uzun Hasan'ın oğlu Yakub'tan (hd. 1478-90) sonra tahta çıkan Baysungur'u öldürerek hükümdar olmuştu. Bu noktada tam olarak ne olup bit-

91 John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, a Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics* (Minneapolis ve Chicago, 1976), s. 134-7; H. R. Roemer, "The Türkmen Dynasties," *The Cambridge History of Iran* içinde, 6. Cilt: *The Timurid and Safavid Periods*, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart (Cambridge, 2006), s. 180.

92 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 820-1. Mehmed'in Akkoyunlu güçlerini neden takip etmek istemediğine ilişkin bir tartışma için bkz. Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 325-7.

93 Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 348.

94 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 3. Cilt, s. 330-2; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 104-5.

95 Oruç, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi 1288-1502]*, ed. Necdet Öztürk (İstanbul, 2007), s. 144, tıpkıbasım 100a.

tiği açık değildir. Kimi kaynaklar Bayezid'in bu isteğe ne cevap vermesi gerektiğinden emin olamadığını, kimi kaynaklar ise isteği geri çevirdiğini söylüyor. Ahmed ya İstanbul'dan kaçarak kendisini almaya gelenlere katıldı ve Rüstem'i yenip tahtı ele geçirdi[96] ya da Rumlu Hasan'a göre, Bayezid onu Osmanlı askerleriyle birlikte gönderdi, zira bu, anlaşıldığı kadarıyla iç karışıklıklar yaşayan Azerbaycan ve Irak'ı daha kolay ele geçirebileceğini hesaplayan Bayezid'in amaçları açısından daha uygundu.[97]

Ahmed'in Akkoyunlu tahtını ele geçirdiği haberinin geldiği gece, karısı, yani Bayezid'in kızı bir oğlan dünyaya getirince, Bayezid iki olayı büyük bir sevinçle karşıladı. "Acem vilayeti dahı bizim" olduğu için "Allahu taala hazretine çok şükürler" eden Bayezid, "her memleketlere" haber saldı ve şehirler şenlikler için münasip şekilde süslendi.[98] Bayezid, damadının Akkoyunlu tahtına çıkışının güzel haberini iletmek için, uzun bir süre Osmanlılara karşı Akkoyunlularla ittifak kurmaya çalışan Venedik'e de ulak gönderdi.[99] Ne var ki Bayezid'in sevinci kısa sürdü, çünkü Ahmed tahtta uzun süre kalamadı ve 1497'de Hibe Sultan'la giriştiği bir iktidar mücadelesinde öldürüldü.[100]

Osmanlı-Akkoyunlu ilişkileri, Akkoyunlu sarayına pahalı hediyeler taşıyan Osmanlı elçilerinin gönderildiği Otlukbeli sonrasında, diplomatik düzeyde sakin bir görüntü arz etse de[101] bu ilişkiler sağlam bir güvene dayanmıyordu ve Osmanlılar, ellerine ne zaman bir fırsat geçse, Akkoyunlu Devleti içindeki karışıklıkları körüklemeye gayret ediyorlardı. Akkoyunlular ise Osmanlıların herhangi bir zayıf anından yararlanmaya çalışıyorlardı ve 1485-91 yılları arasında devam eden Osmanlı-Memluk savaşında Osmanlılardan değil Memluklardan yana bir duruş benimsemişlerdi. Bayezid'in aldığı bir istihbarat raporuna göre, bu savaştaki Osmanlı mağlubiyetini, Akkoyunlu

96 Richard D. Kreutel (ed.), *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481-1512)*, terc. Necdet Öztürk (İstanbul, 1997), s. 29-33; Oruç, *Tarihi*, s. 146, tıpkıbasım 101a; s. 154, tıpkıbasım 105b; s. 172-3, tıpkıbasım 117a-118a.
97 Rumlu Hasan, *(Ahsenü't Tevârih) Şah İsmail Tarihi*, terc. Cevat Cevan (Ankara, 2004), s. 17.
98 Oruç, *Tarihi*, s. 173, tıpkıbasım 118a.
99 Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, 25 cilt. (Bologna, 1969-70), 1. Cilt, s. 691.
100 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 21-2; Oruç, *Tarihi*, s. 174, tıpkıbasım 118b.
101 V. Minorsky (terc.), *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadullāh b. Rūzbihān Khunjī's Tārikh-i 'Ālam-Ārām-yi Amīnī* (Londra, 1957), s. 85.

Hükümdarı Yakub'un maiyetinde bulunanlardan en az biri kaçırılmayacak çok önemli bir fırsat olarak görüyordu. Bu kişi Sultan Yakub'un Osmanlılara saldırması gerektiğini ve Mehmed'in Otlukbeli'ye giderken fethettiği Şebinkarahisar'ı geri almakla yetinmeyip,[102] Anadolu'yu Gelibolu Boğazı'na kadar büyük bir hırsla fethetmesi gerektiğini öneriyordu; işin tuhafı, "[peki oraya] kaç günde varabiliriz?" diye soran Yakub bu öneriyi reddetmiyordu.[103] Bu emellerin, hatta daha mütevazı olanlarının bile, Akkoyunlu devletindeki istikrarsızlıktan ötürü gerçekleştirilmesi mümkün değildi.[104]

Akkoyunlu tehdidinin bertaraf edilmesi, Osmanlının doğudaki konumunun artık güvence altına alındığı anlamına gelmiyordu, zira Mısır ve Suriye'de hâkim Memluk hükümdarları da doğu Anadolu bölgesini nüfuz alanları olarak görüyorlardı. II. Mehmed'in Karaman seferi sırasında, Memluklar dolaylı olarak İshak Bey'i desteklemiş ve Pir Ahmed'e yardım etmişlerdi.[105] Maraş ve Elbistan yöresindeki toprakları kontrolü altında tutan Dulkadıroğulları hükümdarı Süleyman Bey'in (1442-54) oğulları arasında iktidar kavgası patlak verince, Memluklar ve Osmanlılar taht üzerinde hak iddia eden rakipleri destekleyerek, bir vekâlet savaşı yürütmüşlerdi. 1465'te Süleyman'ın oğlu ve halefi Melik Arslan öldürüldü. Memluklar, aslında kendi himayeleri altına girmiş olan beyliğin tahtına geçmek üzere, Melik Arslan'ın Kahire'deki kardeşi Şahbudak'ı beylik menşuruyla [özel beratıyla] birlikte derhal gönderdiler.[106] Ancak, Osmanlı kaynaklarına göre, Şahbudak, hükümdar olarak Melik Arslan'ın o sırada Osmanlı sarayında bulunan diğer kardeşi Şehsuvar'ı isteyen Dulkadıroğulları beyleri tarafından kabul edilmedi.[107] Mehmed, Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun'la 1450'de yaptığı evlilik yoluyla Dulkadıroğullarıyla hısımdı,[108] zira II. Murad, Dulkadıroğulları beyi ne güçte ne zenginlikte kendisinin eşiti olmadığı halde, Karaman ve İran arasındaki konumunun, beyliği bir

102 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 820-1.
103 John E. Woods, "Turco-Iranica I: An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/Ninth Century Iranian Foreign Relations," *Journal of Near Eastern Studies* 38, 1 (1979), 1-9 s. 2 ve şek. 1.
104 Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 195-7.
105 Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 290-1.
106 Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği* (Ankara, 1989), s. 10.
107 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 171, s. 573.
108 A.g.e., *bab* 120, s. 481

evlilik ittifakıyla sağlama alınmaya değer, potansiyel olarak faydalı bir müttefik kıldığını düşünmüştü.[109] Mehmed açısından, Dulkadıroğulları Beyliği'ndeki bu karmaşa kendisine, artık Osmanlı tabiiyetinde olan Karaman'a tehdit oluşturan bir bölgeyi alma fırsatını sunuyordu. İbrahim'in oğulları arasındaki iktidar mücadelesi sırasında Karaman topraklarını yağmalayanlar Dulkadıroğullarıydı ve bu Uzun Hasan'ın müdahalesi için bir mazeret oluştumuştu.[110] Bu beyliğin kontrol altına alınmasını cazip kılan bir başka etken, Osmanlıların, Memluklar aleyhine güneye doğru yapacakları herhangi bir genişlemenin güzergâhı üzerinde bulunmasıydı.[111]

Osmanlı padişahının desteğini alan ve kendisine Osmanlı askeri verilen Şehsuvar Bey kardeşini mağlup edip Dulkadıroğulları tahtına çıktı.[112] Bu makamı Mehmed'in "himmet ü inayeti"ne borçluydu.[113] Şehsuvar, başa geçer geçmez Memluklara karşı açık saldırgan bir tutum benimsedi ve sınırlarındaki çeşitli Memluk kasabalarını işgal edip, Ramazanoğullarının Adana, Sis, Misis, Ayas ve Payas'ı içine alan,[114] Memluk nüfuzu altındaki beyliğine saldırdı ve kendisine karşı gönderilen bir Memluk gücünü mağlup etti.[115]

Bu başarılarla gücü artınca, "dimağ-ı pür fesad" ve "bad-ı gururla dol"-muş olan Şehsuvar "teblis-i iblise uyup, şah-rah-ı selameti koyup meslek-i pür mühlike-i tuğyan" etti [şeytanın ayartmasına uyup, selamet yolunu bıraktı ve helak eden bir azgınlığa kaptırdı].[116] Bu isyan onu sadece Memluklarla değil, konumu dikkate alınınca belki de daha tehlikelisi, Osmanlılarla da çatışma içine sokuyordu. Kemalpaşazade'ye göre, kibirli bir şekilde, "Ben dahi onlar [Osmanoğlu] gibi başına sultanın, ilim, boyum var, kişverim [memleketim] mamur ve leşkerim mansur [askerim üstün], kinden ne korkum koyum var?" beyanında bulunan Şehsuvar, kendisine Osmanlılar tarafından verilen davul ve sancağı parçaladı. Şehsuvar, Kemalpaşazade'nin sunumunda, bu ihanet hareketinden dolayı Allah tarafından cezalandırılır, zira Osmanlılara başkal-

109 Doukas, *Decline*, s. 186.
110 Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 223.
111 Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 331.
112 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 171, s. 573.
113 Kemalpaşazade, *Tevârih VII*, s. 273.
114 Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 176-8.
115 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 63-71.
116 Kemalpaşazade, *Tevârih VII*, s. 393.

dırısı aslında Kadir-i Mutlak'a karşı bir isyandır. Kemalpaşazade, Şehsuvar'ın davul ve sancağı parçaladıktan sonra, bir adamın peyda olup boynuna bir zincir geçirdiğine dair bir hayal gördüğünü anlatır. Sonraki üç yılda, nereye giderse gitsin Şehsuvar'a, zincirin ucunu ellerinde tutan bir adam eşlik etmişti ki bu 1472'de başına geleceklere açık bir imaydı.[117]

Şehsuvar'ın, Mehmed'in Karaman seferi için söz verdiği askerleri göndermemesi, Memluk nüfuzu altındaki topraklara yaptığı saldırılar ve Osmanlılara yenilince Dulkadıroğulları'na sığınan Pir Ahmed'le işbirliği yapması[118] üzerine Sultan Mehmed, Memlukların kendisine yaptığı Dulkadıroğulları Beyliği üzerindeki nüfuzunu koruması koşuluyla Şehsuvar'a verdiği desteği kaldırması teklifini kabul etti.[119] Memluklar bu garantiyi alınca Şehsuvar'a karşı harekete geçip kuvvetlerini Dulkadıroğulları topraklarına gönderdiler ve gerek rüşvetle gerekse Osmanlı padişahıyla yaptıkları antlaşmaya atıfla Türkmen beylerinin ona verdiği desteği çekmesini sağladılar.[120] Şehsuvar 1472'de yakalanıp, Kahire'ye götürüldü ve boynunda bir zincirle halka teşhir edildi.[121]

Sadece Şehsuvar'ın bertaraf edilmiş olmasından tatmin olmayan ve Mehmed'in Şehsuvar'a verdiği desteği doğrudan bir düşmanlık işareti olarak algılayan Memluklar,[122] tahta tekrar, kendi adamları Şahbudak'ı çıkardılar; beyliğin Osmanlı kontrolünde kalacağı yönünde verdikleri sözü tutmadıklarını düşünen II. Mehmed bu durumu Memluk Sultanı Kayıtbay'a şikâyet etti. Memlukların cevabı iki devlet arasındaki ilişkileri düzeltmek için bir şey ifade etmiyordu, zira Kayıtbay, "Ne didikse didik, düşmanı ala getürdük" şeklinde bir yorumda bulunarak daha önce söylenenlerin yalnızca pragmatik bir ihtiyaca hizmet ettiğine işaret ediyordu.[123]

Mehmed'in Dulkadıroğulları üzerindeki kontrolünden vazgeçmeye hiç niyeti yoktu ve bu amaç için, Şahbudak'ın kardeşi Alaüddevle'den yararlandı. Alaüddevle'nin kızı Ayşe Hatun, Mehmed'in oğlu ve geleceğin

117 A.g.e., s. 395-6.
118 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 70-2.
119 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 174, s. 577.
120 A.g.e.
121 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 72-6.
122 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 171, s. 573.
123 A.g.e., *bab* 174, s. 577.

II. Bayezid'inin eşi, ileride tahta I. Selim adıyla çıkacak olan şehzadenin de annesiydi. Bu nedenle Alaüddevle, Şehsuvar'ın Kahire'de idam edilmesinin ardından Bayezid'in Amasya'daki sarayına sığınmıştı.[124] Alaüddevle, Dulkadıroğulları'na yönelik ilk saldırısında başarısız oldu ve Şahbudak'ın kuvvetlerine yenildi. Kendisiyle birlikte savaşan Osmanlı askerlerinin kelleleri Mısır'a gönderilip burada sultanın emriyle çevgen oyunlarında kullanıldı; bu durumu öğrenen Mehmed çok sinirlendi.[125] Ancak, Alaüddevle'nin Osmanlıların artan askeri desteğiyle yaptığı ikinci saldırı başarılı oldu. Şahbudak Mısır'a kaçtı ve Alaüddevle beyliği devraldı.[126]

Osmanlılarla Memluklar arasında Dulkadıroğulları yüzünden çıkan ihtilaf, iki devlet arasındaki fay hatlarından sadece biriydi ve hükümdarlığının başlangıcında kendi kontrolündeki tüm bölgelerden, "Arab, Acem, Bulgar, Sind"den temsilcilerin derhal huzuruna gelmesini isteyen Mehmed'in Anadolu üzerinde kendi hâkimiyetini güçlü bir şekilde kurma kararlılığı dikkate alınınca,[127] Memluklarla çatışma, başlardaki samimi ilişkilere[128] rağmen kaçınılmazdı. İlişkilerdeki soğuma, Memlukların, İsfendiyaroğulları ve Trabzon'a karşı düzenlediği başarılı seferden dolayı Mehmed'i tebrik için bir heyet göndermemelerinde bariz bir şekilde görülebiliyordu, oysa diğer devletler bu konuda ihmalkâr davranmamışlar ve Mehmed bu tutumu müttefikler arasındaki adab-ı muaşeretin bir ihlali olarak yorumlamıştı.[129] Yanıt olarak da Mehmed Hoşkadem'in 1461'de Memluk tahtına çıkışını kutlamak için elçi göndermedi. Mehmed'in hac yollarına yönelik, müdahale olarak algılanan davranışı ise ilişkileri iyice bozdu. Mekke yolundaki kuyuların tamamen yıkıldığına dair bir rapora binaen, Mehmed buraların tamiri için adam ve para göndermiş ve Memluk yetkililerine hitaben yazılan mektuplarda adamlarına yardımcı olunmasını istemişti;[130] Memluklar bu tutumu hoş karşılamamış, Mehmed'in

124 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 77-8.
125 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 175, s. 578; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 79.
126 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 79-80.
127 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 12, s. 485.
128 Shai Har-el, *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491* (Leiden, New York ve Köln, 1995), s. 77-8.
129 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 171, s. 572-3.
130 A.g.e., s. 572; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, s. 330.

teklifini bir "hile" olarak değerlendirip "Biz aciz miyiz kim börkemizi [kuyumuzu] o [Mehmed] meremmet ede [onara]" diye karşılık vermişlerdi.[131] Her ne kadar Aşıkpaşazade, Memlukların Karaman beyinin, Mehmed'in kuyular meselesini sadece Mekke emirini onlara karşı kışkırtmak için kullandığı şeklindeki iddiasından etkilendiklerini nakletse de[132] Memluklar, kendileri için büyük bir itibar kaynağı olan, kutsal mekânlar üstündeki hâkimiyetlerine yönelik bir ihlal olarak algıladıkları her türlü davranışa karşı hassastılar ve Uzun Hasan'ın aynı bölgede nüfuz kazanma girişimine de benzer şekilde tepki göstermişlerdi.[133]

Karaman ve Dulkadıroğulları beylikleri üzerinde nüfuz kurma mücadelesinden dolayı iki taraf arasında artan husumete rağmen, Osmanlılar ve Memluklar arasındaki diplomatik temaslar ve karşılıklı elçi göndermeler devam etti fakat bunlar ilişkileri normalleştirmektense gerilimi daha da artırdı. Mehmed, gönderdiği bir mektupta Memluk sultanına "babam" diye değil "karındaşum" diye hitap etti ve elçisi sultanın huzurunda yeri öpmeyi reddetti; buna mukabil Memluk sultanı, Mehmed'in sarayına düşük rütbeli bir görevli göndererek ona hakaret etti. Bu gergin ilişkiler Mehmed'in 1481'deki vefatına kadar sürdü.[134]

İki devlet arasındaki bu tür sürtüşmeleri göz önünde bulunduran bazı Osmanlı kaynakları, II. Mehmed'in, Pir Ahmed'in Karaman'dan çıkarılmasıyla neticelenen seferinin ilk hedefinin aslında Mısır olduğunu iddia eder. Tursun Bey, Mehmed'in amacını Çerkezlerin, yani Memlukların Mısır sultanlığından zorla sürülmesi ve "taht-ı Yusuf Nebi'yi aleyhis selam"ın alınması olduğunu anlatır.[135] Mehmed 1481'de, hedefi belirsiz başka bir uzun sefere hazırlandı, seferin yönü bilinse de Acemleri mi yoksa Arapları mı hedef aldığı bilinmiyordu[136] ve "sefer ettiği vakit nereye gittiğini kimseye deme"mesi Sultan Mehmed'in âdetiydi.[137] Tursun Bey, hedefin Memluklar olduğunu ima eder, zira hasta Fatih'i teselli etmeye çalışan Mehmed

131 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, bab 171, s. 574.
132 A.g.e.
133 Har-el, *Struggle*, s. 96-8.
134 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, bab172-6, s. 575-9; Har-el, *Struggle*, s. 79.
135 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 145.
136 A.g.e., s.181.
137 Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2. Cilt, s. 842-3.

Paşa'nın, sefere girişilmesinden kısa bir süre sonra vefat edecek padişaha "İnşâ'allâhü'l- Mennân Mısr'a Sultân olursız" dediğini belirtir.[138]

Mehmed'in ölümü üzerine tahta çıkan oğlu Bayezid hemen kendisini kardeşi Cem'le iktidar mücadelesi içinde bulur ki Memluklar bu çatışmadan yararlanmaya çalışacaklardır. Bayezid'e mağlup olan Cem, Memluk Sultanı Kayıtbay'ın himayesine sığınır; Kayıtbay kendisini büyük bir coşkuyla karşılayıp "sen benüm oğlumsın melül olma" der[139] ve hacca gitmesine müsaade eder.[140] Bu, Memlukların Osmanlı hanedan mensuplarını kabul ettikleri ilk vaka değildir. II. Murad'ın saltanatının ilk yıllarında, 1402'den sonra yaşanan taht mücadelesinin başarısız iddia sahiplerinden biri olan, I. Mehmed'in kardeşi Süleyman Çelebi'nin torunları Memluk sultanına iltica etmiş ve sultan onları Murad'a teslim etmeyi reddetmişti.[141] Cem, *Cam-ı Cem Ayin*'e göre kendisine asker sağlayan Memluk sultanının desteğiyle 1482'de Anadolu'ya döndü ve tekrar kardeşine saldırdı. Ankara yakınlarında vuku bulan savaşta yenik düşen Cem kaçtı ve Antalya'da bir gemiye bindi. Mısır'a ulaşamayıp, bunun yerine Rodos'a indi ve Hospitaler Şövalyelerinin ellerinde ortadan kayboldu.[142] Bayezid, Memlukların Cem'e verdiği desteği unutmayacak,[143] bu olayı Memlukların devam eden düşmanlığının bir kanıtı olarak görecekti; Aşıkpaşazade'nin naklettiği üzere "Ne aceb bu Mısırlı. Babam ile dostluk etmediler, benim ile dahi adavate başladılar. Hususa ki karındaşum onların sebebi ile kafire esir ola" diyordu.[144]

Hindistan'ın Dekkan bölgesinin Bahmani hükümdarının İstanbul'a yolladığı elçilerinin Memluklarca zorla alıkonması, Cem'e verdikleri

138 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 182.
139 *Vakıat-ı Sultan Cem*, Nicolas Vatin, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l'Europe du xve siècle d'après deux sources contemporaines: Vâkı'ât-ı Sultân Cem, OEuvres de Guillaume Caoursin içinde*, (Ankara, 1997), s. 131.
140 A.g.e., s.133.
141 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler," *Belleten* 17, 68 (1953), 519-35 arası s. 525-6'da.
142 Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, *Câm-ı Cem Âyîn*, in *Osmanlı Tarihleri I*, ed. Fahrettin Kırzıoğlu (İstanbul, 1949), s. 397.
143 Kemalpaşazade (İbn Kemal), *Tevariḫ-i Âl-i Osman, VIII. Defter*, ed. Ahmet Uğur (Ankara, 1997), s. 84-5.
144 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi, bab* 177, s. 579-580.

desteğin yol açtığı husumeti daha da artırdı.[145] Cem meselesinde damadı Bayezid'e sadakat gösteren Dulkadıroğulları Beyi Alaüddevle[146] Osmanlı-Memluk ilişkilerinde sürtüşmenin artmasını bir saldırı fırsatı olarak gördü ve 1483'te Memlukların elindeki Malatya kalesini kuşattı. Kayıtbay da buna cevap olarak askeri birliklerini gönderdi. Direnmesinin mümkün olmadığının farkına varan Alaüddevle 1484'te, "bana bir yoldaş sancak ver, Arab vilayetini feth edip, sultanımın [Bayezid] olsun" diyerek askeri yardım için Bayezid'e başvurdu.[147] Osmanlılar askeri yardım gönderdiler fakat başlardaki başarıya rağmen Osmanlı-Dulkadıroğulları güçleri yenildi.[148] Ancak, uyarı açıktı ve Osmanlılarla doğrudan çatışma tehdidi, gizli operasyonları açık savaşa tercih eden Kayıtbay'ın geri adım atmasına yol açtı. Bahmanilerden müsadere ettiklerine "bi-giran [sonsuz] armağan" ekleyip, hem kendi elçisini hem de Bahmanileri İstanbul'a yolladı.[149]Ancak, Kemalpaşazade'nin ifadesiyle "madde-i adavet ref olmadı"[150] ve Bayezid, Çukurova'da (Kilikya) Memluklara karşı saldırı hazırlıklarına başladı.

Memlukların Bedevi isyanıyla meşgul oldukları ve Türkmenlerin Suriye kırsalını yakıp yıktıklarını bildiren bir istihbarat raporu Bayezid'in saldırı kararlılığını artırdı.[151] Bu nedenle, o sıralar Konya'da bulunan Karagöz Paşa'nın komutasında Çukurova'ya bir kuvvet gönderdi. Aşıkpaşazade bu saldırıyı, Çukurova sakinlerinin Memluk istibdadına karşı Osmanlıdan yardım talep ettiğini iddia ederek ve Memlukların, Osmanlı vilayeti Karaman'a saldıran Varsaklar ve Turgutoğullarına sürekli olarak verdiği desteği ileri sürerek savunur.[152] Bu başarılı hareket sırasında, Osmanlılar Tarsus, Adana ve Gülek kalelerini işgal ettiler.[153] Derhal karşılık veren Memluklar, Osmanlılara 1486'da Adana'da küçük düşürücü bir hezimet yaşattılar ve

145 M. C. Şehabeddin Tekindağ, "İkinci Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi.İlk Osmanlı-Menılûklu Savaşları (1485-1491)," *Belleten* 31, 123 (1967), 345-73 arası s. 348'de; Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 83-4.
146 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 35-7.
147 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 177, s. 580.
148 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 82-3; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 80-2.
149 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 85; Oruç, *Tarihi*, s. 136, tıpkıbasım 94b.
150 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 85.
151 Har-el, *Struggle*, s. 133-4.
152 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 178, s. 555 ve *bab* 179, s. 581.
153 A.g.e., *bab* 178, s. 581; Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 87

Anadolu Beylerbeyi Hersekoğlu Ahmed Paşa'yı esir ettiler.[154] Bölge ikliminin Osmanlı askerleri için bir sorun oluşturmasına[155] ve mağlup ordunun şerefini kurtarmaya matuf bir çabayla, Oruç'un, tasvirinde Osmanlıların durdurulması imkânsız "Arap cuaydası [haydutları]" karşısında "acz kalmışlardı" demesine rağmen[156] yaşanan rezalet ortadaydı. Aşıkpaşazade'nin ifadesiyle Memluklar:

> ... tutsak edüb aç, yalın ayak, yalıncak ipe dizdiler dahi kimin Haleb'e ve kimin Şam'a ve Kimin Mısır'a gönderdiler. Her şehre kim vardılar hakaretle boyunlarına kafir haçı takdılar, yürüyemeyüb yolda kalanın boyununu vurdular, şehid eddiler... Hersekoğlu'nu hakaretle Mısır'a iletdiler, sultan-ı Mısır tahtının ayağın öpdürdüler.[157]

Osmanlı tutsaklarının Memluk sultanının huzuruna çıkarıldığı gün, 1496 tarihli bir Memluk kitabesinde "Meliklerin tarihlerinde misli görülmemiş bir gün idi" diye tarif edilir.[158]

Memluklar yalnızca askeri cephedeki faaliyetleriyle yetinmiyorlardı, zira Bayezid'in 1487'de aldığı bir mektuptaki söylentiye göre Kayıtbay, Cem'in peşindeydi ve Osmanlı sultanının kardeşini ele geçirmek için Rodos şövalyelerinin büyük üstadı Pierre d'Aubusson'a para teklif ederken,[159] aynı zamanda Batıyla Osmanlı-karşıtı bir ittifakın imkânlarını araştırıyordu.[160] Askeri yenilgi ve siyasi entrikalarla karşı karşıya kalan Bayezid Osmanlı kuvvetlerini, "toplar, tüfekler ve daha nice mübalağa yaraklar [silahlar]"la bir kez daha gönderdi;[161] Davud Paşa'nın emrindeki ordunun hedefinde, Osmanlıların bir türlü boyun eğdiremedikleri ve Bayezid'e karşı Cem'i destekleyip Memluklarla işbirliği yapan ve "tarik-i tuğyan"ı [Allah'a asi

154 Oruç, *Tarihi*, s. 137-9, tıpkıbasım 95a-97a.
155 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 213.
156 Oruç, *Tarihi*, s. 138, tıpkıbasım 95b.
157 Ali (ed.), *Tevarih-i Ali Osman. Aşıkpaşazade Tarihi* (İstanbul, 1332), s. 231.
158 Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 356-8, s. 358'deki alıntı.
159 Jacques Lefort (ed.), *Documents grecs dans les archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan. Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca Belgeleri. Cem Sultan'ın Tarihine Katkı*, terc. Hatice Gonnet (Ankara, 1981), s. 175.
160 Setton, *The Papacy and the Levant*, 2. Cilt, s. 410.
161 Necdet Öztürk (ed.), *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)* (İstanbul, 2000), s. 132, tıpkıbasım 83a.

olanları] seçen Varsaklar ve Turgutoğulları vardı.[162] Davud Paşa Varsaklar ve Turgutoğullarına ağır bir hezimet yaşatmasına rağmen, padişahın emirleri uyarınca seferi genişletmeyip geri çekildi.[163] Birkaç ay sonra Osmanlı ordusu, Çukurova'ya girip çeşitli kaleleri zaptetti.

Osmanlılar Varsaklar ve Turgutoğullarına karşı asker gönderirken, Memluk güçleriyle bir çatışma çıkması ihtimalinin farkındaydılar ve bu durumu dikkate alarak Akdeniz'e de bir Osmanlı donanması göndermişlerdi. Memlukların egemenliğindeki topraklara girince, Adana yakınlarındaki Ağa Çayırı'nda 1488'de gerçekleşen muharebede Memluklara mağlup oldular.[164] Davud Paşa, daha önce, Varsak seferi sırasında, bütün gözlerin bölgedeki olaylara odaklandığını ve şayet Osmanlılar savaşı tercih etmezlerse oradaki tüm düşmanlarının başkaldıracağını ileri sürerek operasyonların genişletilmesi ve doğrudan Memluklara savaş açılması talebinde bulunmuştu.[165] Olaylara dikkat kesilenler sadece düşmanları değildi, Osmanlıların kötü performansından tedirgin olan dostları da olan biteni dikkatle izliyordu. Ağa Çayırı'ndaki yenilgi, o zamana dek Osmanlılara açık destek veren Alaüddevle'yi taraf değiştirmeye sevk etti. Gerçekte ise, Alaüddevle tahta çıktığından beri Memluklara da bağlılık göstererek iki taraflı oynuyor[166] fakat Memluklar onu, Osmanlılarla bağlantısından dolayı düşman olarak görüyor ve itimat etmiyorlardı.[167] Alaüddevle, Memluklara sadakatini ispatlamak arzusuyla, oğullarından birini rehin olarak Kayıtbay'a gönderdi ve kızını Memluk ordusunun komutanı Özbey'in oğluyla evlendirdi. Osmanlılar, bu saf değiştirmeye, Memluklardan kaçıp kendi himayelerine giren Alaüddevle'nin kardeşi Şahbudak'ı destekleyerek karşılık verdiler.[168] Şahbudak, Osmanlı desteğiyle, 1489'da saldırıya geçti fakat Alaüddevle'ye yenildi. Bu çatışma sırasında Kayseri Sancakbeyi Mihailoğlu İskender Bey de esir alındı.

162 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 11 ve s. 103.
163 Oruç, *Tarihi*, s. 139, tıpkıbasım 96a-96b; Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 359-61.
164 Oruç, *Tarihi*, s. 141-3, tıpkıbasım 98a-99a; Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 363-7; Öztürk, *Anonim*, s. 134-5, tıpkıbasım 84b-85a.
165 Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 361.
166 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 80.
167 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 81.
168 A.g.e., s. 115-17; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 85-8; Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 368-70.

Bu aksiliklere rağmen, Osmanlılar Sis (Kozan) ve Tarsus'un da içinde bulunduğu çeşitli kaleleri ellerinde tutmayı başardılar. Kayıtbay, Bayezid'e elçi göndererek şu talepte bulundu: "Çukurova'daki aldığın hisarları ver, yohsa sen bilirsin."[169] Memluklara zaten büyük bir öfke duyan Bayezid, elçinin teklifini reddedip onu hapsettirdi.[170] Buna mukabil, Memluk güçleri Dulkadıroğulları askeriyle birlikte Kayseri'yi muhasara ettiler. Bir Osmanlı kuvvetinin yaklaşmakta olduğunu duyunca da kuşatmayı kaldırıp civar bölgeyi yağmaladılar.[171] Ne var ki, Osmanlı hâkimiyeti güvence altına alınmadığı halde Bayezid şahsen sefere çıkmıyordu. Tursun Bey'e göre, bunun nedeni Bayezid'in kendisini "kul" olan Memluklardan üstün görmesiydi, bundan ötürü onlara karşı kendi "kullarını" gönderiyordu.[172] Ama Haniwaldanus, bu eksikliği Cem'in İstanbul'a geleceği söylentileri nedeniyle Bayezid'in payitahtı terk etmek istemediği şeklinde açıklıyordu.[173] Kayıtbay'ın Papa'dan Cem'i talep etmesi, Haniwaldanus'un pekâlâ haklı olabileceğini göstermektedir. Cem'le birlikte Bayezid'e karşı bir sefer düzenlemek isteyen Kayıtbay, İstanbul dâhil daha önce Hıristiyanların elinde olan şehirleri Hıristiyanlara geri vereceğine söz veriyordu.[174]

1491'e gelindiğinde Bayezid, Memluklara karşı başında kendisinin bulunacağı bir sefere hazırlanıyordu,[175] fakat bu zamana dek her iki taraf da bitap düşmüştü ve bir antlaşmaya varma eğilimindeydiler. Osmanlılar, savaşların çoğunu kaybetmiş, kaynakları tükenmiş ve ciddi itibar kaybına uğramışlardı. Memluklar mevcut statükoyu güvence altına almak için bir hayli insan kaybetmiş ve para sarf etmişlerdi, ama savaşı ileri götürebilecek konumda değillerdi. Bu karşılıklı tükenmişlik hali her iki tarafı da barışa zorladı ve karşılıklı elçi ziyaretlerinin ardından barış sağlandı.[176] Osmanlılar Tarsus, Adana ve fethettikleri diğer yerleri Memluklara iade ettiler ve

169 Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 239.
170 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 117; Tekindağ, 'Çukur-Ova, s. 369; Selahattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* (İstanbul, 1966), s. 113.
171 Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 239.
172 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, s. 209.
173 Kreutel, *Haniwaldanus*, s. 20.
174 Setton, *The Papacy and the Levant*, 2. Cilt, s. 425.
175 Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 113.
176 Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 240; Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 122-3; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, *II*, s. 194-5; Har-el, *Struggle*, s. 204-14.

aralarındaki eski sınırı kabul ettiler.[177] Hakikatte bu Osmanlılar açısından savaşın aşağılayıcı bir şekilde son bulmasıydı. Osmanlı kaynakları bu durumu savunmaya çalışırlar. Mesela, "gazi sultan" Bayezid'in bu şartları, Memluklara geri verdiği Çukurova bölgesinin gelirleri, her iki devlet için de kutsal olan Mekke ve Medine için kullanıldığından dolayı kabul ettiğini ileri sürerek bölgenin mülkiyeti meselesini dini bir bakış açısından önemsizleştiriyorlardı.[178] Buna ilaveten, savaş yüzünden kapanan hac yolu artık açılacaktı ve çatışmanın sona ermesi Bayezid'e enerjisini Hıristiyan kâfirlerle mücadeleye hasretme imkânı verecekti.[179] Öne sürülen gerekçeler ne olursa olsun, Oruç'un ifadesiyle "alem refahiyyet bulup eminlik buldu" ve iki devlet arasındaki iletişim ve seyahat yeniden başladı.[180]

Bu dönemden itibaren, Osmanlılarla Memluklar arasında doğrudan hiçbir çatışma yaşanmadı fakat ortada tam bir emniyet hali de yoktu.[181] Bununla birlikte görüldüğü kadarıyla ilişkileri sağlamlaştırmaya yönelik girişimler vardı. Kayıtbay'ın 1496'da vefatının ardından, oğlu Mansur 1498'de evlilik için Bayezid'in kızına talip oldu. Oruç'a göre bu talep, aralarında bir akrabalık bağı oluşturmak için kabul edildi.[182] Zaten düzelmekte olan ilişkiler Safevi tehdidi yüzünden daha da sıkı bir hale geldi.[183] 1502'de Osmanlılar, Safevilere karşı ortak hareket etmeyi teklif etmek üzere Kahire'ye bir elçi gönderdiler.[184] Aralarında gerçek hiçbir anlaşma olmamasına rağmen, Osmanlılar ve Memluklar, bu atmosfer içinde, ilişkileri konusunda çok dikkatli davranıyorlardı. Örneğin Bayezid'in oğlu Korkud 1509'da Memluk sarayına kaçınca, Sultan Kansu Gavri meseleyi son derece ihtiyatlı bir şekilde idare edip, "Bizim sultanı Rumla ayrıluğumuz yoktur" diye vurgulayarak Bayezid'in rızası olmadan Korkud'un hacca gitmesine müsaade

177 Oruç, *Tarihi*, s. 146, tıpkıbasım 101a.
178 Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 240. Ayrıca bkz. Tekindağ, "Çukur-Ova," s. 372; Har-el, *Struggle*, s. 211.
179 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 123.
180 Oruç, *Tarihi*, s. 146; s. 147, tıpkıbasım 101a ve 102a.
181 Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 115-16; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s. 195; W. W. Clifford, "Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502-1516/908-922): I+II," *Islam* 70 (1993), II. Kısım, 245-78 arası s. 276'da.
182 Oruç, *Tarihi*, s. 184, tıpkıbasım 126a.
183 Selahattin Tansel, "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan İkinci Bayezit Hakkında Bazı Mütalâalar," *Belleten* 106, 27 (1963), 183-236 arası s. 206'da.
184 Clifford, "Observations," II. Kısım, s. 268.

etmedi.[185] Bayezid'in hacca gitmesine rıza göstermemesi üzerine Korkud Osmanlı ülkesine geri gönderildi.[186] Bayezid 1511'de Kansu Gavri'nin talebi üzerine Portekizlilere karşı Hint Okyanusu'nda kullanılacak gemilerin inşası için hem adam hem de yapı malzemesi gönderdi.[187]

SAFEVİLERİN YÜKSELİŞİ

1495'te vefat eden Cem'den ve aralarındaki savaşın 1491'de son bulmasıyla Memluklardan kurtulan Bayezid, dikkatini batıdaki meselelere hasrederken, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında yeni bir siyasi güç merkezi yükseliyordu. Akkoyunlu tahtı etrafındaki karmaşa bölgede bir iktidar boşluğu yaratmış ve bunu Osmanlılar değil, Erdebil'deki Safevi tarikatının şeyhi Haydar'ın oğlu İsmail doldurmuştu; 14. yüzyılın başlarında Erdebil'de (Azerbaycan) kurulan bu tarikat Azerbaycan, Suriye ve Anadolu'dan müritler çekiyordu.[188] Tarikatın Anadolu'da özellikle Teke ve Hamit'te ve Karamanoğulları arasında çok sayıda takipçisi vardı.[189]

Safevi tarikatı sadece halk içinde rağbet görüyor değildi, zira tarikatın şeyhleri faaliyet gösterdikleri bölgelerde siyasi güçlerle yakın ilişkiler kuruyorlardı. Tarikatın şöhreti Bursa'ya, Osmanlı padişahlarına kadar ulaşmıştı ve her yıl Erdebil'e *"çerağ* [mum] *akçesi"* (müridin şeyhine verdiği para) gönderiliyordu.[190] 1447'de Cüneyd'in başa geçmesiyle birlikte tarikatın siyasi yapısı daha belirgin bir hal aldı. Cüneyd'in siyasi ihtirasları ve müritlerinin gittikçe artan sayısı, Azerbaycan'ın o zamanki hâkimi Karakoyunlu Hükümdarı Şah Cihan'ı korkutuyordu. Cüneyd, Şah Cihan'ın baskısı ve amcası Şeyh Cafer'in rızasıyla, en yakın müritlerinin refakatinde Erdebil'i terk edip Osmanlı topraklarına geçti. II. Murad'a tespih, seccade

185 V. L. Ménage, "Edirne'li Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça," *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde, (Ankara, 1988), s. 311-33 arası s. 321'de
186 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II inci Bayezid'in Oğullarından Sultan Korkut," *Belleten* 30, 120 (1966), 550-9.
187 Abdüssamed Diyarbekri, *Tarih*, Benjamin Lellouch, *Les Ottomans en Égypte: Historiens et conquérants au XVe siècle* içinde, (Paris ve Louvain, 2006), s. 294.
188 V. Minorsky (terc. ve ed.), *Tadhkirat al-mulūk: A Manual of Ṣafavid Administration (circa 1137/1725)* (Londra, 1943), s. 190-1; H. R. Roemer, "The Safavid Period," Jackson ve Lockhart, *The Cambridge History of Iran* içinde, 6. Cilt, s. 191-3.
189 Hinz, *Uzun Hasan*, s. 8.
190 A.g.e., s.7.

ve Kur'an hediye eden Cüneyd, "du'âlarına meşgul olayın" diyerek Osmanlı topraklarına yerleşmek için müsaade istedi. Cüneyd'in dini değil siyasi amaçlar güttüğünden kuşkulanan Murad, veziri Halil Paşa'yla istişarede bulunduktan sonra, "Bir tahtda iki padişah sığmaz" diyerek Cüneyd'in talebini reddetti. Cüneyd'e 200 florin verip onu Osmanlı topraklarından çıkarttı.[191] Anadolu ve Suriye'yi dolaşan Cüneyd, yerleşecek bir yer aradı, hatta 1456'da Canik'ten Trabzon'a karşı bir gazaya da kalkıştı ama çabaları sonuçsuz kaldı.[192] Cüneyd nihayet 1456'da Karakoyunlu'nun ana rakibi Akkoyunlu Uzun Hasan'ın sarayında himaye gördü. Uzun Hasan'ın Cüneyd'i destekleme nedeni dini olmaktan ziyade siyasiydi ve "onun gömleğinden atalarının mukaddes havasını teneffüs etme ümidiyle"[193] kız kardeşini Cüneyd'le evlendirdi.[194] Bu evlilik bağı Cüneyd'in elini güçlendirdi. İzdivacının haberi "Rum ve Suriye'nin en ücra köşelerine kadar" ulaştı ve diğer şeyhlerin halifelerini onun yanına çekti.[195] Cüneyd'in Uzun Hasan'la kurduğu bağ, Osmanlı bakış açısıyla doğru değildi ve Haniwaldanus'a göre tam bu noktada II. Mehmed, babasının uygulamasının aksine, Safevi tarikatına "çerağ akçesi" göndermeye son verdi.[196]

Cüneyd, Akkoyunlu ülkesinde yalnızca üç yıl kaldıktan sonra Erdebil'e geri döndü ama buraya yerleşemedi. Bundan sonra 1460'taki vefatına dek çeşitli çatışmalara girdi ve sonunda Şirvan Hükümdarı Sultan Halil tarafından öldürüldü. Daha sonra yerine, dayısı Uzun Hasan tarafından yetiştirilen ve ardından onun ve Despina Hatun'un kızı ile evlenen Haydar geçti. Bu evlilikten Safevi Devleti'nin müstakbel kurucusu İsmail dünyaya geldi.[197]

Fazlullah b. Ruzbihan Hunci'ye göre, Erdebil'de tarikatın başına geçtiği zaman Haydar'ın emeli "fakir [derviş] başlığını cihan hâkimiyeti tacıyla" değiştirmekti.[198] Dini mülahazaları bir yana bırakan Haydar, ener-

191 Aşıkpaşaoğlu Ahmed Aşıki, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, *Osmanlı Tarihleri I* içinde, ed. Çiftçioğlu Nihal Atsız (İstanbul, 1949), s. 79-318 arası s. 249.
192 Hinz, *Uzun Hasan*, s. 19-22.
193 Minorsky, *Persia*, s. 63.
194 Hinz, *Uzun Hasan*, s. 25-7.
195 Minorsky, *Persia*, s. 64.
196 Kreutel, *Haniwaldanus*, s. 35-6.
197 Hinz, *Uzun Hasan*, s. 33-6, 62-4.
198 Minorsky, *Persia*, s. 61.

jisini Şirvan'ın ele geçirilmesine yoğunlaştırdı. Haydar'ın Şirvan ve Kafkasya'ya yönelik seferleri Akkoyunlu Hükümdarı Yakub'u olduğu kadar[199] Bayezid'i de endişelendiriyordu, zira Hunci'nin 1487'de işaret ettiği üzere, Osmanlı padişahı "tüm ordusuna ve hâkimiyeti altındaki topraklara rağmen, şeyhin tebaasının kargaşa çıkarmasından" çekiniyordu.[200] Haydar'ın başarılı olması, Osmanlı egemenliği altındaki müritleri arasında karışıklığı körükleyeceği için Osmanlılar açısından ciddi sonuçlar doğuracaktı. Ancak, 1488'de Şirvan'a karşı düzenlenen bir sefer sırasında Yakub'tan yardım alan Sultan Halil'in oğlunun Haydar'ı ortadan kaldırmasıyla Osmanlılar bu ihtimalden kurtuldular. Dolayısıyla, tarikat Haydar döneminde daha askeri bir görüntü kazandı ve onun liderliği sırasında tarikatın müritleri kendilerine has 12-kıvrımlı kızıl başlığı benimsediler[201] ve daha sonra Safevi tebaası ile Safevi Devleti'ne sadık Osmanlı tebaası bundan kaynaklanan "kızıltaclu," "kızıl başlu" ve "kızılbaş" isimlerini aldılar.[202]

Haydar'ın küçük oğlu İsmail 1494'te, Akkoyunlular tarafından öldürülen büyük kardeşi Sultan Ali'nin yerine Safevi tarikatının başına geçti. Babası ve dedesinin izinden giderek, bir devlet kurmaya yöneldi. Hızla kazanılan bir dizi askeri zaferin ardından, İsmail'in başlarda sınırlı olan müritlerinin sayısı süratle arttı ve Sivas, Amasya, Tokat'tan Ustacalu, Şamlu, Rumlu, Antalya'dan Tekelü boylarıyla Karaman bölgesinden Turgutoğulları ve Varsaklardan müritler tarikata katıldı.[203] İsmail 1500'de Osmanlı sınırında Erzincan'da ortaya çıktı ve burada Osmanlı reayası olan[204] ve "evin bargın satup terk idüp koyup şeyhlerine yardım itmege başla"yan müritleri kendisine katıldılar.[205] Türkmenlerin Teke bölgesinden bu çarpıcı göçü Kemalpaşazade'nin anlatımında çok canlı bir şekilde tasvir edilir. "Ölüsü dirisine yüklenip, cümlesi çıkub gitmek istediler. Türkler terk edüp

199 Aşıkpaşaoğlu, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 249; Hinz, *Uzun Hasan*, s. 65-76; Minorsky, *Persia*, s. 66-82; David Morgan, *Medieval Persia, 1040-1797* (Londra, 1988), s. 110.
200 Minorsky, *Persia*, s. 69.
201 Hinz, *Uzun Hasan*, s. 65-6.
202 Mesela bkz. Oruç, *Tarihi*, s. 219, tıpkıbasım 148b; Öztürk, *Anonim*, s. 139-40, tıpkıbasım 129-30.
203 Faruk Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü* (Ankara, 1999), s. 18-19; Minorsky, *Tadhkirat al-mulūk*, s. 190-5; Ghulam Sarwar, *History of Shāh Ismāʿīl Ṣafawī* (Aligarh, 1939), s. 32-9.
204 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 51.
205 Oruç, *Tarihi*, s. 219, tıpkıbasım 148b.

diyarların, satdılar yok bahaya darların."[206] Bu Anadolu Türkmen boyları, İsmail'in devletinin kuvvetini büyük oranda borçlu olduğu askeri gücü teşkil etti[207] ve bunların desteğiyle 1501'de Akkoyunlu başkenti Tebriz'i ele geçirip kendi devletinin başkenti yaptı.

Anadolu'da İsmail'e rağbet gösteren bölgeler Osmanlıların o zamana dek hâkimiyetlerini pekiştiremedikleri yerlerdi. Osmanlı Devleti, Varsaklar ve Turgutoğulları gibi Türk boylarıyla yaşadığı sonu gelmeyen sorunların yanı sıra, devletleri 1474'te II. Mehmed tarafından ortadan kaldırılmış olsa dahi hâlâ Karamanoğullarının soyundan gelenlerle mücadele etmek durumundaydı. 1501'de Karaman tahtında hak iddia eden Mustafa Bey, Taşeli'nde Varsakların desteğini aldı ve Larende'yi talan etti. Osmanlılara yenilmesine rağmen kaçtı.[208] Aşıkpaşazade'ye göre tımarların kayıt sistemindeki yolsuzluklar Karaman'daki sipahileri Mustafa'yı desteklemeye itmişti.[209] Allouche, kayda değer bir desteğe sahip olan İsmail'in şahsen Erzincan'a gelmesinin temel nedeninin, ittifak kurmak ve Osmanlı ülkesine sızmak olduğunu iddia eder.[210]

Osmanlıların, devlet hâkimiyetini güçlendirmeyi ve katı bir otorite dayatmayı amaçlayan yapısal reformları nüfusun geniş kesimlerini devletten soğutmuş ve II. Bayezid babasının hiç de hoş karşılanmayan toprak reformlarının bazılarını iptal etmeye çalışsa da, mevcut yapılar bir hayli zarar görmüştü.[211] 16. yüzyılın başlarında hissedilmeye başlanan idari buhran, artan mali sorunların bir sonucu olarak derinleşti. Bayezid'in devletin günlük işleyişinden çekilip idareyi ehliyetsiz vezirlerine bırakması ve bunun sonucunda ortaya çıkan rüşvet ve yolsuzluk, mesela daha önce askeri liyakate göre dağıtılan ama artık parayla satılan tımarlar şikâyete konu oluyordu. Bundan dolayı pek çok sipahi devlete karşı çıkmak zorunda

206 Kemalpaşazade, *Tevârîḫ VIII*, s. 233.
207 Morgan, *Medieval Persia*, s. 118-19. Ayrıca bkz. Masashi Haneda, *Le Châh et les Qizilbāš: Le systeme militaire safavide* (Berlin, 1987).
208 Oruç, *Tarihi*, s. 207-9, tıpkıbasım 142a-143a.
209 Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 260-1.
210 Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Berlin, 1983), s. 72-82.
211 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Le règne de Selīm Ier; tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman," *Turcica* 6 (1975), s. 34-48 arası s. 46-7.

kalıyor, gelirlerini, seferler yoluyla artıramayan devlet ise bunu yüksek vergilerle telafi etmeye çalışıyordu.[212]

Selimname müellifi Celalzade'ye göre İsmail bu ortamda Anadolu halkı için bir kurtuluş kaynağı haline geldi. İsmail'e katılmak için Anadolu'yu daha önce terk edip buradaki "mezalim ve mahayifi [tehlikeleri]" duyanlar akrabalarına İsmail'in "raiyyete adl idüp ve dirliği, yarar ve şirmerde verirler" [reayaya adaletle davranıp dirlikleri faydalı ve yiğit insanlara verirler] dediğini bildiren haberler gönderiyorlardı. Bu yüzden Osmanlı nüfusunun büyük bir kısmı Safevilere yöneldi,[213] zira onları, İsmail'in kendilerine devletin kuruluşunda merkezi bir rol üstlenme sözü verdiği İran'da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durumlarının aksine daha iyi fırsatlar bekliyordu.[214]

Aile mensupları, arkadaşlar ve tanıdıklar arasında ağızdan ağıza yayılan rivayetlere ilaveten, İsmail, Osmanlı topraklarındaki müritleri arasında propaganda yapmak ya da 16. yüzyılda yaşayan tarihçi Hadidi'nin ifade ettiği üzere "Rum ve Arab'da hile vü al/ Kamu cühhali iderlerdi izlal" [Rum ve Arap topraklarında hile ve aldatmacayla cahilleri kandırmak]" için[215] halife (hulafa) olarak bilinen temsilcilerini de kullanıyordu.[216] Bu tür propagandanın önüne geçemeyen Osmanlılar, bu bölgelerdeki halkın sadakatini ne siyasi ne ekonomik vasıtalarla kazanmayı başarabildiler ve askeri olarak daha güçlü olmalarına rağmen "Acemlerin propagandası daha kurnazca ve tesirliydi."[217] Halkın İslam anlayışıyla uyumlu olan ve bilhassa göçebe Türkmenleri cezbeden tarikat,[218] Cüneyd

212 Celalzade Mustafa, *Celâl-zâde Mustafa Selim-Nâme*, ed. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (Ankara, 1990), s. 55-60; Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," *Tarih Dergisi* 6, 9 (1954), 53-90 arası s. 54-5'te; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi* (İstanbul, 2010), s. 677-88; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celalî İsyanları)* (Ankara, 1999), s. 115-17.

213 Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 59.

214 Morgan, *Medieval Persia*, s. 116

215 Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, ed. Necdet Öztürk (İstanbul, 1991), s. 385-6.

216 R. M. Savory, "The Office of Khalīfat al-Khulafā under the Ṣafawids," *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965), 497-502 arası s. 497'de.

217 V. Minorsky, "Shaykh Bālī-Efendi on the Safavids," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20, 1-3 (1957), 437-50 arası s. 441'de.

218 J. R. Walsh, "The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Historians of the Middle East* içinde, ed. Bernard Lewis ve P. M. Holt (Londra, 1962), s. 197-211 arası s.202-4'te; Michel M. Mazzaoui, *The Origins of the Ṣafawids: Šī'ism, Ṣūfism, and the Ġulāt*

ve Haydar'ın şeyhlikleri döneminde halkla çok daha güçlü bir bağ kurmuştu.[219] Eserini 16. yüzyılın sonlarında kaleme alan Seyfi Çelebi, Şeyh Cüneyd'le Karakoyunlu Şah Cihan arasında geçen bir konuşmayı anlatır: Şah Cihan kendi ordusunun mu yoksa Cüneyd'in müritlerinin mi daha büyük olduğunu sorunca Cüneyd "Sizin leşkerinüz de ve Acemün reayası de cümle bana müriddir" diye cevap verir.[220] Şeyh Çelebi'ye göre bu konuşma Cüneyd'in sürülmesine yol açar. İsmail, Hatayi mahlasıyla Türkmen Türkçesiyle yazdığı şiirlerini kullanarak kendisine duyulan bağlılığı daha da güçlendirdi.[221] İsmail, devlet dini olarak ortodoks On İki İmam anlayışına daha fazla yaklaştığı zaman bile Anadolu halkıyla arasındaki bu bağ zayıflamadı.[222] Babası ulema sınıfına mensup olan ve I. Selim'in Tebriz'i almasından sonra İstanbul'a gelen Şeyhülislam Hoca Sadeddin, İsmail'in, "adın işitseler secde eden" müritlerinin bu aşırı bağlılığını şiddetle eleştiriyordu.[223]

Osmanlılar için, Safevi tehdidi, Osmanlı reayasının topraklarını terk edip Safevi ülkesine göç etmesinin ortaya çıkardığı ekonomik tehdidin ötesindeydi, zira İsmail, muhtemelen gençliğinde yazdığı *Mesnevi*'deki bir dizede niyetini açıkça beyan ediyordu: "Alub Rum ve Şam'ı musahhar kılub, pes andan hevai Frenk eylerüm" [Frenkleri fethetmeyi Anadolu ve Suriye'yi aldıktan sonra düşünürüm].[224] İsmail, Osmanlı topraklarına girmek için bir fırsat kollarken[225] Osmanlı reayası "Kendü padişahlarına hayin olup hiyanet etmege her tarafa kılıç sala[nlar]" onun tarafına geçti.[226]

(Wiesbaden, 1972), s. 58-63; Morgan, *Medieval Persia*, s. 110-11; Roemer, "The Safavid Period," s. 223.
219 Minorsky, *Persia*, s. 63-8; Aşıkpaşaoğlu, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 249-51; Ali, *Aşıkpaşazade Tarihi*, s. 264-9.
220 Josef Matuz (ed.), *L'ouvrage de Seyfī Çelebī, historien ottoman du xve siècle* (Paris, 1968), s. 147, 208. Bu konuşmanın Safevi tarikatının kurucusu Safiyüddin ile İlhanlı Sultanı Ebu Said arasında geçtiği söylenen başka bir versiyonu için bkz. Mazzaoui, *The Origins of the Ṣafawids*, s. 71.
221 V. Minorsky, "The Poetry of Shāh Ismāʿīl I," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, 4 (1942), 1006a-1053a arası s. 1007a-8a'da; Irène Melikoff, "Le problème Kızılbaş," *Turcica* 6 (1975), 49-67 arası s. 57-60'ta.
222 Kathryn Babayan, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism," *Iranian Studies* 27, 1-4 (1993), 135-61 arası s. 140'ta.
223 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, ed. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara, 1999), 4. Cilt, s. 171.
224 Beytin orijinali için bkz. Minorsky, "Shāh Ismāʿīl I," s. 1041a, 1051a, 1025a.
225 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 243.
226 Oruç, *Tarihi*, s. 219, tıpkıbasım 148b.

Marino Sanudo'nun günlüğünde belirttiği üzere, İsmail'in yükselen gücü, onun her hareketini yakından izleyen Bayezid'i[227] yıllardır "çok düşündürüyordu."[228] İsmail'in gücünün Anadolu'daki müritlerinden kaynaklandığının bilincinde olarak, 1501'de bu kişilerin kendi ülkesinden İran'a göçünü yasakladı ve daha sonra tekrarlanan fermanına göre bu yasağa karşı gelenler asılıp malları müsadere edilecek,[229] isimleri kaydedilip padişaha bildirilecekti.[230] Bu önlemler, İsmail'in müritlerinin gidişinin önüne geçemeyince, Bayezid Anadolu ve Rumeli'deki tüm sufilerin ve "Kızılbaşların" çocuklarıyla birlikte, Mora vilayetiyle Koron ve Modon kalelerine sürgün edilmesini emretti.[231] Sakız Adası konsülüne göreyse İnebahtı (Lepanto, Nafpaktos) ve Arnavutluk'a sürüldüler.[232] Bu tehcirin kurbanlarının yürek burkan hali, konsülün 27 Temmuz 1502 tarihli mektubunda gayet barizdir. Konsül "bu insanların, karılarının ve çocuklarının bitkin hallerini görmek insana ıstırap veriyor" dedikten sonra "100 ya da 200 ailenin Anadolu'dan Yunanistan'a geçmediği hiçbir gün yok" diye ekler.[233] Oruç, bu tür önlemleri haklı göstermek gayreti içinde, "Hükm-i padişahidir, siyaset-i padişahundur, evvelden bu sürülmek olagelmiştir. Padişahlar adetidir" der.[234]

Bayezid'in İsmail'i müritlerinden tecrit etme çabası ve kendi tebaası içindeki potansiyel Safevi nüfuzunu en aza indirmek için büyük gayret gösterdiği, diplomatik ilişkileri yürütme biçiminde de görülür. Mesela, İsmail'in elçilerini bir sultanın elçileri gibi kabul ederken[235] bunların, güzergâhları boyunca insanlara yaklaşmasını yasaklamıştı.[236] Buna mukabil İsmail, Bayezid'i Osmanlı toprakları üzerinde hiçbir egemenlik ihtirasının

227 Mesela, bkz. İlhan Şahin ve Feridun Emecen (ed.), *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul, 1994), *hüküm* 453, s. 125.
228 Biancamaria Scarcia Amoretti (ed.), *Šāh Ismā'īl I nei "Diarii" Marin Sanudo* (Roma, 1979), 12, s. 12.
229 İlhan Şahin ve Feridun Emecen (ed.), *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul, 1994), *hüküm* 27, s. 8; *hüküm* 71, s. 21; *hüküm* 281, s. 78-9.
230 A.g.e., *hüküm* 454, s. 126.
231 Oruç, *Tarihi*, s. 219, tıpkıbasım 148b; Kreutel, *Haniwaldanus*, s. 45.
232 Amoretti, *Šāh Ismā'īl*, 12, s. 12.
233 A.g.e.
234 Oruç, *Tarihi*, s. 219, tıpkıbasım 148b.
235 A.g.e., tıpkıbasım 148b-149a.
236 M. Akif Aydın, Bilgin Aydın ve Ekrem Tak (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927/M. 1513-1521)* (İstanbul, 2008), s. 129-30.

olmadığına inandırmak için büyük çaba harcıyor,[237] müritlerinin yanına gelmesine izin verilmesini talep ediyordu.[238] Ama mesajlarının tümü de güven vermek için değildi, mesela 1510'da Özbeklere karşı kazandığı zaferi Bayezid'e, Sünni Özbek Devleti Hükümdarı Muhammed Şeybani Han'ın saman doldurulmuş kafa derisini İstanbul'a göndererek bildirmişti.[239]

Her ne kadar, Venedikli gözlemciler, İsmail'in artan gücünün farkına vardıkları andan itibaren Osmanlılarla Safeviler arasında bir çatışma beklentisi içinde olsalar da,[240] ne Bayezid ne de İsmail henüz savaşa hazırdı ve Bayezid, İsmail'in Dulkadıroğulları ile bölgedeki Kürt beylerine karşı verdiği mücadeleyi izlemekle yetiniyordu.[241] Bayezid, İsmail'in Dulkadıroğullarına saldırmak için Osmanlı toprakları içinde Sivas'a kadar ilerlediği 1507 yılında büyük bir ordu topladı ama bu ordu Ankara'da oyalanıp İsmail'in kuvvetlerinin hareketlerini izlemek dışında bir şey yapmadı.[242] Şehzade Ahmed'in Tokat ve Amasya arasındaki yollar üzerindeki kontrolü İsmail'in Osmanlı topraklarındaki müritlerinin bu olayda kendisine katılmasını etkin biçimde engelledi.[243] Bayezid'in, Trabzon'da mukim diğer oğlu Şehzade Selim ise her ikisi de İsmail'in hâkimiyeti altında olan Bayburt ve Erzincan civarında akınlar yaptığı gibi Gürcistan'a karşı seferler düzenliyordu.[244] Safevilerin tehlike arz ettiğinden emin olan Selim, kendisinin faaliyetlerinden kaygı duyan babasına kıyasla daha saldırgan bir tutum benimsemişti. Oğlunu "düşmanlarımızın artırılmasına rızamız yoktur" diye ikaz eden Bayezid,[245] bazı kaynaklara göre İsmail'in Selim'in faaliyetleri hakkında şikâyetçi olmasından dolayı, oğluna İsmail'in topraklarından çekilmesini emretti.[246]

Oğlu Ahmed'i destekleyen yaşlı Bayezid saltanatının sonlarına doğru şehzadeler arasında, her birinin kendi sancağının bulunduğu Anadolu'da

237 Aşıkpaşaoğlu, *Tevârîh-i Âl-i Osman*, s. 252; Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 240.
238 Allouche, *Ottoman-Safavid*, s. 75-6.
239 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 150.
240 Amoretti, *Šāh Ismāʿīl*, 3, s. 7; 6, s. 8; 12, s. 12.
241 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 90-1.
242 Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 240-1.
243 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 251-2.
244 Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 59-62; Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 259-60; Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 264-6.
245 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 13.
246 Tansel, *Sultan II. Bâyezit*, s. 246-7; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 258.

cereyan eden taht kavgasına engel olamadı. Bu kavga bölgedeki iktidar boşluğunu daha da derinleştiriyordu. Hadidi "Ayag altında kaldı Anadolu/ Baş olmazsa ayak yürür mü yolu" diye yorumluyordu durumu.[247] 1511'de Şeyh Haydar'ın hizmetindeki Hasan Halife'nin oğlu Şah Kulu Baba Tekeli diye bilinen bir dervişin önderliğinde büyük bir isyan patlak verdi.[248] Bayezid, Osmanlı kaynaklarında "Şeytan Kulu" olarak tasvir edilen isyanın liderine ve babasına hediye olarak her yıl belirli bir meblağ gönderiyordu.[249] Anadolu'daki iktidar boşluğu ve genel olarak iflas eden otorite sisteminin ortasında kalan binlerce sipahi harekete katılıp Şah Kulu'nun etrafında toplandı;[250] Şah Kulu ikna olmuştu, "şimdi elimize bir fırsat geçti" diyordu.[251] İsyan son derece yıkıcıydı; çağdaş bir kaynağa göre "Kızılbaş kendü gelse bu kadar afet olmazdı."[252] İsyan Osmanlıların iç sorunları nedeniyle başlamıştı, Safevilerin doğrudan olayın içinde olduklarına dair hiçbir kanıt yoktu. Ayaklanma bastırılmaya başladığında, Osmanlılarla girdiği çatışmada Şah Kulu öldü, müritleri de İsmail'e iltica etti. İsmail ise onları pek de sıcak karşılamadı, zira Tebriz'den Osmanlı topraklarına giderken 500 tüccarı öldürüp mallarını yağmalamışlardı. İsmail, Şah Kulu'nun komutanlarını cezalandırdı ve adamları emirleri arasında bölüştürdü.[253] Şehzade Selim, bu karışıklık ve kargaşanın ortasında tahtı ele geçirdi.

Doğudaki Yayılma ve Kazanımların Pekiştirilmesi

Kanuni'nin veziriazamı Lütfi Paşa'ya göre Bayezid'den "Mısırlı'dan Osmanlu'nun ve Kızılbaş'dan ehl-i İslamın intikamını alıveresin" emrini alan[254] Selim nazarını evvela, devletinin sınırlarını hızla Fırat'tan Herat'a ve Irak'a kadar genişleten, Osmanlı sınırındaki Erzurum, Erzincan ve Kemah

247 Hadidi, *Tevârih*, s. 363.
248 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 154-5, 157-8. Rivayete göre Hasan Halife'nin de Cüneyd'in hizmetinde bulunmuştu.; bkz. Allouche, *Ottoman-Safavid*, s. 94.
249 Şahabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3 (1967), 34-9 arası s. 36.
250 A.g.e., s. 35-6, 39; Kreutel, *Haniwaldanus*, s. 48-9.
251 Ludwig Forrer (ed.), *Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha* (Leipzig, 1923), s. 26.
252 Şahabettin Tekindağ, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 4 (1968), 54-9 arası s. 55'te.
253 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s 155; Tekindağ, "Şah Kulu," 4, s. 58-9.
254 Lütfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, ed. Kayhan Atik (Ankara, 2001), s. 196.

bölgelerini kontrolü altına alan ve Osmanlı mülkü olarak sadece Rize ile Hopa'nın kaldığı Doğu Karadeniz kıyılarına kadar ulaşan İsmail'e çevirdi. "Göz yumar mıyım ben o zalime" diye soruyordu Selim, "Rum diyarını da kaplar sonra fitne."[255]

İsmail, Şah Kulu isyanına doğrudan karışmış olmasa da, isyanı takip eden kargaşayı çıkarı için kullanmaktan geri durmadı ve 1512'de halifesi Nur Ali Rumlu'yu bölgeye gönderip burada çok sayıda mürit topladı.[256] Şehzade Ahmed'in oğlu Murad dahi Kızılbaş "tac geyüb"[257] ve babasının kendisini vazgeçirme çabalarından etkilenmeyip isyana katıldı.[258] Murad'ın kendisine sığınmasıyla, İsmail, Selim'e karşı Osmanlı hanedanına mensup yararlı bir piyon elde ederken,[259] Nur Ali'nin başarıları artıyordu, hatta Tokat'ta İsmail adına hutbe bile okutmuştu.[260] Selim'in Aralık 1512 veya Ocak 1513'te casuslardan edindiği istihbarata göre, İsmail'in amacı Rumlu Dev Ali'nin yardımıyla Anadolu'yu fethedip, Murad'a Rum Beylerbeyliği'ni verip geri kalan toprakları Kızılbaşlar arasında paylaştırmaktı.[261]

Selim, tahta çıkmadan evvel, Safevilerin Osmanlı hâkimiyeti ve meşruiyeti açısından yarattığı ciddi meydan okumaların pekâlâ farkındaydı. Selim'in 1508-9 ve 1511'de Gürcistan'a karşı düzenlediği seferlerin temel amacı Osmanlı topraklarından İsmail'in ülkesine göçe engel olmaktı. Selim, bu seferler için topladığı ve kazanılan ganimetle yurtlarına memnun şekilde geri getirdiği kendi Anadolu askeri içinde propaganda yapıyor, padişah olduğunda dirlikleri ve yüksek makamları bunları hak edenlere vereceğini taahhüt ediyor ve bu mesajının askerlerin geri döndüğü memleketlerindeki "yararlara, dilaverlere" duyurulmasını tembihliyor, böylece

255 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 172.

256 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 164.

257 Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 7, 10 (1954), 117-42 arası s. 128, not 25.

258 A.g.e., s. 127-31. Uluçay'ya göre İsmail'in cesaretlendirmesine rağmen Ahmed işbirliği yapmadı (aynı görüş için bkz. Sümer, *Safevî*, s. 35-6 ve Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara, 1969, s. 32) fakat Tekindağ'a göre Ahmed İsmail'le kesinlikle işbirliği yapmıştır; bkz. Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 52.

259 E.8758, Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul, Jean-Louis Bacqué-Grammont, 'Introduction'içinde, Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leur voisins: Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'orient islamique de 1514 à 1524* içinde (Leiden, 1987), s. 40-1.

260 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 165.

261 E.6478, Topkapı Sarayı Arşivi, Bacqué-Grammont, 'Introduction'içinde, s. 32-3.

Anadolu nüfusunu "Kızılbaş canibine meyl-ü muhabbetden vaz gelsünler" diye teşvik ediyordu.[262]

Safevi tehdidi imparatorluğun doğu tarafıyla sınırlı değildi, çünkü bazıları buraya Bayezid döneminde sürgün olarak gelmiş olan Rumeli nüfusunun bir kesimi İsmail'e yakınlık duyuyordu. Batıdaki devletler de İsmail'e ilgi gösteriyordu. Osmanlılarla savaş halinde olan Venedik 1502 gibi erken bir tarihte İsmail'le temas kurmuş ve onu da Karaman tahtının bir talibini desteklemesi için ikna etmeye çalışmıştı.[263] Bayezid'in İsmail'e karşı izlediği siyasetin sürekli olarak başarısızlığa uğraması, Batıyı İsmail'in gücünü abartırken, Osmanlıyı küçümsemeye sevk etti. Bayezid'in saltanatının sonlarına doğru, oğulları arasındaki taht kavgası, Şah Kulu isyanı ve 1511 ortalarında Bayezid'in ciddi hastalığı hakkında ortalıkta dolaşan söylentilerle meydana çıkan manzara, onların bu görüşünü teyit eder görünüyordu. Rodos'un Büyük Üstadı Emery d'Amboise, İngiltere Kralı VIII. Henry'ye yazdığı mektupta, aldığı bir istihbarata göre "geçen kış Sufi [İsmail] bir Türk ordusunun tamamını kesip biçmiş" diye yazıyor ve İsmail'in "Türkleri ve sultanı hâkim oldukları yerlerden çıkarmaya muktedir" olduğu sonucuna varıyordu.[264]

İsmail ve Selim arasında bir çatışma çıkması, en azından Selim açısından, kaçınılmazdı. Dini açıdan bir Sünni-Şii çatışması olarak sunulmasına rağmen, 1578 ile 1581 yılları arasında İstanbul'daki Habsburg elçiliğinde bulunan Protestan rahip Schweigger'ın büyük isabetle belirttiği üzere, bu, iki devletin birbirlerine karşı besledikleri kini, "gayet ustalıklı biçimde din sorunları" arkasına gizleyerek, siyasi üstünlük için verdikleri bir mücadeleydi.[265] Şayet Safevi tarikatının Şiiliğe eğilim göstermesini "siyasi amaçlar için yapılan dini değişim" olarak açıklayan Mazzaoui'nin yorumu[266] kabul edilecek olursa aynı şey daha ortodoks bir Sünniliği benimseyen Selim için de söylenmelidir. Ortodoks Sünni inancın dışında kalan ve kendilerini

262 Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 60-1.
263 Amoretti, *Šāh Ismā'īl*, 42-3, s. 32-9.
264 R. H. Brodie (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, 1. Cilt, 1. Bölüm (Londra, 1920), no. 766, s. 412 (10 Mayıs 1511).
265 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk, 1578-1581*, ed. Heidi Stein ve terc. Türkis Noyan (İstanbul, 2004), s. 80.
266 Mazzaoui, *Origins of the Ṣafawids*, s. 73.

heterodoks bir inanç sistemiyle özdeşleştiren Türkmenlerin dini inancını Şiilik ve Rafizilik olarak tanımlamak, Safeviler aleyhinde yürütülen karşı propaganda kampanyasının zeminini hazırlarken,[267] Safevilere açılan savaş da "cihad" diye adlandırılmak suretiyle meşrulaştırılıyordu.[268]

Selim, 1514'teki Çaldıran seferinden önce kendisine destek bulmaya çalıştı. Safevi tehdidinin, yalnızca halkın bağlılığını zayıflatmakla kalmadığını, Osmanlı ordusu içindeki fesadın da arkasında olduğunu ileri sürerek askeri erkânın desteğini almaya çalıştı.[269] Bazı devlet ricalinin böylesi bir seferin akıllıca olup olmayacağı konusundaki tereddütlerine rağmen, Selim kararlıydı[270] ve kendisine ulema arasında destek aradı.[271] O devrin en büyük âlimlerinden Müftü Hamza Saru Görez, İsmail'in müritlerini ve aynı şekilde onları destekleyenleri "kâfir ve mülhid" olarak tanımlayan bir fetva çıkararak, bunları "kırub cemaatlerini dağıtmayı" vacip ve farz olarak ilan etti. Bu fetva bu tür kişilerin katline ve malları, karıları ve çocuklarının "guzat-ı İslam [İslam gazileri] arasında" taksim edilmesine cevaz veriyordu.[272] Önde gelen bir başka âlim Kemalpaşazade benzer bir görüş beyan edip, Safevilere karşı yapılacak savaşı "cihad" olarak tasvir ediyordu.[273] Bu tür fetvalarla donanan Selim, İran topraklarındaki Sünnilerin kendisinden yardım istemesini, İsmail'in cami ve mescitleri yıkmasını, Sünnilere yönelik zulüm ve katliamlarını, dini kitapları tahkir etmesini ve Safevilerin Peygamber'in sahabesini ve ilk üç raşit halifeyi aşağılaması uygulamasını gerekçe göstererek sefere çıktı.[274]

267 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* (İstanbul, 2003), s. 99-100.
268 A.g.e., s. 100. Ayrıca bkz. Minorsky, "Shaykh Bālī-Efendi," s. 437-50; Colin Imber, "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History," *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead (Londra ve New York, 1995), s. 138-53 arası s. 147-9'da; Markus Dressler, "Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict," *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski (Leiden ve Boston, 2005), s. 151-73.
269 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, ed. ve terc. Hicabi Kırlangıç (Ankara, 2001), s. 122-3.
270 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 259-60.
271 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 123-4.
272 No. 6401 ve 12077, Topkapı Sarayı Arşivi, Tekindağ, 'Yeni Kaynak'içinde, s. 55.
273 Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 55.
274 Abdüsselam Bilgen (ed. ve terc.), *Adā'i-yi Şirāzi ve Selim-nāmesi* (Ankara, 2007), s. 60-2; İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 125; Abdüssamed Diyarbekri, *Tarih*, s. 296-8.

Hamza Saru Görez'in fetvası, Safevilere karşı düzenlenecek sefere gerekçe sağlaması dışında, Selim'in Anadolu'daki kendi reayasına karşı fiillerini de meşrulaştırıyordu. Fetvaya göre "ve dahi bir kimse ki bu vilâyetde [yani Osmanlı topraklarında] olub ânlardan [yani Kızılbaş] idügi biline ve yahud ânlara giderken tutula katl oluna ve bilcümle bu tâyife hem kâfirler ve mülhidlerdür ve hem ehl-'i fesaddur, iki cihetden katil(leri) vâcibdür."[275] Selim sefere çıkmadan önce, Anadolu'da bulunan Safevi yandaşlarının kayıt altına alınmasını emretti ve çok sayıda Türkmen öldürüldü. Muhtelif Osmanlı kaynakları kayıt altına alınıp öldürülenlerin sayısını 40,000 olarak vermektedir,[276] fakat kimi tarihçiler, Anadolu'nun o dönemki nüfusu göz önünde bulundurulduğunda bu rakamın gerçek olamayacak kadar yüksek olduğunu ileri sürmektedirler; yine de şartlar dikkate alındığında Selim'in, Osmanlı toprakları içindeki bilinen ve faal İsmail yandaşlarını etkisizleştirmiş olması muhtemeldir.[277]

Rumlu Hasan'a göre, savaşın patlak vermesinin iki doğrudan sebebi vardı: İsmail'in Diyarbakır Valisi Ustacalu Muhammed Han'ın Selim'e gönderdiği hakaretamiz mektup ile Halife Nur Ali'nin Anadolu'da yürüttüğü yıkıcı kampanya.[278] Safevilerle, Osmanlıların kontrol altına alamadıkları Turgutoğulları gibi Anadolu halkı içindeki belli gruplar arasında devam eden ilişkiler ve İsmail'in, Osmanlı tahtına çıkışından dolayı Selim'i tebrik etmemiş olması da bunlara eklendi.[279] Selim Mart 1514'te Edirne'den yola çıktı. Alaüddevle'nin sefere katılmayacağını bildirmesiyle daha ciddi bir hal alan erzak tedarikiyle ilgili sıkıntılar ilerleyişine mani oldu. Selim, bunun yerine, ihtiyaç duyduğu erzak ve mühimmatı, yetersiz olsa da, Osmanlılarla Safeviler arasında bir tampon devlet vazifesi gören Samtskhe-Saataboga'nın atabegi Gürcü Mirza Çabuk'tan temin etti. İsmail'in Selim'in güzergâhında gerçekleştirdiği tahribat ve buradaki halkı sürmesi, yürüyüş halindeki devasa Osmanlı ordusunun beslenmesi açısından büyük

275 No. 6401 ve 12077, Topkapı Sarayı Arşivi, Tekindağ, 'Yeni Kaynak'içinde, s. 55.
276 Tekindağ, Ebul Fazl'dan alıntı yapar, "Yeni Kaynak," s. 55; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 176; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 258.
277 Bacqué-Grammont, "Selîm Ier et le refus du dialogue," Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins* içinde, s. 53; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 36.
278 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, 8. 177.
279 Tansel, *Yavuz*, s. 32.

sorunlar yarattı ve Selim'i Trabzon'dan zahire getirmeye mecbur etti. Anadolu'daki emniyetsizliğin bilincinde olan Selim, doğuya doğru ilerlerken, çıkabilecek herhangi bir isyanın bastırıldığından emin olmak için geride bir ihtiyat kuvveti bıraktı.[280]

Çetin arazi koşulları, erzak temininde yaşanan sorun ve İsmail'in ordusunun harp için Osmanlıların karşısına çıkmayışı yeniçeriler arasında huzursuzluk yarattı. Zaten Bektaşilikle bağları yüzünden yeniçerilerin Selim'e yönelik tutumları hakkında kuşkular vardı.[281] Bazı kumandanlarının desteğiyle, seferden vazgeçilmesini talep ettiler. Aynı fikirde olmayan Selim, bu talebi kendisine getiren Karaman Beylerbeyi Hemden Paşa'yı öldürttü. Bununla birlikte, talepler devam etti, hatta yeniçeriler otağ-ı hümayuna kurşun atarak padişahı buna mecbur etmeye kalktılar.[282] Çok öfkelenen padişah, yeniçerilerin kendisine bağlılığını, "çocuklarını şahları uğruna kendi elleriyle doğra[maktan]" mutlu, gönüllü olarak ölüme giden İsmail'in askerlerinin sadakatiyle kıyasladı. Yeniçeriler ise benzer bir bağlılık göstermek şöyle dursun, padişahın seferi yönetmesini bile engelliyorlardı.[283]

İsmail'in muharebeye girmekten kaçınması Selim'in seferini daha da zora sokarken, ikili arasında hakaret düzeyi gittikçe artan mektuplaşmalara yol açtı. Selim, dedesinin Uzun Hasan için kullandığına benzer bir dille[284] yazdığı mektuplarla ve hepsi dervişliğin sembollerinden olan derviş hırkası, asa ve şal ve hatta şarap fıçıları gibi hediyeler göndererek "sufi oğluna tekkede oturmak daha yaraşır" demek istiyordu.[285] İsmail cevaben, afyon macunu ve altın bir afyon hokkasıyla birlikte gönderdiği mektupta Selim'in mektuplarının ancak afyonun tesiri altındaki, dünyadan bihaber kâtipler tarafından yazılmış olabileceğini beyan ediyordu.[286] Kimi tarihçiler, afyon ve afyon hokkasının, Selim'in de babası gibi bir afyonkeş olduğunu ima etmek

280 Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 59-60; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 204-5; İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 147; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 183-91.
281 Tansel, *Yavuz*, 33; Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 65.
282 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 187-94.
283 A.g.e., s. 192-3. Gelibolulu Mustafa Âli tarafından nakledilen aynı konuşmanın başka bir versiyonu için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 264-5, not 3.
284 V. L. Ménage, "On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-Century Ottoman Documents," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 48, 2 (1985), 283-304 arası s. 289-90'da.
285 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 184-5.
286 A.g.e., s. 185; Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 60-1.

için gönderildiğini iddia etmektedirler.[287] Osmanlılarla dostluğunu vurgulayan İsmail, eğer Selim bu dostluğu istemiyorsa, savaşa hazır olduğu beyan ediyordu.[288] Bu hediyelere ve mektubun üslubuna iyice öfkelenen Selim, İsmail'in elçisini öldürtüp[289] uzun bir cevap göndererek İsmail'i harp meydanına çıkamayacak kadar korkak olmakla suçladı. İçinde bir yaşmağın da bulunduğu birtakım kadın kıyafetlerinin eşlik ettiği mektup, İsmail'e, "erlik sana haramdır" diyerek, kadın kıyafetlerine bürünmesini tavsiye ediyordu.[290]

Bazı Osmanlı kaynaklarına göre, İsmail'i en sonunda muharebe alanına çeken, İsmail'e, Osmanlıya sadık çeşitli Türkmen ve Kürt beyleriyle Rumeli askerinin savaş sırasında taraf değiştireceği bilgisini veren Selim'in casusu Şeyh Ahmed'in yaptığı bir aldatmacaydı. Bu yanlış istihbarata güvenen İsmail savaşmaya karar verdi.[291] İki ordu Ağustos 1514'te, Doğubeyazıt'ın 80 kilometre güneydoğusunda bulunan Çaldıran Ovası'nda karşılaştı. Safeviler mağlup oldu, karısı veya gözdesi Taclu Hanım'ı ve hazinesini geride bırakan İsmail harp meydanından kaçtı. Selim'in ordusu herhangi bir direnişle karşılaşmadan Safevilerin başkenti Tebriz'e girdi ve burada Osmanlı padişahı adına hutbe okundu. Anlaşıldığı kadarıyla sevinçle karşılanan Selim, şehrin sakinlerine karşı merhametli bir politika benimsedi ama Tebriz'de sadece birkaç gün kaldı,[292] zira sevinçli karşılamaya rağmen etrafı Kızılbaşlarla doluyken kendisini güvende hissetmiyordu.[293] Niyeti kışı Karabağ'da geçirmekti ancak kumandanlar ve yeniçeriler erzağın hem daha bol hem de daha ucuz olduğunu ileri sürdükleri Amasya'ya geri dönmek istiyorlardı. Başka seçeneği kalmayan Selim, kışı Amasya'da geçirmek zorunda kaldı.[294] Selim'in Tebriz'i terk etmesinin üzerinden çok geçmeden İsmail şehre geri döndü.[295]

287 Mesela, bkz., Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 263.
288 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 185; Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 60-1.
289 A.g.e.
290 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 190-1; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 205.
291 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 195-7; Bilgen, *Adâ'i-yi Şirâzi*, s. 78-80; Yavuz Senemoğlu (ed.), *Haydar Çelebi Ruznâmesi* (İstanbul, tarihsiz), s. 73-4.
292 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 219; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 220-1; Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 184.
293 Tekindağ, "Yeni Kaynak," s. 71-2.
294 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 220; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 221-30.
295 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 184.

Çaldıran zaferine rağmen, Selim'in doğudaki işi hâlâ bitmemişti ve İsmail'in payitahtını ele geçirmelerine rağmen, Osmanlılar şehri ellerinde tutamamıştı. Bununla birlikte, devletin batı sınırlarındaki topraklar Osmanlı kontrolüne geçmişti. Çaldıran yolunda Erzincan'ı ele geçiren Osmanlılar, Bayburt (1514) ve Kemah'ı da (1515) aldılar ve zorlu bir mücadeleden sonra Diyarbakır, Mardin ve mücavir bölge Osmanlı topraklarına eklendi.[296] Selim, ulemanın saygın mensuplarından, Kürt aşiretleri arasında büyük itibar gören İdris-i Bitlisi'nin yardımıyla bazı mahalli Kürt, Türkmen ve Arap beylerini kendi tarafına çekti. İslam memleketleri içinde güvenliğin mevcut olduğu tek yer olarak "memleket-i mahruse-i Rum"u gören Bitlisi, İsmail'in 1501'de Tebriz'i ele geçirmesinin ardından İstanbul'a göçmüş ve Bayezid'in hizmetine girmişti.[297] Selim, sadakat ve işbirlikleri karşılığında aşiretlerin Bitlis, Hasan-Keyf ve İmadiye'yi de içeren kendi geleneksel memleketlerini yönetmeye devam etmelerine izin vermişti.[298]

Selim, Çaldıran sonrasında, Memlukların kendi egemenlikleri altında olduğunu düşündükleri Dulkadıroğulları Beyliği'ne karşı da bir sefer düzenledi. 1514'te, Alaüddevle'nin kardeşi Şehsuvar'ın oğlu Ali Bey'e Dulkadıroğullarının hâkimiyetindeki Bozok Sancağı'na saldırmasını emretti. Şehsuvaroğlu Ali, Bayezid döneminde Osmanlılara sığınmış ve Çaldıran seferi sırasında kendisine büyük hizmetler gösterdiği Selim tarafından Kayseri'ye sancakbeyi yapılmıştı. Bozok'a saldıran Şehsuvaroğlu, Alaüddevle'nin oğlu Süleyman'ı öldürüp, kellesini Selim'e gönderdi.[299] Buna mukabil, Alaüddevle de Selim'in Kemah seferi sırasında Osmanlıların iaşe hatlarına saldırdı. Selim, Kemah'ı aldıktan sonra Rumeli Beylerbeyi Sinan Paşa'yı Elbistan'a gönderdi. Dulkadıroğulları Beyliği Haziran 1515'te fethedildi ve Şehsuvaroğlu Ali, Osmanlı kontrolüne geçen beyliğin başına getirildi.[300]

Selim'in oğluna hediye ettiği, Dulkadıroğulları Beyliği ile Kemah'ın fethini anlatan *Fetihname*'ye göre Alaüddevle'ye saldırılmasının nedeni, Çaldıran seferi sırasında Osmanlılara katılmayışı ve bundan da önemlisi

296 Tansel, *Yavuz*, s. 70-89; İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 261-301.
297 İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, ed. Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş, 2 cilt. (Ankara, tarihsiz), 1. Cilt, s. 59-60.
298 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 236-46; Tansel, *Yavuz*, s. 78.
299 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 96-7.
300 A.g.e., s.97-8.

Safevilere yardım etmesiydi.[301] Daha önce İsmail'le ilişkilerini düzelten Alaüddevle ilerlemiş yaşını mazeret göstererek Çaldıran seferine katılmamış ama kendi hâkimiyetindeki topraklarda Osmanlı güçlerine yiyecek ve hayvan yemi satılmasını yasaklamıştı ve hatta bazı kaynaklara göre, Osmanlı iaşe ve teçhizatlarını yağmalamıştı.[302] Kemalpaşazade'ye göre, sadakati hususunda tutarsızdı, Osmanlılarla Memluklar arasında rüzgâr gibi savruluyordu ve onun tahrikleri iki sultanı karşı karşıya getirmişti.[303] Selim henüz Trabzon'da şehzadeyken, Alaüddevle'nin Osmanlılarla Memluklar arasındaki sürtüşmeden kârlı çıktığını iddia ettiği söylenir.[304] Alaüddevle'nin iki devlet hakkındaki beyanı bu görüşü desteklemektedir: "İki tavuğum var biri altın diğeri gümüş yumurtluyor."[305]

Diplomatik kanallarla önüne geçmeye çalıştığı Osmanlı fethinden mutlu olmayan Memluk Sultanı Kansu Gavri artık yoğun bir baskı altındaydı. Kendisine, Alaüddevle'nin oğluyla vezirinin kesik başını gönderen Selim,[306] Lütfi Paşa'ya göre, aslında fiilen sıradakinin el-Gavri'nin başı olduğunu ilan ediyordu.[307] Böylesi bir tehdit beklenmiyor değildi, çünkü Kansu Gavri Çaldıran'dan kim muzaffer çıkarsa çıksın, savaşın ardından Mısır'ı istila edeceğini düşünüyordu.[308]

Selim aslında istila için sadece bir fırsat çıkmasını bekliyordu. Bayezid'in yenilgisi unutulmamıştı ve Selim'in çehresine "suver-i intikam musavver-u-menkuş idi" [İntikam suretleri resmedilmişti]. [309] Osmanlı kaynaklarına göre, intikam şansı, Şah İsmail'in, Çaldıran'daki hezimetinden sonra Kansu Gavri'yle Osmanlı karşıtı bir antlaşma yapmasıyla geldi.[310]

301 Senemoğlu, *Haydar*, s. 92-3.
302 Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 165-6; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 95-6.
303 Kemalpaşazade, *Tevârih VIII*, s. 115; ayrıca bkz. 117.
304 Tansel, *Yavuz*, s. 101, not 3.
305 Rumlu Hasan, *Ahsenü't Tevârih*, s. 191.
306 Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 99; Michael Winter, "The Ottoman Occupation," *The Cambridge History of Egypt* içinde, 1. Cilt: *Islamic Egypt, 640-1517*, ed. Carl E. Petry (Cambridge, 1998), s. 490-516 arası s. 495'te.
307 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 222.
308 Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (M.S. 1516)*, terc. W. H. Salmon (Londra, 1921), s. 1.
309 Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 174.
310 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-Nâme*, s. 302-3; Celalzade Mustafa, *Selim-Nâme*, s. 173-5; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 222; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 276-7.

Bu tür bir antlaşmanın varlığı tartışmaya açıktır, zira yenilgiden sonra İsmail'in Osmanlı karşıtı bir ittifak için Avrupa'daki devletlere yaptığı gibi Memluklara yaklaştığı bilinse de, Kansu Gavri'nin bunu kabul ettiğine dair ikna edici hiçbir kanıt yoktur.[311] Ne olursa olsun bu iddia Selim'e seferi için gerekli meşruiyeti sağlıyordu; Hoca Sadeddin'e göre bu haklı bir seferdi, çünkü "Düşmene yar olan da düşmendür."[312]

Seferinin gerçek hedefini gizleyen Selim, saldırının hedefi İran'mış gibi hareket etti. Selim'in emirleri doğrultusunda Memluk şehri Malatya'ya uğramadan geçen Sinan Paşa komutasındaki öncü kuvvetin Diyarbakır'a doğru ilerleme talebi Malatya'nın Memluklu valisi tarafından reddedildi.[313] Bu, Selim'in işine geldi ve Memluklarla Safeviler arasında bir antlaşma olduğunun kanıtı olarak yorumlandı.[314] Bununla beraber, niyetini hâlâ gizli tutan Selim, Kansu Gavri'ye bir mektup ve değerli hediyelerle birlikte bir elçi gönderdi.[315] Mektubun üslubu yanıltıcıydı, çünkü el-Gavri'ye "babam" diye hitap ediyor ve Alaüddevle'ye karşı sefere, onun yani el-Gavri'nin izniyle çıktığını bildiriyordu.[316] Şayet Memluklar isteyecek olurlarsa, Şehsuvaroğlu Ali'yi azledeceği teminatını veriyordu. Ayrıca, tacirlerin Kansu Gavri'ye köle getirmesine hiçbir engel çıkarmadığını[317] ve Safevi malı taşımayan Arap, Acem ve Osmanlı tüccarlarına dokunulmadığını belirtiyordu.[318] Bu teminata rağmen, Selim aslında birkaç ay önce tüccarların ve köle tacirlerinin Memluk topraklarına girmesini yasaklamıştı.[319] İbn İyas'ın "bir hile ve oyun örneği" olarak tasvir ettiği Selim'in mektubunun dostane edasının samimiyetine inanmayan Kansu Gavri[320] de Suriye'ye girdi. Halep'e ulaşmış olan sultana bir mektup daha gönderen ve ondan

311 Winter, "Ottoman Occupation," s. 495-6. Ayrıca bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 279-80.
312 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 278.
313 Forrer, *Rustem Pacha*, s. 45-6; Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 274-7.
314 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, 4. Cilt, s. 274-7.
315 A.g.e., s. 278-9.
316 Abdüssamed Diyarbekri, *Tarih*, s. 306-7.
317 Ibn Iyas, *Conquest*, s. 16.
318 Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Études Turco-Safavides, I. Notes sur les blocus du commerce iranien par Selîm Ier," *Turcica* 6 (1975), 68-88 s. 76'da, not 15.
319 Şevval 921'in başlarına ait, Edremit Şeriye Sicilindeki bir madde, bkz. Kamil Su, "Yavuz Selim ve Seferleri," *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi* 16, 93 (Kasım 1940), s. 262.
320 Ibn İyas, *Conquest*, s. 17.

şeker ve şekerleme de rica eden Selim bir kez daha hedefinin Safeviler olduğunu açıklıyordu.[321] Ne var ki Kansu Gavri hâlâ ikna olmuş değildi. İki ordu Ağustos 1516'da Suriye'de Mercidabık'ta karşı karşıya geldi. Savaşın sonunda Memluklar yenilmiş ve Kansu Gavri hayatını kaybetmişti. Osmanlılar, Büyük Suriye'nin ve artık Osmanlı tarafına geçmiş olup daha önce Memluklara tabi olan Ramazanoğulları topraklarının kontrolünü ele geçirdiler. Önce, yeni sultan Tumanbay'ı Osmanlı tabisi olarak Mısır tahtında bırakmayı düşünen (ki bu teklif Memluk hükümdarı tarafından zaten reddedilmişti)[322] Osmanlı kuvvetleri, Kansu Gavri döneminin Hama valisi, Tumanbay'ın ise Şam valisi olan Canbirdi Gazali komutasındaki Memlukları Gazze yakınlardaki Han Yunus'ta yenilgiye uğrattı ve bunu Memluk ordusunun Ocak 1517'de Ridaniye'de Selim karşısında aldığı mağlubiyet izledi. Tumanbay kaçtı, Selim Kahire'ye girdi ve adına hutbe okundu. Üç günlük talan izni verildi ve "dokunulmadık ne bir at, ne bir katır, ne bir elbise kaldı, büyük küçük hiçbir şey kalmadı."[323] Ancak, Tumanbay direnişe devam etti ve Memluklarla Osmanlı güçleri arasındaki savaş Kahire sokaklarında sürdü. Osmanlılar, bu çatışmaları bastırsalar da Tumanbay kaçmayı başardı. O hayatta kaldıkça Kahire tam manasıyla teslim olmayacaktı. Tumanbay şiddetli bir takibin ardından sonunda yakalandı ve Şehsuvaroğlu Ali Bey'e teslim edildi. O da, Memlukların, babası Şehsuvar'ı astığı Bab-ı Züveyle'de Tumanbay'ı astı.[324]

Mekke ve Medine anahtarlarının, bu şehirlerin şerifinin oğlu tarafından Kahire'deyken Selim'e getirilip teslim edilmesiyle,[325] Aşıkpaşazade'nin II. Bayezid için etmiş olduğu "Okunsun hutbesi Kâbe'de ya Rab" duasını[326] Selim gerçekleştirmiş oldu. Mısır'da sekiz ay kalan Selim, Hayırbay'ı Mısır valiliğine atadı. Eski Halep Valisi Hayırbay, Kansu Gavri'yle kötü ilişkileri yüzünden Selim'e casusluk yapmış ve Selim'in zaferinden sonra açıkça Osmanlı sultanına bağlılık yemini etmişti. İstanbul'a dönüş

321 A.g.e., s. 32-3.
322 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 287-8.
323 Ibn Iyas, *Conquest*, s. 114.
324 Winter, "Ottoman Occupation," s. 496-504; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 284-92; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 178.
325 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 292; Tansel, *Yavuz*, s. 195-6.
326 Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, *bab* 163, s. 556.

yolunda Mısır'dan Suriye'ye geçen Selim bir başka Memluk'u, daha önce affettiği Canbirdi Gazali'yi Suriye valiliğine atadı.

Selim'in saltanatı dönemindeki fetihler Osmanlı Devleti'ni büyük bir Asya imparatorluğuna dönüştürdü. Memlukların çöküşü Osmanlılara önemli ticaret yolları üzerinde kontrol imkânı sağladı ve geçici bir süre için bile olsa, İran'la Batı arasındaki temasları zayıflattı. Selim'in 1520'de vefat etmesinin ardından halefi Süleyman Osmanlı hâkimiyetini hem babasının doğuda ele geçirdiği bölgelerde pekiştirmek hem de babasının izinden giderek Osmanlı topraklarını daha da genişletmek için yola koyuldu.

Süleyman'ın, cülusundan sonraki ilk hamlelerinden biri, babasının, ekonomik ve siyasi açıdan olumsuz sonuçlar doğuran çeşitli uygulamalarını kaldırmak oldu. Selim'in zorla İstanbul'a getirttiği ve burada sefalet içinde yaşayan ailelerin Kahire'ye dönüşüne izin verdi.[327] Ayrıca, babasının İran'la ticaret politikasının aksine hareket ederek iki devlet arasındaki ticaret ilişkilerini normalleştirdi.[328] Selim, Çaldıran seferinden önce Osmanlıların Safevi Devleti'yle ticaretini yasaklamıştı. Bunun sonucu olarak, tüccarların malları müsadere edilmiş ve bazıları sert cezalara çarptırılmıştı.[329] Selim, Çaldıran'dan sonra bu yasağı dinlemeyenlerin idam edilmesini ve tüm mal ve mülklerine, zahirelerine ve kölelerine devlet adına el konmasını emretmişti.[330] Selim'in emirleri doğrultusunda, müsadere edilen mallar hazineye devredilmişti ve Bursa ile bazı başka yerlerde tutuluyordu.[331] Osmanlı toprakları genişledikçe, katı bir şekilde uygulanan bu yasağın alanı da genişliyordu.[332] Celalzade Mustafa'ya göre bu yasağın altında, Kızılbaşların güçlerini Anadolu'ya borçlu olduğu gerçeği yatıyordu, zira tüm silah ve teçhizatları buradan gidiyordu.[333] Bununla beraber, yasak Osmanlılara ekonomik açıdan zarar veriyordu; mesela, Bursa'nın meşhur Gelincik Çarşısı "hane-i

327 Kemalpaşazade, *Tevarih-i Âl-i Osman X. Defter*, ed. Şefaettin Severcan (Ankara, 1996), s. 39-40.
328 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 44.
329 Bacqué-Grammont, "Notes," s. 69-73; Su, "Yavuz Selim ve Seferleri," s. 261-2.
330 Şevval 921'in başlarına ait, Edremit Şeriye Sicilindeki bir madde; bkz. Su, "Yavuz Selim ve Seferleri," s. 262; Tansel, *Yavuz*, s. 84.
331 Celalzade Mustafa, *Geschichte Sultan Süleymān Ḳānūnīs von 1520 bis 1557 oder Ṭabaḳāt ül-Memālik ve Derecāt ül-Mesālik von Celālzāde Muṣṭafā genannt Ḳoca Nisāncı*, ed. Petra Kappert (Wiesbaden, 1981), s. 27b.
332 Bacqué-Grammont, "Notes," s. 77-8.
333 Celalzade, *Ṭabaḳāt*, 27a.

viran-i acuze, külbe-i ahzân-ı pür-sûze" [yaşlı kadının viran hanesi, yanmış keder ve hüzün evine] ve ipek bulunup kumaş üretilemediği için atölyeler "güli savulmuş gülşene, suyu soğulmuş değirmene" dönmüştü.[334] Bu yasağın uygulanmasının bir diğer neticesi, mallarına haksızca el konulan suçsuz tüccarların cezalandırılmasıydı. Selim'e ulaşan şikâyetlerin hiçbir etkisi olmamış, kendisi sadece sabır tavsiye etmişti.[335] Bu durumun aksine, Süleyman hem yasağı kaldırdı hem de Osmanlı tebaası ya da İranlı tüccarların mallarının müsadere edildiğini ispatladıkları vakalarda, malları ya iade edildi ya da bu tüccarlara tazminat ödendi.[336] Bu politika, bir taraftan, hâkimiyeti altındaki topraklarda iktidarını pekiştirme girişiminin önemli bir merhalesiyken, diğer taraftan, paraya ihtiyacı bulunan Süleyman açısından önemli bir gelir kaynağının tekrar kazanılmasını temsil ediyordu.

Babası gibi güçlü bir padişahın yerini dolduramayacağına dair kuşkular başlarda Süleyman'ın işini güçleştirdi. Bu kuşkucuların başında, Selim'in vefatını öğrenir öğrenmez harekete geçen Canbirdi Gazali geliyordu. Memluklar ve halk arasında kayda değer düzeyde desteği bulunan Canbirdi Gazali, Şubat 1521'de Osmanlılar karşısında yenilgiye uğradı.[337] Canbirdi Gazali'nin isyana katılması yönündeki çağrısına rağmen,[338] Mısır Valisi Hayırbay Osmanlılara sadık kaldı. Onun ölümünden sonra, 1523 ve 1524'te başka isyanlar çıktı. Hayırbay'ın 1522'deki vefatı üzerine vali olarak atanan Mustafa Paşa'nın İstanbul'dan gelmesi üzerine Memluk devlet görevlileri arasında bir dizi isyan baş gösterdi ama bunlar kolayca bastırıldı.[339] Mustafa Paşa'nın yerine Kasım Paşa geçti ve 1523'te ikinci vezir Ahmed Paşa vali oldu. Ahmed Paşa etrafında topladığı yerel güçlere güvenerek derhal başkaldırdı ve kendini sultan ilan etti. "Hain" olarak hatırlanan Ahmed

334 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 43.
335 Celalzade, *Ṭabaḳāt*, s. 27b.
336 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 44 ile not 38; Celalzade, *Ṭabaḳāt*, s. 27b-28a.
337 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 244-5; Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi. Metin (926-1003/1520-1595)*, ed. Şevki Nezihi Aykut, 3 cilt. (Ankara, 2004), 2. Cilt, s. 5-16; David Ayalon, "The End of the Mamlūk Sultanate (Why Did the Ottomans Spare the Mamlūks of Egypt and Wipe Out the Mamlūks of Syria?)," *Studia Islamica* 65 (1987), 125-48 s. 136-40'ta; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 307; Hüseyin G. Yurdaydın, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri* (Ankara, 1961), s. 6-12.
338 Ayalon, "End," s. 138.
339 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 251-2; Winter, "Ottoman Occupation," s. 513-14.

Paşa sonunda yakalandı ve 1524'te idam edildi.[340] Süleyman bunun ardından Mısır'a sadrazamı İbrahim Paşa'yı gönderdi.[341] İbrahim Paşa, Ahmed Paşa'yı destekleyen Arap şeyhlerini asıp yeni bir kanun, *Kanunname-i Mısır*, çıkararak Osmanlı hâkimiyetini sağlam biçimde kurdu.[342]

Yeni ve uzak Mısır vilayetinde isyanlar patlak verirken, merkezin daha yakınlarında, Anadolu'da da ayaklanmalar meydana geliyordu. 1520 başında, Şah Veli bin Celal önderliğinde Tokat bölgesinde büyük bir ayaklanma çıktı.[343] Osmanlılar isyanı başarıyla bastırıp Şah Veli'yi öldürdüler ve takipçilerinin birçoğunu katlettiler ama bu süreçte büyük zayiat da verdiler.[344] Osmanlı kuvvetlerini Anadolu'da meşgul ederek Safevilere karşı girişilecek başka bir seferi önlemek isteyen İsmail'in müritleri isyana tahrik edilmişlerdi. Safevi kışkırtmasının ayaklanmada bir rol oynadığı kabul edilse dahi, Selim'in Sünni olmayan ahaliye yönelik baskıları ve dışlayıcı yaklaşımının yanı sıra izlediği politikalar yüzünden bölgede artan ekonomik güçlükler halkı devletten uzaklaştırmış ve isyan için olgun bir ortam meydana getirmişti.

Tezi, genel olarak kabul edilen görüşe aykırı olan Akdağ'a göre, Selim vefat ettiğinde Osmanlı hazinesi neredeyse tamtakırdı. Dolayısıyla yeni seferler için gelire ihtiyaç vardı. Süleyman bu duruma karşı tedbir olarak, araziden elde edilen gelirleri artırmak amacıyla yeni arazi tahrirleri yapılmasını emretti. Vilayetlere gönderilen yetkililer belli sipahi dirliklerini yeniden kaydederek bazı arazilerin kayıtlı hasılatını yükselttiler. Bu şekilde, hazineye büyük bir gelir kazandırdılar[345] ve nüfus sayımı sayesinde bu bölgelerdeki merkezi otoriteyi güçlendirdiler.[346] Bununla birlikte, her ne kadar bu yeni

340 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 252-3; Winter, "Ottoman Occupation," s. 514-15; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 318-20.
341 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 253.
342 A.g.e.; Winter, "Ottoman Occupation," s. 515; Ömer Lütfi Barkan, "CV Mısır Kanunnâmesi," *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (İstanbul, 1943), s. 355-87; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 320-1.
343 Her ne kadar bu dervişin ismi kimi kaynaklarda Celal olarak geçse de Jean-Louis Bacqué-Grammont'a göre Celal onun babasının ismiydi. Bkz. Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Etudes turco-safavides, III. Notes et documents sur la révolte de Şâh Velî B. Şeyh Celâl," *Archivum Ottomanicum* 7 (1982), 5-69 arası s. 17-23'te.
344 A.g.e., s. 27-67.
345 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 118-20; Akdağ, *Tarihi*, s. 687-8.
346 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 342.

kayıtların amacının "emvâl-i şâhî ve padişâhî alâ vechi'l-kemâl mahfûz ve mazbut, ahvâl ü ef'âl-i re'âyâ ve sipâhî birbirine merbut olmağ içün" [padişah malları tam olarak (kemal üzere) korunmuş ve zapt edilmiş, halkın ve sipahinin hal ve hareketi birbirine bağlı ve uygun olması için] olduğu söylense de,[347] ortaya çıkan sonuç toplumsal düzende yaşanan çöküştü. 1526'da Bozok Türkmenleri arasında, yetkililerin yükseltilmiş olarak kaydettikleri vergilerin yarattığı rahatsızlık bir başkaldırıya dönüştü ve bunu Güney ve İç Anadolu boyunca birbiri ardı sıra patlak veren isyanlar izledi. Ankara-Kırşehir bölgesinde 1528'de çıkan isyanın önderliğini Hacı Bektaş-i Veli'nin soyundan Kalender yapıyordu. Kalender, aralarında tımarlarını kaybeden sipahilerin de bulunduğu devasa bir taraftar kitlesi topladı. Osmanlı Devleti, en sonunda bu isyanları bastırmayı başarmış olsa da, bunu büyük bir güçlük ve pek çok can kaybıyla yapabilmişti.[348] Safevi Devleti doğrudan bu isyanlara karışmış olmasa da cazip ve alternatif bir iktidar merkezi sunuyordu ve Safevilerin bu olaylar üzerinde etkisinin bulunması da hayli muhtemeldir.[349] Nitekim isyancıların genellikle "diyar-ı şarka,"[350] yani "kızılbaşa,"[351] yönelmesi bu olaylardaki dolaylı Safevi etkisini açıkça göstermektedir.

Bu ayaklanmalar, Safevilerin Osmanlı toprakları içindeki tehlikeli nüfuzunu bir kez daha açığa çıkardı. Şah Veli isyanının açık bir şekilde gösterdiği üzere, İsmail, Çaldıran'daki yenilgisinden sonra bile, hâlâ Anadolu'da yüksek bir itibara sahipti ve ölümü dahi manevi gücünü hiçbir bir şekilde azaltmadı. Süleyman bundan otuz yıl sonra bile hâlâ İsmail'in halk üzerindeki etkisinden endişe duyuyordu. Bir zamanlar Şah İsmail'e ait olan deri bir ayakkabının hamile kalamayan kadınlara şifa olduğunu iddia eden bir adamın takip edilip yakalanmasını ve ayakkabıya el konmasını emretmişti.[352] Safevi önderin manevi gücüne olan inanç ve sadakati, İsma-

347 A.g.e.; Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Târîhi*, 2. Cilt, s. 81.

348 Peçevi, *Tarih-i Peçevi*, 2 cilt. (İstanbul, 1283/1866-87), 1. Cilt, s. 117-23; Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 342-3; Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 118-22; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 310, 346-7; Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Un rapport inédit sur la révolte anatolienne de 1527," *Studia Islamica* 62 (1985), 155-71 arası s. 160-4'te.

349 Bacqué-Grammont, "1527," s. 160.

350 A.g.e., s. 165.

351 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 346.

352 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/ 1565-1566), Özet ve İndeks* ve *Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1994), no. 205 (8 Sefer 973/ 4 Eylül 1565). Michele Membré bizzat tanık olduğu, Tahmasp'ın ayakkabısına şifa

il'in oğlu ve halefi Tahmasp'ta da açıkça görmek mümkündür. Osmanlılarla Venedik arasındaki 1537-40 savaşı sırasında Osmanlılara karşı bir ittifak arayışı çerçevesinde Tahmasp'a gönderilen Venedik Elçisi Michele Membré, Adanalı bir Türkmenin şahın mendilini, karşılığında bir at vererek büyük bir güçlükle elde etmeyi nasıl başardığını anlatır. Türkmen, şahı rüyasında gören ve ona ait bir kumaş parçası isteyen hasta babasının mendili alınca iyileşeceğine inanıyordu.[353]

Dolayısıyla, Süleyman da babası ve dedesi gibi, Safevi Devleti'ni kendi topraklarındaki düzene büyük bir tehdit olarak görüyordu. Süleyman da babasına benzer şekilde, tahta çıktığından itibaren, Safevi Devleti hakkındaki istihbarata büyük bir önem verdi ve İsmail'in hareketlerini yakından izledi.[354] İsmail'in, Canbirdi Gazali'nin başkaldırısına doğrudan dâhil olduğunu gösteren bilgiyle birlikte Şah Veli isyanının emrini verdiği istihbaratı bu olayları sadece bir iç mesele olmaktan öteye taşıdı.[355] Ayalon'un, İsmail'le Canbirdi Gazali arasında bir bağlantı olduğuna dair hiçbir kanıt olmadığını iddia etmesine rağmen,[356] Canbirdi Gazali'nin İsmail'le irtibatta olduğuna dair Selim'e daha önce istihbarat ulaşmıştı.[357] İsmail'le birlikte hareket ettiği kuşkusu, 1522'de, hem Şah Veli hem de Canbirdi Gazali isyanlarının bastırılmasında çok önemli bir rol oynayan Şehsuvaroğlu'nun[358] kellesine mal oldu. Bağımsızlık istediği[359] ve bundan dolayı İsmail'le bağlantıya geçtiği söylentisi Süleyman'a ulaşınca[360] Şehsuvaroğlu ile oğulları öldürüldü ve ülkesi bir eyalete dönüştürüldü.

Süleyman açısından, doğudaki barış batıdaki seferlerinin başarısı için şarttı ve Anadolu'daki sorunlar bu seferleri baltalıyordu. Mesela,

gücünün atfedildiği bir olay nakleder. Bkz. Michele Membré, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, terc. ve ed. A. H. Morton (Wiltshire, 1999), s. 42.

353 Membré, *Mission*, s. 41.

354 Allouche, *Ottoman-Safavid*, s. 132.

355 Hadidi, *Tevârih*, s. 422-4; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 308, not 1.

356 Ayalon, "End," s. 140.

357 357 E.5469/2, E.6627/2 ve E.1021, Topkapı Sarayı Arşivi, Jean-Louis Bacqué-Grammont, 'Ṣâh İsma'îl et la révolte de Cânberdi Gâzalî'içinde, Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins* içinde, s. 278, 282 ve 288.

358 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 244.

359 Hadidi, *Tevârih*, s. 436; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 103-5; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 309-10.

360 Ayalon, "End," s. 140; Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s. 104; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 309.

1526'da Süleyman, Anadolu'da çıkan büyük bir isyandan dolayı Macaristan'daki seferi alelacele bırakıp geri döndüğünde olan buydu.[361] İsmail'in bir elçi gönderdiği[362] Süleyman tamamen barış yanlısı değildi ama diğer taraftan İsmail'e karşı hemen bir sefere girişme fikri de ona cazip gelmiyordu.[363] Süleyman ancak İsmail'in ölümünden ve muhalif Kızılbaş unsurlarla bir iktidar kavgasının içine düşen 10 yaşındaki oğlu Tahmasp'ın tahta çıkmasından sonra –Tahmasp bu grupları ancak 1553'te kontrol altına alabilmişti–[364] yeni Safevi hükümdarına bir mektup gönderip, onu "otağ-gerdun-nitak"ı [saltanat otağını] Safevi topraklarına kurmakla ve şayet Tahmasp ecdadı gibi bir şeyh olmazsa, "karınca olup toprağa girsen ve kuş olup havaya uçsan bile" diyerek onu bulup yok etmekle tehdit etti.[365]

Bu kavgacı dile rağmen, aynı anda iki cephede savaşamayan Süleyman aslında doğuya sefer düzenlemeyip bunun yerine, batı üzerinde yoğunlaştı. Dolayısıyla Safevi Devleti'ndeki iç karışıklıklardan istifade eden Osmanlılar yerine Özbekler olduğu gibi, Macaristan'la meşgul olan Süleyman, Bağdat'ın Safevi-karşıtı hanı Zülfikar'ın (Zülfikar Sultan Mausilli) kendisine şehrin anahtarlarını takdim etmesi ve adına hutbe okutmasıyla sunduğu fırsatı da kullanamadı. Osmanlılardan destek alamayan Zülfikar, Tahmasp'ı destekleyen kardeşleri tarafından öldürüldü.[366]

Süleyman 1530'ta Safevi Devleti'nin önde gelen şahsiyetlerinden biri olan Azerbaycan Valisi Ulama Han'ın Osmanlılara iltica etmesine izin verdi. Ulama Han, İsmail'in devletinin kuruluşunda büyük bir rol oynayan Anadolu kökenli Tekelü boyunun mensubuydu. Dirliğine el konulmasından ötürü Şah Kulu isyanına katılmış ve daha sonra İsmail'e sığınanlar arasında yer almıştı.[367] Ulama Han'ın şimdi Osmanlılara sığınmasının nedeni, diğer aşiretlerin, Safevi Devleti içindeki en güçlü boy olan Tekelü'ye karşı yıkıcı bir saldırıya

361 Kemalpaşazade, *Tevarih X*, s. 341; Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Târîhi*, 2. Cilt, s. 80-1.
362 Allouche, *Ottoman-Safavid*, s. 132.
363 Jean-Louis Bacqué-Grammont, "X Soliman et le "désengagement à l'est"," Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins* içinde, s. 377.
364 Morgan, *Medieval Persia*, s. 124-6; Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire* (Londra ve New York, 2006), s. 26-7.
365 Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 125-6.
366 Celalzade, *Ṭabaḳāt*, s. 242a-242b; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 175; Roemer, "The Safavid Period," s. 240-1; Allouche, *Ottoman-Safavid*, s. 137.
367 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 32.

geçmesi ve bunun ardından Tekelü boyunun Safevi yönetimindeki nüfuzunu kaybetmesiydi.[368] Süleyman, ona Safevi sınırındaki Diyarbakır'da "yarar" bir sancak vererek,[369] Safevilere yönelik niyetlerini belli etmiş oldu. Ulama Han, Osmanlı tarafına geçerken, Selim'in saltanatı sırasında Osmanlı egemenliğini kabul eden Bitlis Hanlığı'nın başı IV. Şeref Han ise Safevi saflarına geçti. Lütfi Paşa'ya göre, Şeref Han'ın sadakati her zaman kuşkuluydu.[370] Ancak, Şeref Han'ın torunu ve *Şerefname* müellifi, bu taraf değiştirmenin suçunu, Lütfi Paşa'nın imasının aksine Osmanlılara karşı sadakatsiz oluşunda değil, Ulama Paşa'nın ona karşı çevirdiği entrikalarda bulur. *Şerefname*'ye göre, Ulama Han, İstanbul'a geldiğinde, Şeref Han'ın Safevilere yakınlık duyduğunu iddia etmişti. Bunun sonucunda, Bitlis Hanlığı'nın doğrudan Osmanlı Devleti'ne katılması için emirler verilince, Han'ın Tahmasp'ın yardımına başvurmak dışında bir seçeneği kalmadı.[371] Bunun ardından Tahmasp, Bitlis'i himayesine aldı. Süleyman, 1532'de Ulama Han'ı Bitlis Beylerbeyliği'ne atadı ve kendisiyle birlikte Diyarbakır Beylerbeyi Fil Yakup Paşa'yı Şeref Han'ın üstüne gönderdi ama Şeref Han, Safevilerin yardımıyla ilk saldırıyı atlattı.[372] Ulama Han, diğer Kızılbaş emirlerinin de Osmanlılara katılacağına iddia ederek, Süleyman'ı Tahmasp'a karşı bir ordu göndermesi için ikna etmeye çalışıyordu.[373] Sürekli olarak Süleyman'a Tahmasp'ın Özbekler, Moğollar ve Tatarlarla meşgul olduğuna dair haberler gönderiyor ve "Azerbaycan ve Acem Irak'ının savunmasız" olduğunu iddia ediyordu.[374] Bir kez daha Şeref Han'a karşı gönderilen Ulama Han ve Fil Yakup bu kez başarılı oldular. Şeref Han öldürüldü ve Bitlis Eylül 1532'de ele geçirildi.[375] Süleyman, hanlığı doğrudan Osmanlı Devleti'ne dâhil etmek yerine, Şeref Han'ın Osmanlılara teslim olan oğlu III. Şemseddin'e sancağı ocaklık olarak verdi.[376]

368 A.g.e., s. 60-2; Roemer, "The Safavid Period," s. 241.
369 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 270.
370 A.g.e.
371 Şeref Han, *Şerefname: Osmanlı-İran Tarihi*, terc. Mehmet Emin Bozarslan (İstanbul, 1971), s. 180; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 128-9.
372 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, terc. R. M. Savory, 2 cilt. (Boulder, Colo., 1978), 1. Cilt, s. 110; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 129.
373 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 62.
374 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, c. 110.
375 Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 131-2; Şeref Han, *Şerefname*, s. 182.
376 Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 132.

Süleyman, Haziran 1533'te bir başka Macar seferinin sona ermesiyle birlikte, doğu seferine çıkılmasına karar verdi. Tahmasp hâlâ Özbeklerle çatışma içindeyken,[377] Osmanlı ordusu Ekim 1533'te Veziriazam İbrahim Paşa komutasında doğuya doğru yürüyüşe geçip, Adilcevaz, Erciş, Van ve Ahlat kalelerini aldı ve 1533-4 kışını Halep'te geçirdi. İbrahim Paşa, Tahmasp hakkında istihbarat toplayarak bunu İstanbul'daki Süleyman'a iletti.[378] Süleyman'ın ordunun başında bulunmak yerine İstanbul'da kalması, asker arasında homurdanmalara neden oldu. "Şaha şah gerek"tiği için Süleyman'ı başlarında istiyorlardı.[379] İbrahim bu huzursuzluğu Süleyman'a nakletti ama onu beklemeden, baharda Tebriz'e doğru yola çıktı ve Tahmasp'ın güçleriyle karşılaşmadan Temmuz 1534'te şehre girdi. Azerbaycan, yeni bir beylerbeyliği olarak imparatorluğa eklendi.

Süleyman, 1534 güzünde İbrahim Paşa'nın komutasındaki orduya yetişti fakat Safevi güçleri doğrudan herhangi bir çatışmadan kaçındıkları için, Bağdat'a yöneldi ve son derece zor bir yürüyüşten sonra Aralık 1534'te şehre ulaştı. Şehir hiçbir direniş göstermeden düştü.[380] Yeni Irak Eyaleti'nin Osmanlı idaresi için temel teşkil edecek bir *adaletname* çıkaran Süleyman, Safevilerin dayattığı ağır vergilendirmeyi feshetti. Şehirde kaldığı sırada, gerek Bağdat'ta gerek başka yerlerde hem Sünniler hem de Şiiler için kutsal olan çeşitli şahsiyetlerin türbelerini ziyaret etti, bu tür yerleri tamir ettirdi ve fakirlere sadaka dağıttı.[381]

Süleyman Bağdat'tayken, Tahmasp'ın Tebriz'i geri aldığı ve Tebriz ile Van bölgesinin korunmasından sorumlu Ulama Paşa'nın Van Kalesi'ne sığındığı haberi geldi. Ulama'yı "hasmı" gören Tahmasp[382] kaleyi kuşattı. Süleyman yedek kuvvet gönderdi ama kış koşullarının engellemesi yüzün-

377 M. Tayyib Gökbilgin, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhatı," *Belleten* 21, 81-84 (1957), 449-81, bel. I-II, s. 463-5.
378 A.g.e., bel. III, s. 466.
379 Celalzade, *Ṭabaḳāt*, s. 249a; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 178. Benzer bir rivayet için bkz. Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 111.
380 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 273; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 111, 113; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 351-2.
381 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 273-4; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 184-7; Halil İnalcık, "Adâletnâmeler," *Türk Tarih Kurumu Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2, 3-4 (1965), 49-145 arası s. 140-2'de.
382 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 64.

den herhangi bir çatışmaya girilmeden sefer sona erdi.[383] Basra Hâkimi Raşid ibn Makamis 1538'de oğlunu Edirne'ye gönderip Osmanlıya tabi olmayı kabul ettiğini bildirdi. Kendisini beylerbeyi olarak atayan Süleyman, yerel yönetimi tanıdı.[384] Süleyman'ın doğu seferi Tahmasp'a karşı herhangi bir nihai zafer kazanılamadan sona erdi, oysa İbrahim Paşa, Şehzade Mustafa'ya gönderdiği mektupta İran'ın "bilküllliye şimşir-i adüvgir ile zabt olun"duğu [tamamen düşman kıran kılıç ile zapt edildiği] bildiriyordu.[385] Bununla birlikte, Bağdat'ın alınmasıyla, Osmanlılar hâkimiyetlerini güneye doğru genişlettiler ve Gürcistan'ın fethiyle Erzurum Beylerbeyliği'ni tesis ettiler.

İran seferlerinin Osmanlılara maliyeti, bilhassa ekonomik açıdan ağır oldu ve her ne kadar Osmanlı ordusu yenilmezliğini korumuş olsa bile savaştan çok az şey kazandı. İklim ve çetin arazi koşulları büyük sorunlar oluşturdu;[386] mesela, ordu Bağdat yolundaki Sultaniye'deyken kar fırtınasına yakalanınca askerler donarak öldü ve mühimmat harap oldu. İskender Bey Münşi'nin yer verdiği bir beyitte olay şöyle tasvir edilir:

Sultaniye'ye o muhteşem çayırlığa gittiğimde
Orada kefensiz ve mezarsız binlerce cesedin uzandığını gördüm
Dedim, "Kim katletti tüm bu Osmanlıları?"
Sabah esintisi cevapladı, "Ben yaptım."[387]

Ancak, Osmanlılara en fazla zararı, Tahmasp'ın geçtiği yerleri yakıp yıkarak çöle çevirme taktiği vermişti ki babası da aynı taktikten ziyadesiyle yararlanmıştı. Tahmasp için, Osmanlıları etkisiz kılmanın en iyi yolu onları ikmalsiz bırakmaktı.[388] Aynı taktiği daha sonraki savaşlarda da başarıyla kullandı. Mesela, 1548-9'daki seferde, Tahmasp adamlarına Tebriz ile

383 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 274-6; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 187-8.
384 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 352, not 2; Jean-Louis Bacqué-Grammont, Vivianne Rahmé ve Salam Hamza, "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546," *Eurasian Studies* 3, 1 (2004), 1-33 arası s. 1.
385 Çağatay Uluçay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar," *Kanunî Armağanı* içinde (Ankara, 2001), s. 226-57 arası s. 256.
386 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 62-3.
387 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 112.
388 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 65, not 28.

Osmanlı sınırı arasındaki arazinin çöle çevrilmesini emretti, "öyle ki tek bir hububat ya da ot izi kalmasın."[389] Bunun farkında olan Osmanlılar, İran seferlerine önceden geniş çaplı hazırlıklar yaptıktan sonra çıkıyorlardı. 16. yüzyılın ortalarında, Habsburg Elçisi Busbecq, Osmanlıların İran'a gerçekleştirdikleri seferde, diğer seferlerin aksine, yük hayvanlarına "başta pirinç olmak üzere her türlü tahıl" yüklendiğini not edip, buna sebep olarak, Safevilerin ülkesinin Busbecq'in kendi ülkesi kadar verimli olmamasına ilaveten "memleketleri işgal edilince her şeyi tamamen yıkıp yakmanın ve bu sayede düşmanı gıda kıtlığından dolayı geri çekilmek zorunda bırakmanın orada yaşayanların âdeti" olduğu gerçeğiyle ilgili olduğunu beyan eder.[390] Tüm bu tüm gıda maddelerinin taşınması sefere ve halka yüksek bir maliyet yaratıyordu: Sefer için gerekli çok sayıda devenin kirasını ödeyebilmek için 1534'te Larende halkına *nüzül* (para toplama) salınmıştı.[391]

1533-5 seferinden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler gerginliğini muhafaza etti. Sınır bölgesi boyunca çatışmalar yaşandı.[392] Osmanlı-Safevi ticareti devam etmesine rağmen, çok zor şartlarda gerçekleşiyordu.[393] Safeviler bir yıpratma savaşı yürütürken, Süleyman askerini boş yere zayi etmekten kaçınıyor ve sınır boylarındaki beylerine gereksiz çatışmalardan uzak durmalarını emrediyordu.[394] Bununla birlikte, Süleyman hudutlardaki Osmanlı gücünün sınırlarının farkındaydı ama beylerinin etkili bir şekilde durumun üstesinden gelememelerine öfkeleniyordu. Safevilerin Ahtamar'da inşaat halindeki bir kaleye saldırıp taşlarını "denize," yani Van Gölü'ne, atması olayında Diyarbakır beylerbeyinin verdiği yetersiz karşılığa sinirlenen Süleyman, "serhaddin ahvali böyle mi tedarik olunur" diye ona çatıyordu.[395]

389 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 120-1.

390 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*, terc. Edward Seymour Forster (Oxford, 1968), s. 109-10.

391 Alaaddin Aköz (ed.), *Kanunî Devrine Ait 939-941 / 1532-1535 Tarihli Lârende [Karaman] Şer'iye Sicili. Özet-Dizin-Tıpkıbasım* (Konya, 2006), *ferman* 32.1, 34.1 ve 35.1, s. 17-20.

392 Mesela, bkz. Halil Sahillioğlu (ed.), *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (İstanbul, 2002), no. 151-2 (Şevval 951/Aralık-Ocak 1544-5); no. 487 (Zilhicce 951/ Şubat-Mart 1545).

393 Membré, *Mission*, s. 11; Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 381 (Muharrem 952/Mart-Nisan 1545).

394 Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 151 (Şevval 951 Aralık-Ocak 1544-5); no. 294 (Zilhicce 951 Şubat-Mart 1545).

395 Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 499 (Zilhicce 951/Şubat-Mart 1545).

Süleyman'ın sınırı kapatmaya yönelik tüm girişimlerine rağmen, sınır tam bir kevgir gibiydi: Kaçakçılık ve halkın göçü her şeye rağmen devam ediyordu. Michele Membré 1539'da hayvanlarıyla birlikte Erzincan'dan Tahmasp'ın ülkesine göç eden ve ona biat eden 800 hanelik bir Türkmen grubundan bahseder.[396] Süleyman'a "yarar" atlarla katırların Osmanlı ülkesinden "aduy-u makhur" (Safeviler, gayet iyimser bir şekilde, böyle "mağlup düşman" olarak biliniyordu) topraklarına gittiği haberi ulaşınca, Bağdat beylerbeyine buna engel olmasını emretti.[397] Eğer Lütfi Paşa'nın anlatımını kabul edersek, Tahmasp'ın Osmanlılara yönelik tehdidinin uluslararası bir boyutu vardı. Lütfi Paşa'ya göre Macar seferlerinden önce, Osmanlı himayesindeki Macaristan Kralı Yanoş Zapolya, Tahmasp'la irtibata geçerek, Osmanlılara iki cepheden saldırmayı teklif etmişti. Süleyman, bunu duyunca, her iki cephe hattına da asker göndermiş ve kendisi İstanbul'da hazır bir vaziyette beklemişti. Tahmasp'ın harekete geçmemesi ve Macaristan'daki durumun daha acil bir hâle gelmesi üzere, Süleyman dikkatini batıya yöneltmişti.[398]

Batıda durumun istikrara kavuşmasıyla, Süleyman Safevilere karşı yeni bir sefer planladı. Mart 1545'te, Safeviler tarafından 1538'de ele geçirilen Şirvan'ın ileri gelenlerine bir mektup yazarak, "Kızılbaşların... evvelkinden daha ziyade ihanetler edüp" Şirvan'da "zulm ve cevrle [haksızlıkla] malların aldıkların"[399] iddiasıyla Safevilere karşı bir sefer düzenlemeye karar verdiğini bildiriyor ve Osmanlı görevlisi Maksud Ali Bey'e gerekli yardımın sağlanmasını istiyordu.[400] Süleyman'ın beklediği fırsat, Safevi fethinden itibaren Şirvan valiliğini yapan ve kaderin cilvesine bakın ki Süleyman'ın atıfta bulunduğu zulümden sorumlu kişi olan Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza'nın[401] 1547'de kardeşine karşı başlattığı isyanın başarısızlığa uğramasından sonra Osmanlılara sığınmasıyla ortaya çıktı.[402] Elkas Mirza'nın varışı

396 Membré, *Mission*, s. 18.
397 Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 381 (Muharrem 952/Mart-Nisan 1545).
398 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 292.
399 Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 451 (Muharrem 952/Mart-Nisan 1545).
400 Sahillioğlu, *E-12321 Numaralı Mühimme*, no. 452 (Muharrem 952/Mart-Nisan 1545).
401 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 273.
402 J. R. Walsh, "The Revolt of Alqas Mirza," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 68 (1976), 61-78 arası s. 76-7'de.

Süleyman için "hayli hazlar ve sürûrlar" kaynağı oldu[403] ve Mirza'yı o kadar iyi karşıladı ki[404] Lütfi Paşa'ya göre "Alkas Acem vilayetinde anın gibi ala ve şerif makamları düşünde dahi görmezdi."[405] Elkas sadece görkemli bir şekilde karşılanmakla kalmamış, çok değerli hediyelere de boğulmuştu.[406] Süleyman'ın Elkas Mirza'ya bu kadar yüksek alaka göstermesi herkesi memnun etmedi. Devrin önde gelen âlimlerinden Şeyh Bali Efendi, Süleyman'ın damadı Sadrazam Rüstem Paşa'ya gönderdiği bir mektupta, Süleyman'ın davranışını açık açık eleştiriyordu. "Şayet biz, Elkas'ı ya da başka birini paye ve ihsanlara gark etsek bile, bundan ne fayda elde ederiz?" diye soruyor ve "bunlar [Kızılbaşlar] dalalet tohumları ve cehennem ateşinin... kıvılcımlarıdır ... Ölü ya da diri, İslam mülkü için zarardan başka bir şey değiller ve buradan defedilmeleri büyük saadettir."[407] İstanbul halkı da padişahın, kökeni itibariyle bir hain ve kâfir olan ve kendi canını kurtarmak için Osmanlıya sığınan Elkas Mirza gibi biri için bu kadar cömertçe ihsanda bulunmasını eleştiriyordu. Süleyman, bunu devletin izzeti için yaptığını söyleyerek bu eleştiriler karşısında kendisini savunmak zorunda kalmıştı.[408]

Elkas Mirza'nın Osmanlılara sığınması Süleyman açısından "kendisine İran'a boyun eğdirme vasıtasını sunduğu için eşi bulunmaz bir şanstı."[409] Süleyman, Elkas Mirza'yı kullanarak, Tahmasp'ı indirip, tahta bir Osmanlı kuklası olarak Elkas Mirza'yı çıkarmanın mümkün olduğunu hesap ediyordu.[410] Bir Venedik elçisinin raporuna göre, Elkas Mirza'nın gayesi Süleyman'ı, kardeşi Tahmasp'a karşı bir sefere girişmeye ikna etmekti[411] ve her ne kadar bir süredir Süleyman'ın zihninde zaten böyle bir sefer düzenleme fikri bulunmasına rağmen aslında bunu başardı da.[412]

403 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 301.
404 Uluçay, "Vesikalar," s. 251.
405 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 301.
406 Forrer, *Rustem Pascha*, s. 149.
407 Minorsky, "Bālī-Efendi," s. 447-8.
408 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 269; Ebru Boyar ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge, 2010), s. 45.
409 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 115.
410 Walsh, "Alqas Mirza," s. 77.
411 *Relazione di Alvise Renier, Relazioni di ambasciatori veneti al senato* içinde, 14. Cilt: *Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)*, ed. Maria Pia Pedani-Fabris (Padua, 1996), s. 72-3.
412 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 268; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 115-17.

Elkas Mirza ve Ulama Paşa'yı öncü bir kuvvetle gönderen Süleyman, henüz sefer mevsimi başlamadan aceleyle ordusunun başında yola çıktı.[413] 1548 yazında Tebriz'e ulaştı ve şahın ordusu geri çekildiği için direnişle karşılaşmadan şehre girdi. Ne var ki şehir talan edildiği ve Osmanlılar "ne insanlar ne de hayvanlar için yiyecek hiçbir şey bulamadıkları" ve bundan dolayı birkaç bin at ve katırları açlıktan öldüğü için Tebriz'de ancak dört gün kalabildiler.[414] Tebriz'den çekilen ordu, "Tahmasp memleketinin serhaddi ve kalesi" olarak tanımlanan Van Kalesi'ni aldı.[415] Bu kale iki devlet arasında sürekli olarak ihtilaf konusu olmuştu.

Her zamanki tahrip etme taktiklerine başvuran Safeviler Adilcevaz, Muş, Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Kars etrafındaki sınır bölgelerinde geniş çaplı baskınlar yapıyor[416] ve bu mıntıkayı hayatta kalmanın mümkün olmadığı çorak bir araziye çevirerek Osmanlıların doğuya doğru ilerleyişini engellemeyi amaçlıyorlardı.[417] Süleyman, Tahmasp'ın peşinden gitmeyi çok istese de bu yakıp yıkarak çöle çevirme taktiği ve ordusunun gücünü muhafaza etme arzusu ona, Tahmasp Osmanlı toprağını tahrip etmeye devam ederken, Diyarbakır'da kalma dışında bir seçenek burakmadı.[418]

Süleyman, Tahmasp'ın yaptıklarının intikamı için, Elkas Mirza'ya İran topraklarını yağmalamasını emretti. Süleyman, Elkas Mirza'nın sipahilerin ve İran sınırındaki beylerin ekseriyetinin kendisine destek olmak için ayaklanacakları iddiasına inanmıştı ama bu gerçekleşmedi.[419] Elkas Mirza'nın "Kalplerinde [Kızılbaş aşiretleri] beni destekliyorlar. İran toprağına ayak basayım, akın akın bana gelecekler" şeklinde tekrarladığı güvenceleri ve büyük miktarlarda ganimetle dönme vaadi Süleyman'ı kendisini Tahmasp'ın topraklarına göndermek için cesaretlendirdi.[420] Elkas Mirza, Isfahan, Kum ve Kaşan'dan, söz verdiği üzere Kızılbaşların desteğiyle

413 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 301.
414 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 119. Ayrıca bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 303.
415 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 303.
416 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s.. 274-5, Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 119.
417 Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 67.
418 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 67.
419 A.g.e.
420 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 304; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 120; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 276-7; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II*, s. 359-60.

olmasa bile, Süleyman'ı gayet memnun edecek şekilde bol ganimetle döndü.[421] Diyarbakır ve daha sonra Halep'e giden Süleyman ise, askeri Halep'te kalmaya itiraz edince İstanbul'a döndü.[422]

Süleyman Elkas Mirza'dan umduğunu elde edemedi. Elkas, Osmanlıların öfkesinden kaçarak İran'a geri döndü ve Tahmasp'tan affını istedi.[423] Süleyman'ın İstanbul'a geri dönmesiyle birlikte, yıpratma savaşı devam etti ve Safeviler 1551'de Adilcevaz, Erciş ve Ahlat kalelerini aldılar.[424] Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa emrindeki kuvvetler, Tahmasp'ın oğlu İsmail karşısında yenilgiye uğrayınca[425] Safeviler bölgeyi "yağmaladılar ve yaktılar" ve "ganimetle yüklü" geri döndüler.[426] Buna karşılık, Süleyman, Sadrazam Rüstem Paşa'yı bir orduyla doğuya gönderdi. Ancak, Rüstem Paşa'nın hedefi Tahmasp'tan ziyade Şehzade Mustafa'ydı. Süleyman'ın en büyük oğlu olup veliahdı olarak görülen ve sarayı Amasya'da bulunan Mustafa İran'a karşı yeni bir seferi çok destekliyordu.[427] Mustafa payitaht siyasetinde, Rüstem Paşa'nın ve kendi oğullarından birinin tahta geçmesini çok isteyen Süleyman'ın karısı Hürrem'in karşısında yer alıyordu. Rüstem, Mustafa'nın babasına karşı ayaklanmaya hazırlandığı ve hatta Şah Tahmasp'la dahi irtibatta olduğu söylentilerini yayıyordu. Bunların neticesinde, Süleyman oğlundan kuşkulanmayı başladı. Rüstem'i geri çağırttı ve sefere bizzat çıkmak için hazırlandı.[428] Başlangıçtaki amacı Mustafa meselesini çözmekti ve Ereğli yakınlarında orduya katılan Mustafa'yı boğdurtarak öldürdü.[429] Kışı Halep'te geçirdikten sonra 1554 baharında bir kez daha sefere çıktı. Kars'tayken, tahrik edip savaşa sokmak için Tahmasp'a bir mektup gönderdi ama Tahmasp'ın buna hiç niyeti yoktu. Revan, Nahcivan ve Karabağ'ı yağmalayıp

421 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 304-5; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 278-9.
422 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 306.
423 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 282-3; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 123-4.
424 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 309-10; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 296-7; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 126-9.
425 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 297-8.
426 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 126-7.
427 M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar," *Tarih Dergisi* 8, 11-12 (1956), 11-50 arası s. 21'de.
428 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s.299-301; Gökbilgin, 'Rüstem Paşa", s.20-8.
429 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s.299-303.

bol miktarda ganimet ve köle elde etti ama Safevi hükümdarıyla karşılaşmadan geri çekilmek zorunda kaldı.[430]

Amasya Antlaşması (1555): Kırılgan barış

Son iki İran seferi genişleme amaçlı seferler olarak planlanmış olmasına rağmen, sonuçları bakımından savunmacı savaşlar olarak tanımlanabilirler. Bu seferlerden pek küçük bir kazanç elde eden Osmanlılar, tam tersine, özellikle levendlerin ve softaların (medrese talebeleri) isyanlarında bariz bir şekilde görüldüğü üzere imparatorluğun sosyoekonomik düzeninin çöktüğü bir dönemde, ordusunu bitkin düşürmüştü.[431] Erzurum'a gönderilen yeniçerilerin şikâyetleri doğuda hizmetin hiçbir cazibesinin olmadığının ve devletin bu bölgeyi kontrol edemediğinin altını çizmektedir; yeniçeriler bahsi geçen şehre gitmek istemiyor ve buradan silahlarıyla birlikte Safevi tarafına kaçıyorlardı.[432] Huzursuzluk imparatorluğun en ücra köşelerinde dahi hissedilebiliyordu, Mekke şerifinin temsilcisi o sırada Kütahya valisi olan Şehzade Bayezid'e Arap bölgeleri için "harebezare döndü" diye yakınıyordu.[433]

Bu şartlar nedeniyle Safevilerle antlaşma yapmak Osmanlılar açısından bir zaruretti. Tahmasp, o sırada Amasya'da kışlamakta olan Süleyman'a barış teklifiyle elçilerini gönderdiğinde müzakereler bu nedenle başladı ve Haziran 1555'te barış antlaşması imzalandı.[434] Yapılan antlaşmaya göre, Van Gölü bölgesiyle Şehrizor Osmanlılarda kaldı ve Arpaçay sınır olarak sabitlendi.[435] Her iki taraf da saldırılardan uzak durmayı ve sınırın güvenliğini sağlamayı taahhüt ediyordu. Böylece, Osmanlılar sınırlarını emniyet altına alırken, Tahmasp topraklarını sürekli saldırılardan kurtarmış oluyor ve Azerbaycan'ı bir başka Osmanlı istilasına karşı güvence altına alıyordu.

430 Lütfî Paşa, *Tevârih*, s. 312; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 305-14.

431 Akdağ, *Tarihi*, s. 687-8; Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 122-9; Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları* (Ankara, 1997), s. 10.

432 E. 5856, Topkapı Sarayı Arşivi, Gökbilgin, "Rüstem Paşa" içinde, bel. 7, s. 48, 31.

433 Ekrem Kâmil, "Hicrî Onuncu Milâdî On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi Mekki Seyahatnamesi," *Tarih Semineri Dergisi* 1, 2 (1937), 3-90 arası s.40'ta.

434 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 130-1.

435 Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları* (İstanbul, 2001), s. 73; Sümer, *Safevî Devletinin Kuruluşu*, s. 68.

Süleyman, ayrıca, Safevilerin üç raşit halife ile Hz. Muhammed'in eşi Ayşe'yi tahkir geleneğinden vazgeçmelerini de talep etti ama Safevi elçisi kendisine bu geleneğin zaten yasaklandığı teminatını verdi. Süleyman, İran tebasının Kâbe'yi, Medine'de Hz. Muhammed'in türbesini ve Irak'ta Necef'te bulunan Hz. Ali ile Kerbela'daki Hz. Hüseyin türbeleri gibi çeşitli kutsal mekânları ziyaret etmesine izin verdi ve bu ziyaretlerin emniyet içinde gerçekleştirileceğine dair söz verdi.[436]

Kalıcı bir barışa duyulan samimi bir arzudan çok reelpolitiğin bir sonucu olsa da, Osmanlılar bunu sürekli ve güçlü bir antlaşma olarak sergilemek için büyük gayret gösteriyorlardı. İran elçisiyle eşzamanlı olarak Amasya'da bulunan Habsburg Elçisi Busbecq durumu şöyle yorumlamaktadır: "Onunla yapılan barışın sahihliğine dair hiçbir kuşku beslemeyelim diye İranlıya gösterilen hürmette hiçbir şey ihmal edilmiyordu."[437] İzleyen dönemde, gerek Süleyman gerekse halefi II. Selim antlaşmanın şartlarına uymaya özen gösterdi.[438] Süleyman'a yazdığı bir mektupta dile getirildiği üzere Tahmasp'ın, iki devlet arasında açık bilgi alışverişi olması gerektiği yönündeki arzusu[439] yerine getirildi ve İran tarafından gelen talep ve şikâyetler Osmanlılarca dikkatle ele alındı.[440] "İki taraftan herhangi birinden diğer tarafa iltica etmek isteyenlerin iade edilmesini ve bu kişilere hiçbir destek verilmemesini" gerektiren hükmün[441] uygulanması hususunda Osmanlı sınır görevlileri teyakkuzda olmaları için defalarca uyarılıyordu[442] ama Safeviler, mesela 1557'de Erzurum'dan gelen Osmanlı tebaasını kabul ederek bu hükmü çiğnediler.[443] Osmanlılar, hacca gitmek ya da Irak'taki kutsal mekânları ziyaret etmek isteyen İranlılara giriş izni verilmesi husu-

436 Feridun Bey, *Münşeat-i Feridun*, 2 cilt. (İstanbul, 1274), 1. Cilt, s. 623-5; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 244; A. Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması. 1555 Amasya Musahalası* (İstanbul, 1971), s. 6-9.
437 Busbecq, *Letters*, s. 63.
438 Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 244; *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/ 1567-1569), Özet -Transkripsiyon ve İndeks*, 4 cilt. (Ankara, 1998), no. 2703 (6 Recep 976/25 Aralık 1568).
439 Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 241-2, not 354.
440 Mesela, bkz. 7 *Mühimme*, no. 1242 (Şevval 975/Mart-Nisan 1568).
441 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 171.
442 Mesela, bkz. 5 *Mühimme*, no. 147, no. 153 (27 Muharrem 973/24 Ağustos 1565), no. 618 (10 Cemaziyülevvel 973/3 Aralık 1565), no. 690 (Cemaziyülahir 973/21 Kasım 1568); 7 *Mühimme*, no. 1797 (17 Safer 976/11 Ağustos 1568).
443 Turan, *Taht Kavgaları*, s. 112.

sunda da antlaşmaya uyuyorlardı.[444] Bu kural, kutsal yerlere defnedilmek üzere Osmanlı topraklarına geçiş hakkı verilen vefat etmiş kişiler için de aynı derecede geçerliydi.[445]

Amasya Barış Antlaşmasının imzalanmasından sadece dört yıl sonra vuku bulan bir olay iki devlet arasındaki ilişkiler açısından ciddi bir test oldu. 1559'da Süleyman'ın iki oğlu Selim ile Bayezid arasında veraset kavgası patlak verdi. Yenilen Bayezid, oğulları ve silahlı geniş bir destekçi grubuyla İran'a sığındı.[446] Böylece, eline, bundan birkaç yıl önce kendi kardeşinin ters yöndeki kaçışının intikamını alma fırsatı geçen Tahmasp Bayezid'i, aynen Süleyman'ın Elkas Mirza'ya karşı yaptığı gibi büyük bir hürmetle kabul etti.[447] Tahmasp'ın Bayezid'i kabul ederek Amasya Antlaşmasını çiğnemesi savaş nedeni olsa da, Osmanlı toprakları neredeyse tam bir kargaşa içindeydi[448] ve Süleyman bu nedenle bunalımı diplomatik kanallardan çözmeye çalıştı. Bayezid sınıra ulaşmadan önce, derhal Tahmasp'a bir mektup göndererek, şayet Bayezid'i kabul edecek olursa, antlaşma uyarınca onu geri göndermek zorunda olduğuna işaret etti. Osmanlı güçlerinin Bayezid'in yolunu kesmek için sınırda yığınak yaptığını da ekledi.[449] Tahmasp bundan etkilenmedi. Süleyman, bir sonraki aşamada, Bayezid'i ve oğullarını geri alabilmek için pahalı hediyelerle birlikte elçiler gönderdi; aynı şeyi geride kalan ve artık tahtın varisi olduğu aşikâr olan ve Bayezid'in geri dönüşünde kişisel çıkarı bulunan Selim de yaptı.[450] 1560'ta, Bayezid'in serbest bırakılmasına ilişkin müzakereleri yürütmek üzere Süleyman ve Selim'e gönderilen ve Osmanlı topraklarındaki masrafları, elbiselerinden hamam ücretlerine kadar Osmanlılar tarafından karşılanan

444 *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/ 1564-1565), Özet - Transkripsiyon ve İndeks*, 2 cilt. (Ankara, 1995), no. 1432 (19 Zilhicce 972/18 Temmuz 1565); 7 *Mühimme*, no. 2491 (24 Cemaziyülahir 976/14 Aralık 1568).

445 Mesela, bkz. *6 Numaralı Mühimme*, no. 354 (4 Rebiülahır 972/9 Kasım 1564).

446 Turan, *Taht Kavgaları*, s. 102-13.

447 A.g.e., s. 114.

448 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 163-71; Turan, *Taht Kavgaları*, s. 145-9; 3 *Numaralı Mühimme Defteri (966-968/ 1558-1560), Özet ve Transkripsiyon; Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1993), no. 36 (17 Ramazan 966/23 Haziran 1559).

449 *3 Mühimme*, no. 144 (18 Şevval 966/24 Temmuz 1559).

450 Şeref Han, *Şerefname*, s. 216-7; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 399-412; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 'İran Şahına İltica Etmiş Olan Şehzade Teslimi İçin Sultan Süleyman ve Oğlu Selim Taraflarından Şaha Gönderilen Altınlar ve Kıymetli Hediyeler", *Belleten* 24, 93 (1960), 103-10 arası s.106-10'da.

İran elçileri ve maiyetleri çok cömert bir şekilde karşılandılar.[451] Bayezid'i ele geçirmek için Süleyman'ın çok büyük tavizler vermeye hazır olduğunun farkında olan Tahmasp, davetsiz misafirini en kârlı şekilde kullanmaya çok hevesliydi ve müzakereleri uzattı. Pazarlık sürüncemeye girince Süleyman, Tahmasp'ı savaşla tehdit etti. Bunun mümkün olmadığının farkında olan Tahmasp, Süleyman'ı Bayezid'i Anadolu'ya göndermekle tehdit etti. Talepleri arasında Kars ile Bağdat'ın da bulunduğu Tahmasp, sonunda çok miktarda değerli hediye ve Amasya Antlaşmasının yenilenmesi karşılığında 1562'de Bayezid'i ve oğullarını teslim etmeye razı oldu. Bayezid ve oğulları derhal boğularak öldürüldü ve cenazeleri defin için Sivas'a getirildi.[452]

Bu büyük bunalıma rağmen, iki devlet arasındaki barış muhafaza edildi. Ancak bu, Safevilerle ilişkilerde güçlü bir güvenin var olduğu ya da sınır bölgelerindeki Osmanlı reayasının kendisini emniyette hissettiği anlamına gelmiyordu. Reayanın "ihtilal ü havf"a [karışıklık ve korkuya] düşmesi için "Kızılbaş geldi" tabiri tek başına yeterliydi.[453] Osmanlılar antlaşmanın şartlarına sadık kalıyorlardı ama bunu yaparken kendi çıkarlarını sürekli akıllarında tutuyorlardı. Safevi tebaasına kutsal yerleri ziyaret için Osmanlı topraklarına giriş izni verilmesine rağmen, bunların hareketleri yakından izleniyor, sabit güzergâhlardan ayrılmaları yasaklanıyor ve gerektiğinden daha uzun kalmalarına izin verilmiyordu. Osmanlı tebasıyla herhangi bir temasları sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu.[454] Defne müsaade edilmesine rağmen, mezarın nihai konumuna Osmanlılar karar veriyordu.[455] Halkın Osmanlı ülkesine kaçışı da devam ediyordu ve bu insanlar derhal İran'a iade ediliyor değildi.[456] İki devlet arasındaki ticaret devam etse de İran'a

451 Şerafettin Turan, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 22, 3-4 (1964), 273-94 arası s. 276-7, 281-92'de.

452 Turan, *Taht Kavgaları*, s. 125-36; Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 171-2, 192.

453 *7 Mühimme*, no. 2257 (24 Cemaziülahır 976/14 Aralık 1568).

454 Mesela, bkz. *6 Mühimme*, no. 39 (16 Muharrem 972/9 Ağustos 1564), no. 1432 (20 Zilhicce 972/19 Temmuz 1565); *7 Mühimme*, no. 2491 (24 Cemaziülahır 976/14 Aralık 1568), no. 2717 (9 Receb 976/28 Aralık 1568); *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, 2 cilt. (Ankara, 1998), no. 896 ve 897 (7 Rebiülevvel 979/30 Temmuz 1571).

455 *6 Numaralı Mühimme*, no. 39 (16 Muharrem 972/24 Ağustos 1564), no. 354 (4 Rebiülahır 972/9 Kasım 1564).

456 Mesela, bkz. *12 Mühimme*, no. 144 ve 145 (12 Şevval 978/9 Mart 1571), no. 874 (Rebiülahır 979/Ağustos-Eylül 1571), no. 938 (7 Rebiülevvel 979/30 Temmuz 1571).

savaş malzemeleri, at, gümüş, bakır ve demir ihracı yasaktı;[457] bu, sıkı bir şekilde uygulanan bir yasaktı[458] ve yasağı ihlal eden mallar müsadere ediliyordu[459] fakat kaçakçılık devam ediyordu.[460] Safevi Devleti hakkında istihbarat toplamayı sürdüren Osmanlılar, Safevilerin iç ve dış meselelerini yakından gözlüyorlardı,[461] yani II. Selim'in beyan ettiği üzere "Yukarı Canib'den gaflet cayiz değildir."[462] Selim, Erzurum beylerbeyine barışa rağmen teyakkuzda olmasını, askeri açıdan sürekli olarak hazır olmasını, bölgeyi çok sıkı bir şekilde izlemesini ve İstanbul'a devamlı ve güvenilir bir istihbarat akışı sağlamasını emrediyordu.[463]

İran'da ne olup bittiğini bilmek konusunda daima istekli olan Osmanlılar, ayrıca, hiçbir ihtişam ve güç gösterisi fırsatını kaçırmayarak Safevilerin Osmanlıların kudretinin hep farkında olmasını da sağlıyorlardı. Revan ve Nahcivan hâkimi ve Safevi Elçisi Şah Kulu Han 1567'de Selim'in tahta çıkışını tebrik için geldiği zaman, debdebeli bir merasimle karşılandı. Selim'in ikamet ettiği Edirne'ye doğru yola çıkmadan evvel, şehrin önemli mekânlarını görmesi için kendisine önce İstanbul gezdirildi.[464] Selim ziyaret için yapılan hazırlıklarla şahsen ilgilenmiş ve elçinin Boğaz'ı geçeceği zaman kullanılacak gemilerin sayısından tutun da elçiye verilecek şeker ve balmumu miktarına kadar her şey hakkında talimatlar vermişti.[465] Ancak, iş Tahmasp'a gönderilecek mektuba gelince, Selim, Piyale Paşa'ya ne münasipse yazılmasını emretmekle yetinmişti; dolayısıyla, önemli olanın kâğıt üstündeki sözler değil kabulün debdebesi olduğu barizdir.[466]

457 Mesela, bkz. 5 *Mühimme*, no. 217 (12 Safer 973/8 Eylül 1565); 6 *Mühimme*, no. 233 (6 Rebiülevvel 972/12 Kasım 1564), no. 346 (5 Rebiülahır 972/10 Kasım 1564); 7 *Mühimme*, no. 479 (27 Cemaziülevvel 975/29 Kasım 1567), no. 1939 (24 Safer 976/18 Ağustos 1568).
458 Mesela, bkz. 5 *Mühimme*, no. 217 (12 Safer 973/8 Eylül 1565).
459 Mesela, bkz. 6 *Mühimme*, no. 233 (6 Rebiülevvel 972/12 Kasım 1564); 7 *Mühimme*, no. 2086 (26 Rebiülevvel 976/18 Eylül 1568), no. 2548 (8 Cemaziülahır 976/28 Kasım 1568).
460 Mesela, bkz. 7 *Mühimme*, no. 1939 (24 Safer 976/18 Ağustos 1568), no. 2021 (14 Rebiülevvel 976/6 Eylül 1568).
461 Mesela, bkz. 5 *Mühimme*, no. 938 (6 Receb 973/27 Ocak 1566); no. 1000 (19 Receb 973/9 Şubat 1566); no. 1051 (27 Receb 973/17 Şubat 1566); no. 1613 (25 Şevval 973/15 Mayıs 1566); 7 *Mühimme*, no. 1560 (19 Zilhicce 975/15 Haziran 1568); 12 *Mühimme*, no. 118 (13 Şevval 978/10 Mart 1571).
462 12 *Mühimme*, no. 118 (13 Şevval 978/10 Mart 1571).
463 7 *Mühimme*, no. 2703 (6 Receb 976/25 Aralık 1568).
464 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 67-72; Boyar ve Fleet, *Istanbul*, s. 141.
465 7 *Mühimme*, no. 733 (16 Receb 975/16 Ocak 1568).
466 7 *Mühimme*, no. 1158 (Şevval 975/Mart-Nisan 1568).

Bu güvensiz ortamda, hacca gitmek için Osmanlı topraklarına girmek isteyen Şah Tahmasp'ın "büyük musahibi"[467] ve veziri Masum Sultan Safevi'nin karşılanması Selim için mühim bir meseleydi. Van beylerbeyine "âdemlerini ve sâyir asker halkını bir vechile silah ü ziynet ile ârâste eyleyesin ki, müşârun-ileyhe [İran'ın Veziri Masum'a] havf ü hirâs galebe edüp dâyima serhadlerde asker-i zafer-rehber mevcûd ve hâzır olduğun mukarrer bile" [adamlarını ve diğer asker halkını bir şekilde silah ve aletlerle süsleyesin ki adı geçene [İran'ın Veziri Masum'a] korku ve panik galip gelip daima sınır boylarında muzaffer askerin mevcut ve hazır olduğunu bile].[468] Osmanlıların bu meseledeki kaygısı sadece güç gösterisi arzusundan kaynaklanmıyordu, aynı zamanda Masum Sultan'ın Osmanlı ülkesine gelme amacının masumane olmadığı ve aslında Anadolu'da bir isyan çıkartma maksatlı gizli bir görevi olduğuna inanılmasıyla da bağlantılıydı.[469] Masum Sultan ve oğlu ihramlı olarak hac kervanıyla ilerlerken Bedevilerin saldırısına uğrayarak öldürüldü. I. Abbas'ın müverrihi İskender Bey Münşi'ye göre, her ne kadar Osmanlılar inkâr etseler de bu saldırının arkasında Osmanlı idaresi vardı ve Masum Sultan'ın kervanına saldıranlar Bedevi kılığına girmiş Osmanlı askerleriydi.[470]

Masum Sultan'ın hac yolculuğuna çıkmasından hemen önce, Selim'e, nüfusu Sünni olup Safevi nüfuzu altında bulunan Gilan'ın Tahmasp'ın eline geçtiği ve buraya Safevi bir vali atandığı haberi gelmişti. Selim, Erzurum beylerbeyine askeri eksikliklerin giderilmesi ve sefer hazırlıklarının başlatılması emrini verdi. Tüm bunlar, olan bitenler hakkında Safevileri teyakkuza geçirmeden yapılmalıydı.[471] Dolayısıyla, o zaman mevcut olabilecek herhangi bir barışa rağmen, Osmanlılar, gerektiğinde Safevilerle doğrudan bir çatışmadan da kaçınmayacaklardı.[472]

Kendi güçlerini sergilemek için her fırsatı kullanmalarına rağmen gerek Süleyman gerekse de Selim, Safevilerin Osmanlı toprakları içinde

467 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 253.
468 7 *Mühimme*, no. 2491 (24 Cemaziülevvel 976/14 Kasım 1568).
469 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri (1578-1612)* (İstanbul, 1993), s. 12.
470 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 253, 192-3. Bu suçlama birkaç Osmanlı kaynağı tarafından desteklenmektedir; bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 12, not 39.
471 7 *Mühimme*, no. 1476 (14 Muharrem 976/9 Temmuz 1568).
472 7 *Mühimme*, no. 321 (8 Rebiülahır 975/12 Ekim 1567).

benzer bir prestij gösterisi yapmalarının önüne geçmek için mümkün olan her şeyi yapıyorlardı. Süleymaniye Camii tamamlanınca, Tahmasp, Süleyman'a bir tebrik mektubu ve üç Kur'an'ı Kerim'le birlikte bir elçi gönderdi ve caminin ölçülerini talep etti ki uygun ebatlarda bir İran halısı hediye edebilsin. Camisini bu tür bir halının tezyin etmesini istemeyen Süleyman teklifi reddedip, caminin tüm ihtiyaçlarının çoktan karşılandığını bildirdi.[473] Benzer şekilde, Selim Irak'taki Hz. Ali ve Hz. Hüseyin türbelerindeki hatla bezeli İran halılarının kaldırılmasını ve yerlerine Anadolu'dan gelen halıların konmasını emretmişti.[474] Tahmasp'ın Süleyman'ın ruhu için Osmanlı hâkimiyetindeki tüm topraklarda fakirlere sadaka dağıtılması teklifine Selim'in verdiği cevap da aynı derecede sertti: "bu babda akçe müfid olmayup anun gibi fukaraya tasadduk edecek akçeleri varsa memleketleri fukarasına tevzî ve tasadduk eyleyeler" [bu konuda akçenin (paranın) yararı olmayıp onun gibi fakirlere dağıtacak akçeleri varsa memleketlerinin fakirlerine dağıtsınlar].[475]

Ne var ki Osmanlıların tüm önlemlerine rağmen, Safevilerin Osmanlı topraklarına nüfuz etmelerini engellemek imkânsızdı. Venedik Balyosu Giovanni Correr'in 1578'de yazdığı üzere, sultan şaha karşı çok az ilerleme sağlayabilirken, şah sultanın aksine, çoğunluğu şahın dinini paylaşan halkın düşmanlığı yüzünden Osmanlı topraklarında, hatta "Konstantinopolis'in görüş alanı içinde bile" kolayca "çok büyük isyanlar" çıkarabilecek bir konumdaydı.[476] Bu durumun tamamen bilincinde olan Osmanlı padişahları kendi tebaalarının İran'la ilişkilerini sıkı bir tarassut altında tutuyorlardı.[477] Osmanlı idaresi, Safevi Devleti'nin ilk günlerinden itibaren resmi barış zamanlarında bile, Anadolu'daki kendi reayasını her zaman Safevi Devleti'nin potansiyel beşinci kolu olarak gördü. Devletin dayattığının dışında

473 Diyanet, *1555 Amasya*, s. 12-4.
474 Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda Rafizîlik ve Bektaşilik* (İstanbul, 1932), no. 36 (Rebiülahır 979/Ağustos-Eylül 1571), s. 30.
475 Ahmet Refik, *Rafizîlik ve Bektaşilik*, no. 24 (17 Şevval 975/15 Nisan 1568), s. 24.
476 *Relazione di Giovanni Correr*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s.236.
477 Mesela, bkz. 5 *Mühimme*, no. 1105 (4 Şaban 973/24 Şubat 1566); no. 1142 (14 Şaban 973/6 Mart 1566); 7 *Mühimme*, no. 2617 (22 Cemaziülahır 976/18 Aralık 1568); Ahmet Refik, *Rafizîlik ve Bektaşilik*, no. 52 (28 Şaban 987/20 Ekim 1579), s. 39-40; C. H. Imber, "The Persecution of Ottoman Shī'ites According to the Mühimme Defterleri, 1565-1585," *Der Islam* 56 (1979), 245-73 arası s. 250'de.

kalan İslam anlayışları merkezi otoriteye ve bundan dolayı "nizam-ı âleme" bir tehdit olarak görülüyordu.[478] Safevilerin Osmanlı nüfusu üzerindeki bu nüfuzunun bir veçhesi de devlet açısından ekonomik sonuçlar doğuruyordu: Halifeler İsmail'in Anadolu'daki müritleri arasında sadaka ve bağış topluyor ve bunlar İran'a gönderiliyordu.[479] Safevi şahının bir tarikatın değil, bir devletin başı olmasına rağmen, bu uygulama devam etti ve Amasya Antlaşması buna son vermeyi başaramadı.[480] Osmanlı kaynakları, bu uygulamanın III. Murad zamanındaki yeni savaş dönemine kadar devam ettiğini, mesela padişaha, İran'dan gelen Emir Ali Halife'ye teslim edilmek üzere 1500 florin toplandığı bilgisinin verildiğini göstermektedir.[481]

II. Bayezid döneminden bu yana şüpheli görülen yerlerdeki halk kesimlerinin maruz bırakıldığı denetim yöntemleri, II. Selim'in saltanatından itibaren hukuki bir çerçeveye sokulmaya başlandı ve 1545-1574 döneminde görevde olan Şeyhülislam Ebussuud Efendi bunları daha ayrıntılı hale getirdi.[482] "Bu taifenin [yani Kızılbaşların] kıtali sair kefere kıtalinden ehemdir" diye hükmeden Ebussuud Efendi "salah üzerine olan" bir kişiyi yargılamanın ya da kanıt olmaksızın cezalandırmanın caiz olmadığını tasrih ediyordu.[483] Bu ilkelerin ne ölçüde uygulamaya konduğu bilinmiyor fakat Osmanlıların Kızılbaş olarak tanımlanan kendi reayasına, gerek İran'la barış gerekse de savaş zamanlarında eziyete devam ettiği,[484] hatta onları Kıbrıs'a sürgün ettiği açıktır.[485] Özellikle doğuya yapılan seferler sırasında, 1569'da düzenlenen Ejderhan (Astrakhan) seferinden önce ve bilhassa 1577'de ve III. Murad'ın İran'a karşı gerçekleştirdiği seferin hazırlıkları sırasında tarassut, cezalandırma ve zulüm arttı.[486]

478 Ocak, *Zındıklar ve Mülhidler*, s. 84.
479 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II, 2. Kısım*, s. 243.
480 *7 Mühimme*, no. 1984 (29 Safer 976/23 Ağustos 1568); Imber, "Persecution," s. 254-5.
481 Ahmet Refik, *Rafizîlik ve Bektaşilik*, no. 52 (28 Şaban 987/20 Ekim 1579), s. 39-40.
482 Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften* (Freiburg, 1970), s. 48-53, 164-7.
483 M. Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul, 1983), *hüküm* 481, s. 111.
484 Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Şafaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam* 41 (1965), 95-223 arası s. 186-96'da; *12 Mühimme*, no. 619 (2 Zilkade 978/28 Mart 1571).
485 *12 Mühimme*, no. 674 (3 Safer 979/27 Haziran 1571).
486 Imber, "Persecution," s. 254-5, 257-8.

Tahmasp 1576'da, III. Murad'ın cülusunu tebrik etmek için İstanbul'a bir elçi gönderdi. Elçi, daha önce Selim'in cülusunu tebrik için elçi olarak gönderilen Şah Kulu'nun oğlu, Erivan ve Nahcivan hâkimi Tokmak Han'dı. Elçilik heyetinin güzergâhı üstündeki kasaba ve köylere girmesine izin verilmedi ve açıkta mola verip geceleri çadırda geçirmek zorunda bırakıldı. Bunlar heyetin yerel halkla bilgi alışverişinde bulunmasını engellemeye matuf tedbirlerdi.[487] Bu durumun tersine, grup payitahtta, Osmanlının kudret ve şaşasıyla İranlıların gözlerini kamaştırmayı amaçlayan tam manasıyla debdebeli bir törenle karşılandı.[488] Murad'ın hekimi Domenico'ya göre, sultanın şehirden geçişine muhteşem kıyafetler giymiş 10-12 bin asker eşlik etmişti;[489] bu İran elçisini "dehşete düşürmek" maksatlı bir hareketti, zira Murad paşalarından birine Tokmak Han'a "gördüğü bütün bu süvarilerin sadece kümesteki tavuklar olduğunu ve (dışarıda) pekçok alanda ne kadar sonsuz sayıda asker olduğunu kendisi hesap etsin" demesi talimatını vermişti.[490] Bununla birlikte, Osmanlı topraklarından ayrılmadan evvel Tokmak Han'ın zihninde başka şeyler vardı, çünkü Tahmasp'ın öldüğü, oğlu Haydar'ın öldürüldüğü ve Selaniki tarafından "divane" olarak tasvir edilen diğer oğlu İsmail'in tahta çıktığı haberi gelmişti. Bunu bir katliam izlemiş ve Şiiliği terk eden İsmail Sünni olmuştu.[491]

İstihbarat toplamak konusunda her zaman dikkatli olan Osmanlı Devleti 1578'in başında, İran sınırındaki beylerbeyi ve emirlere merkeze bilgi sağlama hususunda çok daha özenli olmaları talimatını vererek çabalarını ikiye katladı.[492] İsmail'in öldüğü ve yerine neredeyse kör olan kardeşi Muhammed Hüdabende'nin geçtiği haberini ileten Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa bunun İran'a saldırmak için bir fırsat olduğunu vurguluyor-

487 Bekir Kütükoğlu, "Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Cülus Tebriki," *Tarih Dergisi* 11, 15 (1960), 1-24 arası 2-3'te, not 5 ve s. 4; Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576*, ed. Kemal Beydilli ve terc.Türkis Noyan, 2 cilt. (İstanbul, 2006), 1. Cilt, s. 292.
488 Gerlach, *Türkiye*, 1. Cilt, s. 334-40; Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 112-14; Kütükoğlu, "Cülus Tebriki," s. 4-6.
489 Gerlach, *Türkiye*, 1. Cilt, s. 339.
490 Michael Austin (terc.), *Domenico's Istanbul*, ed. Geoffrey Lewis (Wiltshire, 2001), s. 30.
491 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 115-16.
492 A.g.e., s. 116.

du.[493] Murad'ın aslında bu tür bir teşvike ihtiyacı yoktu, zira Soranzo'nun ifadesiyle "başkalarına ait olanı işgal etme şeklindeki doğal içgüdüsünün peşinden giderek," İran'daki durumun Şirvan'ı ve dolayısıyla İran'ı işgal etmek için bir fırsat olduğunu zaten görüyordu.[494]

III. Murad hükümdarlığının başından itibaren, Safevilere karşı tümüyle dostane olmayan bir yaklaşım sergilemişti. Cülusu üzerine, Osmanlı tahtına çıkışını müjdelemek için her yöne elçiler göndermişti. Elçi gönderilmeyen tek hükümdar Tahmasp'tı, çünkü Murad Safevi hükümdarının buna nasıl tepki vereceğini görmek istiyordu.[495] Bundan ötürü, Tahmasp bu haberi Murad'dan değil tüccarlar ve seyyahlardan aldı ve daha sonra çok değerli hediyelerle birlikte büyük bir elçilik heyetini İstanbul'a gönderdi ve bu şekilde Murad'a, Safevilere karşı düşmanca bir hamle yapmak için tebrik kusurunu kullanma fırsatını vermedi. Murad'ın babası Selim, Şehzade Bayezid'in isyanı sırasında, kendisinin ve soyundan gelenlerin Amasya Antlaşmasına bağlı kalacağını taahhüt etmiş[496] ve Safevi Devleti'ne karşı doğrudan askeri hiçbir saldırıya girişmemişti. Ancak, bu, kendisini Safevi çıkarlarına hücum etmek için başka vasıtaları kullanmaktan alıkoymamıştı. 1569'daki Ejderhan seferinin gayesi yükselen Rus gücünün Karadeniz'in güneyine inmesinin önüne set çekmekti ama Safevi Devleti'ni zayıflatmayı da amaçlıyordu. Osmanlılar, Kırım Hanlığı dolayısıyla Kazan ve Astrahan üzerinde hak iddia ediyorlardı. Kazan Hanlığı 1552'de, Astrahan ise 1550'lerin ortalarında Ruslar tarafından işgal edilmiş ve böylece kuzey-güney ticareti açısından önemli olan bu hanlıklar Rusların eline geçmişti.[497] Osmanlıların 1562'den beri Astrahan'a bir sefer düzenlemek istemelerine rağmen, Süleyman'ın saltanatının son yıllarında bu mümkün olmamıştı.[498] Ancak, Selim 1569'da saldırıya geçilmesine karar verdi. Seferin mimarı, Sokollu Mehmed Paşa, Don ve Volga nehirleri arası-

493 Peçevi, *Tarih*, 2. Cilt, s. 36; Gelibolulu Mustafa Âli, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, ed. Faris Çerçi (Kayseri, 2000), II, s. 262.

494 *Relazione di Giacomo Soranzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 292.

495 Kütükoğlu, "Cülus Tebriki," s. 1-2 ile not 1.

496 Turan, *Taht Kavgaları*, bel. 15, s. 190-1, s. 132-3.

497 Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, terc. Ayaz İshaki ve ed. İlyas Kamalov (Ankara, 2009), s. 67-9, 132-49.

498 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)," *Belleten* 12 (1948), 349-402 arası s. 366-8'de.

na bir kanal inşa edilmesini savunuyordu. Bu kanal, Osmanlılara doğrudan Karadeniz'den Gürcistan'a ve oradan Şirvan, Karabağ ve Azerbaycan'a zahire nakletme imkânı verecek ve böylece Osmanlıların bölgeye askeri olarak nüfuz etmelerinin önündeki en temel engel olan ikmal eksikliği sorununu ortadan kaldıracaktı. Kanal, ayrıca, direkt Kafkasya'ya insan ve mühimmat naklini de mümkün kılacak ve böylece Osmanlıların bölgedeki hâkimiyetlerini kolaylaştıracak ve pekiştirecekti.[499] Selim'in, Horasan hanının hacdan dönerken İran'da hapsedilen Horasanlı hacıların kurtarılmasını isteyen ve hacılarla tüccarlar için Astrahan üzerinden alternatif bir güzergâh açılmasını öneren mektubuna olumlu cevap vermesi Osmanlı seferinin temel hedefinin Safeviler olduğuna işaret etmektedir.[500] Selim'in niyeti İran ticaretini kontrol etmekti: Görünürdeki "dostluk siyasetine" ya da iki devlet arasındaki "baba-oğul" ilişkisine rağmen[501] Osmanlıların elçisi "ülkesine hiçbir kumaşın getirilmesine müsaade etmeyeceğini" söyleyerek şahı tehdit ediyordu.[502] Bununla birlikte, sefer başarılı olamadı, tersine Osmanlılar birçok güçlükle karşılaştılar ve maliyet gayet yüksek oldu.[503] Diğer taraftan Osmanlı kontrolünde alternatif rotalar bularak İran ticaretinin önünü kesme hedefi, I. Abbas'ın saltanatında Ruslarla Safeviler arasında yakın ilişkilerin gelişmesiyle akamete uğradı.[504]

III. Murad, 1578'de Safevilere karşı sefer düzenlemeye karar verince, Peçevi'ye göre, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, şayet İran'a savaş açılacak olursa askerin yaygara çıkaracağını, maaşların ve masrafların artacağını, reayanın vergilerle ve askerin neden olacağı tahribatın altında ezileceğini ve eyalet gelirlerinin sefer masraflarını karşılamak için yeterli olmayacağını ileri sürerek onu bundan vazgeçirmeye çalıştı. İran fethedilse

499 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l Ahbâr*, 2. Cilt, s. 6-7; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 468-9; İnalcık, "Osmanlı-Rus," s. 372-3.
500 7 *Mühimme*, no. 2723 (10 Receb 976/29 Aralık 1568).
501 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 131.
502 M. Arthur Edwards'ın 8 Ağustos 1566 tarihli mektubu, *The Principal Navigations, Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation* içinde, ed. Richard Hakluyt (Londra, Toronto ve New York, 1927), 2. Cilt, s. 44; R. W. Ferrier, "The Terms and Conditions under which English Trade Was Transacted with Safavid Persia," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49, 1 (1986), 48-56 arası s. 51'de.
503 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 190.
504 Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interests: Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587-1639," *Safavid Iran and Her Neighbors* içinde, ed. Michel Mazzaoui (Salt Lake City, 2003), s. 101-28 arası s. 106-20'de; Rudi Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730* (Cambridge, 1999), s. 76-8.

bile, reaya Osmanlı hükümranlığını kabul etmeyecekti. Kısaca, Sokollu Mehmed Paşa sefere can atanların Safevilerle savaşmanın ne olduğuna dair hiçbir tecrübesi olmadığını iddia ediyordu.[505] Soranzo, Peçevi'nin anlatısını teyit etmektedir, zira 1584'te, paşaların ikazlarına rağmen, Murad'ın savaşa karar verdiğine dair Venedik Senatosunu bilgilendirmiştir.[506]

Osmanlılar, İsmail'in barışı ihlal eden faaliyetler icra ettiğini ileri sürerek İsmail'in ölümünün hemen ardından İran sınırları içinde baskınlara başladılar. Amasya Barışının şartlarından dolayı Osmanlı tarafına geçemeyen sınırdaki emirlere, artık biatlerinin kabul edileceği ve yardımlarının istendiği söyleniyordu.[507] Bir taraftan, padişahın hesaplarına göre fethi "bütün Acem sultanlığının ele geçirilmesine yol açacak" olan Şirvan'a Gürcistan üzerinden yapılacak bir sefer için, 1578'in başında serdarlığa getirilen Lala Mustafa Paşa komutasında bir ordu hazırlanırken,[508] diğer taraftan Lala Mustafa Paşa, Kafkasya'daki beylere ve hatta Safevi nüfuzu altındaki bölgelerin beylerine bizzat mektuplar yazarak Osmanlılara yardım sağlamalarını emrediyordu.[509] Baharda yola koyulan ordunun ilk hedefi, hem Selim hem Süleyman dönemindeki seferlerin de bir hedefi olan Gürcistan'dı. 1546'da küçük Gürcü krallıkları İmereti (Başıaçuk), Kartli ve Mesketya (Samtskhe) askerlerinden müteşekkil bir orduyu mağlup eden Süleyman kuzeydeki Kafkas Dağları'nda ve doğuda Kakheti'ye kadar uzanan alanda hâkimiyet kurmayı başarmıştı. Süleyman 1550 ve 1552'deki Osmanlı akınları sonunda Karadeniz kıyısındaki Guria (Güriyan) üzerinde nüfuzunu tesis etmişti. Safevi yayılmasının doğal alanı olan bu bölgeler, Amasya Antlaşmasında nüfuz sahalarına bölünmüş, Mesketya, Kartli (Gori ve Tiflis) ile Kakheti Safevi Devleti'ne, İmereti, Guria, Mingreli (Dadyan) ve Ardahan, Ardanuç, Tortum ile Oltu (Dav-Eli) Osmanlılara bırakılmıştı.[510] 1578'in başında, Osmanlı ordusu Ardahan üzerinden sınırı

505 Peçevi, *Tarih*, 2. Cilt, 36-7.
506 *Relazione di Giacomo Soranzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 292.
507 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 24-6.
508 *Relazione di Giacomo Soranzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 292.
509 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 39-42; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 278-81.
510 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 191, 280-1, 283-4; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 305; Kütükoğlu, *Osmanlı İran*, s. 41; Kırzıoğlu, *Kafkas*, s. 245; Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 86, 2 (1966), 86-113 arası s. 94'te.

geçip Gürcistan'a girince, Safevi güçlerinin komutanı Çukur-Saad Valisi Tokmak Han derhal harekete geçti. Açık ki Rumeli beylerbeyinin, "kâfir" Gürcülere yapılacak herhangi bir yardımın barış antlaşmasına aykırı olacağı konusunda kendisini ikaz eden mektubunu pek umursamıyordu.[511] Safevileri ve onlarla birlikte Gürcü kuvvetlerini Ağustos 1578'de Çıldır Ovası'nda yenilgiye uğratan Osmanlılar Tiflis'e kadar ilerleyip bu önemli şehri Osmanlı topraklarına kattılar. Eylül 1578'de Şirvan'a doğru ilerlerken, burada Safevileri Koyun-Geçidi'nde (Kur Irmağı yakınlarında) bir kez daha mağlup ettiler. Şeki bölgesini alan ordu yoluna devamla Şirvan şehirlerini bir bir aldı ve başşehri Hazar Denizi kıyısındaki Demirkapı (Derbent) olan bölgeyi bir eyalete çevirdi. Lala Mustafa Paşa ordusunu kış gelmeden çok güç şartlar altında Erzurum'a götürdü ve geride, vezir payesi verilen Özdemiroğlu Osman Paşa komutasında bir kuvvet bıraktı. Osmanlıların, zapt ettikleri yeri ellerinde tutmak konusundaki müzmin sorunlarıyla yüz yüze gelen Özdemiroğlu Osman Paşa çok geçmeden şiddetli Safevi saldırılarının baskısına maruz kaldı ve ancak Kalgay Adil Giray komutasındaki Kırım güçlerinin gelişiyle kurtuldu. Kalgay Adil Giray daha sonra Safevilere esir düştü ve idam edildi.[512] Osmanlıların imdadına bu sefer de Kırım Hanı Mehmed Giray yetişti.

Bu takviyelere ve Osmanlıların durumunun bunun ardından düzelmesine rağmen, Safeviler bölgeyi terk etmeyi kabul etmediler. 1583'te Özdemiroğlu Osman Paşa, Gence Valisi İmam Kulu'nun birliklerini Derbent dışında Baştepe'de, geceye sarkan ve meşaleler altında devam eden ve bundan dolayı Meşaleler Savaşı olarak bilinen muharebede yenilgiye uğrattı. Artık sadrazam olan Özdemiroğlu Osman Paşa iki yıl sonra 1585'te bir kez daha İran'daydı. Osmanlı kuvvetlerinin başında Tebriz'i aldı ama müteakip savaşta hayatını kaybetti. Bunun ardından büyük baskı altında kalan Tebriz, yeni gelen Serdar Ferhad Paşa tarafından kurtarıldı. Ferhad Paşa, Gence ve Karabağ'ı da aldı. Aynı dönemde Cığalazade Sinan Paşa Irak üzerinden İran'a girip Nihavend'i aldı.[513]

511 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l Ahbâr*, 2. Cilt, s. 268.
512 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 57-107; Sümer, *Safavî*, s. 121-4.
513 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III, I. Kısım* (Ankara, 2003), s. 60-3; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 126-94.

Bu askeri zaferleri büyük kuvvetler seferber ederek kazanan Osmanlılar bu bölgelerdeki hâkimiyetlerini sürdürebilmek için yerel hükümdarların sadakatini kazanmayı çok istiyorlardı. Bu, daha önce, bilhassa küçük Sünni devletlerle ilişkilerinde benimsedikleri bir stratejiydi ve İran'a karşı uyguladıkları askeri stratejide yararını görmüşlerdi. Kimi Gürcü beylerinin desteğini kazanmalarına rağmen, Osmanlıların hem başarılarını sürdürebilmek hem de bu tür beylerin kendileriyle müttefik kalmasını sağlamak için çalışmaları gerekiyordu. III. Murad, 1583'te bu yüzden Çerkez beyleriyle Dağıstan hâkimlerine 21 hilat gönderdi.[514] Yerel beylerin desteğini cezbetmek ve muhafaza etmek için yeterince güçlü olunduğunun ispatlanması ihtiyacı daha erken bir dönemde çok canlı bir şekilde ortaya konmuştur. 1533-5 seferi sırasında Gilan Hanı Muzaffer'le Horasan Hanı Gazi Han Osmanlılara biat etmişlerdi.[515] Osmanlıların bölgeyi ellerinde tutamayacakları anlaşılınca, Horasan Hanı tekrar Safevilerle anlaşmıştı[516] ama Muzaffer Han taraf değiştirmesinin bedelini en korkunç şekilde, iki minarenin arasına gerilip ateşe verilerek ödemişti.[517] Osmanlılar Özbeklerle ilişki kurup, onları, kendilerinin İran'la savaşta oldukları zamanlarda Safevilere saldırmaya teşvik etmiş ve zaman zaman silah ve adam sağlamışlardı.[518]

Safeviler, Osmanlı seferlerinin başından itibaren diplomatik kanalları kullanarak barış arayışına girdiler ve birkaç kez barış teklifleriyle elçiler gönderdiler.[519] Osmanlı askerleri de barışa meyilliydi, zira Selaniki'ye göre 1581-2'deki doğu seferinde yer alan askerler savaşa devam etmeye gönülsüzdüler, "Es-sulhu hayr" [sulhte hayır vardır] diye homurdanarak İran'ın barış teklifinin kabul edilmesini istiyorlardı.[520] Venedik Balyosu Soranzo'ya göre, Osmanlılar bu sefer sırasında büyük kayıplar verdiler: "150.000 insan, çok büyük miktarlarda at, mal, asker" kaybettiler ve muazzam miktarlarda para harcadılar."[521] Ne var ki Murad

514 Hikmet Ülker (ed.), *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)* (İstanbul, 2003), no. 23, s. 12.
515 Gökbilgin, "Arzve Raporlar," bel. 5, s. 472-3; Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 180, 186.
516 Peçevi, *Tarih*, 1. Cilt, s. 186-7.
517 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas*, 1. Cilt, s. 183.
518 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, III, 2. Kısım* (Ankara, 2003), s. 252-5.
519 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 129, 132.
520 A.g.e., s. 130.
521 *Relazione di Giacomo Soranzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni*, s. 295.

buna rağmen Safevilerin önerdiği barışla ilgilenmiyordu, zira "kendisini şan olarak en azından ceddiyle eşit kılmayı" arzuluyordu.[522] Bu amacına ulaşmasına Osmanlılar değil İran'ın içinde bulunduğu askeri güçlükler de yardımcı oluyordu, çünkü Şah Abbas 1588'de tahta çıktığında Osmanlılar ve Özbeklerle iki cephede savaşla karşı karşıya kalmıştı ve bu durum kendisini bedeli ne olursa olsun Osmanlılarla barış arayışına girmeye mecbur etmişti. 1590'da İstanbul'a bir elçilik heyeti gönderip Murad'ın ağır barış şartlarını kabul etti.[523] Murad ve Abbas arasındaki antlaşmaya göre Osmanlılar önemli Gürcistan, Şirvan, Gence, Tebriz, Revan ve Nihavend topraklarını alıyor; sınır artık Hazar Denizi'ne ulaşıyordu. Osmanlılar, Amasya Antlaşmasında olduğu gibi, burada da ilk üç raşit halifenin ve Peygamberin eşi Ayşe'nin zemmedilmesi uygulamasına son verilmesini ve Şah Abbas'ın yeğeni Haydar Mirza'nın rehin olarak İstanbul'da tutulmasını talep ettiler.[524] Osmanlılar bu uzun savaşla birlikte topraklarını genişlettiler ama bu seferlerde görev alan Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre[525] bunun için ağır bir bedel ödediler: "Maa zâlik ağniyâ fakîr oldu. Akviyâ zu'afâ menzilesine tenezzül kılındı (ve) tarafeynden nihâyetsiz kanlar döküldü... Hâzır ve memlû hazineler boşaldı. Mülk-i Rum kalem revindeki adalet u insâf, zulm u i'tisâfa mübeddel olup nice bin karyeler ve kasabalar reâyâdan hâlî kaldı" [Bununla birlikte zenginler yoksul oldu, güçlüler zayıflar mertebesine indirildi ve iki taraftan sonsuz kanlar döküldü. Hazır ve dopdolu hazine boşaldı. Rum (Anadolu) ülkesinde adalet ve insaf zulüm ve baskıya dönüp nice bin köyler ve kasabalar halktan boşaldı, insansız kaldı].[526] Bu masraflı ve zahmetli genişleme Osmanlıların bu yeni fethedilen bölgelerin fiili yöneticileri haline geldiği anlamını taşımıyordu. İki devlet arasındaki savaş 1603'te yeniden başlayacak ve Şah Abbas sadece Osmanlıların aldıkları toprakları yeniden ele geçirmekle kalmayacak, aynı zamanda Bağdat'ı da işgal edecekti.

522 A.g.e.
523 Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 194-200.
524 Kılıç, *Siyasî Antlaşmaları*, s. 126-32; Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 194-206.
525 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986), s. 70-86.
526 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l Ahbâr*, 2. Cilt, s. 265.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlıların doğudaki konumuna Osmanlı-Safevi çatışması damgasını vurdu. Bu acımasız çatışmanın Safevilere olduğu kadar Osmanlılara da büyük bir maliyeti vardı. İsmail'in Safevi Devleti'ni kurmasıyla birlikte, Batı bu devletle ilişki kurmaya çalıştı ve Osmanlı-karşıtı ittifak teklifleriyle buraya elçiler gönderdi.[527] Gerçeğe dönüşen hiçbir resmi antlaşma olmamasına rağmen, Osmanlı-İran savaşları Osmanlıların enerji ve dikkatini Batıdan uzaklaştırdı ve Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı gözlemcilerin hepsi Osmanlıların İran'la ilişkilerini yakından izlediler.[528] Schweigger'e göre Osmanlı-İran savaşları sadece Hıristiyanlara yaradı, Tanrı "İranlılarla Türkleri çarpıştırmakla her iki devletin yönetimlerini uğraştırıyor ve bir denge sağlıyor. Zavallı masum Hıristiyanların tamamen yok edilmemeleri için ve biraz rahat nefes alabilmeleri için, Hz. Muhammed'in ümmeti birbiriyle uğraşmalı."[529]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, yüksek maliyetine rağmen İran seferlerinin imparatorluğa getirdiği kazanç çok düşüktü. Sürekli savaş hali, artan masraflar ve devletin gelirlerinin bunları karşılayamaması, Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre ekonomik ve toplumsal kargaşanın artışındaki ana etkenlerden biriydi;[530] 1596'da Anadolu'da patlak veren Celali İsyanları bu kargaşanın en somut örneğiydi.[531] Osmanlı Devleti'nin kendi halkına karşı izlediği siyaset de durumun kötüleşmesine katkıda bulunuyordu ve Safevilerle süregiden çatışma yüzünden kendi toplumunun bazı kesimlerine uyguladığı baskı bu insanları yabancılaştırıyor, buna mukabil sözü edilen kesim, Safeviler Anadolu halkıyla aralarındaki yakın bağı muhafaza etmek istedikleri müddetçe Safevi Devleti'ni alternatif bir iktidar merkezi olarak görüyorlardı. Anadolu'daki Osmanlı nüfusunun bir kesiminin yaşadığı

527 Laurence Lockhart, "European Contacts with Persia, 1350-1736," Jackson and Lockhart, *The Cambridge History of Iran* içinde, 6. Cilt, s. 373-411.
528 Mesela, bkz., Busbecq, *Letters*, s. 165-6; Gerlach, *Türkiye*, 1. Cilt, s. 452-3,472; 2. Cilt, s. 565; Schweigger, *Sultanlar*, s. 80-1.
529 Schweigger, *Sultanlar*, s. 81.
530 Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri* (İstanbul, 2001), s. 122. Ayrıca bkz. Selaniki, *Tarih*, 2. Cilt, s. 716.
531 Akdağ, *Dirlik ve Düzenlik*, s. 355-501; William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, terc. Ülkün Tansel (İstanbul, 2002), s. 2-4.

bu baskı ve yabancılaşmayı, inancını "Muhammed dinidir bizim dinimiz" diye açıkça ilan eden[532] ve Müslüman olmalarına rağmen devleti yönetenler tarafından böyle kabul edilmediklerinden şikâyet eden 16. yüzyılın ünlü Anadolu ozanı Pir Sultan Abdal çok canlı bir biçimde tasvir etmiştir.

> [Osmanlı yöneticileri]
> Alınmış abdestim aldırırlarsa
> Kılınmış namazım kıldırırlarsa
> Sizde Şah diyeni öldürürlerse
> Bu yıl bu yayladan Şah'a gideriz.[533]

532 Sadettin Nüzhet, *XVII inci Asır Sazşairlerinden Pir Sultan Abdal* (İstanbul, 1929), s. 65.
533 Pir Sultan Abdal, *Bütün Şiirleri*, ed. Cahit Öztelli (İstanbul, 1974), 72, s. 149.

Kate Fleet

AKDENİZ'DE OSMANLI GENİŞLEMESİ

Geleneksel olarak denizden çok bir kara gücü olarak görülmesine rağmen, Kâtip Çelebi'nin tabiriyle deniz meseleleri Osmanlılar için önemliydi[1] ve Akdeniz'in doğusunda üstünlük kurup batısında etkinliğini artırarak, Kuzey Afrika kıyılarında ise Fas'a kadar en azından belli bir düzeyde hâkimiyet kurarak 16. yüzyılın son dönemlerinde başlıca deniz güçlerinden biri haline geldiler.

1451-1481: Doğu Akdeniz'de Genişleme

II. Mehmed için, deniz gücü "büyük bir şey," denizde üstünlük "elzem" ve deniz faaliyetleri "birinci derecede önemli" idi.[2] Ege'de kontrol sağlanmadan, egemenliği altındaki toprakları ve gemilerini denizden gelecek saldırılara karşı savunmak mümkün değildi. Bir "menba'-ı şerr ü şûr ve mecm'-ı ehl-i fücûra cem" [Bir kötülük ve fesat kaynağı olan, ahlaksızların toplandığı] Latin kontrolündeki Rodos benzeri adalar,[3] bir kadırgaya kayıkla saldırabilecek kadar mahir Hospitaler Şövalyeleri gibi etkili düşmanlar[4] ile Ege sularını istila etmiş kendi hesabına çalışan korsanlarla, devlet destekli korsanların faaliyet gösterebilecekleri, Osmanlı toprakları içindeki düşman üslerini temsil ediyordu. Belli bölgeler, Osmanlıların ilerlemesi açısından stratejik mevkilerdi; mesela Mora, Mehmed'in İtalya'ya yapmayı planladığı seferin güzergâhı üzerindeki konumundan dolayı 1460'ta kısmen fethedilmişti.[5] 1480'de Rodos'a yapılan başarısız saldırının nedeni, doğudaki topraklara saldırmak ve buraları kontrol etmek için adayı ideal bir deniz üssü haline getiren mevkiiydi.[6]

1 Kâtip Çelebi, *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan (Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr)* (İstanbul, 2007), s. 372 (tıpkıbasım), s. 191.

2 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror. By Kritovoulos*, terc. Charles T. Riggs (Westport,Conn., 1954), s. 141-2.

3 Kemalpaşazade (İbn Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, ed. Şerafettin Turan (Ankara, 1991), s. 501.

4 Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 501.

5 Kritoboulos, *History*, s. 126.

6 Guglielmo Caoursin, *L'assedio della città di Rodi*, terc. Francesco Rappini (Genoa, 1992), s. 23. Ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti* (Ankara, 1999), s. 232.

II. Mehmed deniz fütuhatına ilişkin planlarını yaparken zihninde, stratejik kaygıların yanı sıra ekonomik mülahazalar da vardı. Ege Denizi, Batıyı Kahire ve İstanbul'un lüks pazarlarına ve Karadeniz üzerinden daha öteye, kuzey ticaretine bağlayan zengin bir ticaret bölgesiydi. 1453'te ele geçirilen İstanbul büyük bir pazardı ve ekonomik önemi fethi için teşvik edici bir etken olmuştu.[7] Etrafını çeviren denizin sürekli olarak hizmetine amade olduğu[8] İstanbul'un zenginlik ve refahı açısından deniz ticaretinin hayati olmasına benzer şekilde, başta hububat olmak üzere düzenli gıda nakliyesinin güvence altına alınması da şehir halkının bekası ve huzuru ve dolayısıyla devletin siyasi istikrarı açısından aynı derecede elzemdi. Mehmed, kazançlı anakarayı ve adaların zengin gümrük gelirlerine sahip limanlarını ele geçirmek ve ticari nakliyenin güvenliğini temin etmek için Ege'den geçen ticaret güzergâhlarını kontrol altına almayı çok istiyordu. Limana ve zengin tuz ocaklarına sahip Enez gibi kıyıdaki liman şehirlerinin refahı,[9] Foça ve Yeni Foça'nın önemli şap madenleri ve gümrük gelirleriyle Eğriboz'un (Eubea, Negroponte) ana pazarı[10] bu tür yerleri Osmanlı fethinin hedefi haline getiriyordu. Sadece fetihle tatmin olmayan Mehmed, adaları fetheder etmez, mesela Sisam (Samos),[11] Limni (Limnos) veya Bozcaada'ya (Tenedos) yerleşmeyi arzulayanlara vergi muafiyetleri sunarak buraların refahını güvence altına almayı da çok istiyordu; Bozcaada'ya Osmanlı ticari gemilerini korumak için bir de kale inşa ettirmişti.[12]

7 Ebru Boyar ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman Istanbul* (Cambridge, 2010), s. 11-14.

8 Abdüsselam Bilgen (ed. ve terc.), *Adā'yi Şīrāzī ve Selim-Nāmesi* (Ankara, 2007), s. 25.

9 Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 105; Kritoboulos, *History*, s. 107, 108, 159. Fethin başka ekonomik nedenleri de vardı: Müslüman esirlerin ele geçirilmesi, etraftaki köylere saldırılar ve Osmanlılara gönderilmesi gereken tuzun yabancılara satılması. Bkz. Aşıkpaşazade, *Âşık Paşazade Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (İstanbul, 2003), s. 490-1, 221-2; Aşıkpaşazade, *Die Altosmanische Chronik des Ašıkpašazade*, ed. Fredrich Giese (Leipzig, 1929, yen. bas. Osnabrück, 1972), s. 135-6; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977), s. 76-7; Tansel, *Mehmed*, s. 232.

10 Tursun Bey, *Târîh*, s. 148; Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 291.

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar* (Ankara, 2006), p. 41-2.

12 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 244 (tıpkıbasım), s. 34; Piri Reis, *Kitabı Bahriye* (İstanbul, 1935), s. 89.

Mehmed, saltanatının ilk yıllarında deniz fethi seferine çıktı. 1455'te, biri "titiz" Hamza[13] diğeri "yakışıklı" Yunus[14] komutasında olmak üzere iki sefer kuvveti gönderen Mehmed, içlerinde İstanköy'ün de (Kos) bulunduğu çeşitli adalara saldırdı ve Sakız'da Cenevizlerle çatışmaya girdi, Foça ile Yeni Foça'daki Ceneviz yerleşimlerini de ele geçirdi. Limni 1456'da ve "Tekvurının canına ôd düşdi[ğü]... ve tâb-ı vehmle kanı[nın] kurudu[duğu]"[15] Enez aynı yıl ele geçirildi ve kale sakinleri "henûz ol kahbe zen keferenün kulaklarına sadme-i top u darbuzen samem bırakmadın" aman dilediler.[16]

Mehmed'in izlediği saldırgan siyaset Papalığın bölgeye bir donanma göndermesine yol açtı ve bu donanma, 1457'de Limni, Semendirek ve Taşoz'u aldı. Geçici bir kesintiye neden olmasına rağmen, Papalık donanmasının müdahalesinin kayda değer bir etkisi olmadı ve bunlardan pek etkilenmeyen Mehmed Osmanlı güçleri Atina'yı aldıktan sonra dikkatini Mora'ya çevirdi ve burayı 1460'ta fethetti; Midilli 1462'de düştü, tekfuru Nicolò Gattilusio "zincîr-i teshire çek[ildi]" [zincire vuruldu][17] ve "Gülbâng-i Allâhü ekber den âvâz-ı nâkûs ve sadâ-yı çan bâtıl oldı" [Bir ağızdan yükselen Allahüekber seslerinden kilise çanları duyulmaz oldu].[18]

Osmanlıların Ege Denizi ve Mora'da kazandığı başarılar, bölgedeki ticari çıkarlarını tehdit ettiği için Venedik'te büyük bir endişeyle izleniyordu. Senato 1463'te savaş ilan etti ve bu savaş izleyen 16 yıl boyunca sürdü. Mora'da kimileri, Korint Berzahı'nı işgal etmiş olan Venedik'i desteklerken birçok kişi ise daha ihtiyatlı davranarak olacakları görmeyi bekliyordu;[19] Osmanlıların berzah üzerindeki kontrollerini hızla yeniden kurmaları ve Korint'in başarıyla savunulması bu yaklaşımı haklı kılıyordu. Venedikliler ertesi yıl Midilli'ye saldırıp adayı yağmaladılar (tekrar ele geçirmeyi ümit ettikleri için yağmada pek aşırıya kaçmadılar)[20] fakat şehri alamadılar.

13 Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, terc. ve ed. Harry J. Magoulias (Detroit, 1975), s. 246.
14 Doukas, *Decline and Fall*, s. 252; Kritoboulos, *History*, s. 96.
15 Kemalpaşazade, *Tevârih*, s. 108. Aslında tekfur bu sırada kışı geçirmek üzere Semendirek'teydi. Bkz. Kritoboulos, *History*, p. 110; Doukas, *Decline and Fall*, p. 254.
16 Tursun Bey, *Târîh*, s. 77.
17 Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 222.
18 Tursun Bey, *Târîh*, s. 120.
19 Kritoboulos, *History*, s. 189-91, s. 191'deki alıntı.
20 A.g.e., s. 204-6.

Bununla birlikte, Limni ve İmroz'da daha başarılı olarak her ikisini de ele geçirdiler. Venedikliler, muhtemelen kısa süre önce Patras'ta yaşadıkları başarısızlığın korkusuyla[21] Aralık 1466'da, statükoyu esas alacak bir barış teklifinde bulundular ama İmroz ile Limni'nin iadesini ve yıllık haraç ödenmesini talep eden Osmanlılar bu teklifi reddetti. Savaş bu nedenle devam etti. Venedikliler Enez'e saldırıp burayı yağmaladılar, içlerinde kadı ve hatibin de bulunduğu ahaliyi alıp, Kemalpaşazade'nin Eğriboz'u tasvir ettiği şekliyle "yuvalarına" götürdüler.[22] Buna mukabil,[23] Mehmed "ağerr ve a'cezz [yani, Venedikliler] diyarı" Eğriboz'a saldırdı;[24] burada öyle bir vücut vücuda harp yaşandı ki Müslüman ve kâfirler "saç saça, sakal sakala" vuruştular.[25] Eğriboz 1470'te düştü, "kâfirlerin hoyratların"ı öldüren Osmanlılar sağ hiçbir erkek bırakmayıp[26] bunların karılarını ve kızlarını esir ettiler.[27] Dolayısıyla, Venedik bir asır önce, kendisinin, Koron, Modon ve Girit'le birlikte "pekâlâ, Venedik toplumunun sağ gözü ve eli olarak adlandırılabilecek" yerler olarak tasvir ettiği kolonilerinden birini kaybetmiş oldu.[28]

Mehmed, Eğriboz'un düşmesinden bir yıl sonra, Karaman'a karşı düzenlediği sefer sırasında Alanya'yı aldı; bunu 1472'de Silifke'nin fethi izledi ve bu sayede Anadolu'nun Akdeniz kıyılarını kontrolü altına aldı. Venediklilerin saldırıya geçtiği bir sonraki yer bu kıyılardı; Venedik Amirali Piero Mocenigo, 1472'de Napoli Kralı Ferrante, Hospitaler Şövalyeleri ve papanın güçleriyle birlikte "Asya'daki en muazzam ve en meşhur liman kenti" Antalya'ya hücum etti.[29] Saldırı, başarısız olmasına rağmen, ganimet

21 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481* (İstanbul, 1990), s. 196.

22 Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 284; Giovan Maria Angiolello [Donado da Lezze], *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu (Bükreş, 1909), s. 34.

23 Eğriboz düşünce kendisi de tutsak edilen Giovan Maria Angiolello'ya göre Mehmed'in saldırısı Enez'i talan edip yakan Nicolò da Canale'den intikam almayı amaçlıyordu. Bkz. Giovan Maria Angiolello, *Viaggio di Negroponte* (Vicenza, 1982), s. 1-2.

24 Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 284.

25 Tursun Bey, *Târîh*, s. 148.

26 *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, ed. Necdet Öztürk (İstanbul, 2000), s. 127.

27 Lütfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, ed. Kayhan Atik (Ankara, 2001), s. 187; Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman* (İstanbul, 1341/1922-3), s. 187.

28 Spiridonos M. Theotoke, Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του αρχείου της Βενετίας αποφάσεις μείζονος συβυλίου Βενετίας *1255-1669* (Atina, 1933), s. 145, 4 Mart 1369.

29 Domenico Malipiero, *Annali veneti dal MCCCCLVII ad MD, Archivio Storico Italiano* içinde (Floransa, 1843), 7. Cilt, I. Böl., s. 74.

açısından gayet kazançlıydı. Buranın ardından İzmir'e hücum eden Mocenigo şehre hasar verdi ve kayda değer miktarda ganimetle ayrıldı.

Bununla birlikte, 1475'e gelindiğinde Venedikliler yine barış arayışı içindeydi ve Osmanlılar bu teklifi yine reddetti. İzleyen birkaç yıl içinde, Osmanlılar dikkatlerini Venedik'le süren savaşa değil, Cenevizlerin ticaret kolonisi Kefe'nin ele geçirilmesi ve Boğdan ile Macaristan'a karşı düzenlenen saldırılarla neticelenen Karadeniz seferine hasrettiler. İki yıl sonra odak noktaları değişti ve İnebahtı'ya (Navpaktos, Lepanto) karşı saldırıya geçip Akçahisar'ı (Krujë) kuşattılar ve hatta bizatihi Venedik şehri yakınlarındaki Venedik topraklarına baskınlar düzenlediler. Venedik'in ertesi yıl barış müzakereleri başlatma çabası başarısız kalırken, Osmanlılar Akçahisar, Dergos (Drisht) ve Leş'i (Lezhë) alıp İşkodra'yı (Shkodër) kuşattılar. Venedikliler sonunda 1479'da, Osmanlı Veziriazamı Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa'nın tabiriyle "aşağılık ve horluk göstererek" İstanbul'a bir elçi gönderip "sultanın iltifatına saldırdılar" [sultanın merhametine sığındılar].[30] Venedik bu anlaşmayla İşkodra, Limni ve Mora'daki topraklarını kaybettiği[31] gibi yıllık 10.000 florin haraç ödemeye de mecbur kaldı; Mehmed Paşa'ya göre burada mühim olan paranın kendisi değil, aksine Venediklileri sultanın kudreti önünde "baş eğmeye" mecbur bırakmaktı, zira meblağ "suyu tatlı ulu denizlere göre tuzlu ve bayağı bir damladan daha hafif ve aşağıdır."[32] Yeni balyos Battista Gritti, Mehmed'in "nezaketle ve büyük bir memnuniyetle" kabul ettiği para "hediye"sini usulü dairesinde teslim etti.[33] Dolayısıyla, Osmanlılar açısından, Venedikle yapılan savaşın neticesi bölgenin önde gelen deniz gücüne karşı kazanılan son derece tatminkâr bir zaferdi.

Mehmed, Venedik'in yenilgisinden bir yıl sonra, biri İtalya'ya diğeri Rodos'a olmak üzere iki deniz seferi düzenledi; bunlardan ilki başarılı olurken, ikincisi hedefine ulaşamadı. Casuslar kullanılmasına, propaganda kampanyalarına ve talan, katliam ve esaret tehditlerine ve 100 mil öteden

30 Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, terc. Konyalı İbrahim Hakkı, *Osmanlı Tarihleri* içinde, ed. Nihal Atsız (İstanbul, 1949), 1. Cilt, s. 321-69 arası, s. 359-60'ta.

31 Diana Gilliand Wright ve Pierre A. MacKay, "When the *Serenissima* and the *Gran Turco* Made Love: the Peace Treaty of 1478," *Studi Veneziani* 53 (2007), s. 261-77 s. arası, s. 276-7'de.

32 Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, p. 360.

33 Archivio di Stato di Venezia, Documenti Turchi, Busta 1, bel. 9 b, Mehmed'in Venedik Dogesi Giovanni Mocenigo'ya gönderdiği 17 Eylül 6988 [1479] tarihli mektup.

duyulan, gök gürlemesine benzer muazzam bir kükreyişle büyük bir bulutu andıran dumanlar çıkaran bir topa rağmen,[34] Osmanlıların Rodos kuşatması başarısız oldu. Osmanlı donanması "yenilgi ve utanç"la durumu kabullenerek[35] 89 gün sonra bölgeden uzaklaştı. Tursun Bey'e göre başarısızlık Mesih Paşa'nın mütereddit ve yanlış stratejisinden kaynaklanmıştı[36] ki bu, çağdaşı olan bir başka gözlemcinin, Angiolello'nun da desteklediği bir değerlendirmeydi. Angiolello'nun beyanına göre herkes, donanmanın başında Mesih Paşa değil de başarılı Otranto muhasarasının komutanı Gedik Ahmed Paşa olsaydı girişimin başarıya dönüşeceğine inanıyordu.[37] Kâtip Çelebi de Mesih Paşa'yı suçlar: Kuşatmanın başarısızlığının arkasında paşanın yağmayı yasaklama konusundaki katılığıyla askerin ganimet hırsı yatıyordu.[38]

O sene düzenlenen diğer büyük sefer çok daha başarılıydı. Daha önce Ayamavra (Lefkada, Santa Maura), Kefalonya ve Zante (Zakynthos) gibi İyonya Adaları'nı alan Gedik Ahmed Paşa şimdi "div-i hezâr-dest"i [Bin elli bir devi] andıran "muhteşem" bir donanmayla yola çıkmıştı.[39] Arnavutluk kıyısı üzerinden Güney İtalya'ya geçen Gedik Ahmed Paşa Otranto'yu ele geçirip[40] burayı hızla yeniden tahkim etti.[41] Bazılarına göre, Osmanlı saldırısını Venedikliler tahrik ya da daha doğrusu teşvik etmişlerdi; Sigismondo de'Conti, bu kuşkuyu bizzat teyit etmese de, o sırada Venediklilerle barış halinde olmasalardı Osmanlıların bu saldırıya asla teşebbüs etmeyeceklerinin doğru olduğunu savunmuştu.[42] Osmanlılar Otranto üzerinden Brindisi, Lecce ve Taranto'ya karşı akınlar düzenlediler. Her aileye 1 dukalık vergi koydular, kilise çanlarını top yapmak için erittiler ve 8.000

34 Caoursin, *L'assedio*, s. 26-7, 30, 32, 33-4, 42, 44-6.

35 A.g.e., s. 56.

36 Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi, Tārih-i Ebul Feth*, ed. Ahmet Tezbaşar (İstanbul, tar. yok), s. 158.

37 Angiolello, *Historia*, s. 114.

38 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 244 (tıpkıbasım), p. 35.

39 Kemalpaşazade, *Tevârih*, *VII*, s. 507.

40 Angiolello'ya göre, baştaki hedefi Brindisi'ydi ama ters bir rüzgâr Osmanlı gemilerini batıya savurdu. Bkz., *Historia*, s. 110.

41 Ilarione da Verona, "Copia Idruntine expugnationis," *Gli Umanisti e la guerra Otrantina. Testi dei secoli XV e XVI* içinde, ed. Lucia Gualdo Rosa, Isabella Nuovo ve Domenico Defilippis (Bari, 1982), s. 36, 37; Giovanni Albino Lucano, "De bello hydruntino," a.g.e. içinde s. 60, 61; Antonio De Ferrariis Galateo, "De Situ Iapygiae," a.g.e. içinde, s. 236, 237.

42 Sigismondo de' Conti, "Historiarum sui temporis Libri XVII," a.g.e. içinde, s. 226, 268, 227, 229.

esiri Arnavutluk'a gönderdiler;[43] tüm bunlar, Tansel'in belirttiği gibi, halkı kazanma için "uygun tedbirler değildi."[44] İnsanlar göç etmeye başlayınca, Osmanlı siyaseti, daha çok halkı yatıştırmayı hedefleyecek şekilde değişti ve gerginliği azaltıp halkın sakinleşmesini ve yerinde kalmasını temin etme çabası çerçevesinde on yıllık bir vergi muafiyeti ve din özgürlüğü sundu.[45]

Otranto'nun düşüşü daha kapsamlı bir fetih kampanyasının ilk adımı olarak görülüyordu ve birçok kimse artık İtalya'nın kaderinden endişe eder hale gelmişti.[46] Gedik Ahmed Paşa'nın Mehmed'in İtalya'yı fethetme arzusunu kamçılamaya çalıştığı düşünülüyordu[47] ve genellikle, "bu vebanın" İtalya topraklarına yayılmasının ancak Mehmed'in ölümü sayesinde önlendiğine inanılıyordu.[48] Humanist Galateo'nun ifadesiyle, Otranto yeniden ele geçirilmemiş olsaydı, "bugün Bari'de olamazdık, ne papa Roma'da olurdu ne bu krallık [yani, Kalabriya] ne de Sicilya veya Lombardiya Hıristiyan inancında olabilirdi."[49]

Dolayısıyla 1480'e gelindiğinde, Mehmed, Ege Denizi'ndeki birçok adayı ve Mora'yı zapt etmekle kalmamış, aynı zamanda İtalya'da da bir üs edinmişti ki bunun İtalya topraklarının çok daha geniş bir kesiminin fethinin işareti olduğuna inanılıyordu. Bu başarının arkasında muhtelif etkenler vardı. Mehmed, sürekli genişleyen toprakları sayesinde elde ettiği hatırı sayılır insan gücüne ve kaynaklara ilaveten, hizmetinde "âkil ü kârdân çün deniz beği" [akıllı ve iş bilir çünkü deniz beyi] olarak görülen Veziriazam Mahmud Paşa gibi uzman denizciler de vardı. Mahmud Paşa'nın, 1470'te Eğriboz'a gönderilen donanmanın inşa ve teşkilatlanmasında gösterdiği beceri efsanevi deniz kahramanı Gazi Umur Bey'in ruhundan tebrik sesi gelmesine neden olacak düzeydeydi.[50] Mehmed, ayrıca, yabancıların uzmanlığından da istifade ediyordu, zira Osmanlı tersanesi ve donanması Ba-

43 Antonio De Ferrariis Galateo, "De Situ Iapygiae," a.g.e. içinde, s. 236, 237.
44 Tansel, *Mehmed*, s. 133.
45 A.g.e.
46 Ilarione da Verona, "Copia Idruntine expugnationis," s. 36, 37.
47 Lucano, "De bello hydruntino," s. 62, 63.
48 Marcantonio Sabellico, "Enneades sive Rhapsodia historiarum," Rosa, Nuovo ve Defilippis, *Gli Umanisti* içinde, s. 214, 215.
49 Antonio De Ferrariis Galateo, "Esposizione del Pater Noster," a.g.e., s. 233.
50 Tursun Bey, *Târîh*, s. 147.

tıdan gelen tecrübeli denizcilere alternatif bir istihdam kaynağı sunuyor ve Georgio de Tragurio gibi Venedikli usta denizciler Venedik donanmasını terk edip Osmanlı hizmetine girebiliyordu.[51] Takımadaları bölgesinde Osmanlıları taciz etmek konusunda daha önce işbirliği içinde bulunduğu Venediklilerle 1467'de ihtilafa düşen Zuan Monaco Corsaro örneğinde olduğu gibi devlet destekli korsanlar da taraf değiştirebiliyordu. Venedik genel kaptanının kendisine hitap ederken kullandığı "tuhaf sözlerden" dolayı hakarete uğradığını düşünen Zuan Monaco derhal Osmanlı tarafına geçmişti.[52]

Mehmed'in taktikleri de bu başarıda kayda değer bir rol oynuyordu. Mehmed kademeli fetih olarak adlandırılabilecek bir siyaset güdüyor, Ege Adaları'nı ve kıyı bölgelerini evvela haraç ve daha sonra doğrudan fetih yoluyla olmak üzere aşama aşama imparatorluğa katıyordu. Mesela, Dorino Gattilusio vergi ödeyerek ve yıllık tuz üretiminin onda ikisini Osmanlılara vererek Enez'i elinde tutarken,[53] inişli çıkışlı bir ilişkinin ardından Mehmed, sonunda 1462'de adayı fethedene kadar Midilli Tekfuru Gattilusio haraç ödemişti.

Mehmed, ayrıca, Ege Adaları sakinleri arasındaki Latin-Rum ihtilaflarını veya Latinler arasındaki rekabeti de kullanmaya çalışıyordu. Limni, ada halkının Osmanlılardan adayı, Tekfur Nicolò Gattilusio'nun elinden almasını talep etmeleri neticesinde düşerken[54] Dorino Gattilusio ve kardeşinin dul eşi arasındaki bir tartışmada dul kadın amcası aracılığıyla Mehmed'e başvurmuştu.[55] Hospitaler Şövalyelerinin büyük üstadının Papalık elçisinin Rodos'a yönelik başarısız kuşatma sırasında Osmanlı elçisine cevaben yaptığı konuşmada "Tehditlerinizden korkmuyoruz. Hemfikiriz ve Rumlarla Latinler arasında hiçbir uyuşmazlık yoktur. Tek bir inançla ve sağlam bir ruhla İsa'ya tapıyoruz." demesi Mehmed'in Rum-Latin husumetinden faydalanmaya teşebbüs ettiğine işaret etmektedir.[56] İlginç olan,

51 Victor Lamansky, ed., *Secrets d'état de Venise, documents extraits, notices et études servant à eclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle* (St. Petersburg, 1884), bel. 14, s. 16-17 (16 Mart 1463). Yasak malları kâfirlere naklettiği için mahkûm olup hapsedilen Georgio de Tragurio firar edip İstanbul'a kaçtı.

52 Angiolello, *Historia*, s. 35.

53 Kritoboulos, *History*, s. 109; Aşıkpaşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, s. 490-1, 221-2; Aşıkpaşazade, *Chronik*, s. 135-6.

54 Doukas, *Decline and Fall*, s. 255.

55 Kritoboulos, *History*, s. 105-7.

56 Caoursin, *L'assedio*, s. 47.

1477'nin başında Latin ve Ortodoks ahalileri arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili olarak şehirde bir sıkıntı olmasıdır[57] ve Hospitaler Şövalyeleri bundan bir yıl önce Ortodoks olmayan tüm rahiplerin tehcir edilmesini ve tarikata tabi olmayan hiçbir Rum rahibin adada kalmasına izin verilmemesini emretmişti, zira bu tür rahipler "yanlış dini görüşleri yayıyor" ve "sıradan insanları aldatıyorlardı."[58] Söz konusu Latin-Rum ihtilafına, daha sonra, Rodos'ta bulunan Ebu Bekir Darani adındaki bir esir tarafından 1503'te II. Bayezid'in oğlu Korkud'a gönderilen bir mektupta da atıfta bulunulmaktadır; Darani, Hospitaler Şövalyelerinin Rum Ortodoks ahalisi üzerindeki "zulmü"ne dikkat çekerek adanın çok kolay bir şekilde alınabileceği hususunda Osmanlıları uyarıyordu.[59]

II. Mehmed 1481'de, askerlerinin Otranto'ya ayak basmasından kısa bir süre sonra ve İtalya'da başka herhangi bir ilerleme hamlesi yapılamadan vefat etti; bu, Galateo'nun ifadesiyle "Hıristiyan dünyası için fırsattı" ve "Tanrı bize, II. Mehmed'in ölümünden daha önemli, daha iyi ya da daha değerli... bir lütufta bulunmamıştır" diyen Rodos Şövalyelerinin ikinci şansölyesi Caoursin'in ise büyük memnuniyetle karşıladığı bir ölümdü.[60] Mehmed'in sahneden çekilmesi, birçokları için kesinlikle bir fırsattı, zira Bayezid'in Doğu Akdeniz'de, en azından başlangıçta, oynadığı rol babasınınkinden bir hayli farklı olacaktı. Gedik Ahmed Paşa'nın bunu önlemeye yönelik gayretlerine rağmen Otranto terk edildi.[61] Burada kendi kaderlerine terk edilen Osmanlı askerlerinin[62] büyük kısmı, kuyuları zehirlendikten

57 Zacharias N. Tsirpanlis, 'Il decreto fiorentino di unione e la sua applicazione nell'arcipelago Greco. Il case di Creta e di Rodi, Θησαυρίσματα 21 (1991), 43-88 s. 55, 1. dipnot.

58 58 Tsirpanlis, "Decreto," bel. 3, s. 79 (10 Haziran 1476).

59 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Rodos Şövalyeleri Hakkında Antalya Valisi Sultan Korkud'a Gönderilmiş Bir Mektup," *Belleten* 18, 91 (1954), 347-55 s. 352-4'te. 1573 ile 1578 yılları arasında Habsburg elçiliğine bağlı olarak ülkede bulunan Protestan rahip Gerlach'a göre, Sakız'ın 1566'da düşmesinin nedeni, yerel halkın Cenevizlerden hazzetmemesi ve Osmanlılardan adayı almalarını istemesidir; Gerlach Venediklilerin Kıbrıs'taki tebaalarına çok kötü muamelede bulunduklarını da belirtmektedir. Bkz. Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576*, ed. Kemal Beydilli, ter. Türkis Noyan, 2 cilt. (İstanbul, 2007), 1. Cilt, s. 127, 240-1. Gerlach daha sonra Osmanlıların Sakız'ı ele geçirirken Sakız halkının geçmişte kaçak kölelere sığınak sağladığı gerekçesine başvurduklarını beyan eder (a.g.e., 2. cilt, s. 603).

60 Caoursin, *L'assedio*, s. 67.

61 Angiollello, *Historia*, s. 170-1.

62 Giovanni Michele Marziano, "Successi dell'armata turchesca nella città d'Otranto nell'anno MCCCCLXXX," Rosa, Nuovo ve Defilippis, *Gli Umanisti* içinde s. 168.

sonra saldırılar ve hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetti, kedi ve köpekleri yemeye mecbur kaldılar[63] ve nihayet 10 Eylül 1481'de teslim oldular.[64]

1481-1533: Doğu Akdeniz'de sağlamlaşma

Saltanatının ilk kısmında iki etken, Bayezid'in herhangi bir genişleme ihtirasının önünü kesiyordu: Kardeşi Cem'in isyan ettikten sonra kaçarak kendisini Temmuz 1482'de Hospitaler Şövalyelerinin istekli kollarına atması ve 1485'te başlayıp Cem'in vefatından dört yıl önce 1491'de sona eren Memluk savaşı.

Bununla birlikte, 1495'ten itibaren, Memluklarla savaşı geride bırakan ve bir Osmanlı vakanüvisinin tespit ettiği üzere "Cem Sultan'ın korkusundan nihayet kurtulan"[65] Bayezid dikkatini denize çevirdi. Aslında, Bayezid bu tarihten önce de Akdeniz'deki faaliyetlerini tamamen durdurmuş değildi. Venedik, Mora'daki kolonilerine Osmanlı gemileriyle düzenlenen saldırılardan şikâyetçiydi[66] ve görüldüğü kadarıyla Bayezid 1492'de Korfu'yu almaya niyetlenmişti ama karşılaştığı iyi savunmayı alt etmesi mümkün olmadığından vazgeçmişti.[67] 1496'da donanınada büyük hazırlıklara başladı. Korkuya kapılan Venedik, bu hazırlıkların amacını soruşturmuş, kendilerine sadece, donanmanın Akdeniz'deki korsanlara karşı bir sefer için teçhiz edildiği söylenmişti. Bayezid 1498'te tekrar büyük bir filo hazırlıyordu ve Osmanlılar 1499'da Venedik'le savaşa başladı.

Venedik, Cem'in tutsak kaldığı dönem boyunca Bayezid'le münasebetlerinde ihtiyatını korudu; 1482'de kendisine Cem'e Venedik'teki hiçbir liman kentinde sığınma hakkı verilmeyeceği hususunda teminat verdiler

63 63 Lucano, "De bello hydruntino," s. 74, 75, 86, 87; Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 519.

64 Giovanni Albino Lucano'ya göre, teslimden sonra [Otranto'dan] ayrılan gemilerde, "iki yılda barbarların din ve dilini kolayca öğrenmiş" ve gemilerin yüklenmesi sırasında uzaklarda saklanmış çok sayıda Puglialı kız vardı. Bkz. Lucano, "De bello hydruntino," s. 86, 87. Bu savaştan canlı kurtulan Türklerden birçoğu Makedonya'ya, birçoğu da Kalabriya Dükü II. Alfonso için savaşmaya gitti (a.g.e., s. 88, 89).

65 Richard F. Kreutel (ed.), *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Veli (1481-1512)*, terc. Necdet Öztürk (İstanbul, 1997), s. 29.

66 Jacques Lefort (ed.), *Documents grecs dans les archives de Topkapı Sarayı. Contribution à l'histoire de Cem Sultan. Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca Belgeleri. Cem Sultan'ın Tarihine Katkı*, terc. Hatice Gonnet (Ankara, 1981), 1. mektup, Venedik Dogesi Giovanni Mocenigo'nun Bayezid'e gönderdiği Eylül 1480 tarihli 1. mektup, s. 33, 35.

67 Angiolello, *Historia*, s. 191-2; Piri Reis, *Kitabı Bahriye*, s. 330. Piri Reis mevsimin gecikmesine ve ters rüzgârlara değinir.

ve Venedikli yetkililere Cem'e hiçbir şekilde yardım edilmemesi talimatını gönderdiler. Hatta işi, Cem hakkında herhangi bir bilgi edinecek olurlarsa, bunu kendisine aktaracaklarına dair Bayezid'e teminat vermeye kadar götürdüler.[68] Ne var ki, Venedik'in 1487'de Memluklarla savaş sırasında liman şehri Magosa'yı (Famagusta) Bayezid'in kullanmasına izin vermemesi, Osmanlıları burayı ele geçirmek için hareket etmeye sevk etti ama şehri savunmak üzere alelacele bölgeye gönderilen Francesco di Prioli'nin şehre ulaşması bunu engelledi.[69]

İki devlet arasında husumetin başlamasına giden süreçte, Bayezid gemi filosunu büyüterek ve daha da önemlisi Piri Reis, Burak Reis ve Kemal Reis gibi leventleri donanma komutanı olarak istihdam ederek donanmasını geliştirecek adımlar attı. Zikredilen kişilerin Doğu Akdeniz sularında çok büyük tecrübeleri vardı ve yanlarında sadece maharetlerini değil kendi gemileri ile adamlarını da getirdiler. Kemal Reis o kadar meşhurdu ki adından "her diyârda" övgüyle bahsediliyordu. Mağrip'teki kâfirler çocuklarını, onunla korkutarak terbiye ediyorlardı: "Küffar-ı deryâr-bâr yüzin görseler korkularından ölürler, sözin işitseler şûret-i dîvâr gibi bî-tâkat olurlardı. Adi añılsa kendülerinden giderlerdi."[70] Hospitaler Şövalyeleri, Kemal Reis'ten "azrailden" korktuklarından daha çok korkuyorlardı.[71]

Birinin levendi bir başkasının korsanı olduğu için oldukça değişken bir terim olan ama esas itibariyle belli bir devletin himayesinde faaliyet gösteren korsanların kullanılması yeni bir olgu değildi. Mesela, II. Mehmed böyle korsanları Otranto'nun ele geçirilmesinde kullanmıştı.[72] Ancak, Bayezid'in teşebbüsü, bu tip korsanların donanma yapısına daha kapsamlı bir şekilde, kurumsal olarak katılımını içeriyordu. Haliyle bu tür bir politika riskten uzak değildi; mesela, Nicolas Vatin Bayezid'in, donanmasını yeniden inşa etmek için korsanları kullanarak "Pandora'nın kutusunu açtı-

68 Lefort, *Documents*, 1. mektup, Venedik Dogesi Giovanni Mocenigo'nun Bayezid'e gönderdiği Eylül 1480 tarihli 1. mektup, s. 32, 34. Angiolello'ya göre, Cem Venediklilere gitmeye çalıştı ama Bayezid'le bir savaşa girmekten korktukları için kendisini istemediler. Bkz. Angiolello, *Historia*, s. 181.

69 Angiolello, *Historia*, s. 185.

70 Kemalpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter*, ed. Ahmet Uğur (Ankara, 1997), s. 145.

71 Uzunçarşılı, "Rodos Şövalyeleri," s. 347.

72 Marziano, "Successi," s. 118.

ğını" iddia ediyordu.[73] Elbette kimi gözlemciler Osmanlı korsanlarından fazla etkilenmemişlerdi, mesela Venedik Balyosu Danielle de' Ludovisi 1534'te korsanları "aklı karışık ve başıbozuk insanlar" olarak küçümser.[74] Yine de mesela, "mezkûr deryânuñ içinde ayağı basmaduk cezîre kalma[-yan] [Kemal Reis]"[75] gibi Doğu Akdeniz'in içini dışını bilen, yüksek becerili ve çok tecrübeli denizcilerin kullanılmasının getirdiği avantaj donanmanın müteakip performansında bariz bir şekilde görülebiliyordu. Hepsinden önemlisi, Akdeniz hakkındaki kapsamlı bilgisini amcası ve diğer "deniz gazileriyle" çıktığı seferler sayesinde edinen ve 1513'te tamamladığı dünya haritasını 1517'de I. Selim'e ve Akdeniz hakkında ayrıntılı tasvirler ve tablolar içeren, "gemi sanatı ve deniz iklimi" hakkındaki portolanı 1526'da Süleyman'a takdim eden, Kemal Reis'in yeğeni Piri Reis'ti.

Donanma, II. Mehmed döneminde olduğu gibi mahir yabancı işgücünden istifade etmeye devam etti. Bazı rivayetlere göre, donanma için yapılan ve Lepanto kuşatmasında kullanılan iki büyük *göke'yi* (*cocca*) tasarlayan kişi, maharetini Venedik'te kazanmış olan Yani adlı bir adamdı.[76] *Serenissima*, Venediklilerin Osmanlı donanmasına hizmet vermesinden asla hoşnut değildi ve Senato 1495'te Jacobo de Venetis adında birinin, "denizcilik sanatının en mahir ustası" diye tasvir edilen ve Osmanlı hizmetine girip din değiştirmiş bir Venedikli olan Benedicto Barbera'nın zehirlenmesi teklifini dahi değerlendirmişti. Jacobo başarılı olması durumunda, hayatı boyunca ayda beş duka alacaktı.[77]

Venedik'in yeni ve gelişmiş bir donanmaya kavuştuğu bir sırada ki denizcileri gemilerini hiçbir süvarinin boy ölçüşemeyeceği bir beceriyle hareket ettiriyorlardı[78] ve hızları öyle bir düzeye erişmişti ki şayet bir geminin ilerisine doğru bir ok atılacak olsa ok yine de güverteye düşerdi,

73 Nicolas Vatin, *L'Ordre de St. Jean de Jérusalem, l'empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)* (Louvain ve Paris, 1994), s. 294.
74 *Relazione di Danielle de' Ludovisi*, *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il XVI Secolo* içinde, ed. Eugenio Albèri, 3. Dizi, 3 cilt. (Floransa, 1842-1855), 3. Cilt, 1. Kıs., s. 18.
75 Kemalpaşazade, *Tevârih, VIII*, s. 145.
76 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 247 (tıpkıbasım), s. 36.
77 Lamansky, *Sécrets*, bel. 26, s. 30-1 (29 Ocak 1495).
78 Kemalpaşazade, *Tevârih, VIII*, s. 180.

Bayezid Venedik'le savaşa girdi.[79] Mayıs 1499'un sonunda, donanma Akdeniz'e açıldı, Venedik donanmasının amirali Antonio Grimani donanmanın ilerleyişini Modon'dan (Methone) gözlüyordu. Donanmanın Korfu'ya doğru yola çıktığı düşünülüyordu ama hedefi aslında İnebahtı idi. İnebahtı açıklarında vuku bulan büyük bir deniz savaşında, Burak Reis öldürüldü, kadırgası iki Venedik kadırgasıyla birlikte alevler içinde battı.[80] "Kuvvetli bir rüzgâr alan Fransız gemileri Türklere olanca güçleriyle saldırdı, ta ki, Tanrı rüzgârlarını söndürünceye, gemileri hareketsiz kalıncaya dek."[81] Osmanlı gemileri daha sonraki muharebeden ve "şunuñ yüzi âdem kani-yle ser-â-ser boyandı"ktan"[82] sonra İnebahtı Limanı'na girdi ve çağdaş bir gözlemciye göre, Venedik'in kendilerini savunamamasının kurbanı olan müdafiler teslim oldu. İnebahtı'nın düşmesi Modon'da endişeye yol açtı, zira şaşkınlık içindeki halk Venedik'in kendilerini de yüzüstü bırakmasından korkuyordu.[83] 1500'e gelindiğinde, Venedikliler barış peşindeydiler ama çabaları beyhudeydi, zira Osmanlılar, Venediklilerin daha önce "Venedik'in sağ gözü" olarak atıfta bulundukları Koron (Korone) ve Modon[84] ile Anapoli (Nauplia, Napoli di Romania) ve Benefşe'yi (Monemvasia) istiyor ve ayrıca yıllık 10.000 dukalık ödeme talep ediyorlardı.[85]

Bayezid, aynı yıl, kuşatmayı sağ olarak atlatan ve esir alınarak İstanbul'a götürülen Andrea Balastero'nun Venedik için insan bedenindeki kalp kadar değerli[86] diye, Kemal Reis'in ise Venedik'in gözlerinden biri (diğeri Korfu'ydu) olarak tasvir edilen[87] Modon'a yönelik bir saldırı için kuvvetlerini topladı. Bir propaganda taktiği olarak şehre, oklara iliştirilmiş ve halkı

79 A.g.e., s. 212.

80 *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 127 (tıpkıbasım), s. 138; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 246 (tıpkıbasım), s. 37; Kemalpaşazade, *Tevârih, VII*, s. 183-5. Piri Reis bu olaydan sonra oradaki bir adaya Burak Adası dendiğini nakletmektedir. Bkz. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, s. 277.

81 Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, terc. Donald Nicol (Cambridge, 1997), s. 58.

82 Kemalpaşazade, *Tevârih, VIII*, s. 187.

83 Angiolello, *Historia*, s. 231, Andrea Balastero'nun anlatısı.

84 J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries* (Camberley, 1995), bel. 26, s. 55 (23 Ocak 1385).

85 Malipiero, *Annali veneti*, s. 194; Marino Sanudo, *I diarii di Marino Sanuto*, 25 cilt. (Bologna, 1969-70), 3. Cilt, s. 180.

86 Angiolello, *Historia*, s. 242.

87 Piri Reis, *Kitabı Bahriye*, s. 330.

teslim olmaya çağıran ve direnişin feci sonuçlarını izah eden mektuplar atılmasına rağmen[88] müdafiler şehir sonunda düşüp, erkek nüfusu kılıçtan geçirilene ve kadınlarla çocuklar esir alınana dek direndiler.[89]

Donanma, Modon'dan sonra Koron'a doğru yelken açtı, gemiler deniz yüzeyinde rüzgâr gibi uçuyor ve kuşlar kadar süratli şekilde ilerliyordu.[90] Navarin'i alan donanma, Koron'a varınca, Osmanlı kumandanları kâfirlerini "nâr-ı cahîme" [cehennem ateşine] yolladıkları Modon'daki son başarılarına atıfta bulundular. Direniş acımasız bir yıkıma, teslim olmalarıysa "sultân-ı cihânuñ hısn-ı himayetinde sûr-ı sürûra girüb, huzûr bul"malarına" yol açacaktı.[91] Koron teslim oldu.

Venedikliler, Koron ve Modon'u kaybetmelerine rağmen, o yıl gene de bir başarı elde ettiler. Fransız, İspanyol ve Papalık güçleriyle birlikte, Kefalonya'yı el geçirip Navarin'i geri aldılar. Ne var ki Navarin, "deñiz yüzinde gelen ceyş-i nîl-cûş timsahlar gibi baş kal[dıran]" Osmanlı güçleri karşısında[92] teslim olunca, Kemal Reis şehri Mayıs 1501'de Venediklilerden bir kez daha geri aldı. Ege'de faaliyet gösteren Venedikliler ise çeşitli adalara hücum ettiler[93], Anadolu kıyılarına çıkarma yapıp, kadı da dahil birçok kişinin öldürüldüğü Çeşme'ye saldırdılar[94] ve daha sonra Meğri'yi yağmaladılar.[95] Fransız-Venedik güçleri Midilli Adası'na başarısız bir saldırı gerçekleştirdi; anonim bir Osmanlı tarihine göre Osmanlı donanması adaya ulaşana dek Venedikliler Midilli şehrine 18 defa saldırmış fakat başarısız olmuştu.[96] Venedik kuvvetleri Selanik'i yağmaladı, Papalık, Fransız ve Rodos gemileriyle birlikte de Lefkas'a saldırıp burayı ele geçirdiler[97] ve bu sayede, en azından geçici bir süreliğine, Korfu, Lefkas, Kefalonya ve Zakintos gibi İyon Adaları üzerinde hâkimiyetlerini tesis ettiler. Ne var ki Adriyatik'te, Osmanlıların 1501'de ele geçirdiği Dıraç'ı (Durrës) kaybettiler.

88 Angiolello, *Historia*, s. 251.
89 *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 127 (tıpkıbasım), s. 138.
90 Kemalpaşazade, *Tevârih*, *VIII*, s. 212.
91 A.g.e., s. 206.
92 A.g.e., s. 213.
93 Angiolello, *Historia*, s. 262, 267.
94 Kemalpaşazade, *Tevârih*, *VIII*, s. 214-5.
95 A.g.e., s. 229.
96 *Anonim Osmanlı Kroniği*, s. 128 (tıpkıbasım), s. 138-9.
97 Angiolello, *Historia*, s. 267; Kemalpaşazade, *Tevârih*, *VII*, s. 229.

Venedik 1502'ye gelindiğinde bir kez daha barış arzusundaydı zira Kemalpaşazade'ye göre parası ve gücü bitmişti. Kemalpaşazade açıklamasına, bir ticaret milleti olarak Venedik'in hiçbir şey üretmediğini, askerlerinin parasını ödeyebilmek için gerekli serveti ticaretten elde ettiğini izah ederek devam eder. Dolayısıyla, savaş "cânına yetmişdi. Bıçak süñüküne [kemiğine] irmiş ve iktidârı gitmişdi."[98] Angiolello, Safeviler yüzünden Osmanlıların barışa ihtiyaç duyduğunu söylese de[99] aslında Osmanlıların o sırada acil bir barış ihtiyacı yoktu. 1503'te yapılan anlaşmaya göre, Venedik Modon, Koron, İnebahtı, Dıraç ve Lefkas'ı kaybetti. Veneciklilerin Doğu Akdeniz'deki konumu bir hayli zayıflarken, onların tersine Osmanlılar güçlendi ve Tansel'in ileri sürdüğü üzere Selim'in daha sonraki Mısır ve Suriye fetihlerini kolaylaştırdı. Tansel'e göre Venedik Doğu Akdeniz'de bir güç olarak kalmayı başarabilseydi, Süleyman'ın 1522'deki Rodos kuşatması bir Osmanlı zaferiyle neticelenemezdi.[100] Bayezid'in Venedik'e karşı kazandığı zafer hem Osmanlıların büyük bir deniz gücü olarak ortaya çıkışına işaret ediyordu hem de bölgedeki deniz ticaretinin kontrolünün Osmanlıların eline geçmesini sağladı.

Bayezid'in saltanatının geri kalanında ve halefi I. Selim döneminde deniz fethi ikinci sıraya düştü. Osmanlılar için asıl endişe kaynağı, 1514'te yenilgiye uğrattıkları İran'daki Safeviler ile Mısır ve Suriye'de egemen olan ve I. Selim'in 1517'de ortadan kaldırdığı Memluk Sultanlığı'ydı. Denizdeki temel endişe ise kıyı savunması ve herkes için ezeli bir sorun olan korsanlığa karşı girişilen seferberlikti. Kendi başlarına veya bir devlet himayesinde çalışan korsanlar adalardaki üslerinden ayrım gözetmeksizin her yere baskınlar düzenliyordu; Piri Reis Aynaroz Dağı'ndaki keşişlerin Türk korsanların yerini Hıristiyan korsanlarına ya da Hıristiyanlarınkini diğerlerine ifşa etmediklerini belirtir.[101] Bayezid'in oğlu Korkud, Avrupa kaynaklarında Barbarossa olarak bilinen Hayreddin'in de içinde bulunduğu korsanları madden destekliyordu; bu korsanlar batıya doğru yelken açmadan önce Ege'deki gemileri yağmalıyorlardı.[102] Venedikliler Venedik gemilerine el konulması hakkında Osmanlılara

98 Kemalpaşazade, *Tevârih*, *VIII*, p. 231.
99 Angiolello, *Historia*, s. 267-8.
100 Selahattin Tansel, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı* (İstanbul, 1966), s. 224.
101 Piri Reis, *Kitabı Bahriye*, s. 111-12.
102 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 252 (tıpkıbasım), s. 44.

şikâyette bulundular. Korsanlar 1507'de Girit'ten İstanbul'a giden tahıl yüklü iki Venedik gemisini ele geçirdi[103] ve 1508'de başka bir Venedik gemisi Fra Bernardino adında Rodoslu bir korsana kurban düştü.[104] Birkaç yıl sonra, başka bir vakada, İskenderiye'den hareket eden ve ticari emtiayla yeniçerileri taşıyan bir Osmanlı gemisi Mikonos'ta korsanların eline düşünce Venedik Balyosu Andrea Foscolo hatırı sayılır bir meblağ ödemek zorunda kalmıştı.[105] Foscolo, 1512'de Osmanlılarla korsanların cezalandırılması zaruretini görüşüyordu.[106]

Deniz seferleri, Selim'in saltanatında en önemli konu olmasa bile, deniz gücü önemini korudu ve donanma Mısır ve Suriye'nin fethinde yer aldı. I. Selim, saltanatının sonuna doğru İstanbul'daki tersanenin genişletilmesini planlıyor[107] ve büyük bir deniz gücü hazırlıyordu. Birçok kişi, bu gücün hedefinin, Rodos'a yönelik bir saldırı olduğunu düşünüyordu, zira bu, "padişahın... gözlerini Rodos kalesi yıkılışı seyrine çevirmeye çalış[an]" vezirlerin teşvik ettiği bir saldırıydı.[108] Ne var ki, Selim görüldüğü kadarıyla, uzun bir kuşatma için gerekli olacağını düşündüğü kaynakların yetersizliğinden dolayı bu saldırıyı gerçekleştirmedi.[109]

Selim, tahtta sadece yedi yıl oturduktan sonra 1520'de vefat etti. Bu haber Batıda memnuniyetle karşılandı, zira "hiddetli bir aslanın geride halef olarak uysal bir kuzu bıraktığı" düşünülüyordu.[110] Umulandan çok daha az kuzu çıkan Süleyman'ın ilk işlerinden biri, "alçak Frenklerin yuvası ... cehenneme mahkûm olanların meskeni" Rodos'un fethiydi.[111] En azından Lütfi Paşa'ya göre bu "mülk-i efrencin ulu hâcethanesi"[112] geceleri zindanda prangaya vurulan ve gündüzleri ağır işlere koşulan yüzlerce Müslüman esirle doluydu.[113] Yeni ele geçirilen Mısır topraklarıyla İstanbul

103 *Relazione di Andrea Foscolo*, *Relazioni di ambasciatori veneti al senato* içinde, 14. Cilt: *Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)*, ed. Maria Pia Pedani-Fabris (Padova, 1996), s. 8.
104 A.g.e., s. 9.
105 A.g.e., s. 30-1.
106 A.g.e., s. 6.
107 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı* (Ankara, 1988), s. 396-7.
108 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, ed. İsmet Parmaksızoğlu, 5 cilt. (Ankara, 1999), 4. Cilt, s. 352.
109 A.g.e., s. 352-4; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 251-50 (tıpkıbasım), s. 40-1.
110 Paolo Giovio, *Commentario delle cose dei Turchi* (Venedik, 1538), s. 26.
111 Mustafa Celalzade, *Assedio e conquista de Rodi nel 1522, secondo le relazioni edite ed inedite dei Turchi* içinde, ed. Ettore Rossi (Roma, 1927), s. 27, Osmanlıca metin s. 23-4.
112 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 249; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 311.
113 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 249; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 311.

arasındaki güzergâhta stratejik bir konumda bulunan Rodos, Lütfi Paşa'nın şikâyetçi olduğu Hospitaler Şövalyelerinin Osmanlı ticari gemilerine yönelik saldırıları ve "pranga ve zincirle... aşağıladıkları" Müslüman hacıları ele geçirmeleri için ideal bir üstü.[114]

Kaleyi gözlemleyen Süleyman, fetih hususunda *festina lente* (yavaşça acele et) yaklaşımını benimseyerek şu yorumda bulunuyordu: "Acele edüp âdem kovdurmak olmaz. Zîrâ te'ennî birle umûr-ı sa'ube âsân olur. Ve acele ile âsân işler sa'b olur" [Acele edip adam kovdurmak olmaz. Zira acele etmeyerek zor iş kolay olur. Ve acele ile kolay işler zorlaşır].[115] Rodos beş ay sonra düştü. "Seyyid ve şeyh ve ulema ve riyazet içinde yaşayan birçok adamın [içinde bulunduğu], her cemaat ve mezhepten, boyunları elem zinciriyle lekelenmiş, ayakları ehl-i batılın prangalarıyla bükülmüş sayısız Müslüman" kurtarıldı, "kederli günleri neşeye, muzaffer imparator padişahın gücü sayesinde, kaderleri mutluluğa döndü."[116] Padişah, "duvarları göklere erişen ve temeli balıklara değen"[117] bir hisarla kaplı İstanköy (Kos) ve Bodrum'u aldıktan sonra, "bir şimşek çakması gibi denizi hızla yarıp geçen" kadırgasına binip donanmasıyla birlikte "dağlar kadar yüksek gemilerle dolu,... üstünü muhtelif renkte yelkenlerin kapladığı ve göklerin çok renkli yüzünü andıran uçsuz bucaksız deniz ovası" Marmaris'e yelken açtı.[118]

Rodos'un düşmesi Osmanlılar için çok tatminkâr bir sonuçtu fakat "Firengistan'ın kullisi Rodos içün ve Sencan içün yas ve mâtem dutub zîrâ ki, Rodos Efrencin tılsımı gibi idi."[119] Lütfi Paşa'ya göre Hospitaler Şövalyeleri, kendilerini ihmal ettiklerini düşündükleri Avrupalı liderlere serzenişte bulunup şöyle diyorlardı: "Ne arsız kimesneler imişsiniz ki, bize leşker göndermeyüb yardım itmedünüz ki, Türk gelüp Sencan'ı ve İsa dinin ve bizi hor ve hakîr eyledi;" ki bu, en azından Lütfi Paşa'ya göre "Frengistan'ın külliyen ekâbiri ve esâgiri [nin]" tasdik ettiği bir şeydi.[120]

114 Mustafa Celalzade, Rossi, *Assedio e conquista* içinde, s. 27, Osmanlıca metin s. 23-4.
115 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 251; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 311.
116 Mustafa Celalzade, Rossi, *Assedio e conquista* içinde, s. 39, Osmanlıca metin s. 31.
117 A.g.e., s. 43, Osmanlıca metin s. 34.
118 A.g.e., s. 46, Osmanlıca metin s. 38.
119 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 254; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 317-18.
120 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 254-5; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 318-19.

Rodos'u ele geçiren Süleyman, dikkatini denizden uzaklaştırıp Macaristan seferine verdi. Deniz meseleleriyle yeniden ilgilendiğinde sahip olduğu donanmanın, başta artık Malta'da üslenmiş bulunan Hospitaler Şövalyeleri ve Messina'da konuşlu İspanyol donanması olmak üzere Akdeniz'deki rakipleriyle mücadele etmek için yeterli olmadığını gördü. Venedik raporlarına göre, donanma vasıflı personel yoksunluğundan muzdaripti[121] ve kadırgaların birçoğu kötü durumdaydı.[122] Lütfi Paşa, Andrea Doria'nın Eylül 1532'de Osmanlılardan geri aldığı Koron'a karşı düzenlenen Osmanlı deniz seferinin başarısız olmasının suçunu denizcilik sahasındaki ehliyetsizlikte bulup şöyle der: "baş ve bug olan kimesne harâbat ehli ve şâribü'l-hamr olup gemilerin tedârikin idemeyüb hamâkatından gemileri bozmuştu" [başbuğ olan kimse harabat ehli, içkici ve sarhoş olup gemileri hazırlayamayıp ahmaklığından gemileri bozmuştu]. Şayet donanma ehliyetsiz komutanların eline düşmemiş olsaydı, Lütfi Paşa'nın hesabına göre, o vakit kâfirler talanı akıllarına bile getiremezlerdi.[123]

1533-1574: Batı Akdeniz

Süleyman, daha etkili bir deniz gücü ihtiyacıyla karşı karşıya kalınca, yönünü Batı Akdeniz sularının uzmanı olan ünlü korsan Hayreddin'e çevirdi ve onu 1533'te Mağrip'ten getirtip kaptan-ı deryalığa atadı. Hayreddin Reis artık Hayreddin Paşa olmuştu.[124]

Aslen Egeli olan ve korsanlığa başlamadan evvel burada tahıl ticareti yapan[125] Hayreddin, I. Selim'in Şehzade Korkud'u öldürmesinin ardından 1513'te kardeşi Uruç'la batıya kaçmış, sonra da birlikte Cezayir ve Tunus'un yönetimini ele geçirmişlerdi. Cezayir'de yerel siyasi muhalefetin, denizde ise İspanyol tehditleriyle karşı karşıya kalan Hayreddin 1519'da Selim'e biat etti ve böylece Cezayir ve Tunus kâğıt üstünde Osmanlı toprağı haline geldi.

121 *Relazione di Danielle de' Ludovisi*, Albèri içinde, *Relazioni*, 3. Cilt, 1. kısım, s. 17-18; *Relazione di Antonio Barbarigo*, Albèri içinde, *Relazioni*, 3. Cilt, 3. kısım, s. 151-2.
122 *Relazione di Mario Minio*, Albèri içinde, *Relazioni*, 3. Cilt, 3. kısım, s. 73.
123 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 271; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 343.
124 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 272; Lütfi Paşa, *Tevarih*, s. 344.
125 Aldo Gallotta, "Le Gazavāt di Hayreddīn Barbarossa," *Studi Maghrebini* 3 (1970), 79-160 s. 147'de; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar*, s. 252 (tıpkıbasım), s. 44.

Devletlerin himayesindeki korsanlar, sadakati esnek, iki tarafı keskin bir bıçak gibiydiler; zira Piri Reis'in Venediklilerin meşhur korsan Kurdoğlu hakkındaki şikâyetlerine cevaben işaret ettiği üzere, "kendisi bir korsandır, bize de saldırıyor."[126] Cezayir, Dıraç ve Velona gibi muhtelif "yuvalarından" hareket eden[127] Osmanlı korsanları ticari gemilere, Osmanlı topraklarına, Osmanlı tebaasına saldırıyor, çiftlik hayvanlarına, insanların malına ve bizatihi insanlara el koyuyordu.[128] Korsan saldırılarına ilişkin sürekli raporlar geliyor ve korsanlara karşı önlem alınmasına ve korsan faaliyetleri hakkındaki şikâyetlerin araştırılmasına yönelik talimatlar birbirini izliyordu.[129] Tanınmış korsanların tutuklanması için emirler çıkarılıyor[130] ve Andros gibi Ege adalarındakilere himaye taahhüt ediliyordu.[131] 976/1568-9'da, çıkarılan fermanlarda kış için Lefkas Limanı'na gelen korsan gemilerinin, bir kefilleri olmadığı takdirde, limana girmesine müsaade edilmemesi ve nicelik olarak belli bir yerde yoğunlaşmalarını engellemek ve halka zarar gelmesine mani olmak için etrafa dağıtılmaları isteniyordu.[132] Kısacası, himaye edilen korsanlar –Osmanlıların korsanları "zehirli işler yapan hekimler gibi, yani

126 Sanudo, *Diarii*, 23. Cilt, s. 385 (24 Ekim 1516, Leonardo Bembo, Pera Balyosu).
127 Giuseppe Coniglio, *Il viceregno di Napoli e la lotta tra spagnoli e turchi nel Mediterraneo* (Napoli, 1987), 2. Cilt, bel. 46, s. 383.
128 *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, 2 cilt (Ankara, 1995), no. 126 (Safer, 972/ Eylül-Ekim 1564); no. 305 (23 Rebiülevvel 972/29 Ekim 1564); no. 311 (26 Rebiülevvel 972/1 Kasım 1564); no. 399 (? Rebiülahır 972/Kasım-Aralık 1564); no. 773 (28 Receb 972/1 Mart 1565); *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*, 3 cilt (Ankara, 1998), no. 1113 (22 Ramazan 975/21 Mart 1568); no. 1120, s. 534-5 (Ramazan 975/Şubat-Mart 1568); no. 1515 (3 Zilhicce 975/30 Mayıs 1568); no. 1621 (2 Muharrem 976/27 Haziran 1568); Nicolas de Nicolay, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, ed. Marie-Christine Gomez-Géraud ve Stéphane Yérasimos (Paris, 1989), s. 58-9; Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, "Trois documents signés du *Şehzâde* Mustafā B. Süleymān conservés au monastère de Patmos," Σύμμεικτα 12 (1998), 237-69, bel. 3 (19-28 Mart 1541), s. 265-7. Saldırılar her zaman himaye gören korsanlardan gelmiyordu: Lefkas reayasından *zimmi* tüccarların gemilerine saldıran ve yağmalayan sipahi İbrahim hakkındaki bir şikâyet için, bkz *6 Mühimme Defteri*, no. 498 (Cemaziülevvel 972/Aralık-Ocak 1564-1565).
129 *6 Mühimme Defteri*, no. 1211 (gurre-i Zilkade 972/31 Mayıs 1565), no. 1287 (20 Zilkade 972/19 Haziran 1565), no. 1302 (21 Zilkade 972/20 Haziran 1565), no. 1428 (24 Zilhicce, 972/23 Temmuz 1565); *7 Mühimme Defteri*, no. 1431 (6 Zilhicce 975/2 Haziran 1568), no. 1588 (Zilhicce 975/Mayıs-Haziran 1568).
130 *6 Mühimme Defteri*, no. 126 (Safer 972/Eylül-Ekim 1564), no. 399 (Rebiülahır 972/Kasım-Aralık 1564), no. 773 (Receb 972/Şubat-Mart 1565); *7 Mühimme Defteri*, no. 1120 (Ramazan 975/Şubat-Mart 1568).
131 Perikles Zerlentes, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκώντου Αιγαίου πελάγους 1438-1565, Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου πελάγους 1566-1579, Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621* (Ermoupolis, 1924), s. 80.
132 *7 Mühimme Defteri*, no. 2320 (29 Rebiülahır 976/21 Ekim 1568).

küçük miktarlarda ve donanmanın geri kalanının refakatinde" kullandığını ileri süren Balyos Marino Cavalli'nin düşüncesinin yansıttığı üzere– sadece kontrol altında tutuldukları zaman kullanışlıydı.[133]

Bununla birlikte, himaye edilen korsanların bilgisinin paha biçilmez bir değeri vardı, gemileri "bütün donanmanın omurgasını" teşkil ediyordu;[134] ayrıca, donanmanın öncü muhafızı olarak hareket ediyor ve istihbarat topluyorlardı.[135] Hayreddin'in atanması korsanların Osmanlı donanması için öneminin altını çiziyordu. Eserini ertesi yüzyılın ilk yarısında yazan Kâtip Çelebi "Eğer bir *kapudan* bizatihi bir korsan değilse, deniz meseleleri ve deniz savaşı hakkında korsanları dinlemesine ve onlardan tavsiye almasına müsaade edin" önerisinde bulunurken[136], Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre sadece korsanlar *kapudan* olmalıydı.[137] Selaniki ise sık sık korsanların derya fennindeki maharet ve istidatlarına atıfta bulunarak,[138] korsanların, Gelibolu yakınlarında şiddetli bir fırtınaya yakalanan donanma-yı hümayunu kurtardıkları bir olayı aktarıyordu.[139] Kanuni'nin en azından bazı korsanlara itimat ettiği kesinlikle bilinmektedir. 24 Mart 1555 tarihli bir fermanda, Fransızlarla ortak bir deniz faaliyetine girişecek olan Piyale Paşa'ya, "denizin bütün hallerini ve işlerini" bilen bir adam olan Turgut Reis'e danışıp ondan tavsiye alması emredilir.[140] Süleyman, Turgut Reis'in Malta hakkındaki bilgisinden de aynı derece etkilenmişti: Oradaki kalelerin yerini ve adanın nasıl kuşatılması gerektiğini bildiğini dikkate alarak, komutanlarına seferde izlenecek stratejide muhakkak Turgut Reis'in tavsiyesini almalarını emrediyordu.[141]

133 *Relazione di Marino Cavalli*, Albèri, *Relazioni* içinde, 3. Cilt, 1. kısım, s. 295.

134 *Relazione di Antonio Barbarigo*, Albèri içinde, *Relazioni*, s. 153. Ayrıca bkz. *Relazione di Antonio Erizzo*, a.g.e. içinde, 3. Cilt, 3. Kısım, s. 129; *Relazione di Domenico Trevisano*, a.g.e. içinde, 3. Cilt, 1. Kısım, s. 141; *Relazione di Alvise Renier*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 80.

135 7 *Mühimme Defteri*, no. 630, (6 Receb 975); *Relazione di Antonio Barbarigo*, s. 153; Selaniki Mustafa, *Tarih-i Selânikî*, ed. Mehmet İpşirli, 2 cilt. (İstanbul, 1989), 2. Cilt, s. 776.

136 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l- Kibar*, s. 372 (tıpkıbasım), s. 191.

137 Gelibolulu Mustafa Âli, *Gelibolulu Mustafa 'Alî ve Mevâ'ıdü'n-Nefâis fi-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*, ed. Mehmet Şeker (Ankara, 1997), s. 228; Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdü'n-Nefâis fi-Kavâıdil-Mecâlis* (İstanbul, 1956), s. 57.

138 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 6, 91, 294.

139 A.g.e., 2. Cilt, s. 637 (11 Rebiülevvel 1005/2 Kasım 1596).

140 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 295 (tıpkıbasım), s. 92.

141 A.g.e., p. 302 (tıpkıbasım), s. 101; 6 *Mühimme Defteri*, no. 562 (Cemaziülevvel 972/Aralık 1564-Ocak 1565).

Osmanlı donanmasının, korsanlar dışında, sadakatleri değişiklik gösteren başka bir parçası daha vardı. Eskiden olduğu gibi bu dönemde de, görüldüğü kadarıyla kayda değer sayıda Venedik tebası Osmanlı bahriyesi için çalışıyordu. Birçok Venedikli için, İstanbul kâfirlerin tefessühünün bir yatağı olmaktan çok, tersanelerde gemi inşaatı ustaları, donanmada kaptanlar ve korsan gemilerinde kürekçiler için çok cazip bir iş pazarıydı ki bu saydıklarımızın tamamı eğitimlerini *Serenissima*'nın kadırgalarında almıştı.[142] Osmanlı gemilerinin mürettebatı içindeki Venediklilerin sayısı o kadar fazlaydı ki en azından Balyos Marcantonio Donini'ye göre, Osmanlılar 1562'de 15 kadırganın insan ihtiyacını neredeyse tamamen Venedik tebaasından karşılayabilecek durumdaydılar.[143] *Marioti* olarak adlandırılan bu Venedik tebasının birçoğu Girit, Zante, Kefalonya ve Korfu'dan geliyordu.[144] Venediklileri ve başka Hıristiyanları, haydutluk vakalarında Venedik adaletinden kaçmak dışında, Osmanlı donanmasına cezbeden şey paraydı, zira bir Venedik kadırgasında bütün bir yılda büyük bir zorlukla kazanabilecekleri parayı Osmanlılar için dört ay çalışarak kazanabiliyorlardı.[145] Osmanlılar için çalışıp iyi para kazanan ve iyi muamele gören[146] bu kişiler akraba ve dostlarını çağırıyor, daha sonra bu kişiler İstanbul'a çalışmaya geliyordu.[147] Venedik hizmetinden ayrılan ve Osmanlı tarafına taşınan Venedik tebaası sorunu, Balyos Domenico Trevisano açısından, 1554'te bu sorunla mücadele etmek için çeşitli yöntemler önerecek kadar ciddiydi.[148]

142 *Relazione di Marcantonio Donini*, Albèri, *Relazioni* içinde, 3. Cilt, 3. kısım, s. 191, 192-3, 194.
143 A.g.e., s. 192.
144 A.g.e., s. 192-3; *Relazione di Antonio Barbarigo*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 152; *Relazione di Antonio Erizzo*, a.g.e., s. 129; *Relazioni di Bernardo Navagero*, a.g.e., 3. Cilt, 1. kısım, s. 67-8.
145 Relazione di Marcantonio Donini, Albèri, Relazioni içinde, s. 192; Relazione di Domenico Trevisano, a.g.e., s. 147
146 *Relazione di Antonio Barbarigo*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 152.
147 *Relazione di Marcantonio Donini*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 192.
148 *Relazione di Domenico Trevisano*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 147. Colin Imber, Osmanlı kaynaklarının donanmadaki Avrupalıların sayısı konusunda sessiz kaldığına dikkat çeker ve Avrupalıların, Osmanlıların her türlü başarısının nedeni olarak Avrupalıların katkısını vurgulama hevesine işaret eder. Bkz. Colin Imber, "The Navy of Suleyman the Magnificent," *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980), 211-82 s. 255'te, Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* içinde yeniden basılmıştır (İstanbul, 1996), s. 1-69. Bu, şüphesiz doğru olsa da, Osmanlı kaynakları pekâlâ şu basit nedenden ötürü sessiz kalmış olabilir: Bahriyede çalışanların kökeniyle hiçbir şekilde ilgilenmiyorlardı. Oysa Venediklilerin en azından kendi tebaalarının Osmanlı hizmetine girmesinden kaygı duydukları açıktır.

Donanmada çalışmak görüldüğü kadarıyla birçok kişiye cazip geliyordu, Marcantonio Donini, İstanbul'da insanların kadırgalarda çalışmak için tezgâhlarını kapattığını nakletmektedir.[149] Payitahtın çarşılarında, gönüllü toplamak için Malta seferi ilan edilince,[150] "her sınıfdan çok kimse şevk u zevk ile" doṇanmaya yazılmıştı.[151] Başarılı seferler zenginlik getiriyordu: Donini'ye göre, Cerbe seferine gidenlerin birçoğunun: "sırtında kendilerine ait bir gömlek yoktu ama artık bunlar, bu teşebbüste kazandıkları sayesinde, 15, 20, 25 kölenin yanı sıra para ve mal sahibi olmuşlardı."[152]

Artık, İspanyolların tehlikeli ve "şer tabiatlı" düşmanı Hayreddin Paşa'nın[153] emrinde yelken açan Osmanlı donanması, Akdeniz'de ciddi bir rakip haline gelecek, hatta anlaşıldığı kadarıyla yenilmezliğiyle ün kazanacaktı, zira Antonio Doria'nın 1572'deki raporunda iddia ettiğine göre İnebahtı Muharebesinden çıkarılacak ders Osmanlı donanmasının artık yenilmez olmadığıdır.[154]

Osmanlıların izleyen yıllardaki Akdeniz siyasetine Habsburglarla yaşanan çatışma hâkim oldu. Habsburgların 1535'te Tunus şehrini ele geçirmesi Osmanlılarda büyük bir öfkeye neden olmuşken, V. Karl açısından bu itibar kazandıran bir zaferdi. Habsburglara karşı ortak husumetleri nedeniyle birleşen I. François ve Süleyman Şubat 1536'da, bir dizi Osmanlı-Fransız ittifak anlaşmasının ilkini imzaladılar. Her ne kadar Fransızların taahhütlerinin samimiyeti hakkında hiçbir yanılsama içinde olmasalar da, Osmanlılar açısından Fransızlarla kurulan ittifak İspanya'ya karşı verdikleri savaşta kendilerine yararlı olacaktı ve Fransız limanlarını kullanma olasılığını sağlıyordu. Fransızlar içinse bu tür bir anlaşma, tamamı Habsburg kontrolü altında bulunan İspanya, Cenova ve Napoli'nin deniz güçlerine karşı kendilerine Osmanlıların donanma desteğini sağlıyor ve ayrıca, en azından Fransız bakış açısından, İtalyan topraklarını fethetme emellerine yardımcı oluyordu.

149 *Relazione di Marcantonio Donini*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 193.
150 *6 Mühimme Defteri*, no. 597 (Cemaziyelevvel, 972/Aralık-Ocak 1564-5).
151 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 6.
152 *Relazione di Marcantonio Donini*, Albèri, *Relazioni* içinde, s. 193. Ancak, Osmanlı bahriyesinde çalışmak herkes nezdinde popüler değildi. Bkz. Imber, "Navy," s. 221.
153 Lope de Soria'nın V. Karl'a (1533) mektubu, alıntılandığı kaynak için bkz. Miguel Ángel de Bunes Ibarra, "Charles V and the Ottoman War," *Eurasian Studies* 1, 2 (2002), 161-82 s. 177'de.
154 *Relazione di Antonio Doria*, Coniglio, *Viceregno* içinde, 2. Cilt, bel. 44, s. 356. [

Osmanlı donanmasının Haziran 1537'de İtalya açıklarında görülmesi üzerine Papa III. Paul büyük bir korkuya kapılıp, V. Karl'a, "çok büyük olduğunu bildiğiniz" dediği Osmanlı armadası hakkında bir mektup yazmış ve endişeyle "dua edelim de Majesteleri bu mektubu okuyana kadar yelken açıp İtalya'ya konuşlandıkları haberini almayalım"[155] diye eklemişti ki aslında Osmanlılar tam da bunu yapıp Apulia'ya baskın düzenlediler. Bunu, birkaç kez, stratejik konumundan dolayı burayı alması için Süleyman'ı ısrarla ikna etmeye çalışan Kemal Reis'e göre "Venedik'in sağ gözü" olan Korfu'ya (sol ise Modon'du) yönelik bir Osmanlı saldırısı takip etti.[156] Lütfi Paşa'ya göre, kendisine ve Hayreddin Paşa'ya Korfu'ya saldırı emri verilmişti, çünkü "Venedik kâfirleri mal ve ticaret çokluğuyla, işleri durmadan hile ve kötülükle ün almış bir kahr-olası kalabalık"[157] olup padişahla antlaşmasını bozmuş ve İspanyol kâfiriyle birleşip "denizde hayli fesâd ve şenâ'atler itdiler."[158] Venedik'le savaş 1540'a dek devam etti. Hayreddin Paşa'nın ertesi yıl Venedik adaları, Naksos, Andros, Paros ve Santorini'yi ele geçirmesi, Venedik, Papa III. Paul, V. Karl (Kutsal Roma İmparatoru ve İspanya Kralı) ve kardeşi Avusturya Arşidükü Ferdinand'dan oluşan Kutsal İttifak'ın kurulmasına yol açtı. Denizde mükemmel bir maharet sergileyen Hayreddin Paşa, Preveze Körfezi'nde, top atışlarının neden olduğu yoğun dumandan dolayı iki tarafın da birbirini göremediği zorlu bir muharebede Andrea Doria komutasındaki Kutsal İttifak donanmasına karşı büyük bir deniz zaferi kazandı.[159] Venedik'le savaş iki yıl sonra, Venedik, Benefşe ve Anapoli'yi teslim edip Hayreddin'in daha önce aldığı Ege Adaları'ndan vazgeçerek muazzam bir tazminat ödemeyi kabul edince sona erdi; bu, Venedik'in hiç arzu etmediği bir sonuçtu ve birkaç yıl sonra Mikonos'u tekrar fethetmek konusunda kafa yoracaktı.[160]

155 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 3. Cilt: *The Sixteenth Century to the Reign of Julius III* (Philadelphia, 1984), s. 431.
156 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 237 (tıpkıbasım), s. 20; Piri Reis, *Kitabı Bahriye*, s. 330.
157 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 275 (tıpkıbasım), s. 67.
158 Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 279; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 362.
159 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 281 (tıpkıbasım), s. 74; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 282; Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 368.
160 Lamansky, *Sécrets*, bel. 42, s. 58-9 (7 Şubat 1544, Venedik tarihlemesi).

Akdeniz'deki Osmanlı varlığından tedirgin olanlar sadece Venedikliler değildi. Osmanlıların Kuzey Afrika kıyılarına sahip olması Habsburgları da tehdit ediyordu, zira burası Napoli'deki İspanyol Krallığı'na ve ayrıca İspanyol kontrolü altındaki Sicilya'ya ve aynı şekilde bizatihi İspanya'ya yakındı. Granada'nın Müslüman halkı Moriskolar, 1570'te padişaha, şayet bu müminleri terk edecek olursa, halkının kendisinden şikâyet etmek için haklı bir nedeni olacağını anlatan müftünün desteğiyle Osmanlılardan en azından belli bir noktada yardım bekliyorlardı. İstanbul'daki bütün camilerde de Granada Müslümanları hakkında vaazlar veriliyordu.[161]

1535'te Tunus'u ele geçiren Habsburglar Cezayir'e karşı harekete geçti ve V. Karl 1541'in sonlarında bir saldırı başlattı. Ne var ki bu saldırı, üç gün boyunca ortalığı kasıp kavuran şiddetli bir fırtına İspanya filosunun çoğunu yok edince bir felaketle neticelendi. Habsburgların yaşadığı bu talihsizlik 1543'te Osmanlılarla ittifakı yenileyen Fransızları cesaretlendirdi. Aynı yıl, Hayreddin Paşa Sicilya ve Güney İtalya'ya baskın düzenleyip Ostia'ya demir attı; bu, çağdaş bir gözlemciye göre "bütün Roma'yı ... altüst eden" bir görüntüydü.[162] Hayreddin Paşa bunun ardından, o sırada V. Karl'la müttefik olan Savoy dükünün yönetimindeki Nice'i hedef alan ortak bir Fransız-Osmanlı saldırısına katıldı ve Osmanlı donanması kışı 1543-4'te Toulon'da geçirdi. Deniz kuvvetlerinin Batı Akdeniz'de bir kış üssünü kullanma imkânına kavuşması ve Fransızların bölgedeki desteği, İspanyolların çok iyi bildiği üzere, Osmanlılar açısından büyük bir avantajdı.[163] Toulon'dan Mayıs 1544'te ayrılan Hayreddin Paşa İstanbul'a dönüş yolunda Güney İtalya'ya baskın düzenledi.

Bu işbirliği dönemi çok sürmeden sona erdi: Eylül 1544'te V. Karl ile I. François arasında Crépy Barış Anlaşması imzalandı ve bundan kısa bir süre sonra da 1545'te Habsburglarla Osmanlılar arasında barış anlaşması yapıldı ve bu 1547'te yenilendi. Ne var ki bu anlaşmaların hiçbiri uzun ömürlü olmadı, zira Andrea Doria 1550'de Turgut Reis'in kalesi konumundaki Mehdiye ve Manastır'a, ertesi yıl Cerbe'ye saldırdı ve az kalsın Turgut Reis'i yakalıyordu. Bu saldırılar Malta'ya yönelik başarısız bir Osmanlı

161 *Relazione di Alvize Buonrizzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 137.
162 Setton, *The Papacy and the Levant*, 3. Cilt, s. 470.
163 Coniglio, *Viceregno*, 2. Cilt, s. 372 (30 Mayıs 1574).

saldırısını tetikledi. Mehdiye ve Manastır saldırılarını haklı çıkarmaya çalışan V. Karl, bunun korsan faaliyetine verilen meşru bir karşılık olduğunu ve dolayısıyla 1547 Anlaşmasının çiğnenmesi anlamına gelmediğini iddia etti.[164] V. Karl'ın Osmanlıların şehirlerin iade edilmesi talebini geri çevirip, 8 Mart 1551 tarihli bir mektupta padişaha her iki şehrin de kesinlikle Habsburgların elinde kalacağını söylemesine rağmen,[165] Osmanlılar bu mesele yüzünden İspanyollarla derhal savaşa girmeye istekli değillerdi. Bununla birlikte, Fransız büyükelçisi d'Aramon, Osmanlı-İspanyol ilişkilerindeki bir kopuşun Fransa'nın çıkarına olacağını düşünüyordu ve bu yüzden gizlice böyle bir kırılma meydana getirmeye çalışıyordu.[166] 1547-1551 yılları arasında büyükelçi olarak İstanbul'da bulunan d'Aramon, "ortak düşmanın" peşine düşecek yeni bir Osmanlı-Fransız ittifakının etkin bir taraftarıydı.[167]

Osmanlılar bir taraftan Mehdiye ve Manastır'ın iadesini talep ederken diğer taraftan 1551'de Trablusgarp'a saldırdılar ve 1530'dan beri Hospitaler Şövalyelerinin elinde bulunan şehri aldılar; Sinan Paşa kuşatma sırasında Fransız sefirine söylediğine göre, şövalyelerin arkası kesilmeyen saldırıları padişahı öfkelendiriyordu[168] ve burayı almaya azmetmişti.[169] d'Aramon'un II. Henri'ye Malta'dan yazdığı bir mektupta belirttiği üzere, bu, Mehdiye'dense Trablusgarp'a sahip olmaktan daha hoşnut olacaklarını düşündüğü Osmanlılar açısından çok iyi bir fetihti; zira "padişahın oluşturacağı en büyük orduyu" barındırabilecek bir yer olan Trablusgarp, Mağrip'teki en iyi konuma sahipti.[170] d'Aramon'un kanaatine göre, şehrin düşmesi padişah için muhtemelen büyük bir avantaj olacakken, Habsburglar açısından, bilhassa da büyük bir ihtimal burada tesis edilecek "korsan yuvası" Sicilya, Napoli Krallığı ve aslında İtalya'nın geri kalanı için sürekli

164 K. Lanz, *Correspondenz des Kaisers Karl V.* (Leipzig, 1864), 2 Cilt, s. 9 (31 Ekim 1550), s. 55-7 (8 Mart 1551).
165 Ernest Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt. (Paris, 1848-60), 2. Cilt, s. 139.
166 Nicolay, Soliman, s. 14 (giriş); *Guillaume Ribier, Lettres et memoires d'estat, des roys, princes, ambassadeurs, & autres ministres, sous les regnes de Françoispremier, Henry II. & François II*, 2 cilt. (Paris, 1677), 2. Cilt, s. 296, d'Aramon'un II. Henri'ye mektubu (7 Nisan 1551).
167 Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 13, d'Aramon'un I. François'ya mektubu (4 Mayıs 1547).
168 Nicolay, *Soliman*, s. 80.
169 Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 160, d'Aramon II. Henri'ye Malta'dan yazdığı mektup (26 Ağustos 1551).
170 A.g.e., s. 162 (26 Ağustos 1551).

bir sorun anlamına geleceği için çok zararlı olacaktı.[171] Trablusgarp'ın düşmesi, Hospitaler Şövalyeleri için bir endişe kaynağıyken, Kuzey Afrika kıyısında Hospitaler Şövalyelerinden çok Osmanlılara ait bir müstahkem mevkiin varlığının bariz avantajlarını görebilen Fransızlar açısından tamamen istenmeyen bir sonuç değildi. Fransızların olayın içinde olduğuna dair, şövalyelerin Trablusgarp'ı teslim eden komutanının aslında Fransız olmasından beslenen birçok söylenti vardı. Bazı şövalyeler, şehrin düşmesinin ardından Trablusgarb'tan İstanbul'a giderken Malta'ya uğrayan Fransız sefirini Osmanlılarla birlik olmakla, Malta'da sadece casusluk yapmak ve adayı padişaha teslim etmek için bulunmakla suçluyordu.[172]

Trablusgarp'ın düştüğü yıl, Fransa Kralı II. Henri, Süleyman'la başka bir ittifak kurdu. Papa IV. Paul'un gözünde her iki hükümdar "bir ve aynı" idi ki bu, Setton'un işaret ettiği üzere Henri'yi rahatsız eden bir benzerlik değildi,[173] papa ayrıca iki hükümdarın "çok iyi bir anlayış birliği içinde" olduklarından söz ediyordu.[174] Yolu üzerindeki Venedik yerleşimlerine büyük zarar veren Osmanlı donanması Temmuz 1552'de Napoli açıklarında görüldü ve Osmanlı gemileri Ağustos'ta Andrea Doria'ya hücum edip yedi kadırgasını ele geçirdiler. Daha sonra da Gaeta'da konuşlanıp şehrin etrafındaki bölgeyi yakıp yıktılar.[175] 1555'te, ortak bir Fransız-Osmanlı deniz gücü Napoli'ye baskın düzenledi. Siguenza Arşidükü Pietro Pacheco Mart 1555'te Portekiz Prensesi Giovanna'ya gönderdiği mektupta herkesin Osmanlı filosunun o yıl kesinlikle saldırıya geçeceğini düşündüğünü yazıyordu.[176] Napoli vatandaşları aynı yılın Şubat ayında II. Felipe'ye, Osmanlı donanmasının geçmiş yıllar boyunca krallığın topraklarının büyük kısmını talan etmesinden ve halktan çok sayıda kişiyi kaçırmasından dolayı şikâyetçi olmuşlardı.[177] Aslında, d'Aramon Ağus-

171 A.g.e.
172 Nicolay, *Soliman*, s. 93; Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 161, II. Henri'nin Hospitaler tarikatının büyük üstadına yazdığı mektup (30 Eylül 1551).
173 Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*; 4. Cilt: *The Sixteenth Century from Julius III to Pius V* (Philadelphia, 1984), s. 679.
174 Rawdon Brown (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, 6. Cilt, 2. kısım: 1556-1557 (Londra, 1881), s. 981, no. 838, Navagero'nun dogeye ve senatoya gönderdiği mektup (20 Mart 1557).
175 Setton, *The Papacy and the Levant*, 4. Cilt, s. 582.
176 Coniglio, *Viceregno*, 1. Cilt, bel. 4, s. 83 (2 Mart 1555)
177 A.g.e., bel. 2, s. 43 (Şubat 1555).

tos 1551'de Turgut Reis'le birlikte başka kişilerin Sicilya, Kalabriya (Calabria) ve Apulia'da olabildiği kadar çok yıkım gerçekleştirme amacıyla korsanlığa çıkma niyetinde olduklarını rapor etmişti.[178] Papa III. Julius da bu dönemde, İtalya kıyı bölgelerine yönelik acil Osmanlı tehlikesinden açık bir endişe duyuyordu.[179] 1559'un başında, Felipe, Osmanlı donanmasının İtalya denizlerine çok aşina olmasından dolayı, kıyıların korunması ve Levant sularındaki Osmanlı faaliyeti hakkında iyi bilgilenme ihtiyacına dönük emirler çıkardı.[180] Osmanlılar da İspanyol denizciliğine karşı benzer bir yaklaşım benimsedi.[181]

Osmanlılar, İspanyollara karşı sadece güney İtalya'da faal değillerdi, Kuzey Afrika'da da yoğun bir çaba içindeydiler. Cezayir'in batısındaki Vahran (Oran) kalesini 1556'da, Tunus yakınlarındaki Bizerta'yı ise 1557'de aldılar. Fransızlar bu noktada en çok, İspanya'ya karşı verdikleri mücadelede Osmanlılardan deniz desteği sağlamayı arzuluyorlardı. "Pervasız ve mütehakkim" Fransız sefiri[182] Jean de la Vigne, tavrını değiştirmeyen Rüstem Paşa'yla uğraşıyordu. Paşa, papanın "bir zorba ve ahmak" olduğunu söylüyordu ve ona göre papa, Felipe ve Henri'yi "birbirlerini yiyip tüketmeleri" için kendi başlarına bırakmak daha iyiydi.[183] Bütün çabalarına karşı, de la Vigne Osmanlılardan donanma desteği çıkarmayı başaramadı; bu durum, kendisini hiddet içinde padişahın "barbarcasına sabit fikirli" olduğunu haykırmak durumunda bırakmıştı.[184]

178 Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 162, Aramon'nun II. Henri'ye mektubu (26 Ağustos 1551).
179 Setton, *The Papacy and the Levant*, 4. Cilt, s. 581. Aralık 1556'da Ferrare sefirine, Osmanlı donanmasının Napoli Krallığı'nı yakıp yıkacağına dair papayı bilgilendirmesi talimatı verilmişti. Bu, elçinin yapmayı çok arzuladığı bir görev değildi, zira "hoşnutsuzluğa yol açacağı korkusundan dolayı duyuruyu nasıl yapacağını bilmiyordu." Bu korkusu boşuna değildi, çünkü elçi "bu mealde bir şeyler mırıldanınca, papa 'Ah, köpekler' [yani emperyalistler] bizi Sultan Süleyman'ın bile gelmesine izin vermeye mecbur ediyorlar" diye cevapladı ki bu noktada elçi kendisine bunu Fransız kralının talep ettiği bilgisini verdi. Bkz. Bernardo Navagero'nun dogeye ve senatoya gönderdiği 26 Aralık 1556 tarihli mektubu, Brown, *Calendar of State Papers* içinde, 6. Cilt, 2. kısım, no. 774, s. 885.
180 Coniglio, *Viceregno*, 1. Cilt, bel. 7, s. 104-5 (1 Ocak 1559).
181 *7 Mühimme Defteri*, no. 51 (Safer 975/Ağustos-Eylül 1567), no. 653 (6 Receb 975/6 Ocak 1568), no. 1431 (6 Zilhicce 975/2 Haziran 1568).
182 Setton, *The Papacy and the Levant*, 4. Cilt, s. 692. Busbecq'in de la Vigne ve Rüstem Paşa'yla olan münasebetlerine dair izlenimleri için bkz. Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, terc. Edward Seymour Forster (Oxford, 1927), s. 200-1.
183 Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 386-7.
184 Setton, *The Papacy and the Levant*, 4. Cilt, s. 693; Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 387, de la Vigne'nin II. Henri'ye yazdığı mektup (22 Nisan 1557).

Osmanlı donanması 1558'de Sorrento'yu talan edip, bir hayli esir aldı ve burada genellikle "hoş vakit geçirdiler."[185] Osmanlıların buranın ardından Minorka Adası'ndaki Siyedela'yı yağmalaması, İspanyolların geçici olarak Cerbe'yi almasına yol açtı, Piyale Paşa ise 1560'ta burayı yeniden işgal etti. Ganimet ve esirle dopdolu muzaffer Osmanlı donanmasının, yedeğinde ele geçirilen gemilerle İstanbul'a gelişi, Habsburg Elçisi Busbecq'e göre "Türkler için ne kadar sevinçliyse, biz Hıristiyanlar için o kadar kederli ve elim bir manzaraydı." Elçi, mutlu kalabalığın ilgisinden de muzdariptir: "... kapımın etrafında toplandılar ve alay ederek adamlarıma İspanyol donanmasında bir kardeşleri ya da akrabaları veya arkadaşları olup olmadığını sordular; çünkü, şayet öyleyse, onları kısa bir süre içinde görme zevkini yaşayacaklardı."[186] Ancak, artık Osmanlılara karşı mücadelelerinde İspanyolların eli daha rahattı, çünkü 1559'da Fransa'yla Cateau-Cambrésis Barış Anlaşmasını imzalamışlardı ve Osmanlılarla Fransızların siyasi ittifak dönemi sona ermişti.

Bir sonraki büyük çaplı Osmanlı seferi Kuzey Afrika'da değildi, Osmanlılar 1565'te Malta'ya saldırdılar. 1530'den beri Hospitaler Şövalyelerinin elinde olan ada Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasındaki en dar saha üzerinde konumlanmıştı ve doğu ile batı arasındaki geçişe hükmediyordu. Stratejik konumu ve adayı ellerinde tutanlar Osmanlı saldırısını kaçınılmaz kılıyordu. Kuşatma en sonunda, anlaşıldığı kadarıyla yönetim kadrosu içindeki bir ihtilaf nedeniyle başarısız oldu. Strateji, padişahın emri hilafına Turgut Reis'e danışılmadan belirlenmişti ve askerlerine kötü muamele eden Mustafa Paşa'yla korsanları göz ardı eden Piyale Paşa arasında anlaşmazlık vardı.[187] Malta'nın muhafızları, Osmanlı liderliği içindeki görüş ayrılıklarıyla ordu ve donanmadaki huzursuzluk hakkında kendilerini bilgilendiren firariler sayesinde tüm bu güçlüklerin çok iyi farkındaydılar.[188] Balbi da Correggio'ya göre, Mustafa Paşa'nın Mdina (Città Vecchia), Birgu (Vittoriosa) ve San Michele'e eş zamanlı hücum edilmesi planına Piyale Paşa'nın karşı çıkması San Elmo'ya saldırılması kararına yol açmıştı. Şayet Mustafa Paşa'nın planı icra

185 Charrière, *Négociations*, 2. Cilt, s. 476, Acqs piskoposunun de la Vigne'e mektubu (8 ve 28 Haziran 1558).
186 Busbecq, *Letters*, s. 173, 171.
187 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 302 (facsimile), s. 101-2.
188 Francesco Balbi da Correggio, *Diario dell'assedio all'isola di Malta* (Cenova, 1995), s. 67-8, 78, 185, 191-2, 208-9.

edilmiş olsaydı Malta kaybedilirdi, "Fakat Kudretli Tanrı mağlubiyetimizi arzu etmedi ve iradesi sayesinde, birbirini kıskanan iki paşa mutabık kalamadılar; hatalarının neticesi açıktır ve bizim lehimizedir."[189] San Elmo'nun alınmış olmasına rağmen, bunun maliyeti çok yüksekti, birçokları "şerbet-i şahâdet nûş eyle"mişti[190] ve askerin geri kalanı bitap düşmüştü. Turgut Reis'in öldürülmesi, Malta'yı savunanların tamamına "büyük mutluluk" veren bir olaydı[191] ve büyük miktarda barut ve diğer teçhizat sarf edilmişti.[192] Piyale Paşa ile Mustafa Paşa, girişimin başarısızlığından dolayı birbirlerini suçluyorlardı,[193] askerler serdarı, serdar ise vezirleri suçluyordu.[194] "Baştan ayağa utanç içinde" birbirlerini suçlaya suçlaya İstanbul'a döndüler.[195]

Malta'da yaşanan başarısızlık muhtemelen, Ceneviz'e ait Sakız Adası'nın 1566'da, çağdaş bir Ceneviz'in naklettiğine göre, Piyale Paşa'nın yerel halka zarar vermemek için büyük bir itina gösterdiği bir saldırıda,[196] "bir kılıç vurulmadan"[197] kolayca ele geçirilmesiyle telafi edildi. Kâtip Çelebi'ye göre, taarruza geçilmesinin nedeni Sakızlıların Müslüman gemilerine saldırmaları ve donanma-i hümayunun hareketi ve yapısı hakkında sürekli olarak bilgi verdikleri Frenklerle iyi ilişkileriydi.[198] Bu tür bilgiler görüldüğü kadarıyla Osmanlı donanmasıyla sınırlı değildi, zira bir Ceneviz kaynağına göre "çevrelerindeki Türkler arasında vuku bulan her olay, her entrika ve her hareket hakkında hükümdarlarımızı muhabbetle ve dikkatlice bilgilendirerek... büyük hizmetler görüyorlardı."[199] Sakız'ın son *podestà*'sının (vali) oğlu Gieronimo Giustiniani'ye göre, Piyale Paşa, Maonesi'yi "Türk kıyafeti" giymiş ve Müslü-

189 A.g.e., s. 72.
190 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 9.
191 Balbi da Correggio, *Diario*, s. 103.
192 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 302 (tıpkıbasım), s. 101-2. Balbi da Correggio Turgut'un San Elmo'nun bombalanmasından memnun olmadığını ve öneride bulunmaktan geri kalmadığını da belirtir: "Bu kadar ünlü bir korsanın büyük tecrübesi dikkate alındığında, bunların tamamı doğal olarak bizim aleyhimizeydi." Bkz. Balbi da Correggio, *Diario*, s. 85-6, 102.
193 Balbi da Correggio, *Diario*, s. 208.
194 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 302 (tıpkıbasım), s. 102.
195 A.g.e.
196 Philip P. Argenti, *Chius Vincta* (Cambridge, 1941), bel. 48, s. 120-1, 1566 tarihli mektup.
197 A.g.e., bel. 55, p. 138, Adamus di Franchi tarafından II. Maximillian'a 17 Mayıs 1566'da Edirne'den gönderilen mektup.
198 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 305 (tıpkıbasım), s. 103.
199 Argenti, *Chius Vincta*, s. cxix.

man gibi davranan, devlet çevrelerine sızmış ve padişahın hareket ve eylemlerini gizlice gözetleyen, devletin sırlarını duymak için kulaklarını sürekli açık tutan casuslar tutmakla suçluyordu.[200] Başka bir büyük rahatsızlık kaynağı kaçak kölelere, "*ufficio de'schiavi*," yani kölelerin toplandığı ve buradan dağıtımının yapıldığı bir daireyi idame edecek derecede yardım etmeleriydi[201] ki bu, Piyale Paşa'nın tekrarladığı bir şikâyetti.[202] Osmanlılar, ayrıca, Sakızlıların ödediği haracın gecikmesinden[203] ve korsanlara, padişahın topraklarına baskın düzenleyip, talan ve yağma yapan bu "hırsızlar ve katillere" verdikleri sürekli destekten de şikâyetçiydiler.[204] Ceneviz hükümeti, Osmanlıların Sakız'a saldırısının arkasında Fransızların olduğunu düşünüyorken,[205] bazılarına göre bir defasında, Sakız'daki tüm evleri yerle bir etmeyi arzuladığını ilan eden yeni Veziriazam Mehmed Paşa'nın husumeti de bir etkendi.[206]

Osmanlılar, Sakız'ı ele geçirince, Ege'nin tamamında hâkimiyet kurdular ve Doğu Akdeniz'de Osmanlıların elinde olmayan sadece iki büyük ada kaldı: Girit ve Kıbrıs. Osmanlılar dikkatlerini bu kez Venedik'e ait Kıbrıs'a çevirdi. İki devlet arasında barış sağlanabilse bile, gerginlikler her zaman mevcuttu: Venedikliler Osmanlı korsanlarının[207] ya da devlet görevlilerinin tebaalarına ve ticari gemilerine yönelik saldırılarından şikâyetçi olurken,[208] Osmanlılar Venediklileri, Adriyatik'te üslenmiş yükselen bir korsan gücü olan ve Osmanlılar için gittikçe bir sorun haline gelecek olan Uskoklarla birlik olmakla suçluyorlardı.[209] Bununla beraber, bir grup Osmanlı tacirinin 1552'de Venedikli Kaptan Nicolò Balbi'ye kendilerini Uskoklardan kurtardı-

200 Gieronimo Giustiniani, *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, ed. Philip P. Argenti (Cambridge, 1943), s. 223-4. [Maonesi: Sakız hâkimlerine verilen unvan –ed.n.]
201 Argenti, *Chius Vincta*, bel. 48, s. 124, 1566 tarihli mektup.
202 Giustiniani, *History*, s. 223-4.
203 A.g.e., s. 224; Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle : Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, terc. Türkis Noyan (İstanbul, 2003), s. 224-5. Heberer, 1585'te Osmanlıların eline düşmüş ve bir Osmanlı kadırgasında üç yıl forsa olarak yaşamıştı.
204 Giustiniani, *History*, s. 224.
205 Argenti, *Chius Vincta*, s. xcv.
206 A.ge., bel. 48, s. 124, 1566 tarihli mektup.
207 *6 Mühimme Defteri*, no. 1425 (17 Zilhicce 972/16 Temmuz 1565); *7 Mühimme Defteri*, no. 907 (22 Şaban 975/25 Mart 1565), no. 2226 (Rebiülahır 976/Eylül-Ekim 1568).
208 *6 Mühimme Defteri*, no. 498 (? Cemaziyelevvel 972/Aralık-Ocak 1564-1565).
209 *Relazione di Alvise Renier*, Pedani-Fabris içinde, *Relazioni*, s. 50, 52, 54; *7 Mühimme Defteri*, no. 2768 (21 Şaban 976/8 Şubat 1569).

ğı için teşekkür ettikleri vakada olduğu gibi işbirliği zamanları da vardı.[210] Ancak, Venedik'in amacı katiyen iyi niyetli değildi. Mesela, 1568'de, senato Adriyatik'teki filonun amiraline gönderdiği talimatta, bir tarafta halk önünde büyük bir iyi muamele gösterisi yaparken, diğer tarafta yakaladığı Osmanlı fustası kaptanının katlini gizlice planlamasını istiyordu. Bu iş, kafasına daha önce aldığı bir yaranın neticesi olarak ya da başka bir kaza yüzünden olmuş gibi, kaptanın ölümünün doğal görüneceği bir şekilde gerçekleştirilmeliydi.[211]

Venedik için Kıbrıs, Doğu Akdeniz'deki ticareti açısından stratejik olarak hayati önem taşıyordu. Osmanlılar açısından adayı temel bir hedef haline getiren etkense, herhangi bir ekonomik mülahazadan ayrı olarak, onun konumuydu. Mısır'la İstanbul arasındaki güzergâhta yer alan adanın bekası Osmanlı hesaplarına bağlıydı, Venedik Balyosu Pietro Zen daha 1524'te Osmanlıların o sırada ne kadar cazip hedef olurlarsa olsunlar, buralarda kontrolü sürdürmenin maliyeti yüzünden, ne Girit ne de Kıbrıs'a karşı saldırıya geçmeyi düşünmediğine işaret etmişti.[212] Şimdi, hacılara ve tüccar gemilerine yönelik saldırılardan rahatsız olan (ki bu, bahsi geçen saldırıların Malta ve Messina kaynaklı olduğunu iddia eden Venedik'in şiddetle reddettiği bir ithamdı) ve bilhassa Mısır defterdarının gemisine el konulup geminin yağmalanmasına hiddetlenen padişah, saldırıya ve bunun sonucu olarak Venedik'le yapılmış olan anlaşmanın bozulmasına cevaz verecek fetva için Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye müracaat etti. Kıbrıs'ın bir zamanlar İslam toprağı olduğu ve dolayısıyla yeniden zapt edilmesinin zaruri olduğu tezini kabul eden Ebussuud'un fetvası özü itibariyle bu tür anlaşmalara ancak Müslümanların çıkarlarına hizmet ettikleri müddetçe riayet edileceğini ifade ediyordu. Bu durum sona erdiğinde, bu anlaşmaları bozmak zorunluydu.[213] Padişah bunun ardından Venedik'e adanın kendisine devredilmesini istediğini bildirdiğinde, veziriazam, Venedik Balyosu Alvise Buonrizzo'nun

210 İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620* (İstanbul, 2009), bel. 2, s. 129-30 (5 Eylül 1552). Ayrıca bkz. bel. 4, s. 133-4 (19-28 Şubat 1578).

211 Lamansky, *Sécrets*, bel. 53, s. 76-7 (12 Mayıs 1568).

212 *Relazione di Pietro Zen*, Albèri, *Relazioni* içinde, 3. Cilt, s. 3, s. 96.

213 İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi*, ed. ve çevriyazı Bekir Sıtkı Baykal (Ankara, 1982), 1. Cilt, s. 344; Gelibolulu Mustafa Âli, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l- Ahbârinda II.Selim, III. Murat ve III.Mehmet Devirleri*, ed. Faris Çerçi, 3 cilt. (Kayseri, 2000), 2. Cilt, s. 66-7; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l- Kibâr*, s. 308, s. 302 (tıpkıbasım), s. 108-9.

itirazlarına şu soruyla karşılık verdi: "Size hiçbir yararı olmayan ve bu anlaşmazlığın sebebi olan, [Venedik'ten] bu kadar uzak bu adayla ne yapmak istiyorsunuz? Bize bırakın, çünkü bizim elimizde çok daha iyi olacaktır ... Her halükârda, senyör [sultan] bu isteğinde kararlı."[214]

Vezirlerin tamamının mutabık olmamasına ve Venedik'in, Kıbrıs'ın korsanlara barınak sağlamadığı ve adanın daha önce bir Müslüman mülkü olmadığı şeklindeki itirazlarına rağmen,[215] Kıbrıs saldırısı 1570'te başladı. Lefkoşe Eylül'de düştü ve Osmanlılar "Hiç bir târîhde görülmiş ve işidilmiş" olmayan miktarda ganimet ve esir elde ettiler.[216] Magosa ise, Mustafa Paşa'nın deniz desteği için acil bir talep gönderdiği[217] uzun ve zor bir kuşatmanın ardından 1571'de düştü.

Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın sefere karşı çıkmasının nedenlerinden biri, Avrupalıların olaya birlik halinde bir karşılık vermelerinden duyulan korkuydu. Bu, gerçekten de oldu: Kutsal İttifak Osmanlıların adayı istila etmesinin neticesi olarak ortaya çıktı. Avusturyalı Don Juan komutasındaki Kutsal İttifak donanması Ekim 1571'de İnebahtı açıklarında Osmanlı donanmasıyla karşı karşıya geldi. Osmanlıların savaşa girme kararı, görüldüğü kadarıyla düşmanı hor gören Kapudan Ali Paşa'nın ısrarı üzerine alınmıştı.[218] Onun bu kararı, altı aydır denizde bulunan gemilerin muharebeye uygun olmadığını ileri süren Uluç Ali Paşa'nın ve mürettebat sayısındaki yetersizliklerden kaygılanan Pertev Paşa'nın güçlü muhalefetiyle karşılaştı. Gemi başına beş veya on adamın eksik olmasının hiç önemli olmadığını düşünen Ali Paşa son itirazı hesaba almadı. Uluç Ali Paşa'nın izlenecek taktiklere ilişkin önerileri de benzer şekilde göz ardı edildi ve tabiat olarak kuşkucu ve ürkek biri olan Pertev Paşa[219] ise boyun eğdi.[220]

214 *Relazione di Alvise Buonrizzo*, Pedani-Fabris, *Relazioni* içinde, s. 145.
215 A.g.e., s. 141, 145-6.
216 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 78.
217 *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572)*, 2 cilt. (Ankara, 1996), no. 186 (19 Şevval 978/16 Mart 1571).
218 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 82.
219 Peçevi, *Tarihi*, 1. Cilt, s. 350. Bu kanaat, Pertev Paşa'nın ya ikna olduğu için ya da korktuğu için boyun eğdiğini söyleyen Gerolamo Diedo tarafından da aksettirilmektedir. Bkz. *Onorato Caetani, Gerolamo Diedo. La bataglia di Lepanto (1571)*, ed. Salvatore Mazzarella (Palermo, 1995), s. 192.
220 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 314 (tıpkıbasım), p. 115; Peçevi, *Tarihi*, 1. Cilt, s. 350; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 2. Cilt, s. 82.

Sonraki savaş Osmanlılar için tam bir felaketti, hatta kimi Osmanlılar için Nuh Tufanından bu yana denizde böyle bir facia meydana gelmemişti.[221] Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, "yararlı ve azimli" bir insan olmasına rağmen kapudan paşanın "hiçbir deniz muharebesi tecrübesi olmadığı ve korsanlık sanatı konusunda cahil" olduğu,[222] yersiz bir cesaretten muzdarip olduğu, gemilerde yeterli sayıda kürekçi bulunmadığı, mürettebatın, firar etmelerini önlemek için prangaya vurulmuş, zorla askere alınmış fakirlerden ve tecrübesiz kişilerden teşkil olduğu dikkate alındığında bu mağlubiyet kaçınılmazdı.[223] Kâtip Çelebi ise serdarların alelacele harbe girmemesi ve yeterli kuvvet mevcut olsa bile, mümkün olduğu takdirde her zaman barışın tercih edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Hiçbir zafer umudunun olmadığı belli olur olmaz geri çekilmenin bir hüner olduğunu belirtiyor ve komutanları deniz muharebelerini kara savaşlarıyla bir tutmamaları ve bilgelerin yazdığı eserlerden savaş kanunlarını öğrenmeleri gerektiği hususunda ikaz ediyordu.[224]

İnebahtı, sarsıcı bir yenilgi olmasına rağmen Avrupalıların ilk başta düşündükleri kadar ezici değildi, zira "stratejik neticeleri olmayan bir savaştı."[225] Yeni bir tersane kurulup büyük, yeni ve belki de eskisinden daha mükemmel bir donanma inşa edildi.[226] Bu, Avrupalıları ve hatta artık yeni lakabı Kılıç'la kapudan paşalığa terfi etmiş olan bizatihi Uluç Ali Paşa'yı şaşkınlığa uğratan bir başarıydı, zira kendisi Mehmed Paşa'ya "Tekne yapmak imkânı vardır, ama sözgelişi iki yüz gemi için beş-altı yüz demir ve buna göre 'eshab-ı sefine' denen aletler, yani halat, ip ve her gemiye yelken gibi donatım takımlarını tamamlamak imkânı yoktur" demişti. Veziriazam bu itiraza, şayet padişah tüm donanmanın çapalarının gümüşten, halatlarının ibrişimden ve yelkenlerinin atlastan yapılmasını emredecek olsa, devletin bunu yapabilecek kadar güçlü olduğu şeklindeki çok meşhur cevabı vermişti.[227] 1573'e gelindiğinde, Venedik Balyosu Costantino Garzoni Uluç Ali'nin donanmayı İnebahtı'ndan sonra tekrar ayağa kaldırdığını bildiriyor-

221 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, 2. Cilt, s. 82; Peçevi, *Tarihi*, 1. Cilt, s. 352.
222 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 314 (tıpkıbasım), s. 115.
223 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbar*, 2. Cilt, s. 82-3.
224 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 316 (tıpkıbasım), s. 117.
225 Imber, *Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 63.
226 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 316 (tıpkıbasım), s. 117-18.
227 Peçevi, *Tarihi*, 1. Cilt, s. 352; Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 316 (tıpkıbasım), s. 118.

du[228] ve Venedik Balyosu Paolo Contarini'ye göre Osmanlı donanmasının son derece iyi teşkilatlanmış olması Uluç Ali Paşa'nın muazzam tecrübesi ve maharetinin bir sonucuydu.[229]

Antonio Doria, İnebahtı'ndan sadece bir yıl sonra yazdığı raporda, Kutsal İttifakın korunmasının ve Levant'taki savaşın sürdürülmesinin gerekli olduğunda ısrar ederek, şayet Osmanlıların denizdeki güçlerini yeniden kazanmalarına müsaade edilecek olursa, Venediklilerin Dalmaçya'daki adalarını ve kalelerini kaybetmelerinin kaçınılmaz olduğunu ve diğer taraftan Napoli, Sicilya, Sardinya, Mayorka, Minorka ve İbiza'nın düşmana av olacağını, bunları korumanın altından kalkılamayacak bir maliyet getireceğini söylüyordu.[230] Venedik, bu dönemde Venedik tebaasının Osmanlılara karşı korsanlık faaliyetlerine girişmelerini açık açık teşvik ediyordu, hatta körfezin kaptanına ele geçirilen Osmanlı gemilerinin, maliyetini kendileri karşılamak üzere bunları korsanlık faaliyetleri için silahlandırmak isteyen herhangi birine verilmesi yönünde talimatlar verilmişti.[231]

Venedik, 1573'te, Osmanlılara göre geçmişteki davranışları için özür dileyerek, bir kez daha barış istedi. Padişah, halkının iyiliği uğruna, "geçmiş geçmiştir" diyerek ve barışta hayır görerek anlaşmayı kabul etti. Padişah, Osmanlı güçlerinin enerjilerini İspanyol topraklarına saldırıp buraları yakıp yıkmak için sarf etmeleri gerektiğini ilan etti.[232] Venedik açısından savaş, maliyeti yüksek bir girişim olmuştu, zira Venedik'in Fransa Elçisi Giovanni Francesco Morosini'nin Kasım 1574'te işaret ettiği üzere, Cumhuriyet "on dört milyon altın harcamış ve insanlarını telef etmişti."[233] Cumhuriyet şimdi yüklü bir tazminat ödemiş, Zante için ödediği haracı artırmış ve Kıbrıs'ı kaybetmişti.

228 *Relazione di Costantino Garzoni*, Albèri, *Relazioni* içinde, 3. Cilt, 1. Kısım, s. 384.
229 *Relazione di Paolo Contarini*, Albèri, *Relazioni* içinde, 3. Cilt, 3. Kısım, s. 221.
230 *Relazione di Antonio Doria*, Coniglio, *Viceregno* içinde, 2. Cilt, bel. 44, s. 355.
231 Ocak 1571 [1572] ve 29 Ocak 1571 [1572], ASV'den, Senato Mar, kayıt 40, K. D. Mertzios, "Νέαι ειδήσεις περι Κρητων εκ των αρχείωντης Βενετίας," Κρητικά Χρονικά 2 içinde (1948), 141-51 s. 148, 151'de.
232 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 319-18 (tıpkıbasım), s. 119.
233 Rawdon Brown ve G. Cavendish Bentinck (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, 7. Cilt: 1558-1560 (Londra, 1890), no. 609, s. 521, Giovanni Francesco Morosini'nin dogeye ve senatoya mektubu, 2 Kasım 1574.

Don Juan'ın Tunus'u 1573'te yeniden fethine mukabil, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa "eteğini beline dolayup"[234] Kuzey Afrika için yelken açıp, o yaz La Goletta (Halkulvat) ve Tunus'u alan bir donanma teçhiz etti. Vahran'ın doğusundaki Kuzey Afrika kıyılarının büyük kısmı artık Osmanlı hâkimiyetindeydi ve İspanyolların konumu gittikçe artan bir tehdit altındaydı. Don Juan Ekim'de Sicilya'daki Terranova Dükü'ne yazdığı mektupta Osmanlı donanmasının padişahın "kibrini" artıran zaferin, yani La Goletta ve Tunus'un fethinin ardından adayı Osmanlı donanmasına karşı korumak için alınması gereken tedbirler hakkında ayrıntılı tavsiyeler veriyordu.[235]

1574'TEN SONRA AKDENİZ

Kuzey Afrika'daki zafer Osmanlıların kibrini artırmış olabilirdi ama Osmanlı pragmatizmi bundan etkilenmedi. 1574'ten sonraki dönem, Osmanlıların Akdeniz'de takip ettiği stratejide, saldırıdan savunmaya geçişe işaret etmektedir. Macaristan ve İran'la yapılan kara savaşlarının daha yakından hissedilen baskısı ve devletin içinde bulunduğu ve donanmanın ikmali üzerinde açık bir etkisi olan gittikçe artan ekonomik güçlükler bu değişimi zorunlu kılıyordu. Kâtip Çelebi'ye göre, 1574'te Tunus'un alınmasından 1645'te Girit seferinin başlamasına kadar, donanma-i hümayun ne büyük fetih seferlerine gönderilmiş ne de büyük deniz savaşlarında kullanılmıştı, Akdeniz'de esas itibariyle savunma amaçlı faaliyet gösteriyordu.[236] Gerlach 1578'de, Osmanlıların filolarını takımadalarına saldırı için değil, savunma amacıyla gönderdiklerini yazmıştır; bu, kuzey Avrupa'daki düşmanlarıyla meşgul olup, şimdi barış isteyen ve Osmanlılarla 1580'de bir barış anlaşması imzalayıp bunu 1581'de yenileyen İspanyolların da benimsediği bir siyasetti.[237]

Stratejideki bu değişim ve Batı Akdeniz'deki tutkular ve faaliyetlerde görülen herhangi bir küçülme, elbette, denizdeki saldırganlığın tümden terk edilmesi anlamına gelmiyordu. Mesela, Selaniki'nin tabiriyle "deniz savunması" ile sorumlu olmasına rağmen, Cigalazade Sinan Paşa

234 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 318 (tıpkıbasım), s. 119.
235 Coniglio, *Viceregno*, 2. Cilt, bel. 47, s. 390 (28 Ekim 1574).
236 Kâtip Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibâr*, s. 321 (tıpkıbasım), s. 122.
237 Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, 2. Cilt, s. 863.

1002/1593-4'te çıktığı bir deniz koruma turundan, Venedik'le yapılan anlaşmanın hilafına savaş malzemesi ve İspanyol askeri taşıyan yedi geminin de içinde bulunduğu ganimetle dönmüştü; bu, "melâ'în-i müşrikîn ale'd-devâm eyledükleri sulha mugāyir evzâ'dur" [inkârcı kâfir melunların devamlı olarak barışa aykırı davranışıdır].[238] Venedikliler, İskenderiye, İskenderun (Alexandretta) ve Kıbrıs'a gidip gelen gemilerine, Rodos'a uğradıklarında, "hırsızlar ve korsanlar" oldukları gerekçesiyle el konulmasından[239] ve Giritli tacirlerin muzdarip olduğu korsan tehlikesinden şikâyetçiydiler.[240] Görevinin memleket savunması olduğunu ileri sürerek Fransız ve Malta gemilerine saldırmaktan geri durduğu için 995/1586-7'de Yedi Kule zindanına atılan Trablusgarb Beylerbeyi Cafer Paşa'nın başına gelenler savunmanın aynı zamanda saldırı anlamına da gelebileceğini açıkça göstermektedir.[241]

Osmanlılar açısından Akdeniz'de elzem olan iki mesele vardı: Biri, ticaret gemilerinin korunması ve başta İstanbul'unki olmak üzere gıda tedarikinin emniyet altına alınmasıydı ve ilkiyle bir hayli bağlantılı diğeri ise korsanlıktı. Hububat nakli yapan gemiler gözde bir hedefti, Osmanlılar düşmanlarına ait tahıl gemilerine el koyuyor[242] ve tahıl taşıyan Osmanlı gemilerine saldıranları ise cezalandırıyorlardı.[243] Osmanlı levent ve korsanları, ya da Selaniki'nin Akdeniz'de kâfire karşı gaza eden meşhur savaşçıları[244] her zamanki gibi faaldiler ve Kuzey Afrika kıyılarından gelen korsanlar Kalabriya'ya muntazaman saldırıyorlardı.[245] Uskoklar herkes için büyük bir tehditti, Adriyatik'teki üslerinden harekete geçip gemilere, limanlara ve insanlara saldırıp onları soyuyorlardı.[246] Malta, Floransa, Ceneviz, Venedik, Fransa ve İspanya gemileri Akdeniz sularında seyredi-

238 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 349.
239 Georgios Ploumides, "Εμποροι και ναυτικοί του 17ου αιώνα. Τέσσερεις περιπτώσεις," Ροδωνιά τιμή στον M. I. Μανούσακα içinde, 2. Cilt (Rethimno, 1994), bel. 1 (26 Eylül 1607), s. 473-82 s. 479'da.
240 Katerina Zaridi-Vasileiou, "Λόγος του βίκτωρα Μεσέρη προς τιμή του Δούκα της Κρήτης Marcantonio Venier (1596)," Κρητολογία 10-11 (1980), 257-69 s. 268'de (16 Nisan 1597).
241 Selaniki, *Tarih*, 1. Cilt, s. 194.
242 A.g.e., 1. Cilt, s. 392; 2. Cilt, s. 792.
243 A.g.e., 1. Cilt, s. 294.
244 A.g.e., 2. Cilt, s. 619.
245 Heberer, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 5, 242.
246 Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık*, bel. 7, s. 143 (5 Şubat 1586); Gerlach, *Türkiye Günlüğü*, 1. Cilt, s. 314, 316.

yor, Ege kıyılarına ardı ardına baskınlar düzenliyor ve Mısır'dan gelen hacı ve tüccar gemilerine saldırıyorlardı.[247] Bir Osmanlı kadırgasında forsa olarak yaşadıklarını kaleme alan Michael Heberer de Osmanlı ve Malta gemileri arasında 1585'in ortalarında İskenderiye açıklarında vuku bulan bir çatışmada esir düşmüştü. Kendisi ve beraberindeki savaşçılar bir Osmanlı gemisine çıkarma yapmışlar, ufukta kurtarma için gelen bir grup Osmanlı gemisi görününce Hospitaler Şövalyeleri kendilerini kaderleriyle baş başa bırakıp oradan uzaklaşmıştı.[248] Macuncuzade Mustafa Efendi'yi, Haziran 1597'de, Baf'taki (Paphos) kadılık görevine başlamak üzere gemiyle Kıbrıs'a giderken esir edenler de Hospitaler Şövalyeleriydi. Fransız kaptan St. Aubin 12 gemi ve 283 esiri Malta'ya götürmüş ve Macuncuzade Mustafa Efendi Ocak 1599'a kadar burada kalmıştı.[249] Orada karşılaştığı diğer esirler arasında, Haziran 1591'de esir düşmüş Kıbrıslı başka bir kadı daha vardı.[250] Hospitaler Şövalyelerinin saldırıları belli bir rahatsızlık verse de çok büyük bir önem arz etmiyordu, zira Henry Blount ertesi yüzyılın başlarında, Osmanlıların Hospitaler Şövalyelerini "bir aslanın etrafında havlayan küçük köpekler gibi" gördüklerini nakledecektir, bunlar belki aslanı uyanık tutabilecek veya bazen ısırabileceklerdir ama bu "kayda değer bir yaralanmaya neden olmayıp, sadece onu tahrik etmiş"lerdir.[251]

Korsanlık hiçbir şekilde yeni bir sorun değildi ve kesinlikle Akdeniz'de faaliyet gösteren tüm devletleri etkileyen, bir meseleydi; mesela, Osmanlıları Uskoklara karşı Venedik'le işbirliği yapmaya sevk etmişti.[252] Görüldüğü kadarıyla yeni olan, en azından Gelibolulu Mustafa Âli'ye göre, korsanlığın ulaştığı seviyeydi; Gelibolulu denizler üzerindeki kontrolün çok daha etkili olduğu Süleyman döneminde, korsanlığın şu andaki düzeyine erişmesinin mümkün olamayacağına dikkat çekiyordu.[253] Kendi korsanları da dahil, korsanlığı ve korsanları, mesela bölgedeki korsanlık faaliyetlerine

247 Heberer, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 63, 66, 178; Selaniki, *Tarih*, 1. cilt, s. 190, 406; 2. Cilt, s. 805-6.
248 Heberer, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 73.
249 Macuncuzade Mustafa Efendi, *Malta Esirleri. Ser-Güzeşt-i Esîrî-i Malta*, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul, 1996), s. 22-3.
250 A.g.e., s. 23.
251 Henry Blount, *A Voyage into the Levant* (Londra, 1636), s. 73.
252 Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık*, bel. 8, s. 145-7 (10-19 Mayıs 1586).
253 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis*, s. 228; Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâıdü'n-Nefâis*, s. 57.

gem vurmak amacıyla Sisam'da yapılan, görüldüğü kadarıyla da başarılı olan iskân girişimi gibi çabalarla kontrol altına almaya çalıştıkları doğru olsa da,[254] Osmanlılar etkili bir otorite kurmayı başaramıyorlardı. Bu, büyük bir ihtimalle, Osmanlıların iç ekonomik sorunları, İran ve Macaristan'a yönelen dikkatleriyle bağlantılıydı. Bu değişim, daha 1592'de, Osmanlıların zaman "yeni işlere girişme zamanı değil, Farslıların hareketini gözleme" zamanı olduğu için "gerek denizde gerek karada, her türlü operasyon fikrinden vazgeçtiklerini" yazan Venedik elçisinin raporuna yansımıştır. Netice itibariyle, tersanede hiçbir faaliyet yoktu.[255]

16. yüzyılın son dönemini daha önceki dönemlerden farklı kılan başka bir etken Akdeniz sularında ortaya çıkan yeni büyük aktörler, yani İngiltere ve Hollanda'ydı. Bunun birlikte, Akdeniz'deki Osmanlı dönemi tam olarak bitmiş değildi, zira IV. Mehmed 1669'da, 1645'te Hanya'nın fethiyle başlamış olan uzun bir savaşın ardından Girit'i Venedik'ten aldı.

254 Heberer, *Osmanlıda Bir Köle*, s. 179.

255 Horatio F. Brown (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, IX. Cilt: 1592-1675 (Londra, 1897), s. 2, Lorenzo Bembo'nun dogeye ve senatoya verdiği rapor (11 Ocak 1591, Venedik tarihlemesi).

Salih Özbaran

KIZILDENİZ'DE OSMANLI GENİŞLEMESİ

Memluk ordusunun 1516 ve 1517'de Osmanlı güçleri karşısında, bilhassa Osmanlıların ateşli silahları yüzünden yaşadığı mağlubiyet, bir yandan Suriye ve Mısır bölgesinin Osmanlı Devleti'ne tabi olmasına yol açarken, bir yandan da Osmanlılara Kızıldeniz üzerinde nüfuz sahibi olma fırsatı sunuyordu. Mısır'ın iktisadi kaynaklarını ele geçiren ve önlerinde güneye doğru yayılma ve Kızıldeniz, Arabistan kıyıları, Yemen ve kuzeydoğu Afrika sahilleri üzerinde hâkimiyet kurma ihtimali bulunan Osmanlılar, padişahı "Hadimü'l Harameyn-i Şerifeyn" [Mekke ve Medine'nin hamisi] yapan Mekke şerifliğinin (Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere ait bir makam) işgaliyle birlikte dini bir önem de kazandılar. Osmanlıların hem en önemli hac güzergâhlarından birini teşkil eden bir bölgede fiilen kontrolü ele geçirmeleri hem de Doğu Akdeniz'i Hint dünyasına bağlayan ticaret yollarından biri olan ve üzerinde Aden, Moha, Cidde, Yenbu, Hudeyde, Masavva ve Süveyş gibi kilit önemde şehirlerin yer aldığı Kızıldeniz güzergâhı üzerinde hâkimiyet tesis etmeleri, artık kendilerini, Osmanlıların bölgeye girmesine engel olmaya çalışan Portekiz İmparatorluğu'na karşı güçlü bir İslami ve emperyal kuvvet olarak takdim edecek bir konumda olmaları anlamına geliyordu.

Osmanlıların dikkatlerini, daha önce II. Bayezid'in saltanatı (hd. 1481-1512) sırasında yenemedikleri Memluklara çevirmesinin nedenleri, saldırıyı Memlukların, I. Selim'in (hd. 1512 -1520) Şii tehlikesini bertaraf etmek için başarıyla hücum ettiği Safevilerin müttefikleri olarak sergiledikleri husumete bağlayarak yeterli bir şekilde açıklanamaz. Hint Okyanusu'nu Doğu Akdeniz'le birleştiren Kızıldeniz güzergâhının ele geçirilmesi için payitahtta hazırlanmış bir planın ya da Osmanlıların Portekiz İmparatorluğu'nun Kızıldeniz'e yönelik faaliyetlerinin farkında olduğunu düşünen kimi tarihçilerin tezini destekleyecek her şeyi hesaplanmış, belgeli bir projenin mevcudiyetinden söz etmek zor olsa da, Osmanlıların İslamın kutsal topraklarındaki hayatla ilgilendikleri ve yıllarca Hicaz'a surre olarak bilinen yardımları gönderdikleri biliniyordu. Ekonomik ilişkiler yıllarca

önce başlamıştı: 15. yüzyılın son çeyreğinde, başta Bursa ile Arap bölgeleri ve Kızıldeniz olmak üzere ticari bağlantılar mevcuttu.[1] Üstelik Osmanlılar ortak düşman Hıristiyanlığa karşı Memluk donanmasını güçlendirmek istiyor ve bunu planlıyorlardı. Hem Arabistan hem de Hint Okyanusu'ndaki Portekiz tehdidinin bilincinde olarak, Memluklara top, tüfek ve ok gibi silah; kürek, bakır ve barut gibi mühimmat yardımı yapmış ve Memluk Devleti'ne hizmet etmek üzere Emir Hüseyin ve Selman Reis gibi kumandanlar göndermişlerdi. Memluklar, Türkler, Türkmenler, Mağribiler ve Araplardan müteşekkil 6.000 kişilik bir gücün Yemen'i fethetmeye çalıştığı ve Zebid'i aldıkları da bilinmektedir. Mısır'ın fethinden önceki bu dönemde, tüm İslam dünyasına dağılmış olan ve hem Kızıldeniz'de hem de Hindistan'da Rumi olarak bilinen ve bilhassa ateşli silahları kullanmakta usta, macera peşindeki maaşlı Osmanlı askerlerinin yarattığı ortamı aklımızda tutmakta yarar var.[2] Dolayısıyla, Fernand Braudel'in "Türklerin Kahire sultanlarına karşı 1516 ve 1517'deki zaferleri nasıl öngörülebilirdi?" şeklindeki sorusuna cevap olarak, "Arap topraklarındaki şartlar Osmanlı yönetiminin kabulü için olgunlaşmıştı" diyen Halil İnalcık'ın beyanına atıfta bulunmak mümkündür ki bu, etik gerçeği olmasa bile, tarihi hakikati yansıtan bir yorumdur.[3]

Osmanlı ordularının Mısır'ı işgal etmesinden bir yıl önce ve Selman Reis komutasındaki bir topçu birliği ile bir Memluk donanmasının Cidde'yi

1 Halil İnalcık, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3, 2 (1960), 131-47.

2 Halil İnalcık, "Socio-political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Oxford, 1975), s.195-217, özellikle s. 202-11; Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion* (İstanbul, 1994), s. 61-6.

3 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, terc. S. Reynolds (Londra, 1972), 1. Cilt, s. 389; H. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire," *The Cambridge History of Islam*, ed. P. Holt, A. Lambton ve B. Lewis (Cambridge, 1970), 1. Cilt, s. 318. Osmanlı İmparatorluğu'nu geniş bir imparatorluğa dönüştüren ve Mısır ve Suriye'nin fethi ve Kızıldeniz'e ilişkin ihtirasları hakkındaki literatürden burada birkaç örnek vermekle yetiniyorum. Bkz. Andrew C. Hess, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War," *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973), 55-76; Halil İnalcık ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, 1. Cilt: *1300-1600* (Cambridge, 1994), s. 315-25; Özbaran, *Ottoman Response*, s. 89-93; Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (New York, 1994); Michael Winter, "The Ottoman Occupation," *The Cambridge History of Egypt* içinde, 1. Cilt: *Islamic Egypt, 640-1517*, ed. Carl F. Petry (Cambridge, 1998), s. 490-516; Benjamin Lellouch, *Les Ottomans en Égypte: Historiens et conquérants au XVIe siècle* (Paris ve Louvain, 2006).

Portekizlilere karşı savunmasından evvel, Kızıldeniz'deki durum şu şekilde özetlenebilir. Memluk Devleti'nin hâkimiyeti Hicaz bölgesiyle sınırlı değildi, Afrika kıyısındaki Sevvakin'den Nil üzerindeki Asvan'a uzanıyor ve geleneksel ticaret yolunun avantajlarından istifade ediyordu. Ticari faaliyetlerin çok canlı olduğu bir merkez olarak birçok farklı "millet"ten tüccarın uğrak yeri olan Kahire zenginliği temsil ediyor, Memluk kültürü de Mısır ve Suriye'de olduğu gibi Mekke ve Medine'de de varlığını hissettiriyordu. Yemen ikiye bölünmüştü: Kuzeydeki Sana ve tabileri Şii Zeydi hanedanına bağlı olup Lühayye, Hudeyde, Zebid ve Moha gibi liman şehirleriyle Kızıldeniz'e açılırken, güney ise Ta'izz etrafında yoğunlaşmıştı ve çok önemli bir ticaret merkezi olan Aden'le Hint Okyanusu'na açılıyordu. Afrika kıyısında ise özellikle daha iç bölgelere ve yüksek kesimlere hükmeden Etiyopya Krallığı'yla bazen onun nüfuzu altında kalan Müslüman emirlikler yer alıyordu; buraya yakın Masavva ile Dehlek adalarının konumu Kızıldeniz'in Hint Okyanusu girişini Afrika kıtasına bağlıyordu.

Kronoloji

Lopo Soarez komutasında, 37 gemiden oluşan bir Portekiz filosu 1517'de, Cidde'nin korunmasında görev alan Selman Reis tarafından geri püskürtülünce, Atlantik karakterli bir okyanus gücü, Akdeniz sisteminin bir ürünü olan ve Memlukların hizmetinde çalışan bir Osmanlı denizcisinin komuta ettiği bir deniz gücüyle yüz yüze gelmişti. Osmanlı bahriyesi açısından Kızıldeniz'deki savunma taktiklerine bir örnek oluşturan bu tarihi olay, daha sonraki yıllarda kara güçleri ile toplardan ibaret bir strateji Hint Okyanusu'nun açık sularında fiiliyata dökülemeyecekti.[4] Muhakkak ki Osmanlı kuvvetlerinin Memluklardan devraldıkları toprakların şartlarından etkilenmesi beklenen bir şeydi. İklimsel ve coğrafi koşul-

4 1517'de vuku bulan Cidde olayı ve o bağlamdaki denizcilik anlayışı hakkında bir hayli farklı kaynak mevcuttur. Bkz. mesela, Şehabeddin Tekindağ, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arîzası," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 9 (1968), 77-80; Jean-Louis Bacqué-Grammont and Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: L'Affaire de Djedda en 1517* (Cairo, 1988); J. Francis Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Cambridge, 1974), s. 7-15; Muhammad Yakub Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538* (İstanbul, 1974), s. 76-80; Denison Ross, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-38," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1922), 1-18.

lar, Osmanlıların izlediği, çoğunluğu yetersiz stratejilerle birlikte, başta Yemen ve Hint Okyanusu olmak üzere, Kızıldeniz'in tarihi manzarasının karakterini tayin edecekti. Şüphesiz, Osmanlıların karşılaştıkları en büyük güçlük, Kızıldeniz'e girişi ve çıkışı denetim altına almayı ve Müslüman ticaret gemilerinin Hindistan ve Uzakdoğu'dan doğu Akdeniz limanlarına ve bu limanlardan aksi istikamette mal nakletmesini engelleyerek, ticareti, Güney Afrika'nın etrafından dolaşan okyanus güzergâhına yönlendirmeyi amaçlayan Portekiz deniz güçlerinin faaliyetleriydi. Portekiz güçlerinin Memluk ekonomisine, bilhassa karabiber ve baharat ticaretine vurduğu darbe Osmanlılar için de gerçekten büyük bir tehdit oluşturuyordu. Mesela, 1518'de Portekizli kaptan António de Saldanha emrindeki 10 gemiden oluşan bir Kızıldeniz filosu (*armada do Estreito*) Kızıldeniz ile Hindistan kıyıları arasında ticaret yapan baharat yüklü zengin Müslüman gemilerini ateşe verdi. Portekiz Genel Valisi Diogo Lopes de Sequira iki yıl sonra, emrinde yaklaşık 3.000 asker taşıyan ve etkili ateş gücüne sahip 24 gemilik bir deniz gücüyle Kızıldeniz'e girdi ama Cidde'deki gemileri tahrip etme planını gerçekleştiremedi. Bununla birlikte, Portekizli kaptan Afrika kıyısındaki Masavva'ya uğradı ve oradan bir elçi heyeti gönderip Hıristiyan İmparator Rahip Yohannes'le (Preste João) ilişki kurdu. Kızıldeniz'e giden Müslüman tüccar gemilerini de ele geçirip Dahlak şehrini yaktı.[5] Portekiz donanmasının böyle bir saldırısını 1523'te meydana gelen olaylarda da görmek mümkündür. Portekiz deniz güçleri Guardafui bölgesinde beş Müslüman tüccar gemisine el koymuş ve bunların dördünü Aden Limanı'nda yakmıştı. Şihr kasabasını tahrip eden Portekiz güçleri Masavva'ya kadar gitmiş ve dönüş yolunda Umman kıyısındaki Zufar'ı ateşe vermişlerdi.[6]

5 Fernão L. De Castanheda, *História do Descobrimento e Conquesta da Índia pelos Portugueses* (Lizbon, 1833), livro IV, capitulos XXXIl ve XXXVI; Gaspar Correia, *Lendas da India* (Lizbon, 1858-61), 2. Cilt, s. 583; L. O. Schuman, *Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama's Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations* (Amsterdam, 1960), s. 25-6; R. B. Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadramī Chronicles*, with Yemeni and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the Seventeenth Century (Oxford, 1963), s. 51-2; Charles F. Beckingham ve George W. B. Huntingford (ed.), *The Prester John of the Indies, a True Relation of the Lands of the Prester John*, 2 cilt. (Cambridge, 1961).

6 Serjeant, *The Portuguese*, s. 52-3; V. Magalhães Godinho, *Os Descobrimentos e a Economia Mundial*, 2 cilt. (Lizbon, 1963-5), 2. Cilt, s. 146.

Kısaca, Osmanlı İmparatorluğu, Kızıldeniz'deki egemenliğini genişlettiği yıllarda, rakip bir Hıristiyan gücün faaliyetleriyle karşı karşıya geldi. Portekiz ablukasının sonuçları –her ne kadar bazı tüccar gemileri ticari seferlerini yürütmeyi başarsa da– Levant ticaretine hissedilir bir darbe vurdu. Doğu'dan Kahire, İskenderiye ve Beyrut gibi ticaret merkezlerine gelen başta karabiber, baharat ve daha düşük bir düzeyde ipek olmak üzere ticari emtianın hacmindeki küçülme bu tür bazı malların bu pazarlara hiç ulaşmadığı gerçeğiyle birleşince, Osmanlıları, Hint Okyanusu'na açılan Kızıldeniz'de, Akdeniz'deki faaliyetlerine benzer şekilde bir deniz gücü oluşturmaya mecbur etti. Bundan dolayı Süveyş tersanesi, Kızıldeniz, Hint Okyanusu ve hatta Basra Körfezi'ne yönelik Osmanlı faaliyetlerinin kilit mevkii haline geldi.

Marino Sanudo'nun dönem için önemli bir kaynak olan *Diarii*'sine göre Selman Reis 1519'da İstanbul'a gitti ve Kızıldeniz'deki Portekiz tehdidine karşı Süveyş'te 30 kadırgalık bir deniz gücü hazırlamakla görevlendirildi. Yine aynı kaynağa göre, bu filonun inşası için İskenderiye'ye 12 gemi, 2.000 savaşçı, kereste, gemi inşa malzemeleri ve toplar getirildi.[7] Topkapı Sarayı Arşivlerinde bulunan ve Selman Reis tarafından Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunulduğu tahmin edilen 2 Haziran 1525 tarihli bir layiha, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Kızıldeniz'de hazırlamakta olduğu deniz gücünü anlamak açısından önemli bir kaynaktır. Kişisel bir girişimin özelliklerini taşımasına ve emperyal bir yayılma planı çerçevesinde hazırlanmamış olmasına rağmen, bu rapor, daha sonraki fetihlerde dikkate alınacak stratejik hususların ve vergi gelirlerinin bir göstergesi olarak ve Osmanlı stratejisine dair anlayışımız açısından bir rehber vazifesi gördüğü için önemlidir. Söz konusu belge, imparatorluğun Mısır'ın fethiyle devraldığı ve Süveyş'te hazırlanan deniz güçlerinin, gemilerle topların sayısını ve Cidde'deki savaş malzemelerinin miktarını ve personel sayısını göstermektedir: altı baştarda, sekiz kadırga, üç kalyata ve bir kayık; kuşatmalarda kullanılan yedi adet bacaluşka topu, 13 yantopu ve 57 zarbozan, 29 şayka, 95 demir top, 97 prangı topu (*falconet*); yaklaşık 18 ton barut, 430 adet bacaluşka (*basilik*) güllesi, 900 bakır prangı güllesi; yaklaşık 25 ton zift, dokuz

7 Godinho, *Os Descobrimentos*, 2. Cilt, s. 154.

ton üstübeç, dokuz ton halat ipi, 6.000 metre yelken bezi, 20 çift babafingo sereni, dokuz ton bezir yağı, 500 kürek; 50 kalafatçı, 20 marangoz, iki demirci ustası, iki tezgâh, 20 topçu ve 1.000 denizci.[8]

Akdeniz'deki Osmanlı deniz gücüyle mukayese edilince bunlar büyük rakamlar değildir ve Hint Okyanusu'na açılmak için gerekli niteliklere ve kapasiteye sahip bir donanmaya işaret ettikleri söylenemez. Sonraki yıllarda daha güçlü bir donanmanın hazırlıklarına girişilecektir. Ancak, Arap ve Portekiz kaynaklarında Rumi olarak bahsedilen Osmanlılar Kızıldeniz gibi kapalı bir denizde etkili olmaya başlamışlardı ve Portekiz'in *"bloqueia"* (abluka) filosunun buranın denetimini tamamen ele geçirmesini engellemeye yönelik ciddi bir teşebbüsü temsil ediyorlardı. Aralık 1524'te, Osmanlıların 20 gemilik bir filo hazırladıkları ve bu gemilerin bazılarının Cidde'de olduğu haberini alan António de Mirando, Kamaran Adası'na kadar gitmeyi başardı ama ancak gemisi orada su alınca Hindistan'a geri dönmek zorunda kaldı.[9] Selman ve Emir Hüseyin (Rumi), Yemen'de hegemonya kuran Mustafa Bey'i bozguna uğrattılar ve 1526'da Zebid ve Aden'i alıp Kamaran Adası'nda askeri bir üs kurarak Kızıldeniz'i denetim altına almayı başardılar. İki sene sonra İskenderiye'den Venedik'e ulaşan bilgiler arasında Selman Reis'in güçlerinin Aden açıklarında yedi Portekiz gemisini yenilgiye uğrattığı ve bunlardan dördünü batırdığı da vardı.[10] Yani Osmanlılar artık taarruza geçmişti. Osmanlıların Kızıldeniz'deki girişimlerinin, merkezi bir planlamadan çok kişisel teşebbüs ve rekabetin sonucu olduğunu belirtmekte fayda var ve merkezden çok uzakta bulunan bu yerlerin idaresinin katı bir düzen ve denetimden yoksun olduğu da aşikârdır. Daha önce ordu serdarı olarak atanan Hayreddin Bey'in Selman Reis'i öldürmesi, Osmanlıların güney siyasetini kesintiye uğrattı ve bu olay Portekizlilerce bir fırsat olarak değerlendirildi. Aynı zaman diliminde, içinde büyük bir Osmanlı kadırgasını da barındıran ve Kızıldeniz ile

8 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, İstanbul, E. 6455; Salih Özbaran, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)," Özbaran, *Ottoman Response* içinde, s. 100-1; Michel Lesure, "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge," *Mare Luso-Indicum* 3 (1976), 137-60 arası s.152-4'te.

9 Correia, *Lendas*, 2. Cilt, s. 852.

10 Barros, *Da Ásia*, década IV, livro I, capitulo VIII; Kutbeddin Nahravali/Ali, *Ahbarü'l-Yemanî*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, nu. 886, var. 27a.

Hindistan arasında çalışan 20 gemilik bir Müslüman filosu Portekizlilerin eline düştü, bir hayli yağma yapıldı ve Afrika kıyısındaki Zeyla yakıldı.[11] Mısır'a gelen haberler arasında, Portekizlilerin ya bir ticaret gemisine el koyduğu ya da Müslüman bir kasabayı tahrip ettikleri bilgisi de vardı. Arapça Hadrami kroniği *Tarih-i Şihri*, 1529'da Şihr'e gelen ve orada yüklü bir gemiye el koyan bir Portekiz gemisine yer verirken, çağdaşı Portekizli tarihçi Fernão Lopes de Castanheda Hindistan'dan Kızıldeniz'e baharat getirmek isteyen dokuz gemi ele geçirdiklerini ve bunlardan dördünün yakıldığını yazmıştır.[12] Aden hükümdarının, şehri Osmanlılara karşı koruma karşılığında Portekizlilere 100.000 *serafim* ödemeyi[13] ve ilaveten Aden'in Portekizlilere hareket özgürlüğü tanımayı teklif etmesi, Portekizlilerin Zeyla ve Masavva'da hisarlar inşa etme arzusuyla birleşince Osmanlı yönetimini endişelendirmiş olmalıdır.[14] Şayet, Venedik'teki Portekiz Elçisi Pero Caraldo'nun krala yazdığı bir mektuba inanacak olursak, 1531'de Beyrut ve İskenderiye'den beklenen Venedik gemileri Venedik'e baharat getirememişlerdi. Hint Okyanusu'ndaki Portekiz deniz güçlerinin etkisi böylece bariz bir hale gelmektedir. Bu tür bir konum İstanbul için bir hayal kırıklığı yaratmış olmalıdır.[15] Bununla birlikte, Osmanlılar Kızıldeniz'i kontrol altına almışlardı ve Hint Okyanusu'na açılmaya kararlıydılar.[16] Üstelik Marino Sanudo'ya dayanan Godinho'nun verdiği bilgiye inanabilirsek, Osmanlılar o tarihte Nil ile Kızıldeniz arasında bir kanal açmayı dahi planlıyorlardı ve proje hiçbir zaman tamamlanamasa da buna yönelik çalışmalar 1532'de devam ediyordu.[17] O yıl, Osmanlılar Hint Okyanusu'nda etkili bir varlık gösteremediler: Ne Gucerat Sultanlığı'nın yardım talebine karşılık verebildiler ne de Portekizlilere karşı koyabildiler ki bunlar Osmanlıların elzem gözüyle baktığı faaliyetlerdi. İspanya Kralı V. Karl'ın Kuzey Afri-

11 Correia, *Lendas*, 2. Cilt, s. 272; Castanheda, *História*, livro VII, capitulos LXVIII-LXIX.

12 Castanheda, *História*, livro VII, capitulo XCVI; Serjeant, *The Portuguese*, s. 54.

13 *Serafim* 300 reis (bir reis yaklaşık olarak bir altın *cruzado* veya bir Osmanlı *sultanisi*'nin 1/400'ine karşılık geliyordu) değerinde bir Hint-Avrupa sikkesiydi.

14 Antonio da Silva Rego ve T. William Baxter (ed.), *Documentos sobre os Portugueses em Moçambique e na Africa Central, 1497-1840* (Lizbon, 1962-89), 4. Cilt, s. 294; Godinho, *Os Descobrimentos*, 2. Cilt, s. 147.

15 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Lizbon, Gaveta 20, Maço 7, Documento 15.

16 Ş. Turan, "Süleyman Paşa," *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1970), 11. Cilt, s. 194.

17 Godinho, *Os Descobrimentos*, 2. Cilt, s. 154.

ka'ya yönelik tutkularına karşı koymak için Mısır'dan Akdeniz'e teçhizat ve top nakletmek ihtiyacı ve bu olayın ardından Mısır Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın Irakeyn seferinde padişaha eşlik etmek üzere hazinesiyle birlikte bölgeden ayrılması Osmanlı İmparatorluğu'nu, Hint Okyanusu'nda kendi politikasını gütme amacından alıkoymuştu.

Osmanlıların bölgede bir kez daha eyleme geçmeleri ancak 1538'de mümkün oldu. O yıl, aralarında birçok baştarda, kadırga ve mühimmat gemisinin bulunduğu muhtemelen 72 ya da 74 gemiden müteşekkil ve diğer yüklerin yanı sıra 6.500'i asker 20.000 kadar adam ve büyük bir top taşıyan bir donanma gücü Süveyş'ten Hindistan'daki Diu'ya doğru sefere çıktı.[18] Gerçi, Osmanlıların Diu seferi büyük bir başarı değildi, ancak donanma dönüş yolunda Osmanlıların Kızıldeniz'de hâkimiyet kurmasında çok önemli bir rol oynadı ve Kızıldeniz ile Hint Okyanusu arasında irtibat tesis edecek olan Yemen Eyaleti'nin kurulmasının temellerini attı. Aden bölgesinin hükümdarı Amr ibn Davud ve Zebid'i elinde tutan Nahuda Ahmed öldürülünce, Gaza Naibliği'ni kurmuş olan Mustafa Bey "vali ve hâkim-i Yemen" olarak atandı. Yemen'de, daha sonra "mîr-i mîranlık" (beylerbeyilik) statüsüne yükseltilen Aden'e 1500 yeniçeri yerleştirilmiş, limanına donanmadan birkaç kadırga bırakılmış ve Zebid'in kaleleri takviye edilmişti.[19] Gerçi, bu kuvvetler ne bir Portekiz donanmasını durdurabilecek ne de Arap kabilelerini denetim altına alabilecek güçteydi. Yine de çeşitli stratejik ve önemli kentlerin fethiyle birlikte, Osmanlı nüfuzu artık Yemen'de daha belirgin bir hale gelmiş ve imparatorluk için, arazi vergileri ve limanların gelirleri sayesinde, askerlerin maaşına en azından bir katkı sağlamıştı. Bir Osmanlı eyaleti olarak kaldığı sürede binlerce Osmanlı askerine mezar olacak olan bu eyalet, Yemen'e gidip de hiçbir zaman geri dönmeyen ve

18 Barros'a göre (*Da Asia*, década IV, livro X, capitulo II), gemiler arasında 33 sıralı 15 baştarda ve 30 sıralı 25 kadırga vardı. Donanma, içlerinde 1.500 yeniçeri ve 2.000 okçunun bulunduğu güçlerin yanı sıra Venedik gemilerinden alınmış marangoz, kalafatçı ve topçuları taşıyordu. Bu askeri sefer hakkında anonim bir tanığın anlatısı için bkz. Robert Kerr (ed.), *A General History and Collection of Voyages and Travels*, 18 cilt (Edinburgh ve Londra, 1824), 6. Cilt, s. 257-87.

19 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Corpo Cronológico, Parte 1, Maço 24, Documento 35; Nahravali/Âlî, *Ahbarü'l-Yemani*, Hamidiye Kütüphanesi, Nu. 886, var. 44a-45a; Dejanirah Couto, "No rasto de Hādım Suleimão Pacha: alguns aspectos do comércio do Mar Vermelho nos anos de 1538-1540," *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos* içinde, ed. A. T. de Matos ve Luis Filipe F. R. Thomaz (Angra do Heroísmo, 1998), s. 483-508.

kaderleri geride memlekette bıraktıkları insanlar için meçhul kalacak bu insanların trajik kaybını anlatan acı türkülerle anılacaktı.

Portekiz donanması gözünü Kızıldeniz'den bir an olsun ayırmadı. 1540-41'de bir Portekiz gemisi, Aden açıklarından geçerek, çeşitli ticaret gemilerinden 300 kişiyi esir alıp büyük miktarda mala el koyunca, Aden ve Zebid üzerinden bir direniş göstermenin imkânsızlığı ortaya çıktı. Süveyş'teki Osmanlı donanmasını ve Hint Okyanusu'ndaki Osmanlı varlığını ciddi bir tehlike olarak gören Portekiz kralı bu rakip donanmanın yakılarak tehdidin ortadan kaldırılmasını emretti.[20] 70 fusta (kürekli gemi), sekiz kadırga, iki nao, bir karavel ve üç kalyateden oluşan ve 2.300 asker taşıyan bir donanma 1541'de Hindistan Genel Valisi D. Garcia de Noronha komutasında Kızıldeniz'e girdi. Masavva'ya uğrayıp oradan Sevvakin'e geçti. Bu zengin ticaret merkezinin Osmanlı padişahına 70.000 Venedik dukası tutarında vergi ödediğini öğrenince, adayı derhal tahrip edip, ticaret için orada bulunan 50 Osmanlı tebaasını öldürdü ve Kusayr'ı tahrip etti. Donanma daha sonra Tur ve ardından asıl hedefi Süveyş önlerinde görüldü. Ne var ki sefer Portekizlilerin arzuladıkları sonuçları sağlamadı. Osmanlı topçusu, tersaneleri ve gemileri Portekiz saldırısına karşı başarılı şekilde savunurken, hastalık, aşırı sıcak ve açlık gibi doğal tehlikeler de Portekizlilerin işini güçleştirdi.[21] Dolayısıyla Osmanlılar hızlarından bir şey kaybetmediler.

Osmanlı donanması Süveyş tersanesi önünde demir atıp, kadırgalar Kızıldeniz'in muhtelif limanlarında boy göstermeye başladığında, Yemen Beylerbeyliğinin teşkilatlanması da geliştiriliyordu ve 1542'de Afrika kıtasındaki Habeş Krallığı'na karşı cihat ilan eden Harar merkezli Müslüman emirliğe Yemen'den yardım gönderildi[22] ve bu yardım söz konusu Müslüman emirliğin zafer kazanmasını sağladı. Aynı zaman diliminde, 900 tüfekçi ve

20 Serjeant, *The Portuguese*, s. 98; Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Corpo Cronológico, Parte 1, Maço 66, Documento 40 ve 75.

21 E. Sanceau, "Uma Narrativa de Expedição Portuguesa de 1541 ao Mar Roxo," *Studia* 9 (1962), 199-234 arası s. 209'da; D. João de Castro, "Roteiro que Fez Dom Joao de Castro da Viajem que Fezeram os Portugueses desde India atee Soez," *Obras Completas de D. João de Castro* içinde, ed. A. Cortesão ve Luis de Albuquerque, 3 cilt. (Coimbra, 1971), 3. Cilt, s. 171-399; T. J. Coates, "D. João de Castro's 1541 Red Sea Voyage in the Greater Context of Sixteenth-Century Portuguese Ottoman Red Sea Rivalry," *Decision Making in the Ottoman Empire* içinde, ed. Caesar Farah (Kirksville, Mo., 1993), s. 263-85.

22 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* (İstanbul, 1974), s. 22-30.

on topçudan oluşan bir Osmanlı gücü, Portekiz kaynaklarının dikkat çektiği üzere, Kızıldeniz'de etkin bir rol oynamıştı. Gaspar Correia'nın görgü tanıklarına dayanarak verdiği bilgiye göre, Osmanlı kadırga ve fustaları Kızıldeniz'in giriş ve çıkışını denetim altına almaya çalışıyor ve Melindi'ye kadar gidebiliyorlardı. 1544'te vuku bulan olayları bir görgü tanığının ifadesine dayanarak anlatan bu Portekizli tarihçi, Osmanlıların o tarihte Masavva'daki vergileri toplamak için bir amil (mütesellim) istihdam ettiklerinden ve bölgede 25 kadar tüccarın ticaret yaptığından bahseder. Daha sonraki olayları tasvir ederken, 1546'da dört Osmanlı kalyatesinin evvela Güney Arabistan'da, Hint Okyanusu kıyısındaki Kişn'e gittiklerini ve burayı topa tuttuktan sonra Zufar'a doğru yelken açtıklarını, bir kale inşa ederek burayı Osmanlı hâkimiyetine aldıklarını söyler. Donanma buradan Melindi'ye kadar gitmiş ve orada yağmacılık yapmıştır. Aynı dönemde, sekiz Osmanlı kalyatesi ve bir *catur* (hızlı, hafif kayık) Meseira Adaları civarında seyrediyordu. Hicri 951 (1544-5) olaylarından bahseden *Tarih-i Şihr* Osmanlı kadırgalarının Şihr denizinde mal dolu bir Portekiz kalyonunu ele geçirdiğini belirtmektedir.[23]

Görünüşe göre, bu noktada Osmanlılar için işin rengi belli olmaya başladı. Osmanlıların çeşitli yerel yöneticilere yardım etmeleri, bir kısmına da saldırmaları, kendilerini Avrupalı rakiplerine karşı daha saldırgan bir duruşun içine soktu. Ancak, 1540'lar rekabetin şiddetlenmesiyle eş zamanlı olarak, Kızıldeniz ile Basra Körfezi'nden geçen ticaret yolarını açık tutmaya matuf barış girişimlerine ve diplomatik manevralara da şahit oldu. Mesela, gözlerini Kızıldeniz'e dikmiş Osmanlı sultanıyla bu güzergâhta gemi trafiğine izin vermemeye kararlı olan Portekiz kralı arasında diplomatik yazışmalar vuku buluyordu. Aynı dönemde, Osmanlıların Kızıldeniz'de sağladığı ilerleme ve Hint Okyanusu bölgesine el uzatmaları, Basra'nın 1546'da fethedilip burada beylerbeylik kurulması ve doğu Arabistan'da Lahsa'nın (el-Hasa) alınmasıyla devam etti. Özdemir Paşa'nın 1547'deki çabaları sayesinde, Osmanlı egemenliği Yemen'in iç kesimlerine kadar yayıldı. Aralarında Sana'nın da bulunduğu muhtelif yerleşim alanları alındı, kaleler zapt edildi ve Osmanlılar 1546'da kaybettikleri Aden'i 1549'da yeniden fethetti-

23 Arquivo Nacional da Torre do Tombo, Corpo Cronológico, Parte 1, Maço 71, Documento 17; Correia, *Lendas*, 4. Cilt, s. 268-9, 423, 427-8, 525; E. D'Almeida, *História de Aethiopia* (Roma, 1907), livro III, capitulo X; Serjeant, *The Portuguese*, s. 106.

ler. Osmanlı güçleri 1550'de Kalhat'ı yağmaladı. Aynı dönmede, Kaptan Luiz Figueira komutasında 40 kadırgayla Ras el-Hadd açıklarında seyreden bir Portekiz donanması, Sefer Reis'in komuta ettiği beş Osmanlı kalyatesiyle girdiği çatışmada mağlup edildi ve Figueira öldürüldü.[24] 1552'de, Süveyş'te 25 kadırga, dört kalyon ve başka bir gemiden meydana gelen ve 850 asker taşıyan bir donanma oluşturuldu ve sefere çıkarıldı. Bu sefer sırasında ünlü denizci ve coğrafya bilgini Piri Reis Maskat'ı yağmaladıktan sonra, Basra Körfezi'nin giriş ve çıkışını kontrol eden Hürmüz'ü kuşattı.[25] Ne var ki bu zafere rağmen, bahsedilen donanma siyasi stratejisi ve savaş teknolojisine hâkimiyet konusundaki kifayetsizliğinin sonucu olarak, Osmanlı donanma güçlerinin Hint Okyanusu'ndaki zayıflığını bir kez daha ortaya koymaktan başka bir işe yaramadı. Piri Reis'in vefatından ve Murad Reis'in Basra'daki gemileri Süveyş'e getirme planının akamete uğramasından sonra, Seydi Ali Reis'in maceracı yolcuğu, Basra Körfezi'nde bulunduğu için Kızıldeniz'i korumasız bırakan donanması okyanusta kayıplara karışınca felaketle sonuçlandı. Böylece Osmanlıların ikinci ve nihai büyük Kızıldeniz hurucu da başarısızlıkla neticelenmiş oldu.

Hint Okyanusu sularındaki bu başarısız girişimlerden sonra Osmanlı politikası sınır boylarının korunmasına ağırlık vermiş ve Gucerat ve diğer Müslüman bölgelerden gelen tacirlerden alınan gümrük vergilerinden, özellikle de arazi vergilerinden (harac-ı arazi) elde edilen imkânları kullanmaya yönelmiştir. Osmanlılar 1554-5'te Habeşistan'ın bazı bölgelerini fethettikten sonra, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu kıyılarında yer alan bu bölgedeki ticaretten, bilhassa da altın ticaretinden faydalanmak istiyorlardı. Habeşistan'daki Osmanlı varlığına ilişkin çalışmalarıyla tanınan Cengiz Orhonlu bu fethi ve ardından burada kurulan yeni eyaleti "Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyasetinin en önemli safhalarından biri" olarak tasvir etmiştir. Orhonlu'ya göre "Bu [imparatorluğun] iktisadi gerçeklerin[in] de zorladığı bir harekettir."[26] Maaşları Mısır Eyaleti'nin hazinesince öde-

24 Nahravali/Âlî, *Ahbarü-l-Yemanî*, fol. 47r-50r; Diogo de Couto, *Da Ásia*, década VI (Lizbon, 1781), livro VI, capitulo III-V; livro VIII, capitulo XII; livro IX, capitulo III.

25 Cengiz Orhonlu, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reis," *Belleten* 134 (1970), 235-54 s. 235-6'da; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı* (İstanbul, 2004), s. 153-61.

26 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 31.

necek 3.000 Osmanlı askeri, her türlü cephane ve zahire ile Süveyş'ten Sevvakin'e nakledilmiş, daha güneyde kalan Masavva karşısındaki Dahlak Adası'yla birlikte Afrika kıyılarındaki limanlara egemen olunmuş; böylece Habeş Eyaleti 1555'te resmen kurulmuştur. 1557'de evvela Masavva, sonra Arkiko ve ardından Zeyla Osmanlı egemenliğine girmiş ve Debarva, İbrim, Derr ve Say gibi Kızıldeniz kıyısındaki önemli şehirlerin fethiyle birlikte Osmanlının nüfuzu Habeşistan içlerine kadar genişlemiştir. Ancak, Osmanlı belgeleri bu egemenliğin Kızıldeniz kıyısında yer alan Sevvakin'in veya Yukarı Nil, Yukarı Mısır ve Nubia bölgelerindeki Func hâkimiyeti sınırlarının ötesinde etkin olmadığını göstermektedir. Coğrafi etkenler ve yetersiz kalan askeri güç Osmanlıların Kızıldeniz kıyılarından uzak bölgelerde tutunmalarını zorlaştırmıştır.[27] Portekiz İmparatorluğu'yla yaşanan ve büyük donanma muharebelerinin ve denizdeki güç gösterilerinin tanımladığı çatışma yıllarının ardından, Osmanlılar egemenlik kurdukları bölgeleri korumaya ve yerli halkların isyanlarını bastırmaya dönük politikalarını güçlendirdiler ve sınırlarını fazlasıyla genişleten bir imparatorluk olarak savunma siyasetini benimsediler. Yemen'deki Osmanlı varlığı bu politikanın en belirgin örneklerinden biridir.

Zeydilerin Güney Yemen'in yukarı kesimlerinde ve Zeydi imamın merkezi olan Sana'da önemli bir nüfuza sahip olduğu Yemen'deki Osmanlı yönetimi, Taiz'in 1547'de fethedilmesini izleyen yıllarda bazı tutarsızlıklar da göstermişti. Yemen Beylerbeyi Mahmud Paşa'nın 1560'ta makamını suiistimal ederek elde ettiği şahsi kazanç ya da onun halefi Rıdvan Paşa'nın şahsi gelirini artırmak için koyduğu ağır vergiler bunun açık örnekleridir. El-Mutahhar ve taraftarlarının, Şii Zeydi bölgelerde yaşayan insanlara yapılan zulme gösterdikleri tepki ise başka bir örnektir. Osmanlılar 1568'de Aden ve Sana'da egemenliği kaybedince, imparatorluğun nüfuzu Kızıldeniz kıyılarına geri çekilmiş oldu. Osmanlılar, Zeydilerin Yemen'i Osmanlı işgalinden kurtarmaya yönelik bu ilk teşebbüsüne hızla karşı koydular,[28]

27 A.g.e., s. 37-42. Sevvakin ve Masavva gibi Kızıldeniz kıyısındaki önemli liman şehirlerinin I. Sultan Selim döneminde Osmanlı kontrolüne geçtiğini öne süren bazı tarihçilerin görüşüne karşı çıkan bir çalışma için bkz. P. M. Holt, "Sultan Selim I and the Sudan," *Journal of African History* 8, 1 (1967), 19-23; V. L. Ménage, "The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century," *Annales Islamologiques* 24 (1988), 137-53.

28 J. R. Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568," *Die Welt des Islams* 19, 1-4 (1980), 119-76; R. B. Serjeant ve R. Lewcock (ed.), *San'ā: An Arabian Islamic City* (Londra,

zira bu eyalet hem Kızıldeniz'in giriş ve çıkışını kontrol ediyordu hem de buradan toplanan vergiler önemli bir gelir kaynağıydı. Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa serasker tayin edilerek, Yemen'i yeniden fethetmekle görevlendirildi. Süveyş'te yeni kadırga ve kalyonların yapımı için hazırlıkları başlatan ve cephane ve mühimmat yığınağı yapan Sinan Paşa 3.000 kişilik bir güçle karadan Yemen'e doğru yola çıktı. Rumizi'nin minyatürlerinde resmedilen ve tarihçiler arasında Yemen'in ikinci fethi olarak bilinen bu sefer 1569-71 yıllarında vuku buldu ve iç karışıklık ve bölgenin coğrafyası yüzünden çok zor şartlar altında yürütüldü ama tüm bölgeyi fethetmek hiçbir zaman mümkün olmadı.[29]

Murad Paşa'nın yönetimi (1576-80) sırasında bazı vergiler azaltıldı ve Yemen daha adil bir idare altında yaşadı. Daha sonraki yıllarda, Muradiye ve Bekiriye camileri gibi güzel binalar yapıldı ve Sana'da su tesisleri gibi altyapıya dönük yenilikler gerçekleştirildi.[30]

Habeş Eyaleti'ndeki gelişmelere dönecek olursak, buradaki durum, daima Mısır ve Yemen eyaletlerinden gelen ve sayıları genel itibariyle yetersiz askerlerin yardımıyla sürdürülüyordu. 1561'de Habeş beylerbeyi tayin edilip 1568'e kadar görevde kalan ve babasının yönetimi sırasında bölgenin stratejik konumunu çok iyi anlamış olan Özdemiroğlu Osman Paşa göreve geldiği yıl, sahip olduğu ateş gücü avantajından yararlanarak yayılma siyaseti izledi ve 1562'de Habeş Kralı Minas'ın ordusunu mağlup etti. Ancak, Yemen'de İmam Mutahhar'ın, daha önce bahsi geçen isyanı Osmanlıların dikkatini Habeşistan'dan uzaklaştırdı ve bu eyaletin gelişmesi için gerekli tedbirlerin alınmasına engel oldu. Osmanlıların Yemen'de bir kez daha egemenlik sağlamasıyla birlikte, Yemen ve Mısır'dan asker ve silah nakli kaldığı yerden devam etti. Osmanlıların Habeşistan kralıyla ilişkileri sancılıydı ve diplomatik ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izliyordu. Edindiği üstün silahlardan yararlanan Habeşistan Kralı Sarsta Dengel, Addi Karro Muharebesinde Osmanlılara karşı zafer kazandı. Habeş Eyaleti Beylerbeyi

1983), s. 69-71; Hulûsi Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)* (İstanbul, 1984), s. 74-88.

29 Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn*, s. 91-112; Caesar E. Farah, "Yemeni Fortification and the Second Ottoman Conquest," *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 1-2 (1990), 83-9.

30 Serjeant ve Lewcock, *San'ā*, s. 72.

Ahmed Paşa ve çok sayıda başka Osmanlı paşası bu savaşta hayatını kaybetti. Ancak, Osmanlılar Arkiko'yu yeniden zapt etmeyi ve 1582'de Debarva'da vuku bulan bir muharebeden sonra Tigre bölgesini bir kez daha ele geçirmeyi başardılar.[31]

Kızıldeniz, 16. yüzyılın sonunda ve 17. yüzyılın başında, özellikle kahve ihracatına dayanan bir ticari faaliyete sahne oluyordu. Hint Okyanusu'ndaki Portekiz nüfuzu zayıflamaya başlarken, devlet destekli Hollandalı ve İngiliz ticaret şirketlerinin teşkilatlanmasıyla, Levant güzergâhı, baharattan yoksun kalsa da, Yemen kahvesinden alınan gümrük vergileri sayesinde tekrar kârlı hale geldi ve kahve üretiminin yapıldığı bölgeye yakınlığı ve iyi korunması sayesinde Moha Limanı, Kızıldeniz'de faaliyet gösteren birçok tüccarın arzuladığı bir varış noktası haline geldi.[32]

Siyasi, İktisadi ve Askeri Yapılanma

Osmanlı devlet bünyesine katılan ve fetihleri, imparatorluğu çok daha geniş ve merkezden epeyce uzaklaşmış sınırlara ulaştıran Arap bölgelerinin çoğunluğu 16. yüzyılda zaruret nedeniyle, daha önce Anadolu ve Rumeli'nin çoğu kesiminde uygulamaya konan mukataa sistemine tabi kılındı. Bu bölgelerdeki donanma, 1560 tarihli bir mühimme defterinde yer alan ve Süveyş'te bağımsız bir kapudana duyulan ihtiyaca atıfta bulunan fermanın işaret ettiği üzere kapudan paşalıktan bağımsızdı.[33] Mısır'ın, Osmanlı donanmasının Kızıldeniz'deki faaliyetlerinde siyasi, stratejik, ekonomik ve özellikle de ticari açıdan çok önemli bir yer işgal ettiğinde hiçbir kuşku yoktur. Bu nedenle, Osmanlıların Hicaz ve Kızıldeniz'de kontrolü Memluklardan devralması ve burada hâkimiyetlerini sürdürme stratejileri açısından Mısır hayati bir öneme sahipti. Yemen ve Habeşistan'a yönelik askeri seferler buradan başlıyor ve bu eyaletlerin kaynakları, çoğu kez olduğu üzere, yetersiz olduğunda

31 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 52-68.

32 Suraiya Faroqhi, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), 87-93; C. G. Brouwer, "A Stockless Anchor and an Unsaddled Horse: Ottoman Letters Addressed to the Dutch in Yemen, First Quarter of the 17th Century," *Turcica* 20 (1988), 173-242.

33 Salih Özbaran, "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century," *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou (Rethymnon, 2002), s. 109-17 arası s. 112-13'te: *"müstakil kapudan lazımdur deyu Süveyş kapudanlığın Yemen kapudanı Sefer'e olması."*

buralardaki askeri birlikler Mısır'dan gelen askerlerle takviye ediliyor, zahire ve mühimmat temin ediliyordu. Kızıldeniz ile Akdeniz arasındaki ticaret hattında Mısır çok önemli bir geçiş merkeziydi ve Arap bölgelerinde kurulan birkaç beylerbeyliğine model vazifesi görmüştü.

Tımarlı sipahiler üzerine bina edilen idari yapılanmanın aksine, Mısır, Yemen ve Habeşistan eyaletlerinde kurulan rejim, vergilerin ayni olarak tahsil edilmesinin imkânsızlığından dolayı, gelirlerin nakit olarak toplandığı ve askerlerin maaşlarının ödenmesini kolaylaştıran mukataa sistemini esas alıyordu.[34] Padişah bu tür eyaletlere bir yönetici (vali, beylerbeyi), bir maliye uzmanı (defterdar, nazır-ı emval) ve bir kadı atıyordu. Yüksek rütbeli subayların maaşları (üç aylık, salyâne) ve başta yeniçeri garnizonları olmak üzere gönüllü, azep ve merdan sınıflarının da içinde bulunduğu eyalet askerinin ücretleri (mevacib) burada toplanan gelirlerle ödenirdi. Benzer farklılıklar donanma teşkilatlanmasında da görülüyordu. Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'ndaki donanma faaliyetleri, Osmanlı donanmasının imparatorluğun diğer yerlerdeki idare ve gelişiminden sorumlu kapudan paşalık yapısına dahil edilmeden doğrudan merkezi idarenin kontrolü altında yürütülüyor, emirler doğrudan İstanbul'dan geliyor ve benzer şekilde tayinler de doğrudan payitahttan yapılıyordu.[35] Osmanlı idaresinin Kızıldeniz'le ve bu cihetle daha geniş manada dış dünyayla olan münasebetlerini düzenlemek genellikle vezir rütbesi verilen Mısır beylerbeylerinin görevinin önemli bir parçasıydı. Mısır Eyaleti bölgedeki Osmanlı idaresinde birincil derecede bir öneme sahipti. Yemen ve Habeşistan eyaletlerine kuvvetler buradan gönderiliyor ve Osmanlı egemenliği buradan idare ediliyordu.

Mısır ve Hicaz Beylerbeyliği

Mısır'ın Osmanlı dönemini inceleyen Stanford Shaw, Mısır Eyaleti'ndeki temel yapıyı açıklarken, bölgenin ana ekonomik değerinin toprağının zenginliği olduğunu ve bu yüzden arazinin Osmanlı hazinesince temel bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün altını çizmiştir. Bu nedenle, Osmanlı yönetiminde bölgedeki üretimin teşvik edildiğini ve yeterli düzeyde gelir

34 Özbaran, *Ottoman Response*, s. 27-9, 33-6.
35 Özbaran, "Ottoman Naval Power," s. 109.

elde edebilmek amacıyla yapılandırıldığını ileri sürmüştür.[36] Shaw'un dikkat çektiği üzere, Mısır Beylerbeyliği, Kızıldeniz bölgesindeki diğer beylerbeyliklerde olduğu gibi gelir-üreten birimlere (mukataa, kelime anlamıyla kesip ayırmak) bölünüyor, bunların tasarrufu aracılar eliyle yürütülüyordu. Temel olarak iki tür mukataa vardı: bir mültezimin gelirleri hazine adına tahsil ettiği ve yaptığı hizmet için mukataa gelirinin belli bir yüzdesini aldığı iltizam sistemi ve gelirleri, maaşını hazineden alan bir eminin topladığı emanet sistemi.[37] Son dönemde özellikle Osmanlı Mısır'ının sosyal tarihi üzerinde yoğunlaşan araştırmalar yayınlayan Michael Winter'a göre, Kızıldeniz civarındaki bölgelerdeki Osmanlı yönetimi, gerek yasal gerek yasadışı yollardan zenginleşme peşinde koşan askeri idari sınıfının sorumluluğundaydı. İstanbul'un çıkarlarının korunması ve bölgedeki stratejik çıkarlarının güvence altına alınması Osmanlı idaresinin başı olan beylerbeyinin vazifesiydi. Beylerbeyi, kanun ve nizamın korunmasından, gelirlerin tahsilinden ve en önemlisi Mekke'ye gidecek hac kervanlarının tertip ve emniyeti ile kutsal Mekke ve Medine şehirleri için Mısır'dan tahıl tedarik edilmesinden sorumluydu. İstanbul'daki padişah ve divan yapısını yansıtır bir şekilde, beylerbeyi haftada dört kez toplanan ve izlenecek siyaseti belirleyen bir divana başkanlık ederdi.[38]

Paşa unvanı taşıyan ve kimi belgelerde mirmiran olarak geçen Mısır beylerbeyinin yıllık geliri, 2 milyon pare civarındaydı ve Nil Nehri'nin her iki kıyısında kurulan sancaklar yetkisi altındaydı. Aslında, imparatorluğun tımar sistemini uyguladığı bölgelerde kullanılan standart sancak ve sancakbeyliği yapılanması Mısır'da kullanılmıyordu. Önemli idari/askeri rollere sahip yöneticilere Memluk dönemindeki gibi muamele ediliyordu. Mesela, Mısır Eyaleti Osmanlı idari yapılanmasının tipik birimleri olan sancaklara değil, vilayetlere bölünmüştü. Ancak, stratejik bölgelerde; Raş, Dimyat, Süveyş, Cidde, Asyut ve İbrim gibi yerler savunma amacıyla sancak olarak tanzim edilmişti. Ne var ki 1527-8 yılları için hazırlanan bir merkezi bütçe

36 Stanford Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798* (Princeton, N.J., 1962), s. 26.

37 Stanford Shaw, *The Budget of Egypt, 1005-1006/1596-1597* (Lahey, 1968), s. 2-3.

38 Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798* (Londra ve New York, 1992), s. 32. 16. yüzyıldaki Mısır'ı inceleyen ve Osmanlı arşivlerindeki defterler ile belgeleri geniş şekilde kullanan bir doktora tezi için bkz. S. Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti* (İstanbul, 1990).

belgesinde sadece Kahire'nin güneyinde yer alan Asyut sancak (liva) olarak geçmektedir. 1525'te çıkarılan Mısır kanunnamesinde yönetim birimi olarak 14 vilayet sayılıyordu, bunların idaresi ise bölgenin vergi gelirlerinden, su sistemlerinin kontrol edilmesinden ve düzenin sağlanmasından mesul olan kâşiflerce yürütülüyordu.[39] Bu noktada, Kızıldeniz'i ilgilendiren ve beylerbeylerinin vazifelerinin bir parçasını oluşturan iki önemli meselenin altını çizmek gerekmektedir: imparatorluk için büyük bir itibar meselesi olan ve yer yer "Hadimü'l Harameyn-i Şerifeyn" unvanını kullanan padişah için çok önem taşıyan Hicaz'la münasebetlerin yürütülmesi ve aynı derecede önemli başka bir konu olan haccın düzenlenmesi ve hac yollarının emniyeti.

İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan belgelerden, özellikle de Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri'nden yararlanan araştırmalar[40] Mekke emiri/şerifinin bölgesindeki her türlü sorunu ya da Harameyn'de yapılması gereken işlerle ilgili meseleleri Mısır beylerbeyine arz ettiğini ve meselelerin onun onayıyla Mısır tarafından İstanbul'a bildirildiğini açıkça göstermektedir. Tüm masraflar ve ihtiyaçlar, inşaat ve tamir işleri Mısır hazinesi ve Cidde'nin gelirlerinden karşılanıyordu. Mısır Beylerbeyliği, ayrıca, imparatorluk ve orada kurulmuş olan vakıflar adına Harameyn'in fakirlerine yapılan yardımların sürekliliğini sağlamakla görevliydi. Sadece iki örnek verecek olursak, 1560 yılına ait fermanlar Mekke kadısının, hac mevsiminde daha belirgin hale gelen su kıtlığı ve zemzem kuyusunun etrafındaki pislikle ilgili sorunları gidermek için sergilediği çabaları göstermektedir. Aynı şekilde, 1577 yılına ait muhtelif fermanlar Kâbe'nin örtüsünün altın nakışları için yapılan aşırı harcamaların kontrol edilmesine ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. İmparatorluk açısından

39 Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 153 ve 157 ile devamı; Winter, *Egyptian Society*, s. 16.

40 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra ve New York, 1994); Suraiya Faroqhi, "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century," *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul, 1993), s. 131-43; Suraiya Faroqhi, "Ottoman Documents Concerning the Hajj during the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane* içinde, ed. A. Temimi (Zaghouan, 1988), s. 153-63; S. N. Göyünç, "Some Documents Concerning the Ka'ba in the Sixteenth Century," *Sources for the History of Arabia* içinde, ed. A. M. Abdalla,
S. Al-Sakkar ve R. T. Mortel (Riyad, 1979), 1. Cilt, 2. kısım, s. 177-81; Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 266-8; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri* (Ankara, 1972).

birleştirici, padişah açısından ise meşrulaştırıcı bir role sahip olan hac farizasının yerine getirilmesi ve Hicaz bölgesinin yeniden canlandırılması Mısır beylerbeylerinin çok önemli vazifeleri arasında görülüyordu.

Hicaz'a, çoğunluğu fakirlere yardım etmek üzere Mısır'da kurulan vakıflar tarafından tahıl gönderiliyordu. Suraiya Faroqhi sözü edilen tahıl nakliyat sistemini tasvir etmiştir. Tahıl evvela Yukarı Mısır'dan Nil üzerinden gemiyle muhtemelen Bulak'a gönderiliyor, oradan da karayolundan develerle Süveyş'e naklediliyordu. Buradan ise Medine'nin tahılı gemiyle Yenbu'ya gönderiliyor ve şerif ailesinin orada oturan bir ferdinin nezaretinde bir kez daha develere yükleniyordu. Mekke'nin tahılı ise gemiyle Cidde'ye gönderiliyor, oradan da develerle Mekke'ye naklediliyordu.[41]

İktisadi açıdan bakıldığında, Mısır, Osmanlılar için çok kıymetliydi. İrâd (gelirler), gerek arazideki gerek kentlerdeki mukataalardan elde edilen hasılattan, mâl-ı harac-ı arâzi (arazi vergisi), kuşifiye (üst düzey makam sahiplerinin yıllık ödemesi), ihtisâb (şehir vergileri) ile deniz ve nehir gümrüklerinden meydana geliyordu. Beylerbeyleri, kapı halkları (yerel seçkinler ve eşrafın muhafız, köle ve ev hizmetkârları), ordu komutanları ve askerlerinin maaşları ile deniz seferleri, hac yolculukları ve Hicaz'daki faaliyetlerin masrafları bu kaynaklardan karşılanıyordu. Bunlara ilaveten, İstanbul'a irsaliye olarak yıllık 16 milyon –yüzyılın sonunda 20 milyon– para gönderiliyordu.[42]

Kızıldeniz bakımından burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus, Kızıldeniz'in Mısır'la bağlantısını sağlayan Süveyş iskelesi ve tersanesidir. Karabiber ve baharat ile 17. yüzyılda kahvenin de içinde yer aldığı ticari ürünlerden elde edilen vergi gelirleri, başlangıçta sınırlı olsa da, Mısır bütçesinin hatırı sayılır bir kısmını oluşturuyordu. Süveyş'in geliri iltizam yoluyla istihsal edilir ve "mukataa-yi uşûr-i esnaf-ı bahar" (ticari öşür) olarak toplanan vergi Kahire'ye nakledilirdi.[43] Hint Okyanusu dünyasını iyi bilen Duarte Barbosa, seyyahlar, görgü tanıkları ve denizcilerce önemi kabul edilen Süveyş'i 16. yüzyılın ilk yarısında şöyle tasvir etmektedir:

41 Faroqhi, "Trade Controls," s. 137.

42 *Para* Osmanlı zamanında Mısır'da ve Kızıldeniz bölgesinde tedavülde olan para birimi olup bir altın akçenin 1/40'i değerindeydi. Mısır'ın gelirleri ve bütçesi için bkz. Shaw, *The Budget of Egypt*.

43 Shaw, *Financial and Administrative Organization*, s. 104.

Mağribiler, adetleri üzere Süveyş denilen deniz iskelesine Mekke limanı Cidde'den her türlü baharat, drog ve diğer kıymetli malları getiriyorlar ki buraya da [Cidde'ye] Hindistan'dan geliyor. Bunları Cidde'den çok küçük teknelerle taşıyorlar ve ardından develere yükleyip karadan Kahire'ye taşıyorlar, oradan da başka tüccarlar bunları İskenderiye'ye götürüyor.[44]

Süveyş'in Kızıldeniz'deki konumunun önemli bir diğer boyutu, kuşkusuz askeri açıdan taşıdığı ehemmiyetti. Süveyş, Osmanlı döneminde, özellikle de 1538 Diu ve 1552 Hürmüz seferlerinin hazırlıkları sırasında önemli bir askeri üs vazifesi gördü. Bu dönemde buradaki faaliyetler Mısır (İskenderiye) Kapudanlığının komutası altındaydı, zira padişahın Süveyş için gerekli gördüğü bağımsız bir kapudan ataması ancak 1560'ta yapılabilmişti.[45] Bu tür bir tayinin, imparatorluğun Hint Okyanusu'nun açık sularına güçlü bir donanmayla girme teşebbüsünden vazgeçtiği bir dönemde gerçekleşmiş olması çok ilginçtir.

Mısır Beylerbeyliğinin askeri teşkilatlanması –idarenin diğer veçhelerinde olduğu gibi– Yemen ve Habeşistan beylerbeyliklerinin teşkilatlanması ve oluşumunda bir model vazifesi gördü ve bu bölgelerin maddi ve askeri ihtiyaçları için bir kaynak teşkil etti. Mesela, Osmanlıların Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'ndaki faaliyetlerini Süveyş'teki tersane mümkün kılıyordu. 1525 tarihli Mısır kanunnamesinde hatları çizilen bu teşkilat başlangıçta bilhassa eyalet merkezini, sancaklara bağlı nahiyeler ile kazaları, hac yollarıyla limanları korumayı ve Süveyş tersanesinde, Hint Okyanusu'na açılacak ve Kızıldeniz üzerindeki limanları muhafaza edecek bir Osmanlı donanması inşa etmeyi amaçlıyordu. Sayıları ancak 10.000'i bulan Mısır'daki Osmanlı güçleri, başında bir ağanın bulunduğu odalar ve bölüklere ayrılmıştı ve maaşları üç aylık (mevacib) olarak dağıtılıyordu. Askerler şu birliklere ayrılmıştı: çoğunlukla merasimlerde görev alan ve sayıları 450'yi bulan müteferrikagan;

44 *The Book of Duarte Barbosa*, terc. M. L. Dames, 2 cilt (Londra 1918), 1. Cilt, s. 43.

45 Padişahın fermanında *müstakil kapudan lazımdur deyu Süveyş kapudanlığın Yemen kapudanı Sefer'e olması*. Bkz. Özbaran, "Ottoman Naval Power," s. 112-3; Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 211-82 s. 270'de; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara, 1992), s. 20-1.

divanda ve iletişim hizmetlerinde kullanılan çavuşan; 2.000 kişilik bir güce sahip, merkezde ve taşrada koruma ve kamu düzeni için kullanılan, gerektiğinde vergi tahsili yapan ve kâtiplik işleri gören, süvarilerden müteşekkil gönüllüyan; hafif ateşli silahlar kullanan, 1.400 askerden oluşan tüfenkçiyan; Memluk askerinden oluşturulan, sayıları 1.000 neferle sınırlandırılmış, atlı çerakise; kalelerde, eyalet şehirlerinde ve benderlerde (ticari limanlar) muhafaza askeri olarak istihdam edilen ve cebeci, topçu ve arabacı gibi cemaatler içinde teşkilatlandırılmış mustahfizan (yeniçeriler); kalelerde muhafaza, şehirlerde yasakçılık, hac kervanlarını koruma ve sefer görevleri bulunan, 1.000 kişilik bir güce sahip azeban.[46]

Yemen Beylerbeyliği

Arap Yarımadası'nın en güney ucunda yer alan, Sana merkezli Yemen Beylerbeyliği Kızıldeniz'in güneydoğu kıyılarına kurulmuş ve aynı zamanda Hint Okyanusu'nun sahillerinde liman şehirleri bulunan bir Osmanlı eyaletiydi. İmparatorluğun merkezinden çok uzak olan bu eyalet maddi ve askeri olarak genel itibariyle, Mısır Beylerbeyliğine bağlıydı ve Mısır'ın yetki alanı burayı da kapsıyordu. Çoğunlukla idaresinin fethinden daha zor olduğu kabul edilen Yemen'in idari teşkilatı, Mısır'dakine benzer bir sistem üzerine bina edilmişti. Başka bir deyişle, bu eyalette de vergiler mukataa birimleri içinde nakden toplanıp beylerbeyliği bütçesine aktarılıyordu.

Muhtemelen Hadım Süleyman Paşa'nın Diu seferi sırasında birkaç liman şehrinin fethedilmesinin ardından 1540'ta kurulduğu farz edilen Yemen Beylerbeyliğinin ilk teşkilatlanmasına dair ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak, daha sonraki yıllara ait mühimme ve maliye defterleriyle bölgeye ilişkin kronikler, çeşitli yerli ve yabancı arşiv malzemeleri sayesinde, eyaletin daha sonraki dönemdeki siyasi, iktisadi ve toplumsal yapısı hakkında daha iyi bir fikir edinebiliyoruz. Osmanlı ve Batı kaynaklarını kullanarak Yemen'in Osmanlı fethi sonrası dönemdeki gelişimini inceleyen Richard Blackburn'e göre, fetihten sonraki otuz yılda Osmanlı hâkimiyeti "somut genişleme, pekiştirme ve daralma aşamalarından geçmişti."[47]

46 Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, s. 173-225.
47 Blackburn, "The Collapse of Ottoman Authority," s. 119.

Bu tanım, sadece Yemen'deki Osmanlı kontrolünün ilk çeyrek yüzyılı açısından değil, yüzyılın son on yılı ve izleyen yüzyıllar için de doğrudur. Osmanlının 1569'da Sinan Paşa liderliğinde Yemen'e girişine ve Osmanlı minyatür sanatında en güzel şekilde resmedilen ikinci fethe atıfta bulunan Caesar Farah'ın "Yemen'in istihkâm sistemi 19. yüzyılda olduğu gibi şimdi de Osmanlıların ülkeye tam manada hâkim olmalarını engellemekte belirleyici bir rol oynadı." şeklindeki yargısının abartılı olduğu düşünülemez.[48]

Hicri 968-9 (1560-2) yıllarını kapsayan ve bir bütçe olarak tasvir edilebilecek bir deftere göre, Zebid, Taiz, Sana ve Sa'da Yemen Beylerbeyliğinin dört sancağını (vilayet) meydana getirirken, Cidde, Cazân, Hudeyde, Salif, Kamaran, Moha, Aden ve Şihr gibi kıyı şehirleri önemli limanlar olarak sayılmıştı.[49] 1565 tarihli ferman-ı hümayuna göre, bölge, geçici de olsa Vilayet-i Yemen ve Vilayet-i Sana olmak üzere ikiye bölünmüştü, Yemen'in 12, Sana'nın 17 sancağı vardı.[50] Ancak, kazalar ve nahiyeler de vilayet isminin altında sıralanıyordu. Dolayısıyla vilayet coğrafi ve siyasi olarak kesin tanımı olan bir birim değildi. Bu durum, 16. yüzyılın son yıllarına ait bütçe defterlerinde bariz bir şekilde görülmektedir. Mesela, Hicri 1008 (1599-1600) yılını kapsayan muhasebe defterine göre arazi vergisi toplanan dört ana vilayet (sancak) vardı; Zebid'de yedi, Taiz'de 12 ve Sa'da ile Sana'da 30 vilayet (kaza ve nahiye) vardı ve bunlara ilaveten gelirleri ayrı fasıllarda gösterilen 12 iskele (Cazân, Hudeyde, Lüheyye, Ferasan, Salif, Kamaran, Moha, Aden, Lahec, Şihr, Handramut ve Hud) bulunuyordu.[51]

Yemen Beylerbeyliğinin mali ve askeri yapısını, 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında daha iyi takip edebiliyoruz. Bir önceki yıldan aktarılan gelirleri ve yapılan harcamaları gösteren bütçe defterlerinin içeriğinden, tımar sistemini uygulamayan böyle bir eyaletin nasıl çalıştığını daha iyi anlayabiliyoruz. Bu bütçeler bize özet (icmal) ve ayrıntılı (muhasebe) defterler şeklinde ulaşmıştır ve harcamaların yapıldığı toplam geliri (asl-ı mal) ve harcamaları (vuzı'a zalike), artıda ise el-baki, içerde ise ez-ziyade

48 Caesar Farah, "Yemeni Fortification," s. 89.

49 Özbaran, *Ottoman Response*, s. 52.

50 Yavuz, *Kâbe ve Haremeyn*, s. 50-1; J. R. Blackburn, "Two Documents on the Division of Ottoman Yemen into Two Beglerbeiliks," *Turcica* 27 (1995), 223-36.

51 Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* içinde, (Ankara,1985), s. 287-319 s. 292-4'te.

olarak gösteren fasıllar vardı. İmparatorluk merkezinden oldukça uzakta bulunan bu eyaletin maliyesi, yeni görevlendirilmiş bir defterdarın (nazır-ı emval) idaresindeydi ve muhasebe birimi olarak pare veya sikke-i hasene kullanılıyordu.

Eyaletin temel vergi gelirleri dört büyük vilayetten, yani Zebid, Taiz, Sana ve Sa'da'dan toplanıyordu. 1561-2 döneminde, Zebid ve bağlı bölgelerden (bir önceki yıldan kalan 1.405.403 pareyle birlikte) 5.795.080 pare toplanmıştı ve bu toplam gelirin 4.657.665 paresi harac-ı arazi vergilerinden, 1.137.415 paresi de mukataat gelirlerinden elde edilmişti. Taiz ve çevresinden toplam 6.633.523 pare tahsil edilmişti. Aynı bütçe defterinde, eyaletin iskelesinden elde edilen hasılat 4.273.806 pare olarak gösterilmişti ve bunun 1.765.274 paresi önceki yıllardan bakiyeydi. Basit bir hesaplama bize, Osmanlı döneminde Yemen'in Hint Okyanusu'na açılan iskelelerinden sağlanan gelirin arazi gelirlerinin çok altında kaldığını göstermektedir. Başka bir ifadeyle, Yemen'deki Osmanlı yönetimi, okyanus ticaretinden temin etmeye çalıştığı gelirden çok daha fazlasını bölgede yürürlükte olan iltizam sistemiyle tahsil edilen arazi vergilerinden elde ediyordu. Mesela, 984 yılı (1576) için hazırlanan bütçeye göre, en fazla gelir tarımdan elde edilmişti: 17.896.315 parelik toplam iradın 10.332.325 paresi arazi vergilerinden ve 1.903.354 paresi iskelelerden gelmişti. 1599-1600 bütçesinde, toplam gelir 16.424.056 pareydi ve bunun 7.994.966 paresi (yüzde 48'i) araziden, 4.845.951 paresi (yüzde 29'u) iskelelerden toplanmıştı.[52] Bu gelir eyalette istihdam edilen yüksek rütbeli memur ve askerlerin masraflarını karşılamak için yeterli değildi ve Mısır Beylerbeyliği daima, Habeşistan Beylerbeyliğine olduğu gibi Yemen'e sağlanan yardımın da merkeziydi.

Yemen'in harcamalarına dönecek olursak, 1561-2 dönemi için hazırlanmış 12 aylık bir bütçe defterinde on yedi yüksek rütbeli *askeri* görünmekte olup bunların (beylerbeyi dahil) maaş ödemeleri 3.834.564 pareye tekabül etmektedir. Tek başına beylerbeyinin geliri 1.667.925 pareye ulaşmaktadır. Bunların dışında bölük ağaları, müteferrikalar, çavuşlar, gönüllüler, tüfenkçiler, nevbetçiler, mustahfızlar, cebeciler, topçular, arabacılar, azebler, reisler, şeggalin ve diğer askerlere 18.479.035 pare ödenmek-

52 Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," s. 301; Özbaran, *Ottoman Response*, s. 55-60.

tedir. Asl-ı malın 31.730.951 pare olduğu hatırlanırsa, toplam gelirin yüzde 70'inin beyler ve askerler için harcandığı görülecektir. Benzer bir durum daha sonraki bütçelerde de karşımıza çıkmaktadır. Üstelik 1599-1600 bütçesinde vaki olduğu üzere, 16.425.056 parelik toplam gelire karşılık 15.639.609 pare tutan askeri harcamalar geliri tamamen yiyip bitirmiş, yani bütçe açık vermişti. Dolayısıyla, İstanbul'a hiçbir irsaliye, ya da bunu ikame edecek ticari meta gönderilememişti.[53]

Beylere ve muhafız güçlere yapılan harcamaların en büyük kısmı Yemen'deki kalelerde görevlendirilen cemaat ve bölüklerin aylıklarına tahsis ediliyordu. Bu askerler dışında, Hint Okyanusu'nda yapılan büyük seferlerde görev alanları hariç tutacak olursak, Yemen ya da Süveyş kıyılarında daimi olarak konuşlandırılan deniz kuvvetlerindeki subaylar ile rüesâ (tekili reis), azebân (denizciler) ve alatçıyânın (aletçiler) sayısı sınırlıydı ve bunların aylıkları için yapılan harcama genel giderlerin yalnızca yüzde 3'üne tekabül ediyordu.[54]

Habeşistan Beylerbeyliği

Habeşistan Beylerbeyliğinin 1555'te kurulması, gerek Özdemir Paşa'nın 1.400.000 akçe olarak belirlenen yıllık tahsisatının (salyâne), gerek orada görevli yüksek rütbeli idarecilerin yıllıkları gerekse de askerlerin aylıklarının (mevâcib) Mısır Eyaleti'nin hazinesinden ödenmesiyle mümkün olmuştu. Sonraki yıllarda, bitmek bilmeyen mali sıkıntılar yüzünden bazı beylerbeylerinin yıllıkları düşürülmüştü: Mesela, Hüseyin Paşa 1567'de 1.000.000 akçe tahsisatla, Rıdvan Paşa ise 1573'te 1.200.000 akçeyle tayin edilmişti. Habeşistan hazinesinin çoğunlukla mali sıkıntı içinde olduğunu vurgulamakta yarar vardır. Bundan dolayı, beylerbeyinin, beylerin ve askerlerin maaşlarının ödenmesi ve eyaletin diğer ihtiyaçları için sık sık Mısır Beylerbeyliğine müracaat ediliyordu. Askerlerin mevaciblerini ödeyebilmek için bölgedeki inci avcılarından bile borç alındığı zamanlar olmuştu. Bu eyalete atanan beylerbeyleri genellikle daha önce Mısır'da ya da Yemen'de hizmet etmiş oluyor ve bölgeyi tanıyan insanlar arasından

53 Özbaran, *Ottoman Response*, s. 53.
54 Özbaran, "Ottoman Naval Power," s. 116.

seçiliyordu. Mesela, Hızır Paşa önce Yemen'de hizmette bulunmuş ve 1579'da Habeşistan Beylerbeyi olarak atanmıştı, Mustafa Bey ise 1582'de Mısır'da sancak beyi olarak bulunmuştu. Başlangıçta Mısır Beylerbeyliğinin bir parçası olan ada kasabası Sevvakin beylerbeyliğine yeni katılmış ve eyaletin idari merkezi yapılmıştı. Aynı yıl tayin edilen Kadı Abdülvehhab Efendi ile maliyenin idaresiyle görevlendirilen Nazır-ı Emval Ahmed Bey ise kariyerlerine burada başlamıştı. Eyalet içinde önemli bir mevkie sahip olan Masavva, Sevvakin ve Beylül gibi şehirler gümrük vergisi alınan limanlardı. Bölgenin sancak taksimi hakkındaki bilgimiz çok sınırlıdır. Birkaç küçük birim ya da yeni fethedilmiş yerler birleştirilerek bir sancak haline getirilebiliyordu. Mesela, Ahmed Paşa döneminde, 1574'te Sam'a, Akele (Guzay), Dabbe (Daber) ve Korbariya'nın (Coiberia) içinde bulunduğu çeşitli yerlerden bir sancak teşkil edilmiş ya da Bor (Bur), Matrer (Matara) ve Hindiye (Hindibe) birleştirilerek bir sancak oluşturulmuştu. Sevvakin'in güneyinde yer alan Akik (Aquico) sancak olarak ilk kez 1580 yılına ait ruus defterinde karşımıza çıkmaktadır. Sarave (Sarawa) de sancak statüsünde görünmektedir. Mısır Beylerbeyliğinin bir parçası olup Nil üzerinde önemli bir yerleşim yeri olan İbrim Sancağı, bu sancağın gelirlerinin eyaletin mali durumunu rahatlatacağı düşünüldüğünden 1573'te Habeş Eyaleti'nin sınırlarına dahil edilmiştir.[55]

Habeş Eyaleti, Mısır ya da Yemen gibi arazi gelirlerine dayalı bir yer değildi. Eyalet, gelirlerinin en büyük kısmını iskelelerde aldığı gümrük vergilerinden sağlıyordu ve en önde gelen gelir kaynağı karabiber ve baharat ticaretiydi. Habeşistan limanlarına uğrayan baharat yüklü gemilerin ödemeye mecbur bırakıldıkları navlun bedelleri özellikle askerlerin mevacibi açısından önemli bir gelir kaynağıydı. Mesela, mühimme defterlerine kaydedildiği üzere, 1580'de Yemen'den gelen baharattan alınan rüsûm askerlerin maaşları için kullanılmıştı.[56] Eyalet yönetiminin diğer önemli gelir kaynakları arasında, Hintli tacirlerin Sevvakin'de satın aldıkları altın tozundan ve fildişi satışından alınan vergiler, Mısır hazinesi için de aynı derece önemli addedilebilecek Sudan'daki altın kaynakları ve özellikle kara

55 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 107-9; Ménage, "The Ottomans and Nubia."
56 Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, s. 98.

yoluyla eyaletin iç kesimlerinden getirilen kölelerin satışından elde edilen gelirler yer alıyordu.

Eyaletin askeri teşkilatı ise sayıları duruma göre artırılan ve daima Mısır'dan ve kimi durumlarda Yemen'den sevk edilen askerlere dayanıyordu. Eyaletin yapısını ortaya koyarken tecrübe edilen güçlüğün bir benzeri, tarihi kanıtların yokluğundan dolayı, eyalette kurulan askeri teşkilatı gün yüzüne çıkarmaya çalışırken de karşımıza çıkıyor. Bununla birlikte, Cengiz Orhonlu'nun Habeş Eyaleti hakkında sağladığı bilgilerden[57] ve Victor Ménage'in Nubia'daki Osmanlı varlığına ilişkin çalışmalarından[58] yararlanarak, Habeşistan Beylerbeyliğinin Kızıldeniz kıyısının, kadırgalarda bulunan güçlerce savunulduğunu söylemek mümkündür.

Uluslararası Ticaret

Suraiya Faroqhi'nin işaret ettiği üzere, Kızıldeniz ticareti hakkında elimizde bulunan sayısal veriler çok kısıtlıdır.[59] Nitekim Kızıldeniz ile Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarına hâkim olmayı amaçlayan Portekizliler, Hindistan-Kızıldeniz güzergâhında çalışan gemilerin sayısı ve özellikle de karabiber ve baharat miktarları ve değerleri hakkındaki tarihyazımını,[60] Osmanlıların ticari faaliyete giriştikleri Aden, Moha, Cidde, Süveyş ve Kahire ve hatta Sevvakin ile Masavva gibi merkezlerde yapılan ticaret hakkındaki literatürle kıyasladığımızda, ikinci gruptaki çalışmaların yok denecek kadar az olduğunu görüyoruz. Portekizlilerin Hindistan'a ulaşmasından evvel oldukça faal olan Hindistan-Kızıldeniz ticaretini, esas itibariyle Portekiz İmparatorluğu ve Venedik gibi Akdeniz devletleriyle ilgilenen A. H. Lybyer, F. C. Lane, F. Braudel, M. Godinho, C. R. Boxer ve M. A. P. Meilink-Roelofsz'ın çalışmalarından biliyoruz. R. B. Serjeant, Cengiz Orhonlu ve Halil İnalcık gibi yerel tarihleri ve kaynakları kullanan tarihçilerin araştırmaları bu tür çalışmaların sayısını artırmaktadır.

57 A.g.e., s. 116-28.

58 Ménage, 'The Ottomans and Nubia'; M. Hinds ve V. L. Ménage, *Qasr Ibrim in the Ottoman Period: Turkish and Further Arabic Documents* (Londra, 1991), s. 76-111.

59 Faroqhi, *Pilgrims and Sultans*, s. 162.

60 Charles H. Wake, "The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400-700," *The Journal of European Economic History* 8, 1 (1979), 361-403.

Portekiz'in Vasco da Gama liderliğinde 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında sağladığı yayılmanın sonuna gelindiğinde, Portekizliler Batı Hindistan kıyılarıyla Hürmüz'de denetimi ele geçirmiş ve Kızıldeniz'le ticareti kesintiye uğratmışlardı. Portekizliler, Doğu mallarının güzergâhını Güney Afrika'nın etrafını dolanarak Avrupa pazarlarına ulaşacak şekilde değiştirerek, Memluk Devleti'ni mali sıkıntıya itmiş ve Akdeniz ekonomisine, özellikle de Venedik ekonomisine zarar vermişlerdi. Bu, bölgeyi Memluklardan devralan Osmanlıların ticari istikballerini olumsuz etkilemişti. Gerçi, bu durum nispeten kısa bir süre devam etti, Portekizliler Kızıldeniz limanları ile Hindistan arasındaki ilişkileri zaten tamamen kopartmamıştı. 16. yüzyılın ikinci yarısında ve hatta ikinci çeyreğin sonuna gelindiğinde, Atlantik yoluyla rekabet halindeki Kızıldeniz, bilhassa gerek kendi limanlarındaki gerek Kahire'deki karabiber ve baharat ticareti sayesinde tekrar canlı bir ticari bölge haline gelmişti. 17. yüzyılın başında, Hollandalılarla İngilizlerin bölgeye gelmesiyle birlikte, biber ve baharat ticareti oldukça azaldı ve hatta tümüyle durdu ve yerini kahve ticaretine bıraktı.[61]

Barendse'nin kısa bir süre önce öne sürdüğü "16. yüzyılda bir dizi ürün ve güzergâhın tamamı bağlamında ticarette gördüğümüz şey herhangi bir keskin kopuştan ziyade bir sürekliliktir"[62] şeklindeki çıkarımını ihtiyatla kabul etsek dahi, bu durum, başkalarının da dikkat çektiği üzere, tezi destekleyen doyurucu sayısal verilere duyulan ihtiyacı ortadan kaldırmaz. Sanjay Subrahmanyam'ın üstünde durduğu gibi, daha önce bahsettiğim belli tarihçilerin Kızıldeniz'deki biber ve baharat ticaretine ilişkin görüşleri ve 1500-30'da başlayan, 1530'dan itibaren gelişen ve 1570'ten sonra, bilhassa Açeli ve Guceratlı tüccarların faaliyetleriyle birlikte zirveye ulaşan Portekiz hegemonyasının dönemselleştirilmesine dair teoriler niceliksel veriye ihtiyaç duymaktadır. Subrahmanyam bu bağlamda, C.H. Wake'in ortaya koyduğu, Avrupa ülkelerindeki sonuçları aksettiren istatistiki verileri göz önünde bulundurmanın zaruretine inanmaktadır[63] ki bu, bizi mukayeseli

61 Faroqhi, "Coffee and Spices," s. 87-93; K. N. Chaudhuri, *Trade and the Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge, 1985), s. 63-118.

62 René J. Barendse, "Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century," *Journal of World History* 11, 2 (2000), 173-225 s. 223'te.

63 S. Subrahmanyam, "The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546-1565: A Political Interpretation," de Matos ve Thomaz, *A Carreira da Índia* içinde, s. 207-27 arası s. 211'de.

çalışmalar yapmaya teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu döneme ilişkin olarak, 16. yüzyılın ortalarında yapılan karabiber ticareti hakkındaki en yakın tarihli ve en teferruatlı çalışmalardan birini yapan Luís Felipe Thomaz'ın yayınlayıp incelediği Portekiz belgeleri ile Dejanirah Couto'nun Süleyman Paşa'nın Diu seferi hakkındaki incelemesi, 16. yüzyıl Kızıldeniz ticaretine ışık tuttukları ve Kızıldeniz ticaretinin yüzyılın başındaki ticari çalkantılardan etkilenmediği önermesinden yola çıkan veya Hint Okyanusu-Avrupa ticaretine gereğinden fazla önem atfeden güncel yaklaşımları açıklığa kavuşturacak müstakbel çalışmalar için mükemmel bir örnek sundukları için gerek günümüzde yapılan gerek gelecekte yapılacak araştırmalar açısından önemli kılavuzlar konumundadır.[64] Bir taraftan sayısal veriler üzerine bina edilmiş sorgulayıcı çalışmaların eksikliğini itiraf ederken ve günümüze sağlam olarak ulaşmış bir sayısal veri havuzunun yokluğunu kabul ederken, diğer taraftan yine de gerek elimizde olanlardan yararlanarak ve yeni kaynaklar keşfederek gerekse de bu bölgede bu dönemde var olan ticaretin tarihi gelişiminin bir resmini çıkarabilmek için bu tür verileri mekânsal ve kronolojik olarak bir bağlama yerleştirerek elimizdeki malzemeyi kullanmamız elzemdir.

16. yüzyılın ilk yarısına ilişkin Osmanlı kaynakları oldukça kıttır ve var olanlar da ticaretle ilgili fazla bir şey söylemez. Bununla birlikte, başta Avrupa kaynakları olmak üzere bahsi geçen bu döneme tanıklık eden kaynaklara dayanarak tespit edilebilecek bazı rakamları vermekte yarar vardır. İlk olarak, Portekizli tarihçi Magalhães Godinho'nun, bu dönem için önemli kaynaklar sayılabilecek Marino Sanudo ve Girolamo Priuli'ye dayanarak hazırladığı ve Mısır ve Kızıldeniz'deki erken dönem Osmanlı hegemonyası için topladığı istatistiki veriler Venediklilerin İskenderiye Limanı'na getirdikleri baharatlar ve Kahire'deki fiyatlar hakkında bir fikir vermektedir.[65]

Temel bir karşılaştırma yapabilmek ve bu rakamlar arasındaki farklılıkları tespit edebilmek için, bu rakamlarda, Hint Okyanusu'ndan Portekiz'e ulaşan karabiber ve baharat miktarını bilmemiz gerekmektedir. 1503 ile 1506 yılları arasında ortalama olarak Portekiz'e ulaşan miktarlar,

64 Luís Filipe Thomaz, "A questão da pimenta em meados do seculo XVI," de Matos and Thomaz, *A Carreira da Índia* içinde, s. 37-206; Couto, "No rasto de Hādım Suleimão Pacha," s. 483 ve müteakip s.
65 Godinho, *Os Descobrimentos*, 2. Cilt, s. 115-21, 146.

18.825'i karabiber ve 2.543'ü baharat olmak üzere toplam 21.368 kentaldi. 1526-31 yılları içinse bu rakam 18.102'si karabiber ve 2.498'i baharat olmak üzere toplam 20.600 kentaldi.[66]

Fernand Braudel, Akdeniz dünyasıyla Hint Okyanusu arasında yürütülen ticareti değerlendirirken, Godinho'nun ulaştığı sonucu teyit eder ve baharat ticaretindeki durumun Venedikliler ve diğer muhtelif Akdeniz ülkelerinin lehine geliştiğini vurgular. Marsilya'nın gümrük kayıtlarına dayanarak, 1543'te Lyon ve Toulouse'a karabiber gönderildiğini ve hatta Basra Körfezi'nden geçen güzergâhların, Güney Afrika kıyılarını dolanarak nakledilen baharatla rekabet etmeye başladığını belirtir. Braudel'e göre, "Akdeniz'in, karabiber ticaretinin büyük kısmını, aslında aslan payını yeniden ele geçirdiği gayet barizdir. Kimisi Basra Körfezi'nden, kimisi Kızıldeniz'den gelen çeşitli kervanlarla beslenen Levant'la yapılan ticaret gelişiyordu."[67]

Halil İnalcık da bu iki tarihçiyle aynı düşüncededir. İnalcık, baharatla birlikte rafine pamuk ve kumaş boyalarının, özellikle de çivit boyasının bu ticaretteki öneminin altını çizmiştir. Kızıldeniz ve Basra Körfezi kaynaklı bu ticaret Akdeniz'le sınırlı değildi, başta Bursa ve İstanbul olmak üzere Anadolu'ya da ulaşıyordu. Osmanlıların bilhassa Mısır Valisi Süleyman Paşa eliyle başlattığı yayılma siyasetine, Yemen'de (bilhassa Portekizlilere karşı) hegemonya kurulmasına, Hint Okyanusu'na sağladığı bağlantı sayesinde oynadığı kilit önemde rolüyle önemli bir liman şehri olan Aden'in alınmasına ve Gucerat ile Açe gibi Müslüman bölgelerle tesis edilen bağlara işaret eden İnalcık Osmanlıların Kızıldeniz ticaretine getirdikleri canlılığı ortaya koymaktadır.[68] Charles Boxer, özellikle, dönemin iyi bilgili çağdaş bir tanığı kabul edilen Diogo do Couto'ya dayanarak, Kızıldeniz'deki baharat ticaretinin 16. yüzyılın ortalarında gelişme gösterdiğini ileri sürer ve Açelilerin bu ticaretteki faaliyetlerini, genel bir kabul gören 1560'ların aksine, 1530'lara ve 1540'ların başlarına götürür. Boxer'a göre, "Şurası kesin ki Açelilerin

66 Luís Filipe Thomaz, "A questão da pimenta em meados do seculo XVI," de Matos and Thomaz, *A Carreira da Índia* içinde, s. 37-206; Couto, "No rasto de Hādım Suleimão Pacha," s. 483 ve müteakip s.

67 F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, terc. S. Reynolds, 2 cilt. (Londra, 1972-3), 1. Cilt, s. 548.

68 İnalcık, *An Economic and Social History*, s. 327-31.

Kızıldeniz baharat-ticaretine iştiraki, 16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde en canlı evresine ulaşmıştı".[69]

Dejanirah Couto, 1538'te Diu'ya düzenlenen seferi irdelerken, Yemen'deki Osmanlı kazanımlarına, Osmanlılarla Portekizliler arasındaki siyasi ilişkilere ve iki devletin barış girişimine atıfta bulunarak, kimi tarihçilerin Kızıldeniz ticaretine ilişkin olarak kullandığı abartılı rakamlara ve bilhassa, İskenderiye ve Beyrut limanlarında satın alınan Venedik mallarıyla ilgili olarak esas alınan gelişigüzel rakamlara işaret eder. Dejanirah Couto, tarihçilerin bölgedeki Osmanlı varlığını dikkate almaları gerektiğini ve aslında bu durumun araştırmacıları Portekiz, Venedik ve diğer Avrupa arşivlerinde ve kroniklerde bulunan sayısal verilerle birlikte hem Osmanlı kaynaklarını hem de yerel kaynakları kullanmak noktasında cesaretlendirmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Çoğunluğu Goa'dan gönderilen ve Luis Felipe Thomaz tarafından neşredilen 1545 yılına ait Portekiz belgelerinin ışığında (her ne kadar sayısal veriden yoksun olsalar da),[70] Uzakdoğu'dan Kızıldeniz'e gelen karabiber ve baharatın o dönemde Portekizli yöneticiler arasında paniğe yol açtığını söyleyebiliriz. Tartışmaya konu yıllarda, Kızıldeniz güzergâhında kayda değer sayıda ticaret gemisinin faaliyet gösterdiğine inanılmaktadır. Görüldüğü kadarıyla ticaretin hacmi sonraki yıllarda muhafaza edilmiştir. *Comendador-mor* D. Affonso, 10 Aralık 1558'de Portekiz kraliçesine gönderilen bir raporda, kraliçeye Kızıldeniz'e çok büyük miktarlarda karabiber geldiği bilgisini vermektedir, hatta bu miktar o kadar büyüktür ki majesteleri bunu duymak istemeyecektir. Ertesi yıl, Papalık nezdindeki Portekiz temsilcisi Lourenço Pires'in Kahire'den aldığı haberlere dayanan raporlar, bu yüksek rakamları teyit etmekte ve yılın ortasında İskenderiye'ye 40.000 kental biber –hafif abartılı bir rakam olması muhtemeldir– ulaştığını kaydetmektedir.[71]

1540'larda, satılabilir bir durumda Lizbon'a ulaşan karabiber miktarı ortalama 22.000 kentaldi; 1550'ler ve 1560'ların ortalaması 17.000 ken-

69 C. R. Boxer, "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh, 1540-1600," *Journal of Southeast Asian History* 10, 3 (1969), 415-28 s. 417'de.
70 Thomaz, "A questão da pimento," s. 124-8.
71 Özbaran, *Yemen'den*, s. 177: "... a muito cantidade de pimenta que he vinda aquelas partes de Meca e asytudo ho mays que quiser saber".

tale düştü ama 1570'ler ve 1580'lerde 19.500 ile 20.800 kental arasında bir ortalamaya yükseldi. 1590'larda tam anlamıyla bir çöküş vardı.[72] Buna karşılık, Niels Steensgaard'ın tespit ettiği (ve kimi tarihçilerin abartılı bulduğu) rakamlara göre, 1570'lerde ve 1580'lerde Gucerat ve Açe'den Cidde'ye 40.000-50.000 kental biber ve baharat gelirken, 1593 ve 1601'de Kahire'ye ulaşan miktar 40.000 kentaldi.[73]

Kızıldeniz yüzyıl boyunca Guceratlılar için çok önemli olmuştu ve Açe'den gelen biberin ekseriyeti bu denizciler tarafından taşınıyordu. Gucerat gemilerinin birkaçı çok kıymetli yükler taşıyordu; Babürlü Hükümdarı Ekber Şah'ın gemilerinden biri 1582'de Kızıldeniz'den büyük miktarlarda çok kıymetli altın ve gümüşle dönmüştü.[74] Açe'yi ziyaret eden ve bu bölgeyle ticaretin önemini vurgulayan Hollandalı öncülerden biri olan Willem Lodewijcks, 1598 tarihli haritasına şu notu düşmüştür: "Büyük bir karabiber rezervine sahipler, bunları alıp Kızıldeniz'e götürmek için Suratte ve Cambaye'den her yıl gemiler geliyor".[75]

Bu ticaret yolunun tarihine ışık tutmak için ihtiyaç duyulan bazı rakamları, Malabar-Kızıldeniz ticaret hattındaki değişik Osmanlı limanlarının gümrükleri için tutulan muhasebe defterlerine (gelir ve gider hesaplarını gösteren ve ruznamçe olarak bilinen defterlere kayıtlı mahsul-i iskelehaya) dayanarak vermek mümkündür. Daha önce bahsettiğim, Hicri 969 (1561-2) yılı için hazırlanan Yemen bütçesinde, Yemen Eyaleti'nin iskelelerinden alınan vergiler eyaletin tüm gelirlerinin ancak yüzde13'üne tekabül ediyordu.[76]

Yüzyılın ilk otuz yılına ilişkin sayısal verileri yüzyılın son yıllarına ait muhtelif bütçe rakamlarıyla kıyaslamak mümkünken, aradaki yılları aynı türden verilerle doldurmak halihazırda imkân dahilinde görünme-

72 Wake, "Changing Pattern," s. 382-3.

73 A.g.e., s. 384; N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crises in the European-Asian Trade in the Early 17th Century* (Odense, 1973), s. 163-4.

74 M. N. Pearson, *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century* (Berkeley, 1976), s. 101.

75 Boxer, "A Note on Portuguese Reactions," s. 426-7.

76 Salih Özbaran, "Ottomans and the India Trade in the Sixteenth Century: Some New Data and Reconsiderations," *The Ottomans and Trade* içinde, ed. Ebru Boyar ve Kate Fleet, *Oriente Moderno* 25, 1 (2006), 173-9 s. 176'da.

mektedir. Ancak, dağınık vaziyetteki çeşitli rakamları bir araya getirerek, bazı bilgilere ulaşabiliriz.

1576-7 dönemini kapsayan bir icmal defterinde, Yemen Eyaleti'nin gelirlerinin yalnızca yüzde 16'sının iskelelerden kazanılan mahsulattan elde edildiği görülmektedir. Günümüze ulaşan, 16. yüzyılın sonlarına ait birkaç bütçe rakamı elimizdeki diğer rakamları yansıtmaktadır ve bu rakamlardan anlaşılacağı üzere, Osmanlı limanlarının gelirlerinin tüm bütçeler içinde sahip olduğu ortalama yüzde 19 ile yüzde 21'lik pay daha önceki yıllara kıyasla hafifçe yüksek olmasına rağmen esasen hâlâ düşüktü.[77]

Elimizdeki verileri kullanarak, Kızıldeniz yoluyla gerek Osmanlı topraklarına gerekse Akdeniz'e ulaşan karabiber ve baharat ile diğer malların hacmine dair makul bir tahminde bulunabiliriz fakat bu rakamların "Güney Afrika'nın etrafından dolaşan A Carreira da India" için telaffuz edilen rakamlara kıyasla çok daha küçük olduğunu söylemek zorundayız. Ancak, "Levant ticareti, Portekiz'in ticari faaliyetleri karşısında daima marjinal bir konumdaydı ve yalnızca Portekiz'in ithalatı denizdeki kayıplardan etkilendiği zaman ve ancak o ölçekte serpilebiliyordu"[78] şeklindeki bir yargı gereğinden fazla iddialıdır. Daha önce açıklığa kavuşturulduğu üzere, 16. yüzyılla ilgili olarak elimizde bulunan istatistiki bilgiler yetersizdir ve Kızıldeniz limanlarına ilişkin bilgiler son derece sınırlıdır, dolayısıyla tarihçilerin en azından Kızıldeniz bölgesi ve burayla bağlantılı yerlerde tüketilip Avrupa'ya ithal edilmeyen malları hesaba katmadıklarını aklımızda tutmamız lazımdır. Kimi tarihçiler Kızıldeniz ticaretinin Akdeniz boyutu üzerinde yoğunlaşırken (mesela, Faroqhi, kahve ve baharat hakkındaki daha önce bahsettiğim çalışmasında, yerel-ölçekteki ticarete bakarken, İnalcık Cidde'de boşaltılan baharatın önemli bir kısmının Mekke-Şam güzergâhı üzerinden kara yoluyla Bursa'ya ulaştığını ileri sürüyordu),[79] sadece, İskenderiye'den çıkan ya da Avrupa'daki Akdeniz limanlarına ulaşan karabiber ve baharat fiyatlarıyla miktarlarını hesaba katan Barendse'ye atfedilen hataya düşmememiz önemlidir.[80]

77 Salih Özbaran, "Ottomans and the India Trade," s. 177.
78 Wake, "The Changing Pattern," s. 395.
79 İnalcık and Quataert, *An Economic and Social History*, s. 345.
80 Barendse, "Trade and State," s. 192-3.

İkinci Ayrım
Hükümet, İktisadi Hayat ve Toplum

Colin Imber

HÜKÜMET, İDARE VE HUKUK

Osmanlı divanının işlevleri, esas itibariyle, padişahın ordusu ile sarayının masraflarını karşılamak için gerekli gelirleri toplamak, yabancı güçlerle savaş ve ilişkileri yürütmek, kanun ve düzeni muhafaza etmek ve yönetici seçkinlerin hak dini olarak gördükleri anlayışı desteklemekti. Gündelik kamusal işlerin çoğu –mesela, camilerin inşası ve idamesi, eğitim, yoksullara yardım, şehirlere su tedariki ve köprülerle mezarlıkların bakımı– bireylerin özel hayırseverliğiyle kurulan vakıfların mesuliyetindeydi. En büyük vakıfların kurucularının padişahlar ve onların vezirleri olduğu ve bunların müesseselerinin –bilhassa İstanbul'daki selatin camilerinin– hanedanın ihtişam ve cömertliğini yansıtmaya hizmet ettiği doğrudur. Yine de, bu kurumlar hukuki olarak özerkti ve kesin bir dille ifade edecek olursak devletin hükümranlık alanının dışındaydı. Dolayısıyla Osmanlı divanının faaliyet sahası sınırlıydı ama bu itibarla, diğer erken-modern devletlerin hükümetlerinden farklı değildi. Üstelik Osmanlı hükümetinin 1453 ile 1603 arasında karşılaştığı sorunlar muhtemelen, ölçek ve karmaşıklık bakımından büyürken, hükümetin temel işlevleri olduğu gibi kaldı. Aynı şekilde, II. Mehmed (hd. 1451-81) dönemindeki kurumlar ve daireler, ahfadından III. Mehmed'in (hd. 1595-1603) saltanatı sırasında hâlâ yerindeydi ve görüntü itibariyle büyük oranda aynıydı.

Buna rağmen, 1453 ile 1603 arasında Osmanlı İmparatorluğu bir dönüşüme uğradı ve görünüşteki muhafazakârlığına rağmen, Osmanlı hükümeti bu değişime uyum gösterdi. Osmanlılar 1453'te Balkan Yarımadası ve Anadolu'da toprakları bulunan bölgesel bir güçtü. 1550'ye gelindiğinde ise imparatorluk, toprakları Tuna ve Sava nehirlerinin güneyinde kalan güneydoğu Avrupa'nın çoğunu, Anadolu, Irak, Bilad-ı Şam ve Mısır'ı içine alan büyük bir uluslararası güçtü. Tuna'nın kuzeyinde, eski Macaristan Krallığı'nın merkezi kesimi doğrudan Osmanlı yönetiminde olan bir sancakken, doğuda kalan devletler –Erdel, Eflak, Boğdan ve Kırım Hanlığı– padişaha haraç ödüyorlardı. Kuzey Afrika, Cezayir ve 1551'den itibaren Trablusgarp ise yarı özerk Osmanlı anklavlarıydı. 1570'lerin başında düzen-

lenen seferler Kıbrıs ve Tunus'u imparatorluğa kattı ve 1578 ile 1590 yılları arasında İran'la yapılan savaş Kafkasya ve Batı İran'daki toprakları Osmanlı sınırlarına dahil ederken, Safevi Şahı Abbas 1603 ile 1606 arasında bu toprakların tamamını geri aldı. 16. yüzyılın ortalarından sonra, Osmanlı seferlerinin mahiyeti değişti. 1453 ile 1540 arasında, Osmanlı orduları fetihlerini genellikle Nisan ile Ekim arasındaki tek bir sefer mevsimi aralığında ve çoğu kez bizzat padişahın liderliği altında gerçekleştirirdi. 1540'tan sonra, tek bir sefer mevsimi içinde yapılan büyük ölçekli fetihler çağı geçmişte kaldı. Bu, Habsburg Elçisi Busbecq'in 1560'ların başında, Kanuni Sultan Süleyman'ın 1521 ve 1526'da düzenlenen Belgrad ve Mohaç seferleri neticesinde Macaristan'ı hızla fethetmesini, Orta Avrupa'da topraklarını genişletme konusunda daha sonraki dönemlerde yaşadığı başarısızlıkla karşılaştırırken gözlemlediği bir durumdu.[1] Doğu cephesinde Safevilere karşı düzenlenen seferler bu şablonla paralellik gösteriyordu. Yavuz Sultan Selim (hd. 1512-20) 1514 ile 1516 arasında, Çaldıran'da Safevi Şahı İsmail'e karşı kazandığı zaferin ardından güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmını fethetmişti. Halefi I. Süleyman da (hd. 1540-66) 1534'te doğu Anadolu'da daha başka topraklarla birlikte Bağdat'ı Safevilerden aldı. Ne var ki, daha önceki fetihleriyle karşılaştırıldığında Süleyman'ın Safevi İran'a karşı daha sonraki seferleri, Macaristan'da Habsburglara karşı düzenlediği seferleri gibi başarısızdı. İran'la 1578'de başlayan savaş, kısa ömürlü de olsa geniş ölçekli bir fetihle neticelendi fakat bu, ancak aralıksız 12 yıl süren bir savaştan sonra başarılmıştı. Macaristan'da Habsburglara karşı sürdürülen savaş 1593'ten itibaren 13 yıl sürdü ve her iki taraf da bu savaştan kayda değer hiçbir kazanım elde edemedi. Fetihlerin değişen sürati ve seferlerin süresinin uzaması Osmanlı hükümet pratiğini etkileyen faktörlerdi.

Aynı şekilde düşmanın mahiyeti de değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu 15. yüzyılın büyük kısmında Anadolu ve Balkanlar'daki yerel hanedanlar ve İtalyan deniz kolonilerinin aleyhine bir büyüme gerçekleştirmişti. Ancak, 1520'den sonra imparatorluk Orta Avrupa ve Akdeniz'de Habsburglarla, doğu sınırı boyunca ise Safevilerle karşı karşıya geldi. Habsburglarla

1 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, terc. Edward Seymour Forster (Oxford, 1927), s. 240-1.

rekabet, siyasi pratik açısından, Osmanlıları uluslararası ittifakların ve dolayısıyla Batı Avrupa'nın siyasal sisteminin içine çekme gibi bir etki doğurdu. Safevilerle rekabet de benzer şekilde, Osmanlıları, Safevileri doğu sınırlarında tehdit eden Şeybanilerle temasa geçmeye sevk etti ve dolayısıyla Orta Asya siyasetinin içine çekti.

Dolayısıyla, kısaca ifade edecek olursak, Osmanlı Devleti 1453 ile takriben 1540 yılları arasında fetih kaynaklı sorunlarla, bilhassa da ortadan kaldırılan rejimlerin destekçilerinin direnişinin üstesinden nasıl gelineceği ve yeni toprakların imparatorluğun siyasi bünyesine nasıl katılacağı meseleleriyle karşı karşıyaydı. 16. yüzyılın ortalarından itibarense sorunlar daha ziyade, muazzam bir şekilde genişlemiş toprakların bütünlüğünün istikrarlı sınırlar içinde nasıl korunacağı ve gereğinden fazla uzamış ve artık verimli olmayan savaş dönemlerinin nasıl yönetileceğiyle ilgiliydi.

Padişahın otoritesi

Niccolò Machiavelli (Makyavelli) Fransız ve Osmanlı monarşilerine dair meşhur ve kavrayışlı mukayesesinde soya dayanan aristokrasinin Fransız kralının iktidarını kısıtladığını belirtip, Osmanlılar hakkında şu hususa dikkat çeker: "Tüm Türk monarşisi tek bir hükümdar tarafından yönetilir. Diğerleri onun kullarıdır ve krallığını sancaklara bölerek, bu farklı yöneticileri [oralara] gönderir ve bunları dilediği gibi değiştirir ve azleder."[2] Makyavelli'nin 1513'te tasvir ettiği olgu, sultanın devletin tüm makamlarına, kendi kapısında yetişmiş ve himaye ve terfi için tamamen kendisine bağımlı kişiler arasından atama yaptığı ve mutlak otoritesine meydan okuyabilecek, konumunu verasetle elde etmiş hiçbir makam sahibinin olmadığı bir hükümet sistemidir. Bu şüphesiz Osmanlı devlet teşkilatı için ideal modeldi ama padişahın otoritesinin üstünde daima sınırlamalar olduğu ve doğrudan yönetimini hedef alan meydan okumalar olduğu için hiçbir zaman tam olarak hayata geçirilememiş bir sistemdi. Sözü edilen meydan okumalar, hem hanedan ailesinin ve yönetici yerleşik düzenin içinden hem de çoğu kez, payitahttan uzak sancaklardaki yerel iktidar sahiplerinden kaynaklanıyordu. Her iki durumda da padişahlar,

2 Niccolò Machiavelli, *Il Principe* (Milan, 1994), s. 19.

tehlikelere ya şiddetle ya da bunun mümkün olmadığı yerlerde kendi otoritelerinden taviz vermelerine yol açan siyasi düzenlemelerle karşı koyuyorlardı.

Herhangi bir padişahın karşılaştığı en aşikâr tehdit tahtın hanedan içindeki rakiplerinden geliyordu. 16. yüzyılın sonlarına kadar süren dönemde, taht üzerinde hak iddia etmeyi tayin eden iki kanun vardı. İlki, kadınlar hak sahibi değildi. İkincisi, soy babadan geçiyordu. Mesela, her ne kadar I. Süleyman, oğulları Selim ve Bayezid arasında 1558'de patlak veren ihtilaf sırasında gelenekten ayrılıp, tahtı kız kardeşinin oğlu Osman Şah'a vermekle tehdit etmiş olsa da, padişahın kız kardeşinin oğlu tahtı tevarüs edemezdi.[3] Uygulamada, 1450 ile 1595 arasında taht her zaman babadan oğula geçti ve hangi oğlun tahta varis olacağını belirleyen ise iç savaş ve kardeş katliydi. Şayet, padişahın herhangi bir oğlu kardeşinin cülusundan sonra hayatta kalmayı başaracak olursa, taht için potansiyel bir rakipti. II. Mehmed'in 1451'de yaşayan, bebek yaşta tek bir erkek kardeşi vardı ve sultan olarak ilk işi onu öldürtmek oldu. Oğlu II. Bayezid ise onun aksine, başkente yetişkin erkek kardeşi Cem'den önce varıp tahtta hak iddia ettiğinde, bir iç savaşla karşı karşıya kaldı. Cem 1483'te Rodos'a kaçıp Sen Jean Şövalyelerine esir düşünce ise kardeşini esir edenlerin onu Osmanlı tahtına hak iddia edecek biri olarak serbest bırakma tehdidiyle karşılaştı. Bayezid, ancak Cem'in oğullarını öldürttükten ve Cem'in 1495'te Napoli'de vefat edip halkın önünde Bursa'da defnedilmesinden[4] sonra, tahtının güvende olduğunu hissedebildi. Kendisini en sonunda 1512'de tahttan indiren kardeşi değil oğlu I. Selim oldu, zira taht kavgası daha kendisi hayattayken başlamıştı. Bu savaş Selim'in zaferiyle ve sadece kardeşleri Korkud ve Ahmed'in değil, Ahmed'in İran'a kaçan oğlu Şehzade Murad dışındaki oğullarının da öldürülmesiyle neticelendi.[5] Selim'in oğlu Süleyman hiçbir erkek kardeşi olmadığı için tahta kansız çıktı ama kendi oğlu II. Selim'in tahta oturması çok daha sorunlu oldu. Dedesinin saltanatında

3 Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası* (Ankara, 1961), s. 52.

4 Nicolas Vatin, "Macabre trafic: la destinée *post-mortem* du prince Djem," *Mélanges offerts à Louis Bazin* içinde, ed. J. L. Bacqué-Grammont ve R. Dor (Paris, 1992), s. 231-9.

5 Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu," *Tarih Dergisi* 6, 9 (1954), 53-90; 7, 10 (1954), 117-42; 8 (1955), 185-200.

olduğu gibi, tahta kimin varis olacağı kavgası Süleyman'ın ölümünden önce başladı ve Selim ile Bayezid arasındaki rekabet bir iç savaşa yol açtı ve taht mücadelesi Mayıs 1559'da Konya'da vuku bulan muharebede Selim'in –bizzat Süleyman'ın ve veziri Sokollu Mehmed Paşa'nın desteğiyle– Bayezid'e karşı zaferiyle sonuçlandı. Bu olayın ertesinde, Şehzade Bayezid'in İran'a sığınması, Süleyman için, Cem'in firarının II. Bayezid'i karşı karşıya bıraktığı tehditle aynıydı: Her iki olayda da Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden bir şehzade düşmanın eline düşmüştü. Safevi Şahı Tahmasb belli bir bedel ve elverişli bir antlaşma elde edene kadar, Osmanlı sultanının İran'a cellatlar gönderip tutsak şehzade ve maiyetini ortadan kaldırmasına müsaade etmedi.

16. yüzyılın son iki padişahının tahta çıkışı kardeş katli uygulamasına –hemen hemen– son verdi. II. Selim 1574'te vefat ettiğinde, arkasında yetişkin yaşta sadece bir oğlu, yani kendisinden sonra tahta çıkan III. Murad vardı. Tahta oturunca, gelenek Murad'ı –anlaşıldığı kadarıyla gönülsüzce– henüz çocuk yaşta dört kardeşini öldürmek zorunda bıraktı. III. Murad da geride yalnızca bir yetişkin erkek evlat, kendisinden sonra tahta çıkan III. Mehmed'i bırakmıştı. Onun saltanatı da çocuk yaşta 19 erkek kardeşinin öldürülmesiyle başladı. Bazı vakayinamelerde kardeş katlinin padişahın tebaası içinde daima memnuniyetsizlik yarattığına dair ipuçları vardır fakat bu defa masum çocukların katledilmesi halk arasında büyük bir infiale neden oldu. "Fatih Kanunnamesi"ndeki "Ve her kimesneye evlâdımdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem içün katl itmek münâsibdir. Ekser ulemâ dahi tecviz etmişlerdir" şeklindeki meşhur "kardeş katli maddesi" muhtemelen, kamuoyunu teskin etmeye yönelik bir girişimden başka bir şey değildi. Kanunname özel olarak imal edilmişti[6] ve görüldüğü kadarıyla, tarihi 17. yüzyılın başlarına giden kanunnamede kardeş katline cevaz veren madde çok büyük ihtimalle, III. Mehmed'in kardeşlerinin öldürülmesini meşrulaştırmaya hizmet ediyordu. Ancak daha önemlisi, kardeş katli âdetine son verip, bunun yerine şehzadelerin hüküm süren padişaha bir tehlike oluşturmamaları için tecrit

6 Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert* (Münih, 1967); Colin Imber, "'An Illiberal Descent:' Kemalism and Ottoman Law," *Eurasian Studies* 4, 2 (2005), 215-43.

edilmesi uygulamasına geçilmesinin nedeni şehzadelerin katlinin halkta uyandırdığı güçlü tepki gibi görünmektedir.[7]

Padişahların iktidarlarına tehdit olarak gördükleri sadece kardeşleri olmayabiliyor ve kuşku oğullara da yönelebiliyordu. Kendisini yerinden etmeye dönük bir entrika korkusu, I. Süleyman'ı 1553'te oğlu Mustafa'yı maiyetindeki iki kişiyle birlikte öldürtmeye ikna etmişti.[8] Bu olay da halkta büyük bir öfke uyandırmış ama bu, III. Mehmed'in tahtı ele geçirmek için kumpas kurmasından şüphelendiği oğlu Mahmud'u öldürtmekten alıkoyacak boyuta ulaşmamıştı.[9]

Dolayısıyla, sultanlar tahtta oturmalarına yönelik meydan okumaların üstesinden gelmek için idamı kullanıyorlardı. Bununla birlikte, böylesi bir tehdit sadece hanedan ailesinin içinden ve uygulamada sadece bir kardeşten veya oğuldan gelebiliyordu. Yönetici seçkinler arasından hiç kimsenin padişahın saltanat hakkına karşı çıktığı vaki değildi. Buna rağmen, padişahlar aşırı güç kazanmış tebaalarından kuşku duyabiliyor ve bu tür vakalarda da güçlerini göstermenin yöntemi idam oluyordu. Mahmud Paşa ile İbrahim Paşa'nın kariyerleri bu uygulamanın örnekleridir. Mahmud Paşa 1455 ile 1474 arasında uzun dönemler veziriazamlık yapmıştı ve vakanüvis Neşri'ye göre öyle bir güce sahipti ki sanki padişah tahttan çekilmişti.[10] Büyük ihtimal, II. Mehmed'i 1474'te veziriazamının idamına ikna eden, en azından kısmen, Mahmud Paşa'nın bağımsız otoritesiydi.[11] İbrahim Paşa da benzer bir kariyere sahipti. I. Süleyman kendisini 1523'te serasker unvanını da ekleyerek veziriazam tayin etti ve 1529'da da maaşı hatırı sayılır oranda artırıldı.[12] 1536'da Bağdat'ın zaptına tanıklık eden seferin sonunda ise padişah tarafından idamı emredildi. Nişancı Celalzade padişahın kararını, Bağdat seferi sırasında İbrahim Paşa'nın cahillerle

7 Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans Ottomans, XIVe-XIXe siècles* (Paris, 2003), 2. Bölüm.

8 A.g.e., s.177-8.

9 A.g.e., s.171.

10 Neşri, *Kitâb-i Cihânnümâ*, haz. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen (Ankara, 1957), 2. Cilt, s. 743.

11 Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)* (Leiden, 2001), s. 341-9.

12 Celalzade Mustafa, *Geschichte Sultan Süleymān Kānūnīs*, ed. Petra Kappert (Wiesbaden, 1981), var. 178b-179a.

iş tuttuğu ve bunun sonucunda muhakemesinde ciddi hatalara düştüğü gerekçesiyle savunur.[13] Haleflerinden Veziriazam Lütfi Paşa ise paşanın ve Bağdat Seferi sırasında idam edilen Defterdar İskender Çelebi'nin başına gelenleri, ikilinin cümle âlemin "gözüne diken" olduğu yorumuyla izah eder.[14] Gerçekte ise –çok büyük ihtimalle– padişah İbrahim Paşa'nın kendi iktidarına rakip olmasından korkmaya başlamıştı. Kimi durumlarda idamın nedenleri daha kendine özgüydü. II. Bayezid'in, güçlü veziriazamı Gedik Ahmed Paşa'yı 1482'de, kardeşi Cem'i desteklediğinden kuşkulandığı için ölüme mahkûm ettiği çok açıktır. III. Mehmed ise 1598'de Veziriazam Satırcı Mehmed Paşa'nın idamını Macaristan'da vuku bulan savaştaki başarısızlıklarından dolayı emretmişti.

Padişahlar, ne kadar buna benzer idamları esas olarak, saltanatlarına karşı tehdit olarak gördüklerinden kurtulmanın ve başarısız olduğunu düşündüklerini cezalandırmanın bir yolu olarak görürlerse görsünler, bu idamlar bir ibret manzarası vazifesi de görüyordu. Sadakatsizliğe karşı ikazda bulunuyorlar ama hepsinden önemlisi seyircilere nihai iktidarın padişahın elinde olduğunu hatırlatıyorlardı. Üstelik padişah hayat ve ölüme hükmetme gücünü sadece hükümet düzeyinde kullanıyor değildi. İbretlik idamlar kamu düzenini sağlamanın –ya da buna dönük çabanın– bir yöntemi olarak işe yarıyordu. Mesela, Celalzade, 1528'de kimlikleri tespit edilemeyen bir çetenin İstanbul'da bir evi yağmalayıp tüm sakinlerini nasıl öldürdüklerini anlatır. Mücrimler bilinmediği için, saraydan gelen infazcılar çarşılar, meyhaneler ve bozacılardaki işsiz zorbalardan 800'ünü toplayıp idam ederler. Celalzade, bu aşikâr adaletsizliği, bu dehşet verici temaşanın ahaliye bir örnek teşkil ederek bu tür suçları bastırdığı gerekçesiyle savunur.[15]

Padişahların vezirlerinin sadakatini temin etmelerinin tedhişten daha nazik bir yöntemi ise evlilikti. 1450'den itibaren, yabancı hanedanlarla evlilik ittifakları yapmak son buldu ve bunun yerine Osmanlı hanım sultanlarını üst düzey devlet adamlarıyla evlendirmek âdet oldu. Bu yer yer 1450'den önce de yapılan bir uygulamaydı. Ancak, bu tarihten sonra norm haline geldi ve II. Bayezid'in kızı Hundi Hatun'un beş kez veziriazam olan

13 A.g.e., var. 277a-277b.
14 Lütfi Paşa, *Das Asafname des Lutfi Pascha*, ed. R. Tschudi (Leipzig, 1910), s. 37.
15 Celalzade, *Geschichte*, var. 175b-176a.

Hersekzade Ahmed Paşa'yla, I. Selim'in kızı Şahi Hatun'un Veziriazam Lütfi Paşa'yla (vezareti 1539-41), I. Süleyman'ın kızı Mihrimah'ın Veziriazam Rüstem Paşa'yla (vezareti 1549-53; 1555-62) ve II. Selim'in kızının Sokollu Mehmed Paşa'yla (vezareti 1566-78) yaptığı evlilikler en dikkat çekici örneklerdi. Bu uygulama vezirleri –her ne kadar kimi zaman kariyerlerini hanedan içi siyasetin kaprislerine maruz bıraksa da– hanedana bağlıyor ve böylelikle bir isyan düşüncesini imkânsız kılıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Lütfi Paşa'nın vezirlikten ebediyen azledilmesinin nedeni Osmanlı hanedanına mensup karısıyla yaşadığı bir kavgaydı. Dayanağının sağlam olması muhtemel bir söylentiye göre Şehzade Mustafa'nın 1453'te öldürülmesiyle sonuçlanan entrikada Rüstem Paşa'nın parmağı vardı. Karısı, I. Süleyman'ın Hürrem'den olma kızıydı ve paşanın bu iki kadınla birlikte Mustafa'nın ölümünü tasarlayarak, Hürrem'in oğullarından birinin, Selim ya da Bayezid'in tahta çıkmasını sağlamak için kumpas kurduğu şüphesi vardı.[16] Söylenti, gerçek olsun ya da olmasın, Rüstem Paşa'yı sarayda, askeriye içinde ve görüldüğü kadarıyla daha geniş manada halk nezdinde istenmeyen adam haline getirip görevinden alınmasını zorunlu kılacak kadar güçlüydü. Padişahın paşayı azletmek istemediği, Rüstem'i iki yıl sonra tekrar veziriazam olarak tayin etmesinden anlaşılmaktadır.

İdam korkusu ve hanedan evliliklerinin getirdiği sınırlamalar, padişahın, vezirlerinin sadakatini güvenceye almasının iki yoluydu. Bununla birlikte, padişahın gücü yalnızca kendi sarayında sınırsızdı. Hatta burada bile, özellikle kimi vali ya da vezir olarak atayacağı konusunda sınırlamalar mevcuttu. Bu durum, bilhassa, fütuhat sonucunda yeni geniş toprakların imparatorluk bünyesine katıldığı 15. yüzyılın ortasıyla 16. yüzyılın başlarını kapsayan dönem için geçerliydi. Bütünleşme süreci kolay değildi ve padişahların yerlerinden ettikleri eski seçkinlerin ve hanedanların sadakatlerini kazanmasını gerekli kılıyordu. I. Selim'in fetihlerinin imparatorluğun bünyesi içinde tam manasıyla özümsenmesinde yaşanan güçlük sorunu en keskin şekliyle örneklendirmektedir. Selim'in oğlu I. Süleyman 1520'de tahta çıkar çıkmaz, eski bir Memluk valisi olup fetih sırasında Osmanlı

16 Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford, 1993), 3. Böl.

saflarına geçen Canbirdi el-Gazali'nin Suriye'de bağımsızlık ilan ederek çıkardığı isyanla karşı karşıya kaldı.[17] Canbirdi'nin mağlubiyetini, 1522 ile 1524 arasında Mısır'da çıkan bir dizi isyan izledi ve bunları bastırmak için İbrahim Paşa'nın komutasında askeri bir sefer düzenlenmesi ve dikkatli müzakereler yürütülmesi gerekti.[18] Osmanlı Devleti güneydoğu Anadolu'da 1526 ile 1528 yılları arasında çıkan bir dizi dini temelli isyanı ancak İbrahim Paşa isyancıların önemli bir kesimiyle şartları müzakere ettikten sonra alt edebildi. Müzakereye yanaşanlar, eski bağımsız Dulkadıroğulları Beyliği'nin dirlik sahibi sipahileriydi ve Osmanlılar, beyliği 1522'de ilhak edince dirliklerini kaybetmişlerdi. İbrahim Paşa, bu kişilere tımarlarını iade etmeyi taahhüt ederek, bunları isyancıların ana gövdesinden koparmayı ve ayaklanmayı bastırmayı başarmıştı.[19]

Her fethin ardından, daha küçük çapta da olsa benzer sorunlar yaşandı. Belli bir bölgeyi emniyet altına alabilmeleri için padişahların kendilerinden önce varlık sürdüren güçlerle bir uzlaşmaya varmaları gerekiyordu. Yerel seçkin zümrenin mensuplarıyla anlaşmanın bir yolu, şayet fetihten sonra yerlerini bırakıp gitmemişlerse, bunlara kendi memleketlerinden kopartılan bir mıntıkada irat olarak mülk tahsis edilmesiydi. Mesela, II. Mehmed'in 1460'ta, Bizans imparatorluk hanedanından Thomas ve Demetrios Paleologos'a ait olan Mora'daki arazileri ilhak etmesinin ardından, Thomas Venedik'e kaçmış ve ömrünü Roma'da fakirlik içinde geçirmişken, padişah Demetrios'a Trakya'da araziler bahşetmişti. Benzer şekilde, Sinop'un İsfendiyarlı beyinin mağlubiyetinden sonra II. Mehmed buranın son bağımsız beyini azletmiş ama ona Batı Anadolu'da araziler tahsis ederek kaybını telafi etmişti. Aynı uygulama 16. yüzyıla kadar devam etti. Mesela, Celalzade, Mısır'daki yönetici tabakayı oluşturan Çerkez Memluklardan İnal Bey'in 1520'lerde Rumeli'de geniş bir dirliğe sahip olduğunu nakleder.[20] Bununla birlikte, eski rejimlerin tüm nüfuzlu mensupları yerlerinden ediliyor değildi. Mesela, Amid'e (Diyarbekir) ait 1518 tarihli bir arazi ve vergi defteri birkaç tımar sahibini Akkoyunlu –yani 16. yüzyılın ilk

17 Celalzade, *Geschichte*, var. 28b-40b.
18 A.g.e., var. 121a-130a.
19 A.g.e., var. 157b-172a.
20 A.g.e., var. 197b.

yıllarına kadar bölgede hüküm sürmüş Türkmen boyunun mensupları– olarak kaydetmiştir. Ancak, aynı defter bölgedeki en büyük dirliğin sahibinin "Rumelili" biri olduğunu da kaydeder[21] ki bu kişinin varlığının yerel kökenli, nüfuz sahibi kişilerin etkisini dengelemeyi amaçladığı aşikârdır.

Yerel ölçekte güçlü hanedanların ve boyların yönetici zümre bünyesine dahil edilmesi ihtiyacı, iktidarın merkezinde de çok açık şekilde gözlenmektedir. 1370'lerle 1453 arasında, tek bir aile, yani Çandarlılar vezirliklerde adeta bir tekel kurmuşlardı. Çandarlı Halil Paşa'nın 1453'te idam edilmesinin ardından ailenin sadece bir üyesi, İbrahim Çandarlı 1498-9'da veziriazam olarak hizmet edebilmişti. Bunun yerine, vezirliklere ve beylerbeyliklerine yapılan atamaların ortaya çıkardığı şablon, en azından kısmen, imparatorluğun genişlemesini ve Osmanlı-öncesi seçkinlerin asimilasyonunu yansıtmaktadır. Konstantinopolis'in 1453'te fethedilmesiyle I. Süleyman'ın 1520'de tahta çıkması arasında geçen dönemde veziriazamlık yapanlardan biri, önemli bir Greko-Sırp ailenin oğullarından biri olan Mahmud Paşa'ydı (veziriazamlığı 1455-66, 1472-3). Rakibi Rum Mehmed Paşa (veziriazamlığı 1466-9) büyük ihtimal Bizans kökenliydi. Mesih Paşa (veziriazamlığı 1499-1501) ile 1473'te Akkoyunlularla yapılan savaşta hayatını kaybeden Rumeli Beylerbeyi Has Murad Paşa, Bizans saltanat ailesinin mensuplarıydılar. Hersekzade (Dükün oğlu) Ahmed Paşa (veziriazamlığı 1497-8, 1503-6, 1511-12, 1512-14, 1516) Hersek'in dük ailesine mensuptu. Dukakinzade (Dukakin oğlu) Ahmed Paşa (veziriazamlığı 1514-15) Arnavutluk'un kuzeyinde yaşam süren güçlü Dukakin aşiretinin bir mensubuydu. Bu kişiler ve daha düşük rütbeli makamları işgal eden Hıristiyan bir geçmişe sahip diğerleri için, Osmanlının hizmetine girmenin ilk şartı İslamı kabul etmekti. Kimliklerin akışkan olduğu ve dinler arasındaki sınırların her zaman çok net olmadığı ve toplumsal statünün dini aidiyetin üstünde bir konuma sahip olduğu bir toplumda bu zor değildi. Ayrıca, ideal olarak bakıldığında da bu kişiler eğitim alacaklar ve padişahın sarayında vazife göreceklerdi: Mesela, Has Murad ismi bu kişinin terfiinden evvel padişahın has odasında hizmet verdiğine delalet etmektedir.[22]

21 M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal* (Ankara, 2000), s. 41-3.
22 Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (New York, 2003), 7. Bölüm.

Padişahlar açısından bakıldığında, fetih-öncesi seçkin zümrenin mensuplarının düzene katılmasının, evvela Osmanlı yönetimine karşı oluşacak direnişin önüne geçme ve ikinci olarak yeni fethedilmiş topraklardaki iktidar ağlarına erişmek gibi kazançları vardı. İzale etmektense asimile etmeyi önceleyen siyaset son derece başarılıydı. 1444'te ailesinden miras aldığı topraklarda bağımız bir hükümdar olarak tekrar hâkimiyet kuran ve 1466'ya kadar gerek Osmanlıların gerek Venediklilerin kendisini yerinden etme girişimlerine direnen İskender Bey –Scanderbeg– vakası ise bir istisna teşkil etmektedir. Osmanlı hizmetine katılan yerli beyler ve hanedan mensupları muhtemelen, kendilerinin veya atalarının fetih-öncesi günlerde sahip olduğundan daha fazla şahsi güce hükmediyorlardı. Yine de, konumları artık nihai olarak padişahın himaye ve iyi niyetine bağlıydı. 1481'deki Rodos kuşatmasının komutanı olarak başarısız olmasının ardından Mesih Paşa'nın azledilmesi gibi olaylar ve daha dikkat çekici bir olay olarak Mahmud Paşa ile Dukakinzade Ahmed Paşa'nın idam edilmeleri içinde bulundukları konumun kırılganlığını vurguluyordu. Bu anlamda, Osmanlı hizmetindeki kariyerleri Makyavelli'nin ortaya koyduğu şablonu izlemektedir.

Ne var ki kimi durumlarda, Osmanlı hâkimiyetine karşı sergilenen direniş asimilasyon politikasının uygulanmasını imkânsızlaştırıyordu. Eski Karaman Beyliği örneğinde olan buydu. Acımasız bir seferin ardından, beylik 1469'da Osmanlı egemenliğine boyun eğmiş ve Karamanlıların başkenti Konya II. Mehmed'in oğlu Mustafa'nın ve 16. yüzyıla kadar hanedanlığın daha sonraki şehzadelerinin sancak merkezi haline gelmişti. Buna rağmen, yıkılan hanedanlığın mensupları, 1470'lerin başında Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan ve Venedik'le ittifak kurarak kaybettikleri topraklar üzerinde yeniden hak iddia etmeye teşebbüs etmişler ve 1500'lerin başında hanedan adına başka isyanlar çıkarmışlardı.[23] Yerel hanedanları bertaraf etmenin imkânsız olduğu başka bölgelerde, padişahlar böyle bir şeye teşebbüs etmemişler, bunun yerine bir uzlaşmaya varmışlardı. Rumeli'de, 14. ve 15. yüzyıllarda bölgeye kök salmış akıncı beylerinin aileleri –başta Makedonya'daki topraklarıyla Evrenosoğulları, Teselya'daki topraklarıyla

23 Şerafettin Turan, "Fatih-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3, 4-5 (1965), 65-138.

Turahanoğulları ve Vidinli Mihaloğulları– yerel düzeyde nüfuzlarını kullanmaya ve padişahtan, bir hak olarak, Rumeli'de beylik görevleri almaya devam etmişlerdi. Ancak, bu vakalarda, görüldüğü kadarıyla eski akıncı ailelerinin sadakatinden hiçbir zaman şüphe duyulmamıştı.

İmparatorluğun doğu ve güney sınır boylarındaki durum farklıydı. Mesela, I. Selim 1516'da, bölgenin yerlisi bir âlim olarak Osmanlı hizmetinde bulunan İdris-i Bitlisî'yi elçi olarak göndererek, Anadolu'daki Osmanlı topraklarıyla Safevilerin Azerbaycan'daki toprakları arasında kalan dağlardaki Kürt kabilelerin beylerini saflarına katmıştır. Bitlisî yanında "beyaz ahkâm-ı şerife" –yani Bitlisî'nin sadakatini kazanmak için her bir beyle mutabık kalınan şartları yazacağı, üzerinde nişan-ı hümayun bulunan boş kâğıt sahifeler– götürmüştü.[24] Padişah aslında, böyle davranmak çıkarlarına uyduğu müddetçe kendisine sadık kalacak her aşiretin başıyla antlaşma yapmanın müzakerelerini yürütüyordu. Kürtlerin bağlılığının garanti olmadığı, 17. yüzyılın başlarında iyice belirgin hale geldi, zira o zamana kadar Osmanlılara sadık kalan aşiret liderleri 1605'teki Sufiyan Savaşından önce Şah Abbas'ın tarafına geçip, Safevi vakanüvis İskender Bey Münşî'yi "her iki tarafla da hoş geçinme alışkanlıklarından dolayı ayıplanmayı hak ediyorlar" demeye sevk etmişlerdi.[25] Güney Irak'ın bataklık bölgelerinde ve Basra Körfezi'nin kuzeyindeki çöl eteklerinde yaşayan Arap kabilelerinin sadakati de aynı derecede değişkendi ve padişah buralarda, söz konusu kabilelerin bağlılığını kazanmak için son çare olarak yerel aşiret liderlerine Osmanlı unvanları bahşetme yöntemine müracaat ediyordu. Mesela, Dicle ve Fırat deltasının bataklıklarından hareketle Osmanlılara karşı başarılı bir isyana önderlik eden ve kendisini bertaraf etme çabalarını birkaç kez boşa çıkartan İbn Üleyye 1567'de sancakbeyi unvanını almıştı.[26] Yerel hanedanların varlıklarını sürdürdükleri tek yer serhat boyları değildi. Buna bir örnek vermek gerekirse, Osmanlı padişahları Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Canbulad aşiretinin mensuplarının Kilis'e vali olmasını soydan gelen bir

24 Sa'deddin, *Tācü't-Tevārīh* (İstanbul, 1280/1863-4), 2. Cilt, s. 311.
25 Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, terc. R. M. Savory, 2 cilt. (Boulder, Colo., 1978), 2. Cilt, s. 860.
26 Nazmizade, *Gülşen-i Hülefā* (İstanbul, 1143/1731), s. 63.

hakları olarak kabul ediyorlardı.[27] Ne var ki kimi bölgelerde yerel önderleri görevlendirerek Osmanlı sistemine dahil etmeye dönük çabaların başarısız olduğu aşikârdır. İmparatorluğun kaynaklarını tespit etmek amacıyla 1609'da gerçekleştirdiği tahrirde, Defter Emini Aynı Ali Efendi'nin Lübnan'ın dağlık kesimlerine ilişkin olarak şu çıplak beyan dışında söyleyeceği bir şey yoktur: "Dağlarda gayrimüslim beyler var."[28] Bu tür yerlerde, padişahın otoritesi yoktu.

Buna karşın ve abartısına rağmen, Makyavelli'nin Osmanlı valilerini sultanın "hizmetkârları" olarak tasviri esas itibariyle doğrudur ve Osmanlıların sadrazamdan başlayarak aşağıya doğru, padişahtan maaş alanları tanımlamak için kullandıkları "kul" –kelime anlamıyla köle – tabiri bu gerçeği yansıtmaktadır. 16. yüzyılın ikinci on yılından itibaren, vezirleri ve beylerbeylerini Osmanlı-öncesi seçkinlerin genç mensupları arasından seçme uygulaması sona erdi. İbrahim Paşa'nın 1523'te sadrazam atanmasından itibaren, vezirlikler ve siyasi açıdan uygulanması mümkün olduğu takdirde, beylerbeylikleri, genel itibariyle, çoğunlukla mütevazı bir geçmişe sahip kişilere tahsis ediliyordu. Bunlar, genç yaşlarında saraya girip Enderun mekteplerinden birinde eğitim almış ve bir devlet makamına getirilmeden önce, padişahın çeşitli ihtiyaçlarıyla ilgilenen saray içindeki hizmet kollarından birinde çalışmış kişilerden oluşuyordu. Güçlü aile bağlarından yoksun olarak, özerk kurumları olmayan bir toplumda yaşayan bu kişilerin koruma ve himaye için tek dayanakları padişah veya bu himaye karşılığında padişaha bağımlı olan, kendileriyle aynı kaderi paylaşan kişilerin meydana getirdiği hiziplerdi.

Saray mekteplerine genellikle iki yoldan giriliyordu. İlki, esir düşenlerin padişaha hediye edilmesiydi. Meşhur bir örnek, padişahın hizmetindeki kariyerine 1560'ta Cerbe'de savaş esiri olarak tutsak edilmesiyle başlayan Cigalazade Sinan Paşa'dır. Cenevizli Cigala ailesinin genç bir mensubu olarak, esaretten sonra Enderun Mektebine girip, sarayda hizmet vermiş, daha sonra Van ve Erzurum beylerbeyliklerini üstlenmiş, Akdeniz donanmasında kapudan paşalık yapmış ve 1596'da kısa bir süreliğine sadrazam-

27 P. Rouault, "Djānbūlāt," *The Encyclopaedia of Islam* içinde, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ. (Leiden,1965), 2. Cilt, s. 443-4.
28 Aynı Ali, *Kavānīn-i Āl-i Osmān* (İstanbul, 1280/1863-4), s. 25.

lık yapmıştır.[29] Ancak, esaret saraya girmenin olağan yolu değildi. Sarayın yeni mensuplarının ekseriyetini, devşirme yoluyla gelenler oluşturuyordu. Devşirmeler ağırlıklı olarak Balkan Yarımadası'nın batı kesimleri olmak üzere, Balkanlar'ın diğer bölgelerinden ve Anadolu'dan toplanıyordu.

Devşirme, ihtiyaca binaen her üç ya da yedi yılda bir yapılıyordu. Başkentten gelen bir heyet, tespit edilmiş bir güzergâh dahilindeki köyleri ve şehirleri ziyaret ederek, devşirmelerin toplanacağı bölgeyi gezerlerdi. Her durakta, yerel yetkililer yörede bulunan, genellikle 12 ile 14 yaşlarındaki gayrimüslim oğlanları toplar, heyet bunlar arasından birini seçerdi. Bir yöreden seçilecek oğlanların sayısı nispeten azdı. Mesela, 1495'te Ağriboz Adası'ndaki vergi mükellefi toplam 26.026 haneden 163 erkek çocuk toplanmıştı.[30] Bu şekilde seçilen oğlanlar, daha sonra yaklaşık yüzer kişilik gruplar halinde yürüyüşe geçmek zorunda kalır, memleketlerinden, din değiştirip sünnet edilecekleri İstanbul'a giderlerdi. Bunu, yüze bakarak insan tabiatını keşfetme ilmini (fizyonomi) kullanan ikinci bir seçme izler, grubun çoğunluğunun kaderi, ileride yeniçeri saflarında son bulacak bir eğitim olurdu.[31]

16. yüzyılın ortalarında sayıları 12.000'i bulan yeniçeriler, saltanatın daimi piyade gücünü meydana getiriyor[32] ve mensupları savaş esirleri ile devşirmeler arasından seçilip, doğrudan hazineden maaş alıyorlardı. Sultanın şahsi hizmetlerini yürüten bir grup "yabancı"dan oluşan –bu örnekte gayrimüslim bir geçmişe sahip erkekler– yeniçeri birlikleri çağdaş Avrupalı hükümdarların hizmetindeki bazı askeri birlikleri andırıyordu. Yeniçerilerin işlevlerinden biri, kuşkusuz, hem maaşlarını ödeyen hem de tek hamileri olan padişahın kişisel gücüne destek olmaktı ve böylece imparatorluğun siyasi yapısı içinde önemli bir konum işgal ediyorlardı. Desteklerini almadan hiçbir padişah tahta çıkamamıştı. Kardeşi Cem'e karşı yeniçerileri kendi tarafına çekmek isteyen II. Bayezid 1481'de yeniçerilere cülus ulufesi dağıttı ve bundan sonra hiçbir padişah, hazinenin durumu ne olursa olsun, bu ulufeyi ödemeden tahta oturamadı. II. Selim, 1566'da

29 M. Şakiroğlu, "Ciğalazâde Sinan Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, ed. Ahmed Topaloğlu ve diğ. (İstanbul, 1993), 7. Cilt, s. 525-6.

30 Hedda Reindl-Kiel, "16. Asırda Galatasaray'lı Olmak," *Sultani* 26 (2006), s. 28-9.

31 V. L. Ménage, "Devshirme," Gibb ve diğ., *The Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 2. Cilt, s. 210-13

32 Gábor Ágoston, "Habsburgs and Ottomans: Defence, Military Changes and Shifts in Power," *Turkish Studies Association Bulletin* 22, 1 (1998), 126-41.

taht yolunda rakibi olmadığı için yeniçerilerin desteğine ihtiyacı olmadığı düşüncesinden hareketle bu inamı kaldırmaya teşebbüs edince çıkan yeniçeri isyanı kendisini âdete uymaya mecbur etti. Yeniçeriler 1512'de oğlu (I.) Selim'in tarafına geçince II. Bayezid'in önünde tahttan feragat etmekten başka seçenek kalmamıştı.[33] Yeniçeriler Osmanlı hanedanına sarsılmaz bir sadakatle bağlıydılar ama münferit bir padişaha hiçbir zaman gözü kapalı bir itaat sergilemiyorlardı. Her an bir yeniçeri isyanı çıkması ihtimali, padişahların hareket özgürlüğüne daimi bir sınırlama getiriyordu.

Enderun mekteplerine giren ve önlerinde imparatorluğun en yüksek makamlarını işgal etme ihtimali bulunan devşirmeler azınlığı teşkil ediyordu. Varlığı Konstantinopolis'in 1453'teki fethinden öncesine uzanan en eski okul Edirne'deki eski saraydaydı. II. Mehmed, İstanbul'da, inşaatına fethin hemen ardından başladığı Saray-ı Atik'te ikinci bir mektep açtı. 1470'lerde tamamlanan yeni saray –yani bugünkü Topkapı Sarayı– iki okula ev sahipliği yapıyordu: Büyük Oda (Hane-i Kebir) ve Küçük Oda (Hane-i Sağir). II. Bayezid bunlara, büyük oranda bir Hıristiyan cebi olan Pera'daki Galata Sarayı Hümayun Mektebini ilave ederken, I. Süleyman, İbrahim Paşa'nın 1536'da idam edilmesinin ardından, paşanın Atmeydanı'ndaki konağını bir okula dönüştürdü.[34] Söz konusu okullara alınanların yerine getirmesi gereken ilk şart Türkçe öğrenmekti. Saray içinde sadece padişah ve ailesiyle bazı din görevlilerinin anadili olmasına rağmen, Türkçe sarayın ve idarenin *lingua franca*'sı yani ortak diliydi. Enderun'da hadımağalarının katı disiplini altında süren eğitim hem mesela binicilik ve silah kullanımı gibi fiziksel eğitimi içeriyordu, hem de başta Arapça, Farsça ve İslami ilimler öğrenimi olmak üzere entelektüel bir boyuta sahipti. Arnavutluk doğumlu eski sadrazam Lütfi Paşa'nın (vezareti 1539-41) emekliliği sırasında, İslam fıkhının çeşitli meseleleri hakkında kaleme aldığı risaleler saray eğitiminin bu yönünün bir ürünüydü.

Eğitimlerini bitiren mezunların kariyerleri farklı çizgiler izliyordu. Saraydan ayrılanların çoğunluğu, muhtemelen haremden bir kızla evlenerek, büyük bir ihtimal altı seçkin sipahi ocağından birinin hizmetine

33 Vatin ve Veinstein, *Le Sérail*, 2. Böl.
34 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, Mass., 1991).

giriyordu. Bu kadınlar da kocaları gibi gayrimüslim kökene sahip kölelerdi. 16. yüzyılda bu ocakların her biri 2.000-3.000 kişiden meydana geliyordu ve aynen yeniçeriler gibi padişahın şahsi hizmetindeydiler. Askeri ve törensel rollerine ilaveten, mensuplarının birçoğu vergi tahsildarı ve mültezim olarak kazançlı bir kariyere de sahiptiler. Sarayda kalan mezunlar, hizmet kollarından –mesela kiler, hazine, kapıcılar– birine katılır, sarayın bakımıyla ve bilhassa da padişahın, gerek saraydaki gerekse sefer sırasındaki ihtiyaçlarıyla ilgilenirlerdi. Has odanın içoğlanları en imtiyazlı gruptu, sarayın iç avlusunda (Enderun) bulunan özel dairesinde padişaha hizmet eder ve geçit törenlerinde padişahın peşi sıra silahlarını, giysilerini, suyunu ve diğer eşyasını taşırlardı. Saray mekteplerinin mezunlarının dışarıda bir göreve getirilmesi, bu hizmet kollarının en az birindeki hizmetini tamamlamasıyla mümkün olurdu ve bu vazife genellikle, sancakbeyinin hizmetinde bir görev olurdu. Başarı ve uygun himaye sancakbeyliği, beylerbeyliği ve en sonunda divan-ı hümayunda vezirliğe giden yolu açabilirdi.[35]

Bu eğitim sisteminin işlevi açıktı. Yeni üyeler mütevazı veya savaş esirleri örneğinde yabancı bir arka plandan geliyorlardı. Dolayısıyla, saray dışında dayanabilecekleri güçlü hiçbir ağ mevcut değildi. Sarayda yerine getirdikleri şahsi ve çoğu kez adi hizmetler kendilerini padişaha erişimde imtiyazlı bir konuma getirirken, padişahın kulları olarak statülerini de hatırlatıyordu. Ayrıca, sarayın kapalı sınırları içindeki ortak eğitim, bir ortak kültür ve *esprit de corps* (birlik ruhu) yaratıyor ve bu duygu bu kesimi padişahın tebaa kitlesinden ayırıyor, kendi çıkarlarını hanedanın çıkarlarıyla özdeşleştirdikleri bir konuma yerleştiriyordu. Makyavelli'nin padişahın "dilediği gibi değiştirip azlettiği hizmetkârları" olarak tanımladığı kişiler bunlardı.

Hükümet süreçleri

Padişahın rolü

Fetih, Osmanlı hanedanının hükümranlığının temel meşruiyet kaynağıydı ve savaşa önderlik etmek Osmanlı padişahının asli göreviydi. Şair Baki'nin (ö. 1600) Sultan Süleyman için yazdığı mersiyenin son yarım

35 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* (Basingstoke, 2002),4. Böl.

mısraında merhum padişahı –padişah Macar kalesi Zigetvar'ın muhasarası sırasında ölmüştü– "hem gazi hem şehid" olduğu için över. Süleyman'ın vefatına kadar, askeri bir lider olarak padişah ideali aynı zamanda bir gerçeklikti: Padişahlar birçok sefer sırasında muharebe meydanında hazır bulunmakla kalmıyor, aynı zamanda izlenen stratejiyi şahsen yönlendiriyorlardı. II. Mehmed ve I. Selim bariz bir şekilde askeri komutanlardı. I. Süleyman da öyleydi. Mesela, 1521'deki ilk seferinde, ordunun şehre tuhaf bir şekilde Böğürdelen (Şabac) üzerinden yaklaşması, Sadrazam Piri Paşa'nın tavsiyesinin zıddına padişahın ısrarının bir sonucu gibi görünmektedir.[36] Süleyman, Mart 1529'da, emirlerinin "padişahın dilinden gelen buyruklar" olarak kabul edilmesini emrederek askeri başkomutanlığı, serasker unvanıyla Sadrazam İbrahim Paşa'ya devretti[37] ve görüldüğü kadarıyla askeri seferlerin fiili komutası, 1536'da idam edilene dek adı geçen sadrazamda kaldı. Yine de komuta devri önkoşul olarak padişahın savaş meydanında mevcut olmamasını gerektirmiyordu: 1529'daki Macaristan ve Viyana seferleri, 1532'deki Macaristan seferi ve 1533-6'da Safevilere karşı düzenlenen seferlerde hem padişah hem de serasker hazır bulunmuştu ve İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra Süleyman seferlere şahsen refakat ve komuta etmeye devam ettiği gibi gerek doğrudan gerek yazılı olarak[38] taktik kararlara iştirak etmeyi sürdürdü.

I. Süleyman'ın vefatının ardından padişahlar artık askeri seferlere refakat etmediler. Ne Süleyman'ın oğlu II. Selim (1566-74) ne de onun halefleri III. Murad (1574-95) ve III. Mehmed (1595-1603) görüldüğü kadarıyla savaştan hoşlanıyorlardı. Padişahın şahsen ordusunun başında bulunması da artık uygulanabilir değildi. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, sınırlar artık merkezden çok uzaktı, savaşlar uzun sürüyor ve çoğu kez askerlerin kışı sahada geçirmesini gerektiriyordu. Padişahı yeni savaş tarzının amansız koşullarına maruz bırakmak düşünülemeyeceği gibi, böyle bir hareket imparatorluğun idaresini de imkânsızlaştırırdı. Daha erken dönemlerde padişah ve vezirleri seferdeyken, idarenin rutin işlerini

36 Gyula Kaldy-Nagy, "Süleimans Angriff auf Europa," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1974), 163-212.

37 Celalzade, *Geschichte*, var. 178b.

38 Selaniki Mustafa, *Tarih-i Selânikî*, ed. Mehmet İpşirli, 2 cilt. (İstanbul, 1989), 1. Cilt, s. 30.

ordugâhtan yürütebiliyorlardı –mesela, çeşitli makamlara atama yapıyor ve elçileri kabul ediyorlardı. Bu, seferlerin birkaç ay sürdüğü zamanlarda mümkündü ama seferlerin, payitahttan çok uzak sınır boylarında bir neticeye ulaşmadan yıllarca devam ettiği zamanlarda uygulanabilir değildi.

Buna karşın, 1566'dan sonra padişahların başkentten savaş alanına gitmek istememelerine ve bu tür bir hareketin uygulamada mümkün olmadığının bariz olmasına rağmen, gazi-padişah mefhumu ısrarla varlığını sürdürdü. Padişahın ille de komutan olarak görülmesi gerekmiyordu. Padişah esas olarak, harp meydanındaki mevcudiyetiyle zaferi teminat altına alan bir tılsımdı. Daha 15. yüzyılda, II. Mehmed'in halefi II. Bayezid'in (1481-1512) başta 1485-91 yılları arasında Memluklara karşı yürütülen başarısız savaş olmak üzere, şahsen ordularının başında bulunma konusunda sergilediği isteksizlik, belli ki yönetimine karşı yergilere yol açmıştı, zira vakanüvis Tursun Bey kendisini bu eleştirileri çürütmek zorunda hissetmişti.[39] Padişahın böyle, zafer getiren bir tılsım olarak görülmesi, 16. yüzyıl ve sonrasının değişen şartlarında dahi varlığını sürdürdü. Habsburglarla yapılan savaşlarda maruz kalınan felaketleri tersine çevirmeye çalışan vezirler 1596'da çözümü, savaşa karşı gönülsüz III. Mehmed'i, Macaristan cephesindeki orduya refakat etmeye ikna etmekte bulmuşlardı. Seferin planlanmasında ya da savaşta hiçbir rol oynamayan padişahın tek vazifesi uğur getirmekti ve Osmanlılar Eger'i fethetmelerini ve Haçova'daki (Mező-Keresztes) beklenmedik zaferlerini padişahın mevcudiyetine atfediyorlardı. Osmanlı vakanüvisi İbrahim Peçevi'ye göre, padişah savaş alanında kalmaya devam etseydi, muzaffer ordu Viyana'yı zapt etmek üzere sefere devam edecekti.[40] Ne var ki bir seferin yeterli olduğunu düşünen padişah, Macaristan'a geri dönmeyi kabul etmedi.

Dolayısıyla, II. Mehmed ile III. Mehmed'in hükümdarlıkları arasında Osmanlı padişahları savaşların etkin lideri olma rolünden imtina ettiler; oysa tebaalarının padişahların ordudaki sembolik varlığının muharebede kendilerine uğur getirdiğine inanmaya devam ettikleri aşikârdı.

Padişahlar 1566'dan sonra ordunun fiili kumandanı olma rolünü terk ettiler. Ancak, padişahların hükümdarlıklarının diğer sahalarındaki

39 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977), s. 206.
40 İbrahim Peçevi, *Tarîh-i Peçevî*, 2 cilt. (İstanbul, 1283/1866-7), 2. Cilt, s. 202.

fiili otoritelerini değerlendirmek güçtür. Her ne kadar Osmanlı hükümeti ilke olarak tamamen padişahın iradesine tabi olsa da, bu durum hiçbir zaman tam anlamıyla geçerlilik kazanmadı ve 1453 ile 1603 arasında imparatorluğun daha geniş ve karmaşık bir hale gelmesi, padişahın, hükümetin tüm veçhelerine müdahil olma yeteneğini gittikçe zayıflattı. Bununla birlikte, padişahların devletin işlerine ve karar alma süreçlerine ne kadar karıştıklarını değerlendirmek hâlâ zordur. Divandan çıkan tüm ferman ve tayin beratlarında sanki bizzat padişahtan neşet ediyormuş gibi, "Emrim odur ki ...." ifadesi kullanılır ve bu durum, bunların, hepsi olmasa bile birçoğunun padişahın bilgisi dışında çıkarıldığı gerçeğinin üstünü örter. Yer yer ferman taslakları –1560'tan itibaren büyük sayılarda mevcuttur– "ferman-ı hümayunla" ibaresini taşır; bu, fermanın padişahın yazılı emrini somutlaştırdığını işaret eder ama bunlar nadirdir. Bununla birlikte, bu ibarenin varlığı padişahın söz konusu meseleye şahsi bir alaka gösterdiğine delalet eder. Mesela, bu ifade, I. Süleyman'ın asi oğlu Bayezid'in 1559'da İran'a kaçmasına mani olma çabasıyla yakından alakadar olduğunu açıkça ortaya koyar. Ancak, genel itibariyle padişahın rolü hâlâ gözlerden ıraktır.

Fermanların basmakalıp dili dışında bunun bir nedeni, en önemli siyasi kararlar hakkında geride nadiren yazılı kayıt kaldığı gerçeğidir: Günümüze ulaşan fermanlar, kararların oluşturulma sürecinden ziyade uygulanmalarıyla ilgilidir. Önemli politik kararların daima padişahın onayını gerektirmiş olmasına rağmen, bunların bazılarının padişahın şahsi kararları olduğu da açıktır. Dönemin vakanüvisi Tursun Bey'in, II. Mehmed'in 1481'deki seferinin nihai menzilini padişahtan başka kimsenin bilmediği şeklindeki beyanının abartılı olduğunda kuşku yoktur, fakat bu yorum seferi planlayanın bizzat II. Mehmed olduğuna da delalet eder.[41] II. Bayezid'in İskender adında birine kendi eliyle yazıp muhatabına Gedik Ahmed Paşa'yı idam ettirdiğini haber verdiği ve muhatabından Şehzade Cem'in oğullarını öldürmesini emrettiği bir not, infazların padişahın özel, muhtemelen de gizli emriyle gerçekleştirildiğini göstermektedir.[42] Buna ilaveten, Bayezid, Saint Jean Şövalyeleriyle Cem'in tutsaklığına ilişkin ola-

41 Tursun Bey, *Târîh-i*, s. 181.
42 Vatin ve Veinstein, *Le Sérail*, s. 153.

rak vezirlerini devre dışı bırakarak şahsen müzakereler de yürütmüştü.[43] Bayezid'in oğlu ve torunu, I. Selim'le I. Süleyman da izlenecek siyaset ve alınacak kararların şekillendirilmesinde önemli roller oynamış olmalılardır. Müftü Çivizade'nin ısrarlı tavsiyesiyle 1539'da, gelirlerini verdiği borçların faizlerinden elde eden vakıfların lağvedilmesini emreden ve çok geçmeden, Rumeli Kazaskeri Ebussuud'un kendisini bunun hayata geçirilmesinin imkânsız olduğuna ikna etmesiyle söz konusu emri iptal edenin bizzat I. Süleyman olduğu açıktır.[44] Osmanlı kadılarının, Hanefi fıkhının bir çözüm sunmadığı az sayıda vakada Şafi fıkhına göre karar vermesini yasaklayan fetvanın sorumlusu da muhtemelen bizzat I. Süleyman'dı.[45] Bu, iş başındaki kadılara hiç de yardımcı olmayan bir sınırlamaydı. Süleyman'ın ardından gelen üç padişahın hükümetin işlerine şahsi müdahalesi, gerek mizaçları gereği olarak gerekse de bu işin gittikçe daha karmaşık bir hal alması nedeniyle muhtemelen daha azdı. Görüldüğü kadarıyla, bilhassa Süleyman'ın oğlu II. Selim (hd. 1566-74) rolünü, hükümdarlığı boyunca görevde kalan sadrazamı ve damadı Sokollu Mehmed Paşa'ya devretmiş olmaktan memnuniyet duyuyordu. Bununla birlikte, padişahların hükümet içindeki şahsi rollerine dair değerlendirmeler hiçbir zaman bir tahminden öteye geçemez.

Her ne kadar devletle ilgili hayati kararları, bazen padişahın huzurunda, tartıştıkları gayriresmi toplantılara ilişkin bir iki vaka günümüze ulaşmış olsa da, aynı şey vezirler ve yönetici elitin diğer mensupları için de geçerlidir. Venediklilerin elindeki Kıbrıs'a saldırılıp saldırılmamasına ilişkin tartışmada, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa görüldüğü kadarıyla plana karşı çıkarken, Vezir Lala Mustafa Paşa ile eski Kapudan Paşa Piyale Paşa, muhtemelen padişahın desteğiyle saldırıdan yana tutum almışlardı. 1593'te Avusturya'ya saldırılıp saldırılmamasına ilişkin tartışmalarda, Sadrazam Koca Sinan Paşa –muhtemelen şahsi gücünü artırma düşüncesiyle– Safevilere karşı yapılan son savaşın nihai aşamalarında zafer kazanan ve bitap düşen ordu ve hazine yüzünden başka bir savaşa girişilmesinin

43 Nicolas Vatin, *L'Ordre de St. Jean de Jérusalem, l'empire ottoman et al Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)* (Louvain ve Paris, 1994), s. 173.
44 Jon E. Mandaville, "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), 289-308.
45 aul Horster, *Zur Anwendung des Islamischen Rechts im 16. Jahrhundert* (Stuttgart, 1935), s.31.

makul olmadığının farkında olan Vezir Ferhad Paşa'nın öne sürdüğü gerekçelere rağmen savaşın bayraktarlığını yapmıştı.[46] Bununla birlikte, imparatorluğun yüksek düzey karar alma süreçlerine dair bu tür aydınlatıcı referanslar nadirdir. Bazı kararların, oluşturulduktan sonra, bunların şekillendirilmesinde herhangi bir rolü olsun ya da olmasın, şeyhülislam veya başka bir dini otorite tarafından onaylanması gerekiyordu. Çok meşhur bir örnek, I. Selim'in 1514'te Hamza Saru Görez'den almaya çalıştığı fetvadır:[47] Selim, ondan Safevilere karşı düzenleyeceği sefere ve toprakları içindeki Safevi taraftarlarının idamına onay vermesini istiyordu, zira Safevilerin teknik olarak, kendilerine savaş açılması caiz "kâfirler" olmamaları bir sorun oluşturuyordu. Ebussuud Efendi, I. Süleyman'ın 1549'daki İran seferine cevaz verdiği fetvalarında Hamza'nın tezlerini genişletip geliştirecekti. Süleyman'ın asi oğlu Bayezid'i idam etmesine ve 1570'te, Venedik'le hâlâ yürürlükte olan on-yıllık ateşkes antlaşmasına rağmen Kıbrıs'a saldırılmasına onay veren de Ebussuud'du. Bununla birlikte, siyasete ilişkin bu dini onaylar bir formaliteden ibaretti ve her zaman hazırdı. Müftü Zenbilli Ali'nin I. Selim'in yolsuzlukla suçlanan yüz kâtibin idam edilmesi emrine onay vermemesi[48] bir istisna olarak kalmaya devam etmektedir.

Hükümet kurumları

Savaş ve barışa ve imparatorluğun hayatındaki diğer çok önemli meselelere ilişkin kararlar padişahın iradesinden ya da mahrem veya gayriresmi tartışmalardan kaynaklanıyor olsa da, bu kararları uygulama ve gündelik sorunlarla başa çıkma süreci formel yapıların işiydi. Bunların en mühimi divan-ı hümayundu.

Yeni sarayın 1470'lerde tamamlandığı andan itibaren, divan sarayın yarı-kamusal avlusunda toplandı. 16. yüzyılın ortalarından önce, divanın üyeleri sefere çıktıklarında padişah ve sadrazama eşlik eder ve ordunun muharebe alanına gidişi ve gelişi sırasında belirli aralıklarla toplanırdı. Sadrazamın başkanlığında toplanan divan, hükümetin her kolunun üst düzey

46 Peçevi, *Tarîh*, 2. Cilt, s. 133.
47 Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (Londra, 1986), s. 218-20.
48 A.g.e., s. 211.

mensuplarından oluşurdu. Vezirler siyasi-askeri düzenin başında yer alır, hem padişahın bakanları hem de savaş zamanlarında askeri komutan olarak hizmet ederlerdi. 1540'lara kadar, divanda normalde üç vezir bulunurdu. Bu önce dörde daha sonra 1566'da beşe çıktı. 1570'ten yüzyılın sonuna dek, normalde yedi vezir vardı. Yargıyı kazaskerler temsil ederdi. II. Mehmed'in saltanatının son dönemlerine dek, bildiğimiz kadarıyla, sadece bir kazasker vardı. Bu zamandan itibaren, sayıları ikiye çıkmıştır. Rumeli kazaskeri Avrupa'daki beylerbeyliğinin hukuki işleriyle uğraşırken, Anadolu kazaskeri Asya'daki topraklarla meşguldü. Maliye kanadını defterdarlar temsil ederdi. 15. yüzyılda –muhtemelen– bir olan sayıları 1526'da ikiye, 1539'da üçe ve 1587'de dörde çıktı; yükselen sayılar, bilhassa, hem harcamaların hem de bütçe açıklarının kabardığı 16. yüzyılın sonlarına doğru maliyenin artan önemini yansıtmaktadır.[49] Divanın diğer üyesi, unvanları, otantik olduklarının bir garantisi olarak ferman-ı hümayunlara padişahın tuğrasını –nişan veya tevki– basmak şeklindeki sembolik işlevlerinin bir göstergesi olan nişancı ya da diğer tabirle tevkii idi. Divanın çıkardığı her fermanın ya da diğer belgelerin nihai sorumluğu, bunların standartlara uygunluğunu temin eden nişancıya aitti.

Bunlar divan-ı hümayunun icracı üyeleriydi. Gelen mektupları kabul edip dosyalayan, tartışmalar için materyal hazırlayan ve fermanlarla diğer belgelerin taslak ve nihai nüshalarını hazırlayan geniş bir kâtip kadrosu, bunların idari ihtiyaçlarına hizmet ediyordu. Kâtip hizmetlerinin 15. yüzyılda da mevcut olduğu aşikârdır fakat bunların teşkilatlanmasına ilişkin ayrıntılar ancak 16. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Teşkilatın başında reisülküttap bulunurdu. Daha sonraki kaynakların, teşkilini I. Süleyman'a atfettiği bu makam nişancılığa giden yolda bir atlama taşıydı. Nişancıların en ünlüsü Celalzade Mustafa, 1534'te nişancılığa terfi etmeden önce reisülküttap olarak hizmet etmişti. En azından 16. yüzyılda reisülküttabın altında, işlevi çok büyük bir ihtimal, gelen mektupları ve arzuhalleri divana sunmak üzere özetleyerek, bunları divanın cevaben çıkardığı belgelerde göründükleri şekle indirgemek olan tezkereci yer alırdı. İkinci bir grup kâtip, defterdarların himayesinde çalışırdı. Aradaki ayrım önemlidir, zira bu ikinci gruptaki-

49 Klaus Röhrborn, "Die Emanzipation der Finanzbürokratie im osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972), 118-39.

lerin, muhasebe bilgisinin yanı sıra hazine belgelerinin düzenlenmesinde de uzmanlığa ihtiyaçları vardı. Hazine belgelerinde, rakamların yazılması için uzmanlık gerektiren –ve bu sahadan olmayanların nüfuz edemeyeceği– bir yöntem, yazım sistemi ve dil kullanılırdı. Divana hizmet veren kâtiplerin sayısı 16. yüzyıl boyunca, bürokratik şişmeden ziyade, artan iş hacmini yansıtacak şekilde arttı. 1527'de, "nişancının emrinde" on bir kâtip, "defterdarların emrinde" yedi kâtip vardı. 1561'de bu sayı sırasıyla yirmi beş ve dokuzdu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, kâtiplerin toplam sayısı 50'yi aşmıştı. Ancak, merkezi hükümetin hizmetindeki kâtipler divan kâtiplerinden ibaret değildi. Diğer kâtipler, hazinede ve arazi tahrirlerinin tutulduğu ve en başta dirlik tahsisatlarının kayıtlarından sorumlu olan defterhanede hizmet veriyordu. 1531'de defterhanede yedi kâtip varken, hazine otuz üç kâtip ve on yedi şakirt istihdam ediyordu.[50]

Divan adet üzere haftanın dört günü, cumartesi ve salı günleri arasında toplanıyor, kâtipler toplantılara dönüşümlü olarak katılıyordu. Padişah divanda şahsen yer almıyordu. Osmanlı geleneğine göre, II. Mehmed divan toplantılarına şahsen katılma uygulamasına son vermiş ve daha sonraki padişahlar onun izinden gitmiştir. Bunun yerine, tartışmaları izlemek ve kararları onaylamak veya veto etmek için resmi ve gayriresmi çeşitli yöntemler benimsemişlerdir. Toplantıların ardından, sadrazam mahrem bir toplantıda konuşulanları padişaha arz ederdi. Başka meselelerde tüm divan, sarayın üçüncü avlusunun girişindeki arz odasında padişahla bir araya gelir ve divan üyeleri sırayla kendi yetki alanlarında yer alan meseleleri arz ederlerdi. Her iki usulün de farklı zamanlarda farklı padişahlar döneminde izlenmiş olması mümkündür. Padişahların dış dünyadan gittikçe daha fazla çekildiği 16. yüzyılın sonlarına doğru, görüldüğü kadarıyla, sadrazamın padişahla iletişimini telhisler marifetiyle sağlaması yaygın uygulama haline gelmiş gibi görünmektedir.[51] Padişah dilediği zaman,

50 J. Matuz, *Das Kanzleiwesen Süleymans des Prächtigen* (Wiesbaden, 1994); Christine Woodhead, "Research on the Ottoman Scribal Service," *Festgabe an Joseph Matuz*, ed. Christa Fragner ve Klaus Schwarz içinde (Berlin, 1992), s. 311-28; Cornell Fleischer, "Realities of Scribal Life in the Sixteenth Century," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* içinde, ed. Colin Heywood ve Colin Imber (İstanbul, 1994), s. 45-63.

51 Suraiya Faroqhi, "Das Grosswesir-telhis: eine aktenkundliche Studie," *Der Islam* 45 (1969), 96-110; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler: Telhisler* (İstanbul, 1970).

üçüncü avludaki konutundan da divana mesajlar iletebiliyordu; bunun için "Fatih Kanunnamesi"nde bir usul belirlenmişti. Ayrıca, padişahın tartışmaları izlemek için başka bir vasıtası daha vardı. Divan odasının üstünde, padişahın divan toplantılarını dışarıya görünmeden izleyebileceği, iç sarayla bağlantılı bir pencere mevcuttu; padişahın tartışılanlara her daim tanık olması ihtimali, sadrazamın yanlış rapor vermesi veya bilgi saklamasının önünde caydırıcı bir rol oynuyordu.

Divanın birden fazla işlevi vardı. Savaş malzemelerinin hazırlanmasına nezaret etmek ve büyük seferlerden önce asker toplamak veya genellikle sadrazamla sefir arasında cereyan eden mahrem toplantıların ardından yabancı hükümdarla yazışmaları düzenlemek gibi önemli devlet işleri görev alanı içindeydi. Ancak, divanın vaktinin büyük kısmını, beylerbeylerinden gelen, haydutların takibinden su havzalarının inşasına uzanan geniş bir yelpazeye sahip mektupların ve arzuhallerin cevaplanması alıyordu. Divana erişim hakkı olanlar sadece resmi makam sahipleri değildi. Belli günlerde, bireyler de iddialarını şahsen ya tüm divana ya da divanın çekilmesinden sonra konağında sadrazama sunma hakkına sahipti. 1578'de, arzuhal sahibi kılığına girmiş bir suikastçı Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın huzuruna kabul edilmiş ve sadrazamı öldürmüştü. Payitaht dışında yaşayan bir birey de şikâyetini yerel kadıya arz edebilirdi ve kadı bu şikâyeti, tazmin edilmesi amacıyla divana havale ederdi. Buna ilaveten, divan bir mahkeme vazifesi de görüyordu. Görüldüğü kadarıyla, kullarına –yani maaşlarını hazineden alan veya padişahtan dirlik almış kişilere– karşı açılmış davalara sıradan mahkemelerin bakmamasını emreden II. Bayezid'di.[52] Bunun yerine, bu kişiler ve bazı başka davalar hakkında divan hüküm veriyordu. Bununla birlikte, divan, tüm meselelerde padişah adına hareket ediyordu. Divandan neşet eden tüm fermanlar ve atama beratları, bunun farkında olsun olmasın, padişah adına düzenleniyordu.

Divan vezirleri normal olarak, bu makama taşra yönetim kademelerinde belli bir süre hizmet verdikten sonra geliyorlardı. Mesela, Sokollu Mehmed Paşa 1549'da saraydan mezun olmuş, bu tarihle üçüncü vezir

52 Theodore Spandounes, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, terc. Donald Nicol (Cambridge, 1997), s. 137.

olduğu 1555 arasında, Gelibolu Sancakbeyliği ile Rumeli Beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştu. Bununla birlikte, taşra yönetimlerine ilişkin kayıtlar bunların nasıl işlediğine dair açık bir fikir veremeyecek kadar azdır.

İmparatorluk 1453'te üç beylerbeyliğinden meydana geliyordu: Avrupa'daki tüm Osmanlı topraklarını içine alan Rumeli Beylerbeyliği;[53] Batı Anadolu'dan Ankara'nın batısına kadar uzanan Osmanlı topraklarını kapsayan Anadolu Beylerbeyliği ile Anadolu'nun merkez ve kuzey-doğu kesimlerindeki Osmanlı topraklarından oluşan Rum Beylerbeyliği. 1468-9'da Karaman Beyliği'nin fethedilmesiyle bunlara dördüncü bir beylerbeyliği eklendi. 1453-1603 dönemi boyunca, başındaki beylerbeyi, mevkii icabı divan-ı hümayun toplantılarına katılma hakkı kazanan Rumeli Beylerbeyliği, beylerbeylikleri arasında "kıdemli" konuma sahipti.[54] I. Selim'in 1516 ile 1518 arasında gerçekleştirdiği fetihler eski Memluk vilayetleri Suriye ve Mısır'la eski Safevi vilayetleri Diyarbakır (Diyarbekir) ve Kürdistan'ı beylerbeylikleri listesine ekledi. Ancak, Kürdistan resmi bir idari bölge olarak bu konumunu koruyamadı. Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında Dulkadıroğulları Beyliği'nin ilhakından ve 1533-6 ile 1548-9 arasında Safevilere karşı düzenlenen seferlerin ardından Bağdat, Şehrizol, Van ve Erzurum beylerbeylikleri oluşturuldu. Basra Körfezi kıyılarında Basra ve el-Hasa beylerbeyliklerinin oluşturulmasını, Osmanlı gücünün 1536'da Irak'ın güneyini kapsayacak şekilde genişlemesi izledi. Bu eyaletlerin teşkili, fetih yoluyla yeni toprakların kazanılmasının ardından gerçekleşmişti. Diğer oluşumlar ise farklı bir mantık izledi. Padişah 1533'te Cezayir fatihi ve beyi Barbaros Hayreddin Paşa'yı Akdeniz donanmasının başına kapudan paşa olarak atadı. Bu zamana dek, kapudan paşalar bu makamı Gelibolu Sancakbeyi makamıyla birlikte uhdelerinde tutuyorlardı. Bu mevkiin Hayreddin için çok düşük olduğunu düşünen padişah onu Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyi olarak atadı. Bu, Anadolu ve Rumeli beylerbeyliklerinin kıyılarındaki mevcut sancakların buralardan koparılması yoluyla oluşturulmuş yeni bir beylerbeyliğiydi. Bu, Hayreddin'in 1546'daki vefatının ardından

53 Rossitsa Gradeva, "Administrative System and Provincial Government in the Central Balkan Territories of the Ottoman Empire, 15th Century," Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities* içinde, (İstanbul, 2004), s. 23-53.

54 Feridun Bey, *Münşe'āt-i Selāṭīn*, 2 cilt. (İstanbul, 1274/1857), 1. Cilt, s. 595.

ortadan kalkan şahsa özgü bir oluşumdu ama –Sadrazam Rüstem Paşa'nın kardeşi– Sinan Paşa'nın kapudan paşa atanmasıyla yeniden canlandırıldı. Onun halefi Piyale Paşa kapudan paşalığa Gelibolu Sancakbeyi olarak getirildi fakat 1558'de Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyliğine terfi ettirilmesinden itibaren beylerbeyliği süreklilik kazandı.[55] Diğer beylerbeylikleri ise savunmayla ilgili gerekçelerden dolayı oluşturuldu. Macaristan Kralı Lajos'un 1526'daki mağlubiyetinin ardından, I. Süleyman onun seçilmiş halefi Yanoş Zapolya'yı (János Szapolyai) kral olarak iktidarda tuttu. Ancak, Zapolya'nın 1541'de vefat etmesinin ardından Macaristan'ın merkezi kısmı, doğrudan yönetilen ve Habsburg Avusturya'sına karşı askeri bir hudut vazifesi gören bir Osmanlı beylerbeyliği haline geldi. Daha önce Rumeli Beylerbeyliğinin bir parçası olan Bosna'nın buradan ayrılıp 1580'de bağımsız bir beylerbeyliği haline gelmesinin çok büyük bir ihtimalle benzer bir amacı vardı. Aynı savunmacı mantık, güneybatı Macaristan'da Kanije'de (Kanizsa), buranın 1600'de Habsburglardan alınmasının ardından aynı yıl küçük bir beylerbeyliği oluşturulmasına tanıklık etti.[56]

Güney Irak, Mısır ve Kuzey Afrika dışındaki beylerbeyliklerinin çoğu daha küçük birimlere bölünmüştü. Bunlar, her biri bir sancakbeyinin yönetimi altında bulunan ve isimlerini bölgedeki en önemli şehirden alan sancaklardı. 16. yüzyıla gelindiğinde, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin çoğu bu makamlara saraydaki hizmetlerden yükselmiş kişilerden oluşuyordu. Ancak, bazı sancaklar babadan oğula geçiyordu ve başta Rumeli'deki Evrenosoğlu, Turahanoğlu ve Mihaloğlu aileleri olmak üzere bazı aileler, soyları itibariyle, sancakbeyi olarak atanma hakkına sahiptiler. Mali meselelerin daha acil bir durum arz ettiği 16. yüzyılın sonlarına doğru, defterdarların siyasi makamlara getirilmesi daha yaygın hale geldi. Sancakbeyliği makamları vezirlerin ve diğer makam sahiplerinin oğullarına ve anneleri yoluyla hanedan ailesine mensup kişilere de açıktı. Bununla beraber, bu kişiler hükümet hiyerarşisinde daha yüksek makamlara gelemezlerdi; bunun, vezir hanedanlarının ya da başka güçlü hanedanların oluşmasına

55 Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent," Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* içinde (İstanbul, 1996), s. 1-69, s. 35-6'da.
56 Géza Dávid, "Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary," Heywood ve Imber, *Studies* içinde, s. 31-43.

engel olmayı amaçlayan bir yasak olduğu aşikârdı. Beylerbeyleri ile sancakbeylerinin görüldüğü kadarıyla her iki ya da üç yılda bir yerlerinin değiştirilmesi uygulaması da, makamlarını soylarından dolayı elde etmemiş taşra beylerinin mahalli iktidar üsleri oluşturmasını engelliyordu.

Vezirler ve bizzat padişah gibi, beylerbeyleri ve sancakbeylerinin de hem sivil hem de askeri işlevleri vardı. Bu iki işlev, aslında, iç içe geçmiş durumdaydı. Her ne kadar sancağı idari bir toprak birimi olarak tanımlamak mümkün olsa da, gerçek çok daha karmaşıktı. Sancak, sancakbeyinin yönetimi altındaki askeri dirliklerin (tımar ve zeamet) toplamından meydana geliyordu. Dirlikler yeniden tahsis edildiği, genişletildiği veya küçültüldüğü için sancaklar arasındaki sınırlar her yerde muğlak olabiliyordu. Üstelik –serbest tımar denilen– belli tımarlar sancakbeyinin yetkisi dışındaydı; aynı durum, sancak içinde yer alan ve hanedan gelirlerine, vakıflara veya diğer amaçlara tahsis edilen bölgeler için de geçerliydi. Dolayısıyla sancakbeyi kendi yetkisi altındaki tımar sahipleri ile bunların tımarlarının kapsadığı arazilerin başındaydı.[57]

Sancakbeyinin askeri nitelikte olmayan en önemli işlevi, sancağı içinde düzenin muhafazasını sağlamak ve suçluların takibi ve cezalandırılmasıydı. Suçlulara verilen para cezalarını tahsil etmek de sancakbeyinin göreviydi. Bununla birlikte, sancakbeyinin adli gücü sınırsız değildi. İlke olarak, sancakbeyi ve adamları (ehl-i 'örf) kadının verdiği cezaları infaz ediyorlardı ve kadının atanmasında sancakbeyinin hiçbir rolü yoktu. Uygulamadaysa güçler ayrımı muhtemelen hiçbir zaman bu kadar keskin değildi. İdam cezalarının para cezasına çevrilerek hafifletilmesini yasaklayan fermanların sayısı,[58] sancakbeylerinin bağımsız hareket etme yönündeki her zamanki temayüllerine işaret etmektedir. Savaş zamanlarında, şayet arkada kalıp kendi bölgesindeki düzeni muhafaza etmesi emredilmediyse, sancakbeyi sancağındaki tımar sahiplerinin başına geçer, bunların divanın çıkardığı fermanda tespit edilen noktada toplanmalarından ve savaş meydanında komutalarından sorumlu olurdu. Serhat bölgelerindeki sancakbeylerinin görevleri arasında, buna ilaveten, sınırları düşman tecavüzlerine karşı

57 Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin, 1973); I. Metin Kunt, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983).
58 Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar* (İstanbul, 1943), s. 180.

savunmak ve düşman bölgelerine akınlar düzenlemek de vardı. Mesela, 15. yüzyılda ve daha sonraki dönemlerde, Vidinli Mihaloğulları, Tuna üzerinden Eflak ve Macaristan'a karşı her yıl akına çıkmakla görevlendirilmişlerdi. Sancakbeyi, tımar sahiplerinin ilk atamasından sorumlu değildi fakat yine de genellikle savaş meydanındaki kahramanlıklarını belirterek bunların terfiini –fiiliyatta tımarlarının genişletilmesini– talep etmeye yetkiliydi.

Sancakbeyleri sancaklarındaki tımarlı askerleri komuta etseler de kendileri, doğrudan, sancağın yer aldığı beylerbeyliğinin komutası altındaydı ve ister dış düşmanlara karşı isterse de 1526 ile 1529 arasında güneydoğu Anadolu'da Kızılbaşlara karşı düzenlenen seferler gibi iç karışıklıklarda olsun beylerbeyinin sancağı altında hizmet veriyorlardı.[59] Bizatihi beylerbeyi, beylerbeyliğinin en güçlü ve en zengin şahsiyetiydi ve maaşını eyaletindeki önceden tanımlanmış gelir hisselerinden –en başta şehir vergileri– elde ediyordu. Beylerbeyinin gelirleri, daha küçük bir ölçekte padişahın payitahttaki kapısını aksettiren geniş bir hanenin geçimini sağlıyordu. Yine de, günümüze kadar ulaşan kayıtların olmamasından dolayı, beylerbeyinin işlevlerini tanımlamak hâlâ zordur. Aynen sancakbeyi gibi, beylerbeyi de adaletin yürütülmesinde görev üstleniyordu ve muhtemelen, İstanbul'daki divan gibi, cezaları tayin ve infaz edebilen bir divanı vardı. Beylerbeyliğinin maliyesinden sorumluydu ve hepsinden önemlisi tımarlara nezaret ediyor ve beylerbeyliğindeki sancakların vergi ve arazilerle ilgili mufassal defterlerinin bir nüshasını tutuyordu. Ancak, tımar tahsisinde sınırsız bir hakka sahip değildi. Aksine bu işlem, bir beylerbeyi veya sancakbeyinin adayları ihtiva eden bir listeyi sadrazama gönderdiği, onun ise her bir adaya ehliyetlerini belgeleyen bir berat gönderdiği uzun bir süreci kapsıyordu. Herhangi bir tımar boşa çıktığı zaman –muhtemelen, çok sayıda tımarlının hayatını kaybettiği bir seferin ardından– veziriazam, beratı eyaletin beylerbeyine sunabilir, o da bunun ardından tımarı başka birine tahsis edebilirdi. Ancak, mesele burada son ermiyordu. Şayet tımar belli bir değerin –Rumeli'de 6.000 akçe, Anadolu'da 5.000 akçe ve diğer bölgelerde 3.000 akçe– altındaysa beylerbeyi tımarı kendi yetkisine alabilirdi. Ama aday, bu değerin üstündeki tımarlarda tahsis tezkiresini İstanbul'daki defterhaneye

59 Celalzade, *Geschichte*, var. 157b-172a.

götürmek zorundaydı. Burada defterler incelenecek ve incelemeden tatmin olunursa adaya tahsisat beratı verilecektir.[60] Dolayısıyla, sistem beylerbeyini eyaletindeki tımarların genel denetimiyle görevlendirirken, kendisine mutlak bir otorite vermiyordu. 15. yüzyılda, tahsisat usulleri çok büyük bir ihtimalle, bilhassa Makedonya'da Evrenosoğlu veya Tesalya'daki Turahanoğlu gibi güçlü ailelerin nüfuzlarını sürdürdükleri bölgelerde bu kadar formel değildi. 16. yüzyılın sonlarında da cephede orduların ve bunların komutanlarının uzun süreli yoklukları, ölenlerin ve imparatorluğu terk edip düşman saflarına geçenlerin tımarlarının yeniden dağıtılması için, İstanbul'a sorulmadan ani tahsisatların yapılması ihtiyacını artırırken, bu durum sistemde karışıklığa neden oluyordu.[61]

1453 ile 1603 arasında, tımarlar beylerbeyliği teşkilatının temelini oluşturuyordu. Sancak, esasında, belli bir bölgedeki tımarlar topluluğuyken, beylerbeyliği sancaklardan meydana geliyordu. Bizatihi tımar, askeri hizmeti karşılığında bir sipahiye veya daha az yaygın olarak padişahın hizmetinde mesela kâtip olarak yerine getirdiği bir görev için bir yetkiliye veya padişah kızlarına veya hanedan ailesinin diğer mensuplarına maaş olarak tahsis edilen bir gelir hissesiydi. İlke olarak herhangi bir gelir kaynağı tımar olarak tahsis edilebilirdi ama uygulamada, Osmanlı ekonomisi ağırlıklı olarak tarıma dayandığı için, tımar için ayrılan vergiler de tarıma dayanıyordu. Genellikle, bir tımarı teşkil eden gelirler kırsal kesimdeki bir köy veya köylerden ve buralarla ilişkili tarla ve meralardan geliyordu. Tımar sahibi askeri hizmetini sürdürdüğü müddetçe, bu gelirler üzerinde hak sahibiydi fakat çağrıldığı bir savaşa katılmadığı takdirde bu hakkını yitirirdi. Tımar sahibinin, gelirini elde ettiği arazi üzerinde belli bir yetkisi de bulunuyordu. Beylerbeyinin asayiş görevi de vardı ve tımarında işlenen suçlardan dolayı kesilen para cezalarının yarısını alır bazen bunu sancakbeyiyle paylaşırdı. Köylü çiftliklerinin miras işlerine ve tahsisatına bakar ve belli bir araziyi iskân eden yeni yerleşimcilerden giriş ücreti alırdı. Ayrıca, kendi üretimi için de belli bir araziyi kullanırdı. Ama arazi kendisine ait

60 Douglas A. Howard, "The Historical Development of the Ottoman Imperial Registry (*Defter-i Hakanî*)," *Archivum Ottomanicum* 11 (1986), 213-30.
61 Röhrborn, *Untersuchungen*, 2. ve 3. Böl.; Douglas A. Howard, "Ottoman Administration and the Tımar-System: Kanunname-yi Osmani Bera-yi Tımar Daden," *Journal of Turkish Studies* 20 (1996), 46-125.

değildi ve ancak padişahın tensibiyle arazinin gelirleri üzerinde tasarruf hakkına sahipti. 1585 tarihli bir ferman izin verene dek[62] tımarlar babadan oğula da geçemiyordu ve miras üzerindeki bu yasak tımarlıların arazi sahibi mahalli bir sınıf oluşturacak bir konuma gelmelerine de mani oluyordu. Arazi yerine miras alınansa askeri sınıfa mensubiyet statüsüydü; bu statü beraberinde bir tımar hakkı getiriyordu ama bu, belli herhangi bir tımar değildi. Tımarlar boşa çıktığı zaman, sipahilerin oğulları kendi aralarında ve daha düşük bir düzeyde, tımar alma hakkına sahip eski yeniçeriler, saray hizmetkârları ve sarayın maaş bordrosundaki başka kişilerle rekabet etmek durumundaydılar. Acımasız bir rekabetin olduğu açıktır. 1531 ve 1536 tarihli iki ferman bir sipahinin oğullarından kaçının tımar hakkını tevarüs edeceğini ve her bir oğulun hak kazanacağı tımarın değerini belirlemektedir.[63] Bu kurallar, açık ki, tımarlara girişi sınırlamaya dönük bir çaba olduğu kadar, sistemi verimlileştirmeyi de amaçlıyordu. Aynı fermanlar, tımarların "yabancılara" tevcihini de yasaklamaktadır ki bu, sıkı bir şekilde uygulandığında tımar sahipliğini kapalı bir kastın tekeline bırakmak gibi bir etkiye de sahip olabilirdi.

İlke olarak ve muhtemelen büyük oranda fiiliyatta, her tımarın "kılıç" olarak bilinen bölünmez, merkezi bir çekirdeği vardı. Bununla birlikte, bir sipahinin, temel kılıcına gelirler eklenmesi –muhtemelen yeni katılan bir köyden gelen gelirler– sayesinde kazancını artırması mümkündü. Bir kılıcın parçası olmayan gelirlerin yeniden tahsisi yoluyla ilave tımar kazancı bahşedilmesi, genellikle bir sancakbeyinin arzuhali üzerine ve sipahilerin ölümünün birçok tımarı boşa çıkardığı bir seferin ardından gerçekleşiyordu. Bu sürecin sonucu olarak, sipahiler arasında ciddi gelir farkları vardı. Ne var ki kazancın artması sorumlulukların da artması anlamına geliyordu. Kanun sipahilerin, savaşa gelirken yanlarında silahlı adam, at, çadır, silah ve zırhlar getirmesini gerektiriyordu ve yükümlülüklerinin çapını gelir düzeyleri belirliyordu. Kuramsal olarak, bir tımarın azami değeri yıllık 9,999 akçeydi; bu tam rakam, son yirmi yılında yüksek bir enflas-

62 Pál Fodor, *The Last Major Taxation Surveys of the Empire: Farewell to the* tahrīr *System*, taslak. Henüz bitmemiş bu çalışmayı kullanmama izin verdiği için Pál Fodor'a müteşekkirim.

63 M. Tayyib Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'a Ait Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları," *Tarih Dergisi* 17 (1967-8), 35-48.

yon yaşanan 16. yüzyılda muhtemelen gerçek anlamını kaybetmişti. Ayrıca her sancak zeamet olarak veya daha eski terminolojide subaşılık olarak adlandırılan ve yıllık kuramsal olarak 10.000 ile 100.000 akçe arasında bir gelir getiren birkaç dirlik de ihtiva ediyordu. Bu dirliklerin sahipleri kendi bölgelerinde, sıradan sipahilere göre daha büyük sorumluluklar yükleniyorlardı –görüldüğü kadarıyla zaimler veya subaşıların kentsel bölgelerin asayişinde özel birtakım mesuliyetleri vardı– ve sefer sırasında subay olarak hareket ediyorlardı. Herhangi bir sancaktaki en büyük dirlikler, yani has olarak adlandırılan ve 100.000 akçe ve üzerinde değere sahip olanlar ya beylerbeyleri veya sancakbeylerinin imtiyazındaydı ya da hanedana ayrılan alanlara dahildi ve gelirleri doğrudan bizzat padişaha veya hazineye gidiyordu. Haslar, zeametler veya tımarların bir parçası olmayan gelir kaynakları emin denilen maaşlı devlet görevlilerinin veya daha sık görüldüğü haliyle, mültezimlerin kontrolü altındaydı ve önceden tayin edilmiş yıllık bir meblağ doğrudan hazineye gidiyor veya bir kale veya garnizonun idamesi gibi mahalli bir ihtiyaca hasrediliyordu.

Vergi toplama bizzat dirlik sahibinin veya –özellikle büyük dirlikler söz konusu olduğunda– aracısının göreviydi. Bununla birlikte, ilke olarak, hangi vergilerin tahsil edileceği veya vergi oranlarının ne olacağı hususunda dirlik sahibinin hiçbir takdir yetkisi yoktu, sadece sancağın arazi ve vergi tahririnde kendisine tahsis edilen vergileri, belirlenmiş oranlarda toplama hakkına sahipti. Normal hazine gelirlerinin yeterli olmadığı zamanlarda vergi tahsil etme hakkı sadece padişaha aitti. Çok az kaynakları olduğu için, özellikle tımar sahipleri, vergilerin tahsilinde birtakım sorunlarla karşı karşıya geliyorlardı. Evvela, bu dönem boyunca, köylüler ürünlerinin vergilerini nakden değil ayni olarak ödüyorlardı ki bu, tımar sahibinin hasattan kendine düşen hisseyi bir kent pazarında satarak nakde dönüştürmesi için bunların nakliyesini sağlamasını zorunlu kılıyordu.[64] İkincisi, hasat vergileri ve ek vergiler (avarız) çoğunlukla, yazın sonlarında veya sonbaharda ödenirdi ve sipahi bu mevsimde sefere çıkmış olabileceği için, bu durum borçların bir aracı tarafından tahsil edilmesini gerektirebilirdi. Bu sorun, uzayan seferlerin askerlerin çoğu kez

64 Barkan, *Kanunlar*, s. 131.

cephe hattında kışlamasını zorunlu kıldığı 16. yüzyılın sonlarına doğru daha vahim bir hal aldı.[65] Üçüncü olarak, dirlik sahiplerine hak tanınan vergilerin nominal oranları son yirmi yılında yüksek bir enflasyon yaşanan 16. yüzyılda artmadı ve bu durum, nakden toplanan vergilerin değerini büyük oranda düşürdü.

Divan ise tımarların tahsisini ve askeri statünün verasetini belirleyen kuralların nasıl uygulamaya konacağı ve çoğunluğu payitahttan çok uzakta konuşlanmış tımar sahiplerinin sözleşme yükümlülüklerini yerine getirmesini nasıl temin edeceği sorunuyla karşı karşıyaydı. Kontrolü sağlamanın en temel araçları arazi ve vergi defterleriydi. 14. yüzyılın sonlarından takriben 1600'e kadar, divan, her sancak için düzenli aralıklarla, tüm tımarları ve diğer dirlikleri, her bir dirlik sahibinin adını, her köydeki hane başlarının adlarını, ödenecek vergilerin miktar ve türleri ile diğer bilgileri mufassal defterler halinde kayıt altına alıyordu. 15. yüzyıla ait defterler, her tımar maddesi için, asker ve çadır listesi ekleyip sefere getireceği cebeli, çadır ve silahlarla ilgili olarak her sipahinin yükümlülük düzeyini kaydeder.[66] Her defterin bir nüshası İstanbul'da defterhanede ve beylerbeyliğinin merkezinde tutulurdu ve bu defterler güvenilir bir başvuru kaynağı vazifesi görürlerdi. Defterhanedeki kâtipler, tedavülde kaldığı sürece, tımar için yapılan her yeni başvuruyu buradan kontrol edip değişiklikleri kenarlara not ederlerdi, ta ki padişah yeni bir tahrir yapılması emrini verene kadar. Defterhane kâtiplerinin, ordu komutanlarının her sancaktan gelen sipahilerin sayımını yapmalarına imkân veren yoklama sicillerini derledikleri mücmel defterlerin kaynağı da mufassal defterlerdi. Dolayısıyla tımarlar, sistemi takriben 16. yüzyılın sonuna kadar etkin bir denetim altında tutan sıkı bir idari gözetime tabiydi; bu dönemden sonra, yeni savaşma biçimleriyle birlikte enflasyon, firarlar ve kayıt usullerindeki kargaşanın ve sonunda bunların tümden terk edilmesinin eski sistemde yarattığı karmaşa aslında müteakip yüzyılda yaşanacak radikal değişimlerin habercisiydi.

65 G. Veinstein, "L'hivernage en campagne, talon d'Achille du système militaire ottoman classique," *Studia Islamica* 58 (1983), 109-48.
66 Tim Stanley, "Men-at-Arms, Hauberks and Bards," *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* içinde, ed. Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber (İstanbul, 2000), s. 331-63.

Osmanlı hukuk sistemi, imparatorluğun çok inançlı tabiatını aksettiriyordu. Her dini toplum, iç meselelerinde belli bir hukuki özerkliğe sahip olup,[67] mesela, Rum Ortodoks, Ermeni ya da Yahudi tebaanın topluluk içi meseleleri kendi mahkemelerinde çözmelerine imkân tanıyordu. Bununla birlikte, imparatorluk İslami bir rejime sahipti ve şeriat mahkemeleri diğerlerinin üstündeydi. Her şehirde, taraflardan ister biri ister her ikisi Müslüman olsun tüm davalara bakan bir şeriat mahkemesi vardı. Ayrıca, Hıristiyan veya Yahudi mahkemeleri sadece kendi cemaatlerinin mensuplarına açıkken, şeri mahkemeler herkese açıktı ve kayıtlar gayrimüslimlerin davalarının halli için şeri mahkemelere başvurmasının gayet yaygın olduğunu göstermektedir. Kimi davalarda, bu onların avantajınaydı. Mesela, Yahudi kadınları İslam hukukunda Yahudi hukukuna kıyasla mirastan daha büyük bir pay alabiliyorlardı.[68]

Her mahkemeye, çoğunlukla bir naibin yardımıyla, kadı başkanlık ediyordu. Mahkeme celselerine bir grup "dava şahidi" de (şühudülhal) katılıyordu. Bunların işlevi, çok açık ki, duruşmaların usulüne göre devam etmesini temin etmek ve ayrıca, büyük bir ihtimalle, toplumsal hafıza vazifesi görmek, davalılarla davacılar arasında arabuluculuk yapmak ve davalarını mahkemeye getiren insanlara tavsiyelerde bulunmaktı. Kadının vazifesi ihtilaflı davaları karara bağlamaktan ibaret değildi; kadı, mesela mülk satışlarını, evlilikleri ve diğer sözleşmeleri kayıt altına alan veya varisler arasında miras bölüşümünü yapan bir noter vazifesi de görüyordu. Bu hukuki işlevlerine ilaveten, idare görevleri üstlenerek divandan gelen fermanları sicile işliyor ve vergilendirme seviyelerini müzakere etmek, donanmaya kürekçi yazmak veya yürüyüş hattı boyunca ordu için erzak satın almak ve biriktirmek gibi bir dizi görevi de yerine getiriyordu. İcra ettikleri vazifelerin yelpazesi kadıları imparatorluğun idari ve hukuki istikrarını idame ettiren en önemli figürler haline getiriyordu. Beylerbeyleri, sancakbeyleri ve

67 Eugenia Kermeli, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans," *Studies in Islamic Law, Journal of Semitic Studies* içinde, ed. A.Christmann ve R. Gleave (Oxford, 2007), s. 165-210.

68 Aryeh Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Leiden, 1964), s. 66.

subaşıların mahalli güçlerine karşı bir denge vazifesi de görüyorlardı. Her ne kadar kadılar şehirlerde ikamet etseler de, yargı bölgeleri (kazalar) ilke olarak imparatorluk içindeki tüm yerleşimleri içine alacak şekilde kırsalı da kapsıyordu. Kazaların sınırları sancakların sınırlarına tekabül etmiyordu ve kadılar otoritelerini doğrudan padişahtan aldıkları için, bu makamdaki süreleri beylerbeyleri veya sancakbeylerinin görev süresinden bağımsızdı. Bununla birlikte, suç ve kamu düzeni söz konusu olduğunda bunlarla işbirliği yapıyorlardı. Suçluların yakalanması, soruşturulması ve cezalandırılması sancakbeyleri ile subaşıların ve bunların adamlarının (ehl-i 'örf) bir göreviydi fakat ceza tayini, uygulamada her zaman böyle olmasa da ilke olarak kadının imtiyazındaydı.[69]

1453 ile 1603 arasındaki bir buçuk asırlık dönem, kadılar arasında bir hiyerarşi oluşumuna şahit oldu. Kadıların çoğu küçük şehirlere atanıyor ve kariyerlerini kasaba kadısı olarak sürdürüyorlardı, görev yerleri de iki üç yılda bir değişiyordu. Atamalar kazaskerlerin yetkisindeydi. Bir medrese mezunu kariyerinin başında genellikle medrese müderrisliği ile kadılık arasında bir tercih yapmak durumundaydı. İkinci yolu seçecek olursa, ister bir makam sahibi ister kendi ailesinin önde gelen bir mensubu olsun, bir hamiye ihtiyaç duyardı ve daha sonra atamasından önce ya da atamalar arasında başkentte, görevlendirme beklentisiyle kazaskerlerden birinin "hizmetinde" belli bir süre geçirirdi. Avrupa ve Asya'daki beylerbeylikleri Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin kontrolü altındaydı. Ebussuud Efendi, Rumeli kazaskeriyken atama sistemini rasyonelleştirip bir makam sahibinin önerebileceği aday sayısına bir kota koydu ve her adaylık grubu arasına sabit bir zaman aralığı koyarak kazaskerlere kayıt sicili tutma zorunluluğu getirdi.[70]

16. yüzyıl ve muhtemelen 15. yüzyıl boyunca, İstanbul, Bursa ve Edirne kadıları diğer küçük-şehir kadılarına göre daha yüksek bir rütbeye sahiptiler ve terfi edecek adayları kazaskere sunuyorlardı. İmparatorluğun 16. yüzyılda genişlemesiyle birlikte, Şam, Kahire ve daha sonra Bağdat da yüksek rütbeli kadılık merkezleri haline geldi ve itbarlı kadılıklar için

69 Ronald Jennings, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi," *Studia Islamica* 50 (1979), 151-84; Repp, *The Müfti*, 2. Böl.; Rossitsa Gradeva, "On the Kadis of Sofia, 16th-17th Centuries," *Journal of Turkish Studies* 26, 1 (2002), 265-92.
70 Repp, *The Müfti*, s. 52-4.

rekabetin acımasız bir hal aldığı 16. yüzyılın sonlarında hüsrana uğramış makam taliplilerini tatmin etmenin bir yolu, normalde pek önemli olmayan şehirleri, adayın atama süresince "büyük mollalıklar" olarak isimlendirmekti. "Büyük mollalıklara" yapılan atamalar, küçük-şehir kadısı atamalarından farklı bir şablon izliyordu. Büyük kadılıklar, mevcut kadılara değil meslek hayatını müderris olarak sürdürmüş kişilere veriliyordu ve genellikle, Süleymaniye Camii Külliyesindeki medreselerin 1557'de tamamlanmasına dek imparatorluktaki en itibarlı öğretim kurumları olan II. Mehmed'in Sahnı Seman Medreselerinde görevi olanlara hasrediliyordu. Buna ilaveten, yargı ve öğretim mesleklerindeki yüksek derece sahipleri neredeyse her zaman çok sınırlı sayıdaki ailelerden geliyordu ve bunlar makam için acımasız bir rekabet içindeydiler.[71]

Rumeli kazaskerinin –kadı hiyerarşisinde en üst basamağı işgal etmelerine rağmen– makamı yargıdaki en yüksek rütbe değildi. 16. yüzyıl boyunca, İstanbul müftüsü ya da 16. yüzyılın ortalarından itibaren mutat tabir haline gelen şeyhülislam imparatorluktaki en üst yargı şahsiyeti olarak ortaya çıktı. Aslında, bu makama oturanlar daha önce hemen hemen daima kazasker olarak görev yapmış kişilerdi. Müftünün görevi, önüne gelen herhangi bir fıkhi veya başka mesele hakkında fetva vermekti. Bununla birlikte, fetva bağlayıcı değildi ve uygulamaya konması için kadının veya siyasi bir şahsiyetin resmi emrine dahil edilmesi gerekiyordu. Bundan dolayı, bir müftü olan şeyhülislam divanda yer almıyordu ve icra gücünden yoksundu. Buna rağmen otoritesi muazzamdı. İslam fıkhının formel düşünsel yapısı dahilinde, müftü kadının üzerinde bir konuma sahipti. Kadının aksine, seküler otoriteye karşı bağımsızdı; fıkıhta ifade edildiği üzere Allah'ın iradesiyle Müslüman toplumun günlük işleri arasında bir aracı olarak hareket ediyordu.[72] Fetvaları, her ne kadar icra gücünden yoksun olsa da, kadının sadece görülen dava için geçerli olan yargısının aksine, daimi bir geçerliliğe sahiptiler. Müftünün rolüne yüksek bir değer atfeden bu anlayış, 15. yüzyılda bariz biçimde önemsiz bir konumu olan İstanbul müftüsünün daha sonra Osmanlı adalet sisteminin en tepesine yükselişini kısmen açıkla-

71 A.g.e., s. 44-9
72 Norman Calder, "Nawawī's Typology of Muftīs, and Its Significance for a General Theory of Islamic Law," *Islamic Law and Society* 3 (1996), 137-64.

maktadır. Müftünün yükselişindeki başka bir etken, 16. yüzyılın iki büyük müftüsü Kemalpaşazade (1525-34) ile Ebussuud'un (1545-1574) otoriteleri ve kişisel itibarları olmalıdır. Ne var ki müftülerin kuramsal düzeydeki bağımsızlıklarına rağmen, şeyhülislamlar padişah iradesinden nadiren bağımsız olarak hareket etmişlerdir. Şeyhülislamların aksine, taşradaki müftüler yüksek bir konuma sahip değillerdi ve adalet ve ilmiye hiyerarşisinin en silik şahsiyetleri arasında kalmışlardı.

Osmanlı kadıları –Sünni İslamın farklı bir koluna tabi Müslüman toplumlara hizmet veren az sayıda kadı hariç– kararlarında Hanefî mezhebini esas alıyorlardı, aynı durum şeyhülislamın fetvaları için de geçerliydi. Bundan dolayı, Hanefî fıkhı zorunlu olarak Osmanlı medrese eğitiminin temel bir parçasıydı ve zamanla Hanefî fıkhının başvuru kaynakları haline gelen üç eser –Molla Hüsrev'in (ö. 1480) *Dürerü'l-Hükkâm*'ı, İbrahim Halebi'nin (ö.1549) *Mülteka'l-Ebhur*'u ile Timurtaşi'nin (ö.1595) *Tenvîrü'l-Ebsâr*'ı– Osmanlı himayesinde oluşmuş olup son iki eser mufassal hukuk ansiklopedileriydi ve bu nedenle özellikle eğitim açısından son derece kullanılışlıydılar. Hukuki metinler fevkalade muhafazakârdı ve fakihin görevi esas itibariyle, miras aldığı geleneği kendi kuşağına ve gelecek nesillere özet olarak veya genişletilmiş bir şekilde nakletmekti. Bu noktada, Osmanlı fakihleri seleflerinden hiç farklı değillerdi. Bununla birlikte, fıkıh dikkat çekici bir şekilde esnekti ve hem kadılar hem de müftüler, kendi zamanlarına uygun pratik bir hukuk sisteminin ihtiyaç duyduğu gereçleri sağlamak için geleneği uyarlamakta son derece mahirdiler. Ayrıca, hükümdarın otoritesine katı bir sınırlama getiren bir gelenek de vardı; ne Osmanlı padişahı ne de herhangi başka bir Müslüman hükümdar, fıkhı değiştirme gücüne sahipti.

Bununla birlikte, Osmanlı uygulaması özellikle iki alanda Hanefî kuramından ayrılıyordu. Hanefî fıkhı, ceza hukuku alanında ortaya, insicamlı ve pratik bir kurallar kümesi koymaz. Buna ilaveten, Hanefî fakihleri para cezalarına cevaz vermekte aşırı derecede gönülsüz davrandıkları için, Hanefî fıkhı Osmanlı gerçekliğiyle uyuşmuyordu, zira Osmanlılarda para cezaları norm haline gelmişti ve valilerin gelirlerinin bir parçasıydı. Başlığında II. Mehmed'e atfedilen ama tarihi 1488 sonrasına giden ilginç bir kanunlar manzumesi, belli suçlar için bir dayak ve para cezası tarifesi

ihtiva etmektedir. Bahsi geçen kanunnamenin orijinal metni muhtemelen 15. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu belge, bazı değişikliklerle birlikte, II. Bayezid'in 1500 civarlarında yürürlüğe koyduğu kanunnameye dahil edildi ve bu tarihten sonra ceza hukuku alanında standart bir kanun haline geldi.[73] Kanunnamenin bazı bölümlerinden, bilhassa cinsel suçları ele alışından[74] ve kafa yaralarıyla sonuçlanan suçlar için öngördüğü ceza tarifesinden, kanunnameyi tedvin edenlerin bahsi geçen alanlarda Hanefi fıkhını bildikleri bariz şekilde anlaşılmaktadır. Ancak, benzerlikler yüzeyseldir. Osmanlı ceza hukuku, diğer Müslüman rejimlerin ceza hukukları gibi, İslami olmaktan ziyade seküler bir karaktere sahipti.

Hanefi fıkhının uygulanmadığı ikinci alan, arazi ve vergi hukukuydu. Hanefi fakihleri araziyi özel bir mülk olarak değerlendirir ve belli bir arazinin vergi statüsü Müslümanlar tarafından fethi sırasında oraya ne olduğuna bağlıdır. Şayet, fatihlerden birinin mülkü haline geldiyse, burası için sadece hasat üzerinden öşür ödenirdi. Ancak, şayet bir arazi İslam öncesi sahiplerinin elinde kalmaya devam edecek olursa iki tür vergiye tabi kılınırdı: bizzat topraktan alınan yıllık sabit bir vergi olan haraç-ı muvazzaf ile hasadın belli bir oranı olarak tahsil edilen haraç-ı mukassem. Bir arazi, fetihten sonra sahibi kim olursa olsun vergi statüsünü ebediyen muhafaza ederdi. Osmanlı İmparatorluğu ile İslam dünyasının diğer yerlerindeki arazi ve vergi sistemi bu kuramsal şemaya riayet etmiyordu. Evvela, özel mülk olarak tutulan toprak çok azdı. Özel mülkiyet, toprak sahibinin ölümü üzerine varisler arasında paylaşımı gerekli kıldığından, toprak sahibi açısından mülkünü vakfa dönüştürüp kendisini ve varislerini vakfın ebedi hak sahipleri olarak tayin etmek daha avantajlıydı. Buna ilaveten, arazi vergisinin şeklini ve oranını belirleyen, Hanefi kuramından ziyade yerel uygulama ile yerel ekonomik faaliyetlerdi.

Bununla birlikte, çoğu arazi vakıf ya da özel mülk değil miri arazi sınıfındaydı. Bizatihi terim basitçe "hükümdarla ilişkin" anlamındadır ve miri arazi sultanın tasarrufunda olduğu için, padişah bu tür toprakları tımar ya da başka bir tür toprak tahsisi yöntemiyle dağıtabilirdi. Aynı

73 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage (Oxford, 1973), s. 95-131.
74 Colin Imber, "*Zinā* in Ottoman Law," Imber, *Studies* içinde, s. 217-52.

nedenle, miri arazi satılamaz veya satın alınamazdı. Ancak, uygulamada köylü çiftçiler hisselerini alıp satıyorlardı ve 16. yüzyılın başlarında hukuki metinler, bu uygulamaya cevaz vermek için, bu tür alışverişlere toprak satışı olarak değil "ikamet hakkı" (hakk-ı karar) olarak atıfta bulunmaya başladı;[75] alıcı bu hakkı ancak sipahinin izniyle ve araziye her yeni girenin yükümlü olduğu vergiyi ödeyerek elde edebilirdi. Bizatihi miri arazi mülkiyete tabi değilken, toprak üzerindeki her şey –fiiliyatta evler ve diğer binalar, ağaçlar, üzüm bağları– özel mülkiyete aitti ve satılıp alınabiliyor ve kiraya verilebiliyordu.

Temel köylü hissesi, kavramsal olarak bir ailenin bir çift öküzle işleyebildiği arazi parçasını ifade eden bir çiftten oluşuyordu: arazi ve vergi sicilleri köylüleri çift veya yarım çift veya bennak (küçük-hissedar), caba bennak (topraksız) veya mücerred (bekâr) olarak kaydediyor ve vergilerini buna uygun olarak sicile geçiyordu. Bir toprak parçasının tapusunu elde edebilmek için, köylüler dirlik sahibine tapu resmi ödüyor ve bundan sonra, arazilerini üç yıldan fazla bir süre nadasa bırakmadıkları ve vergileri ödedikleri müddetçe, hisseleri üzerindeki tasarruf hakları garanti altında oluyordu. Çiftçi ölünce, arazisi giriş ücreti ödemeden oğluna geçiyordu. Birkaç oğlu olması durumunda, çifti paylaşabiliyorlar ama çift, içlerinden birinin adına sicile işleniyordu. Diğerleri bennak veya caba bennak olarak kaydediliyor ve vergi yükümlülüklerini aralarında diledikleri gibi bölebiliyorlardı. Çiftçilerden alınan vergiler mahalli ekonomiye ve birçoğu Osmanlı öncesi zamanlardan tevarüs edilen mahalli uygulamalara göre farklılık gösteriyordu.[76] Bununla birlikte, tüm tarım alanlarında geçerli olan vergiler şunlardı: her çift için yıllık ödenen çift vergisi, hasat üzerinden genellikle onda bir, sekizde bir veya beşte bir oranlarında tahsil edilen öşür ve başta para cezaları ve düğünlerde ödenen gerdek resmi olmak üzere arızi vergiler.

Arazi ve vergi sicilleri daha II. Mehmed'in saltanatı sırasında, her sancaktaki her dirlik sahibinin ödemesi gereken vergilerin tür ve oranlarını kayıt altına almıştı. Selefi II. Bayezid (1481-1512) döneminde, her sicile, söz

75 Mesela, bkz. 1528 tarihli *kanun-i liva-yi Aydın*, Barkan, *Kanunlar* içinde, s. 7; Colin Imber, "The Law of the Land," *The Ottoman World* içinde, ed. Christine Woodhead (Abingdon, New York, 2012), s. 41-56.
76 Bistra Cvetkova, "L'influence exercée par certaines institutions de Byzance du moyen-âge sur le système feudal ottoman," *Byzantinobulgarica* 1 (1952), 237-57.

konusu sancakta toplanacak vergileri, tahsil zamanı ve şekliyle birlikte tespit eden ve dirlik sahipleriyle reaya arasındaki ilişkileri tayin eden diğer kuralları açıklayan bir kanunname eklemek âdet haline geldi. Bu tür ilk kanunname Hüdavendigâr (Bursa) Sancağı için 1487'de hazırlanmıştı. Bu tarihten sonra, her sicile bir kanunname iliştirmek ve bunun üzerinde, sancakta yapılan her yeni tahrirden sonra gerekli değişiklikleri yapmak gelenek haline geldi.[77] Bayezid dönemi, hepsinden önce tımar sahibi sipahiler ile köylü çiftçiler arasındaki ilişkiler olmak üzere askeri ile reaya arasındaki münasebetleri tayin eden kanunları sistematik ve mümkün olduğu kadar standart bir hale getirmeyi amaçlayan "umumi bir kanunname"nin derlenmesine de tanıklık etti. Bayezid'in kanunnamesi 1500 ile 1540'lar arasında birkaç kez tashihe uğradı.[78] Bu derleme döneminden kaynaklanan yasalar bütünü *kanun* olarak bilinegelmiştir. Her ne kadar mali düzenlemeler *kanun*un en önemli kısmı olmaya devam etmese de –kelimenin kendisi doğrudan, Bizanslıların temel arazi vergisi olan *dēmosios kanōn* tabirinin kısaltılmış hali olan Yunanca *kanōn* kelimesinden türemiş olabilir– *kanun* terimi, şeriattan farklı seküler Osmanlı yasalarını ifade eden genel bir anlam kazanmıştır.

Kanunnameler, miri arazilerin tabi olduğu vergi ve tasarruf rejimiyle ilgili ayrıntılı düzenlemeler ortaya koymakla birlikte tamamen sistematik değillerdi ve sorunlu konular üzerinde yoğunlaşma eğilimi gösteriyorlardı. Yapmadıkları bir şey, genel ilkeler vazetmekti. Bu ilkeler, yazılı kanunlar veya arazi ve vergi sicillerindeki maddeler yoluyla değil, gelenek ve uygulama marifetiyle biliniyordu. Bununla birlikte, Orta Macaristan'ın 1541'de bir Osmanlı beylerbeyliğine dönüştürülmesi, Osmanlı arazi rejiminin genel kurallarıyla ilgili bir anlatıya ihtiyaç duyulmasına yol açtı ve bunu yapmak Rumeli Kazaskeri Ebussuud'a düştü. Onun ortaya koyduğu yorum, Makedonya'da 1569'da yapılan arazi ve vergi tahririyle bağlantılı olarak kaleme aldığı genişletilmiş versiyonuyla birlikte, miri arazilerin imparatorluğun sonuna kadar tabi tutulduğu vergi ve tasarruf rejiminin temel anlatısı olarak kabul gördü. Ebussuud'un en büyük başarısı kuralların sistematikleştirilmesi olmakla birlikte, o daha ötesini başarmış ve Osmanlı

77 Heath Lowry, "The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani," *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1981), 43-74.
78 Heyd, *Studies*, 1. Böl.

arazi kanununu İslami bir cilayla kaplamıştır. Miri arazinin neden özel mülkiyete tabi olamayacağını izah etmek için, aşırı derecede parçalanmayı önlemek için beytülmalin –kavramsal olarak İslam toplumunun ortak malıdır– fetih sırasında buraları mülkiyetine aldığı şeklindeki kurguyu benimser. Bundan daha önemlisi, iki temel Osmanlı vergisi olan çift resmi ile öşürü, Hanefi ıstılahını kullanarak sırasıyla haraç-ı muvazzaf ve haraç-ı mukassem olarak yeniden tanımlar. Bu, kendisine, Osmanlı öşrü Hanefi fıkhındaki öşre değil, aksine hükümdarın yüzde 50'ye kadar yükseltebildiği haraç-ı mukasseme tekabül ettiği için, onda birden daha yüksek oranda bir öşür ödememeleri gerektiğini iddia eden vergi mükelleflerinin itirazlarını çürütme imkânı veriyordu. Dolayısıyla, Ebussuud'un Osmanlı kanununu Hanefi fıkhıyla "uzlaştırma"sı Osmanlı arazi ve vergi kanununa sadece İslami bir karakter kazandırmakla kalmıyor, aynı zamanda padişahın vergi toplama yetkilerini de artırıyor veya en azından tasdik ediyordu.[79]

Sonuç

1580'lerden itibaren, I. Süleyman döneminin erdemlerine geri dönüşü kendi zamanlarının sorunlarına bir çözüm olarak gören Osmanlı yazarları Osmanlı hükümetinin etkinliği ve yapısında yapılan değişiklikler, muharebe alanlarında Osmanlı hâkimiyetinin kaybedilmesi, eyaletlerdeki kargaşa ve isyanlar hakkında olumsuz görüşler beyan etmeye başladılar. Bununla birlikte, Süleyman dönemine ilişkin görüşleri gereğinden fazla iyimserdi ve o dönemin askeri ve siyasi kurumlarının yeniden kurulabileceğine dair görüşleri kesinlikle hatalıydı. Beylerbeyliklerindeki sorunlar, 16. yüzyılın tamamına mahsustu: Asi Şehzade Bayezid'in 1558'de kolaylıkla bir ordu toplaması, 1511 ile 1519 arasında Anadolu'da, 1520 ile 1524 arasında Suriye ve Mısır'da ve 1527-28'de yine Anadolu'da ortaya çıkan isyanların bulunmadığı bir zamanda bile huzursuzluğun gayet yaygın olduğuna işaret etmektedir. Üstelik 16. yüzyılın ortalarından itibaren, imparatorluğun genişlemiş sınırları, coğrafi engeller ve uzayan askeri seferler, I. Selim'in veya saltanatının ilk 20 yılında I. Süleyman'ın gerçekleştirdiği ölçekte başka fetihler olmayacağı anlamına geliyordu. Bu fetihler, imparatorluğa

79 Colin Imber, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), 5. Böl.

muazzam genişlikte topraklar eklemiş ve hazineye akan gelirleri artırmıştı. Bunun aksine, 1578 ile 1590 yılları arasında Safevilere, 1593 ile 1606 arasında ise Habsburglara karşı yürütülen savaşlar kronik mali açığın en büyük nedeniydi. Hükümetin, paranın değerinin düşürülmesi ve Osmanlı yorumcularının devlet kurumlarının yozlaşmasının en büyük nedenlerinden biri olarak gördükleri devlet makamlarının satışı gibi uygulamalara başvurmasının amacı bu açığı kapatmaktı. Ancak, yorumcuların görmeyi arzu ettikleri en acil reform tımar sisteminin ıslah edilmesiydi, zira geçmişteki Osmanlı zaferlerinde kilit bir rol oynadığını düşündükleri sipahilerin geçimini bu sistem sağlıyordu. Bu da bir hüsnü kuruntuydu. Aslında, Habsburg orduları, büyük oranda Osmanlı sipahilerine karşı koyabilmek için 1593-1606 arasında gerçekleşen savaşlarda piyade güçlerine dayanan başarılı savunma taktikleri geliştirmiş ve Osmanlıları da kendilerini örnek almaya mecbur bırakmışlardı. Piyade sınıfları muharebe alanında baskın hale geldikçe, süvarilerin sayısı azalmış ve sipahilerin geçimi için ihtiyaç duyulan tımarların sayısında da kaçınılmaz bir düşüş meydana gelmişti. Bu mali ve askeri değişimler, Osmanlı hükümetlerinin 1580'lerden önce karşılaşmadıkları sorunlardı ve bu durum, daha evvelki hükümet etme şablonlarına dönüşü imkânsızlaştırdığı gibi, özellikle tımar sisteminin ihyasını kullanışsız hale getiriyordu.

Bununla birlikte, 16. yüzyıla veya daha doğrusu 10. yüzyıl İslam çağına dönük nostaljik bakış tamamen isabetsiz değildi. İmparatorluk, hükümetin merkezinde her şeye hâkim bir şahsiyete –bizzat padişah değilse bile, etkili bir sadrazama– ihtiyaç duyan bir monarşiydi. II. Mehmed ile I. Süleyman arasındaki dönemde bizatihi padişahlar, hem siyasi hem de askeri önderlik yaparak, ideal hükümdar şablonuna uyuyor ve daha sonraki padişahların boy ölçüşemeyeceği bir imaj yansıtıyorlardı. Buna ilaveten, bilhassa I. Süleyman ile II. Selim'in (hd. 1566-74) saltanatları, olaylara hâkim duruşları ve makamlarında geçirdikleri süreyle istikrar izlenimi uyandıran vezirler ve diğer kapıkulları silsilesinin varlığına tanıklık etmişti. Bu, devlet makamları için acımasız bir rekabetin hüküm sürdüğü ve hazinenin yeni atananlardan talep edilen nakde duyduğu ihtiyacın hızlı bir atama ve aziller silsilesine yol açtığı 1580'lerden 17. yüzyılın ortalarına uzanan dönemle tam bir zıtlık

oluşturuyordu. Sadaret makamında uzun süreler kalan vezirler İbrahim Paşa (1523-1536), Rüstem Paşa (1549-53, 1555-61) ve Sokollu Mehmed Paşa (1565-78) kendi dönemlerinin siyasetine hükmetmişlerdi. Bununla birlikte, 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılda hüküm süren idari ve adli şahsiyetlerin bıraktığı miras daha önemliydi. Sultan II. Bayezid, tımarlar ile diğer dirliklerin hak sahipleri ile bunların topraklarını işleyen vergi mükellefi reaya arasındaki ilişkileri düzenleyen Osmanlı maliye, arazi ve ceza kanunlarını tanzim etmeyi amaçlayan ilk sistematik çabalara nezaret etmiş ve imparatorluk çağında geçerli olan ilk kanunname 1499'da çıkmıştı. Bu kanunlar 16. yüzyılda daha da geliştirildi. 1516'da, beş kez sadrazam olan Hersekzade Ahmed Paşa reaya rejimini belirleyen bir dizi önemli düzenleme yapmış ve Kanuni'nin saltanatı sırasında, uzun bir süre bu görevi yapan Nişancı Celalzade Mustafa (1534-57, 1567) Bayezid'in kanunnamesini yeniden tashih etmişti. Çağın ve belki de imparatorluk tarihinin en önemli hukuki şahsiyeti Ebussuud Efendi'ydi (Rumeli kazaskeri, 1537-45; baş müftü, 1545-74). Osmanlı arazi kanununun dayandığı ilkelerle ilgili ilk kez genel bir çerçeve çizen Ebussuud Efendi'dir. Bu çerçeve, 19. yüzyıla kadar yürürlükte kalan fetvalar ve diğer hukuki kararlarla güçlenmiştir. Kadı tayin sistemini tanzim etmiş ve numune belgeler antolojisi oluşturarak mahkeme sicillerinin açık ve kesin biçimde ifade edilişinde iyileşmeler sağlamıştır. Para vakıflarının ilgasına ve köktenci ulemanın payitahttaki kiliselerin yıkılması benzeri diğer taleplerine karşı koyarak, çok dinli toplumun toplumsal ahengini muhafaza etmiştir. Türkçe fetvalarda ve diğer belgelerde kullanılacak imla kurallarını tespit etmiş ve şeyhülislamlık makamını, tek bir gün içinde hepsi aynı yüksek standartta yüzlerce fetva verecek bir kurum olarak teşkilatlandırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, önce, 15. ve 16. yüzyıllarda fethedilen toprakları hazmedip buralarda istikrar sağlamasına ve daha sonra, 1580'lerden itibaren devleti sürekli sıkıntıya sokacak muhtelif siyasi, mali ve toplumsal buhranları atlatmasına imkân veren sağlam temelini bu dikkat çekmeyen idari ve yasal yenilikler oluşturmuştu.

Murat Çizakça

OSMANLI DEVLETİ VE EKONOMİK HAYAT: VERGİLENDİRME, KAMU FİNANSMANI VE TİCARET KONTROLLERİ*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu, İstanbul'un fethinden (1453) Zitvatorok Antlaşmasına (1606) kadar uzanan dönemde, hem orta Avrupa'da Avusturya Habsburglarına hem de onların Batı Akdeniz'deki İspanyol akrabalarına doğrudan meydan okumaya muktedir bir dünya gücüydü. Burada, 1606'yı ayrım noktamız olarak kullanacağız, zira Viyanalı Habsburglarla yapılan Uzun Savaşın (1593-1606) sonu, normalde bu cilt için bir dönem sınırı işlevi gören III. Mehmed'in 1603'teki vefatına kıyasla çok daha büyük bir mali ve iktisadi öneme sahiptir. Habsburg İspanya'sının düşmanları arasında, yeni boy gösteren Protestan milletler İngiltere ve Hollanda'nın yanı sıra Katolik Fransa'yı da görüyoruz. Batılı devletlerle yaşanan bu yakın ilişkiye ilaveten, Osmanlı Devleti gücünü, Hint Okyanusu üzerinden, bölge Müslümanlarına Portekizlilere karşı yardım ettiği Sumatra'ya kadar yansıtıyordu.

En nihayetinde, Osmanlılar ile İspanyol ve Avusturyalı Habsburglar arasındaki acımasız rekabet Konstantinopolis'in fethinden kaynaklanıyordu. II. Mehmed (Fatih) ve maiyeti, Roma İmparatorluğu'na 1123 yıl (11 Mayıs 330'dan 29 Mayıs 1453'e kadar) başkentlik yapmış bu bir zamanların muhteşem şehrinin ele geçirilmesini, Sezarların egemenliğinin yeniden doğuşu olarak görüyorlardı. Genç sultan resmen Kayser-i Rum, yani "Roma Sezarı" unvanını kullanıyordu. Yeni imparatorlarını "*Sultan Basileus*" olarak adlandıran Konstantinopolis'in Ortodoks halkı, onun iki niteliğini, yani Müslüman ve imparator oluşunu tek bir titrde birleştirerek bu iddiayı

* Bu makalenin İngilizce orijinali yazarın Münih LMU Üniversitesi'nde Üçüncü Allianz Profesörü olarak görev yaptığı dönemde kaleme alınmıştı. Yazar kendisine bu imkânı sağlayan Prof. Hans Georg Majer ve Prof. Suraiya Faroqhi'ye ayrıca Münih LMU Üniversitesi öğrencilerinden asistanı Nesrin Semen'e teşekkür eder.

kabul etmişti. Filozof Georgios Trapezuntios bu kabulü 1466'da şu şekilde meşrulaştırıyordu: "Senin Roma imparatoru olduğundan kimse kuşku duyamaz. İmparatorluğun başkentini yasal olarak elinde tutan kişi imparatordur ve Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'tir."[1] Sadece Yunan, İtalyan ve Avusturyalı yazarlar değil, Arap ve Acem yazarlar da yeni imparatorluğu Romalı selefinin bir devamı olarak görüyorlardı. Bu insanlar için Osmanlı Türkleri modern zamanların Romalılarıydı.[2] Hatta Sumatra, Malakka ve Endonezya takımadalarında dahi, padişah "*Raja Rum*," yani Roma Rajası olarak biliniyordu.[3]

Bizans imparatorunun halefi olarak kabul edilmesi, padişaha Ortodoks tebaası arasında din temelli eşsiz bir meşruiyet de sağlıyordu, zira Constantinus Bizans'ta başkentini kurduktan kısa bir süre sonra, ünlü kilise tarihçisi Eusebius (MS 335'te) imparatorun saltanattaki 13. yılını kutlarken şu ilanda bulunmuştu: "Constantinus'un imparatorluğu Cennet Krallığı'nın yeryüzündeki yansımasıdır. Nasıl ki tek bir Tanrı varsa, imparator da tektir."[4] Devamlılığa bu kadar vurgu yapılınca, tek bir imparatorun yönettiği bir dünya imparatorluğuna dair siyasi Bizans doktrininin Osmanlılar arasında da kabul görmesi kaçınılmazdı. İlaveten, hukuki zeminde, bu iddia II. Mehmed'in fetihleri için bir meşruiyet vazifesi görüyordu, çünkü padişah Roma İmparatorluğu'nu kendi idaresi altında yeniden canlandırmayı ve bir zamanlar Iustinianus'un imparatorluğuna ait olan tüm toprakları geri kazanmayı planlıyordu. II. Mehmed, başkentinin fatihi olarak, kendisini Roma İmparatorluğu'nun yasal varisi olarak gördüğü için, Batıda bu tür başka bir imparatorluğun varlığı onun açısından asla kabul edilemezdi. Bu ret, batıdaki imparatorluk güçlendikçe ve V. Karl (Şarlken, 1500-58) idaresinde küresel bir güç olarak ortaya çıkmaya başladıkça daha da belirgin

1 Halil İnalcık ve Günsel Renda (ed.), *Ottoman Civilization*, 2 cilt. (Ankara, 2002), 1. Cilt, s.83.

2 Halil İnalcık, "Rumi," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ. (Leiden, 1995), 8. Cilt, s. 612; Hans Sturmberger, 'Das Problem der Vorbildhaftigkeit des turkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europaeischen Absolutismus' *Rapports IV, Methodologie et Histoire Contemporaine* içinde, Proceedings of the XIIth International Congress of Historical Sciences, 29 Ağustos-5 Eylül, 1965 (Viyana, 1965), s. 201-9 arası s. 204'te.

3 Salih Ozbaran, *Bir Osmanlı Kimliği* (İstanbul, 2004), s. 25.

4 Donald M. Nicol, "Byzantine Political Thought," *The Cambridge History of Medieval Political Thought* içinde, ed. James H. Burns (Cambridge, 1988), s. 51-79 s. 52'de.

bir hale geldi. Bu kez, Habsburg İmparatorluğu'nun emelleri Muhteşem Süleyman'ınkilerle çatışmıştı. Bundan dolayı, Babıâli'nin Venedikli sakini 1537 tarihli raporunda şöyle yazıyordu: "Sultan Süleyman Roma'yı hiç dilinden düşürmüyor. İmparatordan ve onun İmparator titrinden nefretle bahsediyor. Arzusu, kendisine imparator denilmesi."[5]

Kısacası, 16. yüzyıl boyunca, Batıdaki Hıristiyan ve Doğudaki Müslüman olmak üzere iki neo-Roma imparatorluğu birbiriyle çarpışıyordu. 16. yüzyılın büyük kısmı bu rejimler arasında cereyan eden epik mücadelenin tarihidir ve Avrupa'nın müstakbel liderleri, İngiltere, Fransa ve Hollanda, bu çatışmadan doğmuştur. Bu "nevzuhur ulus devletler" kendilerini, batılı imparatorun emellerine karşı ancak onun doğulu rakibinden destek alarak koruyabiliyorlardı. Hatta Fransa Kralı I. François, Venedik büyükelçisine, Avrupalı devletlerin Habsburg imparatoru karşısında hayatta kalmasını temin edecek tek gücün Osmanlı Devleti olduğunu anlatıyordu.[6] Osmanlı desteği, resmen 1568'den ama aslında daha da önceden beri İspanya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren Hollandalılar için de aynı derecede mühimdi. Orange Prensi 1565'te kardeşine şöyle yazmıştı: "Türkler çok tehditkâr; bu, bu yaz [İspanyol] Kral tarafından ziyaret edilmeyeceğimiz anlamına geliyor."[7] Bir asır sonra, bu destek hâlâ hayatiydi. En azından tarihçi Goffman, İngiltere Kralı I. Charles'ın (1600-49) Osmanlılardan yardım almayı başaramamasını, tahtan düşmesinin nedenlerinden biri olarak görmektedir.[8]

Dünyanın diğer tarafında, Hint Okyanusu'nda da benzer bir durumla karşılaşıyoruz. Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki temel amacı, baharat ticaretini yeni keşfettikleri güzergâha yönlendirerek Memluk sultanlarını ve daha sonra Osmanlıları Akdeniz baharat ticaretinden mahrum bırakmaktı. Osmanlılar Mısır'a, Kızıldeniz'deki sınır boylarına ve Basra Körfezi'ne yerleşir yerleşmez bu duruma hızla tepki verdiler. Gucerat ve Açe'deki Müslüman hükümdarlarla ittifak kurdular ve zaman zaman Malayların, Javalıların ve hatta bazı gayrimüslim Hintli hükümdarların

5 İnalcık ve Renda, *Ottoman Civilization*, 1. Cilt, s. 113.
6 İnalcık ve Renda, *Ottoman Civilization*, 1. Cilt, s. 112.
7 Geoffrey Parker, *Spain and the Netherlands* (Short Hills, N.J., 1979), s. 28-33.
8 Halil İnalcık, "Akdeniz ve Türkler," *Doğu-Batı* 9, 34, (2005-6), 133-71 arası s. 157'de; Parker, *Spain and the Netherlands*, s. 28-33; Daniel Goffman, *Britons in the Ottoman Empire* (Seattle, 1998), s. 98.

desteğini alan bu üç Müslüman devlet Portekizlilere karşı etkili bir savunma başlattılar.[9] Osmanlı sultanı, bu ittifakın liderliğini üstlenmesini halifeliğe alışılmışın dışında bir yorum getirmek suretiyle meşrulaştırıyordu. Şöyle ki tüm Müslümanları savunmaya muktedir en güçlü sultan, soyuna bakılmaksızın halifeliğin meşru sahibi oluyordu. Dolayısıyla, Osmanlı sultanları, İslam dünyasının meşru halifeleri olarak, Hint Okyanusu'nu Portekizlilere karşı korumayı kendi vazifeleri addediyorlardı.

Açe, Johor veya Japara kuvvetleri 1513, 1537, 1539, 1547, 1551, 1568, 1573, 1574, 1575 ve 1587'de Malakka'daki Portekiz kalesine mükerrer saldırılar düzenlediler.[10] Buna ilaveten, Portekizliler Goa, Malakka, Sokotra ve Ormuz gibi önemli merkezleri fethedince, Müslüman tüccarlar ve bunlarla birlikte baharat ticaretinin büyük bir kısmı doğal olarak Açe, Bantam ve Brunei gibi diğer liman şehirlerine taşındı ve bu şehirler bu sayede zenginleşirken, Malakka'daki Portekiz valisi büyük bir gelirden mahrum oldu. 1530'lara gelindiğinde, Sumatra'ya karşı düzenledikleri saldırılar Açe sultanı tarafından püskürtülünce, Portekizliler savunmaya geçti.[11] Ayrıca, son zamanlarda yapılan araştırmalar Osmanlıların, güneydoğu Asya'daki sultanlıklara verdikleri desteği, baharat ticareti yoluyla finanse ettiğini ortaya çıkarmıştır; bu yeni sistemde güneydoğu Asya sultanları Osmanlılara baharat gönderiyor, Osmanlılar ise bunun karşılığında genellikle top, silahşor ve top ustaları tedarik ediyordu.[12] Bu siyaset, müttefiklerine askeri teknoloji ihraç edip bunun ücretini ham madde olarak tahsil eden modern bir süper gücü çağrıştırmaktadır. Teknoloji ve malzeme ihracının güney Asya'ya yasadışı kıymetli maden ihracını engellemek gibi ek bir faydası da vardı ki bu, Roma dönemlerine kadar uzanan çok eski bir yaklaşımdı.[13] Açe sultanı

9 Halil İnalcık, "Introduction: Empire and Population," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 2 cilt. (Cambridge, 1994), 1. Cilt, s. 11-43 arası s. 20'de; Halil İnalcık, "The India Trade," a.g.e. içinde, 1. Cilt, s. 315-63 arası s. 328'de.

10 David K. Bassett, "European Influence in the Malay Peninsula, 1511-1786," *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 33, 3 (1961), *British Malaya, 1824-67* içinde, yeniden bas., ed. L. A. Mills (Selangor, 2003), s. 9-35 arası s. 11-13'te.

11 A.g.e., s.14.

12 Giancarlo Casale, "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49, 2 (2006), 170-98; Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford, 2010).

13 Casale, "Spice Trade," s. 193-4.

1566'ya gelindiğinde, Osmanlı hükümdarına, kendisi ve Maldiv Adaları ile Hindistan Müslümanlarının onu süzerenleri ve hamileri olarak tanıdıklarını haber verince ittifak yeni bir boyut kazandı.[14] Güneydoğu Asya'nın, başta Açe olmak üzere, Osmanlılardan askeri teknoloji desteği alan Müslüman hükümdarları Portekizlilere karşı 1500'lerin ikinci yarısından 1640'lara kadar zorlu bir tehdit teşkil ettiler.[15]

Özetlemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıl boyunca, baş rakipleri İspanya ve Avusturya Habsburglarına, sadece Batı Akdeniz ve güneydoğu Avrupa'da değil, aynı zamanda Hint Okyanusu'nun doğu ucunda da her bakımdan meydan okumaya muktedir bir dünya gücüydü.

Osmanlıların Avrupa siyaseti üzerindeki etkisi ise, görüldüğü kadarıyla, karmaşık bir meseledir. Bir tarafta, padişahların topçu gücüyle desteklenen güçlü ve devasa orduları Habsburgları da çok büyük ordular teşkil etmek zorunda bırakıyor ve bu yüzden onları askeri-bürokratik bir mutlakiyetçiliğe doğru itiyordu. Diğer tarafta, Osmanlıların Habsburg karşıtı güçlere, yani Fransa, İngiltere ve Felemenk Cumhuriyeti'ne verdiği desteğin askeri ve daha önemlisi ekonomik veçheleri vardı: İspanyol orduları üstündeki sürekli Osmanlı baskısı, İspanyolları tekrar tekrar Hollanda'dan çekilmeye mecbur ediyor ve bu da Hollandalılara toparlanma ve isyanı genişletme imkânı veriyordu. İspanyol Habsburglarının yaşadığı güçlükler, uluslararası camianın 1648'de tanıdığı Hollanda Cumhuriyeti'nin oluşumuna yol açtı. Fransa örneğinde ise Osmanlıların I. François'yla (1494-1547) kurdukları ittifak, François'nın V. Karl'a karşı rekabeti sürdürmesini kolaylaştırıyordu ve belki de bundan daha önemlisi, en sonunda 1569'da Fransa Kralı IX. Charles'a (hd. 1560-74) bahşedilen kapitülasyonlar Batı topraklarındaki tüm Venedikli olmayanları Fransız bayrağı altında ticaret yapmaya mecbur ediyordu. Ancak, yaklaşık on yıl sonra, Sultan III. Murad (hd. 1574-95) 1580'de İngilizlere de kapitülasyonlar bahşetti ve bu, İngilizlerin çoğu Osmanlı toprakları yoluyla ihraç edilen İran ipeğinde kârlı bir ticarete başlamalarına imkân verdi; İngilizler, İspanya'ya karşı verdikleri

14 İnalcık, "The India Trade," İnalcık and Quataert içinde, *Economic and Social History*, 1. Cilt, s. 328.

15 Bassett, "European Influence," Mills içinde, *British Malaya, 1824-67*, s. 14.; Portekiz, kraliyet hanedanının 1580'de ortadan kalkmasının ardından İspanyolların dünya imparatorluğunun bir parçası haline gelmişti.

savaşa da doğrudan siyasi destek sağlama arayışındaydılar fakat bu arzuları gerçekleşmedi.

Osmanlı orduları, 1400'lerin ortalarından 1500'lerin ortalarına dek, yüzyıldan fazla bir süre Avrupalı ve Safevi rakiplerinden üstündüler. Dönemimizin sonuna doğru bu sorgulanmaz üstünlük artık geçmişte kalmaya başlarken, Osmanlı ordusu rakiplerininkinden hâlâ çok daha üstün bir ikmal sistemine sahipti.[16] XIV. Louis'nin (1638-1715) bakanları bir Avrupa krallığında, mukayese edilebilir yeterlilikte bir ikmal sistemini ancak bir asır sonra, 1688'de kurabildiler. Osmanlı yetkilileri, temel gıda maddelerini ana ordu güzergâhlarına yakın yerlerde yaşayan köylülerden nakit ödeyerek satın alıyor ve bunları, birbirinden bir günlük yürüyüş mesafesi uzaklıktaki bir dizi mola noktasında depoluyorlardı. Padişah bir sefer planı yaptığı zaman, vezirleri tayin edilen mevkilere erzak nakledilmesi ve bunların yürüyüş halindeki ordulara satılması için emirler çıkarıyorlardı; *sürsat* tabiri bu düzenlemeye işaret ediyordu. Sürsatla ilgili emirler, divanın askerlerin ihtiyacını karşılama ve aynı zamanda üreticilere belli bir kâr elde etme imkânı verme niyetini açıkça belirtiyordu; ikinci niyetin gerçekleşip gerçekleşmemesi merkezi idarenin tayin ettiği fiyatlara bağlıydı.[17] Şayet, devlet tarafından belirlenen fiyatlar piyasadaki fiyatlara yakın idiyse, köylüler gerçekten de belli bir kâr elde etmiş olmalılar; ancak, eğer tersi doğru idiyse, bu tür teslimat üreticiler için bir yüktü. Bununla birlikte, burada incelenen dönem boyunca, bu sistem gayet iyi çalışmıştı ve her şeyden evvel, divanın ücra köylerde kullanabileceği cebir vasıtaları sınırlıydı. Dolayısıyla, üreticileri kendilerine verilen kotaları gerçekleştirmeye özendiren fiyat teşvikleri olması pekâlâ mümkündür.

Bu gözlemler bizi, Osmanlıların askeri gücünün arkasında ne tür bir ekonomik sistemin var olduğu ve bu operasyonların nasıl finanse edildiği sorularını sormaya sevk etmektedir. Şimdi dikkatimizi bu sorulara çevireceğiz.

16 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana, 1988); Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (Londra, 1999).
17 Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul, 1964), s. 93.

İmparatorluğun "bütçeleri:"

Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirleri ve harcamaları

Pek çok bilim adamı Osmanlı ekonomisini kavramsallaştırmaya teşebbüs etmiştir. Esas itibariyle, Marksist fikirler üzerine bina edilen ve temelde tümdengelimci olan Asya Tipi Üretim Tarzını hariç tutacak olursak, ilgili tüm modeller tümevarımcıdır; diğer bir deyişle, bu modeller tarihi gözlemlere dayanarak genellemeler yapmaya çalışırlar. Şimdi, siyasi bağlamı içinde Osmanlı ekonomisi hakkında bilinen gerçeklere odaklanacağız ve ilgili olduğu her durumda bu modellere atıfta bulunacağız.

Ömer Lütfi Barkan'la başlayarak, birkaç bilim adamı, Osmanlıların yıllık muhasebe defterlerini incelemiş ve yayınlamıştır; alanımızda bunlar için "bütçeler" tabirini kullanmak adet haline gelmiştir. Bu muhasebe defterlerinin bir kısmı bir yıldan daha uzun veya kısa dönemlere ait olabilir. En yakın tarihli çalışmalar, daha önceki araştırmaları özetleyen ve bunları Osmanlı bütçelerine ilişkin kendi çalışmalarıyla genişleten Mehmet Genç ile Erol Özvar'ın araştırmalarıdır.[18] Sonuç olarak, artık elimizde Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirleri ve dolaylı olsa da bunları temin eden ekonominin hacmi ve diğer özellikleri hakkında güvenilir bilgiler var.

Çağdaş Avrupalı gözlemcilerin tahminleri iyi bir başlangıç noktasıdır. Osmanlı bütçe verileriyle yapılan bir karşılaştırma bu dış gözlemcilerin verdiği bütçe rakamlarının şaşırtıcı derecede doğru olduğunu göstermektedir; resmi muhasebe rakamlarıyla bunlar arasındaki fark genellikle en fazla yüzde onluk bir marjdan ibarettir. Ancak, harcamalara dair tahminler bu yakınlıkta bir doğruluğa sahip değildir. Sanki Osmanlı yöneticileri Avrupalı gözlemcilerin, muhtemelen onları etkilemek için, gelirler hakkında bilgi sahibi olmasını istiyor ama harcama verilerini gizli tutuyorlardı. Görüldüğü kadarıyla, 16. yüzyıl boyunca, hem gelirler hem de harcamalar, ilki ikincisinden daha hızlı olmak üzere, artmıştı. Harcamalar ancak 1560'lardan sonra daha hızlı bir gelişme göstermeye başladı; yine de toplam harcamalar,1500'lerin sonlarına kadar gelirleri aşmadı ki imparatorluk bu sırada, bitap düşürücü bir savaşın (1593-1606) ortasındaydı. Farklı şekilde ifade

18 Mehmet Genç ve Erol Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi, Kurumlar ve Bütçeler*, 2 cilt (İstanbul, 2006), 1. Cilt.

edecek olursak, 16. yüzyılın büyük kısmında bütçede önemli açıklar görmüyoruz; sadece 1592-93 ve 1597-98 bütçelerinde açık görülmektedir. 16. yüzyılın büyük kısmında, gelirler ortalama olarak aşağı yukarı yıllık 132 ton, harcamalar ise 118 ton saf gümüş civarında dolaşıyordu. Venedik dukasıyla bu meblağlar sırasıyla 3.000.000 ve 2.600.000 dukaya denk geliyordu. Sadece merkezi hazineyi değil, hassa vakıfları ile tımar ve zeametlerden elde edilen hazine-dışı gelirleri de hesaba katacak olursak, 1461'den 1560'a kadar toplam gelirler 11 milyon ile 15 milyon duka arasında değişiyordu. 16. yüzyılın başından ortasına kadar, Osmanlı hazinesi gelirlerini reel anlamda ikiye katlamayı başarırken, harcamalarındaki artışlar bunun yarısı kadar olmuştu.[19]

Kendi başlarına bu rakamlar pek fazla bir şey ifade etmediği için bunları diğer Avrupa devletlerinin maliyeleri ile mukayese etmemiz gerekiyor. Mesela, Osmanlı merkezi hazinesinin yılda yaklaşık 118 tonluk gümüş harcaması İspanyol ve Fransız harcamaları karşısında gölgede kalıyordu. 16. yüzyılın sonlarına doğru İspanyollar 500 tonluk harcama yaparken, Fransızlar 440 ton harcıyordu.[20] Diğer taraftan, Osmanlıların yıllık ortalama 118 tonluk harcaması Venedik'in harcamalarının iki katı kadardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, gücünü batı Akdeniz'den ta Sumatra'ya kadar gösterebildiğini ve aynı zamanda Habsburglara karşı Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya yardım edebildiğini dikkate aldığımızda, bu mukayeseli bütçe verilerinin temsil ettiği paradoksun acilen açıklanması ihtiyacı ortaya çıkıyor.

Bu durumun bir izahı, Osmanlı merkezi hazine verilerinin mahallinde toplanan ve sarf edilen tımar ve vakıf gelirlerini yansıtmadığı gerçeğinde yatmaktadır. Bununla birlikte, 1527 bütçesi bu gelirleri ve harcamaları bütçeye dahil etme ve bu sayede toplamları hesaplama imkânı vermektedir.[21] Buna göre, 1527 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun, merkezi hazine ve aynı zamanda yerel otoriteler tarafından karşılanan toplam harcamaları 306 ton saf gümüşe denk geliyordu.[22] Bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'ya (440 ton) yaklaştırsa da hâlâ kayda değer oranda gerisinde

19 Erol Özvar, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları, 1509-1788," Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler* içinde, 1. Cilt, s. 197-239 arası s. 201-8'de, tablo 47.

20 A.g.e., s.210, tablo 50.

21 Ömer Lütfi Barkan, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953-4), 280-329.

22 Özvar, "Bütçe Harcamaları," Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi* içinde, s. 211.

bırakmaktadır; fark İspanya örneğinde (500 ton) daha da belirgindir. Dolayısıyla hâlâ izah edilmesi gereken bir şeyler var.

Vergi toplama sistemlerinin karşılaştırmalı tahlili de bize yardımcı olabilir. Osmanlı hazinesinin, 16. yüzyılın büyük bir kısmında bütçe fazlası verdiğini belirtmiştik. Mesela, padişahlar, vezirler ve defterdarlar bu dönemin toplam devlet harcamalarını çok kolay bir şekilde finanse edebilmişlerdi. Bu nispeten rahat konumda, kamu finans sistemleri reform yapmaya nadiren ihtiyaç duymuşlardı. Aslında 16. yüzyıldaki Osmanlı kamu finansman sistemi temelde daha önceki asırlardakilerin aynısıydı; bir tarafta mültezimler dolaylı şehir vergilerini tahsil ederken, diğer tarafta tımar sahipleri kırsal vergilerden yararlanıyor ve sipahi olarak bilinen süvari güçlerin personelini kendileri sağladığı için bunları mahallinde askeri hizmete dönüştürüyorlardı. Çok iyi bilindiği üzere, kamu finansmanındaki önemli reformlar genellikle askeri veya siyasi buhranlara cevaben gerçekleşir. Henüz tam merkezileşememiş siyasi sistemlerin birbirleriyle acımasız bir rekabet içinde olduğu ve birinin diğerinin aleyhine kolayca genişleyemediği Batı Avrupa'nın aksine, mutlakiyetçi Osmanlı Devleti feodal Balkanlar'a ve hatta Macaristan Krallığı'na karşı nispeten kolayca genişleyebilmiştir.

Osmanlı genişlemesini kolaylaştıran siyasi etkenler

Dolayısıyla, salt askeri ve mali mülahazalar dışında, başta Osmanlı mutlakiyetçiliği olmak üzere siyasi etkenlere de özel bir dikkat göstermemiz icap etmektedir. Padişah şahsında ezici bir güç topladığı için, 16. yüzyıl Avrupa'sında büyük hayranlık uyandıran bir etkinlik kazanıyordu. Birkaç yıl Türkiye'de dersler veren tanınmış siyasi bilimci Alexander Rüstow, Osmanlı İmparatorluğu'nu zamanının en modern ve ileri mutlakiyetçi gücü olarak görüyordu. Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki Osmanlı mutlakiyetçiliğinin Avrupalı rakiplerinin iki yüzyıl önünde olduğunu ve dolayısıyla Avrupalılar için imrenilen bir model teşkil ettiğini vurguluyordu.[23] Daha spesifik olarak, Ogier Ghiselin de Busbecq (1520-92) gibi 16. yüzyıl gözlemcileri, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir soylular tabakasının olmayışına hayranlık duyuyordu: Padişahın yönetici seçkinleri mevkilerini

23 Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit," s. 203.

ne atalarından miras alabiliyor ne de kendi çocuklarına bırakabiliyorlardı.[24] Bununla birlikte, bu son yargıya varırken, Avrupalı gözlemcilerin zihninde sadece sınırlı bir toplumsal zümre, yani padişahın kulları vardı, zira tacirler ve ulema miras bırakabiliyor ve bırakıyorlardı. Kullara gelince, bunlar varlıklarını tamamen başarılarına borçluydular ve çok büyük bir dikey hareketlilik imkânına sahiptiler. Yabancı gözlemciler ayrıca, Osmanlı Rumlarının, dini farklılıklarına rağmen, iltizam sisteminde çok yüksek konumlara çıkabildiklerini belirtmektedirler. Bu yüzden, kimi bölgelerde Balkan köylüsünün Osmanlı ordularını büyük bir iştiyakla karşılaması şaşırtıcı değildir.

Giovanni Botero (yak. 1544-1617) ve Busbecq'in de içinde bulunduğu, siyasi meseleleri kaleme alan 16. yüzyıl yazarları Osmanlıları modern zamanların Roma'sı olarak görüyorlardı. Machiavelli, mutlakiyetçi Osmanlı padişahının, Batılı feodal lordlarla karşılaştırıldığında sahip olduğu avantajları teslim ediyor ve onu kendi zamanının Fransız krallarının prototipi olarak değerlendiriyordu; bu kavram, XIV. Louis'nin "yeni Soliman" olarak görüldüğü 1600'lerin sonlarına kadar varlığını sürdürdü. Martin Luther de, Almanları, Türkler gibi, kendi imparatorlarına saygı duymaya çağırırken, açıkça, kendi zamanının siyasi düşüncesinde mevcut benzer bir hayranlığa, yani *Türkenbewunderung'a* (Türk hayranlığı) atıfta bulunuyordu. Osmanlı meselelerine iyice vakıf diplomatlar ve seyyahlar, Kutsal Roma İmparatorluğu'nda çeşitli krallar ve prensler arasında haftalarca süren müzakereler ve uzlaşılardan sonra varılan bir kararın Osmanlı sultanı tarafından divanın tek bir celsesinde alınabildiğini naklediyorlardı.[25] Kısacası, Osmanlı hükümdarlarının mutlakiyetçiliği onlara adem-i merkeziyetçi Avrupa'nın içlerine doğru, belli bir süre, kayda değer bir kolaylıkla genişleme imkânı vermiştir.

Buna ilaveten, istimalet olarak bilinen Osmanlı siyaseti de genişlemeyi kolaylaştırmıştır. Her şeyden evvel, Kuran Müslümanlara Hz. Musa ve Hz. İsa'ya ve onların kitaplarına saygı duymayı emreder.[26] Buna uygun olarak, Osmanlılar Hıristiyanlara ve Yahudilere dini özgürlük tanıyorlardı.

24 Augerius Gislenius Busbequius, *Legationis turcicae epistolae quatuor*, ed. Zweder von Martels, Felemenkçe terc. Michel Goldsteen (Hilversum, 1994), s. 103.
25 Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit," s. 202-8.
26 Kuran, III: 3.

Martin Luther, Türklerin herkese dini özgürlük tanırken, papanın bunu yapmadığı gözleminde bulunduğunda, bu çok tartışılan dini hoşgörüyü teyit etmiştir.[27] Üstelik Osmanlılar Hıristiyanlar arasındaki rekabetten, mesela, Venedik ve Macaristan'ın da yayılmacı emeller beslediği Balkanlar'da, ustaca yararlanmışlardır. Şayet rekabet halindeki bu üç güç arasında kazananlar Osmanlılar olduysa, bu mühim başarıyı istimalet siyasetine borçluydular. Ortodoks Hıristiyanlar için, hem Macarların hem de Venediklilerin yayılmacılığı, kendilerini bölücü olarak gören Katoliklerin hâkimiyeti anlamına geliyordu. Oysa Osmanlı padişahları ve vezirleri Ortodoks Kilisesini korumuştur. Bunun bir neticesi olarak Balkan Hıristiyanları, Macarlara ve Venediklilere direnirken, Osmanlılarla işbirliği yapmıştır; bu, Venedik'in savaş beylerinin veya Macar haçlılarının Osmanlıları Balkanlar'dan atma girişimlerinin defalarca başarısızlığa uğramasını açıklayan bir tutumdur.[28] Ayrıca, Habsburglar 1500'lerin sonunda Erdel'de (Transilvanya) bir karşı-reformasyon başlatmaya çalışınca, isyan çıktı ve prenslik Osmanlı yörüngesine geri döndü.[29] Protestanlık Osmanlı yönetimi altında müsamaha görmekle kalmayıp, aynı zamanda yayıldığı için, Kaliningrad/Königsberg'ten Reinhold Lubenau, papanın boyunduruğu altında acı çeken tüm Hıristiyanların Osmanlı topraklarına göç etmemesini bir mucize olarak değerlendiriyordu.[30]

Ancak, gerçekte çok sayıda Hıristiyan, sadece dini hoşgörü için değil, aynı zamanda serflikten kurtulmak için de göç ediyordu. Türklerle savaşmaları için asilzadeler tarafından silahlandırılan Macar köylülerinin 1515'te kendi efendilerinin aleyhine dönmesini, Macar köylülerinin serflikten ebediyen kurtulmasıyla neticelenen korkunç bir iç savaş izledi. Osmanlılar, iki neo-Roma imparatorluğu arasına sıkışmış serhat eyaleti Bosna'da ve Macaristan'da, köylülerin teveccühünü kazanmak için Avusturyalı rakip-

27 Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2 (1951), 103-29; Heath Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos* (İstanbul, 2002); Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit," s. 206.

28 İnalcık, "Empire and Population," İnalcık ve Quataert içinde, *Economic and Social History*, 1. Cilt, s. 15.

29 Meinolf Arens, *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605, Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichsverband* (Köln, Weimar ve Viyana, 2001); Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around It* (Londra, 2004), s. 102.

30 Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit," s. 206.

leriyle başarılı şekilde rekabet ediyorlardı. Bu siyasetin bir parçası olarak, en azından 16. yüzyılın başlarında angaryayı (*corvée*) ve diğer feodal yükümlülükleri kaldırdılar.[31] Hatta Türkler kendi köylülerinin özgür olduğunu ilan ettiği ve çok sayıda Macar ve Hırvat çoktan o yöne doğru kaçtığı için, Macar eşrafi 1551'de Kral Ferdinand'dan köylüleri azat etmesini istemek zorunda kaldı. 1556'da 70.000 kadar köylü Habsburg topraklarını terk edip Osmanlı Bosna'sına geçti. Ancak, buradan insan trafiğinin her zaman tek yönlü olduğu sonucu çıkarılmamalıdır: Osmanlı orduları ilerlerken, bazı Macar köylüler köylerini boşaltıp ortadan kayboluyorlardı ve bunun bir neticesi, Simontornya bölgesindeki köylerin yaklaşık yüzde 20'si mera haline gelmişti. Bununla birlikte, metruk köylerle ilgili bir analiz, ortaçağ savaşlarının tahribatıyla karşılaştırıldığında, Osmanlıların ilerleyişinin kesinlikle o kadar gaddar olmadığını ortaya çıkarmıştır. Üstelik Osmanlı idaresi sağlam şekilde tesis edilince, metruk köylerin yerleşimlerin toplam sayısı içindeki oranı yüzde 3,5'a kadar düşmüştü, zira yeni gelenler zamanla, orduların ilerleyişi karşısında terk edilen çok sayıda köyü iskân ediyorlardı.[32] Aşağı yukarı bir asır sonra, Habsburg otoriteleri hâlâ serflerin Osmanlı topraklarına kaçmasından endişeliydiler. 1645'te, Avusturya güçlerinin kumandanı, askerleri arasındaki köylülerin, mücadelesine düşmandan daha fazla zarar verdiğini itiraf etmek zorunda kalmıştı.[33] Ancak, yine de kraliyet Macaristan'ı 1500'lerde Osmanlı tarafındakinin iki katı nüfusa sahipti –bu da Macar tarihi uzmanlarının ele alması gereken bir problemdir.[34]

Dolayısıyla, sadece mutlakiyetçiliğin tabiatı icabı sahip olduğu verimlilik, tek bir yöneticinin elinde yoğunlaşan ezici güç ve mükemmel bir askeri teşkilat değil, aynı zamanda köylü kesime sağlanan dini hoşgörü ve nispi özgürlük de Osmanlıların Balkanlar'daki ilerleyişini kolaylaştırıyor-

31 Halil İnalcık, "Empire and Population," İnalcık ve Quataert içinde, *Economic and Social History*, 1. Cilt, s. 16, 24.

32 Fikret Adanır, "The Ottoman Peasantries, 1360-1860," *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* içinde, ed. Tom Scott (Londra ve New York, 1998), s. 269-310 s. 287'de; Géza Dávid, *16. Yüzyılda Simontornya Sancağı* (İstanbul, 1999), s. 81-2.

33 Ferenc Szakaly, "Das Bauerntum und die Kaempfe gegen die Turken bzw. gegen Habsburg in Ungarn im 16. - 17. Jahrhundert," *Aus der Geschichte der ostmitteleuropaeischen Bauernbewegungen im 16.-17. Jahrhundert* içinde, ed. Gusztav Heckenast (Budapeşte, 1977), s. 251-66 s. 258'de.

34 Géza Dávid, "Ottoman armies and warfare, 1453-1603," s. 300.

du.[35] Bu etkenlere Hıristiyan ahalinin belli unsurlarına dikey hareketlilik fırsatı sunan meşhur devşirme sistemini de eklemeliyiz. Bu insanların bazıları becerileri ve talihleri sayesinde çok parlak kariyerler elde ediyordu.

Osmanlılar en azından 1400'lerde sadece köylüleri değil, aynı zamanda Balkanlar'ın küçük soylularıyla Ortodoks Kilisesini de Osmanlı yönetimini kabul etmeye teşvik ediyorlardı. Halil İnalcık, idarenin bu aşamada, bölgesine bağlı olarak, tüm tımarların yüzde 3,5 ile yüzde 50 arasında değişen oranlarını Hıristiyan asilzadelere ve kilise kurumlarına tahsis ettiğini göstermiştir. Bununla birlikte, 16. yüzyılda padişahlar görüldüğü kadarıyla bu düzenlemeden vazgeçmişlerdi; belki de, Suriye ve Mısır'ın fethinin ardından bu bölgenin uleması memnuniyetsizliklerini yüksek sesle dile getirince istimalet siyaseti durma noktasına gelmiştir.[36]

Özetlemek gerekirse, bu sosyo-politik etkenler Osmanlıların geniş Balkan topraklarında ilerleyişini nispeten kolaylaştırıyordu ve bunun neticesinde, 1400'ler ile 1500'lerde Osmanlılar vergi tabanlarını sürekli olarak genişletiyorlardı. Aslında, 1500'lerde mali sorunlar yüz gösterince, Osmanlı yöneticileri vergi toplama sistemini ıslah etmektense, gelirlerini artırmak amacıyla, Avrupa'da ilerlemeye devam etmekten ibaret daha kolay seçeneği tercih etmiş olabilirler.[37]

Ancak, Katolik ve Protestan Avrupa'nın hükümdarları ve halkları arasında, kaçınılmaz tepkinin ortaya çıkması çok sürmeyecekti. Evvela, daha önce belirttiğimiz gibi 16. yüzyılda Osmanlılar gayrimüslim tebaalarının haklarını korumaya devam etse de, istimalet siyaseti yavaş yavaş sona eriyordu. Dolayısıyla, Osmanlıların ilerleyişine duyulan iştiyak azalmış olmalıdır.[38] İkinci bir husus, Osmanlı mutlakiyetçiliği merkezi Avrupa hanedanlarının örnek aldığı bir model haline geldi.[39] Aslında, Osmanlı orduları Habsburg'un merkezi topraklarına yaklaştıkça, tehdit ve onları

35 Murphey, *Ottoman Warfare*; Finkel, *The Administration of Warfare*.
36 Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na," Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* içinde, (Ankara, 1987), 1. Cilt, s. 137-84 s. 168'de; Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities*, s. 175.
37 Bu düşünceyi Mehmet Genç'e borçluyum.
38 Lowry, *Fifteenth Century Ottoman Realities*, s. 175.
39 Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton, N.J., 1992), s. 11.

taklit etme saiki de o derece büyüyordu. Osmanlılara karşı birleşik bir cephe kurmak için, Kutsal Roma İmparatorluğu topraklarındaki birçok prens (*Landesfürsten*) merkezileşme ve güç yoğunlaşması için büyük uğraş verdiler ve bunu hatırı sayılır ölçüde başardılar. Viyana Habsburgları ise 1556'da, başından itibaren Osmanlı hükümdarlarına karşı doğu cephesi üzerine odaklanan daimi bir savaş konseyi (*Hofkriegsrat*) kurdular. Dolayısıyla, "Türk tehdidi olmaksızın, Habsburg monarşisinin gerçeğe dönüşmesinin mümkün olmadığı" ileri sürülmüştür.[40]

Osmanlı gelir idaresi: "Finansal devrim" fırsatının kaçırılması

Osmanlıların ilerleyişinin önünde başka ve belki de daha önemli zorluklar vardı, zira mali devrim denilen sürecin bir sonucu olarak, Avrupa şehirleri, prenslikleri ve krallıkları kendi vatandaşlarından çok düşük maliyetle devasa miktarda borç alabiliyorlardı. Batı Avrupa'daki bu iç borçlanma sistemi aslında çok önce, 13. yüzyılda Fransa'nın kuzeydeki şehirlerinde, Flanders ve Tuscany'de başlamıştı; "nevzuhur ulus-devletler" daha sonra bu "sürekli olarak fonlanan iç borç" sistemini başarılı bir şekilde kullanmaya başladılar.[41] Borç "kamusal"dı çünkü bizatihi hükümetin bir sorumluluğuydu. İkinci olarak, ortaçağda acımasızca uygulanan tefecilik yasağından kurtulmak amacıyla, borç, krediler üzerine değil, yıllık sabit getirili hisselerin kaydıhayat satışı üzerine bina ediliyordu. Bu süreklilik şartı borcu "kalıcı" kılıyordu. Son olarak, hükümet bu hisseleri "fonlamak" zorundaydı çünkü ihale edilen yıllık sabit ödemeler için özel vergiler tahsis etmek gibi kanuni bir yükümlülüğü vardı.[42]

Bu düzenlemeler sayesinde, Avrupa devletleri sürekli düşen faiz oranlarıyla çok daha büyük miktarlar borçlanmaya başladılar. 11. yüzyılda Fransa'da, belli ipotekli ödemeler yüzde 100 faiz içerse de, 1152'de Ceneviz yüzde 40'la borçlanabiliyordu ve 1259'a gelindiğinde bu oranı yüzde 8'e düşürmeyi başarmıştı. Venedik 1171'de yüzde 5'le borçlanmaya başladı ve bu düşük oran 1262'de norm haline geldi. En dikkat çekici olanı, bu

40 Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit," s. 202.
41 XXXIX Settimana di Studi'de sunulan tebliğ: John Munro, "The Usury Doctrine and Urban Public Finances in Late Medieval Flanders," *Fiscal Systems in the European Economy*, Prato, 22-25 Nisan 2007.
42 Munro, "The Usury Doctrine."

mütevazı faiz oranlarının uzun vadede piyasaya hâkim olmasıydı. Ceneviz'in kamu borçlanması 1509'da, sadece yüzde 2,8'lik bir faiz oranıyla, 6.440.000 dukaya çıkartıldı.1624'te kazançlar yüzde 1,03'e düştü ki bu 2008 krizinden önceki dünya rekorudur. Yatırımcılar Ceneviz'in kamu borcunu o kadar güvenli görüyorlardı ki nominal olarak şehrin toplam gayrisafi milli hasılasından (GSMH) daha az olmasına rağmen, piyasa buna milli gelirin iki katından fazla bir değer biçiyordu. Osmanlıların ezeli düşmanı Kutsal Roma İmparatoru V. Karl diğer yerlerin yanı sıra Castile'de de borçlanabiliyordu. Castile'in yıllık sabit ödemelerinin adlandırıldığı şekliyle, *juro*'lar kaydıhayat borçluluktan ziyade sürekli borçluluğu temsil ediyordu. Yüzde 10 civarında başlayıp daha sonra 1530'dan sonra yüzde 5'e düşen kazançlar getiriyorlardı.[43]

Kısacası, başarılı Avrupalı hükümetler, çok düşük faiz oranlarıyla kendi hükümranlık alanlarının gayrisafi milli hasılasının iki katı kadar borçlanabiliyordu. Üstelik Ceneviz'in kamu borcunu Osmanlı merkezi hazinesinin toplam gelirleriyle karşılaştırdığımızda, çarpıcı bir gözlemde bulunuyoruz: Venedik dukasıyla ölçtüğümüzde, Ceneviz'in 1509'daki 6.440.000 dukalık kamu borcu Osmanlı merkezi hazinesinin, aynı yılki 1.326.144 Venedik dukası gelirlerinin beş katından fazlaydı.[44] Farklı bir şekilde ifade olacak olursak, Ceneviz hükümeti sadece yüzde 2,8'lik bir faiz ödeyerek, Osmanlı merkezi hazinesinin yıllık gelirinin beş katına tekabül eden bir meblağı borç alabiliyordu –Osmanlı idarecileri ancak 1785'te kendi merkezi hazinelerinin yarısı kadar bir miktarı, o da yüzde 15 ile 19

43 Sürekli borçluluk durumunda borçlu kişi veya kurum almış olduğu borcu kendisine uygun gelen bir tarihte öder veya hiç ödemezdi, bunun karşılığında da yıllık bir irat (*annuity*) öderdi. Yani ödemeleri düzenli ve zamanında ödemek şartıyla anaparayı geri ödemeye mecbur değildi. Alacaklı ise borçluyu belli bir tarihte anaparayı geri ödemeye mecbur edemezdi. Zaten bu yüzden bu yıllık iratlar faiz değildir. Borçlu devlet yıllık iratları düzenli öderse bunlar giderek daha popüler olur, bunlara olan talep, dolayısıyla da fiyatları artar, bunun sonucunda da yıllık getirileri düşerdi. Bu paragraftaki tüm rakamlar şu kaynaktan alınmıştır: James Macdonald, *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy* (Princeton, N.J., 2006), s. 77, 97, 100, 123.

44 Peter Spufford, "Coinage and Currency," *The Cambridge Economic History of Europe*, 3. Cilt içinde: *Economic Organization and Policies in the Middle Ages*, ed. Michael M. Postan, Edwin E.Rich and Edward Miller (Cambridge, 1965), s. 576-602 arası s. 590'da; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul, 1999), s. 65; Doug Prather, "The Ducat," *World Internet Numismatic Society Newsletter* 3, 13 (2004); Erol Özvar, "Bütçe Harcamaları," Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi* içinde, s. 204, tablo 48.

arasında değişen bir maliyetle borçlanabildi.[45] Dahası, kamu borçlanması Ceneviz'den Lübeck ve Hamburg'a tüm Batı Avrupa'da yaygındı.[46] Şehir devletleri, prensler, krallar ve imparatorlar kendi girişimlerini bu yolla finanse ediyorlardı. Kuşkusuz tüm rejimler kamu borçlarını ihtiyatlı bir şekilde yönetiyor değillerdi ve bu noktadaki başarısızlık, bilhassa İspanya ve Fransa'da hanedanların iflasına yol açtı.

Avrupa'daki finansal devrimin bu kazanımı, en önemlisi ordu toplamak olmak üzere birçok şeyi mümkün kılıyordu; aslında iç borçlanma Avrupa'nın savaş faaliyetlerinin hayati bir cüzü halinde geldi. Bunun aksine, Osmanlılar bu büyüklükte mali kaynaklara erişimden yoksundular ve daha 1500'lerin başlarında, batı sınırlarında sarsılmaz bir finansal güçle karşı karşıya geldiler.

Uzun vadeli perspektif: Tahsilat maliyetlerinin artması ve maliyenin bununla başa çıkma çabaları

Bu mukayeseyi tamamlamak için, Osmanlıların kamu finansmanına daha yakından bakacağız fakat bu meselenin barındırdığı sorunları ayrıntılarıyla izah edebilmek için bu bölümün başında tayin edilen 1606 sınırlamasının ötesine geçmemiz gerekecek. 16. yüzyıl boyunca, Osmanlıların temel kamu finansman yöntemi geleneksel iltizam sistemiydi. Bu usul, Avrupalı anlamıyla gerçek bir iç borçlanma değil, aksine vergi tahsilatının özelleştirilmesiydi: Maliye kamuya açık bir müzayede yaparak bazı vergileri toplama hakkını en yüksek teklifi verene, yani mültezim denilen girişimciye devrediyordu. Mültezimler, tahsisatlarını süresiz bir zaman dilimi için alıyor olsalar bile idare herhangi bir zaman bu imtiyazı, daha yüksek bir miktar ödemeyi taahhüt eden bir rakibe aktarabilirdi. Şayet mevcut mültezim yaptığı ödemeyi yeni teklifin düzeyine çıkaracak olursa, işini sürdürebilirdi. Diğer türlü, hazine ödenmesi gereken parayı mültezimin vergilerini topladığı günlerin sayısına (kıst el-yevm) göre

45 Mehmet Genç, "Esham," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ. (Ankara, 1995), 11. Cilt, s. 376-80 s. 378-9'da.
46 Hans-Peter Baum, "Annuities in Late Medieval Hanse Towns," *Business History Review* 59, 1 (Bahar 1985), 24-48; Marc Boone, K. Davids and P. Janssens (ed.), *Urban Public Debts: Urban* Governments and the Market for Annuities in Western Europe (14th-18th Centuries) (Turnhout, 2003).

hesaplardı. Giden mültezim hesaplarını kapadığı vakit, yeni hak sahibi iltizamı devralırdı.[47]

Vergileri bu sistemle toplamanın devlet hazinesine maliyetini hesaplamak çok zordur. Ancak, genel itibariyle, açık artırmalar ne kadar rekabetçi olursa, hazinenin tahsil ettiği meblağlar o kadar büyük oluyordu. Yine de 16. yüzyılın sonlarına doğru, tersi yönde bir eğilim saptıyoruz: Artık çok sayıda iltizamın kazancının "donmaya" başladığını görüyoruz. 1600'lerin başlarında, bu "donmuş" iltizamların sayısı artmaya devam etti ve yüzyılın ortalarına gelindiğinde, tüm iltizamların yüzde 31'i bu durumdaydı.[48]

Az önce tasvir edilen anormalliğin muhtemel bir açıklaması Osmanlı maliyesinin kargaşalı 1580'lerden itibaren riskten kaçınmasıdır, zira rekabetçi açık arttırmalar genellikle ekonomik konjonktürü yansıtır. Ekonomi büyüdüğü zaman, müstakbel mültezimler rekabete giriyor ve daha yüksek miktarlar ödemeyi taahhüt ediyorlardı. Ancak, bunalım zamanlarında, bunun tersi meydana geliyor ve hazineye daha düşük teklifler geliyordu. Askeri sınıflara karşı sabit yıllık yükümlülükler dikkate alındığında, bu iniş çıkışlar devlet yönetimini son derece rahatsız etmiş olmalıdır. Neticede, maliye yetkilileri askeri sınıfın belli mensuplarıyla bir mutabakata varmış ve yıllık sabit ödemeler karşılığında, bu kişilere, özellikle kendilerine tahsis edilen vergi kaynaklarının gelirlerini toplama izni vermiş olabilirler. Başka bir deyişle, hazineye sabit bir meblağı ödedikten sonra, bu askeri kişiler ya da vergi tahsildarları istediklerini talep etmekte özgürdüler; elbette en azından ilke olarak padişahın kanununda sabitlenen vergi oranlarına tabiydiler. Mültezimler, bu oranı aştıklarında Osmanlı tebaası, hükümdarlarına şikâyette bulunabiliyor ve bulunuyorlardı fakat zararlarının hangi sıklıkta tazmin edildiğini bilmiyoruz.[49] Aynı şekilde, toplanan vergilerin yüzde kaçının gerçekten merkezi hazineye ulaştığını ve yüzde kaçının mültezimlerim elinde kaldığını da bilmiyoruz. Bunun bir sonucu olarak, Osmanlı vergi tahsilatının bu dönemdeki kesin maliyetini hesaplayamıyoruz. Ancak,

47 Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul,1983), s. 22.
48 Murat Çizakça, *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe* (Leiden, 1996), s. 143.
49 Hans Georg Majer (ed.), *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikayet Defteri) vom Jahre 1675* (Viyana, 1984); Suraiya Faroqhi, *Coping with the State* (İstanbul, 1995).

kuşkusuz hazine, "donmuş" iltizamların sayısı sürekli olarak yükseldiği zaman para kaybediyordu.[50]

Bununla birlikte, bundan biraz daha sonraki bir dönem için, vergi tahsilatının maliyetini "feragat edilen gelir" şeklinde yaklaşık olarak hesaplayabiliriz ve veri yokluğunu dikkate alırsak, bu rakamlar bize en azından gerçek değerlere yakın bir tahmin yapma imkânı vermektedir. 1695'ten sonra, hazine kaydıhayat iltizam sistemine (malikâne) geçti.[51] Müteakip yıllarda kamudan toplanan 100 guruşun sadece 24 guruşu hazineye ulaşıyordu. Dolayısıyla, vergi tahsilatının maliyeti yaklaşık yüzde 75'ti; bu, sadece hazine için değil, vergi mükellefleri için de büyük bir kayıptı, zira hazine birçok vakada açıkları başka vergilerle telafi etmek zorunda kalıyordu.[52] Ne var ki Avrupa'nın batısı ve güneyinde, krallar ve prenslerin ülke içi borç alma maliyeti yüzde 3'e kadar düşüyordu. Aslında, vergi tahsilatının maliyetini, Batılı bir hükümdarın iç borçlanma için ödediği faiz oranına ilişkin kabaca bir tahmin olarak "feragat edilen vergiler" şeklinde ele alacak olursak, Osmanlıların aşırı derecede yüksek ve dezavantajlı oranlarda borçlandıkları sonucunu çıkarırız.

Bu gelişmeleri bir perspektife oturtmak için 1700'lere kısaca bakmamız kaçınılmazdır. Felaketle sonuçlanan başka bir savaştan (1768-74) sonra, Osmanlı hükümeti "feragat edilen vergi" miktarını düşürmek için mali sisteminde büyük bir yeniden teşkilatlanmaya girişti. Bu bağlamda (1775'te), maliye yönetimi nihayet mukataa hisseleri (esham) sistemine geçti; bu yeni düzen belli mukataaların gelirlerindeki kamu hisselerinin satılmasını ve dolayısıyla tek başlarına bir iltizam veya malikâne için teklif veremeyen küçük yatırımcıların tasarruflarından yararlanılmasını içeriyordu. Osmanlı hükümeti, bu araç sayesinde, borçlanma maliyetini kayda değer oranda düşürmeyi başardı.[53]

Şimdiye kadar ele alınan üç vergi tahsilat sisteminden (iltizam, malikâne ve esham) Avrupa'nın iç borçlanma biçimlerine en benzer olanı

50 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 140-5.

51 Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi," Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi* içinde, (İstanbul, 2000), s. 99-153.

52 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 166.

53 Genç, "Esham," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 376.

eshamdı. Aslında, özel beratlarla çıkarılan ve belli bir kişinin adına kaydedilen ilk mukataa hisseleri, en çok, kaydıhayat şartıyla ödenen yıllık taksitleri ifade eden Felemenk *lijfrenten* sistemine benziyordu. Ancak, hazine belli bir şahsa isnat eden bir belge, diğer bir tabirle berat olmaksızın esham çıkardığı zaman, mukataa hissesi, fiilen hamilinin hissesi haline geliyordu. Bu hususiyet, eshamı, daimi olarak karşılığı bulunan Felemenkçe *erfelijk renten* sistemine oldukça yaklaştırıyordu. "Yatırımcıya kaydıhayat tahsis edilen" eshamdan, tahsisatın birkaç ömür sürmesi anlamına gelen "beratsız" eshama geçiş, bu enstrümana rağbeti fazlasıyla artırdı ve aynı zamanda Osmanlı maliyesinin borçlanma maliyetini yüzde 18-19'dan yüzde 8'e kadar düşürdü.[54]

Özetlemek gerekirse, Osmanlı İmparatorluğu kamu finansmanı alanında çok önemli bir dezavantajla mücadele ediyordu: 16. ve 17. yüzyıldaki Avrupa rejimleriyle kıyaslandığında, hazinenin borçlanma maliyeti aşırı yüksekti. Daha kesin bir dille ifade edecek olursak, Osmanlı idaresi 1500'lerde hâkim olan iltizam sistemiyle borçlanma bile yapamıyor, sadece vergi toplama hakkını özel girişimlere devrediyordu. Az önce gördüğümüz üzere, gerçek kamu borçlanması, burada ele alınan dönemin bitişinden iki yüzyıl ve Batı Avrupa'dan yaklaşık beş yüzyıl sonra esham sistemine geçilmesiyle ancak 1775'te başladı

Mali verimsizliğin nedenleri

Şimdi, 1500'lerin maliyesinin, 1600'ler ve 1700'lerdeki haleflerinin uzun ve zorlu savaşlardan kaynaklanan ağır baskının altında tasarlamak durumunda kaldığı çözümleri neden benimsemediği sorusunu cevaplamamız gerekiyor. Aklımıza gelen ilk cevap, Osmanlı seçkinlerinin ve özellikle ulemanın mukataa hisselerini faiz olarak görmüş olabileceğidir. Eğer bu doğruysa, mesela, İslam şeriatının uygulanmasına büyük vurgu yapan Kanuni Sultan Süleyman'ın idaresi için mukataa hisselerini mali sisteme dahil etmeyi düşünmek dahi neredeyse imkânsızdı. Daha fazlasını öğrenmek için, İslam hukuku perspektifinden neyin tam olarak riba, tefecilik veya faiz teşkil ettiğine bakmamız gerekiyor.

54 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 186; Munro, 'Usury Doctrine'; Genç, "Esham," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, s. 379.

Evvela, ulema ribayı söz konusu krediye eklenen, önceden belirlenmiş bir fazlalık olarak tanımlar. Ayrıca, bir işlemin riba teşkil etmesi için şu üç şartın birlikte gerçekleşmesi gerekir: (1) borç verene kredi olarak alınan sermayeye ilaveten iade edilecek fazlalık veya artık para; (2) bu fazlalığın zamanla bağlantılı olarak tespiti; (3) bu fazlalığın kredi anlaşmasında şart koşulması.[55] Şimdi, esham sisteminde bir mukataa hissesini satın alan şahsın ne kadar yaşayacağı bilinmediği için, bir fazlalığın oluşacağına dair hiçbir kesinlik söz konusu olamaz; kendi başına bu gerçek üç şartın tamamını boşa çıkarır. Buna ilaveten, borç alan olarak maliyenin eshamın bedelini ödeyerek geri almasını zorunlu kılan herhangi bir şartın olmayışı kredinin temel özelliğini ortadan kaldırır ve birinci ile üçüncü şartları ihlal eder. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, hükümet parasını ödeyerek esham hisselerini geri alabilirdi ancak bunu yapmaya hiçbir şekilde mecbur değildi. Dolayısıyla gelir hisseleri kredi değildi ve İslam hukukuna göre, kredinin söz konusu olmadığı yerde tefecilik de söz konusu olamaz.[56] Kısaca, esham tefeciliğe girmediği için, faiz yasağı, iç borçlanmanın Osmanlı ekonomisine sokulmasının önünde bir engel teşkil etmiş olamaz.

İç borçlanmanın sisteme geç girmesinin ikinci bir izahı, şu basit gerçek olabilir: Osmanlılar buna gerçekten ihtiyaç olduğunu düşünmüyorlardı. Daha önce, Osmanlıların 1400'lerin sonlarında ve 1500'lerin başlarında Balkanlar'da nispeten rahat bir şekilde ilerleme ve dolayısıyla fetih sayesinde vergi tabanlarını genişletme becerilerine değinmiştik. Yabancı gözlemciler, Osmanlılar için savaşın Avrupalı rakiplerine kıyasla çok daha ucuza geldiğini işaret etmişlerdir.[57] Hatta Venedikli bir diplomat, 1640'lar gibi geç bir tarihte sultanın, hazinesinden tek bir akçe dahi harcamadan 200.000 kişilik bir süvari birliğini muharebe meydanına çıkarabildiği gözleminde bulunmuştur.[58]

Üçüncü bir muhtemel açıklama konuya yaklaşımla ilgilidir. Mutlakiyetçi hükümdarlar yönettikleri topraklardaki tüm varlıkları kendilerinin

55 Abd al Mun'im Mahmud al Qusi, "Riba, Islamic Law and Interest," doktora tezi (Philadelphia: Temple Üniversitesi, 1981-2), s. 122.
56 Genç, "Esham," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s. 377-9; Al Qusi, "Riba," s. 122.
57 Faroqhi, *Ottoman Empire and World around It*, s. 108.
58 Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 36.

addetme eğiliminde olduklarına göre, tebaalarından borç almayı neden düşünsünler?[59] Bu zihniyet sorunu, üzerinde cidden durulmayı hak ediyor. Bu bakış açısını kabul edecek olursak, 1500'ler boyunca Batıda çok büyük bir hayranlık uyandıran Osmanlı mutlakiyetçiliği –ve onun bir neticesi olan mutlakiyetçi zihniyet– aslında görüldüğü kadarıyla kendi sonunun tohumlarını kendi içinde taşımıştır, çünkü tarih uzun ve çok uzun vadelerde, daha geniş siyasi katılıma imkân veren devletlerin mutlakiyetçi devletlere galebe çalma eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur. Daha geniş bir halk zümresinin siyasi karar verme süreçlerine katılmasına izin veren, hukuk devleti ilkesine göre yönetilen rejimler kendi kamuoylarından borç alma söz konusu olduğunda daha iyi bir durumdadırlar ve bu gerçek başarılarında çok önemli bir rol oynamıştır.[60] Ortaçağdaki Felemenk veya İtalyan şehir devletleri ve 17. yüzyılda İngiltere'de monarşi, hepsi, kredibiliteleri hususunda tüccar loncalarını veya parlamentoyu ikna etmek zorunda kalmışlardır ve bu, tebaanın mülkiyet haklarının tanınmasına ve kamu finansman idareleri katında, genellikle tüccarlardan müteşekkil borç verenlerin ihtiyaç ve kaygılarına yönelik bir hassasiyete yol açmıştır.

Aslında, devlet vatandaşlarından borç aldığı ve bunu tekrarlamak arzusunda olduğu zaman, bir çıkar kesişmesi ortaya çıkmaktadır ve bu durum devlet yönetimini borç verenlerin ihtiyaçlarına daha duyarlı yaklaşmaya sevk etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, bunun aksine, ticaret camiasının ihtiyaçlarına yönelik herhangi bir duyarlılığı ancak ara sıra gözlemlemekteyiz. Şayet ticari çıkarlar Osmanlı Devleti için bir öncelik değildi ise, öncelikli olan neydi? Sultanların iktisadi siyasetinin üzerine bina edildiği temel taşlar nelerdi?

"Uzun vadede" Osmanlı iktisadi siyaseti

Bu meselelerin en önemli uzmanlarından biri olan Mehmet Genç, Osmanlıların resmi siyasetini "provizyonizm (iaşecilik), fiskalizm ve tradisyonalizm (gelenekçilik)" şeklinde tarif etmiştir.[61] Yazar, "provizyonizm" kavramıyla ordu ve donanma ile saray-ı hümayun ve Osmanlı başkentinin

59 Macdonald, *Free Nation*, s. 6-7.
60 A.g.e.
61 Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," Genç, *Devlet ve Ekonomi*, s. 43-53.

sakinlerinin ihtiyaçlarına yönelik çok kuvvetli bir kaygıyı kastetmektedir. Bu bağlamda, idarenin temel amacı sultanın hizmetiyle meşgul insanlar ile İstanbul sakinlerinin gerekli mal ve erzakı almalarının teminat altına alınmasıydı; bu amaçla, hükümet çoğu kez söz konusu emtiayı piyasa düzeyinin çok altında fiyatlarla temin ediyordu. "Fiskalizm," gelecekte çok daha yüksek gelirler sağlayabilecek üretimi veya ticareti artırmak için belli gelir türlerinden feragat etmeyi tavsiye edebilecek uzun vadeli bakış açısını göz ardı ederek, kısa vadede gelirleri azami düzeye çıkarmak yönündeki baskın kaygıyı temsil etmektedir. Genç, "tradisyonalizm" terimiyle, Osmanlı idaresinin eski uygulama (adet-i kadime) inancına atıfta bulunmaktadır; buna göre, adet-i kadime kendi başına bir meşruiyete sahipti, ondan sapmak ise her zaman sorunlar çıkarıyordu. Her şeyden önce, kadim uygulama Osmanlı girişimi dahilindeki toplumsal zümrelerin muvazenesini teminat altına alıyordu ve "bidatlar" bu muvazeneyi tehlikeye atabilirdi.

Bu yaklaşım hangi açıdan "tipik Osmanlı"yı yansıtıyordu? Genç, eleştirilere cevap verirken, muhtelif zamanlarda muhtelif şehirler ve imparatorlar aslında benzer siyasetleri tatbik etmiş olsalar dahi, Osmanlı uygulamasının, 16. yüzyılın ortalarından 1850'lere kadar üç yüz yıl boyunca istikrarını koruması bakımından eşsiz olduğunu ileri sürmüştür. Mesela, "provizyonizm"e bu tür tutarlı bir bağlılık, Osmanlı otoritelerinin genel itibariyle ihracatı engellediği ama ithalata izin verdiği hatta teşvik ettiği anlamına gelmektedir.

Yeni ve çarpıcı bir araştırmaya göre, bu mülahaza o kadar uzun ömürlüydü ki 16. yüzyıla ait bulgularımızı bir perspektife oturtabilmemiz için bir kez daha 1606'nın ötesine, hem de çok ötesine, bakmamız icap etmektedir. Murat Metinsoy yakın tarihli bir çalışmada, II. Dünya Savaşı sırasında cumhuriyet dönemi hükümetince benimsenen politikaların, Osmanlı İmparatorluğu'nun şu anda ele aldığımız klasik çağının tipik provizyonist ve fiskalist politikalarıyla çarpıcı bir benzerlik taşıdığını göstermiştir.[62] Durum gerçekten böyle idiyse, antik Roma'dan II. Dünya Savaşına kadar uzanan bir süreçte Akdeniz dünyası dahilinde izlenen iktisadi politikalarda dikkat çekici bir devamlılıkla karşı karşıyayız ve Mehmet Genç'in gözlemlemiş olduğu istikrar, görüldüğü kadarıyla, bu yazar tarafından

62 Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye* (İstanbul, 2007), s. 150-75.

tasavvur edilen üç yüz yıldan bile daha uzun sürmüştür. Şevket Pamuk, çok kısa bir süre önce, bu hipotezi teyit eden başka deliller keşfetmiştir. Pamuk, on iki Batı Avrupa ülkesinin ortalamasına kıyasla, Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye'de kişi başına düşen gelirin 17. yüzyıldan itibaren istikrarlı bir şekilde düştüğünü, bu eğilimin ancak 1980'lerden sonra tersine döndüğünü ortaya çıkarmıştır.[63]

Nispi gelirde görülen bu devamlı düşüş çok büyük bir ihtimalle, Osmanlıların ve daha sonra Cumhuriyet hükümetlerinin istikrarlı bir şekilde tatbik ettikleri iktisadi politikaların bir sonucu olarak meydana gelmiştir, zira üreticilerin ve ülke tüccarlarının içinde bulunduğu zor duruma karşı sergilenen uzun süreli duyarsızlık ekonomik durgunluğa yol açmış olmalıdır. Hepsinden önemlisi, bu insanlar büyük oranda, Osmanlı sınırlarının ötesinde satış noktaları bularak pazarlarını genişletebilecek durumda değillerdi. Bu, böyle olmak zorundaydı, çünkü ihracat yerel pazarlardan mal çekilmesi demekti ve bu yüzden, seçkin zümre bu tür girişimlerin önüne geçmeye çalışıyor ve zaman zaman bunu tümden yasaklıyordu. Bunun aksine, ithalat, piyasalara dışarıdan mal ilave edilmesi demekti ve bundan dolayı hükümetten teşvik görüyordu. Kendi içinde bir paradoks barındıran –bizim perspektifimizden– bu tutumun nedeni şuydu: Gözlemlediğimiz üzere, Osmanlı idaresinin nazarında silahlı güçlerine, saraya ve İstanbul'a mal ve erzak temini her şeyden önemliydi.[64]

Buna ilaveten, Osmanlı Devleti'nin siyaseti, hâkimiyeti altındaki toprakların piyasalarını yeni yükselen Avrupa güçleri açısından çok önemli kılıyordu –başka bir şekilde diyecek olursak, Osmanlılar, korumacı politikalardan dolayı nefessiz kalan Avrupa'ya hayati önemi olan pazar çeşitliliğini sağlıyordu. Tüm sınırların katı bir denetime tabi olduğu ve ithalatın mutlak minimumla sınırlandırıldığı merkantilist bir kıtada, muazzam bir genişliğe

63 A.g.e.; Şevket Pamuk, Jan Luiten van Zanden, "Standards of Living," *Cambridge Economic History of Modern Europe* içinde, 1. Cilt, 1700-1870, ed. S. Broadberry ve Kevin O'Rourke (Cambridge, 2010), s. 217-24.

64 Michael McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300-900* (Cambridge, 2001), s. 87-91; Murat Çizakça, "Mehmet Genç ile Beraber İktisat Tarihi Araştırmalarında Geçen Bir Otuzbeş Yıl," *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: H. İnalcık, H. Sahillioğlu, M. Genç ve İ. Ortaylı*, ed. Alper Ceker ve Erol Özvar (İstanbul, 2006), s. 102-7; Halil İnalcık, "The Cifthane System: The Organization of Ottoman Rural Society," İnalcık ve Quataert, *Economic and Social History* içinde, 1. Cilt, s. 143-54.

sahip, açık Osmanlı pazarları dikkatten kaçmış olamaz. Osmanlı ekonomi düşüncesini inceleyen tarihçiler uzun bir süredir, Osmanlı Devleti'nin ne serbest piyasa liberalizmine ne de merkantilizme meylettiklerini bilmektedirler. Bu, bilgi yoksunluğundan kaynaklanan bir şey değildi: 1600 ve 1700'lerin ünlü Osmanlı tarihçilerinden Mustafa Naima merkantilizme gayet vâkıftı ve hatta bunu destekliyordu; ancak, bu yönde herhangi bir etkisi olmadı.[65] Merkantilistler ekonomideki bulyon [külçe altın/gümüş] miktarını azamiye çıkarmayı amaç edinirken, Osmanlı Devleti ihtiyaç mallarının toplam arzını azamiye çıkarmayı amaçlıyordu.[66] Bunun sonucunda, iktisadi politikalar arasında ciddi farklar ortaya çıkıyordu: Merkantilistlerin fikirlerini benimsemiş Avrupalı hükümdarlar ihracatı teşvik edip bulyon çıkışını asgariye indirmek için ithalatın önüne geçmeye çalışırken, Osmanlılar ihracata mani oluyor ve pazarlarında mevcut mal arzını azamiye çıkarmak için ithalatı teşvik ediyorlardı. Dolayısıyla, ihracat destekçisi Avrupa merkantilizmiyle ithalat destekçisi Osmanlı sistemi arasında, ters anlamda da olsa, mükemmel bir uyuşma vardı! İnalcık'ın öne sürdüğü üzere, padişahlardan kapitülasyon elde etmenin Avrupa'nın yeni tebarüz eden merkantilist devletleri için bir *conditio sine qua non* (olmazsa olmaz) haline gelmesinin nedeni budur. Merkantilizme sıkı sıkıya bağlı olan ülkeler birbirlerinden ithalatı asgariye indirmeye çalışırken, Osmanlıların Cezayir'den İstanbul'a uzanan muazzam genişlikteki pazarlarında bu tür hiçbir kaygıları yoktu.[67]

Bu iddialar açısından, İngiltere ikna edici bir örnek işlevi görebilir. 1660'larda bile, Londra menşeli toplam ihracatın yüzde 48'i Akdeniz'e giderken, diğer tüm Avrupa limanlarına yüzde 43'ü, Kuzey Amerika'ya ise sadece yüzde 9'u gidiyordu.[68] Dolayısıyla, 17. yüzyılda, İngiliz tacirler için Akdeniz, Kuzey ve Batı Avrupa'nın tamamından daha önemliydi. Ne yazık ki, Akdeniz'e giden İngiliz mallarının ne kadarının Osmanlı topraklarına ulaştığını bilmiyoruz. Ancak yine de, yerel ekonomin ilk kez sıçrayışa geçtiği 17. yüzyı-

65 Ahmed Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması* (İstanbul, 2000), s. 114.
66 Bu noktayı, Mehmet Genç'e borçluyum.
67 İnalcık ve Quataert, "General Introduction," İnalcık ve Quataert içinde, *Economic and Social History*, 1. Cilt, s. 1-6 s. 3'te.
68 Richard T. Rapp, "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony," *The Journal of Economic History* 35, 3 (1975), 499-525 arası s. 502'de.

lın sonlarında Osmanlı piyasalarının İngiliz ticareti için ana faktörlerden biri olması muhtemeldir. Osmanlı ticaretinin Londra tüccarlarının refahı açısından sahip olduğu önemden ötürü İstanbul'a bir İngiliz sefiri görevlendirmek İngiliz İç Savaşının rakip tarafları için hayati önemdeydi.[69]

Buna ilaveten, Osmanlı liman şehirlerinin serbest piyasa şartlarına göre işlemesinin yanı sıra Avrupalı tüccarlar padişahların bahşettiği kapitülasyonların (ahidname) koruması altındaydı. Yabancı tacirler, bu çok kıymetli belgeye sahip olunca, en azından ilke olarak, Osmanlının iç kesimlerine serbestçe girebiliyorlardı. Bu faydaları yüzünden hem Fransa ve İngiltere hem de Hollanda Babıâli'den, tüccarlarına padişahın mülkündeki pazarlara güvenli bir şekilde erişme imkânı sunan ahidnameler elde etmek konusunda pek istekliydiler.

O sırada Batıda hâkim olan durumla kıyasladığımızda, bu nispeten serbest erişimin önemini bihakkın teslim edebiliriz. Venedik, Ancona, Livorno (Leghorn) ve belki de Bari gibi "açık limanlar" (*porti franchi*) dışında, 16. yüzyılda İtalya Müslüman tüccarlara kapalıydı. Bu limanlar içinde, Venedik muhtemelen en önemlisiydi. 1570'in sonunda, burada 75 kadar faal Müslüman tüccar mevcuttu ve şehir, görüldüğü kadarıyla, 1620'lere kadar çok sayıda Osmanlı tüccarını cezbetmeye devam etti.[70] İtalyan tarihçisi Elena Brambilla'ya göre, her ne kadar *porti franchi*'lerde inançlarından bağımsız olarak tüm tüccarlar ticaret yapabiliyor olsalar da şayet Müslümanlar, Katolik İtalya'nın iç kesimlerinde yakalanacak olurlarsa, kâfir oldukları için aleyhlerinde dava açılıyordu. Vaftiz edilmedikleri için, hükümetler ve şahıslarca yurttaşlık hakları olmayan gayri-şahıslar olarak görülüyor, kelimenin tam manasıyla insan yerine konulmuyorlardı.

Osmanlıdaki durumun aksine, Müslüman tüccarların *porti franchi*'leri ziyaret edebilmeleri, istisnai bir alan teşkil eden özel yasal düzenlemeler sayesinde mümkün oluyordu; mesela, Livorno'ya erişim, Tuskani'nin Büyük

69 Ralph Davis, "English Imports from the Middle East," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. Michael A. Cook (Oxford, 1970), s. 193-206 arası s. 199'da; Goffman, *Britons*. Ayrıca bkz. Pamuk, "Estimating GDP per capita."

70 Cemal Kafadar, "A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), aynı çalışma şu isimle de yayınlanmıştır: *Raiyyet Rüsumu: Essays Presented to Halil İnalcık*, ed. Bernard Lewis ve diğ. (Cambridge, Mass., 1986), s. 191-218 arası s. 200, 203'te.

Dükü I. Ferdinand'ın 1571'de yürürlüğe koyduğu *Constitution Livornina* (Livorno Anayasası) ile mümkün olmuştu.[71] Görüldüğü kadarıyla burada iki karşıt güç oyuna dahildi: Katolik Kilisesi, Müslüman ve Yahudi tüccarları yasaklayan düzenlemeleri yürürlüğe koyarken, seküler hükümetler bunları hoş karşılayan yasalar çıkarıyorlardı. Ancak, Venedik'te bile halkın tutumu o kadar hasmaneydi ve Müslüman tacirlerin uğradığı tacizler o boyuta ulaşmıştı ki yetkililer duruma müdahale etmek zorunda kalmışlardı. Ağustos 1594'te, "Türk" tüccarlara her kim zarar verirse, ağır cezalara maruz kalacağı ve bu kişilerin sürgün edilebileceği, hapse atılabileceği ve hatta asılarak idam edilebileceği ilan edildi.[72] Papa IV. Paul 1555-6'da papalığa ait liman şehri Ancona'da kendi dinlerine geri dönen vaftiz edilmiş Yahudilere (Marronolar) karşı birtakım önlemleri yürürlüğe koyup bu insanlara zulmetmeye başlayınca, şehir evrensel boyutta bir Yahudi boykotuyla karşı karşıya kaldı. Bu arada, Pesaro kenti, sadece Yahudileri değil Türkleri, Yunanlıları ve Ermenileri de kapsayan Levantlı tüccarları hoş karşılayan yasalar çıkarak Ancona'nın düşüşünden istifade etmeye çalışıyordu.[73]

Osmanlı rejiminde sermaye oluşumu

Diğer çoğu toplumda olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da sermaye oluşumu ve zenginleşme açısından en büyük potansiyele sahip kesim tüccar sınıfıydı; ne var ki, siyasi düzen tüccarların bu potansiyellerini gerçekleştirmesine fiilen engel oluyordu. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ekonomisinin "proto-pseudo-sosyalist" olduğunu öne sürmek istiyorum: Burada "proto-sosyalist" tabirini tercih edeceğim, zira sosyalizmin bu özel biçimi Karl Marx'tan asırlar önce ortaya çıkmıştı. Dahası, burada söz konusu olan bizim bugün bildiğimiz anlamdaki sosyalizm değil, pseudo-sosyalizm idi, çünkü, Marksist sosyalizmin aksine, sınıf çatışması üzerine bina edilmemişti. Bunun aksine, Osmanlı siyasal

71 Profesör Elena Brambilla'yla 17 ve 22 Mart 2007 tarihlerinde yapılan yazışma; Mouradgead'Ohsson, *Allgemeine Schilderung des Othomanischen Reiches*, kısaltılmış terc. Christian Daniel Beck, 2 cilt (Leipzig, 1788-93), s. 301; Kafadar, "A Death in Venice," s. 196.

72 Gad Gilbar, "Muslim Tujjar of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century," 21-25 Ağustos 2006'da Helsinki'de düzenlenen XIV. Uluslararası Ekonomi Tarihi Kongresinde (International Economic History Congress) sunulan tebliğ.

73 Kafadar, "A Death in Venice," s. 198.

rejiminin yöneticilerinin, rejimin, bazen kolaylık amacıyla "sınıflar" olarak adlandıracağımız farklı bileşenleri arasındaki uyumu muhafaza etmeleri gerekiyordu. Osmanlı Devleti, bu uyumu korumak için tüccar sınıfına karşı baskı uyguladı ve sonunda onu nefessiz bırakıp boğdu. Dolayısıyla, Osmanlı sistemi kuramda sosyalist olmasa dahi uygulamada "proto-pseudo-sosyalist" idi.

Kimi tarihçiler, 16. yüzyıl Osmanlı siyasi ekonomisi için Karl Marx tarafından 1800'lerin ortalarında icat edilen bir terimi kullandığım için beni eleştireceklerdir. Ancak, burada amacım Adam Smith'ten önce de kapitalist veya sözde-kapitalist düzenler mevcut olması gibi Marx'tan çok önce de "proto-pseudo-sosyalist" bir Osmanlı sisteminin mevcut olduğunu ileri sürmektir. Aslında, bu durum, Osmanlı siyasi ekonomisi üzerine yapılan tüm çalışmaların öncüsü rahmetli hocam Ömer Lütfi Barkan'ın da dikkatinden kaçmamıştır, zira kendisi muhtemelen, yaklaşık 70 yıl önce, bu sistemi "bir nevi harp sosyalizmi" şeklinde tasvir ederek "sosyalizm" kavramını Osmanlı sistemine uygulayan ilk isimdi.[74] Buna ilaveten, son zamanlarda Traian Stoianovich ve aynı şekilde Halil İnalcık ile Donald Quartaert 1300 ile 1800 arasındaki dönemde hâkim olan ekonomik sistemi tavsif etmek için çok yakın bağlantılı bir kavramı, yani "kumanda ekonomisi" terimini kullanmaktadırlar.[75]

Farklı toplumsal zümreler arasındaki uyumu devam ettirebilmek için ve daha önce atıfta bulunulan "gelenekçilik" mucibince Osmanlı Devleti sadece tüccarı değil yönetici sınıfı da (askeri sınıf) gereğinden fazla ileri gitmekten alıkoyuyordu. Siyasi açıdan bakıldığında, bu siyaset üst rütbeli devlet görevlilerinin padişahın rakiplerine dönüşmesine mani olmayı amaçlıyordu ve imparatorluğun olağandışı uzun ömrü dikkate alınarak, bu açıdan bakıldığında kesinlikle başarılı bir siyasetti. Devlet, padişahın kullarını hukuki olarak, mülk edinme haklarını ortadan kaldıracak ölçüde

74 Çizakça, *A Comparative Evolution*, 1996, s. 210; Ömer Lütfi Barkan, "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar," *Tarih Vesikaları* 1, 5 (1942), 326-40 s. 327'de; 2, 7 (1942), 15-40; 2, 9 (1942), 168-77.

75 Traian Stoianovich, "Cities, Capital Accumulation and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800," *Cities and the Rise of States in Europe* içinde, ed. Charles Tilly ve Wim Blockmans (Boulder, Colo., 1994), s. 60-99; İnalcık ve Quataert, "General Introduction," İnalcık ve Quataert, *Economic and Social History* içinde, 1. Cilt, s. 1.

kölelik –gerçek anlamda olmasalar bile– konumuna yakın bir bağımlılık statüsüne sokarak, normalde İslam hukukunca onlara tanınan mülkiyet ve miras haklarının ihlaline cevaz veriyordu. Seçkin zümrenin kimi mensupları görevde iken konumları gereği yüksek maaşlar ve başka gelirler elde edebiliyorlardı. Ne var ki bu gelirler ancak görevde kaldıkları müddetçe kendilerine aitti. Özel bir imtiyaza sahip ulema hariç, emekli olan veya gözden düşen makam sahiplerinin gelirleri ellerinden alınıyor veya daha önceki gelirlerinin en fazla küçük bir kesiti kendilerine bırakılıyordu.[76] Bu şartlar muvacehesinde, güvence altına alınmış mülkiyet hakları en fazla Osmanlı askeri sınıfının mensuplarını cezbetmiş olmalıdır. Halil İnalcık, belli Osmanlı paşalarının Fransa Kralı II. Henry'nin 1555'te çıkardığı senetlerden satın aldıklarını ortaya çıkarmıştır; paşaların bu yatırımını malvarlıklarını çeşitlendirme ve müsadereye karşı korunma çabası olarak anlayabiliriz.[77] Daha sonra bu senetlere ne olduğunu öğrenmek muhakkak ilginç olurdu, zira 16. yüzyılda yatırımlar için en emin yer Fransa Krallığı değildi.

Dolayısıyla, Osmanlı padişahları düzenli müsadereler marifetiyle, soylu bir zümrenin oluşumunu fiilen önlüyorlardı. Aslında, faal hizmet sırasında dahi, askeri sınıfı mensuplarının çoğu çok zenginleşemiyordu, zira çoğu kez, orduya katılırken yanlarında çok sayıda tam teçhizatlı asker getirmek ve devletin tasarladığı projeler için büyük meblağlar ödemek zorunda kalıyorlardı. Ömer Lütfi Barkan'ın, tereke defterleri hakkındaki en kapsamlı çalışmalarından biri olma özelliğini hâlâ koruyan bir incelemesinde sunduğu belgeler 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılda yaşamış ve bir şekilde vefatları sırasında Edirne'de konuşlu olan Osmanlı askeri sınıfı mensuplarına aittir.[78] Bu araştırma temelinde, bu şehirde vefat eden sıradan bir askeri sınıf mensubunun geride 300.000 akçeden az bir miktar bıraktığını ve miraslarının 1.758 ile 4.688 Venedik dukası arasında değiştiğini öğreniyoruz.[79] İncelenen 175 terekenin üçte biri borçlu olarak ölen

76 Özvar, *Malikâne Uygulaması*, s. 16-17.
77 Halil İnalcık, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* 29, 1 (Mart 1969), 97-140 arası s. 123'te.
78 Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri, 1545-1659," *Belgeler* 3, 5-6 (1966), 1-479 arası s. 471'de.
79 Şevket Pamuk, *Paranın Tarihi*, s. 69, tablo 4.2, s. 67; Halil Sahillioğlu, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Raici," *Belgeler* 1, 2 (1964), 227-33 arası s. 233'te.

ve hiçbir alacağı olmayan yönetici sınıf mensuplarına aitti, yüzde 10'unun ödenmemiş hiçbir borcu veya kredisi yoktu ve sadece yüzde 7'si borcu olmayıp para alacağı olan insanlardı. Geri kalanlar ise hem borcu hem de alacağı olan insanlar olmalılar, ya da belgelerde eksiklik vardı. Buna ilaveten, Barkan bu bireylerin kimi zaman sahip oldukları arazilerin de hiçbir şekilde büyük olmadığını göstermiştir.[80]

Kuşkusuz, askeri sınıf mensupları bölgelerinde ödenen vergilerin çoğunu tahsil ediyor ve topladıkları paranın çoğunu harcamak zorunda kalıyorlardı.[81] Ancak, genel itibariyle bu insanların, sonunda müsadereler yoluyla padişahın sandıklarında son bulan servetlerini ellerinde tutması mümkün değildi. Uluslararası ticaretle meşgul Osmanlı tüccarlarınca kurulmuş bazı ortaklıkların sermayesiyle kıyaslandığında, Edirne'nin askeri sınıfından geriye kalan para miktarları da nispeten mütevazıydı ve Halil İnalcık, ilgili kaynaklar üzerinde yaptığı kapsamlı bir incelemenin ardından, askeri sınıfın "sıradan" mensuplarının geride bıraktığı servetin "pek de etkileyici olmadığı" sonucuna varmıştır.[82]

Buna ilaveten, Osmanlı Devleti, tebaanın zengin mensuplarını ya da en azından merkezi beylerbeyliklerinde yaşayacak kadar talihsiz olanları hedef alıyordu. Bu kişilerin servetinden yararlanmanın bir yolu, genellikle tüccar ya da tefeci olan bu insanları celep veya celepkeşan olarak görevlendirmekti. Bu insanlar hayvan tüccarı olarak hizmet vermek ve Balkanlar'da büyük sayılarda koyunu piyasa fiyatından satın alıp, bunları daha sonra İstanbul'da, devlet idaresi tarafından tespit edilen ve çoğunlukla alış fiyatını dahi karşılamayan (narh) fiyatından satmak zorunda kalıyorlardı.[83] Netice itibariyle, celep veya kasap olarak görevlendirilmek hemen hemen her zaman mali iflas anlamına geliyordu. Devlet bu düzenlemeyi 15. yüzyılın sonlarından 1597'ye kadar devam ettirdi, bu tarihten sonra ise genel gümrük vergisinin yüzde bir olarak tanımlanan zarar-ı kasabiye adıyla özel

80 Barkan, "Edirne," s. 458.
81 Özvar, *Malikâne Uygulaması*, 2. Böl.
82 İnalcık, "Capital Formation," s. 110, 125.
83 Bistra Cvetkova, "Les *celep* et leur role dans la vie economique des Balkans a l'epoque ottomane (XVe-XVIe s.)," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. Michael A. Cook (Oxford, 1970), s. 172-92; Antony Greenwood, "Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System," doktora tezi, Chicago Üniversitesi (Chicago, 1988), s. 279.

bir vergi koymaya başladı. Devam ettiği müddetçe, yani en az bir yüzyıl boyunca, zengin şahısları celep veya kasap olarak hizmete koşmanın özel sermaye birikimini önemli oranda engellediği aşikârdır. Aslında, bu şekilde celepkeşan ve kasap devşirmeyi, zenginlerin birikmiş servetlerini hedef aldığı için "proto-pseudo-sosyalist" siyasetin mükemmel bir örneği olarak değerlendirebiliriz; bununla birlikte, bu kaynaklar emekçi fakir çoğunluktan ziyade zaten önemli ayrıcalıklara sahip İstanbul sakinleriyle orduya fayda sağlıyordu.

Osmanlı askeri sınıfının mensupları, servetlerini güvenilir akrabaları adına biriktirerek kaçınılmaz müsaderelerin etkilerini hafifletmeye çalışıyorlardı.[84] Görevleri sona erdikten sonra servetleri üzerindeki kontrollerini devam ettirebilmelerinin başka bir yolu, aile vakıfları kurmaktı, zira İslam hukuku açısından vakıf bizzat Allah'ın malıydı ve bundan dolayı padişah tarafından müsadere edilemezdi. Şayet kurucu, vakfettiği malların, borçsuz özel servet olarak kendisine ait olduğuna dair yasal kanıt sunabilirse en azından bu ilke uygulanabiliyordu.[85] Bu tür vakıfların uzun, meşhur ve saygın bir tarihe sahip olduğu Mısır'da, Osmanlı merkezi hükümeti vakıf mallarına vergi koymaya ya da bunları müsadereye kalkıştığı vakit yerel fakihlerin sert direnişiyle karşılaştı.[86]

Dolayısıyla, askeri sınıfın kimi mensupları aile vakıfları sayesinde zenginliklerini az çok gelecek nesiller için muhafaza edebiliyorlardı fakat kesinlikle birikimi devam ettirecek bir konumda değillerdi, zira Timur Kuran'ın isabetle işaret ettiği üzere, vakıfların önemli işletme maliyetleri vardı. Çoğu aile vakfının yararının dokunduğu tek kesim kurucunun soyundan gelenler değildi, topluma da vakfın gelirlerinden finanse edilen mühim hizmetler sunuyordu. Güçlü bireyler için, bu tür hizmetler sunmak imtiyazlı konumlarının zorunlu kıldığı bir yükümlülüktü (*noblesse oblige*). Buna ilaveten, bu tür bir hizmetten geri kalan kurucu, Osmanlı yönetimine müsadere için mükemmel bir mazeret vermiş oluyordu. Dolayısıyla, serveti bir vakıf çatısı altında korumanın maliyeti hiçbir şekilde göz ardı edilebilir

84 Özvar, *Malikâne Uygulaması*, s. 64-6.
85 Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: Islamic World from the Seventeenth Century to the Present* (İstanbul, 2000), s. 22-5.
86 Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent* (Londra, 1988), s. 82-92.

bir düzeyde değildi.[87] Ayrıca, kurucunun vakıf senedinde ifadesini bulan iradesi, ilke olarak tüm zamanlara şamil bir dokunulmazlığı haiz olduğundan, özel mülkiyeti bir vakfa dönüştürmek dinamik bir zenginliği daha durağan bir zenginliğe dönüştürmekle eşdeğerdi.[88]

Bu şekilde meşrulaştırılan müsadereler 16. yüzyılda genellikle sadece askeri/yönetici sınıfı etkiliyordu. Ancak, uzun dönemli eğilimleri saptamak için burada bir kez daha 1606'nın ötesine bakmamız gerekmektedir ve bu eğilimleri dikkate almak, bize 16. yüzyılın şartlarını farklı bir ışıkta görme imkânını verir. İmparatorluk 1600'lerin sonlarında ve 1700'lü yıllar boyunca, İran bir tarafa, yukarıda açıklamış olduğumuz, muazzam mali kaynaklara sahip Avrupalı güçlere karşı birkaç cephede savaşmak zorunda kalınca ciddi mağlubiyetler ortaya çıkmaya başladı. İlave gelir temin etmek için, askeri sınıf mensubu olmayan bireyler de müsadereye maruz kalmaya başladı. Yetkililer, İslam hukukuna yönelik bu vahim ihlalleri, büyük servetin ancak iltizam yoluyla biriktirilebileceği, dolayısıyla müteveffanın askeri sınıfın bir mensubu olduğu ve ölümünden sonra serveti üzerindeki hakkını kaybettiği iddiasıyla meşrulaştırıyorlardı.[89]

Kayda değer bir büyüklükteki servetin ancak iltizam sayesinde mümkün olabileceği tezi, bizim bakış açımızdan, Osmanlı ekonomisinin farklı sektörlerinde farklı kâr oranlarının hüküm sürdüğüne ve kamu finansmanının diğer yerlerdeki kârlardan çok daha yüksek kazançlar elde etme imkânı sağladığına işaret etmektedir. Şayet durum böyle idiyse, görüldüğü kadarıyla, devlet sektörü özel sektörde yatırım için kullanılabilecek tasarrufların çoğunluğunu iltizam yoluyla emip diğer yatırımlar için geride çok az kaynak bıraktığından (*crowding-out*), Osmanlı ticareti ve üretimi ciddi dezavantajlara maruz kalmış olmalıdır. Bu durum kendi başına, ekonomiye ciddi bir zarar veriyordu çünkü daha üretken olan özel sektör, üretkenliği daha düşük kamu sektörüne finansal kaynakları kaptırıyordu.

87 Timur Kuran, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact and Limitations of the *Waqf* System," *Law and Society Review* 35, 4 (2001), 841-97 arası s. 858'de.
88 Kuran, "The Provision," s. 864. Bu irade literatürde "information asymmetry" olarak bilinir. Türkiye'de 1967 vakıflar kanunuyla sorunun nasıl çözülmüş olduğu için bkz. Çizakça (2000).
89 Mehmet Genç, "Osmanlılar, İktisadi ve Ticari Yapı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, ed. Tahir Altıkulaç ve diğer. (Ankara, 2007), 33. Cilt, s. 525-32.

Serbest piyasa koşullarında, bu bekleyebileceğimiz bir sonuçtur. Ancak, modelimiz uygun mu ve özel sektör tasarrufları, gerçekten de üretkenliği daha düşük kamu finansmanına mı akıyordu? Görüldüğü kadarıyla, en azından 1630'lardan sonra, aslında durum çok farklıydı, zira Osmanlı yönetimi, toplumun vergi mükellefi (reaya) ile vergileri toplayan (askeri sınıfı) sektörleri arasındaki geleneksel sınırları muhafaza etme çabası içinde, ilk grubu kamu finansmanından tasfiye etti. Mesela, 16. yüzyılda çok faal olan ve 1591 ile 1630 yılları arasında baskın konumda bulunan Yahudi mültezimler ciddi bir baskıya maruz kalmışlardı. 1600'lerin başlarında, bu Yahudi mültezimlerin sayısı ve nüfuzu istikrarlı bir düşüş göstermiş ve 1650'lere gelindiğinde, bu kesim Osmanlı kamu finansmanından tamamen çıkmış, yerlerini askeri sınıf mensuplarına bırakmışlardı. Dolayısıyla, dönemimizin sonuna gelindiğinde, devlet artık, özel sektör temsilcilerinin yararına iltizam piyasasına hâkim olan yüksek kârlılık oranlarına müsaade etmiyordu. Bunun tam tersine, idare 1600'lerden sonra bu alana girmeyi başarmış tüm özel sermaye sahiplerini tasfiye etti.[90] Bu siyasetin, mültezimler arasındaki rekabeti düşürüp düşürmediğini merak edebiliriz; başka bir şekilde ifade edecek olursak, özel girişimciler ve bilhassa Yahudiler iltizamdan çekildiği ve askeri/yönetici sınıf gittikçe sistemi daha fazla kontrol ettiği için, hazineye giden nakit azalmıştır ve bundan dolayı bu gelişmenin, yüzyılın ortalarında gözlemlediğimiz muazzam bütçe açıklarının nedenlerinden biri olması muhtemeldir.[91]

Özel sektörün elindeki nadir kâr fırsatları

Bu tezleri öne sürerken, Osmanlı ekonomisinin farklı sektörlerinde duruma göre farklılık gösteren kâr oranlarının hüküm sürdüğünü varsaydım. Ancak, gerçekten de durum böyle miydi? Ömer Lütfi Barkan uzun süre önce, 1501 tarihli bir fermanı temel alarak Osmanlı yönetiminin muhtemelen 1400'lerin ortalarından itibaren ama yaklaşık olarak 1500'den 1800'lere kadar uzanan dönemde kesinlikle, fiyatları ve dolayısıyla kârları kontrol ettiğini göstermiştir. Zanaatkârların normalde yüzde 10'dan fazla

90 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 154.
91 Özvar, "Bütçe Harcamaları," Genç ve Özvar, *Osmanlı Maliyesi*, s. 219, tablo 52.

kâr elde etmelerine izin verilmiyordu; özel bir gayret sarf etmeleri gereken vakalarda, yasal kârlar yüzde 20'ye kadar çıkabiliyordu. Tüm bunlara ilaveten, üç yüz yıldan daha uzun bir süre, devlet bu azami kâr oranlarında direnmeye devam etti ve İstanbul, Bursa, Selanik ile Mısır gibi değişik yerlerde bu yönde çabaları gözlemliyoruz. Dolayısıyla, zanaatkârların ve her ne kadar biraz daha düşük bir derecede olsa da aynı şekilde tüccarların kâr oranlarını sınırlamak genel bir Osmanlı politikasıydı; devlet yetkilileri, fiyatları kontrol ederek az çok bu amacı gerçekleştiriyorlardı. IV. Mehmed (hd. 1648-87) adına yayınlanan bir kanunname, çok çarpıcı bir biçimde, devlet yetkililerinin azami bir fiyat dayatamayacakları hiçbir meta olmadığını belirtmektedir.[92] 1680 tarihli bu ferman esas itibariyle 1501'de ilan edilen kâr oranlarını tekrar etmektedir. Hükümet tarafından dayatılan bu sürekli düşük kâr marjları uzun vadede devletin, zanaatkârların ve tüccarların ihtiyaçlarına karşı duyarsızlığını ve Mehmet Genç tarafından dile getirilen "gelenekçiliğin" önemini teyit etmektedir.[93]

Ayrıca, loncalar hammaddeden son ürüne değin tüm üretimi organize ettiğinden, her lonca sadece kendi mensupları tarafından tahsil edilen fiyatları değil aynı zamanda mensuplarının girdi olarak ihtiyaç duyduğu metaın fiyatını da kontrol ediyordu. Dolayısıyla, herhangi bir lonca sürekli olarak diğerleri tarafından uygulanan fiyatlarla ilgileniyordu ve üretim bağı marifetiyle sağlanan bu karşılıklı denetim, divan tarafından konulan azami kâr oranlarının yürürlüğe konulmasına yardım eden başka bir etkendi. Loncalar ve narh marifetiyle sıkı bir şekilde kontrol edilen üretim süreci görüldüğü kadarıyla sıfır-toplam oyunu olarak işlev görüyordu, zira herhangi bir lonca kâr oranını ancak, üretim sürecinin daha sonraki bir aşamasını temsil eden zanaatkârların zararı pahasına yükseltebiliyordu. Özetlemek gerekirse, loncalar, hem uygulanan fiyatlar hem de kazanılan kârlar açısından birbirlerini kontrol ediyordu. Çatışmaya düştükleri zaman, davanın tarafları, her zaman kanunun ilan ettiği oran ve fiyatlara göre hüküm veren bir mahkemeye başvuruyorlardı.[94] İdare 19. yüzyılın ortalarına kadar, fiyat-

92 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 9 cilt (İstanbul, 1995), 1. cilt, s. 390; Barkan, "Bazı Büyük Şehirlerde," s. 340.
93 Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 48-50.
94 Genç, "Osmanlılar, İktisadi ve Ticari Yapı."

ları yalnızca İstanbul'da değil taşra şehirlerinde de kontrol etmeye devam etti.[95] Bu mekanizmalara rağmen, büyük ihtimal, resmi siyaset ile "sahadaki" gerçekler arasında çoğu kez bir fark vardı, fakat denetim buhran zamanlarında her zamankinden daha sıkıydı. Mesela, yetkililerin 1550'den sonra, önceki dönemlere nazaran daha titiz oldukları görülmektedir.

Bu sınırlı kâr ve denetimli fiyat şartlarında, Osmanlı tüccarları ve zanaatkârları arasındaki sermaye birikiminin yüksek bir meblağa tekabül etmemesine şaşırmamak gerektir. 1400'ler ile 1500'leri kapsayan dönemdeki özel sermayeye dair elimizde analizler yok, bu nedenle Haim Gerber'in 17. yüzyılın başlarındaki Bursa'yı incelediği çalışmasına geri dönmek zorundayız; Gerber'in verileri zaman sınırımızı biraz aşmaktadır, yine de zaman olarak anlamlı olmasına yetecek yakınlıktadır. Bursa zanaatkârları, 1600 ile 1630 arasında ortalama olarak 66.163 akçe değerinde terekeler bırakmışlardır; Gerber'in 20.000 akçeyi yoksulluk alt sınırı olarak değerlendirdiğini aklımızda tutacak olursak, bu, yüksek bir rakam değildir. Aynı dönemde, bir tüccarın ortalama terekesi ise 133.395 akçe değerindeydi, yani bir yoksulun terekesinin yaklaşık 6,5 katıydı ki bu da büyük bir servet değildir. Ayrıca, tüccarların yüzde 68'inin terekesi 100.000 akçenin altındaydı ve sadece yüzde 5'inin 500.000 ile 1.000.000 akçe arasında bir değere sahip ciddi bir sermayesi vardı.[96] Mesela, Bursa'da ve muhtemelen başka yerlerde de, en zengin lonca mensupları ve tüccarlar dahi büyük sermayelere sahip değillerdi.

Devletin dayattığı kâr kontrolleri, tüccarların ya da zanaatkârların sermaye biriktirmesinin önündeki tek engel değildi. Aynı derecede önemli başka bir etken, kâr oranları ile cari faiz oranları arasındaki ilişkiydi. Adam Smith, sermaye birikimi için faiz oranının veya marjinal sermaye maliyetinin "normal net kâr oranının" yaklaşık yarısı kadar olması gerektiğini iddia etmektedir.[97] Osmanlı İmparatorluğu'nda ise bu şartın neredeyse tersi geçerliydi. Aslında, Adam Smith'i baz alacak olursak, Osmanlı tüccarlarının sermaye birikimi yapabilmeleri için faiz oranının yaklaşık olarak yüzde

95 Kütükoğlu, *Narh Müessesesi*, s. 8, 18.

96 Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs, 1988), s. 21-9; İnalcık, "Capital Formation," s. 135.

97 Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (New York, 1937), s. 97.

5 ile 10 arasında veya izin verilen ortalama kârın yarısı kadar olması icap ederdi. Ancak, gayriresmi Osmanlı sermaye piyasalarındaki cari faiz oranları yüzde 15 ile 25 arasındaydı; yalnızca borç verebilecek nakdi olan para vakıfları yüzde 11 ile 12 civarında bir oranla yetiniyorlardı.[98] Yüksek faiz ve düşük kâr marjları, yatırımı imkânsız kılmasa da zorlaştırmış olmalıdır.

En az diğerleri kadar önemli başka bir etken vergi yüküydü. Belirli zanaatkârların seferde orduya katılması gerekiyordu ve bunlardan kaçının küçük bir kazançla geri gelmeyi başardığını veya hatta kaçının geri gelebildiğini bilmemizin hiçbir yöntemi yoktur. Orduya alınanların girişimlerini finanse etmek diğer lonca mensuplarına düşüyordu ki bu, zaten çok küçük kaynakların üstüne ilave bir yük bindiriyordu. Dolayısıyla, çok fazla mübalağa etmeden, Osmanlı vergi uygulamalarının, büyük ve verimli olanları başta olmak üzere üreticileri cezalandırdığını söyleyebiliriz. Bu durum, 18. yüzyıl sahnesinin gözlemcileri için aşikârdı fakat muhtemelen daha sınırlı bir kapsamda 1500'ler için de geçerliydi.[99]

BİR KEZ DAHA BULGULARIMIZ

Osmanlı ekonomisinin hakiki tabiatı hakkındaki yakın tarihli tartışmalar bağlamında, Mehmet Genç, "provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik"ten müteşekkil üç ayaklı modelini tekrarlarken, yazarınız "proto-pseduo-sosyalizm" tezini daha da geliştirmiştir; her ikimiz de Osmanlı ekonomisinin "pseudo-sosyalist" karakteri hakkında hemfikiriz. *Longue durée*'yi (uzun vade) vurgulayan her iki görüş, 11. yüzyılın sonlarında yaşayan Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sinde dile getirilen öğretilere koşut devamlılıklara işaret eden Mübahat Kütükoğlu'ndan destek almıştır. Adı geçen vezir daha o zaman, hükümdarını, şayet idarenin koyduğu fiyatları tespit eden kadı dünyevi otoritelerden destek almayacak olursa, tüccar-

98 Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 51; Randi Deguilhem, "*Wakf* in the Ottoman Empire to 1914," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 11. Cilt, s. 87-92 arası s. 89'da; Süleyman Özmucur ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," *Journal of Economic History* 62, 2 (2002), 293-321 arası s. 297'de. Bu vakıfların mütevellilerinin kendi yönettikleri vakıflardan ucuza temin ettikleri sermayeyi İstanbul'daki sarraflara daha pahalıya satarak kâr elde ettikleri saptanmıştır. Bkz. Çizakça, *Philanthropic Foundations*, s. 49.

99 Mehmet Genç, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt* 49, 4 (1984), 52-61; 50, 5 (1984), 86-93; Fransızcası için bkz.: "L'economie ottomane et la guerre au XVIIIeme siecle," *Turcica* 27 (1995), 177-96.

ların mallarını istedikleri fiyata satacakları hususunda uyarmıştı. Ancak, bu tür alışverişlerden elde edilecek kazançlar meşru olamazdı. Ayrıca, devlet tüccarları sıkı bir şekilde denetlemeyecek olursa, insanlar yoksullaşacaktı.[100] Dolayısıyla yetkliler, muhtemelen Osmanlı öncesi Türk imparatorlukları döneminde ve kesinlikle de Osmanlı örneğinde tüccarların elde ettiği kârlara önyargılı ve kötü bir gözle bakıyor ve tacirlerin sürekli bir denetime ihtiyaç duyduklarını varsayıyordu. Bunun bir neticesi olarak da, tüccarları kendi konumlarını ilerletecek bir sermaye birikiminden alıkoyuyorlardı.

Osmanlı Devleti bu amacı güderken, tüccarların ve zanaatkârların kârlarını yüzde 2 ile 10 arasında sınırlama gücünü kullanıyordu. Cari faiz oranları ise meşru kâr oranından çok daha yüksekken zengin kişilerin celepkeşan veya kasap olarak ordunun hizmetine alınması uygulaması serveti tüccarlardan alıp askeri sınıfa ve daha küçük bir çapta İstanbul'un sıradan sakinlerine yeniden dağıtıyordu. Dolayısıyla, normal koşullarda sermaye birikimi açısından en yüksek potansiyele sahip olan ticaret sınıfı, bu potansiyelini gerçekleştiremiyor ve neticede, Osmanlı ekonomisi sermaye oluşumu açısından vahim bir yoksunluktan mustarip oluyordu.

Hepsinden önemlisi, bu sosyo-politik sistem, askeri sınıfın seçilmiş mensuplarının elinde, sadece geçici bir sermaye birikimine müsaade ediyordu. Tüccarlar ve zanaatkârlar ile toprak sahipleri hiçbir zaman onları taklit edebilecek bir konumda değillerdi.[101] Şevket Pamuk, bu genel sermaye birikimi yokluğunu teyit etmektedir ve onun hesaplarına göre 16. yüzyılda Osmanlıda kişi başına düşen gelir, çağdaşı on iki Batı Avrupa ülkesinde gözlenen ortalamanın yaklaşık yüzde 60'ı kadardır.[102] İzlenen bu iktisadi politika sonunda müsebbibi ve uygulayıcısı devleti de vuruyor ve sermaye birikimi yokluğu yüzünden, kamudan borç almak zorunda olduğu zamanlarda hazine de sıkıntıya düşüyordu. Kısacası, halkının zenginleşmesini önleyen devletin kendisi de fakirleşiyordu.

Yine de 1500'lerde ters yönde bir eğilim gözlemliyoruz. Tüccarlardan fazlasıyla borç alan ve bu yüzden onların şikâyetlerini dinlemek zorun-

100 Genç, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," s. 43-53; Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 210; Kütükoğlu, *Narh Müessesesi*, s. 6.
101 İnalcık, "The Çifthane System," İnalcık ve Quataert içinde, *Economic and Social History*, s. 143-55.
102 Pamuk, "Estimating GDP Per Capita."

da olan Ortaçağ Avrupa şehir-devletlerindeki tüccarlar kadar ayrıcalıklı olmasalar da, Osmanlı ticaret sınıfının belli mensupları da bir süre seslerini duyurmayı başarmışlardı. 16. yüzyılın büyük bir kısmında, Avrupa'daki durumla belli paralellikler gözlemliyoruz, zira en azından bazı tacirler rekabete açık iltizama yakın ilgi gösteriyor ve hazineye hatırı sayılır meblağları avans olarak ödüyorlardı. Bunun bir neticesi olarak padişahlar ve vezirler onların sorunlarına daha fazla duyarlıydılar ve işleri sekteye uğratıldığında ve bu yüzden hazineye karşı yükümlülüklerini yerine getiremediklerinde, duruma onlar namına güçlü bir biçimde müdahil oluyorlardı. Mesela, Marranoların Ancona'da Engizisyon rejiminin zulmüne maruz kalması, Ancona'da ciddi yatırımları bulunan İstanbul ve Selanik'teki Yahudi mültezimlerin iflasına yol açınca, imdatlarına padişah yetişmişti. 16. yüzyılda, padişah ve vezirlerin, malları ve paraları Adriyatik'teki korsanlarca soyulan tüccarları koruduklarını da görüyoruz.[103]

Bununla birlikte, 1610'lardan sonra, Yahudi ve Müslüman tüccarların iltizamdan tasfiye olup yerlerini yavaş yavaş Osmanlı askeri sınıf mensuplarının almasıyla eğilimin tam tersine döndüğünü gözlemliyoruz.[104] Dönemimizin sona ermesinin ardından, yani 1600'lerde, Osmanlı Devleti tüccarların sıkıntılarına çok büyük bir ihtimalle daha az alaka gösterirken askeri sınıfın ihtiyaçlarına daha duyarlı yaklaşıyordu,[105] zira uluslararası arenada faal Osmanlı tüccarı artık padişaha iltizam yoluyla sermaye temin etmediği için, fikirleri ve sıkıntıları önemini kaybediyordu.[106] Genellikle iltizam sözleşmeleri yoluyla, hayati önemdeki parayı borç verenler artık askeri sınıftı. Tüccarların mağlubiyetinin sonucunda, Osmanlı ekonomisi üreticilerin veya tüccarların çıkarları tarafından değil, hâkim askeri sınıf tarafından şekillendiriliyordu.[107]

103 İnalcık, "Capital Formation," s. 121-2; Suraiya Faroqhi, "Bosnian Merchants in the Adriatic," *Ottoman Bosnia: A History in Peril* içinde, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat (Madison, Wis., 2004), s. 225-39, *The International Journal of Turkish Studies* 10'da da yayınlanmıştır, s. 1-2.
104 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 144, 158.
105 Gilbar, "Muslim Tujjar," s. 12, dipnot 4; Suraiya Faroqhi, "Ottoman Cotton Textiles, 1500s to 1800: The Story of a Success That Did Not Last," *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* içinde, ed. Prasannan Prasarathi ve Giorgio Riello (Oxford, 2009), s. 89-103.
106 Şevket Pamuk, *Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 2000), s. 10, dipnot 35; s. 85.
107 A.g.e., s.10.

Bu dinamiklerin gerek kamu finansmanı alanında gerekse siyasi arenadaki önemini küçümsememeliyiz. Son dönemlerde yapılan araştırmalar kamu borçlanmasının uzun vadede bizatihi siyasi sistemin yapısını tayin ettiğini göstermiştir. Şayet bu görüşler doğruysa, o zaman dönemimizin kapanış yılları ve hemen sonrası, başka bir deyişle 1610'lardan 1650'lere uzanan dönem, Osmanlı İmparatorluğu için hayati önemdeydi. Uluslararası tacirlerin iltizam sisteminden tasfiye edilip yerlerini askeri sınıfın almasıyla, imparatorluk geri dönülmez bir şekilde bu sınıfın gittikçe artan hâkimiyetine doğru hareket etmiş olmalıdır. Ayrıca, mültezimler, bilhassa da gümrük vergileriyle ilgilenenler, tüccarların denetimini içeren idari görevler de üstleniyorlardı ve bu durum tüccarların kırılganlığını artırmış olmalıdır. Belli vakalarda bu devralmaları kamu makamlarının satışı olarak görebiliriz.[108] Bu tür satışları, iltizam sisteminin gittikçe askerileşmesiyle birleştirince, ikinci gelişmenin, mültezimlerin toplumsal kompozisyonunda meydana gelen bir değişimden çok daha fazlası olduğunu varsayabiliriz: Bu askerileşme, ekonominin gittikçe daha fazla şekilde askeri sınıfın sıkı kontrolüne tabi kılınmasına tekabül ediyordu. Görüldüğü kadarıyla bu tabiiyet kamu finansmanıyla sınırlı kalmıyor, diğer sektörlerde de vuku buluyordu. Askeri/yönetici sınıfın tüccarların ve zanaatkârların işlerine gittikçe daha fazla girmesi ve müdahil olması çok iyi bilinen bir durumdur.[109]

İktisat tarihçileri Osmanlı sosyo-politik sisteminin durağan olduğunu ve en azından, ekonomik zihniyetler söz konusu olduğunda "klasik çağ"ın 15. yüzyılın ortalarından 19. yüzyıla kadar, temel akidelerinde hemen hiçbir değişiklik olmadan devam ettiğini iddia etmektedirler.[110] İş yapma teknikleri bakımından da durağanlık gözlemliyoruz: Batılı iş ortaklıklarından ve aynı şekilde iltizam yoluyla hazineye hizmet sunan Osmanlı girişimlerinden farklı olarak, özel iş ortaklıkları –genel itibariyle– neredeyse hiç dinamik değildi. Bu dinamizm eksikliği muhtemelen, devlet aygıtının iltizama girmemiş tüm özel Osmanlı girişimlerini boğma eğiliminden kay-

108 Suraiya Faroqhi, "Purchasing Guild- and Craft-based Offices in the Ottoman Central Lands," *Turcica* 39 (2007), 123-46.
109 Andre Raymond, *Yeniçerilerin Kahiresi* (İstanbul, 1999).
110 Genç, "Osmanlılar, İktisadi ve Ticari Yapı."

naklanıyordu.[111] Sonunda sistem kendi kendini mağlup eder hale gelmiştir: Tüccarlar tarafındaki yetersiz sermaye birikimi yetersiz vergi potansiyeline ve yetersiz vergi gelirleri de askeri sınıfın zayıflamasına yol açmıştır. Dolayısıyla, önceleri askeri üstünlük için tasarlanmış Osmanlı siyasi sisteminin elinde, sonunda, zayıf düşmüş bir ordu kalmıştır.[112]

Tüm engellere rağmen ekonomik hayatiyet "cepleri"

Benim görüşüm, şimdiye kadar sunulan gözlemler, Osmanlı siyasi ekonomi sisteminin "proto-pseudo-sosyalist" karakterini teyit etmektedir. Ancak, bu durumda, sistemin uzun ömrünü nasıl açıklayabiliriz? 20. yüzyılın Sovyet sosyalizmi yaklaşık 70 yıl sürerken, Osmanlı İmparatorluğu altı yüz yıldan fazla bir süre hayatta kalmıştır.

Osmanlı ticareti ile zanaatkâr üretimini çalışan tarihçiler, her ne kadar sorularını çoğunlukla yazarınızdan farklı bir şekilde yöneltseler de, bize muhtemelen bir izahın anahtarlarını sunmaktadırlar. Açık ki daha önce tasvir edilen "proto-pseudo-sosyalist" çerçeve dahilinde, serbest pazarın işlediği önemli cepler mevcuttu. Halil İnalcık uzun bir süre önce, sermaye birikiminin önündeki en önemli engellerden, bu bölümde ele alınan kâr sınırlamalarının uluslararası tacirler için geçerli olmadığını ve bunun bir sonucu olarak bu tüccarların muazzam bir sermaye birikimi sağlayabildiğini ortaya koymuştur. Uzak pazarlardan ithal edilen mallar genellikle lüks malzemelerdi ve çoğu kez idari fiyat kontrollerinden muaftılar. Bu tüccarlara mal tedarik eden Bursa ipek veya Ankara tiftik endüstrisi gibi belli üretim merkezleri, uluslararası arz-talebin piyasa güçleriyle yakın bir bağlantı içinde olduğu için, kapitalist girişimlere mekân olabiliyorlardı.[113] Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı tüccarların sağladığı sürekli gümüş girişinden ötürü, genel "proto-pseudo-sosyalist" sistem içinde birkaç kapitalist sektörü hoş görmeye razı olması gayet olasıdır. Elbette, bu örneklerde dahi "provizyonizm" ihracatın iç pazarları boşaltmamasını şart koşuyordu.

111 Çizakça, *A Comparative Evolution*, s. 209-10.
112 Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 46-8.
113 İnalcık, "Capital Formation," s. 106, 116, 126-7; Faroqhi, *Ottoman Empire and World around It*, s. 156; Murat Çizakça, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline," *Journal of Economic History* 40, 3 (1980), 533-51.

Yine hem Bursa hem de Edirne, coğrafi konumları buraları başkentteki yetkililerin uyguladığı acımasız "proto-pseudo-sosyalist" baskılara karşı zayıf bıraktığı için İstanbul'a yakınlıklarından dolayı muzdariptiler. İstanbul'un ticaret camiasına ilaveten, Bursa ve Edirneli tüccarlar da celepkeşan veya kasap olarak görevlendirilme riskiyle karşı karşıyaydılar. 1536 ile 1597 arasındaki dönemi kapsayan ve 314 kişiden oluşan bir celep listesi günümüze ulaşmıştır. Bu belge, bu talihsizlerin çoğunun imparatorluğun merkezi topraklarından geldiğini göstermektedir; başka bir deyişle, kuzeyde Tuna eyaletlerinden güneyde Suriye eyaletlerine kadar uzanan bölgeden geliyorlardı. Bu listede Mısırlı tek bir tüccar yoktur; dolayısıyla, şayet bu kaynaktan yola çıkacak olursak, 1600'den önceki ve sonraki yıllar boyunca İsmail Ebu Takiyye gibi büyük bir tüccarın, celep atanmak suretiyle bütün varlığını kaybetmeden Kahire'de nasıl serpilebildiğini açıklayabiliriz.[114] Dolayısıyla, Osmanlıların ekonomik hayata müdahalesinin sistematik olmadığı, tersine seçici olduğu anlaşılıyor. Devlet de en azından 1400'ler ve 1500'lerde tebaalarının ekonomik hayatına sağlıklı dozda bir pragmatizmle yaklaşıyordu.[115] Diğer her şeyden önemli askeri, siyasi ve doktriner öncelikler söz konusu olmadığı zaman, Osmanlı yetkilileri, sadece siyasi meselelerde değil ekonomik konularda da belli düzeyde bir hoşgörü gösterebiliyorlardı.

Sonuç

Elinizdeki çalışma, 1453 ile 1606 arasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iktisadi hayatı ele alırken, çoğu kez tanımlanmış sınırların ötesine geçmiştir. Her şeyden evvel, milyonlarca insanın hayatını etkileyen iktisadi kurumlar ve politikalar uzun vadede etki gösterir. Bu yüzden, belli bir siyasi rejimin iktisaden faal şahısları ve onları yöneten seçkinleri tarafından alınan kararların sonuçlarını ancak birkaç yüzyılı kapsayan bir döneme bakmaya istekli olduğumuz zaman anlayabiliriz. Bu tür bir süreklilik, sadece hüküm sürdüğü toprakları değil, hâkim "ekonomik ideoloji"nin

114 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Ismail Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Kahire ve Syracuse, N.Y., 1998); Greenwood, *The Celepkeşan System*, s. 272-7; Suraiya Faroqhi, "At the Ottoman Empire's Industrious Core: The Story of Bursa," *The City in the Islamic World* içinde, ed. Renata Holod ve diğ., 2 cilt. (Leiden, 2008), 1. Cilt, s. 357-81.

115 Pamuk, *Monetary History*, s. 14-15.

belli veçhelerini de Roma ve Bizans'tan ve aynı şekilde Osmanlı öncesi İslami imparatorluklardan miras alan Osmanlı İmparatorluğu bağlamında özellikle anlamlıdır.

İstikrarlı ve uzun dönemli fiyat ve kâr kontrolleriyle, idarenin koyduğu fiyatlar ile piyasa fiyatları arasındaki farkların büyüme eğilimleriyle, arz darlıklarıyla ve müsadereler ve celepkeşan ve kasap olarak orduya yazmak suretiyle meydana gelen mülkiyet hakkı ihlalleriyle Osmanlı "proto-pseudo-sosyalizmi," kendi kendini idame ettiren bir ekonomik sistem geliştirdi. Bu sistem, yayılmacı savaşları, imparatorluğun uzun ömrünü ve sınıflar arası dengeyi finanse etmeyi amaçlıyordu. Osmanlılar, sistemlerinin başarısından o kadar emindiler ki devletlerini devlet-i ebed müddet olarak adlandırıyorlardı.

Osmanlıların "proto-pseudo-sosyalist" siyaset ve kurumları bağlamında gerçekten çarpıcı bir devamlılığın söz konusu olduğunu gösteren yeni kanıtlar gün yüzüne çıkmıştır. Mesela, "provizyonizm" Roma ve Bizans imparatorluklarında yüzyıllarca tatbik edilmişti.[116] Osmanlılar, aslında, bu eski rejimlerden ekonomik düşüncelerinin üç temel taşını (gelenekçilik, fiskalism ve provizyonizm) miras almış olabilirler. Bu devamlılık, Romalıların tarım birimi *jugum*'un Osmanlı çift sisteminde hayat bulduğu, yani aile tarlasının bir çift öküzle sürüldüğü kırsal hayatta da görülüyordu.[117]

Ayrıca, ister "proto-pseudo-sosyalizm" ister üç ayaklı "provizyonizm," "fiskalizm" ve "gelenekçilik" olarak ifade edilsin, Osmanlı iktisadi düşüncesinin bu niteliklerinin 20. yüzyılın belli bir dönemine kadar devam ettiği görülmektedir. Gördüğümüz üzere, cumhuriyet hükümetleri tarafından II. Dünya Savaşı sırasında uygulamaya konulan ekonomik siyasetler, 1450 ile 1600'ların başları arasında, başka bir deyişle şu an bizi ilgilendiren dönemde gözde olan ekonomik politikalarla çarpıcı bir benzerliğe sahipti.[118] Vakıa buysa, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprakları içinde,

116 McCormick, *Origins of the European Economy*, s. 87-91.

117 Çizakça, "Mehmet Genç ile Beraber," s. 102-7; İnalcık, "The *Çifthane* System," s. 146.

118 İnalcık and Quataert, "General Introduction," İnalcık ve Quataert içinde, *Economic and Social History*, s. 1-7; Murat Çizakça, "Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy," *The Journal of European Economic History* 22, 2 (1993), 219-50; Çizakça, *A Comparative Evolution*, 5. Böl.; Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi* (Ankara, 1995); Çizakça, *Philanthropic Foundations*; Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, s. 150-75.

ekonomik kurumlar ve siyasetler bakımından, geç dönem antik Roma'dan ta 1940'lara kadar, görüldüğü kadarıyla yüzyıllarca değil, yaklaşık iki binyıl sürmüş çarpıcı bir devamlılık hâkim olmuş olmalıdır.

16. yüzyılda birkaç yıl için, bir değişim mümkün gibi göründü. Gerek imparatorluk içinde gerekse imparatorluğun sınırları dışında uzun-mesafe ticaretle meşgul tüccarlar merkezi hükümet için, hem mültezimler olarak hem de bir gümrük geliri kaynağı olarak finansman kaynağı haline geldiler. Bunun bir sonucu, devlet 1500'lerde uzun-mesafe tüccarlarının ihtiyaçlarına belli bir duyarlılık gösterdi. Ancak bu sihirli an çok uzun sürmedi: Dönemimizin sonuna gelindiğinde, askeri-idari görevliler, tüccarları iltizam piyasasından tasfiye ettiler. Bunun bir neticesi olarak, Osmanlı hükümeti ticaret sınıfını artık bir kredi kaynağı olarak görmüyordu ve iltizamcı seçkinlerin çıkarlarını gözeterek, kadim kontrollere kolayca geri döndüler.

Bu tür devamlılığın sonuçları görüldüğü kadarıyla bir felaketti, zira 17. yüzyıldan beri, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve daha sonra Türkiye'de kişi başına gelir, Batı Avrupalı ülkelerle karşılaştırıldığında sürekli bir biçimde düştü. Bu tür bir uzun-vadeli düşüşe ancak, benim burada "proto-pseudo-sosyalizm" olarak adlandırdığım, yüzyılları aşan bir yörünge-bağımlılık (path dependency) neden olabilir. Trend ancak, Özal hükümetinin ülkeyi modern kapitalizmle tanıştırdığı 1980'lerden sonra tersine çevrildi.[119] Görüldüğü kadarıyla, Osmanlı ekonomik sistemi, Sovyetler Birliği'nden de önce, başarısız olan ilk sosyalizm olma onuruna(!) sahiptir.

119 Pamuk, "Estimating GDP Per Capita."

GÉZA DÁVID

OSMANLI ORDULARI VE SAVAŞ, 1453-1603

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu 1453 ile 1566 arasında askeri potansiyelinin zirvesine ulaştı; padişahın orduları 16. yüzyılın sonlarında hâlâ heybetini koruyordu fakat eskisi kadar güçlü değillerdi. Özellikle 1580'den sonra, Macaristan'daki Uzun Savaş (1593-1606), sultanların imparatorluğu için herhangi büyük bir kazancı olmaksızın, hem Osmanlıların hem de Habsburgların karşılıklı tükenişiyle son bulunca eski şanlı günlerin rengi solmaya başladı. Bu dönemin aksine, II. Mehmed (hd. 1451-81), I. Selim (hd. 1512-20) ve I. Süleyman'ın (hd. 1520-66) saltanatları, görkemli toprak kazanımları, cihan hâkimiyeti tutkusu ve hasımlarının savaş potansiyeliyle boy ölçüşme ve üstesinden gelme konusunda sergiledikleri olağanüstü kabiliyetleriyle ön plana çıkıyordu. Osmanlılar, birikmiş zenginlik ve güce dayanarak, takriben 1530'dan sonra belli bir süre evrensel boyutta bir siyasi egemenlik amaçlamış gibi görünmektedirler ve bu gaye için günümüzün moda tabirini kullanacak olursak bir "büyük strateji" geliştirmişlerdi.[1]

Tahta çıkmasının ardından, yakın çevresinde II. Mehmed'in üstünlüğüne ciddi rakip olabilecek hiçbir düşman yoktu. Çok kısa bir süre sonra 29 Mayıs 1453'te düşecek bir şehir-devletine indirgenmiş olan Bizans çaresiz bir durumdaydı. Kısmen, Osmanlı yardımına başvurmaya da hazır oldukları için, geride kalan Yunan prensliklerine boyun eğdirmek de zor olmadı. Balkan ülkeleri de Osmanlının ilerleyişine karşı koyabilecek durumda değillerdi. Osmanlı hâkimiyetinin sınırlarına yakın olmasına rağmen, sadece Macaristan biraz daha güçlü bir konumdaydı: II. Mehmed'in 1456'da Belgrad'a düzenlediği saldırı başarısız olmuş ve Kral Matthias (hd. 1458-90) 1463'te Yayçe (Jajce) Kalesi'ni fethetmişti. Dolayısıyla, Osmanlı askeri bakış açısından Macaristan Krallığı biraz uzak bir hedef olarak kalı-

1 Gábor Ágoston, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Ideology: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge, 2007), s. 75-103.

yordu fakat her ne kadar Macaristan hükümdarı, bu dönemde padişah için oldukça tehlikeli bir rakip olsa da çoğunlukla Avrupa meseleleri üzerinde yoğunlaşıyordu.

II. Mehmed'in saltanatı sırasında, önemli bir aşiret konfederasyonu olan Akkoyunlular, Doğu Anadolu'daki ve ötesindeki topraklar üzerinde hâkimiyet kazandılar. Ancak, 1473'teki başarılı askeri operasyonlar Osmanlı egemenliğine yönelik tüm tehditleri ortadan kaldırdı ve uzun vadede doğuda gerçekleşecek diğer fetihlerin önünü açtı. 15. yüzyılda Ortadoğu'da egemenlik için Memluklarla girişilen mücadele de, her ne kadar iki hükümdar 1485 ve 1491'te savaşa tutuşmuş olsalar da artık Osmanlı sultanlarına bir problem teşkil etmiyordu. I. Selim, 1514'te Çaldıran yakınlarında, İran'daki Safevi Hükümdarlığı'nın kurucusu Şah İsmail'in (hd. 1501-24) güçlerini mağlup etti.[2] Bu andan itibaren, şah artık saltanatına bir dert oluşturmadığı için, I. Selim bir sonraki hedefini serbestçe seçebilecekti. Bunun bir sonucu olarak, I. Selim dikkatini Suriye ve Mısır'ın fethi üzerinde yoğunlaştırırken, oğlu ve halefi Süleyman Irak'ı Osmanlı arazilerine katacaktı.[3]

Bununla birlikte, I. Süleyman dönemine gelindiğinde, Safevi İran askeri bir güç olarak toparlanmıştı; ayrıca, 1526'daki Mohaç Muharebesinden sonra Osmanlılar Habsburgların komşusu ve rakibi haline gelmişti. V. Karl (hd. 1516-56) ve oğlu II. Felipe de (hd. 1556-98) dünya gücü olma hırsı taşıdıkları için, Osmanlılarla Habsburglar arasındaki üstünlük kavgası hem karada hem de denizde gerçekleşiyordu. Bu rekabet, Osmanlıların batı ve güneybatı sınırlarındaki olayları tayin ediyordu ve bunun neticesinde, Osmanlı sultanları Macaristan'ın tamamını topraklarına ilave etmeyi dahi başaramadılar. II. Selim (hd. 1566-74) devrinde ise, Ruslar da tehlikeli bir düşman olarak ortaya çıkmıştı.

Tarihçiler, Osmanlıların savaşa, fethe ve barışa yaklaşımlarını incelemişlerdir, yine de padişahların ve vezirlerin kendi dindaşlarına karşı savaşları nasıl meşru gösterdiklerini ancak kısmen kavrayabiliyoruz. Bir

2 Rudi Matthee, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville (Londra ve New York, 1996), s. 389-416.

3 Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Berlin, 1983), başlıca olarak s. 104-30.

yazar şunu iddia etmektedir: "Şeriatın bir İslam devleti tarafından çiğnenmesi (taaddi), başka bir devlete söz konusu taaddiyi işleyenin zorla şeriata uymasını sağlamak hakkını vermiştir. Büyük bir İslami güç, iddia olunan ihlalin gerçekten vuku bulup bulmadığına veya ciddiyetinin savaşa cevaz verip vermediğine bakmaksızın, şeriatın ihlalini gerekçe göstererek küçük bir İslam devletine saldırabilirdi."[4] Bu meseleye dair biraz daha ayrıntılı bir inceleme, Osmanlıların, şayet çatışmanın altında yatan motivasyon tamamen güç çekişmesi değil de teolojik mülahazalar ise, Müslümanlara karşı cihada izin veren doktrine özel bir vurgu yaptıklarını ortaya çıkaracaktır. Fakih İbn Kemal, sürekli sorun çıkararak Osmanlıların cihadına engel olduklarını ve daha da kötüsü kâfirleri cesaretlendirdikleri ve İslami gaza vecibesini yerine getirmeye çalışan Osmanlılara karşı onlarla işbirliği yaptıklarını iddia ederek Anadolu beyliklerinin zapt edilmesini meşru göstermiştir. Netice itibariyle, bunların ortadan kaldırılması inanmayanlara karşı yürütülen mücadeleden çok daha önemliydi, zira ikinci eylem Müslüman ümmetin toplu bir yükümlülüğüydü (*farz-ı kifaye*); başka bir deyişle bir hükümdar diğerleri namına bu yükümlülüğü üstlenebilirdi. Diğer taraftan, sapkınlığı men etmek ise her bireye düşen bir vecibeydi (*farz-ı ayn*).[5] Başka bir deyişle, Osmanlılar, Müslüman hasımlarını asi ilan ediyorlardı ve bu, kendilerine –en azından kendi görüşlerince– şeriata karşı gelmeden, bu hükümdarları zorla hâkimiyetleri altına alma hakkını veriyordu.

Osmanlı hükümdarları ve danışmanları Safevilere karşı savaşa girme nedenlerinin ayrıntılarını izah ederken, bir adım daha ileri gitmişlerdir. Şah ve yönetici seçkinleri, en azından 16. yüzyılda, Şiiliğe bağlı olduklarını iddia etmiş olsalar da, aslında, "halk İslamı," Şiilik ve tasavvufun karışımı senkretik bir dini pratiği benimsemişlerdi. Osmanlıların nazarında, bu İranlı Şiiler (Kızılbaşlar) şeriatın birkaç temel unsurunu inkâr etmekle kalmıyor, Kuran'ı da tahrif ediyorlar ve erken dönem İslam tarihinin saygın

4 Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-91* (Leiden, New York ve Cologne, 1995), s. 11.

5 İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman. I. Defter*, yay. haz. Şerafettin Turan (Ankara, 1991), metin bölümü s. 25-6; Feridun Emecen, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı Siyaseti," *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler* içinde, yay. haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul, 1997), 125-41 s. 130-1'de; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* (İstanbul, 1998), s. 101-3.

şahsiyetlerine küfrediyorlardı. Bu bakış açısından Kızılbaşların amacı İslamı yok etmek olduğu için, onlara kâfir, imansız kavim ve sapkın muamelesi yapmak haklı bir şeydi. Bu insanlar, bir kez daha, "gerçek" kâfirlerden daha kötüydüler ve ortadan kaldırılıp yok edilmeleri gerekiyordu.[6] Kabul etmek lazım ki Memluk sultanları gibi diğer büyük rakipler Sünniydi fakat 16. yüzyılın başlarında I. Şah İsmail'le müttefiktiler ve Osmanlı otoriteleri bu yüzden onlara karşı aynı tezi kullanmakta hiçbir beis görmüyorlardı.[7]

Hıristiyan güçlere karşı girişilen savaş için dile getirilen motivasyon dini olsa bile, padişahlar ve vezirleri yer yer iddialarını göçebe geleneğine göre tarif ediyorlardı. Bu düşünce hattında, Yanoş Zapolya'nın (János Szapolyai, hd. 1526-40) 1528'de I. Süleyman'a gönderdiği elçisi Hieronymus Łaski'yle yürütülen uzun müzakereler sırasında ikinci vezir Mustafa Paşa bir defasında şunu beyan etmiştir: "Söyleyin bana, hükümdarınız ne cüretle imparatorumuzun atının toynaklarının çiğnediği bir yere girmiştir... Bizim yasamıza göre, hükümdarımızın kafasını yasladığı ve atının kafasını soktuğu bir yer, bu yasal hak gereği ebediyen bizim hükümdarımıza ait olacaktır." Veziriazam İbrahim Paşa'nın 1530 tarihli bir mektubu da benzer bir fikir ileri sürmüştür: "Padişahın atlarından birinin toynakları her ne zaman bir memleketi teşrif eder ve oraya teveccüh gösterirse, orası onun mülkü olur."[8]

Otuz yıl kadar önce, askeri tarihçi Géza Perjés, Osmanlıların tek motivasyon kaynağının dini cehd olduğu ve bu zihniyetin onları savaş sırasında pratik mülahazalara karşı kayıtsızlaştırdığı iddiasına katılmayarak padişahların askeri siyasetinin rasyonel olduğunu ileri sürmüştür.[9] Muazzam büyüklükte bir dünya imparatorluğu, stratejik ussallık olmaksızın hayatını sürdüremezdi ve bu bağlamda, yazar imparatorluk ordusunun,

6 Elke Eberhard, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften* (Freiburg im Breisgau, 1970).

7 Şii cihat doktrini hakkında bkz. Michael Bonner, *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice* (Princeton, N.J., and Oxford, 2006), s. 125.

8 Her iki alıntı da şu eserden yapılmıştır: Pál Fodor, „Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Târîh-i Beç Krâlı, 17. Jahrhundert)," *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları* 13 (1989), 81-98 s. 91'de; şu eserde yeniden basılmıştır: Pál Fodor, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul, 2000), s. 45-70 s. 56-7'de.

9 Géza Perjés, *Az országút szélére vetett ország* (Budapest, 1975); Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541*, terc. Márió D. Fenyö (Boulder, Colo., 1989).

muharebe alanında veya buraya yakın bir yerde kışlamadığı takdirde tek bir mevsim içinde ileri ve geri olarak kat edebileceği mesafenin başka bir deyişle, eylem çapının önemini vurguluyordu. Osmanlı yüksek komuta kademesinin de diğer tüm generaller gibi, bu pratik zorunluluğu kabul etmesi ve dikkate alması gerekiyordu. Perjés bu mülahazalardan hareketle, aşağı yukarı Osmanlıların eylem çapının dışına düşen Macaristan Krallığı'nın, şayet devletin hükümdarı, Habsburglara karşı saldırıya geçtikleri zaman Osmanlı güçlerinin topraklarından geçmesine müsaade etmiş olsaydı, tabi bir devlet olarak hayatını sürdürebileceği fikrini savunmuştur ve bu varsayımına "Süleyman'ın teklifi" adını vermişti.

Bununla birlikte, Viyana, Budin'in (Buda) 250 kilometre batısına düşüyordu; bu nedenle, bu şehri veya ötesini hedef alan bahar-güz seferleri düzenlemek çok daha zor olurdu. Ayrıca, "Süleyman'ın teklifi"nin herhangi bir zamanda bir seçenek haline gelip gelmediğini düşünürken, dünya tarihindeki hemen hemen tüm süper oluşumları yöneten hükümetlerin gözünü kör eden "büyük güçlerin zihniyeti"ni aklımızda tutmamız lazımdır. Başka bir deyişle, Osmanlılar, Budin, Viyana, Roma ve hatta Köln gibi fethedilecek bir sonraki önemli yer(ler)i tayin eden esnek Kızıl Elma mefhumunun gösterdiği üzere, hedeflerini belirlerken hiçbir sınır tanımıyorlardı.[10] Ama diğer taraftan, padişahlar ve vezirleri seferlerini dikkatli şekilde hazırlıyor ve hedeflerini büyük bir inatla akıllarında tutuyorlardı; dolayısıyla, siyaset dünyasında sık sık vuku bulduğu üzere, davranışları aynı anda hem rasyonel hem de irrasyonel olabiliyordu.

Bütün olarak bakıldığında, savaşlar imparatorluğun var oluş nedenini (*raison d'être*) oluşturuyordu.[11] Osmanlı seçkinlerinin siyasetini, belki de Eski Dünya'nın diğer rejimleri bağlamında geçerli olandan çok daha kati bir surette, savaşlar belirliyordu ki bu ülkelerin hükümdarları da oldukça dövüşkendi.[12] Bundan dolayı, Osmanlıların sürekli olarak sınırlarında yeniden görünmesi batılı çağdaşlarını pek şaşırtamıyordu. Yine de, padişah ve danışmanları belli zamanlarda kendilerini bir yönelim krizi içinde bulu-

10 Fodor, "Ungarn und Wien," s. 85-9, 92-3, 97-8.

11 Pál Fodor, "Ottoman Policy towards Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1991), 271-345 s. 281-3'te.

12 Frank Tallett, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715* (Londra ve New York, 1992), s. 13-15.

yorlardı. Mesela, Osmanlı orduları 1552'de birbirine gayet uzak beş savaş alanında, yani Macaristan, Akdeniz, Irak, İran yakınlarındaki Anadolu sınırları ile Basra Körfezi'nde savaşıyorlardı; bu, askeri ve mali kaynakların dağıtılmasına ve çoğu kez başta planlanan hedeflerin gerçekleştirilememesine yol açıyordu.[13]

Ordu

Tarihyazımı

Osmanlı askeriyesinin 15. ve 16. yüzyıllardaki durumuna ilişkin eski araştırmalar içinde, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın kitapları, çoğu zaman, ilk kez yazarın kullandığı arşiv malzemelerine dayanan faydalı genel bilgiler ve birçok ilginç ayrıntı ihtiva eder.[14] Gyula Káldy-Nagy 1977'de öncü niteliğindeki mükemmel bir makalede, imparatorluğun silahlı güçlerinin çeşitli bileşenlerinin tarihi gelişimlerinin bir haritasını çıkarmıştır.[15] Caroline Finkel bundan on bir yıl sonra yayınladığı, Osmanlıların askeri lojistiğine ilişkin ilk ayrıntılı monografide, daha önce Lütfi Güçer'in de ilgisini çeken sefer ikmali meselesini gayet ayrıntılı ele alır.[16] Finkel'in çalışmasında, kavramsal yeniliklerin yanı sıra, Osmanlı vesikalarına bol miktarda atıf vardır. Rhoads Murphey de Osmanlı savaşlarına ilişkin olarak, 1500 ile 1700 arasındaki dönemi kapsayan ve "uzun vadeli" bir perspektiften kara kuvvetlerinin muhteşem bir tasvirini ihtiva eden, daha geniş temelli araştırmasında yeterince arşivsel kanıt kullanmıştır.[17] Her ne kadar bu çalışmanın kapsadığı dönem bizim devrimizle sadece kısmen örtüşse de, örneklerinin birkaçı bizim dönemimizle son derece ilgilidir, zira savaş teşkilatının değişmez özelliklerini ele almaktadır.

13 Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul, K. 888; karş. Géza Dávid ve Pál Fodor, "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlıların 16. Yüzyıl Macaristan Politikası, " *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (Tebliğler-Tartışmalar). 17-19 Kasım 2005* (Ankara, 2006), s. 219-28 s. 225'te.

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 2. bas., 2 cilt. (Ankara, 1984); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, 2. bas. (Ankara, 1984).

15 Gyula Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1977), 147-83.

16 Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* (Viyana, 1988); Lütfi Güçer, *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul, 1964).

17 Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare. 1500-1700* (Londra, 1999).

Daha yakın bir tarihte, Colin Imber, padişahların hükmettiği gücün yapısı üzerinde yoğunlaşarak, Osmanlı askeriyesine ilişkin genel, dengeli bir tasvir ortaya koymuştur.[18] Buna ilaveten, 1453'ten önceki ve sonraki dönemler arasındaki sürekliliklerden ötürü, Pál Fodor'un *Cambridge Türkiye Tarihi*'nin ilk cildinde yer alan ayrıntılı ve yetkin irdelemesinden de bir hayli şey öğrenmemiz mümkündür. Aslında, birazdan da göreceğimiz gibi, II. Mehmed'in 1451'de tahta çıkışı ile I. Süleyman'ın saltanatı arasında imparatorluk ordusunun omurgasını esas itibariyle aynı tür güçler oluşturmuştur. Fodor'un makalesinin sonuç kısmında söyledikleri dönemimiz büyük kısmı için de geçerlidir; Fodor, Osmanlıların "Yüz elli yıl boyunca çağın en iyi savaş makinelerinden birini geliştir"dikleri konusunda şüpheye hiçbir yer bırakmaz.[19] Ayrıntılı özel monografiler arasında, toplar ve savaş sanayisi hakkındaki yakın tarihli iki çalışma dikkat çekmektedir.[20] Bunlara ek olarak, voynuklar, yörükler ve derbendciler gibi yarı askeri teşkilatlara ayrı ciltler hasredilmiştir.[21]

15. yüzyıla ilişkin kaynaklar gayet kıt ve çoğunlukla "tarih" niteliğinde olsalar da, II. Mehmed'in saltanatından itibaren arşiv belgeleri artmaktadır ve içerik olarak daha zengindirler. Savaşlarda ve isyanlarda ciddi hasara uğramış olmalarına rağmen, Osmanlı kayıtlarının sayısı o kadar yüksek ve sundukları bilgi miktarı o kadar muazzam boyuttadır ki bunları inceleyip içe-

18 Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, 2. bas. (New York, 2009), s. 262-323. Daha kısa genel değerlendirmeler için bkz. John F. Guilmartin, Jr., "The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606," *The Journal of Interdisciplinary History* 18 (1988), 721-47; Virginia Aksan, "Ottoman War and Warfare, 1453-1812," *War in the Early Modern World, 1450-1815* içinde, ed. Jeremy Black (Boulder, Colo., 1999), s. 147-75; Gábor Ágoston, "Ottoman Warfare in Europe, 1453-1826," *European Warfare, 1453-1815* içinde, ed. Jeremy Black (Londra, 1999), s. 120-63; Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Ataturk* (Santa Barbara, Calif., Denver, Colo. ve Oxford, 2009), s. 31-79.

19 Pál Fodor, "Ottoman Warfare, 1300-1453," *The Cambridge History of Turkey*, vol. 1: *Byzantium to Turkey, 1071-1453* içinde, ed. Kate Fleet (Cambridge, 2009), s. 192-226 s. 226'da [Pál Fodor, "Osmanlılar ve Savaş," *Türkiye Tarihi*, c. 1, *Bizans'tan Türkiye'ye 1071-1453* içinde, ed. Kate Fleet (Kitap Yayınevi, 2012), s. 243-282, s. 273'te].

20 Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge, 2005); Salim Aydüz, *XV. ve XVI. Yüzyılda Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi* (Ankara, 2006).

21 Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar* (Ankara, 1986); Mehmet İnbaşı, *Rumeli Yörükleri (1544-1675)* (Erzurum, 2000); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı* (İstanbul, 1967); Aleksandar Stojanovski, *Dervendžistvoto vo Makedonija* (Üsküp, 1974).

riğini keşfetmek için iki üç bilim insanı nesli daha gerekecektir. Bu yüzden, bilgilerimizin halihazırdaki durumuyla, Osmanlı savaş teşkilatının ilgi çekici birkaç veçhesi en azından kısmen karanlıkta kalmaya devam edecek ve bütün coğrafi alanları aynı derinlikte ele almamız mümkün olmayacaktır.

Kara kuvvetleri: Sarayın maaşlı askerleri olarak yeniçeriler (kapıkulu ocakları)

1453 ile 1603 arasında hüküm süren Osmanlı rejimini ehl-i seyf (kılıç ehli), ehl-i ilm ve ehl-i kalemden oluşan üç temel statü grubunun yönettiği patrimonyal, yeniden dağıtımcı bir sistem olarak nitelendirebiliriz. Tüm bu kategoriler, mensupları belli ayrıcalıklardan yararlanan ve bundan dolayı sıradan halktan (reaya) ayrılan askeri sınıfa dahildi. İmparator ailesinin belirleyici ögesi, kayıtsız şartsız yetke sahibi hükümdarı korumak ve arazilerini genişletmek için istihdam edilen daimi orduydu. Bunların padişaha karşı statüsünü tanımlarken, "hizmetkâr" ve hatta köle anlamına gelen kul tabiri yaygın olarak kullanılıyordu.

Saraya tabi maaşlı askerler Osmanlı kara ordusunun temel bileşenleri konumundaydı. Bu birlikler, kendi türlerinin Avrupa'daki ilk ve en geniş örnekleriydi. Benzer büyüklükte daimi ordular Avrupa'da ancak 17. yüzyılda oluşabildi. Doğrudan sarayın hizmetinde olan piyade veya yeniçeriler ile altı süvari bölüğü (altı bölük halkı), uzunca bir süre çok iyi eğitimli ve donanımlı bir durumdaydı; bu askerler 16. yüzyılın standartlarına göre düzenli ulufe de alıyorlardı.

II. Bayezid veya I. Selim'in saltanatları sırasında, Osmanlı idaresi yeniçeri birliklerinin yapısını değiştirmeye karar verdi ve cemaat ve sekban bölükleri olarak bilinen mevcut iki unsura ağa bölükleri denilen üçüncü bir birim daha ekledi. Yeni bölükler 61 ortadan oluşuyordu. Ağa bölüklerinin kurulmasının arkasındaki nedenler hâlâ aydınlatılamamış olsa da, yeniçeri ağasının bu işte parmağının olduğunu tahmin edebiliyoruz. Zira bu ağa 16. yüzyılın başlarından itibaren saray kökenliydi ve yeniçerilerin başına geçeceği zaman, güvenilir bir maiyete ihtiyaç duyuyordu.[22] Bölükler en ince ayrıntısıyla tanımlanmıştı; mensupları önceden tanzim edilmiş ve yapılandırılmış hayatlar sürdürüyorlardı.

22 Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, 1. Cilt, s. 168.

II. Mehmed'in saltanatının son döneminde, yeniçeriler toplamda yaklaşık on bin kişilik bir kuvvete tekabül ediyordu. Sonraki dönemlerde bu sayıda dikkate değer bir değişme olmadı; Çaldıran zaferinin kazanıldığı 1514'te, 10.156 yeniçeri saraydan maaş alıyordu. Ancak, 1527'de resmi bütçede sadece 7.886 yeniçeri görünmektedir; belki de bu seçkin birlikler, Mohaç seferi sırasında ciddi kayıplar vermişti. Ancak, İstanbul'da göreve çağrılmayı bekleyen kayda değer sayıda acemi oğlan vardı ve savaş tutsakları ile imparatorluğun Hıristiyan ahalisi arasından devşirme yöntemiyle ordu saflarına dahil edilen bu insanlar, oluşan herhangi bir boşluğu hızla dolduruyorlardı. Bununla birlikte, Macar eyaletlerinin de içinde bulunduğu belli yerler, devşirme uygulamasından muaftılar ve 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, askerlerin erkek çocukları gittikçe artan bir oranda babalarının yerlerini aldığı için devşirmelerin sayısı azalmaya başladı.[23] Birliklerin 1530'larda zayiat verdiği görülmektedir, zira padişahın Budin'i nihayet fethettiği 1541'deki sefere yalnızca 6.362 yeniçeri katılmıştır.[24] İki yıl sonra, Osmanlıların Macaristan'daki bir sonraki girişimine bu askerlerden 8.166 kişi katılırken, çeyrek yüzyıl sonra 12.798 kişi hazineden ulufe alıyordu.[25]

Avrupa'nın meydan okumalarına karşılık olarak Osmanlı ordusu içinde yaşanan yapısal değişimlerden dolayı yeniçerilerin sayısı hızla arttı, zira piyadeler askeri açıdan süvari meslektaşlarından daha değerli bir hale gelmişti. 1597'de yaklaşık 35.000 kişi kayıtlıydı ve birkaç yıl sonra toplam sayı 37.600'e ulaşmıştı. Bu son rakamın kaynağı, divan-ı hümayunun kâtiplerinden biridir; söz konusu kişi yazdıklarını 1609'da kaleme almıştı ve yer yer daha önceki dönemlere ait veriler kullanıyordu ama bu özel vaka için muhtemelen kısa süre önce oluşturulmuş bir belgeyi esas almıştı.[26] Bununla birlikte, genişleyen birliğin pratik değeri illе de daha fazla değildi,

23 Abdulkadir Özcan, "Devşirme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ. (İstanbul, 1994), 9. Cilt, s. 254-7 s. 257'de.

24 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D 9619/2.

25 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Kepeci 1765, var. 11a. Karşılaştırma için bkz. Mehmet İpçioğlu, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543. Yeni bir Kaynak," *Osmanlı Araştırmaları - The Journal of Ottoman Studies* 10 (1999), 137-59 s. 140'ta; Ömer Lûtfi Barkan, "H. 974-975 (M.1567-1568) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 19 (1957-8), 277-332 s. 305'te.

26 Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 45, tablo 3.5.

çünkü yetkililer yeni adayları seçerken artık daha az özen gösteriyorlardı ve eskisi kadar ağır olmayan daha kısa bir eğitimin sonucunda geleneksel yeniçeri disiplini zayıflamıştı.

Başta sınır boyları olmak üzere, imparatorluğun muhtelif yerlerindeki kalelerde sayısı oldukça büyük yeniçeri birlikleri görevliydi. Bu durum, söz konusu kara kuvvetleri bölüklerinin seferberlik gücünü tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. 16. yüzyılın ortalarından itibaren, başka bir deyişle kilit önemdeki kalelerin fethinden kısa bir süre sonra, yeniçeri askerleri hem Arap ülkelerinde hem de Macaristan'da kayıtlara girmiştir. Padişahın komutası altında seferdeyken, yeniçerilerin temel işlevi hükümdarın şahsını korumaktı. Bu bakımdan I. Süleyman'ın 1566'daki son seferi bir dönüm noktasını temsil eder. Zira başka bir Osmanlı hükümdarının tekrar muharebe alanında boy göstermesi, III. Mehmed'in (hd. 1595-1603) 1596'da, Haçova (Mezőkeresztes) Muharebesiyle neticelenen sefere katılmasıyla, ancak 30 yıl sonra gerçekleşmiştir. Savaşın kaderini tayin eden saldırılarda, ön hatta savaşmak bu seçkin piyade askerinin önemli başka bir yükümlülüğüydü. Son olarak, seferde olmadıkları zaman, payitahtın kamu düzeninden sorumluydular.

Osmanlı ordu komutanları 1500'lerde yavaş yavaş yeniçerilerin geleneksel silahlarından vazgeçip bunları ateşli el silahlarıyla, muhtemelen de fitilli arkebüzlerle ikame ettiler. Buna ilaveten, askerler kimi mızraklarla ok ya da arbaletler kullanmaya devam ettiler. Görüldüğü kadarıyla, 16. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, yeniçerilerin çoğu ateşli silahlar kullanıyordu ve III. Murad'ın (hd. 1574-95) saltanatı sırasında daha gelişmiş bir tür olan fitilli misket tüfeği kullanıma sokuldu.[27]

Daha eski tarihli araştırmalar, yaylım ateşi veya diğer bir deyişle salvoyu Hollandalı teorisyenlerin icat ettiğini iddia etmekteydi. Osmanlı tarih ve minyatürlerindeki kanıtlara dayanarak yeniçerilerin tıpatıp benzer bir yöntemi aşağı yukarı aynı dönemde ve hatta biraz daha erken bir tarihte kullanmış olması gerektiğini ileri süren yakın tarihli bir makale, bu tezi şüpheli hale getirmiştir.[28] Kuşkusuz, Nassau Kontu William Louis (Willem

27 Ágoston, *Guns for the Sultan*, s. 88-90.

28 Günhan Börekçi, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries['] Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2006), 407-38.

Lodewijk) söz konusu tekniği Osmanlılardan öğrenmiş değildir; kendisi antik Roma uygulamalarından ilham aldığını iddia etmiştir. Yaylım ateşi tekniğinin doğuya doğru seyahat etmiş olması mümkünken, Osmanlı dünyası ve Batı Avrupa'da eşzamanlı bir gelişmenin gerçekleşmiş olması da muhtemeldir, zira her yerde, subaylar ateşli el silahlarının imkânlarını fark etmeye başlamıştı.[29] Yeniçerilerin baskın ateş gücüne dayanan Osmanlılar, 16. yüzyıldaki birçok muharebede üstünlük kazanmayı başarmışlardı. Bununla birlikte, 1600 civarında Avrupalı piyadeler bu alanda çoğunlukla üstün konumdaydılar.

Kara kuvvetleri: Altı bölük halkı

Yeniçeriler çok para kazanmazken, saraya süvari olarak hizmet eden altı bölük halkının aldığı ulufe oldukça iyiydi. Bu atlı askerlerin sayısı çok değildi: elimizdeki kayıtlar 1510'lar ve 1520'lerde yaklaşık 5.000 kişiden ve Budin seferine de 3.670 kişinin katıldığından söz etmektedir. Osmanlılar Estergon'a (Esztergom) doğru yürüyüşe geçtikleri zaman, yine takriben 5.000 kişi bu harekâta katılmıştı. 1567 bütçesine göre, 16. yüzyılın başlarıyla karşılaştırıldığında, atlı askerlerin sayısı bu döneme gelindiğinde iki katının da üstüne çıkmıştır ve artık saflarında 11.251 kişi vardı. Elimizdeki tüm belgeler bize, bu bölükler içindeki en geniş birimlerin sipahiler ile silahtarlar olduğunu söylemektedir. Diğer dört bölük, yani ulufeciyan-i yemin ve yesar (sağ ve sol ulufeciler) ile gureba-i yemin ve yesar (sağ ve sol garipler) ise toplam rakamın aşağı yukarı yarısını ve hatta daha az bir kısmını teşkil ediyorlardı. Hükümdara askeri girişimleri sırasında eşlik etmek ve meydan savaşlarında sağdan ve soldan ona kalkan olmak bu bölüklerin geleneksel olarak üstlendiği bir roldü ve bu işlev ele aldığımız dönem boyunca değişmedi. Aynı zamanda, özellikle sipahiler arasındakiler olmak üzere, birçok süvari vergi toplanmasında önemli bir rol oynuyordu. Diğer ulufeli gruplar topçu, top arabacısı, cebeci, humbaracı ve lağımcı gibi bölükleri içeriyordu.

29 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800* (Cambridge, 1988), s. 19, res. 5; Geoffrey Parker, "The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy," *The Journal of Military History* 72, 2 (2007), 331-72 s. 359, 370'te.

15. yüzyıl söz konusu olunca, topçularla onların yardımcılarına ilişkin kanıtlar çok kıttır. Ancak, Osmanlı Devleti bir "barut imparatorluğu" haline geldiği için, I. Selim'in saltanatı sırasında, bu sınıflar ordu içinde vazgeçilemez bir unsur olmuşlardı ve izleyen dönemlerde de bu durum değişmedi. 1514 ile 1598 arasında, topçuların sayısı sekiz kat artıp, 16. yüzyılın sonlarına doğru 2.800 kişilik bir güce erişti. Top arabacısı birliklerine ilişkin rakamlar bu kadar istikrarlı olmayıp 400 ile 900 kişi arasında değişir. Ancak, –diğer şeylerin yanı sıra– bu askerlerin temel bir işlevi vardı: Osmanlıların birkaç meydan muharebesinde kullandığı savaş arabası halkalarını (tabur cengi, *Wagenburg*) meydana getiren araçları tedarik ediyorlardı.[30] Daha büyük maaşlı birliklerdeki artıştan dolayı iş yükleri daha ağır bir hal alan cebecilerin önemi de bir hayli arttı. Bunun bir sonucu olarak, başlangıçta 450 olan sayıları 1598'e kadar 3.000'e 1609'da ise 5.730'a çıktı.[31] Yine de diğer birliklerle kıyaslandığında cebeciler ve topçuların sayısı, birlikte hesaplandığında dahi çok fazla değildi.

Çoğu kez Avrupalı meslektaşlarından daha mahir olan lağımcılar Osmanlı ordusu içindeki en etkili askeri unsurlar arasındaydı. Oturur vaziyette çalışan lağımcılar görevlerini hızlı ve etkin şekilde yerine getiriyor, kısmen birbirine bağlı koridorlardan meydana gelen karmaşık bir sistem oluşturuyorlardı.[32] Bu birimlerde çalışmak için ille de Müslüman olma şartı yoktu ve bilhassa Ermeniler bu ünitelerde hizmet veriyordu.

Barut teknolojisinin gelişmesiyle birlikte, askerler yeni tür patlayıcı aletler icat ettiler. El bombalarının ilk ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz; aynı şekilde havanlarca atılan ilk bombalar hakkında da fazla bir bilgi yoktur. 16. yüzyılda bu tür malzemelerin üreticileri cebeci bölüklerinin bir parçasıyken, bunları atanlar topçulardı.[33] Osmanlı uzmanlarının, Hıristiyan Avrupa'da kalelerin savunulmasında kullanılan diğer tür ölümcül yakıcı ve

30 Emanuel Constantin Antoche, "Du *tabor* de Jan Žižka et de Jean Hunyadi au *tabur cengi* des armées ottomanes : L'art militaire hussite en Europe orientale, au Proche et au Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)," *Turcica* 36 (2004), 91-124.

31 Ágoston, *Guns for the Sultan*, s. 30, tablo 2.2.

32 A.g.e., s. 30-40 (17. yüzyıla ait verilere dayanmaktadır). Şu eserdeki çizimlere bkz: Luigi Ferdinando Marsigli, *Stato militare dell'Impero Ottomanno, incremento e decremento del medesimo* (Lahey ve Amsterdam, 1732) II. kısım, levha 38 ve 39.

33 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, 2. Cilt, s. 117.

patlayıcı mekanizmaları –iki işlev birleştirilebiliyordu– hangi mertebede taklit ettikleri veya ne kadarını kendi başlarına yaptıkları da belirsizdir. 1552'deki Eğri (Eger) kuşatması sırasında, hem Macarlar hem de Osmanlı askerleri bu tür aletleri kullanmışlardır.[34] Ancak, ateş topları (*Feuerball*), yakıcı testiler (*Sturmkrüge*), tokmaklar (*Sturmkolben*), yılanlar/ateş halkaları (*Sturmkrantz, Feuerring*) ve "borular"ın (*Röhrlein*) Osmanlılarca kullanılmış olması muhtemel çeşitleri hakkında başka bir bilgi mevcut değildir. Yalnızca, 17. yüzyıla ait bu tür daha az gelişmiş bazı aletler, 17. yüzyılın sonlarında yaşayan ve rakibi Osmanlılara büyük bir dikkat gösteren Habsburg Generali Luigi Ferdinando Marsigli'nin eserinde karşımıza çıkmaktadır.[35] Bununla birlikte, bunlar çok karmaşık silahlar değildi; dolayısıyla, geçici bir süre kullanıldıklarını ve daha sonra unutulmaya terk edildiklerini düşünebiliriz.

Kara kuvvetleri: Tımarlı süvariler

15. yüzyılın ikinci yarısında ve 16. yüzyıl boyunca tımarlı süvariler (sipahiler) Osmanlı silahlı güçlerinin ikinci büyük bileşeniydi. Bu kişiler, Osmanlı rejimini siyasi, ekonomik ve sosyal açıdan destekleyerek hayati bir rol oynayan tımar sisteminin bir parçasını oluşturuyordu.

Çoğunlukla kendisine tahsis edilen vergileri toplama ve bu kaynakları savaş gücünü muhafaza etmek için kullanma izninden ibaret olan tımara karşılık, padişaha atlı bir asker olarak hizmet etmek sipahinin temel vazifesiydi. Buna ilaveten, Osmanlı toprak sisteminin (miri topraklar) yerel düzeyde idamesi açısından vazgeçilmez birer unsurdular, zira köylünün, istimlak hakkı padişaha ait olan ekilebilir arazilerin kullanımını sipahiler denetliyordu. Çok büyük bir ihtimalle, ekilecek ürünlerin seçiminde de söz sahibiydiler; her şeyden önce, reayanın ayni olarak ödediği birçok vergiyi onlar topluyor ve bunları köylüler eliyle kendi adlarına sattırıyorlardı. Son olarak, sipahiler hükümdar adına kamu düzenini sağlıyor ve kırsal kesimde asayiş hizmetlerini yerine getiriyorlardı. 15. yüzyılda, bazı tımarlar sivil makam sahiplerine verilmiştir.[36] Ancak, 1500'lerde bu

34 Sebestyén Tinódi, "Eger vár viadaljáról való ének," Sebestyén Tinódi, *Krónika* içinde, (Budapeşt, 1984), s. 266, satır 1171-86; s. 277, satır 1455-9 (ilk baskısı 1554'te Kolozsvár'da yapılmıştır).

35 Marsigli, *Stato militare dell'Impero Ottomanno*, II. kısım, s. 35, plaka 13.

36 Nicoară Beldiceanu, *Le timar dans l'État ottoman (début XIVe-début XVIe siècle)* (Wiesbaden, 1980),

tür düzenlemeler fiiliyatta ortadan kalkmış ve bu işe yalnızca askeri kişiler münasip görülmüştür.

Osmanlı otoriteleri, yeni fethedilen tüm Avrupa beylerbeyliklerinde tımar sistemini uygulamaya koymuşlardır. Fakat Mısır'ın da içinde bulunduğu belirli doğu bölgelerinde bu sistem uygulanmamıştır. Osmanlı pragmatizminin ilginç bir örneği olarak, Balkanlar'da küçük aristokratlar ve diğer askeri şahsiyetler kimi zaman, sosyo-politik statülerini sipahi olmak yoluyla sürdürebiliyorlardı; bu uygulama 15. yüzyılın sonuna dek devam etmiştir.[37] Mesela, 1467-8'de Kuzey Sırbistan'daki tımarların yüzde 60 kadarı Hıristiyanların elindeyken, 1469'da tüm Bosna tımarlarının yüzde 82'si gayrimüslimlere aitti.[38] Bununla birlikte, bu Hıristiyan sipahiler, ya tımarların ellerinden alınmasından ya da din değiştirmelerinden dolayı zamanla ortadan kayboldular. Böylelikle, kısmen bu adet terk edildiği için kısmen de yerel soylular padişahın hizmetine girmekte isteksiz davrandıkları için 16. yüzyıl Osmanlı Macaristan'ıyla ilgili kayıtlarda sadece birkaç Hıristiyan tımarlı görünmektedir.

Hıristiyan sipahilere, II. Mehmed'in 1461'de Bizans hükümdarlarından aldığı Trabzon Sancağı'nda da görev veriliyordu. Elimizdeki kayıtlar 1486'ya gelindiğinde, bu sancakta iki Hıristiyan'ın veraset temelinde tımar sahibi olduğunu, 1516'da ise bu tür tımarların sayısının 22'ye çıktığını göstermektedir. Burada çarpıcı olan, bu sipahilerin sicillerde martolos olarak geçmesidir; bu tabir Rumeli'de farklı türde bir hizmet için yaygın olarak kullanılmakla birlikte, normalde Anadolu'da bilinmiyordu.[39] Bununla birlikte, bu terim Yunanca *armatolos* kelimesinden türediği için, bu eski Bizans bölgesinde Rumeli'deki kullanımdan bağımsız bir şekilde ortaya çıkmış olabilir. Yerel toprak sahiplerinin Gürcistan'da da varlıklarını devam ettirdiklerini farz edebiliriz ancak, şimdiye kadar bu varsayımı destekleyen tek bir dolaylı atıfta bulunulmuştur.[40]

s. 38-46.

37 Halil İnalcık, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri," *Fuad Köprülü Armağanı / Mélanges Fuad Köprülü* (İstanbul, 1953), s. 207-48.

38 Ernst Werner, *Die Geburt einer Grosmacht - Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, 4. bas. (Weimar, 1985), s. 266-7.

39 M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-elleri'ni Fethi (1451-1481)* (Ankara, 1993), s. 12, 49; Bilgehan Pamuk, "XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı'nda Martoloslar," *OTAM* 14 (2003),185-216.

40 C'isana Abulaje ve Miheil Svanije, *Č'ildiris eialet'isǰaba davt'ari 1694-1732 cc.* (Tiflis, 1979), s. 278.

Osmanlı otoritelerinin daha 15. yüzyılda, kimi zaman, hisar askerine nakit ödeme yapmak yerine tımar tahsis ettikleri oluyordu.[41] Görüldüğü kadarıyla, bu uygulama 1500'lerde daha yaygın hale gelmiştir. Buradaki para ise bireylere değil toplu olarak asker gruplarına verilebiliyordu. Bu hisarlarda görevli imamlar ve diğer dini personel dahi maaşlarını bu şekilde alabiliyordu. Maliye 1590'ların başında, ocaklık denilen rejimi getirerek bu sistemi bazı açılardan değiştirmiştir.[42] Bir veya daha fazla yerleşimin düzenli gelir kaynakları, bir garnizona ocaklık olarak tevzi edildiği zaman, vergileri toplayıp ilgili birimin mensuplarına dağıtmak bu kaynakların tahsis edildiği kişilerin sorumluluğu haline geliyordu; bu tür düzenlemeler genel itibariyle uzun bir süre için geçerli oluyordu. Bu uygulamanın, imparatorluğun yeniden dağıtımcı niteliğini zayıflatmış olmasına rağmen, mali krizlerin yaşandığı bu devirde işe yaradığı sanılmıştır.

İlke olarak, tüm tımarlar, kuramsal olarak yeni bir tahsisat yapıldığında dahi mahfuz kalan temel bir gelir unsuru (kılıç) ihtiva ediyordu. Ne var ki birkaç örnekte verilen tımar kılıç olamayacak kadar küçüktü. Rumeli'deki on sancak veya diğer bir deyişle livayla ilgili, 1533 ile 1695 arasını kapsayan bir mukayese, kılıç sayısının, bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre aşağı yukarı sabit kaldığını ortaya koymaktadır; Osmanlı sarayının 1500'lerin sonlarından itibaren, 40.000 kılıcı imparatorluğun bütünü için ideal bir rakam olarak değerlendirdiği görülmektedir.[43] Ancak, idare, sayıları gittikçe artan birçok vakada, tımarların yavaş yavaş sahiplerinin daimi mülküne dönüşmesinin ve hatta miras yoluyla nesilden nesle geçmesinin önüne geçememiştir.[44]

41 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 1, var. 57b-74b. 1483'te Vidin Sancağı'nda bulunan dört kaledeki kişilerin sayısı 80'den fazlaydı.

42 Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, (İstanbul, 1991), s. 269-77; Pál Fodor, *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatásés hatalmi elit változásai a 16-17. századfordulóján* (Budapeşte, 2006), s. 272-99.

43 Géza Dávid ve Pál Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century," *Eurasian Studies* 4, 2 (2005 [2007]), 157-88 s. 182'de.

44 Klaus Rohrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Berlin ve New York, 1973), s. 95-6; Avdo Sućeska, "Die Timar-Organisation im bosnischen Eyalet," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 82 (1992), 335-48; Mario Grignaschi, "Das osmanische *tımar*-Recht und der *kanun* Suleymans des Gesetzgebers," *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Rudolf Vesel 'le birlikte Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi (Prag, 1994), s. 123-36 s. 136'da.

Bu süreçleri en iyi şekilde, tımar ruznamçesi denilen kayıtlardan elde edilen verilerin analizi yoluyla görünür hale getirebiliriz. 1580'lerin sonundan ve 1590'lardan itibaren genellikle, orijinal kayıtların üst kısmında farklı bir elle yazılmış kısa notlar görülmektedir; bunlar tımarların daha sonraki kaderlerini anlatmaktadır.[45] Veya bu uygulamayı, bu tür zeyllerin daha erken vakitlerde adetten olmadığı Macar mıntıkalarını ilgilendiren ciltlerde gözlemleyebiliriz. İlave not çoğu kez, bizatihi tahsisattan 15 ile 20 yıl sonrasına ait bir tarih taşır ve yeni hiçbir isim görülmediği için, söz konusu gelirleri toplayan şahsın bu zaman diliminde değişmediği çıkarımını yapabiliriz. Bir vakada, tımar sahibi aynı dirliği 37 kameri yıl boyunca elinde tutmuştur.[46] Ayrıca, diğer örnekler bir tımarlının ölümünün ardından dirliğinin oğluna intikal ettiğini göstermektedir; çoğu kez, müteveffa babanın aldığı gelirler ve bunların kompozisyonu değişmeden oğluna geçiyordu.[47] Tımarlar intikale tabi hale kısa zamanda gelmedi; ancak, değişimin istikameti ve zamanla hız kazandığı gayet barizdir.[48]

Dönemimiz içinde, tımarlardan elde edilen ortalama gelirin yükseldiği görülmektedir. Ancak, 16. yüzyılın ikinci yarısında dahi, tımarların birçoğu hâlâ nispeten mütevazı bir büyüklüğe sahipti ve çoğu kez ancak geçinmeye yetecek bir gelir sağlıyordu. Mesela, 1485'te, Ordu Sancağı'ndaki tüm tımarların yüzde 71'i 1.000 akçeden daha az gelir getirirken, yüzde 95'inin girdisi 3.000 akçeden azdı ve yıl başına 4.000 akçeden fazla varidat getiren tek bir tımar yoktu.[49] Seksen üç yıl kadar sonra, Erzurum Livası'ndaki tüm tevcihlerin yüzde 67'si 3.000 akçenin altındaydı.[50] Çorum Sancağı'ndaki durum da çok farklı değildi: 1575'te tüm tımarların yüzde 51'inden tahsil edilen gelir 3.000 akçenin altındaydı ve yüzde 81'i 5.000 akçeyi geçmiyor-

45 Örneğin, bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 15567, 16052; Kepeci 344; Ruznamçe 216, muhtelif yerlerde.
46 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Ruznamçe 656, s. 253.
47 Mesela, bkz., Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 15567, s. 107, 180; aynı yer, Kepeci 405, muhtelif yerlerde.
48 Dávid ve Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army," s. 162-4, 166-7, 185.
49 Yılmaz Kurt, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi II: Ekonomik Yapı," *OTAM* 2 (1991), 151-99 s. 165-6'da. Bundan 50 yıl kadar önce Arnavutluk'taki Arvanid bölgesinde tımarların yüzde 70'inin geliri 3.000 akçeden azdı. Bkz. Fodor, "Ottoman Warfare," s. 201.
50 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 468, s. 3.

du.[51] 1583 tarihli bir deftere göre, Konya yakınlarındaki Akşehir Livası biraz daha iyi bir durumdaydı, zira burada tüm tımarların sadece yüzde 64'ü 5.000 akçeden düşük para getiriyordu.[52]

Bununla birlikte, 16. yüzyılın sonlarına doğru yaşanan fiyat artışlarının etkisi özellikle dirliği düşük seviyede olanlar için kötü oldu: Van Gölü'nün batısındaki Muş Sancağı'nda 17. yüzyılın ilk yıllarında tüm tımarların yüzde 38'inin geliri hâlâ 3.000 akçeye ulaşmamıştı ve yüzde 71'i 5.000 akçenin altındaydı.[53] Dolayısıyla ele alınan dönem boyunca, küçük ve çok küçük ölçekli tımar sahipleri oldukça fakir olmalıdırlar. Her ne kadar elimizdeki verileri, aynı bölgelere ait daha eski rakamlarla doğrudan karşılaştırma imkânımız olmasa da, görüldüğü kadarıyla bazı sipahilerin yaşam koşullarının 1500'lerde iyice kötüleşmiş olması muhtemeldir; zira enflasyon bu sırada ve bilhassa 16. yüzyılın son çeyreğinde gayet yüksekti.[54]

Rumeli'deki durum hiçbir şekilde daha iyi değildi: 1530'larda bu bölgedeki 27 sancakta, tüm tımarların yüzde 40'ı 3.000 akçenin altındaydı ve yüzde 72'sinden 5.000 akçeden düşük gelir elde ediliyordu.[55] Sadece Macar bölgelerinde bu türden bir küçük tımarlı bolluğu yoktu; mesela, Simontornya Sancağı'nda, 1552'de sadece üç tımar tevzi edilmişti ve bunların hepsi değer olarak 5.000 akçenin üzerindeydi. 1565'te 17 tımardan dördü ya da yüzde 25'inden daha azı bu sınırın altına düşmüştü; beş yıl sonra, 1570'te kayıtlardaki 15 tımarın her biri 5.000 akçe veya üzerinde idi.[56] Budin Sancağı'nda, tüm sıradan tımarların sadece yüzde 20'si 5.000 akçeden daha az gelir getiriyordu.[57]

Dolayısıyla, bir tarafta Anadolu ile Rumeli, diğer tarafta Macar sancakları arasında ciddi bir fark vardı. Bununla birlikte, bu gözlem, ikinci

51 Üçler Bulduk, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)," *OTAM* 6 (1995), 39-50 s. 49'da.

52 Mehmet Akif Erdoğru, "Akşehir Sancağındaki Dirliklerin III. Murad Devrindeki Durumu ve 1583/991 Tarihli Akşehir Sancağı İcmal Defteri," *OTAM* 1 (1990), 127-61 s. 133'te.

53 Orhan Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)," *OTAM* 9 (1998), 241-62 s. 252'de.

54 Ömer Barkan, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları," *Belgeler* 2 (1964), 235-61; Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 451-68.

55 Ömer Lûtfi Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakultesi Mecmuası* 15 (1953-4), 238-329, s. 325 ile 326'daki ilave 1.

56 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, sırasıyla Tapu defteri 1030, 353, 505.

57 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 329.

gruptakilerin vergilendirilebilir gelirler açısından mutlaka daha zengin oldukları anlamına gelmez, zira divan yeni fethedilen bölgelerde tımarlıların sayısını belki kasten düşük tutuyordu. Diğer taraftan, Osmanlı sultanları Anadolu'da, tarihi geçmiş asırlara uzanan düzenlemeleri değiştirmekte tereddüt etmiş olabilirler. Buna ilaveten, belli tımarlar zaman içinde varisler arasında bölüşülmüş olabilir, zira bu, idarenin en azından 1530'lardan itibaren sınırlı çapta izin verdiği bir uygulamaydı.[58] Ayrıca, Macaristan'daki yüksek tımar gelirlerini, buranın bir sınır beylerbeyliği olduğu gerçeğiyle de açıklayabiliriz. Muhtemelen, divan, buradaki sipahilerin sürekli tehlike altında yaşamalarına karşılık daha büyük varidat temin eden tevcihler yoluyla teşvike ihtiyaç duyduklarını düşünüyordu ve sınır boylarında konuşlu tımarlar çoğu kez, tamamen Osmanlı hâkimiyetinde olmayan yerlerden elde edilen gelirleri de kapsıyordu. Bunun neticesinde, bu mevkilerdeki sipahiler sıklıkla, kendilerine tahsis edilen gelirlerin ancak bir kısmını tahsil edebiliyorlardı, idare de bu gerçeği hesaba katmış olmalıdır.[59]

Tımar tevcih edilenler beratlarında hak kazandıkları meblağları gerçekten de alıyorlar mıydı? Kaçınılmaz olarak değil, zira çoğu durumda belli bir dirliğin nominal ve gerçek değerleri arasında çarpıcı farklar söz konusuydu. Kimi tımarlılar kendilerine resmen inayet edilenden, biraz daha yüksek –mesela fazla gelir kolayca başka bir amaç için kullanılamadığında– bir gelirden yararlanacak kadar talihliydi. En azından, kâtiplerin bu tür vakalarda başvurdukları formül buydu; gerçekte ise, başta doğru insanlarla kurulan iyi irtibat gibi başka etkenler muhtemelen daha belirleyiciydi. Ayrıca kendilerine tevcih edilen miktarın tamamını alan sipahilerin de memnun olmak için nedenleri vardı, zira tımarlarının "kâğıt üstündeki" değerine kıyasla kayda değer oranda daha düşük bir gelir tahsis edilen meslektaşlarının birçoğu epeyce daha kötü durumdaydı. Bu tür durumlar 15. yüzyılda bile vuku buluyordu: mesela, Vidin'e ait 1483 tarihli bir defter 129 tımar içeren bir örneklem içinde, 98'inin (veya başka bir deyişle yüzde 76'sının) prensipte

58 M. Tayyib Gökbilgin, "Kanûnî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları," *Tarih Dergisi* 17 (1968), 35-48 s. 39-40'ta; Douglas A. Howard, "Ottoman Administration and the Tîmâr System: Şûret-i Ḳânûnnâme-i 'Os̱mânî Berây-ı Tîmâr Dâden," *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları* 20 (1996), 46-124 s. 69-71'de.

59 Klára Hegyi, " 'Aranyásó szpáhik' a királyi Magyarországon," *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára* içinde, ed. Ferenc Glatz (Budapest, 1993), s. 103-11.

bağışlanandan daha küçük meblağlardan oluştuğunu göstermektedir. Yalnızca 12 kişi (yüzde 9) hakları olanı tam olarak alabilecek kadar talihliyken, 19 sipahi (yüzde 15) planlanandan biraz daha fazla gelir elde etmeyi başarmıştı. Ancak, senelik kazançları bütünü itibariyle çok küçüktü.[60]

Zigetvar (Szigetvár) Sancağı'yla ilgili benzer bir inceleme, sürpriz bir şekilde, mahalli sipahilerin Vidin'deki meslektaşlarının bir asır önceki durumuna kıyasla kesinlikle daha iyi bir halde olduklarını göstermektedir. Hazinenin tasarrufundaki kaynaklar, dirlik sahiplerinin yaklaşık yarısının yıllık "maaşlarını" tam olarak almasını mümkün kılarken, eksik meblağ alanlar çok daha azdı.[61] 1584-5 yıllarında Budin Sancağı'nı kapsayan bir listeye göre, bu sancaktaki tımarlıların yüzde 52'sine "hak ettiklerinden daha az" bir meblağ verilmişti. İdarenin aynı dönemde 282 kişiden 124'üne noksansız ödeme yaptığı Semendire (Smederevo/Szendrő) Sancağı'ndaki durum biraz daha kötüydü; geri kalan yüzde 56'ya gelince, nominal gelirlerinden daha azıyla yetinmek zorundaydılar.[62]

İş, kayıpları sindirmeye gelince tımarlılar eşit değildi. Orijinal tevcihin büyüklüğü de fark yaratıyordu. Büyük bir ihtimalle, zeamet sahipleri beklenenden daha düşük bir gelir elde ettiklerinde bile genellikle önemli bir mali güçlük yaşamıyorlardı. Bununla birlikte, 3.000 akçe değil de 50 (!), 150 veya 200 akçe tahsil eden tımarlılar geçimlerini sağlamakta ciddi sorun yaşıyor olmalıydılar çünkü aldıkları para ihtiyaçlarını sadece birkaç gün veya hafta için karşılayabiliyordu. [63] Birçok sipahinin padişah beratını aldıktan sonra uzunca, bazen on yıldan daha fazla bir süre gelir tevcihi için beklemek zorunda olmaları işleri daha da kötüleştiriyordu. Bu tür olaylara esas itibariyle 16. yüzyılın sonlarında rastlıyoruz fakat bunlar, büyük bir ihtimal daha önceki dönemlerde de vuku buluyordu.

Bu insanlar dirliklerine acaba neden razı oluyorlardı ve başka ne gelirleri vardı? Bunlardan ilk akla gelen ganimettir. Bazı tımarlılar ise muhtelif gerekçelerle insanların mallarını gasp etmiş olabilirler. Hak ettiklerini ceplerine koyamayan tımarlıların muhtemelen ek para kazanma yöntem-

60 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 1, var. 7b-56b, 57b-75a.
61 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 15283, s. 301-42.
62 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 325, Budin: s. 1-30, Semendire: s. 39-230.
63 Hem Budin hem de Semendire sancaklarında, 50 akçelik seneliği olan birer tımarlı tespit ettik.

leri vardı ama bunlar hakkında henüz malumatımız yoktur. Bu durumda dahi, pek çok dirlik sahibinin ancak zar zor ayakta kalmayı başardığı açıktır. Ancak, çok sayıda gayrinizami savaşçı ve hisar askeri yine de, daha itibarlı olduğu için bu seçilmiş gruba katılmaya can atıyordu.

Askeri kişilerin kullanabileceği gelirler çeşitli nedenlerle azalabiliyordu fakat idari uygulamalar her zaman önemli bir etkendi. Örneğin, daha önce irdelenen gelişmelere ilaveten, Osmanlı Devleti 16. yüzyıl boyunca git gide, sarayla ve merkezi yönetimle ilişkili üst düzey ayrıcalıklı bireyleri gedikli zeametlerle mükâfatlandırmaya meylediyordu. 1580'ler ve 1590'larda bu tür dirliklere sahip insanların sayısı altı yüzden fazlaydı.[64] Divan-ı hümayun kâtipleri, müteferrikalar, eminler ve çavuşlar ve hatta yüksek rütbeli yetkililerin adamları, çoğu kez zeamet kategorisinin sık sık zikredilen üst sınırından epey yüksek miktarlarda gelirler sağlıyorlardı. Güya bu tür hiçbir tevcihin 99.999 akçeyi geçmemesi gerekiyordu fakat bu kural çoğu kez çiğneniyordu.[65] Bu ileri gelen zevata tahsis edilen zeametlerin "kâğıt üstündeki" değeri 50 milyon akçeye ulaşıyordu; bu tür gelir kaynakları Suriye, Gürcistan ve Macaristan gibi payitahttan uzak yerlerde bile mevcuttu. Doğrudan karşılaştırma yapmanın imkânı yoktur fakat yine de, Anadolu, Rumeli, Rum, Karaman ve Arap bölgelerinde dağıtılan zeamet ve tımarların genel toplamının 110 milyon akçeye yaklaştığını belirtmekte fayda vardır.[66]

Uygulamaya bakıldığında çoğunlukla İstanbul'da mukim bu üst düzey ileri gelenlerin eline sadece yaklaşık 40 milyon akçe geçiyordu ama

64 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 687.

65 Géza Dávid, "Assigning a *Ze'amet* in the 16th Century: Revenue-Limits and Office-Holding," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Rudolf Veselý'le birlikte Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi (Prag, 1994), s. 47-57.

66 İsmet Binark ve diğ. (yayına hazırlayan), *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1993, 1994); İsmet Binark ve diğ. (yayına hazırlayan), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım* (Ankara, 1995); İsmet Binark ve diğ. (yayına hazırlayan), *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1996, 1997); İsmet Binark ve diğ. (yayına hazırlayan), *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1998, 1999); Yusuf Sarınay ve diğ. (yayına hazırlayan), *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli defteri (937/1530): Dizin ve tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 2001, 2002); Yusuf Sarınay ve diğ. (yayına hazırlayan), *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli defteri (937/1530): Dizin ve tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 2003, 2004).

demin anılan 50 milyon akçelik asıl tutar yine de her biri 5.000 akçelik gelire sahip 10.000 tımar için yeterli olurdu. Bu şanslı şahsiyetlerin 150 kadarı, kişi başına 100.000 akçenin üzerinde nominal meblağlar elde ediyorlardı ve en ayrıcalıklı kişilerin "kâğıt üstündeki" geliri 300.000 akçeyi bile buluyordu. Ortalama tutar yaklaşık 80.000 akçeye tekabül ediyordu ki bu yüklü miktardaki para grubun yüksek konumuna işaret ediyordu. Bu tür tevcihlerden yararlanan kimseler normalde sefere katılmak mecburiyetinden muaf tutuluyordu ve genellikle dirliklerinin bulunduğu bölgelerde yaşamıyorlardı bile.[67] Bu imtiyaz, rakipler arasında kıskançlığa neden oluyordu ve bunlar, yer yer saraya bu dirliklerin bazılarına el koydurmayı başarıyor ya da padişahı, savaşa katılmama ayrıcalığını geri almaya ikna ediyorlardı. Mesela, müteferrikalardan biri "Macar seferi"ne katılmadığı için zeametini kaybetmişti.[68]

1600 yılına ait başka bir liste, gedikli sınıfına ait zeamet ve tımar gelirlerinden yararlanan yaklaşık 300 kişiyi kapsamaktadır.[69] Bu defter, söz konusu gediklilerin en azından o yıl, sıradan tımarlılara benzer şekilde yoklamada görünmek zorunda olduklarını göstermektedir. Ayrıca, kâtip, bu ileri gelenlerin temin etmek mecburiyetinde oldukları cebelilerden ve bunların silahlarından bahsetmektedir. Tamamen sistemli biçimde olmasa da, kâtip söz konusu kişilerin "mükemmel" durumda olup olmadıklarını da belirtmektedir; bu mefhum, bunların sayısı önceden saptanmış ve uygun şekilde teçhiz edilmiş silahlı adamlarıyla birlikte yoklamada hazır olduğu anlamına geliyor olmalıdır.

İdare 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyıl boyunca, muharebe alanına getirilecek cebelilere ilişkin kesin kuralları, II. Mehmed'in saltanatında olduğu kadar açık bir şekilde ortaya koymamıştır. Görüldüğü kadarıyla, 6.000 akçeden küçük tımar sahiplerinin cebeli getirmesi beklenmiyordu.[70] Diğer taraftan, 10.000 ile 19.999 akçe arasında bir gelire sahip tımar erlerinin istisnasız tamamının üç cebeli bakması gerekiyorken, zaimler aldıkları her 5.000 akçe için –daha önce bu sınır 4.000 akçey-

67 Géza Dávid, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim. 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı* (İstanbul, 1999), s. 105-6.

68 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Kepeci 344, s. 354.

69 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 691, s. 121-83.

70 Bu sonucu, Tımışvar Vilayeti'nin tımar defterlerinden çıkarmak mümkündür. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu Defteri 552, 1010.

di- bir asker bulundurmak zorundaydılar. Bu düzeltmelerin 1500'lerin sonlarına doğru yapıldığı varsayılabilir ama Ayn Ali Efendi bunları ancak 1607'de zikretmektedir.[71]

Bu ilkeleri, 1.379 cebeliyi ilgilendiren vakamıza tatbik ettiğimizde, dirlik sahiplerinin yarısından biraz fazlasının bu kurallara riayet ettiği görülmektedir; tahrir emininin tüm bu kişileri "mükemmel" olarak tasnif etmemesi biraz şaşırtıcıdır. Geriye kalan kimi dirlik sahipleri, kendilerine tayin edilenden daha fazla cebeli çıkarmışlardı. Kimi örneklerde, "fazladan" silahlı kimselerin sayısı çarpıcıydı: rekortmen 5.000 akçelik tımarı karşılığında dört cebeli getiren kişiydi. Bunun aksine, diğerleri kendilerine ayrılan kontenjanı yerine getirmemişlerdi; ilginç olan, kâtiplerin bu suçluların bazılarını hâlâ "mükemmel" olarak göstermeleriydi. Nihai sonuç, teorik olarak mevcut olması gereken cebelilerin yüzde 93'ünün gerçekten de yoklamada hazır olduklarına işaret etmektedir; daha önce dile getirilen tutarsızlıkları hesaba katsak dahi, bu başarı dikkate şayandır. Ayrıca, her tımarlı ortalama 4,7 savaşçı getirmiştir ki bu, bir kez daha, dirlik sahiplerinin özel statüsünden dolayı oldukça yüksek bir rakamdır; bu kişilerin çoğunlukla, iyi ve hatta normalden çok daha iyi bir gelir getiren zeametleri vardı. Diğer taraftan, 1583 tarihli bir listeyi esas aldığımızda, sıradan zeamet ve tımar sahipleri için ulaştığımız cebeli ortalaması 1,4'tür.[72] Ortaya çıkan çelişki, bir kez daha, hükümet merkezinde hizmet gören dirlik sahipleri ile yerel tımarlılara tahsis edilen tevcihler arasındaki devasa farkları göstermektedir.

Şaşırtıcı olan, bu yüksek rütbeli dirlik sahiplerine hizmet eden cebelilerin ezici çoğunluğunun (yüzde 82) bir kılıç dışında bir şeylerinin olmamasıydı.[73] Cebelilerin yüzde 9'u bir "sırık"la boy gösterirken, toplam askerin sadece yüzde 5'i sırığa ilaveten bir kalkanın korumasından istifade

71 Ayn Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, M. Tayyib Gökbilgin'in önsözüyle (İstanbul, 1979), s. 13, 39. Karş. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, ed. Midhat Sertoğlu (İstanbul, 1992), s. 21; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukûkî Tahlilleri*, 9 cilt. (İstanbul, 1990-6), 4. Cilt, s. 464.

72 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Kepeci 320, s. 114-16; Dávid ve Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army," s. 171.

73 Metinde ilgili bireylerin isimlerinin altında ç harfi bulunmaktadır. Bunun için akla gelen karşılıklar *kılıç*, *çark*, *mızrak* ve *sırık*'tır. Bir süre tereddütten sonra, bir cebelinin elindeki en muhtemel silahın "kılıç" olabileceğine karar verdim. Colin Imber'in belirttiği üzere,"tımarlı sipahiler kısa kılıç kullanmakta mahirdiler" (Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 276).

edebiliyordu.[74] Bizim 1.379 cebeliden oluşan örneklemimiz içinde, 32 kişinin tüfenki varken, diğer birkaçı tüfenkin yanı sıra tirkeş veya sırık gibi başka silahlara sahipti. Sekiz sekban da ateşli el silahlarıyla birlikte karşımıza çıkmaktadır; esasen ordunun bu paramiliter grupları istihdam etmesinin nedeni misket tüfeği kullanabiliyor olmalarıydı.[75]

Bütün olarak bakıldığında, birçok sipahinin yoksullaşması yüzünden, savaşın masraflarını omuzlamak zorunda kalanlar onların komutanları yani beylerbeyleri ile sancakbeyleri oluyordu. Bunun neticesinde, valiler kapılarında hizmet edecek silahlı kişiler tutuyor ve saray bu takviye güçlere dayanmak durumunda kalıyordu. Bu nedenle, 1500'lerde bol sayıda yeni beylerbeyliği ve sancak teşkiline tanık oluyoruz; buraların valilerine has denilen –aynı terim miri araziler için de kullanılıyordu– ve bunlara daha güvenilir ve etkili askerler tutma imkânı verecek kadar yüksek varidat tahsis edildi. 1500'lerin başlarında 90 sancak ve 3-4 beylerbeyliği varken, yüzyılın sonunda 200'ü aşkın sancak ve 30'dan fazla beylerbeyliği mevcuttu. Toprak genişlemesi bu artışın önemli etkenlerinden biriydi fakat 1500'lerin başında sınırlar dahilinde gerçekleştirilen yeniden yapılanma da önemli bir faktördü. Beylerbeyleri, hazine tüm sancakların has gelirlerini arpalık olarak kendilerine tahsis edince ek bir kazanç elde etmiş oldular.[76]

Tımarlı ordusunun tam gücünü, tüm imparatorluğu kapsayacak bir temelde belirlemek zordur. Elimizdeki kaynaklar kıttır; bunun dışında, sipahiler öldükleri veya dirliğinden feragat ettiği ve dönemin tabiriyle "müyesser olmayanlar" sonradan yeni yeni tevcihler elde ettiği için sürekli bir iniş çıkış söz konusuydu. Ayrıca, gerçek sayılar bir yana, tımarlılardan "kâğıt üstünde" istenen silahlı cebelilerin sayısı hakkında dahi çok az şey biliyoruz ve bu durum bir başka kuşku kaynağı yaratıyor. Bundan dolayı tahmini sayılar yazardan yazara değişmekte ve 50.000 ile 90.000 aralığında dolaşmaktadır; oysa tüm

74 Terim kulağa tuhaf gelmekle birlikte, en az bir muasır kronik sırıklı cebelilere atıfta bulunmaktadır: *Topcular Katibi 'Abdulkādir (Kadri) Efendi Tarihi* (Metin ve tahlil), yayına haz. Ziya Yılmazer, 2 cilt. (Ankara, 2003), 1. Cilt, s. 194, 258. 1572'de vefat eden Yunus Bey adında birinin geride 25 sırık bırakmış olması da kayda değerdir; Ömer [Lütfî] Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri, 1545-1659," *Belgeler* 5-6 (1966), 1-440 s. 147'de.

75 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (Londra, 1975), s. 195-217 s. 200-1'de.

76 Dávid ve Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army," s. 174.

bilim insanları rakamlarını, imparatorluk dahilindeki tımarlar, zeametler ve hasları kapsayan, 1527 tarihli az çok güvenilir nitelikteki aynı kaynağa dayandırmaktadır.[77] Yine de, daha önce ele aldığımız sayısız küçük tımarla bağlantılı sorunları dikkate aldığımızda, padişahın 1520'lerde azami 60.000 dirlik askerine ve cebeliye bel bağlayabildiğini varsaymak daha gerçekçi görünmektedir. 1500'lerdeki toprak genişlemesi bu alanda kayda değer artışlar getirmiştir, öyle ki yüzyılın sonuna doğru Osmanlı yüksek komuta kademesi muhtemelen 80.000-100.000 bireyden oluşan bir ordu toplayabiliyordu.[78] Bununla birlikte, tımar sahipleri anılan bu dönemde yıllık gelirlerinin bir kısmını bedel olarak ödeyerek sefere katılmaktan kurtulabiliyordu; bu seçenek, herhangi bir asker içtimasındaki savaşçı sayısına ciddi biçimde tesir edebiliyordu.

Kara kuvvetleri: Yardımcı güçler

1453'ü izleyen uzunca bir dönemde, yardımcı kuvvetlerin teşkilatı önemli bir değişime uğramadı.[79] Ancak, uzun vadede, azaplar ve martaloslar gibi belli gruplar düzenli, maaşlı kale askeri haline gelirken veya nehir filolarında ve donanmada hizmet ederken, yayalar, müsellemler ve cerehorlar gibi topluluklar askeri açıdan önemlerini büyük oranda kaybettiler; bu yardımcı güçler artık nakliyeci ve istihkâmcı olarak çalışıyor ya da ordunun ikmalini sağlıyorlardı. 1500'lerin sonlarına gelindiğinde, Osmanlı Devleti belli paramiliter birliklerin artık işe yaramadığına hükmetti ve bunları lağvetti. Bunun bir neticesi, müsellemler ve yayalar ilk olarak 1582'de ve ikinci kez 1609'dan önce dağıtıldılar.[80] Akıncılara ve onların özel cins atlarına gelince, 1595'teki Tergovişte (Târgovişte) Muharebesinde, zayiat o kadar yüksekti ki yeniden yapılanma pek parlak bir istikbal vaat etmiyordu; bundan dolayı bu birlikler önemlerini büyük bir oranda kaybettiler.[81] Bunların yerine, artık Kırım hanlarının göçebe hafif süvarilerine baş vurulmuştu; bunların vahşilik ve

77 Káldy-Nagy, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization," s. 161-2, peşinden Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650*, s. 266; Ömer Lûtfi Barkan, "Tımar," *İslâm Ansiklopedisi*, 12. Cilt, I (İstanbul, 1974), s. 286-333 s. 287'de; Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 39, tablo 3.1.

78 Barkan, "Tımar," s. 290, cetvel 2.

79 Fodor, "Ottoman Warfare, 1300-1453," s. 205, 211-17.

80 Gyula Káldy-Nagy, "The Conscription of the *Müsellem* and *Yaya* Corps in 1540," *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh* içinde, ed. Gyula Káldy-Nagy (Budapeşte, 1976), s. 275-81 s. 280-1'de.

81 Abdulkadir Özcan, "Akıncı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, yayına haz. Tahir Altıkulaç ve diğ. (İstanbul, 1989), 2. Cilt, s. 249-50 s. 250'de.

acımasızlıkları kurbanları için bir dehşet kaynağına dönüşmüştü ama bizzat Osmanlılar için de ürkütücüydüler.[82] Gözlemciler, çoğu kez hanların tedarik ettiği adam sayısında mübalağa etmişlerdir; Uzun Savaşta, başlarında hanları varken 20.000-25.000, kalga veya mirza gibi bir şehzadenin komutasındayken 10.000 ile 15.000 arasında Tatar yer almıştır.[83]

15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında, Balkan Yarımadası'ndaki Osmanlı ordu komutanları, deli olarak bilinen yeni bir birlik meydana getirdiler. Bunlar, beylerbeyleri ve daha önde gelen sancakbeylerinin kapılarına mensuptu, dolayısıyla devlet belgelerinde görünmezler, sadece anlatılarda ortaya çıkarlar. Kaynaklarımız, belki de bir miktar abartıyla, bunları alışılmadık derecede cesur ve hatta fanatik, hasımlarını dehşete düşürmek için devasa silahlar taşıyan ve vahşi hayvan kürklerine bürünmüş kişiler olarak tasvir ederler; bunlar, akıncılarınkine benzer bir görev icra ederlerdi.[84]

Sarıcalar, sekbanlar ve levendler Anadolu'da, delilerin Rumeli'de sahip olduklarına benzer bir statüdeydiler.[85] Bu genç insanlar, askeri kariyerin cazibesinden dolayı ve aşırı vergilerden kaçmak için kırsal bölgelerdeki evlerini terk ediyorlardı. Talihi yaver gidenler valilerin ve ümeranın kapılarında kendilerine bir yer buluyordu; diğerleri belirli bir sefer süresince geçici olarak istihdam ediliyor ve görevleri bittiğinde soygun ve eşkıyalıkla geçiniyorlardı. 16. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu'nun her yerinde bazen devasa orduların dahil olduğu askeri ayaklanmalar çıktı; Celali olarak adlandırılan bu isyanların savaşçı güçleri ise genellikle sarıcalar, sekbanlar ve levendlerdi.[86]

82 1552'de Boğdan voyvodasına gönderilen resmi bir Osmanlı vesikası Tatarların at ve insan (!) eti yediklerini ve kontrol edilmelerinin zor olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Géza Dávid ve Pál Fodor, *"Az ország ügye mindenek előtt való." A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552). "Affairs of State Are Supreme." The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)* (Budapeşte, 2005), s. 229 (Türkçe metin).

83 Mária Ivanics, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* (Budapeşte, 1994), s. 176-7.

84 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, II. İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, (yeniden bas. Ankara, 1975), s. 573-4.

85 Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (İstanbul, 1965).

86 Suraiya Faroqhi, "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation," Suraiya Faroqhi, *Coping with the State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1550-1720* içinde, (İstanbul, 1995), s. 85-98.

Kara kuvvetleri: Hisar erleri

Osmanlıların fethettiği yerlerde daha önce mevcut olan kaleler sınırda istikrarı sağlamaya yarıyordu; daha sonra gerekli görülen zaman ve mevkilerde bunlara yeni hisarlar eklendi. İmparatorluğun toprak genişlemesi sonucunda, yeni fetihler sınır hatlarını tekrar tekrar dönüştürüyordu. Daha önce önemli olan yerler ehemmiyetini kaybederken, hisar erleriyle dolu yeni merkezler ortaya çıkıyordu. Değişen Osmanlı serhatleri ve sınır askerlerinin konuşlandığı ilgili kaleler az sayıda bilim insanınca çalışıldığı için, garnizonları hakkında çok az şey biliyoruz.[87] Nadir bir istisna olarak, elimizde Osmanlı Macaristan'ı hakkında ayrıntılı bir monografi vardır.[88] Netice itibariyle, burada, yeni yapılanların dışında Roma, Bizans ve Selçuklu dönemlerinden kalan kaleleri de sisteme dahil eden Osmanlı savunma ağının ancak taslak bir tasvirini sunabiliriz.

Bilimsel literatürde çoğu kez "bütçe" olarak adlandırılan bir muhasebe defteri, hisar erlerinin toplam sayısını, hem ulufe alanları hem de tımar tahsis edilenleri kapsayacak şekilde, imparatorluk düzeyinde bölge bölge listelemektedir. 1527-8 tarihli bu belge söz konusu kışla askerlerinin yüzde 58'inin, yani aşağı yukarı 41.000 kişiden 24.000'inin Rumeli bölgelerinde hizmet verdiğini anlatmaktadır, oysa buradaki topraklar imparatorluğun Asya ve Afrika eyaletlerinden çok daha küçüktü.[89] Macar sınır hatları boyunca yaşanan bu güç yoğunlaşması, batıdaki toprakların I. Süleyman'a göre çok önemli bir yere sahip bulunduğuna ve onun perspektifinden Habsburgların, Safevi İran'ından daha kuvvetli ve tehlikeli bir düşman olarak görüldüğüne işaret etmektedir.

Bu liste bize sadece toplamları verip, münferit kaleler hakkında hiçbir bilgi sunmasa da, elimizdeki verileri, 1530 civarında derlenen ve zaten başka bir bağlamda da kullandığımız muhasebe defterini temel alarak takviye edebiliriz. Bunun yanında, aşağı yukarı aynı dönemde derlenen tımar

87 Palmira Brummett, 'The Fortress: Defining and Mapping the Ottoman Frontier in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *The Frontiers of the Ottoman World* içinde, ed. A. C. S. Peacock (Oxford, 2009), s. 31-55.

88 Klára Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága*, 3 cilt (Budapeşte, 2007). Sırbistan hakkında kapsamı biraz daha dar bir çalışma için bkz. Olga Zirojević, *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459-1683)* (Belgrad, 1974).

89 Barkan, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," s. 282, 284, 285, 292, 294.

(veya icmal) defterlerinden de başka rakamlar elde etmemiz mümkündür.[90] Kuşkusuz, ilgili verilerin bütünlüğü hakkında teminat veremeyiz. Bununla birlikte, görüldüğü kadarıyla bu dönemde 500'den fazla müstahfızı (hisar eri, merd-i kale) bulunan bir kale ender raslanan bir olguydu; hudut bölgeleri hariç tutulacak olursa, aşağı yukarı sembolik düzeydeki bir askeri varlık pek çok merkezde mahalli huzursuzlukların önüne geçmek için genelde yeterli oluyordu.

Osmanlı hükümeti çok kısa bir süre sonra, yeni fethedilen topraklarda, kayda değer oranda daha geniş garnizonları tercih etmeye başladı. Mesela, başkenti daha önce kraliyet merkezi olan Budin Vilayeti 1566'ya kadar genişlemeye devam etti. Burada, devasa boyutta bir savunma gücüne sahip üç kale ortaya çıktı; bunlar Osmanlıların ilerleyişlerinin erken bir safhasında ele geçirilen İstolni Belgrad (Székesfehérvár), Estergon ve Budin'di. Bu üç kale, Habsburglara karşı stratejik önemlerinden dolayı belli bir süre istisnai bir konum kazandı. Örneğin, 1541-2'de Budin'de 3.000 asker konuşluydu fakat bu sayı daha sonra düştü; 1543'e gelindiğinde yaklaşık 2.500, 1549'da 1.900 ve 1557-8'de 1.700 kadar asker vardı. Geçici iniş çıkışlarla birlikte, garnizon son rakamı 1591'e kadar muhafaza etti. Habsburg İmparatorluğu'na en yakın istihkâm mevkii olmasından dolayı edindiği özel bir önem taşıyan Estergon 1543'te, "kâğıt üstünde" toplam 3.300 kişiden oluşan bölük ve odalar barındırdı. Bununla birlikte, aynı yıl gerçekleştirilen yoklamaya göre, sadece 2.200 kadar asker mevcuttu, zira buraya yollanan güçler yoldaydı ama henüz varmamışlardı. Burada da garnizon zaman içinde küçüldü. Ayrıca, 1549'da, Tuna'nın diğer yakasında yer alan Ciğerdelen Parkanı'nın müstahfızları da Estergon'da aktif görevde bulunan yaklaşık 1.800 kişi arasında yer alıyordu. 1554'te 1.562 asker varken, 1557-8'de bu sayı 1.500'dü. Bu dönemi izleyen on yılda, sayı aşağı yukarı istikrarını korudu fakat 1591'e kadar 1418'e düştü. Macar krallarının eskiden taç giydikleri İstolni Belgrad, 1543'te kâğıt üzerinde 3.000'den fazla askerden oluşan bir güce sahipti ve bunlardan sadece yüzü eksikti. Daha sonraki dönemlere ait bilgiler biraz çelişkilidir

90 Yusuf Sarınay ve diğ. (yay. haz.), *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530). Dizin, tıpkıbasım*, 1. ve 2. ciltler (Ankara, 2007); *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrir Defterleri (926-937/1520-1530) Dizin, Tıpkıbasım*, 3. ve 4. ciltler (Ankara, 2008).

fakat burada da bir azalma görülebilir; 1591'de kalesinde sadece 1.300 kadar asker vardı.[91] "Üç Büyük"teki garnizon askerlerinin sayısı 1540'lar ile 1590'lar arasında azaldı çünkü mücavir bölgelerde hem daha önceden var olan hisarları hem de yeni inşa edilen palankaları içine alan daha küçük ve orta büyüklükte müstahkem mevkilerden yeni bir koruma şebekesi meydana getirildi. Bunun neticesinde, ana kalelerdeki devasa askeri birliklere artık ihtiyaç duyulmuyordu.[92]

1545 civarında Budin Vilayeti'nin savunulmasında 13.000 kişi görev alıyordu; 2.000'den fazla yeniçerinin geri çekilmesini hariç tutacak olursak, bu sayıda izleyen on yıl içinde belirgin bir değişiklik olmadı. 1570'lere doğru, yaklaşık 1.000 yeniçerinin yardımıyla aşağı yukarı 15.000 hisar eri vilayetin savunmasında görevliydi. Dönemimizin sonunda, 1591'de bu vilayete bağlı müstahkem yerlerde 14.000 muhafaza kuvveti konuşlandırılmıştı; 800 yeniçerinin takviye ettiği bu askerler sınırın güvenliğini sağlıyordu.[93]

Osmanlı ordularının, Sultan Süleyman'ın ölümünden hemen sonra 1566'da Zigetvar'ı ele geçirmesinin ardından vilayette muhtelif büyüklüklerde yaklaşık yüz kale vardı. Dunántúl (Transdanubia) ve Kuzey Macaristan sıkı bir kale örgüsüyle kaplıyken, Büyük Ova'da sadece, savunma amaçlı birkaç yapı vardı. Benzer şekilde, Tuna'nın sağ yakası stratejik açıdan nehrin sol yakasından veya Tisza Irmağı'ndan daha önemliydi.

1552'de kurulan ikinci Macar beylerbeyliği konumundaki Tımışvar (Temesvár/Timişoara) Vilayeti hakkında ise elimizde çok az kaynak vardır; genellikle oldukça küçük olan 35'ten fazla hisardaki müstahfızların sayısı toplamda 4.000-4.500 kişiyi geçmiyordu. Vilayetin başkenti Tımışvar için sadece 600 asker yeterli oluyordu.[94] Nitekim ele alınan dönemde, Habsburglar, Osmanlı sınırboylarının bu bölgesini tehdit edebilecek konumda değillerdi.

91 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 2. Cilt, s. 423-55, 686-732, 972-91.

92 Gyöngyi Kovács, "Ottoman Military Architecture in Hungary," *Thirteenth International Congress of Turkish Art: Proceedings* içinde, ed. Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes (Budapeşte, 2009), s. 375-92 ve Attila Gaál, Gyöngyi Kovács ve László Vándor, Gábor Hatházi, Sándor Papp, Márton Rózsás ile Gábor Tomka'nın yazıları için bkz. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács ed. *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, (Budapeşte, 2003), s. 105-53.

93 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 1. Cilt, s. 157, 161, 165, 166.

94 A.g.e., I. Cilt, s. 166; 2. Cilt, s. 1355.

Dráva Nehri'nin güneyindeki bölgeler, daha önce Macaristan Krallığı'na tabiydiler ve Osmanlı fethinin ardından Rumeli Vilayeti'nin parçası haline geldiler; Osmanlılar 1580'de Bosna'yı müstakil bir vilayet yaptılar. Buradaki garnizon askerleri hakkındaki bilgi, muhtemelen 1600'lerin başlarında derlenmiş tarihsiz ama ayrıntılı bir listeye dayanmaktadır. Bu tarih çok büyük ihtimalle doğrudur, zira belgede sıralanan askerler asıl ulufelerinin yalnızca yüzde 70'inden yararlanabiliyorlardı ki bu, o sıralarda başlatılan bir uygulamaydı.[95] Dokümanda, Pojega (Požega), Bosna, Bihke (Bihać), Zaçasna (Začasna), Hersek (Herzegovina), Kilis (Clissa/Klis) ve Kırka (Krka) sancaklarında konuşlandırılmış maaşlı 10.304 asker yer almaktadır.[96]

Dolayısıyla, Adriyatik Denizi'nden Aşağı Tuna'ya kadar Osmanlı sınırboyu kalelerinin savunma kapasitesi 16. yüzyılın sonunda 30.000 askere tekabül ediyordu; bu çok önemli gücün ezici çoğunluğu "Beç Kralı"nın askeriyle yüz yüzeydi.

Habsburg tarafında ise, 1572'de, 128 kale 20.000 kadar asker barındırıyordu ve bunların yaklaşık 14.000'i Macaristan'daydı, bundan başka Hırvatistan ve Slovenya'da 6.000 asker bulunuyordu; bu rakam 1526'ya kıyasla üç misli büyüme demekti. 1593'te ise, 22.700 civarında kayıtlı askeri bulunan 171 kale vardı; bunların, 15.450'si Macaristan'da, 7.250'si diğer iki bölgede konuşluydu. Macaristan Krallığı'nda 1.800.000 insan yaşadığına göre, nüfusun yüzde 1'inden fazlası askeri kişilerden müteşekkil olmalıdır.[97] Buna karşın, bu oran Osmanlı sınır bölgelerinde çok daha yüksekti, çünkü hâkimiyetleri altındaki Macar topraklarında 900.000 kişi ikamet ediyordu. Bu rakama, Bosna'nın bilinmeyen nüfusunu da eklemeliyiz.[98] Dolayısıyla, 20.000 ile 30.000 asker arasında değişen garnizonlar meskûn

95 Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)* (İstanbul, 2003), s. 94. Karş. Fodor, *Vállalkozásra kényszerítve*, s. 163.

96 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 5279, s. 349.

97 Géza Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century* (Wayne, N.J., 2009), s. 113; Géza Pálffy, "The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), s. 3-69 s. 64-9'da.

98 Géza Dávid, "Die Bevölkerung Ungarns im 16.-17. Jahrhundert," *Historische Demographie Ungarns (896-1996)* içinde, ed. Kristo Gyula, terc. Tibor Schäfer (Herne, 2007), s. 135-80 s. 145,146'da.

nüfusun yüzde 2,2 ile 3,3'ü arasında, Bosna'yı da katacak olursak biraz daha düşük bir oranını teşkil ediyor olmalıdır.

1530 tahriri, asgari 650 muhafızıyla Navarin'in (Navarino/Neokastro, günümüzde Pylos/Anavarin civarında) Osmanlı Avrupa'sının Akdeniz sahili boyunca muhtemelen en önemli stratejik nokta olduğunu göstermektedir. Navarin, yakınındaki, 330 muhafızı olan Moton (Methoni/Modon) ve en az 380 müstahfız barındıran Koron'la (Koroni) birlikte, Mora'ya yönelik herhangi bir saldırıya karşı koyabilecek durumdaydı. Bunun aksine, Selanik (Thessaloniki) gibi önemli bir şehirde yalnızca 150 maaşlı asker vardı. Karadeniz kıyısındaki en büyük kışlalar Kili (Kilija) ve Akkerman'da (Bilhorod Dnjistrovskij) bulunuyordu; ilkinde en az 500, ikincisinde 650'den fazla asker vardı; bunlara kıyasla, 300 kadar hisar eri bulunan Azak (Azov) ile 250'den az müstahfıza sahip Kefe (Kaffa) ikincil önemde yerlerdi.

İran sınırlarındaki geçici başarılar, yeni fethedilen Ermenistan ve Gürcistan kalelerinde büyük kışlalar kurulmasına yol açtı. 1585 civarında, tek başına Erivan'da (Yerevan/Revan) 5.600 asker konuşlandırıldı; bu, belki de imparatorluğun sınırları içinde herhangi bir hisar için şimdiye dek doğrulanan en yüksek rakamdır. Tumanis'te (Dmanisi) yaklaşık 2.400, Lori'de ise 1.900 kadar muhafız bulunuyordu.[99] Ancak, görüldüğü kadarıyla Osmanlı komutanları Azerbaycan'da daha az savaşçıya ihtiyaç duyuyorlardı: 1597-8'de, Tebriz'in savunmasından, yeni inşa edilen burç dahil, sadece 481 maaşlı asker ve 19 onarım işçisi sorumluydu.[100] Osmanlı-İran sınırının güney kesiminde, iki imparatorluğu birbirinden ayıracak dağlar yoktu. Bundan ötürü, Basra hatırı sayılır büyüklükte bir garnizona ihtiyaç duyuyordu: 1599-1600'de, buranın kalesinden mesul kişilerin sayısı 1.700'dü ve bunların arasında, muharebe açısından kıymetleri muhtemelen sınırlı olan 217 divan çavuşu bulunuyordu.[101]

Mısır ise özel bir vaka teşkil ediyordu. Devlet, tımar sistemini bu eyalette hiçbir zaman uygulamaya koymadığı için, çoğu Kahire'de olmak üzere gayet geniş bir birlik burada hizmet veriyordu.[102] Genellikle eyaletin

99 Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 54.
100 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 668, sırasıyla s. 297-481, 274-80.
101 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 6416.
102 Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti* (İstanbul, 1990), s. 173-225.

merkezinde konuşlandırılan üç birliğin, yani gönüllüler, atlı tüfekçiler ve o zaman adlandırıldıkları şekliyle Çerakise'nin toplam sayısını bilmiyoruz; aynı şekilde bazıları Osmanlı döneminde inşa edilmiş taşradaki kalelerde hizmet veren askerler hakkında da yeterli bilgimiz yok. 1568 tarihli bir emir "Mısır"da[103] 8.811 askere (kul) atıfta bulunmaktadır. Bunların 4.700'ü şehirdeyken, diğerleri esas itibariyle kırsalda çeşitli görevler yürütüyorlardı ve bu görevler her zaman askeri bir nitelik taşımayabiliyordu.[104] Diğer vazifeleri arasında, Mekke ve Medine'ye giden hacıları korumak ve ayrıca Yemen'de hizmet vermek de vardı.[105] Merkezi hükümetin bakış açısına göre, Habeş toprakları Mısır'ın bir uzantısıydı ve yetkililer bu kadar güneye düşen mıntıkada büyük bir kuvvet yoğunlaşmasına ihtiyaç duymuyorlardı. Sayıları nadiren bini aşan 500 veya 600 kadar asker sahillerle sınırların savunmasını sağlayabiliyordu.[106] Kuzey Afrika kıyı hattında, Tunus ve Halkulvâdî (La Goletta) sık sık el değiştiriyordu; şehir ve kale 1534, 1570 ve 1574'te Osmanlıların eline geçmiş, sonuncusu nihai fetih olmuştu. Müstahfızların sayısal gücüne ilişkin elimizde sadece tahminler vardır; burada hem Osmanlı hem de İspanyol dönemlerinde 8.000 kadar askerin görev yaptığı varsayılmaktadır.[107]

Yukarıda önerilen değerlerin birkaçı da asgari rakamlardır; örneğin Şam'da, merkezden gönderilen yeniçeriler yerel kışlayı kayda değer oranda büyütmüş olabilir. Bununla birlikte, bütün olarak değerlendirildiğinde, atıfta bulunduğum veriler muhtemelen, münferit bölge ve kalelerin göreceli askeri kuvvetlerini belli bir doğrulukla tasvir etmektedir.

Bir garnizonda, normalde piyade olarak hizmet veren müstahfızlar, azaplar ve martoloslar, süvariler (faris, beşli, ulufeciyan-i süvari) ve yine süvari olarak görev yapan gönüllülerin dışında topçular ve muharip olma-

103 Mısır terimi hem Mısır hem de Kahire'yi anlatmaktadır. Metin, vilayetin geri kalanına karşı Mısır'a atıfta bulunduğu için, kâtip muhtemelen "Kahire"yi kastediyordu.

104 Hacı Osman Yıldırım ve diğ. (yay. haz.), *7 Numaralı Muhimme Defteri (975-976/1567-1569). Özet-Transkripsiyon-İndeks*, 4 cilt (Ankara, 1999), 2. Cilt, s. 74, no.1335. Karş. Es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 218, not 183.

105 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra ve New York, 1994), s. xii; Es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 192, 195, not 99.

106 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti* (İstanbul, 1974), s. 116-28.

107 Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier* (Şikago ve Londra, 1978), s. 73, 93.

yan unsurlar vasfında zanaatkârlar, müzisyenler ve kapıcılar bulunuyordu. Oranlar değişiklik gösterebiliyordu; belli birlikler sıkça tümüyle namevcut oluyordu. Garnizon komutanları dizdar olarak biliniyordu; astlarından daha iyi maaş alıyorlardı fakat yine de kazançları sancakbeylerinin haslarından çok daha düşüktü. Bir dizdar senede genellikle 3.000 ile 6.000 akçe alabiliyordu; yıllıkları nadiren 8.000 akçeyi geçiyordu, 10.000 akçeyi ise ancak istisnai durumlarda aşıyordu.[108] Saptanabildiği kadarıyla geliri en yüksek dizdarlar Tebriz bölgesinde görev yapanlardı, en azından 1597-8'de Sindiyan için 16.666, vilayet merkezi Tebriz için de 19.999 akçe kayıtlara girmişti.[109]Muhtemelen Halep Kalesi'nin komutanı olan bir zat 1550'lerde günlük 50, başka bir deyişle yılda 18.000 akçe ile geçinebiliyordu.[110] Diğer taraftan bir mirlivanın cebine her yıl en az 150.000-200.000 akçe giriyordu. Kabul etmek gerekir ki kimi dizdarlar, imtiyazlı konumlarından yararlanarak belli miktarda bir servet biriktirmeyi başarıyorlardı.[111]

Bir örnek: 1543'teki sefere katılan askerler

Bilim adamları sık sık, sefer-i hümayunlardaki toplam asker sayısını tartışma konusu etmişlerdir. Birkaç yazar, gayrinizami birlikler ve muharip olmayan elemanlarla birlikte bu rakamın yüz bin ve hatta daha fazlasına tekabül edebileceğini ileri sürmektedirler. Mesela, Géza Perjés, Osmanlıların 1526'da Macaristan'a 150.000 kişilik bir orduyla girdiklerini öne sürerken, Christopher Duffy 1529'da Viyana'ya karşı 125.000 asker ve başka unsurların yürüyüşe geçtiğini varsaymaktadır.[112] Bununla birlikte, söz konusu rakamları Avrupa sahnesinde cereyan eden savaşlarda sahaya sürülen muasır birliklerle kıyasladığımızda, Osmanlılar muharebe alanlarına kendilerine atfedilenin yarısı büyüklüğünde ordular çıkarmış olsalar bile, bunun çok büyük bir başarı olduğu sonucuna varabiliriz.[113]

108 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 22, poz 56; Tapu defteri 58, s. 324.
109 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Tapu defteri 668, s. 281, 297.
110 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 3723, p. 153.
111 Nenad Moačanin, "Hacı Mehmed *Ağa* of Požega, God's Special Protege (ca. 1490-ca.1580)," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor (Budapeşte, 1994), s.171-81.
112 Géza Perjés, *Mohács* (Budapest, 1979), s. 54, 61; Christopher Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*, 2. bas. (Londra ve New York, 1996), s. 201.
113 Tallett, *War and Society*, s. 5, tablo 1.

1543'ten kalan somut kanıtlar, sefere katılan Osmanlı askerinin sayısının 50.000 ve 60.000'den daha yüksek olamayacağına işaret etmektedir. Harekâtın başlangıcında, kapıkulu ocaklarından gelen aşağı yukarı 13.000-13.500 yeniçeri ile bölük halkının mensupları güney Macaristan'da Şikloş'un altındayken ulufelerini almışlardı. Bu rakama, yaklaşık 1.500 cebeci, topçu ve top arabacısı ile bir kısmı şüphesiz ki savaşlara giremeyen 3.600 kadar Harem mensubunu eklememiz gerekiyor.[114] Hesabın geri kalanı hâlâ spekülatiftir: Muhtemelen 20.000-27.000 tımarlı ile cebelileri sefere iştirak ediyordu ki bu, cebelileriyle birlikte imparatorluktaki tüm sipahilerin yaklaşık yüzde 33-45'ine denk düşüyordu. Ancak, özellikle, daha uzaktaki beylerbeyliklerindeki sipahilerin padişahın çağrısına ne derece uyduklarını bilemediğimiz için, seferde fiilen bulunan tımarlıların sayısına ilişkin güvenilir veri bulmak çok zordur.[115] Eğer bu hesaplama gerçekçi ise, 40.000 ile 45.000 arasında bir "düzenli" asker sayısına erişiyoruz. Buna ilaveten, orduda 10.000-15.000 düzensiz asker ve diğer yardımcı gruplar yer almış olabilir.[116] Belli seferlerde, tabi devletlerin sağladığı birlikleri de hesaba katmalıyız fakat padişahın yer almadığı, vezir veya paşaların ordunun başında bulunduğu girişimlere daha az sayıda asker katılmış olmalıdır.

Donanma

Kökenleri itibari ile karada yaşayan göçebe bir toplum olan Osmanlıların, bir "deniz imparatorluğu" haline gelmeleri için uzun bir yol kat etmeleri gerekmişti.[117] II. Mehmed bu istikamette belli çabalar gösterdi ve Venediklilere karşı birkaç kez başarı sağlayıp bazı adalar ve şehirleri işgal etti; geçici olmasına rağmen, 1480'de Güney İtalya'daki Otranto'yu dahi ele geçirdi. Ancak, gerçek ilerleme, II. Bayezid'in pragmatist bir tutumla,

114 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Kepeci 1765, var. 11a-b, 12b; İpçioğlu, "Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543," s. 140-2.

115 Dávid ve Fodor, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army," s. 171.

116 Osmanlı ordusunun ele aldığımız dönemdeki gücüne ilişkin başka hesaplamalar için bkz. Gyula Káldy-Nagy, "Suleimans Angriff auf Europa," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1973), 163-212 s. 170-5'te; Halil İnalcık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert (Cambridge, 1994), s. 9-409 s. 88-95, 98-100'de.

117 Andrew C. Hess, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525," *American Historical Review* 75, 7 (1970), 1892-919.

1494 veya 1495'te Kemal Reis adında bir korsanı Osmanlı donanmasının başına geçmek üzere davet etmesiyle sağlandı.[118] Kemal Reis donanmayı etkin şekilde yeniden yapılandırarak daha büyük savaş gemileri inşa ettirdi; bunun neticesinde, 1499'da İnebahtı yakınlarında ilk büyük deniz zaferini kazanmayı başardı. Kemal Reis'in ölümünün ardından, donanmanın performansı önceki kadar parlak olmadı. Bu alanda bir sonraki en önemli adımı, başka bir şöhretli ve karizmatik korsan olan Barbaros Hayreddin'i işe almaya karar veren I. Süleyman attı.[119] Bu andan itibaren, Osmanlı donanması aynı zamanda Cezayir-i Bahr-i Sefid Beylerbeyi olan kapudan paşanın (kaptanpaşa, kapudan-ı derya) komutasına girdi; bu deniz beylerbeyliğinin merkezi Gelibolu'ydu. Portekizlilerin bölgedeki emellerine karşı koyabilmek için, padişah 1525'te Kızıldeniz kıyısında daha küçük bir deniz üssü kurdurttu.[120] Osmanlı donanmasının Preveze (Prevesa) yakınlarında çok mühim bir zafer kazandığı 1538 ile İnebahtı'ndaki yenilgisinin damga vurduğu 1571 arasında, Osmanlı donanmaları Venedik ve İspanya'nın Akdeniz bahir kuvvetlerine denk ve hatta belki de onlardan üstündü.

200-300 kişinin bulunduğu bir kadırga, kıyıdan çok fazla uzaklaşamıyordu, zira gemi tayfasının günlük olarak veya en azından iki günde bir taze erzak ve su alması gerekiyordu.[121] Bundan dolayı, amiraller rakip filolara genellikle açık denizde değil, bir kıyı ikmal üssünün yakınlarında saldırıyordu; hepsinden önemlisi, bu tür çatışmaların temel amacı zaten karada genişlemeydi.[122]

Osmanlılar, tersanelerini ve ayrıca, birkaç çeşit savaş gemisini inşa ederken, esas olarak Venediklilerin izinden gitti ve bu sayede, Adriyatik'teki

118 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 492-3, not 1; İdris Bostan, "Kemal Reis," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ed. Tahir Altıkulacve diğ. (Ankara, 2002), 25. Cilt, s. 227.

119 Aldo Gal[l]otta, "Khayr al-Dīn (Khiḍir) Pasha, Barbarossa," *The Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb ve diğ. (Leiden, 1978), 4. Cilt, s. 1155-8 s. 1157'de; İdris Bostan, "The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid," *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou (Resmo, 2002), s. 241-51.

120 Bkz. bu cilt, Fleet (5. Bölüm) ve Özbaran (6. Bölüm).

121 Maria Pia Pedani, "Some Remarks upon the Ottoman Geo-Political Vision of the Mediterranean in the Period of the Cyprus War (1570-1573)," *Frontiers of Ottoman Studies:State, Province, and the West* içinde, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey, 2 cilt. (Londra ve New York, 2005), 2. Cilt, s. 23-35.

122 Molly Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman (Cambridge, 2007), s. 104-16 s. 105'te.

yüzlerce yıllık bir savaş geleneğinden istifade ettiler; ayrıca da tekniklere ilaveten, çok sayıda denizcilik terimini de ithal ettiler. İlk büyük tersane Gelibolu'ya kuruldu ve 16. yüzyılın başında da İstanbul'da inşa edilen benzer bir yapı bunun yerini aldı. İstanbul'daki tersanede, her iskelede iki kapalı kızak vardı; İstanbul ve Gelibolu birlikte, 250 kadırgalık bir inşa ve bakım kapasitesine sahipti.[123] Bu çarpıcı potansiyel, Venedik ve Barselona'daki tersanelerin birleşik kapasitesine çok yakın ve acil durumlarda, çok kısa bir sürede büyük sayıda geminin inşası için yeterli olmalıdır: Nitekim İnabahtı'daki hezimetin ardından, tamamen yeni bir Osmanlı donanması ertesi ilkbahar denize açıldı.[124] Kereste ve diğer inşa malzemelerinin mevcut olduğu Sinop, İznikmid/İzmit, Samsun ve Rusçuk'ta (Ruse) başka tersaneler vardı fakat askeri gerekliliklerden dolayı, donanma inşası Birecik, Basra ve hatta Süveyş'te de gerçekleşiyordu.[125]

16. yüzyılda, Osmanlı donanmasının omurgasını kürekli-yelkenli gemiler oluşturuyordu ve bunları yelkenli gemiler tamamlıyordu. En yaygın muharebe gemisi çektiriydi ve önceleri bunun kalyata (İtalyanca *galeotta* veya *fusta*) olarak bilinen hafif türü yaygındı. Daha sonra, İstanbullu gemi inşaatçıları kadırga denen, Venediklilerin *galea*'sına denk daha ağır çeşidini tercih ettiler. 1500'ler boyunca, Akdeniz'in her tarafındaki gemi inşaatçıları gittikçe daha fazla sayıda çektiriyi daha verimli bir hale getirmek için topla teçhiz etmeye ve ayrıca kürekçileri yeniden düzenlemeye başladı.[126] Mavnalar –ve Venedik *galeazza*'ları– bu türün en büyük gemileriydi. Osmanlı kaynaklarını temel alacak olursak, *galeazza* 1572'de donanma-yı hümayunda yerini almış görünmektedir. Diğer taraftan, 1565'te yazan bir İtalyan müellif, 1537 gibi daha erken bir tarihte Süleyman Paşa'nın filosunda hem *galeazza*'ların hem de mavnaların (*mahone*) mevcut olduğunu iddia etmektedir.[127] Yelkenli gemiler arasında kalyon (*galeone*) özel bir öneme sahipti;

123 Imber, *The Ottoman Empire*, s. 301.

124 Benzer şekilde, 1570'te, Venedik Tersanesinden iki aydan az bir sürede 100 kadırga çıkmıştı. Bkz. Robert C. Davis, *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City* (Baltimore ve Londra, 1991), s. 80.

125 Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı*, s. 17-24.

126 Imber, *The Ottoman Empire*, s. 297.

127 Imber, *The Ottoman Empire*, s. 298; Alfonso Ulloa, *La vita dell'invitissimo e sacratissimo imperatore Carlo quinto* (Venedik, 1575), s. 147b.

bunlar çoğunlukla nakliye için işletiliyordu fakat daha sonra muharebede de kullanılmıştır.[128]

Mesela 1530'larda veya 1570'lerde, Osmanlı bayrağıyla yelken açan savaş gemilerinin toplam sayısını hesaplamak zordur. Elimizdeki rakamların çoğu –mevcut halleriyle– büyük muharebeler hakkındaki tasvirlere dayanmaktadır. Buna göre, 1538'deki Preveze Muharebesinde 130 kadar Hıristiyan çektirisine karşı 140 kadar kalyata savaşmıştı; bunun dışında, Kızıldeniz donanmasında yaklaşık 70 gemi vardı. Dolayısıyla, Osmanlı donanmasının o zaman 210 büyük gemisi olmalıdır. Otuz üç yıl sonra, padişahın kapudan paşaları, II. Felipe, Papa ve Venedik tarafından denize indirilen 201 kadırga ve 6 *galeazza*'ya –belki de 236 Hıristiyan kadırgasına– karşı 210 kadırga, 64 kalyata ve 64 fusta sevketmişlerdi. Bu rakam, Osmanlı deniz gücünün aradan geçen yıllarda yüzde 50 arttığını göstermektedir.[129] Ancak, 1538'deki kapudan paşa, otoritesi sorgulanmayan tecrübeli bir denizci olan Barbaros Hayreddin Paşa'ydı; dolayısıyla daha zayıf bir filoyla da galip gelebilirdi. Diğer taraftan, 1571'deki kapudan paşa, eski bir yeniçeri ağası olan Müezzinzade Ali Paşa, deniz savaşında çok daha mütevazı bir ehliyete sahipti ve bu da Osmanlıların sayı olarak biraz üstün olmalarına rağmen savaşı neden kaybettiklerini kısmen açıklamaktadır.

Başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da gemi inşası ve donanmanın idamesi son derece pahalıydı. Osmanlıların denizdeki baş rakibi İspanya'da, 1529 ile 1587 arasında harcamalar, esas olarak yükselen peksimet fiyatlarından dolayı üç misli artmıştı ve durum Venedik'te temelde farklı değildi.[130] Bundan dolayı geniş çaplı deniz çatışmalarına duyulan ilgi 1570'lerde azaldı.[131] Bu yeni gelişmiş maliyet duyarlılığı, Osmanlılar örneğinde, Tunus'un

128 İdris Bostan bunlara ilaveten başka tür gemilerden de bahsetmektedir, bkz. *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri* (İstanbul, 2005).

129 John Francis Guilmartin, Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Cambridge, 1974), s. 242, 245; Giovanna Motta, "Da Messina a Lepanto: Guerra ed economia nel Mediterraneo cinquecentesco," *I turchi, il Mediterraneo e l'Europa* içinde, ed. Giovanna Motta (Milan, 1998), s. 78-102 s. 89'da.

130 İspanyol donanmasının devasa bakım masrafları için bkz. Felipe Ruiz Martin, "Las finanzas de la Monarquía Hispanica y la Liga Santa," *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto* içinde, ed. Gino Benzoni (Floransa, 1974), s. 325-70; Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 224-5'teki 13 ve 14. şekiller ile s. 270-1.

131 Greene, "The Ottomans in the Mediterranean," s. 110-11.

1574'te zapt edilmesi, Portekizlilere karşı 1578'te Fas'ta önemli bir başarı kazanılması ve İspanya'yla 1580'de bir ateşkes imzalanmasından sonra sarayın yüksek komuta kademesinin donanmaya daha az dikkat göstermeye meyletmesi anlamına geliyordu. III. Murad, 1590'da, bu yaklaşımdan vazgeçip donanmayı yeniden canlandırmaya karar verince, başta reisler olmak üzere yeterli personel eksikliğiyle yüz yüze geldi. Mali kaynaklar da yetersizdi ve bu durum padişahı yönetici seçkinleri üstü örtük bir şekilde vergilendirme teşebbüsüne sevk etti. Beylerbeyleri, sancakbeyleri ve defterdarlar tasarruflarındaki gelirlere bağlı olarak makam sahibi başına birden sekize kadar kadırga inşası için ihtiyaç duyulan meblağı hazineye nakit olarak ödemek zorunda kalacaklardı. Bu girişim gerçekleşseydi, donanma 148 kadırga kazanacaktı. Yetkililer bir geminin değerini 300.000 akçe olarak hesap ettikleri için, hazinenin ödeyeceği hisse dahil, toplam maliyet 66.900.000 akçeye tekabül edecekti. Bir kez daha donanmanın maliyetinin yüksekliğine işaret eden bu tutar 16. yüzyılın sonlarındaki yıllık merkezi "bütçelerin" yüzde 23 ile 35'i arasında bir miktara karşılık geliyordu.[132]

Donanmanın savaşçı mürettebatının çoğu azaplar olarak bilinen askerlerdi fakat aynı zamanda, genellikle en düşük maaşlılar olmak üzere belli tımarlılar da gemilerde seferlere katılmaya mecbur ediliyordu. Yeniçeriler ile levendler olarak bilinen kimseler savaşçı gücün geri kalanını teşkil ediyordu.[133] Burada da sayıları tahmin etmek güç olmakla birlikte, 1571 İnebahtı Muharebesine 25.000 Osmanlı ve 28.000 Hıristiyan askerinin iştirak ettiğini düşünebiliriz.[134] Dolayısıyla büyük bir deniz çarpışmasına, karadaki bir sefere katılanların yaklaşık yarısı kadar savaşçı iştirak ediyordu.

Gemilerin hareketini sağlayan kürekçilerin çoğunluğunu Balkan ve Anadolu halkları arasından toplatılan gençler oluşturuyordu. İdarenin personel topladığı zamanlarda olduğu gibi, belli sayıda hanenin, ulaşım masraflarını da karşılayarak, askeri veya gayrimuharip hizmetler için bir kişi göndermesi gerekiyordu.[135] İkinci olarak, suçluları taş gemilerine veya

132 Pál Fodor, "Between Two Continental Wars: The Ottoman Naval Preparations in 1590-1592," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Rudolf Veselý'le birlikte Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi (Prag, 1994), s. 89-111.

133 Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, s. 170-88.

134 Motta, "Da Messina a Lepanto," s 89; Niccolo Capponi, *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto* (Londra, 2006).

135 Colin Imber, "The Navy of Süleyman the Magnificent," Colin Imber, *Studies in Ottoman History*

küreğe göndermek yaygın bir uygulamaydı. Osmanlı hukuku, bu şekilde cezalandırılacak özel suçları tayin etmemişti; aksine, kürekçilere duyulan acil ihtiyaçtan ötürü, padişah arada bir mümkün olduğu kadar çok suçlunun donanmada bu biçimde hizmete mecbur edilmesini emrediyordu.[136] Üçüncü olarak, ucuz ve kolay yoldan adam toplamanın bir yöntemi olduğundan, hem Osmanlı hem de İspanyol Habsburg gemilerindeki kürekçilerin çoğunu esirler oluşturuyordu.[137] Ama Venedikliler Osmanlı kölelerini bu amaçla kullanmak konusunda daha ihtiyatlı ve mütereddit davranıyorlardı.[138] Kürekçilerin hayatta kalma oranları çok düşüktü; şayet bir gemi batacak olursa, sıralara zincirli bu talihsiz paryalar da boğuluyordu. Bununla birlikte, kölelerin bazıları isyanlar, savaşta karşı tarafın başarısı, bireysel eylem veya muzaffer tarafın bir jesti sayesinde kurtulabiliyorlardı.[139] Gönüllüler dördüncü bir sınıfı oluşturuyorlardı fakat çoğu durumda, bu işi gerçekten mi seçtiklerini yoksa yoksulluk veya başka bir sorun yüzünden buna dolaylı olarak mecbur mu kaldıklarını bilmiyoruz.

Askeri yetkililer Tuna ve Morava üzerinde seferler yapan küçük nehir filolarının oluşturduğu mevcut ağı da genişlettiler. Bu gemiler, özellikle Macaristan'da Dunántúl'un stratejik açıdan önemli sularında, erzak ve savaş malzemesi nakli açısından vazgeçilmezlerdi. Osmanlıların nihai fethinden sonra, 1542-3 civarında, Tuna Irmağı'nın ilk kapudanı Budin'deki merkezinde göreve başladı.[140] Çok daha küçük bir nehir olmasına rağmen Dráva da askeri amaçlarla kullanılıyordu. Balaton Gölü'ndeki filoya atıfta bulunan kaynaklar da günümüze ulaşmıştır. Büyük Ova üzerinde bulunan, ülkenin ikinci en büyük ırmağı Tisza, Szolnok merkezli kapudanlığa ismini vermişti.[141] 1589 tarihli bir

and Law içinde, (İstanbul, 1996), s. 1-69 s. 52'de; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire* (Ankara, 1992), s. 188.

136 Imber, *The Ottoman Empire*, s. 314-15.

137 Maurice Aymard, "Chiourmes et galères dans la seconde moitié du XVIe siècle," *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto* içinde, ed. Gino Benzoni (Floransa, 1974), s. 71-94 s. 83-6'da, 94 (harita).

138 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, s. 116.

139 Aymard, "Chiourmes et galères," s. 86; Motta, "Da Messina a Lepanto," s. 89; Roma, Biblioteca Vallicelliana Mss. N. 36, var. 1a-26a; Venezia, Archivio di Stato, Lettere e scritture turchesche IV, s. 115-16.

140 Markus Kohbach, *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554: Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa* (Viyana, Köln ve Weimar, 1994), s. 224-5.

141 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 1. Cilt, s. 101-2.

vesikada Maros Nehri'ndeki şaykaların komutanlığını yapan bir kaptandan bahsedilmektedir.[142] Bosna sınır boylarında da benzer kuruluşlar ortaya çıkmıştı; ilk olarak 1535'te Sava Irmağı'nın kıyısındaki Gradişka'da (Gradiška) bir kapudanlık ihdas edilmiş ve 1580'den önce farklı tarihlerde başka yerlere de bu kadar önemli olmayan altı kadar kapudanlık tesis edilmişti.[143] Kıyı şeritlerine kurulmuş küçük kapudanlıklar da mevcuttu fakat bunların sadece ikisi, Kavala ile Anabolu (Nauplia/Napoli) Rumeli'deydi.[144] Mısır'daki İskenderiye ve Dimyat (Damietta) kapudanlarından ise kaynaklarımızda ya konumlandıkları limanları savundukları ya da gemileriyle donanma-yı hümayuna katıldıkları için bahsedilmektedir.[145] Son olarak, Süveyş, Moha, Remle/Basra ve Lahsa'nın tamamı ikincil önemde kapudanlıklar olarak gözükmektedirler.[146] Alt deniz komutanlıklarının sınır bölgelerinde tesis edildiği açıkça görülmektedir. 1500'lerin ortalarına gelindiğinde, Akdeniz kıyı şeridinin çoğunluğu Osmanlı hâkimiyetinin bir parçası haline gelmiş olsa bile, deniz hâkimiyeti her zaman riskliydi ve bu bölgedeki limanlara sürekli göz kulak olmak gerekiyordu.

Savaşın Altyapısı

Silahlar

Erken Osmanlı top dökümcüleri, 1453'te İstanbul kuşatılmasına başka şeylerin yanı sıra gerçek canavarların dökümünü yaparak başladılar. Ne var ki devasa toplar çok geçmeden işe yaramaz hale geldi. Padişahlar ve askeri önderleri yeni bir meydan okumaya hızla karşılık verdiler ve 15. yüzyılın ikinci yarısında geliştirilen Fransız tekniklerini kullanmaya başladılar. Binden fazla parçadan oluşan bir örneklem incelendiğinde, 1522 ile 1525 arasında İstanbul'da üretilen yeni topların küçük veya orta büyüklükte olduğu ortaya çıkmıştır. İlgili liste, ayrıca, Osmanlıların hizmetindeki

142 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Mühimme defteri 65, s. 92, no. 378.
143 Nenad Moačanin, "Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. században," *Aetas* 4 (1994), 51-8 s. 51-5'te.
144 Pál Fodor, "The Organisation of Defence in the Eastern Mediterranean (End of the 16th Century)," Zachariadou, *The Kapudan Pasha* içinde, s. 87-94 s. 91-2'de.
145 Es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, s. 223-4.
146 Salih Özbaran, "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century," Zachariadou, *The Kapudan Pasha* içinde, s. 109-17 s. 112-15'te.

dökümcülerin kısa bir süre sonra dövme demir topların üretimini azalttıklarını ve bunları daha verimli bronz toplarla ikame ettiklerini göstermektedir.[147] İmparatorluğun en büyük dökümhanesi İstanbul'a kurulmuştu ve önceki örneğin işaret ettiği üzere, dikkate değer bir istihsal kapasitesine sahipti. Bu tür daha küçük tesisler seferler sırasında tüm imparatorluk çapında 20 kadar yerde istihsal yapıyordu. Bunların istihsal miktarı, yer yer büyük Avrupa dökümhanelerinin kapasitesine yetişiyor, hatta onları geçiyordu.[148]

Top istihsali yapan atölyelerin yerlerini ve istihsal kapasitelerini ana hatlarıyla saptamamız mümkünken, tüfeklere ilişkin çok daha az bilgi mevcuttur. Asker sınıfına hizmet veren resmi tesislerin yanı sıra, özel atölyeler de kimi zaman daha yüksek kalitede ve bundan dolayı daha revaçta tüfekler üretiyordu. Belli bir ölçekte, imparatorluğun dışından da ateşli silahlar geliyordu fakat bunların miktarı meçhuldür. Osmanlı müellifleri, 16. yüzyılın sonunda, mahalli tüfeklere sert eleştiriler yöneltiyorlardı.[149]

İmparatorluğun dört bir tarafında baruthaneler ve güherçile ocakları çalışıyordu ve 16. yüzyıldaki üretim tüm ihtiyaçları karşılıyordu. Bu kitabın kapsadığı dönemde İstanbul'da üç ve Belgrad, Budin, Tımışvar, Bağdat ve Kahire'de birer tane olmak üzere faal sekiz büyük baruthane vardı. İstanbul'daki baruthaneler 1570 civarında toplamda yıllık asgari 145,800 ve azami 291,600 kilo üretim yapıyorlardı. Osmanlı barutunun kalitesi genellikle Avrupa standartlarını yakalıyor ve imparatorluğun her yerinde üreticiler, işleri nerede olursa olsun, bileşimi meydana getiren malzemeleri tıpatıp aynı oranda kullanmaya çalışıyorlardı.[150] Devlet 16. yüzyılın sonunda İngiltere'den küçük miktarlarda barut ithal etmeyi denedi; Osmanlı tophaneleri bu kaynaktan yıllık 500 fıçı kadar barut sağlıyordu.[151]

147 Colin Heywood, "The Activities of the State Cannon Foundry (*ṭōpḫāne-i āmire*) at Istanbul in the Early Sixteenth Century According to an Unpublished Turkish Source," *Prilozi za orijentalnu filologiju* 30 (1980), 209-16 s. 214-15'te.
148 Ágoston, *Guns for the Sultan*, s. 180.
149 A.g.e., s. 90-1, 93, 95.
150 A.g.e., s. 128-63.
151 Allan Williams, "Ottoman Military Technology: The Metallurgy of Turkish Armour," *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* içinde, ed. Yaacov Lev (Leiden, New York, Köln, 1997),

İkmal

Ordunun ikmali herhangi bir seferin başarısı açısından hayati önemde bir etkendi ve Osmanlılar bu alanda son derece başarılıydılar. Lütfi Paşa, 1539'da veziriazam tayin edilince, eski "posta servisini" ıslah edip, adını menzilhane olarak değiştirdi. Resmi olarak belirlenmiş konak yerleri yalnızca imparatorluk ulaklarına hizmet sunmakla kalmıyor, seferler sırasında gıda ve hayvan yemi tedarik edilen erzak merkezleri olarak da işlev görüyordu; yeni sistem oldukça verimli çalışıyordu.[152] Bir sefere karar verildiği zaman, mahalli kadılara, kendi bölgelerinden toplanacak buğday, un, arpa ve diğer ihtiyaçların miktarlarını belirten hükümler gönderiliyordu.[153] Askere, esas olarak koyun eti olmak üzere et tedarik etmek celeplerin göreviydi; hayvanlar Rumeli, Boğdan ve Eflak'tan, bazen de Anadolu göçebelerinden satın alınıyordu.[154] Saray muhtemelen ihtiyaç duyulan asgari miktardan daha fazlasını talep ederken, yerel görevliler çoğu kez istenen kotayı karşılamakta güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Büyük bir olasılıkla 1543 tarihli kısa bir liste, bu eğilimi açık bir şekilde göstermektedir. Nispeten küçük ölçekli dokuz idari bölgede yaşayan ahalinin 1.700 müd un ve 2.000 müd arpa teslim etmesi gerekiyordu fakat yetkililer yalnızca 428 müd ve 11 kile un ile 94 müd ve 3 kile arpa ve biraz saman toplayabilmişlerdi.[155]

Elde edilen verim, aynı yıl belki de seferin sonunda hazırlanan ve ordunun ikmaline dair kümülatif rakamlar ihtiva eden başka bir belgede bariz bir şekilde görüldüğü üzere, her zaman bu denli düşük değildi. Bu veriler, bize bu anlamda yerel düzeydeki başarıyı ölçme olanağı tanımamakla birlikte Osmanlı komuta kademesinin tasarrufundaki kaynaklara dair genel bir intiba vermektedir: 4.815 müd un (2.470 ton) toplanmış fakat

s. 363-97 s. 374'te.

152 Yusuf Halacoğlu, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)* (Ankara, 2002), mesela, s. 7, 13, 43.

153 Karş. İsmet Binark ve diğ. (yayına haz.), *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), Özet ve İndeks, Tıpkıbasım*, 2 cilt. (Ankara, 1994).

154 Bistra Cvetkova, "Les *celep* et leur rôle dans la vie économique des Balkans à l'époque ottoman (XVe-XVIe s.)," *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde, ed. Michael A. Cook (Londra, New York ve Toronto, 1970), s. 172-92; Antony Greenwood, "The Sixteenth Century *Celepkeşan* Registers in the Turkish Prime Ministerial Ottoman Archives," *Ciépo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel (Ankara, 1994), s. 409-26.

155 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri, 157, var. 5a-6b.

asker bunun ancak yaklaşık yüzde 25'ini almıştı. Artan unun 1.609 müdü, Macar seferlerinin ana ikmal merkezi olan ve Osmanlı yönetiminin devasa depolama tesisleri inşa ettiği Belgrad'daydı. Ordu 231 müd unu Estergon'a naklettirmiş ve yetkililerin tasarrufunda hâlâ 1.740 müd un kalmıştı. Arpaya gelince, 9.649 müd (4.294 ton) yığılmış, bunun 850 müdü askere paylaştırılmış ve 3.450 müdü has ahırlara aktarılmıştı. Belgrad'daki stoklar 3.138 müddü ve çeşitli komutanların elinde 2.209 müd vardı ki bu gerçekten muazzam bir miktardı.[156] Sofya, askeri depo vazifesi gören başka bir yerdi ve ordu ister kuzeydoğu ister güneydoğu sınırında olsun İran Şahı'na karşı sefere çıktığında Amasya ve Halep benzer bir rol oynuyordu.

1543'teki seferi anlatan belge bize kişi başına düşen istihkakı hesap etme imkânı veriyor: Yeniçerilerin yanı sıra cebeciler, topçular ve top arabacılarının her biri yaklaşık 1,4 kile un alırken, kapıkulu sipahileri 1 kile ile yetinmek zorundaydı. İlk grubun eline buna ilaveten kişi başına 0,2 ve 0,3 kile arpa düşüyordu; bu miktar küçüktü fakat bu piyade askerler ve topçular zaten az sayıda at kullanıyordu. Bunların aksine, sipahilere –veya daha doğrusu atlarına– kişi başına 2-2,4 kile arpa dağıtılıyordu. Maalesef, bu belge bu erzakın ne kadar süre dayandığını söylemiyor; belki "standart bir sefer mevsimi" söz konusuydu, zira 1521'deki savaş sırasında askerler aynı miktarlarda yiyecek ve hayvan yemi almışlardı ve burada da süre yine belirsizdi.[157] Kabaca bir hesaplama bize şu sonuçları vermektedir: 1,4 kile un 34-36 kilograma denk düşüyordu; fırıncılar bu miktardan aşağı yukarı 26-28 kg ekmek veya 13-14 kg peksimet üretebiliyordu.[158] Marsigli'nin kışlada istirahatte olan Osmanlı askeri için kaydettiği, 320 gram ekmek ve 160 gram peksimete tekabül eden tahıl istihkakını buraya uygulayacak olursak, dağıtılan miktarın yaklaşık 80-90 güne yettiği sonucuna ulaşabiliriz.[159] Bundan dolayı, hem kendileri hem de binekleri yürüyüşe geçtiklerinde daha fazla gıda ve yeme ihtiyaç duydukları için askerler ek beslenme kaynakları bulmak zorunda kalıyorlardı.

156 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri, 499, s. 170-2.
157 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri, 499, s. 29.
158 Géza Perjés, *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715)* (Budapeşte, 1963), s. 53, 97.
159 Marsigli'yi alıntılayan: Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 89.

Sefer-i hümayunlar sırasında ordu nadiren darlık çekiyordu. Bilinen az sayıdaki istisnalardan biri, gıda ve başta arpa olmak üzere yem kıtlığının olağanüstü boyutlara ulaştığı görülen 1529'daki Viyana seferidir.[160] Stoklar o kadar sınırlıydı ki sadece kapıkulu sipahilerine un ve arpa verilmiş ve fakir birçok insan açlıktan ölmüştü.[161]

Casusluk

Herhangi bir sefer için stratejiler belirlenirken, askerlerin geçmek zorunda kalacağı arazi koşulları, yollar ve geçitlerin özel nitelikleri bir yana, düşmanın siyasi durumu, ekonomik koşulları, askeri planları veya aktüel hareketleri hakkındaki bilgi hayati önem arz edebiliyordu. Yakın tarihli araştırmaların açığa çıkardığı üzere, Osmanlıların sahada çalışan gayet etkili bir istihbarat ağı vardı.[162] Ayrıca, bazı Avrupa şehirleri uluslararası casusluğun merkezi konumundaydı. Venedik bu anlamda çok özel bir rol ifa ediyordu: Bu şehirde, tüccarlar ve gizli ajanlardan, özellikle de Osmanlılar hakkında her türlü bilgi almak mümkündü; aynı zamanda Osmanlı sarayına hizmet eden ajanlar da burada bilgi topluyorlardı.[163] Ragusa/Dubrovnik kökenli, son derece hareketli kimi tüccarlar çoğunlukla her iki tarafa da çalışıyorlardı.[164] İran'da ise birçok Sünni Türk yaşıyordu ve bunlardan bazıları, şahın askeri gücü hakkında faydalı bilgiler temin edebiliyorlardı. Her ne kadar elimizde doğrudan bir delil olmasa da, mesela, geçici bir süre şahın hizmetinde çalışan ama sonra gözden düşen Ulama Bey/Paşa'nın, kaçıp Osmanlı toprak-

160 A.g.e., s. 25 ve 219, not 49; Anton C. Schaendlinger, *Die Feldzugtagebücher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Suleymans I* (Viyana, 1978), s. 90.

161 Feridun Bey, *Munşeat-i Selatin*, 2 cilt. (İstanbul, 1274), 1. Cilt, s. 575-6. Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 65-103 ve Finkel, *The Administration of Warfare*, s. 121-208, ikmalin yanı sıra askerlerin hareketi ve ordu nakliyesinin diğer veçhelerini ele almışlardır.

162 Tivadar Petercsák ve Mátyás Berecz (ed.), *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben* (Eger, 1999); Géza Dávid, "The *mühimme defteri* as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), 167-209 s. 199-200'de; Géza Dávid ve Pál Fodor, "Ottoman Spy Reports from Hungary," *Turcica et islamica: Studi in memoria di Aldo Gallotta* içinde, ed. Ugo Marazzi, 2 cilt. (Napoli, 2003), 1. Cilt, s. 121-31; Ágoston, "Information, Ideology," s. 78-92.

163 Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas ve Agostino Pertusi (ed.), *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi* (Floransa, 1977); Paolo Preto, "Lo spionaggio turco a Venezia tra mito e realtà," *I turchi, il Mediterraneo e l'Europa* içinde, ed. Giovanna Motta (Milan, 1998), s. 123-32.

164 Nicolaas H. Biegman, "Ragusan Spying for the Ottomans: Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik," *Belleten* 27, 106 (1963), 237-55.

larına geri döndüğünde, İran sarayındaki tecrübelerini Osmanlı liderleriyle paylaşmış olduğunu neredeyse kesinlikle düşünebiliriz.[165]

Yaşamda ve ölümde askerler

Osmanlı garnizon askerlerinin medeni halleri hakkındaki bilgimiz son derece kısıtlıdır. Bundan dolayı, Budin Vilayeti kaynaklı 1558-9 tarihli bir belgenin bulunuşu çok faydalı olmuştur, zira bu belge yalnızca belli kişilerin evli olup olmadığını değil, bu kişilerin eşlerinin kendileriyle birlikte yaşayıp yaşamadığını da kayıt altına almıştır.[166] Elimizdeki örneklem gayet mütevazıdır ve sadece beş kaledeki 417 askeri kapsamaktadır; bu gruptan 109'u (yüzde 26) evliydi. Orta Avrupa'ya ilişkin rakamlar temelde farklı değildi. Mesela, büyük ihtimalle 17. yüzyıla ait bir belgeye göre, Münster'deki Coesfeld garnizonundaki 918 askerin yüzde 36'sının aileleri vardı.[167] Budin Vilayeti'ndeki evli askerlerin yüzdesi, zannımca, Macaristan'daki Osmanlı varlığının bu aşaması için öngörülenden yüksekti ve ayrıca 84 kadının kocalarıyla birlikte kalelerde yaşaması da ilginçtir. Zevclerine eşlik etmeyen kadınlar ise Güney Macaristan ve Balkanlar'daki kent ve köylerde ikamet ediyorlardı. Büyük ihtimal, eşlerini çok uzak yerlerde bırakan askerler, kısa bir süre sonra yuvalarına geri dönmeyi umuyorlardı.

Macaristan'da görev yapan 3.412 askeri sıralayan 1554 tarihli bir liste de askerlerin medeni halleri ve etnik arka planları hakkında malumat ihtiva etmektedir. Burada karşımıza 514 evli kişi çıkmaktadır; bu rakam tüm sıralanan kişilerin yüzde 15'ine tekabül etmektedir. Vilayette hizmet veren farklı etnik gruplar arasında da dikkate değer farklılıklar söz konusudur. Bosnalı ve Hersekli askerler nadiren evli oluyorlardı (sırasıyla yüzde 9,8 ve 8,2). Bunlar kalelerde vazife ifa etmeyi ekseriyetle yaşam boyu bir meslek olarak seçmişlerdi. Buna karşın Yunanlı, Anadolulu ve Ortadoğulu şahıslar arasında evlilere daha büyük sayıda rastlanıyor.[168] Üçüncü bir kayıt, evliliğin belli kalelerde diğerlerine nazaran daha yaygın olduğunu ve muhtelif

165 Géza Dávid, "Ulama *bey*, an Ottoman Office-Holder with Persian Connections on the Hungarian Borders," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* içinde, ed. Éva M. Jeremiás (Piliscsaba, 2003), s. 33-40.
166 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 1. Cilt, s. 218-19.
167 Tallett, *War and Society*, s. 132-3.
168 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 1. Cilt, s. 219-22.

ocaklar arasında kayda değer farklılıklar olduğunu göstermektedir. Gönüllüler gibi saygınlığı yüksek birliklerin mensupları muhtemelen daha yaşlıydılar ve bundan dolayı aile kuruyorlardı –vefat eden 48 gönüllünün 26'sı geride yetimler bırakmışlardı– fakat diğer birliklerde çocuklu askerler çok istisnaiydi.[169] Genel itibariyle, piyade bölüklerinde görev yapan askerlere nazaran süvariler arasında bekârlık daha yaygındı.

Orduya eşlik eden kadınlar hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Aylar süren uzun yürüyüşler sırasında, askerlere hiçbir kadının refakat etmediğini tahayyül etmek oldukça zordur fakat askerlerin, kadın refakatçileri, yerel ahali arasından mı bulduklarını yoksa Avrupa geleneğine benzer şekilde, tüm sefer boyunca orduya profesyonel fahişelerin mi katıldığını bilmiyoruz.[170]

Yaralı ve hasta askerlerin tıbbi tedavisine ilişkin olarak da elimizde fazla veri yoktur.[171] Bugüne dek, garnizon şehirlerinde istihdam edilen cerrah ve hekimlere dair ancak birkaç referans bulunabildi; bu uzmanlar Osmanlı Macaristan'ında sadece üç büyük kalede, yani Budin, Peşte (Pest) ve Göle'de (Gyula) kayıtlara geçmiştir.[172] Haklarında hiçbir şey bilmediğimiz başkalarının olması da mümkündür: Doktorlar (tabip, hekim), cerrahlar ve kehhaller (göz doktoru) ordularda düzenli olarak yer almış olmalıdır.[173] Bununla birlikte, "doktorlar" (etıbba) başlığı altında yer alan on kişi arasında, gerçekte sadece ikisi tabipken, sekizi görüldüğü kadarıyla ulemadandı (mevlanalar, hocalar).[174] Attarlar da hastalara şifa bulunmasında, ilaç ve merhem hazırlanmasında rol oynamış olmalıdır fakat sefer sırasında askere hizmet veren çeşitli zanaatkârlar (orducular) arasında adları geçen berberlerin de küçük tıbbi sorunlarla uğraşıp uğraşmadığını bilmiyoruz.[175]

169 A.g.e., s. 223.
170 John R. Hale, *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620*, 2. bas., (Montreal, Kingston, Londra ve Buffalo, 1998), s. 162.
171 Miri Shefer Mossensohn, "Medical Treatment in the Ottoman Navy in the Early Modern Period," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 50 (2007), 542-68; Rhoads Murphey, "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century," *Bulletin of the History of Medicine* 66 (1992), 376-403.
172 Hegyi, *A török hódoltság várai*, 2. Cilt, s. 479 (1630-1: Buda), 487 (1543: Pest), 495 (1557-8: Pest); 3. Cilt, s. 1470 (1621 civarı: Gyula).
173 *Topcular Kâtibi*, 1. Cilt, s. 12, 184, 402-3, 485.
174 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliye defteri 499, s. 29.
175 Şenol Çelik, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları," *Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular, Oluşum, Teşkilât, İşlev* içinde, ed. Feridun M. Emecen (İstanbul, 2008), s. 355-86.

Çağdaş bir gözlemci, salgınları önlemek amacıyla, karargâhları temiz tutmak için büyük çaba gösterildiğini not etmiştir; tuvalet olarak hizmet veren iki ayrı çadır vardı ve çukurlar dolduğunda, buralar derhal kapatılıyor ve çadırlar başka bir yere naklediliyordu.[176] Arşiv kayıtları bu Macar beyefendinin gözlemlerini teyit etmektedir.[177] Ancak, bu önlemler tifüs ve dizanteri gibi salgınların patlak vermesinin önüne geçmekte her zaman işe yaramayabiliyordu.

Yeniçeri kanunnamesine göre, seferlerde ocağın yayabaşıları ölü ve yaralıların naklinden sorumluydular; bu eser, ordu develerinin üzerine, hasta ve yaralı askerlerin geçici süreliğine sığındıkları çerçeveyi andıran bir aparat koyan mahfecilerin vazifesini de tasvir etmektedir.[178] 1697'deki Zenta Muharebesi sırasında kaleme alınan bir belge sakat yeniçerileri Tisza ve Tuna nehirleri üzerinde nakletmek için kullanılan sallardan bahsetmektedir.[179]

Gerek resmi gerek gayriresmi Osmanlı tarih yazarları, savaş yaralılarının nasıl tedavi edildiğine dair çok az şey söylerler. Topçular Kâtibi'nin vekayinamesi, cerrahların metrislerde çalıştığını, yaralılara ilaç dağıttıklarını belirtmektedir; bununla birlikte yaralıların bir kısmı tedaviye rağmen hayatlarını kaybediyorlardı. Aynı yazar, bir başka yerde, yaralı askerlerin tedavileri için ücret ödemediklerini ("harac vermezlerdi") vurgulamaktadır; masraflar hazine tarafından karşılanıyordu. Aynı eser, başka bir örnekte bazı yaralı şahısların her birine mükâfat olarak on altın verildiğini kaydetmektedir fakat bu iddia muhtemelen mübalağalıdır.[180]

Osmanlıların askeri operasyonlarındaki ölüm oranlarını tahmin etmek aynı şekilde kolay değildir. Yine de daha önce alıntıladığımız, Osmanlı ordularının üç kaleyi kuşatıp işgal ettiği 1543 seferini ele alan ruzname sayesinde, kabaca bir tahminde bulunmak mümkündür. Toplam zayiat yüzde 5-7,5'den daha yüksek olamaz ki bu nispet Avrupalı orduların 1500'ler ve

176 Péter Pécsi Kis, *Exegeticon*, ed. József Bessenyei (Budapeşte, 1993), s. 63.
177 Nurhan Atasoy, *Otağ-ı Hümayun: The Ottoman Imperial Tent Complex* (İstanbul, 2000), s. 18; s. 137'de karşımıza bir tane "*hayme-i âbhâne*," yani "tuvalet çadırı" çıkmaktadır.
178 Magyar Tudományos Akadémia, Keleti Gyűjtemény, Budapest, T. O. 252, var. 97a, 99a. Macarca tercümesi için bkz. Pál Fodor, A janicsárok törvényei (1606) (Budapeşte, 1989), 1. Cilt, s. 70-1,
179 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, D.YNC, 34101, s. 7. Bu bilgiyi Pál Fodor'un nezaketine borçluyum.
180 *Topçular Katibi*, 1. Cilt, s. 334 ve 281.

1600'lerde yaşadıkları kayıplara nazaran önemli ölçüde düşüktür.[181] Ne var ki, 1629-30 şark seferindeki ölüm oranı çok daha yüksek olmuştur: çağdaş bir tahmin, 8.000-9.000 savaşçının muharebede hayatını yitirirken, yaklaşık 30.000 kişinin tifüsten öldüğünü iddia etmektedir.[182] Savaşa katılanların sayısının bilinmemesine ve söz konusu rakamlar gümümüzde yapılmış kaba tahminler olmalarına rağmen bunlar aşırı derecede yüksektir.

Savaş kurbanları defnediliyordu fakat geride fazla iz kalmamıştır. Macar kaleleri civarında yapılan arkeolojik kazılar, Osmanlı askerlerine ait çok az sayıda iskeleti gün yüzüne çıkarmıştır. İşin ilginci, şimdiye kadar meydana çıkarılan büyük bir toplu mezar grubu sadece, 1526'da Mohaç Muharebesinde veya hemen sonrasında öldürülen 900-1000 kadar Hıristiyan askerinin kalıntılarını içermektedir; bu çatışmada Osmanlı ordusunda savaşırken hayatını kaybeden yeniçeri ve sipahilerden hiçbir iz bulunanamıştır.[183]

Sonuç: Osmanlılar ve "askeri devrim"

Osmanlı ordusunun 16. yüzyılın sonundaki gücünü ve etkinliğini tespit etmeye çalışırken, söylenegeldiği şekliyle Avrupa askeri devriminin yarattığı karmaşık sorunu ele almaktan kaçınamayız. Son 60 yıldır bir dizi yazar bu konuyu incelemiş ve –tartışma konusu kuramsal meseleler olduğunda genellikle adet olduğu üzere– birbirinden keskin bir şekilde ayrılan neticelere ulaşmışlardır. Bazı etkili bilim insanları, birkaç çağdaş teknik yeniliği askeri başarıyı tayin eden en önemli etken olarak değerlendirmektedirler.[184] Bunların aksine, diğer bir grup araştırmacı meseleyi "fasılalı dengenin evrimi" (*punctuated equilibrium evolution*) şeklinde kavramsallaştırmıştır; başka bir deyişle, bu araştırmacılar 1500'den çok önce başlamış bir askeri

181 Tallett, *War and Society*, s. 105-7.

182 Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 130.

183 László Papp, "A mohácsi csatatér kutatása," *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* (Pécs, 1961), 5. Cilt, s. 197-252; Zsuzsanna K. Zoffmann, *Az 1526-os mohácsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata* (Budapeşte, 1982); Borbála Maráz, "Újabb tömegsírok a mohácsi csatatéren," *Mohács emlékezete* içinde, 3. bas., ed. Tamás Katona (Budapeşte, 1987), s. 274-9.

184 Geoffrey Parker, "The 'Military Revolution, 1560-1660' - A Myth?," *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* içinde, ed. Clifford J. Rogers (Boulder, Colo., San Francisco ve Oxford, 1995), s. 37-54 (ilk olarak 1976'da yayınlanmış, 1979'da gözden geçirilmiş yeni bir baskısı yapılmıştır).

devrimler dizisinden bahsetmektedirler.[185] Bununla birlikte, başka bazı akademsiyenler bu iki modeldeki teknolojik determinizme itiraz edip, bunun yerine sosyoekonomik koşullarda meydana gelen ve daha sonra askeri ilerlemeyi tetikleyen değişimlerin üstünde durmaktadırlar.[186] Bir Fransız yazarın nükteli ifadesine göre, tüm Avrupa çapında aristokratik savaşçı zihniyeti yerini bir "ordu mentalitesi"ne bırakmıştır.[187] Bazı tarihçiler sürecin devrimci karakterine itiraz ederek, onu göreceli duraklamaların kesintiye uğrattığı daha kısa veya daha uzun ilerleme safhalarıyla izah etmektedirler; bu modele göre, 16. yüzyılın sonuna dek sahneye evrim hâkimdir.[188]

Başlangıçta araştırmacılar bu pek önemli gelişmelerin, kelimenin dar anlamıyla bir Batı olgusu olduğuna inanıyorlardı. Ne var ki, daha sonra yapılan incelemeler Viyana Habsburglarının bu gelişmelere ayak uydurduğunu ve –en azından Uzun Savaş sırasında– ordularının Fransız, İspanyol ve Hollanda ordularının prensipleriyle hareket ettiğini göstermiştir.[189] Habsburg Macaristan'ındaki ordu kumandanları 1526'dan sonra bu yeni duruma uyum sağlamaya başlamışlar ve bu tarihten itibaren, Osmanlı sınırlarına yakın kalelerdeki garnizon askerlerinin sayısını artırmaya başlamışlardır. Diğer temel değişiklikler ise idari ve teknik bir hüviyete sahipti ve bundan dolayı niceliksel olmaktan ziyade nitelikseldiler. En önemli yeniliklerden biri Viyana'da (1556) bir Kraliyet Savaş Konseyi oluşturulmasıydı; bu teşkilat bütün Avrupa dahilinde, merkezi bir hükümetin bir parçası olan ve düzenli aralıklarla toplanan ilk uzman askeri kurumlardan biriydi.

Artık Macaristan tacını da taşıyan Habsburg imparatorları, siyasi ve askeri açıdan önemli birkaç merkezde kendilerine bağlı atölyeleri olan cephanelikler tesis ettiler ve orduları 15. yüzyıla nazaran daha etkili bir hale geldi. Bunu ateşli el silahlarının kitlesel yayılışı izledi: Uzun Savaş sıra-

185 Clifford J. Rogers, "The Military Revolutions of the Hundred Years War," Rogers, *The Military Revolution Debate* içinde, s. 55-93 s. 56-7, 76-7'de (ilk olarak 1993'te basılmıştır).

186 John Stone, "Technology, Society and the Infantry Revolution of the Fourteenth Century," *The Journal of Military History* 68, 2 (2004), 361-80.

187 André Corvisier, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789* (Vendôme, 1976), s. 197.

188 Jeremy Black, *War and the World: Military Power and the Fate of Continents, 1450-2000* (New Haven, Conn. ve Londra, 2000), s. 57; John Childs, *Warfare in the Seventeenth Century* (Londra, 2001), s. 17.

189 József Kelenik, "The Military Revolution in Hungary," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed Géza Dávid ve Pál Fodor (Leiden, 2000), s. 117-59.

sında hem Macar hem de yabancı askerlerin yüzde 75 ile 80 kadarı tüfek kullandı. Benzer şekilde, mimarlar, *trace italienne* (yıldız kale) konseptinin tatbiki sayesinde kale inşaatı sanatını dönüşüme uğrattılar.[190] Viyana, Győr veya Komárom'un yenilenen kaleleriyle Uyvar (Érsek-Újvár, Nové Zámky) ve Károlyváros'ta (Karlovac) yeni inşa edilen yapılar gibi en iyi örnekler en güncel İtalyan, Hollandalı veya Maltalı muadilleriyle boy ölçüşüyorlardı. Habsburglar, sayıları günden güne artan bu inşaat projelerini yönetmek ve denetlemek için askeri mimariyle ilgili ayrı bir teşkilat da oluşturdular. Tüm bu kurumsal ve yönetimsel yenilikler özel bir dikkati hak etmektedir, zira tartışma konusu dönemle ilgili olarak, Avrupa'nın diğer savaş sahnelerindeki benzer düzenlemeler hakkında hiçbir bilgimiz yoktur.[191]

Diğer tarafta, Osmanlılar savaş tarzlarını değiştirmekte bu kadar azimli değillerdi. Keith Krause, farklı devlet rejimlerini, silah imal etme kabiliyetlerine göre sınıflandıran bir model geliştirmiştir; bu bakış açısına göre, Osmanlı İmparatorluğu, temel silahları yeniden üretebilmek veya kopyalayabilmek için gerekli bilimsel ve mühendislik becerilerine sahip olduğu halde yenilikçi bir ruhtan yoksun olmaya delalet eden üçüncü-katmandaki kategorinin bir örneğiydi.[192] Kimi bilim adamları Osmanlıların veya Avrupalı danışmanlarının, zaman zaman, başkalarından ödünç aldıklarını geliştirdiklerini ileri sürmektedirler fakat bu tür vakalar istisnaiydi. Bununla birlikte, yakın tarihli araştırmaların ışığında, bu teşhisin tamamı biraz sorunlu bir hale gelmiştir.[193]

Buna rağmen, Avrupa'daki askeri teşkilatların Osmanlı rakiplerinden daha dinamik olduğunu inkâr etmek zordur. İddia edildiğine göre 1500'lerin ortalarında, sipahiler yeni ateşli el silahlarının erkek bir savaşçıya yaraşmadığını ileri sürerek eski silahlarını bunlarla değiştirmeyi reddetmişler. Şayet bu doğruysa, bu anlatı zamana uyum sağlama konusunda bir istidat yoksunluğuna işaret etmektedir. Ancak, bir Habsburg elçisinin yazı-

190 Parker, "The 'Military Revolution, 1560-1660'," s. 41-5.
191 Pálffy, *The Kingdom of Hungary*, s. 112-6.
192 Keith Krause, *Arms andthe State: Patterns of Military Production and Trade* (Cambridge, 1992), s. 19.
193 Ágoston, *Guns for the Sultan*, s. 187; Gábor Ágoston, "Disjointed Historiography and Islamic Military Technology: The European Military Revolution Debate and the Ottomans," *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*.1. Cilt: *Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles* içinde, ed. Mustafa Kaçar ve Zeynep Durukal (İstanbul, 2006), s. 567-82.

larına dayandığı için bu hikâyeye biraz ihtiyatla yaklaşmamız lazımdır.[194] Yine de Osmanlı topçularının, Avrupa'daki top dökme yöntemlerini hızla uygulamaya koydukları doğru olmakla birlikte, silahlarının malzeme kompozisyonundaki eksikler hâlâ mevcuttu.[195] Ancak, aynı zamanda, padişahın topçuları, uzak ülkelere ateşli silahlar nakletmek açısından etkiliydiler.[196]

Bunun dışında, Osmanlı askeri yöneticileri teoriyi ihmal ederek, çabalarını uygulamayla sınırlandırmaya eğilimliydiler. Dolayısıyla, örneğin, balistik bilimini geliştirmek için hiçbir gayret göstermiyorlardı, oysa Avrupa'da daha 1550'den önce, askeri bilimlerin bu kolunu ele alan birkaç çalışma yapılmıştı; mesela, Nicolò Fontana Tartaglia 1537 ve 1546'da bu konuyla ilgili iki eser çıkarmıştı.[197] Sonuç olarak, Osmanlı topçuları attıkları top güllelerinin rotasını yanlış hesaplıyorlardı ve gülleler bazen düşmanın çok üstünden geçip gidiyordu.[198]

Eksiklikler, en göze çarpan biçimde, Osmanlıların yenilenmeden kaçındıkları taktik alanında görülüyordu. Kuşatmalara gelince, Uzun Savaş sırasında, her iki taraf aşağı yukarı aynı düzeydeydi; Osmanlı lağımcıları metris ve lağım kazmakta çok iyiydiler. Bununla birlikte, muharebe alanlarında, merkezinde yeniçeriler, topçular ve azapların yer aldığı, kanatlarda hafif sipahilerin bulunduğu bir tabur cengi tarafından çevrelenen geleneksel hilal oluşumu, gittikçe etkisini kaybetti ve aynı gözlem eski sahte kaçış hilesi için de geçerlidir. Habsburgların hizmetindeki kumandanlar bu taktiklere gittikçe daha fazla uyum sağladılar. Üstelik farklı Osmanlı birimleri arasında çoğu kez koordinasyon eksikliği vardı ve kargaşa ile mağlubiyet muhtemel neticelerdi. Bununla birlikte, meydan muharebeleri Osmanlı-Habsburg çatışmalarında genellikle daha küçük bir öneme sahip olduğu için, bu tür kayıpların uzun vadeli sonuçları olmuyordu.

194 Charles Thornton Fosterve F. H. Blackburne Daniell (ed.), *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur de Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador* 2 cilt, (Londra, 1881), 1. Cilt, s. 242-3.
195 Ágoston, *Guns for the Sultan*, s. 198. (Yazar, burada, Osmanlıların geri kalmışlıkları konusunda Macarca yayınlanan daha önceki çalışmalarına göre daha mütereddittir).
196 İnalcık, "The Socio-Political Effects," s. 202-9.
197 István Szabó, "Die Anfänge der äußeren Ballistik," *Humanismus und Technik* 14, 3 (1971), s. 1-9.
198 Tibor Szalontay, "The Art of War during the Ottoman-Habsburg Long War (1593-1606) According to Narrative Sources," yayınlanmamış doktora tezi, Toronto Üniversitesi (2004), s. 165, 208-11.

III. Mehmed'in 1596'da Haçova Muharebesini kazanmasını sağlayan etkenlerden biri kesinlikle şanstı ve her ne kadar şans savaşların vazgeçilmez bir parçası olsa da hem o dönemin hem de sonraki dönemlerin Osmanlı gözlemcileri güç ilişkilerinin değişmekte olduğunun kesinlikle farkındaydılar.[199] Her halükarda bu zafer, geçici olarak üstlerini örtse de –padişahın görüldüğü kadarıyla ele almakta gönülsüz davrandığı– askeri sorunları bir çözüme kavuşturmuyordu. Osmanlı tarafı bu noksanlıkları, kısmen, insan gücü ve malzeme kaynaklarındaki daha geniş imkânlarla dengeliyordu. Aynı zamanda, Osmanlı padişahları, Avrupa'da emirlerinde daimi bir ordu bulunan tek güçtü ve bundan ötürü Macar arenasında Viyana Yüksek Komutanlığından daha büyük birlikler konuşlandırabiliyordu. Son ve belirleyici bir unsur ise Osmanlıların lojistik alanında hâlâ mükemmel bir vaziyette bulunmalarıydı. Askerler, ilkbaharda sefere çıkarılıp, uzun mesafeler üzerinden nakilleri sağlanabiliyordu; padişahın orduları yazın başlarında eyleme geçmeye hazır hale geliyordu.[200]

Nihai tahlilde, her ne kadar Osmanlılar 16. yüzyılda Orta Avrupa'da askeri alanda yaşanan gelişmelere ayak uydurmak için birkaç girişimde bulunsalar da, bu çabalar Balkanlar'daki önceki başarılarının tekrarlanması için yeterli olmadı. Hasımları küçük Osmanlı harekâtlarını bile genellikle engelleyebiliyordu. Bununla birlikte, Osmanlı orduları önceden fethettikleri yerleri yaklaşık bir yüzyıl daha korumayı başardılar.

199 Colin Imber, "Ibrahim Pecevi on War: A Note on the 'European Military Revolution'," *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, 2 cilt, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey 2. Cilt (Londra ve New York, 2005), içinde, s. 7-22.
200 Pálffy, *The Kingdom of Hungary*, s. 117-8; Gábor Ágoston, "Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550-1750: The Ottoman-Habsburg Rivalry and Military Transformation," *Crossing the Divide: Continuity and Change in Late Medieval and Early Modern Warfare* içinde, ed. David Trim and Frank Tallett (Cambridge, 2010), s. 110-34.

Gilles Veinstein*

DİNİ KURUMLAR, POLİTİKALAR VE YAŞAMLAR

Ulema dünyası

Osmanlı imparatorluğu daha başından itibaren tümüyle İslami bir yönetim şekline sahipti. Bu hanedanın beyleri kısa bir süre içinde sultan unvanını kullanmaya hakları olduğunu iddia ederek kadı mahkemeleri, cami ve personeli, vaizin cuma namazında meşru hükümdarın adına hutbe okuması, medreseler ve vakıflar gibi İslami bir beyliğin temel kurumlarını benimsediler. Ama öte yandan, Sünni İslam tüm nüfusun dini olmadığından günlük hayatın realiteleri daha karmaşıktı.

Bu erken dönemde yerelde eğitim görmüş ulemanın sayısı da çok değildi; bu nedenle bu kişilerin, İslamın daha derin kökler saldığı Anadolu beylikleri ya da Yakındoğu veya Orta Asya gibi başka yerlerden getirilmeleri gerekiyordu. Bu "ithal" inanç doktorları çoğu kez hem birer alim hem de sufiydiler ve duruma göre bu kimliklerden biri ağır basıyordu; erken dönemde yaşamış pek çok Osmanlı ulemasının yaşam öykülerini yazan Taşköprüzade'nin kullandığı terminolojiye göre, bunlar Hanefi mezhebi taraftarı mevlalar ve/veya şeyhlerdi.[1] Ayrıca, erken dönem beyleri ve onların yoldaşları arasında formel Sünni İslam, farklı dünyalardan türemiş inanç ve uygulamalarla yan yana yaşıyordu: Türki halkların İslamı kabul etmeden önce benimsedikleri Şamanizm ve diğer dinler elle tutulur izler bırakmıştı ve aynı şey Melametiyye tarzı tasavvufi anlayışın belirleyici özelliği olan antinomik [ahlaki kurallara bağlılığa karşı çıkmak –ç.n.] ve ezoterik eğilimler için de söy-

* Gilles Veinstein'ın (1945-2013) anısına saygıyla.

1 Taşköprüzade eserlerini Arapça yazmıştı. Bkz. Taşköprüzade Ahmed bin Mustafa, *Eş-Şeḳā'iḳu n-Nu 'mānīye fī 'Ulemā 'i d-Devleti l-'Os̱mānīye*, ed. Ahmed Subhi Furat (İstanbul, 1985). Yapıtları Osmanlı Türkçesine çevrilmiştir; bkz. *Şaka'ik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, çev. Mehmed Mecdi, 5 cilt, Abdülkadir Özcan'ın editör olarak yorumlarıyla yeniden basım (İstanbul, 1989), cilt I, *Hadaiku'ş Şakaik*. Bunun bir Almanca çevirisi de vardır, ancak zor bulunmaktadır: Taşköprüzade, *Eş-şaqa'iq en-nomanijje von Taşköprüzade, enthalten die Biographien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch-Scheih's und Arzte von der Regierung Sultan 'Otman biz zu der Sülaimans des Grossen*, çev. Oskar Rescher (İstanbul, 1927).

lenebilir. Bu ortamda Şii eğilimlerle, muhtemelen yetersiz kaynaklarımızın tespite olanak vermediği, başka dini uygulamalar da gelişiyordu.

Türkmen nüfusun tipik bir niteliği olan bu senkretizmin [bağdaştırmacılığın] baskın kişilikleri, ruhani ve anlaşıldığı kadarıyla bazen de dünyevi liderler olarak faaliyet gösteren babalardı. Bu kişiler hayattayken müritlerine rehberlik ediyor, öldükten sonra ise ruhani güçleri dini duygularla mezarlarını ziyaret edenlere yardımcı oluyordu. Bu Türkmen babalar, yükselen Osmanlı hanedanı ile yakın ilişkilerini sürdürdüler. 1239-40'ta Selçuklara karşı Babai İsyanının başını çeken Baba İlyas-i Horasani'nin hayatını anlatan *Menakibname*'den, Şeyh Edebali'nin bu harekete dahil olduğunu ve ayaklanmada yer almış olabileceğini öğreniyoruz.[2] Bu şeyh, Anadolu'nun uzak kuzeybatısına sığındıktan sonra, küçük bir yerel bey olan Osman'ın bir rüyasını onun hanedanının gelecekteki görkeminin işareti olarak yorumlayacak, aynı zamanda bu beyin kayınpederi de olacaktı. Erken Osmanlı hükümdarlarının onayıyla, Bektaşiler gibi tarikatlar Babailerin mirasını devralacaklardı.

Ancak, bu erken dönem beyliği Küçük Asya ile güneydoğu Avrupa'ya yayılmış bir sultanlığa dönüşüp, yönetim aygıtı daha kuvvetli ve daha merkezi bir hale gelince, bu durumda ciddi değişiklik oldu. Artık Türkmenlerle, mutlak efendiler olarak hüküm sürme niyetindeki sultanlar farklı dünyalarda yaşıyorlardı. Bazıları Mısır ve Suriye medreselerinde eğitime devam etse de, yerelde eğitim görmüş ulemanın sayısı arttı. Örneğin dört sadrazam ile gerçek bir hanedan oluşturan Çandarlılar, ulema olmak üzere eğitim görmüşlerdi ve 15. yüzyılın maliyeye önem veren ve son derece güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun en etkin mimarları arasındaydılar. Ancak, II. Mehmed (hd. 1444-6 ve 1451-81) 1453 yazında, İstanbul'un fethinden hemen sonra, sadrazamı Çandarlı Halil Paşa'yı idam ettirdiğinde güçleri kırıldı. Osmanlı sultanları 15. yüzyılın başından itibaren gerek dini gerekse siyasi nedenlerle, kendilerinin –ve/veya kendilerine danışmanlık yapan ulemanın– sapkın saydığı kişilere büyük baskı uygulamaya başladılar. Örneğin I. Mehmed (hd. 1413-21) önde gelen bir fıkıh alimi, tutkulu bir

2 Elvan Çelebi, *Menâkibü'l Kudsiyye fi Menâsibi'l-Unsiyye (Baba İlyas Horasanî ve sülalesinin menkabevi tarihi)*, ed. İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak (İstanbul, 1984; 2. Baskı, Ankara, 1995), vv. 1994-7.

mutasavvıf ve devrimci bir lider olan Şeyh Bedreddin'in başlattığı hareketi, büyük bir şiddetle ve kan dökerek bastırdı. II. Murad ise (kısa bir aralık hariç hd. 1421-1451) Hurufiler ve Bayramiler diye bilinen antinom mutasavvıflara büyük baskı uyguladı.

15. yüzyılın ortaları ile 16. yüzyılın sonu arasında, daha da dramatik değişikliklerle karşılaşıyoruz. Sultan artık tereddütsüz Sünni İslamın savunucusu olarak ortaya çıkmış, ulema ise son derece merkezileşmiş ve bürokratlaşmış bir örgüt oluşturmuştu. Bu süreçte üç olay, kısa ve uzun vadeli sonuçlarıyla, kilit bir rol oynar. Birincisi, 1453'te İstanbul'un fethi Osmanlı hanedanına emperyal özlemlerinin önünde hiçbir engel tanımamalarına imkân sağlarken merkezileşmiş ulema örgütü çok geçmeden gelişen imparatorluğun ana direklerinden biri oldu. 1501'de Şah I. İsmail (hd. 1501-24) İran tahtına çıktı; bu olay Osmanlı ve Safevi hanedanları arasında uzun erimli bir emperyal rekabete yol açtı ve Osmanlılar Şiiliği siyasi bir tehdit olarak görmeye başladılar. Son olarak, I. Selim (hd. 1512-20) 1516-17'de Suriye ve Mısır'ı fethetti, Fas dışındaki Kuzey Afrika ise halefleri Kanuni Sultan Süleyman (hd. 1520-66) ve II. Selim (hd. 1566-74) zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı. Osmanlı sultanları artık muazzam bir büyüklüğe erişmiş bu sınırlar içinde, merkezi İslam topraklarının hükümdarları olarak, Müslüman dünyasında çok daha yüksek bir statü iddiasında bulunabilirlerdi.

İmparatorluk Başkentindeki İmparatorluk Uleması

İstanbul'un fethinden kısa süre sonra, 6 Ocak 1454'te, II. Mehmed kentin Ortodoks patrikliğini yeniden kurdu ve II. Gennadios adını alan keşiş Georgios Sholarios'u patrik atadı. Bu yeni atanan üst düzey Osmanlı görevlisi, Bizans döneminde geleneksel olarak kendi makamına ait olan yetkilerin ve ayrıcalıkların birçoğunu kullanabilecekti. Ayrıca, Moşe Kapsali padişahça hahambaşılığa atandı ve 1453-1497 arasında bu görevde kaldı. Ancak, onun makamının yetkisinin tüm imparatorluğu mu kapsadığı, yoksa İstanbul'la mı sınırlı olduğu konusunda emin olamıyoruz. Bu makam Musevi gelenekleriyle uyuşmadığından, ikinci hahambaşı Eliyahu Mizrahi'nin (1498-1526) ölümünden sonra ortadan kalktı ve 1835'e kadar bir daha

canlanmadı. Ermenilere de bir patriklik verildi, ama bu yalnızca 1526-1543 arasındaki dönem için geçerliydi. Bununla birlikte, II. Mehmed'in Ermeni patrikliğinin de tesisini sağladığı şeklindeki rivayet, İstanbul'u Osmanlı başkenti yapan padişaha uzanan "kadim bir geleneğe" sahip olma arzusundan doğmuş bir efsaneden başka bir şey değildir. Ancak, 16. yüzyıl başlarında İstanbul Ermenilerinin ruhani lideri bir dizi somut hak ve ayrıcalık elde etti ve kaynaklarımızda 1543'te "Konstantinopolis patriği" unvanıyla I. Asvadzadur (1537-1550) karşımıza çıkar.[3]

Konstantinopolis ve daha sonra İstanbul tüm tarihi boyunca her zaman farklı din ve mezheplerden insanlara ev sahipliği yapmıştı, ama az önce anlatılan önlemlerle Osmanlı padişahları bu fiili durumu resmileştirdiler. 1400'lerde ve 1500'lerde benimsenen düzenlemeler 19. yüzyılda, Tanzimat diye bilinen reformlar kapsamında dini gruplara kapsamlı özyönetim hakları veren ve millet denilen rejimle tıpatıp aynı değildi.[4] Gene de, özellikle de önde gelen dini kişiler pek çok kez Osmanlı maliyesine kimi vergilerin ödenmesinden sorumlu oldukları için, belli derecede bir özerkliğin söz konusu olduğu kesindi. Padişahlar Hıristiyanları ve Yahudileri koruma altındaki gayrimüslimler (zimmiler) olarak tanıyorlardı ve bunların konumları şeriatla tanımlanıyordu. Bu durum bir yandan kısıtlamalara ve çoğu kez kamusal alanda birtakım saygısızlık işaretlerine yol açıyorsa da, zimmiler aynı zamanda belli ölçüde hoşgörü görüyorlardı.[5] Fıkıh alimleri için bu mesele bir kaygı konusuydu, çünkü ancak kendi iradesiyle boyun eğen kâfirler zimmi olarak tanınma hakkına sahipti. Oysa Konstantinopolis askerî güçle (*manu militaria*) fethedilmişti. Kanuni Sultan Süleyman zamanında bu aykırılıkla başa çıkabilmek için, ulemanın kararlarıyla, hatta yetkili mahkemelerin işlemleriyle Konstantinopolis sakinlerinin gönüllü teslim oldukları mitine inanılırlık sağlanmaya çalışıldı. II. Mehmed muhte-

3 Kevork B. Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople," *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, cilt I: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York ve Londra, 1982) içinde, s. 89-100.

4 Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System," Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, cilt I içinde, s. 69-88.

5 Arthur S. Tritton, *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects* (Londra, 1930, yeniden basım, 1970); Antoine Fattal, *Le statut legal des non-musulmans en pays d'Islam* (Beyrut, 1958); Benjamin Braude ve Bernard Lewis, "Introduction," Braude ve Lewis, *Christians and Jews*, cilt I içinde, s. 1-34.

melen meseleye farklı bir açıdan bakıyordu, çünkü onun cihanşümul imparatorluk iddiası nedeniyle, farklı dinlerin yandaşlarının birlikte yaşadıkları bir başkenti birincil mesele olarak gördüğü anlaşılıyordu.[6] Ayrıca, pratik sorunlar da söz konusuydu; her şeyden evvel, padişahın yeni fethettiği birçok yerde ciddi sayıda gayrimüslim yaşıyordu.

Böylece yerlerinde kalan ya da yeniden atanan papazlar ve hahamlar, İslama ihtidayı sınırlamada önemli bir rol oynamış olmalıdırlar. Birçok Hıristiyan ve Yahudinin din değiştirmeyi çekici bulduğu kesindir, çünkü Müslümanlığı kabul ederek hem toplumsal statülerini yükseltiyor hem de vergi yükleri hafifliyordu. Dolayısıyla, devşirmeler dışında, Osmanlı Devleti zorla din değiştirmeye başvurma ihtiyacı hissetmedi. Gönüllü İslamlaşmanın olduğu kesindir; ama en azından güneydoğu Avrupa'da, yöre halklarının din değiştirmek için özel nedenlerinin bulunduğu Bosna ve –daha sonra- Arnavutluk hariç tutulursa, yalnızca sınırlı sayıda insan için geçerliydi bu.[7] Tartışılan dönem boyunca Müslümanlar, Osmanlı Balkanlar'ında bir azınlık olarak kaldılar; bunun cemaat örgütlenmelerinin devam eden gücünden kaynaklandığı kuşkusuzdur.

II. Mehmed'in din politikalarının içerdiği belirsizlikler nedeniyle, Batıda padişahın muhtemelen Hıristiyanlığa döndüğüne ilişkin çok çeşitli, tümüyle asılsız söylentiler ortaya çıktı. Tıpkı ataları gibi Fatih Sultan Mehmed de imparatorluğunu İslami bir yönetim olarak görüyordu ve burada Müslümanlığın üstün bir konumda olacağı oldukça açıktı. Padişah, tam aksine, kimi Osmanlı Müslümanları için hâlâ lanetli bir yer olan, kâfirlerin eski büyük kenti İstanbul'un Müslüman bir kent, hatta İslamın kutsal bir şehri olmasını planlamıştı.[8] Bu nedenle yakın çalışma arkadaşlarından Bayrami tekkesi Şeyhi Ak Şemseddin'i, rivayete göre Konstantinopolis'in

6 Johann-Heinrich Mordtmann, "Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453," *Byzantinische Zeitschrift* 21, 1-2 (1912), 129-44); Gilles Veinstein, "Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'interet commun pour le patriarche et le grand mufit," *Le patriarcat œcumenique de Constantinople aux XIVe-XVIe siecles: rupture et continuite. Actes du Colluque international, Rome, 5-6-7 decembre 2005*, ed. Frantz Olivie (Paris, 2007), s. 275-87.

7 Gilles Veinstein, "Sur les conversions a l'Islam dans les Balkans ottomans avant le XIXe siecle," *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 2 (1996), 153-67.

8 Stephane Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: legendes d'empire* (Paris, 1990), s. 201-10.

Araplarca kuşatıldığı seferlerden birinde ölen, Hz. Muhammed'in sancaktarı Eyüp'ün mezarını bulmakla görevlendirdi. Ak Şemseddin'in mucizevi şekilde şehir surları dışında, Haliç'in sona erdiği yerde keşfettiği mezar için padişah bir türbe, bir cami ve bir tekke inşa edilmesini emretti. Hükümdar belli ki bu külliyenin bir ziyaret yeri olarak işlev görmesini amaçlamıştı ve tesis bugüne kadar bu rolü oynamaya devam etmektedir.[9] Ayrıca, II. Mehmed fetihten hemen sonra, tarihi ve efsanevi üne sahip Hagia Sophia Kilisesi'ni Ayasofya Camii'ne dönüştürdü; zamanla diğer Bizans kiliseleri de aynı biçimde "[camiye] dönüştürüldüler." Son olarak, Fatih eski Havariyyun Kilisesi Manastırının alanında kendi türbesinin ve bunun yakınlarında da adını taşıyan anıtsal camiin yapılmasını emretti. Fatih, bu caminin kubbesinin Ayasofya'nınkini geçeceğini ummuştu ama bu gerçekleşmedi. Cami ve türbe külliyesinde ayrıca sekiz medrese bulunuyordu; bunlar topluca "sekizler avlusunu" (sahn-i seman ya da semaniye) oluşturuyorlardı ve bunlar on yıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun en yüksek düzeydeki okulları oldular.

Sultan Mehmed'in halefleri ve onların yönetiminin önde gelen kişileri, yalnızca diğer kiliselerin dönüştürülmesi yoluyla değil, çok daha görünür biçimde, kent manzarasını tümüyle değiştiren bir dizi selatin camisi inşa ederek, kentin İslamlaşmasını aktif biçimde sürdürdüler. Ünlü Mimar Sinan'ın (yak. 1490-1588) tasarlayıp, inşa ettiği Süleymaniye Külliyesi, dini ve hayırsever amaçlara hizmet eden çok sayıdaki yapının arasında en etkileyici olanıydı. Ayrıca, I. Selim Ortadoğu'yu fetihten döndükten sonra, Topkapı Sarayı hazine dairesinde bir kutsal emanet koleksiyonu oluştu ve saray böylece bu tür kutsal nesneleri toplamaya çok meraklı olan sabık Bizans imparatorlarının konutuna benzemeye başladı.[10] İstanbul bunun sonucu daha da kutsallaştı.

9 Paul Wittek, "Ayvansaray: un sanctuaire prive de son heros," *Annuaire de philologie et d'histoire orientales et slaves* II (1951), 505-26, Paul Wittek, *La formation de l'Empire ottoman* (Londra, 1982) içinde yeniden basım; A. İhsan Yurd ve Mustafa Kaçalın, *Ak Şemseddin Hayatı ve Eserleri* (İstanbul, 1994); Stephane Yerasimos, "La ville ottomane de 1453 a la fin du XVIIIe siecle," *Istanbul*, ed. Marie-France Auzepy, vd. (Paris, 2002) içinde, s. 155-360 arasında s. 175-6.

10 Tahsin Öz, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-i Mukkadese* (İstanbul, 1953); Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteeenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, Mass., 1991), s. 150-2.

Ancak, II. Mehmed her imparatorluğun inşasının ana yönlerinden biri olarak bir hukuk mevzuatı oluştururken, Osmanlı hukuk pratiğini İslam hukukunun uygulanmasıyla sınırlama niyetinde değildi. Fatih Sultan Mehmed, büyük ölçüde, geleneği ve padişah buyruklarını temel alan ve ilke olarak şeriata aykırı olmayan, yalnızca "boşlukları dolduran" örfi hukuğa dayanıyordu. İnsan faaliyetlerinin birçok alanını kapsayan kanunlar giderek, Fatih Sultan Mehmed zamanında henüz embriyo halinde olan ama oğlu II. Bayezid (hd. 1481-1512) ile özellikle Osmanlıların "Kanuni" dedikleri I. Süleyman'ın da dahil olduğu halefleri tarafından aktif biçimde geliştirilen, doğum aşamasındaki Osmanlı hukuk mevzuatında istisnai bir yer edinecekti. Kanuni döneminde, şeriat ile kanunu uzlaştırmak geçmişte olduğundan daha büyük önem kazandı; bu sentezin mimarı da Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ydi (görev dön. 1545-74). Osmanlı seçkinleri, kendilerini "sultan-halife" olarak adlandıracak olan 19. yüzyıl padişahlarının benimsediğinden çok farklı bir halifelik kuramı geliştirdiler. 16. yüzyıl uleması halifeyi daha çok, vazifesi "emr-i bil maruf nehy-i anil münker" (doğru olanı buyurmak, yanlış olanı yasaklamak) olan bir şahsiyet olarak görüyorlardı. Bu anlayışın tarihi, halifeyi ulemanın önerdiği çok değişik yorumlar arasından şeriatın doğru yorumunu –bu durumda Hanefi ekolünün yorumunu– ayırt edebilme yeteneğine ve hak olduğunu düşündüğü şeyi uygulatma gücüne sahip bir müctehid olarak gören, el-Bağdadi ve el-Maverdi gibi daha eski düşünürlere uzanıyordu.[11] Bu anlayıştan şeriat ile kanun arasındaki ilişkiye dair yeni bir telakki doğdu: Kanun, şeriatın o zamana kadar kesinlikle çözmediği, birkaç olası yoruma olanak sağladığı sorulara bir yanıt oluşturuyor.

11 Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge, 2001); Hamilton A. R. Gibb, "Lutfi Pasha on the Ottoman Caliphate", *Oriens* 15 (1962), 287-95; Halil İnalcık, "Appendix: The Ottomans and the Caliphate", *The Cambridge History of Islam*, cilt 1: *The Central Islamic Lands*, ed. Peter M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis (Cambridge, 1970) içinde, s. 320-3 arası, s. 322'de; Colin Imber, "Süleyman as Caliph of the Muslims: Ebu Su'ud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology," *Soliman Le Magnifique et son temps*, ed. Gilles Veinstein (Paris, 1992) içinde, s. 179-84; Haim Gerber, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective* (Albany, N.Y., 1994), s. 58-78; Colin Imber, *Ebu's-Su'ud: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), s. 98-111.

II. Mehmed'e göre, imparatorluğun inşası, devletin üst görevlilerini rütbelerine göre sıralayan ve resmi iş yaparken davranışlarını yöneten bir saray protokolünün (teşrifat kanunu) geliştirilmesini de kapsıyordu. En yüksek payeler ulemaya verildi: Mesela, Fatih'in kurduğu sekiz yeni medresenin müderrisleri, en üst kademedekiler hariç tüm eyalet valilerinin üstündeydi. Daha az önemli olan ama gene de günde 50 akçe alan müderrisler, asker kişilerden ve ağa unvanlı saray görevlilerinden önce geliyorlardı. Eyaletlerde, 150 akçe yevmiye alan kadıların rütbesi yerel defter kethüdalarından ve alaybeylerinden üstündü.[12] I. Selim daha sonra kamu görevindeki tüm ulemayı –kadılar, müderrisler, müftüler ve vakıf yöneticileri– askeri sınıfına dahil eden bir ferman çıkardı. Bunlar asker teriminin ima ettiği gibi ordu görevlisi olmadığı aşikâr olsalar da, başta vergi muafiyeti olmak üzere askerlerin ayrıcalıklarından yararlanıyorlardı.[13]

Ulemayı padişahın ayrıcalıklı hizmetkârları arasına yerleştiren, resmen tayin edilmiş bir kıdem sıralaması, grup içinde daha Fatih döneminde tesis edilmiş başka bir hiyerarşinin varlığına işaret ediyordu. Zamanla maaşların derecelendirilmesiyle ifade edilen bu hiyerarşi gitgide daha da ayrıntılandırıldı ve muteber tüm ulemanın tek bir "rütbe tablosu" içine dahil edilmesi Osmanlı ilmiye teşkilatının belirleyici bir özelliği oldu.[14]

Bir alime verilen resmi konum, öğretim yaptığı kurumun rütbesinden kaynaklanırdı. II. Mehmed 1463-70'te büyük camiinin külliyesinde sekiz medrese kurduğunda, bunların bu hiyerarşinin zirvesini oluşturmasını amaçladığı bellidir. Ancak yaklaşık 90 yıl sonra, Kanuni Süleyman'ın (1550-9'da inşa edilen) selatin camiinin yanında kurduğu altı medrese, açıkça Fatih'in medreselerinin önüne geçmişti: Yeni medreselerden dördü ulema yetiştiriyor, biri hadiste, bir diğeri ise tıpta uzmanlaşıyordu.

12 Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi," *Tarih Dergisi* 33 (1980-1), 7-56; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 9 cilt (İstanbul, 1990), cilt 1, s. 324.

13 Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri*, cilt 3, s. 144.

14 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara, 1965); Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1973); Halil İnalcık, "The Ruznamçe Registers of the Kadiasker of Rumeli as preserved in the Istanbul Müftülük Archives," *Turcica* 20 (1988), 251-75; Richard C. Repp, *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy* (Londra ve Oxford, 1986), s. 27-72.

Talebeler ve müderrisler meslek yaşamları boyunca bir dizi medreseden geçmek zorundaydılar: Talebeler yüksek kurumlara yazılırken, daha temel okullara göre daha güç metinlerle karşılaşıyorlardı. Her skolastik programda olduğu gibi, yorumlar, derlemeler ve özetler asıl yapıtların yerini çok sık alıyordu ve talebeler müderrisin dediğini ya ezberliyor ya da kendi defterlerine kopya ediyorlardı. Ayrıca, baş müderrisin maaşı herkes tarafından biliniyor ve resmi hiyerarşide okulun ve ilgili hocanın rütbelerini belirlemeye yardımcı oluyordu.[15]

Bu kurumları hiyerarşideki yerlerine göre, en alt rütbeden başlayarak gözden geçireceğiz. "Dış" ya da "hariç" medreseler 20 akçeden başlıyor, 30 akçeden biraz daha yüksek bir kategoriye miftah (anahtar) adı veriliyordu. Bu terim, "30 akçelik medrese" talebelerinin çoğu kez, Yusuf b. Ebu Bekr es Sekkaki'nin (ö. 1229) *Miftahü'l-'ulum*, yani "bilimlerin anahtarı" diye bilinen, belagat hakkındaki yapıtını çalışıyor olmalarından kaynaklanıyordu. Rütbece bunlardan daha yüksek ama hâlâ "hariç" kategorisinde yer alan medreseler, hocalarına günde 40 ve 50 akçe ödüyordu; bunların tümü Bursa, Edirne ve İstanbul'daydı.

Bir sonraki kategori olan "iç" yani dahil medresenin üç alt bölümü vardı. "Başlangıç" düzeyindeki medreselerde (ibtida-i dahil), talebeler daha önce başladıkları fıkıh eğitimini, el-Merginani'nin *Hidaye* (doğru yol rehberi) diye bilinen metnini çalışarak sürdürürlerdi. Bundan sonra Fatih Sultan Mehmed'in sekiz medresesinde öğrenim görecek adayları hazırlayan, tetimme ya da musile-i sahn denilen okullar gelirdi. Başarılı adaylar buradan selatin medreselerine gidebilirlerdi. Sultan Süleyman'ın kurduğu bazı medreseler hocalarına günde 60 akçe öderler ve bu nedenle altmışlı diye bilinirlerdi. Bu durumda yalnızca iki alt kategori vardı: "başlangıç" (ibtida-i altmışlı) ve "tamamlayıcı okullar" (hareket-i altmışlı). Dördüncü ve en yüksek kategori ise, Süleymaniye Külliyesinin bir parçasını oluşturan kurumları içeriyordu: Bir kez daha, kimi okullar hazırlık sayılıyor (musile-i Süleymaniye), bunları Süleymaniye Medreseleri izliyordu. Bu sonuncular arasında en yüksek mevkii Hadis Medresesi işgal

15 Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri: Teşkilat Tarih* (İstanbul, 1976); Mübahat S. Kütükoğlu, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri* (Ankara, 2000).

ediyordu. Daha önce belirtildiği gibi, kurumun rütbesi orada eğitim veren hocanın rütbesini belirliyordu.

Kadılar arasında da buna paralel bir hiyerarşi vardı. Bir kez daha maaşlar rütbeyi gösteriyordu ama belli bir kadının görev yaptığı kentin itibarı da önemliydi. Bu itibar belli kentlerin tarihi ya da dini rollerinden kaynaklanabilirdi. Böylece, artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan, İslam dünyasının eski siyasi ve dini merkezlerine atanan kadılar, "taht kadılıkları"nın birinde çalışmak gibi bir ikramiye de kazanıyorlardı. Aynı şekilde, İstanbul'daki bir görev veya –daha da iyisi– sultanın divan-ı hümayununa dahil olmak, bu mevki sahibine özel bir otorite kazandırıyordu; hepsinden önemlisi, bu kentteki görevlerini yerine getirirken, vezirler ve diğer üst rütbeli personelle karşılaşması olasıydı. Kadıların her şeyden önce idareci olmalarına karşın, alim ve müderris olarak da tecrübe kazanmaları gerekiyordu ve en azından ilke olarak, bir kadının arzulayacağı mevki, onun daha önce hangi medresede hocalık yaptığına bağlıydı.

İlçelerde görev yapan kadılar (kasabat kadıları) günde 25 ile 150 akçe arası maaş alırlar ve adli hiyerarşinin en alt düzeyini oluştururlardı. Daha büyük yerlerde, bir kadının resmi geliri 150 akçeden başlar ve neredeyse 300 akçeye kadar yükselebilirdi; daha da itibarlı olduğu düşünülen 22 kentte, kadı günde 300 akçe alabilirdi. Yalnızca en önemli yerlerde, yani eski başkentler Bursa ve Edirne ile –tamamı I. Selim tarafından fethedilen Müslüman dünyasının ana merkezleri olan– Kahire, Şam, Mekke, Medine ve Kudüs'te kadılar 500 akçe bir yevmiye alırlardı; yine de İstanbul kadısının rütbesi ve maaşı daha yüksekti. En itibarlı kentler arasında Osmanlı İmparatorluğu'na sırasıyla başkentlik yapan üç kent, Bursa, Edirne ve İstanbul vardı; taht kadılıkları arasında ise Halep, Şam ve Kanuni Sultan Süleyman'ın fethettiği Bağdat bulunuyordu. Şam ve Bağdat sırasıyla halifeliğe başkentlik yapmışlardı; Halep de tarihinin belli dönemlerinde büyük önemde bir hükümdarlık merkezi olmuştu.

Ancak, merkezi idarenin bir parçası olan ulema mensupları, en önemli Osmanlı kentlerinin kadılarının üstünde yer alırdı. Sultan I. Murad (hd. 1362-89) daha 14. yüzyılda tüm diğer kadıların üstünde bir ordu kadılığı (kadıasker - kazasker) oluşturmuştu. II. Mehmed kendi döneminin sonuna

doğru, biri Rumeli diğeri Anadolu için olmak üzere iki kazasker atamaya karar verdi; idare, Arap eyaletlerinden sorumlu bir kazasker de denedi ama bu makam çok kısa sürede ortadan kalktı. Bu "büyük kadılar" divan-ı hümayunun bir parçasıydı ve tüm diğer kadılar onların otoritesi altındaydı. Atanacak kadıları kendilerine sunulan çok sayıda aday arasından seçerlerdi.

Kazaskerler hükümlerini padişah adına verirlerdi, çünkü divan-ı hümayun başta yabancı hükümdarların elçilerinin karıştığı anlaşmazlıklar ve yerel Yahudilere karşı dini törenlerde cinayet işlenmesi suçlamaları gibi siyasi hassasiyet taşıyabilen vakalar olmak üzere, çok sayıda davayı karara bağlardı. Ayrıca, imparatorluğun herhangi bir uyruğu, padişahın adaletine başvurabilirdi. Ancak, divan-ı hümayun, terimin modern anlamında bir temyiz mahkemesi değildi. Pek çok kez bu merci, yargı yetkisi olan meseleleri kadılara aktarmakla yetinirdi; açıktı ki, kadılar bu dosyaları aldıklarında sadrazamın, hatta padişahın gözlerinin üzerlerinde olduğunun farkındaydılar. Merkezi idare bazen kadının gayretini artırmak amacıyla, meselenin kesinlikle çözümlenmesini ve padişahın bir daha rahatsız edilmemesini sağlamak için onu uyarırdı (tekrar kapuma gelmelü etmeyesiz...).[16] Divan-ı hümayun, şikâyetçinin yerel kadıdan sakınmakta haklı olduğuna inandığı istisnai durumlarda, davayı çok uzak olmayan bir diğer kentte görevli bir meslektaşına devredebilirdi.[17] Divan zaman zaman meseleyi doğrudan ele alıp, karar verebilir ya da en azından ilgili cezaları saptayabilirdi; ama böylesi durumlarda bile, önce bir kadıya araştırma yapma ve şüphelinin yerini belirleme emri verilirdi.

Dolayısıyla merkezi idare yerel hukuki meselelere müdahalede oldukça dikkatli davranırdı. Muhtemelen sultanlar ve vezirler kazaskerlere çok sayıda davayla aşırı iş yüklemek istemiyorlardı. Ancak, ayrıca, rütbesi ne olursa olsun her kadının hukuki özerkliği vardı ve hükümet bu ayrıcalığa saygı gösterirdi. Ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi, bir kadının kararının, ancak padişahın özel bir fermanla yetki vermesi durumunda temyiz edilebileceği doğrultusundaki şeriat ilkesini çok açıkça belirtmişti. Ayrıca,

16 İlhan Şahin ve Feridun Emecen (ed.), *II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (İstanbul, 1994), s. 19.
17 Hans Georg Majer (ed.), *Das Osmanische Registerbuch der Beschwerden (Şikayat defteri) vom Jahre 1675* (Viyana, 1984), fol. 32b, belge no. 3.

böyle bir durumda bile, eğer ilk karar şeriata uygunsa, itiraz kabul edilemezdi. Ünlü hukukçunun açıkladığı gibi, padişahların, hatta halifelerin bile böyle bir hükmü iptal etme yetkisi yoktu.[18] Bu hukuki özerklik ilkesini akılda tutarak, kadılar arasındaki hiyerarşi ve üstünlük sıralamasından hangi anlamda söz edebileceğimizi daha iyi kavrayabiliriz, çünkü kadı, rütbesi ne kadar mütevazı olursa olsun, kararlarında özerkti ve bu meselelerde daha yüksek hiçbir merciin müdahale hakkı yoktu. Ancak, kadının gelirleri üstleri tarafından verilen bir kararla değiştirilebilirdi ve bu merciler hem onu atayabilir, hem de atamasını iptal edebilirlerdi.

Kanuni Sultan Süleyman zaten ayrıntılı olan bu hiyerarşiyi, resmi bir üst makam belirleyerek taçlandırmaya karar verdi. Daha baştan itibaren, payitaht müftüsü mecburen önemli bir rol oynuyordu. Bununla birlikte, otoritesinin kaynağı bilgisi ve erdemleriydi ve esas olarak kişiseldi, çünkü önceleri ulema hiyerarşisinin bir parçası değildi. Ancak, Sultan Süleyman'ın eski Rumeli Kazaskeri Ebussuud Efendi'yi İstanbul Müftüsü atadığı 1545'ten sonra, bu yeni mevkiin sahibi bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun şeyhülislamı oldu. Şimdi tüm diğer kadılardan ve ulemadan daha üstün bir konumdaydı ve buna uygun bir maaş alıyordu. Saygınlığı ve kendisine duyulan güven dolayısıyla, Sultan Süleyman ona yalnızca hukuki değil siyasi meselelerde de danışıyor; savaş ve barış konuları, arazi hukuku ve vakıf idarelerinde geçerli olacak kurallar hakkında fikrini alıyordu. Ebussuud bütün bu meselelerin ona ağır sorumluluklar yüklediği ve kendisini gerçek görevi olan fetvalara odaklanmaktan alıkoyduğu kanısındaydı. Ancak, II. Selim (hd. 1566-74) onu politikanın içine ister istemez daha da fazla çekti, çünkü artık telhis diye bilinen belgelerle, ulemanın atanacağı en yüksek mevkiler için uygun adayların adlarını sunması isteniyordu. Geçmişte bu görev sadrazamların sorumlulukları arasındaydı ama hükümdarın fikrince bu görevliler her zaman doğru seçimleri yapmamışlardı ve artık bu meselelere müdahale etmekten uzak duracaklardı. Şeyhülislamın tavsiyesiyle tahsis edilen ve mevali diye bilinen bu mevkilere atananlar arasında kadılar ve 40 akçenin üstünde maaş alan tüm müderrisler vardı.

18 Paul Horster, *Ma'ruzat. Zur Anwendung des islamischen Rechts im 16. Jahrhundert: die "juristischen Darlegungen" (Ma'ruzat) des Schejch ül-Islam Ebu Su'ud* (gest. 1574) (Stuttgart, 1935), s. 52.

Mevali buna ek olarak kimi imamlar, cuma camileri hatipleri, hatta müezzinlerin de dahil olduğu çok sayıda daha az önemli mevkii de kapsıyordu. Bunun yapılmadığı durumda, bu daha düşük mevkiler için aday önerme hakkı kazaskerlere aitti.[19]

Osmanlı'nın Kıbrıs'ı fethinden önceki tartışmaları incelediğimizde, şeyhülislamın siyasi meselelerdeki yükselmiş konumunun iyi bir örneğiyle karşılaşırız. Sözü edilen seferde, birkaç padişahın yeminle teyit ettiği ve yakın zamanda, 1540'ta, Kanuni Süleyman'ın korumaya ant içtiği Venedik ile yapılmış antlaşmanın ihlali söz konusuydu.[20] Ünlü Şeyhülislam Ebussuud Efendi, bu hukuki ve ahlaki sorunu çözmek için, adanın Müslüman geçmişini gündeme getirdi; onun görüşünce bu, padişaha uygun bulduğu her şeyi yapma olanağı veriyordu. Ünlü hukukçuya sorulan sorunun giriş kısmında bu vilayetin aslında darülislama ait olduğu, bir zaman sonra kâfirlerin burayı istila ettikleri, medreseleri ve mescitleri tahrip ettikleri ve minberleri ve mahfilleri küfür ve dalalet alametleriyle doldurup, birçok habis fiille din-i İslama hakaret etmeye ve çirkin hallerini tüm dünyaya yaymaya kastettikleri belirtiliyor, İslamı koruma görevinin gereği olarak padişahın söz konusu toprağı bu kâfirlerin ellerinden alıp, darülislama ilhak etmeye azmettiği söyleniyordu...

Şeyhülislam bu meselede, bir zamanlar adada İslam mabetlerinin olduğu ve daha sonra Kıbrıs'ı denetimlerine alan kâfirlerin bunlara saygısızlık etme küstahlığını gösterdikleri gözlemiyle, padişahın ahdinden dönmesine cevaz verdi. İslamın şerefi söz konusuydu ve bu tüm diğer mülahazaların üstündeydi. Hicret'in altıncı yılında (627-8), peygamberin kendisi de İslamın çıkarları tüm diğer kaygılardan daha önemli olduğu için Mekke kâfirleriyle yaptığı anlaşmayı iki yıl sonra bozarak buna bir örnek oluşturmuştu. Ebussuud Efendi, padişahı zaten bir ateşkesten ibaret olan ahdinden dönmekten alıkoyan hiçbir şey olmadığını teyit ederken, burada sözü edilen İslamın çıkarları önermesine dayanmıştı.[21]

19 Madeline C. Zilfi, "Sultan Süleyman and the Ottoman Religious Establishment," *Süleyman the Second and His Time*, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul, 1993), s. 109-20, s. 115-16'da.

20 İlgili kapitülasyon metni için karşılaştırın: Tayyib Gökbilgin, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanuni Sultan Süleyman Devri Belgeleri," *Belgeler I*, 1-2 (Temmuz 1964), 110-220, 121-8'de.

21 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı* (İstanbul, 1983), no. 478, s. 108-9; Imber, *Ebu's-Su'ud*, s. 84-5.

17. yüzyıl sonlarında Hezarfen Hüseyin Osmanlı protokolüne göre şeyhülislamın sadrazamın arkasında mı, yoksa önünde mi yer aldığı, diğer bir ifadeyle bu rütbe sahibinin Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci mi, yoksa üçüncü kişisi mi olduğu sorusunu kendisine sormuştu. Normalde şeyhülislamın üçüncü sırada olduğu sonucuna varmış, ama anlamlı bir şekilde, Osmanlı hükümdarının meselelere farklı baktığını, çünkü devlet meselelerinin dine dayandığını eklemişti.[22] Ayrıca, bu yazarın görüşünce, 17. yüzyıl sonlarında ilmiyenin üst düzey mensuplarının maaşları, erken Osmanlı dönemine göre sınırsız düzeyde daha yüksekti; her şeyden evvel bu maaşlar, aradan geçen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun ne kadar zenginleştiğini yansıtıyordu. Öte yandan, Hezarfen Hüseyin, Devlet-i Aliyye'de ulemaya verilen payelerin tüm İslam dünyasında bir eşi daha olmadığını da söylüyordu.[23]

Ulema meslekleri

Ulema mensuplarına açık olan farklı makamları gözden geçirdikten sonra, şimdi insanların bu mesleğe girme biçimlerini ve burada ilerlemek için neler yapmaları gerektiğini tartışacağız. Daha önce özetlenen öğrenim ve vasıflar yeterli değildi; bunlara ek olarak, kooptasyon da bir ön koşuldu. 17. yüzyılda Osmanlı ulemasının biyografilerini yazan Atai'ye göre, erken dönemde mevkiler gayet rastgele dağıtılıyordu. Henüz daha bir kazaskerken sonraki kuşakların izleyecekleri kuralları tayin eden isim bir kez daha Ebussuud Efendi'ydi. Ebussuud, her yedi yılda bir kendi maiyetindekiler arasından aday (mülazım) gösterecek olan üst düzey ulemanın bir listesini çıkardı. Bu adaylar adlarını sunan kişinin ileri düzeydeki talebeleri (danişmend), yardımcı öğreticileri (muid) ve diğer yakın iş arkadaşları olabilirdi. Görüldüğü kadarıyla Osmanlı yetkilileri gerçek yaşamda bu yedi yıllık dönemlere (nöbet) ancak belli düzeyde saygı gösteriyorlardı; çeşitli durumlarda hükümet istisnai bir nöbetin gerektiğini buyurabilirdi –hatta üst düzey ulema bazen adaylarını herhangi bir nöbete atıf ta bulunmaksızın önerirlerdi.

22 Hezarfen Hüseyin, "Telhisü'l beyân fi kavânin-i âl-i Osmân," Bibliotheque Nationale de France, Paris, Ancien fonds turc, ms. 40, fol. 234v.
23 A.g.e., var. 235 r.

Ebussuud'un orijinal listesi günümüze ulaşmamıştır ama 963/1555-6 nöbetine ilişkin kayıtlar bu boşluğu bir ölçüde doldurmaktadır. İstanbul, Bursa ve Kahire kadılarının her biri dörder mülazım sunarken, Şam, Halep ve Bağdat kadıları ikişer ad vermişlerdi; şehzadelerin lalaları da uygun adaylar önerebiliyorlardı. 976/1566 nöbetinde İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarının her biri beş adayı destekleyebilmişlerdi, taht kadıları ise üçer kişi önermişlerdi. Ebussuud ayrıca iki kazaskerin kendi yetki alanlarındaki mevkilere başvuran mülazımların kayıtlarını tutmasını da belirtmişti. Bu yöntemle kimsenin unutulmamasını ve adayların makamlarına başvuru tarihlerine göre atanmalarını sağlamayı umuyordu. Kısacası, yeni talimatnameler çok fazla keyfiliğe ve adaletsizliğe yol açan eski düzensizlikleri ortadan kaldıracaktı.[24]

Bir mülazım ulema olma rotasına girdikten sonra iki yoldan birini seçebilirdi; sonraki meslek yaşamını belirleyen bu seçim, Osmanlı mevki basamakları düzeninin önemli bir özelliğiydi. "Kadılık yolunu" seçen gençlerin, en azından *hariç* düzeyinin ötesinde, müderrislik yapmalarına gerek yoktu. Bunlar hemen ya da en azından kısa bir süre içinde kadılıklara atanıyorlardı ve kadılık yeni mezun bir müderrise, tayin edilebileceği diğer görevlerden daha fazla gelir getiriyordu. Mali açıdan bu meslek rotası kısa vadede daha kârlıydı ama terfi açısından bir çıkmaz sokaktı, çünkü müderrislik tecrübesi olmayan ulemanın en mütevazı kasabalarda, günlük 25-100 akçe ücretli kadılıktan öteye yükselme umudu yoktu.

"Müderrislik yolu" diye bilinen ikinci rota ise, değişik medrese sınıflarından geçen uzun bir yolculukla başlıyordu; eğer genç alim şanslıysa, zamanla çok daha prestijli okullara terfi ederdi. Bu rota uzun olmakla kalmıyor, mali fedakârlıklar da gerektiriyordu, çünkü mevki basamaklarının sonunda günlük ücretler hâlâ 100 akçeyi aşmıyordu. Ayrıca, bir müderrisin bir kadıya her zaman açık olan, şu ya da bu düzeyde meşru ek kazanç sağlamak gibi fırsatları olmuyordu. Ama bu tür fedakârlıklar kadı hiyerarşisinde üst makamlara atanmak için bir önkoşuldu ve bu makamlar güç, itibar ve aynı zamanda en yüksek maaşları beraberinde getiriyordu.

24 Repp, *The Müfti of Istanbul*, s. 45-55; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, İstanbul, Koğuşlar Kitablığı 888, fol. 349b, no. 1532 ve 347a, no. 1600.

Taşköprüzade'nin kendi –çok başarılı olduğu teslim edilmesi gereken– mesleki kariyerinin öyküsü, bu kurallara bir örnektir. Yazar, "kutsal ilim aşkı" dikkate alındığında tahmin edebileceğimiz gibi, "müderrislik yolunu" seçmişti. İlk ataması bir eyalet medresesine olmuş, Receb 931/ Nisan-Mayıs 1525'te bugün Yunanistan'da, Türk-Yunan sınırına yakın bir yerde bulunan Dimetoka'daki medresede müderrisliğe başlamıştı. İki yıl sonra onu İstanbul'da, Mevla İbn el-hac Hasan adlı birisinin kurduğu, oldukça mütevazı olduğu belli bir kurumda buluyoruz. Üç yıl sonra gene taşrada, bu kez Üsküp'teki İshakiye Medresesinde bir konum elde etmişti; Taşköprüzade burada altı yıl kaldıktan sonra, bir kez daha İstanbul'a, bu kez Kalenderhane Medresesine hoca olarak dönmüş, iki yıl sonra buradan da Vezir Mustafa Paşa'nın kurduğu medreseye geçmişti. Bu konumda çok kısa kalmıştı, çünkü ertesi yıl kendisini Edirne'de bulmuş, burada da yalnızca bir yıl müderrislik yapmıştı. Nihayet, bir sonraki adımı, II. Mehmed'in kurduğu ve o dönemde henüz Süleymaniye'nin gerisinde kalmamış olan sekiz medreseden birinde görev aldığı için açık bir terfiiydi. Gene de beş yıl sonra onun Edirne'ye dönüp, II. Bayezid'in (hd. 1481-1512) kurduğu medresede müderrisliğe başladığını görüyoruz.

Bu okulda bir yıl çalıştıktan sonra Taşköprüzade'nin kariyerinde bir dönüm noktası ortaya çıktı, çünkü elli bir yaşında, kendi ifadesiyle tam olgunluk çağında, Bursa'ya kadı oldu. İki yıl sonra, bir kez daha Fatih medreselerinin birinde akademik kariyerine geri döndü. Taşköprüzade, daha önceki medrese görevlerinde yaptığı gibi, bu konumdaki akademik faaliyetlerini de titizlikle kaydetmişti. Ana hadis yapıtlarından biri olan *Sahih-i Buhari*'nin bir kopyasını çıkartmış ve *Hidaye*'nin evlilik bölümünden başlayarak, evlilik sözleşmelerini kapsayan bölümüne kadar olan kısmını okutmuştu. Ayrıca, talebelerine *Kitabü'l-Telvih*'i, başlangıcından dördüncü bölümüne kadar okutmuş ve Seyyid el-Şerif'in *Keşşaf*'ının zeyllerini işleyerek, sınıfını Kuran'ın ilk suresine ilişkin bölüme kadar götürmüştü.

Taşköprüzade bu kez dört yıl müderrislik yaptıktan sonra, 17 Şevval 958/18 Ekim 1551'de hayatının en yüksek terfiini almış ve İstanbul kadısı olmuştu. Kadıya ait sorumlulukların onu "kutsal ilim"den uzaklaştırmasını üzüntüyle kaydetmiş, ama Kuran'ın 33. suresinin 38. ayetinden alıntı

yaparak ("Allah'ın emri takdir edilmiş bir kaderdir" –Ali Bulaç meali –ç.n.) bunu kabullenmişti. Ancak Taşköprüzade üç yıl sonra istifa etmek zorunda kaldı, çünkü kronik konjonktiviti körlüğe neden olmuştu. Resmi kariyeri sona ermişti ama güç koşullar altında, 1561'de vefat edene kadar ilmi çalışmalarını sürdürdü.[25]

Osmanlı hükümdarlarının ulemaya dayattığı merkezileşme ve hiyerarşi sayesinde, padişahlar ve sadrazamları bu yapıyı kontrol edebilir hale geldiler; bu amaçla, hiç sorunsuz atayabildikleri ve görevden alabildikleri kimi yüksek mevkideki kişileri kullandılar. Daha önce belirtildiği gibi, atananların tümü Taşköprüzade'nin durumunda özetlenen kamusal görev hattını izlemiyorlardı. Hepsinden öte, padişahın, eski hocasının da dahil olduğu maiyeti ve diğer saray görevlileri sık sık kendi adaylarını öne çıkarmak için sürece müdahale ediyorlardı. Bunun sonucunda üst düzey ulema görevlerine atanmak, Osmanlı yönetim çevrelerindeki değişik gruplar için çatışma konusu bir ödül olabiliyordu. Üstelik bazı durumlarda ulema makamlarını doğrudan satın alıyorlardı.

Rüşvetçi kadılar ve işsizlik sorunu

Eğer 16. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı müellifleri arasındaki yaygın eleştirel söyleme inanırsak, o dönemdeki işleyişiyle sistem yüksek mevki sahipleri arasında bilgi ya da erdem yerine mevki düşkünlüğünü ve açgözlülüğü teşvik ediyordu. Padişah adına yayınlanan adaletnamelerde bu söylemin en çarpıcı biçimleriyle karşılaşırız. Örneğin I. Ahmed (hd.. 1603-17) döneminde çıkarılan, 30 Eylül 1609 tarihli bir metinde, kamu idaresine sızan kargaşa ve suistimaller sert bir dille kınanıyor ve hükümdar bir bölümde somut olarak kadıları ve onların vekilleri olan naibleri hedef alıyordu. 1600 dolayında kadılar naiblikleri en yüksek teklif verene dağıtıyorlardı; bunun sonucu olarak naibler görevdeyken kârlarını azamiye çıkartmak zorundaydılar.[26]

Metnin ilgili bölümü okur için, ilkesel olarak adaleti uygulaması gereken memurlar arasında yaygın açgözlülük ve kokuşmuşluk konusunda nahoş

25 Taşköprüzade, *Aş-Şaka'ik an-Nu'maniyya*, s. 855-65.
26 Gilles Veinstein, "Sur les nâ'ib ottomans," *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 25 (2001), 247-67.

bir tablo çizmektedir. Örneğin bu kişiler kırsal alanda çok sayıda teftiş gezisi yapıyor, bu fırsattan istifade ederek koyun, kuzu, tavuk, tereyağı ve bal talep ediyor; binek hayvanları için de saman, ot ve arpa topluyorlardı. Aldıkları bu şeyler için hiçbir zaman para ödemediklerini söylemeye bile gerek yok. Kimi kadılar ve naibler, ölümleri bildirip defin izni istemedikleri için köylülere ceza kesmek amacıyla, yeni mezarları sayıp kaydetmek üzere mezarlıklara giriyorlardı. Kâfirler defin izinlerini ancak para ödeyerek alabiliyorlardı.

Bu "yeni mezarlar listesi"nin ardındaki fikir, cenaze törenlerinin düzgün biçimde yapıldığını denetlemek ya da demografik veri toplamak değil, ölenleri saptamaktı. Ölen bir kişinin miras bırakması ve mirasçılar arasında yaşı küçük ya da bulunamayan kişiler olması halinde, söz konusu mal ve mülklerin düzgün, belgeli bir dökümünün yapılmasını kadıdan istemek zorunluydu ve kadı bu hizmet için bir ücret talep edebilirdi. Ancak, yaşı küçük ya da bulunamayan kişiler olmadığında, mirasçıların bir kadıya başvurmasına gerek yoktu; ama gözünü hırs bürümüş kadılar gene de zorla hizmet dayatmaktan çekinmiyorlardı. Ayrıca, bu gibi görevliler söz konusu mirasın değerini abartma eğilimindeydiler, çünkü talep edecekleri ücret müteveffanın mali değeriyle orantılıydı. Eğer mirastaki kimi parçalar kadıların açgözlülüğünü tahrik ederse, çoğu zaman bunları kendilerine alırlar, daha da kötüsü kendilerinden önce başka kadıların hallettiği mirasları, mirasçıların mirasın bir kısmını sakladıkları ve kayıtların bu nedenle eksik olduğu gerekçesiyle, yeniden kaydederlerdi. Kimi kadılar bazı dökümleri iki, hatta üç kez yeniden hesaplamayı beceriyor, bunun sonucu mirasçılar mirasın yarısını yitiriyorlardı. Bütün bunların üstüne, kadıların ve naiblerin değişik türde belgeleri kaydetmek için alabilecekleri para miktarını belirleyen kurallar olmasına rağmen, bu kişiler hizmetlerine gerek duyan herkesten çok daha yüksek miktarlar almaktan çekinmezlerdi.

Tımar, zeamet gibi iltizam hakkı iddiasında bulunanların, vakıf idarecilerinin ya da tarikat şeyhlerinin arasındaki anlaşmazlıkların, diğer bazı hukuki yolsuzluklara neden olması yaygındı. Bahsi geçen adaletname, kadıları haklı olanların lehine karar vermeyip, beş ya da on kuruş, hatta bir iki altın sikke ödeyenlere avantaj sağlamakla suçluyordu. Az önce gördüğümüz üzere, yerel halka pahalıya mal olması muhtemel teftiş

gezilerinde, kâr peşindeki kadılar, salt bir rüşvet alabilmek için yörenin varlıklı kişilerini, maliyeye gitmesi gereken parayı ödememekle haksız biçimde suçluyorlardı. Belli bir kentin ya da köyün Müslümanları şu ya da bu kişinin masum olduğuna tanıklık etseler bile, kadılar bunun aksini kaydetmekte tereddüt etmiyorlardı. Öte yandan talep ettikleri parayı alan rüşvetçi kadılar, daha önceden kayda geçmiş suçları ve kusurları hemen silebiliyorlardı; hatta bu kişilerin erdem ve dindarlıklarına dair şehadet bile ediyorlardı.

İltizam, diğer bir yolsuzluk kaynağıydı. Mültezimler boğazlarına kadar borca battıkları, hatta iflas ettiklerinde, uygun bir rüşvet alan kadılar bunlara daha varlıklı insanlar arasından, onlara sormadan, hatta tüm servetlerini maliyeye kaptırma tehlikesi içinde olduklarını bildirmeden, kefil atıyorlardı.

Bütün bu yolsuzluklar genç padişahın "ali bilgisine" sunulmuştu. Bu fermana göre, hükümdar, hizmetkârlarının reayadan neyi talep edip, neyi edemeyeceklerini oldukça açık biçimde belirten buyruklarını kadıların ve diğer memurların pervasızca göz ardı ettiklerini öğrendiği zaman yaşadığı şaşkınlığı ifade ediyordu. Cesur kişiler padişahın –aralarında bazı kadıların da bulunduğu– ahlâksız hizmetkârlarına görevlerini hatırlattıklarında, bu kişiler kendilerini ihtar eden kişileri sultanın emirlerine itaat etmemekle suçlamakta tereddüt etmiyorlardı. Onlardan intikam alması olası kişileri tutuklatıyor ve sözde ceza olarak bu zavallıların tüm mallarını soyup ellerinden alıyorlardı.[27]

Adaletname yazarlarına göre tüm kötülüğün nedeni insanların ahlaksızlığıydı. Ancak bir asır sonra, Hezarfen Hüseyin bunda sistemin de sorumluluğu olduğunu ve ahlaksızlıkların hiyerarşinin tepesinden tabanına yayılma eğiliminde olduğunu fark etmişti. Hezarfen kazaskerlerin alim olmanın yanı sıra, çok dindar ve kanaatkâr olmaları gerektiğini belirttikten sonra, o tarihte görevde olanlar kastederek bazı kazaskerlerin alim olduklarına kuşku bulunmadığını ama borçları olduğundan göreve gelir gelmez kendi yetkilerindeki kadı-makamlarını en yüksek teklifi verene sattıklarını söyleyerek, göreve çok borçlu olarak gelen bir adamın adil olması beklenebilir mi diye sorar. Ona göre kadının sorumluluğu Allah'ın kanunlarını

27 Halil İnalcık, "Adâletnâmeler," *Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2, 3-4 (1965), 49-145, s. 123-30'da.

uygulamaktır, ancak çoğu kadının ana kaygısı insanların elinden paralarını en iyi nasıl alabileceklerini bulmaktır.[28]

Çoğu zaman bu tür yolsuzlukların imparatorluk çökme aşamasındayken ortaya çıktığını düşünürüz. Ama gerçekten ne zaman başladıklarını biliyor muyuz?

Buna ek olarak ulema arasındaki rekabeti kızıştıran demografik bir faktör de vardı; Nüfus artışı ve artan eğitim fırsatları dikkate alındığında, mevcut iş sayısı ile bu işlerde istihdam edilecek nitelikte adaylar arasındaki orantısızlık sürekli artıyordu. Çok sayıda ileri düzeyde talebe hiçbir zaman mülazım olamıyor, birçok mülazım de bir mevki elde edemiyordu. Ayrıca, fiili görevde geçirdikleri süreden çok daha fazlasını işsiz olarak ve bir mevki bekleyerek (mazul) geçiren, tam eğitimli ulema vardı. Memuriyet yetersizliği nedeniyle, bekleme süreleri artarken, kadılar ve müderrislerin görevde kalma süreleri giderek daha fazla kısalıyordu.

İMPARATORLUK POLİTİKALARINDA ULEMA

Gördüğümüz gibi, padişahlar ve vezirler ulema üstünde denetim sağlamışlardı, ama bunun sonucu ulema da giderek imparatorluk politikalarında daha etkin bir hale geldi. Kuşkusuz 1453'ten sonra Çandarlı hanedanının artık sadrazam olarak atanacak ulema üyesi kalmadığı gibi ulema kökenli baş defterdara da rastlamıyoruz. Bu özel "kariyer hatları karışımı" I. Selim'in son ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin ilk sadrazamı olan Piri Paşa (ö. 1532) ile sona erdi. Ulemanın baş defterdar olarak görevlendirilmesi bir süre daha devam etmiş olabilir ama bu konuda Ebul Fazl Mehmed Çelebi'nin (ö. yak. 1574 ya da 1575) geç bir istisna olduğu anlaşılmaktadır, çünkü Fatih Sultan Mehmed döneminden başlayarak üst düzey idareciler genelde resmi kariyerlerine "padişahın hizmetkârı" (kul) olarak başlıyorlardı; çoğunlukla Hıristiyan köylü erkek çocuklar arasından devşirme denilen bir süreçle seçilen bu yeni tarz görevliler, eğitimlerini medresede değil, saray okullarında alıyorlardı. Ya da halihazırda padişahın hizmetinde olan memurlar oğullarını ve yeğenlerini, bir yandan genç kâtipler olarak çıraklık yaparken diğer yandan bürokratik makamlar için eğitilmeleri amacıyla saraya getiriyorlardı.

28 Hezarfen, "Telhisü'l beyân," var. 241V.

"Ehl-i kalem" adı verilen bu kişiler 16. yüzyılda giderek daha çok etki kazandılar ve kullar ile ehl-i kalem birlikte, adli-dini hiyerarşinin parçası olmayan konumlardan ulemayı dışlamayı başardılar.

Ama gene de ulema önemli siyasi roller oynamayı sürdürdü. Gördüğümüz gibi 16. yüzyıl padişahları sık sık siyasi konularda bile şeyhülislamlarına danışıyorlardı. Üstelik, dönemimizin sonunda padişahların çoğu imparatorluğun yönetimine ancak sınırlı bir zaman ve enerji hasrederken, topluca "erkân-ı devlet" olarak bilinen ve siyasi meseleleri ele alan üst düzey imparatorluk görevlileri nezdinde şeyhülislamların fikirleri büyük değer taşıyordu. Bu seçkin devlet görevlileri arasında iki kazasker de bulunuyordu, ama onlar göründüğü kadarıyla faaliyetlerini hukuki konularla sınırlandırıyorlardı. Ayrıca, kadılar da noterlikle ilgili işlerin ve şeriatı ve kanunları uygulamanın dışında, yerel idarede kilit rol oynuyorlardı; merkezi idare onları eyaletlerdeki temel dayanakları olarak görmeye devam ediyordu. Bunun sonucu kadılar vergi tahsili, resmi inşaat projelerine işçi toplanması ve bir zamanlar medresede okudukları ve öğrettikleri ilmi konularla pek ilgisi olmayan bir dizi diğer meseleyle uğraşabiliyorlardı. Kısacası, Halil İnalcık'ın bir seferinde söylediği gibi, kadılar eyaletlerde idarenin belkemiğini oluşturuyorlardı.[29] Ne de olsa farklı düzeylerdeki valiler çoğu kez salt askeri meselelerle ilgileniyor ve seferde olmadıkları zaman, daha sonraki dönemlerde esas itibariyle polisin ve jandarmanın sorumluluğunda olacak konularla uğraşıyorlardı.

"Hak Sünni İnancın" desteklenmesi ve heterodoksluk sorunu

15. ve 16. yüzyıllar padişah ve vezirlerinin, aktif ve kudretli bir idari aygıtı bulunan güçlü bir imparatorluğun inşası için büyük çaba harcadıkları kuşkusuzdur. Merkezileşme ve kanuni düzenlemeler bu projenin bir parçasıydı, ama bunlar kendi başlarına padişahların dini politikalarını ve özellikle de 14. yüzyıldaki haleflerinin hoşgörülü tutumlarını tümüyle terk ederek Sünni "hak mezhebini" sadakatle ve bazen katı biçimde savunmaya başlamalarını açıklamamaktadır. Bu değişimi açıklamak için padişahların, Şah I. İsmail'in rakip bir imparatorluk yaratması ve İran'ı büyük ölçüde

29 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 118.

Şiilerin yaşadığı bir ülkeye dönüştürmesiyle ortaya çıkan Safevi hanedanıyla yaşadıkları çatışmalara bakmamız gerekir. Ayrıca, Safevilerin Anadolu nüfusu içinde ciddi sayıda yandaşları vardı ve Osmanlılar ile Safeviler arasında 1500'lerde ve 1600'lerin başında sık sık çatışmalar yaşanıyordu. Osmanlı padişahlarının dini politikalarını tahlil ederken, tüm bu faktörleri dikkate almamız gereklidir.[30]

Osmanlı-Safevi çatışması ve Kızılbaş sorunu

Osmanlı-Safevi çatışması, iki tarafın da bazı bölgelere göz diktiği, iki imparatorluk arasındaki "klasik bir anlaşmazlık"tı. Ama aynı zamanda dini ve daha geniş anlamda, "ideolojik" bir çatışmaydı. Şah I. İsmail, yıllar önce babasının ve büyükbabasının dönemlerinde aşırı Şii görüşler benimseyen bir Sufi tarikatının kalıtsal lideri olarak yaşama başlamış ve kökenlerine bağlı kalarak, nevi şahsına münhasır bir imparatorluk kurmuştu.[31] Ayrıca, Şah İsmail desteğinin çoğunu Türkmen aşiretlerinden sağlıyordu; bunların bazıları İran'da göçebe olarak yaşıyordu ama aynı aşiretler orta, batı ve güney Anadolu'da da aktiftiler ve aslında birkaç yüzyıldır buralarda yaşıyorlardı. Bu nedenle Osmanlı seçkinleri kendilerini yalnızca yabancı bir düşmanın değil, aynı zamanda bir iç düşmanın da tehdidi altında hissediyorlardı. Şahın müttefikleri ve müritleri olan Kızılbaş aşiretleri onun buyruklarına göre hareket ediyorlardı ya da en azından padişahın divanı onların bu tür "yıkıcı" faaliyetlere karıştıkları kuşkusuna kolayca kapılıyordu.

30 Hanna Sohrweide, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schüten Anatoliens in 16. Jahrhundert," *Der Islam 41* (1965), 95-223; Erica Glassen, "Schah İsmâ'il – ein Mahdi der anatolischen Türkmenen?" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 121 (1972), 61-9; Irene Beldicanu-Steinherr, "Le regne de Selim 1er tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman," *Turcica* 6 (1975), 34-48; Oktaj Efendiev, "Le role des tribus de langue turque dans la creation d l'etat safavide," *Turcica* 6 (1975), 24-33; Irene Melikoff, "Le probleme kızılbaş," *Turcica* 6 (1975) 49-67; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü* (Ankara, 1976); Roger M. Savory, *Iran under the Safavids* (Cambridge, 1980); İrene Melikoff, "L'Islam heterodoxe en Anatolie: Nonconformisme, syncretisme, gnose," *Turcica* 14 (1982), 142-54; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict* (906-962/1500-1555) (Berlin, 1983); Roger M. Savory, "Kızılbâş," Encyclopaedia of Islam, 2. Baskı, ed. H.A.R. Gibb vd. (Leiden, 1986), cilt 5 içinde , s. 243-5; Jean-Louis Bacque-Grammont, *Les Ottomans, Les Safavides et leurs voisins: Contribution a l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 a 1524* (İstanbul, 1987); Jean Aubin, "L'avenement des Safavides reconsidere," *Moyen Orient et Ocean Indien 5* (1988), 1-130.

31 Jean Aubin, "La politque religieuse des Safavides," *Le Shiisme imamite*, colloque de Strasbourg (6-9 Mayıs 1968) (Paris, 1970) içinde, s. 236-43.

Padişahların, II. Bayezid ile başlayan ve halefleri döneminde yoğunlaşan tepkisi birkaç biçim aldı. Örneğin Kanuni Süleyman, Müslüman nüfus üstünde daha sıkı kontrol sağlamak için, 944/1537-8'de her köye bir cami yapılmasını emretti. Ama padişahların tepkisi her şeyden önce askeriydi.[32] I. Selim, Şah İsmail'i 1514'te Çaldıran yakınlarında yendi; oğlu ve halefi Süleyman ise "Irakeyn"e (iki Irak) karşı sefer düzenledi ve 1534-5'te Bağdat'ı Şah I. Tahmasp'tan (hd. 1524-76) aldı. Sultan Süleyman kent eline geçer geçmez, öğretisi Osmanlılar ve günümüz Türklerinin çoğunun benimsediği Hanefi mezhebini doğurmuş olan büyük hukuk alimi Ebu Hanife'nin (yak. 699-767) mucizevi biçimde bulunan mezarı için bir türbe yapımını emrederek, seferin dini ve simgesel yönlerini derhal ortaya koydu. Padişah ayrıca sadrazamını, paşaları ve ağaları yanına alarak, peygamberin damadı İmam Ali ile onun oğlu İmam Hüseyin'in türbelerini ziyaret için Necef ve Kerbela'yı ziyarete gitti. Sultan Süleyman muhtemelen bu jestle, "zındıklara" karşı mücadelenin, peygamber ailesine saygıyı dışlamadığını ortaya koymayı hedefliyordu.

Sultan Süleyman Anadolu'da Baba Zülnun (1526) ve Şah Kalender'in (1527) çıkardığı Türkmen isyanlarını bastırmakta ciddi güçlüklerle karşılaştı ve bu seferler büyük katliamlarla sonuçlandı. Kızılbaşlar bundan sonra çoğunlukla açık isyandan kaçındılar ama Osmanlı yöneticileri gene de onlara baskıyı sürdürdü. Amasya Anlaşması (1555) Safevilerle birkaç on süren tedirgin bir barış sağladıktan sonra, çatışma "imparatorluklar arası" niteliğini kaybetti ve yalnızca ülke içi düzeyde sürdü; Safevi projesinin yerel taraftarları da artık şu ya da bu ölçüde gizli faaliyet gösteriyorlardı. 1580'lerin ortasından sonra olaylar biraz yatıştı ama çatışmanın "ideolojik" yönü hiçbir zaman tümüyle yok olmadı.[33]

Merkezi idare yerel temsilcilerini Kızılbaşları ve Kızılbaş olduğundan kuşkulanılanları araştırmak ve bastırmakla görevlendirmişti. Bunlara gönderilen fermanlardan, bazı kıstasların "sapkın" eğilimlerin açık göstergeleri

32 Gilles Veinstein, "Les premieres mesures de Bâyezid II contre les Kızılbaş," *Syncretismes et Heresies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siecle)*, ed. Gilles Veinstein (Louvain, 2005) içinde, s. 225-36.

33 Andreas Tietze, "A Document on the Persecution of Sectarians in Early Seventeenth Century Istanbul," *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein (İstanbul, 1995) içinde, s. 165-70.

olduğunu ve bunların şüphelilerle teolojik tartışma yapmayı gereksiz kıldığını öğreniyoruz. Bazı kişiler oğullarına, Anadolu Şiilerinin nefret ettikleri ilk üç halife olan Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adlarını vermeyi reddediyorlardı; yetkililer bu davranışı son derece kuşkulu görüyorlardı. Ayrıca, komşularının günde beş kez namaz kılmadıkları ve daha da kötüsü cuma namazına gitmediklerini iddia ettikleri kişilerin de başları beladaydı.[34]

Mahkemelerde "zındıklık"

Yönetimin "Kızılbaş tehlikesi" kaygısı nedeniyle yetkililer, kökenleri ne olursa olsun İslam içindeki tüm dini muhaliflerin ardına düştüler. Burada, kimi Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlara karşı benimsedikleri, içinde kuvvetli bir kayıtsızlık ve küçümseme barındıran kısmi hoşgörüden eser yoktu. Baskılar farklı biçimlerde ortaya uygulanıyordu. Kimi şüpheliler, yönetimlerin takınacakları tutumu öngöremedikleri yerel ahalinin olumsuz tepkisinden kaçınmak için, gizlice ya da "siyasi olmayan" bir bahaneyle idam ediliyorlardı. Kimi durumlarda, yerel kadılar ve naipleri mahkûmiyetle sonlanan davalar açıyorlar; başkentte ise, aralarında kazaskerlerle şeyhülislamın da bulunduğu en yüksek yetkililer sapkın kökenli daha nüfuzlu kişileri yargılıyorlardı. Bu davaların bazılarında padişah bizzat bulunuyordu.

Aykırı inançlara sahip kişiler "zındık ve mülhid" olmakla suçlanıyordu; bu tür davalardan birkaçı Kanuni Sultan Süleyman döneminde görülmüştü.[35] 1527'de Molla Kabız adlı bir alim suçlandı; dönemin tarihçilerine göre, Molla Kabız, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'e üstün olduğunu iddia eden bir akımın kurucusuydu. İki kazaskerin başkanlık ettiği ve padişahın onlara yardımcı olduğu ilk duruşmada, kadıların ona karşı ileri sürebilecekleri bir sav kalmadığından Molla Kabız beraat etti. Bu kez Şeyhülislam

34 Ahmed Refik, *On Altıncı Asırda Türkiye'de Rafizilik ve Bektaşiliğe Dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir* (İstanbul, 1932); Colin Imber, "The Persecution of the Ottoman Shi'ites According to the Mühimme Defterleri, 1565-1585," *Der Islam* 56 (1979), 245-73; Saim Savaş, "Les menees safavides en Anatolie au XVIe siecle et les mesures prises a leur encontre par l'Etat ottoman," *Anatolia Moderna* 9 (2000), 47-96.

35 Ahmed Yaşar Ocak, "Les reactions socio-religieuses contre l'ideologie officielle ottomane et la question de *zendeqa ve ilhad* (heresie et atheisme) au XVIe siecle," *Turcica* 31-3 (1991), 71-82; Ahmed Yaşar Ocak, "Ideologie et reactions populaires: un aperçu general sur les courants et les mouvements socioreligieux a l'epoque de Soliman le Magnifique," *Soliman le Magnifique et son temps*, ed. Gilles veinstein (Paris, 1992) içinde, s. 185-92.

İbn Kemal'in başkanlık ettiği ikinci duruşmada kadılar gene uzun süre tartıştılar, ama sonunda suçlanan kişi zındıklığı nedeniyle ölüme mahkûm edildi. Başka bir davada, Hakim İshak adlı bir kişi, muhtemelen Yahudi ve/veya Hıristiyan köklerinden kaynaklanan bir düşünce biçimini yaydığı için yargılanmıştı. Ona göre Eski ve Yeni Ahit, Kur'an kadar değerliydi. Ebussuud Efendi bir fetvayla onu mahkûm edince Hakim İshak da idam edildi.

Son tahlilde bütün imparatorluğu saran medrese ağı, kadıların faaliyetleri, şeyhülislamın üstünlüğü ve ulemanın başkanlık ettiği sapkınlık mahkemeleri hep birlikte aynı amaca hizmet ediyordu: Osmanlı hanedanının savunduğu Sünni "hak mezhebinin" sürdürülmesini sağlamak.

"Makbul" tarikatlar

Sünni İslamın resmen desteklenmesi (Sünnileştirme) fakihlerin dininin yanında, tasavvufi renkler taşıyan bir din anlayışının sürmesine engel olmadı.[36] Tasavvuf yanlıları genellikle tarikatlarda örgütlendiler. Kimi bireyler dini yaşamlarına, İslamın hem batini (ezoterik), hem de zahiri (egzoterik) boyutlarını dahil etmeye bile çalıştılar. Tasavvufa duyulan bu yaygın ilginin kimi tartışmalara yol açtığında bir kuşku yok. Mesela, Batı Anadolu'daki Birgi kasabasında doğduğu için Birgivi diye bilinen, Mehmed adlı bir taşra müderrisi, İbn Teymiyye'nin katı anlayışından ilham alarak, İslamın tahrif edilmiş bir biçimi olarak gördüğü tasavvufu şiddetle eleştirdi. Ama 16. yüzyılda bu tür sesler oldukça enderdi ve ancak dönemimizin bitiminden sonra, 1600'lerin başlarında Kadızadeli hareketinin yükselişiyle önem kazandı.[37] Gene de, o dönemin ortamında insanlar "meşru ya da makbul" tarikatlar ile ulemanın "merdud" (reddolunmuş) gördüğü tarikatlar arasındaki farka güçlü bir vurgu yapıyorlardı; bazı durumlarda bir tarikatın hem "makbul," hem de "merdud" kolları olabiliyordu.[38]

36 "Sünnileştirme" [Sunnitisation] terimini Nathalie Clayer'a (*Mystiques, etat et societe: Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVIe a nos jours*, Leiden, 1994) borçluyum.

37 Madeline C. Zilfi, "The Kadizadelis: Discordant Revivalism in the Seventeenth-Century Istanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45, 4 (1986), 251-69.

38 Hans Joachim Kissling, "Einiges über den Zejnije-Orden im osmanischen Reich," *Der Islam* 39 (1964), 143-79; Marc Gaborieau, "Tariqa et orthodoxie," *Les voies d'Allah: Les ordres mystiques dans le monde musulman des origines a aujourd'hui*, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein (Paris, 1996) içinde, s. 195-202; Gilles Veinstein ve Nathalie Clayer, "L'Emire ottoman," *age* içinde, s. 322-41.

Makbul tarikatlar arasındaki Zeyniyye 1400'lerde önemli bir yere sahipti, ama kısa süre sonra ortadan kayboldu.[39] Buna karşın Azerbaycan'da doğan ve tüm Osmanlı tarihi boyunca önemini koruyan Halvetiye, en etkin dönemini 1500'ler ve 1600'lerde yaşadı ve imparatorluğun merkezi eyaletlerinde birkaç yeni kolu türedi.[40] Şeyh Çelebi Halife (ö. 1484 ya da 1485), II. Bayezid daha Amasya'da şehzadeyken onu Halvetiliğe kabul etti; Bayezid hükümdar olunca da onun davetiyle İstanbul'a gitti. Kanuni Sultan Süleyman da, aralarında Filibeli Mustafa Muslihüddin Nureddinzade'nin de bulunduğu birkaç Halveti şeyhine yakındı. Tezkire [yaşamöyküsü] yazarı Atai'ye göre Nureddinzade, o tarihte yaşlı ve hasta olan Süleyman'ı Zigetvar seferine katılmaya bizzat ikna etti ve padişah bu sefer sırasında öldü. III. Murad da (hd. 1574-95) Halvetiye'ye katılmış; Şeyh Şüca'nın padişah üzerindeki etkisi sert tartışmalara yol açmıştı.

Çok sayıda tarikat şeyhi, padişahın himayesi karşılığında siyasi hizmetlerde bulunmuştu. Örneğin Halvetiler tüm imparatorlukta, Osmanlı hükümetinin öne sürdüğü şekliyle Sünni "hak mezhebini" savundular. Muhaliflerin bastırılması için yerel ulema ve askeri yetkililerle işbirliği yaptılar. Boşnak kökenli bir müftü olan Müniri Belgradi, evliyanın hayatı hakkında *Silsiletü'l-mukarrabin ve Menakibü'l-muttakin* adıyla bilinen bir tezkire hazırlamıştı.[41] Bu yazar, bugün Macaristan, Bosna-Hersek ve Bulgaristan gibi ülkelerde yer alan mevkilere konumlanmış Osmanlı sınır birliklerine Halveti şeyhlerinin manevi rehberlik yaptıklarını kaydediyordu. Belgradi ayrıca, Nureddinzade'nin müridi olup uzun süre Mekke'de yaşayan ve sonunda Sultan Süleyman'ın Zigetvar'daki simgesel türbesinin bekçiliğine getirilen Şeyh Ali Dede Zigetvari'nin sınır bölgelerinde feyizli öğretiler yaydığını, gazellerini tamamlayamadan, Varad (bugünkü Romanya'da Oradea) seferine katıldığını söyler.[42] Yazarımız Sremska Mitroviçalı Şeyh Muslihüddin Efendi'nin zamanında hükümdar ve valilerin her yerde onun

39 Osman Türer, "The Sufi Orders in Anatolia," *Sufism and Sufis in Ottoman Society: Sources, Doctrine, Rituals, Turuq, Architecture, Literature, Iconography, Modernism*, ed. Ahmed Yaşar Ocak (Ankara, 2005), s. 219-56 arası 251-2'de.

40 Clayer, *Mystiques, etat et societe*, s. 63-179.

41 age, s. 56.

42 Nathalie Clayer, "Une vie de saint dans l'Europe ottomane," Popovic ve Veinstein, *Les voies d'Allah*, s. 586-8 içinde, s. 587'de.

yardımıyla hareket ettiğini, şeyhin de yararlı olmayı çok istediğini belirtir. Ona göre askerler şu ya da bu savaşta şeyhi gördüklerini ve dinin gücünün sınırı olmadığı söylüyorlardı.[43]

Diğer kimi tarikatların itibarı biraz daha tartışmalıydı ama bunlar da bir dereceye kadar padişahın lütfundan yararlanıyorlardı. Mevlevilerin – ya da en azından onların Mevlana Celaleddin'in oğlu Sultan Veled'den adını alan Veledi kolunun– bu konumda olduğu kesindi; Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı seçkinlerinin rakip Şemsi koluna ilişkin çekinceleri daha fazlaydı. Uzun vadede Veledìler çok sayıda seçkin üyesi olan, genel kabul görmüş bir Sünni tarikatına dönüştü ve Sultan Süleyman Safevilere karşı savaşa giderken Konya'dan geçtiğinde (1534), Mevlana Celaleddin'in türbesini ziyaret etmeyi ihmal etmedi. Antinomik bir arka plana sahip Bayramilerden bile Sünni hak mezhebini savunan bir kol türedi. Daha önce sözünü ettiğimiz Fatih Sultan Mehmed'in manevi rehberi Ak Şemseddin'i izleyen Celvetiye kolu da sadık bir Sünni tutum benimsedi.

"Gayrimeşru" tarikatlar

Öte yandan Bayramilerin Melami adını benimseyen kolunun, Şiiliği anımsatan aşırı fikirleri nedeniyle Sünni "hak mezhebi" çevresinin dışında kaldığı kesindi. Bu nedenle Osmanlı yetkilileri cezalandırmak amacıyla Melamilerin peşine düştü. Melamiler ayrıca "vahdet-i vücûd" düşüncesini savunuyorlardı; bu inanç, siyasi açıdan, müritlerin şeyhlerini manevi olduğu kadar dünyevi liderleri olarak da kabul etme eğiliminde olmaları anlamına geliyordu ve bu yüzden, ilgili tarikat şeyhi kolayca padişahın, şu ya da bu ölçüde açıkça beyan edilmiş rakibi haline gelebilirdi. Bu rekabet dönemin terminolojisinde ifadesini buldu: Melami-Bayramiler liderlerini Kutb-i Mehdi, Suret-i Rahman ve Sahib-i Zaman olarak adlandırıyorlardı.[44]

İsmail Maşuki (ö. 1529) adlı genç bir şeyh kışkırtıcılık potansiyeli taşıyan bu fikirleri büyük bir şevkle savunuyordu; aynı zamanda yeni tip yandaşlar kazanmayı başarmıştı. Melamiler geçmişte esas olarak Anado-

43 Veinstein ve Clayer, "L'Empire ottoman," s. 337-8.

44 Ahmet Yaşar Ocak, "Les *Melami-Bayrami* (*Hamzavi*) et l'administration ottomane aux XIVe-XVIIe siecles," *Melamis-Bayramis: Etudes sur trois mouvements mystiques musulmans*, ed. Nathalie Clayer, Alexandre Popovic ve Thirerry Zarcone (İstanbul, 1998), içinde, s. 99-114'te s. 109'da.

lu köylüleri ile zanaatkârlarını yanlarına çekmişlerdi, ama "oğlan şeyh" İsmail Maşuki İstanbul'un eğitimli kişilerini, şairleri, bürokratları, ulemayı ve varlıklı tacirleri yanına almayı başarmıştı. Sultan Süleyman'ın kulları buna tepki göstermekte gecikmediler: Maşuki ve müritlerinden on ikisi Osmanlı başkentinde tutuklandı ve ölüme mahkûm edildi; Şeyhülislam İbn Kemal'in bu meseleye ilişkin fetvası günümüze ulaşmıştır. 25 Ağustos 1529 tarihli bu metinde, suçlunun bir asır kadar önce Simavnalı Bedreddin'in Serez'de asılmasına neden olanlara çok benzeyen fikirler yaydığı iddia edilmektedir.[45]

Maşuki'nin ölümünden 40 yıl kadar sonra, benzer bir senaryo ile karşılaşırız. Bunun merkezinde gençliğinde oğlan şeyhin müridi olan Hamza Bali bulunuyordu. Boşnak olan Hamza Bali, hapiste ölen Hüsameddin Ankaravi'nin baş müridi ve temsilcisi olduğu varsayıldığı için, anlaşıldığı kadarıyla kendi eyaletinin ötesinde de ilişkilere sahipti. Müniri Belgradi, Hamza Bali'nin kaderine ilişkin olarak bir kez daha bize değerli ve açıklayıcı bilgiler sunmaktadır. Yazar, Hamza Bali'nin İstanbul'da kendisini nasıl tehdit altında hissettiğini ve ikametgâhı öğrenilince başına neler geleceğini bildiğini yazar; Bali bu nedenle İstanbul'dan Bosna'ya kaçmıştı. Kendisine inananların bazılarıyla eski ilişkilerini harekete geçirmiş, Tuzla kasabasının üst kısımlarında mola vermiş ve burada halifeler atamıştı. Ancak bu faaliyetleri Halveti Şeyhi Nureddinzade'nin onu ihbarına yol açınca saray Tuzla'ya bir çavuş göndermişti. Çavuş Hamza Bali'yi gafil avlayarak İstanbul'a götürmüş ve şeyh burada 1573'te idam edilmişti.

Müniri Belgradi'nin bildirdiğine göre mahkeme, şeyhi "zındık ve mülhid" olarak mahkûm etmişti. Ancak yazar, Hamza Bali'ye yöneltilen suçlamalardan ikisinin "zındıklık ve mülhidlik"le aynı şey olduğuna katılmaz. Şeyh bir yandan insanların kendisine "sultan" diye hitap etmesine izin vermiş, öte yandan eğer isterse İstanbul'da vebayı yok edebileceğini öne sürmüştü. Bir tasavvuf sempatizanı olan Müniri Belgradi, Hamza Bali'nin yolunu izleyen birçok kişiyle görüşme fırsatı bulduğunu, yaşadıkları bölgeyi ziyaret ettiğini, onların sevgiden başka bir ilkeleri olmadığını, şeyhlerine, ona besledikleri sınırsız sevgiden dolayı sultan dediklerini belirtir.

45 Ocak, "Les reactions socio-religieuses," s. 79.

Yazar, aynı zamanda Hamza Bali'nin İstanbul'u vebadan kurtarabileceğini iddia ederek kendisini bir büyücü gibi gösterdiğini ve böylece suç işlediği iddiasını da reddeder. Yazara göre bir veli olmak ve mucizevi güçlere sahip olmak, küfür ya da dinsizlik değildir. Müniri böylece Hamza Bali'nin suçunun kanıtlanmadığı sonucuna varır[46] ve ayrıca okurlarına hükümetin, şeyhin propagandasının yalnızca Balkanlar'da değil, aynı zamanda İstanbul seçkinleri ve yeniçeriler arasında başarılı olmasından korktuğunu da ima eder. Hatta, Hamza Bali'nin ölümünü duyduğunda bir yeniçeri kendini bıçaklayarak intihar etmiş ve ölmeden hemen önce "ah şeyhim" diye iç çekmişti. Diğer bir ifadeyle, tasavvuf eğilimli bir müftü olan Müniri Belgradi devletin, hükümet üyelerinin siyasi yıkıcılık olarak gördükleri bu durum karşısında son derece aşırı bir tepki gösterdiği düşüncesindeydi. Sık sık uğradıkları baskılar nedeniyle, artık çoğu kez kendilerine, en önemli şehitlerinin anısına Hamzeviler denilen bazı Melamiler Bosna'ya sığındılar; burası hem Hamza Bali'nin yaşadığı yerdi hem de Bogomiller zamanından beri sapkınlıkların kadim yurdu olmuştu.

Kimi Melamiler ise, Osmanlı yetkililerinin öfkesine daha az maruz kalan ama kendilerinin inançlarını kabule hazır olan diğer tarikatlara katılarak hayatta kalmanın yolunu buldular. Bu teamül, başta Kızılbaşlar olmak üzere, dini nedenlerle zulme uğrayan kişiler arasında oldukça yaygındı ve Mevleviler, Bektaşiler, hatta Halvetiye'nin bazı "daha az saygın" kolları dini muhalifler için sığınma yerleri oluyordu. Belli ki Halvetiye tarikatının tüm temsilcileri Hamza Bali'yi yakalatan Nureddinzade'ye benzemiyordu. Kimi gayrimeşru tarikatların devlet açısından makbul kolları olduğunu gördük ama bunun tersi de geçerli olabiliyordu. Bu nedenle ana tarikatların farklı kolları arasında ayırım yapmak önemlidir; iktidardaki güçlerin bunu yaptıkları kesindir.

Örneğin İbrahim Gülşeni adlı bir Halveti şeyhi "zındıklık ve mülhidlik"le suçlanan kişiler arasındaydı. Gülşeni bir dönem Ömer Ruşeni'nin (ö.1475) müridi olmuştu. 1530'da tutuklanan Gülşeni Sultan Süleyman'ın huzurunda uzun uzadıya sorguya çekilmişti. Suçlama bir kez daha onun Melamiler gibi, Allah'ın insan biçiminde vücud bulduğuna (hulul)

46 Müniri Belgradi, "Silsiletü'l-Mukarrabin ve Menâkibü'l-Müttakin," İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa no. 2819/3, Clayer, *Mystiques, etat et societe*, s. 89'dan naklen.

inanmasıydı. Ama İbrahim Gülşeni kadıları ve padişahı masumiyetine inandırabildi; daha sonra memleketi Kahire'ye döndü, 1533'te orada öldü ve günümüze kadar ayakta kalan bir türbeye gömüldü.[47]

Ancak, devlet ve şeyhülislam, İbrahim Gülşeni'nin müritlerini kovuşturmayı sürdürdüler. 1550'de İstanbul civarındaki Gebze'de bulunan Çoban Mustafa Paşa Külliyesindeki zaviyenin şeyhi Muhiddin Karamani'nin yargılanmasına başlandı. İstanbul Müftülüğünün arşivlerinde bulunan bu davanın kayıtlarında bir kez daha Şeyh Bedreddin'e yöneltilen suçlamalarla karşılaşırız: vahdet-i vücud inancı, uluhiyyet iddiası, zorunlu İslami ritüellerin, haşr ve ahiretle ilgili tüm fikirlerin materyalist bir bakış açısıyla reddi. Muhiddin Karamani ölüme mahkûm edildi ve boynu vuruldu.[48]

Osmanlı Devleti ile Bektaşiler arasındaki ilişkiler son derece karmaşıktı. Hanedanın ilk hükümdarları, tarikata adını veren Hacı Bektaş-ı Velî'nin menkıbelerindeki bazı referanslardan görüldüğü üzere, bu tarikata çok yakındılar.[49] Hatta ilk Osmanlı padişahlarının bu tarikatın oluşumuna katkıda bulunmuş olmaları da muhtemeldir, çünkü görüldüğü kadarıyla bu padişahlar halkı, Babai İsyanının önemsiz bir figürü olan Hacı Bektaş'ı ve 13. yüzyıl ortalarının, kültleri Hacı Bektaş'la ilişkili olmayan, hatta onun yüceltilmesine rakip bulunan çok sayıda yerel evliyayla ilişkilenmeye teşvik etmişlerdi. Hacı Bektaş'ın Orta Anadolu'daki Suluca Kara Öyük köyünde inzivada yaşadığı anlaşılmaktadır; türbesi zamanla, kendi adını taşıyan modern kasabanın çekirdeği olmuştur.

Sultan II. Bayezid bu türbeyi ziyaret etmiş ve kubbelerini kurşunla kaplattırmıştı; padişah Teke Eyaleti'ndeki Kızılbaş halifeye yıllık birkaç bin akçelik bir armağan bile vermişti.[50] Ancak, Osmanlı Devleti, Şah İsmail'in ilerlemesiyle Bektaşi-Kızılbaş ilişkisinin taşıdığı tehlikelerin bilincine varınca her şey değişti. Bektaşi anlatılarına göre I. Selim tekkeyi kapattı ve Süleyman ancak 1551'de buranın yeniden açılmasına izin verdi.[51] Sarayın bağış-

47 Doris Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo," *Muqarnas* 5 (1988), 43-60.
48 Oacak, "Les Reactions socio-religieuses," s. 81.
49 Irene Melikoff, *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Genese et evolution du soufisme populaire en Turquie* (Leiden, 1998), s. 92-103.
50 Sohrweide, "Der Siegder safaviden," s. 139.
51 Soraiya Faroqhi, "The tekke of Haci Bektach: Social Position and Economic Activities," *Journal of Middle East Studies* 7 (1976), 183-208.

ları 18. yüzyılda yeniden başladı. Tarikatın heterodoks olduğu ve baskıdan kaçan muhalifler için bir sığınma yeri olarak tüm diğer tarikatlardan daha fazla işlevi olduğu kuşkusuzdu. Bunun sonucu Şiilere ve Kızılbaşlara ek olarak Hurufiler de, Bektaşi tarikatının son derece bağdaştırıcı doktrininde kendi fikirlerinin izlerini bırakmışlardır.[52] Ancak yeniçeriler arasında ciddi etkiye sahip Bektaşiler gene de meşru tarafta kaldılar. Belki de Osmanlı yetkilileri bu tarikatın, "ikinci kurucusu" Balım Sultan'ın (1501-2 ile 1516-17 arası faal) mirası olan merkezi yapısı nedeniyle "kontrol altında" olduğunu düşünmüşlerdi.[53] Her şeyden önce, acımasız baskılar heterodoksluğu yok edememişti ve Osmanlı hükümdarları ve vezirleri gerektiğinde pragmatik olabiliyorlardı. Yani bu tarikat, siyasi ve dini muhalefeti yetkililerin tahammül edebileceği bir hatta yönlendirmenin kolay bir biçimi olarak görülmüş de olabilir.[54]

Allah'ın yeryüzündeki gölgesi

Sünni "hak mezhebini" savunmak için karmaşık kurum ve politikaların inşasından sorumlu olan hükümdarlar –en azından Yıldırım Bayezid'in (hd. 1389-1402) fetihlerinden sonra– artık 1300'lerin başlarında oldukları gibi az bilinen bir yörenin yerel beyleri veya kâfirlere karşı başarılarıyla ün kazanan "Rum Sultanları" değillerdi. Şimdi, 16. yüzyıl Osmanlı padişahlarının dini konumlarındaki –siyasi iktidar sahasındaki kazanımlarına eşlik eden ya da bunlardan kaynaklanan– değişimleri inceleyeceğiz.

İslami gelenekte Konstantinopolis'in fethinin eskatolojik bir önemi vardı ve bu nedenle söz konusu zafer ciddi simgesel anlam taşıyordu; ama gene de Osmanlı padişahı "şah-ı güzat" (gazilerin şahı) unvanı dışında bir iddiada bulunmadı. II. Mehmed'in büyük zaferine ilişkin olarak Memluk Sultanı el-Melik el-Eşref İnal'a gönderdiği resmi namede kişisel meziyetlerinin büyüklüğünü vurguladığı kesindi. Ama aynı zamanda, "baba ve dedelerden miras olduğu üzere, gaza ve cihat ehlini teçhiz etmek meşakkatlerini

52 Hamid Algar, "The Hurufi influence on Bektachism," Popovic ve Veinstein, *Bektachiyya* içinde, s. 39-53; Soriaya Faroqhi, "The Bektashis: A Report on Curren Research," Popovic ve Veinstein, *Bektachiyya* içinde, s. 9-30'da s. 23-6; Melikoff, Hadji Bektach, s. 104-43.

53 Melikoff, Hadji Bektach, s. 154-9.

54 Soraiya Faroqhi, "Conflict, Accommodation and Long-Term Survival: The Bektashi Order and the Ottoman State (Sixteenth-Seventeenth Centuries)," Popovic ve Veinstein, *Bektachiyya* içinde, s. 171-84.

üzerine alan bir kimse" ile "ibâdeti sever kullar için hac merâsimini yeniden canlandırmak zahmetini üzerine almış bir kimse"yi karşılaştırırken, kendi sınırlarını kabul ediyordu.[55]

İSLAMIN PADİŞAHI

Konstantinopolis'in fethinin dini değeri ne olursa olsun, eğitimli Müslümanların gözünde Osmanlı sultanlarının konumu, Osmanlılar I. Selim'in fetihleri sonucu Suriye ve Mısır'a egemen olduklarında çok daha derinden değişti. Osmanlının, hem de Moğol ve Haçlı seferlerine karşı İslamın siperi rolünü üstlenerek büyük itibar kazanmış bir Sünni sultanlığa saldırısının, şeriat açısından gayrimeşru olduğunda şüphe yoktu. Dış gözlemciler Selim'in, Memluk hükümdarlarının İran'daki sapkınlarla işbirliği yaptığı yolundaki bahanesini de pek ciddiye almıyorlardı. Bu çekincelere rağmen, Mekke şeriflerinin Osmanlı padişahına hızla boyun eğmelerinden görüldüğü gibi, askeri başarı kısa sürede hukuki ilkelere dayalı itirazları yok etti. Selim'in büyük bir bölgeyi fethinin stratejik ve ekonomik değerleri aşikârdı ama küçümsenmeyecek bir simgesel kazanım da vardı. Osmanlı başkentinin İstanbul'da kalmasına ve daha önce, çoğunlukla kâfir hükümdarlardan alınarak fethedilen eyaletlerin imparatorluğun çekirdek toprakları olma vasfını sürdürmesine karşın, bu yönetim artık bir "sınır sultanlığı" değildi. Osmanlıların daha önce Müslüman dünyasının dışında kalan, dolayısıyla da İslami gözlemcilere göre kutsal bir tarihi ve coğrafyası olmayan bir bölgede hüküm sürdükleri günler artık geride kalmıştı. Tersine, padişahlar şimdi en kutsal yerlere, kutsal Mekke ve Medine kentlerine hâkimdiler; Kanuni Sultan Süleyman'ın seferlerinden sonra halifeliğin tarihi merkezlerine, yani Şam ile Bağdat'a da egemen olmuşlardı.

Osmanlılar egemenliklerini Arap topraklarına yaydıkça, yüzyıllardır bağlı oldukları Hanefilik dışında başka İslami hukuk ekolleriyle de karşılaştılar: Şafiler ve Hanbeliler doğuda önemli bir varlığa sahipken, Kuzey Afrika'nın batısında Malikiler egemendi. Bütün bu mezheplerin Sünni "hak mezhebinin" sınırları içinde hareket ettiği düşünülüyordu; bu nedenle Şafiler, Hanbeliler ve Malikiler büyük bir sıkıntı olmaksızın egemen hukuk

55 Feridun Bey, Münşeât al-Selâtin, 2 cilt (İstanbul, 1274/1857), cilt 1, s. 228-31.

ekolüyle yan yana yaşadılar. Ama bu ortak yaşam kesinlikle eşitlikçi değildi. Arap eyaletlerinde İstanbul'dan gönderilen Hanefî ulema, daha önce tartışılan kamusal görev düzeninde belirlenen en yüksek mevkileri işgal ediyordu; yerel ulemanın çoğu ise kariyerlerini İstanbul'da inşa etmemişti ve koşulları ancak daha düşük düzeydeki konumlara uygundu.[56] Arap ülkelerindeki ulema doktrinel özgünlüklerinin yanı sıra örgütlerini de muhafaza etti. Yeri geldiğinde, özellikle faizli borçlar ve mali uygulamalar söz konusu olduğunda, Osmanlı hukukunun kimi yönlerine karşı husumetlerini ifade etmekten de geri durmadı.[57] Onların gözünde, Osmanlı hükümdarı hâlâ Rum'un sultanıydı ve hiçbir biçimde İslamın padişahı olmamıştı.

Padişahların ve vezirlerin bu çekincelerin farkında olduklarına dair bir şüphe yoktur ama görüldüğü kadarıyla bunların, Osmanlı hükümdarlarının yansıtmayı uygun gördükleri imaj üstünde büyük bir etkisi olmamıştı. En ciddi yazışmalarında Kanuni Sultan Süleyman'a atfedilen unvanlar, bu hükümdarın, konumundaki yükselmenin gayet bilincinde olduğunu gösterir: Hükümdar ve onun adına konuşan kâtipler padişahın atalarını ve fetihlerini sayarken kutsal kentleri ve eski halifelik başkentlerini tüm diğer yerlerin önüne gururla yerleştiriyorlardı. Yazışmanın muhataplarının, Osmanlı sultanlarının İslam hükümdarları arasında en yüksek mevkiie sahip olduğunu kavramaları hedefleniyordu. Yalnızca Hindistan'daki Babürler, en azından Ekber döneminde (1542-1605), bu üstünlüğe meydan okuyabilecek ve Mekke'de bir varlık oluşturarak, iddialarını kanıtlayacak konumda olmuşlardı.[58]

Hadimü'l-Harameyn

I. Selim, 1516-17'deki fetihlerinden sonra derhal Memlukların eski unvanı hadimü'l-haremeyne (iki kutsal şehrin hizmetkârı) sahip çıktı; bu itibarlı unvan Selim'i ve haleflerini Mekke ve Medine'nin koruyucusu konumuna getiriyordu. Çeşitli hak ve ayrıcalıklara ek olarak, bu unvan

56 Gamal H. El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century* (Minneapolis ve Şikago, 1979); Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of İsma'il Abu Taqiiyya, Egyptian Merchant* (Kahire, 1998).
57 Abdulkarim Rafeq, "The Syrian *'ulamâ*, Ottoman Law and Islamic *Shari'a*," *Turcica* 26 (1994), 9-32.
58 Naim ur-Rahman Farooqi, *Mughal-Ottoman Relations (A Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire. 1556-1748)* (Delhi, 1989), s. 191.

Osmanlı hükümdarlarının ancak fiili güçleri sayesinde üstlenebildikleri ağır sorumlulukları da beraberinde getiriyordu. Farklı bir ifadeyle, bu unvan onların konumunun gücünü yansıtıyor ve aynı zamanda onu meşrulaştırıyordu.

Padişahlar kutsal kentlerin yalnızca korunmasından sorumlu değillerdi, aynı zamanda buraları güzelleştirmeleri ve ihtiyaçlarını gidermeleri gerekiyordu. Osmanlı hükümdarlarının buna ek olarak sürre-i hümayun diye bilinen sadakalar nedeniyle her yıl büyük miktarlarda para harcamaları da zorunluydu. Ayrıca her yıl Kahire ve Şam'dan iyi örgütlenmiş iki kervanın hareket etmesini sağlamalıydılar; Memluk Sultanlığı zamanında adet olduğu gibi kervanların her ikisinde de mahmel denilen bir tahtırevan onların otoritesini temsil ediyordu. Osmanlı hükümdarları her yıl Kâbe'nin siyah örtüsü olan kisveyi tedarik etme ayrıcalığına da sahiptiler.[59] Ayrıca tüm yolculuk boyunca hacıların güvenliğini sağlamalıydılar. Mekke Şerifi II. Bereket b. Muhammed b. Bereket, Osmanlı-Memluk çatışmasının başlarında tedbirli bir tereddüt dönemi geçirmişti. Ama savaşın Temmuz 1517'de sona ermesinden kısa süre sonra, I. Selim'i hükümdarı olarak tanıdı. Bu amaçla oğlunu, o sırada muzaffer padişahın yeni Mısır Eyaleti için bir Osmanlı çerçevesi oluşturmakla meşgul olduğu Kahire'ye elçi olarak gönderdi.[60]

Selim böylece, kesin sonuç aldığı seferinden hadimü'l-haremeyn olarak döndü. Tarihçi ve edebiyatçı Mustafa Âli, *Nushatü'l-selatin* adlı eserinde Selim'in, hutbesine hadimü'l-harameyn gibi soylu bir unvan ekleyerek, rütbe olarak tüm diğer padişahları geçtiğini yazıyordu.[61]

Bu nedenle I. Selim'in halife unvanını, Abbasi hanedanının o sırada Kahire'de yaşayan son veliahdının feragati sayesinde aldığı şeklindeki o sebatkâr efsaneyi artık terk etmemiz gereklidir. 1500'lerin başlarında, bu unvan eski itibarını büyük ölçüde yitirmişti; öte yandan, Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla (1774) uluslararası kabul gören, halifenin tüm Müslümanların manevi lideri olduğu fikri çok daha geç tarihlidir ve tümüyle farklı bir

59 Bernard Lewis, "Khâdim al haramayn," *Encyclopedie de l'islam*, 2. baskı (Leiden, 1978), cilt 4, s. 932-3; Jacques Jomier, *Le Mahmal et la caravane egyptienne de La Mecque*, XIIIe-Xxe siecles (Paris, 1953).
60 Ibn Iyas, *Journal d'un bourgeois du Caire: chronique d'Ibn Iyâs*, çev. Gaston Wiet, 2 cilt (Paris, 1955 ve 1960), cilt 2, s. 184-8.
61 Andreas Tietze, *Mustafâ 'Ali's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt (Viyana, 1979 ve 1982), cilt 1, s. 51.

tarihsel bağlamda ortaya çıkmıştır. Gene de, Osmanlı padişahlarının tüm Müslüman hükümdarlar arasındaki fiili üstünlüğü ve Arap imparatorluklarının eski metropollerini hâkimiyetleri altında almaları, uzun vadede insanları bu hükümdarları İslamın erken dönemindeki halifelerin halefleri olarak görmeye teşvik etti.[62]

Bundan sonra, İslamın iki en kutsal yerinin korunması Osmanlı "emperyal ideolojisi"nin ve Osmanlı hükümdar imgelerinin ana öğelerinden biri haline geldi. II. Selim'in Mısır valisine gönderdiği 17 Ocak 1568 tarihli buyruğun giriş kısmı, bunun yazılı birçok örneğinden yalnızca biridir. Emri altındaki birine hitap eden hükümdar muhatabına, hanedanın çok sayıdaki başarısını hatırlatırken, itibar sahibi sultanlar ve yüksek mevkideki hükümdarların hadimü'l-harameyn görevini yerine getirerek kendilerini yüceltip yükselttiklerini belirtmektedir.[63]

Kahire'de Memluk sultanlarının egemen olduğu dönemde, onların Osmanlı rakipleri kutsal kentlerde herhangi bir inşaat işine girişememişlerdi.[64] Ancak, 1517'den sonra mimari projeler ve kentsel yenileştirmeler yapmak için artık özgürdüler: 16. yüzyılda ele alınan en önemli iş Mekke'de Mescidü'l-Haram'ın restorasyonu oldu.[65]

Aynı zamanda Memluklardan miras kalan *mahmel* her yıl hac kervanlarıyla birlikte Şam ve Kahire'den hareket ediyordu. Aslında hiçbir Osmanlı padişahı Mekke'ye gitmedi. II. Mehmed'in oğlu ve II. Bayezid'in kardeşi olan Cem Sultan (1459-95), hanedanın Mekke'ye giden tek erkek temsilcisiydi; ama Cem Sultan tutkuları ne olursa olsun, hiçbir zaman Osmanlı tahtına geçemedi. Dönemimizin sona ermesinden kısa süre sonra genç sultan II. Osman (hd. 1618-22) hacca gitme niyetini açıkladı ama birçok kişi onun art niyetlerinden kuşkulandığı için, bu proje yalnızca kar-

62 Faruk Sümer, "Yavuz Selim s'est-il proclame calife?" *Turcica* 31-3, (1991), 343-54; Gilles Veinstein, "La question du califat ottoman," *Le choc colonial et l'islam: Les politiques religieuses des puissances coloniales en terres d'islam*, ed. Pierre Jean Luizard (Paris, 2006) içinde, s. 451-68.
63 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, *Mühimme Defteri, VII*, belge no. 721, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-69)*, 3 cilt (Ankara, 1998) içinde, cilt 1, s. 351-2.
64 Shai Har-El, *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491* (Leiden, 1995), s. 104.
65 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra ve New York, 1994), s. 92-126.

şıtlarının düşmanlığını artırdı ve tahttan düşmesine katkıda bulundu.[66] Bu koşullar altında, Osmanlı hükümdarının varlığını simgelemek mahmelin işlevi oluyordu.

Mahmel örtülerine gelince, Osmanlı dönemi boyunca bunlar birkaç kez renk değiştirdi: Önceleri sarıyken, sonraki bir aşamada kızıla, daha sonra da yeşile döndü. Kutsal yerlerin yeni koruyucuları, varlıklarının zirvesindeyken, daha zarif örtüler sipariş ettiler; aynı şey tahtırevanın uçlarına takılı altın kaplama toplar için de geçerli oldu. Geçit resimlerinde sergilenen mahmelleri gören Avrupalı ziyaretçiler bir diğer değişikliğe de işaret ederler.[67] Başlangıçta tümüyle siyasi bir simge olan mahmel, zamanla halk arasında son derece tutkulu bir dindarlık nesnesi haline geldi; aynı şey kisve ve kisveyi yerinde tutacak kordon takımı için de geçerliydi. Hepsinden önemlisi, bu eşyalar tam bir yıl boyunca Kâbe ile temas içinde olacaklardı. Daha 1500'lerin ortalarında insanlar bu eşyaya doğaüstü güçler atfediyorlardı.[68] Bu eski tür dindarlığı meşrulaştırma çabası içindeki birçok gözlemci aslında boş olan tahtırevanın içinde son derece değerli bir Kuran nüshası olduğuna inanıyordu.

Hacılarının Gözünde Padişah: Haccın İfasının Güvence Altına Alınması

Kanuni Sultan Süleyman Yemen'i fethettikten sonra Mekke'de Osmanlı himayesinde üçüncü bir kervan boy gösterdi; kervan, padişahın adına ilerleyen üçüncü bir mahmeli barındırıyordu. Ancak bu mahmel, 1543 ile 1630 arasında, yüzyıldan daha kısa bir süre devam etti, çünkü bu uzak eyaletteki Osmanlı hâkimiyeti istikrarsızdı. Buna karşın, Sultan Süleyman'ın 1534'te Bağdat'ı fethi Osmanlı desteğindeki bir "Irak" tahtırevanının yeniden canlanmasına yol açmadı; oysa böyle bir tahtırevan, İslamlaşmadan sonra İran İlhanlıları ile Celayiri ve Akkoyunlu hanedanları zamanında mevcuttu. Ancak, Basra valisine gönderilen Mart 1545 tarihli bir padişah fermanı,

66 Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683* (Londra ve New York, 1994), s. 92-126.
67 Jomier, *Le Mahmal*, s. 12-13.
68 Pierre Belon du Mans, *Voyage au Levant (1553): Les observations de Pierre Belon du Mans, ed. Alexandra Merle* (Paris, 2001), s. 397; *Voyages en Egypte des annes 1611 et 1612; Voyages en Egypte de Johann Wild*, ed. ve çev. Oleg V. Volkoff (Kahire, 1973), s. 124.

1546'daki Osmanlı fethinden sonra, yerel yetkililerin, Şam ve Kahire kervanlarından ayrı hareket ederek, doğrudan Mekke'ye gidecek bir kervan teşkil ettiklerini kaydeder. Ne de olsa, Basra ile Mekke arasındaki mesafe yalnızca 20 günlük bir yolculuktu. Ne var ki, bu yeni kervan padişahtan gerekli yetkiyi almadığı için, Mekke Şerifleri bu durumu hacılardan para istemek için kullandılar. Bunun üzerine Basra sakinleri padişaha başvurarak, dördüncü bir hac kervanı için onayını istediler. Ancak, padişah, Basra'nın fethinden sonra şanlı Kâbe'ye bir mahmelin gitmesi ya da bu kentten hac için bir kervanın yola çıkmasına rızası olmadığını belirterek bunu reddetti.

Padişahın bu reddini nasıl açıklamalıyız? Belki, imparatorluğun gücünü ve hacıları himayesini simgeleyen bir diğer tahtırevanı, Mekke'ye giden tüm yollar gibi Bedevi saldırılarına açık olan, çölden geçen bir güzergâh üzerinden göndermenin getireceği ek sorumluluğu almak istemiyordu. Bir kez daha İranlı casusların kervana sızması tehlikesinin konu olması da mümkündür; en azından idare sorunu birkaç yıl sonra bu ifadelerle açıklamıştı.[69]

16. yüzyılda Kahire ve Şam kervanlarının görece önemi değişti. Memluk döneminde de Kahire ve Şam kervanları aynı hükümdarın etki alanı içindeydi. Ancak, Kahire kervanı başkentten geldiği için, bazı ayrıcalıklara sahipti; bunlar arasında Mekke'de Kahire mahmelinin öncelik taşıması da vardı ki söz konusu kervanın üyeleri bu ayrıcalığı Şamlı rakiplerine karşı kıskançlıkla korurlardı. Kuşkusuz Kahire kervanı, Kıpti dokumacıların bu kentin iç kalesinde imal ettikleri kisveyi taşımaya Osmanlı döneminde de devam etti. Ancak, gene de Nil'in bu metropolü artık bir eyalet başkentiydi, ancak padişahların gönderdikleri sürre Şam üzerinden gittiği için Şam kervanı daha itibarlıydı. Aynı şey İstanbul'dan ve imparatorluğun merkezi eyaletlerinden gelen hacılar için de geçerliydi.[70]

Söz konusu dönemde Osmanlı hükümdarları, daha önceki rejimlerden miras aldıkları iki ya da üç resmi kervana hamilik ederken, diğer

69 Pierre Belon du Mans, Voyage *au Levant (1553): Les observations de Pierre Belon du Mans*, ed. Alexandra Merle (Paris, 2001), s. 397; *Voyages en Egypte des annees 1611 et 1612; Voyages en Egypte de Johann Wild*, ed. ve çev. Oleg V. Volkoff (Kahire, 1973), s. 124.

70 Abdul Karem Rafeq, "New Light on the Transportation of the Damascene Pilgrimage during the Ottoman Period", *Islamic and Middle Eastern Societies: A Festschrift in Honor of Prof. Wadie Jwaideh*, ed. Robert Olson (Brattleboro, Vt., 1987) içinde, s. 127-35.

hükümdarların tebaalarının da hacca katıldıklarını unutmamalıyız. Bunlar arasında İranlılara, Hintlilere, Orta Asyalılara ve Kafkasya sakinlerine ek olarak, daha ender olsa bile Faslılar da yer alıyordu. Ayrıca bu hacılar arasında Sünniler gibi, Şiiler de vardı. Ancak, Osmanlı tebaası olmayan bu Müslümanlar büyük kervanlardan birine katıldıktan sonra, mahmelin arkasındaki yerlerini alıyor ve böylece padişahın otoritesini ve korumasını kabul ediyorlardı. Böylece Osmanlı padişahlarının gücü, kısıtlı ama son derece hissedilebilir bir anlamda, tüm İslam dünyasını kapsıyordu.

Bu koşulları dikkate alırsak, I. Selim, Süleyman ve halefleri, hacıları sadece bir Ortadoğu gücü olarak hüküm süren Memluk sultanlarından çok daha geniş bir ölçekte koruyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu artık üç kıtaya yayıldığından, haccın korunması da küresel bir boyut kazanmıştı. II. Selim'in adeta saadet sarhoşluğu yaşanan ilk yıllarında Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa (yak. 1505-79) ve çalışma arkadaşlarının giriştikleri ya da en azından tasarladıkları bazı büyük girişimlerin, resmi söyleme göre tümüyle ya da en azından kısmen hem iki kutsal kenti, hem de hac trafiğini koruma amaçlı olduğunu kaydetmek ilginçtir. Örneğin, padişah Mısır valisine bir Süveyş Kanalı projesinin hayata geçirilip geçirilemeyeceğini sormuştu. Bu hattın açılması Osmanlı donanmasının Kızıl Deniz'de savaşabilmesine, böylece Mekke'yi Yemen Zeydilerinden korumasına, ayrıca Hintli hacılara ve onların seyahat ettiği gemilere sürekli sorun çıkaran Portekizlilerle mücadele etmesine olanak sağlayacaktı.[71] Planlanan ve hatta belki de başlanılan diğer bir kanal Don ile Volga'yı birbirine bağlayacaktı; padişah böylece kısa süre önce Ruslarca fethedilen Astrahan'ı geri almayı planlıyordu. Osmanlı bürokratları, bu defa da padişahlarının adına bu kenti "zındık" İran'dan geçmeden Mekke'ye gitmek isteyen hacılar için temel bir durak noktası olarak sunmuşlardı.[72] Osmanlı yetkilileri, en azından İspanyol Moriskolarına hitap ederken, Kıbrıs'ın fethini Doğu Akdeniz'de hacıların hayatını güçleştiren korsanlara adadaki

71 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, *Mühimme Defteri*, VII, no. 721.

72 Halil İnalcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı teşebbüsü (1569)," *Belleten* 12, 46 (1948), 349-402; Akdeş Nimet Kurat, *Türkler ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)* (Ankara, 1966); Gilles Veinstein, "Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 82 (1992), 397-420.

Venedik yetkililerinin yardım ve yataklık sağlamasını önleme gereğiyle haklı göstermişlerdi.[73]

Bir sonuç yerine...

Bu bölümde ilmiye hiyerarşisi üstünde durduk; yalnızca ulemanın Osmanlı projesine kooptasyon yoluyla dahil edilmesine değil, ulemanın giderek daha fazla padişaha ve hiyerarşide ondan sonra üçüncü ya da ikinci sırada olan şeyhülislamın iradesine bağımlı hale gelmesine eğildik. Bu bağlamda, sabit bir kamusal görev düzeninin oluşturulması ve ihtiraslı ulemanın İstanbul'da öğrenim görmesi gereği, devletin ilmiye üstündeki kontrolünü kolaylaştırdı. Bu kontrol, en azından kısmen, din davasına hizmet etti: 16. yüzyıl padişahları daha önceki dönemin serbest görüşlü uygulamalarına sırtlarını dönerek, Sünni "hak mezhebinin" savunulmasını ve dayatılmasını ana siyasi hedeflerinden biri haline getirdiler. Gene de bu politika, devletin, ulemanın ve hukukçuların savunduğu din anlayışı karşısında hiçbir alternatife izin vermediği anlamına gelmiyordu; bunun sonucu, İslam tasavvufunun temsilcileri ile Osmanlı seçkinleri arasındaki yakın, ama çoğu kez aynı zamanda gergin ilişkileri incelememiz gerekti.

Ayrıca, Arap eyaletlerinin fethinin Osmanlı padişahlarının konumunu, yalnızca güç politikaları çerçevesinde değil, aynı zamanda küresel bir dini bağlam içinde nasıl değiştirdiğini de tartıştık. Bu hükümdarlar daha önceleri İslam dünyasının kıyılarındaki başarılı savaşçılardı, ama I. Selim'in fetihleri onları, çok daha büyük bir itibara sahip oldukları, ama aynı zamanda ağır yükümlülükler üstlenmeleri gereken merkezi, hatta birincil bir konuma yükseltti. I. Selim, Süleyman ve halefleri hac kervanlarının güvenliğini sağlamayı, kutsal kentlere yiyecek ve para olarak sadaka gönderdikleri ve Mekke ve Medine'nin camilerini bezemeyi, imparatorluk mirasının ana unsurlarından biri yaptılar. Yabancı Müslüman hükümdarların uyrukları da, Kahire'den ve özellikle Şam'dan kalkan kervanlara katı-

73 Gilles Veinstein, "Autour de la lettre de Selim II aux Andalous et des origines de la guerre de Chypre," *Espana y el Oriente islamico entre los siglos XV y XVI (Imperio Otomano, Persia y Asia central): Actas del congreso Universita degli Studi di Napoli "l'Orientale;" Naples 30 de septiembre-2 de octubre de 2004*, ed. Encarnacion Sanchez Garcia (İstanbul, 2007), s. 271-81.

larak hacca gittiklerinden, Osmanlı padişahları her yıl kısıtlı ama önemli bir biçimde İslam dünyasının birincil hükümdarları olarak konumlarını teyit ettiler. Mekke'ye giden haccın korunması ve teşvikinde, dini ve siyasi kaygılar birleşiyordu.

Çeviri: Zülal Kılıç

Soraiya N. Faroqhi

OSMANLI NÜFUSU

Bu cildin kapsadığı yüz elli yılda, Osmanlı hükümet yapısında ve padişahların ve onların görevlilerinin yönetimine tabi toplumda çok büyük değişiklikler oldu. Dönemimizin başında padişahların yönetimindeki imparatorluk Balkanlar'dan Orta Anadolu'ya uzanan bir alanı kapsıyordu, ancak yarımadanın doğu kesimi çoğunlukla hâlâ efendileri olarak Osmanlıları değil, Mısır ve Büyük Suriye'nin Memluk sultanlarını kabul eden beylerin egemenliği altındaydı. Büyük Suriye terimi kabaca günümüz Türkiye sınırından Mısır sınırına kadar uzanan bölgeye işaret eder, günümüzdeki Suriye'yi, Lübnan'ı, İsrail'i ve Filistin'i kapsar. Fatih Sultan Mehmed (hd. 1451-81) Kırım Tatar Hanlığı'nı bağımsız bir beylik yapmış, Karadeniz'i bir Osmanlı gölüne dönüştürmüştü. Ayrıca Venedik'i Doğu Akdeniz'den çıkarmak için ancak 1669'da Girit'in fethiyle ya da hatta 1715'te, kısa bir Venedik işgalinden sonra, Mora Yarımadası'nın yeniden fethiyle tamamlanan çok uzun süreli bir proje başlattı. Ama bu sırada Venediklilerin ve daha düşük ölçüde Cenevizlerin bölgedeki varlıkları sürüyordu. Bu erken dönemden elimize imparatorluğun vergi yükümlülerinin kaydedildiği çok az resmi sayım kalmıştır ama II. Mehmed'in yoğun bir Hıristiyan nüfusa egemen olduğunu varsayabiliriz.

Oysa dönemimizin sona erdiği 1603'te, Osmanlı yönetimi bölgesel bir imparatorluktan bir dünya imparatorluğuna dönüşmüştü; aynı zamanda nüfusun dini bileşiminde de dramatik bir değişim olmuştu. Kritik adım, 1516-17'de Memluk Sultanlığı'nın fethi ve bunun ardından Hicaz'ın Osmanlı topraklarına katılmasıydı; bu, Osmanlı sultanlarının hac yolunun koruyucuları olarak kabul edilmesine yol açtı. Bunları –geçici de olsa– Yemen'in alınması ve daha kalıcı olan Irak fethi izledi. 1530'lara gelindiğinde Kanuni Sultan Süleyman'ın (hd. 1520-66) kaptanları Hint Okyanusu'nda Portekizlilere meydan okuyorlardı ve rakiplerini Goa ya da Hürmüz'den söküp atmayı başaramasalar bile, Kızıldeniz'i Osmanlı kontrolüne almış ve böylece Mekke ve Medine'nin güvenliğini sağlamışlardı. Osmanlı padişahları ayrıca Kuzey Afrika kıyılarını, Fas Sultanlığı sınırlarına kadar egemenlikleri altına almış

ve Kızıldeniz sahillerini ele geçirerek, burada Habeş Eyaleti'ni kurmuşlardı.[1] Bunun sonucu sultanlar artık, bir zamanlar Abbasi ve Emevi halifelerinin kontrolünde olan merkezi İslam topraklarını yönetiyorlardı ve uyrukları çoğunlukla Müslümandı; bunların ciddi bir kesimi de ana dilleri olarak Arapça konuşuyordu. Kuşkusuz yeni fethedilen bölgelerde, çorak steplerde ve hatta çöllerdeki vahalarda çiftçilik yapan çok az sayıda köylü veya deve yetiştiren Bedeviler yaşıyordu. Gene de I. Selim ile I. Süleyman'ın fetihleri sonucu imparatorluğun toplam nüfusu büyük ölçüde arttı.

Osmanlı nüfusuna ilişkin tartışmamız bu arka plan üstünde üçlü bir resim oluşturacaktır. İşe en önemli kaynakları ve geçen 70 yıl içinde bu malzemeyi tahlil etmeye ve değerlendirmeye çalışan tarihyazımını tanıtmakla başlıyoruz. İkinci bölümümüz bu nüfusun kimi önemli özelliklerini ele alacaktır. Doğumlar, evlilikler ve ölümler hakkında doğrudan veri bulunmadığı için, çoğu kez kısıtlı mevcut bilgilerden elimizden geldiğince sonuçlar çıkaracağız. Elimizdeki veriler salgın hastalıklar ve kadınlar ile gayrimüslimlerin durumunun yanı sıra gayrimüslimler arasında sık sık yaşanan İslama geçiş vakaları hakkındadır. Uzun vadede söz konusu ihtida vakaları Osmanlı nüfusunun dini yapısını ciddi oranda değiştirmiştir. Padişahların saltanatının pekiştirilmesine çoğu kez eşlik eden kentleşmeyi de dikkate alacağız. Üçüncü bölüm ise, ekseriyetle zorunlu olarak gerçekleşen göçle ilgilidir: kırsal kesimden kaçış, evlerinden alınıp götürülen köleler ve idari kararlarla insanların zorla yerlerinden edilmesi. Şu ya da bu ölçüde gönüllü göçü de tartışacağız. Genç erkekler iş aramak için evlerini terk ediyorlardı; buna padişahın ordularında askerlik hizmeti de dahildi. Aileler hep birlikte güvenlik amacı ve daha olumlu bir siyasi rejim arayışıyla göç edebiliyorlardı; bu tür göçler özellikle sınır bölgelerinde oluyordu, ama yalnızca buralarla sınırlı değildi. Son olarak nüfusun en hareketli kesimini oluşturan göçebeler ve yarı göçebeler vardı. Divan çoğu kez bu insanları tarım köyleri oluşturmaya teşvik ediyordu ama 1603'te onları yerleşime zorlama doğrultusundaki ilk girişimlere daha 80 yıl kadar vardı.[2]

1 Salih Özbaran, *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century* (İstanbul, 2009), s. 59-76; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti* (İstanbul, 1974).
2 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)* (İstanbul, 1963).

Tahrirlerin Osmanli nüfus tarihinin kaynaklari olarak kullanilmasi: Genel karakteristik özellikler

Tarihsel demograflar, herhangi bir nüfusun büyüklüğünü ve yaş bileşimini tayin eden sebepler olarak, doğumlar, ölümler ve göçler üstünde yoğunlaşırlar. 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı topraklarında ne idare ne de dini cemaatler doğum ve ölümleri kaydetmedikleri için, nüfus değişikliğinin bu merkezi veçheleri hakkında bir şey bilemiyoruz. 18. ve 19. yüzyılların kültürel, hatta zaman zaman demografik tarihi için önemli kaynaklar olan mezar taşları bile, dönemimizde nadirdir ve dolayısıyla yararlılıkları kısıtlıdır. Bu nedenle tartışmamız ancak küçük ölçüde niceliksel kanıta dayanacaktır; birçok vakada ortaçağ tarihçilerinin çok aşina olduğu bir tarzda ilerleyecek ve nicelendirilmesi hâlâ olanaksız olan eğilimleri aydınlatmak için sınırlı, hatta öyküsel kanıtlar kullanacağız. Ayrıca, tarihsel demografların genellikle dini ancak marjinal bir anlamda –yani dini uygulamaların doğum, göç ve ölümleri etkilediği ölçüde– ele almalarına karşın, biz nüfus özelliklerini incelerken dini değişiklikleri de buna dahil edeceğiz. Osmanlı idaresinin kayıt altına alınan nüfusları sınıflandırma biçiminde din son derece merkezi bir konumda olduğundan, bu etkeni dikkate almadan kaynaklarımızdan bir anlam çıkarmamız mümkün değildir.

Osmanlı nüfuslarına ilişkin bilgimizin çoğu, Osmanlı bürokratlarının derlediği ve imparatorluğun en azından merkezi eyaletlerindeki kentleri ve köyleri kapsayan devasa defter dizilerinden gelmektedir; bilim insanları bunlara tahrir ya da tapu tahriri adını verirler. Söz konusu belgeler vergi ödeyen nüfusu listeler, dolayısıyla da durağan bir resim sunarlar; nüfus hareketlerine ilişkin bilgilerin çoğu için başka kaynaklara yönelmemiz gerekir.

Ne de olsa tahrirleri derlemekle yükümlü memurların işi demografik bilgi toplamak değildi. Onların belli vergi türlerini, yani süvari asker olarak hizmet görenlere tahsis edilen gelir kaynaklarını (tımar, zeamet) izlemeleri gerekiyordu; bunlardan tımar sahiplerine sipahi, zeamet tahsis edilenlere ise zaim adı veriliyordu.[3] Söz konusu olan tutarlar çok daha yük-

3 Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra, 1973), s. 104-18.

sek olsa da eyalet valileri ile onların hizmetlileri de maaşlarını bu biçimde alıyorlardı. Ayrıca büyükçe bir hisse de padişahlara ve Osmanlı hanedanının diğer üyelerine düşüyordu; bu büyük gelir blokları ise has olarak biliniyordu. Dolayısıyla tahrir defterleri devlet seçkinleri için önemliydi, çünkü gelirleri kayıt altına alıyorlardı ve bu gelirleri üreten vergi mükellefleri ancak ikincil düzeyde kayda geçiyordu. Bu defterler vakıflardaki gelirlerin ve toprakların da kayıtlarını içeriyordu; bu bölgelerde ikamet eden vergi mükellefleri vergilerinin en azından bir kısmını söz konusu dini vakıfların mütevellilerine ödüyorlardı. Vakıf gelirlerini ayrı tutarsak, bir tımar, zeamet ya da has olarak tahsis edilmemiş vergiler bu kayıtlarda yer almıyordu. Bu nedenle gayrimüslimlerin ödemesi gereken ama bu kategoriye girmeyen cizye tahrirlerde değil, her zaman özel defterlerde gösteriliyordu.

Osmanlı tahrirlerinin türlerinden biri –temel format buydu– mufassal (ayrıntılı) defterlerdi; bu kayıtlar münferit vergi mükelleflerinin adlarını ve bu kişilerin ödemesi gereken miktarı gösterirdi. Çok hacimli olmaları nedeniyle mufassal defterleri kullanmak kolay değildi; bir eyalette tımar, zeamet ve has olarak tahsis edilebilecek ya da vakıflarda olduğu için kullanılması mümkün olmayan toplam gelirleri hesaplamak zordu. Buna karşın "özetlenmiş" (icmal) kayıtlarda yalnızca tahsisi mümkün yerleşimler ile beklenen gelirler ve çalışan ve üreten vergi mükelleflerinin sayıları listeleniyordu fakat bunların adlarına yer verilmiyordu. Bu defterler sayesinde, her bir tımar, zeamet ve hasın kapsamını belirlemek için gerekli hesapları yapmak çok daha kolaydı. Öte yandan, kopyalama, sayma ve hesaplarda sık görülen hatalar nedeniyle icmaller her zaman mufassallardan daha az güvenilirdir.

Görevlilerin bu defterleri düzenli aralıklarla hazırlaması gerekiyordu ama gerçek yaşamdaki kaide düzensizlikti. Kuşkusuz bu tür defterlerden, büyük bölgeleri kapsayan ve hemen hemen eşzamanlı olan birkaç takım bulabiliyoruz; örneğin 1580'lerin başlarında Sultan III. Murad'ın (hd. 1574-95) memurları bazı Anadolu eyaletlerinin defterlerini peş peşe hazırlamışlardı. Gene de, herhangi belirli bir yeri ele aldığımızda, kayıtların son derece değişken aralıklarla ortaya çıktığını görüyoruz. Kuşkusuz bu düzensizlikte bunların muhafazasına ilişkin sorunların da rolü vardır. Ama çok sayıdaki düzensizliğin kaynağı idarenin parasızlığı ya da sayımdan

sorumlu memurların mutlaka sık sık uğradıkları yol kazalarıydı. Üstelik, kimi vergi mükelleflerinin bilgi vermedeki isteksizliği de birçok sicilin tamamlanmasını geciktirmiş olmalıdır.

Tahrirlerde, yerleşimler kaza ve nahiyeleri, kaza ve nahiyeler ise sancak ya da livaları oluştururlar. Öte yandan birkaç sancak ise bir beylerbeyliğini meydana getirir. Dolayısıyla, vergi kayıtları bize imparatorluğun – ya da en azından onun merkezi topraklarının– idari yapısına dair kapsamlı bir genel manzara da sunar. Ancak, hükümdarları padişaha bağlılık yemini eden, ama doğrudan Osmanlı idaresi altında bulunmayan tabi beylikler veya krallıklar kayıtlara girmiyorlardı. Dolayısıyla, yalnızca birkaç örnek vermek gerekirse, Eflak, Buğdan veya Kırım Tatarlarının toprakları ile Hicaz hakkında elimizde tahrir yoktur. Günümüz Yunanistan'ının kimi kesimlerinin de kayıt görevlilerinin dikkatinden kaçtığı anlaşılmaktadır.

En eski örnekleri 1430'lardan kalan ama ancak 15. yüzyıl sonlarında sayıları artan bu vergi kayıtları, Doğu Akdeniz ile ilgilenen bir nüfus tarihçisi için temel kaynaktır.[4] Ne var ki, kendimize bu kayıtların Osmanlı nüfusları hakkında gerçekte ne ölçüde güvenilir rehberler olduğu sorusunu sormamız gerekir. Bir zamanlar göründüğü kadar yararlı olmadıkları kesindir. Örneğin, daha yakından bir inceleme tahrirleri derlemekle sorumlu kimi memurların kendilerinden öncekilerden kopya çektiklerini göstermiştir. Zaman zaman bu durumu açıkça kabul edip, bunu –örneğin– şu ya da bu köyün sakinlerinin sayıma gelmemeleriyle açıklarlar. Yerel kadıların sicillerinden çok çarpıcı bir örnek verirsek, kimi Filistinli köylülerin tahrirleri hazırlamak için gönderilen kâtiplerle açıkça alay ettikleri ve büyük olasılıkla onlara uydurma yanıtlar verdikleri ortaya çıkmıştır.[5] Bildiğim kadarıyla, köylülerin padişahın bu bölgede faaliyet gösteren memurlarına yönelttikleri hakaretlerin diğer Osmanlı eyaletlerini kapsayan kadı sicillerinde bir örneği yoktur ama bu tür çatışmaların başka yerlerde de meydana geldiğine kuşku yoktur.

Öte yandan bazı durumlarda memurlar kopya çektiklerini kabul etmedikleri için, bağımsız bir sayımın aslında ne ölçüde gerçekleştirildiğini yalnızca önceki ve daha sonraki tahrirlerin karşılaştırılması gösterecektir.

4 Halil İnalcık (ed.), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid* (Ankara, 1954).

5 Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem* (Cambridge, 1994), s. 91 ve 127.

Bu nedenle Heath Lowry'nin, tahrir defterlerinin hiçbir zaman tek tek kullanılmaması, aksine bir dizi içinde değerlendirilmeleri gerektiği hususundaki uyarısı çok yerindedir.[6] Ancak yer yer, hakkında tek bir tahrirden başka elimizde hiçbir şey olmayan bölgeler karşımıza çıkar. Kimi durumlarda ilgili verileri, yerel kadı sicillerinden edinilen bilgilerle karşılaştırarak bir bağlama yerleştirebiliriz. Bu yöntem çoğu kez verimlidir ama bu siciller çoğunlukla ancak 1570'ten sonraki dönemden kalmadır ve dolayısıyla daha eski vergi kayıtlarıyla ilgilendiğimizde bize yardımcı olmazlar.[7]

Tahrirlerde yansıtıldığı –ya da yansıtılmadığı– biçimiyle Osmanlı nüfusu

Gördüğümüz gibi, Osmanlı kayıtları münferit vergi mükelleflerinin adlarını içerir, çünkü bu kişiler nihai gelir kaynaklarıdır; onların emeği olmadan tarlalar, otlaklar ya da madenler verimli olamayacaktır. Bütün sorunlarına rağmen, başta mufassal defterler olmak üzere tahrirlerin nüfus tarihçisi için böylesine değerli olmasının nedeni budur. Bu listelerde kişi adları, baba adları ile vergi mükellefi nüfusun yaşadığı köy/mahalle adları yer alıyordu. Memurlar kırsal vergi mükelleflerini ayrıca işlemeleri gereken toprak miktarına göre de sınıflandırıyorlardı: tam ya da yarım çiftlik (çift, nim çift) ya da yarım çiftlikten bile küçük bir toprak parçası (bennak). Bu üç kategorideki köylüler evli erkek sayılıyorlardı; ayrıca tüm yerleşimlerde, normalde mücerred diye adlandırılan kimi bekârlar yaşıyordu. Bazı bölgelerde caba ya da kara diye adlandırılanlara da rastlıyoruz. Bürokrasi bu terimi toprağı olmamakla birlikte, muhtemelen hanesinde yaşadığı adamdan bağımsız olarak geçimini sağlayan bekârlar için kullanıyordu. Caba ya da karalar başka kişilerin çiftliklerinde ya da çoban olarak çalışıyor olabilirdi.[8]

Ömer Lütfi Barkan –ve biraz daha sonra Halil İnalcık– 1930'ların sonlarından başlayıp, 1940'larda ve 1950'lerde giderek artan bir hızda, Osmanlı vergi kayıtlarını bilim dünyasına tanıtan bir dizi araştırma yayın-

6 Heath Lowry, "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations," Heath Lowry, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (İstanbul, 1992) içinde, s. 3-18.

7 Amy Singer, "Tapu Tahrir Defterleri ve Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources," *Târih* I (1990), 95-125.

8 Halil İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu," *Belleten* 23 (1959), 575-610.

ladılar. Fernand Braudel ile süregiden diyaloğu nedeniyle, nüfus sorunları Barkan için özel önem taşıyordu.[9] O zamandan bu yana, hacmi nedeniyle burada inceleyemeyeceğimiz devasa bir kaynakça birikmiştir.[10] Ancak halen birçok bilim insanı, en azından şimdilik, tahrirlerin potansiyelini fazlasıyla kullandığımız düşüncesindedir. Bunun sonucu, burada tartışılan literatürün büyük bir bölümü en az 25 yıllıktır. Şimdiki ilgisizlik özellikle anlamlıdır, çünkü son çeyrek yüzyılda Osmanlı tarihyazımının hızı dikkate değer biçimde artmıştır ve neredeyse birkaç haftada bir önemli yeni çalışmalar ortaya çıkmaktadır.[11]

Tahrirlerden duyulan hayal kırıklığı, tek tek bölgelere ve onların nüfuslarına ilişkin monograflar hazırlayan çok sayıdaki bilim insanının tecrübelerinden kaynaklanır; bu çalışmalardan şimdi elimizde oldukça çok sayıda örnek vardır.[12] Bu tarihçiler kısa sürede tahrirlerin kesinlikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun 15. ve 16. yüzyıl "nüfus sayımı verileri" olmadığını anlamışlardı. Tersine, gördüğümüz gibi, bu belgeler vergi ödeyen yetişkin erkekler dışında kimseyi kaydetmiyordu; bunun tek istisnası, en azından Balkanlar'ın/Rumeli'nin birçok kesiminde –çoğu kez oğulları işi devralacak yaşa gelinceye kadar geçici bir süre– merhum kocalarının topraklarını işleyen dul-

9 Fernand Braudel, *La Mediterranee et le monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II*, 2. Baskı, 2 cilt (Paris, 1966), cilt 1, s. 362-4.

10 Ömer Lütfi Barkan, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I, I (1939-40), 29-74; I, 2 (1939-40), 198-245; I, 4 (1939-40), 397-447; Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerininin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* I, I (1940-41), 20-59; 2,2 (1940-41), 214-47; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-386; Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın Başında Rumeli'de Nüfusun Yayılış Tarzını Gösterir Harita," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II (1949-50), cilde yapıştırılmış, sayfa numarasız; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* II, 9-4 (1949-50), 524-69; 13, I-4 (1951-2), 56-78; 15, I-4 (1953-4), 209-37; Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951), I-26; Ömer Lütfi Barkan, "Essai sur les donnees statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siecles," *Journal of the Economic and Social history of the Orient* I (1958), -36; İnalcık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter*; İnalcık, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu."

11 Bir istisna olarak karşılaştırın: Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı* (İzmir, 2000). Osmanlı arşivlerinin desteklediği baskılara bir örnek olarak karş. İsmet Binark vd. (ed), *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)* (Ankara, 1995).

12 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul, 1969); Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara, 1989).

lardı. Vergi mükellefi olmayanlar çoğu kez kayıt edilmemişti: kale askerleri, kadı mahkemelerinin hizmetlileri, kör ve sakatlar ile din adamları vergiden muaftılar; aynı şey kimi ayrıcalıklı dervişler ile yöreye göre başka şahsiyetler için de geçerliydi. Tüm bu adamlar kayıtlarda yer almış da almamış da olabilirler. Oğlan çocukları genelde reşit olduklarında sayıma dahil ediliyorlardı ama bunda dikkate alınan fiili yaş değişkendi. Üstelik kimi erken tahrirler bazı erkek çocuklarını (sabi) kaydetmişlerdi ama rüşte ermemiş tüm erkek nüfusu kaydetmedikleri kesindi. Kimi gençlerin vergi kayıtlarına girerken, diğerlerinin girmemesinin nedeni çoğunlukla belirsizdir, ancak bazı durumlarda memurların yetişkinliğe yakın görünenleri listeye dahil ettikleri anlaşılmaktadır.[13] Bütün bu sorunlar bir yakın dönem araştırmacısının, "görüldüğü kadarıyla Osmanlı demografik tarihini sorunları için kolay bir çözüm yoktur," sonucuna ulaşmasına yol açmıştır.[14]

Buna ek olarak tüm toplam nüfus tahminleri varsayımlara dayanmaktadır, çünkü ortalama hane halkı büyüklüğü hakkında bilgimiz yoktur. Ciddi düzeydeki bebek ölümleri muhtemelen, herhangi bir hanede fiilen mevcut çocuk sayısının çiftin doğan çocuklarının sayısından çok daha düşük olması anlamına geliyordu. 1565'te Macaristan'ın Şimontorna (Simontornya) Sancağı'nda görüldüğü kadarıyla aile büyüklüğü asgari 3,7 ile azami 4,6 arasında değişmiştir ama aileler zamana ve yere göre büyük farklılıklar göstermiştir.[15] Şimontorna'nın kırsal kesiminde hane halkları muhtemelen anne baba ve çocuklar ile yer yer bir akrabadan oluşuyordu. Öte yandan devlet merkezine yakın kentlerde, özellikle İstanbul, Bursa ve Edirne'de birçok ailenin vergi kayıtlarında görünmeyen köleleri vardı. Oysa köle kadınlar sahiplerinin çocuklarını doğurabilirlerdi; bunlar babalarının özgür çocukları olarak doğuyor ve böylece aile büyüklüğünü artırıyorlardı.[16]

13 Géza Dávid, "The Age of Unmarried Children in the tahrir defters (Notes on the Coefficient)," Géza Dávid, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* (İstanbul, 1997) içinde, s. 25-36; Géza Dávid, *Osmanlı Macaristanı'nda Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, çev. Hilmi Ortaç (İstanbul, 1999), s. 64.

14 Oktay Özel, "Population Changes in Anatolia during the 16th and 17th Centuries," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 183-205, s. 196'da.

15 Dávid, *Osmanlı Macaristanı'nda Toplum*, s. 67.

16 Halil Sahillioğlu, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and early 16th Centuries," *Turcica* 17 (1985), 43-112.

İkincisi, ancak aynı bölgeyi kapsayan birkaç kaydın yakından incelenmesi bize hangi rakamların fiili sayımlara dayandığını, hangilerinin ise salt önceki kayıtlardan devralındığını belirleme olanağı sağlayacaktır, ki bu ihtimali daha önce de belirtmiştik.

Bölgesel nüfus büyüklüğünü hesaplarken, 1700'lerden bu yana dünyada birçok nüfus için derlenen ve görsel olarak "yaş piramitleri" halinde düzenlenen yaş verilerinden yararlanmak en iyisidir.[17] Bütün bilinen durumlarda yetişkin erkekler, diğer bir deyişle 15 yaş ve üstü erkekler, belirli bir eyalet ya da ülkenin toplam nüfusunun kabaca üçte biri ile dörtte biri arasında bir orana tekabül ederler. Vergi kayıtlarındakilerin büyük çoğunluğunu yetişkin erkeklerin oluşturduğunu varsayarsak, bu sayıyı asgari için üç ile, olası azami büyüklüğü elde etmek için de dört ile çarparak toplam nüfusu tahmin edebiliriz. Ancak bu yöntem bize yaklaşımlar verir ve yalnızca büyüklükleri itibariyle kayda değer bölgelerde işe yarar. Kent ve kasabalarda geçici işçiler, askerler ve keşişler gibi bekâr erkek kümeleri bu yöntemi güvenilmez kılacak kadar büyük olabilir. Ayrıca, bazen daha büyük bir çarpan daha uygun görünmektedir. Géza Dávid Şimontorna'nın nüfusunu elde etmek için beş çarpanını kullanmamızı önermiştir.[18]

Cizye ve avarız defterleri

Padişahların gayrimüslim uyrukları onların Müslümanlara göre ikincil konumda olduklarını gösteren bir dizi kısıtlamayı kabul etmek zorundaydılar; üstelik, can, mal ve dinlerini yaşama güvencesi karşılığında, padişahın İslam hukuku uyarınca talep ettiği kelle vergisini (cizye) ödemek zorundaydılar. Erken dönem cizye kayıtlarının tarihi 894/1488-9 ile bunu hemen izleyen yıllara uzanır; bu dönemde Midilli Adası'nı da kapsayan Osmanlı Balkanlar'ı, 500 bin ile 600 bin arası cizye ödeyen aile ile 40 bin ila 50 bin dulu barındırıyordu. Bunlar asgari bir rakamdır, çünkü bir kez daha bazı insanlar vergiden muaftı; kimi bilim insanları genel ilkeler çerçevesinde Osmanlı cizye verilerine yüzde 20 eklemenin makul olacağını

17 Leila Erder, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," *Middle East Studies* II (1975), 322-45.
18 Dávid, *Osmanlı Macaristanı'nda Toplum*, s. 68.

öngörmektedirler.[19] Eğer durum böyleyse, 15. yüzyıl sonlarında Osmanlı Balkanlar'ındaki Hıristiyan ve Yahudi nüfusunun iki ila üç milyon olduğunu varsayabiliriz; kuşkusuz bu rakama biraz ihtiyatla yaklaşmalıyız. Anadolu'da ise cizye ödeyen haneler on binin biraz altındaydı.

Ayrıca, Macar araştırmacılar bazen yalnızca vergiye tabi kişilerin sayılarını listeleyen, ama zaman zaman bireysel vergi mükelleflerinin adlarını ve soyadlarını da içeren, başka vergilerden ziyade, cizye tahsili ile ilgili kayıtlar olduğunu belirlemekte zorluk çekmişlerdir.[20] En azından Macaristan'ın durumunda, cizye defterlerinin demografik tarihe katkısı, tahrirlere göre çok zayıf kalmıştır.

Erken dönemlere kıyasla 17. yüzyıldaki maliye sisteminde daha yaygın olmasına rağmen, avarız denilen vergilerin tahsiline 1500'lerde başlanmıştır ve ilgili kayıtların tarihleri bu döneme gider. Aslında olağanüstü bir vergiyken, zamanla olağan hale gelen avarız, avarız haneleri denilen vergi mükellefi gruplardan alınıyordu. Aynı eyalet ya da sancakta yerleşik "haneler" aynı miktarda vergi ödüyorlardı. Yoksulluğun çok yaygın olması halinde çok sayıda insan idari açıdan bir "hane"de birleşiyordu; eğer yöre daha varlıklıysa, daha az sayıda vergi mükellefi aynı vergiye tabi bir birim oluşturuyordu. Nüfusun hesaplanmasında bu kayıtlar ancak eğer bunları derleyen kâtipler, münferit "vergi hanelerini" oluşturan vergi mükelleflerinin adlarını da kaydetmişlerse yararlı olur. Ya da görevlilerin en azından inceledikleri bölgede "avarız hanelerinin" ortalama kaç vergi mükellefinden oluştuğunu kaydetmiş olmaları gerekir. Aslında bu bilgi bazı durumlarda mevcutken bazı durumlarda yoktur. Bu nedenle avarız kayıtları nüfus tarihçileri için özellikle yararlı olmamakla birlikte bazen elimizde başka hiçbir kaynak malzeme yoktur ve araştırmacılar bunlardan gerekli bilgiyi "kazıp çıkarmak" için ellerinden geleni yapmaktadır. Dolayısıyla Süleyman Demirci'nin özgün ve son derece ayrıntılı çalışması, ihtiyatlı bir şekilde, bu defterlerin diğer kaynaklarla birlikte "demografik eğilimlere bir

19 Machiel Kiel ve Friedrich Sauerwein, *Ost-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981)* (Passau, 1994), s. 47.

20 Ömer Lütfü Barkan, "864 (1488/1489) yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilânçoları," *Belgeler*, 1-2 (1964), 1-234 s. 12 ve 108'de; Géza Dávid, "Timar Defter oder Dschizye Defter? Bemerkungen zu einer Quellenausgabe für den Sandschak Stuhlweißenburg (Rezensionsartikel)," Dávid, *Demographic and Administrative History of the Ottoman Empire* içinde, s. 181-6

ölçüde" işaret edebileceğini söylemektedir.[21] Göründüğü kadarıyla yazar orta Anadolu'da vergi mükelleflerinin/avarızhanelerin sayısı konusunda fazla bilgi bulamamış, bu nedenle, belli bir bölgedeki avarızhanelerin sayısını azaltmak için, demografik göstergeleri vergi mükelleflerinin, yoksulluklarına ilişkin verdikleri dilekçeler gibi "konu dışı" verilerden çıkarmak zorunda kalmıştı.

Çok sayıda zamanından önce ölümün bir nedeni

Salgın hastalıklardan dolayı tam olarak kaç kişinin hayatını zamanından önce kaybettiğini ayrıntılı bir şekilde belirlemenin bir yolu yoktur ama gerek o dönemki, gerekse kısa süre sonra fethedilecek Osmanlı toprakları 1300 ve 1400'lerin büyük veba salgınlarından etkilenmiş olmalıdır.[22] Bu olaylar Bizans'ta, ortaçağın batı ve orta Avrupa'sında olduğu kadar, Mısır ve Suriye'de ise felaket boyutundaydı. Söz konusu dönem için Balkanlar ve Anadolu'ya ilişkin belge azlığı nedeniyle, genç Osmanlı İmparatorluğu'nun "çekirdek topraklarının" bu afetten ne ölçüde mustarip olduğu konusunda bir şey söyleyemiyoruz ama hiç etkilenmemiş olmaları olanaksızdır.[23]

Timur'un ordusunun Yıldırım Bayezid'in yeni biçimlenmiş imparatorluğuna saldırısının (1402) Anadolu nüfusu için daha da büyük bir felaket olduğu anlaşılmaktadır, çünkü çoğu kez olduğu gibi orduların bir yerden bir yere hareketi vebayı yayıyordu. Konstantinopolis'in fethinden (1453) hemen sonraki yıllarda Trakya'da büyük bir salgın oldu; aynı şey yeni başkentte de görüldü ve II. Mehmed bundan ordusunu kuzeye götürerek kurtuldu (1467). Yunanca kaynaklar 15. yüzyılın ikinci yarısında yeni salgınları sıralarken, erken dönem Osmanlı tarihçilerinden yalnızca biri "taun-i ekber (büyük hıyarcıklı veba)" diye adlandırdığı bu salgından söz eder. [24]Ancak taun terimi bazen veba dışı salgınlara da işaret ediyordu. 16. yüzyılda da bazıları son

21 Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1521-1700* (İstanbul, 2009), s. 185. Küçük Buz Çağının etkisi hk: Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Empire* (Cambridge, 2011).
22 Michael Dols, *The Black Death in the Middle East* (Princeton, N.J., 1979).
23 Heath Lowry, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," in Heath Lowry, *Defterology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society* (İstanbul, 2008), s. 17-50.
24 Lowry, "Pushing the Stone Uphill," s. 28.

derece ciddi, çok sayıda salgın patlak verdi. 1561 salgını hakkında Habsburg Elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq'in görgü tanıklığı günümüze kalmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla salgının zirve yaptığı dönemde her gün bin ile bin iki yüz arası insan ölüyordu.[25] O dönemin sadrazamıyla ve dolaylı olarak Sultan Süleyman'la da yaptığı bazı görüşmeler sonucunda, Habsburg elçisine olaylar bitinceye kadar o tarihte hemen hemen tümüyle gayri meskûn olan, Marmara Denizi'ndeki Prens Adaları'nda kalma izni verilmişti; daha sonra Avrupalı elçiler onun örneğini izleyerek, yazlık evlerine çekileceklerdi.[26]

Bilinebilir olmanın sınırlarında: Osmanlı kadınları

20. yüzyıl öncesi diğer birçok kültürün kayıtları gibi, Osmanlı kaynakları da kadınlara ilişkin fazla bilgi içermez. Soyağaçları bile genelde yalnızca erkek ataları içerir; İslam hukukunun anneden mülk miras kalmasına izin vermesine rağmen, resmi amaçlar için kişinin tek atası, babasıydı.

Kadınların çok büyük çoğunluğu vergi mükellefi olmadığından, çok az vergi kaydında onlardan söz edilir. Miras bıraktıkları, boşandıkları, bir köleyi azat ettikleri ya da bir suça karıştıkları için kadı sicillerine girenler dışında, arşiv kaynaklarında vakıf kuracak kadar varlıklı kadınlara değinilir. Göründüğü kadarıyla hayır kurumlarına miras bırakan kadınların sayısı İstanbul'da diğer yerlere göre daha yüksekti. Belki de Osmanlı başkentindeki zenginlik ve özellikle nakit birikimi, bazı talihli kadınların mevcut maddi kaynaklardan bir pay edinmelerini taşradakilere göre kolaylaştırıyordu. Kadınlar doğdukları aileden miras yoluyla servet edinebilirlerdi; dul kalmaları ya da boşanmaları halinde "tecilli başlık parası" (mihr-i müeccel) diğer bir sermaye kaynağı olabilirdi. Sınırlı sayıda kadın, özellikle de tefeci olarak, piyasada da aktifti.

Elimizde İstanbul vakıflarının 1009/1600 tarihli bir tahrir defteri bulunmaktadır; bu vakıfları kuran kişilerin büyük çoğunluğunun egemen hanedanla hiçbir ilişkisi görünmemektedir. Bu hacimli yapıt ve editörü Mehmet Canatar sayesinde, 1453 ile dönemimizin sonu arasında Osmanlı

25 Age, s. 46.
26 Ogier Ghiselin de Busbecq, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*, çev. ve yorumlar: Charles Thornton Forster ve Francis Henry Blackburne Daniell, 2 cilt (Londra, 1881), cilt 1, s. 163, 333-4.

başkentinde yaşamış kimi varlıklı kadınların en azından adlarını ve aile adlarını biliyoruz.[27] Canatar'ın derlediği liste yaklaşık 1381 ad içermektedir; çok sayıdaki aynı isim nedeniyle daha kesin bir şey söylemek imkânsızdır. Ben sayarken aynı kişiye yapılan ikinci ve/veya üçüncü atıfları ayıklamaya çalıştım, ama bu riskli bir iştir. Aynı adın birkaç kez peş peşe ya da birbirine çok yakın görüldüğü durumlarda, yalnızca birinci atfı sayıp, daha sonrakileri dikkate almadım. Birbirine yakın olmadıklarında, aynı adlı ve soyadlı kadınları aynı ada sahip farklı kişiler kabul ettim. Bu belirsizlikler nedeniyle, tüm çifte sayımlardan kaçınmak olanaksızdır. Gene de bütün bu çekincelere rağmen bu metin 15. ve 16. yüzyıllarda karşılaşabileceğimiz en kapsamlı kadın adları derlemelerinden birini içerir.

Söz konusu belge yüz elli yıllık bir dönemi kapsar; ancak İstanbul vakıflarının listesi tam değildir, çünkü bir zamanlar var olan, ama 1600'e kadar yaşamayan kurumlar bu deftere girmemiştir. Küçük ve yoksul vakıfların ortadan kalkma olasılıklarının daha büyük bir bağışla kurulmuş olanlara göre daha yüksek olduğunu varsayabiliriz. Kadın vakıfları genelde erkeklerinkine göre daha mütevazı olduğundan, kadınların kurdukları vakıfların erkeklerin kurdukları vakıflara göre zayiat oranı daha büyük olmalıdır. Eğer bu varsayımlar doğruysa, 1600'de kayıtlarda görünen vakıf sayısı bize kadınların desteklediği hayır kurumlarının yalnızca asgari bir göstergesini vermektedir ve kentin Osmanlı başkenti olarak ilk 150 yılında İstanbul kadınlarının gerçekte kurdukları vakıfların oranı, elimizdeki kayıttan çıkarılan yüzde 42'den (3265 vakıftan 1381'i) daha yüksek olmalıdır. Kuşkusuz tekrarlamakta yarar vardır: kayıtların değindiği kadınların tümü mutlaka birbirleriyle çağdaş değillerdi, belgemizin kapsadığı yüz elli yıl içinde herhangi bir zamanda yaşamış olabilirlerdi. İsimler ise gerçektir; yalnızca birkaç ender durumda "Şehzade ...'in annesi" gibi dolaylı ifadelere ya da "çamaşırcı" gibi lakaplara rastlıyoruz.

Tahmin edebileceğimiz gibi İstanbul'da İslama kısa süre önce dönen çok sayıda kadının yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunların sayısını kabaca tahmin etmenin bile tek olası yöntemi, kadınların aile adlarına bakmayı

27 Mehmet Canatar (ed.), *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, 1009 (1600) Tarihli* (İstanbul, 2004), s. XXXII-XL.

gerektirir: Osmanlı kâtipleri bir Müslümanın gayrimüslim atalarına doğrudan değinmekten kaçındıkları için, bir mühtedinin babasına Abdullah, yani "Allah'ın kulu" demek âdettendi. Ancak, Abdullah Müslümanlara da verilen bir ad olduğundan, her Abdullah kızı ya da oğlunun gerçekten mühtedi olduğunu varsayamayız. Gene de 16. yüzyılda yüksek konumlu mühtediler sık sık "nizami aile ismi" Abdullah'ın yerine "Abdülmennan," hatta "Abdurrahman" ve "Abdülkerim" gibi adları alırlardı; örneğin bir Hıristiyanın oğlu olduğu bilinen ünlü Mimar Sinan çoğu kez bu tür "daha havalı" isimleri tercih ederdi.[28] "Abdülmennan kızlarını" ve ilgili adları mühtediler arasında saymayacağımız için, "Abdullah'ın kızları" olarak bilinen mühtedilerin olduğundan yüksek tahmin edilebilecek sayısını muhtemelen az çok telafi etmiş olacağız.

1381 kadın kurucudan 556'sının aile ismi Abdullah'tı ve bunların çoğunun kısa süre önce İslama döndüğünü kabul edebiliriz; toplamın yüzde 40'ının biraz üstüne çıkan ve etkileyici bir veri olan bu rakam, 1453'ten sonra Osmanlı başkentinin hızla İslamlaştığını göstermektedir. Büyük olasılıkla bu kadınların birçoğu İstanbul'a köle olarak gelmişti ve bu azat edilmiş kadınları diğer mühtedilerden ayırt etmek çok ilginç olurdu. Zaman zaman atike (azat edilmiş kadın) terimine rastlanır, ama bu, genel sonuçlar çıkarmak için kullanılamayacak kadar enderdir. Ayrıca, bu dönemde çiğdem, gül, benefşe ya da menekşe ve yasemin gibi sevilen çiçeklerden alınan isimlerin çoğu kez kölelere verilmesine ve bülbül ve kumru gibi kuşları tanımlayan terimlerin de aynı amaca hizmet etmesine rağmen, azat edilmiş kadınları salt adlarına dayanarak tespit etmek sakıncalı bir iştir.[29]

Birkaç durumda, 19. yüzyılın ortalarına kadar padişahın hareminde tercih edilen Ferahnaz, Afitâb, Cânsûz ve Mâh-ı Habîb gibi zarif, "şairane" adlara rastlıyoruz. Bu adlar "bint Abdullah" soyadıyla birlikte görüldüğünde, isim sahiplerinin seçkin haremlerin mevcut ya da eski mensupları olduğunu tahmine cesaret edebiliriz. Ama bunlara benzer zarif adlar Müslüman doğmuş kadınlar arasında da görülebiliyordu. Örneğin listede İskender Paşa'nın kızı Mihrişâh Hatun ile muhtemelen farklı bir

28 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Londra, 2005), s. 132.
29 Suraiya Faroqhi, "From the Slave Market to Arafat: Biographies of Bursa Women in the Late Fifteenth Century," *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000), 3-20.

İskender'in kızı olan bir Şâh-ı Zâmân bulunmaktadır.[30] Ama doğuştan Müslümanların çoğu Ayşe, Fatma, Habibe gibi İslami çağrışımları olan basit adlar taşırlardı.

Kuşkusuz İstanbul'daki kadın vakıf kurucularının özelliklerinin diğer Osmanlı kadınlarına da teşmil edilebileceğini iddia edemeyiz ama ilgili rakamları, herhangi bir kestirimde bulunmayıp, salt veri olarak incelesek bile, bazı ilginç sonuçlara ulaşabiliriz. Örneğin mühtedilerin büyük bir bölümünün mallarını varislerine bırakmak ya da bunların bir kısmını yaşarken dostlarına ve komşularına bağışlamak yerine, vakıf kurmaya karar vermiş olmaları kayda değerdir. Hacca giden kadın sayısının azlığı dikkate alındığında, bir vakfın dindarlığı göstermenin daha ulaşılabilir bir biçimi olduğu anlaşılmaktadır. Tam anlamıyla dini birtakım kaygılara ek olarak, vakıf kuran kimi kadınlar gelin geldikleri ve muhtemelen ilk başta belli miktar mülk edinmelerine olanak sağlamış olan ailelerin toplumsal konumlarını düşünmüş de olabilirler. Belki bir diğer motivasyon kaynağı yaşamlarından yeryüzünde gözle görünür izler bırakmaktı. Başka bir açıdan bakıldığında, hiç kimse ne kadar mütevazı olursa olsun belli miktar malı olmadan bir vakıf kuramayacağına göre, İstanbul'a herhalde yoksul köle olarak gelen birçok kadın sonunda bir ev ya da belli bir tutarda nakit sahibi olmayı başarmıştı. Bu nedenle bu kadınların İstanbul'un Müslüman toplumuyla bütünleşmesinin oldukça başarılı olduğu sonucuna varabiliriz; kuşkusuz kaynaklarımız başarısızlar hakkında hiçbir şey söylemez.

Ortodoks Hıristiyan kadınlar hakkındaki bilgilerimiz Müslümanlara göre bile daha azdır ama Yahudi kadınlarla ilgili bazı kanıtlar mevcuttur. Mezar taşları olası kaynaklardan biridir, ancak dönemimiz için en önemlisi hahamların, Yahudi hukukuna göre kimi davranışların mubah olup olmadığına dair soranlara verdikleri yanıtlardır; bunlar bize İstanbul'un Yahudi toplulukları arasında demografik açıdan ilgili davranış örnekleri sunarlar. 16. yüzyılda İstanbul'da yaşayan Yahudilerin birçoğu Portekiz, İspanya ve İtalya'daki çeşitli toplumlardan göç ettiklerinden, âdetleri farklıydı. Ama kimi ortak özellikler de vardı: Kızların çok genç yaşta evlendirilmeleri ve fiziksel açıdan muktedir olur olmaz kendilerinden çocuk doğurmalarının

30 Canatar, *İstanbul Vakıfları*, s. xxxix-xl.

beklenmesi gibi. Bu nedenle çok sayıda genç kız tam yetişkin olmadan doğurduğundan, lohusa ölümlerinin ve yaşayamayacak kadar zayıf doğmuş bebeklerin sayısı yüksekti. Minna Rozen bu davranışın, onların İspanya'dan sürülmeleri ve Osmanlı topraklarına uzun yolculukları nedeniyle meydana gelen boşlukların, mümkün olduğunca kısa zamanda doldurulması isteğinden kaynaklandığı kanısındadır.[31] Münferit aileler açısından, hayatta kalma oranlarının düşüklüğü nedeniyle çocuk doğurma baskısı artıyordu ve mezar taşları dönemimizin sona ermesinden hemen sonra, 1600'lerin ortalarında, kadınların yaşam beklentisinin erkeklere göre ciddi miktarda daha düşük olduğuna işaret eder.

Gayrimüslim nüfus ve İslamlaşmanın güzergâhları

İmparatorluğun gayrimüslimleri arasında büyük çoğunluk Ortodoks Hıristiyandı. Büyük Suriye (Bilad-ı Şam) ve Irak'ta bazı Yakubiler ve Nasturiler vardı; Mısır'da ise büyükçe bir Kıpti azınlık bulunuyordu. Sulumanastır'da bir patriğin ikamet ettiği İstanbul'da ve Doğu Anadolu'da Ermeniler vardı; gene Ermenilerin olduğu Kudüs'te Aziz Yakup Manastırı bir hac merkeziydi.[32] Ama Ermenilerin ana dini merkezi Safevi topraklarında, Erivan yakınlarındaki Eçmiadzin'deydi. 16. yüzyılda İstanbul ve diğer yerlerdeki Ermeni yerleşim örüntüleri hakkında çok az bilgimiz olduğundan, bu konuda 17. yüzyıl ortalarında yaşayan Ermeni âlimi Eremya Çelebi'nin sağladığı bilgilere dayanmak zorundayız; Eremya İstanbul'un Marmara Denizi kıyılarındaki Samatya semtinde bini aşkın aile olduğunu kaydetmiştir. Bu dönemde artık kentin biraz daha doğusunda, Kumkapı diye bilinen kapının civarında da Ermenilerin sayısı artmıştı. Galata'da ve Boğaz'ın, o tarihte hâlâ çok küçük olan kimi köylerinde yaşayan Ermeniler de vardı.[33]

Balkanlar'da Ortodoks nüfusun kiliseyle ilişkisi, evlenmelerine izin verilen mahalle papazları ağı aracılığıyla kuruluyordu; bu papazlar piskoposlar, başpiskoposlar ve en üstte Antakya ve İskenderiye patrikleri ile

31 Minna Rozen, *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566* (Leiden, 2002), s. 45-50, 103-5.

32 Hrand Andreasyan (çev. ve yorum), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619* (İstanbul, 1964), s. 123-5.

33 Halil İnalcık, "İstanbul," *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı, ed. H. A. R. Gibb vd. (Leiden, 1960-2006), cilt 4 içinde, s. 241.

İstanbul'daki ekumenik patrikten oluşan bir hiyerarşiye tabiydiler. Evlenmeler kilisenin yetki alanına giriyordu, ama zaman zaman Ortodoks çiftlerin evlilik sorunları yerel kadı mahkemesi kayıtlarında da görünür. Köy ve kasaba papazları mesleği çıraklık yoluyla öğrenirlerdi; çok azı başkentteki Patrikhane Akademisinde eğitim görürdü.[34] Osmanlı idari uygulaması bu kilise yönetim sistemini çoktan kabul etmişti ve nüfus açısından bunun büyük masraflar gerektirmeme gibi bir avantajı vardı. Böylece Ortodoks ve Katoliklerin yan yana yaşadığı eski Yugoslavya gibi bölgelerde Ortodokslar çoğu kez Katolikler aleyhine güç kazanıyorlardı.

Bazı Ege adalarında Katolikler yaşıyorlardı; buralarda nüfusun bazı kesimleri 1204'ten sonra, bu bölgeler Venedik, Ceneviz ya da İtalyan kökenli kimi feodal beylerin egemenliği altındayken bu inancı benimsemişti. Buna karşın Kıbrıs'ta Osmanlı fethi (1571-3) sonrasında Katoliklik, savaşla ilgili ölümler, kölelik ve göç nedeniyle hemen hemen kayboldu ama 1600'lerde yeniden küçük bir cemaat kuruldu.[35] Bugünkü Lübnan'da Maruniler Venedik ve Papalık ile yakın bir ilişki oluşturmuşlardı: daha 12. yüzyılda papayı kiliselerinin başı olarak tanımışlar ama kendi ritüellerini korumuşlardı ve ayinlerini Arapça yapıyorlardı. Papa bu cemaatin papazlarını eğitmek için 1584'te Roma'da bir yüksekokul kurdu.[36] Katolikler Balkanlar'da, üst sınıfı İtalyan kültürünü benimseyen liman kenti Dubrovnik'te yaşıyorlardı. Bu kent küçük boyutuna rağmen (yaklaşık 7000 kişi) hareketli bir ticari merkezdi ve Osmanlı uyruğunda olmasına rağmen özerk hükümetini koruyordu. Bu özel durum Dubrovnik'in Katolikliğe güçlü sadakatlerine katkıda bulunmuş olmalıdır. Arnavutluk'ta, kimi liman kentlerinde Osmanlıların ele geçirmesinden önceki Venedik egemenliği de, diğer faktörlerle birlikte, büyükçe bir Katolik nüfusun varlığına yol açmıştı.

Son olarak, İstanbul'un kuzey mahallesi Galata'da bazı Katolikler yaşıyordu; bunlar 1453'te Fatih Sultan Mehmed'e direnmeden boyun eğen

34 Ladislas Hadrovics, *Le peuple serbe et son eglise sous la domination turque* (Paris, 1947).
35 Vera Costantini, *Il sultano e l'isola contesa: Cipro tra eredita veneziana e potere ottomano* (Milano, 200), s. 102; Ariel Salzmann, "A Travelogue Manque? The Accidental ltinerary of a Maltese Priest in the Seventeenth-Century Mediterranean," *A Faithful Sea: the Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700*, ed. Adnan A. Husain ve Katherine E. Fleming (Oxford, 2007) içinde, s. 149-72, s. 164'te.
36 Albert Hourani, *A History of the Arap Peoples* (New York, 1992), s. 99, 242.

Cenevizlerin ve İtalyan kökenli diğer tacirlerin torunlarıydı.[37] 1400'lerde sayıları oldukça azdı ama daimi Fransız ve Venedik elçilikleri Pera'da, Galata duvarlarının ötesindeki (bugünkü Beyoğlu) villalara yerleşince, bölgede daha fazla Katolik ortaya çıktı. O dönemde hâlâ yarı kırsal olan bu mahallede yabancılar ve yerel Katolikler, 1800'lerde inşa edilmiş olmalarına rağmen bugün hâlâ ayakta olan kiliselerde birlikte ibadet ederlerdi.

İmparatorluk idaresi, Macaristan'da hem Protestanlara hem de Katoliklere hoşgörü gösteriyordu; özerk Erdel Prensliği'nde nüfusun çoğunluğu Ortodokstu ama Katolikliğin yanı sıra yeni ortaya çıkan Lutherci, Kalvinist ve Unitaryan kiliseleri de resmen tanınıyorlardı. Bilim insanları bir süre Osmanlı egemenliğinde Protestanların avantajlı konumda olduğunu varsaydılar, çünkü Macar Kalvinistler padişahın baş düşmanı Habsburglara şiddetle karşıydılar. Ama bu çıkar çakışmasının Osmanlının Macar Protestanlığına kararlı bir resmi destek sağlamasına yol açmadığı anlaşılmaktadır.[38] Bu yardım çoğunlukla dolaylıydı, çünkü Osmanlı egemenliği, karşı-reformasyon hareketinin bu bölgelere ancak çok geç bir tarihte, 1699'daki Habsburg fethinden sonra gelmesine yol açtı ve belki de bu nedenle bu en önemli Katolik hanedanın hâkimiyeti altındaki diğer topraklara göre daha az etkindi. Bu anlamda Protestanlığın Macaristan'da yaşayabilmesi kısmen Osmanlı egemenliği sayesindeydi. Öte yandan Osmanlı topraklarında hiçbir Katolik piskoposu yaşayamaz ve yaşamak istemezdi. 1600'lere gelindiğinde, diğer bir deyişle dönemimizin sona ermesinden kısa süre sonra, sık sık Roma ile yetki meselelerinden dolayı çatışmaya düşen Bosna Fransiskenleri hem Osmanlı idaresi hem de inananlar arasında Katolik Kilisesinin temsilcisi haline geldiler.

İslama geçme yaygın bir olguydu. Ancak, Balkanlar'da mühtedileri Anadolulu göçmenler ve onların torunlarından ayırt etmek çoğu kez güç, hatta olanaksızdır. Gördüğümüz gibi ilk kuşak mühtediler kayıtlarda "Abdullah'ın oğulları ve kızları" olarak yer alırlar ama anne tarafındaki bir müh-

37 Halil İnalcık, "Ottoman Galata 1453-1553," *Premiere Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne: Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme*, 18-22 janvier 1985, ed. Edhem Eldem (İstanbul ve Paris, 1991) içinde, s. 17-116 arası s. 54-7'de.
38 Istvan Bitskey, "Spiritual Life in the Early Modern Age," *A Cultural History of Hungary: From the Beginnings to the Eighteenth Century*, ed. Laszlo Kosa (Budapeşte, 1999) içinde, s. 223-88, s. 245'te.

tedinin soyundan gelenler kayıtlarda hiç görünmez. Ayrıca bir mühtedinin torunlarını genel Müslüman nüfustan ayırt etmek imkânsızdır; bu nedenle, 1400 ve 1500'lerde insan ömrünün kısalığı dikkate alındığında, bir mühtedinin soyundan gelmiş olmak çok kısa bir sürede resmi açıdan önemsiz hale gelebiliyordu. Özellikle de bunlar kentliyseler, eski ve yeni Müslümanlar birbirlerine yakın yaşarlar, birbirleriyle evlenirler ve çok geçmeden tek bir nüfus oluştururlardı. Kısmen de bu nedenle Balkanlar'da 1400 ve 1500'lerdeki ihtida süreçlerine ilişkin bilgimiz gerçekten de çok sınırlıdır. Dolayısıyla milliyetçi varsayımlar çoğu kez çok az kanıta dayanır ve sık sık hak etmedikleri bir geçerlilik kazanmışlardır. Birçok bölgede göçmenlerin sonradan Müslüman olanlara oranını bilmemiz olanaksızdır. Yalnızca Bosna söz konusu olduğunda, bir Slav dilini konuşmaya devam eden yerel Müslümanların çoğunluğunun Osmanlı öncesi yerli halkın bir kısmı olduğuna emin olabiliriz.

Köleleştirme din değiştirmenin ana yollarından biriydi. İslamı benimsemek kölenin özgürlüğünü sağlamazdı ama oldukça sık görülen azat etme, normalde ilgili kadın ya da erkeğin Müslümanlığı benimsediğini gösterirdi. Köle sahiplerinin ihtidayı sağlamak için genellikle ne derece baskı uyguladıkları hususunda fazla bir bilgimiz yok. Tek tanıklığımız geri dönen esirlerden gelmektedir, dolayısıyla da bunlar kuşkuludur; aslında bunların bazıları padişahın topraklarındayken Müslüman olduklarını kendi toplumlarından gizlemeye çalışırlardı. Dolayısıyla doğduğu kente uzun bir kölelikten ve azat edilmesinden sonra dönen Nurembergli asker Hans Wild'ın öyküsünden onun bir noktada İslamı benimsediği anlaşılır; ama yazar yaşam öyküsünün bu bölümünden hiç bahsetmez. Protestan bir kentten olduğu için de, onu daha açık olmaya zorlayacak bir Engizisyon yoktu.

Papalık ve İspanya'ya ait ülkelerdeki Engizisyon mahkemeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan insanlardan dönüşlerinde, dini tutumları ve inançları hakkında hesap sorardı. Bu durumda İslama dönmüş olmak ciddi bir dezavantajdı ve o adam –ya da çok ender olarak kadın– bunu elinden geldiğince gizlemeye çalışırdı. Geri gelen kişi şanslıysa, yargıçlar kölelerin din değiştirmekten başka pek bir seçenekleri olmadığını varsayıp, "baskı altında ihtidaya" oldukça hoşgörülü bakabilirlerdi. Ama dönen kişinin böyle bir anlayış görme güvencesi yoktu; öte yandan Papa'nın ve

Katolik kral ve prenslerin kalyonlarındaki kürekçilerin sayısını korumak, Engizisyon mahkemelerinin ana amaçlarından biriydi. Dolayısıyla eğer Müslümanlığa geçen ve İspanyol ya da Papalık topraklarına geri gelen eski bir Hıristiyan şu ya da bu nedenle küreğe mahkûm edilmişse, bu tatsız durumda kalma ihtimali yüksekti.[39] Hıristiyan dünyasına geri dönen ve din değiştirdiklerini gizleyemeyen eski esirler, herhalde kendilerini savunmak için, hep sahiplerinin dayakla ve diğer fiziksel baskılarla onları din değiştirmeye zorladıklarını iddia etmiş olmalıdırlar. Ancak, bunu söyledikten sonra, İslam dünyasında hiçbir esirin bu tür kötü davranışlara maruz kalmadığını düşünmek aşırı iyimserlik olacaktır.[40]

Kölelik yoluyla din değiştirme diğer birçok toplumda olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de yaygındı, ama çok sayıda kişinin Müslüman olması anlamına da gelen devşirme yöntemi Osmanlıya özgüydü. 1400 ve 1500'lerde Anadolu ve Balkanlar'dan padişaha ordusunda hizmet etmek üzere düzenli olarak köylü gençler toplanırdı; az sayıda şanslı genç de içoğlanı olarak hükümdarın sarayına alınırdı.[41] Diğer hallerde zorunlu din değiştirmenin istisnai olmasına karşın, bu durumda çocukların mutlaka Müslüman olması beklenirdi.[42] Devşirme işinden sorumlu memurların bazılarının gayrimüslim nüfusa gaddarca davrandığı, bazılarının ise rüşvet karşılığı kimi ailelerin çocuklarını "görmezden geldikleri" anlaşılmaktadır. Bu vakalar ancak suçlu kişi yakalandığında kayıtlara girmiştir; bunlardan biri de, muhtemelen çaresiz anne babalara verdiği hizmet karşılığı 262 koyun toplayan Cani adlı kişiydi.[43] Devşirilenler acemi oğlanlara, sonra da yeniçeri birliklerine katıldıklarında, çok sayıda yeniçerinin bağlı olduğu Bektaşi tarikatının, senkretik [bağdaştırmacı] törenler yoluyla bu yeni Müslümanların entegrasyonunu kolaylaştırdığı anlaşılmaktadır.

39 Bartolome Bennassar ve Lucile Bennassar, *Les Chretiens d'Allah: l'histoire extraordinaire des renegats, XVIe-XVIIe siecles*, 2. Baskı (Paris, 2006), s. 418-24.

40 *age*, s. 330.

41 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 78.

42 Basilike D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich* (Münih, 1963), s. 80.

43 Andreas Tietze (ed.), *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt (Viyana, 1979-82), cilt 2, s. 30; Nicolas Vatin, "La relegation dans l'empire ottoman (troisieme quart du XVIe siecle), *Le monde de l'itinerance en Mediterranee de l'Antiquite a l'epoque moderne*, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pebarthe (Bordeaux, 2009) içinde, s. 581-614, s. 589'da

Zaman zaman iddia edildiğinin tersine, devşirilme mutlaka, aile ile tüm bağların kopması anlamına gelmiyordu.[44] Osmanlının askeri ve idari aygıtında önemli konumlara gelenler, genç akrabalarının onların izinden devlet hizmetine girmelerini sağlayabiliyorlardı. Çok sayıda örnekten biri olarak, Sadrazam Mehmed Sokollu'nun (yak. 1505-79) akrabalarına değinebiliriz.[45] Çok daha mütevazı bir düzeyde, sancaklardaki yeniçeriler, Hıristiyanlara ve Yahudilere tanınmayan bir hakla, diğer Müslümanlar aleyhine tanıklık edebildiklerinden, Hıristiyan akrabalarının mahkemedeki davalarına müdahale edebiliyorlardı. Kimi aileler devşirme sürecini toplumda yükselmenin bir aracı olarak görmüş olmalıdırlar ve çoktan Müslümanlaşmış olan Boşnaklar oğullarını yeniçeri birliklerine göndermeye devam ettiler.[46]

Son, ama önemsiz olmayan bir durum da kimi insanların baskı ve zorlamayla değil, inançtan dolayı İslamı benimsemeleriydi. Büyük olaşılıkla Ortodoks ve Katolikler arasındaki bitmez tükenmez çekişme, Osmanlı topraklarında yaşayan kimi insanlarda belki iki tarafın da Tanrı'nın inayeti üstünde fazla iddiası olmadığı kaygısı yaratmıştı; özellikle de Teslis'in nitelikleri hakkında sık sık yinelenen gizemli tartışmalara tanık olanlar, her iki tarafın da çok tanrıcılığa kaydığı sonucuna varmış olabilirler. Bazıları da gerek Ortodoksların gerekse Katoliklerin dinsel imgelere gösterdikleri bağlılıktan nefret etmiş ya da kimi Müslüman din adamlarının, onların geleneksel olarak saygı gösterdikleri azizlere İslami bir bağlamda da saygı gösterilebileceği yönündeki iddialarını kabul etmiş olabilirler.[47] Daha az dindarlar için "ikinci sınıf" değil, "birinci sınıf" bir Osmanlı uyruğu olmak herhalde önemli bir etkendi: Din değiştirildiğinde insanın eşiti, hatta astı olabilecek sıradan bir Müslümana neden saygı gösterilip, boyun eğilecekti ki? Üstelik pratik düşünceli bazı kişiler, her yıl cizyeye harcamak zorunda kaldıkları parayı daha iyi bir şekilde kullanabileceklerini de fark etmiş olabilirler.

44 Bennassar ve Bennassar, Les Chretiens d'Allah, s. 338.
45 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986), s. 46.
46 İnalcık, *The Ottoman Empire*, s. 78.
47 Frederick William Hasluck, "Ambiguous Sanctuaries and Bektashi Propaganda," Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, ed. Margaret Hasluck, 2 cilt (Oxford, 1929), 2. Cilt içinde, s. 564-96, s. 574-80'de.

Her halükârda, 1520 ve 1530'lardan verilere dayanan bir harita, yöre köylülerinin Ortodoks Hıristiyan kimliklerini korumalarına karşın Üsküp ve Sofya gibi birçok Balkan kentinde yaşayan çoğunluğun Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir.[48] Bosna'da İslamlaşma başka yerlere göre çok daha hızlı ilerledi; 1500'lerin sonlarına gelindiğinde, Osmanlı seçkinleri bu bölgeyi Habsburglarla sonu gelmeyen sınır savaşlarında savaşmaya istekli bir asker deposu olarak görüyorlardı. Buna karşın Buda vilayetinde İslama dönen azdı ve burada yaşayan birçok Müslüman yakındaki Bosna'dan göçmüştü. Anadolu'da ise 1500'lerde, Kayseri ve Sivas bölgeleri ile doğu eyaletleri gibi az sayıda yer dışında, nüfusun çok büyük çoğunluğu İslamı kabul etmiş ve çok az gayrimüslim kalmıştı.[49]

Nüfus ve kentleşme

Münferit kentler ve bölgeler hakkında elimizde çok sayıda monografi bulunmasına karşın, göründüğü kadarıyla Ömer Lütfi Barkan dışında kimse Osmanlı vergi kayıtlarına dayanarak Rumeli, Anadolu ve Suriye eyaletlerinin nüfusunu tahmine cesaret edememiştir.[50] Barkan'a göre 1520-35'te Rumeli ile payitaht İstanbul yaklaşık altı milyonluk bir nüfusa sahipken, Anadolu'da ve muhtemelen aşağı yukarı Büyük Suriye'ye tekabül eden ve "Arab" denilen kimi bölgelerde 5,7 milyon kişi yaşıyordu. Bu hesaba göre Osmanlının merkezi eyaletlerinin nüfusu 11-12 milyondu; en büyük kent olan İstanbul'un ise 400.000 civarında bir nüfusu vardı. Bu rakamların hiçbiri kesin değildir ve Barkan da gerçek nüfusun yüzde 10-15 daha fazla olabileceğini ileri sürmüştür; diğer bir ifadeyle, yaklaşık 14 milyonluk bir alternatif rakam sunmuştur. Osmanlı tarihçileri, Barkan'ın hesabının dayandığı tahrir ve özellikle icmal defterlerindeki gizli riskleri fark ettikçe, genel tahminlerden uzak durup, kaynakların kontrolünün daha kolay olduğu küçük bölgeler üstünde çalışmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca, elimizde Mısır'ın da dahil olduğu Kuzey Afrika'nın tamamındaki

48 Barkan, "Harita."

49 Speros Vryonis, Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley ve Los Angeles, 1971), s. 445.

50 Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927/The Population of the Ottoman Empire and Turkey (with a summary in English)* (Ankara, 1996), s. 4.

vergi mükelleflerinin sayısına dair bir döküm olmaması, toplam Osmanlı nüfusuna dair tahminleri gerçekten çok riskli kılmaktadır. Nicolas Michel kısa süre önce Mısır'a ilişkin olarak günümüze ulaşan, 933/1527-8 tarihli tek Osmanlı vergi defterleri dizisini incelemiştir. Osmanlı fethinden on yıl sonra derlenen bu kayıtlar yalnızca Michel'in "kırsal girişimciler" diye adlandırdığı, muhtemelen daha varlıklı köylüleri kapsamaktadır. Bu nedenle diğer tahrirlerden farklı olarak Mısır kayıtları nüfus hakkında hiçbir bilgi vermezler. Barkan'ın kendisi de 30 milyonun üstünde bir rakam önermişti; bu herhalde nüfusun önemli ölçüde arttığı 1500'lerin sonuna ilişkindi. Ancak Fernand Braudel bu rakamı çok yüksek bulmuştur.[51]

Reayanın sayısı 16. yüzyılda iyice arttı; bu yalnızca Osmanlı fetihlerinden değil, Latin Hıristiyanlığın egemen olduğu bölgelerde sık sık gözlenmiş olan genel nüfus artışının Osmanlı topraklarında da meydana gelmesinden kaynaklanıyordu. Büyüyen nüfus ve uzun mesafeli ticari fırsatların artması kentleri ve kasabaları yeniden canlandırdı. 1500'lerin başlarında Bursa, Ankara ve Kayseri dışındaki Anadolu kasabaları çoğunlukla öylesine küçüktü ki, bir kentsel ağdan söz etmek güçtü, ama bu durum 1500'lerin sonunda değişmişti ve artık nüfusu on bin ya da daha yüksek olan çok sayıda kent vardı.[52] Bu dönemde Anadolu'nun önde gelen kenti 65 bin dolayında nüfusa sahip olan Bursa'ydı; kentin çok sayıda sakini geçimini dokuma sanayiinden sağlıyordu. Buradaki tacirler ve dokumacılar İran'dan aldıkları ham ipeği, Osmanlı sarayının talep ettiği değerli kumaşlara dönüştürüyorlardı.[53] Ankara'da ise yaklaşık 25 bin kadın ve erkek yaşıyordu; kentin başlıca zanaatları angora yününün dokunması, boyanması ve aprelenmesiyle ilgiliydi.[54] Güneydoğu Anadolu'da Urfa ve Diyarbakır gibi kentler önemli boyutlara ulaştılar; bunun nedeni muhtemelen onları yakınlardaki Halep'ten ayıran imparatorluk sınırı ortadan kalkınca, büyük bir

51 Braudel, *La Mediterranee*, cilt I, s. 363; Nicolas Michel, Migrations de paysans dans le delta du Nil au debut de l'epoque ottomane," *Annales Islamologiques* 35 (2001), 241-90.

52 Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23, 3 (1980), 267-303.

53 Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, s. 7.

54 Özer Ergenç, "1600-1614 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler-Tartışmalar 8-10 Haziran 1973*, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu (Ankara, 1975) içinde, s. 145-68.

pazara yakınlığın zanaat üretimi artışını teşvik etmesiydi. Bire (bugünkü Birecik), padişahların ancak 1530'larda fethedilen Mezopotamya üstündeki hâkimiyetlerini sürdürmek amacıyla burada, Fırat'ın kıyılarında kurdukları tersane nedeniyle önem kazanmıştır.

Güneydoğu Avrupa'da birkaç önemli kent ancak Osmanlı yönetiminde öne çıkmıştır: Saraybosna/Sarajevo Osmanlı dönemi öncesinde bir köyden ibaretti; Bizans'ta Hadrianopolis/Edirne de küçücük bir yerleşimdi. Eski kentlerden Selanik, Sultan II. Bayezid'in (hd. 1481-1512) İspanyol Yahudilerinin gelmesine izin vermesiyle 1500'lerde nüfusunu ikiye katladı; Yahudiler yünlü kumaş imalindeki ustalıklarını yeniçerilere "nizami" üniformalar sağlamak için kullanacaklardı.[55]

Sultan Süleyman'ın 1521'de sınır kalesi Belgrad'ı aldıktan sonra fethetmeye başladığı Osmanlı Macaristan'ının durumu biraz özeldi. 1540'lara gelindiğinde Osmanlılarla rakipleri Habsburglar eski krallığı aralarında paylaşmışlardı. Ana ticari merkezler Sibiu/Herrmannstadt ve Braşov/Kronstadt'ın bulunduğu Erdel Osmanlıya bağlı bir prenslik haline geldi. Orta Macaristan artık Budun/Buda vilayetiydi; eski krallık başkenti şimdi esas itibariyle askeri öneme sahip bir sınır kenti olmaktan dolayı ciddi sıkıntılar yaşıyordu. Habsburglar ise, Kraliyet Macaristan'ı adı verilen küçük bir sınır şeridini kontrol ediyor ve bunun için Osmanlılara haraç ödüyorlardı; buradaki ana kent Poszony/Pressburg'du (bugün Bratislava).

II. Mehmed'in 1453'te fethettiği eski Bizans başkenti İstanbul nüfusu en hızlı artan kentti. Bizans egemenliğinin son yüzyılında bahçeler, bağlar, hatta tarlalarla birbirinden ayrılan, bir dizi dağınık çekirdek bölgede 50 ila 75 bin kişinin –tahminler değişmektedir– yaşadığı anlaşılmaktadır.[56] Osmanlı saldırısından hemen önce nüfus herhalde daha da azalmıştı, çünkü gerekli olanaklara sahip çok sayıda kent sakini kuşatma başlamadan önce Ege Adaları'na, Girit'e ya da doğrudan, kent duvarlarının yalnızca bir iki kilometre ötesinde başlayan Osmanlı topraklarına kaçmış olmalıydı. Ayrıca Konstan-

55 Barkan, "Harita;" Gilles Veinstein, "L'etablissement des juifs d'Espagne dans l'Empire Ottoman (fin Xve*XVlle s.): une migration," *Le monde de l'itinerance en Mediterranee de l'Antiquite a l'epoque moderne, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pebarthe* (Bordeaux, 2009) içinde, s. 667-84.
56 Wolfgang Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion-Konstantinopolis-Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts* (Tübingen, 1977), s. 27-8.

tinopolis alındığında, Osmanlı askerleri savaşı atlatıp hayatta kalan kent sakinlerinin birçoğunu köle olarak alıp götürdüler. Bunun sonucu nüfus daha da azalmış olmalıdır. Kentin surlar içindeki kesiminde 1455'te yapılan ve bir parçası günümüze kalan bir tahrirde 291'i boş ya da harap olan 918 ev görünmektedir; ancak kapsanan alana Haliç civarındaki daha yoğun nüfuslu kesimler dahil değildir. Bu uzun koyun kuzey kıyılarındaki Galata kentinde de 1455'te sayım yapılmıştı; sayım bir kez daha eksiktir, çünkü Galata kayıtlarının elimizde kalan parçası kentin batı kesimini içermemektedir. Bunun sonucu metinde yalnızca 908 evde yaşayan 1.108 münferit vergi mükellefi kayıtlıdır; ayrıca çok sayıda konut hâlâ mühürlüdür, çünkü sahiplerinin geri gelip, zimmi konumunu kabul edip etmeyecekleri belirsizdir.[57] Gerek İstanbul gerekse Galata tahrirleri hâlâ yayınlanmamıştır; kısa süre önce İdris Bostan İstanbul tahririnin yeni bir bölümünü ortaya çıkarmıştır, ancak şimdiye dek içeriği hakkında bir bilgi alınamamıştır.[58]

İlgili tahrir, bazen Manisa ya da Filibe/Plovdiv gibi oldukça uzak yerlerden gelen Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlardan söz ettiğine göre, daha 1455'te İstanbul biraz göç almıştı.[59] Bunlardan bazıları kendi istekleriyle gelmiş olabilirler, ama çok sayıda kişi zorla getirilmiş ve özgür insanlar olarak diğer haklarını korumakla birlikte, kentten ayrılmaları yasaklanmış olmalıdır (sürgün). Bazıları ise İstanbul bölgesine köle olarak gelmişlerdi: II. Mehmed 1454'te Sırbistan'daki Semendire bölgesinden esirleri kente yerleştirmişti. Diğer bazı durumlarda söz konusu ailelerin köle mi, yoksa özgür sürgünler mi olduğunu saptamak zordur. Muhtemelen padişahla görüşerek teslim olan küçük bir kalenin sakinleri sürgün kategorisine giriyordu, ama metin bu ayrım konusunda rahatsız edecek düzeyde muğlaktır. Yeni gelenlerin çoğu yüksek vergiler ödüyorlardı ve daha önce köle olduklarına işaret eden yasal kısıtlamalara tabiydiler. Köleler ve sürgünlerle birlikte 1499'da İstanbul bölgesindeki 180 köyde neredeyse 14.500 kişi yaşıyordu; kayıtlar bu kez erkekleriyle birlikte kadın ve çocukları da göstermektedir. Yeni yerleşimcilerin çoğu Osmanlının Tesalya, Bosna, Arnavutluk ve Sır-

57 İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553," s. 37.
58 Halil İnalcık, "The Ottoman Survey of İstanbul, 1455," 1453. *İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 3 (2008), 19-27, s. 20'de.
59 Age, s. 22.

bistan'da yeni fethettiği bölgelerden geliyorlardı ve Sırbistan'dan gelenler Belgrad adını verdikleri bir köy kurmuşlardı, ama geçmişi bilinmeyen birkaç Kürt yerleşimi de görülüyordu.[60]

İstanbul'a kendi isteğiyle gelenlerin bazıları bunu Fatih Mehmed'in bedava konut teklifinden yararlanmak için yapmışlardı. Bu nedenle padişah fikrini değiştirip, bu binaları Ayasofya cami ve medrese külliyesine bağışlamaya karar verdiğinde, durumdan hoşnutsuz kaldılar (Aya Sofya fetihten hemen sonra camiye çevrilmişti).[61] Bununla birlikte, 15. yüzyılın daha geç dönemlerinde gönüllü göç arttı ve II. Bayezid tahta çıktığında nüfus en az 80 ila 100 bine çıkmıştı; dolayısıyla kent şimdi muhtemelen Bizans'ın son zamanlarına göre iki kat daha büyüktü. 1467'deki veba salgınının Fatih Mehmed'in yeniden yerleşim politikasıyla sağlanan artışı hemen hemen sıfırladığı dikkate alınırsa, bu büyüme daha da dikkat çekicidir.[62]

II. Mehmed, II. Bayezid ve Süleyman'ın kurdukları büyük vakıflar istihdam ve ticaret ve zanaatlar için yer sağlayarak, göçü teşvik etti (Süleyman vakıflardan birini ölen oğlu Şehzade Mehmed, diğerini kendi adına kurmuştu). Camiler ve medreseler müderrisler ve talebeler için çekim merkezi haline gelirken, nüfuzlu hamileri dışında fazla hazırlığı olmayan yeni göçmenler aşçı ve temizleyici olarak iş bulabiliyorlardı.[63] 1500'lerin sonlarında, Anadolu'daki yaygın askeri isyanlar, surlarla çevrili kente sığınmak isteyen bir mülteci akımına yol açtığında, idare artık olası bir aşırı nüfustan kaygılanmaya başlamıştı. Dönemimizin bitiminden kısa süre sonra bu kaygı yoğunlaştı ve IV. Murad (hd. 1623-40), oldukça aşırı bir iyimserlikle, Anadolu kırsalının bir kez daha güvenli olduğuna karar verince, çok sayıda yeni göçmen memleketlerine dönmek zorunda kaldı.[64] Bu tarihte kentte

60 Stephane Yerasimos, "Les deportes et leur statut dans l'Empire ottoman (XVe-XVle siecles)," Moatti, Kaiser ve Peberthe, *Le monde de l'itinerance en Mediterranee de l'Antiquite a l'epoque moderne* içinde, s. 514-32, s. 523-5'te.
61 Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1970), 213-49.
62 Lowry, "Pushing the Stone Uphill," s. 43.
63 Ömer Lütfi Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, 1-2 (1962-3), 239-96.
64 Hrand D. Andreasyan, "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara, 1976), s. 45-54.

birkaç yüz bin kişi yaşıyordu, ancak tahrirlerin olmaması kesin bir beyanda bulunulmasına izin vermemektedir.

Arap eyaletlerinde kentleşme

1516-17'de Osmanlılar üç büyük kenti fethettiler: Kahire, Halep ve Şam. Gördüğümüz gibi, demografik bilgi sağlayan bir Mısır vergi defteri mevcut değildir. Ama Kahire'nin Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyılında, tacir İsmail Ebu Takiyye gibi Suriyeli göçmenlerin buraya yerleşip, servet sahibi olmalarına elverecek kadar zenginleştiği anlaşılmaktadır.[65] Kahire uzun vadede büyüdü ve Memluk döneminin sonlarında muhtemelen 200 bin olan nüfusu, 17. yüzyılın sonunda 300.000'e çıktı. Kötü kokulu tabakhanelerin artık şikâyetlere neden olması ve tabakhanelerin kent merkezinden uzağa taşınması, büyümenin bir göstergesiydi; bu, dönemimizin hemen sonunda, 1580 ile 1630 arasında yaşanan bir gelişmeydi. Umumi hamamların yapılması, bunları kullanmak için para ödeyebilecek insanların varlığına işaret ediyordu. Yeni çeşmeler de yapılmıştı, ancak 1500'lerde bunların sayısı bir sonraki yüzyılla karşılaştırıldığında mütevazıydı.[66]

Halep daha Memluk döneminde bir uluslararası ticaret merkezi haline gelirken, Osmanlı fethi kent tacirlerinin faaliyetlerini artırmalarına olanak verdi. Ancak, 16. yüzyıl vergi kayıtlarında vergi mükellefi sayısında azalma görülmesi oldukça şaşırtıcıdır. Halep'te 1537-8'de yaklaşık 80 bin kadın, erkek ve çocuğun yaşadığı varsayılmaktadır; 1584'e gelindiğinde bu sayı 75 bine düşmüştü.[67] Salt vergi mükellefleri açısından 1519'da 11.224 olan kayıt sayısı 1526'da 8.883'e inmişti; 1585'te ise yalnızca 8.430 vergi mükellefi vardı.[68] Charles Issawi ise Osmanlı yetkililerinin gayrimüslim kent sakinlerinin sayısını ciddi düzeyde düşük gösterdiklerini önermektedir.[69]

65 Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600:The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant* (Syracuse, N.Y., 1998).
66 Andre Raymond, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns," *International Journal of Turkish Studies* I (1979-80), 84-101; Andre Raymond, *Grandes villes arabes a l'epoque ottomane* (Paris, 1985), s. 158-60.
67 Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu*, s. 12.
68 Barkan, "Tarihi Demografi," s. 22.
69 Charles Issawi, "Comment on Professor Barkan's Estimate of the Population of the Ottoman Empire in 1520-30," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* I (1958), 329-31; Barkan, "Essai sur les donnees statistiques."

Ama burada unutulmaması gereken başka bir mesele daha vardır: Gördüğümüz gibi vergi kayıtları çoğu kez askeriyle ilişkilerinden dolayı birçok vergiden, hatta belki tüm vergilerden muaf olan kişileri kapsamıyordu. Ayrıca, 1500'lerin sonlarında enflasyonun asker maaşlarını aşındırmasıyla, bu kişiler geçinebilmek için zanaat ve ticaretle uğraşmaya başlamışlardı; eş zamanlı olarak kimi tacirler ve zanaatkârlar da orduya katıldılar. Halep çok geçmeden mensupları yerel iş sahnesine katılan, büyük bir garnizon edinmişti. Kimi zanaatkâr ve tacirlerin böylece sırf şu ya da bu askeri birliğe katıldıkları için vergi kayıtlarından silinmiş olmaları çok muhtemeldir. Bunu dikkate alarak fiilen kentte yaşayan konut sahiplerinin sayısına ulaşmak için, kayıtlı vergi mükellefi sayılarına yaklaşık yüzde 20 eklememiz gerekir; kayıtlardan bu yolla "kaybolan" sıradan kent halkının sayısı kuşkusuz 16. yüzyılın sonunda Osmanlı egemenliğinin ilk yıllarına göre daha yüksekti.

Öte yandan Halep 16. yüzyılda meskûn alanlar açısından çarpıcı bir büyüme gösterdi. Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa 1530 ve 1540'larda, gelir kaynakları arasında büyük bir ticari merkez (han) olan büyük bir caminin inşaatını finanse etti. Kadim Dukakinzade ailesinden bir diğer vali buna üç hanla çevrili ikinci bir cami ekledi; külliyenin bir parçasını da dükkânların dizildiği sokaklar oluşturuyordu. 1570'lerde gümrük dairesi hanı önemli yeni yapılardan biriydi; bu han yaklaşık 350 yeni iş mekânı sağlıyordu. Halep'in 16. yüzyılda yaşadığı inşaat patlaması Bahremiyye Camisi'yle sona erdi; bu camide de çok sayıda dükkân ve pazar vardı. Seçkin kişiler, salt Osmanlı yönetiminin meşruiyetini güçlendirmek için, nüfusun artmadığı hallerde de cami yaptırabilirlerdi, ama hanlar ve dükkânlar ancak kiracı olursa işe yarardı. Bu nedenle kentin büyüdüğünü varsaymak akla yakındır ve büyük vakıf külliyelerinin inşası bu büyümeyi teşvik etmişti; zaten İstanbul da bundan bir yüzyıldan kısa süre önce benzer bir gelişim yaşamıştı.[70]

Buna karşın Şam esas olarak tüm imparatorluk çapında değil, bölge çapında iş yapan tacirler barındırıyordu. Kahire ile birlikte bu kent de Mekke'ye giden hacı kervanları için bir başlangıç noktasıydı ve birçok tacir hayatını hacıların binek ve diğer ihtiyaçlarını karşılayarak kazanıyordu. Dokuma

70 Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries* (Leiden, 2004), s. 1-22.

zanaatları çok gelişmişti ve kuşkusuz bunların ürünlerinin bazıları dönen kervanlarla İstanbul ve Bursa'ya ulaşıyordu. Bu kentte de bir yanda vergi mükellefleri sayısında bir düşme eğilimi gösteren tahrirler (1521-30'da 10.423 olan mükellef sayısı 1595'te 7.778'e kadar düşmüştü) ile öte yanda aynı dönemde meskûn alanların büyümesi arasında bir çelişki olduğunu gözlüyoruz.[71] Kanuni Sultan Süleyman burada imareti de olan bir cami külliyesi inşa ettirmiş, ayrıca Muhyiddin el-Arabi'nin türbesine gelir tahsis etmiş, böylece kayda değer sayıda kent sakinine istihdam sağlamıştı. Üstelik Derviş Paşa 980/1572'de, adını kentin gelişen ipek ticaretinden alan, büyük bir iş hanı inşa ettirmişti. Şam garnizonunun büyüklüğü ve aktifliği dikkate alındığında, zanaatkâr ve tacirlerin askeri kurumlara geçişi bir kez daha elimizdeki iki veri grubu arasındaki bu çelişkiyi en azından kısmen açıklayabilir. Ancak, erken Osmanlı döneminde Halep'in ticari faaliyet açısından Suriye eyaletlerindeki en önemli kent olduğu kesindi.

Kuzey Afrika'nın "Uzak Batısı"nda iki ana merkez Cezayir ve Tunus'tu, ama buralara ilişkin tahrir olmaması nedeniyle tüm nüfus tahminleri çok kuşkuludur. Dönemimiz için günümüze ulaşmış hiçbir rakam yoktur; 1700'lerin sonuyla ilgili olarak ise bu rakamlar Tunus için 80 bin, Cezayir için 30 bin dolayındadır.[72] 1500'lerde başta Tunus olmak üzere her iki kent de İspanya'dan çok sayıda göçmen almıştı. Bu yüzyıl boyunca İspanyol limanlarından kendi girişimleriyle ve yol paralarını kendileri vererek kaç kişinin çıktığını bilemiyoruz. Ama ilgilendiğimiz dönemin hemen ardından, 1609 yılında ve daha sonrasında İspanyol Krallığı 300 bin dolayında insanı resmen sınır dışı etti; bu sınır dışına sürülme olayı yalnızca Müslüman olduğunu beyan edenleri değil, Müslüman atası olan hemen herkesi kapsıyordu. İspanya'dan sürülenlerin çoğunluğu muhtemelen Kuzey Afrika'ya göç etmişti.[73] Tunus'un tercih edilen bir yer olduğu anlaşılmaktadır, çünkü kent tacirlere ve zanaatkârlara fırsatlar sunuyordu

71 Barkan, "Tarihi Demografi," s. 22.
72 Raymond, *Grandes villes arabes*, s. 62-5.
73 Antonio Luis Cortes Pena, "La emigracion de los musulmanes granadinos (1482-1502), primer acto de una tragica ruptura," Moatti, Kaiser ve Peberthe, *Le monde de l'itinerance en Mediterranee de L'Antiquite a l'epoque moderne* içinde, s. 479-96; Rafael Benitez, "La monarquia hispanica y el control de los moriscos expulsados," Moatti, Kaiser ve Peberthe, *Le monde de l'itinerance en Mediterranee de L'Antiquite a l'epoque moderne* içinde, s. 497-514, s. 512'de.

ve çevredeki kırsal alan birçok Müslümanın İspanya'dayken icra ettiği bahçeciliğe uygundu. Ne yazık ki, İber Yarımadası'ndan sürgün edilen Moriskolar hakkında elimizde kayıtlar bulunmasına karşın, araştırmacılar Osmanlı topraklarına gelenlerle ilgili herhangi bir rakam bulamamışlardır.

Ülkenin doğu sınır bölgelerindeki en önemli Osmanlı kenti Bağdat'tı; bir kuşak kadar bir süre Safevilerin elinde olan kenti, Sultan Süleyman ancak 941/1534'te fethetmişti. Bu olaydan kısa süre sonra (951/1544) hazırlanan özet (icmal) bir tahrir ve bunu izleyen defterler, Osmanlı yönetiminin Bağdat'ta da cami ve medreselere yoğun yatırım yaptığını göstermektedir. Padişahlar ve valileri, Sünni hak mezhebinin bir göstergesi olarak, Abdülkadir Geylani'nin mübarek kişiliğine özellikle saygı gösteriyorlardı; aynı zamanda birkaç tahrir tımar, zeamet ve hasların oluşturulduğunu belgelemektedir. 1700'lerin sonlarında kentte yaklaşık 90 bin kişinin yaşadığı varsayılmaktadır.[74]

Nüfus artışı, azalan gıda kaynakları ve kırsal kesimden kaçış

Sanayi öncesi ortamlardaki hızlı nüfus artışı dönemlerinin aynı zamanda, genelde tarımın nüfus artışıyla aynı hızda büyümemesi nedeniyle, yiyeceklerin giderek azaldığı "zor zamanlar" olduğu artık temel bir önermedir. Bu konu Osmanlı toprakları bağlamında da bilim insanlarının dikkatini çekmiştir. Nüfus artışı söz konusu olduğunda, tahrirler görüldüğü kadarıyla, 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi bir nüfus artışının yaşandığını göstermektedir. Gıda kaynaklarındaki değişikliklere gelince, vergilendirilebilir hasadı tahrirlere dayanarak tahmin edebiliriz, çünkü bu belgeler köylülerin genellikle ayni cinsten ödedikleri öşür vergisini kaydeder; bunlara eşlik eden liva kanunnameleri (eyalet vergi tüzükleri) bize normalde verginin toplam hasadın onda biri mi, sekizde biri mi, beşte biri mi, yoksa diğer bir yüzdesi mi olduğunu söyler. Bu bilgi resmen onaylanan tahıl hasadı ile badem, fındık, burçak gibi daha önemsiz ürünlerin miktarını hesaplamamızı sağlar; ancak, üzüm ve diğer meyveler gibi dayanıksız ürün-

74 Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat, Osmanlı Dönemi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, cilt 4, ed. Tahir Altıkulaç vd. (İstanbul, 1991) içinde, s. 433-7; Tahir Aydoğmuş, "XVI. Yüzyılda Bağdat Tarihi," *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara, 1981), cilt 2 içinde, s. 1473-6; Raymond, *Grandes villes arabes*, s. 65.

lerin vergileri yalnızca parasal olarak hesaplandığı için, fiilen elde edilen miktarlar bilinmemektedir.

Tahrirlerden sağlanan kanıtlara göre 16. yüzyıl tahıl üretimi birçok yerde kesinlikle nüfus artışına ayak uyduramıyordu.[75] Bunu en iyi gösteren örneklerden biri kuzey-orta Anadolu'nun on kırsal bölgesiyle ilgilidir; 15. yüzyıl sonlarından başlayarak, 1500'lerde kayıt altına alınan bu bölgelerde tahıl hasadındaki artış, nüfustaki büyümeye yaklaşamıyordu bile. Tohum muhafazası özel zorluklar gösteriyor olmalıydı, çünkü kuru tarım bölgelerinde verim düşüktü ve köylüler bu nedenle hasadın orantısız büyüklükteki bir kısmını ertesi yıl için saklamak zorundaydılar. Ancak, bilgilerimizin ne ölçüde güvenilir olduğunu bilmiyoruz; memurlar verileri vergi tahsili amacıyla topluyorlardı ve sonuç olarak tahrirler belki de kırsal ekonomiyi gerçek hayatta olduğundan daha da yoksul gösteriyordu.

Nitekim bazı durumlarda hasadı düşük göstermek hem köylülerin, hem de tımar sahiplerinin çıkarınaydı.[76] Yeni bir tahririn hazırlanması sırasında bir köyün bir önceki defterde görülenden fazla gelir sağladığının ortaya çıkması durumunda, bu artışı saklamanın vergi mükelleflerinin yararına olacağı açıktır. Ama eğer çoğu kez olduğu gibi tımar sahibinin vergi yükü düşükse, yeniden değerlendirmeden sonra artmış tarımsal ürüne dayalı gelir, sipahinin resmen hak ettiği miktardan fazla olabiliyordu. Muhtemelen böyle bir durumda merkezi idare ikinci bir gelir sahibi atayacak, bu kişi de eski tımar sahibinin kendi geçim kaynağı olarak gördüğü tarımsal gelirlerden pay isteyecekti. Böylesi bir durumda köylüler ve tımar sahipleri pekâlâ birbirlerini desteklemiş ve böylece resmen vergilendirilen ürün, gerçek ortalama hasattan çok daha düşük çıkmış olabilir. Bu varsayımları kanıtlayamıyoruz, ama olası görünmektedirler.

Öte yandan vergilendirmeyi asgari bir düzeyde tutma girişimlerine rağmen, özellikle köylülerin cepheye giden orduların durak noktalarına yiyecek sağladıkları sefer yıllarında, birçok köyün yiyecek kaynakları gitgide azalmış olmalıdır. Çoğu durumda, tahılın kötü yollardan taşınması en

75 Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century* (Leiden, 1994), s. 180.
76 Bruce McGowan, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube," *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 139-96, s. 185'te.

azından, tahılın resmen belirlenen değeri kadar maliyetliydi. Ordular az sayıdaki yük hayvanına el koyduklarında durum daha da zorlaşıyordu; köylüler iş bittikten sonra da bunları geri alamayabiliyorlardı.[77] Askeri yollardan uzakta konumlanmış köyler de gıda stoklarını tüketebiliyorlardı. Çoğu kez ciddi miktarlarda nakit ödemeleri gerekiyordu ve bu parayı, en azından kısmen, kendi tüketecekleri tahılı satarak sağlamış olmalıdırlar. Osmanlı genişlemesinin erken aşamalarında savaş bazı durumlarda kendi masrafını çıkarıyordu, ama 16. yüzyıla gelindiğinde savaş maliyetinin önemli kısmını artan vergiler biçiminde köylüler üstleniyordu.[78]

Tarihçiler köylülerin böyle durumlardaki tepkisi hakkında farklı senaryolar kurgulamışlardır. Mustafa Akdağ 16. yüzyılda Anadolu nüfusu artarken, çok sayıda gencin toprağı olmadığı için evlenemediğini ileri sürmektedir. Bu gençlerden bazıları adliye ve eğitim sisteminde bir kariyer elde etmek amacıyla medreselere yazılmışlardı. Ancak 16. yüzyıl sonlarında yerel idareler güçlendiği ve yeni adli bölgeler ortaya çıktığı halde, hiçbir zaman herkese yetecek kadar konut yoktu. Aynı şekilde, medreselerin sayısı artmıştı ama artış bütün adayların birer müderrislik elde etmesine yetecek kadar değildi. Hayal kırıklığına uğrayan talebeler isyan ederek, iş istediler. Ancak, devlet isyancılara simgesel sayılabilecek bir ücretle orduda hizmet etmeleri karşılığında sadece af teklif etti ve isyancıların çoğunluğu buna razı olmadı.[79] Dolayısıyla köy hayatının, köylü delikanlıların birçoğu için çok çekici olmadığı ve köyden uzaklaşmaya fazlasıyla hevesli oldukları sonucuna varabiliriz.

Bu gençlerden bazıları, dönemin merkezi hükümetinin, yürüttüğü savaşlar için giderek daha fazla sayıda aldığı paralı askerlere katıldılar. Bu askerler, daimi kadrodaki yeniçerilerin ve sipahilerin sahip oldukları iş güvenliğinden ve diğer ayrıcalıklardan yararlanamıyor ve bazen düzenli orduda bir yer edinmek için isyan ediyorlardı.[80] Ne var ki, devletin bakış

77 Lütfi Güçer, *XVI. - XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler* (İstanbul, 1964), s. 29-30.

78 Heath Lowry, "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: A Case Study of Radilofo (Radolibos)," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ed. Anthony Bryer ve Heath Lowry (Birmingham ve Washington, D.C., 1986) içinde, s. 23-38, s. 31'de.

79 Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1550-1603)* (Ankara, 1963), s. 99.

80 Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337, s. 297'de.

açısından, geçici asker kiralamak, Habsburglarla Safevilere karşı savaşların gerektirdiği büyük orduları toplamanın "ekonomik" bir yöntemiydi. Bu nedenle paralı askerlerin çoğunluğu için yeniçeri ya da maaşlı sipahi olmak hiçbir zaman gerçekçi bir ihtimal değildi. 17. yüzyıl sonlarında düzenli Osmanlı ordusuna giremeyen askerler çoğu kez vezirlerin ve paşaların kapılarında iş buldular, çünkü artık bir valinin, idaresi için gerek duyduğu insanları kendisinin bulması ve onların ücretlerini ödemesi gerekiyordu. Ama bu istihdam da çok güvenli değildi, çünkü anlaşıldığı kadarıyla bu tip önde gelen kişiler paralı asker birliklerini genellikle kısa süreler için tutuyor, sonra bunları işten atıyorlardı.[81] Medrese öğrencilerinin durumunda olduğu gibi, hükümetin eski askerleri teskin etme girişimleri de çoğu kez başarısız kalıyor ve hoşnutsuz öğrenciler ile eski askerler büyük huzursuzluklara neden oluyorlardı.[82] Bizim şimdiki bakış açımızdan bu çatışmalar önemlidir, çünkü bunlar birçok göçe yol açtılar; ancak bu göçlerin başladıkları ve yöneldikleri yerleri belirlemek çoğu kez imkânsızdır.

Michael A. Cook meseleye farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Onun savı genç köylülere açık –ya da kapalı– olan seçenekler değil, köylülerin toprakla ilişkisi üzerine odaklanır. Cook'un tahlilleri 12. ve 13. yüzyıldaki nüfus artışını ele alan kimi Avrupalı ortaçağ tarihçilerininkine benzer. Ortaçağ Avrupa'sının bazı kesimlerine benzer şekilde, 16. yüzyılda Anadolu'nun belirli bölgeleri muhtemelen "nüfus baskısı" altındaydı; diğer bir ifadeyle, marjinal topraklar giderek daha sık ekilir olmuştu ve çiftlikleri artık, çok küçük oldukları için verimli olamayacak olan alt-birimlere bölme eğilimi vardı.[83] 1300'lerdeki ve 1400'lerin başındaki veba salgınları ve açlık nedeniyle Avrupa nüfusu azalınca, marjinal toprakların çoğu otlağa dönüştü ve köylüler –kimi kez dönmemek üzere– çiftliklerini terk ettiler.[84] 1600 yılı dolaylarında terk edilmiş yerleşimler Anadolu'da da çok ender değildi ama bu köylerin vergi tahsildarları ile gerek çalışan gerekse işsiz paralı askerlerin neden olduğu yaygın güvensizlik nedeniyle ortadan kayboldukları

81 Metin Kunt, *Bir Osmanlı Valisinin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71* (İstanbul, 1981), s. 55-8.
82 Mustafa Akdağ, "Türkiye Tarihi İctimaî Buhranlar Serisinden Medreseli İsyanları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 11*, 1-4 (1949-50), 361-96; Akdağ, Celâli İsyanları.
83 Michael A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (Londra, New York ve Toronto, 1972).
84 Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire economique et sociale de la France*, cilt 1, böl. 2; Paysannerie et croissance (Paris, 1977), s. 503.

anlaşılmaktadır.[85] Buraların sakinleri genellikle tarımsal potansiyeli sınırlı olmasına karşın, güvenlik açısından daha iyi olan dağlık bölgelere yerleşiyorlardı. Sosyo-politik çatışmalar bir kez daha göçe neden olmuştu.

Mustafa Akdağ, Michael A. Cook ve Wolf Dieter Hütteroth genç erkeklerin köylerini terk etmelerine neden olan "itici" faktörler üstünde yoğunlaşmışlardır. Buna karşın Halil İnalcık merkezi hükümetin paralı asker talebinin, genç erkeklerin şanslarını doğdukları bölge dışında denemelerine neden olan bir "çekici" faktör işlevi gördüğünü vurgular.[86] İnalcık'ın bakış açısından, –devletin önleme çabalarına rağmen– ateşli silahlara erişimin giderek kolaylaşması, hoşnutsuz köylülere birçoğunun benimsediği bir seçenek sunuyordu. Meseleye bir başka açıdan bakan Huri İslamoğlu İnan nüfus artışının, en azından bazı koşullarda, çiftliklerinin düşen verimini telafi etmek ihtiyacında olan köylüler için yeni faaliyet alanları açmış olabileceğini de vurgulamıştır. Mesela, pamuk ve pirincin de içinde bulunduğu pazarlanabilir ürünlerin yayılması ve köy zanaatlarının gelişmesi, ailelerin evlerini terk etmeden hayatta kalmalarına olanak sağlayabiliyordu.[87] Eğer bu alternatifler mevcut idiyse, kuşkusuz köylülerin çok daha fazla marjinal toprağı tarıma açmadan ve/veya çiftliklerini ayakta kalabilme noktasından öteye bölmelerine gerek kalmadan geçimlerini sağlamaları mümkündü. Ancak çok yakın dönemde Oktay Özel nüfus artışı ve siyasi kriz ortamında köylülerin karşılaştıkları büyük zorlukları bir kez daha vurgulamıştır.[88]

Bu verileri ne biçimde yorumlarsak yorumlayalım, Anadolu kırsalı 1500'lerin sonlarında, yaşanacak çok da huzurlu bir yer değildi. Ancak küçük haydut çetelerinin neden olduğu düşük düzeyde kargaşalar ile dönemimizin sonuna gelindiğinde kırsal bölgeleri kasıp kavurmakla kalmayıp, Urfa, Ankara ve hatta muhtemelen Bursa gibi büyük kentleri ve kasabaları ele geçiren ve yağmalayan, Celaliler diye de bilinen "eşkıya orduları" arasında önemli fark vardır. Bu orduları örgütleyenler muhtemelen Osmanlı

85 Wolf-Dieter Hütteroth, *Landliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren* (Göttingen, 1968), s. 200-3.
86 Halil İnalcık, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp (Londra, 1975) içinde, s. 195-217.
87 İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire.*
88 Özel, "Population changes."

devlet aygıtına katılmayı hedefliyorlardı; nitekim bunlardan bazıları sonunda Osmanlı-Habsburg sınırında üst düzey mevkileri kabul etmişlerdir. Bu nedenle Karen Barkey, 1600'lerin başlarında ve ortalarında, kraliyet idaresinin ülke dışındaki savaşların giderek artan maliyetini finanse etmek için dayattığı yüksek vergileri hedef alan yöresel ayaklanmaları şiddetle bastıran Fransız krallarının aksine, Osmanlı sultanlarının isyancıları yönetici gruba entegre etme yolunu seçtiklerine işaret etmiştir.[89]

Öte yandan eşkıya yaşamının diğer yönleri de modele dahil edilmelidir. Eski köylü paralı askerler, köylerinin civarından ayrılıp, isyancı ordulara katıldıklarında genelde, civarda dost ve akrabalarının yaşadığı kendi memleketlerinde olduğundan çok daha ölçüsüz biçimde davranıyorlardı. Hatta komutanları isyancı askerleri acımasız olmaya teşvik edebiliyordu, çünkü böylesi gayri resmi orduların "rahatsızlık verme gücü" ne kadar fazla ortaya çıkarsa, merkezi hükümetin bunları paralı asker olarak düzenli orduya alarak tehlikeyi azaltma girişiminde bulunması ihtimali o kadar yüksekti. Bir diğer nokta da şuydu: Komutanların Osmanlı devlet aygıtına entegrasyonu kalıcı olmayabiliyordu ve bunlar çok kısa süre sonra öldürülebiliyor ya da ordudan kaçıp eşkıyalığa dönebiliyorlardı. "Entegrasyon modeli"nin bu sınırları, 16. yüzyıl Anadolu'suna göre kayıtların çok daha iyi olduğu 20. yüzyıl başlarındaki Çin'in durumunda açık bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ancak, iki durum arasında, Anadolu'daki vakada da "entegrasyon modeli"nin en fazla kısmen başarılı olduğuna işaret etmeye yetecek paralellikler vardır.[90]

Zorla Yapılan Göçler: Tutsaklar

Paralı askerler esas itibariyle seyyardı ve padişahın ordularına katıldıkları sürece bunların hareketlerinin, bir tercih unsurunun da varlığına rağmen, devletçe yönetildiğini düşünebiliriz. Öte yandan bazı askerler de esir alıp bunları köle olarak sattıklarından bazen oldukça kitlesel boyutta zoraki yer değiştirmelere neden oluyorlardı. Kölelerden bazıları sonunda

89 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, N:Y. ve Londra, 1994), s. 195-203.

90 Age, s. 200-1; Suraiya Faroqhi, "Seeking Wisdom in China: An Attempt to Make Sense of the Celali Rebellions," *Zafar nama: Memorial Volume to Felix Tauer*, ed. Rudolf vesely ve Eduard Gombar (Prag, 1996) içinde, s. 101-24.

fidye verilerek kurtarılıyor ya da sahiplerince azat ediliyorlardı; azat edilen az sayıda kişi yurtlarına dönüp, yaşadıklarını yazmayı başarmış ve böylece tutsakların Osmanlı ordularının peşinde yer değiştirmelerine ilişkin değerli belgeler sağlamıştır. Örneğin Hans Wild 1600'lerin başlarında onu Mekke ve Kahire'ye götüren yolculuklarını anlatmış, Johann Michael Heberer von Bretten ise bize 16. yüzyıl sonlarında bir Osmanlı kadırgasındaki tutsaklığının öyküsünü bırakmıştır; Bretten birkaç kez Akdeniz'i bir uçtan ötekine geçtikten sonra, Kuzey Afrika'ya gönderilmekten kıl payı kurtulmuştu.[91] Bu dönenler şanslı kişilerdi; bir başka anlamda talihli olanlar ise padişahın sarayına getirilen ve daha önce karşılaştığımız devşirmeler gibi, ileride onları Osmanlı idaresinde hizmete hazırlayacak bir eğitim gören bazı genç tutsaklardı.

Ancak bu seçkin köleler küçük bir azınlıktı; padişahın payına düşen tüm ganimetin beşte biri içinde kalan bazıları ise, Müslüman olduktan sonra Osmanlı ordusuna katılma fırsatını yakalayabiliyorlardı. Ancak böyle bir fırsata, nüfusun hâlâ az olduğu 1400'lerde muhtemelen daha kolay ulaşılabiliyordu.[92] Buna benzer fırsatlar 16. yüzyılda bile çıkıyordu, ama donanmanın büyümesi nedeniyle birçok tutsak kendini padişahın maiyeti tarafından donatılan kadırgalarda kürek çekerken buluyordu; bu, düşük yaşam beklentisi olan, güç ve tehlikeli bir işti. Tutsaklar ayrıca sık sık, gerek İstanbul gerekse Kuzey Afrika'daki liman şehirleri Tunus ve Cezayir'deki tersanelerde çalışıyorlardı. Diğerleri Osmanlı başkenti çevresindeki, seçkin kişilere ya da vakıflara ait tarım arazilerinde çalıştırılıyorlardı; Süleymaniye Camii Külliyesinin inşaat alanına (1550-57) ilişkin kayıtlarda az sayıda köleye rastlanmaktadır.[93] Son olarak birçok tutsak erkek ve kadın, Osmanlı tebaasından özel sahiplerine hizmet ediyorlardı; Üsküdar kasabasının 919-27/1513-21 yıllarına ait kadı sicilleri satılan, kaçan ya da azat edilen kölelere

91 Johann Michael Heberer von Bretten, *Aegyptiaca Servitus* (Heidelberg, 1610), Karl Teply'nin önsözüyle yeniden basım (Graz, 1967) [*Osmanlıda Bir Köle; Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, (İstanbul, 2003)]; Johann Wild, *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604* (Stuttgart, yeniden basım 1964); Géza Dávid ve Pal Fodor (ed.), *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth to Early Eighteenth Centuries)* (Leiden, 2007).

92 Bennassar ve Bennassar, *Les Chretiens d'Allah*, s. 231.

93 Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt (Ankara, 1972 ve 1979), cilt I, s. 132-7.

ilişkin kayıtlarla doludur.[94] 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarındaki Bursa'ya gelince, yerel nüfusun özenli bir incelemesi bunların yüzde 15'inin büyük olasılıkla yeni Müslümanlar ve çoğunlukla eski köleler olduğunu göstermiştir; bu kentte köle emeğinden dokumacı olarak yararlanmak ve söz konusu kişileri belli bir süre çalıştıktan ya da önceden saptanan bir miktarda kumaş dokuduktan sonra azat etmek yaygın bir uygulamaydı. Sadece kayıtların atik terimiyle belirlediği azat edilmiş kişilerle yetinsek bile, 923 haneden 64'ünün, yani yaklaşık yüzde 7'sinin, reisi eski bir köleydi.[95]

Kadın köleler varlıklı kişilerin evlerinde hizmetçi ya da cariye olarak çalışıyorlardı; Bursa'da bazılarının dokuma tezgâhında çalışıyor olması da muhtemeldir. Daha önce tartışılan genç erkekler gibi, az sayıda istisnai köle kız, saraya girebiliyordu. Daha sonra I. Süleyman'ın (hd. 1520-66) karısı olan Hürrem Sultan/Rokselana muhtemelen bugünkü Ukrayna'da tutsak edilmişti; Süleyman'ın halefi II. Selim'in (hd. 1566-74) evlendiği Nurbanu ise Venedik'in soylu bir ailesinden olduğunu iddia ediyordu. Ancak yakın zamanda onun biyografisini yazan Benjamin Arbel, Nurbanu'nun kökenine ilişkin kaynakların tamamının şu ya da bu ölçüde şüpheli olduğunu düşünmektedir.[96] Diğer kızlar padişaha ya da şehzadelere kısa bir süre hizmet ettikten sonra, saray eğitim programından henüz "mezun" olan eski içoğlanları ile evlendirilirdi (çıkma).

Eğer bir kadın köle, sahibinin kendisinin olarak kabul ettiği bir çocuk doğurursa, sahibinin ölümünden sonra özgür kalmayı ümit edebilirdi. Bu durumda sahibin ailesi muhtemelen onu eski bir hizmetkâr ile evlendirirdi. Eğer sahibi, hayattayken cariyesini azat etmeye karar verirse, onunla kendisi de evlenebilirdi; böylesi durumlar bazen kadı sicillerine geçmiştir. Onları tutsak eden askerler ya da profesyonel köle tacirleri tara-

94 M. Akif Aydın, Bilgin Aydın ve Ekrem Tak (ed.), *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi, 1 Numaralı Sicil H. 919-927/M. 1513-1521* (İstanbul, 2008); Yvonne Seng, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century Istanbul," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39, 2 (1996), 136-69; Yvonne Seng, "A Liminal State: Slavery in Sixteenth-Century Istanbul," Slavery in the Islamic Middle East, ed. Shaun Marmon (Princeton, N.J., 1999) içinde, s. 25-42.

95 Sahillioğlu, "Slaves," s. 86-7.

96 Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire* (New York ve Oxford, 1993), s. 58-9, 92; Benjamin Arbel, "Nûr Bânû (c. 1530-1583): A Venetian Sultana?," *Turcica* 24 1992), 241-59; Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000), 9-32, s. 17'de.

fından Osmanlının merkezi eyaletlerine getirilen kadınların orada kalma ve yerel nüfusun parçası olma ihtimali yüksekti.

Gayrimüslim hükümdarlarla savaşta alınan tutsakları köleleştirmek meşru bir davranıştı, ama buna ek olarak Osmanlı tebaasının çok sayıda genç oğlu ve kızı da yasadışı biçimde kaçırılır ve memleketlerinden uzak yerlerde satılırlardı –bu da açıkça başka bir zoraki yer değiştirme durumuydu.[97] Korsanlar bu amaçla Ege Denizi'ni ve Anadolu sahillerini karış karış tararlardı. Kadırgalar donanmanın önemli bir bileşeni olduğundan, kürekçilere talep her zaman yüksekti. Dolayısıyla korsanlar donanma kaptanları ve kadırga sahipleri arasında, elde ettikleri ganimetleri fazla soru sormadan satın alacak kişiler bulacaklarına emindiler. Üstelik bazı durumlarda insan kaçıranlar geçimlerini hırsızlıkla sağlayanlar değil, "düzenli" bir gelir kaynağı olan kişiler olabiliyordu; örneğin bir yolculuk sırasında yanına aldığı çırağı satan bir tacir gibi. Bildiğimiz yasadışı köleleştirme vakalarının çoğu, eğer ilgili kişiler şikâyetlerini İstanbul'a götürmeyi başarmışlarsa mühimme defterlerinde ya da yasadışı biçimde köleleştirilen kişinin özgür statüsünü kanıtlamaya çalıştığı kentin kadı sicillerinde kayıtlıdır.[98] Hiç kayıtlara geçmeyen birçok vaka olduğunu ve bu biçimde kaçırılan çok sayıda gencin bu zoraki yer değiştirmelerden asla geri dönemediğini tahmin edebiliriz.

Kölelik Osmanlının "Uzak Batı"sında, yani Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'ta özellikle önemliydi. Burada yerel toplum Arap ya da Berberi Müslüman köylüler, göçebeler ve zanaatkârlardan oluşurken, "siyasi sınıf" genelde Kuzey Afrika dışından gelirdi. Özellikle Cezayir'de bunların çoğu askeri hareketliliğin –diğer birçok örneğinden– biri olarak Anadolu'dan devşirilmiş askerlerdi. Gemi kaptanları arasında, Hollandalı ve İngilizler dahil, Hıristiyan Avrupa kökenli çok sayıda korsana da rastlıyoruz. Bunların bazıları Akdeniz'de seyahat ederken, bazıları da güney İtalya ve İspanya'nın sahil bölgelerinden, özellikle de Mayorka, Minorka ve batı Akdeniz'in diğer adalarından kaçırılan gerek kadın gerekse erkek çok sayıda köleye hükmediyorlardı.[99] İspanya'nın Habsburg kralları hiçbir

97 Nicolas Vatin, "Une affaire interne: le sort et la liberation de personnes de condition libre illegalement retenues en esclavage," *Turcica* 33 (2001), 149-90.

98 Age; ayrıca bkz. Bennassar ve Bennassar, *Les Chretiens d'Allah*, s. 231-2.

99 Bennassar ve Bennassar, *Les Chretiens d'Allah*.

zaman Osmanlı padişahlarının dost hükümdarlara tanıdıkları "ayrıcalıkları" (ahidname) talep etmemişlerdi, bunun sonucu olarak da İslam hukuku uyarınca İspanya'da ve İtalya'daki İspanyol kolonilerinde yaşayanlar köleleştirilebiliyorlardı. Kuzey Afrika'da köle edilen kişilerin bazıları sonunda evlerine dönüyordu; bunların fidyeleri çoğu kez tutsaklar arasında faaliyet gösteren ve onları İslamı benimseyip, yerel toplumun bir parçası olmaktan vazgeçirmeye çalışan Teslisçiler ve diğer dini tarikatlar aracılığıyla ödenirdi. Öte yandan, çok sayıda tutsak da bunu bekler, fidye ödeneceğinden ve değiş tokuştan umudunu kesince, Müslümanlığı kabul ederdi. Bu, onları kölelikten kurtarmıyordu ama daha önce gördüğümüz gibi çoğu kez daha sonra azat edilmeye ve toplumsal entegrasyona giden yolda ilk adımdı.

Osmanlı tebaası insanlar da yurtdışında, ya savaş esiri olarak ya da faaliyetleri birçok açıdan Cezayirli ve Tunuslu meslektaşlarınınkine benzeyen Malta korsanlarının eline düşerek, köleleştirilebiliyorlardı. Barış sağlandığında Venedik senyörleri genelde, hükümetin tehlikeli gördüğü kişiler dışında, savaşta aldıkları tüm Osmanlı tutsaklarını geri gönderirlerdi; tehlikeli görülen esir ise sessizce idam edilirdi. Papalık devletlerine ve Ceneviz Cumhuriyeti'ne ait Müslüman köleler genelde kalyonlarda kürek çekerler, özel şahıs mülkiyetinde bulunanlar ise önemli kişilerin evlerinde hizmet verirlerdi. Mütevazı koşulları olan bazı eski köleler İtalya'da kaldılar ama 1500'lerin sonundaki baskın Karşı-Reformasyon ortamında, toplumla bütünleşme Müslüman ülkelere göre genellikle daha zordu. Ancak tutsaklara fidye ödenmesi konusunda Osmanlı tarafından pek aktif bir yardım olmadığından, birçok esir için pek fazla seçenek herhalde yoktu.[100]

Zorunlu Göçler: Sürgün ve Padişahlara Hizmet

Özgür siviller de padişahların buyurduğu göçlerin kurbanı oluyorlardı, çünkü hükümdar tebaasını kendi seçtiği yere yerleştirme hakkına sahip olduğu iddiasındaydı (sürgün). Bu kişilerin memleketlerini terk edip, çoğu kez uzak yerlere gitmeleri gerekirdi. Osmanlı padişahları bazen yeni fethettikleri bir yere kuşaklar boyunca tebaaları olan "güvenilir" kişileri yer-

100 Salvatore Bono, *Schiavi musulmani nell' Italia moderna, Galeotti, vu' cumpra, domestici* (Napoli, 1999); Pal Fodor, "Maltese Pirates, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean," Dávid ve Fodor, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders* içinde, s. 221-38, s. 227-33'te.

leştirmek ister ya da yeni fethettikleri eyaletlerin eski soylularını akrabaları, yandaşları ve mülkleri bulunan bu bölgelerden uzaklaştırmayı planlarlardı. Örneğin Trabzon/Trebizond Komnenos Prensliğini ele geçirdikten sonra, buraya Balkanlar'dan Arnavutlar getirilmiş, Bizans kökenli kimi soylular ise oraya gönderilmişti.[101] Daha önce gördüğümüz gibi, yeni fethedilen İstanbul'a da sürgün olmuştu. 1500'lerin sonunda, padişahların başkentlerine nüfus çekmeyi artık istemedikleri bir dönemde bile, zaman zaman Anadolu'dan tefecilikle suçlanan varlıklı taşralılar, kasap dükkânı işletmek üzere İstanbul'a sürgün edilirdi. O dönemde kasapların et için aldıkları düşük fiyatlar dikkate alındığında, bu faaliyetin ilgili kişileri iflas ettireceği kesindi.[102]

Başka durumlarda, sarayın istediği özel becerilere sahip kişiler İstanbul'a sürgün ediliyordu. I. Selim (hd. 1512-20) kısa bir süre için Tebriz'i ele geçirdiğinde, önemli sayıda sanatçıyı ve zanaatkârı İstanbul'a getirmişti; bunların bazıları ya da onların çocukları 932/1526'da hâlâ sarayda istihdam ediliyordu.[103] Osmanlı fethinden kısa süre sonra ve Sultan III. Murad (hd. 1574-95) kimi tanınmış halı dokumacılarının İstanbul'a taşınmasını istediğinde 16. yüzyılın sonunda, İstanbul'a Kahire'den de sanatçılar ve zanaatkârlar geldi.[104]

Dönemimizin sonuna doğru II. Selim'in (hd. 1566-74) yetkilileri bir kez daha Anadolu'dan insanlara yurtlarını terk edip, uzak bir yere, bu kez Venedik'ten yeni alınan Kıbrıs'a yerleşme emri verdiler. Böyle zorunlu bir yerleşim kampanyası için birkaç neden vardı. Birincisi, ada kitlesel köleleştirme nedeniyle eski sakinlerinin çoğunu kaybetmişti: Lefkoşe'den esir alınanları listeleyen tek bir defterde, çoğunluğu kadın ve çocuk, 13.700 kişiden söz edilmektedir; Osmanlı fethinden önce Kıbrıs'ın toplam nüfusu yaklaşık 165.000'di.[105] Sahipleri bu tutsakların çoğunu muhtemelen diğer eyaletlere, özellikle Suriye ve İstanbul'a satmışlardı. Adada büyük miktarda kullanılmayan toprak olduğu dikkate alınınca, sürgünlerin yerleşimi aynı

101 Barkan, "Sürgünler," son bölüm (cilt 15), s. 219-22.
102 Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting* (Cambridge, 1984), s. 231.
103 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri," *Belgeler* II, 15 (1981-6), 23-76; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 151-7.
104 Ahmet Refik, *On Altıncı Asirda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (İstanbul, 1934), s. 133.
105 Constantini, *Il sultano e l'isola contesa*, s. 66 ve 91.

zamanda topraksız insanlara çiftlikler verip, böylece onları mali açıdan üretken kılmayı hedefliyordu.

Ancak, tıpkı İstanbul kasaplarının durumunda olduğu gibi, Kıbrıs'ta zorunlu yerleşim bir tür cezalandırma işlevi de görebiliyordu. Yerel toplumlar yeniden iskâna tabi tutulacak kişileri seçebiliyorlardı; bunun sonucu olarak toplumlarında istenmeyen çok sayıda kişi kendilerini sürgün listesinde buluyordu. Buna karşın padişahın sarayında bağlantıları bulunan kişiler bazen muafiyet elde etmeyi başarıyorlardı: mesela, o tarihte başyapıtı Edirne'deki Selimiye Camii Külliyesini inşa etmekte olan baş mimar Sinan kendisini görevlendiren padişahtan, Kayseri yakınlarındaki bir köyde yaşayan akrabalarını Kıbrıs'a sürgün edilmekten kurtaran bir ferman almıştı.

Seçilen kişilerin çoğu sürgüne şiddetle karşı çıkıyordu. Karadeniz bölgesinde görev yapan iki kadı, yerel askerlerle evlenmek üzere Kıbrıs'a bakire kız gönderilmesi için ellerinde resmi emir olduğu yalanıyla yöre insanlarının endişelerinden para bile kazanmıştı. Bu davayla ilgili memurlar üçkâğıtçı kadıların, evlilikleri kaydettikleri zaman hak ettikleri ücreti almak için bu yalanları yaydıklarını varsaymışlardı. Bazı ailelerin bu öykülere inanarak, kızlarını aceleyle –bazen de toplumsal olarak çok daha düşük statüdeki damatlarla– evlendirdikleri anlaşılmaktadır. Elimizdeki metin bunu söylemese de, belki de bazıları kadılara kızlarını muaf tutmaları için para vermişlerdi.[106] Kıbrıs'ın başlangıçta bir "ceza kolonisi" olma niteliği çok sayıda aileyi korkutmuş olmalıdır; ayrıca sıtmanın yaygınlığı ve zaman zaman meydana gelen ciddi çekirge istilaları da diğer caydırıcı faktörlerdi.[107] Tüm gönülsüz yerleşimcilerin yerlerinde kalmadığı kesindi; hatta bazıları gidecekleri yere bile ulaşamamışlardı.[108]

Sürgünlerin gönderildikleri yerde sürekli yaşamaları gerekiyordu, ama devlet buna ek olarak görevlilerin geçici olmasını amaçladıkları göç

106 İsmet Binarkvd. (ed.), *12 Numaralı Mühimme Defteri 978-979/1570-72*, 3 cilt (Ankara, 1996), no. 705, l. cilt, s. 428'deki transkripsiyon.

107 Ronald Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640* (New York, 1993), s. 175-82, 188-91.

108 Barkan, "Sürgünler;" Şenol Çelik, "Türk Fethi Sonrasında Kıbrıs Adasına Yönelik İskân Çalışmaları," *Kaf Dağının Ötesine Varmak: Festschrift in Honor of Günay Kut. Essays Presented by Her Colleagues and Students*, ed. Zehra Toska, *Journal of Turkish Studies* 27, 1-3 (Cambridge, Mass., 2003), cilt 1, s. 263-304.

emirleri de veriyordu. Osmanlı hükümdarları gerek askeri seferler gerekse örgütsel açıdan savaşa oldukça benzeyen büyük cami inşaatı projeleri için çok sayıda zanaatkâra ihtiyaç duyarlardı. Seferdeki birliklerin kunduracı, demirci, terzi ve diğer birçok zanaatkârın hizmetlerine ihtiyacı vardı, çünkü Osmanlı askeri politikasının bir ilkesi olarak komutanlar cepheye giden askerlerin, kolayca münakaşalara ve suça karışabilecekleri kent pazar ve dükkânlarında görünmelerini asgariye indirmeye çalışırlardı. Devlet genelde yerel loncaların işbirliğine itimat ederdi; büyük ihtimal loncalar hizmet verecek zanaatkârları bizzat seçer ve bu kişilerin ordu kampında tezgâh açmadan önce gerek duyacakları parayı toplarlardı. Loncalar ayrıca sefere katılan zanaatkârların ailelerine ya da en azından aileyi geçindiren kişinin günlük katkısı olmadan yaşayamayacaklara para yardımı da yapmış olmalıdır. Ancak bu işlemlerin ayrıntılarını hâlâ bilemiyoruz.[109]

Doğrudan padişahlara hizmet vermeye giden uzman zanaatkârların geçici göçlerine ilişkin elimizde biraz bilgi vardır. Mesela, Süleymaniye'nin inşası ve 16. yüzyılda has bahçelerdeki kasırları yapan daha mütevazı inşaat alanları da göçlere neden olmuştu. Bazen işe alınan zanaatkârlar başkente kendi başlarına giderlerdi; özelikle, mesleği itibariyle gezici inşaat işçisi olanlar, herhalde özel anlaşmalara dayanıyorlardı. Ancak, devlet idaresi, toplanan zanaatkârlardan çoğunun kaçabileceğini düşünüyorsa, bunlar İstanbul'a muhafızla gönderilirlerdi. Gayrimüslimlerden cizye ödeme belgelerini teslim etmeleri istenebiliyordu, çünkü bunların durdurulup, kendilerinden ikinci bir kez ödeme talep edilmesi tehlikesini göze almayacakları düşünülüyordu. İşçiler kente geldikten sonra yalnızca ara sıra çalışmaları gerektiğini anlamış ve bazıları özel kişiler için de çalışmış olabilirler. Ancak, devlet yönetiminin işçiye ihtiyacı olduğunda, vezirlerin bile kendi inşaat projelerini durdurmaları gerekebiliyordu. Gene de eğer kimi "geçici" işçiler, özel sektörle ilişki kurmayı başarırlarsa, İstanbul'a sürekli yerleşebiliyorlardı; merkezi yönetimin sıkı kontrol altındaki inşaat projeleri, bu şekilde dolaylı da olsa, belli miktarda gönüllü göçü teşvik etmiş olmalıdır.

109 Gilles Veinstein, "Du marche urbain au marche du camp: l'institution ottomane des orducu," *Melanges Professeur Robert Mantran, ed. Abdeljelil Temimi* (Zaghouan, 1988); s. 299-327.

Osmanlı köylülerinin ilke olarak, padişahın onları sürgün etmesi ya da kendilerinin yerel idarecilerden ayrılma izni almaları dışında, köylerinde oturmaları, toprağı işlemeleri ve vergilerini ödemeleri gerekiyordu. Ancak birçok sipahi ve zaim sık sık sefere çıktıklarından, ortada olmadıkları için, çok sayıda köylü izin almadan köylerinden ayrılırdı. Eğer bunlar bir kente yerleşirlerse, tımar, zeamet ve has ya da vakıf yöneticileri onları bulup, yerel kadı mahkemesinden geri dönmelerini talep edebilirlerdi. Ancak soyadı olmadığından, kimlik tespiti her zaman kolay bir iş değildi ve eski bir köylü artık zaman aşımına girecek kadar uzun bir süredir kentte yaşadığına ilişkin tanık gösterebilirdi.[110] Yönetici bazı durumlarda ek bir vergi alarak, göçmeni olduğu yerde bırakmayı tercih edebiliyordu.

Bazı durumlarda hayatta kalabilmek için göç gerekliydi, çünkü 15. ve 16. yüzyıllar koşullarında dağlık bölgeler ve adalar genelde nüfuslarını besleyecek kadar yiyecek üretemiyorlardı.[111] Bunun sonucu, gençler her bahar iş aramak için buraları terk ediyorlardı; bazıları sonbaharda dönüyor, bazıları ise birkaç yıl, hatta belki tüm çalışma hayatları boyunca memleketten uzakta kalıyordu. Bu ikinci durumun sonunda, bazı göçmenler kendi köylerine dönüyor ama diğerleri ailelerini de iş buldukları yere aldırarak, köylerinden temelli ayrılıyorlardı. Kimi kalıcı göçmenler yerel kadınlarla evleniyor ve hızla, içine girdikleri toplumun bir parçası oluyorlardı.

Osmanlıda iş arama saikiyle gerçekleşen göçler konusunda, bugün Arnavutluk'u oluşturan bölgelerle ilgili elimizde görece çok belge vardır. Ekonomik gereksinimlere ek olarak, bu bölgede sosyo-politik faktörler de dışarıya göçü teşvik ediyordu. Bazı durumlarda kendi toplumlarındaki kan davaları insanları göçe sevk ediyordu. Ayrıca, daha 1400'lerin ortalarında, Osmanlıların Konstantinopolis'i fethinden önce ve özellikle de İskender Bey/Gjerj Kastrioti'nin ölümünden ve onun Fatih Sultan Mehmed'in yönetimine isyanının akamete uğramasından (1468) sonra, bazı köylüler topluca göç ederek, Sicilya ve güney İtalya'da Arnavutça konuşan köyler oluşturdular. İtalya'nın güneyinde veba salgınları nedeniyle çok geniş arazi-

110 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 268.
111 Braudel, *La Mediterranee*, cilt 1, s. 39-41.

ler atıl kalmıştı ve bu nedenle yerel beyler yeni gelenleri kabule istekliydiler. Dini farklılıklar henüz göçmenlerin güney İtalya toplumuna dahil olmasına bir engel oluşturmuyordu, çünkü Arnavutlar İslamı ancak 17. yüzyılda benimsemişlerdi.[112]

1400 ve 1500'lerde başka Arnavutlar Venedik'e göç etti ve birçoğu limanın içinde ve civarında iş buldu. Bu kentte halktan kişiler çoğu kez *scuole* diye bilinen, dini ve hayırsever kurumlarda bir araya gelirlerdi ve Arnavutlar da çok geçmeden böyle bir örgüt kurmak için başvuruda bulundular. Venedik yetkilileri bir süre iki fikir arasında kararsız kaldılar; Senyörlük, göçmenleri mümkün olduğunca çabuk entegre etmek istiyordu ama bunların bireyler ya da aileler olarak mı, yoksa ortak dili ve kültürel geçmişi olan bir grup olarak mı entegre edileceklerine karar vermekte zorlanıyordu. Senyörlük sonunda bu ikinci alternatifi tercih ettiğinden, Arnavutlara *scuole* izni verildi; bu bina çok değişmiş olsa da, bugün bile ayaktadır.[113]

16. yüzyılda, Arnavutluk eyaletleri Osmanlı İmparatorluğu'na güçlü biçimde entegre olduktan sonra, kimi Arnavutların padişahın izniyle Venedik hizmetinde paralı asker oldukları anlaşılmaktadır.[114] Ancak, artık çoğunluğu İstanbul'a göç ediyordu. 1500'lerin sonlarında yeniçeriler ve Osmanlı başkenti civarındaki diğer bahçe ve bağ sahipleri onları hasattan önce meyveleri korumak ve muhtemelen bu kadar meşru olmayan başka amaçlar için tutuyorlardı. Ne de olsa bu dönemde yeniçerilerin iş kurarken zorbaca yöntemlere başvurmaları olağandı ve geçimleri işverenlerinin iyi niyetine bağlı yabancılar olarak, göçmen korumalar şiddet söz konusu olduğunda yararlı yardımcılar olmalıydılar.

Arnavut göçlerinde normalde özel ayrıcalıkları bulunmayan genç erkekler söz konusuyken, Bizans topraklarından İtalya'ya gerçekleşen diğer göçler çoğu kez bir seçkinler meselesiydi. Bizans İmparatorluğu daha 14. yüzyılda sürekli daralmaya başlamıştı ve eğer Timur'un işgali ile I. Bayezid'in (hd. 1389-1402) düşüşü söz konusu olmasaydı, Osmanlı orduları

112 Alain Ducellier vd., *Les chemins de l'exil: Bouleversements de l'Est europeen et migrations vers l'Œst a la fin du Moyen Âge* (Paris, 1992), s. 400-5.
113 Age, s. 143-220.
114 Suraiya Faroqhi, "The Venetian Presence in the Ottoman Empire," *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu İnan (Cambridge, yeniden basım 1987) içinde, s. 311-44, s. 321-2'de.

muhtemelen kenti yarım yüzyıl önce fethedeceklerdi. Yeni düzende işlerin sınırlı olabileceğini ve daha düşük bir toplumsal statüye sahip olacaklarını fark eden kimi Bizanslı bilim insanları göç ettiler ve kendilerine İtalya'da öğretmenlik işleri buldular. Artık kamu hizmetlilerinde çoğu kez hümanist bir eğitime gerek duyulduğundan, İtalyan kentleri onları işe almaya hazır, hatta bazen fazla istekliydiler. Birçok durumda bu eğitim, belli düzeyde klasik Yunanca bilgisi ile eğitimli İtalyanların artık daha ziyade orijinalinden okumak istedikleri eski Yunan yazınına ilişkin Bizans metin geleneğiyle aşinalık kurmayı da kapsıyordu. Bizans soylularından bazıları da göç ettiler ya da en azından göçü düşünüyorlardı. Örneğin, Konstantinopolis'in fethinden kısa bir süre sonra Fatih Sultan Mehmed'in emriyle öldürülen Lukas Notaras daha önce hem Venedik hem de Ceneviz vatandaşlığı almıştı. Onun kadın akrabalarından Anna Notara gerçekten de Venedik'e ulaştı ve orada büyük serveti sayesinde sanat eserlerine hamilik yaptı, yerel Ortodoks Hıristiyan toplumunun en önemli şahsiyetlerinden biri oldu.[115]

İmparatorluğun kıyılarında göçler: Sınır toplumları, sınırı geçenler

Sınır bölgelerindeki göçler özel bir vakaydı. Feodal vergilerin ağır olduğu bazı yerlerde, Osmanlı egemenliği ya vergiler ve angarya hizmeti daha düşük olduğundan ya da padişahın ordusunda görev yaparak, çiftçiliğe ek bir gelir sağlandığından, Balkan köylüleri için çekiciydi. Özellikle Macaristan'da, Macar beyleri ve Osmanlı tımar sahiplerinin müşterek hâkimiyet kurdukları Habsburg-Osmanlı sınırına yakın bölgelerde, köylülerin iki tarafa da vergi vermesi gerekiyordu.[116] Osmanlı yetkililerinin, Macar beylerinin Habsburg bölgesinde yaşamalarına rağmen mahkeme kurmak için köylere görevli gönderdikleri ve böylece Osmanlı tarafının, varsa bile çok az Müslüman bulunan bu bölgelerde idari masraflarını asgariye indirdikleri için böylesi bir düzenlemeyi kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Ancak, kuşkusuz bu durum köylüleri çift vergili bölgeleri terk etmeye yöneltiyordu ve Macaristan'da serflik sistemi baskın olduğundan, bunlardan bazıları

115 Deno John Geanakoplos, *Byzantine East & Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance; Studies in Ecclesiastical and Cultural History* (New York ve Evanston, Ill., 1966), s. 112-24.
116 Géza Dávid ve Pal Fodor, "Hungarian Studies in Ottoman History, *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, ed. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Leiden, 2002) içinde, s. 305-49, s. 320'de.

muhtemelen sınırdan uzak Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi. Ancak bu kaçakların sayısı ve kimlikleri konusunda fazla bir şey söyleyemiyoruz.

Daha iyi bir yaşam peşindeki gençler yalnızca kara sınırlarını değil, modern İtalya'yı oluşturan prensliklerle Fransa'yı Osmanlı topraklarından ayıran Adriyatik ile batı Akdeniz'i de geçiyorlardı. Göçmenlerin çoğu Osmanlı topraklarına tutsak olarak gelmiş olmalıdır, ama gönüllü gelişlere de rastlanıyordu, çünkü Kuzey Afrika ya da İstanbul'da toplumsal statüde yukarıya tırmanmanın önündeki engeller, erken modern Avrupa'nın –eğer başarılı olunursa- önemli bir yere gelmenin birkaç kuşak aldığı, hiyerarşik katmanlı toplumlarındaki engeller göre daha azdı.[117] İspanyol yönetiminden hoşnutsuzluk da, örneğin güney İtalya'dan Osmanlı tarafına geçişi teşvik edebiliyordu. Örneğin siyasi yazar ve felsefeci Tommaso Campanella'nın İspanyol egemenliğine karşı başarısız isyanındaki yoldaşlarından biri İstanbul'a sığınmıştı.[118] *Mi faccio turco* ("Türk olacağım," diğer bir ifadeyle Müslüman olacağım) bazen sadece bir kızgınlık ifadesiydi ama belli durumlarda konuşmacı bu niyetini gerçekleştiriyordu; Osmanlı topraklarına göçen ve Müslüman olan çok sayıda İtalyan papaz ve keşişine bile rastlıyoruz.[119]

Hareketli bir yaşam arayan genç insanlar için bir diğer seçenek padişahın sınır muhafızlarına katılmaktı. Bu durumda Müslüman olmak bile gerekmiyordu, çünkü martolos diye bilinen bir savaş birimi Hıristiyanlardan oluşuyordu.[120] Bu tür gayrinizami askerler ya hiç para almıyor ya da çok küçük bir maaşla çalışıyor ve ganimet umuduyla hizmet veriyorlardı. Düzensiz askerler özellikle de yüksek rütbeli subayları yakalamayı başardıklarında, tutsak fidyeleri genelde büyük tutarlara ulaşıyordu ve ayrıca sığır hırsızlığı ek bir gelir kaynağı oluşturuyordu.[121] Sürekli hareket gerektiren sınırdaki bu düzensiz askerlik, bir Balkan köylüsünün durağan yaşamından hoşlanmayan genç erkeklere çekici gelmiş olabilir.

Düzensiz askerlerin yanı sıra, yeniçeriler de baskınlar düzenleyerek, Osmanlıya tabi bir bölge olan Tuna'nın kuzeyindeki Eflak'tan esirler

117 Bennassar ve Bennnassar, *Les chretiens d'Allah*, s. 437-93.
118 Jean Delumeau, *Le mystere Campanella* (Paris, 2008), s. 111.
119 Salzmann, "A Travelogue Manque?", s. 149-72.
120 Robert Anhegger, "Martoloslar hakkında," *Türkiyat Mecmuası* 7-8, 1 (1940-2), 282-320.
121 Dávid ve Fodor, *Ransom Slavery*, s. xiii-xxii.

alırlardı. Savaş zamanlarında yöre prensleri padişahın düşmanlarıyla ittifak oluşturdukları için, uyruklarını Osmanlı akıncıları açısından meşru hedef haline getirirlerdi. Ama barış yapıldıktan sonra bu prensler bir kez daha Osmanlı hükümdarına haraç öderlerdi ve uyruklarının köleleştirilmesi için hukuki bir dayanak kalmazdı. Ne var ki sınır bölgelerinde baskınlar çok yaygındı ve bu daha düşük bir düzeyde de olsa, barış zamanlarında bile sürerdi.

16. yüzyılın ikinci yarısında Adriyatik sahilindeki, erişimi imkânsız Senj Kalesi (Osmanlıcada Seng; İtalyancada Segna) bir Habsburg arşidükünün desteklediği akıncı bir sınır örgütünün merkeziydi.[122] Kendilerine verdikleri adla Uskoklar sözde Osmanlı yönetiminden kaçan kişilerdi, ama aslında birçoğu yaşama Venedik, hatta Habsburg tebaası olarak başlamıştı. Bu sınır akıncıları Venedik ve Osmanlı gemilerine karşı saldırılarını, "düşman" (yani, Osmanlı padişahı) ile ticaret yapan ya da onun korumasını kabul eden herkese saldıracakları iddiasıyla meşrulaştırıyorlardı. Onların iddiasına göre, bu kişiler Hıristiyan bile olsalar, başlarına geleni hak ediyorlardı, çünkü dinlerinin ilkelerini çiğnemişlerdi.

İnsan kaçırmak Uskok korsanlığının bir parçasıydı ama onların neden oldukları göç çoğu kez geçiciydi, çünkü normalde esirlerini fidye için tutar ya da değiş tokuş ederlerdi. Ancak, Osmanlı dünyasından gelip satılacak kadar şanssız olan tutsaklar hayatlarını Hıristiyan güçlerin hizmetinde kalyon kölesi olarak geçirebilir ve böylece bir diğer zoraki göçmen kategorisi oluştururlardı. Son olarak, burada tartışılan dönemden hemen sonra gerçekleşen bir göç hareketi bu korsan topluluğunun yaşamına son verdi. Adriyatik'te Osmanlı tacirlerinin korunmasını sağlamak için İstanbul'un yoğun baskısı altındaki Venedik Cumhuriyeti, 1615-17'de, Uskokların hamisi olan arşidüke savaş açtı. Çatışma Habsburglar'ın korsanları Senj'ten uzaklaştırıp, karadaki sınır bölgelerine yerleştirmeleriyle sona erdi.

Osmanlı topraklarına akınlar düzenleyerek, "sıradan" köylü ve kentlilerin kaçmasına yol açan, sınırda yaşayan diğer bir grup, aralarında Polonya-Litvanya Birliği'nden hoşnutsuz soylular ile serflikten kaçan eski

122 Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic* (Ithaca, N.Y. ve Londra, 1992), s. 52, 101-2, 175-236.

köylülerin de bulunduğu Kazaklardı.[123] Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Kazaklar, balıkçılık ve hayvancılık yapar, korsanlıkla da ek gelir sağlarlardı. Kazaklar sık sık Anadolu kıyılarındaki kentlere saldırır, yakalandıklarında köle yapılırlardı; 16. yüzyılda Bursa'nın varlıklı sakinlerine hizmet eden ve Rus denilenlerin birçoğu herhalde onlardı.[124] Arıcak Kazak saldırıları, burada ele alınan dönemin bitmesinin hemen ardından, 17. yüzyıl başlarında zirveye ulaştı.

Göçebeler ve yerleşik nüfuslar

Göçebeler, motivasyonları Osmanlı idaresinin siyasi kaygılarıyla fazla ilgisi olmayan, sürekli hareket halindeki insanların bir diğer örneğiydi. Bu nedenle 16. yüzyıla gelindiğinde merkezi hükümet göçebelere kuşkuyla bakıyor ve kesinlikle yerleşik insanları tercih ediyordu. Aslında Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde birkaç padişahın ve onların baş hizmetkârlarının göçebe dünyasıyla yakın ilişkileri olmuş olabilir; kimi bilim insanları bir Osmanlı kabilesinin varlığı tezini bile öne sürmüşlerdir.[125] Ne var ki, 1300'lerden günümüze çok az belge kaldığı ve padişahların faaliyetlerini kaydeden tüm vakanüvisler eserlerini çok daha sonra, 15. yüzyıl sonları ile 16. yüzyıl başlarında yazdıkları için, bu konuda sağlam bilgi edinmek imkânsızdır.

13. yüzyıl için, Anadolu'dan Balkanlar'a göçebe göçüne ilişkin elimizde bazı kanıtlar vardır. Daha önce karşılaştığımız, 1530 yılı dolaylarından kalma icmal defterlerinden göründüğü gibi, daha sonraki dönemde bu tür göç sürdü. Bugün doğu Bulgaristan'ı oluşturan bölgelerde nüfus azdı ve büyük bir kısmı, Osmanlı ordusuna hizmet borçlu göçebeler olan yörüklerden oluşuyordu.[126] 15. yüzyılda yörükler çoğu kez orduda da görev yaparlardı. Artık yeniden kurgulamamız olanaksız bir biçimde, erken bir tarihte aşiret yapılarını yitirmişlerdi –ya da en azından kayıt memurları bunu iddia ediyorlardı. Bu göçebeler bunun yerine ocak diye bilinen gruplar oluşturdular. Belli sayıda erkek, padişahın ordusunda savaşırken, aktif

123 Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): an Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (Leiden, 2000), s. 129; Linda Gordon, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine* (Albany, N.Y., 1983), s. 42-3.
124 Sahillioğlu, "Slaves."
125 Rudi Paul Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia* (Bloomington, Ind., 1983), s. 33-5.
126 Tayyip Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan* (İstanbul, 1957), s. 29-38.

hizmette olmayan ocak üyeleri seferdeki ocak üyelerinin tedarikini sağlamakla yükümlüydüler. Devletin yörük hizmetlerinden yararlanmaya devam etmesini sağlamak için, görevliler bu insanları yerleşik hayata geçmekten vazgeçiriyorlardı; dolayısıyla bunlara karşı takınılan tutum, diğer göçebelere yönelik yaklaşımın tam tersiydi.[127]

Osmanlı idaresinin düşünüş biçiminde, Balkan yörükleri vergi ödeyen nüfus ile ordunun ve idarenin vergi tahsil eden mensupları arasında bir kategori oluşturuyordu. Kimi göçebelerin Balkanlar'a kendi istekleriyle değil, sürgün olarak gelmelerine rağmen, bu ayrıcalıklı konum gene de geçerliydi. Ancak, 16. yüzyılda devlet yörüklerin askeri faaliyetlerini aşamalı olarak azalttı, ama bu göçebeler hâlâ Balkan madenlerinin yakınlarında koruma görevi yapıyor ve Osmanlı idaresinin talep ettiği malları naklediyorlardı.

Özel konumdaki bir diğer göçebe grup, çoğunlukla Kırım'da ve Karadeniz'in kuzeyindeki otlaklarda yaşayan, ama oldukça erken bir dönemde şimdiki Bulgaristan'a da göç eden Tatarlardı.[128] Kırım Tatarları, Cengiz Han soyundan geldiklerini iddia eden kendi hanedanları Giraylar tarafından yönetilirlerdi. Nogaylar gibi kimi göçebe konfederasyonları kuramsal olarak hanlara tabiydi, ama uygulamada her zaman onlara itaat etmezlerdi. Daha önce gördüğümüz gibi, Osmanlı padişahları kendilerine tabi beyliklerde vergi mükelleflerinin sayılmasını emretmemişlerdi. Bu nedenle yalnızca, Osmanlıların Tatarların faaliyetleri üstünde bir derece denetim sağlamak üzere oluşturdukları Kefe/Feodosia Sancağı'ndaki insanların sayıları ve vergi kategorileri hakkında bilgimiz vardır.[129] Bu sancağın merkezi aynı adlı kentti; kentte 1520 ve 1542'de 16 binin üstünde vergi mükellefi nüfus yaşıyordu ama bu erkeklerin ne kadarının fiilen hane reisi olduğu açık değildir.

Osmanlı bakış açısından Tatarlar Balkan seferlerinde ve bazen padişahların İran'a karşı savaşlarında değerli yardımcılardı.[130] Tatarların en değerli yönleri hareketlilikleriydi. Düzenli ordunun dışında tutulan Tatarlar çoğu zaman, görevi sivil nüfusa akınlar düzenleyip, köyleri ve kentleri

127 Age, s. 49.
128 Stephane Yerasimos, "Les deportes et leur statut dans l'Empire ottoman (XVe-XVIe siecles)," s. 520-1.
129 Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe, 1475-1600* (Ankara, 2000), s. 232.
130 Carl Mex Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus* (Londra ve New York, 1972), s. 57.

ateşe vererek ve çok sayıda insanı esir alarak düşmanın düzenini bozmak olan öncü birlikleri oluştururlardı. Köle avcılığı savaşla sınırlı değildi, barış dönemlerinde de gerçekleştirilirdi. Polonya-Litvanya Birliği ve Rus çarlarıyla olan uzun ve iyi belirlenmemiş sınırlarda, esir almak hayvan yetiştiriciliğine ek olarak önemli bir gelir kaynağıydı. Samsun gibi Karadeniz kıyısındaki kentlere ait bazı gümrük kayıtları günümüze ulaşmıştır ve bunlarda İstanbul ve ötesindeki köle pazarlarına gitmek üzere Osmanlı ülkesine getirilen tutsaklara ilişkin bilgiler vardır.[131]

Göçebe nüfusu incelemeye çalışan araştırmacılar bir zamanlar Osmanlı kâtiplerinin önüne çıkanlara benzer zorluklarla karşılaşırlar, çünkü göçebeleri ve hayvanlarını saymak çok zordur. Görevliler genelde bu insanları cemaat denilen küçük birimler halinde kaydederlerdi; cemaat, aynı zamanda dini ya da göçebe olmayan etnik gruplar, hatta yerleşik yarıcı köleler gibi, kimi yasal engelleri paylaşan insanlar için de kullanılan kapsayıcı bir terimdi. Belki de Osmanlı öncesi dönemde var olan ve boy diye bilinen daha büyük kabile birimleri, 1500'lerde fazla bir pratik önem taşımıyordu ya da idarenin onları yok saymak için kendi nedenleri vardı.[132] Bazen sicillerde yalnızca belli bir bölgenin göçebe nüfusları kaydedilmiştir; diğer durumlarda onları, gerçek yaşamda oldukları gibi, köy nüfusuyla karışık halde buluruz.

16. yüzyıldaki nüfus artışı muhtemelen kimi göçebeleri yerleşik hayata zorlamıştı; tahrirler, daha önceki bir dönemin cemaatleri sonraki defterlerde sıradan köyler olarak yer aldığında, bu süreci yansıtırlar. Ancak, hangi göçebelerin gerçekten yerleşik hayata geçtiklerini ve hangilerinin salt mali idarenin işine öyle geldiği için köylü gibi gösterildiklerini söylemek zordur; ne de olsa köylüler, göçebelerin muaf olduğu bir dizi vergiyle yükümlüydüler. Ayrıca, yağmurlu tarımın –gerektiğinde– her yerde mümkün olduğu Anadolu'da göçebelikten köy yaşamına geçmek ve gerekirse yeniden göçebeliğe dönmek çok zor değildi.[133]

Birçok köylünün belli miktarda koyunu vardı ve tahrirler sıkça belli köylerin boş ya da az nüfuslu meralar üstündeki haklarını kayıt altına

131 Faroqhi, *Towns and Townsmen*, s. 89-90.
132 Faruk Sümer, *Oğuzlar, (Türkmenler), Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, 3. Baskı (İstanbul, 1980).
133 Xavier de Planhol, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne* (Paris, 1958), s. 115-18.

alırlardı. Ayrıca, birçok Anadolu köylüsü yazları koyunlarını otlatmak için ana yerleşimden uzaktaki yaylalara çıkardı. Bu toprakların bazıları belli bir yöreye aitti ve yalnızca yöre sakinlerinin kullanımına ayrılmıştı, ama bazen de birkaç köy aynı otlağa çıkardı. Bazı durumlarda göçebeler ve yerleşik halk aynı yaylayı sırayla kullanabiliyorlardı. Buna ilaveten, Anadolu'nun Akdeniz ve Ege sahillerinin bazı kesimlerinde göç, otlatma ve hayvancılıkla hiç ilgisi olmayan bazı nedenlerle de sık rastlanılan bir olguydu; Büyük ve Küçük Menderes vadileri de dahil birçok alan, sıtmanın yaygın olduğu yaz mevsiminde olanağı olan herkes tarafından terk edilirdi. Korsan saldırıları, yazları sahil düzlüklerinde zaman geçirmenin tehlikesini daha da artırırdı. Bütün bu faaliyetler yerleşik köylü ve kentlilerin bile mutlaka yıl boyunca aynı yerde kalmadıkları, dolayısıyla yaşam tarzlarının göçebelerinkiyle bazı benzerlikler gösterdiği anlamına gelmektedir.

Öte yandan Çukurova gibi bazı bölgelerde göçebeler tarlaları eker, sonbaharda yayladan dönünce de hasadı toplarlardı. Kuşkusuz böyle bir düzenleme ancak söz konusu kabile birimlerinin her yıl aynı yerlere gitmesi durumunda mümkündü.[134] O sıralarda ekilen pamuğun kapsülü olgunlaştığında açılmazdı ve bu nedenle sahipleri ürünlerini hemen toplamasalar bile, ziyan riski çok azalırdı. Bunun sonucu bazı göçebeler pamuk yetiştirirlerdi ve "yarı-zamanlı" tarım acil geçim gereksinimlerini bile aşabilirdi; böylece yasal olarak cemaat diye sınıflandırılan insanların bazıları yaşamlarını kısmen ekim yaparak sağlarlardı. İlgilendikleri bölgeye büyük ölçüde yabancı olan tahrir memurları, büyük olasılıkla bu grupları köylü mü yoksa göçebe mi diye sınıflandıracakları konusunda güçlük çekmişlerdi. Ancak padişahın hizmetkârları kayıtlarını nerede yaparlarsa yapsınlar, yerel toplumun önemli bir niteliği olarak göçle karşılaşacakları kesindi.

Sonuç

1500'lerin başlarında Osmanlı topraklarında yerleşim yoğun değildi fakat yüzyılın sonunda nüfusta, bir dizi büyük kent ve tutarlı bir kentsel ağ yaratacak kadar büyük artış olmuştu. Gerek Fatih Sultan Meh-

134 Mustafa Soysal, Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüregir-Ebene (Erlangen, 1976).

med'in gerekse ondan hemen önce ve sonra gelen padişahların, görece insan azlığı sorunuyla, egemenliklerine istikrar kazandırmanın gözde bir aracı olarak zorunlu yerleşimi benimseyerek mücadele ettikleri anlaşılmaktadır.

Eğer erken dönem vergi sicillerinden edindiğimiz izlenim şu ya da bu ölçüde doğruysa, bu nüfus nakilleri genelde başarılıydı fakat Kıbrıs'ta 1570'lerde ve daha sonra gerçekleştirilmeye çalışılan yerleşim projesi başarısız olmuştur. Belki de Osmanlı egemenliğinin istikrar kazanması Anadolu'da gerçek bir köylü toplumunun gelişmesine olanak vermişti ve bu köylüler bir önceki dönemin göçebe ve yarı-göçebeleri kadar eşyalarını toplayıp, gitmeye eğilimli değildiler. Ekonomik fırsatlar da bunda bir rol oynamış olabilir. Daha önceki nakillerde sürgünler çoğunlukla İstanbul'a getirilmişti ve genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde ya da çevresinde iyi bir geçim sağlama ihtimali, uzun vadeli ekonomik bunalımı buraya sürülenlerce herhalde iyi bilinen bir ada olan Kıbrıs'ta aynı şeyi elde etme ihtimalinden muhtemelen daha yüksekti.[135] Son olarak, paralı asker isyanları ve Habsburglar ve Safevilere karşı uzun savaşlar, Kıbrıs'a yeni gelen sürgünleri denetlemeyi güçleştirmiş olmalıdır; isteksiz göçmenlerden birçoğu da herhalde bu fırsattan yararlanarak kaçmıştı.

Osmanlı idaresi aynı zamanda sürgün olmayan nüfusun yerinde oturmasını bekliyordu ve tımar, zeamet ve haslar ile vakıfların yöneticileri kaçanları izleyerek, kadı mahkemelerinden bu göçmenlerin dönüşü için emir çıkarttırabiliyorlardı. Ama bu durumda da açıklanan hedefler ile gerçek yaşam arasında ciddi bir uçurum vardı. Göçen köylüleri, özellikle de bunlar padişahın ordularına katıldılarsa, bulmak çoğu kez zordu. Ancak, salt dağlık bölgelere göçenleri bulmak bile hem vergi tahsildarları hem de çapulcu askerler için çok kolay değildi ve ulaşılması zor bir alanın, görece de olsa sağladığı koruma, bu insanların köylü olarak hayatlarına devam etmesine olanak sağlıyordu. Göçebeler üzerinde denetim kurmanın, toprağı işleyen kişilerden bile daha zor olduğunu dikkate alırsak, Osmanlı yönetiminin, çıkardığı tüm kurallara ve kanunlara rağmen, yerel nüfus üstünde uygulayabildiği kontrolü abartmamış oluruz.

135 Costantini, *Il sultano e l'isola contesa*, s. 138-9.

Köleler söz konusu olduğunda kontrol daha kolaydı, 1400'lerde ve 1500'lerin başlarında gerek Bursa gerekse İstanbul sakinlerinin anlaşıldığı kadarıyla önemli bir kesimi yeni Müslümanlar, hatta birçoğu eski kölelerdi. Eğer birincil ve ikincil kaynaklarımızın bize verdiği izlenim makul düzeyde doğruysa, o zaman en azından bu iki kent açısından, sonunda Müslümanlaştırılan ve yeni kültüre uyum sağlayan devasa bir tutsak girişinin yaşandığı fetih sonrası durum ile yerel unsurun çok daha önemli olduğu 1500'lerin sonundaki kentsel nüfus arasında ayrım yapmalıyız. Ancak bu fark önemli de olsa, abartılmamalıdır. Yetkililerin hiç hoşnut olmamasına rağmen İstanbul 16. yüzyılda ve daha sonra göçmenler için bir çekim merkezi olmayı sürdürdü. Öte yandan salgın hastalıkları ve sanayi öncesi büyük bir kentte yaşamın içerdiği diğer riskleri düşünürsek, ciddi bir göç almadan İstanbul 16. yüzyılda imparatorluğun en önemli kenti olmayı ve dönemimizin bitiminden sonra da uzun süre bu rolü oynamayı sürdürmeyi başaramazdı.

Çeviri: Zülal Kılıç

Gottfried Hagen

NİZAMIN BİLGİSİ, BİLGİNİN NİZAMI: DÜŞÜNSEL HAYAT

Filozof Kınalızade Ali (ö. 1572), "ruhun hastalıkları"nı ele alan bir listede, diğer kötülüklerle birlikte iki cehalet türüne yer verir: *cehl-i mürekkeb* ve cehaletlerinin farkında olan *cehl-i basit*. Cehaletinin farkında olmak her türlü bilgi arayışının başlangıcını teşkil ettiği için, *cehl-i basit*'in ayıplanmaması bile gerekir. Bu cehalet, insanoğlunun tüm hayvanlar içinde, konuşma kabiliyeti –ve dolayısıyla bilgiyi muhafaza ve nakletme yeteneği– sayesinde edindiği eşsiz konumunu teslim ederek tedavi edilebilir. Bununla birlikte, diğer tür cehalete, sağırları ve körleri iyileştiren Hz. İsa dahi çare olamaz. Bu tür bir şahısla karşılaşınca, bilge bir insanın başvurabileceği tek deva, bu kişide kesin kanıt arzusu uyandırmak amacıyla ona matematik öğretmek ve onu daha sonra, aynı arzuyla kendi başına müracaat edeceği diğer ilimlere yöneltmektir.[1]

Bu düşünceler, 16. yüzyıl Osmanlı toplumunun bilgiye verdiği değeri ortaya koyduğu gibi, ayrıca insanların bilgiyi hangi yolla edindiklerine işaret etmekte ve dolaylı olarak farklı bilgi türleri arasındaki araçsal ilişkilere atıfta bulunmaktadır. İmparatorluk öncesi dönemin dağınık ve heterojen ilk adımlarının ardından, İstanbul'un fethi ile 1500'lerin sonu arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni ve insicamlı bir bilgi üretim ve dağıtım sistemi ortaya çıkmıştır. Ele aldığımız dönemin sonlarına doğru, 1600 civarında, klasik İslam geleneğini tamamen kendine mal edip genişletmiş, iyice kökleşmiş bir bilgi kanonuyla karşılaşıyoruz. Bu Osmanlı bilgi kanonu, kendi başına klasik olarak adlandırılmayı kesinlikle hak ediyor, zira sistematik bir teşkilat ve iç düzen kazanmış ve aynı zamanda konusuna bir nizam empoze etmiştir. Nasıl Osmanlı dini mimarisi serbest bir yapı içinde gruplanmış zaviye-mescit düzenlemesinden Fatih ve Süleymaniye camilerinin tertibinde somutlaşmış katı bir yapı ve düzene sahip selatin camilerine doğru evrildiyse, Osmanlı düşünsel hayatı da derinlik ve gör-

1 Ali Çelebi Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, ed. Mustafa Koç (İstanbul, 2007), s. 176-9 [3. Basımda s. 170-173].

kemin yanı sıra devamlılık ve düzen kazanmıştır.[2] Bu bölümde, bu bilgi kanonunun daha belirgin yönlerini özetlemeye çalışacağız.

Sosyolojik olarak, burada inceleyeceğimiz bilgi sistemi ve bilgi üretimi Osmanlı hanedan ailesi ve yönetici seçkinler ile ilmiye sınıfının üst kademesinin etrafında dönmektedir. Yine de Osmanlı tarihçileri, "Osmanlı Devleti" olarak işaret edilen hanedan ile ailesine gereğinden fazla önem vermeye meyillidirler, oysa hanedanın erişim alanı sınırlıydı ve hayatın birçok katmanında varlık gösteremiyordu. Bununla birlikte, incelemeye çalıştığımız fikirleri belgeleyen yazılı kaynakların arka planı, dağıtımı ve muhafazası, "resmen onaylanmamış" bilginin hayatta kalma şansı çok düşük olduğundan bizi kaçınılmaz olarak mukayeseli bir dengesizliğe sevk etmektedir. Bundan dolayı, tarihçiler sıklıkla, günümüze ulaşan metinlerde ifade edilen bakış açısı ve dünya görüşünü her şeyden çok toplumsal statünün tayin ettiğini varsaymaktadırlar. Bununla birlikte, bu önyargı bir hayli sorunludur. Oysa düşünsel geleneklerin kendilerine has bir dinamizmi vardır ve modern öncesi dönemde düşünsel hayatla siyasi ideolojiler arasındaki bağlar devlete odaklanmış tarihçilerin kabul edebileceklerinden çok daha muğlaktır.

Bugün erişebildiğimiz Osmanlı bilgi sistemi, imparatorlukta var olan çoklu kültürel alt-sistemlerden sadece biridir ve Osmanlı düşünce tarihini ele alan iyi bir tasvirin toplumsal statü, dil, etnisite, din ve yer bakımından birbirinden farklı çok sayıda kesimin fikirlerine hitap etmesi gerekir.[3] Diğer taraftan bu alt-sistemlerin birbirlerinden ayrı bir şekilde var olduklarını iddia edecek değiliz –aslında, kural olanın çoklu etkileşimler olmuş olması gerekir. Basitçe ve pragmatik bir şekilde ifade edecek olursak, bu bölümün odak noktasını kaynakların erişebilirliği ve yazarın lengüistik ve kültürel uzmanlığı tayin etmiştir; mesela, yazarın Yunanca, Ermenice veya Slav dillerindeki metinleri incelemesi mümkün olmamıştır. Benzer şekilde, coğrafi olarak büyük oranda İstanbul üzerine odaklanacağız; İstanbul ele aldığımız dönemde, Suriye, Mısır ve Orta Asya'daki büyük İslami

2 Howard Crane, "The Ottoman Sultan's Mosques: Icons of Imperial Legitimacy," *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order* içinde, ed. Irene Bierman, Donald Preziosi ve Rifa'at A. Abou-el-Haj (New Rochelle, N.Y., 1991), s. 173-227; Gülru Necipoğlu, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation," *Muqarnas* 3 (1985), 92-117.

3 Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Londra, 2000), s. 7 ve devamı.

ilim merkezlerine kıyasla periferik bir konumdan kendi hükümranlık alanında bir çekim merkezi haline gelmiştir.

Bilginin Sistematikleştirilmesi

Tarihçi Aşıkpaşazade'nin çizdiği romantikleştirilmiş ümmi I. Osman portresinin aksine, "klasik dönem," yazılı kaynakların bolluğuyla övünüyordu, zira Osmanlı seçkinleri sistematik biçimde kitap topluyor ve en güzel örneklere çok büyük değer veriyorlardı. II. Mehmed'in, Hıristiyan ve İslam dünyasının dillerinde kitaplar ihtiva eden kütüphanesi büyük ilgi uyandırıyordu. Ancak, kitap toplayanlar saraydan ibaret değildi. Ulemadan Müeyyedzade'nin 1516'da vefat etmesinin ardından, varisleri onun 7.000 ciltlik kütüphanesini dağıtmış fakat I. Selim, saray arşivindeki bir listede belgelendiği üzere, kitapların geri toplanmasını emretmişti. Memluk İmparatorluğu'nun fethinden sonra Osmanlı askerleri ve uleması önemli sayıda kitabı Kahire'den İstanbul'a getirmişlerdi.[4] II. Bayezid, daha 1502'de saray kütüphanesinin bağımsız ve sistematik bir kataloğunu hazırlatmıştı; 340 varaka ulaşan bu kataloğa göre kütüphane 5.700 cilt içinde 7.200 farklı kitap içeriyordu.[5] İsmail Erünsal'ın keşfettiği, 16. yüzyıl ortalarının İstanbul vakıflarına ait bir sicil, medrese talebeleri ile diğer insanların kullanabildiği çok sayıda kütüphanenin varlığını ortaya koymaktadır.

Ünlü Osmanlı fakihi Taşköprüzade Ahmed (ö. 1561), *Miftâhü's Sa'âde ve Misbâhû's Siyâde* adlı tezkiresini Arapça kaleme almıştır. Bu eser, İstanbul seçkinlerinin, o dönem tedavülde olan bu yeni bilgi zenginliğiyle, bu bilgiyi bir sıra ve nizama sokup, kimi kısımları kanonlaştırıp kimi kısımları dışarıda bırakarak başa çıkma arzusunun en görünür ifadesidir. Eserin mukaddimesinde, ilim tahsilinin etiği ve erdemleri ile eğitim sürecinde müderrislerle talebeler arasındaki ilişkilere dair sistematik bir tartışma vardır. Hem Taşköprüzade hem de babasının eserini, *Mevzuatu'l-Ulum* adıyla genişleterek Türkçeye tercüme eden oğlu Kemalüddin Mehmed (ö. 1621) Osmanlı ilmiye sınıfına mensup olduklarından, bu metinler Osmanlı

4 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları. VII dizi (Ankara, 2008), s. 128; Barbara Flemming, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks," *Studies in Memory of Gaston Wiet* içinde, ed. Myriam Rosen-Ayalon (Kudüs, 1977), s. 249-60.
5 İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, s. 460-5.

medrese sistemindeki insanlar için mesleki ahlak kuralları vazifesi görüyordu. Bu dönemde medrese sistemi etkinlik kazanıyordu ve buralardaki üstat-öğrenci ilişkileri en azından kısmen, yeni serpilmeye başlayan Osmanlı tarikatlarında şeyh ile müritler arasındaki katı hiyerarşiden ilham alarak şekilleniyordu. Bununla birlikte, bu eserin esas kısmı, medreselerin ihtisaslaşmış müfredatını fazlasıyla aşmış olan bilimleri sistemleştirmektedir. Gayet felsefi bir yöntemle kendi kategorilerini oluşturan Taşköprüzade ortaçağdaki seleflerinden ayrılmakta ve İbn-i Sina'nın formüle ettiği Aristotelesçi kavramlara dayanmaktadır.[6]

Buna göre her şey dört farklı düzeyde varlık sürer: yazıda [*kitabet*], sözlü ifadede [*ibarat*], zihinde [*aḏhan*] ve madde halinde [*a'yan*, Yunanca *ousia* kavramının tercümesi olarak]. Öncekiler her zaman sonrakilerin vasıtasıdır, zira yazı kelimelere işaret ederken, onlar zihinde var olana ve madde halinde var olana işaret ederler. Madde halinde mevcudiyetin gerçek, orijinal mevcudiyet olduğu da açıktır. Zihindeki mevcudiyetin ise gerçek mi mecazi mi olduğu hususunda ihtilaf vardır. Yani ilk iki düzey kesinlikle semboliktir. Öyleyse, bu düzeylerden ilk üçü kesinlikle araçsaldır. Maddelere ilişkin ilimler ya uygulamalıdır [*ameli*] ki bu, kendi kendilerinden başka bir şey elde etmeyi amaçladıkları anlamına gelir ya da teoriktirler [*nazari*] ki bu, kendi kendilerini elde etmeyi amaçladıkları anlamına gelir. Bunların her ikisinde de, ihtilaf ya fıkıh üzerine (ki bunlar fıkhi ilimlerdir) ya da aklın icabına göre (bu da felsefedir [*el-'ilm el-hikemi*]) kurulmuşlardır.[7]

Bunu müteakip, Taşköprüzade tezkiresini, ilk üçü ortaçağ Batı eğitiminin *trivium* [belâgat, gramer ve mantıktan oluşan giriş dersi –ç.n.] kavramıyla benzerlikler taşıyan yedi kısma ayırır: (1) hüsn-ü hat gibi yazmayla ilgili ilimler; (2) gramer ve şiir gibi söze dair ilimler; (3) başta mantık olmak üzere akli ilimler. Bununla birlikte, bir sonraki grup beşeri bilimleri bir sonraki düzeyle, yani hukukla birleştirir: (4) matematik ve tıbbı içeren tabii ve gizli/hafi ilimler; (5) pratik felsefe ve (6) fıkhi ilimler. Bu ilk altı kısım, ruhun arınmasını ve manevi bilgiyi en geniş anlamda ele alan yedinci ve son bölümden

6 Bkz. S. van den Bergh, art. "'ayn," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ. (Leiden, 1960-2006), 1. Cilt, s. 784-5.

7 Ahmed b. Mustafa Taşköprüzade, *Miftâhü's Sa'âde ve Misbâhü's Siyâde*, 3 cilt. (Kahire, 1968), I. Cilt, s. 74.

ayrıdır. Ayrı bir önsöz, bu son bölümün ilmin nihai gayesi, yani diğer ilimlerin bir anahtar vaat ettiği dünyevi kaygılardan kurtulmak olduğunu açıklığa kavuşturur. Her bölüm, her biri belli bir ilime hasredilmiş çok sayıda alt bölümden meydana gelir. İlk beş kısım son kısma nazaran çok daha kısadır; bunlar tartışma konusu ettikleri bilim dalının temel mülahazalarını kısaca ele alır ve bunu ilgili konular hakkında yazılmış temel kitaplarla ilgili bir liste izler. Dolayısıyla söz konusu eser bir tezkire olduğu kadar bir kaynakçadır da. Bununla birlikte, son bölümde müellifin alana dair sarsılmaz, yetkin bir özet sunma arzusu kaynakça düşüncesini bütünüyle gölgede bırakır.

Bariz tasavvufi arka planı dışında, Taşköprüzade'nin tasnifi, ilmiyenin her şeyi öğretmekten ziyade, ilmin tüm sahalarını kontrol etme iddiasını temsil etmektedir. Belli ilimler için sadece belli bir derecede izin verilirken, başka bazı ilimlerin, şeriata göre, tabiatları icabı yasak olduğu düşünülüyordu; müellifimiz bu meselede, meslektaşı meşhur ve tartışmalı fıkıhçı Birgivi Mehmed b. Pir Ali (ö. 1573) ve ayrıca aynı dönemde yazılmış *Neta'icü'l-fünun* adlı tezkirenin yazarı Nev'i ile hemfikirdir.[8] Bu yazarların bakış açısına göre, bilginin kıymeti esasında ancak yazılı biçimde anlaşılır ve bilgi ilmi otoriteyle geçerlilik kazanır ki bu, ilmiyeden olmayanların bu kanona erişimine ancak sınırlı bir imkân tanır. Bu yazarlar, ayrıca, okurlarına her hangi bir bilginin *sub specie aeternitatis* hükmüne tabi olduğunu hatırlatırlar; yani, insanlar herhangi bir bilgiye, müstakbel kurtuluşlarına yapacağı potansiyel katkısına göre değer vermelidir. Bu, aslında dini olmayan ve genellikle medrese müfredatında yer almayan alanlar için bile geçerlidir.

Osmanlı düşünsel tarihinin teoloji, felsefe, hukuk, doğa bilimleri, tıp, tarih ve siyasi düşünce gibi iç içe geçmiş tüm kollarını kapsayan bir dökümünü çıkarmak bu bölümün kapasitesini aşar. Osmanlı dönemindeki bilimin çok dilliliği uzun bir süredir modern araştırmacıların önündeki ciddi engellerden biri olmuştur.[9] Buna ilaveten, modern Batılı ve Türk

8 Jan Schmidt, "The Occult Sciences and Their Importance in Ottoman Culture," *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2004), 219-54 s. 220'de; Bernd Radtke, "Birgivīs Ṭarīqa Muḥammadīya. Einige Bemerkungen und Überlegungen," *Journal of Turkish Studies* 26, 2 (2002), 159-74.

9 Ihsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluşu Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi," *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 3 (2003), 151-84 arası s. 175'te; Gottfried Hagen, "Arabic in the Ottoman Empire," *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics*, ed. Kees Versteegh (Leiden, 2005), s. 501-5.

önyargılar Osmanlı bilgi ve bilgi üretimi tarihine seçmeci ve heterojen yaklaşımlara yol açmış ve bu yüzden tarihçiler farklı alt-alanlar arasında mevcut felsefi ve epistemolojik bağlantılar üzerinde ancak son zamanlarda kafa yormaya başlamışlardır. Bununla birlikte, kimi yazarlara göre, varlığın ve ilahi olanın anlaşılmasında ve fikirlerin ifade edilmesinde kullanılan müşterek dil üzerinde yoğunlaşılan bizatihi bu epistemolojik birliktir ve bu, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki felsefi ve bilimsel düşüncenin en temel niteliğidir.[10]

Daha geniş bir manada, burada inceleyeceğimiz fikirler insanın fiziki dünyayla karşılaşmasından ve fiziki dünyanın iç hareket şeklini anlama arzusundan; başta eşitliksizlik üzerine kurulu sosyal düzenlerde yaşama tecrübesi olmak üzere toplum içinde yaşama deneyiminden; uzam ve mekânın idrakinden ve bireysel ve kolektif olarak çoklu doğrusal veya döngüsel biçimlerde tecrübe edilen zamana maruz kalmaktan kaynaklanmaktadır. Daha genel bir ifadeyle, bu temaları "tarih," "bilim" ve "coğrafya" başlıkları altında özetleyebilirdik, ancak bu modern terimler akademik söylemler tarafından şekillendirilmiş belli bir ilgi ve epistemolojiyi ima etmektedir ve bu gerçek içinde, modern öncesi veya erken modern bir toplumun, içinde aşkın bir anlam bulma arzusuyla dünyasını, kendisine özgün bir şekilde keşfetme tarzını bastırma ve anlaşılmaz bir hale sokma potansiyeli barındırmaktadır. Dini pratikler ve doktrin bu bölümün kapsamı dışında olmakla birlikte, insan tecrübesini düzenleyen ve tasdik eden yorumlayıcı bir sistem olarak din analizimizin tam merkezinde yer alacaktır.

Ansiklopedi olarak kozmografya

Fiziki dünyanın incelenmesi de, dönemin ruhuyla uyumlu bir şekilde, temel bilgileri kapsamlı ve ulaşılabilir bir şekilde icmal etmesi amaçlanan kendi ansiklopedilerinin oluşmasına yol açtı. Bunlardan biri İslam dünyasında "*Aca'ib'ul mahlûkât*" olarak tanınmış ve Türkçede bazen "*Aca'ibname*" şeklinde sadeleştirilmiştir. Modern bilim adamları, evrenin ve dünyanın tasviri bu külliyat içinde mühim bir yer işgal ettiği için, bu

10 İhsan Fazlıoğlu, "Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Seyir Defteri (Bir Ön Söz)," *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler, Problemler, Teklifler* içinde, ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar ve Mustafa Sinanoğlu (İstanbul, 2007), s. 159-95 arası s. 175'te.

türü kozmografya olarak adlandıra gelmişlerdir. Kolaylık olması açısından bu terimi kullanmaya devam edeceğiz.

Bu alanda, Zekeriya el-Kazvini'nin (ö. 1283) iki kısımdan oluşan *Aca'ib'ül mahlûkât* ve *Âsârü'l-bilâd* isimli eseri merkezi bir konuma sahiptir; eserin ilk cildi tabiata, ikincisi ise coğrafyaya hasredilmiştir. El-Kazvini'nin eserleri, 1419 civarında kaleme alınan ve yanlış bir şekilde İbnü'l-Verdi'ye atfedilen ve az önce bahsi geçen kitaplardan çok daha fazla rağbet gören *Haridat-ül Acaib* adlı eser ve birkaç başka kitapla birlikte kendilerine Osmanlı topraklarında çok sayıda okur bulmuştur.[11] Taşköprüzade bu eserlerin ahlak vazedici yönüne özel bir ilgi duyuyordu; Yaratıcı Allah'ın kadir-i mutlak olduğunu görünür âlemin olguları üzerinde tefekkür ederek teyit eden rehber ilke altında doğa tarihinin tam gözlemi ile coğrafi *mirabilia* (harikalar) seçkisini birleştiriyordu.[12] Yazar, keşfi amaçlayan yaklaşımı çerçevesinde, antik Yunan bilim geleneklerine dayanan katı rasyonalizmi; gökkuşakları, şimşekler veya gelgitler gibi doğal olayları ele alırken Kur'an ve hadis gibi dini otoritelere yaslanan İslami kozmolojiyle yan yana koyuyordu. Anton Heinen, *tefekkür* ve *tezekkür* kavramlarını fiziki dünya hakkında bilgi üretmenin birbirini tamamlayan iki prensibi olarak tanımlamıştır.[13] El-Kazvini'nin musahhih ve haleflerinin çoğu bu iki farklı yaklaşım arasında gidip gelmişlerdir. Bilhassa, *Haridat-ül Acaib*, Kazvini'nin benimsediği eleştirel gözlemi terk ederek, onun yerine her türlü dini efsaneyi tercih etmiş ve bu durum söz konusu eseri, Taşköprüzade ve dünya tarihine yazdığı coğrafi mukaddimeyi büyük oranda bu kaynağa dayandıran müverrih Mustafa Âli'nin de içinde bulunduğu Osmanlılar arasında son derece popüler bir hale getirmiştir.[14]

11 Rudolf Sellheim, *Materialien zur arabischen Literaturgeschichte, vol. 1: Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland* (Wiesbaden, 1976), s. 176-86.

12 Taşköprüzade, *Miftāḥ el-sa'āda ve miṣbāḥ el-siyāda*, 1. Cilt, s. 385; Syrinx von Hees, *Enzyklopädie als Spiegel des Weltbildes. Qazwinis Wunder der Schöpfung - eine Naturkunde des 13. Jahrhunderts* (Wiesbaden, 2002); Syrinx von Hees, 'Al-Qazwīnī's 'Ajā'ib al-makhlūqāt: An Encyclopaedia of Natural History?' *Organizing Knowledge: Encyclopedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, ed. Gerhard Endress (Leiden, 2006), s. 171-86.

13 Anton M. Heinen, *Islamic Cosmology: A Study of as-Suyūṭī's al-Hay'a as-sanīya fī l-hay'a as-sunnīya, with Critical Edition, Translation, and Commentary* (Beyrut ve Wiesbaden, 1982); Anton M. Heinen, "Tafakkur and Muslim Science," *Journal of Turkish Studies* 18 (1994), 103-10.

14 Taşköprüzade, *Miftāḥ al-sa'āda wa miṣbāḥ al-siyāda*, 1. Cilt, s. 385; Jan Schmidt, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Muṣṭafā 'Ālī of Gallipoli's Künhü l-aḫbār* (Leiden, 1991), s. 29.

1300'lerin sonlarından itibaren, bazı Osmanlılar bu klasikleri Arapça ve Farsça olarak okumakla yetinmeyip, tercümelerini de yaptılar; bunlar genellikle, burada tartışma konusu edilen eserlerden birinin az çok serbest uyarlamalarıydı. 17. yüzyılda bile, Sürurî'nin Kanuni'nin oğlu Şehzade Mustafa'nın lalasıyken başladığı Kazvini tercümesi tamamlanmaya değer görülmüştü.[15]

II. Mehmed döneminde, Kazvini'nin ilk mütercimlerinden biri olarak bilinen, önde gelen mutasavvıf ve âlim Yazıcıoğlu Ahmed Bircan, takipçilerine yaratılış, kâinat ve özellikle de zamanın çok yaklaşan sonu hakkındaki temel bilgileri aktarmak için çerçeve olarak kozmografya kitabını kullanmıştı. Eseri *Dürr-i Meknun* nihayetinde, yaratılışın amacı ile bu dünyanın faniliğini anlatan didaktik bir eserdir. Ancak, eser Allah'ın gazabına uğrayarak yok olmuş yerler hakkında bir bölüm de ihtiva etmektedir ve tüm bunların gayesi, çağın yozlaşması hakkındaki şikâyetlerin döneme ait başka metinlerde de geleneksel bir tema haline geldiği göz önüne alınırsa, güzel ahlak telkin etmektir.[16]

Diğer tarafta, 1600 civarında Mehmed Aşık (ö. 1596) *Menazirü'l-avalim* adlı eserinde okurlarını tamamen ters bir istikamete sevk etmektedir. *Menazirü'l-avalim*, ilmi otoriteyi edebi tutkuyla birleştirmesi yönüyle de dönemin tipik bir örneğiydi. Kuşkusuz, söz konusu müellif geçimini Osmanlı ileri gelenlerinin maiyetinde yer yer idari görevler üstlenerek sağlıyordu fakat ana toplumsal sermayesi seyahatleri sırasında edindiği tecrübeleriyle derin ilmiydi. Görüldüğü kadarıyla, Kafkaslar'daki esareti ve cüretkâr firarı hakkındaki bir rivayet, ünlü seyyah yazar Evliya Çelebi'nin yakın dostu ve ilk selefi olarak bir kariyere başlamasına vesile olmuştu ki Evliya, Mehmed Aşık'ın çalışmasından yer yer intihal yapmakta tereddüt etmemişti. Bu eseri, bir türün zirvesi ve nihai sonucu olması sıfatıyla, Osmanlıların bilgiyi örgütleme, yapılandırma ve sınıflandırma eğiliminin bir örneği olarak kullanabiliriz ve aynı eser, inceleme konusu dönemin kanonlaşmış ve kanonlaşmamış bilgi alanları açısından da bir kılavuz vazifesi görebilir.

15 Feray Coşkun, "A Medieval Islamic Cosmography in an Ottoman Context: A Study of Mahmud el-Hatib's Translation of the *Kharidat al-'Aja'ib*," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi (2007); Günay Kut, "Türk Edebiyatında Acâibü'l-mahlükât Tercümeleri Üzerine," *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler* (İstanbul, 1985), s. 183-93.

16 Ahmet Bican Yazıcıoğlu, „Dürr-i Meknûn," *Dürr-i Meknûn: Kritische Edition mit Kommentar* içinde, ed. Laban Kaptein (Asch, 2007), 12. Bölüm.

Kozmografyanın ilk kaygısı, evrenin yapısını tespit etmektir. Osmanlılar, başta çeşitli tasavvuf geleneklerinden kaynaklananlar olmak üzere farklı kozmolojilere aşinaydılar.[17] Çoğu kez, bunlardan en önemli ikisinin yan yana izah edildiğine tanık oluruz, bunlar modern akıl açısından birbirlerini dışlar gibi görünmektedir. İslami kozmolojinin kutsal otoriteleri Allah'ın tahtı ve kürsüsünün en tepede bulunduğu ve yedi kat cennetin yedi derece cehennemi aksettirdiği son derece sembolik bir düzen vazeden bir yaratılış anlatısının özünü teşkil edecek esasları ortaya koymuşlardır. Bu evrenin sakinleri melekler, şeytanlar ve cinlerdir ve kozmograflar bu varlıkların nitelik ve hiyerarşilerini ayrıntılı bir şekilde ele alır. Kendisi okyanustan (*bahr-i muhit*) çıkan dev bir balığın üstünde duran bir boğanın sırtında duran melek, tüm kâinatı yerli yerinde tutmaktadır.[18]

Bir taraftan bahsi geçen bu dünya imgesiyle, "Kırk Soru Kitabı" olarak bilinen ve hayli geniş bir çevre tarafından okunan soru-cevaplı dini kitaplar gibi ilk birkaç sorusu esas itibariyle yaratılış ve kâinatın yapısını ele alan "popüler" (yani bilimsel olmayan) eserlerde karşılaşıyoruz.[19] Diğer taraftan, bu "popüler" dindarlığın belli bir sınıf veya eğitim düzeyiyle bağlantılı olmadığı barizdi, zira ulema da bunun sembolik önemini takdir ediyordu ve bu yüzden çoğu insan buna neredeyse tartışılmaz gözüyle bakıyordu. Dört unsurun küreleri, bu "üst âlemleri" (*avalim-i ulviyye*) "aşağı alem"den (*alem-i sufli*) yani insan duyularının algılayabildiği fiziki evrenden ayırıyordu: Mehmet Aşık yeryüzünün düz olduğuna dair fikirler rivayet eder ve kozmografya kitaplarında sık sık bahr-i muhitin kuşattığı dairesel bir yeryüzü resmeden haritalarla karşılaşırız; bahr-i muhit ise, yazarların bazen yakınlarına Kuran'da bahsi geçen "Ab-ı Hayat" çeşmesini yerleştirdikleri Kaf Dağı tarafından muhasara edilmiştir.[20] Bununla birlikte kozmograflar, pratik amaçlar uğruna, geçmişi Batlamyus'a kadar uzanan jeosantrik (yer merkezli) modelin basitleştirilmiş bir versiyonunu kullanmışlardır: ayı, güneşi, bilinen beş gezegeni ve son olarak sabit yıldızları

17 Ahmet T. Karamustafa, "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans," *The History of Cartography*, 2. Cilt, 1. Kitap: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* içinde, ed. John B. Harley ve David Woodward (Chicago, 1992), s. 209-27.

18 Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, 3. Bas. (İstanbul, 2007), s. 81, 83.

19 Joachim Hein, *Das Buch der vierzig Fragen: eine Sammlung koranischer Geschichten* (Leiden, 1960).

20 Harley ve Woodward, *The History of Cartography*, 2. Cilt, 1. Kitap.

taşıyan iç içe geçmiş bir dizi eş merkezli kürenin ortasında yer alan küresel bir dünya. Diğer hepsini çevreleyen dış bir küre, bunların tamamını, farklı hızlarda olsa da, harekete geçirir. Ay küresinin altında, dört unsurun küreleri yer alır: ateş, hava, su ve en sonda merkezde, yarısından fazlası suyla kaplanmış bir halde en ağır unsur olan toprak.

Astronomi

Mehmed Aşık'ın kâinatı tasvir ederken ortaya koyduğu astronomi bilgisi çok sınırlıdır. Birkaç ilim sahasında, halkın tahayyülü Osmanlı seçkinlerinin erişimindeki son gelişmeleri yansıtan bilgi düzeyinden esaslı bir şekilde farklılık gösteriyordu. Astronomi, matematikle birlikte, medrese müfredatının mutat bir kısmını teşkil eden birkaç fen biliminden biri olduğu için, "ulema" ile "halk" arasındaki uyuşmazlık çok daha belirgin bir hal alıyordu.[21]

İslam dünyasındaki astronomik araştırma ve gözlem geleneği büyük ölçüde, Abbasi Halifeliği ve bilhassa Halife el-Memun aracılığıyla, bir tür kurucu metin olarak Batlamyus'un *Kitab ül-Macisti* (*Almagest*) adlı eserine uzanır. Ancak, İslami astronomideki en önemli ilerlemelerin bazıları, Cengiz Han'dan itibaren hâkimiyetleri altındaki tüm ülkelerdeki gökbilimcileri yanlarına çekerek konuya faal bir ilgi gösteren Moğollar sayesinde meydana gelmiştir. Cengiz Han'ın torunu Hülagu (ö. 1265) Tebriz yakınlarında, Çinli gökbilimcilerin yanı sıra Batılı kaynakları da işe dahil eden "pan-Avrasyacı bir girişim" olarak "çoğu kez İslami rasathanelerin zirvesi gözüyle bakılan" Merâga Rasathanesini kurdu.[22] Benzer bir kozmopolit astronomi kurumu, diğer "gelecek bilimi uzmanlarının" yanı başında, Çin'deki Moğol (Yuan) sarayında faaliyet gösteriyordu. Timurlular döneminde en önde gelen kurum Timur'un torunlarından Uluğ Bey'in (ö. 1449) kurduğu Semerkant Rasathanesiydi. Bursa kökenli bir âlim ve matematikçi olan Kadızade Rumi'nin çalışma mekânı da burasıydı. Kadızade Rumi'nin bir şerh yazdığı El-Çağmini'nin eseri Osmanlı topraklarında en yaygın kullanılan astronomi eserlerinden biri haline gelmişti.[23] Kadızade'nin tedrisinden geçenlerden Ali Kuşçu (ö. 1474) Uluğ Bey'in suikasta

21 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul, 1997), s. 189-329, 333-462.
22 Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (Cambridge, 2001), s. 163.
23 Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğ., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (İstanbul, 1997), s. 8-20.

kurban gitmesinin ardından ilkönce Akkoyunlulara sığınmış; daha sonra II. Mehmed kendisini çok yüksek bir maaşla İstanbul'a getirtmiş, burada Ayasofya Medresesinde ders vermiştir.[24] Hem Ali Kuşçu'nun hem de Kadızade Rumi'nin torunu olan Mirim Çelebi (ö. 1525) dedelerinin eserlerine başka şerhler yazmış ve ayrıca, güneş saatleri gibi astronomi aletlerine ve diğer uygulamalara dair literatüre katkıda bulunmuştur.[25]

Gün içinde ve ay ve güneş yılları döngüsü boyunca vakitlerin tespitinin, dini vecibelerin yerine getirilmesi açısından doğrudan pratik bir önemi vardı.[26] Osmanlı döneminde birçok camide *muvakkithane* denilen özel bir daire vardı ve *muvakkitler* eğitimlerini genellikle medreselerde alıyorlardı. Vakit yöneticileri olarak astronomlar da her türlü –ekonomik, askeri, dini ve manevi– faaliyetin uygun başlangıç ve bitiş anını tayin ediyorlardı.[27] Ancak, Osmanlı Devleti gibi bir tarım imparatorluğunun gelirleri hasat döngüsüne bağlı olduğu için, vakit tespiti özellikle yöneticiler açısından vazgeçilmezdi. Deneyimli kişiler astronomik gözlemlerin değerini takdir ediyorlardı, çünkü bunları yapanlar tarım kaynaklarının idaresine yardımcı olan takvimler ve cetveller hazırlıyorlardı. Yine de, Allsen'in sözleriyle, buna ilaveten, "vakit tespitinin daima ritüel ve kozmolojik anlamları vardı. Herhangi bir astronomik düzensizlik, güneş veya ay tutulması gibi kozmik bir olayın vaktinin yanlış hesaplanması imparatorun kozmozla bağlantısını ve dolayısıyla hükmetme meşruiyet ve yetkisini zaafa uğratıyordu."[28]

Osmanlıların ilgisinin Moğollarınkinden esaslı bir farklılık göstermediğini varsaymak mümkündür; diğer bir deyişle, astronominin nihai amacı, kelimenin en geniş anlamıyla her zaman için astrolojiydi (*ahkamü'n-nücum*). Belli müellifler bir hükümdarın sarayında bir müneccim tutması gerektiğini dahi iddia ediyorlardı.[29] Taşköprüzade, matematik

24 24 A. Adnan Adıvar, "ʿAlī al-Kushdji," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. Bas., 1. Cilt, s. 393.

25 Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar, "The Sources and Early Works of Ottoman Science," *The Turks* içinde, 3. Cilt: *The Ottomans*, ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay (Ankara, 2002), s. 756-75 arası s. 762'de.

26 David A. King, *In Synchrony with the Heavens: Studies in Astronomical Timekeeping and Instrumentation in Medieval Islamic Civilization*, 2 cilt. (Leiden ve Boston, 2004).

27 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 175.

28 A.g.e.

29 Sâlim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," *Belleten* 70, 257 (2006), 167-272 arası s. 186'da.

bilimlerinin bir parçası olan (min füruü'r-riyazi) astronomi ile "tabiatın kılavuzluğu altında" (bi-delaletü't-tabi'a) çalışan astroloji arasındaki ayrımı vurgulamıştır. Dolayısıyla, müellif burada, bir tarafta yıldızlar arasındaki bağlantının diğer tarafta bunların etkide bulunduğu karasal olay ve süreçlerin tamamının fiziki dünyanın daha büyük yapısının bir parçası olduğunu vurguluyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, Taşköprüzade, her şeyden evvel kadir-i mutlak Allah inancını tehlikeye atar gibi görünen astrolojiye yönelik geleneksel sert fıkhi eleştirilerden çok fazla endişe duymuyordu. Bu bağlamda, ilk takvimlerden birinin İdris Peygamber'in astrolojiden yararlandığını iddia ettiğini belirtmekte yarar vardır. Bu beyanı, kesinlikle bir meşrulaştırma iddiası olarak yorumlamalıyız.[30]

Yıldızların tesirine olan inanç her yerde karşımıza çıkmaktadır. Mesela, büyük tarihçi Mustafa Âli (ö. 1600) kendi dünya tarihine yazdığı mukaddimede burçların rahme düşme anındaki konumunun çocuğun kaderini nasıl tayin ettiğini açıklar.[31] Çarpıcı olan, yazarın teolojik açıdan doğru ifadeyi kullanmak, yani yıldızların ancak her şeye kadir Allah'ın iradesini yansıttığını belirtmek zahmetine girmemesidir. Mustafa Âli 1568'de iki kez kendi yıldız falına baktırmış; müneccime, gönderildiği askeri seferin sonucunu sormuştu.[32] Bununla birlikte, "yıldızların hükmü" herkesten çok bizzat sultan için önem arz ediyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, başta Yazıcı Salih'in 1408'te yazılan ve *Melhame* olarak da bilinen *Şemsiye*'si olmak üzere popüler birkaç sürekli yıllık vardı. Kâtipler, nazım olarak yazılmış bu risaleyi çoğu kez mesnevi türünde istinsah etmişlerdir; Mevlevi Dervişi İbrahim Cevri 1635-36'da güncellenmiş bir sürümünü tertip etmiştir.[33] II. Bayezid döneminde, çok sayıda gökbilimci Osmanlı sarayına akın etmiş ve padişaha toplamda 30 kadar eser ithaf etmişlerdir.[34] Tarihi kesin olmamakla birlikte 1495 sonra-

30 Taşköprüzade, *Miftāḥ al-sa'āda wa miṣbāḥ al-siyāda*, 1. Cilt, s. 359.; Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler* (İstanbul, 1961).

31 Schmidt, *Pure Water*, s. 120, *Künhü'l-Ahbar*'a atıfla, 1. Cilt, s. 21.

32 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986), s. 48.

33 Barbara Flemming, "Prognostika und Geschichte," *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara, 1988), 2. Cilt, s. 745-51 arası s.747'de.

34 İhsanoğlu ve diğ. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, s. 112.

sına atfedilen bir defter, hazine-i hümayundan maaş alanlar arasında altı müneccime yer verir.[35] Osmanlı hanedanının herhangi bir mensubuna ithaf içeren Osmanlı dönemine ait astronomi eserlerinin neredeyse yarısı II. Bayezid'e ithaf edilmiştir.

Padişahların, her yıl için astronomik cetveller ve kehanetler hazırlamakla görevli müneccimbaşılığı ilk ne zaman tesis ettiklerini bilmiyoruz; son dönemlere ait kaynaklar birbirinden farklı listeler sunmaktadır ve başka ilave bir belge de gün yüzüne çıkmamıştır. Müneccimbaşılık ancak, astronominin yanı sıra coğrafya alanında da üretken bir müellif olan Mustafa b. Ali el-Muvakkit (ö.1571) zamanında saray hiyerarşisinde sağlam bir yer edinmiştir.[36] Baş astronom/astrologlar saraya verdikleri hizmete ilaveten, çoğu kez ilmiyede ve başka yerlerde de bir görev üstleniyorlardı. Temel vazifeleri, nevruzda padişaha takdim edilecek, her münferit gün için ilgili tahminler ihtiva eden yıllık bir takvim hazırlamaktı.[37] Çeşitli türde kehanetlerin yanı sıra önemli olaylara ilişkin cetveller ve notlar içeren bu takvimlerden çok sayıda örnek günümüze ulaşmıştır.[38] Padişahlar ve devlet ricali herhangi önemli bir eylemden önce zayiçe hazırlanmasını talep ederlerdi. Mesela, Tursun Bey Rumeli Hisarı'nın inşaatına (1452) başlanacak saatin müneccimlerin yardımıyla seçildiğini nakleder ki bu beyan, bir Osmanlı hükümdarının maiyetinde bu tür bir uzman bulunduğuna dair en erken tarihli kanıttır.[39]

Bu işte kullanılan aletler ile vakit tespiti hakkındaki özel risaleler ve genel ders kitapları Osmanlı astronomlarının düşünsel üretiminin önemli bir kısmını teşkil eder. Ancak, işlerinin en önemli kısmı, daha sonraki hesaplamalar için temel vazifesi görecek gözleme dayalı astronomik cetvellerin *(zîc)* hazırlanmasıydı.[40] Teleskoplar henüz kullanımda değilken, ölçümlerin ve gözlemlerin kalitesini artırmanın yalnızca tek bir yolu vardı: gözlem aletinin büyüklüğünü artırmak. Bunu en göz alıcı biçimde yapan,

35 Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," s. 183.
36 İhsanoğlu ve diğ., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, s. 161-79.
37 Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," s. 194.
38 A.g.e., s. 208-24.
39 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum (İstanbul, 1977), s. 44; Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," s. 170.
40 D. A. King ve J. Samsó, "zīdj," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 11. Cilt, s. 496-508.

Semerkant'ta bu astronomik faaliyetin büyümesini sağlayan Uluğ Bey'dir. Birkaç kat yükseklikteki duvar kadranının kalıntılarını Semerkant'ta bugün bile görmek mümkündür. Dolayısıyla, astronomi, sultanların himayesine layık bir konu haline gelmişti; zira hem aletler hem de bilimsel eğitim alanında ciddi yatırımlar gerektiriyordu. Merâga ve Semerkant'taki rasathanelerde üretilen temel astronomik cetvellerin, bu çalışmaları himaye eden sultanların isimlerini taşıması bir rastlantı değildir: sırasıyla *Zic-i İlhani* ve *Zic-i Sultani* veya *Zic-i Uluğ Bey*. Dolayısıyla, II. Mehmed'in Ali Kuşçu'yu himaye etmesi ve II. Bayezid katında devam eden ilgi Osmanlı sarayını doğrudan bu saltanat geleneğinin içine yerleştirmektedir.

Bununla birlikte, yıldızlar için harcamaya istekli olduğu tüm paraya rağmen, II. Mehmed'in, Timurluların geleneğini takip ederek adını taşıyacak bir *Zic-i Osmani* hazırlatmak için kendi rasathanesini tesis etmeyi planladığına dair hiçbir kanıt yoktur. Bu tür bir teşebbüs ancak, dönemin sonuna doğru, Sultan III. Murad döneminde vuku bulmuştur. Bu girişimin öncüsü tüm Osmanlı gökbilimcilerinin muhtemelen en önemli ismi olan Takiyüddin'di. Şam'da dünyaya gelen Takiyüddin, her ne kadar özellikle astronomi ve matematik üzerinde yoğunlaşmış olsa da kariyerine ilmiyede başlamış; evvela Kahire'de çalışmış, 1570'ten sonra da İstanbul'da görev yapmıştı. Gelecekte şeyhülislamlığa yükselecek olan padişahın nüfuzlu hacesi Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö. 1599) koruması altında, 1571'de müneccimbaşı tayin edildi. III. Murad yeni bir rasathane kurmaya ve bunun tüm maliyetini karşılamaya razı oldu; Takiyüddin'in kendisine de iyi bir maaş ve ayrıca, gelirini ikame edecek bir tımar vaat edildi. 1574'te rasathanenin ilk kısımları faaliyete başladı ve 1577'ye kadar, yeni binalar ve gözlem aletleri eklendi.

Bir rasat kuyusuna dair çelişkili rivayetler bulunmakla birlikte, minyatürlerde çemberi andıran devasa ahşap bir küre görünmektedir; bu, Takiyüddin'in hakkında birkaç risale yazdığı mekanik saatlerden yararlanan ileri vakit tespit imkânlarının desteğiyle daha gelişmiş bir rasathane kurmayı hedefleyen iddialı bir programa işaret etmektedir. Bilim adamları, Takiyüddin ile Tycho Brahe'nin rasathanelerinin aşağı yukarı aynı sırada çok benzer aletler kullandıklarına işaret etmektedirler. Hatta İstanbul'daki rasathaneyi gösteren minyatürlerin birinde Batıya ait bir dünya küresi

açık bir biçimde görülmektedir ki bu, Osmanlı ve Avrupalı bilim çevreleri arasındaki karşılıklı bağlantıyı gösterir.[41] Ne var ki bu girişimin ömrü kısa olmuştur: 1580'de bir askeri bölük tesisleri öylesine yerle bir etmiştir ki sonraki dönemlere ait kaynaklar rasathanenin mevkiini bile kesin olarak göstermekten aciz kalmıştır.

İslam dünyasındaki bu son büyük astronomik girişimin bu akıbete mahkûm edilmesinin kesin nedenini tam olarak bilmiyoruz. Resmi fetva ise, astronomi ve astrolojinin aleyhinde birtakım teolojik sakıncaların yanı sıra bu uğraşların imparatorluğa verebileceği zarara yer vermektedir; siyaset tarihçileri dönemin şeyhülislamı ile Takiyüddin'in güçlü hamisi Hoca Sadeddin Efendi arasındaki iç kavgaya işaret ederken, bilim tarihçileri Takiyüddin'in 1577'deki kuyruklu yıldızı yanlış yorumlamasının girişimin meşruiyetini ortadan kaldırdığına değinirler.[42] Bu mesele açısından temel kaynak konumundaki manzum vakayinamede, Takiyüddin'in, Uluğ Bey zicinin revizyonunun artık tamama erdiğini ileri sürerek, bu yıkıma rıza gösterdiği iddiasıyla karşılıyoruz. Müneccimimiz beş yıl sonra İstanbul'da hayata gözlerini yummuştur.

Müslüman (ve Çinli) gökbilimcilerin, mükemmel rasat tesislerine ve mağrur matematik modelleme geleneğine rağmen, neden güneş merkezli (heliosantrik) bir sistem geliştiremedikleri veya Copernicus'un bunu başarmasının ardından bu sistemi neden hızla benimseyemedikleri hakkında bilim tarihçileri tarafından çok şey yazılmıştır. Bilim adamları, temel bir etken olarak objektif araştırmaları destekleyen bir çerçeve olarak bilimsel kurumların yokluğunu öne sürmüşlerdir.[43] Bununla birlikte, çoğu tartışmacı, güneş merkezli sistemin ancak Kepler'in buluşlarıyla inandırıcılık kazandığı ve o zaman dahi Avrupa'da kök salmasının bir yüzyıl

41 Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4. bas. (İstanbul, 1988), s. 99-109, bilhassa Sevim Tekeli'nin ilave notları; Avner Ben-Zaken, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660* (Baltimore, 2010).
42 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory* (Ankara, 1960); İhsanoğlu ve diğ., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, s. 199-210; Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," s. 242; D. King, "Takiyüddin," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 10. Cilt, s. 132-3.
43 Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, 2. bas. (Cambridge ve New York, 2003).

daha sürdüğü gerçeğini göz ardı etmektedir. Takiyüddin'in rasathanesinin yıkılmasını İslam ve bilimin uyuşmaz olduğu tezinin "kanıtı" olarak değerlendiren diğer izahlar ise az çok üstü örtük biçimde, kültürcü argümanlara yaslanmıştır.[44] Ne var ki bu şekilde ortaya konduğunda, sorunun kaynağı, itici gücünü esas itibariyle münferit münevverlerin oluşturduğu, aydınlanmış bir geleceğe doğru giden bir ilerleme anlatısı yaratma çabasındaki eski moda bilim tarihi ekolünden kaynaklanmaktadır. Ya da Avrupa'da vuku bulanı, dünya ölçeğinde ele alındığında, her ne kadar başarılı olsa da, bir anomali olarak değil de bir model olarak gördüğünden, soru en azından tamamen Avrupa merkezlidir. Bizim sunumumuz bunun tartışmaya açık bir konu olduğunu ileri sürmektedir: Osmanlıların astronomiye ilgisi, (göreceğimiz üzere) diğer tüm bilim dallarında olduğu gibi, kesin surette insan merkezliydi ve pratik uygulamalara dönüktü ve 1600'larda kullanımda olan tablolar ve modeller bu amaca yeterince hizmet ediyordu.

Evrensel Coğrafya

Bilginin nizamları aracılığıyla kılavuzumuza, büyük bir kısmı coğrafyaya hasredilmiş olan Mehmed Aşık'ın *Menazirü'l-Avalim* adlı eserine geri dönüyoruz. Daha önce bahsedildiği üzere, diğer modellere yapılan atıflara rağmen, kozmografyacılar pratik meselelerde genellikle, küresel bir yeryüzü içeren Batlamyusçu modeli esas alıyorlardı ve Mehmed Aşık bu hususta bir istisna değildi. Adı geçen müellife ve onun ortaçağdaki seleflerine göre bu küresel yeryüzünün bir yarısı, bir okyanusla kuşatılmış karadan müteşekkildi ve okyanus karaya Baltık Denizi'nden Akdeniz ve Hint Okyanusu'na uzanan yedi büyük denizle nüfuz ediyordu. Bu yarıkürenin güney yarısı iskân edilemeyecek, hatta bilinemeyecek kadar sıcaktı ve tasvir için coğrafyacının elinde geriye sadece "mamur çeyrek" (*el-rub el-ma'mur*) kalıyordu. Antik Yunan modellerini esas alan –oysaki genellikle yalnızca Batlamyus'a itibar ediyorlardı– Müslüman coğrafyacılar kuzey yarımkürenin yüzeyini, en uzun günün süresiyle birbirinden ayrılan ve *iklim* denilen paralel enlem bölgele-

44 Cemil Aydın, "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey," *Multicultural Science in the Ottoman Empire* içinde, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaidis (Turnhout, 2003), s. 201-16.

rine bölüyorlardı.[45] Bunun sonucunda ortaya çıkan yedi iklim, kabaca, çoğu kez ekvator olduğu varsayılan mamur dünyanın güney sınırından kuzey ucuna kadar uzanan bölgeyi kaplıyordu. Bu her yere nüfuz eden birbiriyle-ilişkili nizamlar nosyonunun bir başka tezahürü, sözü edilen yedi iklimin yalnızca flora, fauna ve kültürde, sadece farklı iklim koşullarından dolayı değil herhangi bir gökcismiyle özdeşliklerinden dolayı da farklılıklara yol açmasıydı; coğrafyacılar ve onların okurları görünüşe göre ilgilerini yedi iklimin özgün nitelikleri ve etkileri üzerinde yoğunlaştırıyorlardı.[46] Burada yine, genel denge tercihinin tipik bir özelliği olarak, orta iklimin, hem koşulları hem de üzerinde meskûn insanlarda hasıl ettiği niteliklerden dolayı en iyisi olduğu düşünülüyordu. Aynı şekilde, yedi iklim dünyaya ilişkin herhangi bir tasvir açısından pekâlâ temel örgütleyici ilke vazifesi görebiliyordu ve Mehmed Aşık'ın *Menazirü'l Avalim*'de yaptığı gibi, çok çeşitli metinlerin yazarları iklimleri bu şekilde kullanıyordu.

Dünyanın yüzeyini, eşit büyüklükte yedi enlem şeridine bölen "bilimsel" harita, bakanın merkezde olduğu ve eş merkezli daireler halinde dışarıya doğu genişleyen "zihinsel bir harita"yla kesişiyordu. Bakan kişinin en yakınında, kültür, dil ve iklim açısından aşinalık taşıyan bir bölge yer alıyordu. Bundan sonra, benzer ama bir dizi önemli açıdan farklılık gösteren bir çeper geliyordu ve en sonunda, hiçbir şekilde kıyas kabul etmez bir ötekilik barından bir kenar bölge bütün sistemi kuşatıyordu. Diğer bir deyişle, iç dairedekiler, kişinin "kendi" insanlarıydı, çeperde yaşayanlar ise etkileşimin mümkün olduğu "ötekiler"di fakat en kenar bölgeye kadar uzaklaşmaya cesaret eden gözlemci sadece canavarlar ve cinlerle karşılaşacaktı.[47] Bu sınırlar hiçbir şekilde siyasi sınırlarla örtüşmüyordu. Mesela, bir tarafta İstanbul'un seçkin zümresine mensup Mustafa Âli Osmanlı Kahire'sini tasvir ederken şehre aşırı derecede egzotik bir hava veriyor, diğer taraftan Seydi Ali Reis Hindistan'daki Babür saraylarına hâkim kültürü

45 Miquel, "Iḳlīm," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 3. Cilt, s. 1076-8.

46 Taşköprüzade, *Miftāḥ al-sa'āda wa miṣbāḥ al-siyāda*, 1. Cilt, s. 384.

47 Michael David Bonner ve Gottfried Hagen, "Muslim Accounts of the Dār al-Ḥarb," *The New Cambridge History of Islam* içinde, 5. Cilt, ed. M. A. Cook (Cambridge, 2011), s. 474-94 arası s. 476, bu metnin dayanağı için bkz. Pınar Emiralioğlu, "Cognizance of the Ottoman World: Visual and Textual Representations in the Sixteenth Century Ottoman Empire (1514-1596)," yayınlanmamış doktora tezi Chicago Üniversitesi (2006).

kendi kültürüne çok yakın buluyordu.[48] Buna ilaveten, sınırlar, coğrafi bilginin birikimiyle birlikte dışarı doğru genişliyordu.

Haritalardaki görsel temsiller hâlâ nadirdi. Osmanlılar, antik gelenekten, son derece soyut dünya haritaları miras almıştı. Bu haritalar, temelde 10. yüzyıla ve daha önce bahsi geçen popüler *Haridat-ül Acaib* aracılığıyla "İslam Atlası"na uzanıyordu. Nitelikleri itibariyle gerçekçi olmaktan çok mitlere dayanan benzer haritalar, 16. yüzyılın sonlarına ait belli dünya tarihlerinde de kendilerine yer bulmuştu.[49]

Yazarlar ve okurlar süreklililiklere ve ortaklıklara hiç önem vermiyorken, eklektik ve atomistik "yaratılışın harikaları" kavramında, her bir harika aynı aşkın fenomene delalet ediyordu. Kuşkusuz, harikaların çoğu periferik ve marjinal bölgelerde vuku buluyordu. Bununla birlikte, İslami coğrafyanın, temel birimi olarak *iklim* olarak da adlandırılan kültürel-tarihi bölgeyi inceleyen başka bir kolu devamlılık ve ortaklığı ön plana alıyordu. Mehmed Aşık'ın, kozmografi geleneğini ve bu geleneğin atomistik ve teosantrik bakış açısını, en belirgin olarak İlhanlı İran'ının devasa kozmografyası Hamdullah Müstevfi'nin (ö. 1339-40'dan sonra) *Nüzhetü'l Kulûb* ile Ebu'l-Fida el-Hemavi'nin (ö.1331) büyük derlemesi *Takvim'ül Buldan* adlı eserlerinde görülebilecek daha tarihsel görüşlere açma noktasında büyük katkısı vardır. *Takvim'ül Buldan,* bünyesinde, "İslam Atlası" ve tarihi Batlamyus uyarlamalarına kadar giden matematik anlayışı başta olmak üzere birçok erken geleneği birleştirmektedir. Bunun aksine, *Nüzhetü'l Kulûb*, İran hakkında, harikalar düşüncesinin teolojik kaygısıyla hiçbir ilgisi olmayan ama esas itibariyle idareciler için yararlı olan çok büyük miktarda paha biçilmez bilgiler içerir. Bu iki müellif, aşina olanı, yani esas itibariyle İslam dünyasını kayıt altına alıp kataloglarken, Mehmed Aşık kozmografyacının bakışının merkezine yeniden, dünyanın aşina iç dairesini alarak bir adım ileri gitmiştir.[50] Medrese öğretiminin bilimsel geleneğini özümseyen bu müellif, kendisini genellikle, birbirleriyle çelişik

48 Andreas Tietze, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599 (metin, çevriyazı, tercüme ve notlar)* (Viyana, 1975); Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik: İnceleme, Metin, İndeks*, ed. Mehmet Kiremit (Ankara, 1999).

49 Karamustafa, "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans."

50 Ignatii Iulianovich Krachkovskii, *Arabskaia geograficheskaia literatura, Izbrannye sochineniia* (Moskova, 1957).

oldukları çok bariz olduğu zaman dahi farklı kaynaklardan anlatıları yan yana sıralamakla sınırlandırır. Üzerlerinden asırlar geçse bile, geleneksel otoritenin teyidini alan bu anlatılar hâlâ muteberdir.[51]

Bununla birlikte, Mehmed Aşık daha iyisini bildiği durumlarda anlatıya kendi tecrübelerini dahil etmiştir ki bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun muhtelif vilayetlerinde bir ömür süren seyahat ve hizmetin ardından oldukça kayda değerdir. Bilimsel yazılı otoriteye yaslanmak yerine, kendi katkılarını, ziyaretinin tarih ve vesilesini titiz bir şekilde belirterek ispatlamaya çalışır.[52] Dolayısıyla Mehmed Aşık, kendi tarzıyla, en azından yeryüzündeki ülkelerin tasviri söz konusu olduğunda geleneksel kozmografyanın çoktan son sınırlarına ulaşmış olduğunu tasdik ediyordu. Çağdaş tecrübenin gerçekçiliği söz konusu tarzı canlandırmanın bir yoluydu. Yine de Aşık'ın yaptığı kendi türündeki son teşebbüstü, zira dünya coğrafyasına ilişkin bir sonraki büyük Osmanlı eseri, yani Kâtip Çelebi'nin 1648'de başlayan *Cihannüma*'sı, evvela Sipahizade'nin *Takvim'ül-Buldan*'ı alfabetik olarak yeniden düzenlemesini esas almış, daha sonra bunu *Menâzırü'l-Avâlim*'le ikame etmiş ve sonunda bu modelleri daha yeni bir model, 16. yüzyılın sonlarında zuhur eden Avrupa atlası uğruna terk etmişti.[53]

Kanon dışındaki yeni coğrafya

Bununla birlikte, Mehmed Aşık, kozmografya geleneğinin tesis ettiği tüm bilimsel ve zihinsel haritalara katı şekilde bağlı kaldı; oysa bu haritalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam dünyasının uçlarındaki mevkii ve kuzeydeki ve aynı şekilde doğudaki komşularla gittikçe artan ilişkileri göz önüne alınınca eserin kaleme alındığı sırada çoktan güncelliklerini yitirmeye başlamıştı.[54] Bu geleneksel ansiklopediye paralel olarak, yeni bir coğrafya evreni

51 Mehmed Âşık, *Menâzırü'l-Avâlim*, ed. Mahmut Ak (Ankara, 2007). Bkz., Ak tarafından yazılan Giriş.

52 Ak, *Menâzırü'l-Avâlim*; Gottfried Hagen, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ǧihānnümā* (Berlin, 2003), s. 104-11; Gottfried Hagen, "The Traveller Mehmed Aşık," *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIÉPO), Praha, 1996, Archív Orientální Supplementa* içinde (Prague, 1998), s. 145-54.

53 Gottfried Hagen, "Kâtib Çelebi and Sipahizade," *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu* içinde, ed. Mustafa Kaçar ve Zeynep Durukal (İstanbul, 2006), s. 525-42; Hagen, *Osmanischer Geograph*.

54 Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around It* (Londra, 2004).

zuhur ediyordu. Bu yeni coğrafya, alışılmışın dışında oluşu ve Batıyla ilişkisi yüzünden, modern tarihçilerin dikkatini çok daha fazla cezbetmiştir; yine de geleneksel kanonla kıyaslandığında marjinal konumu çoğu kez gözden kaçırılır. Bu yeni coğrafi bilgi iki temel kaynaktan geliyordu: ampirizm veya diğer bir deyişle seyahat ve başta Batılı eserler olmak üzere yeni edebi kaynaklar.

Bu yeni gelişmelerin en önemlisi deniz coğrafyasıydı. Geleneksel olarak kültürler-üstü veya çok kültürlü bir girişim olan Akdeniz'deki deniz yolculukları, portolan haritaları ve *isolarii* adı verilen denizcilik elkitaplarıyla aktarılan önemli miktarda profesyonel bilgi birikimi sağlamıştı.[55] Portolanlar Batı Akdeniz'de Mayorka'daki bir merkezde 1300'lerden beri yapılıyordu. Bugüne kadar korunanların büyük çoğunluğu Romans dillerinde olmakla birlikte, Arapça birkaç örnek de günümüze ulaşmıştır. Portolan-tarzı bazı dünya haritaları vardır fakat bunların ekseriyeti kesinlikle belli bir ölçeğe göre çizilmiş Akdeniz haritalarıdır ve bunlarda, açık denizde belli bir limana giden rotanın hesaplanmasını kolaylaştıracak loksodrom koordinatları (yani her meridyene aynı açıyı yapan hatlar) bulunur. Bazı durumlarda, bunların sahipleri bir tür atlas oluşturacak şekilde birkaç haritayı birleştirmişlerdir.[56] *İsolario* kitapçıkları, münferit adaların, çoğu kez bir portolandan alınmış ve metinle desteklenen küçük-ölçekli haritalarından oluşur.[57]

Bu modellerin Osmanlılar tarafından kullanılmasını, Piri Reis (ö. 1554) ismiyle bağlantılandırabiliriz. Piri Reis, Osmanlı donanması içindeki çok saygın bir denizci ve korsan soyundan geliyordu: Osmanlı amirali Kemal Reis'in yeğeniydi.[58] Kendi mesleğindeki birçok kişi gibi, Piri Reis de muhtemelen, dünyanın en ücra köşelerine kadar gitmiş olan, geçmişleri itibariyle çok farklı denizcilerle karşılaşmıştır. Ancak, bu kaynakları ortaya yeni eserler koymak için sadece o kullanmıştı. Piri Reis, 1513'te portolan

55 Henry R. Kahane, Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana, Ill., 1958).

56 Tony Campbell, "Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500," *The History of Cartography*, 1. Cilt: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. John B. Harley ve David Woodward (Chicago, 1987), s. 371-463.

57 Cristoforo Buondelmonti, "Liber insularum," Cristoforo Buondelmonti, *Liber insularum archipelagi: Universitäts- und Landesbibliothek Düsseldorf Ms. G 13: Mit Beiträgen von Arne Effenberger und Fabian Rijkers* içinde, ed. Irmgard Siebert ve Max Plassmann (Wiesbaden, 2005).

58 Svatopluk Soucek, *Piri Reis & Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (Londra, 1996), s. 36.

türünde bir dünya haritası yaptı; bizatihi harita üzerinde bulunan bir nota göre bunu Arap ve Batı haritalarını kullanarak oluşturmuştu. Bugün bu haritanın sadece üçte birini oluşturan ve Atlas Okyanusu, doğuda İspanya'nın bazı kısımları ve Afrika kıyıları ile batıdaki birkaç Karayip adası da dahil Güney ve Orta Amerika'nın bir krokisini gösteren batı ucu elimizdedir. Amerika'yla ilgili kısımlar Kristof Kolomb'un şimdi kayıp bir haritasının yanı sıra Kolomb'un son seferi hakkında İspanyol bir esirden elde edilen sözlü bilgiler üzerine bina edilmişti.[59] Bilim ve haritacılık alanındaki başarılarına dönük övgüler, hızlı keşifler çağında Piri Reis'in bilgisinin önemli bir kısmının, haritasını bitirdiği sırada çoktan miadını doldurduğu gerçeğini göz ardı etme eğilimindedir.

Bununla birlikte, Piri Reis'in, Osmanlı saray kütüphanesinde bulunan günümüze kadar ulaşmış, 1528-9'da yaptığı başka bir haritaya ait bir parça en üst kalitededir. Anlaşıldığı kadarıyla bu, bir dünya haritasının sadece altıda birini gösteren bir parçasıdır ve kuzeybatı Atlantik kıyılarını Antillerden Labrador'a kadar en ayrıntılı şekilde göstermektedir: "Şayet bu parça, tüm haritayı temsil ediyorsa, [haritanın] geri kalanı Miller Atlas'ı olarak da bilinen 1519 tarihli ünlü Portekiz dünya haritası da dahil dönemin en iyi örnekleri arasında haklı bir konum işgal ediyor olmalıdır."[60]

Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye* adında tüm Akdeniz kıyı hattını Gelibolu'dan itibaren saatin tersi yönünde bir dizi metinli küçük haritayla tasvir ettiği bir *isolario* da kaleme almıştır. İlk sürümü 1521 tarihli olan bu kitap, her birine bir harita iliştirilmiş 130 bölümden oluşmaktadır ve yaklaşık yirmi adet elyazması günümüze ulaşmıştır. Sadrazam İbrahim Paşa'nın dikkatini çeken Piri Reis, 1526'da kitabın yeni bir sürümünü hazırlamıştır; bunda 210 bölüm ve harita vardır ve Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilen nüshada şatafatlı bir manzum giriş vardır. Günümüzde bu sürümden, çoğunluğu itibariyle titiz bir şekilde yazılmış on elyazmasının varlığı bilinmektedir.[61] Buna ilaveten, son dönemlerde Türk kütüphanelerinde,

59 A.g.e., s. 54-79; Gregory W. McIntosh ve Norman J. W. Thrower, *The Piri Reis Map of 1513* (Atina, Ga., 2000).

60 Soucek, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus*, s. 80.

61 İlk sürümün kısmi bir baskısı için bkz. Pirî Reis, *Bahrije: Das türkische segelhandbuch für das mittelländische meer vom jahre 1521*, ed. Paul Kahle (Berlin ve Leipzig, 1926). İkinci sürümün tıpkıbasımı için bkz. Piri Reis, *Kitabı Bahriye* giriş Fevzi Kurdoğlu ve Haydar Alpagot, (İstanbul, 1935) ve İngilizce tercü-

1560 ile 1580 yılları arasında tirşe üzerine yapılmış muhteşem güzellikte üç portolan atlası gün yüzüne çıkmıştır.[62]

Seyyahlar da Osmanlı zihin dünyasının uçlarına konuşlanmış ülkeler ve halklar hakkında eserler yazmışlardır. Cem Sultan'ın maiyetinde yer alan bir saray mensubu Cem Sultan'ın İtalya'da kaldığı dönemi kaleme almış fakat ülkenin kendisi hakkında çok az bilgi vermiştir. Benzer şekilde, okurunun Seydi Ali Reis'in (ö. 1562) zarif nesrinden elde edeceği gerçek bilgi çok azdır. Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l-Memalik*'te Babürlü Hindistan'ında yaşadığı sıkıntıları anlatır; 1554'te çok kötü bir deniz yolculuğunun ardından burada kaderine terk edilir ve Şeybani Hanlığı ve Safevi İmparatorluğu üzerinden kara yoluyla geri dönmek zorunda kalır. Hindistan'ın egzotizmi içinde, Babür şehzadeleriyle yaptığı şiir alışverişleri ve sufi dergâhları, daha önce gördüğümüz üzere, kendisine güçlü bir kültürel aşinalık duygusu verir.[63] Seydi Ali Reis, anlaşıldığı kadarıyla eğitimli bir beyefendinin düşünsel egzersizi kabilinden, Arap kılavuz kaptanlar Ahmed b. Mecid ve Süleyman el-Mehri'nin eserlerinden yararlanarak Hint Okyanusu'nda deniz yolculuğu için bir elkitabı da yazmıştır.[64]

İranlı tacir Ali Ekber'in kaleme alıp 1520'de Kanuni Sultan Süleyman'a takdim ettiği *Hitayname* (Çin Kitabı) daha iyi bir fikir verir. Gerçi, güzergâhlardaki karmaşa bir araştırmacıyı, müellifin bizzat seyahat etmekten ziyade yazılı kaynakları kullandığını düşünmeye sevk etmiştir fakat

me için bkz. Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, ed. Ertuğrul Zekâi Ökte ve diğ. (İstanbul, 1988). Elyazmalarının listesi için bkz. Svat Soucek, "Islamic Charting in the Mediterranean," Harley ve Woodward, *The History of Cartography* içinde, 2. Cilt, kit. 1, s. 263-92 arası s. 291-2'de.

62 A.g.e., röprodüksiyonlar için bkz. Kemal Özdemir, *Ottoman Nautical Charts and the Atlas of Ali Macar Reis* (İstanbul, 1992).

63 Seydi Ali Reis, *Mir'âtü'l-Memâlik: İnceleme, Metin, İndeks*, ed. Mehmet Kiremit (Ankara, 1999). A. Vambéry'nin yaptığı İngilizce tercüme, eseri bir bütün olarak anlamak açısından büyük ihtimal hayati bir cüz olan şiirleri göz ardı etmiştir. Bkz. Seydi Ali Reis, *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reïs in India, Afghanistan, Central Asia, and Persia, during the Years 1553-1556*, Türkçeden notlarla tercüme eden Ármin Vámbéry (Lahor, 1975). Fransızca tercüme için bkz. Reis Seydî Ali, *Le Miroir des pays de Seyyidî Ali Re'is*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont (Paris, 1999).

64 Joseph von Hammer, "Extracts from the Mohit, That Is the Ocean, a Turkish Work on Navigation in the Indian Seas," *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal* (1834), s. 545-53; a.g.e. (1836), s. 441-68; a.g.e. . (1837), s. 805-12; a.g.e. . (1838), s. 767-80; a.g.e. (1839), s. 823-30. Kısmi bir Almanca tercüme için bkz. *Die topographischen Kapitel des indischen Seespiegels Moḥîṭ: Festschrift zur Erinnerung an die Eröffnung des Seeweges nach Ostindien durch Vasco da Gama (1497)*, terc. Maximilian Bittner, gir. Wilhelm Tomaschek (Viyana, 1897).

Çin'deki Ming İmparatorluğunun idari ve adli sistemine dair tasvirler ayrıntılı ve şaşırtıcı derecede doğrudur.[65] Ne var ki sade Türkçeyle yazılmış, Çin, Hindistan ve diğer Asya halklarının tarihini hikâye etme iddiasındaki ilginç destan ve fabl koleksiyonu hakkında aynı şeyi söylemek mümkün değildir; bu kitap, bu eseri dışında hakkında herhangi bir şey bilinmeyen Seyfi Çelebi adında biri tarafından yazılıp ezoterik ve acayip şeylerden zevk aldığı bilinen III. Murad'a takdim edilmiştir.[66] Adı geçen padişah, Ali Ekber'in eserinin Türkçeye tercüme edilmesini de emretmiştir. Aynı dönemde, adı bilinmeyen biri Yeni Dünya'nın keşif ve fetih tarihine dair İtalyan kaynaklarından bir derleme yapmış ve *Hadis-i Nev* veya *Tarih-i Hind-i Garbi* adını taşıyan minyatürlü bir nüsha olarak III. Murad'a takdim etmiştir; bu eser, bir asır boyunca Osmanlıların Amerika hakkındaki temel bilgi kaynağı olmuştur.[67]

Tarihçiler, bu literatürün önemini hararetle tartışmaya devam ediyorlar. Burada üç boyut önem taşımaktadır: bilimsel, estetik/kültürel ve siyasi. Öne sürülen tezler çoğu kez araştırmacının siyasi veya bilimsel arka planına veya gündemine bağlıdır. Geçmiş nesiller Osmanlıları dış dünyaya ilgisiz kaldıkları ve Avrupa'nın keşiflerine ayak uyduramadıkları için suçlarken, daha yakın dönemlerde bilim adamları Osmanlıların, Avrupalı muadilleri kadar dış dünyayla ilgilendikleri ve bilimsel olarak onlar kadar ileri bir düzeyde olduklarını ispatlamak için didinmektedirler.[68] Eserleri, Piri Reis'in Akdeniz'deki denizcilik muhitlerine oldukça entegre olduğunu göstermektedir; becerisi ve uzmanlığı Avrupalı denizciler ve haritacılarınkine denkti. Onun ve meslektaşlarının haritaları, her ne kadar bilgi akışı, mesela

65 Yih-Min Lin, "A Comparative and Critical Study of Ali Akbar's Khitay-nama with Reference to Chinese Sources (English Summary)," *Central Asiatic Journal* 27 (1983), 58-77; Emiralioğlu, "Cognizance of the Ottoman World."

66 Josef Matuz, *L'ouvrage de Seyfi Çelebi, historien ottoman du XVIe siècle: Édition critique, traductionet commentaires* (Paris, 1968). Ayrıca bkz. Emiralioğlu, "Cognizance of the Ottoman World." Bu yazar, şair Seyfi ile aynı kişi değildir; bkz. Christine Woodhead, "Seyfī," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 10. Cilt, s. 149.

67 Thomas D. Goodrich, *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana* (Wiesbaden, 1990); Tülây Duran ve diğ. (ed.), *Tarih-I Hind-i garbi el-müsemmâ bi-Hadis-i nev* (İstanbul, 1999). Bu kitap İbrahim Müteferrika (1730) tarafından Türkçe basılan ilk eserler arasındadır.

68 Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York, 1982). Daha ayrıntılı bir çalışma için bkz. Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World around It*. Ayrıca bkz. Svat Soucek, "Piri Reis and Ottoman Discovery of the Great Discoveries," *Studia Islamica* 79 (1994), 121-42.

Amerika hakkındaki bilgiler, çok istikrarsız olsa da Portekiz'den Levant'a uzanan bir alanda geniş çevrelerce anlaşılan bir görsel dili paylaşıyordu. Batılı denizcilerin Müslüman mevkidaşlarından bir şeyler öğrendiğine dair de herhangi bir delil yoktur. Diğer tarafta, Seydi Ali Reis denizcilik hakkındaki elkitabında çoğunlukla, Ahmed b. Mecid ve Süleyman el-Mehri gibi ünlü öncülerin çalışmalarını birebir iktibas etmiştir. 20. yüzyılda yaşayan bir bilim adamı, bu eserin, ele alınan konudan çok anlamayan bir edibin egzersizi olduğunu, ayrıca bir değerinin ve bu nedenle pratik bir yararının olmadığını düşünmektedir.[69] Seydi Ali Reis'in seyahatnamesi *Mir'atü-l-Avalim* edebi nitelikleri bakımından kesinlikle daha güçlüdür.

Osmanlı müellifleri, daima, faydalı bilgileri estetik açısından cazip yöntemlerle, belagatlı bir dil ve ilgi uyandırıcı imgeler kullanarak ambalajlamaya özen gösteriyorlardı. Piri Reis'in ilk haritası bile doğrudan kozmografik efsanelerden alınmış eğlenceli hayvan, gemi ve canavar resimleri ihtiva eder. Piri Reis anlatısında, konu dışına çıkarak Kemal Reis'le yaşadıkları maceralara da yer verir ve padişahın hoşuna gitmesi için *Bahriye*'nin edebi niteliklerini, popüler bilgi ve denizci efsanelerini temel alarak yedi denizin hikâyesini anlattığı uzun manzum bir girişle geliştirme gereği hisseder.[70] Günümüze ulaşan eserlerde çoğu kez, estetik boyut pratik boyutun önüne geçmiş olabilir. Bahriye'nin elimizdeki nüshalarının hiçbiri, büyük ihtimalle, asla bir deniz seferine götürülmemişti ve belki de bir gemide kullanılıp günümüze ulaşan tek portolan Mehmed Reis b. Menemenli'ye ait olandı.[71] Piri Reis *Bahriye*'nin metninin en önemli bilgi aracı olduğunu düşünürken, daha sonraki nüshalar metni ihmal ederek, eseri, bir dizi güzel resme indirgemiştir; Seyyid Nuh'un Atlası adıyla bilinen eser bu türün iyi bir örneğidir.[72] Özellikle *Bahriye*'nin ikinci sürümünde Osmanlı hanedanının hizmetinde

69 Gerald Randall Tibbetts, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese, Being a Translation of Kitāb al-Fawā'id fī uṣūl al-baḥr wa'l-qawā'id of Aḥmad b. Mājid al-Najdī, together with an Introduction on the History of Arab Navigation, Notes on the Navigational Techniques and on the Topography of the Indian Ocean and a Glossary of Navigational Terms* (Londra, 1972), s. 44-5.

70 Svatopluk Soucek, "Tunisia in the Kitāb-i baḥrīye by Pīrī Re'īs," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), 129-296.

71 William C. Brice, Colin Imber ve Richard Lorch, *The Aegean Sea-Chart of Mehmed Reis ibn Menemenli A.D. 1590/1* (Manchester, 1977).

72 Hans-Joachim Kissling, *Der See-Atlas des Seyyid Nuh* (Münih, 1966).

uzmanlaşma için güçlü bir çağrı vardır fakat görüldüğü kadarıyla kimse Piri Reis'in eserinin bilimsel ve pratik yanını geliştirmek için teşebbüste bulunmamıştır.[73] *Tarih-i Hind-i Garbi*, Yeni Dünya'nın tarihini, klasiklerden çok sayıda efsane iktibas ederek bir kozmografya anlatısının parçası olarak çerçevelendirmiştir ve el-Kazvini'nin geleneğini sürdüren resimlerle, dünyayı değiştiren siyasi olayların bir anlatısı olmaktan ziyade bir *"aca'ibname"*yi andırmaktadır. Buna ilaveten, Seydi Ali Reis Hindistan'ı tasvir etmemiş, aksine *el-ferec ba'd el-şidde* (sıkıntıdan kurtulma) olarak adlandırılan eski Ortadoğu kaidesine göre şekillendirilmiş canlı bir seyahatname yazmıştır.

Haritalara bakan ve egzotik seyahatnameleri okuyan Osmanlıların zihninden tam olarak ne geçtiğini tespit etmek imkânsızdır; ancak, bugünün bilim –ve siyaset- zihniyetli tarihçilerinin onların tecrübesinin kültürel ve estetik veçhelerini küçümseme eğiliminde olduklarını söylemek haksızlık olmaz.[74] Bilim adamları, yabancı memleketler hakkında burada irdelenen metinler kümesinin, bir emperyal Osmanlı dünya görüşü yansıttığını ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, Osmanlı Türkçesindeki "keşif edebiyatı"nın, Çin ve daha yakın tarihli olarak Hint Okyanusu'yla ilgili olarak uzun dönemli bir yayılma ve fetih siyasetinin bir sonucu olduğu ve bunun karşılığında aynı siyaseti etkilediği varsayılabilir.[75] Ancak buna itiraz etmemiz mümkündür: Söz konusu eserler nadirdi ve ima ettikleri siyasi etkiler ne olursa olsun, genellikle rastlantısal beyanlardı; oysa bu eserlerin temel kaygısı edebiyat ve aydınlatmaydı. Bir bütün olarak, burada gözden geçirilen literatür çatışmadan çarpıcı biçimde uzak durur ve siyasi ve kültürel sınırlara çok az dikkat gösterir; daha önce gördüğümüz üzere Seydi Ali Reis aslında Hindistan'ın Babürlü hükümdarlarıyla kültürel ve dilsel ortaklıkları vurgular.[76] Buna ilaveten, sunulan bilgilerin önemli bir kısmı evvela ya efsane niteliği taşıyordu ya da hızla hükmünü yitiriyordu. Deniz-

73 Soucek, "Piri Reis and Ottoman Discovery"

74 Christian Jacob, *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography throughout History*, ed. Edward H. Dahl, terc. Tom Conley (Şikago, 2005).

75 Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (Oxford, 2010); Andrew C. Hess, "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery," *Terrae Incognitae* 6 (1974), 19-37.

76 Palmira Brummett, "Imagining the Early Modern Ottoman Space, from World History to Pīrī Re'īs," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, ed. Daniel Goffman ve Virginia Aksan (Cambridge, 2007), s. 15-58.

ciler ve yazarlar, ellerindeki eserleri, hiçbir zaman sistematik bir biçimde güncellemiyor ve geliştirmiyorlardı; oysa şayet insicamlı bir yayılma siyasetine hizmet ediyor olsalar, bunu yapmaları gerekirdi. Akdeniz konusundaki uzmanlığıyla öne çıkan Piri Reis, oldukça geç bir yaşta Kızıldeniz'e yollandı ve 1554'te Portekizlilerle yaptığı başarısız bir çatışmanın ardından idam edildi. Piri Reis'in padişahın emriyle öldürülmesi, bu olayın gelecek nesillere aktardığı mesaj yoluyla, Osmanlıların keşif ve haritacılık alanındaki çabalarının başarısız olacağının habercisi olmuş olabilir.[77]

Her ne kadar okurlarının bilinen ilgilerine kesinlikle boyun eğmiş olsalar da, müellifleri, seyahat tecrübelerini yazmaya sevk eden kaygılar, çoğunlukla toplumsal olmaktan çok bireyseldi.[78] İçeriği ve bağlamıyla ilgili ayrıntılar açısından ilginç olmasına rağmen, yabancı ülkeler hakkındaki Osmanlı bilgi üretimi ile Avrupa'nın "keşif edebiyatı" arasında, herhangi bir kıyasın verimli olmasına imkân tanımayacak kadar büyük bir fark vardı. Avrupalılar, büyük bir heyecanla dünyanın dört bir yanından gelecek son haberleri bekleyen muazzam büyüklükte bir okur kitlesi için devasa miktarlarda seyahatnameler üretirken ve yaratıcı yayıncılar Ramusio'nun *Delle navigationi e viaggi*'si gibi koleksiyonları bir araya getirirken veya Ortelius'un *Theatrum Orbis Terrarum*'u gibi atlaslar derlerken, Osmanlıların çeper hakkındaki bilgi üretimi hâlâ kıt, rastlantısal ve eksikti. Hiçbir yazar, denizciler ve tüccarların zihinlerindeki potansiyel olarak muazzam bilgi havzasını derleme zahmetine katlanmıyordu ve diplomatların raporları arşivlerde kilitli kalıyor, asla Mehmed Aşık'ın –veya başka birinin– kanonuna girmiyordu.[79] Aynı şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dahilinde yazılan, Kudbettin el-Mekki'nin günlüğü veya Matrakçı Nasuh'un minyatürlü sefer anlatıları gibi seyahat öyküleri, kendi çağlarında herhangi

77 Soucek, "Piri Reis and Ottoman Discovery."
78 Nicolas Vatin, "Pourquoi un Turc ottoman racontait-il son voyage? Note sur les relations de voyage chez les Ottomans des Vâkı'ât-ı Sultân Cem au Seyâhatnâme d'Evliyâ Çelebi," *Études Turques et Ottomanes: Document de Travail* 4 (1995), 3-15, yeniden basımı için bkz. Nicolas Vatin, *Les Ottomans et l'occident (XVe-XVIe siècles)* (İstanbul, 2001).
79 Victor L. Ménage, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486," *Journal of the Royal Asiatic Society* 3-4 (1965), 112-32; Giancarlo Casale, "'His Majesty's Servant Lutfi:' The Career of a Previously Unknown Sixteenth-Century Ottoman Envoy to Sumatra, Based on an Account of His Travels from the Topkapı Palace Archives," *Turcica* 37 (2005), 43-82.

bir yankı uyandırmayan müstesna eserler olarak kalıyordu.[80] Tüm bu bilgilerin, pratik kullanım kaygısıyla sentezlenmesi farklı bir kişinin ve farklı bir dönemin projesi olarak hayata geçecekti.[81]

Doğal Tarih

Osmanlı coğrafyacılığı, özü itibariyle beşeri coğrafyacılıktı. İnsani yerleşimden yoksun yerler, coğrafyacının hiçbir şekilde ilgisini cezbetmiyordu. Mehmed Aşık da selefleri gibi, doğal harikalar dışında fiziki coğrafyayı, kaplıcalar, gıda kaynakları veya seyahate engel koşullar gibi insanlara önemli olduğu ölçüde dikkate alıyordu.

Aynı zamanda, kozmografların eserlerinde bariz olan düzen duygusu tabiata da teşmil edilmiştir. Osmanlıların miras aldığı şekliyle İslami bilim geleneğinde, mahlukatta üç hiyerarşik âlem vardır ki bu, Mehmed Aşık'ın anlatımını yapılandırmak için başvurduğu bir konsepttir. Konuşma yetisinden ötürü diğer her şeyden ayrı olmasına rağmen insanın da ait olduğu hayvanlar âlemi en yüksek sırayı teşkil eder. Bitkiler ikinci âleme aitken, toprak ve taşlar üçüncü sıradadır. Mehmed Aşık bize, farklı hayvanlar, bitkiler, madenler ve diğer maddelerle ilgili, el-Damiri'nin (ö.1405) zooloji hakkındaki eseri *Hayat el-hayavan* gibi klasik kaynaklardan topladığı uzun listeler sunar.[82]

Bu listeler, burada tartışılmayı sadece, listede yer alan tüm maddelerde bulunan "sempatik nitelikler" kavramıyla uyumlu oldukları için hak etmektedir. Arapça *khavass*, Türkçede *havas* [hassa (duygu), çoğulu havas] olarak bilinen bu nitelikler yaratılmış her şeyde mevcuttur ve bundan dolayı, tabiatın farklı âlemlerindeki şeyler, mesela maddeler, fikirler, mevkiiler veya gök cisimleri arasında, bu varlıkların sempatik nitellikleri birbiriyle ilgili veya karşıt oldukları oranda doğaüstü bağlantılar kurar.[83]

80 Richard Blackburn (ed.), *Journey to the Sublime Porte: The Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the Era of Suleyman the Magnificent; the Relevant Text from Quṭb al-Dīn al-Nahrawālī's al-Fawāʾid al-sanīyah fī al-riḥlah al-Madanīyah wa al-Rūmīyah* (Würzburg, 2005); Naṣūḥü's-Silāḥī (Maṭrākçī), "Beyān-ı menāzil-i sefer-i ʿIrākeyn," *Beyān-ı Menāzil-i Sefer-i ʿIrākeyn-i Sulṭān Süleymān Hān*, ed. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara, 1976).

81 Hagen, *Osmanischer Geograph.*

82 L. Kopp, "Ḍamīrī," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 2. Cilt, s. 107-8.

83 M. Ullmann, "khāṣṣa," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 4. Cilt, s. 1097-8. Karşılaştırın Taşköprüzade, *Miftāḥ al-saʿāda wa miṣbāḥ al-siyāda*, 1. Cilt, s. 370, 385.

Otorite olanların vakıf olduğu ama çoğu durumda suiistimali engellemek için gizli tutulan, bir şeydeki veya mahlûktaki "sempatik nitelik" başka bir varlığı etkilemeye yarayabilir, bu yüzden havasın başkalarını etkileme amacıyla kullanılmasında, tıp ve sihir birbirlerinden ayrılmaz bir biçimde iç içe geçmiştir.[84] Modern bilim adamları, uzun bir süre, kuramsal ve bilimsel temelden yoksun olduğunu düşündükleri ve rasyonel ve bilimsel düşüncenin yozlaşması veya sapması olarak gördükleri için havas kavramını göz ardı etmişlerdir.[85] Bununla birlikte bu tür bir eleştiri, bu karşılıklı bağlantılı okült [bilimsel yöntem dışındaki yollarla "gizli" bilginin araştırılması] sistemini kuran ve sürdüren düşünce süreçlerinin kuşkusuz, rasyonel ve bir dereceye kadar ampirik gözlemlere dayandığını dikkate almamaktadır. Geçmiş çağların fikirlerini kendi düşünsel ve sosyal bağlamlarında eleştirel bir gözle tahlil etmek, bu fikirleri epistemolojilerinden dolayı kusurlu bulmaktan daha yararlıdır fakat Osmanlı sihri şimdiye kadar neredeyse hiç incelenmemiştir. Bu noktada, bu kavramsal sistemin, dünyayı karşılıklı bağlantılı âlemler yoluyla yapılandırılmış bir sistem olarak anlama arzusuyla şaşırtıcı biçimde uyumlu olduğunu söylemek yeterlidir.

Beden

Menazirü'l-Avalim'in son geniş kısmı, "en asil varlık ve en mükemmel ve en güzel mahlûk" olarak insana hasredilmiştir.[86] Mehmed Aşık hayatın kökeni ve beden ve ruh ikiliğiyle ilgilenmez. Bu sorular, kelamcılar ve felsefeciler için önemlidir fakat ceninin rahimdeki gelişimi dışında doğa tarihini alakadar etmez ve müellif bu konuda tamamen dini otoritelere dayanır. Yazar, eserin kalan kısmında, yorucu derecede ayrıntılarıyla insan anatomisini ele alır fakat bizatihi bu konudaki ısrarı bu bilginin sadece uzmanları ilgilendiren bir kanonun parçası olduğuna delalet eder. Beden ve sağlıkla ilgili temel fikirleri tartışmak için bu meselenin izini tıp alanında süreceğiz.

84 Schmidt, "Occult Sciences."

85 Manfred Ullmann, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten (Leiden ve Köln, 1972), s. 393.

86 *Menazü'l-Avâlim*, 2. Cilt, s. 219b. Benzer bir düzenleme *Dürr-i Meknun*'da da vardır; bkz. Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*.

Hekimler tıbbi bilgilerini uygulama sırasında yardımcılarını aktarıyorlardı, öğrenciler bunun dışında, özel bir tıp bölümü bulunan kendi türünde tek kurum durumundaki Süleymaniye Medresesine devam ediyorlardı. Bilim adamlarının kimi durumlarda farz ettiği gibi Osmanlı şehirlerindeki muhtelif hastanelerde eğitimli hekimler bulunduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.[87] Osmanlı hekimleri, diğer bilgi sahalarında olduğu gibi, Mehmed Aşık'ın da bildiği Arap-İslam anatomi ve cerrahi geleneğini benimsemişlerdi.[88] Ancak, büyük bir fiziki müdahale olan cerrahi, Osmanlıların sağlık ve tedavi anlayışında ancak en son çareydi. Osmanlıların beden sağlığına dair anlayışları daha karmaşıktı ve nizamın daha geniş sistemleriyle daha yakından bağlantılıydı.

> Osmanlılar, bütünlükçü bir dünya görüşü çerçevesinde, diğer erken modern kültürlere benzer şekilde insan vücudunu iki paralel daire yahut evren içine yerleştiriyorlardı. Dış daire, beden ile onun etrafındaki dünya –başka bir deyişle çevre– arasındaki etkileşimle ilgileniyordu. İç daire, içindeki karmaşık bir evrenin zahiri biçimi olarak beden üstüne odaklanıyordu. Tartışmalar her iki evreni de ele alıyor ve aynı zamanda evrenler arasında tabiatları gereği meydana gelen etkileşimlerin ve iki evrenin birbirleri üzerindeki karşılıklı etkilerinin altını çiziyordu.[89]

Dört humor (sıvı), bedenin "fizyolojik yapı taşları" olup, dört unsura tekabül ederler: kan/hava, balgam/su, siyah safra/toprak ve sarı safra/ateş.[90] Sağlığın muhafazası veya yeniden kazanılması için, bu sıvıların dengesi hayati önemdedir. İklim veya beslenme gibi dış etkenler sağlığı etkileyebilir; ilaç tedavisinin mantığı, büyük oranda, hastaya, az önce tartışılan sempatik mütekabiliyet sayesinde sıvılarının dengesini yeniden kurabilecek niteliklere sahip maddeler vermek üzerine bina edilmiştir. Mehmed Aşık'ın madenbi-

87 Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700* (Albany, N.Y., 2009), s. 142.
88 A.g.e., s. 49-54.
89 A.g.e., s.66 [*Osmanlı Tıbbı: Tedavi ve Tıbbi Kurumlar, 1500-1700* (İstanbul, 2014), s.102.]
90 A.g.e., s.15; Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*, s. 11.

lim, bitkibilim ve zoolojiyle ilgili tartışması, bu düşünceye dair birçok örnek sağlar ve ilaç bilimi (Müfredat-ı Tıb) hakkındaki eserler de aynı ilkeyi izler.[91] Osmanlı müellifleri, musiki makamlarını dahi dört unsurla mütekabiliyetlerine göre sınıflandırmışlardır; belli bir makamla ilişkili unsura bağlı olarak, musiki makamı bizatihi unsurla aynı şekilde insan bedenini etkileyebilir. Osmanlı hastanelerinde çok sık uygulanan musikiyle tedavi, bundan dolayı, Galenci humorolojiyle aynı ilkeye dayanır.[92] Beden, maddeler ve çevre arasındaki bu tür açık ve gizli mütekabiliyetlerin kullanımı dikkate alındığında, modern bilimsel kavramlar çerçevesinde Osmanlı tıbbının belli veçheleri makul görünürken, diğerleri salt sihir gibi görünmektedir. Bununla birlikte, bu tür dışardan yapılan bir değerlendirme, bu mütekabiliyetlerin tamamının aynı mantığı izlediğine dair can alıcı bir noktayı gözden kaçırırken, taraftarları sık sık tecrübenin söz konusu uygulamaların (*empirica, mücerreb*) geçerliliğini ispatladığını iddia ederler.[93]

Humoroloji, Osmanlı toplumunda tatbik edilen tek tıp sistemi değildi. Bir diğer gelenek kümesi "halk" tıbbıydı ve zamana, yere ve kültürel bağlama göre dikkate değer oranda değiştiği için sınıflandırması son derece güçtü. Bu geleneğin icracıları çoğu kez halk tıbbını humoralist kavramlarla rasyonelleştiriyordu; ampirisizm iddiaları her ikisine de uygulanabiliyordu. Buna ilaveten, hem halk tıbbı hem de humoralizm kültürel sınırları aşmaktadır; Osmanlı toplumunda, Kanuni Sultan Süleyman'ın nüfuzlu hekimi meşhur Moşe Hamon'un da içinde bulunduğu birçok hekim Yahudi kökenliydi. Diğerleri ise eğitimlerini Mısır'da almış ve İstanbul'a gelmişlerdi –veya getirilmişlerdi.[94]

Bununla birlikte, kavramsal olarak farklı üçüncü bir tıp sistemi vardı. Nebevi tıp (el-tıbb el-nebevi), yani Hz. Muhammed'in sözleri ve

91 Edith Gülçin Ambros, "Beans for a Cough, Lion's Gall for a Laugh: The Poet and Physician Ahmedi's materia medica as a Mirror of the State of the Art around 1400 in Anatolia," *Acta viennensia ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums Wien*, ed. Markus Köhbach, Gisela Prochazka-Eisl ve Claudia Römer (Viyana, 1999), s. 21-7; Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*, 13. Bölüm.

92 Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*, s. 75, Mustafa Âlî'den alıntıyla.

93 Sabine Dorpmüller, *Religiöse Magie im "Buch der probaten Mittel": Analyse, kritische Edition und Übersetzung des Kitāb al-Muǧarrabāt von Muḥammad ibn Yūsuf as-Sanūsī (gest. um 895/1490)*, Arabische Studien (Wiesbaden, 2005), s. 39.

94 Miri Shefer, "Physicians in Mamluk and Ottoman Courts," *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter*, ed. David Wasserstein ve Ami Ayalon (Londra, 2006), s. 114-22.

uygulamalarında içkin güç yoluyla tedavi, sadece Müslümanların hizmetindeydi. Yine de nebevi tıp, humoralizm ve halk tıbbından tamamen ayrı değildi. Bu tıbbın icracıları humoralizmi reddetmiyor ama eksik olduğunu düşünüyorlardı; diğer tedavilere ilaveten Allah'ın isimleri, Kuran'dan ayetler veya hadislerin yanı sıra muska ve tılsımlar kullanarak manevi bir boyut ekliyorlardı. Ancak, çoğu kez fikirleri, humoralizmin teolojik açıdan yeniden kavramsallaştırılmasından öteye pek geçmiyordu.[95] Bu türün klasik bir eseri olarak, merkezi Osmanlı topraklarındaki okurlar es-Suyuti'nin *El-menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revî fi't-tıbbi'n-nebevî* adlı kitabıyla ve aynı zamanda el-Kastallani'nin konu hakkında bir bölüm içeren, peygamber hakkındaki risalesiyle aşinalık sağlamış olabilirler; ünlü Osmanlı şairi Baki (ö. 1600) bu eseri Türkçeye tercüme etmiştir.[96]

Shefer'e göre, "Osmanlıların bütünlükçü dünya görüşü beden ve zihni iç içe bir bütün olarak inşa ediyor ve bu bütünü dış çevresi bağlamında konumlandırıyordu."[97] Bunun sonucu, beden anlayışının güçlü bir ahlaki boyutu vardı. Osmanlı ahlakı konusundaki etkili âlim ve eleştirmen vaiz Birgivî Mehmed (ö. 1537) *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı sorulu-cevaplı kitabının önemli bir kısmını insan bedeninin uzuvları etrafında şekillendirmiş ve insanların vücutlarının ilgili uzvu vasıtasıyla işleyebilecekleri her türlü kötülük ve günahı listelemiştir.[98] Dört humor, farklı oranlarda herkeste mevcut olup bireylerin mizaç ve kişiliklerini tayin ediyordu. Bu yüzden, eğitimli bir göz bir kişinin iyi ve kötü niteliklerini bedensel görünüşünden tanıyabiliyordu. Mesela, Yazıcıoğlu Ahmed Bican'ın *Dürr-i Meknun*'u, mavi gözlü, seyrek sakallı, sadece birkaç dişi bulunan ve sanki hamileymiş gibi bir bele sahip kısa boylu bir insandan hayırlı hiçbir şeyin sadır olmayacağı hususunda uyarıda bulunur: " [...] Salih kişi bedeni sağlıklı olan ve sağlığını muhafaza edendir."[99]

95 Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*, s. 28.

96 Baki, *Ma'alimü l-yaqin fi sirat seyyidi l-mürselin* (İstanbul 1261/1845).

97 Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*, s. 66.

98 Radtke, 'Birgivīs Ṭarīqa Muḥammadīya'; Gottfried Hagen, "World Order and Legitimacy," *Legitimizing the Order: Ottoman Rhetoric of State Power*, ed. Maurus Reinkowski ve Hakan Karateke (Leiden, 2005), s. 55-83.

99 Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*, 11. Bölüm; ayrıca aynı hükmün s. 220'de başka şekilde dile getirilişine de bkz.

Ahmed Bican burada, incelediğimiz dönem boyunca daha rafine ve tekemmül etmiş haliyle büyük saygı gösterilen fizyonomi sanatını (*kıyafet* veya *firaset*) en ilkel şekliyle tatbik etmektedir. 16. yüzyıla ait bir risale, padişahın "kullarının... ve devlet katındakilerin ve hatta re'ayanın dışa dönük davranışlarından iç karakterlerini ve dış görünüşlerinden hakiki mizaçlarını anlama yeteneğini ve uzmanlığını kazanması" gerektiğini söyler.[100] Osmanlı köle alıcıları ve aynı şekilde yeniçeri bölüklerine devşirme toplayan devlet memurları bu bilgiyi sistematik bir şekilde uygulamaya koyuyorlardı. Ancak, fizyonomi sultanlara da uygulanıyordu: Mesela, Seyyid Lokman, *Kıyafetü'l-insaniyye fi şemail-i 'Osmaniyye* adında, temel yüz özelliklerini açıklayan sistematik bir girişle padişahların portrelerinden oluşan bir albüm yapmıştır ama padişahların normal insanoğluyla karşılaştırılamayacağı uyarısında bulunur.[101] Yani beden ile çalışma mekanizması hakkındaki bilgiler sağlıklı bir hayattan çok daha fazla şeylere imkân tanıyordu; başkaları üzerinde feraset ve güç kontrolü sağlıyor ve onları kozmik düzen içinde kendi yerlerinde tutmaya yardımcı oluyordu.

İnsan ve toplum

Kozmografi, insanoğlunun tasvirine ve anlaşılmasına bedensel var oluşun ötesinde bir dikkat hasretmez; insan toplumunu ve onun tarih tarafından kaydedilen değişimlerini göz ardı eder. Kınalızade Ali (ö. 1571), yeryüzü ve tabiat gibi mükemmel yaratılanlar ve insan gibi var oluşları süresince mükemmelleştirilmesi gerekenler olmak üzere iki sınıf eşya (şeyler) olduğunu söylediğinde bize muhtemel bir izah sunar.[102] Bu nedenle insani meseleleri araştırmanın temelinde yatan ana fikir, *saadet*'in kazanılabileceği ideal bir devlet için mücadele etmektir. Az önce gördüğümüz üzere, insan vücudu, maddeler arasındaki ilişkilerin tezahür ettiği bir mikrokozmozdur ve aynı şey makrokozmoz için de geçerlidir; bu yüzden, insan bedeni aynı zamanda toplum düzeni gibi diğer daha büyük düzenler için bir mecazdır.

Kınalızade Ali Efendiye göre mükemmel hükümdar tecrübeli hekim ve tebaa da insan bedeni gibidir. Hekim bedenin [muhtemel] hastalıklarını,

100 Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine*, s. 95-6.
101 [Seyyid Lokmān Çelebi], *Kıyâfetü'l-İnsâniyye fî Şemâili'l-'Osmâniyye* (İstanbul, 1987), s. 5a.
102 Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî* (İstanbul, 2005), s. 430.

bunların belirtilerini, nedenlerini ve çarelerini bilmek zorundadır. Aynı şekilde, hükümdar memleketin sağlıklı halini –ki bu memleketin denge içinde olmasıdır– ve hastalığının –dengeden sıkıntıya ve tamlıktan eksikliğe düşmektir– nasıl vuku bulduğunu ve devletin hangi tedbirler sayesinde asıl sağlık ve tamlığına geri döndürülebileceğini bilmek zorundadır.[103]

Osmanlıların toplumsal düzen ve siyasetle ilgili vizyonları büyük oranda İranlıların devlet idaresiyle ilgili elkitapları geleneğine dayanır. Hükümdarlara nasihat amacıyla Farsça yazılmış en önemli eserlerden biri olan Keykavus b. İskender'in *Kabusname*'si daha 14. yüzyılda Türkçede mevcuttu; 1432'ye kadar bunu başka dört tercüme izlemişti.[104] Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si ve el-Gazali'nin (ö. 1111) *Nasîhatü'l-Mülûk*'ü gibi eserlerin tamamı, 15. yüzyılın sonuna gelmeden, bazıları birkaç kez olmak üzere Türkçeye çevrilmişlerdi.[105] Bu literatür esas itibariyle önceden var olan kurumlar, devlet daireleri ve toplumsal zümreler çerçevesinde "hakperest" ve "adil" devletle ilgilidir. Yazarları bunları aktarmakla yetinir, tahlil etmez veya meşrulaştırmazlar.

Devlet meselelerinin az çok yakından içinde olan –veya olmak isteyen– insanlar da hükümdarlara nasihat için elkitapları yazmışlardır. Vezir Lütfi Paşa iyi devlet yönetimi üzerine yazdığı risalesine, kendisinin hükümdarı Sultan Süleyman'la kolaylıkla özdeşleştirilebilecek Süleyman Peygamber'in vezirinin ismini vererek *Asafname* olarak adlandırmıştır. Modern okurlar, nasihatname kitaplarını basit olgusal siyasi tezkirelere indirgememek konusunda dikkatli davranmalıdır. Peygamber veziri üzerinden yapılan mecazın işaret ettiği üzere, müellifleri bu kitapların özenle işlenmiş sanat eserleri olmalarını amaçlıyorlardı ve biz de onları bu gözle okumalıyız. Yazarlar kendi görüşlerini sık sık belagat ve edebi mecazlarla destekliyorlardı; bunlar aslında, Osmanlı sarayında himaye ve teveccüh için verilen mücadelede sosyal sermaye olarak sarf ediliyordu. Mustafa

103 A.g.e., s. 479.
104 Kaykavus ibn Iskander, "Ḳābūsnāme [Türkçe]," *The Book of Advice by King Kay Kā'us ibn Iskander; the Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Ḳābūsnāme; Text in facsimile from the Unique 14th Century Manuscript, Together with a Study of the Text and a Select Vocabulary by Eleazar Birnbaum*, ed. Eleazar Birnbaum (Duxbury, Mass., 1981), s. 4-6.
105 Douglas A. Howard, "Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature," Aksan ve Goffman, *The Early Modern Ottomans* içinde, s. 137-66 arası s.138-9'da.

Âli'nin *Nushatu's-Selatin*'i bunun bariz bir örneğidir; devlette bir makam elde etmek için sürekli bir rekabetin içinde olan yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumuna ilişkin son derece hayati değerlendirmesinin hamileri tarafından takdir edildiğinden emin olmak için bildiği her edebi sanatı işe koşmuştu.[106] Bununla birlikte, nasihatname edebiyatının en parlak günleri ancak incelememize konu dönem sona erdiğinde yaşandı; Ayni Ali, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmed Paşa ve İbrahim Müteferrika pek çok mali, toplumsal, siyasi ve idari bunalıma tepki verdiler.

Devlet meselelerine duyulan çağdaş ilginin sürüklediği bu edebiyata ilaveten, başka bir edebi tür, toplumsal düzen ve devlet yönetimine ilişkin İslami ve bilhassa Osmanlı anlayışına yönelik farklı, daha felsefi bir bakış sunmaktadır; bu türün en önemli temsilcisi Kınalizade Ali'nin *Ahlak-ı Alai*'sidir. Bu edebiyat da *Ahlak-ı Alai* (Ali'nin Ahlakı) adının Nasiruddin Tusi'nin *Ahlak-ı Nasıri* ve Celaleddin Devvani'nin *Ahlak-ı Celali* adlı eserlerinin isimleriyle benzerliğinde aşikâr olduğu üzere Farisi modeller üzerine inşa edilmiştir. Bu eserler ise, bireyin yanı sıra hanedanın hükümeti (oikos) ve devleti (polis) alakadar ettiği boyutuyla Yunan ahlak felsefesine dayanıyordu. Kınalızade'ye göre, insan bedeni mecazı ve daha geniş planda toplum ile hanedan arasında kurulan analoji yoluyla birbirine bağlanan devlet ve hükümet bu karmaşık bütünün sadece küçük bir kısmını teşkil ediyordu. Aynı mecazın sıra dışı başka bir kullanımında, hanedanın başı, uygun ilaç tedavisi yoluyla humorları dengeleyen hekim olarak karşımıza çıkar.[107]

Kınalızade Ali, bu antik ve başta Farabi olmak üzere İslami öncüllerden, insanı, zayıflıklarını telafi etmek için toplumlar oluşturmaya mecbur kalmış *zoon politikon* olarak değerlendiren kavramı almıştır. İnsanlar farklı yaratılmışlardır; herkes toplumsal bir grupta bir yere sahiptir ve burada hayati bir hizmet ifa eder, bilgili, hakperest ve dindar olması gereken "faziletli devlet"e bir katkı sunar. "Faziletli olmayan devlet" ise, bunun zıddına, cahil, fasık ve dalalet içinde olabilir.[108] "Faziletli devlet"in ahlaklı

106 Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), s. 49-99; Howard, "Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature," s. 148-9.
107 Oktay, *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, s. 329.
108 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 451.

ekonomisinin temeli beş sınıftan oluşur: "faziletliler" (*afadil*) üstün bilgi ve irfanlarıyla şehri sevk ve idare ederler. "Hatipler" (*zu'l-elsine*) eğitimsiz kitlelere sözle eğitim verip rehberlik ederken, "muhasipler" (*mukaddir*) ağırlık ve ölçüleri denetleyip bunlara nezaret ederler. Toplumu dış düşmanlara karşı korumak ve fetihler gerçekleştirmek "savaşçılar"a (*gazi*) düşer. Çiftçiler, zanaatkârlar ve tüccarlar gibi iktisaden faal olan kişiler (*erbab-i emval*) en sonuncu insan sınıfını meydana getirir.[109] Başka yerlerde, daha siyasi bir şekilde tasavvur edilen ekonominin temeli olarak dört sınıf karşımıza çıkar: *ehl-i kalem, ehl-i şimşir* (kılıç sahipleri), *tüccar ve zira'at-ger.* Kınalızade Ali, insan bedeni mecazına geri dönerek bu dört sınıfı Galenci tıptaki dört sıvının mukabili olarak tasvir eder.[110]

İnsanlar sadece farklı sınıflara ait olmakla kalmayıp farklı ahlaki niteliklere sahip oldukları için, toplumsal düzen asiler, kötüler ve cahillerin fesadına maruzdur. Bu yüzden, hükümetin esas vazifesi, Arapça *siyasa* teriminin etimolojisinin işaret ettiği gibi "insanları dizginlemektir;" başka bir deyişle insanları yerlerinde tutmaktır. Bu zümreler arasındaki doğru denge olarak adalet, tüm insanlara eşit olarak muamele etmeyi değil, herkese toplumsal düzendeki yerine göre davranmayı gerektirir. Bununla birlikte, bu tür bir ayrım baskıya ruhsat vermez, zira tebaa hükümdara emanettir ve hükümdar onların esenliğinden sorumludur.

Hükümdar, yönetici sınıf ile yönetilenler arasındaki karşılıklı bağımlılık *Ahlak-ı Alai*'deki *"daire-i 'adliye"* kavramında mükemmel ifadesini bulmuştur; bu kavram esere mükemmel kral Büyük İskender'in "mirası"nın parçası olarak ilave edilmiştir. Bu kavramın sekiz ilkesi genellikle bir dairenin çevresi etrafında yazılır:

Cihan bir bağdır dıvarı devlet
Devletin nâzımı Şer'iatdir
Şer'iata olamaz hiç hâris illâ mülk
Mülk zabteylemez illâ leşker
Leşkeri cem' edemez illâ mal

109 Hagen, "World Order and Legitimacy," s. 63; Oktay, *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, s. 445-59.
110 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 485.

Malı cem' eyleyen raiyyetdir
Raiyeti kul eder padişah-ı âleme adl
Adldir mücib-i salâh-ı cihan[111]

Gördüğümüz gibi, Kınalızade Ali hükümdarı, bu organizmanın sağlığını (başka bir deyişle farklı uzuvları veya sıvılar arasındaki mükemmel dengeyi) korumak ve sağlığına yeniden kavuşmasını sağlamakla mükellef bir hekim olarak görmektedir. Bu bakış açısında saklı birkaç anlam vardır. Evvela, sosyo-politik düzen ilahi buyruğa tabidir ve bundan dolayı büyük oranda insanın nüfuz alanının dışındadır. İnsanlar düzeni bozabilir veya kesintiye uğratabilir ancak, düzeni tesis etmek onların vazifesi değildir; diğer bir ifadeyle, farklı devletler veya dönemler için farklı olmayan sadece tek bir toplumsal düzen biçimi vardır.[112] İkinci olarak, toplumsal zümreler ve hükümet evrensel kategoriler olup hiçbir şekilde herhangi bir millet veya kültüre özgü değillerdir; reaya içindeki kültürel, etnik, dini veya diğer farklılıklar bu kuramım bir parçası değildir, hatta diğer kuramlarda çok baskın olan göçebeler ve yerleşik halk arasındaki ayrım dahi böyledir. Müellif, bu soyutlama düzeyinde, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki hukuki ayrımı dahi kuramsallaştırma gereği hissetmez ve etnik farklılıklar ancak ev köleleri söz konusu olduğunda ilgi uyandırır.[113] Bu evrensel mekanizma, en doğru şekilde *nizam-ı 'âlem* (dünya düzeni) ideali ile tasvir edilir; bu sebepten, bu kavramı Osmanlıların dünya hâkimiyeti emeli olarak yorumlamak modern bir ideolojik inşadır.[114] Bu mecazda saklı üçüncü anlam, kral veya sultanın toplumdan ayrı olduğudur. Devlet yönetimiyle ilgili bu kadar teferruatlı ve karmaşık olmayan diğer kuramlar, hükümdarı başla bir tutar veya onu askerinin bir parçası olarak betimler fakat Kınalızade Ali bu tür bir görüşe hiçbir yer bırakmaz. İşin ilginci, 16. yüzyılın ikinci yarısı ve özel-

111 Cornell Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldûnism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983), 198-220 s. 201'de; Hagen, 'World Order and Legitimacy'; Linda T. Darling, "The Circle and the Tree: A Vision of Justice in the Middle East," *Historical Dimensions of Islam: Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* içinde, ed. James E. Lindsay ve Jon Armajani (Princeton, N.J., 2009), s. 151-82.
112 Oktay, *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, s. 442-3.
113 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 393-403.
114 Hagen, "World Order and Legitimacy."

likle III. Murad dönemi aslında Osmanlı sultanlarının gittikçe saraya daha fazla çekilmesine, dolayısıyla reaya ile etkileşimin asgari düzeye inişine tanıklık etmiştir. Kınalızade III. Murad'ın tahta çıkışını görecek kadar uzun yaşamamıştır fakat o günlerin işaretlerini, adı geçen padişahın seleflerinin dönemlerinde dahi fark ettiği barizdir.

Hükümdar veya sultan kanunun yardımıyla hüküm sürerler. Tursun Bey gibi bazı düşünürler, salt rasyonel hukuk (*kanun*) üzerine bina edilmiş meşru bir yönetim ihtimaline imkân tanır fakat ortaya çıkacak sonucun ancak dışardan dayatılan bir düzen olacağını itiraf eder. İlahi hukuk (*şer'iat*) üzerine kurulmuş bir düzen bundan üstündür, zira şer'iat her iki cihanda mutluluğa (*sa'adeteyn*) götürebilir. Sonuç itibariyle, Kınalızade şer'iatı adil bir hükümet ve saadetin tek mümkün temeli olarak takdim eder, zira sadece, mucizelerle ispatlanmış bu tür bir hukuk herkesin gönüllü itaatini kazanabilecekken geleneksel hukuk (pozitif hukuk değil) olarak kanun zora başvurmak zorunda kalacaktır.

Kınalızade'nin açıklayıcı örneklerinin birçoğu –muhtemelen bilerek– Emevi ve Abbasi halifelerine atıfta bulunuyor olmasına rağmen, kendisi halifeliği ideal hükümet biçimi olarak tartışma konusu etmez. Bu göz ardı ediş, Osmanlıların bu unvanı uzun bir süre kullandıklarını dikkate alınca daha da ilginç bir hal alır ve buna ilaveten, Kınalızade Ali'nin çağdaşı, Kanuni Sultan Süleyman'ın uzun süreli şeyhülislamı Ebussuud (ö. 1574) tüm Müslümanlar üzerinde nihai egemenlik hakkı anlamına gelen, bu işlevini yitirmiş halifelik unvanının Osmanlı hanedanının yasal hakkı olduğunu ispatlamak için büyük çaba harcamıştır.[115]

Yine de padişahın "şer'iatın esası ve tatbiki üzerindeki yetkisi" halifeyken dahi sınırlı kalmaya devam etti.[116] Her şeyden evvel, Osmanlı gerçeklerinin, bu idealize edilmiş kuramsal devlet ile ancak sınırlı bir bağlantısı vardır. Kınalızade Ali, Osmanlı sisteminin izin verdiği toplumsal hareketlilikle, yani ister yeniçeri ocaklarına katılma yoluyla ister medrese kariyeri sayesinde reaya sınıfından seçkin zümreye geçişle ilgili önemli ihtimalleri hiçbir şekilde kavramsallaştırmamıştır. Gördüğümüz üzere,

115 Colin Imber, *Ebu's-suùd: The Islamic Legal Tradition* (Edinburgh, 1997), s. 98-111.
116 A.g.e., s.111.

müellif, reaya arasındaki farklılıkları sürdürmeye dönük resmi politikaları da tahlil etmemiştir.

Ahlak-ı Alai'nin devlet zihniyetli yorumları, siyasi bir ideal olarak adalet ilkesi üzerinde odaklanmış ve önemli başka bir veçheyi göz ardı etmiştir. Farklı zümreler ve sınıflardan oluşmuş bir toplumda, adalet çatışmaları önlemeye yardımcı olabilir; bununla birlikte, sadece suni bir birlik oluşturabilir. İnsanlar ancak başka bir ilke sayesinde, yani *mehabbet* (aşk veya cazibe) yoluyla, doğal birliği elde etmeyi ümit edebilir. Mehabbet sadece aile içinde (karı-koca arasında veya ebeveyn ile çocuklar arasında) değil, toplumsal düzen içinde de (öğretmen ile öğrenci, şeyh ile mürit veya hükümdar ile reaya arasında) hüküm sürer. *Mehabbet* hayvanlar, bitkiler ve cansız maddeler arasında, sıcaklık/soğukluk veya kuruluk/nem gibi temel nitelikler bağlamında diğer varlıkları cezbetme veya onların cazibesine kapılma yoluyla var olur. Aslında, mehabbet kavramı, toplumsal ve kozmik ilişkilerin yorumu söz konusu olduğunda hemen hemen her yerde karşımıza çıkar.[117] Dolayısıyla, bir kez daha, kendisinin farklı tezahürleri olarak görünen olguları birleştirme gücüne sahip evrensel bir ilke arayışı, hac bağlamında Hz. Muhammed'e atfedildiği gibi kozmik düzeyde de anlaşılır. Netikim Kınalızada'ye göre şeriat koyucunun amacı tevhit bağını mümkün olduğu kadar güçlendirmek ve çokluk belasını ortadan kaldırmaktır.[118]

Tarih: Zaman kavramları

Osmanlı tarihyazımı, Konstantinopolis'in fethi (1453) ile 1500'lerin sonları arasında ortaya çıktı ve *Menazirü'l-Avalim*'in fiziki dünyanın tasvirine benzer şekilde, geçmişi –ve bundan dolayı şimdiyi– kanonik bir şekilde tanımlayan bir dizi otoriter eser ortaya çıkaracak bir olgunluğa erişti. Aynen, haritaların, coğrafyanın ve doğa tarihi bilgisinin insana uzamda bir yönelim vermesi gibi, tarih ve hafıza da insanlara zamanda bir yön bulma imkânı sunar. Büyük kozmik daireler hakkındaki spekülatif ve nakli bilgiler, kolektif ve bireysel tecrübeye dair hafızalarla örtüşür.

117 Walter G. Andrews ve Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society* (Durham, N.C., 2005).
118 Kınalızade, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 434.

Osmanlı tarihyazımının gelişimini incelemek, daima, geçmişe ilişkin hararetli tartışmaları, seçkinler arasında ve toplum içindeki çatlakları anlamak demektir, zira bu münakaşalar geçmişe atıfta bulunmalarına rağmen hem bugünü hem de geleceği ilgilendirir. Jan Assmann, kolektif hafızaların nasıl ve niçin hatırladığını incelemek için anımsatıcı tarih (*mnemohistory*) kavramını geliştirmiştir. Anımsatıcı tarih "geçmişle geçmiş olduğu için değil, hatırlandığı şekliyle geçmiş olduğu için ilgilenir"; bir hafıza tarihçisi için, herhangi bir hatıranın "hakikiliği," "olgusallık"tan çok "güncelle ilgisine" bağlıdır. Olaylar, kolektif hafızada yaşamaya devam etmediği takdirde unutulur. Bu, "yaşamaya devam etme" durumu, muayyen olayların ilgilerini sürekli korumasına bağlıdır ve bu ilgi, tarihi geçmişten değil, aksine önemli olgular olarak hatırlandıkları sürekli-değişen şimdiki halden türer.[119] Bu açıdan bakıldığında, özellikle II. Bayezid döneminde yaşanan ani tarihi yazıların patlaması, yeni genişlemiş imparatorluğun toplumsal, siyasi ve ideolojik olarak ilerlediği yön hakkında kayda değer bir gerilim olduğuna işaret etmektedir. Bilim adamları, uzunca bir süre, belli olayları ya aşikâr derecede destansı oldukları için göz ardı ettiler veya olgusal anlatılar olarak kabul ettiler; halbuki gerçekte bu tür anlatılarla ilgili en verimli okuma, bunları hafıza üzerine verilen mücadeleye bir katkı olarak değerlendirmek olacaktır.[120] Bununla birlikte, tarihi anlatıların kıymetini hakkıyla teslim için, söz konusu tür ile hafıza ve tarih duygusunu ele aldığımız dönemde tekamül ettiği şekliyle anlamamız hayati önemdedir. Tek bir gelişim hattı yoktur; tersine, farklı çizgiler iç içe geçer, kesişir ve farklı zamanlarda ön plana çıkarlar.[121]

Beşeri tarih duygusu farklı zaman kavramlarıyla çalışır ve belli bir dereceye kadar, her bireyin onlar vasıtasıyla kendi kimliğini tanımladığı muhtelif gruplar farklı zaman anlayışlarını teşvik ederler. Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm sakinleri, seçkinler ve reaya aynı şekilde, hayatlarını her şeyden önce, yıllık cismani çemberin büyük ağırlığa sahip olduğu kişisel zaman olarak tecrübe ediyorlardı. Bununla birlikte, kişisel zaman

119 Jan Assmann, *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism* (Cambridge, Mass., 1997), s. 9.
120 Karl Teply, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien* (Viyana, Köln ve Graz, 1980).
121 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 238.

birçok açıdan, şimdi inceleyeceğimiz diğer zaman kavramlarıyla bağlantılıdır. Osmanlı tarihyazımında, farklı zaman kavramları mevcuttur ve sıklıkla birbirleriyle örtüşürler; yine de bunları ayrı ayrı tahlil etmek mümkündür. Bir tür olarak tarihyazımı ve alt kategorileri hakkındaki araştırmalar hâlâ yetersizdir; belli bilim adamları 15. ve 16. yüzyıl tarihyazımının tahlili için yerli kategorilerin kullanılmasını önermekle birlikte, görüldüğü kadarıyla bu tür kategoriler kesin ayrımlara yeterince müsaade etmemektedir.[122]

Mehmed Aşık, kozmik zaman olarak adlandırılabilecek bir şeyin pekâlâ farkındaydı. Yerküre, kâinat ve tabiat âlemleriyle ilgili tasviri ayrıntılı olmasına ve farklılıkları ortaya koymasına rağmen, söz konusu yazar sadece en basit tarih duygusunu dile getirmiştir. Eser, Kâbe'nin ilk kez inşa edilmesiyle sonuçlanan yaratılışla ilgili bir anlatıyla başlarken, kıyamet günüyle sona erer. Vahiy yoluyla Allah'tan şeriatı alan Hz. Adem'le başlayan vahiy tarihi daireleri bu kozmik zamana bir yapı kazandırır. Kozmograflar, peygamberler arasında, Hz. Hud ve Salih gibi Arap olarak tanımlanan peygamberlere ilaveten, genellikle Kitab-ı Mukaddes'te geçen önemli şahsiyetlere yer verirler; peygamberler dizisi Hz. Muhammed'le son bulur; onun şeriatı kendisinden öncekilerin hepsini ilga etmiştir ve hükmü ancak kıyamet gününde sona erecektir.

Osmanlılar, *kısasü'l-enbiya* olarak bilinen Arapça edebi türün çeşitli tercümeleri ve uyarlamaları yoluyla kutsal zaman kavramıyla tanışmışlardır ki bu tür metinlerin Türkçeye ilk çevirilerinin tarihi 14. yüzyılın başlarına kadar gider.[123] Türkçe kısasü'l-enbiya eserleri, Hz. Muhammed'le ilgili bir bölüme de sahip olarak, model aldıkları Arapça eserlerden farklıydılar ve bu şekilde Sünniliğin esasları açısından tam bir vahiy tarihi anlatımı sağlıyorlardı. Bununla birlikte, Şii bakış açısından Hz. Muhammed'in ölümünden sonraki kutsal tarih, esas itibariyle inkâr, baskı ve çile tarihiydi. Bundan ötürü, anlatı, mesela Fuzûlî'nin şehitler menkıbesi, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da ölümüyle neticelenen ve Osmanlı seçkinleri arasında yaygın bir şekil-

122 A.g.e., s. 237; Sholeh Alysia Quinn, *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles* (Salt Lake City, Utah, 2000), s. 24.
123 İsmet Cemiloğlu, 14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-i Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi (Ankara, 1994).

de okunan *Hadikatü's-Süada*'da olduğu gibi Şia imamlarının hayatlarıyla devam ediyordu.[124]

Açık ki vahiy tarihi, zamanın herhangi siyasi bir teşekkülüne doğrudan bir referans çerçevesi sağlamıyordu, İslamın kurucu bir anlatısı olarak daha ziyade bireysel dindarlıkla ilgiliydi. 15. yüzyılın başlarına, yani bir anlamda Osmanlı tarihyazımının başlangıç dönemlerine ait kronolojik takvimlerde, peygamberler silsilesi en yakın tarihli olaylar için dahi bir çıpa vazifesi görüyordu. Buna ilaveten, yazarlar peygamberleri Hz. Adem'e kadar uzanan mutlak bir kronoloji içine yerleştiriyorlar ve böylece vahiy tarihini astronomik zaman dairelerinin üzerine yerleştiriyorlardı.[125] Daha sonraki dönemde, dünya kronikleri İslam öncesi tarihi çoğu kez, esas itibariyle bir vahiy tarihi olarak anlatmış ve ancak Hz. Muhammed'den sonra hanedanların siyasi tarihini ele almışlardır. Küçük Nişancı (ö.1571) olarak bilinen Ramazanzade Mehmed Paşa *Kısas-ı Enbiya-i İzam ve Tevarih-i Hulefa-i Kiram* adlı eserinin isminde bile peygamberler tarihine atıfta bulunmuştur. Yine de, kozmik zaman, tarihin hem başlangıçlarının hem de sonunun güncel olaylarla fasılasız tek bir kronolojiyle bağlantılı olması anlamına geldiğinden, Osmanlı tarihsel düşüncesine çok yakın bir son hissi ve kıyamet gününün yakınlığına dair bir farkındalık sirayet etmiştir. 16. yüzyılın sonlarında, İslami binyıl civarında, bu tür bir bilinç zirveye çıkmıştır.

Osmanlı tarihyazımının oluşumu ve gelişiminde, efsanevi zaman diyebileceğimiz ikinci bir zaman kavramı da etkili olmuştur. İnsanlar, geri döndürülemeyecek şekilde kaybedilmiş ama daima hatırlanan idealize edilmiş bir geçmiş olan bu kökenler zamanı ile kişisel zaman arasındaki boşluğu hiçbir zaman dolduramazlar. Bunun yerine, bu tür bir geçmişin hikâyelerini, bir tür o zamana dönüş ritüeli olarak icra edeceklerdir; ilgili hikâyeler yoluyla, kolektif kimlikler ve değerlerin temellerini aktaracaklardır. Soylu göçebe bir toplum olan Orta Asyalı Türk toplumunun mensupları ise bu efsanevi geçmişi, muazzam boyutlardaki kahramanlık destanları edebiyatıyla korudular ve ritüellerle hatırladılar. Ne var ki bu

124 Gottfried Hagen, "From Haggadic Exegesis to Myth: Popular Stories of the Prophets in Islam," *Sacred Tropes: Tanakh, New Testament and Qur'an as Literature and Culture*, ed. Roberta Sabbath (Leiden, 2009), s. 301-16; Meḥmed b. Süleymān Fuẓūlī, *Ḥadīqat al-su'adā'* (İstanbul, 1296/1879).

125 Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*.

destanlar, Anadolu'nun toplumsal koşullarında daha erken dönemlerde, elimizdeki tek nüshası 16. yüzyılın başlarında kaleme alınan *Dede Korkut Kitabı*'yla birlikte gözden düşmüş gibi görünmektedir.[126] Şimdiki zaman için bir ilham olarak hatırlanan, ideal bir geçmişteki hayattan-daha-büyük bir kahraman teması, *Battalname*, *Ebu-Müslimname* ve *Danişmendname* gibi eserlerde Anadolu'da Müslümanlar ile kâfirler arasında yaşanan sonu gelmez çatışmaları yücelten "serhat hikâyeleri"nde kendisine farklı bir ifade biçimi buldu.[127]

Bu destanlar işlevlerini, esas itibariyle, akıncı ve gazi muhitlerinde yerine getirmiş olsa da, benzer bir amaca hizmet eden anlatılar başta tarikatlar ve Anadolu'daki çeşitli yerel evliyaların müritleri olmak üzere dini topluluklar arasında da ortaya çıkmıştır. Evliyaların hayatlarını anlatan çok sayıda menakıbname günümüze ulaşmıştır. Anlatıcılar, en yüksek mevkii evliyanın üstlendiği misyona verirler; bu misyon, çoğu durumda Allah veya bir şeyhin sözü edilen evliyayı belli bir yere gönderdiği şeklinde anlaşılıyordu. Hikâyenin ileriki aşamalarında, bunu, bir dergâh kurulması, yerel iktidar sahiplerine karşı verilen mücadeleler ve her türlü keramet izliyordu.[128] Bu menakıbnameler, kahramanlık destanlarına benzer şekilde, bir toplumun modeli veya kurucusu olarak bir bireyin hayatı ve kahramanlıkları ve aynı şekilde zaman kavramı üzerinde odaklanırlar, çünkü kahramanların ve evliyaların amelleri, okurun ve anlatıcının bugününe olan kronolojik uzaklığının hâlâ belirsiz olduğu bir geçmişte vuku bulur. Ne *Battalname* ne de mesela Hacı Bektaş'ın 1400'lerin sonlarında kaleme aldığına inanılan *Vilayetname*'si okurlarına, çoğu kez eşit derecede efsanevi olan belli hükümdarlarla ilgili muğlak eşzamanlılık iddialarının ötesinde, herhangi bir kronolojik bilgi vermezler.[129]

Kahramanlık destanları, kanon içinde gittikçe marjinal bir konum işgal eder hale gelmiştir. Ancak, menakıbnameler en azından, kendilerini üreten ve mensupları bunları sözlü olarak icraya ve aktarıma devam eden

126 Karl Reichl, *Turkic Oral Epic Poetry* (New York, 1992), 2. Böl.
127 Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995).
128 Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler: Metodolojik Bir Yaklaşım* (Ankara, 1997); Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşi Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri* (İstanbul, 1983); Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliyâ Menkabeleri* (Ankara, 1983).
129 Abdülbaki Gölpınarlı (ed.), *Vilâyet-nâme: Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî* (İstanbul, 1995).

dini topluluklar içindeki önemlerini muhafaza etmiştir. Bundan dolayı, dervişler ve diğerleri ancak 19. yüzyılda, bilhassa Alevi-Bektaşi geleneğine dayananlar olmak üzere belli evliyanın menakıbnamelerini yazmaya başlamışlardır.[130] Sözlü aktarımın önemini dikkate alırsak, menakıbnameler değişen koşullara kolayca uyum sağlamış ve süreç içinde farklı katmanlar edinmişlerdir. Mesela, Hacı Bektaş'ın *Vilayetname*'si, Osmanlıların meşruiyet iddialarını yeniden üretirken bile, genel itibariyle siyasi iktidar sahipleriyle yaşanan gerilimi yansıtmıştır. Farklı evliyayla yaşanan çeşitli rekabetler, Bektaşi tarikatının kuruluş dönemi sırasında, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki yerel dergâhları kendi bünyesine katmayı amaçladığına işaret etmektedir. Aynı zamanda, baştaki oldukça sade olan dini ortam, belki de resmi baskılar yüzünden, karakter olarak daha Sünni ortodoks unsurların katılmasıyla karmaşık bir hal almıştır.

Başta erken dönem Anadolu evliyasına ait olanlar olmak üzere menakıbnameler, kahramanlık destanları ve tarihyazımı arasında "gri bölge" diyebileceğimiz bir alanda yer almaktadır. Veliler çoğu kez kahraman muamelesi görürler ve bunların menkıbeleri, bazıları, kahraman bireylerin erdemlerini ve amellerini yücelten erken dönem vakayinamelerinde tekrarlanan benzer anlatı şablonlarını izler. Mesela, tarihi bir şahsiyet olan Umur Paşa efsaneleşir ve menakıbnamesi bir Osmanlı kroniğinde kendisine yer bulur.[131] II. Mehmed'in ünlü veziri Mahmut Paşa gibi başka siyasi kişiler de menakıbnamelere konu olabilmiştir. Maalesef, bu en son bahsedilen menakıbnamedeki birçok unsuru, diğer kaynaklarda kaydedilen olaylarla ilişkilendirmek çok güçtür ve artık bu metnin bir zamanlar müdahil olmuş olması gereken bağlam veya tartışma hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.[132] Benzer şekilde, veli ile gazinin, rolleri, Seyyid Ali Sultan'ın hikâyesinde

130 Abdurrahman Güzel (ed.), *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi* (Ankara, 1999); Rıza Yıldırım, *Rumeli'nin Fethinde ve Türkleşmesinde Öncülük Etmiş Bir Gâzi Derviş: Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velâyetnâmesi* (Ankara, 2007).

131 Halil İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography," *Historians of the Middle East* içinde, ed. Peter M. Holt and Bernard Lewis (Londra, 1962), s. 152-67 arası, s.157'de; Hasan Özdemir, *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde* (Freiburg im Breisgau, 1975); John Renard, *Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts* (Columbia, S.C., 1993).

132 Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)* (Leiden ve Boston, 2001).

olduğu gibi çoğu kez örtüşür.[133] Ebul Hayri Rumi'nin, Cem Sultan tarafından sipariş edilen *Saltukname*'si Balkanlar'da birçok yerde büyük hürmet gösterilen tasviri zor bir velinin hayatını hikâye eder fakat gerçek anlatının bir kahramanlık destanıyla çok daha fazla ortak noktası vardır: Bilhassa *Battalname* görüldüğü kadarıyla doğrudan bir model vazifesi görmüştür. Bu durumu göz önüne aldığımızda, edebi tahlil çoğu kez, destanları ve evliya menkıbelerini gerçek bilgi kaynakları olarak kullanmaya yönelik tüm girişimlere itiraz etmek zorunda kalmaktadır.[134]

Bölgeler-üstü daha büyük tasavvuf tarikatlarından kaynaklanan menakıbnameler, çoğu kez tamamen yerel kitleyi muhatap alan *vilayetname* literatüründe bir araya getirilen halk efsanelerinden çok daha karmaşık olabiliyordu. Mesela, Halveti tarikatının ileri gelen önderlerinden İbrahim-i Gülşeni (ö. 1534) hakkındaki menakıbname, müellif(ler)in kişisel hatıralarına dayanarak, açık bir şekilde tanımlanabilecek tarihi bağlamlar içinde bir bireyi ele alıyordu. Elbette, Gülşeni'nin yazarı Muhyi-yi Gülşeni (ö. 1617) menakıbnameyi tartışma için veya savunmacı bir yaklaşımla da kullanıyordu fakat artık zihninde efsanevi bir zaman kavramı yoktu.[135]

Bireyin hatıraları ve tecrübelerinin ufkuyla tanımlanan şahsi zaman, bizim açımızdan önemli olan üçüncü zaman kavramıdır. Olaylarla ilgili, görgü tanıkları veya katılımcılar tarafından sağlanan belli bireysel anlatılar, söz konusu ortaklığın normları ve değerleri doğrultusunda ortak hafızanın parçası haline gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nu çalışırken olgusal veri arayışında olan modern tarihçiler, bu son değinilen zaman konseptini diğerlerinden üstün tutmuşlar, bunlar arasındaki etkileşimi ve bu zaman kavramlarına atfedilen farklı anlam düzeylerini göz ardı etmişlerdir.[136] Gerçek anlamda hatıralar, Osmanlı bağlamında aşina olunan bir tür değildir.

133 Yıldırım, *Seyyid Ali Sultan*.

134 Kemal Yüce, *Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar* (Ankara, 1987); Yorgos Dedes (ed.), *Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary, and Facsimile* (Cambridge, Mass., 1996); Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık: Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü, XIII. Yüzyıl* (Ankara, 2002).

135 Muhyi-yi Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşenî* (Ankara, 1982); John C. Curry, "Home Is Where the shaykh Is: The Concept of Exile in the Hagiography of İbrahim-i Gülşeni," *Al-Masaq* 17, 1 (2005), 47-60.

136 Rhoads Murphey, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617)," *Archivum Ottomanicum* 13 (1993-4), 277-311.

Ancak, bariz bir biçimde ve münhasıran, münferit bir yazarın gözlemleyebildiği veya kendisine görgü tanıkları tarafından nakledilen siyasi olaylar ve askeri seferler üzerine inşa edilen tarihi yazılar tarihyazımının küçük ama önemli bir alt-türünü oluşturur. Bazen, saltanat sarayındaki veya başka yerlerdeki meclislerde, büyük ihtimal "modern" kahramanlık destanlarının değişik bir biçimi olan *gazavatname*'ler dinlenirdi.[137] Daha sonraki dönemlerde, önde gelen edipler bu metinleri *fethname*'ler olarak yeniden düzenlediler ve padişahlar bunları en son kazandığı zaferleri duyurmak üzere diğer hükümdarlara gönderdi. Bu tür eserler genellikle kısa zaman aralıklarını kapsıyor ve padişahları veya askeri önderleri İslamın kahraman savaşçıları olarak methediyorlardı.

En saf halinde, bireysel bir hatıra olarak tarihyazımı, siyasi iktidara yakın kişilerden kaynaklanmıştır. Buna örnek olarak, II. Mehmed'in tarihini ve dönemini yazan Tursun Bey (*Tarih-i Ebu'l-Feth*) ile Kanuni Sultan Süleyman döneminin 1557'ye kadarki olaylarını ihtiva eden *Tabakatü'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesalik*'in müellifi Koca Nişancı lakaplı Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi gibi bürokratları zikredebiliriz. Celalzâde Mustafa, daha önce birkaç fethname yazmış ve bunları daha sonra başeserine katmıştır. Yer yer, bazılarını muhtemelen bizzat kaleme aldığı belgeleri iktibas ediyordu. Ama bunlar dışında, eserinin günümüze ulaşan parçasını Kanuni dönemindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun muazzam bir panoramasının yalnızca otuzuncu kısmı olarak tasarlayan Celalzâde Mustafa, başkalarının yazdıkları tarihlere dayanmak zorunda kalmamaktan gurur duyuyordu.[138] *Selimname* ve *Süleymanname* edebiyatında, hafıza üzere bir mücadele seziyoruz; bu mücadele münferit padişahların ve belli eylemlerin methine temel oluştururken güçlü normatif kavramlarca şekillendirilmiştir. Özellikle *Selimname*'de tartışmalı konular gayet barizdir. Her şeyden önce, I. Selim şehzadeyken babası II. Bayezid'e karşı isyan etmişti ve babası, tahttan indirilişinden kısa bir süre sonra vefat ettiği zaman,

137 Cem Murat Mengüç, "An Ottoman Historian, Safai," angiolello.net/Menguc Ottoman Historian.pdf; Reichl, *Turkic Oral Epic Poetry*.
138 Ḳoca Nisancı Celalzāde Mustafa, "Ṭabaḳātü'l-Memālik ve Derecātü'l-Mesālik," *Geschichte Süleymān Ḳānūnīs von 1520 bis 1557 oder Ṭabaḳāt ül-Memālik ve Derecāt ül-Mesālik von Celālzāde Muṣṭafā genannt Ḳoca Niṣāncı* içinde, ed. Petra Kappert (Wiesbaden, 1981).

Selim'in babasını öldürttüğüne dair söylentiler çok yaygındı. Süleyman'ın hafızası hakkındaki tartışmanın gerçek mahiyeti ise hâlâ incelenmeyi bekliyor. Yazarlar, başka veçhelerin yanı sıra, Süleyman ile oğulları arasında cereyan eden ve eserlerin kaleme alındığı dönemde imparatorluğu tehdit eden başlıca çatışmalardan biri olan mücadele üzerinde yorum yapmayı arzulamış olabilirler.[139]

Saltanat Tarihi

Saltanat tarihi ile dünya tarihi, esasında, Osmanlı tarihyazımının iki ana türünü teşkil eder. Siyasi tarih açısından, hanedan en temel birimdir. Tarih hükümdarlar vasıtasıyla meydana gelir ve ülkeye hükmeden bir hanedanın yokluğunda, yazılacak bir tarih yoktur. 1700'lerden önce, Osmanlı tarihçileri, İran tarihine tanınan muhtemel istisna hariç, İslam öncesi hanedanlara fazla dikkat göstermezlerdi; İran tarihi için kullanılan en önemli kanal da muhtemelen *Şehname* türüydü. Klasik kaynaklar da Sasani ve erken İslam tarihini harmanlama eğilimindeydi. Hem hanedan hem de dünya tarihini burada ele alınan üç zaman kavramını kullanarak tahlil edebiliriz ki yazarlar bunları birleştiriyor, çoğaltıyor ve eşleştiriyor, böylece çeşitli alt-biçimler ve alt-türler oluşturuyorlardı. Tüm bu süreç boyunca, diğer bölümlerde olduğu gibi, standartlaştırma ve kanonlaştırma eğilimini gözlemleyebiliyoruz.

Yazarlar, tarihi yazıları için zaman çerçevesi olarak Osmanlı hanedanının zamanını seçtiklerinde, kendilerini bir şekilde, belki siyasi, idari veya askeri seçkinlerin mensupları olarak Osmanlı projesiyle özdeşleştiriyorlardı. Dar anlamıyla tarihin anlatısal temsillerinden ayrı olarak, hanedan kimliğinin etkisini genellikle, Osmanlı padişahlarının hâkimiyeti altındaki topraklar üzerine odaklanan prosografi ve biyografi tezkirelerinde aşikâr bir şekilde görmek mümkündü. Mesela, Taşköprüzade'nin ulema ve meşayihin hayatlarını anlatan kurucu nitelikteki tezkiresi, yeni genişlemekte olan Osmanlı İmparatorluğu'na, daha eserinin adında *(eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*

139 Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of şehnāmeci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75 (1983), 157-82 s. 172; Hakkı Erdem Çıpa, "The Centrality of the Periphery: The Rise to Power of Selîm I, 1487-1512," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, (2007), 2. Böl.

fi 'ulemâ'd-Devleti'l-Osmâniyye) bariz olduğu üzere bütünü itibariyle atıfta bulunmaktadır. Dönemi 1558'e kadar kapsayan *Şekâ'ik*, bize padişahların hizmetindeki ulemanın temel mesleki verilerini ve biyo-bibliyografyalarını sunmaktadır. İşe ilk hükümdarlarla başlayan yazar, elindeki malzemeyi saltanat dönemlerine göre düzenlemiş, bu şekilde Osmanlı ulema-memurlarının kolektif kimliğinin şekillenmekte olduğuna işaret etmiştir. Daha önce değindiğimiz Türkçe tercümelerin yanı sıra, daha sonraki dönemlerde birkaç yazar, eserin hayati rolüne işaret edercesine, iki Taşköprüzade'nin çalışmalarını devam ettirdiler.[140]Benzer bir şekilde, Osmanlıların "Rum halkı" olarak yeni zuhur etmekte olan kültürel özgüvenleri, kendisini, Sehî'nin 1538 tarihli *Heşt Behişt*'iyle başlayan ve bir nesil sonra Aşık Çelebi'nin *Meşa'irü'l-Şu'ara*'sı (1569'da tamamlandı) ile zirveye çıkan ilk şair tezkirelerinde gösteriyordu.[141]

İncelememize konu dönemin öncesinde, Osmanlı hanedanının tarihi çerçevesi içinde değerlendirilebilecek tek anlatı, ahlaki ve siyasi nasihatname türünün klasik bir örneği olan Ahmedi'nin *İskendername*'sinde (yak. 1410) 300 mısradan oluşan bir bölümdür ve muhtemelen yazar –veya ona yakın başka biri– eseri bir Osmanlı hamiye yeniden ithaf ettiklerinde ilave edilmiştir.[142] Bu anlatı nispeten istisnai kalmıştır; ancak, 1400'lerin sonlarında özellikle de II. Mehmed'in vefatının ardından, iki oğlu arasındaki iktidar mücadelesinin ve II. Bayezid'in tahta çıkışının ardından imparatorluğun kendisine yeni bir yön belirlemesinin bir sonucu olarak, bu tür eserlerde kısa süreli bir patlama yaşanmıştır. Büyük ihtimal bu yazarlar, merhum padişahın baskıcı yönetimine, ondan sonraki taht mücadelesine

140 Ahmed b. Mustafa Taşköprüzade, "Al-Shaqā'iq al-nu'mānīya fī 'ulamā' al-dawlat al-'Uthmānīya," *eş-Şeḳā'iḳu n-nu'mānīye fi 'ulemā'i d-devleti l-'osmānīye: Tasköprülü-zâde 'Iṣām-ud-Dīn Ebu l'Ḫayr Ahmed Efendi. İnceleme ve notlarla neşreden Ahmed Subhi Furat*, ed. Ahmed Subhi Furat (İstanbul, 1985). Mecdî Mehmed Efendi'nin (d. 1591) Türkçe tercümesi çok daha fazla rağbet görmektedir. Bkz. Abdülkadir Özcan (ed.), *Şakaik-i Nu'maniye ve Zeyilleri*, 5 cilt (İstanbul, 1989).

141 Sehi Bey, "Heşt bihişt," Sehi Bey, *Heşt Bihişt: Sehî Beg Tezkiresi: İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin*, ed. Günay Kut (Duxbury, Mass., 1978); Aşık Çelebi, "Meşā'irü'l-şu'ara," *Meşā'irüş-şu'ara; or, Tezkere of 'Aşık Çelebi*, ed. G. M. Meredith-Owens (Londra, 1971); James Stewart-Robinson, "The Ottoman Biographies of Poets," *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1-2 (1964), 57-74

142 Ahmedi, "İskender-nāme," Ahmedi, *İskender-nāme: İnceleme, tıpkıbasım* içinde, yay. haz. İsmail Ünver (Ankara, 1983), s. 65b-68a, Kemal Silay, 'Aḥmedī's History of the Ottoman Dynasty' içinde terc. edilmiştir, *Journal of Turkish Studies* 16 (1992), 129-200.

ve Türk soylu sınıfının kenara itilmesine tepki gösteriyorlardı.[143] Netice itibariyle, padişahlar silsilesinin saltanatıyla şekillenen Osmanlı hanedan tarihi, en mükemmel tarihyazımı biçimi haline geldi. İlginç bir şekilde, Osmanlı dönemindeki Arap tarihyazımı da, yıllıkları esas alan (*annalistic*) katı anlatımın aksine, aynı formatı benimsedi.[144]

Tevarih-i Al-i Osman olarak bilinen türün ilk örnekleri anonim olup bir dizi bağımsız bölüm şeklinde sade, basit bir Türkçeyle kaleme alınmışlardı ve bu bölümler çoğu kez, nispeten çok az tutarlılık ihtiva eden sözlü anlatılar şeklinde aktarılan halk hikâyeleri formatında yazılmışlardı. Bu koleksiyonlar, takvimlerle birleşince bir tür kronolojik yapı kazanıyordu.[145] Konularda ise bireysel liderlik ve ahlak öne çıkıyordu ve kahramanlık destanlarında olduğu gibi her bölüm, anlatıdan çıkarılacak dersi kendi içinde barındırıyordu. Derviş Aşıkpaşazade (ö. yak. 1484) belki de bu tür dahilinde farklı bir sesi dillendiren –dürüst ve şimdiki hale eleştirel yaklaşan– ilk yazardı; efsanevi zamana başvurarak, Osmanlı projesinin başlangıç dönemine dair idealize edilmiş bir imge sunuyordu: Bu dönemlerde Osmanlı gazileri kâfirlere karşı fedakâr bir savaş yürütüyorlardı ve Osman Bey'in malvarlığı bir kaftan, birkaç battaniye, birkaç iyi at ve birkaç koyun sürüsünden ibaretti.[146]

Aşıkpaşazade'nin, Oruç'un (ö. 1502 sonrası) ve başkalarının anlatılarında, hanedanın en erken aşamalarını, çok önceden İslam uğruna yapılan cihat ruhuyla aşılanmış olarak takdim eden, farklı bir Osmanlı hanedanı miti türedi; söz konusu anlatılar, Osmanlıların sözde Selçuklu efendilerine sadakatini ispat etmeye ve padişahların Müslüman kardeşlerine karşı savaşlarını meşrulaştırmaya çalışıyordu. Buna ilaveten, bu yazarlar, Osmanlılara bir kabile soyağacı sağlayarak, Osmanlıların Akkoyunlu

143 İnalcık, "The Rise of Ottoman Historiography," s. 164; Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 238.
144 Otfried Weintritt, *Arabische Geschichtsschreibung in den arabischen Provinzen des Osmanischen Reiches* (16.-18. Jahrhundert) (Schenefeld, 2008).
145 Victor L. Ménage, "The Beginnings of Ottoman Historiography," Holt ve Lewis, *Historians of the Middle East* içinde, s. 168-79 arası s.174'te.
146 Aşıkpaşazade, "Tevārīkh-i Āl-ı ʿOsmān," *Die altosmanische Chronik des Āšıḳpašazāde: auf Grund mehrerer neuentdeckter Handschriften, ed. Friedrich Giese* (Leipzig, 1929, yeniden bas. Osnabrück, 1972); Aşıkpaşazade, "Aşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî: Tevârîh-i Âl-i Osman," *Osmanlı Tarihleri*, yay. haz. Çiftçioğlu Nihal Atsız (İstanbul, 1949), s. 79-318. Modern eleştirel bir basıma hâlâ ihtiyaç duyulmaktadır. Osman Bey'in malvarlığı için bkz. Aşıkpaşazade, "Aşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî. Tevârîh-i Âl-i Osman," s. 115.

veya Safeviler gibi rakip hanedanlardan üstün olduklarını ispatlıyorlar veya Hz. Nuh'un oğullarıyla kurulan bir bağlantı yoluyla İslami ehliyetlerini güçlendiriyorlardı. Osman Bey'e tüm dünya üzerinde hâkimiyet vaat edilen meşhur rüya, Osmanlı hanedanı ile belli tarikatlar arasında kurulan ittifakın Allah tarafından tasdik edilen temeli olarak işlev görüyordu.[147] Ancak, ilk müverrihler yalnızca saltanat ideolojisinin sözcüleri değillerdi; tersine, efsaneler ve karşıt efsaneler anlatarak emperyal Osmanlı projesinin meşruiyeti ve haklılığına ilişkin tartışmaya da iştirak ediyorlardı: Belli kroniklerde ve ilgili metinlerde karşımıza çıkan, İstanbul'un ve hatta Ayasofya'nın lanetli mekânlar olarak resmedilmesi, Osmanlıların bu uğursuz imparatorluğu devralma tutkularına karşı güçlü bir itiraz seslendiriyordu. II. Mehmed döneminde, başka bazı yazarlar, adı geçen şehri Allah'ın rahmetiyle dolu bir yer olarak daha olumlu bir şekilde tasvir eden karşıt bir efsaneyi dolaşıma soktular.[148] Bu tür tartışmalar, Osmanlı tarihsel düşüncesinin, geçmişin –Assmann'a sadık kalacak olursak– şimdiki halle doğrudan ilgili olduğu ihtilaflı kökenlerini ortaya koymaktadır. Bu efsaneler, imparatorluk, II. Mehmed ile II. Bayezid'in saltanatları döneminde sağlam temellere oturduktan kısa bir süre sonra hükümlerini kaybetti ve daha sonraki tarihyazımında salt bir yük haline geldi.

"Buna rağmen, *Tevarih-i Al-i Osman* türü başka şekillerde dönüşüme devam etti. Mesela, Aşıkpaşazade, Orhan Bey zamanında bir Bizans sınır beyinin kızının, rüyasında kendisinin İslama ihtida edişini ilan eden (ve buna neden olan) bir gazi-dervişi görmesinin ardından babasının kalesini Osmanlılara nasıl teslim ettiğini anlatır. Daha sonraki dönemlerde yazarlar, bu tür dini efsanelerin, kutsal kaynakları esas alan İslam anlayışıyla uyuşmadığını düşünüyorlardı. Bir nesil sonra, Neşri (ö. 1520'den önce) ulema sınıfının bir mensubu olarak aynı hikâyeyi, dini motivasyonu Hıristiyan kızla Orhan Bey'in gazilerinden biri arasındaki bir aşk hikâyesiyle ikame ederek yeniden anlatır. Bu şekilde, erken dönemlerin kaba ve nev'i

147 "Oruç, [Tārīkh]," *Oruç Beğ Tarihi (Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım)*, içinde, yay. haz. Necdet Öztürk (İstanbul, 2007); Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," Turcica 19 (1987), 7-27; Barbara Flemming, "Political Genealogies in the Sixteenth Century," *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 123-37.
148 Stéphane Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'Empire* (İstanbul ve Paris, 1990).

şahsına münhasır hikâyeleri daha sonraki vakanüvislerin ellerinde gitgide ehlileştiriliyor ve zararsızlaştırılıyorlardı.[149]

Bu sürece koşut bir şekilde, ilk vakayinamelerin basit, sıradan dilli üslubunun daha incelikli seçkin zevklerine uyarlanması süreci ilerliyordu. Herat ve Semerkant'taki Timurlu kültürü vasıtasıyla benimsenen Farisi modelleri, daha Oruç'un vakayinamesinde kendisini belli etmişti: Eserin her yerinde Şehname'nin kahramanlarına atıflar vardı. İdris-i Bitlisi'nin 1502-3'te kaleme alınmaya başlanan *Heşt Behişt*'i, içeriğinin çoğunluğunu daha erken tarihli Osmanlı vakanüvislerden almasına rağmen, üslup ve tertipte alenen Farisi tarihyazımı modellerini esas alıyordu. Aynı sırada, Türkçe edebi bir dil olarak, kısmen Herat ve Semerkant'taki yüksek Timurlu kültüründen Farsça edebi modellerin alınması suretiyle, gittikçe daha fazla öne çıkıyordu. Tursun Bey'in *Tarih-i Ebu'l Feth*'i tarihyazımı için edebi ve ideolojik eğilimlerin bir başka hayati üretim merkezi olan Osmanlı divanının ağır Farisi üslubunu benimsemişti bile.

İdris-i Bitlisi'yle hemen hemen eşzamanlı olarak, Kemalpaşazade (ö. 1534) benzer bir eser meydana getirdi ama bunun dili Türkçeydi. Âlim olarak ün kazanmıştı, Osmanlıların en önemli Kuran tefsirinin müellifiydi ve 1526'da şeyhülislamlığa yükselmişti. Eseri, ilk başta, II. Bayezid'e kadar olan her sultana bir bölüm olmak üzere, *Heşt Behişt* gibi sekiz kısım olarak tasarlanmıştı; Kemalpaşazade hayattayken eserine zeyller eklenmişti fakat eserini hiçbir zaman bitirememişti.[150] Kapsamı ve edebi özelliklerine rağmen, Kemalpaşazade'nin tarihi sonuçta pek etkili olamadı; aslında, Hoca Sadeddin Efendi'nin (ö. 1599) *Tacü't-Tevarih*'iyle birlikte "*Tevarih-i Al-i Osman*'ın kanonik versiyonu ortaya çıktı ve bu eser ilk tarihlerin birbirinden kopuk ve ihtilaflı geleneklerini tek tip ve belirgin biçimde otorite-yönelimli şablon anlatıya dönüştürdü. III. Murad'a ithaf edilen ama hanedan tarihini yalnızca I. Selim'e kadar kapsayan *Tacü't-Tevarih* çok büyük bir rağbet gördü, kısmen zarif yüksek Osmanlı nesri sayesinde tüm seleflerini fiilen ikame etti.[151]

149 Paul Wittek, "The Taking of Aydos Castle: A Gazi Legend and Its Transformation," *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb* içinde, ed. George Makdisi (Cambridge, Mass., 1965), s. 662-72; Özdemir, *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde*, s. 290-310.
150 V. L. Ménage, "Kemālpasha-zāde," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 4. Cilt, s. 879-81.
151 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual.*

Divan kaleminde olduğu gibi, üslubun içerikle denk olması bekleniyordu; süslü nesir kullanımı yazara şiir ve ilimdeki becerisini sergileme imkânı tanıyor ve bu edebi araç, muhtemelen, yazarın şahsi ve anlatısal otoritesini destekliyordu. Dolayısıyla, üslup burada, içerikte herhangi bir kayba neden olmadan metinden çıkarılabilecek bir süslemeden çok daha fazlasıydı.

DÜNYA TARİHİ

Hanedan tarihiyle kıyaslandığında dünya tarihi çok farklı bir hızda gelişti. Osmanlıların ilk anlatılarından bazıları aslında dünya tarihlerinin bir parçasıdır fakat tam metinlerin elimizde olduğu durumlarda dahi günümüz bilim adamları veciz ve orijinal olmadığı aşikâr olan kısımlara hemen hemen hiç dikkat göstermemişlerdir. Şükrullah'ın Farsça *Behçetü't-Tevarih* (yak. 1458) adlı eseri ile Enveri'nin, güneybatı Anadolu'da Osmanlıların selefi konumundaki Aydınoğullarını anlattığı *Düsturname*'si bu örnekler arasındadır. Neşri'nin dünya tarihi olarak tasavvur edilen *Cihannüma*'sının sadece Osmanlıları ele alan altıncı kitabı günümüze ulaşmıştır. Buna ilaveten, Ramazanzade Mehmed Paşa'nın daha önce bahsi geçen *Kısas* adlı kitabı Hz. Adem'den başlayarak Osmanlılara kadar, evvela peygamberler daha sonra ise halifeler ile hanedanlara dair tek-boyutlu bir çizgi sunan popüler dünya tarihlerinin tipik bir örneğidir.

Yine de 16. yüzyıl tarihçilerinin, geçmişin çok daha karmaşık olduğunun ve hatta İslam tarihinin çoğu dönemlerinde birden fazla saltanatın hüküm sürdüğünün farkında olduğu aşikârdır. Tekvin'in 10. Bölümündeki Milletler Tablosunu hatırlatan bir tarzda, belli yazarlar bazı örneklerde jenerik olarak *Silsilename* olarak adlandırılan ve tomar halinde hazırlanan bir dizi şemada hanedanlar arasındaki bağlantıları görselleştiriyorlardı; bu türün en etkili örneği Lokman'ın 16. yüzyılın sonlarında kaleme alınan *Zübdetü't-Tevarih* adlı eseriydi.[152] Tüm bu eserler tarihi, Nuh ve oğullarından neşet etmiş birleşik tek bir hanedanlar soyağacı olarak resmederken, bütünü itibariyle tebaanın ataları ile ilgili hükümran hanedanın ataları ara-

152 Baki Tezcan, "The Politics of Early Modern Historiography," Aksan ve Goffman, *The Early Modern Ottomans* içinde, s. 167-98 arası s. 172-5'te; Sadi Bayram, "Silsilenameler ve 1598 Tarihli Zübdetü't-Tevarih," *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 51-116.

sında hiçbir açık ayrım yapmıyorlardı.[153] En son dönemde birliği *Hanedan-ı Ali Osman* sağlıyordu. Bu silsile tomarlarının birkaçı, zengin bir şekilde resimlendirilmişken, daha sadelerinde her şahıs için bir daire gösteriliyordu. Tarihçilerin, her birine ayrı bir bölüm hasrederek mümkün olduğu kadar çok hanedanı ele alan evrensel nitelikli tarihler telif etmesi ancak 16. yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Osmanlı öncesi dönem için klasik Arapça ve Farsça kaynaklara dayanan yazarlar, yazılarının ilgili kısımları için erken dönem Osmanlı kaynaklarını kullanmışlardır. Cenabi'nin (ö. 1590) *El-'Aylemü'z-zâhir fi ahvâli'l-evâ'il ve'l-evâhir* adlı kitabıyla Karamani'nin (ö.1611) *Ahbaru'd-düvel ve asarü'l-üvel* adlı eseri gibi tercihan Arapça devasa telifler Osmanlı dünya tarihyazımı çağını başlattı.

Bu eserler referans kaynakları olarak popülerlik kazanırken, Mustafa Âli'nin dünya tarihi alanında söz sahibi eseri *Künhü'l-Ahbar*, insicamlı düşünsel bakış açısı ve yazarının sözünü sakınmayan karakteri sayesinde diğer hepsini gölgede bıraktı. Alanında otorite konumuna yükselen *Künhü'l-Ahbar* Osmanlı dünya tarihyazımında yeni bir dönem açtı; bu dönem ancak bir asır sonra Müneccimbaşı'nın (ö. 1702) eseriyle sona erdi. Mustafa Âli'nin büyük eserini, Osmanlı bilgi kanonunun bir başka parçası olarak düşünebiliriz.

Künhü'l-Ahbar tarihi dört büyük döneme ayırır: başlangıç dönemleri (daha önce bahsi geçen kozmografi dahil), İslam öncesi ve Moğollara kadar İslam tarihi, Moğol ve Türk imparatorlukları ve en sonunda Osmanlılar. Gayrimüslim dünya sadece ara sıra küçük parçalar halinde boy gösterirken, Fransız kralları hakkındaki muasır ve müstesna bir eser, Mustafa Âli hayattayken derlenmiş olmasına rağmen, pek etkili olamamıştır.[154] Cornell Fleischer'a göre, Mustafa Âli "büyük çaplı, konuyla doğrudan ilgili olaylara ve tarihi gerçeklere ilişkin olarak, nispeten çok az fikir veya öznel yorum katarak duygusuz, görünüşte tarafsız bir sunuma bağlı kalmaya gayret gösteriyordu". Ve "*Künhü'l-Ahbar*'ın tarihle ilgili bir eser olması ve bu türün kanonları açıkça telaffuz edilmese de Raşidüddin ve Mirhand gibi Farisi tarihçilerin temsil ettiği belli bir tarihyazımı türünün bir parçası olması amaçlanmıştı."[155]

153 Schmidt, *Pure Water*, s. 138-44.
154 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 245; Schmidt, *Pure Water*, s. 172-9; Jean-Louis Bacqué-Grammont (ed.), *La première histoire de France en turc ottoman: Chroniques des padichahs de France* (Paris, 1997).
155 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 237, 240.

Osmanlı tarihini dünya tarihiyle birleştiren Mustafa Âli, bilinçli bir şekilde, padişahları diğer hükümran hanedanlarla kıyasa tabi tutuyordu. Kendi zamanına yönelik eleştirel tutumu, kendisini daha en başta tarih yazmaya büyük oranda teşvik eden bir etkendi; eleştirilerini dile getirmek için tarihi çalışmaları sırasında topladığı sonsuz sayıda örnekten yararlanıyordu. *Tevarih-i Al-i Osman* türünün tartışmalı niteliği tamamen, Osmanlı tarihinin belli bir döneminin, özellikle de ilk padişahların idealize edilmesine bağlıyken, Mustafa Âli'nin referans temeli, münevver bir hükümdar tarafından adil bir denge içinde tutulan, birbirine eşit olmayan unsurların meydana getirdiği ideal bir devlet yönetimiydi. *Künhü'l-Ahbar* son derece zengin bir kaynak olmasına rağmen, Mustafa Âli'nin siyasi kavramları, *Ahlak-i Alai* veya başka eserlerde ileri sürülen fikirlerden büyük bir farklılık göstermiyordu. Ancak, Mustafa Âli, idealini tamamen kendisine ait bir tarihi tahrirden damıtmıştı; dünya tarihinin sürekli dairesel şablonları, hükümdarlar adil denge idealini gözettikleri veya ihmal ettikleri için zuhur ediyordu.[156]

Soyut bir tarih kuramının yokluğunda, Osmanlı tarihyazımının kavramsal ve kuramsal dayanaklarını, uygulamadan hareketle ortaya çıkarmak zorundayız. Mustafa Âli'nin tarihi daireler kavramının İbn Haldun'un teorileriyle birçok ortak noktası vardır; göründüğü kadarıyla bu mütekabiliyet her iki yazarın da irdelediği tarihi vakaların göçebe kabileler tarafından kurulmuş yerleşik imparatorluklar olduğu gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ancak, bundan çok daha önemlisi tarihi bilinçteki kültürel geleneklerin kesişmesidir; bu durum, Mustafa Âli'nin İbn Haldun'u doğrudan okumuş olmasının ihtimal dışı olduğu dikkate alındığında çok daha dikkat çekicidir.[157] Yükseliş ve düşüş mekanizmalarına rağmen, Mustafa Âli için tarih, beşeri kararların yol açtığı birbiriyle ilintili olaylar dizisidir, bu yüzden her kısmın sonunda uzun biyografik bölümlere yer vermişti. Hatta "ölüleri diriltme"nin tarihin gayelerinden biri olduğunu ileri sürer.[158] Bireylerin kararlarını rasyonel ahlak ile İslam tayin eder; ahlaki davranış mükâfatını kendi içinde barındırırken, Allah da kullarını, rüyalar, alametler ve diğer müdahaleler yoluyla yönlendirir veya kendi yolundan sapılması durumun-

156 Fleischer, 'Dynastic Cyclism'; Schmidt, *Pure Water*.
157 Fleischer, "Dynastic Cyclism."
158 Schmidt, *Pure Water*, s. 133.

da ikaz etmek ve cezalandırmak amacıyla felaketler gönderir. Bu tür olaylar, mesela vakanüvis Oruç'un eserinde bariz bir sıklıkta karşımıza çıkar.

Dünya tarihleri hükümdarlar ve onların hizmetkârları gibi şahıslar üzerine odaklandığından, tarihteki karmaşık veya soyut faillere hiçbir yer kalmaz. Bununla birlikte, siyasi hikmet ve ahlak, merkezi bir önemi haiz olduğundan, bu eserler daha önce nasihatname edebiyatında karşılaştığımız devlet adamlığı meselesine alaka gösterir; bunun güzel bir örneği, Tursun Bey'in II. Mehmed'in dönemini anlattığı kitabında tavsiye kısmının tarihle ilgili bölümlerden önce yer almasıdır. Diğer tarafta ve belli bir noktaya kadar bu pratik ve ahlaki perspektife aykırı bir şekilde, tüm bu tarihler Hanedan-ı Ali Osman'ın dünya tarihinde özel bir yer işgal ettiği hususunda hemfikirdi; bu konum ilk padişahın aldığı ilahi tasdikle ilan edilmiş ve onun haleflerinin dindarlığı ve adaleti ile hak edilmişti.

Osmanlı tarihi hakkında otorite niteliğinde bir eser kaleme alan Hoca Sadeddin Efendi'yle daha önce karşılaşmıştık; kendisi, Kemalpaşazade'den sonra bunu yapan ikinci şeyhülislamdı. Tursun Bey ve Celalzâde Mustafa'ya ilaveten, Ayas Paşa (ö. 1539), Lütfi Paşa (ö. 1562-3?) ve Rüstem Paşa (ö.1561) Hanedan-ı Al-i Osman'ın, hamilerinin tarihini kaleme alan yüksek rütbeli kulları arasında yer alıyorlardı. Önde gelen birçok tarihçinin hanedan ailesiyle yakın ilişkisi dikkate alındığında, bu yazarların Osmanlı emperyal ideolojisinin şekillendirilmesinde oynadığı rolü incelemek isteyebiliriz. Ancak, bunun yerine, tarihyazımını, farklı konsept ve formülasyonların birbiriyle rekabet ettiği ve doğru şartlarda hepsinin emperyal bir ideolojinin parçaları olarak rol aldığı bir arena olarak düşünmeyi tercih edebiliriz.[159]

Sorularımız, 16. yüzyılın ortaları ile 17. yüzyılın başları arasındaki dönemde, şehnameci olarak özel maaşlı bir iş yaparken saray için bir hayli itibarlı eserler kaleme alan bir grup tarihçiyi özellikle ilgilendirmektedir. Şehname modelini izleyen bu tür ilk eserler Farsça manzumelerdi; daha sonraki örnekler ise Türkçe ve nesir olarak da yazılmıştı. Şehnamecilerle sürekli bir rekabet içinde olan Mustafa Âli eserlerini benzer biçimlerde kaleme almıştı.[160] Şehname kurumunun varlık sürdürdüğü yarım yüzyıl içinde beş şehnameci-

159 Biraz daha sonraki bir dönem için bkz. Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Berkeley, 2003).
160 Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 240.

nin meydana getirdiği on beş eser, sefer öyküleri, hanedan ve dünya tarihleri ve padişahların şemailini tasvir eden resim albümleri ihtiva ediyordu.[161] Bu eserlerin son derece süslü edebi üslubuna, yazılı nüshaların, tamamı saraydaki atölyelerde yapılmış muhteşem hüsn-ü hatlar, ciltler ve çoğu örnekte zengin minyatürlerden oluşan zarif tezyinatı eşlik ediyordu. Diğer taraftan bu kitapların saray dışındaki dolaşımı asgari düzeydeydi; çoğu kez sadece bir nüsha mevcuttu ve bu, muhtemelen sarayın dışına hiç çıkmıyordu. Tarihyazımının emperyal propagandaya hizmet ettiğini düşünen Baki Tezcan, bu nedenle, şehname projesini bir başarısızlık olarak değerlendirmiştir.[162]

Bununla birlikte, bilhassa şehname edebiyatında ve aynı şekilde gazavatname gibi methiyeci bir bakışa sahip diğer eserlerde, muhatap büyük ihtimal indoktrinasyona ihtiyaç duyan halk değil, tersine bizatihi hükümdardı. Methiyeci eserler, padişaha yönelik övgülerinde, padişahın takip etmesi gereken ideal ve normları hatırlatıyorlardı. İdealize edilmiş bir biçimde olsa da kendi eylemleriyle karşı karşıya kalan sultan, bu davranışlarını önerilen normların ölçüsüne vurabiliyor ve bu karşılaştırmadan siyasi ve ahlaki dersler çıkarabiliyordu. Diğer tarafta, sunulan ideallerle gerçek hayat arasında çok bariz bir tezat, bunları açık açık çiğneyen III. Murad gibi bir padişahı pekâlâ utandırmış olabilir.[163]

Kehanet ve kıyamet

Osmanlı dünya görüşüne göre, geçmiş, gelişigüzel herhangi bir olay dizisi gibi öylesine muhafaza edilip insan hafızasında hazır tutulamazdı. Tersine, geçmişin tabiatı gereği haiz olduğu intizam ve ahlaki önemi, bir norm kaynağı olarak yeniden inşasına imkân veriyordu: Osmanlılar, geçmişin "olmuş olması gerektiğini" her zaman biliyorlardı. Bununla birlikte, aynı anlam sadece geçmişi kapsamakla ve onun vasıtasıyla şimdiki zamana anlam vermekle kalmıyordu; aynı zamanda tarihteki düzenli tekrarlardan, kozmik dairelerden ve insan tabiatı ile toplumun değişmeyen, tarih dışı karakterinden dolayı geleceğe hazırlanmaya da yardımcı oluyordu. Buna ilaveten, Allah, *Levh-i Mahfuz*'da yazıldığı üzere ilk yaratılıştan kıyamet gününe kadar

161 Woodhead, "Şehnameci."
162 Tezcan, "The Politics of Early Modern Historiography," Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 240.
163 Woodhead, "Şehnameci," s. 181.

her olayı önceden takdir etmişti.[164] Dolayısıyla, hem bireysel hem de kozmik düzeyde, olacak olaylar hakkında kehanette bulunmak Osmanlı toplumunda neredeyse bir takıntı haline gelmişti.

Daha önce bahsi geçen burçlardan ayrı olarak, bireyler geleceklerini öğrenmenin birçok başka yolunu bulmuşlardı. Rüya tabirleri, rüyadaki özel unsurlara anlamlar atfeden Helenistik modeller ve elkitaplarına dayanıyordu. Rüyalar, dervişlerin tarikattaki ilerleyişlerini belirlemek için de gözde bir araçtı. Gelecek hakkında bilgi edinmenin diğer yöntemleri arasında remil falı ve kitaplarda kehanet aramak da vardı.[165] Uyku sırasında uzuvların istemsiz seğirmesini kullanan tekniklerin gayet ham tahminlere yol açmış olması gerekir, yine de bu uygulama Avrasya'nın bir ucundan öbürüne kadar daima revaçtaydı.[166] Bu tür alametlere karşılık, insanlar davranışlarını değiştirebiliyor veya kendilerini dualar, kurbanlar, sihir ve tılsımlarla kötülüğe karşı koruyorlardı. Elyazmaları yoluyla günümüze pek çok teknik bilgi ulaşmıştır fakat şimdiye kadar bu konu sistematik bir şekilde incelenmemiştir. Birçok duanın savaşta zarar görmeye karşı koruması umut ediliyordu ve belli Osmanlı padişahları aynı amaçla tılsımlı gömlekler giymişlerdi.[167] Moğol ve Timurlu selefleri gibi yer yer tam teşekküllü bir "gelecek bilimciler" şubesi oluşturan Osmanlı sarayında eskatolojik boyut bireysel ve evrensel düzeyde fiilen kaynaşmıştı.[168] Sorunlu kararlarda, ilahi takdir, failliği bireyden alıp kozmoza vererek ve kamuoyunu etkileyerek ilave bir meşruiyet kazandırıyordu. Semavi alametler emperyal semavi yetki imgesini güçlendirirken, bu tür alametleri birkaç şekilde yorumlamak her zaman mümkündü ve bu durum siyasi seçenekleri muhafaza ediyordu.[169]

164 A. J. Wensinck [C. E. Bosworth], "Lawḥ," Gibb ve diğ., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 5. Cilt, s. 598.
165 Maria Mavroudi, "Islamic Divination in the Context of Its 'Eastern' and 'Western' Counterparts," *Falnama: The Book of Omens* içinde, ed. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı (Londra ve Washington, D.C., 2009), s. 222-9.
166 Peter Zieme, "Türkische Zuckungsbücher," *Scripta Ottomanica et Res Altaicae: Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele* içinde, ed. Ingeborg Hauenschild, Claus Schönig ve Peter Zieme (Wiesbaden, 2002), s. 379-95; Mavroudi, "Islamic Divination," s. 225.
167 Florian Sobieroj, "Gebete in den Handschriften der 'Türkenbeute' als Quellen der islamischen Religions-und Sozialgeschichte," *Archivum Ottomanicum* 24 (2007), 61-80; Hülya Tezcan, *Topkapı Sarayı'ndaki Şifalı Gömlekler* (İstanbul, 2006).
168 Allsen, *Culture and Conquest*, s. 207.
169 A.g.e., s. 204-6.

Kehanet pratikleri, yani gaipten haber verme, tarihin ve tüm zamanın sonunu tahmin etme gayretleriyle örtüşür ki bu, İslam geleneğinin çok sayıda ve çoğu kez çelişkili işaretler sunduğu bir amaçtır. Bununla birlikte, kehanet ve dünyanın sonuna duyulan alaka aynı şey değildir: Kıyamete derin bir ilgi duyan Ahmed Bican, kehanetten nefret ediyordu.[170] Osmanlı tarihi düşüncesinde, tarih-dışı kurtuluş hedefine doğru bir ilerleme nosyonu tespit etmek zor olmakla birlikte, kıyamet vaktinin yakınlığı fikrinin sürekli bir şekilde insanların zihninde var olduğu görülmektedir. *Menazirü'l-Avalim* gibi kozmografya eserleri bu nedenle genellikle "kıyamet saatinin alametleri"ne dair bir listeyle son bulur.[171] Bu bilinci, kişisel ahlak ve Allah önünde suçluluk duygusundan her zaman açık bir şekilde ayırt etmek mümkün olmayabilir. Lapan Kaptein, *Dürr-i Meknun*'da hatırlatılan kıyamet beklentilerinin her şeyden evvel, bireysel ve ölüm anıyla ilgili olduğunu öne sürer; bu beklentiler illaki dünyanın yakın sonunu ima etmez.[172] Konstantinopolis'in fethinin kıyametle ilgili önemi Ahmed Bican'ın gözünden kaçmamıştı. Kanuni dönemini şiddetle eleştiren müellifler de tenkitlerini kıyamet terimleriyle dile getiriyorlardı.[173]

II. Mehmed döneminde, sarayda kıyamet düşüncesi ve eskatolojiye duyulan ilgi, İslami ve Hıristiyani metinlere dayanıyordu ve padişah için kopyalanan edilen veya başka kaynaklardan edinilen Yunan elyazmalarının kullanımını içeriyordu.[174] Daha önce Şah Tahmasp'ın hizmetinde bulunmuş olan Haydar-i Remmal, Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayında benzeri hiç görülmemiş bir nüfuza sahipti.[175] Saray, yüzyılın daha sonraki dönemlerinde, Timurlulardan alınan bir model doğrultusunda resimlerle

170 Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*, s. 14, 149.
171 Aşık, *Menâzır*, 2. Cilt, s. 268a.
172 Yazıcıoğlu, *Dürr-i Meknûn*, 17. Bölümdeki şerh.
173 Yérasimos, *Fondation*; Barbara Flemming, "Public Opinion under Sultan Süleymân," *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Cemal Kafadar ve Halil İnalcık (İstanbul, 1993), s. 49-57; Barbara Flemming, "Der Ǧāmi' ül-meknūnāt: Eine Quelle 'Ālīs aus der Zeit Sultan Süleymans," *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients: Festschrift für Bertold Spuler* içinde, ed. Hans Robert Roemer ve Albrecht Noth (Leiden, 1981), s. 79-92.
174 Mavroudi, "Islamic Divination," bkz. s. 228; Cornell Fleischer, "Ancient Wisdom and New Science: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," Farhad ve Bağcı, *Falnâma* içinde, s. 232-43 s. 233'te.
175 Cornell Fleischer, "Seer to the Sultan: Remmal Haydar and Sultan Süleyman," *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman* içinde, ed. Jayne Warner (İstanbul ve Syracuse, N.Y., 2001), s. 290-9.

yazılı kehanetleri birleştiren falnameleri kullanmaya başladı. III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde, hükümdarlar ve üst düzey görevliler, *Tercüme-i Miftah-i Cifr-i Cami* ve *Ahval-ı Kıyamet* gibi kehanet ve eskatolojiyle ilgili kitaplara coşkulu bir ilgi gösteriyorlardı.[176] Süleyman delikanlılık çağında kendisini kıyamet günü izhar edecek mehdi olarak şekillendirirken, torunu III. Murad birçok rüyasında kendisini sadece en yüksek manevi otorite (*kutbü'l-aktab*) değil aynı zamanda bir mesih olarak resmediyordu.[177] Bu tür iddialar, ne kadar üstü örtük olursa olsun, padişahın şahsının aşırı derecede kutsallaştırılması (*sacralisation*) yönünde bir eğilime işaret eder; bu kutsallaştırma Osmanlı egemenliğine evrensel ve bundan ötürü apokaliptik bir anlam kazandırıyordu. 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruiyetinin artık doğrudan hükümette adalete ve savaşta zafere dayanmadığını varsayabiliriz; aksine, bunların her ikisi de padişaha yalnız ilahi bir lütuf olarak bahşedilen ve bundan dolayı dünyevi gerekçelendirmeye ihtiyaç duymayan kutsal konumunun ikincil derecede sonuçları haline gelmişti. Ancak, açıkça daha eski egemenlik modellerini benimseyen II. Osman ve IV. Murad'la birlikte, sarkaç daha arkaik ve popüler sultanlık söylemlerine doğru kayacaktı.[178]

Sonuç

15. ve 16. yüzyıllardaki Osmanlı müellifleri tarihi ve siyasi olaylarla kozmik düzenler arasında karşılıklı bir ilişki olduğuna inanıyorlardı; beşeri akıl ve feraset bu bağlantıları idrak edebilirdi. Kâinata ilişkin olarak, Osmanlı kültürünün klasik döneminin tipik bir özelliği olan bu tür bir anlayışın gerçek hayatta sonuçları vardı ve kehanete inanç bunlardan biriydi. Sihre benzer şekilde, kehanet de mümkündür, çünkü kâinat belli bir yapıya sahiptir ve kâinatın farklı nizamları birbiriyle bağlantılıdır. İnsanlar gök cisimlerini yerkürenin belli bölgeleriyle eşleştirebiliyor ve bundan dolayı insanlığın farklı ırk ve halklarını anlayabiliyorlardı. Onların çeşitliliği taşlar, bitkiler ve hayvanla-

176 Serpil Bağcı, "The Falname of Ahmed I (TSM H.1703)," Farhad ve Bağcı, *Falnama* içinde. s. 68-75.
177 Özgen Felek, "(Re)creating Image and Identity: Dreams and Visions as a Means of the Selffashioning of Murad III," yayınlanmamış doktora tezi, Michigan Üniversitesi (2010).
178 Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans (XIVe-XIXe siècles)* (Paris, 2003).

rın farklı sempatik niteliklerine tekabül ediyordu. Bunlar da beşeri toplumun bir mikrokozmozu olan insan bedenindeki humorları etkiliyor ve onlara tepki veriyordu. Alfabedeki harflerin gizli kozmik anlamlarını araştıran ve incelediğimiz dönemde çok yaygın olan hurufiye gibi daha ezoterik bileşenlere müracaat etmeye dahi gerek kalmadan bu mütekabiliyetler listesine birçok yönden devam edebiliriz.[179] Klasik dönemin şiirsel dili, fiziki evrendeki her olgunun çoklu birleşme değerlerini (*valens*) yansıtıyordu. Walter Andrews'in ortaya koyduğu üzere, Osmanlı şiirinde "dört söylem –aşk, din, siyaset ve psikoloji– karmaşık bir ekolojik ilişki içinde birbirleriyle kesişiyordu, her biri diğeri için bir mecazdı.[180]

Yine de tüm bu düzenler birbirinden farklıydı ve farklı türde intizamlara tabiydiler. Batılı erken modern skeptizm, bilinen dünyanın fiziki ve düşünsel tüm âlemlerini, ampirizmin ve katı rasyonel tahlilin aynı eleştirel bakışına mahkûm ederken, Rönesans bilim adamları kâinatı devasa bir saat makinesi gibi görmeye başlamışlardı. Osmanlı bağlamında, bu yönde hayati öneme sahip ilk adımlar görüldüğü kadarıyla, 17. yüzyılda, İslami kozmolojinin imgelemini salt sembolik, ***ad usum delphini***, olduğu için göz ardı eden ve bunun yerine semavi âlemi yeryüzünde bilinen aynı fiziksel kanunlara tabi kılan Kâtip Çelebi'nin benimsediği yaklaşımla atıldı. Kâtip Çelebi, aynı şekilde, Taşköprüzade, Mehmed Aşık ve diğerlerinin sınıflandırmalarının icbar ettiği bilgi parçalanmasının da üstesinden gelerek, sürekli aynı epistemolojik ilkelere atıfta bulunarak bilgiyi tek muazzam bir komplekste birleştirdi.[181]

Bununla birlikte, Osmanlı dünya görüşü tüm bunların içinde temelde Tanrı merkezli özelliğini koruyarak, nihai failliği ve nedenselliği sadece, dünyayı yaratmış olan ve dünyanın her parçası içinde ve parçalar arasında sebep-sonuç bağlarını yaratmaya devam eden Allah'a isnat etmeye devam etti. Evrenin idraki için insan tecrübesi ve aklını nihai vasıta olarak gören modern görüşün aksine, bu tür teosantrik bir anlayış çoğu zaman modern öncesi ve özellikle de Aydınlama öncesine ait bir bakış açısını çağrıştırdığı farz edilmektedir; modern görüş bu nedenle insan merkezli olarak adlan-

179 A. Bausani, "Ḥurūfiyya," Gibb ve diğ.., *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., 3. Cilt, s. 600-1.
180 Andrews ve Kalpaklı, *Age of Beloveds*, s. 228.
181 Hagen, *Osmanischer "Geograph*.

dırılmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı dünya görüşü, her türlü düşünsel faaliyetin, her türlü beşeri bilginin, nihai bireysel veya kolektif kurtuluşa hizmet ettiğini düşündüğü için başka bir yönden insan merkezliydi. Sadece seçkin bir azınlığa açık olan, dünyayı reddeden münzevi görüşün dışında, yaratılmış dünyanın dahilindeki olguların doğru idraki ve kullanılması bu amaca hizmet eden önemli araçlardı.[182]

182 Fazlıoğlu, "Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Seyir Defteri (Bir Ön Söz)."

Çiğdem Kafescioğlu

GÖRSEL SANATLAR*

Emperyal bir kimliğin görsel ifadeleri ve bu ifadelerin imparatorluk merkezinde ve bu merkezin ötelerinde gerçekleşen etkileşimlerle yeniden tanımlanışları, bu araştırmada incelenen bir buçuk yüzyılın birleştirici izleklerinden biridir. 1450'ler ile 17. yüzyılın başı arasında, bu ifadeleri oluşturan aktörler –ve bunların vuku bulduğu mecralar– önemli ölçülerde değişti. Osmanlı görsel sanatları hakkındaki bilimsel çalışmalarda genellikle "klasik döneme," özellikle de 16. yüzyılın ikinci yarısına öncelik verilir. Bir yandan sanat tarihi disiplininin gelişimi önceleyen evrimci vurgusu, diğer yandan bu çağın Osmanlı kurumlarının "klasik" olarak nitelendirilmiş biçimlerine ulaştıkları döneme de tekabül etmesi, bu dönemin sanatlarının, önceki tüm sanatsal edimlerin sonucu olacak sorgulanmayan bir zirve, izleyen yılların da yaratıcılıktan ve renkten yoksun bir zaman olarak tavsifine yol açmıştır. Bu yazının amacı 16. yüzyılın ikinci yarısını "klasikleştirmek," bu dönem görsel kültürünün olgun, bütünleşmiş, dingin yönlerini öncelemek yerine, bir buçuk yüzyıl boyunca sanatçıların, hamilerin ve aracıların sürekli değişen tercihlerinde somutlaşan dinamizmi ön plana almak ve sanat eserlerinin üretimi ve kullanımını şekillendiren ortam ve aktörlerin çoğulluğunu vurgulamak. Kültürel eğilimlerin yaratıcısı ve yayıcısı olarak Osmanlı merkezinin, zevkler konusundaki başat belirleyici olarak sarayın gücü, bu araştırmanın konusu olan uzamsal ve zamansal alanın önemli bir kısmında sorgulanamaz. Ama aynı zamanda, bu dönem boyunca sanatsal üretimin saray bağlamında himaye ve örgütlenme modelleri ve mekanizmaları değişir, imparatorluk toprakları içindeki ve Osmanlıların dâhil olduğu daha geniş kültürel bağlantı ve etkileşim alanlarında bulunan birçok başka merkez ve aktör saraydaki, payitahttaki ve eyaletlerdeki kültürel tercihleri biçimlendirirler. Karşılıklılık ağları sarayla şehir, merkezle eyaletler ve Osmanlılarla Akdeniz ve İslam dünyalarındaki çağdaşları arasındaki alışverişlere şekil verir.

* Bu çalışmayı hazırlık aşamasındayken okuyarak fikirlerini, gözlem ve önerilerini benimle paylaşan Serpil Bağcı, Ahmet Ersoy, Selim Kuru ve Derin Terzioğlu'na ve bu cildin editörlerine içten teşekkürlerimi sunarım.

Bu bölümün altbaşlıkları, odaklandığımız bir buçuk yüzyılı kapsayan süre içinde kabaca bir dönemselleştirme sunmayı, farklı mecralardaki sanatsal üretim ve tüketimle, politik ve kültürel ortamdaki önemli dönüşümler arasındaki bağlantıları vurgulamayı amaçlıyor. Yaklaşık olarak 1450-1520 arasındaki dönemin ele alındığı ilk kısımda tartışmanın ana konusunu, mimari ve sanatsal hamilik, üretim ve kullanım örüntülerinin, sonraki onyıllarda Osmanlı siyasasının coğrafi merkezini oluşturacak olan topraklarda bulunan farklı kültürel merkezler ve farklı erk sahipleriyle bağlantıları oluşturuyor. İkinci kısım (yaklaşık 1520-1570) imparatorluğun bir dünya gücü haline gelmesini ve 1500'lerin ortalarında, Osmanlı siyasasını başat İslam devleti kimliğini pekiştirmeye yönlendiren politik ve ideolojik dönüşümlerle eşzamanlı olarak, emperyal kimliğin ve imgenin farklı medyalarda ifade ediliş biçimlerini vurguluyor. Üçüncü kısımda (yaklaşık 1570-1600) araştırma, özellikle resim ve daha kısıtlı düzeyde mimari üzerine odaklanıyor, tartışma sanatçıların ve hamilerin o dönemde iktidar yapısında ve sosyoekonomik düzende meydana gelen bir dizi değişime verdiği tepkileri tespit etmeyi amaçlıyor. Her ne kadar önemli politik dönüşümleri temel alsa da, bu kronolojik ayrımda mutlak bir kesinlik olduğu söylenemez; tematik çerçeveler gerektirdiğinde de nesneler ve eğilimler burada önerilen zaman dilimlerinin dışında tartışılacaktır. Bu yazı Osmanlı topraklarının geniş coğrafi, kültürel ve demografik alanlarının ve barındırdığı çoğul toplumun görsel kültürünün kapsayıcı bir portresini sunmayı amaçlamıyor. Burada daha ziyade, saray ve kent bağlamlarında yapıların, nesnelerin ve imgelerin üretim ve kullanımını belirleyen örüntüler üzerinde duracağım; mevcut kaynakların ve çalışmaların izin verdiği ölçüde, çok dinli, dilli ve etnisiteli imparatorlukta, yerel pratiklere ve merkezde gelişen üsluplar ile yerel kullanımlar arasındaki ilişkilere değineceğim.

Çoğul merkezler ve yeni bir bakış açısı, yak. 1450 - yak. 1520

Bu yılların görsel kültüründeki dinamik çeşitlilik ve çarpıcı heterojenlik, Osmanlı topraklarının merkezi bölgelerini oluşturacak olan topraklardaki yoğun bağlantı ağlarının, yeni karşılaşmaların ve gerek bu bölge içindeki gerekse de çevresindeki kültürel alanlarla etkileşimlerin bir

ürünüdür. Güçlenen hükümranlığın bir yandan Anadolu'da hüküm süren politik oluşumlarla çatıştığı, diğer yandan giderek genişleyen topraklarındaki bölgesel erk sahipleriyle, örneğin Balkanlar'da savaşçı uç beyleriyle, doğuda kalıtsal aristokrasilerle müzakerelere giriştiği bu dönemin sanatını, görsel ifade biçimlerinin çokluğu ve çeşitliliği tavsif ediyordu. Osmanlılar, Karamanoğulları ve Dulkadiroğullarının sanatlarında gözlemlenen Timurlu sanatı yankıları, Timur'un Anadolu'yu istilasından (1402) sonra oluşan kültürel eğilimlerin bir devamı niteliğindeydi. Anadolu'nun güney ve doğusunda Memlukların önemli bir siyasi etkisi vardı ve bu durum Suriye ve Kahire kökenli formlara büyük itibar kazandırıyordu. İstanbul'da, Osmanlıların mimari düşünce ve uygulamaları Konstantinopolis'in geç Roma ve Bizans dönemi mimarisinin özelliklerini özümsüyor ve böylece, Osmanlı binalarını Bitinya'daki ilk örneklerinden itibaren biçimlendiren bir eğilimi devam ettiriyordu.

Çok sayıda ve hızla değişen politik oluşumların hâkim olduğu bir coğrafyada üstün güç olarak ortaya çıkan Osmanlılar, II. Mehmed'in ve haleflerinin imparatorluk vizyonunu takip ederken geniş ve çok çeşitli bir kaynaklar yelpazesinden gelen modelleri özümseyerek, bir arada kullanarak ve kimi zaman sentezleyerek, temas halinde oldukları yüksek kültür geleneklerine kucak açtılar. Mevcut kültürel bağlantılar ve etkileşim kanalları genişleyip yeni anlamlar edinirken, yeni kurulmakta olan bağlantılar da sanatsal girişimleri şekillendirdi. Fetihler, siyasi kazanımların pekiştirilmesi ve büyüyen politik iddialar yeni karşılaşmalara yol açmış ve 15. yüzyıl dünyasının dinamik kültürel eklektisizmine biçim vermişti. 1500'lü yılların başında, Osmanlıların Memluk ve Safevi topraklarına doğru genişlemesi saray ortamlarına bu bölgelerden çok sayıda sanatçı ve nesne girmesine yol açtı. Yeni başkent İstanbul'dan bakıldığında, İran ve Orta Asya, Doğu Anadolu, Memluk Mısır'ı, Bizans toprakları ve İtalya Osmanlılar açısından yeni, alışılmamış bir görünürlük ve erişilebilirlik kazanmıştı. Bir yanda Timur dönemi İran dünyasının, Memluk Mısır ve Suriye'sinin ve İtalyan Rönesansının yankıları ve bu coğrafyalarla etkileşimleri, diğer yanda Osmanlı bani ve sanatçılarının geç antikçağ ve ortaçağ miraslarını yeniden ele almaları, bu senelerin görsel kültürünü biçimlendiriyordu.

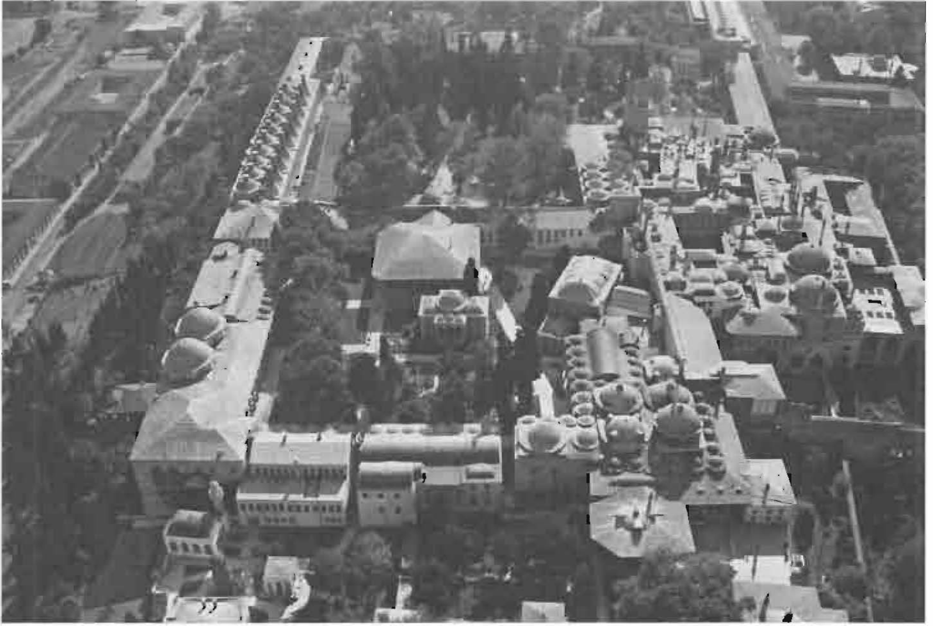
Konstantinopolis'in fethini takip eden büyük politik dönüşümlerle koşut olarak görsel kültür alanında radikal değişiklikler ortaya çıktı. Bu değişim en görünür haliyle mimari alanda yaşandı, çünkü bu dönemin siyasi oluşumlarını ve hayatını tavsif eden yeniden düzenleme ve dönüşümler en somut şekilde yeni başkent İstanbul'a, burada ortaya çıkan kurumları barındıran mekânlara yansıdı. Sarayların ve kamu binalarının mimarisi sosyo-politik ve kurumsal değişimi barındırıp temsil ederken, bu binalar ve kentsel bağlamları aynı zamanda hanedanın filizlenmekte olan imparatorluk vizyonunu ve kimliğini yansıtıyordu.

İstanbul'da girişilen mimari projeler, bünyesinde Doğu Roma İmparatorluğu'nun bin yıllık kültürünü barındıran bu çok katmanlı şehirde, yeni bir başkentin görsel, mekânsal ve kurumsal düzenini oluşturmayı amaçlıyordu. Saltanat yapıları, saraylar, cami külliyeleri, askeri ve ticari binalar bu yıllarda şehrin büyük kısmına yayıldı. Devşirme kökenli yeni yönetici seçkinler II. Mehmed'in sık sık alıntılalan bir emri doğrultusunda, yeni kurulan başkenti imar etmek, güzelleştirmek ve yüceltmek üzere inşaat projelerine giriştiler. II. Mehmed'in başlattığı iki büyük proje, yani Bizans akropolünün üzerine inşa edilen Topkapı Sarayı ile Havariyyun Kilisesi'nin bulunduğu bölgeyi kapsayan cami külliyesi, imparatorluk inşasının ve devlet yapısındaki dönüşümün görsel ve mekânsal boyutlarına işaret ediyordu.[1]

Saltanat merkezi olarak hizmet verdiği yaklaşık dört yüz yıl boyunca birbiri üzerine bindirilen mimari ve dekoratif katmanlar bu külliyeye bir palimpsest özelliği kazandırmış olsa da, Topkapı Sarayı kuruluş düzeninin özelliklerini büyük ölçüde korumuştur (Şekil 1).[2] Sarayın birbirini takip eden üç ana avlusunun bir dizi kamusal ve özel işlevi vardı. İlk iki avlu hizmet ve yönetim alanlarına tahsis edilmişti; yanında Hazine (sonraki adıyla Adalet) kulesinin yükseldigi divanhane ikinci avluda bir kilit noktası oluşturuyordu.

1 Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, Mass., 1991) [*15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı: Mimari, Tören ve İktidar* (İstanbul, 2007)]; Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinapolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (Philadelphia, 2009).

2 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power;* Sedad Hakkı Eldem ve Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma* (İstanbul, 1982)

Şekil 1. Topkapı Sarayı, İstanbul, havadan çekim. (Fotoğraf: Reha Günay)

İkinci ve üçüncü avluyu birbirinden ayıran ve törensel işlevi olan kapının ardında arz odası bulunuyordu. Hünkârın yaşam ve dinlenme alanlarının olduğu bu mekânda içoğlanlarının yatakhaneleri de bulunmaktaydı, üçüncü avlunun bitişiğinde ise bu dönemde küçük bir alana yayılan harem avlusu vardı. Çok sayıda kule ile istihkâm edilmiş dış ve iç duvarların askeri görünüşü ve ikinci avlunun dönemin İtalya'sında yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan bir mimari tarzın yankılarını taşıyan çift kuleli girişi, Topkapı'nın ortaçağlara ait, saray ve kale yapılarının işlevlerini ve görsel işaretlerini bir araya getiren bir mimari paradigmaya göre şekillendiğini düşündürür.

Bu avlu dizisinin ötesinde, Konstantinopolis Yarımadası'nın kuzeydoğu ucunu içine alan duvarlarla çevrili geniş alanda bahçeler, bostanlar, av sahaları, köşkler ve kasırlar bulunmaktaydı. Bu köşklerden üçü saray kompleksinin batısında yer alıyordu; Bizans, Osmanlı ve Acem tarzlarında inşa edilmiş bu yapılar karmaşık kültürel karşılaşmaların ürünleri, II. Meh-

med'in evrensel hükümdarlık ihtirasının ifadeleri idiler. Dönemin Yunan tarihçisi Kritovulos hamisinin estetik tercihlerini şu cümlelerle ifade etmişti:

> Her biri çeşitlilik, güzellik, büyüklük, ihtişam düşüncesiyle inşa edildi; tamamı içerde ve dışarıda, cazip bir parlaklık ve pürüzsüzlük ve canlılıkla tatbik edilmiş ve en kusursuz ve en zarif bir hünerle işlenmiş çeşitli süsler ve renklerle, kıymetli taşlar ve mermerlerle ve bol miktarda altın ve gümüşle pırıl pırıl parıldıyordu.[3]

Sarayın planı ortaçağ Türk-İran geleneklerine göre hükümdarın hâkimiyet alanlarını "dış" (birun) ve "iç" (enderun) olarak bölerken, münferit kısımları hükümdarların yeni ortaya çıkan teşrifat ihtiyaçları ile gündelik ve törensel gereksinimleri biçimlendiriyordu. Fetih öncesi saray yapıları hakkındaki bilgilerle kıyaslandığında, Topkapı Sarayı'nın yönetim aygıtının yeni tanımlanan hiyerarşisini barındıran ve sultanın mutlak iktidarını ilan eden gelişkin örgütsel şeması çarpıcıdır. 14. yüzyıl ve erken 15. yüzyıl Osmanlı saraylarından geriye kalan deliller bunların birkaç kasır ve geçici yapıdan oluşan, birbiriyle sıkı bir ilişkisi bulunmayan bina toplulukları olduğunu gösterir. Çok işlevli bir kule, hazine odası, arz odası ve padişahın ikametgâhı olarak kullanılmış, dolayısıyla külliyenin hem sembolik hem de işlevsel çekirdeğini oluşturmuştur.[4] Topkapı Sarayı'nın üç avlulu planında ise aksine, padişah ve en yakınındakilere mahsus mahrem bölümler ile ikamet ve dinlenme alanları kamusal alanlardan ve yönetim alanlarından belirgin bir şekilde ayrı tutulmuştur. Bir dizi yeni tasarlanmış bina sarayın ard arda sıralı avlularında farklı işlevleri yerine getiriyor, bu binaların konumu ve mimari düzenlenişi bu alanlar dâhilindeki iç bölünmeleri ve ayrımları belirginleştiriyordu. Tasarım konseptine katı bir geometri veya simetri hâkim olmasa da, titiz organizasyon şeması mekânın hem gündelik hem de törensel kullanımlarına belli bir düzen dayatmıştır. Konumu, mimarisi

3 Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Charles T. Riggs (Westport, conn., 1954), s. 107.

4 Ayda Arel, "Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları Hakkında" *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* içinde, der. Zeynep Ahunbay, Deniz Mazlum ve Kutgün Eyüpgiller (İstanbul, 1996), s. 99-116; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 99-116; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855-886 (1451-1481)*, 2 cilt) İstanbul, 1973 ve 1974), s 712-32

ve yazı programı ile Topkapı Sarayı hükümdarın emperyal iddialarının cüretkâr bir ifadesi idi.[5]

Topkapı Sarayı'nın banisi ve mimarları tarafından oluşturulan saray paradigması Amasya ve Manisa gibi şehzade başkentlerinde 14. yüzyılda ve 15. yüzyıl başlarında kurulup daha sonraki dönemlerde genişletilen saray külliyelerinin mekânsal düzenini ve simgesel kullanımlarını belirleyecekti. II. Murad tarafından başlatılan (1421-44, 1446-51) ve halefi II. Mehmed tarafindan tamamlanan Edirne Sarayı'nın mimarları da Topkapı Sarayı'nı model aldılar. Edirne Sarayı'nın hükümdarın ikinci ikameti olarak kullanılması ve her iki külliyenin de sonraki yüzyıllar boyunca genişletilip yenilenmesi bu iki sarayın mimarilerindeki karşılıklı ilişkiyi ve etkileşimleri belirler. 15. yüzyıl sonları ve sonrasında seçkinlerin başkentteki meskenleri, kamusaldan özel kullanıma kademeli olarak geçilen iki veya üç bitişik avluyla ve divanhane veya en az bir örnekte görüldüğü üzere hazine kulesi gibi mekânsal ve sembolik ayrımlarıyla padişahın sarayını taklit ediyordu.[6]

Değişen temsili gündemlere ve yeni kültürel ilişkilere karşılık olarak, dönemin kamusal mimarisi de, mevcut biçimlerin aynı ölçüde cesur yeniden yorumlanışlarını sergiler. II. Mehmed'in İstanbul'da şehir içindeki başat mimari girişimi 1463-1470 yılları arasında, bugün Fatih olarak bilinen bölgede inşa edilen, dini ve sosyal amaçlı yapılardan oluşan büyük külliyedir (Şekil 2)[7] Bu projenin kavramsal çekirdeğini, o zamana kadar hükümdarların mimari hamiliğinin ana nesnelerini oluşturmuş olan iki farklı yapı tipinin bir araya getirilmesi oluşturur. Bunlardan biri şehir merkezinde, ticaret bölgesinin yakınında bulunan, cuma namazının kılındığı ve cuma hutbesinin

5 Necipoğlu, *Architecture , Ceremonial and Power.*

6 Petra Kappert, *Die osmanischen Prinzen und ihre Rezidens: Amasya im 15. und 16. Jahrhundert* (Leiden, 1976); Çağatay Uluçay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi* (İstanbul, 1941); İlhami Bilgin, "Manisa Sarayı," *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler* (Ankara, 1995), cilt 1, s. 369-77. Vezir sarayları için, Nurhan Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı* (İstanbul, 1972); Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)" yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi (2007), s. 142-5; Tülay Artan, "The Kadırga Palace Shrouded in the Mists of Time" *Turcica 26* (1994), 55-124; Kafescioğlu, *Constantinopolis/İstanbul,* s. 116-7, 201-2.

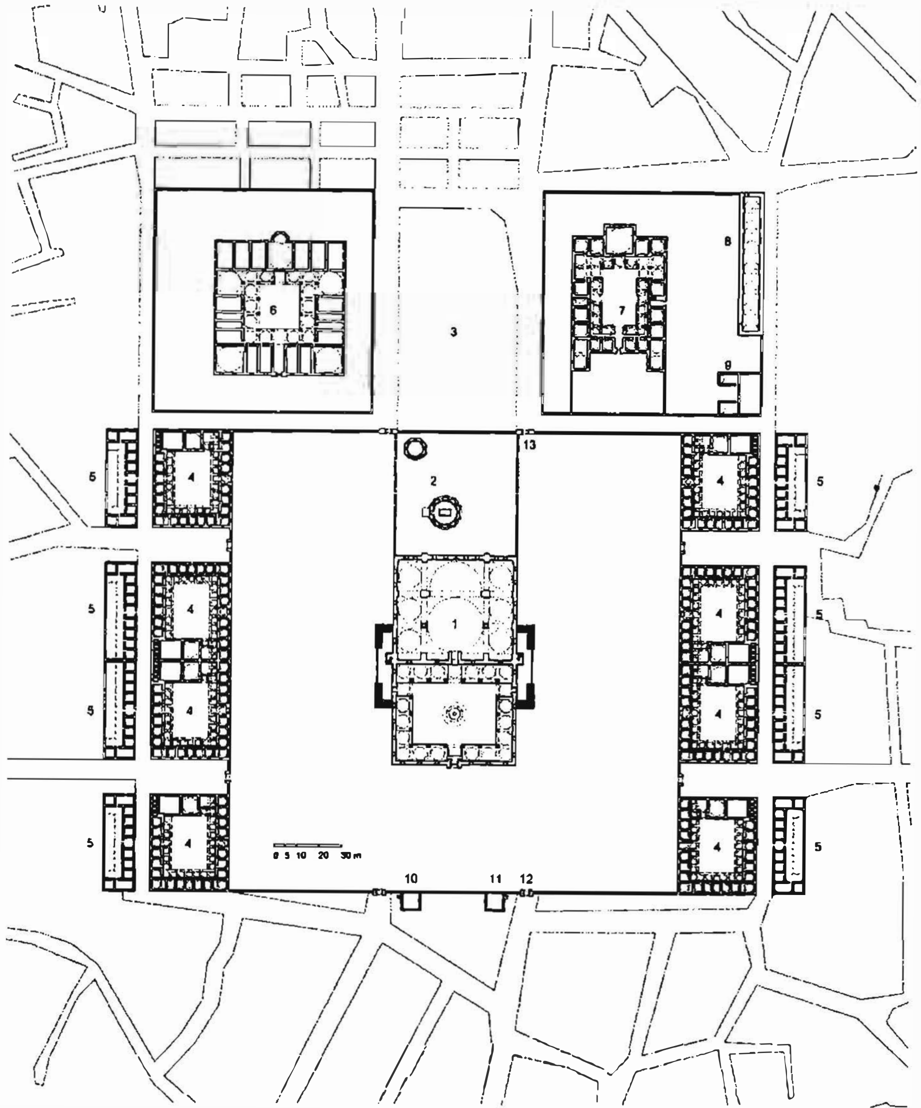
7 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Londra, 2005), s. 82-6 [*Sinan Çağı: Osmanlı Mimarlık Kültürü* (İstanbul, 2013)]; Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul,* s. 66-96; Fevzi Günüç, *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde Fatih Külliyesi/ The Fatih Complex in Turkish History and Civilization* (İstanbul, 2007).

Şekil 2a. Fatih Külliyesi, İstanbul: (a) havadan çekim. (Fotoğraf: Reha Günay)

okunduğu ulucamidir. Saltanatın mimari alandaki himayesinin diğer nesnesi ise toplumsal-dini komplekslerdi (döneme ait metinlerde *imaret*, modern kullanımda *külliye* olarak adlandırılırlar). Bu imaretler çoğunlukla geniş bir yelpazede sundukları hizmetler vasıtasıyla kent çeperlerinde yerleşimin çekirdeğini oluşturmuş, dolayısıyla Osmanlı siyasasının toprak hâkimiyetini pekiştiren araçlardan biri olmuşlardı. Genellikle şehir merkezinin ve surlarının dışında kurulan bu külliyelerin merkezinde çok amaçlı bir zaviye-mescit ile baninin türbesi, çevresinde ise aşevi, medrese, hamam ve çeşme gibi kamusal yapılar bulunuyordu. Sosyal ve dini ritüeller ve konaklama amacıyla tasarlanan zaviye-mescitlerde cuma namazları için gerekli düzenlemeler yoktu.

II. Mehmed'in daha önceki Osmanlı pratiklerine dayanan külliyesi aynı zamanda gelecek yüzyıllardaki mimari girişimler üzerinde önemli bir etkisi olacak bir dizi yenilik içerir. Hükümdar tarafından yaratılan dini mekân bir zamanlar el üstünde tutulan dervişleri ve gazileri artık barındırmıyordu; külliyenin merkezi yapısı olan çok işlevli zaviye-mescidin yerini görsel ve mekânsal olarak hâkim bina konumundaki cami almıştı. Cami,

Şekil 2b. Fatih Külliyesi, İstanbul: (b) plan. (Fotoğraf: Reha Günay)

avlu ve medreselerin yerleştiği merkezi alanın dışında, ayrıntılı bir şekilde tasarlanıp tefriş edilmiş tabhane, aşevi, kervansaray ve hastane bulunuyordu; ibadet mekânıyla bu konaklama ve servis alanları birbirinden keskin çizgilerle ayrılmıştı. Tıpkı külliyenin inşa edildiği noktada bulunan Havariyyun Kilisesi ve merkezinde bir zaviye-mescit olan eski Osmanlı külliyeleri gibi, Fatih Külliyesi de bir hanedan anıtı olarak tasarlanmıştı; ölümünden kısa bir süre sonra caminin kıble duvarının arkasında II. Mehmed'in türbesi yükseldi. Külliye aynı zamanda ulema hiyerarşisinin en üst kademelerindeki alimlerin eğitim verdiği sekiz medresesiyle imparatorluğun en önemli eğitim kurumu vazifesini de görecekti. Bu projenin daha önceki külliyeleri çağrıştıran bir yönü de, külliye dahilindeki sibyan mektebi ve hamamı ve çevresinde oluşan iki büyük ticaret alanıyla, Konstantinopolis'in ortaçağın sonlarındaki meskûn merkezinin dışında, yeni gelişecek bir yerleşim ve ticaret bölgesinin merkezini teşkil etmesi idi.

Külliyenin bu yepyeni mekân düzenlemesi ile, ulema hiyerarşisinin yeni düzeni ve ulemanın yönetici kesim karşısında yeniden tanımlanan konumu arasında güçlü bir bağ vardı. Cami bir tarafı 210 metrelik geniş bir meydanın ortasında tek başına duruyordu; medreseler dörtlü sıralar halinde bu meydanın her iki yanında yer alıyor, diğer ek binalar da külliye şemasının geometrik mantığını takip ediyordu. Merkezinde geniş bir kamusal alan bulunan bu tasarımın kuvvetle vurgulanan simetrik düzeninde ve ana ekseninde Rönesans İtalya'sında yeni yeni şekillenmeye başlayan ideal planlama kavramlarının etkileri görülür; bazı dolaylı kanıtlardan da dönemin Floransalı mimarı Filarete'nin tasarım sürecine dâhil olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak belirmektedir.[8] II. Mehmed'in mutlakıyetçi bir siyasi düzen kurma amacını yansıtan bu radikal değişim sonraki yüzyılların mimarisi için kalıcı bir miras teşkil edecekti. Yerleşme düzeninin binaların arazi yapısına ve eğimlerine uyum sağlayacak şekilde tasarlandığı İstanbul öncesi hükümdar külliyelerinin tam aksine, daha sonraki dönemlerdeki emsaller, birkaç istisna dışında, geometrik prensiplere göre düzenlenmiş, bu külliyeler kent dokusuna kendi düzenlerini dayatmıştır.

8 Marcell Restlé, "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmed II Fatih" *Pantheon* 39 (1981), 361-7; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, 82-6; Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul*, s. 73-5.

Tarihçi Tursun Bey Fatih Camii hakkındaki yorumlarında binanın yeni tarzından ve İstanbul'un başat dini abidesi olan Ayasofya'ya benzerliğinden bahseder:

> ...ve ol yirde Ayasofya kârnâmesi resminde bir ulu câmi' bünyâd itdi ki cemi'-i sanâyi'-i Ayasofya'ya câmi' olduğundan gayri tasarrufât-ı müte'ahhırîn üzre nev'-i şîve-i tâze ve hüsn-i bi-endâze bulup nûrânîyetde mu'cize-i yed-i beyzâsı zâhirdür.[9]
>
> [(II. Mehmed) Ayasofya'ya benzeyen ve Ayasofya'nın tüm sanatlarını içermesinin yanı sıra, son uygulamalara göre yepyeni bir tarzda inşa edilen, tarifsiz güzelliğe sahip bir cami yaptırdı; caminin mucizevi ihtişamı barizdir].

Yapı, II. Murad'ın Edirne'de 1447 yılında tamamlanan Üç Şerefeli Camii'nden de esinler taşır. Harimin büyük kısmını örten kubbe, mermer zeminli avlu ve padişahın baniliğini temsil eden çifte minareler, kendisi de Osmanlı camilerinin yerleşik formlarından bir kopuşu temsil eden Üç Şerefeli'nin model alındığını gösterir. Önemli simgeler teşkil eden Ayasofya ve Üç Şerefeli Camii'nin mimari özelliklerini bir araya getiren mimar, 18. yüzyılın sonlarına kadar anlamını koruyacak ve Osmanlı mimarlık kültürüne özgü anıtsallık kavramlarına sıkı sıkıya bağlı kalacak yeni bir sultan camisi ikonografisi yaratmıştı.

II. Mehmed'in ölümünden sonraki dönemin farklı kültürel akımları, I. Bayezid tarafından gerçekleştirilen ve inşaatı yaklaşık yirmi yıl süren üç kentsel projede yansımalar bulur. Amasya, Edirne ve İstanbul'da, sırasıyla 1486, 1487-8 ve 1505-6 yıllarında tamamlanan külliyelerin merkezlerinde mutlaka, artık cuma namazları için kullanılan birer çok işlevli zaviye-cami bulunur.[10] II. Bayezid'in camilerinde, baninin derviş muhitlerine yönelik olumlu tutumunun görünür bir tezahürü olan büyük ve ayrıntılı tasarımlara sahip tabhaneler vardır ki bu, babasının İstanbul'da yaptırdığı külliyenin

9 Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, der. Mertol Tulum (İstanbul, 1997) s. 70.

10 Abdülkadir Dündar, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2003), 131-72. 2. Bayezid'in projeleri için, İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mi'marisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri* (İstanbul, 1983), s. 15-30, 130-27, 184-216.

tasarımındaki radikal yenilikler dikkate alındığında bir uzlaşma çabası olarak yorumlanabilir. II. Bayezid Camiinin mimarı Yakup Şah bin Sultan Şah, Fatih Camii'nin yerleşim planını yeniden yorumlamıştır. Bayezid Camii, ibadet alanının üzerini kaplayan ve kıble eksenindeki iki yarım kubbenin desteklediği merkezi kubbesiyle, Osmanlıların şehrin en önemli dini abidesi olan Ayasofya'ya verdiği yanıtın bir devamı niteliğindedir. İbadet alanının her iki yanında birer tabhane bulunmaktadır; haminin Edirne'deki camisi gibi, bu kanatlar da dört eyvanın haç şeklinde açıldığı kubbeli bir merkezin etrafına yerleştirilmiş odalardan oluşur. Bayezid'in şehzade ve sultan başkentlerinde yaptırdığı üç külliyenin, haminin bu şehirlerdeki birbirinden farklı önceliklerinin göstergesi olan farklı düzenlemeleri ve yerleşim planları vardır. Binaların Kızılırmak boyunca sıralandığı Amasya'da konaklama ve aşevi işlevleri baskındır. Yine Tunca nehrine paralel ama yapılar arasındaki dik açıları vurgulayan bir düzene göre tasarlanmış olan Edirne külliyesinde gelişkin bir tasarıma sahip, zengin donanımlı bir darüşşifa ve bir medrese bulunur. İstanbul'da ise, sultanın camisi ve türbesi görünürlüğü yüksek olan bir noktaya, şehrin ana merasim caddesiyle limana giden ana caddelerden birinin kavşağına yerleştirilmiş, kısmen eski Taurus Forumu'nun yerini kaplayan bu alanda külliyenin ek binaları bu iki anayol boyunca inşa edilmişti.

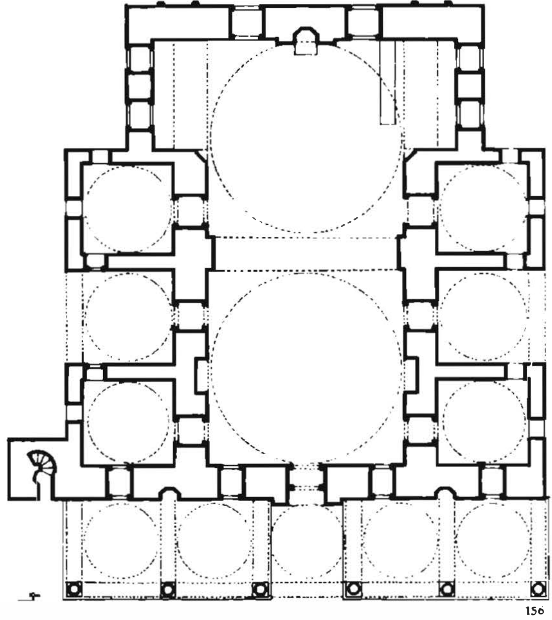
1460'lardan itibaren elitlerin kendilerini temsil gündemlerindeki dönüşümler kurumsal ve mimari himaye biçimlerinin de dönüşmesine neden oldu. 1300'lü ve 1400'lü yıllarda kamu binalarının en tipik örnekleri olan zaviye-mescitler kayda değer bir değişim geçirdiler: Bu çok işlevli binalarda merkezi kubbeli bir ana mekân, bu mekânın bitişiğinde mihrap ekseninde ibadet yeri olarak kullanılan bir eyvan, yanlarda ise kimi zaman yan eyvanlara açılan tabhane odaları bulunmaktaydı. Bu binalar yönetici seçkinlerin kamusal alandaki baniliklerinin temel biçimi olmaya devam etse de artık cuma namazı ve hutbesi için kullanılan camilere dönüştüler. Mimarlar, namaz alanlarını dervişlere ve seyyahlara tahsis edilen, ocak ve dolapları bulunan tabhanelerden ayırmak için yeni mekân düzenlemeleri denediler. Afyon'daki Gedik Ahmed Paşa Camii'nde olduğu gibi kimi zaman binanın dışına açılan yan eyvanlar veya İstanbul'daki Mahmud Paşa Camii'nde olduğu gibi ibadet alanını yan odalardan ayıran bir iç koridor

ve tabhaneler için ayrı dış kapılar, giderek işlevini yitirecek olan bu tipoloji üzerine çalışan mimarların bulduğu çözümler arasındaydı. Merkez kubbenin feneri ve hemen altındaki şadırvan kaldırıldı, merkezi mekân mihrap eyvanıyla birleştirildi. Terminolojideki değişiklikler mimari kültürdeki ve patronajdaki dönüşümleri yansıtır. Günümüze ulaşan vakıf belgeleri bu binaların çoğunu cami olarak tanımlasa da, kitabelerinde genellikle imaret olarak tanımlanırlar; eski referans sisteminin yeni mekânsal ve kurumsal düzenlemelerle birlikte devam ettiği görülür. Sınır boylarının ihtiyaçlarına cevap veren, yeni fethedilen bölgelerde mekânsal ve kurumsal bir altyapı oluşmasında önemli yer tutan ve kimi zaman ahi birlikleri tarafından kullanılan çok işlevli binalar geç ortaçağların bir kültürel ürünüdür.[11] 16. yüzyıl ortalarında, Osmanlı seçkinlerinin mimari hamiliğini şekillendiren misafirperverlik ve hizmet sunma etosu nispeten geri planda kalacak; Sünni ortodoksluğa yapılan güçlü vurguyla birlikte banilerin kurumsal öncelikleri değişecektir (Şekil 3).

Tıpkı zaviye-mescitler gibi, boyutları ve konumları ile göze çarpan hamamlar da erken Osmanlı döneminin önemli yapılarıdır ve simgesel değerlerini 1500'lü yılların ortalarına kadar korumaya devam etmişlerdir. Zaviye-mescitlerden farklı olarak, toplumsal, dini ve hijyenik işlevleri baki olduğu için hamamların miadı hiçbir zaman dolmadı. Fakat seçkinlerin 1540'lara kadar yaptırdığı ve anıtsal boyutları ve çarpıcı konumları ile kimi zaman yakınlarındaki camilerle dahi yarışan hamamların aksine, baniler 16. yüzyıl ortaları ve sonrasında genellikle gözden uzak noktalarda, daha küçük ebatlı hamamlar yaptırdılar. Bir kez daha, erken Osmanlı döneminde, çok etnisiteli ve çok dinli bir sosyokültürel ortamda misafirperverlik ve hizmet tedariki üzerine bina edilen temsili önceliklerin önemini yitirişini görürüz. II. Bayezid'in, ılıklık kubbeleri suriçi İstanbul'un ana ulaşım ve merasim yolu olan Divan Yolu'na bakan hamamıyla, Süleymaniye Külliyesinin, bu yaygın bina tipinin en mütevazı örneklerinden biri olan hamamı karşılaştırıldığında bu durum görünür bir hal alır. Hürrem ve Nurbanu

11 Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, (İstanbul, 2007), s. 75-122; Sedat Semir, *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Yapımsal ve İşlevsel Bir Analiz* (İstanbul, 1992); Howard Crane, "Art and Architecture,1300-1453" *The Cambridge History of Turkey*, 1. cilt: *Byzantium to Turkey*, 1071-1453, der. Kate Fleet (Cambridge, 2009), s. 294-7.

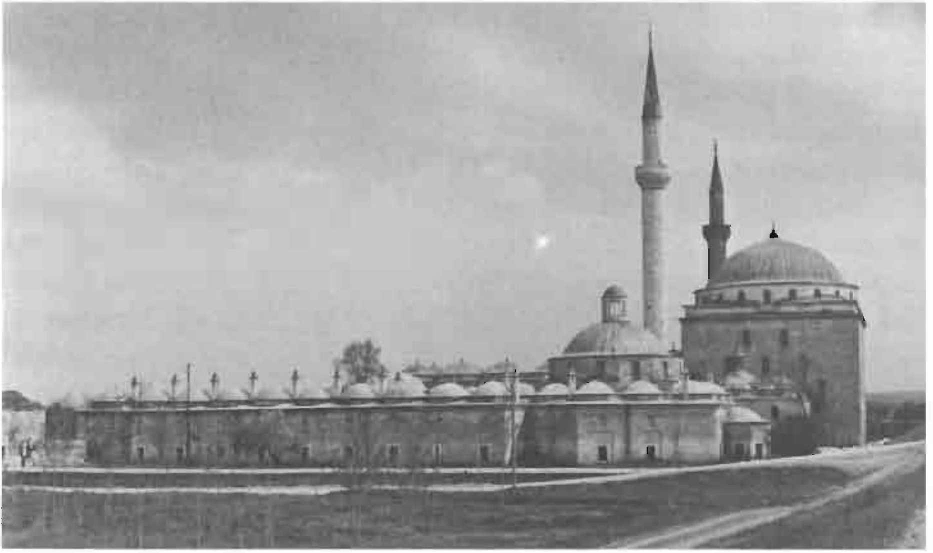
Şekil 3. Gedik Ahmed Paşa Camii, Afyon, 1477: (a) yan eyvanla dıştan görünüş, (b) plan. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

sultanların anıtsal boyutlarda ve merkezi konumlarda hamam inşaatını sonraki yıllarda devam ettirmeleri ve Mimarbaşı Sinan'a payitahtın en görünür ve prestijli noktalarında abidevi ve ayrıntılı tasarımlı hamamlar yaptırmaları kadın baniliğinin bazı özgün dinamiklerini sergilemesi açısından önemlidir.

II. Bayezid'in ve maiyetinin ilk büyük ölçekli kentsel projelerini gerçekleştirdikleri 1480'li yıllarla 1520'ler arasındaki dönemin mimarisi iki farklı akım çerçevesinde tavsif edilebilir. Bir yanda, seçkinler tarafından yaptırılan binalar önceki yıllarla mukayese edildiğinde biçimsel dil ve tipolojilerin standartlaştırılması gözlemlenir; bu bir derecede sarayın himayesi altındaki atölyeler vasıtasıyla sanatsal üretimi daha fazla kontrol altına almasına da bağlıdır. Kamu yapıları geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi çoğunlukla revaklı avluların etrafında düzenlenir, özellikle 1490'lardan itibaren odaların, sütunlu salonların ve revakların temel örtü unsuru olarak kubbe tercih edilir.[12] Prestijli yapılarda kesme taş duvarların ve çoğu kez devşirme yekpare sütunların istikrarlı kullanımı tuğla veya kompozit malzemenin sunduğu olanaklardan ve estetikten kopuşu işaret eder, Osmanlı mimari tarzını Akdeniz havzasının Roma mimari geleneğine yaklaştırır. Ortak ve homojen bir mimarlık dilinin oluşmasına paralel olarak bu yıllar aynı zamanda, farklı yerlerdeki projelerde çalışan farklı geleneklere bağlı mimar, sanatçı ve zanaatkârların yeni biçim ve tarz arayışlarına giriştiği bir dönemdi. Rönesans İtalya'sında, bir dizi ideal formun eklemlenmesi üzerine kurulu ideal merkezi plan şemaları arayışını çağrıştıran, çokgenli formlara dayalı mekânsal ve biçimsel deneyler arasında Amasya'daki Kapı Ağası Medresesi ve Edirne'deki II. Bayezid Külliyesinin hastanesi vardı (Şekil 4). Bunların ilki büyük, sekizgen bir avlunun, ikincisi altıgen, kubbeli bir merkezi mekânın etrafında inşa edilmişti.[13] Osmanlıların Türkmen, Safevi ve Memluk topraklarına yayılması yenilikler için başka bir kanal açtı; bu senelerde Tebriz, Şam ve Kahire gibi önemli siyasi ve kültürel mer-

12 Aptullah Kuran, "İznik Süleyman Paşa Medresesi'nin İnşa Tarihi ile Bağdaşmayan Mimari Kuruluşu Üzerine Görüşler" *Türk Kültürü Araştırmaları* 27 (1989), 175-92; Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri;* Yüksel, *Osmanlı Mi'marisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri.*

13 Albert Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie* (Paris, 1934), 2.cilt, s. 56; Semavi Eyice, "Kapı Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* özel sayı (1978), 159-66

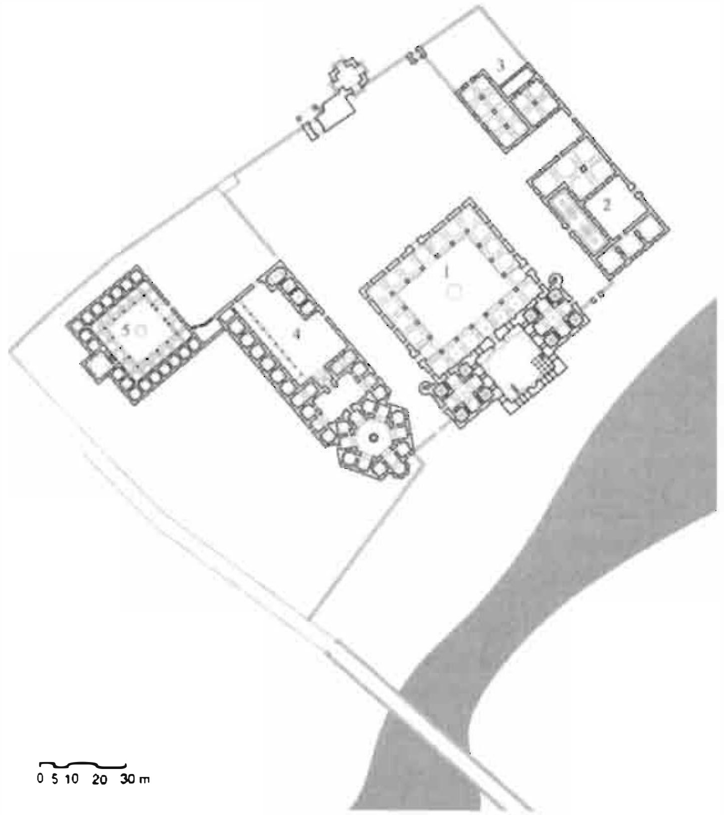

Şekil 4a. II. Bayezid Külliyesi, Edirne, 1488. (Fotoğraf: yazar)

kezlerden İstanbul'a sayısız sanatçı ve nesne geldi. Bu ustaların varlığı ve doğudaki İslam ülkeleri ile bağdaştırılan görsel tarzların Osmanlı seçkinleri nazarındaki yüksek prestiji, Timurlu-Türkmen ve Memluk dünyaları ile ilişkilendirilen formları çok daha görünür kıldı.

Günümüze ulaştığı kadarıyla dönemin kamu binalarının bezeme düzeni ve dili, Timur dönemi estetiğinin bölgeler arası büyük dünyasıyla sıkı bir ilişkinin devam etmekte olduğunu gösterir. Aynı zamanda, özellikle saray çevresinde, Bizans, Memluk ve İtalyan görsel kültürü ile bağdaştırılan biçimlerin seçici bir tarzda kullanımı görsel dili zenginleştirir. Fetih öncesi dönemin prestijli projelerinde olduğu gibi, 1400'lü yılların sonlarında da bir dizi farklı teknikle yapılmış, dolayısıyla farklı görsellikler sunan duvar çinileri aynı yapıda bulunabilir; bunlar mermer duvar kaplamalarıyla, duvar resimleriyle, kakmalı ve nakışlı ahşap işleriyle yan yana zengin ve çeşitli bir görsel etki yaratırlar.

Tarihçiler Timurlu-Türkmen dünyası kökenli en az iki çini imalathanesi olduğunu tespit etmiştir: Daha önce I. Mehmed'in Bursa'daki zaviye ve

Şekil 4b, II. Bayezid Külliyesi, Edirne, 1488: Külliyenin planı
1, cami; 2, aşevi; 3, kervansaray; 4, hastane; 5, medrese. (Plan için bkz. Gülru Necipoğlu, *Age of Sinan*, s. 95)

türbesini tezyin eden (1413-21) "Tebriz ustaları" bu yıllarda da faaliyetlerine devam etmiş, Bursa ve İstanbul'da ise Horasanlı bir grup istihdam edilmiştir. Teknikler mozaik çiniden, kimi zaman altın varaklı veya rölyefli, tek renkli çokgen çinilere, çok renkli sıraltı ve *cuerda seca* çinilere ve *cuerda seca* taklidi çok renklilere ve mavi beyaz çinilere kadar uzanır. Bu atölyelerin Topkapı Sarayı arazisi içindeki Çinili Köşk'teki, Fatih Camii'ndeki ve II. Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa'nın türbesindeki işleri günümüze kadar ulaşmıştır.[14] Cem Sultan'ın mezarının da bulunduğu Bursa'daki Şehzade Mustafa

14 Nurhan Atasoy ve Julain Raby, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, der. Yanni Petsopoulos (Londra, 1989), s. 83-9; Gülru Necipoğlu, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in

Türbesi (1479) Tebriz imalathanesinin ürettiği çinilerin bulunduğu son yapıdır. Burada aynı zamanda bu dönemden günümüze ulaşan duvar resimlerinin en iyi korunmuş örnekleri de bulunur; bunlar da bir yandan Timur dönemi modellerini, diğer yandan II. Murad'ın Edirne'deki cami-zaviyesindeki duvar resimlerinin manzara benzeri betimlemelerini çağrıştırırlar.[15]

İmparatorluğun merkezi şehirlerinde, mimarinin ve kentsel kurumların himayesi, hanedanın ve seçkinlerin mutlak hâkimiyetine doğru evrilen siyasi dinamikler bağlamında anlaşılabilir. 1540'lı yıllara kadar yeni başkentte büyük kamu binalarını yalnızca sultan, nüfuzu giderek artan devşirme kökenli yönetici elit ve saray hizmetlileri yaptırdılar. II. Mehmed ve İstanbul'da yerleşik seçkinler eyalet merkezlerinde de hayır kurumlarına aktif destek verdiler; ekonomik büyüme arayışları divan-ı hümayun vezirlerini ticari altyapıya yatırım yapmaya yöneltti: Mahmud Paşa İstanbul'daki önemli yapıların yanı sıra, Ankara'da bir bedesten, aynı şehirde ve Bursa'da ise sırasıyla sof ve ipek ticareti için büyük hanlar yaptırdı. Ulucamilerin baniliği çoğu zaman padişaha özgü bir ayrıcalık olmasına karşın, II. Mehmed'in veziriazamının Sofya'da bir ulucami inşa ettirmesi Mahmud'un yüksek statüsüne ve banilik örüntülerindeki değişkenliğe dikkat çeker.

II. Bayezid döneminden itibaren sultan ve ekâbir dikkatlerini yeni başkentten, eskiden siyasi ve sembolik ehemmiyeti olan merkezlere yönelttiler. Bir iddiaya göre II. Bayezid, II. Mehmed'in ölümünden sonraki kardeş kavgası esnasında Şehzade Cem'e karşı kazandığı zaferde önemli pay sahibi olan Halveti Şeyhi Çelebi Halife'ye verdiği söz yüzünden külliyesini Amasya'da yaptırdı.[16] Aynı şehirde, Bayezid'in şehzadelik sarayının iki mensubu ve o dönemin saray ağaları Firuz Ağa ile Kapıağası Hüseyin Ağa da sultanla beraber inşaat işlerini üstlendiler. Hüseyin Ağa'nın bedesteni (1483) ve medresesi (1489) Amasya'nın manzarasını değiştiren bir dizi proje arasındadır. Sultan ve hizmetlilerinin yaptırdığı inşaatlar şehre özellikle

Sixteenth Century Ottoman Tiles," *Muqarnas 7* (1990), 136-71; Faik Kırımlı, "İstanbul Çiniciliği," *Sanat Tarihi Yıllığı II* (1981), 97-110, s. 96-7, 106

15 Serpil Bağcı, "Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar" *Osmanlı Uygarlığı* içinde, der. Halil İnalcık ve Gürsel Renda, 2 cilt (Ankara, 2002), 2. cilt, s. 736-42

16 Natalie Clayer, *Mystiques états et société: les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du Xve siécle á nos jours* (Leiden, 1994)

Osmanlı başkentini andıran bir görsel düzen kazandırmıştı. II. Bayezid'in eski başkent ve *gazi* tabanının en önemli üslerinden biri olan Edirne'deki vakfı o tarihe kadar girişilen en kapsamlı ve abidevi kentsel proje idi; aynı yıllar içerisinde seçkinler de burada pek çok projeye imza atmıştı.

Sultanın maiyeti içindeki etkin konumlarını bir derece kaybetmelerine rağmen, yerel hanedanlar olarak çok geniş toprakların ve köklü himaye ağlarının kontrolünü elinde bulunduran uç beylerinin, özellikle Balkan vilayetlerindeki banilikleri göze çarpar. Üsküp ve Saraybosna gibi eyalet merkezlerinde uç beyleri İstanbul seçkinleriyle birlikte kentsel kurumların hamiliğini üstlendiler. İstanbul seçkinlerinin aksine, güçlerinin dayanağı konumundaki Yenice, Larissa, Karaferye ve Tırhala gibi küçük şehirlerde de önemli yapılar inşa ettirdiler.[17] Şehirlerde "ters-T" tipi zaviye-mescitler, köylerde ise seyyahların konaklayabileceği tabhaneler bunlar arasında en görünür binalardı; öte yandan, bu kişilerin daha büyük ölçekli vakıfları kamu kurumlarının ve altyapı binalarının tamamını ihtiva ediyordu. Üsküp'te, bir zaviye-mescit (vakfiyeye göre bir ahiye emanet edilecek bir hankâh) ve aşevi, medrese, çifte hamam, kervansaray ve şehrin farklı mahallelerindeki üç mescitten oluşan İsa Bey vakfında olduğu gibi, bu yapıların bani ve mimarları sultan külliyelerinin ortaya koyduğu modelleri mevcut ihtiyaçlara ve gündemlere uyarladılar.

Balkan merkezli gazi aileleri 16. yüzyılın başlarında kendi güç tabanlarının bulunduğu bölgelerin çok ötesinde, Orta Anadolu'daki Seyyid Gazi ve Hacı Bektaş ziyaretgâh ve külliyelerinin de hamiliğini yaptılar. Mihaloğlu ailesinin üyeleri Seyyid Gazi Külliyesinin 16. yüzyıl başında yeniden şekillenmesinde aktif rol aldılar; Evrenos ve Malkoçoğlu aileleri de, muhtemelen II. Bayezid'le birlikte, Kırşehir'deki Hacı Bektaş Külliyesinin genişletilmesine katkıda bulundular. Bu külliyelerde yürütülen projeler dini ve kültürel kimliklerin tanımlanmasında Osmanlı-Kızılbaş ikiliği ve çatışmasının giderek daha fazla ağırlık kazandığı bir dönemin ürünleridir; mimarilerindeki, bir

17 Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisinde Fâtih Devri;* Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri,* 4 cilt (İstanbul, 1977-82); Aydın Yüksel, *Osmanlı Mi'marisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri;* Machiel Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans* (Aldershoot, 1990); Slobodan Ćurčić ve Evangelia Hadjitryphonos (der.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans and Its Preservation* (Selanik, 1997); Heath Lowry, *The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350-1500: The Conquest, Settlement, and Infrastructural Development of Northern Greece* (İstanbul, 2008).

yanda yerel geleneklerle, diğer yanda merkezde ortaya çıkan akımlarla olan bağlantılar nedeniyle külliyeleri bu ikilik ve çatışmanın müzakere alanları olarak oynadıkları rol bağlamında değerlendirmek mümkündür.[18]

Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi ve civarı sadece Osmanlı merkezi ve çevresindeki erk sahiplerinin değil, Osmanlı ve Memluk sultanlıkları arasındaki çatışmanın ortasında kalan (sonra da Osmanlı Safevi ihtilafı sonunda çökecek olan) Dulkadiroğulları Beyliği'nin de himaye alanları arasındaydı.[19] Dulkadiroğulları Beyliği'nin Maraş ve Malatya'daki mimari eserleri, güney ve doğu Anadolu'da kültürel alanların kesiştiği bu ortamın ürünleri idiler; Timurlu-Türkmen akımları ve Memluk tarzları anıtları biçimlendirirken, Rum Selçuk ve ortaçağ Ermeni formları anlamlarını koruyordu. Cami, medrese ve türbe gibi kamusal ve anıt niteliğinde yapılar, ortaçağ prototiplerini izlerken, Memluk mimarisine ait detayları da sergiliyordu. Güneyde, Memluk görsel kültürünün hâkimiyeti daha kuvvetle izlenir: Adana'da Ramazanoğlu Beyliği hamiliğinde inşa edilen Ulucami'nin (1513-41) yakın görsel referansları Halep ve Şam'daki geç ortaçağ yapılarıdır; daha sonra Osmanlı hamiliğinde eklenen kubbeli revaklar, giriş arkadı, çini kaplamalar yapının bezeme ve mimarisindeki çok katmanlılığı pekiştirir.[20]

Doğu Anadolu'da hızla değişen siyasi sınırlara paralel olarak, benzer bir eklektisizm ortaya çıkar; Karakoyunlu ve Akkoyunlu hanedanlarının mensupları için yaptırılmış anıtsal yapılarda bu durum izlenebilir. Bu yıllarda inşa edilen üç türbe mimarlık pratiklerindeki çoğulluğun çarpıcı göstergeleridir: Van'da 15. yüzyılın sonlarında inşa edilen, kesme taştan, konik kubbelere sahip sekizgen sayeban biçimindeki Karakoyunlu türbeleri bu bölgedeki Ortaçağ İslam ve Ermeni geleneklerinin devamlılığına işaret eder. Emir Bayındır'ın anısına Ahlat'ta inşa edilen bir Akkoyunlu türbesi (1491), yuvarlak kemerlerin taşıdığı bir revağı ve konik kubbesi ile silindirik bir yapıdır; mukarnaslı sütun başlıkları ve bitkisel desenler de içeren taçkapısı ile bu yapı da iç içe geçmiş Ermeni ve Rum Selçuk mimarlık

18 Zeynep Yürekli Görkay, "Legend and Architecture in the Ottoman Empire: The Shrines of Seyyid Gazi ve Hacı Bektaş" yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi (2005).

19 Baha Tanrnan, "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul, 1997) 14.cilt, s. 459-71 içinde; Yürekli Görkay, "Legend and Architecture," s. 178-91.

20 Hamza Gündoğdu, *Dulkadırlı Beyliği Mimarisi* (Ankara, 1986); Ara Altun ve Belgin Demirsar-Arlı, *Tiles: Treasures of Anatolian Soil, Ottoman Period* (İstanbul, 2008), s. 157-63.

geleneklerinin bir yorumudur. Hasankeyf'te (Hısn Keyf), Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel Mirza anısına yaptırılan başka bir Akkoyunlu türbesi ise (1473) Ahlat'taki benzerinden radikal bir şekilde ayrılır: Bu, tamamen sırlı tuğlayla ve çini mozaikle kaplı kubbeli yapı, tasarım ve bezeme açılarından Timurlu-Türkmen estetiğine ve pratiklerine sıkı sıkıya bağlı bir anıttır.[21]

Saraylar ve şehirler: Baba Nakkaş, kent atölyeleri ve Timurlu-Türkmen bezeme estetiği üzerine Osmanlı çeşitlemeleri

Timurlu ve Türkmen hanedanları hamiliğinde oluşan ve İslam dünyasında geniş bir alana yayılan bölgeler arası estetik, bu yıllarda sanatçıların ve hamilerin tercih ettiği çok sayıdaki bezeme dili içinde başat ve yüksek prestijli bir akımdı. Timurlu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu dünyalarında gelişen bu bezeme tarzı Osmanlı sanatçıları için, üzerine yerel çeşitlemeler ve yeni diller ürettikleri bir temel teşkil etti. Timurlu geleneğinde eğitim almış sanatçılar ve zanaatkârlar bazen davetli, bazen tutsak olarak, bazen de hami arayışı içerisinde kendiliklerinden Acem diyarlarının ötelerine gelerek, çok merkezli ve çoğul Timurlu-Türkmen ekolünün yeni çeşitlemelerinin bu topraklarda görünürlük kazanmasına aracılık ettiler. İrani kültür alanından gelen sanatçı ve nesnelerin saray çevrelerinde hevesle karşılandığı bu dönemde bu hareketliliği etkileyen üç siyasi ve askeri olaydan bahsedilebilir: Timur'un 1402'deki Anadolu işgali ve sonrası; Osmanlıların Karamanoğlu ve Akkoyunlu hanedanlarını 1470'lerde yenilgiye uğratması; ve Çaldıran Savaşı sonrası (1514) ve Tebriz'le birlikte İran'ın batısındaki toprakların ele geçirilmesi. I. Selim'in fetihleri ile aynı zamanda, Doğu Akdeniz ticaretinin iki önemli merkezi olan Halep ve Kahire'nin Osmanlı egemenliğine geçmesi, doğu kökenli nesnelerin ve fikirlerin bu toprakların merkezine doğru hareketini kolaylaştırdı.

1520'li yıllarda yazan Osmanlı yorumcuları bezeme tarzlarından bahsederken *rumi* ve *hatayi* formlarını yerel estetiğin tanımlayıcı unsurları olarak diğer tarzlardan ayırırlar.[22] Sanatçılar çoğu zaman bu motifleri ya geometrik

21 Albert Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turqie orientale* (Paris, 1940), s. 79-81, 245-6; Oluş Arık, "Turkish Architecture in Asia Minor in the Period of the Turkish Emirates" *The Art and Architecture of Turkey*, der. Ekrem Akurgal (Oxford, 1980) içinde, s. 111-36, 132-5; Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi* (İstanbul, 1981), s. 148-52, 155-8; Crane, "Art and Architecture" s. 307-8.

22 Cafer Çelebi, *Hevesnâme*, Asaf Halet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul* (İstanbul, 1953) içinde, s. 22-3.

bir düzene ya da serbest akışlı çerçevelere dayalı yoğun kompozisyonlar içerisinde bir araya getirirler. *Rumi* (yani "Romalı," Acem dünyası yazarlarının deyimiyle "*islimi*"), geometrik bir düzende yerleştirilmiş, bütün veya yarım palmetler şeklinde bitkisel desenli soyut süslemeler, Yakındoğu'nun geç antik bezeme dilinin bir mirası olarak yüzyıllar boyunca kullanımda kaldı. *Hatayi* teriminin kelime anlamı "Hıtay/Hatay (Chatay) tarzı" bu motifin Doğu Asya kökenine işaret eder; tarzın belirleyici özelliği başka Doğu Asya motifleriyle bir arada kullanılan stilize nilüfer çiçeğidir. 1400'lü yılların sonunda ve 1500'lü yılların başında bir dizi yeni motif, tasarım dilini genişletir: Doğu Asya esinli bulut kümeleri, çintemaniler, şakayıklar pek çok farklı kompozisyonda bir arada kullanılır.[23] Bu grup 1500'lü yılların sonunda yazılan Safevi ve Osmanlı kaynaklarında "yedi üslup" (*haft asl*) olarak bahsedilen tasarım dilinin bir parçasını oluşturur; bezeme dilindeki ve terminolojisindeki ortaklıklar erken modern İslam devletlerinin giderek ayrışan görsel kültürleri arasında sürekliliği olan bağlantılara dikkat çekerler.[24] Bitkisel desenlere dayalı bu estetik birçok varyasyonuyla birlikte belirleyicidir. Yazarlar geometrik *girih* desenleri bu görsel dilin içsel bir parçası olarak nitelendirseler de, tasarımcılar bu geometrik desenleri giderek daha az kullanmışlardır.

Sanatsal üretimi saray hiyerarşisiyle bütünleştiren bir dizi kurumsal uygulamanın ortaya çıkması 16. yüzyıl dönümünde gerçekleşir, yeni kurumsal pratikler seçkinlerin hamiliğinde sürdürülen sanatsal üretimde daha birleşik bir görsel üslubun oluşmasına da zemin hazırlar. İlk kez bu yıllara ait maaş kayıtlarında, mimarların, suyolcuların ve zanaatkârların istihdam edildiğine dair bilgiler bulunur; in'âmat defterlerinde ya para karşılığı çalıştırılmış ya da kendi çalışmalarını hediye olarak sultana sunan zanaatkârların ve başka bireylerin isimleri vardır.[25] Çeşitli saltanat hazinele-

23 Bağcı, "Osmanlı Mimarisinde;" Atasoy ve Raby, *İznik*, s. 76-7, 94-5; Julian Raby ve Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the Fifteenth Century: The Foundation of an Ottoman Court Style* (Londra, 1993), s. 49.
24 Gülru Necipoğlu, "L'idée de décor dans les régimes de visualité islamiques" *Pur décor? Arts de l'islam du XIXe siécle: collections des Arts Déecoratifs*, der. Rémi Labrusse, Sophie Makariou ve Evelyne Possémé (Paris, 2007) içinde, s. 10-23 ve s. 13. Safevi bağlamı ve terimin Safevilerce kullanımları için bkz. David Roxburgh, *Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran* (Leiden, 2001), s. 142, 150.
25 İstanbul'da H. 909-917 tarihleri arasını kapsayan ve kısmen yayınlanıp incelenmiş in'âmat defterleri için bkz. Atatürk Kütüphanesi, Muallim Cevdet O71, Rıfkı Melûl Meriç, "Bayezid Camii Mimarı: II. Sultan Bayezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları" *Yıllık Araştırmalar Dergisi 2* (1957), s. 5-76 ve Rıfkı Melûl Meriç, "Bayramlarda Padişahlara Hediye Edilen San'at Eserleri ve Karşılıkları" *Türk San'atı Araş-*

rinde saklanan maddi veya sembolik değere sahip bir dizi eşyanın listelendiği kapsamlı hazine envanterlerinin en eskileri de 15. yüzyılın son yıllarına tarihlenir.[26] Kâtipler muhtemelen hazine envanterinin bir parçası olarak, II. Bayezid döneminin ilk yıllarında hanedana ait elyazmaları koleksiyonu ile bir dizi desen, çizim ve resmin de dökümünü çıkarmıştır. Eserlerin sarayın gözetiminde olmasını sağlayan bu prosedürler muhtemelen sanatçıların ve hamilerin bu eserlere daha kolay erişebilmesini de mümkün kılıyordu.[27]

II. Mehmed 1472 yılında Akkoyunlulardan talep ettiği tazminatın bir parçası olarak "nadide kitaplar ve *murakkalar*" (bir cilt içerisinde bir araya getirilmiş hat, resim ve tezhip albümleri) istemişti. Bu talep Osmanlıların Timurlu kültürünün önemli bir boyutu olan ve kıymetli elyazmaları ile eşyanın üretim ve tüketimine sıkı sıkıya bağlı koleksiyonculuk pratiklerine katılımının bir işaretidir. En azından 1480'lerden itibaren birçok Timurlu-Türkmen albümü iç hazineye dahil edilmişti. Saray sanatçıları mevcut elyazması kitaplara yeni materyaller ekleyerek veya Osmanlı, Türkmen ve İtalyan menşeli sanatçıların çalışmalarını içeren yeni kitaplar üreterek bu albümlerin oluşma ve yeniden şekillenme süreçlerine katkıda bulundular.[28]

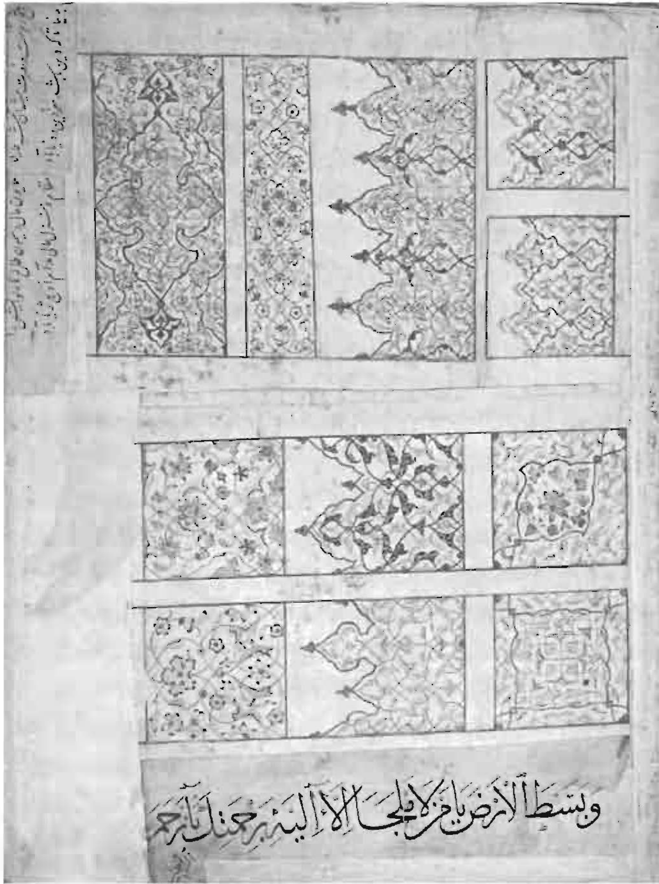
15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başında yerel bir bezeme üslubunu ayırt edilebilsek bile, bu üslubun farklı mecralarla olan ilişkileri karmaşıktır. Bir taraftan belirli malzemelere ilişkin teknikler ve sanat alanlarının kendilerine özgü gelişmeleri, diğer taraftan, sadece saray için değil, aynı zamanda yerel veya bölgelerarası pazarlar için üretim yapan çok sayıda merkez arasın-

tırma ve İncelemeleri I (1963), 764-86 içinde.

26 1496 TKSA D4 envanteri için, Julian Raby ve Ünsal Yücel, "The Earliest Treasury Registers" *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, der. Regina Krahl, Erbahar Nurdan, John Ayres, Ünsal Yücel ve Julian Raby (Londra, 1986), 1. cilt, s. 77-81; Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 134. Hicri 910 (M.S. 1505) tarihli envanter için, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu* (İstanbul, 1938-40) içinde belge 21'in tıpkıbasımına bakınız; J. Michael Rogers, "An Ottoman Palace Inventory of the Reign of Bayezid II" *Comité international d'éetudes pré-ottomanes et ottomans, VIth Symposium Cambridge, 1st-4th July 1984: Proceedings*, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Emeri van Donzel (İstanbul ve Paris, 1987), s. 39-53.

27 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 53, 100-1.

28 Julian Raby, "Mehmed II Fatih and the Fatih Album" *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World I* (1981), 42-9; Filiz Çağman, 'On the Contents of the Four Istanbul Albums H. 2152, 2153, 2154 ve 2169, *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World I* (1981), 31-6. Timur ve Safevi dönemi albümleri için David J. Roxburgh, *The Persian Album, 1400-1600: From Dispersal to Collection* (New Haven, Conn. ve Londra, 2005).

Şekil 5. "Baba Nakkaş" albümünden bir sayfa, 1470. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F 1423, vr. 15b. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin izniyle)

daki ilişkilerin dinamik yapısı tasarım tercihlerini ve önceliklerini belirliyordu. Bununla birlikte, farklı alanlar arasında görsel bağlantılar takip edilebilir. Bu bakımdan, şemseler, iki ya da üç yapraklı çiçek desenlerine ilaveten, iri rumi, nilüfer ve meşe yaprağı motifli tasarımlarıyla "Baba Nakkaş" albümü özellikle ilgi çekicidir; albümde bulunan motifleri bu dönemin elyazmalarının tezhip ve citlerinde, çini eşyada, tekstil ürünlerinde ve halılarda görmek mümkündür(Şekil 5). Bu süreklilik II. Mehmed'in hükümdarlığı döneminden itibaren Timurlu *kitaphane*lerini model alan bir saray nakkaşhanesinin yapılanmaya başladığını düşündürür. II. Mehmed'in saltanatının son yılları-

na tarihlenen bir maaş çizelgesi sarayda çalışan bir grup nakkaş-müzehhibin varlığına dair daha somut bir kanıt teşkil eder; diğer yandan günümüze ulaşabilen belgeler nakkaşhanenin organizasyon ve dokümantasyon pratiklerinin ancak 16. yüzyılın başlarında olgunlaştığnı düşündürür.[29]

Sarayın gözetimi altındaki kitap sanatları, özellikle de hat, cilt ve tezhip, 15. yüzyılın son yıllarından itibaren hamilerin ve sanatçıların özgün ve nisbeten bütünleşmiş bir üslup geliştirdiği alanlardır. Birçok malzeme, teknik ve aracın kullanıldığı önceki dönemlerin aksine, ciltlemede kullanılan temel kompozisyonlar ve teknikler 16. yüzyılın başında yerleşiklik kazanır. Bu senelerde yaygınlaşan, geniş bordürler içerisinde gömme şemseler ve köşebentler etrafında düzenlenmiş, yüksek kabartmalı bitkisel motifler taşıyan kompozisyonlar, 1600'lerin ortalarına kadar varlığını sürdürür. Ciltlemede olduğu gibi tezhipte de motifler ve bezeme dili sonraki yıllar içinde değişir; ancak, temel tasarımlar ve kompozisyonlar büyük oranda sabit kalır, lapis lazuli ve altın ağırlıklı renk şeması tezhip sanatındaki belirleyiciliğini korur.[30]

Hat sanatı yalnızca İstanbul'da, Türkçe, Farsça, Arapça ve Yunanca elyazmalarının üretildiği II. Mehmed'in nakkaşhanesinde değil, aynı zamanda Bayezid'in şehzade sarayının ve giderek gelişen tekkeler ağının eğitimli kesime zengin bir kültür ortamı sunduğu Amasya'da da bereketli bir zemin buldu. Ustalık genellikle aileler içinde ediniliyordu. Osmanlıların istihdamındaki hat ustaları Moğol akınları sonrasında İran dünyasında yaygın olarak kullanılan üslupları divan-ı hümayun kaleminin kullanımı ve edebi ve sanatsal üretim için yeniden şekillendirdi. Aklâm-ı sitte (sülüs, nesih, muhakkak, reyhani, tevki, rika), divan yazışmalarında kullanılan hatlar ve kûfînin yaygın kullanımı devam etti; farklı yazı üsluplarının tek bir sayfada yan yana sıralanışı veya kûfî ve nesih hatların üst üste bindirildiği kompozisyonlar da rağbet görüyordu. Çok sayıda elyazmasının ketebesi hattat ve müzehheblerin Şiraz ve Tebriz bağlantılarına işaret eder. Hat

29 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 54-60; Julian Raby, "Court and Export: Part 2. The Uşak Carpets" *Oriental Carpet and Textile Studies 2* (1986), 177-8.

30 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 54-60; Zeren Tanındı, "An Illuminated Manuscript of the Wandering Scholar Ibn al-Jazari and the Wandering Illuminators between Tabriz, Shiraz, Herat, Bursa, Edirne, and Istanbul in the 15th Century" *Art Turc/Turkish Art: 10e Congrés international d'art turc/10th International Congress of Turkish Art*, der. François Déroche (Geneva, 1999) içinde, s. 647-55.

Şekil 6. Şeyh Hamdullah'ın hat albümü; nesih ve sülüs hatlarının bulunduğu bir sayfa. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi EH 2084)

üstadlığının yanı sıra II. Bayezid'e yakınlığı ile bilinen, sportmenliği ve bilgeliği ile efsanevi hikâyelere konu olmuş olan Şeyh Hamdullah'ın aklâm-ı sitteye getirdiği yorum, 17. yüzyılın sonlarına kadar hattın temel biçimi haline geldi. Osmanlı yazarlarına göre, Şeyh Hamdullah, Yakut'un aklam-ı sittesini mükemmelleştirmişti; pek çok hattatın silsilesinde üstad vasfını korumaya devam etti (Şekil 6).[31]

Önemli binalar için hazırlanan kitabeler, abidevi yazı türlerinin gelişimine yol açtı. Saraya bağlı hattatlar ilmiyenin önemli üyelerinin kaleme aldığı kitabeleri ve Kur'an ayetlerinden oluşan hat panellerini tasarlıyor, kimi zaman bunları imzalıyorlardı. Halkın erişimine açık olan kamu bina-

31 Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar* (İstanbul, 2003), s. 90-9; Muhittin Serin, *Hattat Şeyh Hamdullah: Hayatı, Talebeleri, Eserleri* (İstanbul, 1992); Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı" *Hat ve Tezhip Sanatı* der. Ali Rıza Özcan (Ankara, 2009) içinde, s. 59-73. Ketebeler için, Raby ve Tanındı'nın, *Turkish Bookbinding* içerisindeki kataloga bakınız.

larında modern araştırmalarda *celi* adı verilen abidevi sülüs yazı tarzını kullanmayı tercih eden hattatlar arasında meşhur Şeyh Hamdullah ve Ali bin Mezid el-Sufi de bulunuyordu.[32] Üzerinde bu tür bir hatla yazılmış bir Kur'an ayeti ve Tebrizli bir ustanın imzası bulunan, muhtemelen bir binanın yazı programında kullanılacak bir model olarak yapılan 1458 tarihli bir hat tomarı, bu tarz abidevi yazıtların tasarım süreci hakkında fikir verir.[33]

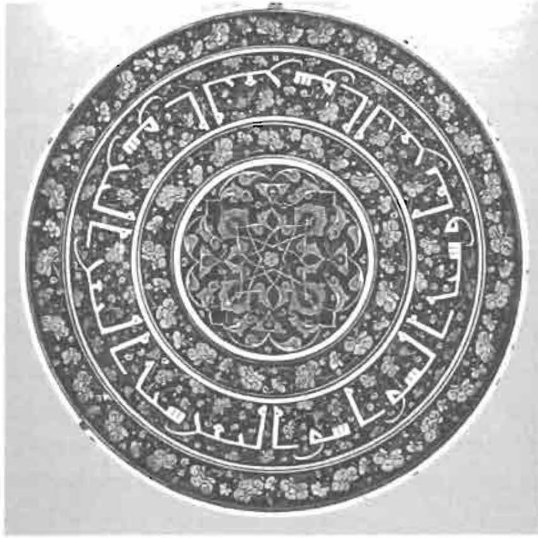
Saltanat ve şehzade sarayları (ve aynı zamanda ekâbir haneleri) arasındaki bağlantılar, özellikle de kitap sanatları bağlamında, bu çevrede itibar gören görsel üslupların bütünleşmesini teşvik ediyordu. Şehzadeliğini Konya'da geçiren Cem Sultan ile babası arasındaki hediye alışverişi, bu iki merkezdeki cilt, tezhip ve hat sanatçıları arasındaki bağlantılara işaret eder. Şeyh Hamdullah'ın erken dönem çalışmaları yalnızca Amasya'da değil, II. Mehmed'in koleksiyonlarında da görülür. Hattatlar ve nakkaşlar, Firuz Ağa'nın 1526'daki ölümünde olduğu gibi, eserleriyle birlikte bizzat, seçkin evlerinden saray nakkaşhanesine taşınmışlardır.[34] Buna karşın, endüstriyel sanat ürünlerinin şekillenmesinde, sürekli değişim halinde olan ticari ve toplumsal ağlar ve devletin şehir zanaatkârları üzerindeki farklı seviyelerdeki kontrolü de rol oynuyordu. Bu dönem boyunca, hassa atölyelerinin ve bu atölyelerin kitap sanatları üzerine kurulu tasarım önceliklerinin, farklı malzemelerle çalışan şehir atölyeleri üzerindeki etkisi değişkenlikler gösterir. Bunun sonucunda, kıymetli tekstil ürünleri, seramik ve halı sektörlerinde gözle görülür bir ikilik ortaya çıktı. Pazarın talepleri ve saray zevkleri arasında daha önceleri ortaya çıkan etkileşimler tasarımları şekillendirmeye devam etti. Diğer yandan, seçkinler tarafından tercih edilen ve Timurlu-Türkmen repertuarından türetilip sürekli yenilenen bezeme üslupları kent imalathanelerinin ürünleri üzerinde etkili oluyordu.

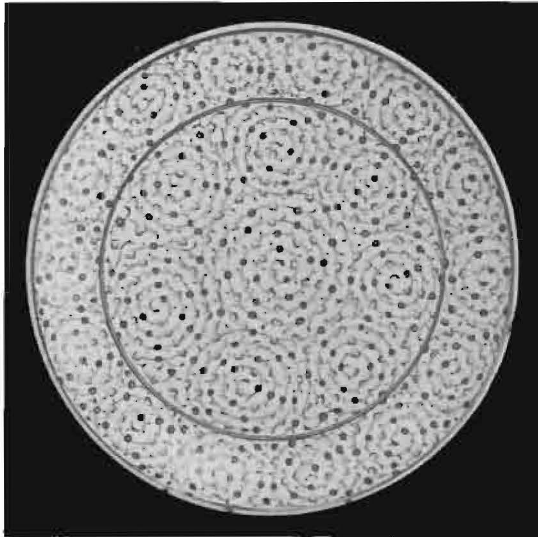
Saray ve kent muhitleri için yapılan üretim arasındaki ikiliğin göstergelerinden biri, "Baba Nakkaş" tarzını taşıyan seramik eşyalar ile

32 Abdülhamit Tüfekçioğlu, "Amasya'da Sultan II. Bâyezid Câmii Kitâbelerinin Hattatı Hakkında Bir Tespit" *M. Uğur Derman 65th Birthday Festschrift*, der. Irvin Cemil Schick (İstanbul, 2000) içinde, s. 554-68.

33 Ata Allah b. Muhammed el-Tebrizi tarafından imzalanmıştır; Michael J. Rogers, "Cat. no. 90: Calligraphic Scroll," *Circa 1492: Art in the Age of Exploration*, ed. Jay A. Levenson (Washington, D.C., 1991) içinde, s. 198.

34 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 86-8, 101; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri" *Belgeler 11*, 15 (1981-6), 23-76 ve s. 2, 28, 70.

Şekil 7 a ve b. Sıraltı seramik tabaklar: (a) Rumi ve Baba Nakkaş tarzı süslemeli ve sahte Kûfî yazılı tabak, 1480 (Louvre Müzesi, DAI, env. QA 6321); (b) Tuğrakeş spiral desenli tabak, 1530-40. (Louvre Müzesi, DAI, env. 5592)

Şekil 7 c ve d. Sıraltı seramik tabaklar: (c) şemse, nilüfer çiçeği ve saz yaprağı desenli tabak, 1545-50. (Louvre Müzesi, DAI env. MAO 385); (d): lale ve sümbül desenli tabak, 1560-75. (Louvre Müzesi, DAI, env. 27715)

aynı dönemde Batı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde üretilen "Milet" tarzı seramiklerin bezemeleri arasındaki bariz farklardır (Şekil 7a).[35] Üst düzey yapım teknikleriyle dikkat çeken, bu albümdeki çizimleri andıran zarif ve ustalıkla düzenlenmiş desenler taşıyan büyük boyutlu nesneler sanatçılarının İstanbul'daki saray çevresiyle bağlantılarına işaret eder. "Baba Nakkaş" seramikleri, çömlek biçimleri, kompozisyon tercihleri ve bezeme dili itibariyle aynı yılların metal işlerinin ve Çin porselenlerinin de esinlerini taşırlar. 1480'li yıllara özgü, çoğu zaman çini mavisi zemin üzerine beyaz renkle işlenen yoğun ve serbest akışlı desenler, sonraki yıllar içerisinde kaybolacak, hamiler bu dönemden itibaren Çin işi desenlerin ve zaten popüler konumdaki Rumî unsurların kullanıldığı nispeten daha az yoğun kompozisyonları tercih edeceklerdi. Aynı sıraltı tekniğin ve porselen ilhamlı renk şemasının kullanıldığı, fakat daha yüksek sayılarda üretilen bir başka grup seramik eşya, farklı kökenlerden çömlek şekilleri ve desenler taşır.

Kent ve saray çevreleri arasındaki ilişkilere dikkat çekerken, ithal ürünleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Kıymetli kumaşlar arasında İtalyan ihracat malları önemli bir rol oynuyordu. Kadife, kemha ve satenler Bursa'da üretiliyor, fakat aynı zamanda Venedik ve Floransa'dan da ithal ediliyordu. Belgelerde Hint ve Şam tekstil ürünlerinin de bahsi geçer. Kimi zaman İstanbul'dan gönderilen taleplere göre üretilen kaliteli İtalyan kumaşları özellikle saltanat gardroblarında ve saray mefruşatında moda olmuştu; bu prestijli İtalyan kadifelerinin kompozisyonlarını yeniden yorumlayan ve kimi zaman yerelleştiren karmaşık ojiv desenli ipekliler de, geleneksel "benekli" ve "pelenk nakışlı" kadifeler ve kemhaların yanı sıra, kısa zaman içinde varlıklı alıcıların ilgisini çekti.[36] Venedik dokumaları bu dönem boyunca, İtalyan, Osmanlı ve Kuzey Avrupa topraklarında prestijini korumaya devam etti. Günümüze ulaşmış önemli sayıda nesnenin Vene-

35 Atasoy ve Raby, *Iznik*, s. 82-9; Walter B. Denny, *Iznik: The Artistry of Ottoman Ceramics* (Londra ve New York, 2004), s. 43-54. İznik kazıları için, Oktay Aslanapa, Şerare Yetkin ve Ara Altun, *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem* (İstanbul, 1989); Ara Altun, "İznik Çini Fırınları Kazısı Çalışmaları" *Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 1997-2002); Ara Altun ve Belgin Demirsar-Arlı, "İznik Çini Fırınları Kazısı Çalışmaları" *Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara, 2003-7).

36 Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul, 1960), s. 77-8; Nurhan Atasoy, Walter B. Denny, Louise Mackie ve Hülya Tezcan, *İpek: The Crescent and the Artisans of Emrpire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans* (Londra ve New York, 2009), s. 95-101.

Şekil 8. Ojiv desenli kadife, Bursa veya İtalya'dan, 15. yüzyıl. (Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, env. nu. 13/1919)

dik, Floransa veya Bursa'daki dokuma tezgâhlarına atfedilmesindeki belirsizlikler, bu bariz zenginlik ve statü göstergelerinin üretim ve kullanımının bu geniş coğrafyada sıkı ilişki içinde olduğunu ve dokuma sanatçılarının imparatorluğun giderek genişleyen sınırlarından daha geniş bir dünyada yaşadığını düşündürür (Şekil 8).[37]

Halı üretimi alanında da benzer bir durum mevcuttur: Uşak, Bergama, Konya ve muhtemelen başka küçük merkezler Avrupa'nın geometrik

37 Walter B. Denny, "Oriental Carpets and Textiles in Venice" ve *Venice and the Islamic World, 828-1797*, der. Stefano Carboni (New York, 2007), s. 174-91, 323, 79 ve 80 no'lu katalog başlıkları.

motifli halı talebini karşılamaya devam ediyordu; Asya pazarından gelen talepleri de bu tabloya dahil etmek gerekebilir. Merkezleri İstanbul'da olan ama aynı zamanda Ege kıyılarında da önemli işletmeleri bulunan İtalyan ticarethaneleri uzun süre boyunca batı Avrupa'ya halı ihracatının ana aracıları oldular. Ticaret hacmi ve güzergâhları, bu çalışmaya konu dönem boyunca sürekli büyürken aktörler de katlanarak arttı.[38] İtalya ve Kuzey Rönesans resimlerinde sürekli karşımıza çıktıkları için "Holbein" ve "Lotto" kilimleri olarak adlandırılan Anadolu'nun bu en yaygın ihraç ürünleri, mükerrer geometrik kompozisyon varyantları taşırlar:[39] "Holbein" halılarında genellikle sekizgen ve yıldız şeklinde desenler, "Lotto"larda Rumî motiflerin hâkim olduğu, tekrarlara dayalı açık bir desen vardır. Anıtsallık etkisi yaratan Kûfî taklidi bordürler, bu köşeli yazı tarzına dayalı geometrik düğüm desenlerini sıklıkla kullanan ortaçağ Anadolu halı dokumacılığının mirasıdır. Muhtemelen dönemin büyük ölçekli binalarında kullanılmak üzere dokunan başka bazı halılar üzerinde ise nilüfer çiçekleri ile çok loblu yapraklara ve bu motifleri kitap tezhibi ve ciltleme, metal işçiliği, ağaç oymacılığı ve çini bezemeciliği gibi, 15. yüzyılın sonundaki diğer saray sanatlarıyla ilişkilendiren kompozisyonlara rastlanır.[40] Batı Anadolu'da halı üretimi yapılan çeşitli merkezlerle saray üslupları arasındaki bağlantı sonraki yıllarda da devam etti, dokumacılar kompozisyonlara artık iyice hâkim olan "yıldız" ve "madalyon" desenlerinin yanı sıra üç benekli ve çizgili çintemanileri ve 16. yüzyıl çini tasarımlarını andıran motifleri ve renk kombinasyonlarını kullandılar.[41] İznik ve Kütahya seramikleri veya Bursa ipekleri ve kadifeleri gibi, Uşak ve Bergama'daki halı üretimi de nitelik, boyut ve hâkim dekoratif estetik bakımından bir hayli çeşitlidir. Bu merkezlerin (ve bu merkezlerdeki farklı imalathanelerin) hem yerel ve

38 Crane, "Art and Architecture" s. 331-5; Kurt Erdmann, *Der türkische Teppich des 15. Jahrhunderts* (İstanbul, 1957), s. 71-5; Julian Raby, "Court and Export: Part I. Market Demands in Ottoman Carpets, 1450-1550" *Oriental Carpet and Textile Studies 2* (1986), 29-38.

39 John Mills, "The Turkish Carpet in the Paintings of Western Europe" *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries*, der. Ahmet Ertuğ (Milano, 1996) içinde, s. xxxix-xliv; Nazan Ölçer, "Osmanlı Dönemi Türk Halı Sanatı" *Osmanlı Uygarlığı*, der. Halil İnalcık ve Gürsel Renda, 2 cilt (İstanbul, 2003), 2. cilt, s. 788-823.

40 Raby, "Court and Export: Part 2."

41 Walter B. Denny ve Nazan Ölçer, "Anatolian Carpets from Uşak Manufactories" *Anatolian Carpets: Masterpieces from the Turkish and Islamic Art Museum*, der. Ahmet Ertuğ (Bern, 1999) içinde, s. 36-45.

bölgeler arası pazarlara, hem de seçkin alıcılara yönelik üretim yaptıklarını göz önünde bulundurmak gerekir. Öte yandan, seçkinlerin bu yıllar içinde bu alanlardaki üretimde alıcı olarak rolüne ve merkezin denetimine dair belgeler ortaya çıkmamıştır.

Osmanlı toprakları içinden ve dışından seçkinler arasındaki hediye alışverişine dayalı, farklı seviyelerdeki karşılıklılık ilişkilerinin görünürlük kazanması, sanatsal üretim ve tüketimin, giderek şekillenen imparatorluk bürokrasisi ve hiyerarşisiyle bütünleşmesine paralel bir gelişmedir. Sanatçılar ve hamiler arasındaki hediye sunma ve ödüllendirme ilişkileri de bu bağlamda ele alınabilir. Saray atölyelerinde ve dışındaki sanatçılar siparişler ve hediyelerden oluşan ikili bir sistem dahilinde üretim yapıyordu.[42] Kıymetli nesnelerin değiş tokuşu, karmaşık himaye ağları ile bağlantılı hediyeleşme norm ve uygulamalarının ve seçkinler çevresinde sosyal ve siyasi etkileşim dokusunun içsel bir parçası haline gelmişti. Bununla yakından ilişkili bir uygulama, yüksek mevki sahiplerine, sefirlere, saray mensuplarına ve sanatçılara hilat giydirme geleneği, kıymetli dokuma ürünlerine olan talebi artırmıştı. Farklı bağlamlarda nitelikler ve anlamları değişebilen hilat, her zaman mertebe ve statünün onaylanmasının bir aracısı idi.[43]

Görsel temsil: Osmanlı resminin doğu ve batı ufukları

Hattatlar, mücellitler ve müzehhipler tarafından 1500'lü yıllar itibarıyla oluşturulan görece bütünleşmiş bezeme üsluplarının aksine, görsel temsil 16. yüzyılın ortalarına kadar melez, çeşitli ve çoğul olmaya devam etti. II. Mehmed'in İtalyan sanatına ve sanatçılarına yönelik himayesi, farklı düzeylerde etkili olacak bir seri eserin ortaya çıkmasıyla sonuçlandı. II. Mehmed'in saltanatı süresince üretilen portreli madalyonlar sultanın, Rönesans Avrupa'sında yeniden canlandırılan bu temsil şeklline gösterdiği yoğun ilgiye

42 Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 89; Meriç, "Beyazıd Camii Mimarı," s. 9-14; Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri," s. 65-76.

43 Atasoy ve diğ., *İpek*, s. 32-5; Hicri 909-917 (M. S. 1503-12) tarihli İstanbul in'amat defteri, Atatürk Kütüphanesi, MC O71; ve Ömer Lütfi Barkan, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri," *Belgeler* 9 (1979), 1-380 s. 296-380; Hedda Reindl Kiel, "East Is East and West Is West, and Sometimes the Twain Did Meet: Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire" *Frontiers of Ottoman Studies: state, Province and the West*, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rohoads Murphey, 2 cilt (Londra, 2005) içinde, 2. cilt, s. 113-23; Julian Raby, "The Serenissima and the Sublime Porte: Art in the Art of Diplomacy" Carboni, *Venice and the Islamic World* içinde, s. 91-119 arasında, s. 100-13'te.

işaret eder; kendi mimetik imgesi ile emperyal iddialarını ifade eden yazılar taşıyan çok sayıda madalyonun Avrupa seçkin çevrelerinde dolaşıma girmesinin sunduğu olanakların farkında olduğunu düşündürür. II. Mehmed'in ve saray mensuplarının farklı malzeme ve tarzlarda portreleri yapılmıştı: konuk İtalyan sanatçılar tarafından yapılan bronz madalyonlar ve yağlı boya resimlerin yanı sıra, sonradan albümlere yerleştirilmiş bir dizi tek sayfalık resim de II. Mehmed'in sarayının çarpıcı çoğulluğunu ve kozmopolitliğini canlılıkla ortaya koyar.[44] Bu dönemde saray için çalışan sanatçılar arasında Costanzo de Ferrara, eğitimini İtalyan bir ustadan almış olan Sinan Bey ve onun öğrencisi Şiblizade Ahmed sayılabilir; bu kişiler Fars ve İtalyan portre ressamlığı pratiklerini farklı temsil üslupları içerisinde bir araya getirmişlerdir (Şekil 9). Farklı üslupların rahatlıkla bir araya getirilmesi anlatı ressamlığının da belirgin bir özelliğiydi. 1450'lerden 16. yüzyılın ilk yıllarına kadar olan dönemde üretilen resimli edebiyat ve tarih elyazmalarında, Timurlu ve Türkmen, Bizans ve İtalyan dünyaları ile bağdaştırılan görsel üsluplara rastlanır; bir yazmanın münferit sayfaları farklı tarzlara işaret edebildiği gibi, bazen tek bir resim üzerinde başka geleneklere bağlı sanatçıların izleri bulunur.

II. Mehmed'in nakkaşhanesinde Türkçe, Arapça, Farsça ve Yunanca olmak üzere geniş bir yelpazeye yayılan konularda eserler üretilmişti, padişahın kitap koleksiyonu Latince eserler de içeriyordu. II. Bayezid'in kitap kültürüne olan merakı, edebiyat ve tarih konulu resimli elyazmalarının üretiminin artmasına neden oldu.[45] Ahmedi'nin, İskender-i Zülkarneyn'in kahramanlıklarını anlattığı, bir Osmanlı hanedanı tarihini de ihtiva eden 14. yüzyıla ait Türkçe bir eser olan *İskendername'sinin* 1460'larda ve 1470'lerde çok sayıda nüshası üretilmişti. Hanedan tarihine ait bölümleri de resimlenen, II. Mehmed'in Büyük İskender'i çağrıştıracak şekilde betimlendiği

44 Julian Raby, "Opening Gambits" *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, der. Selmin Kangal (İstanbul, 2000) içinde, s. 64-95; Gülru Necipoğlu, "The Serial Portraits of Ottoman Sultans in Comparative Perspective" Kangal, *The Sultan's Portrait* içinde, s. 22-31 (*Padişahın Portresi; Tesavir-i Ali Osman*, der. Selmin Kangal [İstanbul, 2000]); Caroline Campbell ve Alan Chong, *Bellini and the East* (Londra, 2005).

45 Ayşin Yoltar Yıldırım, "The Role of Illustrated Book Manuscripts in Ottoman Luxury Book Production 1413-1520," yayınlanmamış doktora tezi, New York Üniversitesi (2002); Julian Raby, "Mehmed the Conqueror's Greek scriptorium" *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983), 15-34; Raby ve Tanındı, *Turkish Bookbinding*, s. 47-104.

Şekil 9. II. Mehmed'in Sinan Bey'e atfedilen portresi 1460-80. (Topkapı Sarayı Müzesi, TSM H. 2153 var. 145a)

İskendername'ler tarih temalı anlatısal resme yönelik ilgiyi de sergilerler.[46] Hanedan tarihinin II. Bayezid hükümdarlığının ilk yıllarına kadar anlatıldığı *Şahname-i Melik Ümmi* (1495) Bayezid'in II. Mehmed'in ardından çekişmeli bir şekilde tahta çıkmasından sonra tarihyazımı alanında ifade bulan, bu dönemin anonim tarihlerini de şekillendiren tartışmanın bir ürünüdür. Kitabın metni ve resimleri Bayezid döneminin ilk yıllarının önemli meselesi, hanedanın sürekliliği konusuna odaklanır (Şekil 10).[47]

46 Serpil Bağcı, "Osmanlı Dünyasında Efsanevi Yönetici İmgesi Olarak Büyük İskender ve Osmanlı İskendernamesi," *Humana: Bozkurt Güvenç'e Armağan* (Ankara, 1994) içinde, s. 111-31; Serpil Bağcı, Filiz Çağman, Gürsel Renda ve Zeren Tanındı, *Osmanlı Resim Sanatı* (Ankara, 2006), s. 111-31.

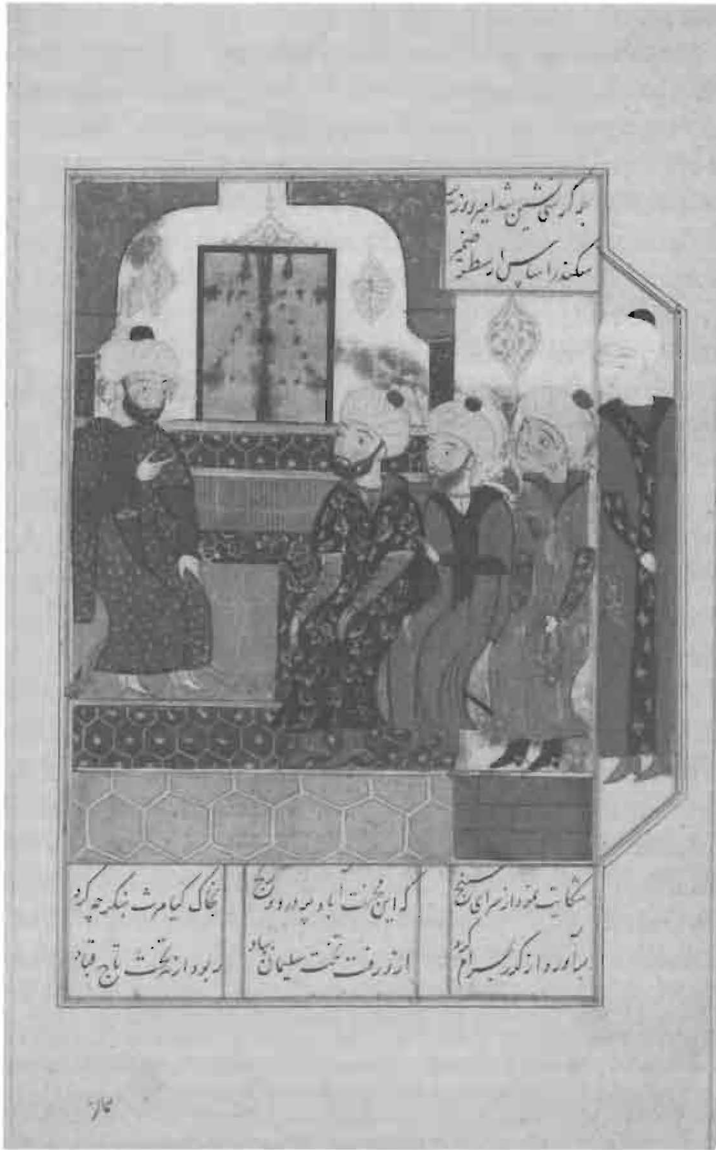
47 Stéphane Yerasimos, *La foundation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans le traditions turques: légendes d'emprie* (İstanbul ve Paris, 1990) [*Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri* (İstanbul, 1993)]; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995); Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 31-4.

Farsça edebi eserlerin resimli elyazmalarına yönelik ilgi II. Bayezid döneminde de devam eder. *Hüsrev ve Şirin'in* elyazması kopyaları veya Emir Hüsrev Dehlevi'nin *Hişt Behişt*'i gibi kitaplarda İrani ikonografi ve görsel normlar Osmanlı dünyasına özgü temsil tercihleriyle bir araya gelir. Bu tarz popüler aşk hikâyelerinin resimlerine yerel mimari ve giyim kültüründen ayrıntıların yerleştirilmesi, Timurî görsel kültürünün bölgeler arası ve prestijli dünyasında bir yer edinme arzusuna ve yerel bir görsel kimlik yaratma yönündeki çabalara işaret eder. Temsil dilinde daha yapısal türden ayrımlar, belirli noktalarda optik perspektif kullanımları, ton farkları vasıtasıyla aktarılan modelleme deneyleri, resimlerin arkaplanlarında mekân derinliği öneren manzara unsurlarında görülebilir. Timurlu resimlerinde betimlenen detaylı ve zarif bir şekilde süslenmiş iç mekânlar yerini, dönemin mimari uygulamalarını ve zevklerini yansıtan dış mekân imgelerine bırakır.[48]

Bu döneme ait iki elyazmasının resimleri, bu senelere özgü kültürel eklektisizmin görsel betimlemelere yansıyan somut ve açık örnekleridir. Nizami'nin *Hamse*'sinin tamamlanmamış bir elyazması nüshasında, biri *Şehname* kahramanı Behrâm-i Gûr'u aslanlarla boğuşurken, diğeri İskender ve maiyetini karanlıklar diyarında betimleyen iki resim bulunur. Atmosferik perspektif, dinamik bir etkileşim içindeki figürler, derinlik izlenimi veren kompozisyonlar, koyu, doygun renkler ve üç boyutlu betimlemeyi önceleyen bir çizim tarzı, büyük ihtimalle, kendileri de Acem üslubunun teamüllerine aşina olan İtalyan ressamların veya öğrencilerinin ürünleridir.[49] Uzun Firdevsi'nin 1490 yılı dolaylarında II. Bayezid'e sunulan *Süleymanname*'sinin çift sayfa sıradışı takdim resmi, *Hamse*'dekinden tamamen farklı bir görsel dilde, Osmanlıların kültür ufkunun en ücra noktalarından stilistik ve ikonografik unsurları bir arada sergiler. Resimde Süleyman Peygamber ve Saba Melikesi Belkıs tahtlarında, periler, cinler,

48 Ernst J. Grube, "Notes on Ottoman Painting in the 15th Century," *Essays in Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto Dorn*, der. Abbas Daneshvari (Malibu, Calif., 1981) içinde, s. 51-61; Ayşin Yoltar Yıldırım, "A 1498-99 Khusraw ve Shirin: Turning the Pages of an Illustrated Manuscript," *Muqarnas 22* (2005), 95-109; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 43-8.

49 Zeren Tanındı, "Additions to Illustrated Manuscripts in Ottoman Workshops," *Muqarnas 17* (2000), 147-61. 2. Mehmed döneminin sonundan bir tarih için, Yoltar Yıldırım, "The Role of Illustrated Book Manuscripts," s. 509-14, 526-7.

Şekil 10. II. Bayezid vezirleriyle toplantıda, Melik Ümmi, Şehnâme, 1495. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi H. 1123, var. 30a)

gerçek veya hayal ürünü hayvanlar ile saray mensuplarından oluşan divanlarına hükmederken görülür. Resim tematik açıdan 1400'lerin sonunda ve 1500'lerde Şiraz'da gözde olan bir dizi takdim resmiyle bağlantılıdır. Sanat tarihçileri bu resmin sıra dışı kompozisyonunun ve betimlemelerinin, örnekleri İspanya'dan sürülen Sefarad cemaatleriyle birlikte İstanbul'a gelmiş olması muhtemel, dönemin İspanyol resimleri ile ilişkili olabileceğini, bazı detaylarının Venedik kaynaklarına bağlanabileceğini düşünmüşlerdir.[50] Süleyman Peygamber'in okura apaçık bir şekilde Topkapı Sarayı'nın Orta Kapısını anımsatacak kuleli bir yapı içinde resmedilmesi, bu geniş çağrışımlar yelpazesini Osmanlı saltanatının tam kalbinde bir araya getirir. Bu, Osmanlıların, adil ve evrensel bir hükümdar olarak Süleyman imgesini kendilerine mal etmesinin habercisidir (Şekil 11).

Resim ve tezhipleri Horasan üslubuyla çalışan sanatçılar tarafından yapılan I. Selim'in Farsça *Divan*'ı (1515-20) Hüseyin Baykara'nın *Divan*'ını model alıyordu; bu kitap, Osmanlı padişahlarına ait, gösterişli tezhipleri ve kıymetli ciltleriyle benzerlerinden ayrılan şiir külliyatı dizisinin ilk örneği idi; ressamlar İrani dünyaya özgü anlatı resmi kalıplarını lirik şiirin soyut bağlamına aktarıyordu.[51] Kıymetli elyazmalarının üretimi, II. Bayezid'in oğlu I. Selim döneminde gözle görülür şekilde azalmış, sarayda da daha az sayıda hattat ve kâtip çalıştırılmıştı. Bu yıllar aynı zamanda sonraki dönemlerde sanat üretimine dikkat çekici bir canlılık, zenginlik ve teknik ehliyet kazandıracak bir grup sanatçının ortaya çıkmasına şahitlik etmişti; çünkü I. Selim'in Tebriz'i ele geçirmesi üzerine Osmanlı dünyasının o zamana kadar hiç tanımadığı, çok sayıda Doğu kökenli sanatçı, nesne ve fikir buraya ulaşmıştı.[52] Safavi gücünün yükselmesi ve Timurlu ve Akkoyunlu siyasalarının düşüşlerine paralel olarak, kısa süre önce Safevi Şahı I.

50 Serpil Bağcı, "A New Theme of the Shirazi Frontispiece Miniatures: The Divan of Solomon," *Muqarnas 12* (1995), 101-11; Ernst J. Grube, "Two Paintings in a Copy of the "Süleyman-name" in the Chester Beatty Library," *Seventh International Congress of Turkish Art*, der. Tadeusz Majda (Varşova, 1990) içinde, s. 133-40; J. Michael Rogers, "The Chester Beatty Süleymanname Again," *Persian Painting from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson*, der. Robert Hillenbrand (Londra ve New York, 2000) içinde, s. 187-200; Yoltar Yıldırım, "The Role of Illustrated Manuscripts," s. 440-1.
51 Filiz Çağman, "The Miniatures of the Divan-ı Hüseyni and Influence of Their Style," *Fifth International Congress of Turkish Art*, der Geza Féher (Budapeşte, 1978) içinde, s. 231-59; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 61-3.
52 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 55-67.

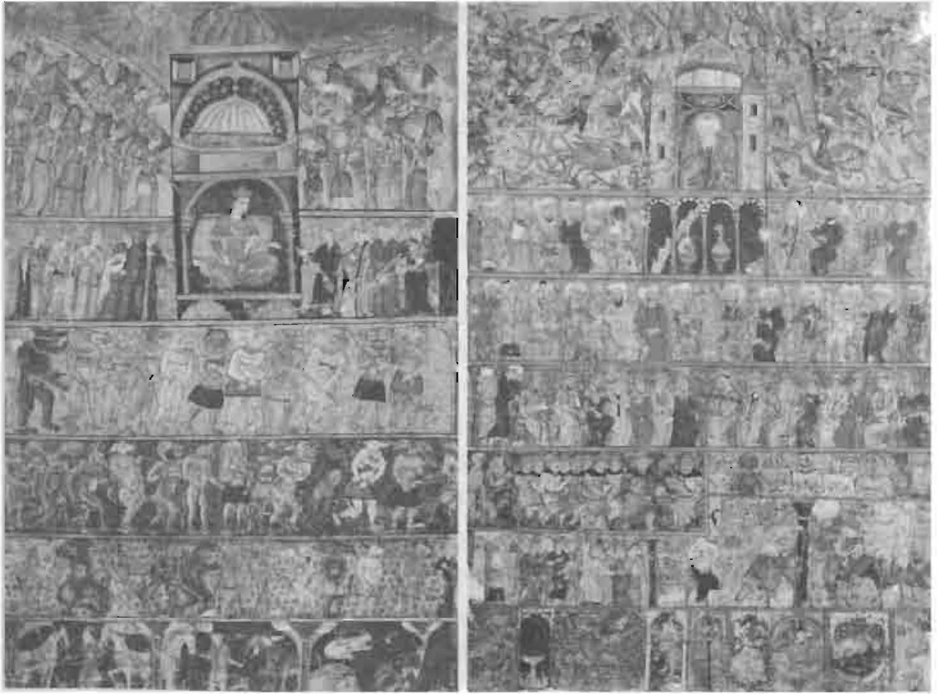
İsmail'in (1500-24) hâkimiyetine geçen Tebriz'deki Akkoyunlu sarayından sanatçılar ve nesneler, bir süre önce Herat'dan buraya taşınmış olanlarla birlikte Osmanlı saltanat ve şehzade başkentlerine ulaştı. Şükri-i Bidlisi'nin Selim'in ağzından dile getirdiği sözler İrani kültürel formların saray çevrelerindeki gerçek ve algısal hâkimiyetini göz önüne serer: "Bütün ulema, sanatçılar, tacirler ve varlıklı insanlar İstanbul'a getirilmeli ki Osmanlılar artık bu konularda Acemlere muhtaç olmaya."[53]

Yeni bir İmparatorluk İmgesinin Oluşumu, yak. 1520 - 1570

1520'ler tasarımdaki yeni bir canlılığın ve arayışların kitap sanatlarına, endüstriyel sanatlara ve mimari dekorasyona yansıdığı bir dönemdir. Önceki onyıllar zarfında seçkin ortamlarına çeşitli kültürel geleneklerden birçok nesne ve sanatçının girmesinin yansımaları özellikle de süsleme sanatlarında, yeni veya yakın zamanlarda tekâmmül ettirilmiş tekniklerde ve yeni veya yakın dönemlerde yeniden yorumlanmış biçimlerde görülür. Genç Sultan Süleyman'ın başveziri İbrahim Paşa'nın Osmanlı ülkesi içinde ve dışındaki iddialı projeleriyle de desteklenen şaşaalı yaşam tarzı ve zevkleri bu yıllarda sanatsal üretimde gözle görülür bir yoğunlaşmaya, pek çok yeni eserin bir anda ortaya çıkmasına neden oldu. 1520'li yıllar boyunca Topkapı Sarayı büyük ölçüde yenilendi ve yeniden tefriş edildi, kültürel himayeye yönelik yeni ilgi saray sanatçılarının sayılarının ve nakkaşhanenin görünürlüğünün artmasına neden oldu. Dünya egemenliği fikri üzerine odaklanan evrenselci ikonografi, I. Süleyman'ın Papalık tacını model alan Venedik işi tacı ve Piri Reis'in küresel çaptaki coğrafi ve kartografik çalışmalarında olduğu gibi farklı medya ve nesneler aracılığıyla ifade edildi.[54] Abdurrahman Bistami'nin Hicri onuncu yüzyılda Müslüman dünyadaki kıyamet beklentilerini somutlaştıran ve I. Süleyman'ı ilk saltanat yıllarındaki mesih kimliği ve imgesinde de karşılık bulan kehanet kitabı *El-Miftâhu'l-Cifri'l-Cami* çok sayıda nüshayla dolaşımdaydı. Kıyamet beklentisinin yeniden yoğun bir

53 Şükri-i Bitlisi, *Selîmnâme,* Yoltar Yıldırım, "The Role of Illustrated Manuscripts"te alıntı olarak kullanılmıştır, s. 552.

54 Gülru Necipoğlu, "Suleyman the Magnificient and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry," *The Art Bulletin* 71 (1989), 401-27.

Şekil 11. Süleyman ve Belkıs'ın sarayı, Uzun Firdevsi, Süleymanname, 1480.
(Dublin Chester Beatty Kütüphanesi, T 406, var. 2a-3b)

gündem oluşturduğu bir dönemde, 1500'lü yılların sonunda bu kitap Türkçeye çevrilecek, resimli nüshaları hazırlanacaktı.[55]

Evrensel tutkuların yerini imparatorluğu başat İslam devleti olarak tanımlama arzusuna bıraktığı I. Süleyman'ın saltanatının daha sonraki dönemlerinde, kamu hizmetlerine yönelik mimari ve kurumsal himaye seçkin kimliğinin giderek daha merkezinde yer almaya başladı. O yıllarda aralıksız sürdürülen inşaat çalışmaları Hassa Mimarları Ocağını ve Mimarbaşı Sinan'ı seçkin ideallerinin temsilinde önemli failler haline getirmiştir. Aynı yıllarda kamusal alanda var olan sanatlar, bilhassa mimarlık ve kıymetli

55 Cornell H. Fleischer, "Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteen Centuries," *Falnama: The Book of Omens*, der. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı (Washington D.C., 2009) içinde, s. 232-43.

kumaşlar toplumsal ayrıcalıkları görsel olarak ifade etme araçları haline gelir. Saltanat himayesinde yaratılan görsel üslup, hanedanın emperyal kimliğinin tanımlayıcılarından biri idi; sanat ve mimari, Osmanlı kültürünün hemen her alanında gözlemlenen bölgeselliğin oluşumunda pay sahibiydi.[56]

Yeni bir bezeme estetiği

Hassa atölyelerinin yapısı ve çalışma biçimi hakkında yeterli miktarda bilgi sunan mevcut ilk kayıtlar 1526 yılına tarihlenir; o dönemde, saray otuz altı *ehl-i hiref* cemaati barındırıyordu. Bu tarihten kalma bir belgede, aralarında ünlü Şahkulu'nun da bulunduğu, önceleri Amasya'da yaşayan ama artık saray imalathanelerinde istihdam edilen birçok sanatçının adı geçer.[57] Geniş bir yelpazede çalışan zanaatkârlardan oluşan ehl-i hiref içerisinde saray himayesindeki sanatların tasarımcı ve yaratıcıları da vardı. Bu grup içindeki bazı cemaatler kıymetli elyazmaları ve altın ve gümüş gibi kıymetli malzemeden yapılan eşyalar tasarlayıp üretirken, diğer bazıları seramik, çini ve tekstil gibi endüstriyel sanat ürünleri için tasarımlar yapıyordu. Enderun örgütlenmesinin parçası olan ve doğrudan iç hazineye bağlı ve oradan maaş alan ehl-i hirefin eserleri zanaat üretimi, kıymetli eşya koleksiyonculuğu, kitap kültürü ve saray teşrifatı arasındaki dinamik ve sürekli değişen bağlantılar ağının bir göstergesidir. Bütün bu faaliyet alanlarının nihayetinde Topkapı'nın mahrem üçüncü avlusu içinde yer alan *iç hazine*'de birleşmesi hem kurum olarak hem de bir koleksiyon olarak hazinenin kültürel üretimdeki merkezi konumunun altını çizer. Sarayın üçüncü avlusundaki hazine köşkü hem kıymetli veya egzotik nesneler için bir depo ve sergi alanı olarak hem de saray zanaatkârları için bir ham madde deposu olarak kullanıldı. Hazine, elyazmalarının saklandığı bir depo niteliğindeydi; aynı zamanda hanedan mensupları ile birlikte diğer saray sakinlerinin kitap ödünç aldığı bir kütüphane işlevine de sahipti.[58]

56 Gülru Necipoğlu, "A Kanun for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Arts and Architecture," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries Nationals du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, der. Gilles Veinstein (Paris, 1992) içinde, s. 195-217; Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the ImperialImage in the Reign of Süleyman," Veinstein, *Soliman le Magnifique* içinde, s. 159-74.

57 Rıfkı Melûl Meriç, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, 1.cilt: *Vesikalar* (Ankara, 1953), s. 3-4.

58 Hazinenin kitap ödünç veren bir kütüphane olarak işlevi için bkz. Necipoğlu, "The Serial Portraits," s. 44; Emine Fetvacı, "Viziers to Eunuch: Transations in Ottoman Manuscript Patronage, 1566-1617," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Ünivesitesi (2005), s. 34-48. Hazine hakkında

Belgeler 16. yüzyıl boyunca *cemaat-i ehl-i hiref* içinde kayıtlı zanaatkârların oldukça heterojen bir yapıya sahip olduğunu gösterir; cemaatlerde Timurlu ve Türkmen dünyasından, imparatorluğun Anadolu ve Rumeli'deki eyaletlerinden, Avusturya ve "Frenk" memleketlerinden gelen zanaatkârlar vardı. Bu dönemi izleyen yıllarda zanaatkâr cemaatlerinin teşkilat yapısı pek değişmedi, fakat farklı zanaatler icra eden kişilerin sayısı seçkin zümrenin sürekli değişen öncelikleri ve zevklerine göre farklılaştı.[59]

Cemaat-i Nakkaşan mensupları olarak kitap resmi ve tezhibinde, binaların dekorasyonunda çalışan, ayrıca çok çeşitli alan ve malzemeler için nesne tasarımı yapan nakkaş-müzehhipler görsel sanatlarda 16. yüzyılın ortalarına kadar giderek artan bir öneme sahip oldular. 16. yüzyıl ortasındaki genişleme ve muhtemelen kültürel ayrımlar üzerindeki odaklanma, Nakkaşan'ın bir süre için *Rumiyan* ve *Aceman* olarak ikiye bölünmesine neden oldu. "Rum, Roma halkı" anlamına gelen, bu dönemda Anadolu ve Rumeli şehirlilerinin kültürel aidiyetine işaret eden ilk tanımlama, Osmanlı tebaası sanatçılara göndermede bulunurken, "Acem halkı" anlamındaki Aceman ise tamamen olmasa da genel olarak Farsça konuşulan dünyadan gelen sanatçıları kastediyordu. Her ne kadar esas itibariyle kitap sanatçısı olsalar da, 16. yüzyılın ilk döneminde Şahkulu (ö. 1555-6), yüzyılın sonlarına doğru ise Nakkaş Osman farklı mecralarda eserler vermiş ve önemli elyazması projelerinin yanı sıra, çini tabak üretimi veya binaların bezenmesi işlerinde de çalışmışlardı. 16. yüzyılın ilk yıllarından kalma belgelerde kalem ve mürekkeple desenler ve figüratif imgeler çizen kişilerden *ressam*, figüratif resimde uzman olanlardan *musavvir* ve tezhip yapanlardan *müzehhib* olarak bahsedilir. Daha sonraları, resmi belgelerde bu terimler yerlerini, bu alanların tümünü imleyen *nakkaş* kelimesine bırakmışsa da, bazı projelerle ilgili belgeler ve Mustafa Âli'nin *Menakıb-ı Hünerrevan'ı* gibi eserler kitap sanat-

bilgi için, Cengiz Köseoğlu, *The Topkapı Saray Museum: The Treasury*, der. ve çev. J.Michale Rogers (Londra, 1987).

59 Filiz Çağman, "Mimar Sinan Döneminde Sarayın Ehl-i Hiref Teşkilatı," *Mimar Sinan Döneminde Türk Mimarlığı ve Sanatı*, der. Zeki Sönmez (İstanbul 1988) içinde, s. 73-7; Filiz Çağman, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler," *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* (İstanbul, 1989) içinde, s. 35-46; Uzunçarşılı, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref," s. 66, 68; Gülru Necipoğlu, "A Kanun For the State;" Bahattin Yaman, "1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları," *Belleten* 72 (2008), 501-34 ve tıpkıbasımı.

larıyla ilgili zengin bir kelime dağarcığının mevcudiyetine ve hat, resim ve tezhibin farklı üsluplarında eserler üreten sanatçıların varlığına işaret eder.[60] Saray nakkaşanı *katiban-ı kütüb* ve *mücellit*leri de içeren, bir dizi farklı projede görevlendirilen karma bir gruptu; Topkapı Sarayı'nın içinde ve yakınında, aralarında saray arazisinin dışında, Atmeydanı'na yakın bir noktada bulunan Nakkaşhane'nin de olduğu daimi ve geçici atölyeler nakkaşlara ev sahipliği yapmıştı.[61]

1520'lerde başlayıp 16. yüzyıl ortalarında hız kazanan bir süreçte, sarayda çalışan tasarımcılar arasında giderek daha fazla ayrışma olduğu görülür; hassa dokuma imalathanelerinin tesisi de bu süreci hızlandırır. Kıymetli kumaşlar üreten zanaatkâr cemaati artık bir tasarımcılar grubu (*nakşbend*) da içeriyordu; nakşbendler kimi zaman tasarımcı olarak İznik'teki çini imalathanelerine de gönderiliyorlardı.[62] Kumaş tasarımcılarının ayrı bir grup haline gelmesiyle, Osmanlı sarayının kamusal ve özel görsel dilleri arasında giderek görünürlük kazanan bir ayrışma ortaya çıktı. Kitap sanatçıları Acem kültürüyle daha yakın bir temas ve diyalogu sürdüren bir üslupla çalışırken, kumaş ve çini tasarımcıları geleneklerden ve meslektaşlarının nisbeten tutucu temayüllerinden belirgin bir şekilde koptular.

I. Süleyman'ın ilk yıllarından kayıtlarda ressam olarak adı geçen, Bağdatlı Şahkulu "*saz*" üslubundaki eserleriyle Osmanlı nakkaşlığında iz bırakmıştır. *Saz* üslubundaki çizimler 14. yüzyıldan itibaren Acem dünyasında revaçta olan, kısmen *hatayi* desenlerle aynı kökenden gelen, kısmen de Orta ve Doğu Asya'dan mülhem temsili temalara sahip bir grup erken mürekkep çizimini yeniden yorumlar. Uzun, kuş tüyünü andıran tırtıklı yapraklardan ve üzerlerinde nilüfer ve şakayıklar, aralarında Doğu Asya sanatlarından mülhem hayali hayvanlar ve uğurlu figürler barındıran çarpıcı biçimlerde kıvrılan dallardan müteşekkil, yoğun bir enerji taşıyan kompozisyonlar aynı yıllarda resme ve tezhibe girdi (Şekil 13, Şekil 7c). Birbirine

60 Banu Mahir, "İslamda "Resim" Sözcüğünün Belirlediği Tasvir Geleneği," *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya* içinde, s. 59-64; Gelibolulu Mustafa Âli, *Menakıb-ı Hünerrevan* (İstanbul,1926); Gelibolulu Mustafa Âli, *Mustafa Ali's Epic Deeds of Artists, A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text About the Calligraphers and Painters of the Islamic World*, ed., çev. ve yor. Esra Akın (Leiden, 2011).

61 Çağman, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri."

62 Necipoğlu; "L'idée de décor," s. 17-18; Bahattin Yaman, "1557 Tarihli Ehl-i Hiref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkarları," *Kök Araştırmalar 8* (2006), 5-38, var. 8a.

geçmiş saz yaprakları ile nilüfer çiçeklerini, yaprakların arasında fantastik yaratıkların girdabı andıran kompozisyonlarını ve kimi zaman portre resmi geleneğinden ilham alan peri imgelerini içeren, kalem-i siyahi tekniğiyle yapılmış tek varaklık mürekkep çizimleri 16. yüzyılın son dönemlerine kadar albümlerde yer aldı.[63] Ciltlerde ve tezhiplerde minyatürleştirilen, kumaş ve çini desenlerinde ise iyice büyütülen saz uzun ömürlü bir tarz oldu. Saz motiflerinin çini tasarımında en iyi bilinen uygulaması önce Topkapı Sarayı'nın üçüncü avlusunda yeni inşa edilen köşk için üretilen, sonra Sünnet Odasının ön yüzüne taşınan, beyaz üzerine mavi ve turkuaz, büyük ebatlı beş adet sıraltı çiniden oluşan kompozisyondur. Muhtemelen Şahkulu tarafından tasarlanan bu çiniler saraya bağlı seramik imalathanesinin başında olan ve farklı tekniklerdeki ürünleri 1540'lı yıllara kadar payitahttaki binaları süsleyen bir grup Tebrizli ustanın eseri olabilir.[64]

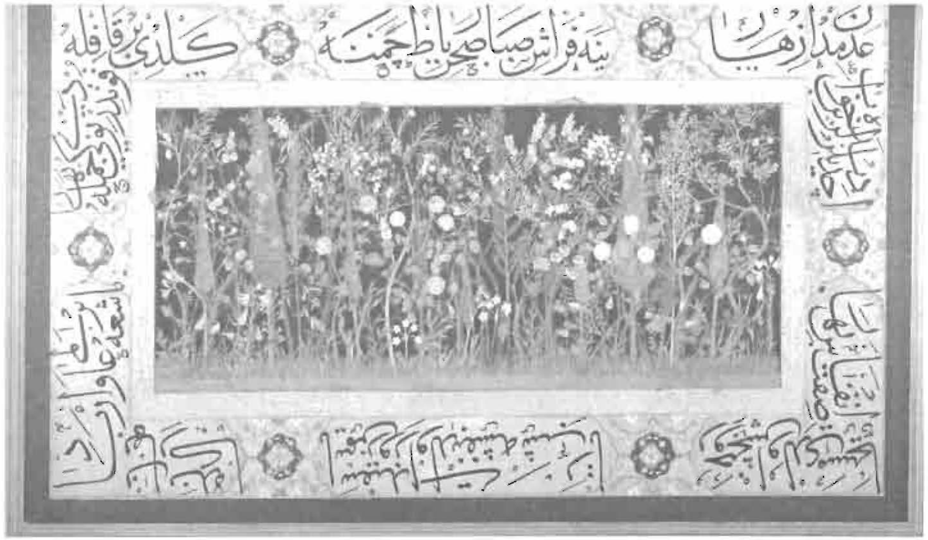
Saray ve şehir imalathaneleri Osmanlı görsel dağarcığını başka motiflerle de zenginleştirdiler. Nakkaşhanede geliştirilen ve zarif bir şekilde işlenmiş ve çiçek desenleriyle süslenmiş spirallerle tavsif edilen *tuğrakeş* (veya Haliç işi) üslubunun çeşitlemeleri kısa süre içinde İznik ve Kütahya işi çanaklarda görülmeye başladı (Şekil 7b). Aynı yıllar içerisinde, bu iki şehirdeki seramik atölyelerinde kimi zaman saray kökenli motiflerle bir arada kullanılan popüler çiçek desenleriyle bezeli eşyalar üretiliyordu.[65] Safevi seferlerinden sonra Osmanlı ülkesine çok sayıda Çin porseleni eşya getirildiği, muhtemelen bunlar daha fazla kullanıldığı için çok sayıda Doğu Asya motifi yerli çömlekçilerin repertuarını genişletti.

Bezeme dağarcığını genişleten başka bir kişi Şahkulu'nın öğrencilerinden Kara Memi'dir (ö. 1570). Bu tezhip ustası 1540'lı yıllarda süsleme repertuarına rengârenk lalelerden, sümbüllerden, karanfillerden, güllerden, süsenlerden, erik ve narçiçeklerinden oluşan natüralist desenler getir-

63 Banu Mahir, "Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık I* (1986), 113-30; Banu Mahir, "Osmanlı Sanatında Saz Üslubundan Anlaşılan," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık II* (1987), 123-40; "Siyah kalem" tekniğinin bir türü olarak saz hakkında bzk. Filiz Çağman, "Muhammad of the Black Pen and His Paintings," *Turks: A Journey of a Thousand Years*, ed. David J. Roxburgh (Londra, 2005) içinde, s. 148-56 arası s.148-53'te.

64 Kırımlı, "İstanbul Çiniciliği"; Necipoğlu, "From International Timurid to Ottoman"; Atasoy ve Raby, *İznik*, s. 101-4

65 Atasoy ve Raby, *İznik*, s. 101-28.

Şekil 12. "Nişaburi" albümünden katı' (dekupaj) bahçe.
(İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F. 1426 yak.1560)

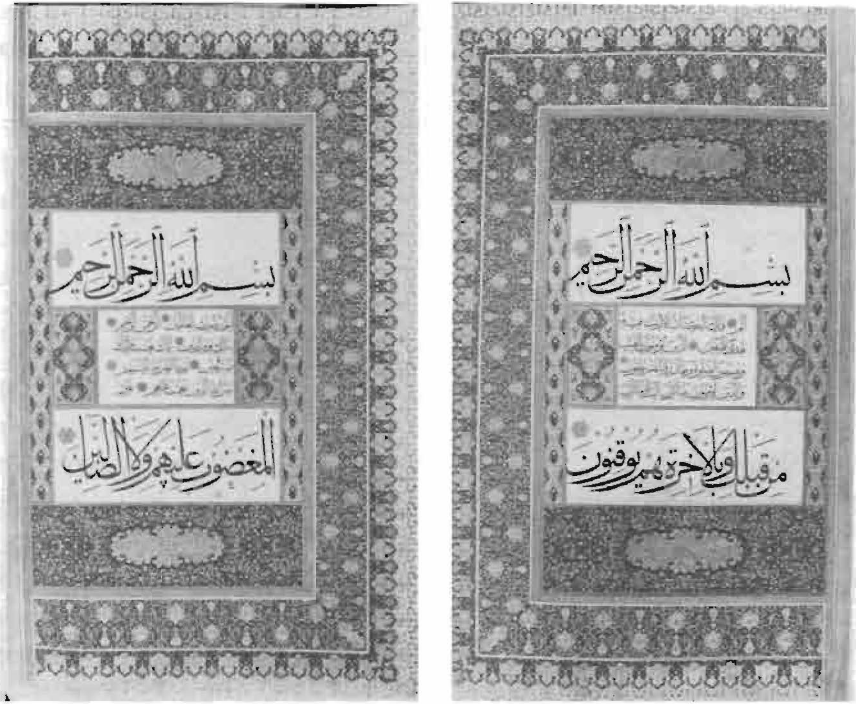
di. *Şükufe* (çiçek) olarak bilinen desenleri ilk olarak elyazması tezhiplerinde kitap ciltlerinde ve *katı'* (dekupaj) tekniğiyle yapılan albüm sayfalarında ortaya çıktı, kısa süre içinde farklı mecralara yayıldı (Şekil 7d, 12 ve 14).[66] Bu yeni motifler kıymetli elyazmalarında ve padişah tuğralarında nispeten tutucu bir tarzda kullanılıyor, tasarımcılar çoğu zaman, 16. yüzyıl başların-daki tezhip ve ciltçilik geleneğinin bir mirası olan bölmelerin içine zarif küçük çiçekler yerleştiriyorlardı. Daha nadiren, tam bir sayfayı veya kitap kapağını kaplayan ve cennet bahçelerini andıran bitki desenli kompozis-yonlarda, bu yeni üslupla elyazmalarını bezeyen diğer soyut veya yarı soyut süslemeler arasındaki ayrıma dikkat çekiyorlardı.

66 Serpil Bağcı ve Zeren Tanındı, "The Art of Ottoman Court," Roxburgh, *Turks* içinde, s. 268; Esin Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificient* (Washington D.C. ve New York, 1987), s. 68-71, 105-9 Filiz Çağman, "The Earliest Known Ottoman "Murakka" Kept in Istanbul University Library," Majda *Seventh International Congress of Turkish Art* içinde,s. 75-8; Filiz Çağman, "L'art du papier découpé et ses repésentants á l'époque de Soliman le Magnifique," Veinstein, *Soliman le Magnifique* içinde, s. 249-64 Necipoğlu "L'idée de décor."

Şekil 13. "Nişaburi" murakkaı, saz yapraklarındaki mürekkep ejderha ve nilüfer çiçeği çizimleri. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F. 1426, var. 47b, 48a, yak.1560)

Çoğunlukla 16. yüzyılın başlarındaki Safevi hatları (ki bunların içinde Şah Mahmud Nişaburi'nin hatları da vardır), muhtemelen Şahkulu'na ait siyah kalem nakışlar ve katı' üslubunda bir çiçek bahçesi de barındıran "Nişaburi murakkası," derlendiği 1560-5 yılları civarında dönemin tezhip sanatının tüm yelpazesini içerir (Şekil 12, Şekil 13). I. Süleyman'a sunulmak üzere hazırlanan bu elyazmasını ve cildini muhtemelen Nakkaşbaşı Kara Memi yapmıştı; Safevi ve Osmanlı hat sanatının önde gelen örneklerini kuşatan tezhipler ile figürlü tasvirler, görkemli ve zarif tasarımlı bir Osmanlı çerçevesi meydana getiriyordu. Bu albüm, İrani gelenekle diyaloglarını uzun yıllar boyunca sürdüren tasarımcı ve okurların bu dünya ile ilişkilendirilen kitap sanatlarını hevesle benimsediklerinin bir göstergesidir. 1570'lerden kalma, III. Murad'a ithaf edilen ve onun adıyla bilinen diğer bir murakkanın müellifleri, görsel ve edebi tercihlerinde büyük oranda

Şekil 14. Ahmed Karahisari tarafından tensih edilen ve kısmen Hasan Çelebi'ye atfedilen Kur'an'ın serlevhası, 1550, tezhipler 1594-96. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi H.S. 5, var. 2a, 3b)

aynı modeli takip edeceklerdi.[67] III. Murad döneminde saray himayesi altında tamamlanan diğer bir eser Ahmed Karahisari Kuranıdır; bu eserin bir kısmı, Yakut'a ithaf edilen aklam-ı sitteye getirdiği yeni yorum çağdaşları tarafından beğeniyle karşılanan bu ünlü hattat tarafından yazılmıştır. Bu elyazması, 1574 ve 1595 yılları arasında Osmanlı kitap sanatlarının bir şaheseri olarak tamamlanmış, tezhip edilmiş ve ciltlenmiştir. Yazmanın Karahisari'nin (ö. 1555) hattına verilen değerin altını çizen zengin tezhip

67 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi F1426; Atıl, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificient*, s. 68-71, 105-9; Çağman, "The Earliest Known Ottoman 'Murakka'," s. 75-8; Dorothea Duda, "Das Album Murad III in Wien," *Ars Turcica: Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst München*, der. Klaıs Kreiser ve diğ. (Münih, 1987) içinde, 2. cilt, s. 475-89; Aimée Froom, "A Muraqqa for the Ottoman Sultan Murad III (r. 1574-1595): Österreischische Nationalbibliothek, Codex Mixtus 313," yayınlanmamış doktora tezi, New York Üniversitesi (2001).

programı saray nakkaşanının kullandığı bezeme dilinin tamamını kapsar; hattın özelliklerine tekabül eden farklı ölçekler ve kompozisyonlar müzehhiplerin hat ve tezhip arasında kurdukları diyaloğa işaret eder (Şekil 14).[68]

Osmanlı tezyinatı, sırasıyla Timurlu-Türkmen dünyası kaynaklı *haft asl* olarak tanımlanan bezeme dilini, sazı ve son olarak da natüralist çiçek üslubunu özümsedi, kitap sanatçıları çoğu kez, bu muhtelif üslupları çerçeveler içinde, dolayısıyla birbirlerinden titizlikle ayrı tutarken, 1550'lerin dokuma ve çini tasarımcıları yeni bir ölçek ve sentaks oluşturdular, kalın hatlarla betimlenen iri motiflerle ve kuvvetli renklerle kısıtlardan uzak bir füzyon yarattılar.[69] Kumaş tasarımı yeni motif ve kompozisyonların gelişimi olduğu kadar eskilerin daha cesur kullanımları için sürükleyici güç oldu. Temel kompozisyon yapıları en fazla zikzaklı ojiv madalyonlar ve dalgalı sarmaşıklardan oluşuyordu, bunlar çok sayıda motif kombinasyonu için birer kalıp işlevi görüyorlardı. İtalya, Memluklu Mısır'ı ve Doğu Asya kumaş tasarımının belirleyici unsurları olan bu yaygın şemalar Osmanlı bezeme diline uyarlanıyor, büyük ölçekli asimetrik saz kompozisyonları ile çintamani ise popülerliğini koruyordu. 16. yüzyılın başlarında yaygın olan zarif tuğrakeş spiraller, ince işçilikli asma filizler barındıran ojiv örgüler ile zerafetle çizilmiş rumi ve hatayiler arka plana çekilirken, cesurca ve radikal bir tavırla büyütülen yeni desenler, şehrin ve sarayın geniş tören alanlarında çarpıcı bir görsel etki yaratmak üzere kullanılıyordu (Şekil 15, 27).[70]

Görsel üsluptaki bu dönüşümün etkenlerinden biri elbette farklı mecralarda çalışan sanatçıların yakın beraberliğidir. Her ne kadar Venedik ve Floransa kadifeleri o dönemde hâlâ prestijlerini korusa da, yerel dokuma üretimi saraya bağlı *kârhane-i kemhaciyan* ve İstanbul'daki özel imalathaneler sayesinde artmıştı; bu tür özel imalathanelerin sayısının giderek artması, farklı tasarım ve üretim mekânları arasındaki temasları da artırdı. Tasarımcılar (*nakşbendan* veya *nakkaşan*) artık dokumacılara daha fazla model sunuyorlardı, İznik, Bursa ve Uşak'taki imalathaneler de saray-

68 Filiz Çağman, "The Ahmed Karahisari Qur'an in the Topkapı Palace Library in Istanbul," Hillenbrand, *Persian Painting from the Mongols to the Qajars* içinde, s. 57-73.
69 Atasoy ve diğ., *İpek*, s. 155-75.
70 Necipoğlu, "A Kanun for the State"; Atasoy ve diğ., *İpek*, s. 21-35.

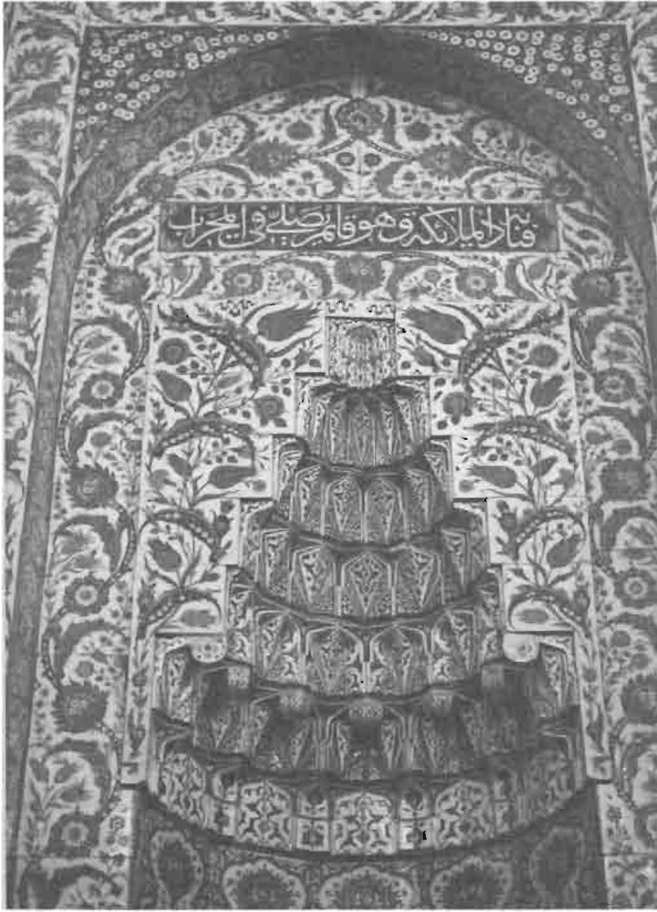

Şekil 15. Ojiv desenli, üzerinde laleler ve Rumiler bulunan 16. yüzyıl ortalarına ait bir merasim kaftanı. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, 13/932)

dan gelen siparişler için bu desenleri kullanıyorlardı. Kimi zaman, bunun tersi yönde bir hareketlilikle, saltanat imalathanelerinin kurulması veya geliştirilmesi için başka eyaletlerden ustaların İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.[71] Daha eski üretim merkezleri, tıpkı I. Selim'in fethinden sonra Kahire'de üretilmeye devam eden "Memluk" halılarında olduğu gibi, yeni oluşan sipariş ve tüketim ağlarının parçası haline geliyordu.[72]

71 Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, s. 319-20; Necipoğlu, "A Kanun for the State." Lüks İtalyan dokuma ürünlerinin yüksek prestiji ve kullanımları için bkz. Atasoy ve diğ., *İpek*, s. 182-90; Raby, "The Serenissima and the Sublime Porte," s. 95, 111.

72 Ernst Kühnel ve Louisa Bellinger, *Cairene Rugs and Others Technically Related: 15th-17th Century* (Washington D.C., 1957); Robert Irwin, "Egypt, Syria, and Their Trading Partners," *Oriental Carpet and Textile Studies 2* (1986), 73-82 ve s. 79-81; Oktay Aslanapa, *One Thousand Years of Turkish Carpets*, ed. ve çev. William Edmonds (İstanbul, 1988), s. 137-43; Faroqhi, *Artisans of Empire*, s. 80-2.

Şekil 16.
Piyale Paşa Camiinin mihrabından çini detayı, İstanbul, 1573.
(Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

Bu tarz bağlantıların seramik eşya üretimi ve özellikle 1540'lardan itibaren İznik'teki mimari çini endüstrisi üzerinde önemli bir etkisi oldu. 1520'lerin sonuna doğru, çömlekçiler ilk saz motiflerini İznik'e getirmişler, ayrıca renk skalalarını genişleterek önceleri "Şam işleri" olarak adlandırılmış olan seramiklerin bezemesine hâkim renkler olan mavi ve turkuazın yanına adaçayı yeşilini ve moru eklemişlerdi. Yüzyılın ortalarına doğru, saray kökenli çiçekli üslubun İznik imalathanelerinde kök salması ve bitkisel motiflerin İznik imalathanelerindeki önceki kullanımlarıyla birleşmesi

sonucu yerel endüstrilerin tarzında geniş çaplı bir değişim yaşandı. Kumaş tasarımının kompozisyon araçları, bilhassa ojiv diziler ve dalgalı asmalar, Osmanlı bezeme repertuarının tüm unsurlarıyla birlikte artık çinilerde de kullanılır olmuştu (Şekil 14). Zanaatkârlar renk şemalarını iyice genişleterek kırmızıyı, kısa bir süre sonra da zümrüt yeşilini kullanmaya başladılar. Nakkaşhane tasarımları, seçkinlerin mimari projeleri ve İznik endüstrileri artık birbirleriyle daha sıkı bir bağlantı içinde idi, saray ise çini ustalarını doğrudan mimarbaşının kontrolü altına almaya çalışıyordu.[73]

Bu döneme ait olup günümüzde Topkapı Sarayı koleksiyonunda bulunan nesneler, tıpkı endüstriyel ve kıymetli nesne sanatlarına hâkim estetikte olduğu gibi, hiçbir figürlü tasvir içermez. Bununla birlikte, İznik ve Kütahya'daki çini imalathaneleri ile Bursa ve İstanbul'daki ipek üreticileri, yerel ve yabancı pazarlar için figür imgeli eşyalar üretiyorlardı. Hıristiyan imgeleri ve sembolleri taşıyan liturjik nesneler hem Osmanlı gayrimüslimlerinin hem de imparatorluk sınırları dışında yaşayan alıcıların talebini karşılıyordu. Özellikle 1500'lerin son dönemlerinde İznik çömlekçileri kompozisyonlarında baskın çiçek desenlerinin yanı sıra, ortaçağ İslam repertuarından, Osmanlı ve Safevi kitap nakşından ve Balkan metal işçiliğinden uyarlanan birtakım hayvan figürlerini de kullandılar.[74]

Çoğu zaman törenlerde veya kişisel amaçla kullanmak üzere değerli metallerden veya neceften imal edilen nesneler, kamusal teşhir amacıyla da üretilen çini ve tekstil ürünlerinin bezemesinde devrim yaratan yeni tasarım patlamasından etkilenmemiş görünür. Bu tür nesnelerin yüzeyleri kesişen geometrik desenlerle, rumi-hatayi veya saz motiflerinin çeşitlemeleriyle kaplanıyordu; bunlar değerli taşların yerleştirilebileceği çerçeveler oluşturuyordu. Topkapı Sarayı'ndaki geniş Çin porseleni koleksiyonuna da bu açıdan bakabiliriz: zanaatkârlar çoğunlukla mavi ve beyaz, küçük-ölçekli nesneler üzerine desenli altın çerçeveler içerisinde değerli taşlar monte etmiş, bu üslubu Has Oda'nın kullanımındaki porselenler üzerinde de

73 Arthur Lane, *Later Islamic Pottery* (New York, 1957); Atasoy ve Raby, *Iznik*, s. 129-44; Denny, *Iznik*, s. 59-114.

74 Atasoy ve diğ., *İpek*, s. 176-81, 331-2, resimler 51-7; Faroqhi, *Artisans of Empire, s. 40-1;* Helen Evans (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)* (New York, 2004), s. 444-7, kat. no. 269-71; Atasoy ve Raby, *Iznik*, s. 254-70; Athanasios A. Karakatsanis (ed.), *The Treasures of Mount Athos*, (Selanik, 1997), s. 374-5.

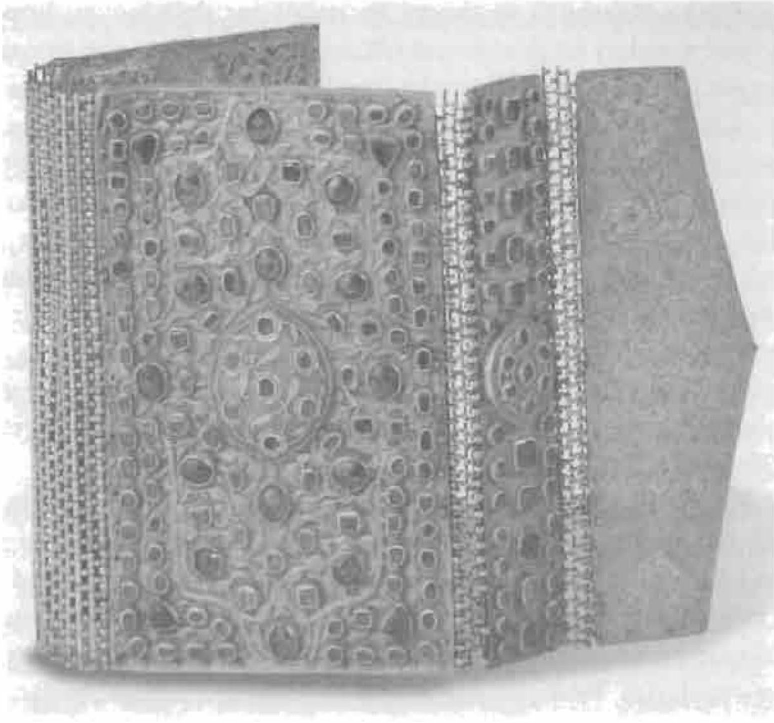
uygulamışlardı. Bu metal, kristal ve porselen nesnelerin yoğun ve karmaşık yüzey bezemelerini tanımlayan "*murassa* estetik," o yıllarda saray sanatlarına hâkim üsluplar ve bazı araştırmacıların "sade üslub" tabir ettiği, malzemeyi ve nesnelerin heykelsilik niteliğini önceleyen minimalist tasarım anlayışı ile bir arada var olmuştu (Şekil 17).[75]

Elit kimliğine ve temsiline sıkı sıkıya bağlı olan bezeme üslupları "klasik" çağ boyunca çoğul ve çeşitli bir karakter sergiledi. Zevkler ve tasarım öncelikleri mecraya göre farklılaştı; bir dizi etken görsel üsluplarda ayrışmalara neden oldu. Mimari çinilerde ve kıymetli kumaşlarda kullanılan tasarımlarla kitap sanatlarında öncelik verilen desenler, temelinde kamusal ve özel kullanımlar yatan tercihlere işaret eder. Tezyinat repertuarının kullanımlarını mekânsal ve görsel hiyerarşiler ve ayrımlar belirler; ortaçağ İslam sanatlarının tercih edilen temaları çoğu zaman bezenmiş yüzeylerin daha az görünür kısımlarına veya çerçevelerine doğru itilir. Bezeme dillerine dair tercihler mecra ve tekniğe de sıkı sıkıya bağlıdır; diğer alanlarda daha az görülen geometrik örgülerin ahşap işçiliğinde, gerek mimaride gerekse de kakmalı eşyada bolca kullanılması da bu eğilime işaret eder. Bu tarz ayrışmalara rağmen, iri desenlerle, renk ve motiflerin cesurca bir araya getirilmesiyle öne çıkan yeni üslubun kullanımları yeni estetiğin nihai başarısını vurgular; bu yeni tarz Osmanlı sanatçılarının daha önce özümsedikleri geniş ve zengin motif ve desen yelpazesiyle bir arada var olur ama çoğu kez ona baskın çıkar.

Resimli elyazmaları: coğrafyanın ve tarihin önceliği

Sınırların hızla değiştiği bu dönemde, bu geniş coğrafyada kitap resmini şekillendiren bağlantıların göstergelerinden biri, bölgelerarası niteliğe sahip bir görsel üslupla çalışan bir grup sanatçının 1520'lerde ve 1530'larda Herat, Tebriz ve İstanbul'da üretilen kitaplarda izlerini bırakmalarıdır. Pek çoğu edebi temalı elyazmalarından oluşan bu grupla bağlantılı, Horasan üslubuyla resmedilmiş ve kayda değer derecede etkili olan bir eser, I. Selim

75 James Allan ve Julian Raby, "Metalwork," *Tulips, Arabesques and Turbans: Decorative Arts from the Ottoman Empire*, ed. Yanni Petsopoulos (New York, 1982) içinde, s. 17-48; Julian Raby ve Ünsal Yücel, "Chinese Porcelains at the Ottoman Court," Krahl ve diğ., *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum* içinde, s. 47-51.

Şekil 17. Mücevherle bezeli altın kitap cildi, 16. Yüzyılın son çeyreği. (Topkapı Sarayı Müzesi, 2/2086)

döneminin 1527 yılında tamamlanmış resimli bir tarihidir. Şükri-i Bidlisi'nin resimli *Selimname*'si bu yılları konu alan ve padişahın cülusundan önceki ihtilaflı taht mücadelesini yeniden yorumlamak amacıyla saltanat himayesi altında üretilen bir dizi tarih kitabından biridir.[76] Metin açısından daha eski dönemlerdeki *gazavatname*'leri temel alan *Selimname*, daha sonraları tasarlanan birçok resimli hanedan tarihinin şekillenmesinde de etkili olacaktı.

*Selimname*ler hanedan tarihinin sorunlu bir döneminin anlatısını revize etmek ve tarih bilincinde I. Selim için daha muteber bir konum talep etmek amacını güden bir içe bakış niteliğindeyse, Piri Reis'in

76 Şehabettin Tekindağ, "Selim-nameler," *Tarih Enstitüsü Dergisi I* (1970), 197-230; Erdem Çıpa, "The Centrality of the Periphery: The Rise to Power of Selim I, 1487-1512," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi (2007); Çağman, "The Miniatures of the Divan-ı Hüseyni."

çağdaş *Kitab-ı Bahriye*'si ve dünya haritaları bir dışa bakışı, imparatorluğun yeni sınırları ve genişleyen ufkuyla bir hesaplaşmayı temsil eder. *Selimname*'nin saray atölyelerinde üretilen resimli yazma nüshalarının aksine, *Kitab-ı Bahriye* köklü *isolario* türünü uyarlayarak Akdeniz kıyıları, limanları ve adalarına dair bir Osmanlı imgesi meydana getiren bir bahriyelinin eseridir. Denizciler tarafından kullanılması amaçlanan bu portolan, İbrahim Paşa'nın aracılığıyla Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmek üzere hazırlatılan ve görsel ve metinsel olarak geliştirilen ikinci sürümünde, Akdeniz'i Osmanlı bakış açısından tasvir eden bir portre olarak tasarlandı. Akdeniz'in bu kartografik tasviri, aynı dönemde İtalyan, İspanyol ve Portekiz haritacılarının da ürettiği portolan haritaları ve *isolario* türlerinin ortak diline (ayrıca ortak ve birbiriyle bağlantılı haritacılarına) dikkat çeker.[77]

Kitab-ı Bahriye 1500'lerin ortasında Osmanlı resim repertuarının yerleşik bir unsuru haline gelecek olan topografik tasvirin ilk örneğidir. Piri Reis için çalışan haritacılar liman şehirlerinin betimlenmesinde başka portolanlarda da kullanılan şematik "kuşbakışı" tasvir tekniğinin temel teamüllerini benimsediler ve ayrıntılandırdılar. Kentsel alanın yerleşim planını ve sınırlarını, kent çevresinin ana özelliklerini resmediyorlar, homojen bir doku ile betimledikleri kentler içinde önemli nirengi noktalarını vurguluyorlardı. *Kitab-ı Bahriye*'nin çift varak üzerine yapılmış kuşbakışı Venedik manzarası, aynı şehrin İtalya'da yapılan muasır manzaralarından daha basit olsa da, lagünün haritalandırılmasındaki eski Venedik geleneğine bağlı olduğunu düşündürür. Bir dizi *Kitab-ı Bahriye* resmi Akdeniz'in antik geçmişine atıfta bulunur; bir İskenderiye manzarası şehrin limanla ilişkisini ve özellikle de suriçinin manzarasını belirleyen harabeleri vurgular (Şekil 18). *Kitab-ı Bahriye*'nin daha geç tarihli elyazmalarına dahil edilen İstanbul görüntülerinde ise yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan perspektifli

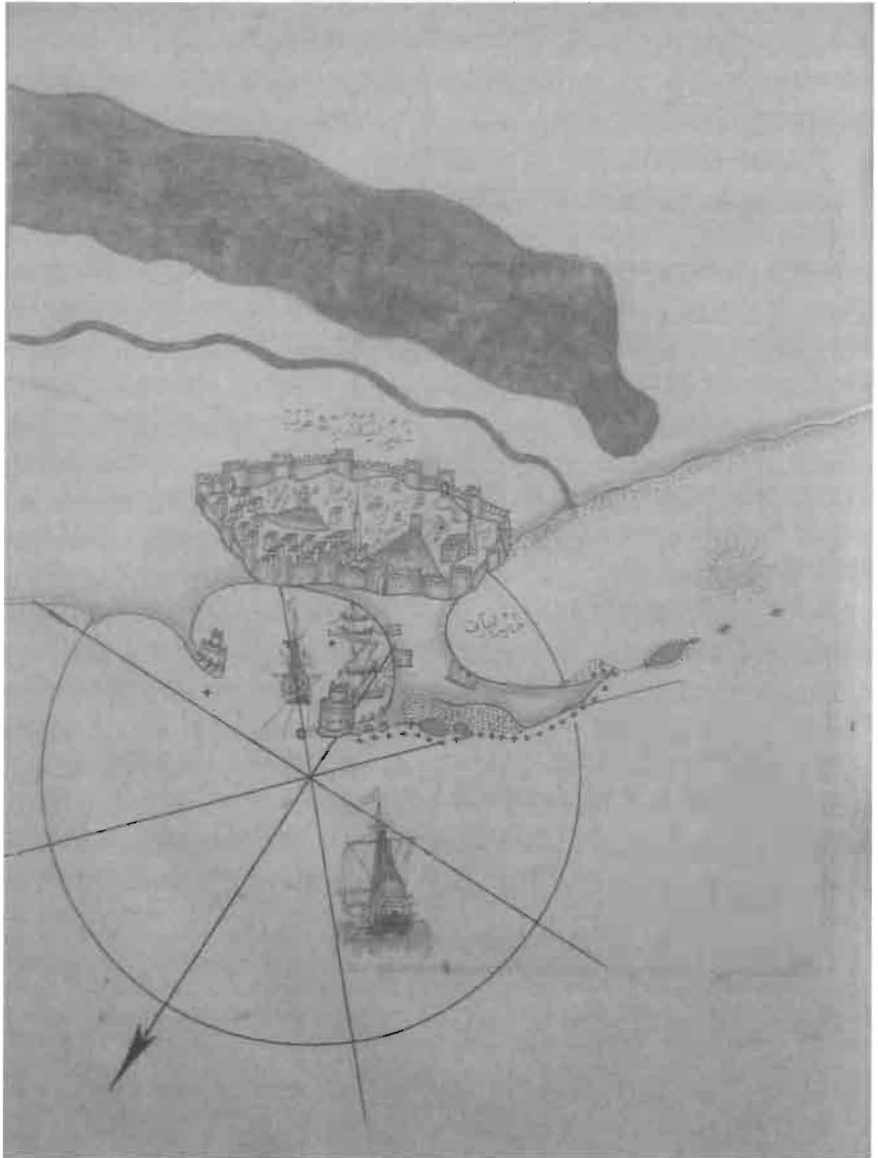
77 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, der. Ertuğrul Zekai Ökte, modern Türkçeye çeviren Vahit Çabuk ve Tülây Duran, İngilizceye çeviren Robert Bragner, 4 cilt (Ankara, 1988); Svat Soucak, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas* (Londra, 1996); Pınar Emiralioğlu, "Cognizance of the Ottoman World: Visual and Textual Representations in the Sixteenth Century Ottoman Empire (1514-1596)," yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi (2006), s. 89-138; George Tolias, "*Isolarii*, Fifteenth to Seventeenth Century," *The History of Cartography, vol III: Cartography in the European Renaissance*, der. David Woodward (Chicago, 2007) içinde, s. 269-70.

görüntü tarzına atıflar yapılır, baskı haritacılık alanında gelişen bu betimleme tarzı kitap resmine uyarlanır.[78]

Piri Reis'in kitabı 1520'lerde tasarlanan ve kısmen 1540'larda gerçekleştirilen büyük bir tarih projesiyle, yani Matrakçı Nasuh'un, bir dünya tarihi olarak planlanan ve tarih, fetihname, coğrafya ve menzilname türlerini bir araya getiren çok ciltli eseriyle neredeyse eşzamanlıdır.[79] Matrakçı'nın iddialı çalışmasının tamamlanan ciltlerinde bulunan resimlerin tümü topografiktir (Şekil 19). En dikkat çekici özellikleri, şehirlere ait imgeler ve menzilname niteliğinde orduların seferler esnasında izlediği rotalar ve durakladıkları ana nirengi noktalarını gösteren resimler olmalarıdır. Bu elyazmalarının en iyi bilineni, Süleyman'ın 1535 ve 1537 yılları arasındaki Irak seferinin anlatıldığı *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn* ya da *Mecmua-i Menazil*, Osmanlılara özgü bir topoğrafik tasvir yönteminin ortaya çıkışına işaret eder. Bu resimler bir düzeyde 15. yüzyıl İtalyan şehir manzaralarına bir cevap niteliğindedir, fakat bu teamülleri, İrani bir mekân tasviri üslubu ile bir araya getirirler. Ressamlar şehir sınırlarını plan içerisinde gösterirken, önemli abideleri ve diğer yapıları cepheden veya kuşbakışı olarak resmederler. İrani resim pratiğinde mimari tasvirlerde çoklu bakış açıları kullanmak yönündeki köklü gelenek burada kentsel mekânın tasvirine uyarlanır. Kartografların nisbeten kısıtlı renk skalasının aksine, Matrakçı eserlerindeki imgelerde şehirler, genellikle cenneti andıran bahçelerle çevrilidir. Kutsal mekânların ve türbe külliyelerinin tasvirleri ise Ortaçağ hac seyahatnamelerinde bulunan betimlemeleri andırır. Matrakçı'nın eseri muhtemelen padişahın siparişi üzerine telif edilmişti; yazarın bu kitaplar-

78 İffet Orbay, "Istanbul Viewed: The Representation of the City in Ottoman Maps of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," yayınlanmamış doktora tezi, Massachussetts Institute of Technology (2001), s. 117-298.

79 Nasuhü's-Silahi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'ırakeyn-i Sultân Süleymân Han*, yay. haz. Hüseyin G. Yurdaydın (Ankara, 1976), s. 3-25; Sinan Çavuş, *Süleymanname: Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstol-Belgrad*, der. Tevfik Temelkuran, çev. Fuat Yavuz ve Ayhan Özyurt (İstanbul, 1998); J. Michael Rogers, "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories," *The History of Cartography*, 2. cilt içinde, s. 228-55; Kathryn Ann Ebel, "City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603," yayınlanmamış doktora tezi, Austin Texas Üniversitesi (2002); Çiğdem Kafescioğlu, "Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri," *Kültürel Kesişmeler ve Sanat: Günsel Renda Onuruna Sempozyum Bildirileri / Cultural Crossings and Art: Proceedings of a Symposium in Honour of Günsel Renda*, ed. Serpil Bağcı ve Zeynep Yasa Yaman (Ankara, 2010) içinde.

Şekil 18. *Şehr-i İskenderiye-i Arab*, Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye* içinde. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, TSM H. 642, var. 348a)

Şekil 19. Cenova Manzarası, Matrakçı Nasuh, *Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstolbelgrad*, 1545. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, TSM H. 1608, var. 32a-33b)

daki resimlerin icrasındaki rolünün ne olduğu ise belirsizdir. Bu imgeler bütünü ve bunların bir dizi kuşatma planı gibi daha pratik kullanımı olan muadilleri topografik temsili resim repertuarının kurucu unsurlarından biri haline getirir. Topoğrafik çizim, 1500'lerin sonlarında Osmanlı resminin hâkim türü olan tarihi anlatı resmini de besleyen dallardan biri olacaktır.

1550'lerin politik konjonktürü hanedan içindeki iktidar mücadelelerini bir kez daha ve trajik sonuçlarla, ön plana çıkardı. Osmanlıları, resmi bir *şehnamecilik* makamı ihdas etmeye sevk eden etmenler arasında muhtemelen bu durum da vardır. Saray arazisi içinde kendisine bir daire tahsis edilen şehnamecinin, imparatorluk tarihini ele alan bir eser mey-

dana getirmek üzere bir grup kâtip ve nakkaş-müzehhiple işbirliği yapması gerekiyordu. Azeri kökenli şair Arifi, bir cildi tamamen I. Süleyman dönemine hasredilmiş çok ciltli bir dünya tarihi yazmakla görevlendirildi. Farsça kaleme alınan *Süleymanname* kavramsal ve biçimsel olarak Firdevsi'nin *Şehname*'sini örnek almıştı. *Şehname*'nin önceki dönemlerde yapılan Türkçe çevirileri bu büyük edebi eserin yerel yorumlarının önünü açmıştı; bu çevirilerin resimleri üstü örtük biçimde İstanbul'un seçkin kültürüne dikkat çeken detaylarıyla yerelleşmenin görsel boyutuna dikkat çeker.[80] 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, şehnamecinin dairesi ve ona bağlı olan atölyelerde, resimleri dönemin anlatısal resmini biçimlendirmede önemli rol oynayan olan bir dizi saltanat tarihi yazıldı, resimlendi ve kitaplaştırıldı.[81]

Süleymanname'nin resim ve tezhiplerini üreten, bir kısmı Timurlu-Türkmen veya Safevi merkezlerinden diğerleri imparatorluğun Balkan eyaletlerinden gelen sanatçı grupları, kendilerine model teşkil eden İran eserini ancak kısmen takip ettiler. Arifi'nin günümüze ulaşmış eserleri içindeki bu en kapsamlı, en şaşaalı ve en bol resimli elyazmasında, anlatıdaki en önemli konumu işgal eden saray odaklı tasvirler ve askeri temalar iktidarın meşruiyetine yönelik iddiaların ifadesine aracılık ederler. Kitaptaki çizimler arasında kabul, savaş ve kuşatma, av sahneleri ve meclis tasvirleri bulunur. Birtakım resimler İrani geleneğin görsel normlarını ve ikonografisini sıkı sıkıya takip ederken, diğerleri, özellikle de sembolik önemi olan olayları betimleyenler, yeni ikonografik ve biçimsel arayışlara işaret eder. I. Süleyman'ın tahta çıkışının resmedildiği çift sayfalı resim, Babü's-saade revağı altına odaklanan ama iki avluya yayılan bu titizlikle planlanmış töreni ve mekânsal çerçevesini sunmak üzere, sarayı bir dizi plan ve cephe çizimini üstüste bindirmek yoluyla tasvir eden bir topoğrafik

80 Serpil Bağcı, "From Translated Text to Translated Image: The Illustrated *Şehnâme-i Türkî* Copies," *Muqarnas* 17 (2000), 162-76; Serpil Bağcı, "An Iranian Epic and an Ottoman Painter: Nakkaş Osman's 'New' Visual Interpretation of the Shahnamah," *Frauen, Bilder, und Gelehrte: Studien zu Gesellschaft und Künsten im Osmanischen Reich. Festschrift Hans Georg Majer*, ed. Sabine Prätor ve Christoph K.Neumann (İstanbul, 2002) içinde, s. 421-50.

81 Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnameci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605," *Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 75 (1983), 157-82. *Süleymanname* ve Arifi'nin tarihi eserinin diğer ciltleri için bkz., Esin Atıl, *Süleymannname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificient* (Washington D.C., 1986).

imge oluşturur. Devşirme oğlanların eski ve yeni hayatları arasındaki geçişi, onları çarpıcı tonda kırmızı giysiler içinde köy mekânından Osmanlı askerlerinin bulunduğu alana yürüyüşlerini betimleyerek görselleştiren bir *Süleymanname* resmi, devşirme kurumunun Osmanlı siyasası için merkeziliğini yine yeni bir ikonografi aracılığı ile vurgular.

Ressamlar sarayın mutlak hâkimiyet fikirlerine göre şekillenen adap ve teşrifat kodlarını, resimlerinin keskin çizgilerle bölümlere ayrılmış kompozisyonlarına, durağanlığına ve hiyerarşik düzenine tercüme ettiler (Şekil 20). Hükümdarın, seçkinlerin ve hizmetkârların ikonik figürleri, bu kişilerin saray protokolü içindeki sembolik mevkilerine tekabül eden dikdörtgen çerçevelerin dışına nadiren çıkar. Kişilerin duruş ve bakışları idari hiyerarşilere dikkat çeker; bir yandan da sayfaları bölmelere ayıran çerçevelerin ötesindeki ilişkilere işaret eder. Hareketsiz, adeta donmuş duruşları resmedilenlere, özellikle de sultana ikona benzeri bir varlık kazandırır ve I. Süleyman'ın sadece sarayın ağırbaşlı teşrifatına değil, dönemin edebiyatına da yansıyan ilahi imgesinin yankılarını taşır. Kıyafet ve mimariyle ilgili ayrıntıları ve anlatının geniş coğrafi alanı içerisindeki görsel ayrımları dikkatle betimleyen nakkaş-müzehhiplerin bezemeye ağrılık veren üslubu çoğu resmin belirleyici bir unsurudur.

Portre ressamlığı, yazarların ve ressamların Osmanlılara özgü bir imparatorluk imgesi yarattığı alanlardan biri olan tarihi resim geleneklerinin dışında, özel bir alan olarak varlık sürdürüyordu. Sultan Süleyman'ın ileri yaşlarında tefekkür halinde veya Şehzade Selim'in yakını saraylılarla birlikte resmedildiği tek ya da çift varak üzerine yapılmış portrelerde yansıtılan samimiyet ve doğallık, sultanların şehname türündeki tarihlerde bulunan imgelerinden çarpıcı derecede farklıdır. Bu portreler sanatını ehl-i hiref örgütü dışında icra eden Nigari'nin (Haydar Reis) eserleri olabilir; Nigari'nin 15. yüzyılın sonlarında yapılmış benzerlerinden esinlenerek bir dizi sultan portresi üretmiş olması da muhtemeldir. Bu akımdan geriye kalan bulgular, yani Barbaros Hayrettin'in yarım boy portresi ile Como'lu tarihçi ve koleksiyoncu Paolo Giovo'nun portre koleksiyonunda bulunan baskı kopyalar bu imgelerin, Nigari'nin saray koleksiyonlarında muhafaza edilen portrelerinin aksine, bir hayli formel nitelikli olduğunu düşündü-

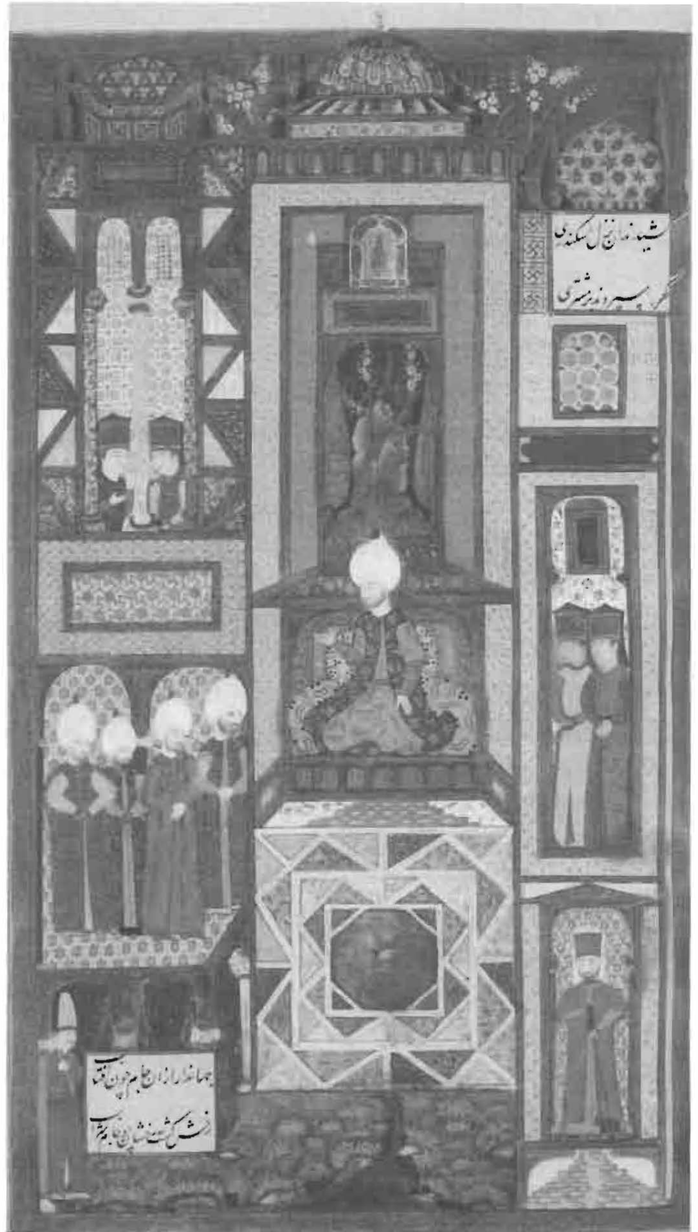
rür. Başta Avrupalı koleksiyonculara hitaben üretilen bu "resmî" imgeler daha sonraları, 1570'lerden itibaren nakkaşların tasarladığı yeni bir padişah portreleri serisi üzerinde etkili olacaktır.[82]

İmparatorluk Çağında Mimarlık

I. Süleyman'ın ilk yıllarında mimari, 1500'lü yılların ortaları ve sonlarına damga vuran kamusal yapılardaki patlamanın aksine, saray inşaatlarının mahrem dünyasında yoğunlaşmıştı. I. Süleyman 1520'de tahta çıktıktan sonra, Topkapı Sarayı'nda bir dizi değişikliğe girişti. Topkapı'nın birçok kısmı daha abidevi bir üslupla yeniden inşa edildi ve döşendi; bazı binalar daha gösterişli bir üslupla, çok renkli çiniler ve Memluk tarzı çok renkli mermer kaplamalarla bezendi. Harem dairesi 1530'larda, Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem'in çocuklarıyla birlikte buraya taşınması öncesinde yenilendi ve genişletildi. Bir zamanlar üçüncü avluyu çevreleyen duvarlardaki kulelerin yerini alan kasırlar, Topkapı'yı kısmen şekillendirmiş olan ortaçağ saray normlarının artık terkedildiğini gösteriyordu.[83] Hanedan üyeleri ve seçkinler için Boğazlar boyunca, özellikle de Anadolu yakasında hasbahçelerin inşa edilmesi başkentte daha sonraki dönemlerde de devam edecek yeni bir akımdı. Bunların çoğu gayrimuntazam şekilde düzenlenmiş ve etrafı çevrili birden çok bölümü bulunan bahçelerdi; ağaç ve çiçeklerle çevrili köşkler, kasırlar ve seyirlikler asimetrik bir düzende yerleştiriliyor, bu mekânlar kabul törenleri ve ziyafetler için, zaman zaman da özel dinlenme alanları olarak kullanılıyordu.[84]

Saraylarda ve kamusal alanlarda, I. Süleyman'ın hükümdarlığının erken dönemlerinde inşa edilen yapılar mimari tasarımlarındaki yeniliklerden ziyade dekoratif üsluplarıyla dikkat çeker. Bu alanda, kitapların ve diğer

82 Jürg Meyer zur Capellen ve Serpil Bağcı, "The Age of Magnificence," Kangal, *The Sultan's Portrait* içinde, s. 104-5; Julian Raby, "From Europe to Istanbul," a.g.e içinde, s. 145-50; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 85-91.
83 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power*, s. 184-97 ve muhtelif yerlerde.
84 Gülru Necipoğlu, "Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture," *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design*, der. Attillio Petruccioli (Leiden, 1997) içinde, s. 32-71; Wolfgang Müller-Wiener, "Das Kavak Sarayı – Ein verlorenes Baudenkmal Istanbuls," *Istanbuler Mitteilungen 38* (1988), 363-76; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek* (İstanbul, 2002).

Şekil 20. Cemşid'in efsanevi kadehiyle resmedilen Kanuni Sultan Süleyman, Arifi, Süleymanname. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H 1517, var. 557b)

nesnelerin tezyinatında olduğu gibi, Osmanlıların doğu ve güneydeki fetihlerinin kültürel etkisi belirleyicidir. Gebze'deki Çoban Mustafa Paşa Külliyesini süsleyen Memluk tarzı mermer kaplamaları ve I. Selim Camii ve türbesinin büyük ihtimalle Safevi savaşlarından sonra İstanbul'a gelen Tebrizli ustaların çalışmalarını da barındıran çok renkli duvar çinileri bu olguyu örnekler; Tebrizli sanatçılar aynı yıllar içerisinde, Topkapı'daki bir köşk için, sonradan Sünnet Odasının duvarlarını süsleyecek olan ünlü çinileri de yaparlar. Renkli yüzey kaplamaları üzerindeki bu odaklanmanın sorumlularından biri, bina planları, mekân düzenlemeleri ve yapım teknikleri açılarından daha tutucu kalmış olan Mimarbaşı Acem Alisi, diğer adıyla Alaüddin'dir.[85]

Acem Alisi'nin halefi Sinan'ın 1530'ların sonunda mimarbaşılığa getirilişi Osmanlı siyasi yapısındaki ve kültüründeki çok yönlü değişimle aynı döneme denk gelir. Bürokratikleşme ve çok daha hiyerarşik idari yapıların inşası, kolektif bir seçkin kimliğinin pekişmesine eşlik eder; imparatorluk ideolojisi ve ikonografisindeki dönüşümler ise imparatorluk kurumlarında ve söyleminde Sünni ortodoksi üzerindeki vurgunun güçlenmesine koşut olarak yaşanır.[86] Ehl-i hiref zanaatkârlarının daha düzenli bir şekilde örgütlenmesine paralel olarak, Sinan'ın hassa mimarlarının başı olarak görevlendirilmesi mimarlık teşkilatının bürokratikleşmesine, inşaata bağlı zanaatlerle daha yakın bağlantılar kurulmasına ve bunlar üzerindeki kontrolün artmasına yol açmış, genel anlamda ise mimarlık ocağının işlevlerinin genişlemesine neden olmuştu. Padişahın ve genişleyen hanesinin mimari faaliyetlerinin esas tedarikçisi konumundaki mimarlar ocağı ve mimarbaşı, kurumsal himayenin seçkin kimliği ve davranışları açısından giderek öncelik kazandığı bir dönemde, hamilerinin muhtelif ve kimi zaman birbiriyle çelişen taleplerini uzlaştırmak zorunda kalıyorlardı. *Mimarlar Ocağı*, mimarlık eğitimi için bir alan olmasının yanı sıra, artık kamu işleri için de merkezi bir kuruma dönüşmüştü. Ocağın sorumlulukları su kanalları ve askeri yapılar inşa etmekten inşaat sanayiinin ve ilgili zanaatlerin denetlenmesine ve ayrıca sokakların bakımı ve şehir sakinlerinin kamusal ve özel binalarında inşaata

85 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 155, 563-4 (Ek 4).
86 Fleischer, "The Lawgiver as Messiah"; Cornell H. Fleischer, "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureucracy," *Journal of Turkish Studies* 2 (1987), 135-41; Necipoğlu, "A Kanun for the State."

dair kuralların uygulanması gibi belediye hizmetlerine kadar uzanıyordu.[87] Pratik mülahazalar bir yana, mimariyi düzenleyen kurallar toplumsal ayrımları ve etnik-dini hiyerarşileri görünür kılmaya ve sürdürmeye hizmet ediyordu. Gayrimüslim ibadethanelerinin mimarisi sıkı bir şekilde denetleniyordu; bunun aksine, merkezdeki ve eyaletlerdeki konut mimarisinin çeşitli topluluklar arasında büyük ölçüde paylaşılan yerel üslupları, görsel ayrımlar ve hiyerarşiler dayatma girişimlerinin evlerin mevkiine, boyutuna ve rengine odaklanmasına yol açıyordu.[88] Mimarlar ocağının inşaat alanındaki kontrol faaliyetleri bu dönemde seçkinler tarafından tasavvur edilen hiyerarşi ve adab kurallarının görsel kodlarını yansıtıyordu. Bu düzenlemeler, Mustafa Âli'nin kişilerin sınıf ve statülerine uygun konutlarda yaşamaları ve eşyalar kullanmaları konusundaki ayrıntılı görüşlerine de yansıdığı üzere, maddi çevreyi konutların iç düzenlemesine ve tefrişatına kadar belirlemeyi amaçlıyordu.[89] Mimarlar ocağı, bunlara ilaveten, eyalet merkezlerinde benzer sorumlulukları olan *şehir mimarlarını* atıyor ve denetliyordu.

Bürokratikleşme seçkinlerin yeni mimari arayışlarıyla da bağlantılı idi. Başkentte ve eyaletlerde ağırlıkla kamu binaları projelerinin üzerinde durulması bir yandan yeni temsili gündemlerin oluşmasına, diğer yandan şehirlerin, bilhassa İstanbul'un nüfusundaki hızlı artışa karşılık geliyordu. Bu senelerde yeni imparatorluk imgesine tekabül edecek yeni bir mimari imge formüle ediliyordu. Sinan'ın mimari başyapıtlarının padişahlar, hanedan mensupları ve siyasi seçkinler için yapılmış camiler olması tesadüfi değildi. Bu yapılar, daha erken dönemlerde merkez ve sınır boyları arasındaki farklı bir ilişki mekanizmasının ve daha kucaklayıcı bir din anla-

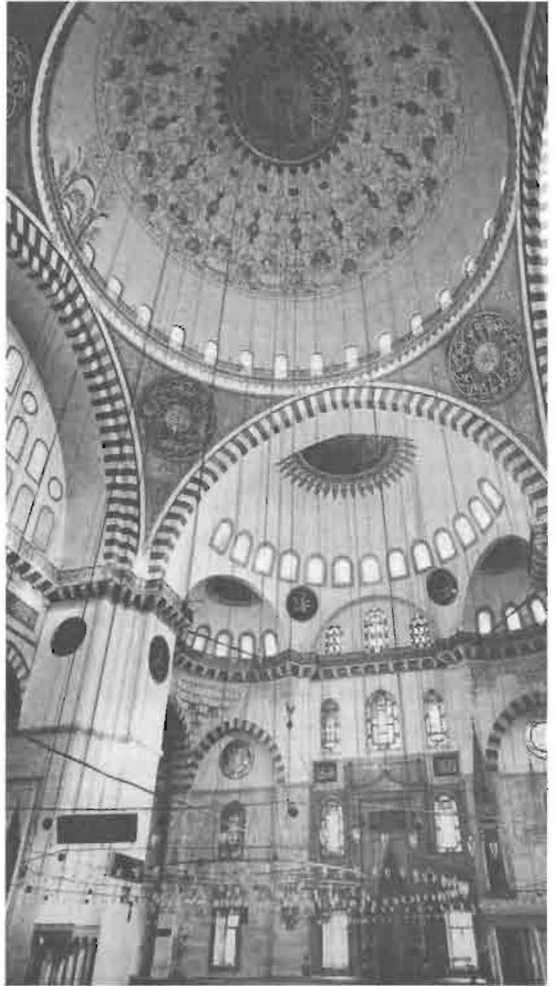
87 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 153-76 ve muhtelif yerlerde.
88 Bu dönemin konut mimarisiyle ilgili bilgiler çoğunlukla metinlere ve görsel kaynaklara dayanır. Stéphane Yerasimos, "Dwellings in Sixteenth Century Istanbul," *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann (Würzburg, 2003) içinde, s. 274-300 [*Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı maddi kültüründe yemek ve barınak* (İstanbul, 2006)]; Uğur Tanyeli, "Norms of Domestic Comfort and Luxury in Ottoman Metropolises Sixteenth to Eighteenth Centuries," Faroqhi ve Neumann, *The Illuminated Table* içinde, s. 301-16; S. Akyazıcı Özkoçak, "The Evidence of *Vakıf*-Registers for Residential Dwelling in Sixteenth-Century Istanbul," *Afife Batur'a Armağan* (İstanbul, 2005) içinde, s. 253-9; Kafescioğlu, *Constantinopolis/Istanbul*, s. 196-206.
89 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevaidü'n nefais fi kavaidi'l-mecalis*, haz. Mehmet Şeker (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997); Andreas Tietze, "Mustafa Ali on Luxury and Status Symbols of Ottoman Gentlemen," *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, der. Aldo Gallota ve Ugo Marazzi (Napoli, 1982) içinde, s. 577-90; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 153-65.

Şekil 21a. Süleymaniye Camii ve Türbesi, İstanbul, 1550-7, Mimar Sinan: güneyden havadan görünüş. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

yışının işaretleri olan çok işlevli zaviye-mescitlerden tamamen ayrılıyordu. İstanbul'a daha güçlü bir İslami kimlik kazandıran ve Osmanlı merkezinin imgesini eyaletlere nakleden bu yapılar aynı zamanda katmanlaşmış bir mimari temsil üzerine kurulu hegemonik bir görsel rejim oluşturuyorlardı.[90] Sinan ve çalışma arkadaşları, padişaha ve hanedana ait yapıları Ayasofya'nın mimarisini çağrıştıran timpana kemerleri ve yarım kubbeler, mermer döşeli ön avlular ve birden fazla minare gibi bir dizi mimari gösterge üzerinden diğer yapılardan görsel olarak ayıran ve büyük ölçüde 1540'lar ve 1570'ler arasındaki döneme özgü olan bir cami ikonografisi oluşturdular. Dönemin sosyopolitik hiyerarşileri seçkin sınıf mensuplarının ister başkentte isterse genel anlamda imparatorluk sınırları içinde yaptırabileceği hayır kuruluşlarının yerlerini belirliyordu.[91] Ne Kanuni döneminden önce, ne de sonrasında mimari himaye biçimlerini ve baniliğin sınırlarını bu

90 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 71-124.
91 A.g.e.

Şekil 21b. Süleymaniye Camii, İstanbul, 1550-7, Mimar Sinan: mihrap tarafına doğru içten görünüş. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

derece keskin hatlarla belirlenmiş kodlar böylesine bir netlikte tayin etmemiştir (Şekil 21, 22 ve 23).

Yönetici seçkinler tarafından yaptırılan şehir içi, şehir dışı ve şehirler arası külliyeler Osmanlı erkinin değişen karakterini ve yeni gündemleri ile banilerin kendilerini mimari aracılığıyla temsil etmeye tahsis edebilecekleri, miktarı giderek artan kaynakları yansıtıyordu. I. Süleyman'ın

Saray-ı Atik'in (Eski Saray) arazisi üzerine yaptırdığı külliye (1548-59), boyutları ve içerdiği kurumlar yelpazesi bakımından II. Mehmed'in külliyesine bir cevap teşkil eder, bazı açılardan onu geride bırakır. Camisinin abidevi oranları, ustalıkla tasarlanmış hacimleri ile cephe düzeni ve Haliç yamaçlarına bakan diğer binaları ile Süleymaniye Külliyesi, 1500'lerin sonunda İstanbul'un görünüşünü değiştiren birçok proje arasındaki başat yapıdır. İnşaatı, Osmanlı siyasasının 16. yüzyıl ortalarında Sünni ortodoksiyi yeniden yorumladığı döneme denk gelen Süleymaniye, yerleşim planı, dekorasyonu ve epigrafik programıyla din üzerindeki bu yeni vurguyu ilan eder.[92]

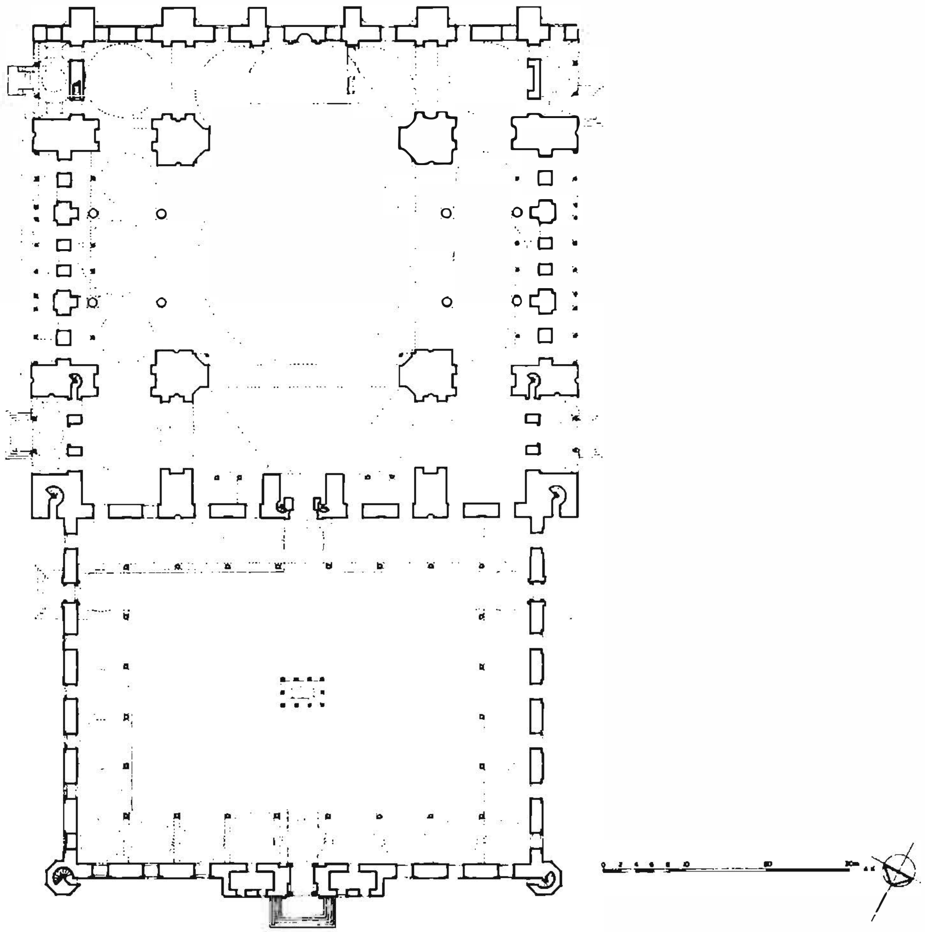
Şehir kurumlarının destekçisi olmaya devam eden iktidar seçkinleri 1460'larda ve 1470'lerde tesis edilen himaye örüntülerini devam ettirdiler. Ancak, bu hamilik edimlerinin öznesi olan kurumlar değişmiş, erken dönemlerin zaviye-mescitlerinin yerini camiler almış, erken dönem hamilerinin sıklıkla inşa ettiği aşevleri ile merkezi konumlarıyla dikkat çeken hamamlar yerine medreseler öncelik kazanmıştı. Bu dönemin sadrazamları arasında Rüstem Paşa (1544-53) ve Sokollu Mehmed Paşa (1565-79) tüm imparatorluk sınırları içerisinde, özellikle de önemli ticaret ve hac yolları üzerinde inşa ettirdikleri hayır kurumları ve altyapı projeleriyle öne çıkan isimlerdir.[93]

Hanedan kadınlarının başkentteki mimari baniliği, politik rollerindeki bir dizi dönüşümle eşzamanlı ortaya çıkan bir yeniliktir. 16. yüzyılın ikinci yarısı boyunca hanedan kadınlarının eserleri İstanbul'da ifade bulan görsel hiyerarşilerin ayrılmaz bir parçası haline geldi.[94] I. Süleyman'ın daha sonra karısı olan sevgili ve kudretli hasekisi Hürrem'le başlayarak, kadınlar şehir kurumlarının ve mimarisinin hamileri olarak giderek daha belirgin roller üstlendiler. Hürrem'in külliyesi (1537-40, hastane 1551'de eklenmiştir) şehir merkezinden nisbeten uzak bir noktada, Divan Yolu'nun güney kolu üzerinde Avratpazarının (eski Arkadyus Forumu) kuzeyinde yer almaktadır. Külliye, Hürrem'in kurduğu vakıfla ilgili sahip

92 Süleymaniye Cami Külliyesinin Osmanlı Sünni ortodoksisinin 16. yüzyıl ortalarındaki güçlenişi bağlamında incelenmesi için bkz. Gülru Necipoğlu, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation," *Muqarnas 3* (1985), 92-117.

93 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 315-31, 345-68.

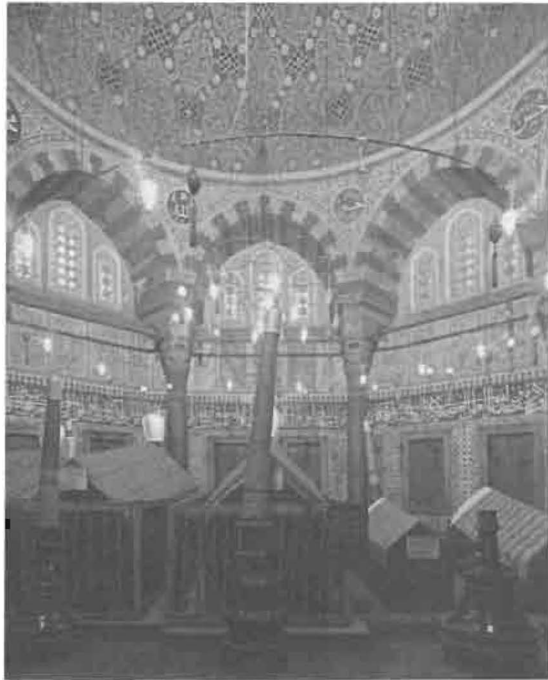
94 Leslie Peirce, "Gender and Sexual Property in Ottoman Royal Women's Patronage," *Women, Patronage, and Sel-Representation in Islamic Societies*, ed. D. Fairchild Ruggles (New York, 2000) içinde, s. 53-68.

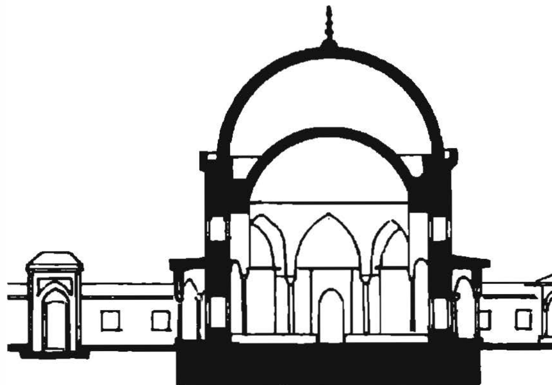

Şekil 21c. Süleymaniye Camii, İstanbul 1550-7, Mimar Sinan: plan. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

olduğu imkânların ve bir bani olarak yaptığı seçimlerin toplumsal cinsiyetçi doğasını yansıtır. Küçük, tek kubbeli bir camiye ilaveten göze çarpan yapılar arasında bir aşevi, bir hastane ve bir medrese yer alıyordu.[95] Daha sonraki yıllarda, bu tarz görece marjinal konumlandırma seçeneklerinin yerini kadınların maddi desteğiyle yapılan binaların giderek daha fazla

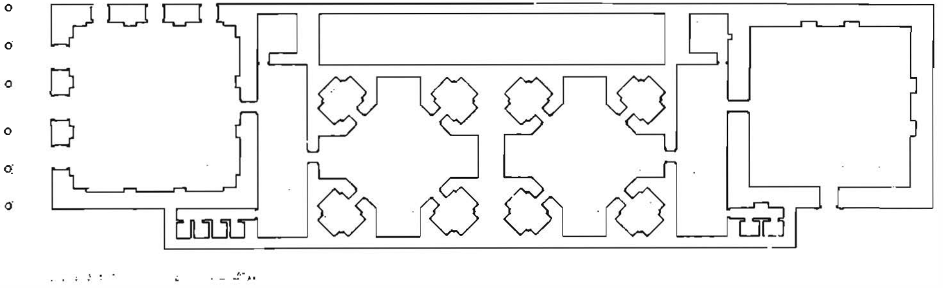
95 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 271-6.

Şekil 22.
I. Süleyman Türbesi: (a) iç, (b) kesit. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi; Ali Saim Ülgen, Mimar Sinan Yapıları, Resim 34'ten detay)

Şekil 23. Haseki Hürrem Hamamı, 1550'ler, İstanbul, Mimar Sinan: (a) güneyden havadan görünüş; (b) plan. (Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

görünürlük kazanması alacaktır. 1550'lerde, Hürrem şehrin tam merkezinde, Ayasofya'nın karşısında, Mimar Sinan'ın tasarladığı bir çifte hamam yaptırdı (Şekil 23). I. Süleyman ve Hürrem'in kızı Mihrimah, İstanbul'a iki önemli giriş noktasında, ilki Üsküdar'da (1544-8), ikincisi Edirnekapı'da (1563-70) iki proje gerçekleştirdi; bu mevkiler kadınların

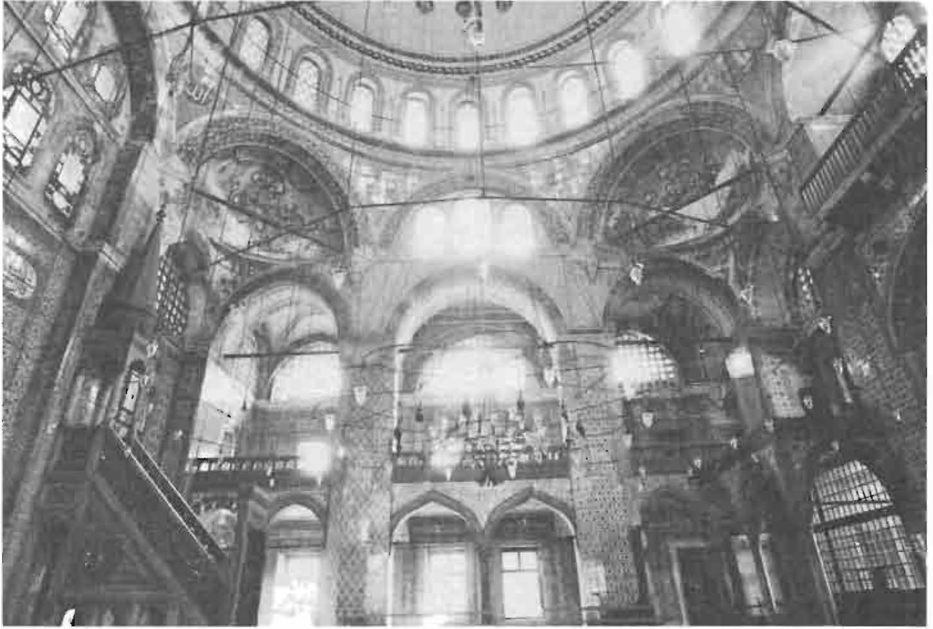
Osmanlı başkentindeki eserlerinin giderek artan görünürlüğünün bir kez daha altını çizer. İki kadın da imparatorluğun Arapça konuşulan eyaletlerinde dini önemi haiz noktalarda, Hürrem Kudüs'te, Mihrimah Mekke'de büyük hayır kurumları inşa ettirmiştir.[96] Kocalarıyla ortak yaptırdıkları yapılar söz konusu olduğunda ise hanedan kadınları seçkin eşlerinin gölgesinde kalmıştır. Bunların bir örneği II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'la Sokollu Mehmed Paşa'nın İstanbul'un Kadırga Limanı'nda yaptırdığı, bazı dönem kaynaklarında ve günümüzde yalnızca Sokollu'nun adı ile anılan vakıftır.

Sinan ve hassa mimarları 16. yüzyıl başlarının nisbeten standartlaşmış biçim dağarcığı ve tipolojileri ile belirlenen, benzer biçimlerin sıklıkla tekrarlandığı mimari tasarımlarından yola çıkarak, odaklandıkları bir dizi biçimsel sorun konusunda parlak çözümlar ortaya çıkardılar. Kubbe ve tonozlardan oluşan bir örtü sistemine sahip merkezi planlı ibadethaneler, Sinan'ın uzun meslek yaşamının sabit teması oldu. Hacimlendirme ve arkitektonik ifade açılarından yapılan seçimler, kubbeli ibadethane mekânının eklemlendirilmesi ve aydınlatılmasına yapılan vurgu ve binaları kentsel veya kent dışı ortamlarla ilişkilendirme şekilleri ise başmimarın uzun kariyerinin belirli dönemleri ve farklı projeler bağlamında, banilerin zevklerine, taleplerine ve imkânlarına göre değişti (Şekil 24).[97]

Sinan zorlu mimarlık sanatını tanımlarken "Ayakların, sütunların ve payandaların bolluğuna ya da yetersizliğine göre, [mimar] kubbeleri ve yarım kubbeleri kapatmalı ve kemerleri münasip bir tarzda dikkatsizlik etmeden birleştirmelidir (*ve fil pâye ve sütun ve koltuklarun kesret ve kılletine göre yukaruda olan kubbe ve nîm kubbeleri sarup ve kemerleri dahı bir hoşca bağlayup gaflet eylemeye*)" diye yazmıştır. Sağlam temellerin önemiyle ilgili bir notu takip

96 A.g.e., s. 301-2; Amy Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany, N.Y., 2002).

97 Aptullah Kuran, *Sinan: The Grand Old Master of Ottoman Architecture* (Washington, D.C., 1987); Sönmez, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*; Seyfi Başkan (der.), *400. Anma Yılı Mimar Sinan Semineri* (Ankara, 1988); Doğan Kuban, *Sinan's Art and Selimiye* (İstanbul, 1997); Kuban, *Osmanlı Mimarlığı*, s. 249-349; Gülsün Tanyeli ve Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi," *Seven Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage*, der. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur (İstanbul, 1999) içinde, s. 106-11; Jale Erzen, *Sinan, Ottoman Architect: An Aesthetic Analysis* (Ankara, 2004); Necipoğlu, *The Age of Sinan*; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974)* (İstanbul, 2004).

Şekil 24a. Rüstem Paşa Camii, İstanbul, 1563, **Mimar Sinan**: güneye doğru içten görünüş. (Fotoğraf: Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

eden bu kısa ifade Sinan'ın tasarımlarında kubbeli yapıların önceliğini ve taşıyıcı sistem ile örtü arasındaki ilişkinin önemini vurgular.[98] Sinan daha önceki tasarımların nisbeten basit geometrilerini terk ederek, yapısal açıdan bütünleşmiş bir örtü ile kâgir taşıyıcı sistemi girift bir şekilde eklemlenmiş hacimlere dönüştürmenin yöntemlerini aradı. İnşa ettiği piramidal kütleli selatin camilerinin ve daha küçük ebatlı, sağlam taşıyıcı sistemler üzerinde yükselen ibadethanelerin belirgin bir heykelsi niteliği vardır. Bu yılların büyük saltanat eserleri olan Şehzade ve Süleymaniye camilerinin örtü sistemleri bir dizi kubbe, yarım kubbe, kulecik ve ağırlık kuleleri ile hareketlenir; binaların piramidal kompozisyonu ritmik dış cephe kompozisyonlarına da yansır. Bu tasarımlar daha önceki dönemlerin, harimin duvar sisteminden çatının kubbeli örtüsüne ani geçişin prizmatik taşıyıcı kütle ile kubbeli

98 *Tuhfetu'l Mi'mârîn*, var. 13b, *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth Century Texts*, der. Howard Crane, Esra Akın ve Gülru Necipoğlu (Leiden, 2006) içinde, s. 78, tartışan Erzen, *Sinan*, s. 54-5, 82.

Şekil 24b. (b) İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa Camii, İstanbul, 1571-2, Mimar Sinan, güneye doğru içten görünüş.
(Fotoğraf: Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi)

üstyapı arasında bir kırılma çizgisi yarattığı binaların eklemeli kurgusundan radikal bir kopuşa işaret eder. Kubbe ve yarım kubbelerin birleşik kütlesi ile duvarlardan ve müstakil unsurlardan oluşan taşıyıcı yapı artık, uzamın sürekli bir akış halinde göründüğü bir iç mekânı çevrelemektedir.

Sinan'ın II. Selim için tasarladığı en önemli abide olan Edirne'deki Selimiye Camii (1568-74) mimarbaşının daha önce inşa ettiği selatin camilerinin mimari konfigürasyonlarının yeniden düzenlenişi niteliğindedir. Burada, tek kubbenin dikeyliğine ve dış cephenin eklemliliğine yönelik yeni bir vurgu gözlemlenir; sekizgen planlı bir baldaken üzerine kurulu yapıda, iç mekânın ödünsüz merkeziliği ve kütlelerin cesurca bir araya getirilişi tasarımın birbirini tamamlayan özellikleridir. 1570'ler ve 1580'ler boyunca, muhtemelen İstanbul'un giderek yoğunlaşan kent dokusuna tepki olarak, Sinan ve ocağın mimarları tasarımlarında dikeyliği vurgulamanın yöntemlerini araştırmaya devam ettiler. Tonozlarla veya daha alt seviyede küçük kubbelerle çevrili, yüksek bir kasnak üzerindeki tek kubbe, taşıyıcı yapının prizmatik kütlesinden bir kez daha net bir şekilde ayrılan bir örtü sistemi yaratıyordu. Tektip pencere dizileriyle giderek şeffaflaşan iki boyutlu cephe tasarımları bu camilerin dinamik ve dikey görsel etkisini pekiştirir. Cephe kompozisyonları artık içerideki kubbeli baldakenden tamamen ayrılmıştır.[99]

Başka zaman ve mekânların abidevi mimarisiyle kurulan yaratıcı diyaloglar, Sinan'ın tasarımlarındaki birçok sabit unsuru olduğu kadar bir dizi özel referansı da açıklar; eserlerini ve meslek yaşantısının en sonunda da, otobiyografilerini biçimlendiren tarihsel duyarlılığa dikkat çeker. Ayasofya'nın mimarisiyle meslek hayatı boyunca kurduğu ilişki, Süleymaniye'de olduğu gibi yeniden yorumlama biçiminde, Selimiye'de olduğu gibi rekabetçi bir yanıt olarak veya Tophane-i Amire yakınındaki Kılıç Ali Paşa Camii'nde olduğu gibi doğrudan alıntı biçiminde, inşa ettiği padişah ve seçkin abidelerini şekillendirmiştir. I. Süleyman ve II. Selim'in çift cidarlı kubbelerle örtülü türbeleri, şehitlikleri (*martyrium*) hatırlatan mekânsal konfigürasyonları ve örtü yapılarıyla geç antik dönem yapı geleneğine atıfta bulunur. I. Süleyman'ın sekizgen, çift kubbeli ve revaklı türbesi Kubbet-üs

99 Jale N. Erzen, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri* (Ankara, 1981).

Sahra'yı andırır; II. Selim'in türbesi ise, muhtemelen haziresinde bulunduğu Ayasofya'ya atfen, sadece kubbe altındaki sekizgen alanı genişleten derin eksedrası ve çift cidarlı kubbesiyle değil, aynı zamanda silmeleri belirgin mermer kaplama duvarlarıyla geç dönem Roma yapı geleneğinden çağrışımlar taşır.[100]

Geçmişle kurduğu yaratıcı ilişki ve banilerin statülerine referansla veya taleplerine cevaben, başka abidelere ya da formlara yapılan göndermeler binaları başka şekillerde de etkilemiştir. Tebriz yakınlarındaki Sultaniye şehrindeki Olcaytu Türbesinin, Selimiye'nin kubbesinin kuleli sekizgen tabanına ilham verdiği ileri sürülmüştür; Şehzade ve Rüstem Paşa medreselerinin avlu çeşmeleri biçimsel olarak Anadolu'daki ortaçağ türbelerini andırır. Sinan, 1550'lerde yapılan Haseki Hürrem darüşşifasının ve 1560'larda inşa edilen Rüstem Paşa medresesinin sekizgen avlularıyla 15. yüzyıl sonlarının bazı tasarımlarını yeniden ele alır. 15. yüzyıl başlarının paradigmatik abidesi olan, Edirne'deki Üç Şerefeli Cami birçok projenin tasarımını etkilemiştir. Sinan'ın 1570'ler ve 1580'lerdeki giderek daha zarif ve ayrıntılı tasarımlara sahip cephe kompozisyonlarının, dönemin İtalyan tasarımlarına, özellikle de Roma'da yeniden inşa edilmekte olan Aziz Petrus Bazilikası'na bir yanıt olabileceği belirtilmiştir.[101]

Bezeme üslupları ve tercihleri bina tiplerine ve banilerin statüsüne göre değişiklik gösterir: Saray yapıları ve padişah türbeleri yoğun biçimde tezyin edilirken abidevi camilerde genellikle, sönük olmasa da, ölçülü bir dekoratif üslup tercih edilmişti, günlük kullanıma has kamu yapılarında ise bezeme unsurları az kullanılıyordu. I. Süleyman'ın ve yakın akrabalarının türbelerinde çok renkli mermer zeminler ve duvar kaplamaları, desenli ve hatlı İznik çinileri, yoğun nakışlı ve zengin altın varaklı yalancı mermer (ustuka) yüzeyler, ahşap oymalar, çok renkli kemer taşları, mukarnas sütun başları ve geçiş bölgeleri, mermer kornişler vardır (Şekil 22). Kıymetli ipek ve kadifelerle maddi ve sembolik değeri olan nesneler ise bu binalarda baş-

100 Kuran, *Sinan*, s. 87-91; Aptullah Kuran, "Mimar Sinan'ın Türbeleri," *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, der. Sadi Bayram (İstanbul, 1988) içinde, s. 223-38.

101 Kuran, *Sinan*, s. 48, 136-48, 249; Gülru Necipoğlu, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early-Modern Islamic Architecture," *Muqarnas 10* (1993), 169-80; Kuban, *Sinan's Art and Selimiye*, s. 135, 202-22. Dönemin İtalyan ön cephe tasarımlarından alınan muhtemel bir ilham hakkında bkz. Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 102-3.

ka bir tezyinat katmanı oluşturur. Şüphesiz, padişah türbeleri, dönemin en gösterişli şekilde süslenmiş yapıları arasındadır.

Buna karşın, cuma camilerinde, Rüstem Paşa Camii istisna tutulmak kaydıyla, dekoratif özellikler yapısal veya sembolik odak noktalarına toplanmış, bunlar titizlikle vurgulanmıştır (Şekil 24). Beyaz zemin üzerinde yeni natüralist çiçek estetiğine uygun desenler taşıyan çok renkli İznik çinileri, iç mekânlardaki mermer detayları ile kumtaşı duvarların dokusu ve renkleri uyum içindedir. Bu abidelerin Kuran ayetleri ve sekiz kutsal isimden (Allah, Muhammed, dört halife, Hasan ve Hüseyin) oluşan epigrafik programları hamilerin arzu ve amaçlarını da beyan etmeyi amaçlayan, özellikle seçilmiş metin kompozisyonlarıydı. Cesur renk kontrastları vasıtasıyla Ahmed Karahisari'nin (ö. 1556) yeniden yorumladığı ve duvar yüzeyleri veya çini üzerine uygulanan celi sülüs hatlarının, yazı programlarının görünürlük ve okunurluklarını arttırması amaçlanmıştı.[102] Dekorasyondaki itidalin Sinan'ın mimarisinin belirleyici bir özelliği olduğu sıklıkla belirtilmiştir; fakat farklı yapı tiplerinin bezeme programları arasındaki tezat, bu konudaki seçimlerin son derecede bağlamsal olduğunu gösterir. Diğer yandan, yapısal unsurlar ve yüzey kaplamaları arasındaki sıkı ilişki, Sinan'ın erken dönemli tasarımlarından biri olan Şehzade Mehmed türbesinde de (1543-4) görüldüğü üzere, bu dönem boyunca sabit kalır: Gösterişli bir şekilde tasarlanmış olan *cuerda seca* çiniler yapısal ve pencere düzenine özgü hatları takip eder ve vurgular, bu da çini kaplamaların daha sonraki kullanım biçimlerinin habercisidir.[103] 1550'li ve 1560'lı yılların ağırbaşlı ve otoriter ortodoksisi yerini daha canlı bir dini kültüre bıraktığında, abidevi dini yapılarda bu senelerde görülen görsel itidal de yerini, Selimiye'de ve aynı yılların diğer projelerinde olduğu üzere, bezemenin ve rengin daha serbest bir şekilde kullanıldığı bir anlayışa bırakmıştır.[104]

102 Gülru Necipoğlu, "Quranic Inscriptions on Sinan's Mosques: A Comparison with Their Safavid and Mughal Counterparts," *Word of God, Art of Man: The Qur'an and Its Creative Expressions*, ed. Fahmida Suleman (Londra, 2007) içinde, s. 69-104; Muhittin Serin, *Hat Sanatı*, s. 107-11.
103 Filiz Yenişehirlioğlu, *Les grandes lignes de l'evolution du programme décoratif en céeramique des monuments ottomans au cours du XVIemme siécle* (Ankara, 1985).
104 Baha Tanman, "Edirne Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Bazı Ayrıntılardan II. Selim'in ve Mimar Sinan'ın Dünyalarına," *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları: Yıldız Demiriz'e Armağan*, der. Baha Tanman ve Uşun Tükel (İstanbul, 2001) içinde, s. 239-45; Necipoğlu, *TheAge of Sinan*, s. 247-52.

Şekil 25. (a) Köse Hüsrev Paşa Camii ve Türbesi, Van, 1567-8, 1587-8, Mimar Sinan. (Fotoğraf: Boğaziçi Üniversitesi Aptullah Kuran Arşivi);
(b) Gümrük Hanı, Halep, avlunun iç cephesi, 1560'lar veya 1570'ler. (Fotoğraf: yazar)

Başkentteki inşaat işleri merkezi arterlerde, şehir kapılarında, kıyılardaki nirengi noktalarında ve bazı mahallelerde yoğunlaşmıştı. II. Mehmed'in İstanbul'daki vakfıyla başlayarak birçok külliyeyi biçimlendiren geometrik düzende plan ilkeleri artık yerini geometrinin daha ustaca kullanımlarına bırakmıştı. Önceki dönemlerin banileri ve mimarları gibi, Sinan ve hamileri de meydanları veya anayolları doğrusal perspektif kullanımı vasıtasıyla mimari tasarıma entegre etmekle uğraşmadılar. Sinan bunun yerine karmaşık ve çok katmanlı mimari kompozisyonlar üretti ve bu sayede İstanbul'un tepelik arazi yapısı ve yoğun kent dokusu tasarımın içsel unsurları haline geldi. Başmimar, sadece dönemin en önemli abidesi olan Süleymaniye'de değil, İsmihan Sultan ve Sokollu Mehmed Paşa'nın Kadırga'da (1567-71) ve Şahsultan ve Zal Mahmud Paşa'nın Eyüp'te (1577-90) yaptırdığı cami külliyeleri gibi görece küçük ebatlı eserlerde de binalara ulaşan çoklu fiziksel ve görsel erişim noktalarını ustaca yaratmıştır.

Sultanın, hanedanın ve iktidar seçkinlerinin, payitahtı büyük şehirlere ve sınırlara bağlayan yollar boyunca kamusal binalar yaptırmasıyla benzer bir inşaat heyecanı imparatorluğun pek çok bölgesine yayıldı. Hamiler sembolik, siyasi veya ekonomik önemi olan taşra şehirlerinde önemli tesisler inşa ettirdi. Başkentten ve civarından uzakta, mimarbaşının rolü çoğunlukla, daha sonra mimarlar ocağının daha alt seviyedeki üyeleri veya yerel mimarlar tarafından icra edilecek olan tasarımları üretmek veya bunları onaylamakla sınırlı idi. Bu anlamda, İstanbul ve çevresinde mimari ve kentsel projelere damga vuran itina eyaletlere çok çeşitli biçimlerde yansıyordu. Bazı şehir külliyeleri veya şehirlerarası külliyeler eklemeci bir tasavvurla, çoğunlukla 1460'lardan beri kullanılan geometrik planlama ilkelerine dayanarak tasarlanmıştı, fakat bu külliyelerin mimarisi İstanbul'daki girift yapısal ve mekânsal tasarımlara kıyasla genellikle sade kalıyordu.

İmparatorluğun geniş ve çoğul kültürel coğrafyasına, merkezin görsel üslupları çeşitli filtrelerden geçerek ulaşıyordu (Şekil 25). Bölgesel üsluplarda merkezin görsel düzenine seçici bir tarzda entegre ediliyordu. Hamilerin sosyal seviyesi, yerel mimarların, zanaatkârların ve aracıların rolleri ve merkezin eyaletlere ve buralardaki sosyal gruplara ilişkin kül-

türel politikaları, yerel mimari ve bezeme unsurlarının iktidar seçkinlerinin yaptıracağı binalara ne şekillerde gireceğini belirliyordu. Şehir kurumlarının banilerinin mevcut kurumsal ve toplumsal ağları hesaba katmak zorunda oldukları imparatorluğun doğu illerinde, Osmanlı görsel düzeni önceki dönemlerin İslami mirasını kolayca benimsemişti. Balkanlar'daki projelerin bani ve mimarları ise yerel geleneklerle daha az ilişkiye girdiler, yerleşik bina tiplerinin temel özelliklerine daha fazla bağlı kaldılar.[105]

Bununla beraber, seçkinler tarafından yaptırılan binalar eyaletlerdeki gayrimüslim dini mimarisini etkilemiş olabilir; mesela Atina yakınlarındaki Daou Pendili'deki Rum Ortodoks Kilisesi'nin altıgen baldakeni, bu dönemin tipik bir İstanbul cami planının bir gayrimüslim topluluğu için cazip bir seçenek olabileceğine işaret etmektedir. Bu dönem boyunca hassa mimarları arasında önemli sayıda gayrimüslim mimar bulunduğundan, bu tasarımı yapanın burada eğitim almış bir mimar olması gayet mümkündür.[106] Ve hiçbir Rum Ortodoks bani İstanbul'da böyle bir projeye girişemeyeceğinden, bu yapının tarzı en azından bazı vilayetlerde nisbeten daha serbest mimari kodların ve anlamlandırma (signification) pratiklerinin uygulandığının bir göstergesidir. Merkezdeki uygulamalar, gayrimüslim ibadethanelerine daha küçük boyutlar ve gösterişsiz mimari planlar dayatıyordu; bu yapılarda kubbe, eğer varsa, bir beşik çatı altında gizlenmeli idi. Diğer yandan, Rum Ortodoks toplumuna ait manastırlarda bu dönemde daha büyük boyutlarda kubbeli kiliseler yapılmıştır. Balkan vilayetlerinde, Aynoroz manastırlarının mimarisi ve ortaçağ Bizans prototipleri tasarımlar için kaynak teşkil ediyordu, bir yandan dönemin Osmanlı tasarım ve

105 Machiel Kiel, "Some Reflections on the Origins of Provincial Tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans," Machiel Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans* (Alershot, 1990) içinde; Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912* (İstanbul, 1990); Irene Bierman, Rifa'at Abou-el-Haj ve Donald Preziosi (der.), *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order* (New Rochelle, N.Y., 1991); Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries* (Leiden ve Boston, 2004); Doris Behrens-Abouseif, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf and Architecture in Cairo, 16th and 17th Centuries* (Leiden, 1994); Julian Raby, "Diyarbakır: A Rival to Iznik," *Istanbuler Mitteilungen 27-8* (1977-8), 429-59.

106 Robert Ousterhout, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture," *Muqarnas 12* (1995), 48-62 arası, s. 50'de.

bezeme üslupları, diğer yandan gezgin zanaatkâr gruplarının pratikleri bu dönemdeki birçok projeyi etkiledi.[107]

Özellikle kamu yapıları sözkonusu olduğunda, 1500'lerin ikinci yarısındaki mimari projelerin kayda değer hızı ve hacmi; tasarım ve inşaatın organizasyonu, işgücünün ve yapı malzemelerinin tedariki için tam teşekküllü bir teşkilatı gerekli kılmış, aynı zamanda tutarlılıkla kullanılan inşaat unsurlarında ölçülerin standartlaşması yoluyla mimarinin belli bir seviyede modülarizasyonu gerçekleşmişti. Farklı kaynaklardan gelen inşaat malzemelerinin benzer kalitede olması gerekiyordu, zanaatkârların bu hususlara uymasını sağlamak da bürokratların görevi idi. İnşaat projelerinin muhasebe defterleri ve bunlarla ilgili başka belgeler imparatorluğun pek çok farklı bölgesini kapsayan ve belirli bir inşaat alanında odaklanan malzeme ve nesne siparişlerinin, usta ve işçi hareketlerinin karmaşık koreografisini yansıtır. İznik ve Uşak'a verilen siparişler, yeni binaları tefriş edip süsleyecek özel imalat çinilerin veya halıların boyutlarını, renklerini ve desenlerini belirtir. Malzeme ve işgücü masraflarıyla ilgili ayrıntıları veren muhasebe defterleri, mevcut oldukları yerlerde, belli bir inşaat alanındaki hummalı çalışmayı (antik sitlerden devşirme malzeme toplanıp taşınması; taş ve ahşabın tedariki; kadıların ve diğer memurların usta ve işçi arayışları, zanaatkârların inşaat alanlarına sürgün edilmesi) somut olarak ortaya koyar. Bu merkezileşmiş bürokratik sistem çoğu zaman iyi işlese de, aksaklıklar yaşanıyordu. Sinan'ın da hatıratında tüm canlılığıyla aktardığı üzere, padişahla mimarbaşı arasında ihtilaflar ortaya çıkıyordu.[108] Hassa mimarları başka baniler için çalışabiliyor; şehir imalathaneleri seçkinlerin taleplerini göz ardı ederek pazarın talebini karşılamayı tercih edebiliyordu, çünkü Avrasya'da sıklıkla karşılaşıldığı üzere, idare ödemeler hususunda cömert değildi.[109]

107 Slobodan Ćurčić, "Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans after 1453," *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, der. Lowell Clucas (Boulder, Colo. ve New York, 1988) içinde, s. 57-83; Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans fron Diocletian to Süleyman the Magnificient* (New Haven, Conn. ve Londra, 2010), s. 787-97.
108 Crane, Akın ve Necipoğlu, *Sinan's Autobiographies*, s. 125.
109 Ömer Lütfü Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt, (Ankara, 1972 ve 1979); Stéphane Yerasimos, *Istanbul: la Mosquée de Soliman* (Paris, 1997); Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 176-86 ve diğ. yer.; J. Michael Rogers, *Sinan* (Londra, 2006).

Osmanlı Türkçesinin mimariye ait kelime dağarcığının muğlaklık ve değişkenliği ve günümüze ulaşan görsel ve yazılı kaynakların kısıtlılığı tasarım ve inşaat yöntemleriyle ilgili çıkarımların sınırlı kalmasına neden olur. Kimi zaman, değişen anlamlara sahip *resm* kelimesinin kullanımını açıklığa kavuşturmak üzere, modeller için *resm-i mücessem* terimi kullanılıyordu; *kârname* kelimesi bir planı, cephe çizimini veya bir modeli ifade edebiliyordu. Günümüze ulaşan belgeler mimarların bir dizi İrani ve İtalyan teknik resim yönteminden faydalanarak, gridli bir zemin üzerine çizilmiş planlar ve daha nadiren de cephe çizimleri ve modeller kullandıklarını gösterir. Bütünlüğü olan bir mimari tipoloji ve standartlaşmış inşaat malzemeleri inşaat öncesi tasarım çalışmalarının, özellikle de daha mütevazı projelerde, minimal düzeyde kalmasını sağlıyordu. Mimarlar standart ölçüler, oran sistemleri ve modüller aracılığıyla binaların temel özelliklerini tayin edebiliyorlardı.[110] Ustalar dekoratif ve epigrafik programların taslakları için kağıt veya kumaş maketlerden ve stensil çizimlerden faydalanıyorlardı; münferit tasarımlar için çizimler yapabildikleri gibi düzenli olarak tekrar eden birimler için şablonlar kullanabiliyorlardı. Titizlikle hazırlanmış mimari maketler çoğu zaman yalnızca sunumlarda ve törenlerde kullanılıyordu.[111]

Bu dönemde tamamlanan bazı projelerle ilgili ayrıntılı talimat ve raporlar günümüze ulaşmıştır; bunların bazılarına çizimler eşlik etmiş olabilir. Bu belgeler, son derece zengin bir kelime hazinesine dayanan sözel tasvirlerin tasarım ve planlamadaki rolü hakkında ipuçları sunarlar. Daha çok sözel yollarla aktarılan zanaatkârlık pratikleri ve hassa mimarları sözkonusu olduğunda, eğitimin kurum içerisinde, usta-çırak arası ilişkilerle belirlenmesi, bir dizi görsel aracın yanı sıra sözel tasvirin önemini korumasına yol açmış olabilir. Cafer Efendi'nin *Risale-i Mimariyye*'sinin sonuna eklenen mimari ve ilgili konular hakkındaki üç dilli ve kapsamlı mimarlık

110 Aptullah Kuran, "Mimar Sinan Yapısı Karapınar II. Selim Camisinin Proporsiyon Sistemi Üzerine Bir Deneme," *VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara, 1973), 2. Cilt, s. 711-6; Gülru Necipoğlu, "Plans and Models in 15th and 16th Century Ottoman Architecturel Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians* 45 (1985), 224-43.

111 Dekorasyonda şablon kullanımı için bkz. Levenson, *Circa 1492*, s. 198: Rogers, *Sinan*, s. 90-1; Walter B. Denny, "Turkish Ceramics and Turkish Painting: The Role of the Paper Cartoon in Turkish Ceramic Production," *Essays in Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto-Dorn*, der. Abbas Daneshvari (Malibu, Calif., 1981), s. 29-36.

terminolojisi sözlüğü de bu alanda sözel temsilin zenginliğinin ve tasarım ve inşaat süreçlerindeki öneminin göstergesidir.[112]

Değişen güç ilişkilerinin temsili, yak. 1570 - 1600

16. yüzyılın sonlarına doğru saray çevresinde hızla değişen güç dinamikleri görsel kültürü birçok yönden etkiledi. Yönetim aygıtlarında ve ekonominin işleyişindeki büyük dönüşümler siyasi kargaşaya, hanedan içi mücadelelere, büyük ayaklanmalara ve genel itibariyle ciddi bir gerilime yol açtı, bu yıllarda himaye örüntüleri köklü değişikliklere uğradı. Hükümdarın giderek daha yerleşik, saray merkezli bir hal alan yaşam tarzı kadınların ve enderun mensuplarının da dahil olduğu enderun teşkilatının siyasi karar alma süreçlerinde olduğu kadar sanatsal himaye konusunda da daha önemli roller üstlenmelerine imkân tanımıştır. İktidar yapısındaki dönüşümler ve seçkinlerin tercihleri üzerinde görünür bir etki yaratmaya başlayan mali sorunlar, seçkinlerin kendilerini biçimlendirme ve temsil etme şekillerini değiştirdi. Okuma ve kitap kültüründeki genişleme saray sanatına ve görsel kültüre resimli ve tezhipli elyazması üretiminde ciddi bir artış şeklinde de yansıdı. Hamilerin kitap koleksiyonları giderek büyür ve prestij kazanırken, resimli kitapların alıcısı seçkinlere hitap eden konu yelpazesi genişledi. Bu yılların kitap düşkünlüğü tarihyazımına yönelik ilgiyle de eşzamanlıdır: yakın veya kadim geçmişin görsel temsilleri resimli elyazmalarının ikonografik programlarına egemen olur.

Diğer yandan, 1500'lü yılların sonlarında, hamilerin, ihtiraslarını azalan servetlerine uyarlaması sonucunda mimari yatırımlarda gözle görülür bir küçülme yaşanır. III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın tam o dönemde Eminönü'nde yaptırmaya başladığı büyük cami külliyesini tamamlayamaması bu yeni dönemin bir simgesi olarak anlaşılabilir. Projenin durdurulmasında, (1660'larda yeniden canlandırılacaktır) mali sıkıntılar kadar bir valide sultanın bu konum ve kapsamda bir külliyenin baniliğini üstlenmesini mümkün kılan ama aynı zamanda da kısıtlayan hizipçi siyasetin rolü vardır.

112 Terminoloji ve tasvirler için bkz. Ca'fer Efendi, *Risâle-i Mi'mâriyye. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Ms, Yeni Yazma 339*, haz. İ. Aydın Yüksel (İstanbul, 2005; Dündar, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi."

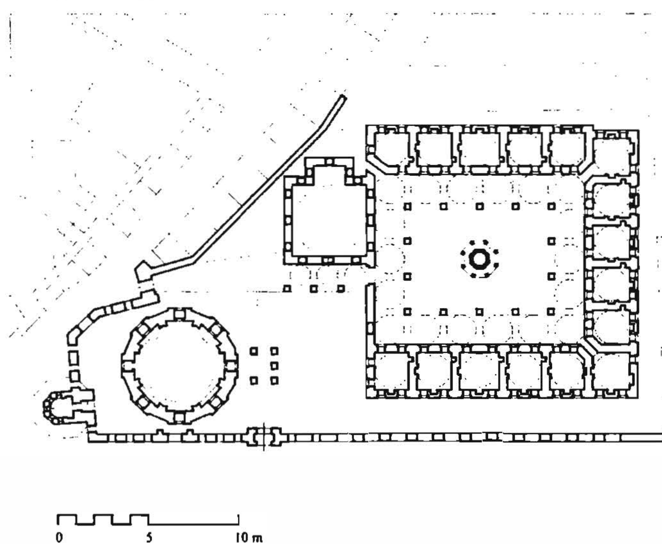
Mimari: Kanonun yeniden gözden geçirilmesi

16. yüzyılın son yılları mimarlık alanında bir dizi koşut değişime sahne oldu. Himaye mekanizmalarının değişmesi ve inşaat endüstrisi ile imparatorluğun mimarlık örgütlenmesinin kritik bir dönüşüm sürecine girmesiyle yeni biçimsel tercihler ve temsili gündemler ortaya çıktı. İktidar dinamiklerinde yaşanan değişimler bir dizi yeni haminin, özellikle valide sultanın, divan-ı hümayun vezirlerinin ve haremağalarının başkentteki mimari faaliyetlerde ön plana çıkmasına neden oldu. III. Murad'ın validesi Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da yaptırdığı külliye (1571-85) Süleymaniye ve Fatih külliyelerinden sonra İstanbul'daki en geniş ve kapsamlı projedir; hızla değişen siyasi dinamikler içerisinde valide sultanın giderek artan gücünün, zenginliğinin ve etkisinin göstergesidir. Nurbanu Valide Sultan'ın (sonradan Atik Valide adıyla anılacak olan) vakfı, büyük kervansarayı ve imaretiyle, medresesi, mektebi, tekkesi ve hanedanlık alameti olan çift minareli camisiyle, şehir içi külliyeleri ile ticaret yolları üzerinde yapılan menzil külliyelerinin özelliklerini bünyesinde birleştirir. Divanyolu üzerinde ve Tavukpazarı (Çemberlitaş) yakınındaki, aynı vakfa dahil çifte hamam Nurbanu'nun baniliğini suriçinde sergiler. Safiye Sultan'ın Eminönü'nde giriştiği cami külliyesi projesi himaye imtiyazlarının –hayli münakaşalı bir şekilde– tersine döndüğüne işaret eder.[113]

Sinan'ın divan-ı hümayun mensupları ve iki hadım ağası için başkentte yaptığı son işler 1500'lerin ortasında biçimlendirilen statü hiyerarşilerinde yaşanan dönüşümün başka bir yansımasıdır.[114] Sinan'ın mimarbaşılığının son yıllarında ve ölümünü izleyen on yılda padişahlar İstanbul'daki en önemli baniler olmaktan çıktı, yeni projelerde öncelik verilen kurumlar değişti ve yeni biçimsel eğilimler ortaya çıktı. Kamu binalarının tasarımını başkentin giderek yoğunlaşan kentsel dokusuna cevaben yapan mimarlar, camilerin dikey kütlelerini çoklu pencere dizileri, pervaz ve kornişlerle tanımladıkları cephe kompozisyonlarıyla vurguluyorlardı. Sinan'ın

113 Kuran, *Mimar Sinan*, s. 163-81; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 280-92; Lucienne Thys Şenocak, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan* (Burlington, Vt., 2006) [*Osmanlı İmparatorluğunda Kadın Baniler: Hadice Turhan Sultan* (İstanbul, 2006)]; Nina Cichoki (Ergin), "The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction," yayınlanmamış doktora tezi, Minnesota Üniversitesi, 2005.

114 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 506-14.

Şekil 26. Sinan Paşa Medrese, Türbe ve Sebil Külliyesi, İstanbul, 1593, Mimar Davud Ağa: (a) batıdan görünüş, (b) plan. (Gülru Necipoğlu, Age of Sinan, s. 509)

halefi Davud Ağa'ya atfedilen Nişancı Mehmed Camii'nde, Sinan'ın Selimiye Camii'nde geliştirdiği sekizgen şema yeniden yorumlanıyor, merkez kubbenin altındaki mekân, heykelsi özellikleri vurgulanan bir baldaken ve taşıyıcı özelliği nispeten az, pencerelerle hafifletilmiş duvarlarla çevreleniyordu. Bu yıllarda vezirlerin ve saray ağalarının yaptırdığı camilerde çokgen baldakenlerin çeşitlemeleri kullanılacak, Şehzade Camii'nin (Eminönü'ndaki Valide Sultan Camii'nin de dâhil olduğu) dört yarım kubbeli örtü sistemiyle belirlenen tarzı 18. yüzyıl ortalarına kadar padişah yapıları için model oluşturacaktı.[115]

Tekrarlanan mali krizler döneminde, banilerin azalan kaynakları kadar uygun arazi yokluğu da iktidar seçkinlerinin İstanbul'da inşa ettirdiği kamu yapılarının değişen biçim ve işlevlerini açıklayabilir. Kurumsal açıdan ortaçağ Kahire'sinin Memluk külliyelerini andıran ve medrese, baninin türbesi ve sebil barındıran külliyeler, bu yıllarda vakıf hamiliğinin sık rastlanan bir şeklidir. Veziriazam Sinan Paşa'nın şehrin törensel ekseni Divanyolu'nda, Babü's-saâde Ağası Gazanfer Ağa'nın Bozdoğan su kemerinin bitişiğine yaptırdığı külliyeler bu yeni akımı temsil ederler (Şekil 26). Sinan Paşa'nın Kahire'de Osmanlı tarzı bir cami yaptırdığı Mısır valiliği dönemi seçkin hamilerin yalnızca imparatorluk üslubunu eyaletlere aktarmak anlamında değil, aynı zamanda eyaletlere özgü mimari ve kentsel pratikleri başkente taşımak anlamında da aracı konumlarının göstergesi olabilir.[116] Kimi zaman medreselerin sınıfları mescit olarak kullanılır; bu görece küçük külliyelerin bazılarında bir dergâh da bulunur. Kent bağlamıyla kurulan yeni ve daha interaktif bir ilişki bu yapıları biçimlendirir. Zengin süslemeli sebillerin dairesel formları sokağa taşar, çoğunlukla ana cadde boyunca uzanan çevre duvarlarının pencereleri içerideki türbe ve medreseye görünürlük kazandırır. Sokakla iç içe geçen ve yer yer biribirine eklemlenen bu küçük külliyeler Divanyolu'na devamlılığı olan bir mimari karakter kazandırırlar.[117]

115 Erzen, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*; Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, s. 381-90.
116 Zeynep (Ahunbay) Nayır, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası* (İstanbul, 1975), s. 170-94; Zeynep Ahunbay, "Cairene sabil-küttab and Its Representation in Ottoman Architecture," Dérouche, *Art tuc/Turkish Art* içinde, s. 47-52.
117 Maurice Cerasi, "The Urban and Architectural Evolution of the İstanbul Divanyolu: Urban Aesthetics and Ideology in Ottoman Town Planning," *Muqarnas* 22 (2005), 189-232.

Yeni iktidar dinamikleri Topkapı Sarayı'nın kullanımlarını da değiştirdi. Haremde 1570'lerde ve 1580'lerde yapılan büyük tadilat sultanın giderek daha fazla saray merkezli bir hal alan yeni iktidar tarzını açıkça yansıtır. III. Murad sarayın üçüncü avlusundaki Has Oda'yı kutsal emanetlerin sergilendiği bir mekâna dönüştürerek padişah ikametgâhını kalıcı olarak hareme taşıdı; Nurbanu Sultan ve oğlu burada, yeni inşa ve tefriş edilen mekânlarda yaşadılar. Bu alan, birkaç avlu etrafına yerleştirilmiş, asma bahçelere açılan oda kümelerinin oluşturduğu yeni bir mekân düzeni kazandı. Buranın karmaşık ve hiyerarşik planı sarayın ve haremin, valide sultanın, padişah kadınlarının ve harem ağalarının giderek daha fazla güç ve nüfuz elde ettikleri girift hiyerarşilerini tecessüm ettiriyordu.[118]

Geçmişe bakış: Altın çağın resmedilişi, şimdiki zamanın müzakeresi

16. yüzyıl sonları iktidar seçkinlerinin kıymetli elyazmalarına artan bir ilgi gösterdikleri bir dönemdir; bu eğilim kitap kültürünün bu yıllarda giderek canlanması bağlamında da anlaşılabilir. Saray mensupları arasındaki elyazması koleksiyonu modasının III. Murad'ın güzel kitap sevgisinin bir yansıması olduğu düşünülmüştür. Bu kitapsever sultanın hükümdarlığı, iktidar yapısındaki dönüşümler karşısında seçkinlerin, bireysel veya müşterek imgelerini ortaya koymaya veya yeniden tanımlamaya yöneldikleri, hızla değişen siyasi ortam içerisinde yer almak üzere daha cesurca hamlelere giriştikleri bir döneme rastlar. Her ne kadar en prestijli kitaplar hâlâ hassa hazinesi için hazırlanıyor olsa da, gösterişli elyazması üretiminin himayesi ve bu kitapların mülkiyeti seçkinler sınıfına ait olmanın bir göstergesi haline gelmişti. Kitap üretiminin himayesi ve koleksiyonculuk, giderek genişleyen bir hamiler ve aracılar muhitinin hızla değişen bir dünyada yeni temsil biçimlerini müzakere edebildiği bir kanal olmuştu.[119]

118 Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and power*, s. 159-83.
119 16. yüzyılda yaşanan dönüşümler ve tarihyazımı için bkz. Cornell H. Fleischer, *Bureucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafâ Ali (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986); Cemal Kafadar, "The Myth of the Golden Age: Post-Süleymanic Transformations in Ottoman Historical Consciousness," *Süleyman the Second and His Time*, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar (İstanbul, 1993) içinde, s. 37-48. Bu dönüşüm bağlamında Osmanlı elyazmacılığı için bkz. Necipoğlu, "The Serial Portraits," s. 31-44; Fetvacı, "Viziers to Eunuchs." Kitap mülkiyeti için bkz. Lale Uluç, *Turkman Governors, Shiraz Artisans and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts* (İstanbul, 2007), s. 469-505.

Bu yıllarda tek veya çok ciltli hanedan tarihleri ve şecerelerinin, yakın tarihli veya güncel olay anlatılarının ve Osmanlıları saygıdeğer bir kadim ve İslami geçmişe bağlayan dünya tarihlerinin resimli kopyaları üretildi. Sultan Süleyman'ın son yıllarının deneyimli sadrazamı, III. Murad'ın ilk yıllarında da veziriazamlık yapmış olan Sokollu Mehmed Paşa 16. yüzyılın sonlarında başlatılan tarihyazımı projesinde yapıcı bir rol üstlendi. Bu hummalı çalışmanın diğer önemli aktörleri Nişancı Feridun Ahmed Bey, 1569'da şehnameciliğe getirilen ve bu görevi 1590'ların başına kadar sürdüren Seyyid Lokman ve 1566'da saray nakkaşlığına getirilen ve 1590'lara kadar saray himayesindeki projelerin önde gelen isimlerinden biri konumundaki Nakkaş Osman'dı.[120] Şehname formatındaki tarihler *Süleymanname*'nin açtığı yolu izlediler. Kanuni döneminin son yıllarının anlatıldığı *Zafername* (1579), *Şehname-i Selim Han* (1581) ve III. Murad'ın hükümdarlığı üzerine odaklanan *Şehinşehname* (1581) bunlar arasındadır. Sanatçılar 1579 yılında, her bir padişahın fiziki özellikleri, tavır ve davranışları ile uğraşlarının sözel olarak tasvir edildiği, *Kıyafetü'l İnsaniye fi Şemailü'l Osmaniye* isimli, sultanlara ait bir portre serisini tamamladılar.

I. Süleyman döneminde başlatılıp tamamlanmayan Türkçe bir dünya tarihi, İslam peygamberlerinin hayatları ile başlayıp, son bölümü Osmanlı hanedanına ayrılan, büyük boyutlu *Zübdetü't Tevarih* 1583'te kitaplaştırıldı. Tarihi anlatı ve şecere türlerini bir araya getiren bu eserin resimleri peygamberlerin hayatından sahneler ile halifelerin, imamların ve Osmanlı sultanlarının portrelerini içerir. Bu portreler Nakkaş Osman'ın atölyesinde o dönemde üretilmekte olan portre serilerini andırır. Öte yandan, bu kitabın anlatısal imgeleri, İrani resim geleneğinin dini ve edebi ikonografiye özgü normlarının yeni yorumlarını sunar; yer yer de Osmanlı geleneğindeki tarih konulu anlatısal resim normlarını mitolojik temalar ve eskiçağların tarihiyle ilgili anlatılara aktarırlar. Başka bir Türkçe hanedan tarihi, dört cilt olmak üzere planlanan *Hünername*'nin ilk cildi 1584'te tamamlandı. Tıpkı *Zübdetü't Tevarih* gibi I. Süleyman döneminde başlatılan ve tamamlanmayan bir projenin parçası olan bu kitap, Osman'dan I. Selim'e kadar padişah-

120 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 113-20; Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 83-139

ların tarihi biyografilerini içerir. Dört yıl sonra tamamlanan ikinci cilt Sultan Süleyman'ı konu alır.[121]

1570'lerde ve 1580'lerin başında yazılan tarihlerdeki resimlerin bir kısmı, temsil ettikleri temalar yelpazesi açısından daha önceki dönemlerdeki anlatısal resimlerle yakından ilişkilidir: sefer ve kuşatma temsilleri, cülus törenleri ve kabuller ile av sahneleri çoğunluktadır. Sanatçılar Firdevsi *Şehname*'sinin imgelerini yalnızca buraya has ortamlara değil, aynı zamanda Osmanlı ideallerine de uyarladılar ve *Süleymanname*'de olduğu gibi, simgesel önemi olan yerler ve olaylar için yeni görsel formüller geliştirdiler.[122] Kitaptaki pek çok imge I. Süleyman'ın ölümü ve cenazesi ile II. Selim'in tahta çıkışıyla ilgili anlatıları yorumluyor, Sokollu Mehmed Paşa'nın hem dönemin baş aktörü hem de bu resimli tarihlerin üretiminde hami ve aracı olarak üstlendiği rolü vurguluyordu.[123] II. Selim'in gerçekleştirdiği Ayasofya restorasyonu, binanın dokusunu idealize eden fakat bir yandan da gerçekçi detaylar içeren; mimarisini de cephe ve perspektif görüntülerini örtüştürerek resmeden bir imge ile görselleştirildi. Şehir imgelerinin ressamları Piri Reis veya Matrakçı çevresi tarafından kullanılan modellerden yararlandılar; kimi zaman da baskı ortamında gelişen temsil temayüllerini kitap resmi ortamına aktardılar. Zigetvar'ın fethi ve I. Süleyman'ın ölümünün (1566) birçok resminde veya Malta kuşatmasının (1565) *Şehname-i Selim Han*'daki tasvirinde görüldüğü üzere bu tür topoğrafik temsiller kuşatma ve savaş sahnelerinde sıklıkla yer buldu.

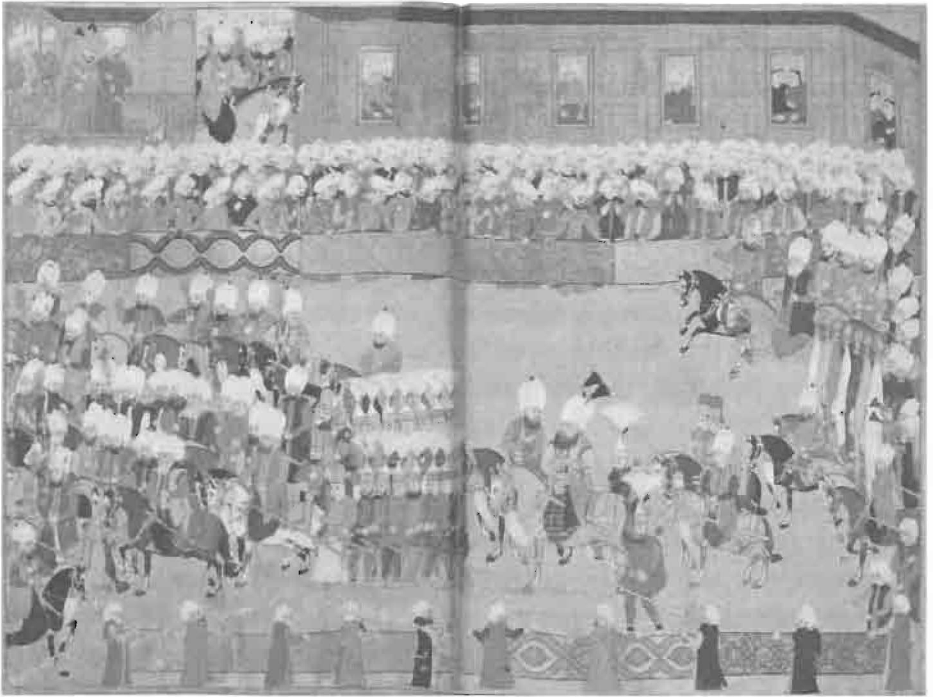
Bu resimler temaları itibariyle bir yandan önceki dönemlerin resim geleneğini sürdürürken, diğer yandan temsil dilinde dönüşümlere aracı oldular. *Süleymanname*'nin keskin hatlı çerçevelerinin ve durağan biçimselliğinin yerini nisbeten daha açık iç mekân kompozisyonları aldı.

121 Bekir Kütükoğlu, "Şehnameci Lokman," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991) içinde, s. 39-48; Serpil Bağcı, "Visualizing Power: Portrayals of the Sultans in Illustrated Histories of the Ottoman Dynasty," *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World* 6 (2009) içinde, 113-27; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, 113-57; GünselRenda, "New Light on the Painters of the *Zubdet al-Tawarikh* in the Museum of Turkish and Islamic Art in Istanbul," *IVéme Congrés International d'Art Turc, Aix-en-Provence, 10-15 Sptembre 1971* (Aix-en-Provence, 1976), s. 183-200; Günsel Renda, "Chester Beatty Kitaplığındaki *Zübdetü't tevarih* ve Minyatürleri," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, s. 458-506; Necipoğlu, "The Serial Portraits," s. 42-4; Fetvacı, "Viziers to Eunuch," s. 235-9.
122 Bağcı, "Visualizing Power."
123 Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 88-9

Bu imgeler koreografileri titizlikle düzenlenmiş törenlerin ölçülü sükûnetini yansıtırken, figürlerin boyutu, birbirleriyle olan ilişkileri ve uzamsal konumları temsil edilen kişilerin statü ve gücüne dair fikirler aktarıyordu. Yüzyıl başı ve ortasından imgelerin nispeten dar perspektiflerinin yerini büyük askeri harekâtların etkileyici tasvirlerine veya kalabalık saray törenlerinin ölçülü heybetinin resmedilmesine imkân veren geniş bir bakış açısı aldı. Sanatçılar, Topkapı Sarayı'nın ve dış bahçelerinin hayli detaylı plan-görünüşleri dâhiline, ilk iki avlunun hareketli günlük yaşamının ve üçüncü avlunun mahrem ortamının tasvir edildiği figürlü sahneler yerleştirdiler. Figürler resmedildikleri ortama göre küçüldü; yoğun gruplaşmalar, çoklu eksenler, yumuşak arka plan renkleri ve mimaride ve manzaralarda yüzey bezemesinin kısıtlı kullanımı bir yandan daha karmaşık imgeler yaratılmasına olanak sağlarken, diğer yandan bu imgelerin okunabilirliğini artırdı. Şehir meydanları ve sokakları, saray avluları veya iç mekânlar, muharebe alanları çift sayfaya yayılan resimlerde betimlendi; alanların yatay düzlemde üstüste bindirilmesi, mekânların genişliğini ve kapsamlılığını vurgulamak üzere kullanılan bir yöntemdi (Şekil 27). 1580'lerde ortaya çıkan bu tarz düzenlemeler bilhassa hanedan tarihlerinin ayırt edici bir özelliğiydi.[124]

Saraylı hamiler Şehnameci Lokman'la ve Nakkaş Osman yönetimindeki kitap sanatçılarıyla yeni formattaki bir başka kitap grubunun, padişahların sözel ve görsel portrelerini içeren eserlerin hazırlanması konusunda da işbirliği yaptılar. O yılların tarihe odaklı temsil eğilimleriyle sıkı bir ilişki içinde olan ve *Zübdetüt't-Tevarih*'le aynı yıllar içerisinde kitaplaştırılan *Kıyafetü'l İnsaniye fi Şemailü'l Osmaniye*'nin tasarımcıları (1579) Timurlu, Osmanlı ve İtalyan kaynaklarından faydalanarak bir padişah portresi ikonografisi yarattılar. Bu imgelerle ilgili günümüze ulaşan belgeler farklı kültürel dünyalar arasındaki karşılıklı girift bağlantıları, özellikle de bir tarafta Osmanlı koleksiyoncularıyla ressamlar arasındaki, diğer tarafta bunlarla her iki grubun İtalyan mensupları arasındaki karşılıklı ilişkileri gözler önüne serer. Sadece en önemli üretim merkezlerini ve mecralarını zikredecek olursak, İstanbul yazmalarındaki resimlerde, Venedik yağlı boya

124 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, 112-53.

Şekil 27. III. Mehmed, Egri seferinden dönerken, Ta'likizade, *Egri Fetihnamesi*, 1596-1600. (Türk ve İslam Sanatları Müzesi, İstanbul, T.1965, var. 68a-69b)

tablolarında ve Basel baskılarında padişah imgesinin farklı ama birbiriyle bağlantılı formülasyonlarının dolaşıma girdiğini söyleyebiliriz.[125]

Tarihyazımı külliyatına yapılan başka eklemeler kitap resmine tematik ve görsel yenilikler getirdi. Çağdaş ve yakın tarih, seçkin hamilerin odaklandığı temel alanlar olmaya devam etti, Hanedan tarihinin yazımı ve resimlenmesi yeni iktidar dinamiklerinin müzakere edildiği alanlardan biri haline gelirken, yazar ve sanatçılar giderek daha yerleşik, sarayla ve şehirle bağdaştırılan bir sultan imgesi yarattılar.[126] Bu yıllarda Topkapı'da-

125 Lokman Çelebi, *Kıyâfetü'l-İnsaniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye* (İstanbul, 1987); Raby, "From Europe to Istanbul"; Filiz Çağman, "Portrait Series of Nakkaş Osman," Kangal, *The Sultan's Portrait* içinde, s. 164-87.
126 Farklı yorumlar için Woodhead, "An Experiment in Official Historiography" ve Fetvacı, "Viziers to Eunuchs."

ki atölyelerin en gösterişli ürünlerinden biri olan *Surname-i Hümayun*, Şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet töreninin bir anlatısıdır.[127] Kitapta, büyük çoğunluğunda İstanbul'da, Atmeydanı'nda yer alan gösterilerin ve geçit törenlerinin resmedildiği birkaç yüz adet çift sayfa resim bulunur. Zanaatkâr toplulukları ve pek çoğu şehirli diğer meslek grupları, sultanın, maiyetindeki ileri gelenlerin ve seçkin konukların önünden geçip ürünlerini sergilerken ve mesleklerinin belli veçhelerini icra ederken resmedilirler. *Surname*'de de bulunan müzik, dans ve teatral gösteriler 1500'lerin başlarından beri bu tarz şölenlerin önemli bir parçası idi; fakat zanaatkâr geçitleri ve bunların edebi ve görsel temsili meslek örgütlerinin toplumsal panaromada kazanmakta oldukları görünürlüğü vurgulayan yeniliklerdir. *Surname*'de, padişah ve önde gelenlerin ikonik imgelerinin oluşturduğu değişmeyen arka plana karşı, meydandakileri resmeden imgeler silsilesi rengârenk bir gösteriyi canlandırır. Resimler ve metin bir arada farklı bir tür portreye tekabül ediyordu; başkentin törensel merkezinde toplumsal düzenin idealize edilmiş, bu kamusal alana odaklanmış fakat önemli ölçüde saray tarafından belirlenmiş bir temsili ortaya çıkıyordu.

I. Süleyman'ı ideal bir hükümdar, Osmanlı Devleti'ni adil bir devlet olarak betimleyen görsel ve sözel anlatıların yer aldığı Lokman *Hüner-name*'sinin ikinci cildi (1589) 16. yüzyıl sonlarına hâkim olan, tarihe ve geçmişin yeniden yorumlanmasına odaklı ruh halinin yankılarını taşır. Bu kitap ve kitabın dâhil olduğu seri, "nasihatname" türünde, sultana ve imparatorluk ideolojisine atfedilen soyut nitelikleri anlatısal temsiller yoluyla görselleştiren bir eser olarak yorumlanmıştır. Sultan Süleyman'ın avcılık hünerlerine, askeri mahareti ve fetihlerine yansıdığı şekliye cesaret ve gücüne, adaletine, hayır işlerine ve cömertliğine odaklanan bu ikinci cildin dikkat çeken bir yönü de hükümdarın adalet ve cömertliğini vurgulayan anlatıların, Kanuni Süleyman döneminde Osmanlı kurumlarına ve simgeselliğine daha fazla entegre edilmeleri önemli bir mesele olan doğu eyaletlerinde konumlandırılmış olmasıdır.[128] III. Murad'ın hükümdarlığını konu alan *Şehinşehname*'nin metni (1592) ve resimleri (1597-8'den önce)

127 Nurhan Atasoy, *1582 Surname-i Humayun: Düğün Kitabı* (İstanbul, 1997); Derin Terzioğlu, "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation," *Muqarnas 12* (1995), 84-100.
128 Bağcı, "Visualizing Power."

hazırlanırken yazarlar ve sanatçılar sultanın İstanbul ve saray merkezli yaşamını yeni imgelerle resmettiler. Her ne kadar askeri sahneler büyük ölçüde 1580'lerde ortaya çıkan biçimsel özellikleri devam ettirse de, orduların başında resmedilen kişi artık padişah değil, bir vezir veya vali idi.[129] 16. yüzyılın son şehnamelerini saray vakanüvisi Talikizade yazdı; bu kitapların resimleri sonraları daha yüksek idari görevlere terfi ettirilecek olan bir saray mensubuna, Nakkaş Hasan veya Hasan Paşa'ya aittir.[130] Saray atölyelerinden bağımsız olarak çalışan başka bir saraylı-nakkaş olan Haydar Reis'in aksine, Hasan saray resmi geleneğini, özellikle de Nakkaş Osman'ın Nakkaşhane'nin başında bulunduğu dönemde şekillenen pratikleri takip etti. Nakkaş Hasan'ın şehzade başkenti Manisa'yı ele alan topoğrafik tasviri 1530'larda ve 40'larda Matrakçı Nasuh'un eserlerini resimleyen ressamların tarzını yeniden yorumlar; III. Mehmed'in Egri zaferi sonrası İstanbul'daki alayını betimleyen resmi, 1580'lerde Nakkaş Osman tarafından formüle edilen temsil biçimleri üzerine inşa edilir.

Hamiler ve ressamlar şehname serilerinin tematik kapsamını dönüştürürken, bir yandan da *gazaname* tabir edilen, çoğunlukla vezir-komutanların askeri başarılarının metin ve imge aracılığıyla anlatıldığı alt bir tarih türü yarattılar. Mustafa Âli'nin, hamisi Lala Mustafa Paşa'nın komutanlığındaki İran seferini hikâye ettiği *Nusretname*'sinde (1581, takdim nüshası 1584) askeri çatışmalar, kabuller ve kale tamiratlarıyla ilgili resimler yer alıyordu. Komutanın Şark seferi güzergâhını konu edinen sahnelerde İznik yakınlarındaki şatafatlı bir ziyafet ve Konya'daki Mevlevi dergâhına yapılan ziyaret de bulunur.[131] Lokman ciltlerinin Nakkaş Osman yönetiminde hazırlanan resimlerindeki mekânsal genişliğe ve görsel ekonomiye sahip olmamakla birlikte *Nusretname* 16. yüzyıl sonunda saray atölyelerine hâkim olan resim üslubuyla ortaklıklar taşır. Sanatçılar ve hamiler bu süreç içerisinde, hükümdarlık ikonografisine has temsil biçimlerini de kullanarak yeni bir komutan imgesi yaratırlar, vezirin kamusal şahsiyetine sultana özgü iktidarın niteliklerini atfederler. Her ne kadar 1580'lerde ve 1590'larda

129 Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 210-30.
130 Zeren Akalay, "XVI. Yüzyıl Nakkaşlarındasn Hasan Paşa," *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 15-20 X. 1973: Tebliğler* (İstanbul, 1979) içinde, 3. Cilt, s. 607-26.
131 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 167-71; Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 144-62.

üretilen birkaç resimli gazanamenin resim üslupları birbirlerinden ayrılsa da, ortak noktaları Osmanlı şehnamelerine özgü imgeleri vezirlerin temsiline ve onların başarılarının anlatımlarına tercüme etmeleridir.

Değişen siyasi düzen içerisinde, saray ağaları o döneme kadar benzeri bulunmayan bir görünürlük kazandılar; padişahın ve hanedan kadınlarının aracıları olarak giderek artan yetki ve güçle sanatsal girişimlere hami ve aracı olarak katkıda bulundular. Darüssaade Ağası Mehmed Ağa *Surname* ve *Zübdetü't-Tevarih* gibi büyük projelerde yer aldı, resimli bir gazaname olan *Gencine-i Fetih-i Gence*'nin üretiminde aracı olarak önemli rolü vardı. 16. yüzyılın sonunda kültürel himayenin önemli şahsiyetlerinden biri, Babüssaade Ağası Gazanfer Ağa da benzer şekilde, Mustafa Âli'nin *Nusretname*'sinin resimli bir yazma olarak üretilmesinin aracılarından biridir. Gazanfer Ağa aynı zamanda, Osmanlı şehnamelerinin son örneklerinden birinin, daha önce de bahsedildiği üzere III. Mehmed'in Macar kalesi Egri'yi fethini anlatan ve önceki dönemlerin savaşçı padişah imgesini canlandırmayı amaçlayan *Egri Fethi Şehnamesi*'nin hazırlanması sürecinde de yer almıştı. Cami'nin *Baharistan* ve el-Bistami'nin *Miftahu'l-cifri'l-cami* kitaplarının çevirileri gibi edebi ve ezoterik eserlerin resimli kopyalarını ısmarlayan Gazanfer, kitap kültüründeki genişlemenin aktörlerinden biridir. Nüfuzlu başka bir saray mensubu, iç hazine ağası olarak da hizmet veren Haremağası Zeyrek Ağa, dönemin en şatafatlı elyazmalarından birinin, III. Murad'ın *Divan*'ının kitaplaştırılmasındaki rolünü, yazmanın murassa cildi üzerinde gururla duyurur; bu murassa cilt, padişahın şiirleri için en yüksek maddi ve estetik değere sahip bir çerçeve oluşturur. [132]

Önceki dönemlerin, hazine-i hümayun için yalnızca tek nüsha üretilen tarih eserleri ve fetih anlatılarının aksine, 1580'lerden sonra bazı eserlerin birden fazla nüshasının çıkarılması hamilerin ve aracıların giderek genişleyen yelpazesine, artan sayılarına ve görünürlüğüne işaret eder. Hanedan şeceresini konu alan *Zübedü't-Tevarih* ve *Şemailname* nüshaları Osmanlı hiyerarşisinin en üst katmanından bireylerin mülkiyetinde bulunmuştu; bu yıllarda üretilen bir dizi edebi ve ezoterik konulu kitap da günü-

132 III. Murad'ın 1588 tarihli *Divan*'ı için, Roxburgh, *Turks*, s. 458; Zeren Tanındı, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Saray," *Muqarnas* 21 (2004), 333-43; Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 202. Zeyrek'in hazine ağalığı için, Çağman, "Mimar Sinan Döneminde," s. 74.

müze birden fazla nüsha ile ulaşmıştır. Hanedan kadınları da bu yıllarda resimli elyazmalarına hamilik ederler: 1582 yılında, III. Murad'ın kızları Ayşe ve Fatma Sultan, Suudi'nin Türkçeye *Matali'us-Sa'ade* olarak çevrilen astroloji ve kehanet kitabının birer resimli kopyasını edinirler.[133]

Dini, edebi, mistik ve ezoterik içerikli resimli kitaplar özellikle 1580'lerden itibaren seçkinlerin ilgisini çekmeye başladı. *Zübdetü't-Tevarih*'te Peygamber'in hayatı dünya tarihi bağlamında anlatılıyordu; aynı konuyu ele alan ve 814 resim barındıran altı ciltlik *Siyer-i Nebi* 1595 yılında tamamlandı.[134] Dönemin Safevi dünyasında da Hz. Muhammed'in hayatıyla ilgili resimli anlatılara açık bir ilgi olduğunu belirtmek gerekir; muhtemelen her iki coğrafyada da din tarihi mevcut siyasi gündemin yankılarını taşıyordu. Tüm İslam âleminde peygamberin hayatını anlatan en kapsamlı ikonografik programa sahip olan *Siyer-i Nebi*'nin ressamları yeni bir dini imgelem yaratmak için farklı kaynaklardan yararlandılar.[135] Mustafa Darir'in 14. yüzyıl sonlarına ait Türkçe metnini görselleştiren sanatçılar Hz. Muhammed ve damadı Hz. Ali'ye ait anlatıları özellikle vurguladılar. Baş üzerindeki nur haleleri ve (bu dönemde ortaya çıkan) peçeli yüzler peygamberin ve yakın ailesinin kutsallığını vurgular. Hz. Muhammed'in hayatından sahnelerin resmedildiği Safevi resimlerini olduğu gibi bu imgeleri tasarlayanların da figürlü temsili, özellikle de peygamberin ve yakınlarının görsel temsilini yeniden değerlendirdikleri söylenebilir; ne var ki, Safevi imgelerinde Hz. Ali de peçeyle resmedilirken, Osmanlı sanatçıları ve hamileri bu kutsallık simgesini onunla bağdaştırmamışlardır. Birlikte ele alındıklarında bu imgeler, görsel temsil alanında dönemin Şii-Sünni ayrımlarını aşan ortak ve yeni formülasyonlar hakkında ipuçları sunarlar.

Bir kısmı Farsça ve Arapça'dan tercüme, bir kısmı da telif edilen dini ve ezoterik eserlerin ve kozmografyaların gördüğü ilgi, seçkin çevrelerinde

133 Bu yazmalar için bakınız Muhammad ibn Amir Hasan al-Su'udi, *Matâli' al-sa'adah wa manâbi' al-siyâdah*, haz. Miguel Angel de Bunes ve Evrim Türkçelik (Barselona, 2007); Barbara Schmitz, *Islamic and Indian Manuscripts and Paintings in the Perpont Morgan Library* (New York, 1997), pp. 77-78.

134 Zeren Tanındı, *Siyer-i Nebi: İslam Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı* (İstanbul, 1984); Rachel Milstein, Karin Rührdanz ve Barbara Schmitz, *Stories of the Prophets: Illustrated Manuscripts of Qisas al-Anbiya* (Costa Mesa, Calif., 1999).

135 Karin Rührdanz, "The Illustrated Manuscripts of the Athar al-Muzaffar: A History of the Prophet," Hillenbrand, *Persian Painting from the Mongols to the Qajars* içinde, s. 201-16.

Türkçe literatürün giderek daha fazla tercih edildiğini de gösterir. Bu çevirilerden biri, 1520'ler ve 1530'larda dolaşımda olan, I. Süleyman'ın hükümdarlığının ilk dönemleriyle bağdaştırılan mesih imgesinin de yankılandığı, Abdurrahman el-Bistami'nin *Miftahu'l-cifrü'l-cami* isimli kıyamet ve kehanet metinleri icmalidir. Muhtemelen onuncu Hicri yüzyılının yaklaşmakta olan sonlarındaki yaygın kıyamet beklentisine katılan hamiler ve sanatçılar, el-Bistami'nin metnine geri dönerek, Türkçeye yeni tercüme edilen bu eserin resimli kopyalarını sipariş ettiler.[136] *Tercüme-i miftah-ı cifrü'l-cami*'nin resimsel temalarını kıyamet alametleri, sıradan insanlarla karşılaşan acayip mahlûkat, Kahire, Halep, Kudüs ve Konstantinopolis'in kuşatılması ve fethi ve Mehdi ile kâfirler arasındaki savaşlar oluşturur. Bu temsillerde kıyamet alametleri Osmanlı tarihinden olaylarla, Mehdi figürü Osmanlı hükümdarlarının imgeleriyle örtüşür. I. Süleyman'ı, sadrazamı İbrahim Paşa'yla birlikte resmeden ikili portre, metinde paşanın şeytani karakterine dair bir atıfla birlikte, Kanuni'nin saltanatının ilk dönemlerinden yankılar taşır.[137]

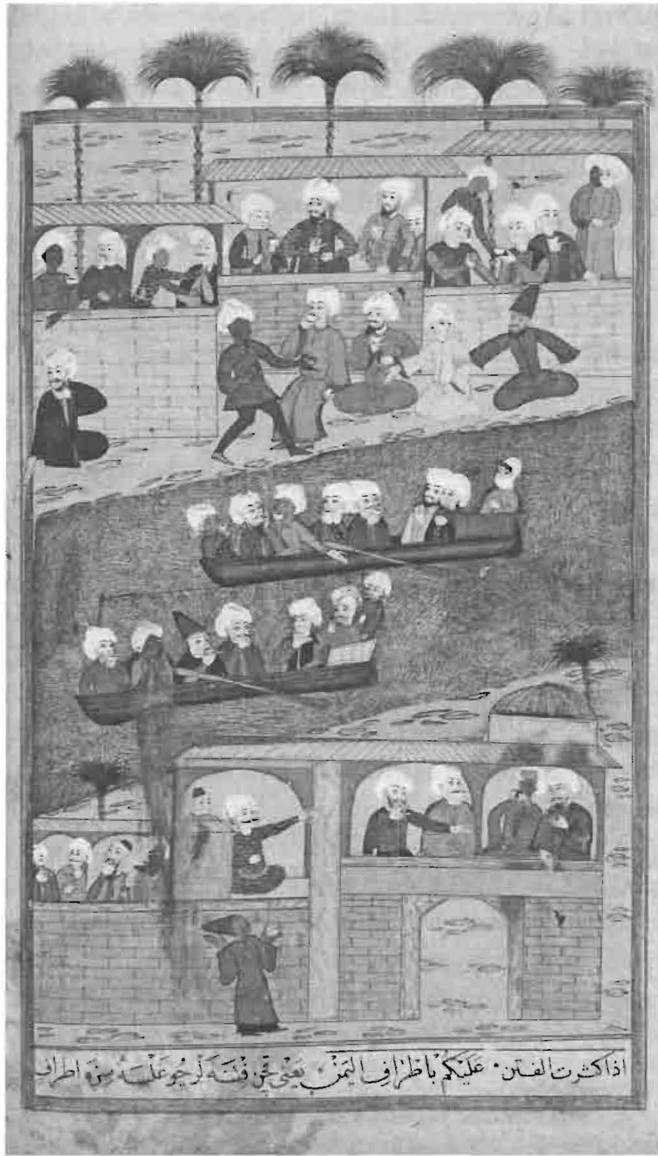
Yüzyıl sonunda büyük ilgi çeken başka bir tür de kozmografik ve coğrafi *acaib* literatürüdür. Ortaçağ İslam âleminin çok sevilen "acaib" edebiyatı, özellikle de Kazvini'nin Arapça *Acaibü'l mahlûkat ve gara'ibü'l-mevcudat adlı* eserinin Türkçe ve Farsça çevirileri bu dönemde ortaya çıktı. 1550'lerde, nakkaşlar bu kitabın resimli bir nüshasına başlamış ama bitirememişlerdi; yüzyılın son on yılında projeyi bu ressamların halefleri tamamlamış, "acaib" türünün zengin ikonografisini Osmanlı üslubuna (ve dünyasına) uyarlamışlardı.[138]

Surname-i Hümayun bağlamında da bahsedilmiş olduğu üzere, kentsel hayatın ve mekânların görsel betimlemeleri o yılların elyazmalarında yeni bir görünürlük kazandı. Geniş bir konu ve tür yelpazesini kapsayan ve bir kısmı tarihi temalar içeren eserler şehir hayatının ve şehirlilerin resmedilmesi yönündeki yeni ilgiyi ortaya koyar. *Tercüme-i miftah-ı cifrü'l-cami*'nin nüshalarından birinde, anlatıdaki kıyamet temasından oldukça uzak bir

136 Cornell H. Fleischer, "Ancient Wisdom and New Sciences"; Bahattin Yaman, "Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri," yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi (2002); Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 196-200.

137 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 198.

138 Karin Rührdanz, "Qazvini's 'Aja'ib al-Makhlukat in Illustrated Timurid Manuscripts," *Studia Iranica 26*, (2002), 473-84; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 200-5.

Şekil 28. Kahire: Sandallarda kahve içenler ve Nil kıyısında kahvehaneler, Şerif bin Seyyid Muhammed, *Tercüme-i Miftah-ı Cifrü'l-Cami*, 1595-1600. (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T.6624, var. 126a)

Kahire imgesi yer alır; kıyamet alametleri yerine (belki de bu türden bir alamet olarak) dönemin çok gözde bir konusu temsil edilir: Nil Nehri üzerinde, içlerinde huzurla kahvelerini yudumlayan (bir) kadın ve erkeklerle gezinen sandallar ve nehir kıyısında kahvehaneler (Şekil 28).[139] Suudi'nin *Matali'üs-Sa'ade*'sindeki çift sayfalık bir tabloda her yıldız ve gezegenin işaretine tekabül eden kişiler ve meslekler (*kimesne ve taife*) bulunur; bu mini-portreler serisi padişahtan hammala, inşaat ustasına, mumcuya, balıkçıya ve çiftçiye kadar birçok meslek ehlini kapsar. *Tercüme-i Baharistan-ı Cami*'nin (1600) resimli bir nüshasında bir manav dükkânının ayrıntılı bir resmi bulunur. Dönemin Safevi resimlerinde de sokak ve günlük hayat sahnelerinin artışını anımsatan bu temalar, İstanbul'da daha çok Avrupalı ziyaretçiler ve okurlar için hazırlanan albümlerin temalarıyla da bazı paralelliklere sahiptir. Başkentin merkezi kentsel ortamlarına da yer veren albümler şehir sakinlerini sosyopolitik hiyerarşiler içinde resmeder. İstanbul'un ticaret merkezinin uçlarında II. Bayezid külliyesi dahilindeki kitap pazarının bu tür kitapların da ısmarlandığı ve alınıp satıldığı bir mekân olma ihtimali vardır. Belirli bir metne bağlı olmayan imgeler içeren albümlerin ve tek varaklık tabloların sayısındaki ve dolaşımındaki artış, şehre ve şehirliliğe ait temaların ağırlık kazanmasına paralel olarak, resim sanatlarının üretimi ve tüketiminde de ortaya çıkmakta olan yeni eğilimlerin göstergesidir.[140]

Resimsel temsile şekil veren etmenler arasında geniş bir coğrafyaya yayılan etkileşim ağlarının çokluğu da göz önüne alınmalıdır. Farklı görsel üsluplara ağırlık veren çok sayıda kitap üretim merkezi dönemin kitap kültüründeki canlılığı ve seçkin himayesinin yoğunluğunu yansıtır. Halep ve özellikle Bağdat gibi imparatorluğun doğu eyaletlerindeki şehirler kıymetli kitap ve resim üretiminin merkezleri olarak ortaya çıkarlar. Mustafa Âli, Halep'teki görevi sırasında iki eserinin, *Nusretname* ve *Nushatu's-Selatin*'in

139 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 6624, var. 126b. Ayrıca Dublin, Chester Beatty Kütüphanesi, T. 439, var. 9a, Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı* içinde, s. 234.

140 Lale Uluç, "Majalis al-Ushshaq: Written in Herat, Copied in Shiraz, Read in Istanbul," *M. Uğur Derman 65th Birthday Festschrift* içinde, s. 569-603; Leslie Meral Schick, "Ottoman Costume Albums in a Cross-Cultural Context," Déroche, *Art turc/Turkish Art* içinde, s. 625-8; Leslie Meral Schick, "The Place of Dress in Pre-Modern Costume Albums," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann (İstanbul, 2004) içinde, s. 93-101; Franz Babinger, *Papierhandel und Papierbereitung in der Levante* (1931).

resimli nüshalarını yaptırmıştır; bu eserlerin tezhip ve resimleri Osmanlı saray sanatının görsel üslubuyla yakınlık arzeder. Mustafa Âli, Bağdat'tayken üçüncü bir eser, şehzade Mehmed'in 1582'deki sünnet törenini tasvir eden *Cami el-Buhur*'un resimli bir nüshası için sipariş vermiş fakat eser tamamlanamamıştır.[141] Osmanlı ve Safevi toprakları arasında sınır şehri konumundaki, saygın bir siyasi, entellektüel ve dini geçmişe sahip, aynı zamanda Şii ziyaretgâhlarına yakın olan Bağdat'ta son derece üretken bir resim ekolü vardı. Burada en yaygın olan çalışmalar dini içerikli edebi eserlerdi; Hz. Ali ve ailesinin hayatı, Kerbela şehitlerinin hikâyeleri ve İslam tarihi hakkındaki eserler canlı anlatısal sahnelerle resmediliyordu. Fuzuli ve Baki'nin şiirlerini de ihtiva eden şiir mecmualarına meclis imgeleri yerleştiriliyordu.[142] Bağdatlı ressamlar bu dönemde Hz. Âdem'den başlayıp dönemin Osmanlı padişahlarına kadar uzanan, peygamberler, veliler ve hükümdarların şecerelerini içeren bir dizi *silsilename* de ürettiler. Sanatçılar portelerinde *Zübdetü't-Tevarih* ve *Şemailname* gibi saray ürünlerini temel alıyor, muhatap kitleleri içinde muhtemelen hanedan mensupları da bulunuyordu.[143]

İstanbul'daki ve bu eyalet merkezindeki atölyeler arasındaki bağlantılar dikkate alındığında, Bağdat, Safevi-Osmanlı dünyaları arasında bir karşılaşma ve birleşme bölgesi olarak öne çıkar. Bağdat'ta üretilen resimli elyazmalarının büyük kısmının Türkçe yazılmış olması Osmanlı seçkin kültürünün 16. yüzyıl sonlarında linguistik açıdan yön değiştirerek Türkçeye yönelmesine eklemlenir; ancak Farsça edebi eserler bu dönemde yaygınlığını koruyordu. Öte yandan, Bağdat atölyelerine ait anlatısal resimlerin görsel dili İstanbul'daki saray sanatçılarının pratiklerinden ve görsel tercihlerinden çarpıcı bir şekilde ayrılıyordu. Tercihen yüksek bir ufuk çizgisinin altında vuku bulan kalabalık ve coşkulu, çok odaklı sahneleriyle, iri figürleriyle, çoğu zaman çerçevelerin ötesine taşan dinamik kompozisyonlarıyla, çarpıcı tonlarda doygun renkleriyle, zengin yüzey süslemeleri

141 Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 248.

142 Karin Rührdanz, "The Role of Urban Ateliers in Ottoman Miniature Painting since the End of the Sixteenth Century," *Aspects of Ottoman History: Papers fron CIEPO IX, Jerusalem*, ed. Amy Singer ve Amnon Cohen (Kudüs, 1994) içinde, s. 75-83; Rachel Milstein, *Miniature Paiting in Ottoman Baghdad* (Costa Mesa, Calif., 1990); Filiz Çağman, "XVl. Yüzyıl Sonlarında Mesnevi Dergahlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu," *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 3. Cilt, s. 651-77.

143 Serpil Bağcı, "From Adam to Mehmed III: Silsilename," Kangal, *The Sultan's Portrait* içinde, s. 188-201.

ve farklı mimari unsurların temsiliyle 16. yüzyıl sonundaki Bağdat resmi İstanbul tarzından ayrılır; bu resimler bazı yönlerden dönemin Şiraz ve daha sınırlı bir düzeyde Horasan okullarıyla akrabadır. Diğer yandan, kılık kıyafet ve mimariyle ilgili detaylar ve figürlerin gruplandırılış biçimleri bu imgelerin İstanbul'da yaygın temsil pratikleriyle bağlantılarını vurgular. Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu, Bağdat valisi Hasan Paşa'nın burada en az üç elyazması sipariş ettiği bilinir. Hasan Paşa'nın bu girişimi Bağdat ve İstanbul arasındaki bağlantıların ve Osmanlı seçkinlerinin kitap koleksiyonlarına eklemeler yaparken tematik yelpazelerini de genişletme arzularının altını çizer. İstanbul seçkinlerinin 1500'lü yılların sonlarında Şiraz atölyelerinde üretilen resimli yazmaların hevesli alıcıları olmalarının da sergilediği üzere, sanat eserlerinin edinilmesini mümkün kılan ilişki ağları Osmanlı topraklarının ötelerine de uzanmaktaydı.[144]

Halep'te Hıristiyan bir tüccara ait evin 17. yüzyılın başında yapılan duvar resimleri başkaca himaye ağlarının ve Osmanlı ülkesi içindeki ve ötesindeki şehirlerle bağlantılardan beslenen atölyelerin varlığına işaret eder. Burada çalışan sanatçılar evin divanhanesinin son derece yoğun bir şekilde resimlenmiş duvar panellerine İrani kitap sanatlarından meclis sahneleri ve semavi yaratıkların tasvirlerini aktarmış, bu imgeleri İncil'den sahnelerle yan yana getirmiş, sonra bu fevkalade karmaşık ikonografiyi Memluk, İran ve Osmanlı kökenli sıradışı bir bezeme örüntüsü içerisine yerleştirmişlerdir.[145]

Müellifin resme ve metne girişi: Sanatlara dair genişleyen bir söylem

Resimli elyazmalarının müelliflerinin betimlendiği grup portreleri 1500'lerin sonlarında Osmanlı ikonografik repetuarına yapılan önemli bir ilavedir. Bir dizi kitabın açılış veya kapanış bölümlerine yerleştirilmiş, dolayısıyla yüksek bir görünürlüğe sahip bu imgeler aynı anda, hem apaçık bir telif iddiası, hem de seçkin zümreye aidiyetin bir işareti niteleğindedir (Şekil 29). Çalışma ortamını da resmeden bu portreler farklı müelliflik kategorilerinin bir araya geldiği ve kısmen örtüştüğü kitap üretimi alanın-

144 Milstein, *Miniature Painting*, s. 110-11; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 253-9; Uluç, *Turkman Governors*.

145 Julia Gonnella ve Jens Kröger (ed.), *Angels, Peonies, and Fabulous Creatures: The Aleppo Room in Berlin* (Berlin, 2002); Rührdanz, "The Role of the Urban Ateliers."

da, çalışmanın işbirliğine dayalı doğasına da işaret ederler.[146] Bir nakkaşın da resmedildiği ilk grup portresi Şükri-i Bidlisi'nin *Selimname*'sinin (1530) takdim resmidir; bu resim, muhtemelen Herat'ta yazılan *Divan-ı Hüseyni*'nin son sayfalarındaki benzer bir müellif portresinden esinler taşır. Müteakip yılların nakkaşları tarafından tekrar edilmeyen bu imgeler 1500'lerin sonlarında yeniden ortaya çıkar.[147] Lokman tarafından II. Selim için hazırlanan başka bir *Selimname*'de içinde Lokman'ın kendisinin de bulunduğu grup portresinde eserin kavramsallaştırılmasında rolleri olan bürokrat ve âlim Şemsettin Karabaği ve Ahmed Feridun Bey de yer alırlar. Yazarla birlikte kitabın ikonografik programını oluşturan nakkaşlar Osman ve Ali de burada, diğerlerine göre daha düşük olan statülerine işaret etmek üzere biraz daha küçük boyutlarda resmedilirler. Bu tür yazar ve sanatçı portreleri *Şehname-i Selim Han*'ın ve Taşköprizade'nin *Şaka'ikü'l-Numani-ye*'sinin bazı kopyalarında da bulunur; yüzyılın son şehname yazarı Talikizade'nin iki eserinde, Nakkaş Hasan'ın yaptığı tekil ve grup müellif portreleri vardır. Lokman ve Talikizade'nin kaleme aldıkları hanedan tarihlerinin son sayfalarında, nakkaşlar Osman ve Hasan Paşa'nın sanatı için yazılan medhiyeler, nakkaşhanenin bu en prestijli ürünlerinden mesul kişilerin giderek görünür hale gelen müelliflik iddialarına işaret eder.[148]

Mustafa Âli'nin *Menakıb-ı Hünerveran*'ını nakkaş Sâi Çelebi'nin, otobiyografisinin yazımına katkıda bulunmak amacıyla Sinan'la işbirliği yaptığı aynı yıllar içerisinde tamamlamış olması muhtemelen bir tesadüf eseri değildir. Mustafa Âli'nin, aynı türden Timurlu ve Safevi risalelerini ve özellikle Bağdat'ta iken tanıştığı Kutbeddin Muhammed Yezdi'nin *Risale-i Kutbiya*'sını model alan, hattat ve kitap sanatçılarının biyografilerini içeren tezkiresi *Menakıb-ı Hünerveran*, Şahkulu ve Nigari gibi sanatçıların kısa biyografilerini de ihtiva eden, sanatçıların eserleriyle ilgili yorumların ve şiir örneklerinin yer aldığı şair tezkirelerinden de esinlenmiş olabilir. *Menakıb* yerleşik tezkire türünü titizlikle takip eder, tezkire çerçevesini

146 Roxburgh, *The Persian Album*, s. 85 ve müteakip sayflar; Fetvacı, "Viziers to Eunuchs," s. 20-1, 121-6; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 181-9.

147 Şükri-i Bidlisi, *Selimname*, TSM H 1597-98, yak.1530; Atıl, *Süleymanname*, s. 77 n. 43; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*, s. 63-4, 118-9, 182-5.

148 Filiz Çağman, "Nakkaş Osman in Sixteenth Century Documents and Literature," Déroche, *Art turc/Turkish Art* içinde, s. 197-206; Bağcı ve diğ., *Osmanlı Resim Sanatı*; s. 181-4.

Şekil 29. Ahmed Karabaği, Seyyid Lokman, Ahmed Feridun ve nakkaşlar Üstad Osman ve Nakkaş Ali'nin grup portresi; Seyyid Lokman, Şehname-i Selim Han. (Topkapı Sarayı Kütüphanesi, A. 3595, var. 9b)

kullanarak, konu aldığı kişilerin ustası olduğu hattatlık ve kitap sanatları üzerine ve konu ettiği sanatçıların kullandığı teknikler ve takip ettikleri tasvir üslupları hakkında yorumlarda bulunur.

Mustafa Âli'nin biyografileri Osmanlı hattatlarını ve sanatçılarını, bu kişilerin silsileleri, Acem ve Osmanlı topraklarındaki ustalarıyla ve meslektaşlarıyla olan karşılıklı ilişkileri, eserlerinin güçlü ve zayıf yönleri bağlamında konumlandırır. Âli'nin eseri aynı zamanda Rûmî (Osmanlı ülkesinin merkezi bölgelerinde yaşayan ve çalışan) sanatçıları Acem muadilleriyle bir yandan ilişkilendirir, bir yandan da birbirlerinden ayırır; Ali'nin geniş coğrafi ufku Nişabur, Herat, Meşhed, İsfahan, Şiraz, Tebriz, Bağdat ve elbette İstanbul'u kapsar. Karmaşık hamilik ağlarını ve usta-çırak ilişkilerini gözler önüne sererek ve aile ilişkilerini vurgulayarak, kitap sanatçıları arasındaki zamansal ve mekânsal bağlantıların altını çizer. Aynı zamanda, bölgesel ve

kentsel ayrımları sıklıkla vurgulayarak kendisinin (ve çağdaşlarının) Rûmî kimliğin şekli ve sınırları üzerinde düşünmekte olduklarına işaret eder.

Sâi'nin ileri yaşlarındaki Sinan'la birlikte hazırladığı otobiyografik metinler *Tezkiretü'l-Ebniye* ve *Tezkiretü'l-Bünyan* isimli iki eserle sonuçlanmıştı. Sanat ve sanatçılar üzerine eserlerini tezkire türünde veren Mustafa Âli'nin aksine, Sâi ve Sinan mimarbaşını resmederken farklı edebi türleri bir araya getirdiler.[149] Bu metinler ve nihai metinlerin tamamlanması öncesi yazılan bir dizi taslak mimarın mesleki kişiliğinin oluşumunu ve padişah ve ileri gelenlerle ilişkilerini vurgulayan biyografi niteliğindedir. Tasarım ve inşaatla ilgili yorumlar içeren ve eklerinde Sinan'ın kendi eseri olduklarını belirttiği eserlerin listeleri bulunan bu otobiyografiler kurumlaşmış, işbirliklerine dayanan ve büyük ölçüde anonim bir üretim dünyasında müelliflik normlarını müzakereye açmaktadır. Bu anonim sanatkârlar dünyasında, (mimarbaşının yüzlerce eserinden yalnızca birinde kendi adını taşıyan bir kitabe bulunur) Sinan ve Sâi'nin telife yapmış oldukları vurgu muhtemelen yeni yeni ortaya çıkmakta olan bir konjonktüre tepkiydi: Sinan'ın halefi Davut Ağa, onunkinden çok daha kısa süren meslek yaşantısı boyunca tamamlanan üç kamu ve özel binasına ismini taşıyan kitabeler yerleştirecekti. Sâi, Sinan'ın türbesi için inşa ettiği manzum kitabede, mimarın otobiyografilerinde sıralanan ve detaylarıyla anlatılan başarılarını özetlemiş, risalelerdeki kuvvetli müelliflik vurgusunu elyazmalarının nispeten saklı sayfalarından Süleymaniye'nin hemen karşısındaki sokağa taşımıştı.[150]

Ustalık, maharet ve hamilik konularında gözle görülür bir "gerileme" içine girildiğini ileri süren yorumları paylaşan Sinan'ın otobiyografileri ve Mustafa Âli'nin sanatçılar tezkiresi, saltanata bağlı himaye örüntülerindeki, kendilerinin meslek hayatını da doğrudan etkileyen değişimlere cevap niteliğindedir. Bu metinler aynı zamanda giderek canlanan bir sanatsal tüketim ve yorum dünyasını da yansıtırlar. Sâi ve Sinan, beğeni sahibi izleyiciler ve maharet ve görgü sahibi kişilerden bahsederek Sinan'ın eserlerinin estetik ve teknik açılardan takdir edilmesi yönündeki beklentilerini ifade ederler. Hat sanatının alıcılarını ve piyasasını, kitap sanatı erbabını (*ehl-i*

149 Gülru Necipoğlu, "Sources, Themes, and Cultural Implications on Sinan's Autobiographies," Necipoğlu, Crane ve Akın, *Sinan's Autobiographies* içinde, s. vii-xvi.
150 Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri*, s. 371-2.

kalem, ehl-i rakam), albümlere servet harcayan koleksiyon meraklılarını ve hat ve tasvirdeki üslup yeniliklerini ele alan Mustafa Âli'nin *Menakıb*'ında da eğitimli ve beğeni sahibi bir kamuoyuna yönelik bahisler (veya eksikliklerine dair eleştiriler) sıkça yer alır. Ali ayrıca bazı tasarımcıların kişilikleri üzerine gözlemler paylaşır; Rum ve Acem diyarlarında üretilen eserlerin kıymeti hakkında sürmekte olan tartışma ve karşılaştırmaları aktarır.[151] Taçzade Mehmed'in hat sanatı hakkındaki teknik risalesi ile Cenderecizade Mehmed'in III. Murad albümüne yazdığı önsöz gibi metinlerin yanı sıra, Sinan'ın otobiyografileri ile Ali'nin *Menakıb*'ı bir eleştiri dilinin oluşmakta olduğunu, Osmanlıların sanat ve mimariye yönelik değerlendirmelerini ifade edecek bir dizi edebi motifin geliştiğini gösterir.

Sanat üzerine giderek genişleyen söylemler vasıtasıyla, Osmanlı edipleri ve sanatkârları, 16. yüzyıl sonlarındaki değişim ve yeniden düzenlenme manzarasının ayrılmaz bir parçası olan dünyayla ve kendileriyle hesaplaşma akımına katıldılar. Mustafa Âli, Sâi ve Sinan'ın nostaljik bakışlarını yönelttikleri dünyada, zarafet, denge ve olgunlaşma anlarına ulaşılmış, 1500'lü yıllarda İslam ve Akdeniz dünyalarının görsel kültürlerinden farklı, fakat bu kültürlerle bir o kadar da yakından bağlantılı bölgesel bir görsel üslup yaratılmıştı. Bu dönemin kalıcı ve esnek mimari ve dekoratif dili sonraki yüzyılların sanatçıların ve mimarlarının arayışlarının ve yeni yorumlarının temelini oluşturacaktı. Ancak, yüzyılın sonuna doğru, Sinan'ın geliştirdiği görsel kodlar, siyasi dönüşümler karşısında ve yeni biçimsel tercihlerin ortaya çıkışıyla çözülmeye başladı. 17. yüzyılın daha ilk yıllarında, Nakkaş Ahmed Nakşi iki boyutlu düzlemler içine yerleştirdiği çizgisel perspektif fragmanları ve figürlerle bulundukları yerlerin ebatları arasındaki çarpıcı zıtlıklar aracılığıyla, Osmanlı resminin mevcut mekânsal düzenini karmaşıklaştıracak ve büyük ölçüde istikrarsızlaştıracaktı.

Çeviri: Egemen Özkan

151 Necipoğlu, Crane ve Akın, *Sinan's Autobiographies*; Mustafa Âli, *Menakıb*. İran dünyasıyla paralellikler için, David J. Roxburgh, *Prefacing the Image*, s. 125; Qadi Ahmad Qummi b. Mir Munshi, *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadi Ahmad, Son of Mir Munshi (yak. H.1015/M. 1606)*, çev. Vladimir Minorsky (Washington D.C., 1959), s. 175.

Selim S. Kuru

RÛMÎ EDEBİYAT: BİR YAZINSAL GELENEĞİN OLUŞUMU, 1450-1600*

Yazınsal Bir Kimlik

> Vilâyet-i Rûm'un âb u hevâsı latîf ve âdemîsi âb u hevâ gâyet letâfetinden zarîf olup her birinün cevdet-i tab'ı nihâyetde ve letâfet-i zihni gâyetdedür. Ekser halkınun tabî'at-ı şi'riyyesi gâlib ve kemâl ü ma'rifete tâlibler olmağın tabî'at kuvvetiyle şi're heves idüp memâlik-i nazma dest-res bulmışlardur. Bu diyârda sâhib-i fazîlet ve ehl-i ma'rifet kimesneler nihâyetsizdür (...)[1]

Osmanlı âlim ve şairi Sehî Bey (1470-1549), 1538 dolaylarında tamamladığı şairler tezkiresinin sonunda Anadolu Türkçesinde yazılan belirli tarzdaki şiirlerin yükselişini ait oldukları coğrafi konum yani "Rûm" adı verilen diyarın fiziksel durumuyla açıklar. Yaklaşık 30 yıl sonra 1566'da başka bir âlim ve şair Âşık Çelebi de "Rûm"u, "mecma'-ı zurefâ-yı 'Arab u 'Acem ve menba'-ı şu'arâ-yı Türk ü Deylem" yani Arap ve Fars zariflerinin toplandığı, Türk ve Deylem şairlerinin kaynağı olarak tarif eder. Eserinin mukaddimesinde zamanının ulema ve şairlerinden pek çok dizeye yer verir. Rûm'un "âb u hevâ"sının Rûm ulemasının şiire ilgi duymayanlarına bile önemli olaylar karşısında şiir söyletecek derecede şiirsel yaratıma uygun olduğu savını destekler nitelikteydi bu dizeler.[2]

* Hatice Aynur, Emine Fetvacı, Çiğdem Kafesçioğlu, Sibel Kocaer, Aslı Niyazioğlu, Florian Schwarz, Matthias Scheiblehner, David Wise, Washington Üniversitesi bünyesinde yer alan Erken Modern Araştırma Grubuna (Early Modern Research Group, EMERGE) ve bu makalenin ilk taslaklarına sundukları önerilerinden ötürü editörlerime minnettarım.

1 "Rum ellerinin havası ve suyu güzel, bu hava ve su güzelliği sayesinde insanları son derece kibar olup, her birisinin doğası son derece iyi ve düşünüşleri gayet uyumludur. Orada yaşayanların çoğunun doğasına şiirsellik baskın çıktığından ve hepsi kendilerini geliştirmeye ve öğrenmeye eğilimli olduklarından bu doğal yetenekleriyle şiire yeltenip nazım ülkelerine hâkim olmuşlardır. Bu beldede bilgili ve yetenekli insanlar sonsuz sayıdadır." Sehi Beg, *Heşt Bihişt: Sehî Beg Tezkiresi*, haz. Günay Kut (Cambridge, Mass., 1978), s. 314 (Türkçe'ye çeviriler aksi belirtilmedikçe yazara aittir). Bu bölümde, şair ve âlimler adlarıyla değil mahlaslarıyla anılmaktadır.

2 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ: İnceleme, Metin*, haz. Filiz Kılıç (İstanbul, 2010), cilt 1, s. 277-9.

Sehî ve Âşık Çelebi için "Rûm", İstanbul merkez oluşturmak üzere Batı Anadolu ve Rumeli'nin yerine geçen bir terimdi.[3]

16. yüzyılda Rûm'u benzer şekilde bir şiir diyarı olarak betimleyen pek çok örnek bulunmaktadır. Şiirlerini Türkçe söyleyen Rûm şairlerine bugün "Osmanlı" ya da "divan" şairleri denmekteyse de bu ancak 19. yüzyıl sonrasında kullanılmaya başlanan bir deyiştir. Öncesinde, diğer yerli ve yabancı kültürlerde "şuarâ-yı Rûm," yani 'Rûm şairleri' adıyla anılmaktaydılar. Rûm terimine yönelik bu odağı ve bu kimliğin özünde Türkçe yazınsal üretimle nasıl ilişkilendirildiğini anlamak, 16. yüzyıl Anadolu ve Rumeli'sindeki oraya özgü yazınsal geleneğin oluşumunu kavrayabilmek için elzemdir.

Bu makale, 15. yüzyıl ortalarından itibaren bir yüksek edebiyat biçiminin entelektüel açıdan yüksek düzeyde bulunan devlet memurlarını hazırlayan girift ve heterojen bir eğitim sisteminin ürünleri olan ve İslami yazınsal geleneklere meydan okuma, onları geliştirme ve dönüştürmeye ilgi duyan Rûm şairleri tarafından bilinçli bir şekilde ustalıkla işlendiğini öne sürmektedir. Bu şairler kendilerini Anadolu Türkçesinde üç yüz yıldır üretilmekte olan tekkelerin yazınsal üretimi tasavvuf edebiyatı ile halk edebiyatının şehir ve taşra biçimlerinden –sırasıyla halk ve âşık edebiyatları– ayrıştırma niyetindeydiler.[4]

Bu döneme ait belirli bir grup şairin üretimi olarak Rûmî edebiyat bugüne dek, hazırlanıp erişime sunulan pek çok metin dolayısıyla çoğunlukla filolojik bir yaklaşıma maruz kalmıştır. Ancak bu metinler, Rûm'daki edebiyatın incelenmesinde çok-disiplinli perspektifleri destekleyen yorumsal ve bağlamsal bir araştırmaya nadiren tabi tutulmuştur. Bu dönem

3 Bkz. C. E. Bosworth, "Rum," *The Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, haz. H. A. R. Gibb et al. (Leiden, 1960-2006), cilt 8, s. 605-6. Terimin belirli bir kimlik için kullanımının yetkin bir tartışması için bkz. Salih Özbaran, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri* (İstanbul, 2004). "Rûm"un şair tezkirelerinde coğrafi bir terim olarak kullanımının kısa bir tartışması için bkz. Harun Tolasa, *Sehî, Lâtîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi* (İstanbul, 2002), s. 13-15. Rûm kavramının değişen algıları üzerine bir makale için bkz. Cemal Kafadar, "A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum," *Muqarnas* 24 (2007), 7-25.

4 Dönem edebiyatının çoğu özü gereği bu dönemde Anadolu'da yaygın tekke edebiyatıyla ve katı bir şekilde sözlü nitelikteki şehir ve taşra edebiyatlarıyla ilintiliyse de, bu ilişki gerilimsiz değildi. Ancak bu konu bu bölümün kapsamının dışına çıkmaktadır. Yüksek zümre edebiyatıyla halk edebiyatı arasındaki ilişki üzerine bkz. Cemal Kurnaz, *Türküden Gazele – Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Bir Deneme* (Ankara, 1997).

Osmanlı edebiyatına ilişkin çeşitli genel incelemeler bulunduğundan, ben bu makalede daha az dikkat edilmiş yönlere odaklanacağım.[5]

Belirli bir yazınsal kimliğin oluşumunu betimlemek için, makale genel bir tarihsel anahat ile başlar ve ardından yüksek bir yazınsal dilin gelişimine ilişkin bir tartışmayla devam eder. Üçüncü bölümdeki edebiyat değerlendirmesi, bu döneme has ve genel araştırmalarda bir dereceye kadar ihmal edilmiş belirli gelişmeleri vurgular. Yazınsal faaliyetlerini ustalaştırma yolundaki şairler için yazınsal gereçlerin üretimi dördüncü bölümde sunulmaktadır. Beşinci ve son bölümse şair tezkirelerini ele alır ve bunları salt yazınsal arkeoloji kaynakları olarak değil; ilkin kanon-yapıcı araçlar ve ikinci olarak da yazınsal başarılar olarak sunar. Şair tezkireleri yeni bir yazınsal dilin, yeni türlerin ve temaların oluşturulmasında ve yazınsal gereçlerin yaratılmasında bir doruk noktasını temsil eder. Ortaya çıkmaları ve üretimleri tamamen söz konusu dönemde gerçekleşmiş ve ayrıca bir Rûm şairi olma duygusunu da güçlendirmişlerdir; hatta içlerindeki biyografik anlatılar okurlar için birer model işlevi görmüştür. Bu konular üzerine eğilen özel incelemeler mevcutsa da, tezkirelerin Rûm geleneğinin oluşumundaki önemi vurgulanmamıştır.

İstanbul'un fethinden 1600'e kadar olan dönem genellikle "Osmanlı" sanat ve edebiyatının normlarının –devlet kurumlarına paralel biçimde– tesis edilmesinden ötürü araştırmacılar tarafından "klasik çağ" olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem, Türkçede yazınsal üretimin biriken sermayesine birkaç mısradan çok daha fazlasıyla katkıda bulunmuş yedi sultan, pek çok vezir ve müftü, sayısız kadı, kâtip, defterdar, asker ve hayatın her alanından şehir sakinlerine tanık olmuştur. Yeni gelişmekte olan yazınsal ortamda ve

5 E. J. W. Gibb'in altı ciltlik *A History of Ottoman Poetry*'si (Londra, 1900-9) hâlâ eldeki en geniş kapsamlı tarihtir; burada ele alınan dönem için bkz. ikinci ve üçüncü ciltler. 14. ila 16. yüzyıl Osmanlı edebiyatı üzerine mükemmel kısa incelemeler için bkz. Gönül A. Tekin, "Othmanli: Literature," Gibb et al., *The Encyclopaedia of Islam* içinde, cilt 8, s. 209-13 ve Günay Kut, '"Turkish Literature in Anatolia," *History of the Ottoman State, Society and Civilisation* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul, 2002), cilt 2, s. 27-87. II. Mehmed dönemi üzerine daha spesifik önemli incelemeler için, bkz. Gönül Tekin, "Fatih Devri Edebiyatı," *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih* içinde, haz. Mustafa Armağan (İstanbul, 1995), s. 161-235. Âmil Çelebioğlu, *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı* (İstanbul, 1994) adlı çalışmasında I. Süleyman devri yazarları üzerine geniş bilgi verir. Çeşitli konulardaki makalelerin yakın zamanlı bir derlemesi için bkz. Talât Sait Halman, O. Horata, Y. Çelik, N. Demir, M. Kalpaklı, R. Korkmaz ve M.Ö. Oğuz (haz.), *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara, 2006), cilt 2, s. 17-237.

yazılı Türkçenin belirli bir biçiminde yazınsal eserlerin oluşturulması seçkin zümrenin bir üyesi olmanın su götürmez değilse de önemli bir yönü haline gelmişti. Rûm elitinin bir üyesinin şiir söylemeye yetecek uzmanlıkta olması bekleniyordu. Ancak bir Rûm şairi sadece belirli bir vezin ve kafiye şemasına göre mısralar oluşturmakla kalmıyor; ayrıca secîli nesir halinde mektuplar, felsefi risaleler ve yazınsal metinler inşa ediyordu. Bu yazarlar farklı pek çok adla anılagelen oldukça katı bir şehir edebiyatının sistemi içerisinde çalışıyorlardı: Osmanlı edebiyatı, divan edebiyatı, saray edebiyatı vb. Ancak kendi dönemlerinde yazınsal etkinlikleri sadece *şi'r ü inşâ* (nazım ve nesir) olarak adlandırılmaktaydı. Bugün bu yazınsal geleneği adlandırmak ideolojik sezdirimler içermektedir; yine de 16. yüzyıl ortaları itibariyle Rûm idarecileri, ileri gelenleri ve edipleri tarafından himaye gören bir Anadolu Türkçesi yazınsal geleneğinin özel bir katmanının ortaya çıktığı yaygın şekilde kabul edilmektedir.

Rûm'u yeniden konumlandırma, edebiyatı yeniden yapma

13. yüzyılda Rûm topraklarında hüküm süren merkezi Selçuklu idaresinin yıkımını, Arapça ve Farsça metinlerin Türkçeye tercümesine hamilik eden peş peşe kısa ömürlü sülaleler ve valilerin yönetiminde geçen bir dönem izledi. Bu durumun nedenleri her ne ise –ister yaygın yazılı diller olan Arapça ve Farsça bilmeyen beylere methiyeler düzmek isterse Rûm'da iskân eden Türkleri eğitmek amacıyla dini kıssalar kaleme almak olsun– 15. yüzyıl Batı Türkçesi çoktandır gerek dini gerekse din dışı temalar için Anadolu'da bir yazı dili haline evrilmişti.[6] Fetret devri sonrasında (1402-13), merkezileşme politikalarıyla paralel olarak Osmanlı sultanları ve "kulları" süratle edebiyatın etkili ve rekabetçi hamileri haline gelmeye başlamıştı. Özellikle II. Murad saltanatı (1421-44 ve 1446-51) pek çok Türkçe mesnevi ve divanın ortaya çıktığı bir filizlenme dönemi olarak düşünülebilir. Batı Türkçesinde görülen bu Anadolu'daki yazınsal patlama, bir sonraki dönemde görülecek yüksek bir yazın ortamının gelişiminin temellerini atmıştır.[7]

6 Türkçenin yazınsal bir yazı dili olarak gelişimi için bkz. Mecdut Mansuroğlu, "The Rise and Development of Written Turkish in Anatolia," *Oriens* 7 (1954), 250-64 ve 14. yüzyıl Anadolu'sunda geliştiği şekliyle çok-dillilik ve yazınsal dille konuşulan Türkçe arasındaki ayrım için bkz. Lars Johanson, "Rumi and the Birth of Turkish Poetry," *Journal of Turkology* 1 (1993), 23-37.

7 Bu noktada Rûm yazınsal kültürünün bir elyazması kültürü olduğunu ve matbaanın erken 19. yüzyıla dek pek bir etkisinin bulunmadığını hatırlatmak gerek. Konunun bu yönü henüz derinleme-

1453'teki fetihle Rûm'daki yazınsal üretimin bir başka patlama evresi arasındaki ilişkiyi anlamak kolay olmayabilir. Ancak fetihten kısa bir süre sonra, saray teşrifatı, icar ve evkafın yeniden yapılandırılması gibi yeniliklerle birlikte eğitim sisteminin de yeniden düzenlenmesi, dönemin üç temel dili olan Farsça, Arapça ve Türkçe dengesini Türkçenin lehine olacak şekilde açıkça değiştirdi. Anadolu ve Rumeli şehirlerinde Türk dilinde gerçekleşen yaygın yazınsal faaliyet, o zamanlar genç imparatorluğun yeni yeni beliren, merkezi olan ve Rûm sınırlarını Batıya doğru kaydıran İstanbul'da merkezileşti ve kanonlaştı.

Himaye, poetika ve şairler

Edebiyat sahnesinin tam bir dönüşümünün gerçekleştiği olgusu; yeni bir yazılı dilin oluşturulması, yazınsal biçim ve türlerin kullanımında çeşitlenme ve yenilikler, var olan yazınsal modellerin yeniden değerlendirilmesi, yazarlar arasındaki rekabet ve sonuç olarak himaye sisteminin genişleyen yelpazesi sayesinde yazınsal eserlerin artışı ile belgelenmiştir. Bu, 16. yüzyılın sonuna dek aşamalı olarak gelişen, Rûm'un sonraki kuşak yazarlarına bir dayanak noktası sağlayan bir dönüşümdü. 15. ve 16. yüzyıllar arasındaki dönem daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağı olarak adlandırıldığından, önceki dönemlerdeki yazınsal gelişmeler de gelecek nesiller için kanonlaştırıldı ve onlara biçimler, temalar ve yazarlık modelleri sağlayan bir ambar oluşturdu. Bu dönüşümlerde rol oynayan pek çok öğenin özellikle üçünden söz etmek gerekir: himaye ilişkilerini yeniden belirleyen siyasi dönüşümler, Rûm şairleri için özel bir poetikanın oluşumu ve son olarak da yazarlık kurumunun özel bir biçimi.

İlk olarak, Rûm topraklarındaki sosyoekonomik istikrar, Kahire, Şam ve Horasan ile Anadolu'nun doğusundaki şehirlerden gelerek Osmanlı hane-

sine araştırılmadıysa da, İsmail Erünsal'ın kütüphaneler ve kitap üreticilerine ilişkin çalışması gelecek incelemeler için bir temel sunmaktadır; İsmail Erünsal, *Ottoman Libraries: A Survey of the History, Development and Organization of Ottoman Foundation Libraries* (Cambridge, Mass., 2008); İsmail Erünsal, "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007), 99-146. Osmanlı Türkçesi yazma eserler katalogları için önemli bir bibliyografik kaynak için bkz. Turgut Kut, "Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuvarı," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972 (1989), 183-240. Okurluk üzerine genel ancak önemli bir tartışma için bkz. Suraiya Faroqhi, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire* (Londra, 2005), s. 185-203.

danlığından himaye bekleyen, özellikle İstanbul başta olmak üzere Rûm'a akın eden bir ulema dalgasını kendine çekerek eğitimliler için daha iyi eğitim koşulları ve iş fırsatları sağladı.[8] Bu akım, Arap topraklarının I. Selim tarafından 1517'de fethi ve Suriye ve Mısır'ın eğitim merkezlerinin imparatorluk bünyesine katılması ya da daha doğrusu teslim olmasından önce başladı.[9] Öte yandan yazınsal hamilik, önemli hamilerin saray çevrelerinden olduğu 1450-1600 dönemlerinde yıllar içerisinde eksen değiştirdi ve çeşitli dönüşümler geçirdi. 16. yüzyıl ortasına dek, II. Mehmed, II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman, şairleri sadece bireysel eserleri için ödüllendirmekle kalmamış onlara düzenli maaş da bağlamıştır.[10] Yaklaşık 150 yıllık bu dönem içerisinde girift hamilik ağı, İslam dünyasının genelinde değilse de Rûm diyarında Osmanlı hanedanını edebiyatın ana hamisi yaparak erken 16. yüzyılda zirvesine ulaşmıştır.[11]

İstanbul'daki saray hamiliğinin dışında ve 16. yüzyılın ilk yarısında, edebiyatın güçlü hamileri Edirne ve Bursa'da görüldü.[12] Rumeli'nin Vardar

8 Fars etkisi ve gelir kapılarını Osmanlı İmparatorluğu'nda aramaya gelmiş Fars şairleri üzerine ufuk açıcı bir makale için bkz. Hanna Sohrweide, "Dichter und Gelehrte aus dem Osten im osmanischen Reich (1453-1600): Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte," *Der Islam* 46 (1950), 263-302. Anadolu'nun diğer beyliklerindeki yazınsal durum ve bu beyliklerin Osmanlı hâkimiyetine girene dek Rûm'a hükmetme iddiaları araştırmak isteyenler için bakir bir alandır. Geç 15. yüzyılda bu beyliklerin idarecilerinin himayesi altında yüksek yazınsal eserler veren yazarların bir listesi için bkz. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri* (Ankara, 1984), s. 259-62.

9 14. ve 15. yüzyıllarda Arap toprakları ve İran'da eğitim almış âlimlerin ve geç 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'ya gelmiş Arap ve İranlı âlimlerin sınırlı bir listesi için bkz. İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara, 1961), cilt 1, s. 520-1. Anadolu'daki yüksek eğitim kurumlarının dağılımının istatistiksel bir değerlendirmesi için bkz. "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde, haz. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul, 1998), s. 242-5. Kendilerine farklı şehirlerde farklı hükümranlıklar altında bir gelir kapısı arayan ilim adamlarının sürekli bir akını vardı ancak Anadolu eğitim sisteminin Osmanlı Beyliğinin bu dönemde imparatorluğa dönüşmesiyle bir diriliş yaşadığı açıktır.

10 Bkz. Halil İnalcık, "The Poet and the Patron: A Sociological Treatise upon the Patrimonial State and the Arts," çev. Arif Nat Riley, *Journal of Turkish Studies* 2 (2005), 9-70. Burada, bu dönemdeki farklı hamilik sistemlerinin tarihi ve coğrafi çeşitlenmeleri göz ardı edilerek şairlerin sultanlar tarafından gördüğü hamilik odaklı olarak himaye sistemi değerlendirilmektedir. Ayrıca daha önce İsmail Erünsal tarafından yayınlanmış ve şairlerin sundukları eserler için aldıkları maaşlar ve bir kerelik hediyeleri içeren inamat kayıtlarının bir değerlendirmesi için bu makalede bkz. 52-61.

11 Ne var ki, himaye sistemi değişmekte ve 16. yüzyıl ortaları itibariyle azalan kaynaklardan ötürü şairlerden pek çok şikâyet yükselmekteydi. Örneğin tezkire yazarı Latîfî (896/1491- 990-1582) tezkiresinde bir arasöz halinde İbrahim Paşa'nın (ö. 942/1536) hamiliğinden özlemle bahsetmektedir. Latifî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım (Ankara, 2000), s. 326-7. Bu metnin ayrı bir şekilde yayınlanmış bir versiyonu için bkz. Ahmet Sevgi, *Lâtîfî'nin İki Risâlesi: Enîsü'l-Fusahâ ve Evsâf-ı İbrâhim Pâşâ* (Konya, 1986), çeviriyazım, s. 24-6, tıpkıbasım, s. 84-7.

12 Bkz. Mustafa İsen, "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları," *Varayım Gideyim Urumeli'ne: Türk Edebiyatı'nın Balkan Boyutu* içinde (İstanbul, 2009), s. 56-69.

Yenicesi[13] ve Üsküp gibi Avrupa şehirlerinde saray kurmuş Evrenosoğulları, Mihaloğulları ve Yahyalılar gibi uç beyleri, 16. yüzyılın güçlü edebiyat hamisi konumlarını korudular.[14] Himayenin bir başka merkezi, 16. yüzyıl sonlarına dek Konya, Amasya ve Manisa gibi yükselen Anadolu şehirlerinde gelişen Osmanlı şehzadelerinin saraylarıydı. Himayenin çok düğümlü hanedanlık sistemi, dönemin siyasi kayma ve dönüşümleri bu sistemin çeşitli yönlerde gelişmesine neden olmuşsa da, 1580'lere dek edebiyatın biçimlenmesinde dinamik bir etki göstermiştir.[15] 16. yüzyılın son çeyreği boyunca, saray bürokratları ve eyaletlerdeki yerel yöneticilerin sanat ve edebiyatın cömert hamileri olarak görüldüğü sırada, himaye sistemindeki değişimler yoğunlaştı ve bir Rûm yazınsal geleneğini tüm imparatorluğa yaydı.

İkinci olarak, gezgin âlimler ve Rûm sakinleri arasındaki hızlanmış etkileşim aracılığıyla ve yazılı Türkçenin değişen ortamına dayanarak özel bir poetika biçimi ortaya çıktı. Bürokrasinin yazılı dili olarak yeniden formüle edilen Türkçe; Arapça ve özellikle Farsçanın uzun süreli önceliğine meydan okudu. Bu hiç kuşkusuz, İstanbul'un ve Manisa'nın fethinden önceki saray şehirleri olan Bursa ve Edirne'dekilerle diğer çağdaş beylik merkezleri olan Amasya ve Konya'daki Rûm eliti tarafından Türkçenin bir edebi dil olarak kalıplaştırılması sürecinin bir devamıydı.

Yeni yeni ortaya çıkan yazılı dil, çoğunlukla sözlü olan yerel yazınsal geleneklerin taklidi ve uyarlanması kadar yazılı Fars, Çağatay ve Arap edebiyatlarıyla süren kültürel etkileşim ve rekabet arasında da işlemeyi sürdürdü.[16] 15. yüzyıl sonu itibariyle, *Dede Korkut Hikâyeleri, Saltukname* ve *Battalname* gibi temel epik eserler, ilgili Osmanlı sultan ve şehzadeleri için yazıya geçirilmişti.[17] Klasik İslami metinlerle yerel yazınsal biçim ve temaların değerlendirilmesi, Rûm şairlerinin Rûm'daki taşra ve halk şairleriyle diğer Doğu diyarla-

13 Yenice için bkz. Machiel Kiel, "Yenice Vardar (Vardar Yenicesi-Giannitsa): A Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century," *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica* 3 (1973), 300-55.

14 Bkz. İsen, "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları," s. 56-69.

15 Bu dönemdeki yazınsal hamiliğin tezkirelerden derlenmiş ayrıntılı bir tablosu için bkz. Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler* (İstanbul, 1996).

16 Bu evrimin erken bir evresi üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. "Fatih Devri Edebiyatı".

17 *Saltukname* ve *Battalname* destanlarının bir dökümü için bkz. Yorgos Dedes, *Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile* (Cambridge, Mass., 1996), s. 43-5.

rının çağdaş Çağatay, Fars ve Arap şairlerinden kendilerini ayırt edilir kılmak üzere nazım ve nesir için yazılı Türkçenin özel bir biçimini geliştirmelerini sağladı. Rûm şairleri, mevcut biçim ve türlerin sürekli altını oyup onları yeni ortaya çıkan bağlamları ifadelendirmek için yeniden yapılandırarak, yazınsal girişimlerini var olan yerel pratiklerden gitgide ayırt ederek klasik ve çağdaş İslami yazınsal modellere öykündüler ve onları yeniden biçimlendirdiler.

Son olarak, yazarlık da bu dönemde çeşitli değişimler geçirdi. Dönemin başlarında, edebi eserlerin yazılmasında ulemadan çok bürokratların rol oynadığı görülmüşken bu denge daha sonra 16. yüzyılda ulemanın lehine olacak şekilde aşamalı bir değişime uğradı.[18] Rûm yazarlarının artan şekilde çeşitlenen mesleki altyapıları, eserlerinin biçim ve içeriklerinde de etkisini gösterdi.[19] Osmanlı hanedanının güçlenen ve gittikçe merkezileşen hâkimiyeti altında, özellikle de bir fetih ve genişleme döneminde, Rûm yeniden bir birleşik toprak konumu kazanırken, Rûm şairleri verili bir yazarın etnik ya da mesleki kimlik gösterenlerini maskeleyen bir yazınsal kimlik tasarladılar. Çeşitli mahlaslar altında Rûm şairleri, "âşıklar" olarak apayrı bir kimlik üstlendiler ve kendilerini *ehl-i 'ışk* yani aşk ehli olarak adlandırdılar. Tanrıya, peygambere, hamilere ve son olarak da güzel sevgililere âşıktılar ve nihayetinde onlar için tevhit, naat, methiye ve gazel söylüyorlardı.[20] Ancak aşkın Rûm şairleri tarafından betimlenmesi, aşkın tasavvufi formülleri için başka bir doruk noktasını temsil etti. "Aşk" ve "âşık" kavramları sürekli yazınsal ve kimi zaman da kuramsal tartışmaların konusuydu. Yazınsal faaliyetin yeni-

18 Yüksek rütbeli bir bürokratın hayatında şiirin rolüne ilişkin önemli bir çözümleme için bkz. Theoharis Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)* (Leiden, 2001), özellikle s. 294-326. Mahmud Paşa'nın ardından en azından 16. yüzyıl sonuna dek divan tertip eden çok az vezir vardı. Bkz. bu bölümde yer alan en azından bir tezkire yazarının, Sehî'nin yüksek rütbe bürokratları eserinde ayrı bir zümre olarak ele aldığına ilişkin tartışma.
19 Rûm şairlerinin çeşitli eğitimsel ve mesleki altyapıları için bkz. Tolasa, *Sehî, Lâtîfî*, s. 61-118. Bu dönemde değişen yazarlık dinamiklerini anlamak için daha fazla prosografik çalışmaya ihtiyaç vardır. Bir yazar olmanın ne demek olduğuna ve yazarlığa eklemlenen anlamların nasıl değiştiğine ilişkin analitik eserler çok nadirdir. Aydınlatıcı bir örnekte Bâki Tezcan 16. yüzyılın son devrelerinin, saray-merkezli bir tarihyazımının zayıflamasına tanık olduğunu öne sürmektedir; bkz. Bâki Tezcan, "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, haz. Virginia H. Aksan and Daniel Goffman (Cambridge, 2007), s. 167-98.
20 15. yüzyıl ortasından 16. yüzyıl ortasına dek olan dönem boyunca Osmanlı ve Batı yazınsal bağlamlarında aşkın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Walter G. Andrews and Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society* (Durham, N.C., 2005).

den yapılandırılmış ulema arasındaki değişen ve çeşitlenen eğitim düzeyleri boyunca yayılımı, Rûm'da sadece Rûm uleması kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmakla kalmayıp onun değişken doğasını da vurgulayan heterojen ve katmanlı bir yazınsal kimlik yarattı.

Bir etki meselesi

Batı Türkçesi Rûm'da konuşulan pek çok dil arasında baskın yazılı dil olarak yükseldiyse de, bu dönemde edebiyatın gelişimi üzerine temel "yabancı" etkileri göz ardı etmek mazur görülemez. Bu etkinin en ilgi çekici yönü çağdaşlık noktasıdır. Önemli bir yazar ve mutasavvıf Molla Camii ve bir devlet adamı ve verimli şair Ali Şir Nevâî, Herat'taki Hüseyin Baykara (1438-1506) sarayında hürmet gören şairlerdi ve kültürel dönüşümün ardı sıra gelen dalgaları için bir temel yaratarak, tartışmasız bir şekilde 16. yüzyıl Rûm hami ve şairlerine kalıcı modeller sağladılar.[21] Camii'nin Farsça şiirleri özellikle tasavvufî eğilimlere sahip şairlerce takdir görürken, II. Mehmed ve oğlu II. Bayezid'in saraylarında Ali Şir Nevâî eserlerinin etkisi altında bir Çağatay şiiri modası etkindi.[22]

Bir kereye mahsus şeyhülislamlık yapmış ve gazellerinde Muhyî mahlasını kullanmış Fenarizade Muhyiddin Çelebi (ö. 1547), Camii ve Selman'ın Farsça şiirlerine nazirelerinin yanı sıra, divanında Nevâî'nin 57 şiirini de tanzir etmiştir.[23] Çağatay şiiri modası, yerelleşme ve Fars edebiyatı

21 Rûm şairleri için her tür yazınsal eserin ilk modellerinin bu sarayda geliştirildiği gerçeği de bu olguyu kanıtlar niteliktedir. Gerçekten de, Rûm'da asırlar boyunca edebiyat meclisleri için ortak bir terim olarak kullanılan "Baykara meclisi" bu dönemdeki bu etkinin bir belirtisi olarak görülebilir. Bir yazınsal merkez olarak Baykara meclisi üzerine eksiksiz bir inceleme için bkz. Maria E. Subtelny, "The Poetic Circle at the Court of the Timurid, Sultan Husain Baiqara, and Its Political Significance," Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi (1979).

22 Bu etkinin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına ilişkin tartışmalar için bkz. Mehmet Çavuşoğlu, "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar," *Atsız Armağanı*, haz. Erol Güngör, M. N. Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı ve Osman F. Sertkaya (İstanbul, 1976), s. 67-73. Ayrıca Rûm şairlerin Çağatayca şiirleri üzerine kaynakça için bkz. Osman F. Sertkaya'nın makaleler dizisinin üçüncü kısmı: Osman F. Sertkaya, "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 20 (1972), 157-84.

23 Sehi, *Heşt Bihişt*, s. 130, 355. Burada Sehî, Muhyî'nin Nevâî gazellerine nazireleri için "nazire" yerine " cevab" terimini kullanır. Bu terimler yazınsal değerlendirmelerde bir şekilde farklı anlamlarda kullanılmaktadır; bkz. Tolasa, *Sehî, Lâtifî*, s. 263-6. Muhyî'nin nazirelerinin bir tartışması için bkz. Mustafa Arslan, "XVI. Yüzyıl Anadolu Sahasında Nevâyi'nin Önemli Bir Takipçisi: Muhyî ve Nazireleri," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4, 1 (2007), 64-86.

klasikleri etrafında dönen bir klasikleşmenin ardından 16. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle etkisini yitirmiştir.

Anadolu Türkçesi ve onun yazılı ortamında işleyen ve sürekli bu dildeki ifadenin olanaklarını geliştiren Rûm şairleri, Anadolu Türkçesindeki evvelki başarıları gölgede bırakıp onları bastırmakta ve etkilerini şiirleri aracılığıyla genişletmekteydiler.[24] Osmanlı sultanları sancaklarını genişleyen topraklarda yükseltip tuğralarını 15. yüzyıldan itibaren fermanlarında gitgide daha stilize bir tarzda bastırdıkça, Anadolu Türkçesinde yazın da kendini diğer geleneklerden ayırt edilir kılacak ve Osmanlı hanedanının en önemli dönemi sayılan 1450-1600 arasında tazelenen yeni bir gelenek biçiminde büyüdükçe daha stilize hale gelecekti. Tüm içsel çatışmaları ve yaratıcı enerjisiyle bu yeni gelenek, Osmanlı hanedanı himayesi altında yeniden şekillenen Rûm elitinin kimliğinin bileşenlerinden birini tesis edecekti.

Rûm'da Yeni Bir Dil

> Fi'l-vâki fi zemaninâ vilâyet-i Rûm'da câri olan lisan bu el-acebü'l-lisane-i çârdan mürekkeb bir nutk-ı pâk-i müzehhebdir ki ehli diller tekellümünde güya ki sairinden azebtir. Faraza lisan-ı Arabî tekellümü farz veya vâcib olsa ve zeban-ı Farsi istimâli sünnet-i seniyye makamında kıyâm bulsa beyân olunan halâvetden mürekkeb lisan-ı Türkî telaffuzu müstahab ve basitinin Türkî fusahâ kavlince nehyi vâcibdir.[25]

16. yüzyıl sonlarına doğru yazan âlim ve verimli bir yazar olan Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1600), "vilâyet-i Rûm'da câri " yani Rûm

24 16. yüzyıl ortaları kadar erken bir tarihte, mimarlık alanında imparatorluğun önemli eyalet merkezlerinde tanımlanabilir bir Rûmî üslubu "ithal etme" arzusu vardı. Bkz. Çiğdem Kafesçioğlu, "In the Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus," *Muqarnas* 16 (1999), 70-96.

25 "Nitekim günümüzde Rum ellerinde kullanılan dil bu dört önemli dilin birleşiminden ortaya çıkan süslü ve akıcı bir dildir ki gönül ehli konuşma açısından diğerlerinden daha tatlı olduğunu söyler.ç Örneğin Arapça konuşmak farz ya da vacib olsa, Farsça kullanmak ikincil sünnet konumunda değerlendirilirse, yukarıda açıklanan tatlılıklardan ortaya çıkan Türkçe'yi kullanmak sevap sayılırken basit biçimini kullanmamak uzmanların sözüne göre vacib sayılır." Gelibolulu Mustafa Âlî, Cornell H. Fleischer'in yazara ilişkin mükemmel biyografisinde alıntıladığı şekliyle, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton, N.J., 1986), s. 22.

topraklarında geçerli olan Türkçenin özel yüksek bir biçiminden kendinden emin bir eda ile söz eder. Mustafa Âlî'ye göre, Arapça ve Farsça sözcükleri ve morfolojik birimleri özgürce kullanan Türkçe kendini hayli zor bir düzeye yükseltmiş ve bunun sonucunda Türkçenin bu yüksek biçimini konuşmak faziletli bir eylem halini almıştır. Gerçekten de Âli, dört dilden teşekkül eden bir dilin sahip olduğu güçten gurur duymaktadır: Türkçe, Arapça, Çağatayca ya da edebi Türkçenin doğu formu ve Farsça. İslam medeniyetinin üç klasik dilinin ayrı ayrı ele alınmasına karşın, bu dil Arapça "farz" ile Farsça "sünnet"i bünyesinde toplamaktadır; böylelikle kullanımını "müstehab" yani faziletli bir eylem haline getirmekte ve dolayısıyla onu ayrı ayrı üç dilden daha "zor" kılmaktadır.[26] Mustafa Âlî'nin "basit" Türkçe olarak adlandırmasının aksine bu "vilâyet-i Rûm'da câri olan" dil, Arapça ve Farsça rakip dillerin temsil ettiği farz ve sünnetin ötesine geçerek mükemmelleşmek zorunda kalan Rûm eliti için bir zorlu görev teşkil ediyordu.[27] Ancak Mustafa Âlî'nin Türkçeyi "müstehab" bir eylem olarak kabul etmesi, ayrıca Kur'an dili ile tasavvuf edebiyatının dili Rûm şairlerce biçimlendirilen yazılı dil üzerine derin gölgesini düşürdüğünden bir kördüğüm haline gelen ve Rûm dili için aşılması gereken bir çıkmazı da yansıtıyordu.

26 Ondan herhangi bir ulam içine sokmaksızın söz eden Mustafa Âlî görünüşe göre Çağatay Türkçesini Batı Türkçesi gibi Türkçenin bir alt-kategorisi olarak kabul etmektedir. Mustafa Âlî'nin betimlemesinin Ali Şir Nevâî'nin neredeyse bir yüz yıl öncesinde 1499'da Farsçaya karşı Çağatay Türkçesini müdafaasını yankıladığı ayrıca ilginç bir not olarak düşülmelidir; bkz. Mir Ali Shir, *Mukākamat al-Lughatain: Introduction, Translation [from the Persian and Arabic] and Notes*, haz. Robert Devereux (Leiden, 1960). Bir saray kütüphanesi kataloğuna göre Doğu Türkçesi yazınsal dili olan Çağatayca erken dillerin kararsız adlandırma pratiklerinin bir göstergesi olarak 16. yüzyılda Moğoliyye (Moğolca) şeklinde de adlandırılmaktaydı. Bkz. İsmail Erünsal, "909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb," *Journal of Turkish Studies* 32, 1 (2008), 203-19, s. 209.

27 Erken bir tarihten itibaren bu dönem şairleri yüksek yazınsal Türkçeyi diğer konuşulan ve yazılan biçimlerden ayırmış ancak onu adlandırmada farklılık göstermişlerdir. Örneğin Mustafa Âlî önceki alıntıda onu adlandırmaktan kaçınırken, ondan neredeyse bir yüzyıl öncesinde tarihçi Kemalpaşazade (1468-1534) Yunanca için "Rûmî dili" ifadesini kullanmış ancak "ki lisan-ı Yunanîdür" şeklinde ayrıntılandırma gereğini duymuştur; bkz. Kemalpaşazade (İbn-i Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman: II. Defter*, haz. Şerafettin Turan (Ankara, 1983), s. 176. Christine Woodhead, *Ta'līkī-zāde's Şehnāme-i Hümāyūn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary, 1593-94* (Berlin, 1983), s. 137, Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili* (İstanbul, 2006), s. 50'de alıntılanmıştır. Öte yandan geç 16. yüzyılda bir başka tarihçi Talikizade Türkçeye "lisan" ya da "zebân-ı Rûm" diyecektir; bkz. Develi Osmanlı Türkçesi üzerine kısa makalesinde dillerin muğlak adlandırma pratikleri üzerine odaklanarak daha fazla örnek sunmaktadır.

Arapça, Rûm diyarının saraylarında erken bir tarihte bilim dili olarak tesis edilmiş ve Farsça da edebiyat dili olarak tanımlanmıştı; her ikisi de bürokratik amaçlara hizmet ediyordu. 15. yüzyılın başlarına dek, Rûm seçkinleri Türkçe konuşan bir okur kitlesine ulaşmak üzere bir zorunluluk olduğunu iddia ettikleri Türkçeyi eserlerinde kullanmak konusunda çelişik duygular içindeydi. 15. yüzyıl ortası itibariyle, Türkçe edebi eserlere ve onlara eşlik eden bir tercüme hareketine yönelik artan bir ilgi vardı. Ancak yazarlar, tercümelerine kaynak olarak kullandıkları Arapça ve Farsça orijinal metinlere kıyasla Türkçenin mevcut biçimini yüksek bir yazınsal vasıta olarak yetersiz gördüklerinden kendilerini mahcup hissediyorlardı.[28] Ne kadar paradoksal görünürse görünsün, eğitim kurumlarının reformuna eşzamanlı olarak yazılı Türkçenin bürokratlar tarafından yüksek bir yazılı biçiminin geliştirilmesi, II. Murad (hd 1421-44 ve 1446-51) ve özellikle de oğlu II. Mehmed dönemlerinde öğrenimde Arapça ve Farsça kullanımında bir ilerlemeyi zorunlu kıldı. Erken yazınsal eserler, özellikle çok dilli yazarlar tarafından yapılan tercüme ve teliflerle giren teknik sözcükler gibi bazı Arapça ve Farsça ödünçlemeler içermekteyse de, Arapça ve Farsça sözcüklerin ve yapıların yazılı Türkçeye asıl akını burada bahsedilen dönem boyunca belagate yönelik yenilenen bir ilgiyle birlikte İslam ve ilimlerin klasik bilgisi üzerine yeni bir vurgu görüldüğünde gerçekleşecekti.[29] 15. yüzyıl ortası öncesinde, 1424'te Devletoğlu Yusuf adlı bir kadı önemli bir İslam hukuku kitabı olan *Visaletü'r-Rivaye fi Mesaili'l-Hidaye*'yi Arapçadan Türkçeye manzum tercümesinin ardında yatan sebebi, zamanının âlimlerinin Arapça anlamayıp Türkçe konuşuyor, okuyor ve hatta ders veriyor olmalarıyla açıklıyordu.[30]

28 Bu eserler, yapılardan ziyade ödünç sözcükler biçiminde Arap ve Fars dillerinin belirli bir etkisini yansıtmaktadır. Kemal Yavuz 15. yüzyıla dek tarihlenen Anadolu Türkçesinde kaleme alınmış yazınsal eserlerdeki şikâyetleri ayrıntılı bir şekilde kaydetmiştir. Bkz. Kemal Yavuz, "XIII.-XVI. Asır Yadigarlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebebleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri," *Türk Dünyası Araştırmaları* 27 (1983), 9-55.

29 13. yüzyıl Anadolu'sundaki çok-dilli ortam ve bu ortamın Türkçenin yazınsal bir biçiminin gelişimine etkisi Johanson'un "Rumi and the Birth of Turkish Poetry" başlıklı makalesinde açıklanmaktadır. 15. yüzyıl ortalarında edebi nesrin gelişiminin zaten Fars modellerini izlemekte olan şiirin gelişiminden daha önemli olduğu belirtilmelidir.

30 Yavuz, "XIII.-XVI. Asır Yadigarlarının," s. 38. Dinî risalelerin şiir biçimindeki çevirileri, temel dinî metinlerin eğitim amaçlı nazım çevirilerinin belleğe destek niteliğindeki kullanımlarına işaret eder bir şekilde 16. yüzyılda daha da yaygınlaşacaktır.

Bu dönemde Arapça ve Farsça öğreniminin konumu hâlâ dikkatli tetkik gerektirmekte, yine de zamanının meşhur bir âlimi olan Taşköprüzâde'den (1495-1561) bir anekdot, dillerde çeşitli düzeylerde yeterlilik varsayıldığını ortaya koymaktadır. Osmanlı egemenliği altında yaşayan âlim ve mutasavvıfların biyografik sözlüğü niteliğindeki Arapça eseri *Şakâ'iku'n-Nûmâniyye* zamanın âlimlerini kasıp kavurmuştu. 1558'de dolaşıma girer girmez pek çok tercüme ve zeyli görülmeye başladı.[31] Bir başka âlim Âşık Çelebi kitabı Türkçeye çevirip yazarına takdim ettiğinde Taşköprüzâde şöyle demişti: "Mevlânâ, biz de Türkî gibi yazmış idik, bîhude zahmet ihtiyâr itmişsiz."[32] Taşköprüzade kullandığı Arapça için "Türkî gibi" dediğinde, yazılı Arapçayı kolaydan zora doğru çeşitli düzeyler halinde ayırt ettiğini bize göstermektedir. Ancak eserin aynı dönemde yapılmış çeşitli tercümeleri onu Türkçede görmenin bir gerekliliğine de tanıklık etmektedir.[33] Öte yandan, eserin Türkçe tercümelerinden bazıları kimi zaman onları Arapça aslından daha zorlayıcı hale getiren bir süslü nesirle yapılmıştı; belki de eserin Arapça aslının zeyillerinden daha fazla nüshasının bulunmasının nedenidir bu.[34]

Özellikle Fars dili üzerine ulamsal bir değerlendirme, bazı Türk şairlerin İranlı şairlerin saraydaki ve elit çevreler arasındaki etkisinden rahatsız oldukları bir dönemde görülmeye başladı. Eski bir köle olan bir saray kâtip ve şairi Mesîhî (1481-1512), meşhur bir beyitte bu durumu şöyle ifade ediyordu:

31 Bu eserin 16. yüzyılda kaleme alınmış yedi çevirisi ve iki zeylinin bir listesi için, bkz. Behçet Gönül, "İstanbul Kütüphânelerinde al-Şakaik al-Nu'mâniya Tercüme ve Zeyilleri," *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (1945), 136-78. Bu önemli eser Osmanlı entelektüel tarihi çalışmalarında modern araştırmacılar tarafından didik didik edilmişse de, Taşköprüzâde'nin kastının ne olduğu ve entelektüel tarihe yaklaşımının bir incelenmesi henüz yapılmamıştır. Taşköprüzâde'nin yazı algısına ilişkin ilginç bir tartışma için, bkz. Ali Anooshahr, "Writing, Speech, and History for an Ottoman Biographer," *Journal of Near Eastern Studies* 69 (2010), 43-62.

32 Gönül, "İstanbul Kütüphânelerinde," s. 150.

33 Bir başka değinide, Âşık Çelebi Arapça methiyelerinden birine şu şekilde göndermede bulunarak arkadaşı şair Fevrî'nin Arapça bilgisini övmüştür: "Müftî Efendi'ye 'Arabî kaside virüp gerçi ol zemâna dek kelimât-ı Rûmî vü 'Arabî müteşâbih oldı. Anlarun kasidesi kâ'ide-i 'Arabiyye ve fesâhat üzre muhkem idügi Müftî Efendi'nün hüsn-i kabûliyle müftâ bih oldı"; bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 3, s. 1224. Burada Âşık Çelebi 1570'lerde Arapçanın Türk edebiyatının ayrılmaz bir parçası olduğunu doğrulamaktadır; ancak bu dile dair temel düzeyde bir bilgi muteber değildir.

34 Erken 17. yüzyıl âlimi Atâ'î, Muhammed Şerif (ö. 1579) adlı bir müstensihin sadece *Şakâ'ik* istinsah ederek geçimini sağladığından söz eder; bkz. Gönül, "İstanbul Kütüphânelerinde," s. 138.

Mesîhî gökten insen sana yer yok
Yürü var gel 'Arab'dan yâ Acem'den[35]

Bu beyitte, "Mesih'le ilgili olan" anlamındaki mahlasını kinayeli kullanarak Fars ve Arap diyarlarında eğitim görmüş kimselere Rûm diyarında gösterilen ilgiyi eleştiriyordu.

Doğu diyarlarında eğitim almış kimselere gösterilen yüksek takdire ilişkin yakınmalar hayli fazla olsa da, yazınsal eserlerin çoğu hâlâ Türkçe kaleme alınmaktaydı; Rûm'da şiirin sözüm ona muteber dili olan Farsçada divan tertip etmek yaygın değildi.[36] Şairler Farsça şiirlerini genellikle ayrı bir şekilde divanlarının sonuna yerleştirirlerdi ve Türkçe şiirlere göre bunlar oldukça az sayıdaydı.[37] Farsça mesnevilerin sayısı da ayrıca azdı ve Arapçada uzun soluklu şiirler kaleme almak pek yaygın değildi. Gerçi I. Selim 16. yüzyıl başlarında divanını Farsça tertip etmiş ve dönemin sonlarında III. Murad da Arapça şiirler yazmış ve şairlerden onlara nazire ve şerh yazmalarını istemişti ancak bunlar nevi şahsına münhasır durumlardı ve Rûm şairlerince takip edilmedi.[38] Farsça yazınsal ve felsefi metinler gitgide daha az kaleme alınır oldu ve Arapça da dini nitelikli şerhler ve bilimsel metinlere tahsis edildi. Buna karşın Türkçe, edebiyat ve tarihyazımının temel dili haline geldi. Bu üç dilin türlere göre ayrılan kullanımı, Rûm âlim ve şairlerinin dilsel yeterlilik ve eğitimlerine ilişkin sezdirimlerde bulun-

35 Mesîhî, *Mesihi Divanı*, haz. Mine Mengi (Ankara, 1985), s. 315. Bu şiir geç 15. yüzyıl şairi Le'âlî'nin beyitlerinin bir naziresi gibi görünüyor. Le'âli Tokat'tandı ancak İran'a seyahatinin ardından İstanbul'a geldiğinde kendisini İranlı gibi tanıtarak sarayın ve ileri gelenlerin lütuflarına mazhar olmuştu. Daha sonra aldatmacası ortaya çıkınca yüksek edebiyat mahfillerinden kovulmuş ve Mesîhî'nin burada alıntılanan şiirine benzer bir şiir kaleme almıştı. Le'âlî'nin öyküsünü anlatan Latifî, "Meger ol zamânda tâyife-i 'Acem'e gâyetde rağbet ü hürmet ve ri'âyet var imiş" sözleriyle bu durumun 16. yüzyıl ortalarında böyle olmadığını ima etmektedir; bkz. Latifî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 473-4.

36 Ahmet Kartal, 11. ile 16. yüzyıllar arasında Anadolu'da yazılmış bazıları Fars kökenli şairlere ait Farsça sadece 23 divan tanımlar. Bkz. Ahmet Kartal, "Türk Fars Edebi İlişkileri," *Şiraz'dan İstanbul'a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* (İstanbul, 2008), s. 15-95.

37 Sözgelimi Ahmed Paşa'nın (1426-97) divanı; 47 kaside, 353 gazel ve diğer Türkçe beyitlere karşın ayrı bir bölüm halinde sadece 22 Arapça ve 37 Farsça beyit içermektedir. Ahmed Paşa, *Ahmed Paşa Divanı*, haz. Ali Nihat Tarlan (İstanbul, 1966).

38 II. Mehmed'le başlayarak bu dönemin tüm padişahları, daha önceki ve sonraki dönemlerde görülmeyen bir şekilde divan tertip etmişlerdir. Şiir söyleyen Osmanlı sultanları üzerine bilgi ve kaynakça için bkz. Günay Kut, "Payitaht İstanbul'un Sultan Şairleri (Seyf ve'l-Kalem Sahipleri)," *İlmî Araştırmalar* 9 (2000), 161-78.

maktadır. Rûm şairleri Arapça ve Farsçada yazınsal eserler kaleme almak yerine yüksek bir yazınsal Türkçe geliştirmekle ilgiliydiler.

Dil Öğrenme Gereçleri

Daha erken çağlarda Rûm'da, Arapça Kur'an aracılığıyla ve geniş bir yelpazedeki diğer ek kaynaklardan öğrenilmekteyken, Mevlana Celaleddin Rumi'nin Konya'da kaleme aldığı, kendisi de bir Rûm ürünü olan (1207-73) *Mesnevi*'si ile birlikte Sâdî'nin (1213-92) *Gülistân*'ı, Attâr'ın (1119-90) *Pendnâme*'si gibi Fars klasikleri Farsça öğrenmenin temel kaynakları gibi görünüyor. 16. yüzyıl başlangıcı itibariyle, Arapça ve Farsçaya yönelik ilmi bir ilgi Kemalpaşazâde'nin eserlerinde gözlenir oldu.[39] *Tenbih 'alâ Galatü'l-Câhil ve'n-Nâbih* (Yaygın ve Yaygın Olmayan Hatalar Üzerine Haberler) adlı eseri, yanlış telaffuzlar, Anadolu Türkçesinde yaygın Arapça ve Farsça ödünç sözcüklerdeki anlam kaymaları ve türetmeler içeren galatat sözlükleri gibi özel bir türün önünü açmış oldu. Galatat sözlükleri daha sonra popüler bir türe evrilecekti: yazarlar için dil kullanımındaki incelikleri aktaran elkitapları.[40] Medrese eğitiminden geçmiş Mevlevi bir şair Şâhidî (ö. 1550) tarafından yazılan manzum bir Türkçe-Farsça sözlük olan *Tuhfe-i Şâhidî*, Farsça öğrenenler için bir elkitabı işlevi görür hale geldi.[41] 1529'da İmadüddin Hüseyinoğlu Hasan Karahisarî (ö. 1540) tarafından kaleme alınan *Şâmilü'l-Luga* (Kapsamlı Sözlük) adlı Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca çok dilli bir sözlük, doğu dillerine yönelik artan ilgiye tanıklık etmektedir.[42] Bu dönemde tertip ya da tercüme edilen pek çok sözlük, erken 20. yüzyıla dek Rûm'da Farsça ve Arapça öğreniminin temelini teşkil etti.

39 Günümüzde bir tarihçi olarak kabul edilen Kemalpaşazâde ve eserleri için bkz. İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan (Ankara, 1957), s. ix-xix.

40 Bkz. Günay Alpay [Kut], "Ghalatat-ı Meshhure," Gibb et al., *The Encyclopaedia of Islam*, cilt 2, s. 997.

41 Bu kafiyeli sözlüğün mükemmel bir tenkitli metni için bkz. Antoinette C. Verburg, "The *Tuḥfe-i Şāhidī*: A Sixteenth-Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme," *Archivum Ottomanicum* 15 (1997), 5-87. Bu edisyon bir çeviriyazımla metnin önsözünün İngilizce çevirisi (s. 11-17), sözlüğün açıklamalı bir çevirisi (s. 17-42), İngilizce karşılıklarıyla Türkçe ve Arapça sözcüklerin üç dilli bir açıklamalı dizini (s. 43-79) ile yüzlerce yazmanın ve daha sonraki matbu edisyonların bir incelemesini (s. 82-7) içermektedir. Şâhidî *Tuhfe*'sini Farsça sözcükleri aruzla öğretecek şekilde her bölümde farklı bir aruz kalıbı kullanarak düzenlemiştir. *Tuhfe-i Şâhidî* ve etkileri üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Öz, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri* (Konya, 1999).

42 *Şâmilü'l-Luga*'nın çapraz referanslı bir dizine sahip tenkitli metni için bkz. Mustafa S. Kaçalin, "Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şâmilü'l-lüğa," *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), 55-122.

Kemalpaşazâde de bazılarınca Farsçanın Arapça yazılmış ilk grameri olarak görülen *Kavâ'idü'l-Fürs* (Farsçanın Kuralları) adlı eseri yazmıştı.[43] Ancak bu dönemde 1530-1'de sanatın etkili bir hamisi olan vezir İbrahim Paşa (ö. 1536) adına yazılmış bir Anadolu Türkçesi grameri de, dillerin sistematik öğrenimine verilen önemin göstergesi olarak burada anılmalıdır.[44] Hayatı hakkında pek fazla bir şey bilmediğimiz yazarı Bergamalı Kadri eseri yazma sebebini şöyle açıklar: "Anun içün Türkî lugatde yazıldı ki bu dil ehline fâyide eyleye; sâyir lügatleri dahi buna kıyâs eyleyüb anlara dahi 'âlim ola."[45] Kadri'nin belirttiği gibi, *Müyessiretü'l-Ulûm* (İlimlerin Öğreticisi) Türkçenin dilbilgisel bir vukufu aracılığıyla özellikle Arapça ve Farsçanın öğreniminde kolaylık sağlamak üzere Arapça gramer kitapları model alınarak hazırlandı.

Dil öğrenmek için gerekli gereçlerin hazırlanmasında âlimler tarafından gösterilen çabalar, saray kâtipliği makamındaki uygulamalar aracılığıyla Türkçenin belirli bir yazılı biçiminin geliştirilmesiyle el ele yürümüştür. Farsça ve Doğu Türkçesi belgelere öykünen kâtipler, Farsça ve Arapça sözcüklerin unvanlarda ve teknik sözcüklerde hiyerarşik kullanımını içeren yeni bir bürokratik dil tasarlıyorlardı.[46] Çoğunlukla yazınsal ve tarihsel metinlerden yapılan çeviriler morfolojik ve sentaktik kategorileri Türkçeye

43 *Kavâ'idü'l-Fürs*'ün bir analizi için bkz. Éva M. Jeremiás, "Kamālpāšāzāda as Linguist," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, haz. Éva M. Jeremiás (Piliscsaba, [2002] 2003), s. 79-110. Jeremiás günümüze dek gelebilmiş sekizden fazla nüsha tanımlar ve beşini kendi araştırmasında kullanır (s.83). Bu metin, genellikle İmam el-Bardahi tarafından Fars dili üzerine 1501'de yazılmış daha erken bir ansiklopedik eserle karıştırılır. Bkz. Şeyh İmam el-Bardahi, *Cami'ü'l-Fürs: Introduction and Textual Edition with a Facsimile*, haz. Hatice Şahin, 2 cilt (Cambridge, Mass., 2006). El-Bardahi'nin Akkoyunlu sarayında Farsça bir önsözle kaleme alınan *Çami'ü'l-Fürs*'ü Farsça-Türkçe bir sözlük ve Fars şiirinden örneklerle Türkçe bir belagat elkitabı içermektedir. Bu metnin bir nüshası II. Bayezid'in oğlu Ahmed (ö. 1513) tarafından sipariş edilmiştir; bkz. age. s. xli. Bu ve diğer nüshalar *Câmiü'l-Fürs*'ün önemiyle beraber 16. yüzyıl Anadolu'sunda böylesi kaynak eserlere gösterilen ilgiyi açığa çıkarmaktadır.

44 Sanatın en etkili hamilerinden biri olan İbrahim Paşa için bkz. Ebru Turan, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Suleyman (1516-1526)," Doktora Tezi, University of Chicago (2007).

45 Metnin dizinli bir tıpkıbasım ve çeviriyazımlı edisyonu için bkz. Bergamalı Kadri, *Müyessiretül-Ulûm*, haz. Besim Atalay (Ankara, 1946).

46 Kâtiplik mesleğinde nesrin gelişimi için bkz. Christine Woodhead, "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman Katib," *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies* 9, 1 (1982), 55-74, özellikle s. 60-1. Şinasi Tekin bir geç 15. yüzyıl elkitabının tenkitli metnine yazdığı önsözünde kâtipler için münşeat mecmualarının bir tarihçesini sunar; bkz. Kırımlu Hafız Hüsam, *Teressül*, haz. Şinasi Tekin (Cambridge, Mass., 2009).

taşırken, yeni yazılı dil Arapçada Kur'an ve hadisten, Farsçada ise özellikle Sâdî, Attâr, Hâfız ve Rûmî'nin eserlerinden özgürce alıntılar yapılacak bir alan haline geldi. Bu, bölümün başında Mustafa Âlî'den alıntılanan paragraftaki betimlemeyi akla getiriyor. Bu dönemde kaleme alınan sözlükler ve gramer kitaplarının sayısı bu döneme damgasını vuran Arapça ve Farsçaya yönelik geniş bir ilgi ve anlama ihtiyacını sergilerken, bu dilsel gereçlerin gelişimi ayrıca Mustafa Âlî ve meslektaşlarını gururlandıran nesrin yeni biçiminin ortaya çıkışıyla da ilgiliydi.

Nesrin Yapısı

Osmanlı Türkçesi nesir metinleri antolojisine girişinde Fahir İz üç tür nesirden bahseder: sade nesir, süslü nesir ve orta nesir. Sade nesir Farsça ve Arapça kökenli morfolojik ve sentaktik biçimlerden yoksun (zaten epey miktarda Arapça ve Farsça ödünç sözcük içermekte olan) konuşulan dile yakın bir yazılı dil çeşidiydi. İlk ortaya çıkışı 14. yüzyıldan itibaren erken dönem telif ve tercüme eserlerinde gözlemlendi. Süslü nesir (inşâ), II. Mehmed'den itibaren Farsça, Arapça ve Türkçe bilgisini sergilemek üzere eğitimli kimselerce kullanılmıştır. Orta nesir ise, sade nesirle süslü nesir arasında konumlanmaktadır. Bir metnin mukaddime ve hâtime bölümleri, methiye bölümleri ve kitabeler gitgide artan şekilde süslü nesirle yazılmaya başlanmış ancak anekdot parçaları ya da tarihsel bölümlerde orta nesir kullanılmaya devam edilmiştir. İz'e göre, yazarların bir tarzdan başka bir tarza geçişler yaptığı melez bir biçim olan orta nesir en yaygın kullanılan yazı biçimiydi.[47]

Kâtiplik eğitimiyle yazılı Türkçenin yüksek bir biçimi arasındaki ilişki, Sultan II. Mehmed ve oğlu I. Bayezid'in veziri Sinan Paşa (ö. 1486) ve II. Bayezid idaresinde nişancı ve oğlu I. Selim devrinde katledilene dek Anadolu kazaskeri olan Tâcizâde Cafer Çelebi (ö. 1459-1515) gibi yüksek

47 Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir: XIV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl Ortasına Kadar Yazmalardan Seçilmiş Metinler I* (İstanbul, 1964), s. v-xxii. Mustafa Âlî'nin nesir üslubu üzerine incelemesinde Andreas Tietze bu yazarın nesrinin dil temelli yapı taşları olarak, (a) kafiye ve ahenk (b) iç kafiye (c) aliterasyon (d) eşseslilik (e) eşyazım ve yaklaşık-eşyazımlılar (f) söz sanatları (g) esnek fonolojik çağrışım ve (h) tematik çağrışım niteliklerini tanımlamıştır. Ayrıca Mustafa Âlî'nin belirli atasözleri ve benzetmeleri kullanımını da çözümlemiştir; bkz. Andreas Tietze, "Mustafa 'Ali of Gallipoli's Prose Style," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), 297-319. Tietze'nin çözümlemesi bir yüksek yazınsal nesir söylem analizi kurarken, bu üslubun ayrıca göndermelerini sağlayan bir ambar olarak Yakındoğu tarih ve mitolojisine dayandığı ve bu bileşenlerin şiir sanatı için biçemsel ve anlamsal bir temel kurduğu vurgulanmalıdır.

yazınsal nesrin yeni kanalında isim yapan ilk yazarların devlet kadrosundan olmalarında açıkça görülmektedir.[48] Sinan Paşa'nın uzun soluklu münâcâtı *Tazarrunâme*, süslü nesrin oluşumunda çığır açıcı bir metindir. Sonraki yıllarda yüksek yazınsal Türkçe nesre hâkim olacak uzun Farsça terkipler içermese de, *seci'* adı verilen kafiyeli yapılarda mükemmellik sergilemiştir. İnsan var oluşunun Tanrı karşısındaki aşağılığı ve ona varma arzusunun yarattığı hislerle duyguları kabardıkça, Sinan Paşa'nın melodik nesri fark edilebilir bir vezinle şiirsel sapmalara uğrar. Üslubu öylesine etkindir ki yüksek yazınsal nesir gelecek yıllarda "Sinan Paşa üslubu" olarak anılacaktır.[49] Nesrin bir alt-kategorisi olan ve *inşâ* adı verilen bu üslup, şiirsel sesi sadece şiirsel sapmalar değil aynı zamanda cümlelerin farklı bölümlerini imleyen isim ya da fiil cümleciklerini kafiyelendirmek aracılığıyla da vermişlerdir. Farsça ve Arapça alıntıları Türkçeye katmak, Arapça ve Farsçadan kullanılmamış sözcükleri almak ve nesir metinlerinde şiirsel imge kalıplarını özgürce kullanmak, rekabetçi bir oyun halinde gelişti ve yazılı olanın alanında farklı kodlar tesis etti.

15. yüzyıl başları itibariyle Osmanlı sultanlarının ve onlara hizmet eden akıncı beylerin zaferlerinin nazım anlatıları var olsa da, Osmanlı hanedanının hikâyelerinin bu özel nesir üslubunda yazılması ancak İstanbul'un fethinden sonra yaygınlaştı. Saygın bir aileden gelen eğitimli yazar Âşıkpaşazâde (ö. 1484 sonrası), *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı tarihinde şiirsel sapmalarla kafiyeli nesri kullandı. Ancak onun nesri sade nesir başlığı altında değerlendirilmelidir. II. Bayezid'in isteğiyle Kemalpaşazâde'nin kaleme aldığı ve bu üslubun daha sürekli bir anlatı tekniği halinde geliştirildiği Osmanlı hanedanının ayrıntılı tarihiyle kıyaslanamaz.[50] Daha sonra metinleriyle Latîfî (ö. 1582), Celalzâde Mustafa Çelebi ve Gelibolulu Mustafa Âlî gibi isimler, onu sadece seçkinlere has kapalı bir sistem halinde "bülegâ semt ü râhı"na yani en etkili ve güzel olanın yoluna dönüştürerek yüksek

48 Cafer Çelebi için, bkz. Cafer'in İsmail Erünsal'ın hazırladığı divan edisyonunun önsözündeki mükemmel biyografik makale, *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a Critical Edition of His Dîvân* (İstanbul, 1983).

49 Sinan Paşa ve metnin çeviriyazımlı bir edisyonu için bkz. Sinan Paşa, *Tazarru'name*, haz. A. Mertol Tulum (İstanbul, 1971).

50 Kemalpaşazade'nin *Tevarih-i Al-i Osman*'ı üzerine ayrıntılı bir değerlendirme için, bkz. İbn-i Kemal, *Tevârih-i âl-i Osman: II. Defter*, s. xix-xcviii.

nesri mükemmelleştirecekti. 1600'ler itibariyle, yazılı Türkçenin daha basit versiyonları da eşzamanlı bir şekilde gelişirken, bir Rûm tarzı Farsça ve Arapça yetkinliği sergilemekteki bilgi ya da ilgi noksanlığından ötürü İslam medeniyetinin iki yazı dilini Türkçenin tuvaline tümüyle katacaktı.

Rûm yazarlarının ilgi alanlarına, eğitim geçmişlerine ve/veya yazdıkları türe göre farklı üsluplar benimsemeleri nedeniyle nesrin gelişimi çeşitli biçimler aldı. Yine de açıkça görülüyor ki, hırslı yazarlar için sadece Türkçe düzende bir omurgaya uydurulacak Farsça deyişlerden bir karma ortaya koymak yeterli değildi. Yeni bir konuda yazmak da gerekliydi ve bu da 16. yüzyıl başlarından itibaren görülen pek çok münşeât mecmuasında yansıtılmaktaydı. Bu mecmualar, bir yazarın belirli bir konuyu değerlendirmek üzere yeni temalar yarattığı seçili mektuplardan bir derlemeydi. Görünürde mektup modelleri sağlamak amacıyla hazırlanan bu seçkiler yazarlara nesir alanında hünerlerini sergileme olanağı sundu.[51] Gerçekten de, nesir ve nazmın değerine ilişkin sıcak tartışmalar sürmekteyken, artık vezne bakılmadığı sürece kişinin nesri nazımdan ayırt etmesi güç hale gelmişti.[52]

Nazma Karşı Nesir

Nesir ya da inşâ, şiirsel biçimlere ve biçemlere sürekli göndermelerle 1450'lerden itibaren döneme damgasını vurdu. Sonuçta, nesirle nazmın karşılaştırılması popüler bir tema halini aldı. Üretken bir yazar ve tezkireci Latîfî, tezkiresinin kendisine ilişkin maddesinde gençliğinde şimdi elimizde bulunmayan 500 gazel ve kasideden oluşan bir divan tertip ettiğini bildirir. Birkaç beyit söyleyen herkesin kendini şair addedeceğini ve şairlerin "her biri meges mikdârı iken makâm-ı ankâda uçar" yani ankâya

51 Sözgelimi Mustafa Âlî nesir için "taze" bir konu bulmuştur: İstanbul'un Yahudi bölgesindeki 1569 yangını. Bu olayı anlatan bu eserini hocası Kınalızâde Ali Çelebi'ye (1510-72) bir mektup biçiminde kaleme almış, durumu idaresinden ötürü vezir Sokullu Mehmed Paşa'yı methetmeyi de fırsat bilmiştir; bkz. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 56. Mektubun çeviriyazılı metni için bkz. Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menşeü'l-İnşâ*, haz. İ. Hakkı Aksoyak (Ankara, 2007), s. 78-84. Âlim ve şair Lâmiî'nin en erken derlemelerinden biri çeviriyazılı ve günümüz Türkçesine çevrili bir edisyon halinde mevcuttur; Hasan Ali Esir, *Münşeât-ı Lâmiî: (Lâmiî Çelebi'nin Mektupları)-İnceleme-Metin-İndeks-Sözlük* (Trabzon, 2006). Lâmiî mukaddimesinde nesir ve nazmı karşılaştırdığı uzunca bir söylem sunmaktadır (s. 80-101).

52 Nadiren kullanılan ancak özenle yazılan bir nesir-şiir biçimi olan *bahr-i tavîl*in ilk örnekleri de bu dönemde görülmüştür. Betimleme, örnekler ve kaynakça için bkz. İsmail Hakkı Aksoyak, "Anadolu Sahasında İlk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa'nın Mıdır?," *1. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, haz. Atabey Kılıç (Kayseri, 2009), s. 4-22.

öykünen sinekler gibi olduğunu fark eden Latîfî, "efâzıl destgâhı" yani faziletli kimselerin makamı olan nesir yolunu seçti. Nesrin savunması niteliğindeki bu uzun manifestosunda Latîfî ayrıca nesirdeki üslubunu zamanın önemli şairlerinden Necatî'yle (ö. 1509) kıyaslayarak atasözleri, deyimler ve nükteleri harmanlamak yoluyla nesri şiirin düzeyine yükselten "bir tarz-ı belâgat" icat etmiş olduğunu iddia eder.[53]

Şiirin bir savunması, şair ve âlim Nev'î'nin (ö. 1533-99) bilimlerin sınıflandırılmasını konu alan kitabı *Netâyicü'l-Fünûn*'da karşımıza çıkar. Bir sadrazam "Şair ehl-i ilm olmaz" iddiasında bulunduğunda, nazmın marifet ve irfanı aktarmada nesre üstünlüğü iddiasıyla Kur'an ve hadislere dayanarak yanıt niteliğinde uzunca bir söylem geliştirir.[54] Bunlar, her ne kadar şiir sözcükler, imgeler ve mecazlar bakımından yeni tür nesir için kuşkusuz bir ambar oluştursa da nazım ve nesir arasındaki farklı görüşlerin sadece iki örneğidir. Yazının bu iki türü, kadim bir tasavvufi evren algısı çerçevesinde her çeşit duygusal ya da sosyal tecrübeyi ifade etmekte kullanılabilirken, nazma göre devasa bir sıçrama gerçekleştiren açıkça nesir olmuştur. Rûm yazarları için, benzer bir Farsça ve Arapça eğitim geçmişleri olmayanları dışlayan bir başka zorluk ortaya koymuştur.

Elbette etrafındaki tüm tartışmalara rağmen, yüksek yazınsal nesir onun doruk noktası olarak algılandığından, şiir ya da nazım edebiyatın özüydü. Nazım gerçekten de günümüzde bazıları nesir alanına giren neredeyse her tür yazıyı kendi bünyesine almıştı.[55] Yakın zamanlardaki araştırmalarda, süslü nesrin yükselişi nazım tarafından gölgelenmektedir. Bu, yeni süslü nesrin kurallarını şiirsel deyişlerin belirlemesinden ötürü olabilirse de,

53 Bkz. Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'ara*, s. 486-7. Latîfî fikirlerini eserinin hâtime bölümünde yineler (bkz. s. 579). Latîfî'nin nesir üslubunun ve bu bölümün bir tartışması için bkz. Walter G. Andrews, "The Tezkere-i Şu'arā of Laṭīfī as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry," Doktora Tezi, Washington Üniversitesi (1970), s. 40-4.

54 Nev'î, *Netâyicü'l-Fünûn*, haz. Ömer Tolgay (İstanbul, n.d.), s. 252-7.

55 Sadece bu dönemde tertip edilen divanların sayısı bile şiirin alanını ne kadar genişlettiğinin bir göstergesidir. Günümüzde 15. yüzyıl ortasından önce yaşamış şairlere ait ancak beş ya da altı divan varken, Sehî'nin Rûm şairlere ilişkin yazılan ilk tezkireyi tamamladığı yıl olan 1538 itibariyle 30'dan fazla divan tertip edilmiştir. 16. yüzyıl sonu itibariyle 40'tan fazla üretilecektir. Veriler yalnızca İstanbul kütüphanelerinde bulunan divan nüshalarını içeren eksik bir kaynağa dayansa da [*İstanbul Kitaplıkları Türkçe Divanlar Kataloğu* 1 (İstanbul, 1947)], özellikle mecmualarda yer alan şairlerin sayısıyla beraber düşünüldüğünde bu yine de etkileyicidir.

15. yüzyıl şiirsel anlatımının, yazarların eğitici elkitaplarından sözlüklere tarihlerden görgü kuralları kılavuzlarına dek her şeyi kaleme alacak şekilde nazmı kullanmalarına olanak sağlayan bir esneklik kazandığı ölçüde süslü nesri yerinden ettiği öne sürülebilir. Şiir ve inşâ etrafındaki tartışmalar, yeni tür yazınsal metinlerin üretildiği canlı bir edebiyat sahnesi arka planında gerçekleşmekteydi. Dile, nazma ve nesre yönelik daha bilinçli bir yaklaşıma paralel olarak dönemi ayırt edilir kılan önemli bir değişim, edebiyat eserlerinde gözlemlenen eşi görülmemiş bir dönüşümsel sapmaydı.

Dildeki gelişme ile birlikte nazım ve nesir kavramları etrafındaki tartışmalar bir Rûm şairi kavramının evrimini yansıtır. Yeni dil, yeni biçimler ve yeni konular Rûm yazarına farklı bir ses kattı. Yazınsal eserlerde otobiyografik temaların belirmesi, geleneksel biçim ve içerikleri değiştirecek ve metinlere Rûm yazınsal kimliğinin bölünmez bir parçası haline gelecek bir etmen olan yazarsal bağlamları katacaktır. Bir sonraki bölümde bu taze yazınsal gelişmenin yeni biçim ve içeriklerine bakacağım ve ardından onları mümkün kılan yazınsal araçları tartışacağım. Bir Rûm şairinin yazınsal kimliği bu olağanüstü yazınsal tazelenmeyle şekillenmiştir.

Yeni Bir Edebiyatın Biçim ve İçerikleri

Ehl-i hâl içre güft u gû çokdur / Vâki'-i hâlden haber yokdur[56]
Zîrâ şi'r semer-i şecer-i 'ışkdur ve mihr-i seher-i 'ışkdur[57]

Bu ifadelerde aşkla şiir bir arada dile gelmektedir. İlkinde Nev'î bir yakınma iletirken, ikincisinde Âşık Çelebi şiiri ve onun anlaşılmasını aşkın meyvesi olarak tanımlar. Âşık Çelebi'nin tezkiresinin mukaddimesindeki ifadesi şiirin işlevine ilişkin bölümü sonlandırır. Şiir kimi zaman şiiri anlamakta bir anahtardır; kimi zaman şairin arzu ve hasretinin bir ifadesi, kimi zaman aşkın doğası üzerine bir söylem ve kimi zaman da güzelleri avlamak için bir tuzak.

56 "Hâl ehli, yani tasavvuf yoluna girenler, çok laf ederlerse de hâlin ne gibi şeylere yol açtığından haberleri yoktur." Hande Özer, "Nev'î'nin Hasb-i Hâl'i," Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi (1994), s. 16.
57 "Şiir aşk ağacının meyvasıdır, aşkın sabahında doğan güneştir." Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt I, s. 172.

Öte yandan, *Hasb-i Hal* adlı tasavvufi aşkın evrelerine ilişkin alegorik mesnevisinden alınan beyitte şair ve âlim Nev'î, "ehl-i aşkın" en basitinden var oluşun ilahi doğası olarak nitelendirilebilecek "vâkı-ı hâl" üzerine konuşmadığından yakınmaktadır. Eserini, gazeldeki aşkın ifadesini vurgulayan bir mistik deneyim olarak aşkın ifadesi şeklinde kaleme alır.[58] Nev'î ideal aşığı betimleyen bir anlatı geliştirdiyse de, 16. yüzyıl sonlarına doğru kaleme aldığı eseri, 15. yüzyıl sonlarına dek izlenebilen popüler bir konu olan otobiyografik öyküye artan ilginin eleştirisi olarak da okunabilir.

Yüzeyde, bir önceki döneme kıyasla çok fazla biçimsel değişiklik görülmemektedir. Şiir beyitler etrafındaki evrimini sürdürmüş ve üç temel nazım biçimi olan gazel, kaside ve mesnevi kafiye şemaları, kompozisyon ve uzunluklarıyla ayırt edilmiştir.[59] Bu biçimlerin biçimsel kısıtlamaları, aruzun girift sistemi içerisinde var olan kalıplarla yönlendirilmiştir.[60] Yüz beyte kadar hatta bazen yüz kafiyeli beyti aşan uzunlukta kaleme alınabilen kaside himaye sisteminin bir göstergesiydi.[61] Aynı kafiye şemasına sahip (genellikle beş ile yedi beyit arasında değişen) çok daha kısa bir form olan gazel, mecazi bir dünya ile büyülenmiş haldeki âşıkların inleyip ah etmelerini aktarmıştır. Bu iki nazım biçimi bir şairin şiirlerinin derlemesi olan divanı için temel teşkil ederdi. Bağımsız kafiyeli beyitlerden oluşan şiirsel

58 Bu terimlerin bir tartışması ve otobiyografik öyküler aktaran mesnevilerin özetleri için bkz. Ali Emre Özyıldırım, "Sergüzeştnâmeler Üzerine Hasbihâl ya da Hasbihâlin Sergüzeşti," *Nazımdan Nesire Edebî Türler*, haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım (İstanbul, 2009), s. 135-65; *Hasb-i Hal* üzerine bir tartışma için, bkz. s. 136-9.

59 Âşık Çelebi *kaside, gazel, murabba, rubai, kıt'a* ve *mesneviyi* şiirin *aksam*'ı yani bölümleri olarak adlandırır; bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, s. 280. Ancak bir divan tertibinde ayrı ayrı bölümler halinde ilkin kasideler, sonra gazeller ve ardından daha kısa şiirler derlenmektedir. Bu dönemde bir şairin divanında mesneviler kasidelerden sonra daha uzun biçimlerle birlikte düzenlenirken, murabba ve kıt'alar daha kısa biçimlerle birlikte genellikle divanın bitiş bölümüne yerleştirilir.

60 Osmanlı nazım biçimlerinin temel tanımları için bkz. Walter G. Andrews, *An Introduction to Ottoman Poetry* (Minneapolis, 1976) ve Cem Dilçin, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi: Ölçüler, Uyak, Nazım Biçimleri, Söz Sanatları* (Ankara, 1983). Klasik Farsça prosodinin Osmanlı Türkçesine uyarlanışı üzerine bkz. Finn Thiesen, *A Manual of Classical Persian Prosody, with Chapters on Urdu, Karakhanidic and Ottoman Prosody* (Wiesbaden, 1982), s. 217-25.

61 Kaside üzerine kısa bir makale için bkz. Mehmet Çavuşoğlu, "Kasîde," *Türk Dili* 415-16 (1986), 17-77. Tür, biçim ve himaye ilişkilerine göre kasideye yeni bir yaklaşım için bkz. Walter G. Andrews, "Speaking of Power: The Ottoman Kaside," *Qasida Poetry in Islamic Asia and Africa, I: Classical Traditions and Modern Meanings*, haz. S. Sperl and C. Shackle (Leiden, 1996), s. 281-300.

anlatı biçimi olan mesnevi, hikâyeler, makaleler, hiciv, övgü ve şikâyetleri ele almak için bir başka yaygın biçimdi. Tür sistemi katı bir şekilde sabitleştirilmemişti ve benzer temalar için üç temel biçim kullanılmaktaydı; yani bir haminin övgüsünde kaside, lirik hassasiyet ifadesinde gazel ve olası tüm işlevlerde kullanılan mesnevi. Temel olarak, bu üç biçim farklı bağlamlara işaret ederdi; örneğin bir gazel kısalığı dolayısıyla kolaylıkla okunduğundan bir mecliste söylenirdi.

Gazel: Âşıkların Feryadı

Yazınsal üretimin önemli bölümünü lirik şiir oluşturdu ve en hacimli gazel mecmuaları da bu dönemde görüldü. Şairler, şiirlerinde kendilerinden önceki şairlere ve rakip şairlere göndermelerde bulunarak şiiri tartışmak ve yeniden değerlendirmek için gazeli kullanıyorlardı. 16. yüzyıl sonunda üç divanı bulunan Gelibolulu Mustafa Âlî, biçimin üstatlarını şu şekilde tanımlıyordu:

Hayâlî Hayretî Ahmed Necâtî
Celîlî vü Mesîhî Fazlî Zâtî
Kiminün zâtı nâmına gâlib
Hayretî vü Celîlî vü Fazlî
Kiminün nâmı zâtına gâlib
Ol Mesîhî vü Ahmed ü Zâtî
Ve kiminün kemâ-yenbagi şöhret-i zâtı ve şânına lâyık iltifâtı var idi.
Biri anun Hayâlî-i mümtâz
Biri dahi Necatî-i üstâd[62]

Mustafa Âlî'nin listesi erken 16. yüzyıl şairlerinin bir kanonunu sergiler. Hayâlî ve Necâtî'yi diğerlerine yeğlemesi, bu iki şair yerel deyiş ve temaları kullanımlarıyla ünlü olduklarından kendi yerel eğilimini de göstermektedir. Bu şairler ayrıca sadece eğitimli Rûm seçkinlerinin erişiminde olan belagat öğelerini gölgelemek üzere sade dili kullanımlarıyla da

62 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Âlî Dîvânı: Textual Analysis and Critical Edition*, haz. İ. Hakkı Aksoyak (Cambridge, Mass., 2006), s. 178. Bu edisyon Mustafa Âlî'nin üç divanını iki cilt halinde toplar. Alıntı 1567'de istinsah edilen ilk divanın dibacesindendir.

ünlüydüler. Görünüşe bakılırsa, Necâtî ve Hayâlî'nin sade hissi veren girift mısraları, 16. yüzyıl sonunda bazı mahfillerde Ahmed Paşa ve Bâkî'nin süslü mısralarından daha modaydı.[63]

Mustafa Âlî'nin kayda değer şairlere ilişkin şiiri, bu doğrultuda yazılmış pek çok gazele ayna tutmaktadır.[64] Daha önceki dönemlerden farklı olarak, geç 15. yüzyıldan 16. yüzyıl sonuna dek kaleme alınan gazeller başka bir önemli temaya yani gazel nazım biçiminin kendisine de yer veriyordu:

Güçdür ne kadar dir isen ey dil
Tarz-ı gazeli reâyet itmek
Her bir kişinün murâdı üzere
Her beytde bir zarâfet itmek
Âsân degül a benüm efendim
Dünyâyı bütün ziyâfet itmek

Bu mısralarda Rûm'un usta şairi sayılan Necâtî, okuyucularının gazele dair çeşitlenen beklentilerinin farkında olduğunu ifade etmektedir. Okurları zıt kutuplara ayıran bir mesele, burada da tartışıldığı şekliyle anlamdaki açıklıkla söz oyunları arasındaki denge, açıkça sade mısraları süslü mısralara tercih eden Nev'î tarafından şöyle ifade edilmektedir:

Bu sâde nazmı ehl-i sanâyi' beğenmese
Nev'î ne gam bizüm sözümüz âşıkânedür[65]

63 Walter G. Andrews'ün de belirttiği gibi, "Eğer Ahmed Paşa (Farsçadan Herat kanalıyla ve Nevâ'i aracılığıyla Câmiî kanalıyla Fars üstatlardan) yazınsal sahiplenme anının simgesiyse, Necâtî bu sahiplenmenin Osmanlı bağlamında doğal görüldüğü bir anın simgesidir". Bkz. Walter G. Andrews, "Other Selves, Other Poets, and the Other Literary History: An Essay in Three Movements," *Intersections in Turkish Literature*, haz. Walter G. Andrews (Ann Arbor, Mich., 2001), s. 75.

64 Benzer gazellerin iki örneği için bkz. Emine Yeniterzi, "Divan Şiirinde Gazel Redifli Gazeller," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 1-10, özellikle s. 9-10.

65 Böylesi kendine dönük gazeller için bkz. Cem Dilçin, "Divan Şiirinde Gazel," *Türk Dili* 415-17 (1986), 78-247, özellikle s. 119-34. Necatî'nin şiiri s. 124'te ve Nev'î'ninki s. 174'tedir. Nev'î'nin mısrası bu dönemde Rûm şairlerinin yalnızca konuşulan Türkçe sözcükler kullanarak kaleme aldıkları *Türki-i Basit* akımını akla getirmektedir. Bu akımın akademik tartışmaları için bkz. Hatice Aynur, "Rethinking the Türkî-i Basît Movement in Turkish Literature," *Archivum Ottomanicum* 25 (2008), 79-97.

Burada Nev'î şiirinin ince ince işlenmiş bir söz oyunu değil, bir âşığın saf feryadı olduğunu öne sürmektedir. Şairlerin şiirlerini kendi feryatları ya da sevgilileriyle özdeşleştirdikleri benzer şiirler bu dönemde çok fazladır. Şiir duygunun saf bir aynası, sevgilinin güzelliğinin ve âşığın kendisinin aynadaki aksinin imgesi haline gelmiştir. Şairler gitgide daha sık bir şekilde gazelleri âşıklıktaki konumlarını aktarır şekilde kaleme alırken, âşık için homojen bir tanım yapılması neredeyse olanaksızdır. Aşka ilişkin çarpışan görüşler ve idealler farklı "âşık" konumlarını bildirmektedir.[66] Şairin bir âşık olarak kimliği İslami yazın geleneklerinde zaten kurulmuştur. Ancak şimdi aşkın temel ifade biçimi olan gazel, sadece onun gelişiminin bir anlatısı değil aynı zamanda soyut haliyle aşkın ya da onun nesnesinin doğrudan bir temsili haline gelmişti. İkinci durumda, âşık-şair aşkını ve sevgilisinin güzelliğini gazel biçiminde maddeleştirip var olan geleneğe göndermeler aracılığıyla tarihsel bir boyut üslendiğinden, şairin bir âşık olarak kimliği de devlet mekanizmasında yer alan farklı profesyonel konumlardaki şairler tarafından yazılan uzunca aşk ilişkileri anlatıları ya da aşk söylemlerinde görülmeye başlamıştır.

Gazel biçimi şairin şiir üzerine fikirleri ya da gelenek üzerine düşüncelerini daha fazla içerdikçe 15. yüzyıl ortalarından başlayarak gazel de gitgide bir Rûmî kimlikle özdeşleşir hale gelmiştir.

Kaside: Kulların Âh u Figânı

Şairler gazelleri aracılığıyla var olan modellerle (nazire şiirlerle ilgili bölümde inceleneceği üzere) ilişkili olarak biçim ve imgelerin biçimsel özelliklerini inceltip geliştirdiler; öte yandan kaside biçimi onlara farklı fırsatlar ve aşılacak zorluklar verdi. Biçimin çoğu örneği dinsel kaygılarla yazılıyordu; *tevhîd* ile Tanrının varlığının birliğine tanıldık etme, *münâcât* ile ondan af dileme ve *naat* ile Hz. Peygamberi övme ya da dört halifeye övgüler. Ancak bu dönemde bir tür olarak kaside Osmanlı hanedanının evrimine paralel şekilde evrildi. Dini içerikli kasideler bir divanın başındaki yerini korurken onları hamiler, dost-ahbap ve sevgililere yazılan diğer kasideler izledi.

66 Bkz. Andrews ve Kalpaklı, *The Age of Beloveds.*

Bir kaside, şiirin kaleme alınış temasını belirleyen girizgâh bölümüyle başlar, ardından bir haminin methiyesi gelir ve bazen de methiye bir gazel biçimiyle doruğa çıkar. Bu şema şairin hamisinden özel bir istekte bulunduğu kısa bir bölümle devam eder ve şairin şairlik meziyetlerini övdüğü fahriye bölümüyle sona erer. Kaside yazmak için çeşitli özel durumlar vardır. Bu dönemde, dini bayramlar, mevsim değişiklikleri, bir sultanın tahta oturması, saraydan bir vefat ya da daha yüksek bir makama atanma bir kasidenin saraya, Osmanlı şehzadelerine, vezir ve ulemaya ithafını harekete geçiren nedenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaside himaye ilişkilerini imlese de, onu yalnızca bu işlevle anmak oldukça kısıtlayıcı olacaktır. Bir sevgili, düşman, yeni bir bina, bir dostun yazdığı kitap ya da sadece ilginç bir kafiye bulmuş olmanın verdiği neşenin vesile olduğu pek çok kaside de bulunmaktadır. Kaside ayrıca, Taşlıcalı Yahya'nın I. Süleyman'ın oğlu Mustafa için yazdığı mersiye gibi siyasi mesajlar da taşıyabilmekteydi.[67]

Kaside de tıpkı gazel gibi bir şairin hüner sergilemesi için temel sağlarken, ayrıca şairin ilişkiler ağına dair sezdirimlerde de bulunurdu. Bir Rûm şairinin divanındaki kasideler gerçekten de yaşamına ve zamanına ilişkin en fazla şey söyleyen bölümleri oluştururdu. Ancak bu uzunca eserlerin nasıl kaleme alındığına ve daha da önemlisi nasıl icra edildiğine ilişkin pek fazla akademik inceleme bulunmamaktadır. 16. yüzyıl sonlarında Kıbrıs'a giderken Malta şövalyelerine esir düşen Kadı Macuncuzâde Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı *Sergüzeşt-i Esîrî-i Malta* adlı ilginç bir nesir eser vardır. Metninden başka yaşamına ilişkin hiçbir bilgiye sahip olmadığımız Mustafa Efendi bu büyüleyici esaret anlatısına saraya gönderdiği kasideleri içeren şiirlerini de her şiirin bağlamını açıklayarak kaydetmiştir. Mustafa Efendi kasidelerinde aralarında III. Mehmed'in validesi Safiye Sultan'ın da bulunduğu hamilerinden, kendisini esir alan gayrimüslimler kadar farklı toplumsal gruplardan Müslümanlar önünde de kendini ayırt edici kılan bir nişan halinde âlim kimliğini de vurgulaya-

67 Ahmet Atilla Şentürk tarafından yapılan ilginç bir yoruma göre *terkib-i bend* biçimindeki bu ünlü mersiye, I. Süleyman'ın bir hicviydi. Şentürk'ün eseri mersiyenin düzenlenmiş, modern Türkçe bir çevirisi ile ayrıntılı bir çözümlemesini içerir; A. Atilla Şentürk, *Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi Yahut Kanunî Hicviyesi* (İstanbul, 1998).

rak fidye parası talep etmektedir.[68] Mustafa Efendi bu kasidelerle beraber, Mustafa mahlasıyla çeşitli durumlar için her nazım biçimiyle şiirdeki hünerini yansıtır şekilde Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştı ve metindeki şiirler akıcı ve sade bir nesirle şerh edilmişti.[69] Ancak eğer Mustafa Efendi bir şair olsaydı, çileli sergüzeştini büyük olasılıkla bu dönemde şaşırtıcı bir dönüşüm ve çeşitlenmeye uğrayan mesnevi biçimi ile tasvir etmeyi yeğleyecekti.

Mesnevi: Aşk hikâyeleri

Yazınsal alanda gerçekleşen en önemli dönüşüm kendini mesnevi nazım biçiminde ve oldukça keskin bir tarzda göstermiştir. Mesnevi, zaten bu dönem itibariyle fikirlerin ifadesi, tarihsel ve günlük olayların aktarımı ve sözlükler ve ders kitapları gibi felsefi ve dini risaleler ve kaynak kitapları kaleme almaya uygun temel nazım biçimi olarak gelişmişti. Ancak şimdi çeşitli maceraları ve –benim buradaki savım için de daha önemlisi– aşkı aktaran yazınsal eserlerin kaleme alınmasında kullanılıyordu.[70] Mesnevi, farklı şiirsel biçimleri bünyesinde barındırmadaki biçimsel esnekliğinden ötürü gerçekten de Anadolu Türkçesinde erken dönemden itibaren edebiyatın en yaygın biçimi olmuştu. Bu uzun anlatıların başlangıç bölümlerindeki ortak öğeler Tanrıya, peygambere ve hamilere yazılan methiyeleri içermekteydi. Biçim olarak kasideyi andırmaktaydılar; gazellerse Rûm

68 Macuncuzade Mustafa Efendi, *Malta Esirleri*, haz. Cemil Çiftçi (İstanbul, 1996); Safiye Sultan'a ithaf edilen *kaside* için, bkz. s. 41-6. İlginç bir şekilde, şair Nev'î de Safiye Sultan'a iki kaside yazmıştır; bkz. Nev'î, *Nev'î Dîvanı*, haz. M. Tulum ve M. A. Tanyeri (İstanbul, 1977), s. 22-3, 80-2. Safiye Sultan benim bildiğim kendisine kaside yazılan ilk kadındır. Bu dönemde bir kadına kaside yazılması son derece ender rastlanan bir durumdur. Safiye Sultan için, bkz. Maria Pia Pedani, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000), 9-32.

69 Eserde (ikisi Farsça) 15 gazel, (altısı terci-i bend ve üçü müseddes biçiminde) 11 kaside, 1 murabba, 5 rubai, 12 tarih ve çeşitli kısa nazım parçaları bulunmaktadır. Görünüşe göre her beyit ille de yazınsal bir kasıtla değil de daha çok hamilerden fidye parası alabilmek üzere esaretin acılarının bir ifadesi olarak kaleme alınmıştı. Metin, şiirin Rûm'daki eğitimli kimseler için ne kadar önemli bir rol oynadığını yansıtmaktadır.

70 En son tenkitli metinlerin ayrıntılı bir bibliyografyası ve mesnevi yazını üzerine akademik araştırmalar için bkz. Ahmet Kartal, "Mesnevî Bibliyografyası," *Şiraz'dan İstanbul'a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* (İstanbul, 2008), s. 579-95. Mesnevi biçimindeki eserlerin çokça alıntılanan bir sınıflandırması için bkz. İsmail Ünver, "Mesnevî," *Türk Dili* 415-17 (1986), 430-563. Bu dönemde üretilmiş mesnevilerin yakın zamanda yapılmış bir sınıflandırması ve değerlendirmesi için bkz. Muhsin Macit, "Mesneviler," Halman et al., *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 55-72. Mesnevilerdeki tür ve biçim ilişkisinin analitik bir incelemesi henüz yapılmamıştır.

tarzındaki neredeyse tüm aşk mesnevilerinde zaman zaman kahramanlar tarafından dile gelmekteydi.[71]

15. yüzyıl sonunda, aşk mesnevileri yüksek bir yazın sanatı için gitgide yaygınlaştı ve efsanevi aşk hikâyelerinin yeniden yorumları daha da rekabetçi hale geldi. 16. yüzyıl sonu itibariyle, *Leylâ vü Mecnûn* ya da *Yûsuf u Züleyhâ* mesnevilerinin farklı şairler tarafından yeniden anlatılmış birbiriyle yarışan pek çok versiyonu mevcuttu.[72] Bu hikâyeler daha önceki dönemlerde yazılan *Varka ve Gülşâh, Hüsrev ü Şîrîn* gibi uzak ve kimi zaman da hayali mekânlarda geçen popüler epik öykülerden farklıydı. Bu öyküler yalnızca epik maceralar değildi, aynı zamanda tematik farklılıklar da sergiliyorlardı; sözgelimi erkek âşıklarına savaşta ve aşkta denk olan oldukça aktif ve örnek kadın karakterler gibi.[73] Tarihsel efsanelere dayanan aşkın bu yeni öykülerinde, kadın karakterler iffet üzerine tartışmalar başlatıyor ve diğer tür popüler öykülerdeyse bunlar tümüyle ortadan kalkıyordu.[74]

Nizâmî ve/ya da Câmiî'nin eserlerini model alan İslam yazın geleneğinin klasik öyküleri yaygınlaşmaktayken, geç 15. yüzyılda otobiyografiyle aşka dair tartışmaları harmanlayan bir eserler bütüncesi görüldü. Bağdat'tan Halîlî mahlaslı bir şair kendi aşk hikâyesini, Rûm'a seferi sırasında bir oğlana olan dünyevi aşkı aracılığıyla hakiki ve ilahi olan Tanrı aşkını

71 Mesnevilerde gazel kullanımına ilişkin bkz. Robert Dankoff, "Lyric in Romance: Use of Ghazals in Persian and Turkish Masnawis," *Journal of Near Eastern Studies* 43, 1 (1984), 9-25.

72 Şâhidî'nin 1478'de kaleme alınmış versiyonundan önce mesnevi biçiminde yazılmış bir Leyla ile Mecnun hikâyesi yoktu. Daha önce kaleme alınmış iki Yusuf ve Züleyha hikâyesi bulunsa da, Hamdullah Hamdî'nin (1449-1503) *Yûsuf u Züleyhâ*'sı ardından gelenler için temel teşkil ederek senelerce en çok beğenilen versiyon sayıldı. Metnin edisyon kritiği için bkz. Hamdullah Hamdi, *Ḥamdu'llah Ḥamdī'nin Yūsuf ve Zelīḫā Mesnevisi: Giriş, Metin, İnceleme ve Tıpkıbasım*, haz. Zehra Öztürk (Cambridge, Mass., 2001).

73 Pekçok şair Şeyhî'nin (ö. 1431) *Hüsrev ü Şîrîn*'ine hayranken, öykü seçiminden yakınanlar da vardır. "Hüsrev ü Şîrîn"i modası geçmiş bir hikâye olarak eleştiren pek çok 16. yüzyıl şairine örnek için bkz. Tunca Kortantamer, *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si* (İzmir, 1997), s. 405-7. Ayrıca hikâyenin gayrimüslim bir kralın maceralarını anlattığı eleştirisinde bulunan şeyhine uyarak *Hüsrev ü Şirin*'i bitirmemeye karar veren bir erken 16. yüzyıl şairi Âhî için bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 1, s. 393. Anadolu Türkçesinde 16. yüzyıla dek kaleme alınan ayrı ayrı mesneviler üzerine kapsamlı bilgi için, bkz. A. Atilla Şentürk, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevîlerinde Edebî Tasvirler* (İstanbul, 2002).

74 Türk yazınsal tarihi boyunca kadın karakterlerin değişen rolüne ilişkin genel bir inceleme için, bkz. Selim S. Kuru, "Women, Gender and Representations of Sexualities and Gender in Poetry and Prose; Pre-Modern, including Courtly Poetry and Prose: Turkish," *The Encyclopedia of Women and Islamic Cultures*, haz. Suad Joseph and Afsaneh Najmabadi (Leiden, 2006), cilt 5, s. 493-8.

buluşunu anlattığı *Fürkatnâme* (1461) adlı bir mesnevide kaleme almıştır.[75] 1493'te Cafer Çelebi bir kadınla olan aşk ilişkisini anlattığı *Hevesnâme* adlı lirik mesneviyi yazmıştır. Cafer Çelebi eserini Rûm şairlerinin "özgünlük" kavramına en yakın olarak kullandığı "ihtira" kavramıyla yani bir yenilik olarak sunar. Eseri için Paşa Çelebi'nin belagat elkitabı *Hevesnâme* ile aynı adı seçen Cafer Çelebi, eserini pek çok türle ilişkili olarak kaleme almıştır.[76] 16. yüzyılda Taşlıcalı Yahya (ö. 1575/76) muhtemelen bu iki esere dayanarak *Şah u Geda* (yazılışı 1540'lar) adlı mesnevisinde bir oğlana olan aşkını anlatır. Fars kökenli alegorik "Şâh ve Gedâ" öykülerini "şâh"ı sevgilisi "gedâ"yı ise kendisi şeklinde sunarak dönüştürmüştür. Yahya mesnevisinde Cafer Çelebi'den bahsetmez. Ancak aşk üzerine söyleminin ortasında "Diline alma zen hikâyetini / Söyle bir nev-civân rivâyetini" diyerek, Cafer Çelebi'nin bir kadınla gayrimeşru ilişkisini aktaran *Hevesname*'sinin dolaylı bir eleştirisini dile getirmektedir.[77] Yahya kadınların ancak cinsel arzu nesneleri olabileceğini ve bu dünyada hakiki aşkı deneyimlemenin tek yolunun bir genç erkeğin aşkını tasavvur etmeyle gerçekleşebileceğini öne sürmektedir.[78]

Biyografik yazılar Anadolu Türkçesinde bu eserlerden çok daha öncesinde görülmekteydi ancak otobiyografik yazıya hiç rastlanmamıştı. Bu eserler hem çeşitli eserler içerisinde yer alan biyografik bilgileri hem de daha doğrudan otobiyografik mesnevileri öncelemiştir. Bu yolla, bir yazınsal biyografi anlatımını önceleyen aslında bir aşk hikâyesinin anlatısıydı.[79] Şairin kendisini mesnevide âşık olarak tasarlaması (Rûm kimliğinin önemli bir

75 Metnin bir betimlemesi için, bkz. Günay Kut, "Fürkat-nâme," *Yazmalar Arasında: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* (İstanbul, 2005), s. 181-98.

76 *Hevesnâme*'deki çeşitli türlerin göndermelerinin bir çözümlemesi için, bkz. Atay, "*Heves-nâme*'de Aşk Oyunu". *Fürkatnâme* ve *Hevesnâme*'nin önceki mesnevilerle farklılıkları açısından bir değerlendirme ve karşılaştırması için, bkz. Selim S. Kuru, "Mesnevî Biçiminde Aşk Hali," *Nazımdan Nesire Edebî Türler*, haz. Hatice Aynur, Müjgân Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım (İstanbul, 2009), s. 168-83.

77 Yahya'nın eserinin bir versiyonu ve İngilizce çevirisi için, bkz. Ralph Jaeckel, "Dukaginzade Taşlıcalı Yahya Bey's King and Beggar: A Sixteenth-Century Ottoman Allegorical-Mystical Love Poem," Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles (1980), s. 169, beyit 522.

78 Bu dönemde otobiyografik alıntıları nitelemek üzere kullanılan bir terim olan *sergüzeştnâme* adlı benzer eserlerin bir değerlendirmesi için bkz. Özyıldırım, "Sergüzeştnâmeler". Böylesi eserlerin bir kronolojik listesi eserin 161. sayfasında verilmektedir.

79 Nazım şeklinde bir otobiyografi örneği için bkz. Şemsi Ahmed Paşa, *Silsilename, Şehnâme-i Sultan Murad: Textual Analysis and Critical Edition along with Facsimile of Vaticana Barberiniani Orient No. 112*, haz. Günay Kut ve Nimet Bayraktar (Cambridge, Mass., 2003), s. 25-8.Günümüz kişisel beyanlarını andıran böylesi kısa otobiyografik mesnevilerin neden yazıldığı açık değildir.

bileşeni)[80] Rûm'da belirli bir elit kimliğinin gelişimine katkıda bulunmakla kalmadı; aynı zamanda böylesi şairler tarafından yazılan, Rûm'un belirli şehirlerinin nazım halinde gerçekçi betimlemeleri de yazınsal eserlere ayrı bir mekânsal his katmıştı.[81] Gerçekten de, macera öyküleri ya da klasik öykülerin aksine anlatı zaman ve mekânı Halîlî, Cafer Çelebi ve Yahya'nın otobiyografik eserlerinde eşi görülmemiş bir gerçekçiliği yansıtmıştır.

Sözgelimi Anadolu şehirleri şiirde görme duyusundan alınan hazla bağlantılı olarak görülmüştür. Mesîhî'nin *Şehrengiz-i Edirne*'sinin 16. yüzyıl başlarında ortaya çıkışıyla şehrengiz türü birden İstanbul'da olağanüstü bir popülerlik kazandı.[82] Caddelerde süzülen güzel genç oğlanların şehrin gurur vesilesi olarak sunulduğu bu tür, dünyevi ya da daha doğrusu mecazi aşkın bir biçimiyle hakiki aşkın karşılaştırılmasıyla ilgiliydi. Bu konu dönem yazınında biçimlenmiş çokça şerh edilen bir konuydu. Şehrengiz metinleri, cinsel şehvet ya da yetişkinlerin toplumsal dünyası ile lekelenmemiş güzel ergen erkeklerin nesnesi olduğu mecazi aşkın ifadeleriydiler.

Mesîhî'nin metni takipçileri için belirli bir kompozisyon modeli sunan tür-yapıcı bir eser olarak alımlandı. Tanrıya kendisini oğlanların sevdasına kapılma günahından kurtarması için yakarışın ardından, Mesîhî belagat sanatındaki hünerlerini Edirne'nin 47 erkek güzelini betimleyerek sergilemiş ve 178 beyitlik eserini diğer şairlere meydan okuyarak bitirmiştir:

Mesîhî medhi bu denlü becerdi
Beğenmezsen yüri var sen de eyle[83]

80 Sultan, şehzade ve serhat beylerinin kahramanlıklarını ve savaşlarını nazım halinde betimleyen bir tür olarak *gazavatnâme*nin de bu dönemde geniş bir popülerlik kazandığını belirtmek gerekir. Savaşlar aşk adına olmadığı sürece "âşığa" kıyasla bu, yaygın bir yazınsal kimlik değildi. Gazavatname türü için bkz. Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloglu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi* (Ankara, 1956).

81 Bu bağlamda, Lâmiî'nin ayrıca Cafer Çelebi'nin *Hevesnâme*'sindeki İstanbul betimlemesini andıran ve kendi başına bir mesnevi olarak daha önce değinilen uzun soluklu Bursa tasvirine bakınız. Çeviriyazımlı bir edisyonu için bkz. Mustafa İsen ve Hamit Burmaoğlu, "Lâmiî'nin Bursa Şehr-engizi," *Yedi İklim* 40 (1993), 103-5 ve iki farklı yorum için bkz. Michele Bernardini, "Ottoman 'Timuridism': Lāmi'i Çelebi and His *Şehrengiz* of Bursa," Jeremiás, *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 1-16 ve Selim S. Kuru, "Lami'i Çelebi'nin Gözüyle Bursa," *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu Bildiri Kitabı*, haz. Cafer Çiftçi (Bursa, 2005), s. 215-24.

82 Bu eserin tenkitli metni için, bkz. Mengi, *Mesîhî Divanı*, s. 89-109.

83 Age., s. 109.

Görünüşe bakılırsa pek çok şair Mesîhî'nin meydan okumasını kabul etmiştir ve 150 yıllık dönem içerisinde imparatorluğun önemli şehirlerinin erkek güzellerini betimleyen çoğu Mesîhî tarafından kurulan kompozisyon şablonunu izleyen 78 nazire yahut cevap yazılmıştır.[84]

Mesîhî'nin başarısı, Rûm'un yazın sahnesinde türlerin çeşitlenmesi bakımından önemliydi. Mesîhî, Cafer Çelebi'nin *Hevesnâme*'sinden uzunca bir bölümü alıp Arapça ve Farsça *ta'rîfât* türünden ve güzelliklerinin övgüsüyle gazellerde erkeklerin isimlerini kullanma modasından yararlanarak yeni bir tür yaratmıştır. Bu daha kısa mesneviler sadece çeşitli şehirlerin erkek güzellerinin betimlenmesi aracılığıyla Rûm şairleri arasında bir şehirler-arası rekabeti yansıtmakla kalmıyor aynı zamanda ve daha önemlisi eğitimli seçkinlerin önemli bir kimlik göstereni olan "aşkın" belirli bir anlayışı etrafında ortaya çıkan tartışmalara da katkıda bulunuyordu. Dahası, genişletilmiş mesnevi biçimiyle şehrengizler, şairin tanışmış olduğu gerçek erkek güzellerinden bahsettiği kişisel metinlerdi. Âşık/şairin sevgilisinin güzelliğini methettiği otobiyografik aşk mesnevilerine benzerdiler. Lirikle anlatı arasında bir kavşak tesis eden şehrengiz metinleri, oldukça kısa popülerlikleri ve daha sonra gözden yitimleriyle, 16. yüzyıl Rûm edebiyatını tanımlayan yazınsal aşk tasvirlerindeki bir başka kendine bakış anını temsil etmektedir.

Mesnevi biçimi çeşitli konulara ev sahipliği yapmayı sürdürse de, anlatıcının kahraman olarak belirmesi bu döneme has en çarpıcı özellikti. Bu tür bir otobiyografi, 16. yüzyıl sonlarından itibaren belirecek, kişinin kendisi ve başkalarına ilişkin yazdığı çeşitli nesir anlatılar için yolu açacaktı.[85]

Nesir Türleri

Otobiyografik açılım kendini nesir edebiyatında da gösterecekti. İlk örneklerden biri Taşköprüzâde'nin biyografik sözlüğünün sonuna eklediği

84 Bu metinlerin ayrıntılı bir bibliyografik incelemesi için, bkz. Barış Karacasu, "Türk Edebiyatında Şehr-engîzler," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 5, 10 (2007), 259-313. Aşkın şehrengiz metinlerinin giriş bölümlerinde nasıl tanımlandığına yönelik bir odakla İshak Çelebi'nin Üsküp *şehrengiz*inin bir incelemesi için, bkz. Selim S. Kuru, "Naming the Beloved in Ottoman Turkish Gazel: The Case of İshak Çelebi," *Gazel as World Literature II: From a Literary Genre to a Great Tradition, Ottoman Gazel in Context*, haz. Angelika Neuwirth, M. Hess, J. Pfeiffer ve B. Sagaster (Würzburg, 2006), s. 163-73.

85 Osmanlı İmparatorluğu'nda otobiyografik yazılar üzerine ufuk açıcı bir makale için, bkz. Cemal Kafadar, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century Istanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* 69 (1989), 191-218.

Arapça otobiyografisiydi ve ilk Türkçe otobiyografi de Latîfî'nin tezkiresinde kendi adı altında yazdığı bölüm gibi görünmektedir.[86] Süslü nesir/inşa, otobiyografik ya da kurmaca kompozisyondan başka bir gidişatı izliyordu ve inşanın asıl verimi henüz hâlâ hak ettikleri incelemeyi bulamamış olan çeşitli münşeât mecmualarında temsil edilmektedir.

Münşeât mecmualarına ek olarak, çeşitli özgün hikâye mecmuaları da inşâ tarzında yazıldı. Hikâyeler genellikle daha doğrudan bir dilde anlatılırken bazıları daha yüksek bir dil biçimini benimsedi. Geniş hikâye özetlerinin çevirilerinden başka bu dönemde yerel hikâyeler de yazıya geçirildi. Sözgelimi âlim ve şair Lâmiî (ö. 1531) *Letaifname*'sinde Arapça ve Farsça kaynaklardan pek çok hikâye derlediyse de, eserine bazıları bir nesil önceki şairlere ilişkin çağdaş anekdotlar da eklemiştir. Benzer şekilde şair Gazâlî (ö. 1538) müstehzi bir ahlak risalesinde farklı Arapça ve Farsça mecmualardan cinsel içerikli öyküler bir araya getirdiğinde, pek çok yerel nükte ve latifeyi de eserine katmıştır.[87] Bu mecmualar hikâyeleri, içlerinde en yaygını tarihsel kişilikler, kadınların şerleri ve devlet adamlarının serkeşliklerine ilişkin anekdotlar içeren belirli konular altında sınıflandırırlar.

Öte yandan bir hikâye mecmuasının yazımı bu nesir eserlere yönelik yüksek talebi de yansıtmaktadır. Görünüşe göre, III. Murad özgün hikâyeler duymak istemiş ve şair Cinânî'ye (ö. 1595) daha önceden duyulmamış öyküler derlemesini emretmişti. Cinânî eserini *Bedayiü'l-Âsâr* adı altında derledi ve bir hattatın istinsahının ardından sultana sunulacak nüshanın sayfalarını tezhiplerle süslemesi için bir tezhip sanatçısına verdi. III. Murad'ın sarayındaki hikâye anlatıcılarından biri olan Derviş Eğlence, müzehhible arkadaşlığı dolayısıyla nüshayı okudu ve kitap henüz hazır değilken içindeki öyküleri sultana anlattı. Cinânî eserini sunduğunda sadece hiç bahşiş alamamakla kalmadı, bir de üstüne daha önce anlatılmamış hikâyeler değil de sadece Eğlence'nin anlattığı hikâyeleri aktardığından dolayı sultan tarafından meclisten dışlandı. Nev'îzade Atâyî tarafından

86 Taşköprüzâde'nin otobiyografisi üzerine ayrıntılı bilgi için, bkz. Eyüp Baş, "Dil-Tarih İlişkisi Bağlamında Osmanlı Türklerinde Arapça Tarih Yazıcılığı," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 (2005), 103-32, özellikle s. 106-7.

87 Bu özgün eser için, bkz. Selim S. Kuru, "Sex in the Text: Deli Birader's *Dâfi'ü 'l-Gumûm ve Râfi'ü 'l-Humûm* and the Ottoman Literary Canon," *Middle Eastern Literatures* 10, 2 (2007), 157-74.

aktarılan bu anekdot, bu dönemde hikâyelerin büyük çaptaki popülerliğine ve geleneksel hikâye mecmualarında bulunup da yaygın şekilde aktarılan klasik hikâyelerden ziyade "özgün" hikâyelere gösterilen ilgiye işaret eder.[88]

Süslü nesirle kaleme alınan münşeât ve hikâye mecmuaları ile birlikte bazı tarihsel metinler de yazın alanında kabul ediliyordu. Kemalpaşazâde'nin daha önce bahsi geçen *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı özellikle dilinin güzelliği dolayısıyla övülüyordu. Bunun ayrıntılı bir tartışması bu bölümün sınırlarını aşacaktır ancak bazı tarihlerin gerçek olayları şiirsel imgelem dünyasından alınma istiare ve teşbihlerle süslü bir dilde betimlemeleri yönünden yazınsal nitelik taşıdıkları da akılda tutulmalıdır.

Bu bölümde tartışılan biçimler çoğunlukla bu dönemde beliren yaygın biçim ve temaların bir parçasını temsil eder. Yeni türler ve biçimlerde yeni bir dil geliştiriliyordu. Tema bakımından elbette bir önceki dönemden devralınarak sürdürülenler vardı. Daha önce söylediğim gibi, yazınsal olarak kabul edilen ne varsa her zaman daha önce klasikler olarak benimsenip çalışılan bir dizi metnin etkisi altındaydı. Attâr'ın ahlaki kurallar üzerine bir kitap olan *Pendname*'si, Sâdî'nin (ö. 1291) nazım-nesir karışık bir ahlak risalesi olan *Gülistân*'ı, Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin (ö. 1273) tasavvufi meseller üzerine uzunca eseri *Mesnevî-i Ma'nevî'si* ve Hâfız'ın (ö. 1390) gazel divanı sürekli sözcükler, imgeler ve temalar için didiklenmekteydi. Tıpkı Kur'an ve hadislerin Arapça öğrenmenin temelini tesis ettiği ve yazınsal temaların özünü biçimlendirdiği gibi, bu metinler de kendilerinden tasavvufi aşkı dile getiren Fars dilinin özel bir biçimini öğrendikleri Rûm şairler için bir nevi kutsal kitap hükmündeydi.[89]

88 Hacimli eserinde Cinânî "kadınların hileleri, savaş öyküleri ve doğaüstü varlıklara ilişkin öyküler" olarak üç bölüm halinde 79 hikâye derlemiştir. Eserin tenkitli bir metni için, bkz. Cinânî, *Bedâyiü'l-Âsâr*, haz. Osman Ünlü (Cambridge, Mass., 2009). Hikâye mecmualarının genel bir listesi için, bkz. Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler* (İstanbul, 1998).

89 Bu belirli metinlerin 16. yüzyıl yazarları tarafından nasıl geliştirildiğine ilişkin sistemli bir araştırma bulunmamaktadır ancak biyografik kayıtlardan çoğunun Farsçayı İslam geleneklerini öğrenmek için de temel bir kaynak olan *Gülistan*'dan; tasavvufi ilkeleri ilahi aşka ilişkin pek çok konuyu bir araya getiren *Mesnevî*'den; şiirsel imgeler ve temaları Hafız'dan ve ahlaki esasları Attâr'ın pek çok eserinden öğrendikleri açıktır. Bu metinlerin tümünü ya da bazı parçalarını ezberlemek ve onlardan özgürce alıntılamak yaygın bir uygulamaydı. Sayısız edisyon, yorum ve çevirinin de tanıklığıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna ve cumhuriyet dönemine dek diğer kaynaklara göre bu metinlerin önemi karşılaştırma kabul etmez.

> (...) ma'rûz-ı bende-i bîmiktâr oldur ki devletlü ve saadetlü padişah hazretlerinin bu caniplere iki dane mümtaz ve müstesna gazel-i şerifleri vârid olup bu bende-i hakir acz ü kusur üzre bir danesine iki nazire demek müyesser oldu. Hak budur ki gazel-i şerifin eğer matlaı, eğer maktaı, eğer sâir ebyât-ı şerîfesi bîmisl ü bîhemta vâki' olduğundan gayrı hususâ "*Egrilik olsa aceb mi kâfiri mihrapta*" beyt-i şerifi vallahi'l-azîm bir mertebe serâmed beyittir ki aslâ nazire mümkün değildir. Bunca zamandır ki eğer şuarâ-yı Acem, eğer şuarâ-yı Rûm mihraba müteallık nice sözler söylemişlerdir, bu dakîka-i enîkayı şimdi gördüm (...)[90]

Alıntı en ünlü Rûm şairlerinden Bâkî'nin (ö. 1599/1600) I. Süleyman'a (1520-66) yazdığı, sultanın Bâkî'ye gönderdiği iki gazeline ilişkin bir mektuptandır.[91] Bir derkenar notunda Bâkî övgülerini şöyle sürdürür:

> Eğer niçün iki nazire dedün deyu sual buyurulursa meşhur meseldir "yenilen oyuna doymaz derler," bir ma'kulce beyt bolayki deyu bulsam birkaç beyt dahı söylerdim, amma kanda müyesser olur ki

90 "Bu değersiz kulun huzurunuza gelişinin nedeni, bu tarafa kutlu padişah hazretlerinin özgün ve seçkin iki ulu gazeli ulaşmış olup bu aşağılık kulları onlardan birisine eksik ve yetersiz iki nazire söyleme cesaretinde bulundu. Doğrusu, bu ulu gazellerin hem ilk hem son, hem de diğer beyitleri benzersiz olmakla birlikte, özellikle 'Kafirin mihrabı doğal olarak eğridir'anlamındaki ulu beyit Allah biliyor öyle önde giden bir beyittir ki ona nazire söylemek asla olası değildir. Bunca zamandır hem İran şairleri hem de Rum şairleri mihrab ile ilişkili o kadar sözler söylemişlerdir, ben bu derece incelikli bir anlam dile getirenini ilk kez görüyorum." Bâkî'nin bir mektubundan. Mektubun tamamı çeviriyazım ve günümüz Türkçesine çevirisiyle yayınlanmıştır; bkz. Orhan Şaik Gökyay, "Bâkî," *Türk Dili* 30, 274 (1974), 44-6. İngilizce bir çevirisi için, bkz. Walter Andrews, Najaat Black ve Mehmet Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, 2. Baskı (Seattle, 2006), s. 129-30. I. Süleyman'ın mısrası "Egrilik olsa aceb mi kâfirî mihrâbda" şeklindedir. Süleyman'ın şiiri için 2427 numaralı şiire bakınız; *Muhibbî Dîvânı, İzahlı Metin, Kanûnî Sultan Süleyman*, haz. Coşkun Ak (Ankara, 1987), s. 708. Bâkî'nin nazirelerinden biri 450 numaralı gazeldir; bkz. *Baki Divanı*, haz. Sabahattin Küçük (Ankara, 1994), s. 378-9.

91 Sultan I. Süleyman gibi, bu dönemin diğer sultanları da ünlü şairlerden kendi şiirlerine nazire ya da şerh yazmalarını istemişlerdir. Örneğin, Âşık Çelebi II. Bayezid'in Farsça bir beytine altı şair tarafından yazılmış nazireleri kaydeder; bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 1, s. 196-7. Ayrıca bir şiir mecmuası Murâdî mahlaslı III. Murad'ın (1574-95) Arapça ve Farsça şiirleri üzerine Baki ve diğer şairlerin yorumlarını içermektedir; bkz. Bekir Kütükoğlu, "Murad III," *İslam Ansiklopedisi, İslâm Âlemî Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lügatî*, haz. A. Adıvar, R. Arat, A. Ateş, C. Baysun, B. Darkot (İstanbul, 1960), cilt 8, s. 615-25, özellikle s. 625.

benim gibi hakir ol tabaka şi'r-i şerife nazire demeğe kadir olsa, hemen bir taklittir ki olunur.[92]

Camilerdeki mihrabın sevgilinin kaşına benzetilmesi, Fars edebiyatındaki kurumsallaşmış din ile onun tasavvufi yapılanması arasındaki uyumsuzluğa da işaret eden temel imgelerden biridir. Yüzünü camideki mihraptan sevgilinin kaşına çeviren şair, dinsel kuralları ihmal ederek Tanrıyı yarattığı güzellik aracılığıyla takdir eder. Bâkî'ye göre bir kilisedeki kavisle kavis şekilli kaşın ilintilendirildiği bu imgeyi dönüştüren ve hem kavis hem de yalancılık anlamlarına sahip Türkçe eğrilik sözcüğünü kullanan Sultan Süleyman, hem "mihrab olarak kaş" imgesinin benzersiz bir yeniden düzenlenişini yaratmış hem de katı dini vecibelerden âşığın gönlünü çelmesi dolayısıyla şiirde kâfir olarak tanımlanan yaygın sevgili betimlemelerini yeniden ele almıştır.[93]

Bâkî'nin şiirsel imgenin mükemmelliğine ilişkin yorumu, 16. yüzyıl ortalarından itibaren Rûm yazarlarının kendilerini diğer yaygın sözlü ve yazılı yazınsal kültürlerden edebiyata girift kurallarla tanımlanan özgül bir sanat biçimi olarak odaklanarak, belirli bir yazınsal geleneğe göndermede bulunarak ve böylelikle sürekli gelişen bir kanon kurarak ayırt ettiklerini göstermektedir. Bu niyetlerin hepsi sürekli dallanıp budaklanan bir yazınsal gelişimin çatallanan yollarını kontrol altına almalarına yardımcı olacak yazınsal gereçler üretme sürecinde kendini gösterdi. Bu kontrolü elde etmenin bir şartı, yazınsal kompozisyon için kurallar koymakken, diğeri şiirin seçici bir kaydı aracılığıyla bir kanon tesis etmekti.

Bâkî'nin I. Süleyman'ın gazelini övgüsünün ardında bu dönemin yazınsal kültürünün iki önemli yönü yatmaktadır: nazirelerin kaleme alınması ve var olan mazmunların yeni bağlamlarda yeniden ele alınması. Bir

92 "Eğer bir gazele niçin iki nazire dedin diye soracak olursanız, bilinen sözdür, 'Yenilen oyuna doymaz,' derler; şöyle daha makul bir beyit söyleyeyim dedikçe birkaç beyit daha söylemiş oldum. Ama benim gibi düzeysiz birisinin o derece ulu bir şiire nazire söylemeye nasıl gücü yetsin ö olsa olsa taklit edebilir."

93 Temel şiirsel sözlükçe için bkz. Walter G. Andrews, *Poetry's Voice Society's Song: Ottoman Lyric Poetry* (Seattle, 1985), s. 43-9. Farsça, Türkçe, Çağatayca ve Urduca şiir imgelerinin açıklamalarının İngilizcede mevcut en iyi kaynağı için, bkz. Annemarie Schimmel, *A Two Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry* (Chapel Hill, N.C., 1992).

nazire genellikle model aldığı şiiri kafiye ve vezin yönünden izlerken onun imgelerini yeniden düzenler. Cemîlî'nin Nevâî şiirlerine yazdığı nazireleri eleştiren Latîfî açıkça iyi bir nazireden beklenileni aktarır:

> Nevâyî'nin üç cild divanında olan eş'ârına külliyen kafiye-ber-kafiye nazîre dimişdür. Ammâ mücerred vezin ve kafiyede nazîredür; san'at ve hayâlde ve letâfet-i makâlde degül.[94]

Öyleyse bir nazire şiirin, zemin şiirle aynı kafiye şeması ve aruz kalıbını kullanması yeterli değildi; aynı zamanda onun tarzını, edasını ve mazmunlarını da geliştirmeli, iyileştirmeliydi.

16. yüzyıl başı itibariyle Rûm'un şiir mahfillerine katılmanın temel kurallarından biri, selef ya da çağdaş şairlerin şiirlerini geçmek amacıyla nazire şiirlerin kaleme alınması olarak koyulmuştu çoktan.[95] Bu yolla, olaşı tüm bağlantıları tüketen bir tarzda mazmun ve konuların yeniden şekillendirilmesiyle şiirin büyüyen bir kanonik külliyatı tesis edildi. Şiir oyununun temel kuralı olarak şiirsel hünerleri geliştirmek önemli bir gereçti. Ancak aynı zamanda yerelleşmiş bir geleneğe de aidiyet hissini besliyordu.[96] Rûm şairleri hâlâ klasik ya da çağdaş Arap ve Fars şairlerinin eserlerini ilham arayışıyla tarıyor olabilirdiler ancak niyetleri artık çevirmek ve uyarlamak değil belirli biçimdeki bir Anadolu Türk şiirinde mükemmelleşmek ve bu şiiri daha da ileriye taşımaktı. Bu amaçla farklı tür eğitimsel gereçler geliş-

94 16. yüzyıl tezkirecilerinin nazire üzerine yorumları için, bkz. Tolasa, *Sehî, Lâtîfî*, s. 263-6.

95 Anadolu Türkçesi yazınsal geleneğinde nazire şiirleri ele alan bir eser için bkz. M. Fatih Köksal, *Sana Benzer Güzel Olmaz: Divan Şiirinde Nazire* (Ankara, 2006). Nazirelerin teknik yönleri için, bkz. Edith G. Ambros, "Nazire, the Will-o'-the-Wisp of Ottoman Divan Poetry," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 79 (1989), 57-83. Yazınsal tarih bağlamında nazirelere özgün bir yaklaşım için, bkz. Andrews, "Other Selves, Other Poets".

96 Yerelleştirmeden kastım, artık şairlerin Anadolu Türkçesinde yazan çağdaş şairlerin şiirlerine cevap veriyor olmalarıydı. Farsça bir modelin ardından yazılan bir nazire, nazire olarak kabul edilemez. Çağataycanın yabancı bir dil olarak algılanması bu bağlamda sorunlu hale gelmektedir. 16. yüzyıldan önce Ali Şir Nevâî'nin gazellerine pek çok nazire yazılmışsa da, bu diğer ünlü Çağatay şairleri için geçerli görünmemektedir. Nazire ve dil ilişkileri üzerine kısa bir tartışma için bkz. Yusuf Çetindağ, *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi* (Ankara, 2006), s. 26-7. Bu bağlamda, Osmanlı şehzadesi Korkud'un (1470-1513) bir musahibine sunulan ve Çağatay imlasının Anadolu Türkçesine çevrilmiş olduğu Nevâî divanının bir yazma nüshası, uyarlama ve taklide yönelik çeşitli tutumlara ilişkin bir bakış sunar. Bkz. Eleazar Birnbaum, "The Ottomans and Chagatay Literature: An Early 16th Century Manuscript of Navâ'î's *Dîvân* in Ottoman Orthography," *Central Asiatic Journal* 20, 4 (1976), 157-90; üç folyo için, bkz. age., *Central Asiatic Journal* 21, 1 (1977), n.p.

tirildi. Bunlar, hepsi de geleneğin bir arşivini sağlayan şiir mecmuaları, belagat kitapları ve şiir üzerine manifestolarla beraber derleme, izah etme ve yeniden değerlendirme süreçlerinin göstergesi olan şerhlerdi.

Nazire Mecmuaları

Şiir mecmuaları bu eğitimsel gereçlerin en erken tanıklarından biri arasındadır ve nazire şiirlerin derlemesi biçiminde görülmüşlerdir. 15. yüzyıl ortalarından önce nazire şiirlerin gelişmekte olan geleneğinin kanıtı, Ömer bin Mezid'in 1437'de tertip ettiği ve içlerinde Anadolu Türkçesinde yazmayanların da bulunduğu 84 şairden 397 şiir içeren bir mecmuada muhafaza edilmiştir. Eserini *Mecmu'atü'n-Nezâir* olarak adlandıran Ömer bin Mezid ilginç bir şekilde amacının gelecek nesiller için "yârân-ı şu'arânun ve dil-dâr-ı ümerânun" dağınık şiirlerini kaydetmek olduğunu açıkladığı kısa önsözünde Rûm'dan hiçbir şekilde bahsetmemiştir.[97] Ömer'in ait oldukları saraylara ya da kullandıkları yazılı Türkçenin türüne göre şairleri ayırt etmeyi dikkate almaması, hamilik ilişkileri, coğrafya ve dilsel farklılıkların antolojisinde yer bulmadığını akla getirmektedir. Öte yandan, Ömer bin Mezid'in antolojisi 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl şairlerince kendilerine meydan okunacak, mal edilecek ve aşamalı olarak iyileştirilecek pek çok konu, biçim, kafiye ve aruz kalıbını bir araya getirmiştir.

Neredeyse bir asır sonra 1512'de, Eğridirli Hacı Kemal *Câmiü'n-Nezâir*'inde, bir yüzyıldan daha az bir süre zarfında şairlerde görülen artışı yansıtır bir şekilde 266 şairin nazirelerini içeren bir mecmua tertip etmiştir. 16. yüzyılda, iki önemli nazire mecmuası daha belirmiştir: Edirneli Nazmi tarafından tertip edilen 357 şair içeren ve Ömer bin Mezid'in mecmuasıyla aynı adlı *Mecmu'atü'n-Nezâir* ile Pervane bin Abdullah tarafından derlenen 430 şairin şiirlerini içeren ve Hacı Kemal'in mecmuasıyla aynı adlı *Câmiü'n-Nezâir*. Bu devasa mecmualar bir zemin şiir sunuyor, ardından aralarında bazen hatalı da olsa çeşitli bağlantılar kurdukları farklı şairlerden çeşitli nazireleri sıralıyordu.[98] Bu mecmualardaki şiirlerin sayısı binlerceydi.

97 Ömer bin Mezid, *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, haz. Mustafa Canpolat (Ankara, 1995), s. 19-20.
98 Şiir mecmualarının bir betimlemesi ve çözümlemesi için, bkz. Köksal, *Sana Benzer Güzel Olmaz*, s. 65-90 ve yazma nüshalarına referanslarla bunların bir listesi için, bkz. Agah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi* (Ankara, 1973), s. 167-9.

Yazınsal pratik için açıkça eğitsel gereçler olarak hizmet veren bu mecmualara gösterilen ilgi, imgelerin yeniden ele alınması aracılığıyla hayal gücünün alanını genişletmek üzere nazirelerin yazılmasına verilen önemi yansıtıyordu. Daha da önemlisi, Ömer bin Mezid'in mecmuasının aksine, 16. yüzyıl mecmuaları, farkında olmaksızın içerdikleri şairleri kanonlaştırarak yalnızca Anadolu Türkçesinde yazan şairlerin zemin ve nazire şiirlerini içermekteydi. Bu gelenek, 16. yüzyıl mecmuaları temel kaynak eserler olarak hizmet etmeyi sürdürmekle beraber, gelecek yüzyıllarda belki de bu mayalanma dönemi kadar dinamik bir şekilde olmasa da farklı odak ve ilgilerle devam edecekti.

Elkitapları ve Şerhler

Böylesi bir nazire şiiri şairlere taklit edilecek modeller ve işlenecek imgeler sağlasa da, Fars şiirinden bir elkitabının tanıklık ettiği üzere, şiirin teknik elkitaplarına yönelik artan bir ilgi de vardı. Paşa Çelebi 1487'de Fars şairi Râmiî'nin (14. yüzyıl ortaları) *Enîsü'l-Uşşak*'ına dayanarak Farsça *Hevesname*'sini yazdı. Paşa Çelebi'nin uyarlaması, örnek beyitlerle birlikte bir sevgilinin güzellik unsurlarını betimlemekte kullanılan teşbih ve istiarelerin bir özet derlemesini içermekteydi.[99] Bu risalenin ardından şiir, aruz kalıbı, belagat yöntemleri ve mazmunların bir kataloğu üzerine bir risaleler sağanağı gelecekti. Bu listede en dikkate değeri Sürûrî'nin (ö. 1562) *Bahrü'l-Maarif*'iydi. Aruz ve kafiye ilimleri üzerine notlarına dayanan Sürûrî eserini 1549'da Amasya'daki şehzade sarayında bulunan Şehzade Mustafa'nın isteği üzerine yazdı. *Hevesname* ile *Bahrü'l-Maarif*'in üstünkörü bir karşılaştırması şiirsel örneklendirmeden poetikaya doğru bir ilgi kaymasına işaret eder. Sürûrî'nin eseri çok sayıdaki nüshasının da

99 Benzer eserlere referans için bkz. İsmail Hakkı Aksoyak, "Manastırlı Celâl'in Hüsn-i Yûsuf Adlı Eseri," *Edebiyat ve Dil Yazıları: Prof. Dr. Mustafa İsen Armağanı*, haz. Ayşenur Külahlıoğlu İslam ve S. Eker (Ankara, 2007), s. 301-17. Sevgilinin çeşitli fiziksel unsurlarını sembolize eden mecazlar farklı türlerdeki bir dizi metinde kategorize edilmiş ve yeniden tanımlanmış görünmektedir. Bu fiziksel unsurların dönemin farklı Türkçe belagat risaleleri ve yazınsal metinlerinde bulundukları şekliyle karşılaştırmalı bir listesi için bkz. Aksoyak, "Manastırlı Celâl'in Hüsn-i Yûsuf Adlı Eseri," s. 313-14. Aksoyak bu liste için daha önce Hakan Atay tarafından hazırlanmış bir listeyi genişletir; bkz. Hakan Atay, "Heves-nâme'de Aşk Oyunu: Tâcizâde Cafer Çelebi'nin Özgünlük İdeali," Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi (2003). Atay'ın incelemesi Râmiî ve Paşa Çelebi'nin eserlerine ilişkin daha ayrıntılı bilgi içermektedir; bkz. Atay, "Heves-nâme'de," s. 76-7.

tanıklık ettiği üzere, gelecek kuşak şairleri için standart kaynak kitaplardan biri haline geldi.[100]

16. yüzyıl ortaları itibariyle, bir şiir şerhleri geleneği mecmualar ve şiir kılavuzları biçiminde gelişmekte olan referans materyallerine dayanarak şiirin profesyonelleşmesinde bir başka gereçler dizisi temin etmişti. Bu şerhler daha önce sıralanan Fars klasikleri üzerineydi. Yazınsal bir metin üzerine eldeki ilk şerh Lâmiî'nin *Gülistân* mukaddimesi şerhiydi. 1504'e tarihlenen Lâmiî'nin şerhi, cümleciklerin çevirisi ve kültürel açıklamaların yanı sıra özgün metnin sözlüğüne ve sentaksına gösterdiği dikkatle, 50 yıl sonra başlayacak yazınsal şerh dalgası için de modanın kurallarını koymuş görünmektedir.[101]

16. yüzyıl ortasının yazınsal şerhleri Sürûrî'nin herhangi bir dildeki ilk şerh olan Hâfız şerhi gibi çeviri ve tasavvufi açıklamalardan, Sûdî'nin (ö. 1598?) Hâfız şerhlerindeki gibi dilbilgisel açıklamalar ve içeriğin incelenmesine yönelmiştir. Tüm bir şiir üzerine yapılmış ilk şerh, modayı belirleyen şair Hayâlî (ö. 1556) tarafından Bergamalı Kadri'nin dilbilgisel bir örnek olarak sunduğu Türkçe bir gazele yazılan bir çözümlemedir.[102] Şiirin yorumlanmasına yönelik bu ilk girişimden sonra Türkçe şiir üzerine şerh yazımı durmuş ya da nazire ve musammat (yani, ekstra mısralar ekleyerek, yorumlayarak ve genişleterek var olan bir gazeldeki çağrışımların geliştirildiği nazım şekli) biçimlerinde sürmüş gibi görünmektedir. Kadri'nin niyeti Türk dilinin işleyişini sergilemek üzere şiiri çözümlemek olsa da, mısraların morfolojik analizinin bir değerlendirmesinin ardından Hayâlî'nin kullandığı belagat gereçlerine de işaret etmiştir.

Yüzyıl ortasında, Sürûrî, Sûdî ve bir başka âlim Şem'î'nin (ö. 1603 sonrası) şerhleri, tezkirelere benzer bir tarzda teknikleri ve içsel anlamları

100 Bu eser bir mukaddime, üç bölüm ve bir hâtime şeklinde düzenlenmiştir; ilk bölüm aruz veznini, ikincisi mecazlar, üçüncüsü ise sevgilinin nitelikleri için kullanılan teşbih ve istiareleri sunmaktadır. Yazar ve eseri üzerine ayrıntılı bilgi ile üçüncü bölümünün Râmiî'nin metniyle bir karşılaştırması için bkz. Yakup Şafak, "Sürûrî'nin Bahrü'l-Maârif'i ve Bu Eserdeki Teşbih ve Mecaz Unsurları," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 217-35. Üçüncü bölümdeki terimlerin bir listesi için, bkz. bu makalede s. 223-4.

101 Lâmiî şerhini, Farsça orijinal metindeki ayrıntıları anlayamayan bir dostunun isteği üzerine hazırlamıştır. Bkz. Hülya Canpolat, "Lâmi'î Çelebi'nin Şerh-i Dîbâce-i Gülistan'ı," Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi (2000), s. 83. Canpolat eserin geniş bir okur kitlesi olduğuna tanıklık eden 54 yazma nüshasını tanımlamıştır.

102 Bergamalı Kadri, *Müyessiretü'l-Ulûm*, s. 94-113.

üzerine Farsça klasiklerin analizinde yenilenen bir ilgiyi yansıtmaktadır.[103] Ancak yaklaşımları, Farsça ve Arapça öğrenmek için Türkçenin gramerini bilmenin önemini vurgulayan Kadri'ninkinden ayrışmaktadır. Anadolu Türkçesinde yazınsal üretime yönelik erken dönemdeki odaktan da ayrışmaktadır. 16. yüzyıl ortası itibariyle, yerel ve çağdaş malzemenin ele alınmasından klasikteki öncüllere yani Fars şiirinin üstatlarının daha derin bir yeniden değerlendirmesine doğru kayan daha rafine bir yazına yönelik yeni bir ilgi ortaya çıkmıştı. Eldeki araştırmalar, o dönemde yazılan Arapça yazınsal eserlerin şerhlerine ilişkin benzer durumlar konusunda genellikle sessiz kalmıştır.

Şiir Üzerine Söylemler

Şiir mecmuaları, belagat elkitapları ve şerhler şiir işçiliğinin alet çantasının temel içeriğini oluştursa da, bu dönemde her ikisi de bir yenilik şeklinde ortaya çıkmış divan dibâceleri ve şair tezkirelerinin mukaddimelerinde şiir üzerine daha doğrudan beyanlar geliştirilmiştir. Anadolu Türkçesinde bir divana yazılan ilk dibace Ahmed Paşa tarafından nazım olarak kaleme alınmış ve en ayrıntılı olanı ise Lâmiî'nin divanında görülmüştür.[104] Münâcât ve naat içerikli şiirlerinin ardından Lâmiî dibacesine kelam ve Kur'ana övgü ile başlar. Ardından nazım ve nesri "i'câz"ın (mucizevi söz) iki parçası olarak tanımlar. Bu uzunca metin Kur'an, hadis ve pek çok Fars şairinden sözlerle şiirin bir savunmasını içerir. Daha özgül bir şekilde, Lâmiî salt eğlendirme amaçlı mısralarla küfür içerikli hezellere karşı şiirin tasavvufi anlamını savunmaktadır.[105] Daha sonraki yıllarda şiirin tarih,

103 Fars klasikleri üzerine üç ana şârihi arasında yer alan Sûdî'nin eseri kısmi bir edisyonu ve Farsça bir çevirisinin de tanıklık ettiği üzere yüzyıllar boyunca itibar görmüştür. Hâfız divanının Brockhaus edisyonu Sûdî'nin ilk 80 gazel için şerhlerini içermektedir. Bkz. Hermann Brockhaus, *Die Lieder des Hafis: Persisch mit dem Commentare des Sudi* (Osnabrück, 1969), cilt 1. Sûdî'nin şerhinin Farsça çevirisi için, bkz. Ismat Sattar-zadah, *Sharh-i Sūdī bar Hāfiz*, 4 cilt (Urumiyah, 1362 [1983]). Gölpınarlı da Hâfız divanı çevirisinin önsözünde Sûdî'nin şerhinden övgüyle söz eder. Bkz. Abdülkadir Gölpınarlı, *Hafiz Divanı* (İstanbul, 1944), s. 28. Sûdî'nin şerhinin mukaddimesinin bir tartışması ile İngilizce ve günümüz Türkçesi çevirileri için, bkz. Selim S. Kuru ve Murat U. İnan, "Reintroducing Hafez to Readers in Rum: Sudi's Introduction to his Commentary on Hafez's Poetry," *Journal of Turkish Studies* 35 (2011), 12-40.

104 Divan dibacelerinin çeviriyazımlarının bir derlemesi ve Türkçe çevirileri için, bkz. Tahsin Üzgör, *Türkçe Dîvân Dîbâceleri* (Ankara, 1990). 39 dibaceden 14'ü ve bu ciltte sunulanların en ayrıntılı olanları kuşkusuz burada ele alınan dönemde yazılmıştır.

105 Bkz. Üzgör, *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, s. 128-255. Bu dibacenin bir çözümlemesi için, bkz. Harun Tolasa, "Klasik Edebiyatımızda Dîvân Önsöz (Dîbâce)leri: Lâmiî'nin Önsözü ve (Buna Göre) Dîvân Şiiri Görüşü," *Journal of Turkish Studies* 3 (1979), 385-402. Lâmiî'nin hayatı ve eserleri için, bkz. Günay Kut

anlam ve değerine ilişkin daha ayrıntılı bilgiler içeren benzer bir söylem, tezkiresinin mukaddimesinde Âşık Çelebi tarafından sunulmuştur. Âşık Çelebi, süslü nesre mükemmel hâkimiyetiyle yaratılıştan Osmanlı hanedanına dek şiirin tarihi üzerine ayrıntılı bilgisini sergiler.[106] Lâmiî dibacesinde herhangi başka bir Rûm şairinin adını anmaksızın kendisini Rûm diyarının zirve şairi olarak sunarken, daha önce de bahsedildiği üzere Âşık Çelebi şiirin teşviki ve Rûm'daki şairlerin fazlalığına ilişkin çeşitli referanslar vermektedir. Şiirin tarihinin İslam medeniyeti çerçevesinde bir dökümüne yönelik gelişen bir tarihsel algıya işaret eden bu iki metnin içeriklerinde benzerlikler vardır. Bu ikisine benzer şekilde, kaynakları hâlâ araştırılmayı bekleyen ortak bir efsanevi şiir tarihine işaret eden şiir üzerine pek çok söylem bulunmaktadır. Öte yandan, şair tezkirelerinde yer alan ayrı ayrı şair maddeleri hem şiirin doğası hem de Rûm'daki gelişimi üzerine yorumlar ve değerlendirmeler içermektedir.[107]

Anadolu Türkçesi edebiyatı üzerine en erken yorumlardan biri, Cafer Çelebi'nin daha önce de bahsi geçen lirik mesnevisi olan *Hevesnâme*'nin başlangıç bölümünde (514-25. beyitler) görülmektedir.[108] Bu bölümde Cafer Çelebi, Şeyhî ve Ahmed Paşa'yı en meşhur Rûm şairleri sayar ve ilkini fesahatte (515-17. beyitler), ikincisini ise belagatte noksan (518-20. beyitler) olmakla eleştirir. Ayrıca yeni anlamlar icat etmek yerine şiir tercümesinde mükemmelleştiklerini iddia eder. Bu kısa bölümde Cafer Çelebi *fesahat*i "garib elfâz" yani tuhaf sözler kullanmamak (517. beyit); *belagat*i ise "kelâmın rabtı" yani belagat gereçlerinin kullanımıyla anlamı iyileştirme olarak açıklar. Cafer Çelebi'ye göre, Ahmed Paşa'nın şiirinin "Nukûş-ı deyre benzer cânı yokdur" (520) yani kilisedeki ikonlar gibi güzel ancak ruhsuzdur. Cafer Çelebi eleştirisini bir aşk mesnevisi içerisine yerleştirse

Alpay, "Lāmi'ī Chelebi and His Works," *Journal of Near Eastern Studies* 35, 2 (1976), 73-93 ve Nuran Tezcan, *Lāmi'ī's Guy ü Çevgān* (Stuttgart, 1994) içerisindeki ayrıntılı tanıtıcı makale.

106 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 1, s. 2-47. Bunu Âşık Çelebi, *Meşā'ir üşŞu'arā or Tezkere of 'Āşıḳ Çelebi*, haz. G. M. Meredith-Owens (Londra, 1971), 6r-18r ile karşılaştırın.

107 Tolasa, daha önce adı geçen eserinde Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi tarafından kaleme alınan ilk üç şairler tezkiresinden pek çok bilgi derlemiştir. Şairlerin yazınsal kişilikleri üzerine ayrıntılı bilgi için, bu önemli çalışmanın ikinci bölümüne bakınız, s. 189-370.

108 Beyit numaraları Osmanlı Metinleri Arşiv Projesinde yayınlanan elektronik metindendir. Bkz. Ottoman Text Archives Project, http://courses.washington.edu/otap/archive/data/arch_txt/texts/a_heves.html (22 October 2010'da ziyaret edilmiştir).

de biri öncülü diğeriyse çağdaşı olan en meşhur Rûm şairlerinden ikisinin gazellerine göndermede bulunur; bu da usta bir şairin gazel yazmasının önemini vurgulamaktadır.[109]

Cafer Çelebi'nin kısa pasajını bir yazınsal eleştiri olarak anlamak için Ahmed Paşa'nın bir naziresi yararlı olacaktır. Ahmed Paşa divanının son bölümünde şu beyit yer almaktadır:

Hayâl-engîz eş'ârun egerçi kim olur mergûb
Bana rengîn elfâzun inen çok yig gelür andan[110]

Bu beyit Cafer Çelebi'ye cevap olarak yazılmış olsun ya da olmasın, Ahmed Paşa burada açıkça orijinal hayallerin öylesine dile getirilmesinden çok var olan hayallerin yazınsal bir işçilikle düzenlenmesini yeğlemektedir. Bu değiş tokuş, 15. yüzyıl sonları boyunca süren şiirde mana ve biçim arasındaki dengeye ilişkin tartışmalara işaret etmektedir.

16. yüzyıl sonunda, Riyazî *Riyâzü'ş-Şu'arâ* adlı şairler tezkiresinde Türkçede şiir söylemekteki zorluğun bir sonucu olarak anlamın ifade güzelliği için harcanmasından yakınmaktadır. Riyâzî bu zorluğa rağmen "cilâ ve revnak ile" Türkçe şiirler sunan önceki şairleri savunsa da, anlamın ifade güzelliğine kurban edildiği kendi zamanının şiir gelişimini eleştirir. Riyazî'ye göre bu ikisi bir arada bulunmalıdır.[111]

Dönemin farklı zamanlarında âlim şairler tarafından tertip edilen nazire mecmuaları, mazmun ve sanatların listeleri, şiir elkitapları ve şiir üzerine söylemler çoğunlukla birbirleriyle çelişmiş ve şiirin doğasına iliş-

109 *Fesahat* ve *belagat*, medrese eğitiminin temel bölümlerinden olan belagat ilmine ait iki terimdir. Bu belagat eğitimiyle yazınsal metinler arasında köprü kurmak modern akademik araştırmalarda pek de yaygın değildir. Bu doğrultuda yapılmış yakın zamana ait bir katkı için, bkz. Ali Emre Özyıldırım, "'Garîb" Ma'nâlar, 'Acîb' Hayaller: Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerinden Hareketle Belagat Terimi Olarak 'Garîb' Sıfatı," *Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar*, haz. Hatice Aynur ve Aslı Niyazioğlu (İstanbul, 2011), s. 147-65. Bu makalede, Özyıldırım *garib* teriminin iki önemli edebiyat eleştirmeni tarafından kullanımını dönemin medreselerinde kullanılan belagat ders kitaplarıyla ilintilendirir. *Belagat* ve *fesahat* kavramlarının kısa bir tartışması için, bkz. Andrews, *An Introduction to Ottoman Poetry*, s. 73-7.

110 "Hayallerle dolu şiirlerin gönülleri çelse de, senin renkli sözlerin çok daha güzeldir benim için." Bkz. Ahmed Paşa, *Ahmed Paşa Divanı*, s. 388. Bu referans için meslektaşım Fatma Sabiha Kutlar'a teşekkür borçluyum.

111 Riyâzî, "Riyâz'üş-Şu'arâ," Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye 3724, folyo. 3r-4v.

kin yaygın fikirlere meydan okumuşlardır. Zaten kaotik bir biçimler, türler, temalar ve hayaller kütlesine dönüşmüş bir yazınsal üretimi anlamak, tanımlamak, sınıflandırmak ve nihayetinde kontrol altına almak üzere yazınsal metinlerin biriken bir bütüncesine cevap olarak yazılmışlardır. Bu dönemde edebiyat Rûm şairleri tarafından yazınsal gereçler aracılığıyla tanımlanmaktaydı ve yazınsal gereçlerin en önemlilerinden biri de şair tezkireleriydi. Zaman içerisinde tezkireler bir biçimler ve konular yelpazesini harmanlayacak ve yazarları diğer şairlerin biyografik bilgilerini aşk ve eserlerin dedikodu türevi aktarımları aracılığıyla sunarken kendi yaşam öykülerini anlatma fırsatını da kullandıklarından Rûm şairlerine de modeller sağlayacaklardı.

Rûm Şairlerinin Tarihi

Rûm'daki yazınsal geleneğin kanonu ilk olarak 16. yüzyıl başlarında kaleme alınmaya başlanan *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* adlı metinler külliyatı aracılığıyla tanımlanmıştır.[112] Bunlar Rûm şairlerinin yaşamlarına ilişkin anekdot niteliğinde bilgilerin derlendiği ve şiirlerinden örnekler verildiği biyografik sözlüklerdi. Tezkire yazarları evvelki kuşak şairlerine ilişkin okudukları ve duyduklarını İstanbul'un edebiyat halkalarında kendi deneyimledikleriyle ilişkilendirerek bu parçalı bilgi malzemesine kendi yazınsal zevkleri ve dünya görüşlerinin rehberliğinde bir tarih biçimi verdiler. Bu tezkireler aracılığıyla, şiirlerini Osmanlı sultanları ya da kulları için kaleme alan şairler arasında bir dayanışma hissi tasarlanmış oldu. Tezkirecilerin kendileri aktif şairlerdi. Yazdıkları şairleri "Osmanlı şairleri", "saray şairleri" olarak adlandırmadıkları gibi onlardan hiçbir zaman "Divan şairleri" olarak bahsetmediler. Kendilerinden ve diğer şairlerden *şu'arâ-yı Rûm* yani Rûm şairleri olarak söz ettiler.

Anadolu'daki ilk şuara tezkiresi yazarı daha önce de adı geçen Sehî Bey idi. *Heşt Behişt* (Sekiz Cennet) adlı tezkiresinde kendisine model olarak, Farsça yazılmış tezkireler olan, Fars şairi Câmiî'nin (1414-92) *Baharistan*'ı, Devletşâh'ın (ö. 1487) *Tezkire*'si (yazılışı 1487)

112 Bir şairin yaşamı ve eserlerinin farklı tezkirelerde ele alındığı şekliyle bir çözümlemesi aracılığıyla Osmanlı yazınsal kanonunun oluşturulması üzerine ayrıntılı bilgi için, bkz. Selim S. Kuru, "Sex in the Text," s. 158-61.

ve Ali Şir Nevâî'nin Çağatayca kaleme aldığı *Mecâlisü'n-Nefâis*'inden bahseder.[113] Açıkladığı niyeti, zamanın vefasızlığından kurtulmaları için Rûm şairlerinin adları ve eserlerinin bir listesini kaydetmektir. Ancak şüphesiz eserini yönlendiren bir başka amaç daha vardır: Farsça ve Çağatay Türkçesinde yazmış ve anıları kendisinin öncülleri olan Câmiî, Devletşâh ve Nevâî'nin tezkirelerinde muhafaza edilmiş doğu diyarının şairlerine meydan okumak.[114] Sehî bir taraftan Rûm'da yeni bir yazınsal dilde geliştirilen şiirin gücünü sergilemeye çabalarken, bir taraftan da Rûm şairlerini belirli bir ölçüt dizisine göre kanonlaştırma modasını da başlatmış oldu. Halefleri zaman zaman Sehî tarafından bir şaire verilen odağı kendi zevklerine ve yazınsal üretim yaklaşımlarına göre kaydırsa da, Rûm şairlerinin üstünlüğünü sergileme amacında onun izlerini takip ederlerdi.

Sehî büyük olasılıkla sarayda eğitim gören bir devşirmeydi. Eserinin düzeni muhtemelen saray kâtipliği ve şehzade hocası görevlerinden edindiği bir şekilde bürokratik bir önyargı sergilemektedir. Sehî bürokrat şairleri âlim şairlerin önüne yerleştirmiştir; bu halefleri tarafından izlenmeyecek bir ayrımdır. Belirli şairleri ilk dört bölümde I. Süleyman ve diğer sultan şairler, bürokrat şairler ve âlim şairler olarak hiyerarşik bir şemaya göre gruplandırdıktan sonra, eserin geri kalan dört bölümünde

113 Bu kaynaklar tüm tezkire yazarları tarafından temel bir ilham kaynağı olarak alıntılanacaktır. Sehî Bey'inkisi Rûm şairlerinin ilk tezkiresi olmasına karşın, I. Selim Şah Muhammad Kazvinî'yi Nevâî'nin eserini ilginç bir şekilde Farsçaya çevirmekle görevlendirmişti. Bkz. Ahmet Kartal, "Ali Şir Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâ'is* İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi" *Bilig* 13 (2000), 21-65; Kazvinî'nin eseri için, bkz. s. 28-30. Kazvinî çevirisine I. Selim sarayındaki Farsça şiir yazan şairlerin bilgisini verdiği bir bölüm eklemiştir. Kartal'ın makalesi de *Mecalisü'n-Nefa'is* ile Kazvini'nin çevirisinde yer alan şairlerin karşılaştırmalı bir listesini içermektedir. Daha sonra Lâmiî, Câmiî'nin Farsça *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sının Türkçe tercümesine bazıları şiirleriyle de ünlü olan Rûm mutasavvıfları üzerine bir bölüm ekleyecektir. Bkz. Barbara Flemming, "Glimpses of Turkish Saints: Another Look at Lami'i and Ottoman Biographies," *Journal of Turkish Studies* 18 (1994), 59-79. Farsça ve Çağatayca tezkireler için, bkz. Maria E. Subtelny, "The Poetic Circle," s. 19-38. Şair tezkireleri üzerine daha genel bir bilgi için, bkz. John Stewart-Robinson, "The Ottoman Biographies of Poets," *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1-2 (1965), 57-74. Mustafa İsen, F. Kılıç, İ. H. Aksoyak ve A. Eyduran (haz.), *Şair Tezkireleri* (Ankara, 2002), erken 20. yüzyıla dek kaleme alınmış tüm Rûm şairleri tezkirelerinin içerikleri ve yazma nüshalarına ilişkin bilgileri içermektedir.

114 Sehî Bey'in eseri günümüze dek 18 yazma nüsha halinde gelmiştir. Hayatı ve mesleğine ilişkin ayrıntılı bilgi ve eserin tenkitli metni için bkz. Sehi, *Heşt Bihişt*; ayrıca bkz. Günay Kut, "Heşt Bihişt'in Yeni Bir Nüshası ve Bir Düzeltme," *Journal of Turkish Studies* 7 (1984), 293-301.

kronolojik bir sırayı takip etmiştir.[115] Böyle yaparak Batı Asya'daki öncüllerinin koyduğu modelleri de taklit etmiş oluyordu. Modelleri kendisinden yarım asır önce kaleme alınmıştı; bu da Rûm'daki yeni yazın geleneğinin doğudaki yazın gelenekleriyle ne kadar yakından bağlantılı olduğunun bir göstergesiydi.[116] Rûm tezkirecilerinin modern modellerin lehine olarak daha önceki tezkire modellerini ihmal etmeleri, Rûm'daki yazına çağdaş bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Sehî'nin *Heşt Behişt*'ini tezkire türünde bir ürünler sağanağı takip etti (bkz. Tablo 14.1). Bilinen ikinci tezkireci Latîfî mahlasını kullanan Abdüllatif Çelebi, Karadeniz bölgesinde derviş tekkelerinin önemli bir merkezi olan Kastamonu'daki meşhur Hatib-zâdeler ailesindendi. İstanbul'da eğitim görmüş olsa da hayatının büyük çoğunluğunu şehirden uzakta geçirdi. Ulema sınıfında yükselmedi ve Sehî gibi ancak ondan farklı olarak sarayda değil Rumeli'de kâtiplik yaptı. Latîfî'nin tezkiresi *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve tabsıratü'n-Nüzemâ*, Sehî'nin 1546'da yazdığı eserinden sadece sekiz yıl sonra ve tartışmalı olarak ona cevaben kaleme alınmıştı.[117] Sehî'nin eserinden daha fazla şair içerse de,[118] başka bir önemli farklılığı daha vardı: Latîfî şairleri sıralarken hiyerarşik düzeni tamamen bir kenara bıraktı ve 13 mutasavvıf şair ile Osmanlı hanedanına mensup şairler hariç tüm şairleri mahlaslarına göre alfabetik sıraya dizdi.

115 Bu tezkirede, hepsi II. Mehmed'in hükümdarlığıyla başlayan 90 yıllık dönem boyunca yaşamış 28 yüksek rütbeli bürokrat ve 17 meşhur âlim, daha düşük rütbeden âlimler, talebeler, askerler ve halktan kimselerle birlikte kaydedilmiştir.

116 İlginç bir şekilde, ne Sehî ne de ardından gelenler Avfî'nin 1220'de yazdığı *Lubab al-Albab*'ı gibi daha eski Farsça modellerden bahsetmiştir. Avfî'nin bir başka eseri olan bir anekdotlar derlemesinin oldukça yaygın olduğu ve bunun bir nüshasının II. Bayezid'in kütüphanesinde yer aldığı düşünüldüğünde, tezkirecilerin eserlerine aşina olmaları beklenir. II. Bayezid'in kütüphanesi üzerine bir inceleme için, bkz. Miklós Maróth, "The Library of Sultan Bayazit II," Jeremiás, *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 111-32. Avfî'nin hikâye mecmuası s. 123'te belirtilmektedir. Benzer şekilde, tezkireciler Nizamî-i 'Arûzî tarafından 1156'da kaleme alınmış *Chahar Makala* adlı daha erken bir biyografik eseri de biliyor olmalıdırlar. Ancak hiçbir zaman etkilendikleri eserler arasında bu metinlerden bahsetmemişlerdir.

117 Latîfî üzerine ayrıntılı bilgi için, bkz. Nihad M. Çetin, "Latîfî," Gibb et al., *The Encyclopaedia of Islam*, cilt 5, s. 693a. Latîfî tezkiresi üzerine mükemmel bir çözümleme için, bkz. Andrews, "The Teẕkere-i Şu'arā of Laṭīfī," s. 31-4. Andrews burada Latîfî'nin eserinin iki sunumunu yorumlar. Ne yazık ki, Rıdvan Canım'ın aslında gayet iyi tenkitli metni bu iki ayrı sunumu yansıtmamaktadır.

118 Sehî 241 şairi, Latîfî ise 334 şairi ele almıştır; bkz. İsen et al., *Şu'arâ*, s. 30, 36.

Tablo 14.1. 16. yüzyıl şair tezkireleri

Tezkireci	Odak	Yaşam	Yazılış	Kapsam
Sehî	Şiir	ö. 1548/49	1538-9	1400'ler-1538
Latîfî	Şiir	1491-1582	1546, 1574	1421-1546
Ahdî	Şiir	ö. 1593/94	1563, 1593	1500-1590'lar
Âşık Çelebi	Şiir	1520-1572	1566	1400'ler-1560'lar
Kınalızâde	Şiir	1540-1604	1586	1400'ler-1586
Âlî	Tarih	1541-1600	1593-9	1400'ler-1541
Riyâzî	Şiir	1572-1644	1609	1400'ler-1609

Bunun radikal bir adım olduğu iki nedenden ötürü öne sürülebilir. İlkin, alfabetik sıralama dönemin biyografik derlemelerinde norm olan ve Sehî'nin de takip ettiği Fars şair tezkireleri geleneğinin de taklit ettiği *tabakat* sistemiyle bir ayrılığı imlemişti. Şair tezkirelerinde tabakat sistemi ya belirli bir sınıfın mensuplarının önemini ima eden hiyerarşik bir sıralama ya da belirli hükümdarların taht dönemlerine göre kronolojik bir sıralama biçiminde görülmüştür. Latîfî alfabetik sıralamayı seçerek eserinde ele aldığı şairlerin toplumsal konumlarını göz ardı etmiştir. Tabakat sisteminden ayrılması ve böylelikle tezkirelerin İslam geleneğinde şekillenen türünü değiştirmesi[119] ve Rûm şairlerinin toplumsal statülerini önemsememesinin yanı sıra Latîfî, şairlerin eserleri üzerine ayrıntılı yorumlar yapmış ve yazınsal eserlerin üretiminde himayenin rolünü tartışmıştır.[120]

Latîfî'nin şairler ve şiirleri üzerine güçlü fikirleri vardı. Rûm'da hepsi mutasavvıf ve hepsi de Osmanlı hanedanından önce ortaya çıkmış olan yalnızca 13 "hakiki" şair olduğuna inanıyordu. Bunlar hakiki şairlerdir çünkü "aşk-ı mecazî"yi değil "aşk-ı hakîkî"yi terennüm etmişlerdir.[121] Belki de bundan, Latîfî'nin Osmanlı hanedanı himayesini ve Osmanlı sultanları

119 Stewart-Robinson'a göre, tezkire bir tür olarak "Araplar tarafından başlatılmış, İranlılar tarafından sistemleştirilmiş ve Türkler tarafından biçimlendirilmiş"tir; bkz. Stewart-Robinson, "The Ottoman Biographies," s. 65.

120 Latîfî'nin tezkiresinden yazınsal himaye üzerine uzunca bir pasajın çevirisi için, bkz. Andrews ve Kalpaklı, *The Age of Beloveds*, s. 245-7.

121 Latîfî'nin mutasavvıf şairler vurgusu ve ilahi aşkın şiiriyle mecazi aşkın şiiri arasındaki ayrımının bir değerlendirmesi için, bkz. Selim S. Kuru, "Latifi Tezkiresinde Mutasavvıflar," *Dünden Bugüne Bursa: Bursa Tasavvuf Sempozyumu* (Bursa, 2004), cilt 3, s. 197-202. Mecazî aşkı ne kadar eleştirse de, Latîfî bir önceki bölümde ele alınan Halîlî ve Cafer Çelebi gibi şairlerin eserlerinden övgüyle söz eder.

için şiir yazmayan mutasavvıfların şiirlerini vurgulayarak hamileri için şiirler yazan şairleri eleştirmiyorsa bile onları küçümsediği çıkarımında bulunabiliriz. Dahası Lâtifî mutasavvıf şairleri ele aldığı bölümü sultan şairlerin önüne yerleştirir. Kısacası Lâtifî, sadece alıntıladığı beyitler üzerine ayrıntılı yorumlarında görülen eleştirel duruşuyla ve en çok takdir ettiklerine yazdığı nazirelerle değil aynı zamanda tezkirelerin var olan modellerini de değiştirmesiyle şiir ve edebiyata yönelik yeni bir farkındalık sergilemiştir.

Üçüncü tezkireci Âşık Çelebi, 427 şairlik bir dökümle sadece şairler için değil aynı zamanda Rûm'un entelektüel çevreleri için de temel kaynak oluşturan en açıklayıcı tezkireyi, *Meşâirü'ş-Şu'arâ*'yı kaleme aldı. Âşık Çelebi gurur duyduğu bir bağlantı olarak bir seyyid sülalesinden geldiğini öne sürer. Soyuna layık yüksek bir makam elde etmede başarılı olamadıysa da, önce Bursa'da önemli bir vakfın müfettişi, ardından bir kâtip ve sonrasında da bir kadı olarak vazife yapmıştır.[122]

Meşâirü'ş-Şu'arâ Latîfî'nin eserinden yirmi yıl sonra yazılmıştır. Âşık Çelebi'nin maddeleri İstanbul'da gelişmekte olan şehir hayatı, şair meclisleri ve şairlere ilişkin dedikodularla ilgilidir. Tabakat sistemini takip etmez ancak Latîfî'den farklı olmak için maddelerini alfabetik sıraya koymak yerine harflerin rakamsal değerini gösteren ebced sistemini takip eder.[123] Latîfî ve Âşık Çelebi tarafından yazılan bu iki eser, şair tezkirelerinin süregiden geleneği için temel modeller olacaktır. Kimi zaman şairler üzerine ek bilgiler verseler de diğer eserler, düzenleniş ve kompozisyon açısından Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi'ye ait ilk üç tezkireyi aşamamışlardır.

16. yüzyılın tüm tezkirecileri farklı mezheplerden şairleri eserlerine katma noktasında oldukça demokratiklerdi. Ancak sayısı pek çok olması

122 Hayatı ve diğer eserleri için, bkz. V. L. Ménage, "Âşık Çelebi," Gibb et al., *The Encyclopaedia of Islam*, cilt 1, s. 698a-b.

123 Eserinin mukaddimesinde Latîfî'nin nasıl aslen kendi fikri olan alfabetik sıralama fikrini çaldığından yakınır: "Monlâ Latîfî-i Kastamonî benüm dahı tevârih-i şu'arâda kitâb tertibi murâdumdur diyüp kendü selâtîn-i Âl-i Osmân zemânında olan şu'arâyı tertîb-i selâtîn ile cem' idecek olup ya'nî Sehî Beg tertibin savâb bilüp bu hakir şu'arâyı mahlaslarınun evâ'ilinde olan hurûf tertibi ile tertibi takdim ve te'hîr su'âline cevaba ve tarik-i hakk u savâba enseb-i fikr kılup bu vifâk vefki üzre ittifâk ve tarafeynden teşmîr-i sâk-ı ictihâd ile ittisâk itmişken monlâ-yı mezbûr sonra pey-rev-i çerh-ı devrân olup...". Görünüşe göre Latîfî sözünü tutmamış ve Âşık Çelebi'nin fikrini çalmıştır. Âşık Çelebi'nin Latîfî'ye benzememe arzusu Rûm şairlerinin tezkire yazarları arasındaki rekabeti göz önüne sermektedir. Bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 1, s. 245-6.

gereken gayrimüslim şairleriyse tutarlı bir şekilde dışarıda bıraktılar. Bunlar Türkçe şiir söyleyen şairlere has tezkireler olduklarından, bir sultan ya da veziri metheden İbranice, Ermenice ya da Yunanca hiçbir şiir kaydı bulundurmamaları anlaşılır bir şeydi. Ancak Türkçe konuşan Hıristiyanların da dışlanması, dinsel sınırların etnik sınırlardan çok daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.[124]

İlk tezkireci Sehî, görünüşe göre İran'dan İstanbul'a gelmiş ve orada elçilikte bulunmuş bir şair olan Basîrî'den bahsederken Basîrî'yi "hayli zamandan berü vilâyet-i Rûm'da olmağile Rûmî gibi" olduğu ve "Rûm şâ'irinün ekseri ile hem-zebân düşüp çok münâzarası ve muhâveresi geçmişdür Türkî eş'ârı var" olduğu için eklediğini açıkça belirtir.[125] Bu alıntı, özellikle Sehî'nin eserini kaleme aldığı dönemde İstanbul'da yaşayan pek çok İranlı olduğundan, Rûm kimliği için coğrafi değil daha dilsel bir şekilde tanımlanmış bir yazınsal kimliğe işaret eder. Öte yandan, Rûmî olmayan bir dördüncü tezkire yazarı Ahdî, Âşık Çelebi'nin tezkiresinde "ehl-i insâf olup sâ'ir A'câm gibi Rûm'a ve Rûmî'lere münkir" olmadığı için yer alacaktı.[126]

Tezkireler üzerine günümüz araştırmaları çoğunlukla betimleyicidir ve bu nedenle de bu metinlerin ardında yatan niyetleri yeterli şekilde anlamlandıramamakta ve onlara eleştirel yazınsal eserler olarak davranmamaktadır. Dönem edebiyatına yönelik değerlendirmelerinin önemi takdir edilse de şimdilerde en fazla referans eserleri olarak kullanılmaktalar. Ne yazık ki, modern araştırmalar bu eserlerin neden 16. yüzyılda ortaya çıkması gerektiği ve neden sadece bu yüzyılda kapsamlarının çakıştığı (diğer yüzyıllardaki zeyillerin aksine) sorularını ihmal etmektedir. Modern yaklaşımlar ayrıca onları salt referans eserleri olarak kullanarak biyografi maddelerinin satırları arasında var olan yazar sesini de silmektedir.

124 Yalnızca Âşık Çelebi Diyarbakır bölgesinden bir Hıristiyan olan Mesîhî-i Ermenî adlı bir şairi eserine almıştır. Âşık Çelebi bu şairin "Mesih'le ilgili" anlamına gelen mahlasının onun Hıristiyan olduğuna kanıt olduğunu öne sürse de, aynı mahlası taşıyan ünlü bir Müslüman şair de vardır. Mesîhî-i Ermenî Farsça bilir ve "Rûm'a gelüp" İstanbul ve Edirne'de yaşar. Ardından Hıristiyan çocuklara Türkçe ve Farsça öğrettiği Venedik'e gitmiştir. Âşık Çelebi tezkiresinde Mesîhî-i Ermenî'nin Türkçe mısralarından örnekler vermektedir; bkz. Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 2, s. 840-1. Başka hiçbir tezkireci bu şairi eserlerine katmamıştır.

125 *Heşt Behişt*, s. 105b. Basîrî'nin Türkçe şiirleri için, bkz. Ahmet Kartal, *Basîrî ve Türkçe Şiirleri* (İstanbul, 2006).

126 Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, cilt 2, s. 1131.

Ancak daha önce açıklandığı üzere, tezkirecilerin şairlere ait öyküleri derlemenin dışında da amaçları vardı. Her şeyden önce, hepsi de başlı başına birer şair olsa da arka planları farklıydı. Kimi zaman aynı şairler için aynı anekdotları kullansalar da, böylesi anekdotlar yazarın bireysel zevkini ortaya koyup, düzenleri, yaklaşımları ve kapsamlarında önceki eserleri aşma hırslarını da yansıtır bir şekilde farklı bağlamlarda görülmekteydi. Ek maddeler aracılığıyla yazarlar şair sayısını sürekli artırmakta; böylelikle önceki tezkirecilerin eserlerini de güncellemekteydiler.

Tezkire yazarlarının şairleri seçme ölçütleri bize Rûm şairlerinin basit bir portresini çizme olanağı sunmaktadır. Her tezkire canlı bir yazınsal manzara yansıtmış ve belirli eleştirel duruşları aracılığıyla her tezkireci bu manzaranın kendi taraflı resmini sergilemiştir; bu da döneme dair herhangi bir betimlemeyi güç kılmaktadır. Tezkirelerin betimlemelerine göre şairler son derece heterojen alt yapılardan gelmekte ve böylelikle hizmet ettikleri saray adamlarını andırmaktaydılar. Tezkirecilere göre Rûm şairleri, Anadolu Türkçesinin belirli bir biçimi olan Rûm dilinin sürekli gelişmekte olan ortamında yazan Müslüman şairlerdi. Bu dil, Rûm şairlerinin kalemlerinin ses kattığı taze bir dildi ve 15. yüzyılın sonlarından itibaren kendisini dünyanın en geniş ölçekte kullanılan yazınsal dillerinden biri olarak tesis etmişti. Şairlerin kendileri için bir gurur ve sıklıkla da büyük maddi zenginlik kaynağıydı.

Bu dönüşüm ve yenilenme döneminde, edebiyatın anlamı sorusu etrafında söylemler gelişti. Yeni edebiyatın kuralları oturdukça Rûm merkezli bir arşiv, asırlık kültürel miras içerisinde şekillenmeye başladığından eski biçimlerden muhafazakâr bir seçim süreci görülüyordu. Rûmîlikle ilişkilendirilen nitelikler hiçbir zaman sabitlenmedi. Tam tersine, Rûm'un ne anlama geldiği onun dilinde yazan şairler arasında her zaman bir tartışma, sorgulama ve çekişme nesnesiydi. Şairler ve yazarlar için kendilerini "şu'arâ-yı Rûm" olarak betimlemeleri ne kadar önemli olsa da, terime katı bir anlam vermemişlerdi. Pek çoğu için odak, aşkın ve arzunun öznel deneyimi üzerindeydi. Rûm şairleri kendilerini eserlerinin özneleri olarak aldılar ve öznellik arayışlarında imparatorlukla ilişkili olarak gelişen belirli bir kimlik üzerine sürekli fikirler inşa edip yaptıklarını söktüler.

1450 ile 1600 arasındaki 150 yıllık dönem, Anadolu Türkçesinde ayrı bir yazılı dilin yaratımı, bu dile dayanan yeni biçimler, türler ve temaların ortaya çıkışı, yazınsal bir arşivin ve norm ve uzlaşımları tanımlayan yazınsal gereçlerin gelişimi ve son olarak da yazınsal üretim için model teşkil eden biyografik ve otobiyografik bir geleneğin doğuşuna tanık oldu. Bunlar, 16. yüzyıl sonunda artık bu dönemi gelecek yüzyıllar boyunca Rûm'da yazınsal bir geleneğin doğuş anı olarak çoktan tesis etmiş önemli yazın olaylarıydı.

Çeviri: Handan Konar

Kaynakça

Temel matbu kaynaklar

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), 2 cilt, Ankara, 1993.

5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566), 2 cilt, Ankara, 1994.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565), 2 cilt, Ankara, 1995.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569), 3 cilt, Ankara, 1998.

12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572), 3 cilt, Ankara, 1996.

91, 164, MAD 540 ve 173 Numaralı Hersek, Bosna ve İzvornik Livâları İcmal Tahrir Defterleri (926-939/1520-1533): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 2006.

166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara, 1995.

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 2003 ve 2004.

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri ile 94 ve 1078 Numaralı Avlonya Livâsı Tahrir Defterleri (926-937/1520-1530), Dizin, Tıpkıbasım, 3. ve 4. Cilt, Ankara, 2008.

370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm İli Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 2001 ve 2002.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 1996 ve 1997.

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 1993 ve 1994.

998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkıbasım, 2 cilt, Ankara, 1998 ve 1999.

Abdülkâdir [Kadri] Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdulkādir (Kadrî) Efendi Tarihi: Metin ve Tahlil*, ed. Ziya Yılmazer, 2 cilt, Ankara, 2003.

Abu Bakr-i Tihrani, *Kitāb-i Diyārbakriyya, Ak-Koyunlular Tarihi*, ed. Necati Lugal ve Faruk Sümer, Ankara, 1993.

Ahmed Paşa, *Ahmed Paşa Divânı*, ed. Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 1966.

Ahmed Refik, *On Altıncı Asırda Türkiye'de Rafizilîk ve Bektaşiliğe Dair Hazine-i Evrak Vesikalarını Havidir*, İstanbul, 1932.

Ahmet Refik, *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, İstanbul, 1935.

Ahmedi, *İskender-nāme: İnceleme, Tıpkıbasım*, ed. İsmail Ünver, Ankara, 1983.

Akgündüz, Ahmed (ed.), *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 9 cilt, İstanbul, 1990-6.

Aköz, Alaaddin (ed.), *Kanunî Devrine Ait 939-941 / 1532-1535 Tarihli Lârende [Karaman] Şer'iye Sicili. Özet-Dizin-Tıpkıbasım* (Konya, 2006).

Albèri, Eugenio (ed.), *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato durante il XVI secolo*, serie 3, 3 cilt., Florence, 1842-55.

Ali Çelebi Kınalızade, *Ahlak-ı Alai*, ed. Mustafa Koç, İstanbul, 2007.

Amoretti, Biancamaria Scarcia (ed.), *Šāh Ismāʿīl I nei "Diarii" Marin Sanudo*, Roma, 1979.

And, Metin, *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitologyası*, 3. bas., İstanbul, 2007.

Andreasyan, Hrand (terc. ve yorum), *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619*, İstanbul, 1964.
Andreasyan, Hrand D., "Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi," *Ord.Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde Ankara 1976, s. 45-53.
Andrews, Walter, Najaat Black ve Mehmet Kalpaklı, *Ottoman Lyric Poetry: An Anthology*, 2. bas., Seattle, 2006.
Angiolello, Giovan Maria [Donado da Lezze], *Historia Turchesca (1300-1514)*, ed. I. Ursu, Bükreş, 1909.
Angiolello, Giovan Maria, *Viaggio di Negroponte*, Vicenza, 1982.
Argenti, Philip P., *Chius Vincta*, Cambridge, 1941.
Asafi Dal Mehmed *Çelebi, Şecâ'atnâme. Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, ed. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 2006.
Âşık Çelebi, *Meşā'ir uş-Şu'arā or Tezkere of 'Āşık Çelebi*, ed. G. M. Meredith-Owens, Londra, 1971.
Âşık Çelebi, *Meşâ'iru'ş-Şu'arâ: İnceleme, Metin*, ed. Filiz Kılıç, 3 cilt, İstanbul, 2010.
Âşık Mehmed, *Menâzırü'l-avâlim*, ed. Mahmut Ak, 3 cilt, Ankara, 2007.
Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri* içinde, ed. Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul, 1949, s. 79-318.
——, *Âşık Paşazade Osmanoğulları'nın Tarihi*, ed. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç, İstanbul, 2003.
——, *Die Altosmanische Chronik des Ašıkpašazade*, ed. Fredrich Giese, Leipzig, 1929, yeniden bas. Osnabruck, 1972.
——, *Tevârih-i Ali Osman. Âşıkpaşazade Tarihi*, ed. Ali, İstanbul, 1332.
Atasoy, Nurhan, *1582 Surname-i Hümayun: An Imperial Celebration*, İstanbul, 1997.
Atıl, Esin (ed.), *Süleymanname*, Milan, 1986.
Atsız, Nihal, *Osmanlı Tarihine Ait Takvimler*, İstanbul, 1961.
Atsız, Nihal (ed.), *Osmanlı Tarihleri*, İstanbul, 1949.
Austin, Michael (terc.), *Domenico's İstanbul*, ed. Geoffrey Lewis, Wiltshire, 2001.
Aydın, M. Akif, Bilgin Aydın ve Ekrem Tak, *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1Numaralı Sicil (H. 919-927/ M. 1513-1521)*, İstanbul, 2008.
'Ayn Ali Efendi, *Kavānīn-i Āl-i Osmān*, İstanbul, 1280/1863.
Ayn Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*, önsöz M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul, 1979.
Bacqué-Grammont, Jean-Louis (ed. ve terc.), *La première histoire de France en turc ottoman: chroniques des padichahs de France*, Paris, 1997.
Bacqué-Grammont, Jean-Louis, "Un rapport inedit sur la revolte anatolienne de 1527," *Studia Islamica* 62 (1985), 155-71.
Baki, *Baki Divânı*, ed. Sabahattin Küçük, Ankara, 1994.
——, *Ma'alimu l-yakin fi sirat seyyidi l-mürselin*, İstanbul, 1261/1845.
Balbi da Correggio, Francesco, *Diario dell'assedio all'isola di Malta*, Genoa, 1995.
Barbosa, Duarte, *The Book of Duarte Barbosa*, terc. M. L. Dames, 2 cilt, Londra, 1918.
Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVIıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, İstanbul, 1943.
——, "894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Âit Muhasebe Bilânçoları," *Belgeler* 1-2 (1964), 1-234.
——, "Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar," *Tarih Vesikaları* 1, 5 (1942), 326-40; 2, 7 (1942), 15-40; 2, 9 (1942), 168-77.

——, "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilânçoları," *Belgeler* 2 (1964), 235-61.

——, "H. 933-934 (M. 1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Bütçe Örneği," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-4), 280-329.

——, "H. 974-975 (M. 1567-1568) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 19 (1957-8), 277-332.

——, "H. 933-934 Tarihli Bütçe Cetveli ve Ekleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953-4), 280-329.

——, "İstanbul Saraylarına Ait Muhasebe Defterleri," *Belgeler* 9 (1979), 1-380.

Barros, Joao de, *Da Asia*, Lisbon, 1777-88.

Baştav, Şerif (terc.), *16. Asırda Yazılmış Grekce Anonim Osmanlı Tarihi, 1373-1571*, Ankara, 1973.

Bayatlı Mahmud Oğlu Hasan, *Câm-ı Cem Âyin*, ed. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlı Tarihleri* içinde, ed. Hüseyin Nihal Atsız, 1. Cilt, İstanbul, 1949, s. 371-403.

Bayram, Sadi, 'Silsilenameler ve 1598 Tarihli Zübdetü't-tevarih', *Vakıflar Dergisi* 24 (1994), 51-116.

Beckingham, Charles F. ve George W. B. Huntingford (ed.), *The Prester John of the Indies, a True Relation of the Lands of the Prester John*, 2 cilt, Cambridge, 1961.

Belon du Mans, Pierre, *Voyage au Levant (1553): les observations de Pierre Belon du Mans*, ed. Alexandra Merle, Paris, 2001.

Bergamalı Kadri, *Müyessiret-ül-ulûm*, ed. Besim Atalay, Ankara, 1946.

Bilgen, Abdusselam (ed. ve terc.), *Adā'yi Şīrāzī ve Selim-Nāmesi*, Ankara, 2007.

Bittner, Maximilian (terc.) ve Wilhelm Tomaschek (giriş), *Die topographischen Capitel des indischen Seespiegels Moḥiṭ: Festschrift zur Erinnerung an die Eroffnung des Seeweges nach Ostindien durch Vasco da Gama (1497)*, Viyana, 1897.

Bizari, Pietro, *Historia di Pietro Bizari della guerra fatte in Ungheria dall'invittissimo Imperatore de Christiani, contra quello de Turchi: Con la narratione di tutte cose che sono avvenute in Europa, dall anno 1564, infino all'anno 1568*, Lyon, 1569.

Blackburn, Richard (ed.), *Journey to the Sublime Porte: The Arabic Memoir of a Sharifian Agent's Diplomatic Mission to the Ottoman Imperial Court in the Era of Süleyman the Magnificent; the Relevant Text from Quṭb al-Dīn al-Nahrawālī's al-Fawā'id al-sanīyah fī al-riḥlah al-Madanīyah wa al-Rūmīyah*, Wurzburg, 2005.

Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, Londra, 1636.

Brockhaus, Hermann, *Die Lieder des Hafis: Persisch mit dem Commentare des Sudi*, 1. Cilt, Osnabruck, 1969.

Brodie, R. H. (ed.), *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, 1. Cilt, 1. Kısım, Londra, 1920.

Brown, Horatio F. (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, 9. Cilt: *1592-1675*, Londra, 1897.

Brown, Rawdon (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy*, 6. Cilt, 2. Kısım: 1556-1557, Londra, 1881.

Brown, Rawdon ve G. Cavendish Bentinck (ed.), *Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to*

English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice and in Other Libraries of Northern Italy, 7. Cilt: 1558-1560, Londra, 1890.
Buondelmonti, Cristoforo, *Liber insularum archipelagi: Universitats- und Landesbibliothek Dusseldorf Ms. G 13*, ed. Irmgard Siebert ve Max Plassmann, Wiesbaden, 2005.
Busbecq, Ogier Ghiselin de, *Legationis turcicae epistolae quatuor*, ed. Zweder von Martels, Felemenkçeye terc. Michel Goldsteen, Hilversum, 1994.
——, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*, terc. ve yorum Charles Thornton Foster ve Francis Henry Blackburne Daniell, 2 cilt, Londra, 1881.
——, *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*. terc. Edward Seymour Forster, Oxford, 1927.
Cafer Çelebi, *Hevesnāme*, Asaf Halet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul* içinde, İstanbul, 1953, s. 22-3.
Cafer Efendi, *Risāle-i Mi'māriyye: An Early Seventeenth Century Ottoman Treatise on Architecture*, ed. ve terc. Howard Crane, Leiden, 1987.
Cafer Iyani, *Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585-1595)*, ed. Mehmet Kirişcioğlu, İstanbul, 2001.
Canatar, Mehmet (ed.), *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri, 1009 (1600) Tarihli*, İstanbul, 2004.
Canpolat, Hülya, "Lâmi'î Çelebi'nin Şerh-i Dîbâce-i Gülistan'ı," yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi, 2000.
Caoursin, Guglielmo, *L'assedio della citta di Rodi*, terc. Francesco Rappini, Genoa, 1992.
Castanheda, Fernao L. De, *Historia do descobrimento e conquesta da India pelos Portugueses*, Lisbon, 1833.
Castlemaine, Earl of, *An Account of the Present War between the Venetians and Turk; with the State of Candie (in a Letter to the King of Venice)*, Londra, 1666.
Castro, D. Joao de, ""Roteiro que Fez Dom Joao de Castro da Viajem que Fezeram os Portugueses desde India atee Soez," *Obras completas de D. João de Castro* içinde, ed. A. Cortesão ve Luis de Albuquerque, 3 cilt, Coimbra, 1971.
Celalzade Mustafa, *Geschichte Sultan Suleymān Kānūnīs von 1520 bis 1557: oder, Ṭabaḳaī ul-Memalīk ve Derecaī ul- Mesalīk von Celalzadē Mustafā genannt Ḳoca Nisāna*, ed. Petra Kappert, Wiesbaden, 1981.
——, *Celâl-zâde Mustafa Selim-Nâme*, ed. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (Ankara, 1990).
Charrière, Ernest, *Négociations de la France dans le Levant*, 4 cilt, Paris, 1848-1860.
Chrysostomides, J., *Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, Camberley, 1995.
Cinani, *Bedâyiü'l-Âsâr, ed. Osman Ünlü*, Cambridge, Mass., 2009.
Coniglio, Giuseppe, *Il viceregno di Napoli e la lotta tra spagnoli e turchi nel Mediterraneo*, Napoli, 1987.
Cornet, Enrico (ed.), *Lettere al senato veneto di Giosafatte Barbaro ambasciatore ad Usunhasan di Persia*, Viyana, 1852.
Correia, Gaspar, *Lendas da India*, 4 cilt, Lisbon, 1858-64.
Cortesao. A. ve Luis de Albuquerque (ed.), *Obras Completas de D. João de Castro*, 4 cilt, Coimbra, 1971.
Couto, Diogo de, *Da Ásia*, década VI, Lisbon, 1781.
Crane, Howard, Esra Akın ve Gülru Necipoğlu (ed.), *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, Leiden, 2006.
D'Almeida, E., *História de Aethiopia*, Roma, 1907.

Da Silva, Luiz Augusto Rebello, José da Silva Mendes Leal and Jayme Constantino de Freitas Moniz, (ed.), *Corpo Diplomático Portuguez*, 14 cilt, Lisbon, 1862-1910.

Dedes, Yorgos, *Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary and Facsimile*, Cambridge, Mass., 1996.

Deny, J. ve J. Laroche, "L'expedition en Provence de l'année de mer du sultan Suleyman sous le commandement de l'amiral Hayreddin Pacha dit Barberousse (1543-1544)," *Turcica* 1 (1969), 161-211.

Dernschwam, Hans, *Hans Dernschwams Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel*, ed. Franz Babinger, Münih, 1923.

——, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, terc. Yaşar Ören, Ankara, 1988.

D'Ohsson, Mouradgea, *Allgemeine Schilderung des Othomanischen Reiches*, abridged terc. Christian Daniel Beck, 2 cilt, Leipzig, 1788 ve 1793.

Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, terc. ve ed. Harry J. Magoulias, Detroit, 1975.

——, *Ducae Historia Turcobyzantina (1341-1462)*, ed. B. Grecu, Bucharest, 1958.

——, *Historia Byzantina*, ed. Immanuel Bekker, Bonn, 1843.

Duran, Tülây ve diğ. (ed.), *Tarih-i Hind-i garbi el-musemmâ bi-Hadis-i nev*, İstanbul, 1999.

Düzdağ, M. Ertuğrul (ed.), *Şeyhulislâm Ebussu'ûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.

Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara, 2001.

Ekrem Kâmil, "Hicri Onuncu - Miladi On Altıncı - Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi - Mekki Seyahatnamesi," *Tarih Semineri Dergisi* 1, 2 (1937), 3-90.

Elvan Çelebi, *Menâkibü'l Kudsiyye fi Menâsibi'l-Ünsiyye (Baba-İlyas Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi)*, ed. İsmail E. Erünsal ve Ahmet Yaşar Ocak İstanbul, 1984; 2. Baskı, Ankara, 1995.

Erünsal, İsmail, *The Life and Works of T'âcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a Critical Edition of his Dîvân*, İstanbul, 1983.

Eskandar Beg Monshi, *History of Shah Abbas the Great*, terc. R. M. Savory, 2 cilt, Boulder, Colorado, 1978.

——, *Ferīdūn Beg Munshe'ātı*, ed. Mukrimin Halil [Yinanç], *Tarih-i Osmani Encumeni Mecmuası*, 77 (1333-1920-3) içinde, s. 161-68, 78, 37-46, 79, 95-104, 81, 216-26.

——, *Mecmua Munşe'āt-i Selātīn*, 2 cilt, İstanbul, 1274/1858.

Firpo, Luigi (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato*, 1. Cilt3: *Costantinopoli (1590-1793)*, Turin, 1984.

Forrer, Ludwig (ed.), *Die Osmanische Chronik des Rustem Pascha*, Leipzig, 1923.

Fuzuli, Mehmed b. Süleyman, *Hadiqat al-Su'ada*,' İstanbul, 1296/1879.

Gallotta, Aldo, "Le Gazavāt di Hayreddīn Barbarossa," *Studi Maghrebini* 3 (1970), 79-160.

Gelibolulu Mustafa Âlî, *Dîvânı: Textual Analysis and Critical Edition*, ed. İ. Hakkı Aksoyak, Cambridge, Mass., 2006.

——, Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l Ahbâr'ında II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri*, ed. Faris Çerçi, 3 cilt, Kayseri, 2000.

——, *Gelibolulu Mustafa 'Alî ve Mevâ'ıdü'n-Nefâis fi-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*, ed. Mehmet Şeker, Ankara, 1997.

——, *Menâkıb-ı Hünerveran*, İstanbul, 1926.

——, *Mustafa Âli's Epic Deeds of Artists, A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*, ed., terc. ve yorum Esra Akın, Leiden, 2011.

——, *Menşeu'l-inşâ*, ed. İ. Hakkı Aksoyak, Ankara, 2007.

——, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fi-Kavâ'ıdi'l-Mecâlis*, İstanbul, 1956.

——, *Muṣṭafā 'Ālī's Counsel for Sultans of 1581*, ed. ve terc. Andreas Tietze, 2 cilt, Viyana, 979 ve 1982.

——, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599: Text, Transliteration, Translation, Notes*, ed. ve terc. Andreas Tietze, Viyana, 1975.

——, *The Ottoman Gentleman of the Sixteenth Century: Mustafa Ali's Meva'idu'n-Nefais fi kava'idi'l-mecalis: "Tables of Delicacies concerning the Rules of Social Gatherings* ed. ve terc. Douglas Brookes, Cambridge, Mass., 2003.

Gerlach, Stephan, *Türkiye Günlüğü, 1573-1576*, ed. Kemal Beydilli, terc. Turkis Noyan, 2 cilt, İstanbul, 2007.

Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, 6 cilt, Londra, 1900-7.

Giovio, Paolo, *Commentario delle cose dei Turchi*, Venedik, 1538.

Giustiniani, Gieronimo, *Hieronimo Giustiniani's History of Chios*, ed. Philip P. Argenti, Cambridge, 1943.

Gökbilgin, M. T., "Kanuni Sultan Süleyman'a Ait Tımar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanlar," *Tarih Dergisi* 17 (1967-8), 35-48.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Futuhatı" *Belleten* 21, 81-4 (1957), 449-81.

——, "Yeni Belgelerin Işığı Altında Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı-Venedik Münasebetleri," *Kanunî Armağanı* içinde, Ankara, 1970, s. 172-86.

Gökbilgin, Mehmed Tayyib, "Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri," *Belgeler* 1, 1-2 (1964), 119-220.

Gölpınarlı, Abdulkadir, *Hafız Divanı*, İstanbul, 1944.

Gölpınarlı, Abdülbaki (ed.), *Vilâyet-nâme: Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektaş-ı Velî* (İstanbul, 1995).

Gönül, Behcet "İstanbul Kütüphanelerinde al-Şakaik al-Nu'mâniya Tercüme ve Zeyilleri," *Türkiyat Mecmuası* 7-8 (1945), 136-78.

Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, ed. Necdet Öztürk, İstanbul, 1991.

Hakluyt, Richard, *The Principal Navigations, Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation*, 2. Cilt, Londra, Toronto ve New York, 1927.

Hamdullah Hamdi, *Ḥamdu'llah Ḥamdī'nin Yūsuf ve Zelīḫā Mesnevisi: Giriş, Metin, İnceleme ve Tıpkıbasım*, ed. Zehra Öztürk, Cambridge, Mass., 2001.

Hammer, Joseph von, "Extracts from the Mohit, that Is the Ocean, a Turkish Work on Navigation in the Indian Seas," *Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal* 3 (1834), 545-53; 5 (1836), 441-68; 6 (1837), 805-12; 7 (1838), 767-80; 8 (1839), 823-30.

Hasan Bey-zade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zade Tarihi*, ed. Şevki Nezihi Aykut, 3 cilt, Ankara, 2004.

Heberer von Bretten, Johann Michael, *Aegyptiaca Servitus*, Heidelberg, 1610, Karl Teply'nün önsözüyle yeniden bas., Graz, 1967.

Heberer, Michael, *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları, 1585-1588*, terc. Turkis Noyan, İstanbul, 2003.

Heinen, Anton M., *Islamic Cosmology: A Study of as-Suyūṭī's al-Hay'a as-Sanīya fi l-Hay'a as-Sunnīya, with Critical Edition, Translation, and Commentary*, Wiesbaden, 1982.

Hezarfen Hüseyin, "Telhîsü'l beyân fî kavânin-i âl-i Osmân," Bibliotheque Nationale de France, Paris, Ancien fonds turc, ms. 40.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, 2 cilt, İstanbul, 1279 ve 1280/1862 ve 1863.

——,, *Tacü't-Tevârih*, 5 cilt, ed. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1999.

Holter, Kurt (ed.), *Rosenkranz der Weltgeschichte: Subḥat al-Aḫbār. Vollstandige Wiedergabe im Originalformat von Codex Vindobonensis A.F. 50*, Graz, 1981.

Ibn Iyas, *An Account of the Ottoman Conquest of Egypt in the Year A.H. 922 (A.D. 1516)*, terc. W. H. Salmon, Londra, 1921.

——, *Journal d'un bourgeois du Caire: chronique d'Ibn Iyas*, terc. Gaston Wiet, 2 cilt, Paris, 1955 ve 1960.

Imber, Colin, "The Costs of Naval Warfare: The Accounts of Hayreddin Barbarossa's Herceg Novi Campaign in 1539," *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 203-16.

İbrahim Gülşeni, *Muhyî-yi Menâkıb-ı İbrâhim-i Gülşenî*, ed. Tahsin Yazıcı, Ankara, 1982.

İbrahim Peçevi, *Peçevî Tarihi*, ed. Murat Uraz, 2 cilt, İstanbul, 1968.

——, *Peçevi Tarihi*, ed. ve çevriyazı Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt, Ankara, 1981 ve 1982.

——, *Târih-i Peçevî*, 2 cilt, İstanbul, 1283/1866-87.

İdris-i Bitlisi, *Heşt Bihişt*, ed. Mehmet Karataş, Selim Kaya ve Yaşar Baş, 2 cilt, Ankara, tarihsiz.

——, *Selim Şah-Nâme*, ed. ve terc. Hicabi Kırlangıç, Ankara, 2001.

İlhan, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır): 1518 Tarihli Defter-i Mufassal*, Ankara, 2000.

İnalcık, Halil, "Adaletnâmeler," *Türk Tarih Kurumu Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2, 3-4 (1965), 49-145.

İnalcık, Halil (ed.), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

İsen, Mustafa ve Hamit Burmaoğlu, "Lâmi'iinin Bursa Şehr-engizi," *Yedi İklim* 40 (1993), 103-5.

İz, Fahir, *Eski Türk Edebiyatında Nesir: XIV. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl Ortasına Kadar Yazmalardan Seçilmiş Metinler I*, İstanbul, 1964.

Jaeckel, Ralph, "Dukaginzade Taşlıcalı Yahya Bey's King and Beggar: A Sixteenth-Century Ottoman Allegorical-Mystical Love Poem," doktora tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1980.

Kaçalin, Mustafa S., "Hüseyinoğlu Hasan'ın Dört Dilli Sözlüğü: Şâmilü'l-Lüğa," *Türk Dilleri Araştırmaları* 7 (1997), 55-122.

Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, terc. Konyalı İbrahim Hakkı, *Osmanlı Tarihleri* içinde, ed. Nihal Atsız, İstanbul, 1949, 1. Cilt, s. 321-69.

Kâtip Çelebi, *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan (Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr)*, İstanbul, 2007.

Kay Ka'us ibn Iskender, *The Book of Advice by King Kay Ka'us ibn Iskender: The Earliest Old Ottoman Turkish Version of His Ḳābūsnāme, Text in Facsimile from the Unique 14th Century Manuscript, Together with a Study of the Text and a Select Vocabulary by Eleazar Birnbaum*, ed. Eleazar Birnbaum, Duxbury, Mass., 1981.

Kaygusuz Abdal [Alaeddin Gaybî], *Kaygusuz Abdal (Alaeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, ed. Abdurrahman Güzel, Ankara, 1999.

Kemal, *Selâtîn-Nâme (1299-1490)*, ed. Necdet Öztürk, Ankara, 2001.

Kemalpaşazade (İbn-i Kemal), *Tevârih-i Âl-i Osman: I. Defter*, ed. Şerafettin Turan, Ankara,1991.

——, *Tevârih-i Âl-i Osman: II. Defter*, ed. Şerafettin Turan, Ankara, 1983.

——, *Tevârih-i Âl-i Osman: VII. Defter*, ed. Şerafettin Turan, Ankara, 1991.

——, *Tevâriḫ i Al-i Osman: VIII. Defter*, ed. Ahmet Uğur, Ankara, 1997.

——, *Tevârih-i Âl-i Osman: X. Defter*, ed. Şefaettin Severcan, Ankara, 1996.

Kerr, Robert (ed.), *A General History and Collection of Voyages and Travels*, 18 cilt, Edinburgh ve Londra, 1824.
Kiel, Machiel, "Yenice Vardar (Vardar Yenicesi-Giannitsa): A Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century," *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica* 3 (1973), 300-55.
Kınalızade, Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâi*, ed. Mustafa Koç, İstanbul, 2007.
Kırımlu Hafız Husam, *Teressül*, ed. Şinasi Tekin, Cambridge, Mass., 2009.
Kreutel, Richard F. (ed.), *Haniwaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481-1512)*, terc. Necdet Öztürk, Istanbul, 1997.
Kritoboulos, *Critobuli Imbriotae Historiae*, ed. Diether R. Reinsch, Berlin, 1983.
——, *De Rebus per Annos 1451-1467 a Mechemet II Gestis*, ed. Vasile Grecu, Bükreş, 1963.
——, *History of Mehmed the Conqueror*, terc. Charles T. Riggs, Westport, Conn., 1954.
——, *Vie de Mahomet II*, terc. Philipp A. Dethier, Budapeşte, 1872.
Kurat, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım, Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, Ankara, 1940.
Kurtoğlu, Fevzi, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları," *Belleten* 1, 1 (1937), 641-55.
Kut, Günay, "Turkish Literature in Anatolia," *History of the Ottoman State, Society and Civilisation* içinde, ed. Ekmeleddin Ihsanoğlu, İstanbul, 2002, 2. Cilt, s. 27-87.
Kütükoğlu, Mübahat S., "Lütfi Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, Istanbul, 1991, s. 49-99.
——, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Istanbul, 1983.
Lamansky, V. (ed.), *Sécrets d'état de Venise. Documents extraits notices et etudes servant à éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte ottomane à la fin du XVe et au XVIe siècle*, St. Petersburg, 1884.
Lanz, K., *Correspondenz des Kaisers Karl V*, Leipzig, 1864.
Latifi, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, ed. Rıdvan Canım, Ankara, 2000.
Lefort, Jacques (ed.), *Documents grecs dans les archives de Topkapı Sarayı. Contribution a l'histoire de Cem Sultan. Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca Belgeleri. Cem Sultan'ın Tarihine Katkı*, terc. Hatice Gonnet, Ankara, 1981.
Levend, Agâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara, 1956.
Lockhart, L., R. Morozzo Della Rocca and M. F. Tiepolo (ed.), *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*, Roma, 1973.
Lokman Çelebi, *Kıyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye*, İstanbul, 1987.
Lugal, Necati ve Adnan Erzi (ed.), *Tâci-zâde Sa'dî Çelebi Münşeâti*, İstanbul, 1956.
Lütfi Paşa, *Das Asafname des Lütfi Pascha*, ed. R. Tschudi, Leipzig, 1910.
——, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, ed. Kayhan Atik, Ankara, 2001.
——, *Tevarih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1341/1922-3.
Machiavelli, Niccolo, *Il Principe*, Milan, 1994.
Macuncuzade Mustafa Efendi, *Malta Esirleri. Ser-Güzeşt-i Esîrî-i Malta*, ed. Cemil Çiftçi, Istanbul, 1996.
Majer, Hans Georg (ed.), *Das osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675: Osterreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683*, Viyana, 1984.
Malipiero, Domenico, *Annali veneti dal MCCCCLVII ad MD*, *Archivio Storico Italiano* içinde, 7. Cilt, 1. Kısım, Florence, 1843.

Marsigli, Luigi Ferdinando, *Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo*, Lahey ve Amsterdam, 1732.

Matrakçı Nasuh, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sulṭân Süleymân Han*, ed. Hüseyin G.Yurdaydın, Ankara, 1976.

Matuz, Josef (ed. ve terc.), *L'ouvrage de Seyfī Celebī, historien ottoman du XVIe siècle: Edition critique, traduction et commentaires*, Paris, 1968.

Mazzarella, Salvatore (ed.), *Onorato Caetani, Gerolamo Diedo. La bataglia di Lepanto (1571)*, Palermo, 1995.

Mehmed Mecdi Efendi, *Hadaiku'ş-Şakaik, Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri I. Cilt*, ed. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1989.

Membre, Michele, *Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542)*, terc. ve ed. A. H. Morton, Wiltshire, 1999.

Mertzios, K. D., "Νέαι ειδήσεις περι Κρητων εκ των αρχείων της Βενετίας," Κρητικά Χρονικά 2 (1948) 141-51.

Mesih, *Mesihi Divânı*, ed. Mine Mengi, Ankara, 1985.

Minorsky, V. (terc.), *Persia in A.D. 1478-1490: An Abridged Translation of Fadullāh b. Rūzbihān Khunjī's Tārikh-i 'Ālam-Ārām-yi Amīnī*, Londra, 1957.

——, "Shaykh Bālī-Efendi on the Safavids," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20, 1-3 (1957), 437-50.

——, (terc. ve ed.), *Tadhkirat al-Mulûk: A Manual of Safavid Administration (circa 1137/1725)*, Londra, 1943.

——, The Poetry of Shāh Ismā'īl I *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, 4 (1942), 1006a-1053a.

Mir Ali Shir, *Muḥākamat al-Lughatain: Introduction, Translation [from the Persian and Arabic] and Notes*, ed. Robert Devereux, Leiden, 1960.

Muhibbi, *Muhibbî Divânı, İzahlı Metin, Kanûnî Sultan Süleyman*, ed. Coşkun Ak, Ankara, 1987.

Muhyi-yi Gülşeni, *Menâkıb-ı İbrâhîm-i Gülşeni*, Ankara, 1982.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'd-Düvel. Osmanlı Tarihi (1299-1481)*, ed. Ahmet Ağırakca, İstanbul, 1995.

Müniri Belgradi, "Silsiletü'l-Mukarrabîn ve Menâkıbü'l-Müttakin," İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa no. 2819/3.

Naima, *Târih-i Naîmâ*, ed. Mehmet İpşirli, 4 cilt, Ankara, 2007.

Nasuhu's-Silahi, *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irakeyn-i Sulṭân Süleymân Han*, ed. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara, 1976.

Nazmizade, *Gülşen-i Hülefā*, İstanbul, 1143/1730.

Neşri, *Ǵihannümadie altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri*, ed. Franz Taeschner, 2 cilt, Leipzig, 1951 ve 1955.

——, *Kitâb-i Cihânnümâ*, ed. Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, 2 cilt, Ankara, 1949 ve 1957.

Nevi, *Netâyicü'l-Fünûn*, ed. Ömer Tolgay, İstanbul, tarihsiz, *Nev'i Divânı*, ed. M. Tulum ve M.A. Tanyeri, İstanbul, 1977.

Nicolay, Nicolas de, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique*, ed. Marie-Christine Gomez-Geraud ve Stéphane Yérasimos, Paris, 1989.

Ohsson, Mouradgea d *Allgemeine Schilderung des Othomanischen Reiches*, abridged terc. Christian Daniel Beck, 2 cilt, Leipzig, 1788-93.
Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul, 1970.
Oruç, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, ed. Franz Babinger, Hannover, 1925.
——, *Oruç Beğ Tarihi*, ed. Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul, 1972.
——, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi - 1288-1502]*, ed. Necdet Öztürk, İstanbul, 2008.
Ömer bin Mezid, *Memû'atü'n-Nezâ'ir*, ed. Mustafa Canpolat, Ankara, 1995.
Öz, Yusuf, *Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*, Konya, 1999.
Özcan, Abdulkadir (ed.), *Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, 5 cilt, İstanbul, 1989.
Özcan, Abdulkadir, "Fatih'in Teşkilat Kanunnamesi," *Tarih Dergisi* 33 (1980-1), 7-56.
Öztürk, Necdet (ed.), *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, İstanbul, 2000.
Parmaksızoğlu, İsmet, "Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları," *Belleten* 37, 146 (1973), 191-230.
Pécsi Kis, Péter, Exegeticon, ed. József Bessenyei, Budapeşte, 1993.
Pedani-Fabris, Maria Pia (ed.), *Relazioni di ambasciatori veneti al senato, 14. Cilt, Costantinopoli. Relazioni inedite (1512-1789)*, Padua, 1996.
Pedani, Maria Pia (ed.), *Inventory of the Lettere e Scritture Turchesche in the Venetian State Archives, Based on the Materials Compiled by Alessio Bombaci*, Leiden, 2010.
Piri Reis, *Bahrije: Das türkische Segelhandbuch für das mittelländische Meer vom Jahre 1521*, ed. Paul Kahle, Berlin and Leipzig, 1926.
——, *Kitabı Bahriye: Bahriye Kitabının Metni, İstanbul'da Ayasofya Kitap Sarayında 2612 Sayıda Kayıtlı Nüshasından Faksimile Edilmiştir*, giriş. Fevzi Kurdoğlu ve Haydar Alpagot, İstanbul, 1935.
——, *Kitab-ı Bahriye*, ed. Ertuğrul Zekâi Ökte, günümüz Türkçesine terc. Vahit Çabuk ve Tülay Duran, İngilizceye terc. Robert Bragner, 4 cilt, İstanbul, 1988.
——, *Kitab-ı Bahriye: Denizcilik Kitabı*, ed. Yavuz Senemoğlu, İstanbul, 1973.
Pir Sultan Abdal, *Bütün Şiirleri*, ed. Cahit Öztelli, İstanbul, 1974.
Qadi Ahmad Qummi b. Mir Munshi, *Calligraphers and Painters: A Treatise by Qadī Ahmad, Son of Mīr Munshī (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*, terc. Vladimir Minorsky, Washington, D.C., 1959.
Rahimi-zade İbrahim Çavuş, Harimi, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)*, ed. Günay Karaağaç ve Adnan Eskikurt, İstanbul, 2010.
Ribier, Guillaume, *Lettres et memoires d'estat, des roys, princes, ambassadeurs, & autres ministres,sous les regnes de Francois premier, Henry II. & Francois II*, 2 cilt, Paris, 1677.
Rosa, Lucia Gualdo, Isabella Nuovo ve Domenico Defilippis (ed.), *Gli Umanisti e la guerra otrantina. Testi dei secoli XV e XVI*, Bari, 1982.
Rossi, Ettore, *Assedio e conquista de Rodi nel 1522, secondo le relazioni edite ed inedite dei Turchi*, Roma, 1927.
Rumlu Hasan, *(Ahsenü't Tevârih) Şah İsmail Tarihi*, terc. Cevat Cevan, Ankara, 2004.
——, *Ahsenü't-Tevârih*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara, 2006.
Sahillioğlu, Halil (ed.), *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul, 2002.
Sanudo, Marino, *I diarii di Marino Sanudo*, 25 cilt, Bologna, 1969-70.
Sattar-zadah, Ismat, *Sharh-i Sūdī bar Hāfiz*, 4 cilt, Urumiyah, 1362 [1983].

Schaendlinger, Anton C., *Die Feldzugstagebucher des ersten und zweiten ungarischen Feldzugs Süleymans I.*, Viyana, 1978.
Schuman, L. O., *Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century: Abu Makrama's Account of the Years 906-927 (1500-1521) with Annotations*, Amsterdam, 1960.
Schweigger, Salomon, *Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nurnberg, 1639.
——, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, ed. Heidi Stein, terc. Turkis Noyan, İstanbul, 2004.
Sehi Beg, *Heşt Bihişt: Sehī Beg Tezkiresi. İnceleme, Tenkidli Metin, Dizin*, ed. Günay Kut, Duxbury, Mass., 1978.
Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, ed. Mehmet İpşirli, 2 cilt, İstanbul, 1989.
Sellheim, Rudolf, *Materialien zur arabischen Literaturgeschichte*, 1. Cilt: *Verzeichnis der orientalischen-Handschriften in Deutschland*, Wiesbaden, 1976.
Senemoğlu, Yavuz (ed.), *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, İstanbul, tarihsiz.
Serjeant, R. B., *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadramī Chronicles, with Yemeni and European Accounts of Dutch Pirates off Mocha in the Seventeenth Century*, Oxford, 1963.
Sevgi, Ahmet, *Lâtîfi'nin İki Risâlesi: Enîsü'l-Fusahâ ve Evsâf-ı İbrâhim Pâşâ*, Konya, 1986.
Seydi Ali Reis, *Le Miroir des pays de Seyyidî Ali Re'is*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paris, 1999.
——, *Mir'âtü'l-memâlik: İnceleme, Metin, İndeks*, ed. Mehmet Kiremit, Ankara, 1999.
——, *The Travels and Adventures of the Turkish Admiral Sidi Ali Reis in India, Afghanistan, Central*
——, *Asia, and Persia, during the Years 1553-1556*, terc. Armin Vambery, Lahore, 1975.
Silay, Kemal, "Aḥmedī's History of the Ottoman Dynasty," *Journal of Turkish Studies* 16 (1992), 129-200.
Sinan Çavuş, *Süleymanname: Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon ve İstol-Belgrad*, ed. Tevfik Temelkuran, terc. Fuat Yavuz ve Ayhan Özyurt, İstanbul, 1998.
Sinan Paşa, *Tazarru'name*, ed. A. Mertol Tulum, İstanbul, 1971.
Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York, 1937.
Sofyalı Ali Çavuş, *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*, ed. Midhat Sertoğlu, İstanbul, 1992.
Spandounes, Theodore, *On the Origin of the Ottoman Emperors*, terc. Donald Nicol, Cambridge, 1997.
Sphrantzes, George, *Cronaca*, ed. ve terc. R. Maisano, Roma, 1990.
——, *The Fall of the Byzantine Empire: A Chronicle by George Sphrantzes, 1401-1477*, terc. Marios Philippides, Amherst, 1980.
Su, Kamil, "Yavuz Selim ve Seferleri," *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi* 16, 93 (Kasım 1940), 260-3.
Şahin, İlhan ve Feridun Emecen (ed.), *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm. II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul, 1994.
Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultan Murad: Textual Analysis and Critical Edition along with Facsimile of Vaticana Barberiniani Orient No. 112*, ed. Günay Kut ve Nimet Bayraktar, Cambridge, Mass., 2003.
Şenturk, A. Atilla, *Yahyâ Beğ'in Şehzâde Mustafa Mersiyesi Yahut Kanunî Hicviyesi*, İstanbul, 1998.
Şeref Han, *Şerefname: Osmanlı-İran Tarihi*, terc. Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1971.
Şeyh İmam el-Bardahi, *Cami'ü'l-Fürs: Introduction and Textual Edition with a Facsimile*, ed. Hatice Şahin, 2 cilt, Cambridge, Mass., 2006.
Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Eş-Şaqâ'iq en-no'manijje von Taşköprüzade, enthaltend die Biographien der türkischen und im osmanischen Reiche wirkenden Gelehrten, Derwisch- Scheih's und*

Ärzte von der Regierung Sultân 'Otmân's bis zu der Sulaimâns des Großen, terc. Oskar Rescher, İstanbul, 1927.

——, *Eş-Şekā'iku n-Nu'mānīye fī 'Ulemā'i d-Devleti l-'Osmānīye*, ed. Ahmed Subhi Furat, İstanbul, 1985.

——, *Miftah al-sa'ada ve-misbah al-siyada*, 3 cilt, Kahire, 1968.

Thackston, Wheeler M. (ed.), *Album Prefaces and Other Documents in the History of Calligraphers and Painters*, Leiden, 2001.

Theotoke, Spiridonos M., Ιστορικά κρητικά έγγραφα εκδιδόμενα εκ του αρχείου της Βενετίας αποφάσεις μείζονος συβυλίου Βενετίας, *1255-1669*, Atina, 1933.

Theunissen, Hans, "Ottoman-Venetian Diplomatics: The 'Ahd-Names," *Electronic Journal of Oriental Studies* 1, 2 (1998), 1-698.

Thomas, G. M. and R. Predelli (ed.), *Diplomatarium Veneto-Levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque Levantis illustrantia*, 2 cilt, Venedik, 1880-99.

Tibbetts, Gerald Randall, *Arab Navigation in the Indian Ocean before the Coming of the Portuguese: Being a Translation of Kitāb al-Fawā'id fī uṣūl al-baḥr wa'l-qawā'id of Aḥmad b. Mājid al-Najdī, together with an Introduction on the History of Arab Navigation, Notes on the Navigational Techniques and on the Topography of the Indian Ocean and a Glossary of Navigational Terms*, Londra, 1972.

Tietze, Andreas (ed.), *Mustafā Ālī's Counsel for Sultans of 1581*, 2 cilt, Viyana, 1979-82.

Tietze, Andreas, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599 [text, transliteration, translation, notes]*, Viyana, 1975.

Tinódi, Sebestyén, "Eger vár viadaljárol való ének'," Sebestyén Tinódi, Krónika, Kolozsvár, 1554 içinde, yeni. bas. Budapeşte, 1984.

Topçular Katibi Abdulkadir Efendi, *Topçular Kâtibi 'Abdulkādir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, ed. Ziya Yılmazer, 2 cilt, Ankara, 2003.

Turan, Şerafettin, "1560 Tarihinde Anadolu'da Yiyecek Maddeleri Fiyatlarını Gösteren Bir İran Elçilik Hey'eti Masraf Defteri," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 22, 3-4 (1964), 273-94.

Tursun Bey, *Fatih'in Tarihi, Tārih-i Ebul Feth*, ed. Ahmet Tezbaşar, İstanbul, tarihsiz.

——, *The History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ed. Halil İnalcık ve Rhoads Murphey, Minneapolis ve Chicago, 1978.

——, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, ed. Mertol Tulum, İstanbul, 1977.

Ulloa, Alfonso, *Le historie di Europa*, Venedik, 1570.

Ulloa, Afonso, *La vita dell'invitissimo e sacratissimo imperatore Carlo quinto*, Venedik, 1575.

Uluçay, Çağatay, "Kanunî Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar," *Kanuni Armağanı* içinde, Ankara, 2001, s. 226-57.

Uzluk, Feridun Nafiz, *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi*, Ankara, 1958.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Cem Sultan'a Dair Beş Orijinal Vesika," *Belleten* 24, 93 (1960), 457-83.

——, "Otranto'nun Zaptından Sonra Napoli Kralı ile Dostluk Görüşmeleri," *Belleten* 25, 100 (1961), 595-608.

——, "Rodos Şövalyeleri Hakkında Antalya Valisi Sultan Korkud'a Gönderilmiş Bir Mektup," *Belleten* 18, 91 (1954), 347-55.

Ülker, Hikmet (ed.), *Sultanın Emir Defteri (51 Nolu Mühimme)*, İstanbul, 2003.

Üzgör, Tahsin, *Türkçe Dîvân Dîbâceleri*, Ankara, 1990.

Vatin, Nicolas, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l'Europe du xve siècle d'apres deux sourcescontemporaines: Vakı'at-ı Sultan Cem, OEuvres de Guillaume Caoursin*, Ankara, 1997.
Verburg, Antoinette C., "The *Tuḥfe-i Şāhidī*: A Sixteenth-Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme," *Archivum Ottomanicum* 15 (1997), 5-87.
Wild, Johann, *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604*, yeni. bas. Stuttgart, 1964.
——, *Voyages en Égypte 1606-1610 (Neue Reysbeschreibung eines gefangen Christen)*, ed. ve terc. Oleg V. Volkoff, Kahire, 1973.
Woodhead, Christine, *Ta'līkī-zāde's Şehnāme-i Humāyūn: A History of the Ottoman Campaign into Hungary 1593-94*, Berlin, 1983.
Woods, John E., "Turco-Iranica I: An Ottoman Intelligence Report on Late Fifteenth/Ninth Century Iranian Foreign Relations," *Journal of Near Eastern Studies* 38, 1 (1979), 1-9.
Wright, Diana Gilliand and Pierre A. MacKay, "When the *Serenissima* and the *Gran Turco* Made Love; the Peace Treaty of 1478," *Studii Veneziani* 53 (2007), 261-77.
Yazıcıoğlu Ahmet Bican, *Dürr-i Meknûn: Kritische Edition mit Kommentar*, ed. Laban Kaptein, Asch, 2007.
Yücel, Yaşar ve Selami Pulaha (ed.), *I. Selim Kānūnnāmesi (Tirana ve Leningrad Nüshaları) (1512-1520)*, Ankara, 1995.
Yurdaydın, Hüseyin Gazi (ed.), *Bestan'ın Süleymannamesi*, Ankara, 1955.
Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *Kanunî'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*, Ankara, 1961.
Zerlentes, Perikles, Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565, Ιωσήφ Νάκης Ιουδαίος Δούξ του Αιγαίου πελάγους 1566-1579, Το Σαντζάκ των νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορήνης, Μήλου, Σύρας *1579-1621*, Ermoupolis, 1924.

İKİNCİL KAYNAKLAR

Encyclopaedia Iranica, ed. Ehsan Yarshater, Londra, 1985-.
The Encyclopaedia of Islam, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1960-2006.
İslâm Ansiklopedisi, İslam Âlemî Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lügati, ed. Adnan Adıvar ve diğ., İstanbul, 1940-88.
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ed. Ahmed Topaloğlu ve diğ., İstanbul, 1988-2012.
Abulaje, C'isana ve M. Svanije, *Č'ildiris eialet'is ǰaba davt'ari 1694-1732 cc.*, Tiflis, 1979.
Abu-Lughod, Janet, *Before European Hegemony: The World System, A.D. 1250-1350*, New York, 1989.
Adanır, Fikret, "The Ottoman Peasantries, 1360-1860," *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries* içinde, ed. Tom Scott, Londra ve New York, 1998, s. 269-310.
Adanır, Fikret ve Suraiya Faroqhi (ed.), *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, Leiden, 2002.
Adıvar, Abdulhak Adnan, "'Alī al-Kushdji," Encyclopaedia of Islam, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1960-2006, 1. Cilt, s. 393.
——, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 4th ed., İstanbul, 1988.
Afyoncu, Erhan, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarlar Ocağı," *İsmail Aka Armağanı*, ed. Nejdet Bilgi ve diğ., İzmir, 1999, s. 207-16.
Ágoston, Gábor, "A Flexible Empire: Authority and Its Limits on the Ottoman Frontiers," *Ottoman*

Borderlands: Issues, Personalities, and Political Change içinde, ed. Kemal Karpat ve Robert Zens, Madison, Wis., 2003, s. 15-29.
——, "Disjointed Historiography and Islamic Military Technology: The European Military Revolution Debate and the Ottomans," *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu* içinde, 1. Cilt: *Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, ed. Mustafa Kaçar and Zeynep Durukal, İstanbul, 2006, s. 567-82.
——, "Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550-1750: The Ottoman-Habsburg Rivalry and Military Transformation," *Crossing the Divide: Continuity and Change in Late Medieval and Early Modern Warfare* içinde, ed. David Trim ve Frank Tallett, Cambridge, 2010, s. 110-34.
——, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge, 2005.
——, "Habsburgs and Ottomans: Defence, Military Changes and Shifts in Power," *Turkish Studies Association Bulletin* 22, 1 (1998), 126-41.
——, "Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge, 2007, s. 75-103.
——, "Ottoman Warfare in Europe, 1453-1826," *European Warfare, 1453-1815* içinde, ed. Jeremy Black, Londra, 1999, s. 120-63.
——, "The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Leiden, 2000, s. 195-228.
Ahunbay, Zeynep, "Cairene sabil-kuttab and Its Reinterpretation in Ottoman Architecture," *Art Turc/ Turkish Art: 10e Congres international d'art turc/10th International Congress of Turkish Art* içinde, ed. Francois Deroche, Cenevre, 1999, s. 47-52.
[Ahunbay] Nayır, Zeynep, *Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Kulliyesi ve Sonrası*, İstanbul, 1975.
Ahunbay, Zeynep, Deniz Mazlum ve Kutgun Eyupgiller (ed.), *Prof. Doğan Kuban'a Armağan*, İstanbul, 1996.
Akalay, Zeren, "XVI. Yüzyıl Nakkaşlarından Hasan Paşa," *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20 X. 1973: Tebliğler*, 3. Cilt, İstanbul, 1979, s. 607-26.
Akdağ, Mustafa, *Celâlî İsyanları (1550-1603)*, Ankara, 1963.
——, *Celâli İsyanlarının Başlaması*, Ankara, 1946.
——, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Ankara, 1999.
——, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi*, İstanbul, 2010.
——, "Türkiye Tarihi İctimaî Buhranlar Serisinden Medreseli İsyanları," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, 1-4 (1949-50), 361-96.
——, "Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu," *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 5 (1947), 291-309.
Akın, Nur, Afife Batur ve Selçuk Batur (ed.), *Seven Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage*, İstanbul, 1999.
Aksan, Virginia, "Ottoman War and Warfare, 1453-1812," *War in the Early Modern World* içinde, *1450-1815*, ed. Jeremy Black, Boulder, Colo., 1999, s. 147-75.
Aksan, Virginia ve Daniel Goffman (ed.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge, 2007.

Aksoyak, İsmail Hakkı, "Anadolu Sahasında İlk Bahr-ı Tavîl Ahmed Paşa'nın mıdır?," *1. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, ed. Atabey Kılıç, Kayseri, 2009, s. 4-22.
——, "Manastırlı Celâl'in Hüsn-i Yûsuf Adlı Eseri," *Edebiyat ve Dil Yazıları: Prof. Dr. Mustafa İsen Armağanı* içinde, ed. Ayşenur Külahlıoğlu İslam ve S. Eker, Ankara, 2007.
Akurgal, Ekrem (ed.), *The Art and Architecture of Turkey*, Oxford, 1980.
Akyazıcı Özkoçak, Selma, "The Evidence of *Vakıf*-Registers for Residential Dwelling in Sixteenth-Century İstanbul," *Afife Batur'a Armağan* içinde, İstanbul, 2005, s. 253-9.
Al-Qusi, Abd al Mun'im Mahmud, "Riba, Islamic Law and Interest," doktora tezi, Temple Üniversitesi, Philadelphia, 1981-2.
Al-Azmeh, Aziz, *Ibn Khaldūn: An Essay in Reinterpretation*, Londra, 1982.
Algar, Hamid, "The Hurûfi Influence on Bektachism *Bektachiyya," études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, İstanbul, 1995, s. 39-53.
Allan, James ve Julian Raby, "Metalwork," *Tulips, Arabesques and Turbans: Decorative Arts from the Ottoman Empire* içinde, ed. Yanni Petsopoulos, New York, 1982, s. 17-48.
Allouche, Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)*, Berlin, 1983.
Allsen, Thomas T., *Culture and Conquest in Mongol Eurasia*, Cambridge, 2001.
Altun, Ara, "İznik Çini Fırınları Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1997-2002.
Altun, Ara ve B. Demirsar-Arlı, "İznik Çini Fırınları Kazısı Çalışmaları," *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 2003-2007.
Altun, Ara ve Belgin Demirsar-Arlı, *Tiles: Treasures of Anatolian Soil, Ottoman Period*, İstanbul, 2008.
Ambros, Edith G., "Nazire, the Will-o'-the-Wisp of Ottoman Divan Poetry," *Wiener Zeitschrift für die Kundes Morgenlandes* 79 (1989), 57-83.
Ambros, Edith Gülçin, "Beans for a Cough, Lion's Gall for a Laugh: The Poet and Physician Ahmedi's materia medica as a Mirror of the State of the Art around 1400 in Anatolia," *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums Wien* içinde, ed. Markus Köhbach, Gisela Prochazka-Eisl and Claudia Römer, Viyana, 1999, s. 21-7.
Andrews, Walter G., *An Introduction to Ottoman Poetry*, Minneapolis, 1976.
Andrews, Walter G. (ed.), *Intersections in Turkish Literature*, Ann Arbor, Mich., 2001.
——, "Other Selves, Other Poets, and the Other Literary History: An Essay in Three Movements," *Intersections in Turkish Literature* içinde, ed. Walter G. Andrews, Ann Arbor, Mich., 2001, s. 49-91.
——, *Poetry's Voice Society's Song: Ottoman Lyric Poetry*, Seattle, 1985.
——, "Speaking of Power: The Ottoman Kaside," *Qasida Poetry in Islamic Asia and Africa, I: Classical Traditions and Modern Meanings* içinde, ed. S. Sperl ve C. Shackle, Leiden, 1996, s. 281-300.
——, "The Teẕkere-i şuʿarā of Laṭīfī as a Source for the Critical Evaluation of Ottoman Poetry," doktora tezi, Washington Üniversitesi, Seattle, 1970.
Andrews, Walter G. and Mehmet Kalpaklı, *The Age of Beloveds: Love and Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*, Durham, N.C., 2005.
Anhegger, Robert, "Martoloslar Hakkında," *Türkiyat Mecmuası* 7-8, 1 (1940-2), 282-320.

Antoche, Emanuel Constantin, "Du *tabor* de Jan Žižka et de Jean Hunyadi au *tabur cengi* des armees ottomanes: L'art militaire hussite en Europe orientale, au Proche et au Moyen Orient (XVe-XVIIe siècles)," *Turcica* 36 (2004), 91-124.

Arbel, Benjamin, "Nūr Bānū (c. 1530-1583): A Venetian Sultana?," *Turcica* 24 (1992), 241-59.

Arel, Ayda, "Cihannüma Kasrı ve Erken Osmanlı Saraylarında Kule Yapıları Hakkında," *Prof. Doğan Kuban'a Armağan* içinde, ed. Zeynep Ahunbay, Deniz Mazlum ve Kutgun Eyupgiller, İstanbul, 1996, s. 99-116.

——, "Inaccuracies, Commonplace Statements, and Marginality: A New Discourse for Ottoman Architecture," *Seven Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage* içinde, ed. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, İstanbul, 1999 s. 30-34.

Arens, Meinolf, *Habsburg und Siebenburgen 1600-1605: Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropaischen Furstentums in einen fruhabsolutistischen Reichsverband*, Köln, Weimar ve Viyana, 2001.

Arık, Oluş, "Turkish Architecture in Asia Minor in the Period of the Turkish Emirates," *The Art and Architecture of Turkey* içinde, ed. Ekrem Akurgal, Oxford, 1980, s. 111-36.

Arslan, Mustafa, "XVI. Yüzyıl Anadolu Sahasında Nevâyi'nin Önemli Bir Takipcisi: Muhyî ve Nazireleri," *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 4, 1 (2007), 64-86.

Artan, Tülay, "Questions of Ottoman Identity and Architectural History," *Rethinking Architectural Historiography* içinde, ed. Dana Arnold, Elvan Altan Ergut ve Belgin Turan Özkaya, Londra ve New York, 2006, s. 85-109.

——, "The Kadırga Palace Shrouded in the Mists of Time," *Turcica* 26 (1994), 55-124.

Aslanapa, Oktay, *One Thousand Years of Turkish Carpets*, ed. ve terc. William Edmonds, İstanbul, 1988.

Assmann, Jan, *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*, Cambridge, Mass., 1997.

Atasoy, Nurhan, *1582 Surname-i Hümayun: An Imperial Celebration*, İstanbul, 1997.

——, *A Garden for the Sultan: Gardens and Flowers in the Ottoman Culture*, İstanbul, 2002.

——, *İbrahim Paşa Sarayı*, İstanbul, 1972.

——, *Otağ-ı Hümayun: The Ottoman Imperial Tent Complex*, İstanbul, 2000.

Atasoy, Nurhan, Walter B. Denny, Louise Mackie ve Hülya Tezcan, *İpek, The Crescent and the Rose: Imperial Ottoman Silks and Velvets*, Londra, 2001.

Atasoy, Nurhan ve Julian Raby, *Iznik: The Pottery of Ottoman Turkey*, ed. Yanni Petsopoulos, İstanbul ve Londra, 1989.

Atay, Hakan, "Heves-nâme'de Aşk Oyunu: Tâcizâde Cafer Çelebi'nin Özgünlük İdeali," yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2003.

Atıl, Esin (ed.), *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent*, Washington, D.C. ve New York, 1986.

Atıl, Esin, *The Age of Sultan Süleyman the Magnificent*, Washington, D.C., 1987.

Aubin, Jean, "L'avènement des Safavides reconsidéré," *Moyen Orient et Océan Indien* 5 (1988), 1-130.

——, "La politique religieuse des Safavides," *Le Shiisme imamite* içinde, Strasbourg Kolokyumu (6-9 Mayıs 1968), Paris, 1970, s. 236-43.

Ayalon, David, "The End of the Mamlūk Sultanate: (Why Did the Ottomans Spare the Mamluks of Egypt and Wipe Out the Mamluks of Syria?)," *Studia Islamica* 65 (1987), 125-48.

Aydın, Cemil, "Beyond Culturalism? An Overview of the Historiography on Ottoman Science in Turkey," *Multicultural Science in the Ottoman Empire* içinde, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaidis, Turnhout, 2003, s. 201-16.

Aydoğmuş, Tahir, "XVI. Yüzyılda Bağdat Tarihi," *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976: Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara, 1981, 2. Cilt, s. 1473-6.

Aydüz, Salim, *XV. ve XVI. Yüzyılda Tophâne-i âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006.

Aydüz, Salim. "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi," *Belleten* 70, 257 (2006), 167-272.

Aymard, Maurice, "Chiourmes et galeres dans la seconde moitie de XVIe siècle," *Il Mediterraneo nella seconda meta del '500 alla luce di Lepanto*, ed. Gino Benzoni, Florence, 1974, s. 71-94.

Aynur, Hatice, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım (ed.), *Nazımdan Nesire Edebi Türler*, İstanbul, 2009.

——, "Rethinking the Turkî-i Basît Movement in Turkish Literature," *Archivum Ottomanicum* 25 (2008), 79-97.

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, 4 cilt, İstanbul, 1977-82.

——, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri, 855-886 (1451-1481)*, 2 cilt, İstanbul, 1973 ve 1974.

Babayan, Kathryn, "The Safavid Synthesis: From Qizilbash Islam to Imamite Shi'ism," *Iranian Studies* 27, 1-4 (1993), 135-61.

Babinger, Franz, *Papierhandel und Papierbereitung in der Levante*, yer yok, 1931.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, "Études Turco-safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier," *Turcica* 6 (1975), 68-88.

——, "Études turco-safavides, III. Notes et documents sur la revolte de Şâh Veli b. Seyh Celâl," *Archivum Ottomanicum* 7 (1982), 5-69.

——, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins: Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'orient islamique de 1514 à 1524*, İstanbul, 1987.

——, "The Eastern Policy of Süleyman the Magnificent, 1520-1533," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 249-58.

——, "Une mission diplomatique Safavide aupres de la Porte Ottomane en 1522," *Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi* içinde, İstanbul, 1979, 1. Cilt, s. 23-37.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis ve Chahryar Adle, *Les Ottomans, les Safavides et la Georgie 1514-1524*, İstanbul, 1991.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis ve Paul Dumont (ed.), *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire ottoman*, Louvain, 1983.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis ve Anne Kroell, *Mamlouks, Ottomans et Portugais en Mer Rouge: l'affaire de Djedda en 1517*, Kahire, 1988.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel (ed.), *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri, Pec: 7-11 Eylül, 1986*, Ankara, 1994.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, Vivianne Rahme ve Salam Hamza, "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546," *Eurasian Studies* 3, 1 (2004), 1-35.

Bağcı, Serpil, "A New Theme of Shirazi Frontispiece Miniatures: The Divan of Solomon," *Muqarnas* 12 (1995), 101-11.

——, "An Iranian Epic and an Ottoman Painter: Nakkaş Osman's 'New' Visual Interpretation of the Shahnamah," *Frauen, Bilder, und Gelehrte: Studien zu Gesellschaft und Kunsten im Osmanischen Reich. Festschrift Hans Georg Majer* içinde, ed. Sabine Prator ve Christoph K. Neumann, İstanbul, 2002, s. 421-50.

——, "From Adam to Mehmed III: Silsilename," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, ed. Selmin Kangal, İstanbul, 2000, s. 188-201.

——, "From Translated Text to Translated Image: The Illustrated *Şehnâme-i Turkî* Copies," *Muqarnas* 17 (2000), 162-76.

——, "Osmanlı Dünyasında Efsanevi Yönetici İmgesi Olarak Büyük İskender ve Osmanlı İskendernamesi," *Humana: Bozkurt Güvenç'e Armağan*, Ankara, 1994, s. 111-31.

——, "Osmanlı Mimarisinde Boyalı Nakışlar," *Osmanlı Uygarlığı*, ed. Halil İnalcık ve Günsel Renda, 2. Cilt, İstanbul, 2003, s. 736-42.

——, "Painted Decoration in Ottoman Architecture," *Ottoman Civilization*, ed. Halil İnalcık ve Günsel Renda, Ankara, 2003, 2. Cilt, s. 736-42.

——, "The Falname of Ahmed I (TSM H.1703)," *Falnama: The Book of Omens* içinde, ed. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı, Londra ve Washington, D.C., 2009, s. 68-75.

——, "Visualizing Power: Portrayals of the Sultans in Illustrated Histories of the Ottoman Dynasty," *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World* 6 (2009), 113-27.

Bağcı, Serpil ve Zeren Tanındı, "The Art of the Ottoman Court," *Turks: A Journey of a Thousand Years* içinde, ed. David J. Roxburgh, Londra, 2005.

Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı, *Ottoman Painting*, Ankara, 2010.

Bakhit, Muhammad Adnan, *The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century*, Beyrut, 1982.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, 1976.

Bardakjian, Kevork B., "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, 1. Cilt: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York ve Londra, 1982, s. 89-100.

Barendse, Rene J., "Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth," Century *Journal of World History* 11, 2 (2000), 173-225.

Barkan, Ömer Lütfi, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 1, 1 (1939-40), 29-74; 1, 2 (1939-40), 198-245; 1, 4 (1939-40), 397-447.

——, "XVI. Asrın Başında Rumeli'de Nüfusun Yayılış Tarzını Gösterir Harita," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11 (1949-50).

——, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri, 1545-1659," *Belgeler* 5-6 (1966), 1-440.

——, "Essai sur les données statistiques des registers de recensement dans l'empire ottoman aux XVe et XVIe siècles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), 9-36.

——, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, 1-4 (1949-50), 524-69; 13, 1-4 (1951-2), 56-78; 15, 1-4 (1953-4), 209-37.

——, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler," *Vakıflar Dergisi* 2 (1942), 279-386.

——, "Reponse a Mr. Issawi," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), 331-3.

——, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, 1-2 (1962-3), 239-96.

——, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 2 cilt, Ankara, 1972 ve 1979.

——, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," *Türkiyat Mecmuası* 10 (1951), 1-26.

——, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 1, 1 (1940-1), 20-59; 2, 2 (1940-1), 214-47.

Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, N.Y. ve Londra, 1994.

Başkan, Seyfi (ed.), *400. Anma Yılı Mimar Sinan Semineri*, Ankara, 1988.

Bassett, David K., "European Influence in the Malay Peninsula, 1511-1786," *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society* 33, 3 (1961), yeniden bas. için bkz. L. A. Mills, *British Malaya, 1824-67*, Selangor, 2003, s. 9-35.

Baum, Hans-Peter, "Annuities in Late Medieval Hanse Towns," *Business History Review* 59, 1 (1985), 24-48.

Bausani, A., "Ḥurūfiyya," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1960-2006, 3. Cilt, s. 600-1.

Bayerle, Gustav, *Ottoman Diplomacy in Hungary: Letters from the Pashas of Buda, 1590-1593*, Bloomington, Ind., 1972.

——, *Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*, Lahey, 1973.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, 2-3 (1964), 67-81.

——, "Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Katî Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbının Başlaması," *Belleten*, 21, 81-4 (1957), 261-84.

Bayram, Sadi (ed.), *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul, 1988.

Beach, Milo Cleveland ve Ebba Koch, *King of the World: The Padshahnama, an Imperial Mughal Manuscript from the Royal Library, Windsor Castle*, Londra, 1997.

Beck, Hans-Georg, Manoussos Manoussacas ve Agostino Pertusi (ed.), *Venezia, centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI): aspetti e problemi*, Florence, 1977, 1. Cilt.

Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927 / The Population of the Ottoman Empire and Turkey (with a Summary in English)*, Ankara, 1996.

Behrens-Abouseif, Doris, *Egypt's Adjustment to Ottoman Rule: Institutions, Waqf, and Architecture in Cairo, 16th and 17th Centuries*, Leiden, 1994.

——, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo," *Muqarnas* 5 (1988), 43-60.

Beldiceanu, Nicoarā, *Le timar dans l'etat ottoman (début XIVe-début XVIe siècle)*, Wiesbaden, 1980.

Beldiceanu-Steinherr, I., "Le règne de Selīm Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'empire ottoman," *Turcica* 6 (1975), 34-48.

Beldiceanu-Steinherr, I ve J.-L. Bacqué-Grammont, "A propos de quelques causes de malaises sociaux en Anatolie centrale aux XVIe et XVIIe siècles," *Archivum Ottomanicum* 7 (1982), 71-115.

Benítez, Rafael, "La monarquia hispánica y el control de los moriscos expulsados," *Le monde de l'itinerance en Méditerranée de l'Antiquité a l'époque moderne* içinde, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pébarthe, Bordeaux, 2009, s. 497-514.

Bennassar, Bartolome ve Lucile Bennassar, *Les Chrétiens d'Allah: l'histoire extraordinaire des renégats, XVIᵉ-XVIIᵉ siècles*, 2. bas., Paris, 2006.

Ben-Zaken, Avner, *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560-1660*, Baltimore, 2010.

Berend, Nora, "Hungary, 'the Gate of Christendom'," *Medieval Frontiers: Concepts andPractices* içinde, ed. David Abulafia ve Nora Berend, Aldershot, 2002, s. 195-215.

Bergh, S. van den, "'ayn," Encyclopaedia of Islam, 2. bas., ed. H. A. R. Gibbve diğ., Leiden, 1960-2006, 1. Cilt, s. 784-5.

Berindei, Mihnea, "L'Empire ottoman et la 'route moldave' avant la conquête de Chilia et de Cetatea-Albă (1484)," *Journal of Turkish Studies* 10 (1986), 47-72.

Bernardini, Michele, "Ottoman 'Timuridism:' Lāmi'i Çelebi and His *Şehrengiz* of Bursa," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* içinde, ed. Eva M. Jeremias (Piliscsaba, [2002] 2003), s. 1-16.

Biegman, Nicolaas, *The Turco-Ragusan Relationship According to the Firmāns of Murād III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik*, Lahey, 1967.

——, "Ragusan Spying for the Ottomans: Some 16th Century Documents from the State Archive at Dubrovnik," *Belleten* 27, 106 (1963), 237-55.

Bierman, Irene, Rifa'at Ali Abou-El-Haj ve Donald Preziosi (ed.), *The Ottoman City andIts Parts: Urban Structure and Social Order*, New Rochelle, N.Y., 1991.

Bilgin, İlhami, "Manisa Sarayı," *Dokuzuncu Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi: Bildiriler* içinde, Ankara, 1995, 1. Cilt, s. 369-77.

Birchwood, Matthew ve Matthew Dimmock (ed.), *Cultural Encounters between East and West, 1453-1699*, Newcastle-Upon-Tyne, 2005.

Birnbaum, Eleazar, "The Ottomans and Chagatay Literature: An Early 16th Century Manuscript of Navâ'î's *Dîvân* in Ottoman Ortography," *Central Asiatic Journal* 20, 4 (1976), 157-90 ve 21, 1 (1977), yer belirtilmemiş.

Bitskey, István, "Spiritual Life in the Early Modern Age," *A Cultural History of Hungary: From the Beginnings to the Eighteenth Century* içinde, ed. László Kósa, Budapeşte, 1999, s. 229-88.

Black, Jeremy (ed.), *European Warfare, 1453-1815*, Londra, 1999.

——, *War and the World: Military Power and the Fate of Continents, 1450-2000*, New Haven, Conn. ve Londra, 2000.

Blackburn, J. R., "The Collapse of Ottoman Authority in Yemen, 968/1560-976/1568," *Die Welt des Islams* 19, 1-4 (1980), 119-76.

——, "Two Documents on the Division of Ottoman Yemen into Two Beglerbegiliks (973/1565)," *Turcica* 27 (1995), 223-36.

Bonner, Michael, *Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice*, Princeton, N.J. ve Oxford, 2006.

Bonner, Michael ve Gottfried Hagen, "Muslim Accounts of the Dār al-Ḥarb," *The New Cambridge History of Islam*, 5. Cilt: *Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century* içinde, ed. M. A. Cook, Cambridge, 2011, s. 474-94.

Bono, Salvatore, *Schiavi musulmani nell' Italia moderna, Galeotti, vu' cumpra, domestici*, Napoli, 1999.
Boogert, Maurits H. van den ve Kate Fleet (ed.), *The Ottoman Capitulations: Text and Context* (*Oriente Moderno* 22, 3), Roma, 2003.
Boone, Marc, K. Davids ve P. Janssens (ed.), *Urban Public Debts: Urban Governments and the Market for Annuities in Western Europe (14th-18th Centuries)*, Turnhout, 2003.
Börekci, Günhan, "A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries['] Use of Volley Fire during the Long Ottoman-Habsburg War of 1593-1606 and the Problem of Origins," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 59 (2006), 407-38.
Bostan, İdris, *Adriyatik'te Korsanlık. Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler, 1575-1620*, İstanbul, 2009.
——, "Kemal Reis," Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., Ankara, 2002, 25. Cilt, s. 227.
——, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul, 2005.
——, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Âmire*, Ankara, 1992.
——, "The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid," *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, Resmo, 2002, s. 241-51.
Boxer, C.R., "A Note on Portuguese Reactions to the Revival of the Red Sea Spice Trade and the Rise of Acheh, 1540-1600," *Journal of Southeast Asian History* 10, 3 (1969), 415-28.
Boyar, Ebru ve Kate Fleet, *A Social History of Ottoman İstanbul*, Cambridge, 2010.
(ed.), *The Ottomans and Trade* (*Oriento Moderno* 25, 1), Roma, 2006.
Bracewell, Catherine Wendy, *The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth Century Adriatic*, Ithaca, N.Y. ve Londra, 1992.
Brady, Thomas, Heiko Oberman ve James D. Tracy (ed.), *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, 1. Cilt: *Structures and Assertions*, Leiden, 1994.
Braude, Benjamin, "Foundation Myths of the *Millet* System," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, 1. Cilt: *The Central Lands*, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York ve Londra, 1982, s. 69-88.
Braude, Benjamin ve Bernard Lewis, "Introduction," *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, 1. Cilt: *The Central Lands* içinde, ed. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York ve Londra, 1982, s. 1-34.
Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, terc. S. Reynolds, 2 cilt, Londra, 1972-3.
Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le monde méditerranéen a l'epoque de Philippe II*, 2. bas., 2 cilt, Paris, 1966.
Brice, William C., Colin Imber ve Richard Lorch, *The Aegean Sea-Chart of Mehmed Reis ibn Menemenli A.D. 1590/1*, Manchester, 1977.
Brouwer, C. G., "A Stockless Anchor and an Unsaddled Horse: Ottoman Letters Addressed to the Dutch in Yemen, First Quarter of the 17th Century," *Turcica* 20 (1988), 173-242.
Brummett, Palmira, "A Kiss Is Just a Kiss: Rituals of Submission along the East-West Divide," *Cultural Encounters between East and West, 1453-1699* içinde, ed. Matthew Birchwood ve Matthew Dimmock, Newcastle-Upon-Tyne, 2005, s. 107-31.
——, "Imagining the Early Modern Ottoman Space, from World History to Pīrī Re'īs," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Daniel Goffman ve Virginia Aksan, Cambridge, Mass., 2007, s. 15-58.

Brummett, Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, New York, 1994.
——, "The Early Modern Ottoman Campaign: Containing Violence, Commemorating Allegiance, and Securing Submission," *Eurasian Studies* 3, 1 (2004), 1-24.
——, "The Fortress: Defining and Mapping the Ottoman Frontier in the 16th-17th Centuries," *Frontiers of the Ottoman World* içinde, ed. Andrew Peacock, Oxford, 2009, s. 30-55.
——, "The Lepanto Paradigm Revisited: Knowing the Ottomans in the Sixteenth Century," *Cultural Encounters: Europe, the Ottomans, and the Mediterranean World* içinde, ed. Anna Contadini ve Claire Norton, Farnham, Surrey, 2013.
——, "The Ottoman Empire, Venedik, and the Question of Enduring Rivalries," *The Evolution of Great Power Rivalries* içinde, ed. William Thompson, Columbia, S.C., 1999, s. 225-53.
——, "The Overrated Adversary: Rhodes and Ottoman Naval," Power *The Historical Journal* 36, 3 (1993), 517-41.
——, " 'Turks and Christians': The Iconography of Possession in the Depiction of the Ottoman-Venetian-Habsburg Frontiers, 1550-1689," *The Religions of the Book: Christian Perceptions, 1400-1660* içinde, ed. Matthew Dimmock ve Andrew Hadfield, Basingstoke, 2008, s. 110-39.
Bryer, Anthony A. M., "Ludovico da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461," Anthony A. M. Bryer, *Empire of Trebizond and the Pontos* içinde, Londra, 1980, 10. Bölüm.
Bulduk, Üçler, "16. Yüzyılda Çorum Sancağı-II (Dirlikler)," *OTAM* 6 (1995), 39-50.
Bunes Ibarra, Miguel Ángel de, "Charles V and the Ottoman War," *Eurasian Studies* 1, 2 (2002), 161-82.
Büyüktuğrul, A., "Preveze Muharebesine İlişkin Belgeler," *Belleten* 42, 168 (1978), 629-65.
Buzov, Snježana, "Ottoman Perceptions of Bosnia as Reflected in the Works of Ottoman Authors Who Visited or Lived in Bosnia," *Ottoman Bosnia: A History in Peril* içinde, ed. Marcus Koller ve Kemal Karpat, Madison, Wis., 2004, s. 83-91.
Calder, Norman, "Nawawī's Typology of Muftīs, and Its Significance for a General Theory of Islamic law," *Islamic Law and Society* 3 (1996), 137-64.
Campbell, Caroline ve Alan Chong, *Bellini and the East*, Londra, 2005.
Campbell, Tony, "Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500," *The History of Cartography* içinde, 1. Cilt: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*, ed. John B. Harley ve David Woodward, Chicago, 1987, s. 371-463.
Canfield, Robert L., "Theological 'Extremism' and Social Movements in Turko-Persia," *Turko-Persia in Historical Perspective* içinde, ed. Robert L. Canfield, Cambridge, 1991, s. 132-60.
Capponi, Niccolo, *Victory of the West: The Story of the Battle of Lepanto*, Londra, 2006.
Casale, Giancarlo, " 'His Majesty's Servant Lütfi:' The Career of a Previously Unknown Sixteenth-Century Ottoman Envoy to Sumatra, Based on an Account of His Travels from the Topkapı Palace," Archives *Turcica* 37 (2005), 43-82.
——, "The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth Century Red Sea and Persian Gulf," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49, 2 (2006), 170-98.
——, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford, 2010.
Cemiloğlu, İsmet, *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi*, Ankara, 1994.
Cerasi, Maurice, "The Urban and Architectural Evolution of the İstanbul Divanyolu: Urban Aesthetics and Ideology in Ottoman Town Planning," *Muqarnas* 22 (2005), 189-232.

Cezar, Mustafa, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, İstanbul, 1965.

Chaudhuri, K. N., *Trade and the Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge, 1985.

Childs, John, *Warfare in the Seventeenth Century*, Londra, 2001.

Christmann, Andrea and Robert Gleave (ed.), *Studies in Islamic Law, a Festschrift for Colin Imber*, Oxford, 2007.

Chrysostomides, Julian, Charalambos Dendrinos ve Jonathan Harris (ed.), *The Greek Islands and the Sea*, Camberley, 2004.

——, "The Byzantine Empire from the Eleventh to the Fifteenth Century," *The Cambridge History of Turkey*, 1. Cilt: *From Byzantium to Turkey* içinde, ed. Kate Fleet, Cambridge, 2008, s. 6-50.

Cichocki (Ergin), Nina, "The Life Story of the Çemberlitaş Hamam: From Bath to Tourist Attraction," yayınlanmamış doktora tezi, University of Minnesota, Minneapolis, 2005.

Clayer, Nathalie, *Mystiques, état et société: Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe a nos jours*, Leiden, 1994.

——, "Une vie de saint dans l'Europe ottomane" *Les voies d'Allah: les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, Paris, 1996, s. 586-8.

Clifford, W. W., "Some Observations on the Course of Mamluk-Safavi Relations (1502-1516/908-922): I+II," *Islam* 70 (1993), 245-78.

Coates, T. J., "D. João de Castro's 1541 Red Sea Voyage in the Greater Context of Sixteenth-Century Portuguese Ottoman Red Sea Rivalry," *Decision Making in the Ottoman Empire* içinde, ed. Caesar Farah, Kirksville, Mo., 1993, s. 263-85.

Cohen, Amnon, "Communal Legal Entities in a Muslim Setting: The Jewish Community in Sixteenth Century," Jerusalem *Islamic Law and Society* 3 (1996), 137-64.

Contadini, Anna ve Claire Norton (ed.), *Cultural Encounters: Europe, the Ottomans, and the Mediterranean World*, Farnham, Surrey, 2013.

Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge, 2001.

——, (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976.

——, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600*, Londra, New York ve Toronto, 1972.

Cortés Peña, Antonio Luis, "La emigración de los musulmanes granadinos (1482-1502)," primer acto de una tragica ruptura *Le monde de l'itinerance en Méditerranée de l'Antiquité a l'époque moderne* içinde, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pebarthe, Bordeaux, 2009, s. 479-96.

Corvisier, André, *Armées et sociétés en Europe de 1494 à 1789*, Vendôme, 1976.

Costantini, Vera, "Destini di Guerra. L'inventario ottomano dei prigionieri di Nicosia (settembre 1570)," *Studi Veneziani* n.s. 45 (2003), 229-41.

——, *Il sultano e l'isola contesa: Cipro tra eredità veneziana e potere ottoman*, Milan, 2009.

Coşkun, Feray, "A Medieval Islamic Cosmography in an Ottoman Context: A Study of Mahmud el-Hatib's Translation of the *Kharidat al-'Aja'ib*," yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Couto, Dejanirah, "No rasto de Hādım Suleimão Pacha: alguns aspectos do comércio do Mar Vermelho nos anos de 1538-1540," *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos* içinde, ed. A.T. de Matos ve Luis Filipe F.R. Thomaz, Angra do Heroismo, 1998, s. 483-508.

Crane, Howard, "Art and Architecture, 1300-1453," *The Cambridge History of Turkey*, 1. Cilt: *Byzantium to Turkey, 1071-1453* içinde, ed. Kate Fleet, Cambridge, 2008, s. 266-352.
——, "The Ottoman Sultan's Mosques: Icons of Imperial Legitimacy," *The Ottoman City and Its Parts: Urban Structure and Social Order* içinde, ed. Irene Bierman, Donald Preziosi ve Rifa'at A. Abou-el-Haj, New Rochelle, N.Y., 1991, s. 173-227.
Ćurčić, Slobodan, "Architecture in the Age of Insecurity: An Introduction to Secular Architecture in the Balkans, 1300-1500," *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and Its Preservation* içinde, ed. Slobodan Ćurčić ve Evangelia Hadjitryphonos, Selanik, 1997, s. 19-51.
——, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven, Conn. ve Londra, 2010.
——, "Byzantine Legacy in Ecclesiastical Architecture of the Balkans after 1453," *The Byzantine Legacy in Eastern Europe* içinde, ed. Lowell Clucas, Boulder, Colo. ve New York, 1988, s. 57-83.
Ćurčić, Slobodan ve Evangelia Hadjitryphonos (ed.), *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300-1500 and Its Preservation*, Thessaloniki, 1997.
Curry, John C. "Home Is Where the Shaykh Is: The Concept of Exile in the Hagiography of İbrahim-i Gülşeni," *Al-Masaq* 17, 1 (2005), 47-60.
Cvetkova, Bistra, "Les *celep* et leur role dans la vie économique des Balkans à l'époque ottomane (XVe-XVIe s.)," *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde, ed. Michael A. Cook, Londra, New York ve Toronto, 1970, s. 172-92.
——, "L'influence exercée par certaines institutions de Byzance du moyen-âge sur le système feudal ottoman," *Byzantinobulgarica* 1 (1952), 237-57.
Çağman, Filiz, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Mevlevi Dergâhlarında Gelişen Bir Minyatür Okulu," *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 15-20 X. 1973: Tebliğler*, İstanbul, 1979, 3. Cilt, s. 651-77.
——, "L'art du papier découpé et ses représentants a l'époque de Soliman le Magnifique," *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 249-64.
——, "Mimar Sinan Döneminde Sarayın Ehl-i Hıref Teşkilatı," *Mimar Sinan Döneminde Türk Mimarlığı ve Sanatı* içinde, ed. Zeki Sönmez, İstanbul, 1988, s. 73-7.
——, "Muhammad of the Black Pen and His Paintings," *Turks: A Journey of a Thousand Years* içinde, ed. David J. Roxburgh, Londra, 2005, s. 148-56.
——, "Nakkaş Osman in Sixteenth Century Documents and Literature," *Art Turc/Turkish Art: 10^e^ Congres international d'art turc/10th International Congress of Turkish Art*, ed. Francois Deroche, Cenevre, 1999, s. 197-206.
——, "On the Contents of the Four İstanbul Albums H. 2152, 2153, 2154, and 2160," *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World* 1 (1981), 31-6.
——, "Saray Nakkaşhanesinin Yeri Üzerine Düşünceler," *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* içinde, İstanbul, 1989, s. 35-46.
——, "The Ahmed Karahisari Qur'an in the Topkapı Palace Library in İstanbul," *Persian Painting from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson* içinde, ed. Robert Hillenbrand, Londra ve New York, 2000, s. 57-73.
——, "The Earliest Known Ottoman "Murakka" Kept in İstanbul University Library," *Seventh International Congress of Turkish Art* içinde, ed. Tadeusz Majda, Varşova, 1990, s. 75-8.

——, "The Miniatures of the Divan-ı Huseyni and Influence of Their Style," *Fifth International Congress of Turkish Art* içinde, ed. Geza Feher, Budapeşte, 1978, s. 231-59.
Çağman, Filiz ve Zeren Tanındı, "Remarks on Some Manuscripts from the Topkapı Palace Treasury in the Context of Ottoman-Safavid Relations," *Muqarnas* 13 (1996), 132-48.
——, *The Topkapı Saray Museum: The Albums and Illustrated Manuscripts*, terc. ve ed. Michael Rogers, Londra, 1986.
Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul, 2003.
Çavuşoğlu, Mehmet, "Kanunî Devrinin Sonuna Kadar Anadolu'da Nevâyî Tesiri Üzerine Notlar," *Atsız Armağanı* içinde, ed. Erol Güngör, M.N. Hacıeminoğlu, Mustafa Kafalı ve Osman F. Sertkaya, İstanbul, 1976, s. 67-73.
——, "Kasîde," *Türk Dili* 415-16 (1986), 17-77.
Çelebi, Asaf Halet, *Divan Şiirinde İstanbul*, İstanbul, 1953.
Çelebioğlu, Âmil, *Kanûnî Sultan Süleyman Devri Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1994.
Çelik, Şenol, "Osmanlı Sefer Organizasyonunda Orducu Esnafı ve İstanbul Orducuları," *Eskicağ'dan Modern Çağ'a Ordular: Oluşum, Teşkilat, İşlev* içinde, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul, 2008, s. 355-86.
——, "Türk Fethi Sonrasında Kıbrıs Adasına Yönelik İskân Çalışmaları," *Kaf Dağının Ötesine Varmak: Festschrift in Honor of Günay Kut. Essays Presented by Her Colleagues and Students* içinde, ed. Zehra Toska, Cambridge, Mass., 2003 (*Journal of Turkish Studies* 27, 1), 1. Cilt, s. 263-304.
Çetindağ, Yusuf, *Ali Şîr Nevâî'nin Osmanlı Şiirine Etkisi*, Ankara, 2006.
Çiftçi, Cafer (ed.), *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Bursa, 2005.
Çıpa, Hakkı Erdem. "The Centrality of the Periphery: The Rise to Power of Selim I, 1487-1512," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., 2007.
Çizakça, Murat, *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe*, Leiden, 1996.
——, *A History of Philanthropic Foundations: Islamic World from the Seventeenth Century to the Present*, İstanbul, 2000.
——, "Mehmet Genç ile Beraber İktisat Tarihi Araştırmalarında Geçen Bir Otuzbeş Yıl," *Türk Tarihçiliğinde Dört Sima: H. İnalcık, H. Sahillioğlu, M. Genç ve İ. Ortaylı* içinde, ed. Alper Çeker ve Erol Özvar, İstanbul, 2006, s. 102-7.
——, "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline," *Journal of Economic History* 40, 3 (1980), 533-51.
——, "Tax-Farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy," *The Journal of European Economic History* 22, 2 (1993), 219-50.
Dalsar, Fahri, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*, İstanbul, 1960.
Daly, Martin W. (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, 2. Cilt: *Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge, 1998.
Dankoff, Robert, "Lyric in Romance: Use of Ghazals in Persian and Turkish Masnawis," *Journal of Near Eastern Studies* 43, 1 (1984), 9-25.
Darling, Linda T., "The Circle and the Tree: A Vision of Justice in the Middle East," *Historical Dimensions of Islam: Essays in Honor of R. Stephen Humphreys* içinde, ed. James E. Lindsay ve Jon Armajani, Princeton, N.J., 2009, s. 151-82.

Dávid, Géza, "Administration in Ottoman Europe," *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, Londra, 1995, s. 71-90.

——, "An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasım Voyvoda, Bey, and Pasha," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Dávid, Géza ve Pál Fodor, Leiden, 2000, s. 265-97.

——, "Assigning a *Ze'amet* in the 16th Century: Revenue-Limits and Office-Holding," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi with Rudolf Veselý, Prag, 1994, s. 47-57.

——, "Die Bevolkerung Ungarns im 16.-17. Jahrhundert Kristo Gyula," *Historische Demographie Ungarns (896-1996)* içinde, Herne, 2007, s. 135-80.

——, *Osmanlı Macaristanı'nda Toplum, Ekonomi ve Yonetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, terc. Hilmi Ortaç, İstanbul, 1999.

——, "Ottoman Administrative Strategies in Western Hungary," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* içinde, ed. Colin Heywood ve Colin Imber, İstanbul, 1994, s. 31-43.

——, "The Age of Umarried Children in the Tahrir Defters (Notes on the Coefficient)," Géza Dávid, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* içinde, İstanbul, 1997, s. 25-36.

——, "The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century," *Archivum Ottomanicum* 20 (2002), 167-209.

——, "Timar Defter oder Dschizye Defter? Bemerkungen zu einer Quellenausgabe für den Sandschak Stuhlweisenburg (Rezensionsartikel)," Géza Dávid, *Studies in Demographic and Administrative History of Ottoman Hungary* içinde, İstanbul, 1997, s. 181-6.

——, "Ulama *bey*, an Ottoman Office-Holder with Persian Connections on the Hungarian Borders," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* içinde, ed. Eva M. Jeremias, Piliscsaba, 2003, s. 33-40.

Dávid, Géza ve Pál Fodor, *"Az ország ügye mindenek előtt való." A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552) / "Affairs of State Are Supreme." The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)*, Budapeşte, 2005.

——, "Changes in the Structure and Strength of the Timariot Army from the Early Sixteenth to the End of the Seventeenth Century," *Eurasian Studies* 4, 2 (2005), 157-88.

——, "Hungarian Studies in Ottoman History," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, ed. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, Leiden, 2002, s. 305-49.

——, "Mühimme Defterlerine Göre Osmanlıların 16. Yüzyıl Macaristan Politikası," *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu (Tebliğler-Tartışmalar), 17-19 Kasım 2005* içinde, Ankara, 2006, s. 219-28.

——, "Ottoman Spy Reports from Hungary," *Turcica et islamica: Studi in memoria di Aldo Gallotta* içinde, ed. Ugo Marazzi, Napoli, 2003, 1. Cilt, s. 121-31.

——, (ed.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Leiden, 2000.

——, *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, Leiden, 2007.

Davies, Norman, *Europe: A History*, New York, 1996.

Davis, Ralph, "English Imports from the Middle East," *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. Michael A. Cook, Oxford, 1970, s. 193-206.

Davis, Robert C., *Shipbuilders of the Venetian Arsenal: Workers and Workplace in the Preindustrial City*, Baltimore ve Londra, 1991.

De Groot, Alexander, "The Historical Development of the Capitulatory Regime in the Ottoman Middle East from the Fifteenth to the Nineteenth Centuries," *The Ottoman Capitulations: Text and Context* içinde, ed. Maurits H. van den Boogert ve Kate Fleet (*Oriente Moderno* 22, 3), Roma, 2003, s. 575-604.

De Matos, Artur Teodoro ve Luis Filipe F. R. Thomaz (ed.), *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos*, Angra do Heroismo, 1998.

Dedes, Yorgos (ed.), *Battalname: Introduction, English Translation, Turkish Transcription, Commentary, and Facsimile*, Cambridge, Mass., 1996.

Deguilhem, Randi, "*Wakf* in the Ottoman Empire to 1914," *Encyclopaedia of Islam*, ed. H. A. R. Gibb ve diğ., 1. Cilt, Leiden, 2002, s. 87-92.

Delumeau, Jean, *Le mystère Campanella*, Paris, 2008.

Demirci, Süleyman, *The Functioning of Ottoman Avariz Taxation: An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery. A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, İstanbul, 2009.

Denny, Walter B., *Iznik: The Artistry of Ottoman Ceramics*, Londra, 2004.

——, "Oriental Carpets and Textiles in Venice and cat. no. 78," *Venice and the Islamic World 828-1797* içinde, ed. Stefano Carboni, New York, 2007, s. 174-91.

——, *The Classical Tradition in Anatolian Carpets*, Washington, D.C., 2002.

——, "Turkish Ceramics and Turkish Painting: The Role of the Paper Cartoon in Turkish Ceramic Production," *Essays in Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto-Dorn* içinde, ed. Abbas Daneshvari, Malibu, Calif., 1981, s. 29-36.

Denny, Walter B. ve Nazan Ölçer, "Anatolian Carpets from Uşak Manufactories," *Anatolian Carpets: Masterpieces from the Turkish and Islamic Art Museum* içinde, ed. Ahmet Ertuğ, Bern, 1999, s. 36-45.

Develi, Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, İstanbul, 2006.

DeVries, Kelly, "The Lack of a Western Military Response to the Ottoman Invasions of Eastern Europe from Nicopolis (1396) to Mohacs (1526)," *The Journal of Military History* 63, 3 (1999).

Diez, Ernst, Oktay Aslanapa ve Mahmut Mesut Koman, *Karaman Devri Sanatı*, İstanbul, 1950.

Dilçin, Cem, "Divan Şiirinde Gazel," *Türk Dili* 415-17 (1986), 78-247.

——, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi: Ölçüler, Uyak, Nazım Biçimleri, Söz Sanatları*, Ankara, 1983.

Dilger, Konrad, *Untersuchungen zur Geschichte des osmanischen Hofzeremoniells im 15. und 16. Jahrhundert*, Münih, 1967.

Dimmock, Matthew ve Andrew Hadfield, *The Religions of the Book: Christian Perceptions,1400-1660*, Basingstoke, 2008.

Diyanet, A. Ekber, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması. 1555 Amasya Musahalası*, İstanbul, 1971.

Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton, N.J., 1979.

Dorpmuller, Sabine, *Religiöse Magie im "Buch der probaten Mittel": Analyse, kritische Edition und Übersetzung des Kitāb al-Muğarrabāt von Muḥammad ibn Yūsuf as-Sanūsī (gest. um 895/1490)*, Wiesbaden, 2005.

Downing, Brian M., *The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton, N.J., 1992.
Dressler, Markus, "Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict," *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Hakan T. Karateke ve Maurus Reinkowski, Leiden ve Boston, 2005, s. 151-73.
Ducellier, Alain, Bernard Doumerc, Brünehilde Imhaus ve Jean de Miceli, *Les chemins de l'exil: Bouleversements de l'Est européen et migrations vers l'OEst a la fin du Moyen Âge*, Paris, 1992.
Duda, Dorothea, "Das Album Murad III in Wien," *Ars Turcica: Akten des VI. Internationalen Kongresses für Turkische Kunst Munchen* içinde, ed. Klaus Kreiser ve diğ., Münih, 1987, 2. Cilt, s. 475-89.
Duffy, Christopher, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*, 2. bas., Londra ve New York, 1996.
Dündar, Abdülkadir, "Bir Belgeye Göre Amasya II. Bayezid Külliyesi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44 (2003), 131-72.
Durak, Koray (koor.), *From Byzantion to İstanbul: 8000 Years of a Capital*, sergi katalogu, İstanbul, 2010.
Duran, Tülay ve diğ. (ed.), *Tarih-i Hind-i garbi el-musemmâ bi-Hadis-i nev*, İstanbul, 1999.
Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussu'ûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1983.
Eberhard, Elke, *Osmanische Polemik gegen die Safawiden im 16. Jahrhundert nach arabischen Handschriften*, Freiburg, 1970.
Ebel, Kathryn Ann, "City Views, Imperial Visions: Cartography and the Visual Culture of Urban Space in the Ottoman Empire, 1453-1603," yayınlanmamış doktora tezi, The University of Texas at Austin, 2002.
Efendiev, Oktaj, "Le rôle des tribus de langue turque dans la création de l'état safavide," *Turcica* 6 (1975), 24-33.
Eldem, Sedad Hakkı ve Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı: Bir Mimari Araştırma*, İstanbul, 1982.
El-Nahal, Gamal H., *The Judicial Administration of the Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Minneapolis ve Chicago, 1979.
Emecen, Feridun, "XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nin Doğu ve Batı Siyaseti," *XV. ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler* içinde, ed. Abdulkadir Özcan, İstanbul, 1997, s. 125-54.
——, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989.
Emir, Sedat, *Erken Osmanlı Mimarlığında çok-İşlevli Yapılar: Yapımsal ve İşlevsel Bir Analiz*, İstanbul, 1992.
Emiralioğlu, Pınar, "Cognizance of the Ottoman World: Visual and Textual Representations in the Sixteenth Century Ottoman Empire (1514-1596)," yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2006.
Ercan, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, Ankara, 1986.
Erder, Leila, "The Measurement of Pre-industrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," *Middle East Studies* 11 (1975), 322-45.
Erder, Leila ve Suraiya Faroqhi, "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23, 3 (1980), 267-303.
Erdmann, Kurt, *Der turkische Teppich des 15. Jahrhunderts*, İstanbul, 1957.
Erdoğru, Mehmet Akif, "Akşehir Sancağındaki Dirliklerin III. Murad Devrindeki Durumu ve 1583/991 Tarihli Akşehir Sancağı İcmal Defteri," *OTAM* 1 (1990), 127-61.

Ergenç, Özer, "1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar," *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973* içinde, ed. Osman Okyar ve Ünal Nalbantoğlu, Ankara, 1975, s. 145-68.
Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 9 cilt, İstanbul, 1995. İlk baskı 1330-38/1912-19.
Ertuğ, Ahmet (ed.), *Anatolian Carpets: Masterpieces from the Turkish and Islamic Art Museum*, Bern, 1999.
Erünsal, İsmail, "909/1503 Tarihli Defter-i Kütüb," *Journal of Turkish Studies* 32, 1 (2008), 203-19.
——, "Osmanlılarda Sahhaflık ve Sahhaflar: Yeni Bazı Belge ve Bilgiler," *Osmanlı Araştırmaları* 29 (2007), 99-146.
——, *Ottoman Libraries: A Survey of the History, Development and Organization of Ottoman Foundation Libraries*, Cambridge, Mass., 2008.
Erzen, Jale Nejdet, *Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri*, Ankara, 1981.
——, *Sinan, Ottoman Architect: An Aesthetic Analysis*, Ankara, 2004.
Erzi, Adnan Sadık, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar *Belleten* 18, 70 (1954)," 179-221.
Evans, Helen (ed.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, New York, 2004.
Eyice, Semavi, "Kapı Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları," *Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, special issue (1978), 159-66.
Fallmerayer, Jacob Philipp, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, Münih, 1827.
Farah, Caesar E. (ed.), *Decision Making in the Ottoman Empire*, Kirksville, Mo., 1993.
——, "Yemeni Fortification and the Second Ottoman Conquest," *Arab Historical Review for Ottoman Studies* 1-2 (1990), 83-9.
Farooqi, Naim R., "Moghuls, Ottomans, and Pilgrims: Protecting the Routes to Mecca in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *The International History Review* 10, 2 (1988), 198-220.
——, *Mughal-Ottoman Relations (A Study of Political and Diplomatic Relations between Mughal India and the Ottoman Empire, 1556-1748)*, Delhi, 1989.
Faroqhi, Suraiya, *Artisans of Empire: Crafts and Craftspeople under the Ottomans*, Londra ve New York, 2009.
——, "At the Ottoman Empire's Industrious Core: The Story of Bursa," *The City in the Islamic World* içinde, ed. Renata Holod ve diğ., 2 cilt, Leiden, 2008, 1. Cilt, s. 357-81.
——, "Bosnian Merchants in the Adriatic," *Ottoman Bosnia: A History in Peril* içinde, ed. Markus Koller ve Kemal Karpat, Madison, Wis., 2004/*The International Journal of Turkish Studies* 10, 1-2, s. 225-39.
——, "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986), 87-93.
——, "Conflict, Accommodation and Long-Time Survival: The Bektashi Order and the Ottoman State (Sixteenth-Seventeeth Centuries)" *Bektachiyya: etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, İstanbul, 1995, s. 171-84.
——, *Coping with the State*, İstanbul, 1995.
——, "Crisis and Change, 1590-1699," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, 1994, s. 411-636.
——, "Das Grosswesir-telhis: eine aktenkundliche Studie," *Der Islam* 45 (1969), 96-110.

——, "From the Slave Market to Arafat: Biographies of Bursa Women in the Late Fifteenth Century," *Turkish Studies Association Bulletin* 24 (2000), 3-20.
——, "Ottoman Cotton Textiles, 1500s to 1800: The Story of a Success That Did Not Last," *The Spinning World: A Global History of Cotton Textiles, 1200-1850* içinde, ed. Prasannan Prasarathi ve Giorgio Riello, Oxford, 2009, s. 89-103.
——, "Ottoman Documents Concerning the Hajj during the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane* içinde, ed. A. Temimi, Zaghouan, 1988, s. 153-63.
——, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans, 1517-1683*, Londra ve New York, 1994.
——, "Political Tensions in the Anatolian Countryside around 1600: An Attempt at Interpretation," Suraiya Faroqhi, *Coping with the State: Political Conflict and Crime in the Ottoman Empire, 1550-1720* içinde, İstanbul, 1995, s. 85-98.
——, "Purchasing Guild- and Craft-Based Offices in the Ottoman Central Lands," *Turcica* 39 (2007), 123-46.
——, "Seeking Wisdom in China: An Attempt to Make Sense of the Celali Rebellions," *Ẓafar Nāma: Memorial Volume to Felix Tauer* içinde, ed. Rudolf Veselý ve Eduard Gombar, Prag, 1996, s. 101-24.
——, *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, Londra, 2000.
——, "The Bektashis: A Report on Current Research," *Bektachiyya: études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, İstanbul, 1995, s. 9-30.
——, *The Ottoman Empire and the World around It*, Londra, 2004.
——, "The tekke of Haci Bektach: Social Position and Economic Activities," *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), 183-208.
——, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting*, Cambridge, 1984.
——, "Trade Controls, Provisioning Policies, and Donations: The Egypt-Hijaz Connection during the Second Half of the Sixteenth Century," *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 131-43.
——, "Understandings of History: Political and Economic Crisis in the Beginning of the New Age," *The Turks*, 3. Cilt: *The Ottomans*, ed. Hasan Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 22-30.
——, "The Venetian Presence in the Ottoman Empire," *The Ottoman Empire and the World Economy* içinde, ed. Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge, 1987, s. 311-44.
Fattal, Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrut, 1958.
Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluşu Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi," *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 3 (2003), 151-84.
——, "Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Seyir Defteri (Bir Ön Söz)," *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları: Tespitler, Problemler, Teklifler* içinde, ed. Ali Akyıldız, Ş. Tufan Buzpınar ve Mustafa Sinanoğlu, İstanbul, 2007, s. 159-95.
Felek, Özgen, "(Re)creating Image and Identity: Dreams and Visions as a Means of the Self-Fashioning of Murad III" doktora tezi, Michigan Üniversitesi, Ann Arbor, Mich., 2010.

Ferrier, R.W., "The Terms and Conditions under which English Trade was Transacted with Safavid Persia," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 49, 1 (1986), 48-66.

Fetvacı, Emine, "Viziers to Eunuchs: Transitions in Ottoman Manuscript Patronage, 1566-1617," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., 2005.

Fine, John, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, Mich., 1987.

Finkel, Caroline, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*, New York, 2005.

——, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viyana, 1988.

Fisher, Alan, "The Life and Family of Süleyman I," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 1-19.

Fleet, Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State: The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge, 1999.

Fleet, Kate (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, 1. Cilt: *Byzantium to Turkey*, Cambridge, 2008.

——, *The Ottomans and the Sea* (*Oriente Moderno* 20, 1), Roma, 2001.

——, "Turks, Mamluks and Latin Merchants: Commerce, Conflict and Co-operation in the Eastern Mediterranean," *Byzantines, Latins and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150* içinde, ed. Jonathan Harris, Catherine Holmes ve Eugenia Russell, Oxford, 2012.

Fleischer, Cornell, "Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries," *Falnama: The Book of Omens* içinde, ed. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı, Washington, D.C., 2009, s. 232-43.

——, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton, N.J., 1986.

——, "Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy," *Journal of Turkish Studies* 2 (1987), 135-41.

——, "Realities of Scribal Life in the Sixteenth Century," *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage* içinde, ed. Colin Heywood ve Colin Imber, İstanbul, 1994, s. 45-63.

——, "Royal Authority, Dynastic Cyclism, and 'Ibn Khaldûnism' in Sixteenth-Century Ottoman Letters," *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983), 198-220.

——, "Seer to the Sultan: Remmal Haydar and Sultan Süleyman," *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman* içinde, ed. Jayne Warner, İstanbul ve Syracuse, N.Y., 2001, s. 290-9.

——, "Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s İstanbul," *International Journal of Turkish Studies* 13, 1-2 (2007), 51-62.

——, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 159-74.

Flemming, Barbara, "Der Ǧāmi' ul-meknūnāt: Eine Quelle 'Ālīs aus der Zeit Sultan Süleymans," *Studien zur Geschichte und Kultur des Vorderen Orients: Festschrift für Bertold Spuler* içinde, ed. Hans Robert Roemer ve Albrecht Noth, Leiden, 1981, s. 79-92.

——, "Glimpses of Turkish Saints: Another Look at Lami'i and Ottoman Biographies," *Journal of Turkish Studies* 18 (1994), 59-79.

——, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks," *Studies in Memory of Gaston Wiet* içinde, ed. Myriam Rosen-Ayalon, Kudüs, 1977, s. 249-60.
——, "Political Genealogies in the Sixteenth Century," *Osmanlı Araştırmaları* 7-8 (1988), 123-37.
——, "Prognostika und Geschichte," *IX. TürkTarih Kongresi, Ankara 21-25 Eylül 1981: Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, Ankara, 1988, 2. Cilt, s. 745-51.
——, "Public Opinion under Sultan Süleyman," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 49-58.
Fodor, Pál, A janicsárok törvényei *(1606)*, 1. Cilt, Budapeşte, 1989.
——, "Between Two Continental Wars: The Ottoman Naval Preparations in 1590-1592," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi ile Rudolf Veselý, Prag, 1994, s. 89-111.
——, "How to Forge Documents? (A Case of Corruption within the Ottoman Bureaucracy around 1590)," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, 3 (1993), 383-9.
——, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire*, İstanbul, 2000.
——, "Maltese Pirates, Ottoman Captives and French Traders in the Early Seventeenth-Century Mediterranean," *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth to Early Eighteenth Centuries)* içinde, ed. Géza Dávid and Pál Fodor, Leiden, 2007, s. 221-38.
——, "Ottoman Policy towards Hungary," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 45 (1991), 271-345.
——, "Ottoman Warfare, 1300-1453," *The Cambridge History of Turkey*, 1. Cilt: *Byzantium to Turkey, 1071-1453*, ed. Kate Fleet, Cambridge, 2008, s. 192-226.
——, "The Organisation of Defence in the Eastern Mediterranean (End of the 16th Century)," *The Kapudan Pasha, His Office and His Domain* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, Resmo, 2002.
——, "The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context," *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople, actes de la table ronde d'İstanbul (13-14 avril 1996)* içinde, ed. Benjamin Lellouch ve Stephane Yerasimos, İstanbul, 1999, s. 99-131.
——, "Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Târîḫ-i Beç ḳrâlı, 17. Jahrhundert)," *Journal of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları* 13 (1989), 81-98, yeniden basım içn bkz. Pál Fodor, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire*, İstanbul, 2000, s. 45-70.
——, *Vállalkozásra kényszerítve: Az oszmán pénzugyigazgatás es hatalmi elit változásai a 16-17. szazad fordulóján*, Budapeşte, 2006.
Froom, Aimée, "A Muraqqa for the Ottoman Sultan Murad III (r. 1574-1595): Österreichische Nationalbibliothek, Codex Mixtus 313," yayınlanmamış doktora tezi, New York Üniversitesi, 2001.
Gaborieau, Marc, "Tarîqa et orthodoxie," *Les voies d'Allah: les ordres mystiques dans le monde musulman des origines á aujourd'hui* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, Paris, 1996, s. 195-202.
Gabriel, Albert, *Monuments turcs d'Anatolie*, 2 cilt, Paris, 1931 and 1934.
——, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940.

Gal[l]otta, Aldo, "Khayr al-Dīn Pasha, Barbarossa," *The Encyclopaedia of Islam* içinde, ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1978, 4. Cilt, s. 1155-8.

Geanakoplos, Deno John, *Byzantine East & Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance; Studies in Ecclesiastical and Cultural History*, New York ve Evanston, Ill., 1966.

Genç, Mehmet, "19. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler," Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi* içinde, İstanbul, 2000, s. 89-98.

——, *Devlet ve Ekonomi*, İstanbul, 2000.

——, "Esham," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., Ankara, 1995, 1. Cilti, s. 376-80.

——, "Osmanlı Ekonomisi ve Savaş," *Yapıt* 49, 4 (1984), 52-61; 50, 5 (1984), 86-93; Fransızca terc.: "L'économie ottomane et la guerre au XVIIIème siècle," *Turcica* 27 (1995), 177-96.

——, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri," Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi* içinde, İstanbul, 2000, s. 43-53.

——, "Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi," Mehmet Genç, *Devlet ve Ekonomi* içinde, İstanbul, 2000, s. 99-153.

——, "Osmanlılar, İktisadi ve Ticarî Yapı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., Ankara, 2007, 3. Cilt, s. 525-32.

Genç, Mehmet ve Erol Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler*, 2 cilt, İstanbul, 2006.

Gerber Haim, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Kudüs, 1988.

——, *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, Albany, 1994.

Gerelyes, Ibolya ve Gyöngyi Kovács (ed.), *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, Budapeşte, 2003.

Gibb, Hamilton A. R., "Lütfi Pasha on the Ottoman Caliphate," *Oriens* 15 (1962), 287-95.

Gilbar, Gad, "Muslim Tujjar of the Middle East and Their Commercial Networks in the Long Nineteenth Century," XIV. Uluslarası İktisat Tarihi Kongresi'ne sunulan bildiri, Helsinki, 21-25 Ağustos 2006.

Glassen, Erica, "Schah Ismâ'îl - ein Mahdî der anatolischen Türkmenen?," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 121 (1971), 61-9.

Goffman, Daniel, *Britons in the Ottoman Empire*, Seattle, 1998.

——, *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle, 1990.

Gökbilgin, M. Tayyib, "Kanûnî Sultan Süleyman'a Ait Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları," *Tarih Dergisi* 17 (1968), 35-48.

——, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihan*, İstanbul, 1957.

——, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar," *Kanunî Armağanı* içinde, Ankara, 1970, s. 5-39.

——, "Rüstem Paşa Hakkındaki İthamlar," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8 (1956), 11-50.

Gökyay, Orhan Şaik, "Bâkî," *Türk Dili* 30, 274 (1974), 44-6.

Gonnella, Julia ve Jens Kroger (ed.), *Angels, Peonies, and Fabulous Creatures: The Aleppo Room in Berlin*, Berlin, 2002.

Goodrich, Thomas D., *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana*, Wiesbaden, 1990.

Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Londra, 1971.

Gordon, Linda, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth-Century Ukraine*, Albany, N.Y., 1983.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul, 1969.

——, "Some Documents Concerning the Ka'ba in the Sixteenth Century," *Sources for the History of Arabia* içinde, ed. A. M. Abdalla, S. Al-Sakkar ve R. T. Mortel, Riyad, 1979, 1. Cilt, 2. Kısım, s. 177-81.

——, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul, 1991, s. 269-77.

Gradeva, Rossitsa, "Administrative System and Provincial Government in the Central Balkan Territories of the Ottoman Empire, 15th Century Rossitsa Gradeva," *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities* içinde, İstanbul, 2004, s. 23-53.

——, "On the Kadis of Sofia, 16th-17th Centuries," *Journal of Turkish Studies* 26, 1 (2002), 265-92, yeniden basım için bkz. Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, İstanbul, 2004, s. 67-106.

——, "Orthodox Christians in the Kadi Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century," *Islamic Law and Society* 4 (1997), 37-69 içinde, yeniden bas. için bkz. Rossitsa Gradeva, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, İstanbul, 2004, s. 165-94.

——, "Researching the Past and the Present of Muslim Culture in Bulgaria: The 'Popular' and 'High' Layers Rossitsa Gradeva," *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities* içinde, İstanbul, 2004, s. 133-62.

——, *Rumeli under the Ottomans, 15th-18th Centuries: Institutions and Communities*, İstanbul, 2004.

Greene, Molly, "The Ottomans in the Mediterranean," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge, 2007, s. 104-16.

Greenwood, Antony, "İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celepkeşan System," yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1988.

——, "The Sixteenth-Century *Celepkeşan* Registers in the Turkish Prime Ministerial Ottoman Archives," *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel, Ankara, 1994, s. 409-26.

Grignaschi, Mario, "Das osmanische *tımar*-Recht und der *kanun* Süleymans des Gesetzgebers," *Armağan: Festschrift für Andreas Tietze* içinde, ed. Ingeborg Baldauf ve Suraiya Faroqhi with Rudolf Vesely, Prag, 1994, s. 123-36.

Griswold, William J., *Anadolu'da Büyük İsyan 1591-1611*, terc. Ülkün Tansel, İstanbul, 2002.

Grube, Ernst J., "Notes on Ottoman Painting in the 15th Century," *Essays in Islamic Art and Architecture in Honor of Katharina Otto-Dorn* içinde, ed. Abbas Daneshvari, Malibu, Calif., 1981, s. 51-61.

——, "Two Paintings in a Copy of the 'Süleyman-name! in the Chester Beatty Library," *Seventh International Congress of Turkish Art* içinde, ed. Tadeusz Majda, Varşova, 1990, s. 133-40.

Güçer, Lütfi, *XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul, 1964.

Guilmartin, J. Francis, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974.

Guilmartin Jr, John Francis, "The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606," *The Journal of Interdisciplinary History* 18 (1988), 721-47.

Gündoğdu, Hamza, *Dulkadırlı Beyliği Mimarisi*, Ankara, 1986.

Günüç, Fevzi, *Türk Kültür ve Medeniyet Tarihinde Fatih Kulliyesi/The Fatih Complex in Turkish History and Civilization*, İstanbul, 2007.

Güzel, Hasan, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay (ed.), *The Turks*, 3. Cilt: *The Ottomans*, Ankara, 2002.

Hadrovics, Ladislas, *Le peuple serbe et son église sous la domination turque*, Paris, 1947.

Hagen, Gottfried, "Arabic in the Ottoman Empire," *Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics* içinde, ed. Kees Versteegh, Leiden, 2005, s. 501-5.

——, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kātib Čelebis Ǧihānnumā*, Berlin, 2003.

——, "From Haggadic Exegesis to Myth: Popular Stories of the Prophets in Islam," *Sacred Tropes: Tanakh, New Testament and Qur'an as Literature and Culture* içinde, ed. Roberta Sabbath, Leiden, 2009, s. 301-16.

——, "Kâtip Çelebi and Sipahizade," *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, ed. Mustafa Kaçar ve Zeynep Durukal, İstanbul, 2006, s. 525-42.

——, "The Traveller Mehmed Aşık," *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes, Praha, 1996*, Prag, 1998, s. 145-54.

——, "World Order and Legitimacy," *Legitimizing the Order: Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Maurus Reinkowski ve Hakan Karateke, Leiden, 2005, s. 55-83.

Halaçoğlu, Yusuf, "Bağdat, Osmanlı Dönemi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., İstanbul, 1991, 4. Cilt, s. 433-7.

——, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara, 2002.

Hale, John R., *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620*, 2. bas., Montreal, Londra ve Buffalo, N.Y., 1998.

Halman, Talat Sait, O. Horata, Y. Çelik, N. Demir, M. Kalpaklı, R. Korkmaz ve M.Ö. Oğuz (ed.), *Türk Edebiyatı Tarihi*, 4 cilt, Ankara, 2006.

Haneda, Masashi, *Le Châh et les Qizilbāš: Le systeme militaire safavide*, Berlin, 1987.

Hanna, Nelly, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, Syracuse, N.Y., 1998.

Har-el, Shai, *Struggle for Domination in the Middle East: The Ottoman-Mamluk War, 1485-1491*, Leiden, New York ve Köln, 1995.

Hasluck, Frederick William, "Ambiguous Sanctuaries and Bektashi Propaganda," Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans* içinde, ed. Margaret Hasluck, Oxford, 1929, 2. Cilt, s. 564-96.

Hees, Syrinx von, "Al-Qazwīnī's *'Ajā'ib al-makhlūqāt*: An Encyclopaedia of Natural History?," *Organizing Knowledge: Encyclopedic Activities in the Pre-Eighteenth Century Islamic World*, ed. Gerhard Endress, Leiden, 2006, s. 171-86.

——, *Enzyklopädie als Spiegel des Weltbildes: Qazwinis Wunder der Schöpfung - eine Naturkunde des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden, 2002.

Hegyi, Klara, *A török hódoltság várai es várkatonasága*, 3 cilt, Budapeşte, 2007.

——, " 'Aranyásó szpáhik' a királyi Magyarországon," *A tudomány szolgálatában: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára* içinde, ed. Ferenc Glatz, Budapeşte, 1993, s. 103-11.

——, "Freed Slaves as Soldiers in the Ottoman Fortresses in Hungary," *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Leiden, 2007, s. 85-92.

Hein, Joachim, *Das Buch der vierzig Fragen: eine Sammlung koranischer Geschichten*, Leiden, 1960.

Heinen, Anton M., *Islamic Cosmology: A Study of as-Suyūṭī's al-Hay'a as-sanīya, fi l-hay'a assunnīya, with Critical Edition, Translation and Commentary* (Beyrut ve Wiesbaden, 1982).

——, "Tafakkur and Muslim Science," *Journal of Turkish Studies* 18 (1994), 103-10.

Hernán, Enrique Garcia, "The Price of Spying at the Battle of Lepanto," *Eurasian Studies* 2, 2 (2003), 227-50.

Hess, Andrew C., "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery," *Terrae Incognitae* 6 (1974), 19-37.

——, "The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History," *Past and Present* 57 (1972), 53-73.

——, "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries," 1453-1525 *The American Historical Review* 75, 7 (1970), 1892-919.

——, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago ve Londra, 1978.

——, "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain," *The American Historical Review* 74, 1 (1968), 1-25.

——, "The Ottoman Conquest of Egypt (1517) and the Beginning of the Sixteenth-Century World War," *International Journal of Middle East Studies* 4 (1973), 55-76.

Heyd, Uriel, "Some Aspects of the Ottoman fetva," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 32 (1968), 35-50.

——, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Menage, Oxford, 1973.

Heywood, Colin, "The Activities of the State Cannon Foundry (ṭōpẖāne-i āmire) at İstanbul in the Early Sixteenth Century According to an Unpublished Turkish Source," *Prilozi za orijentalnu filologiju* 30 (1980), 209-16.

Heywood, Colin ve Colin Imber (ed.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, İstanbul, 1994.

Hinds, M. and V. L. Ménage, *Qasr Ibrim in the Ottoman Period: Turkish and Further Arabic Documents*, Londra, 1991.

Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara, 1992.

Holt, P. M., "Sultan Selim I and the Sudan," *Journal of African History* 8, 1 (1967), 19-23.

Horster, Paul, *Zur Anwendung des Islamischen Rechts im 16. Jahrhundert*, Stuttgart, 1935.

Hourani, Albert, *A History of the Arab Peoples*, New York, 1992.

Housley, Norman, *Crusading and Warfare in Medieval and Renaissance Europe*, Aldershot, 2001.

——, "The Eschatological Imperative: Messianism and Holy War in Europe, 1250-1556," Norman Housley, *Crusading and Warfare in Medieval and Renaissance Europe* içinde, Aldershot, 2001, sec. III, s. 123-50.

Howard, Douglas A., "Genre and Myth in the Ottoman Advice for Kings Literature," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge, 2007, s. 137-66.

——, "Ottoman Administration and the Timar System: Sûret-i Kanûnnâme-i 'Osmânî Berây-ı Tîmâr Dâden," *Journal of Turkish Studies* 20 (1996), 46-125.

——, "The Historical Development of the Ottoman Imperial Registry (Defter-i Hakanî)," *Archivum Ottomanicum* 11 (1986), 213-30.

Hrushevsky, Mykhailo, *History of the Ukraine-Rus*, 7. Cilt: *The Cossack Age to 1625*, terc. Bohdan Strumiński, Edmonton, 1999.

Hudyakov, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, terc. Ayaz İshaki, ed. İlyas Kamalov, Ankara, 2009.

Huff, Toby E., *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, 2. bas., Cambridge ve New York, 2003.

Hutteroth, Wolf-Dieter, *Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren*, Göttingen, 1968.

Imber, Colin H., "The Persecution of the Ottoman Shī'ites According to the Mühimme Defterleri, 1565-1585," *Der Islam* 56 (1979), 245-73.

——, " 'An Illiberal Descent:' Kemalism and Ottoman Law," *Eurasian Studies* 4, 2 (2005), 215-43.

——, *Ebu's-su'ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh, 1997.

——, "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History," *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt and Christine Woodhead, Londra ve New York, 1995, s. 138-53.

——, "Ottoman-European International Relations. İbrahim Peçevi on War: A Note on the 'European Military Revolution'," *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West* içinde, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey, Londra ve New York, 2005, 2. Cilt, s. 7-23.

——, *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul, 1996.

——, "Süleymân as Caliph of the Muslims: Ebû Su'ûd's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology," *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 179-84.

——, "The Law of the Land," *The Ottoman World* içinde, ed. Christine Woodhead, Abingdon ve New York, 2012, s. 41-56.

——, "The Navy of Süleyman the Magnificent," Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* içinde, İstanbul, 1996, s. 1-69.

——, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica* 19 (1987), 7-27.

——, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, İstanbul, 1990.

——, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Basingstoke, 2002.

——, "*Zinā* in Ottoman Law," Colin Imber, *Studies in Ottoman History and Law* içinde, İstanbul, 1996, s. 217-52.

Imber, Colin, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey (ed.), *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West*, 2 cilt, Londra ve New York, 2005.

Irwin, Robert, "Egypt, Syria, and Their Trading Partners," *Oriental Carpet and Textile Studies* 2 (1986), 73-82.

İsen, Mustafa, "Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları," *Varayım Gideyim Urumeli'ne: Türk Edebiyatı'nın Balkan Boyutu* içinde, İstanbul, 2009, s. 56-69.

İsen, Mustafa, F. Kılıç, İ. H. Aksoyak ve A. Eyduran (ed.), *Şair Tezkireleri*, Ankara, 2002.
İslamoğlu-İnan, Huri, *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden, 1994.
Isom-Verhaaren, Christine, " 'Barbarossa and His Army Who Came to Succor All of Us:' Ottoman and French Views of Their Joint Campaign of 1543-1544," *French Historical Studies* 30 (2007), 395-425.
Issawi, Charles, "Comment on Professor Barkan's Estimate of the Population of the Ottoman Empire in 1520-30," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1 (1958), 329-31.
——, *İstanbul Kitaplıkları Türkçe Divanlar Kataloğu*, 4 cilt, İstanbul, 1947-76.
Ivanics, Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Budapeşte, 1994.
İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları," *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1998, s. 242-5.
İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Mustafa Kaçar, "The Sources and Early Works of Ottoman Science," *The Turks*, 3. Cilt: *The Ottomans* içinde, ed. Hasan Celal Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 756-75.
İhsanoğlu, Ekmeleddin ve diğ., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul, 1997.
İnalcık, Halil, "Akdeniz ve Türkler," *Doğu-Batı* 9, 34 (2005-6), 133-71.
——, "Appendix: The Ottomans and the Caliphate," *The Cambridge History of Islam*, 1. Cilt: *The Central Islamic Lands* içinde, ed. Peter M. Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cambridge, 1970, s. 320-3.
——, "Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of Economic and Social History of the Orient* 3, 2 (1960), 131-47.
——, "Capital Formation in the Ottoman Empire," *The Journal of Economic History* 29, 1 (Mart 1969), 97-140.
——, *Essays in Ottoman History*, İstanbul, 1998.
——, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, 2 cilt, Ankara, 1987.
——, "Introduction: Empire and Population," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, 1994, 1. Cilt, s. 11-43.
——, "İstanbul," *Encyclopedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1990, 4. Cilt, s. 241.
——, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700," *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337.
——, "Osmanlılarda Raiyyet Rusûmu," *Belleten* 23 (1959), 575-610.
——, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)," *Belleten* 12, 46 (1948), 349-402.
——, "Ottoman Galata 1453-1553," *Première rencontre internationale sur l'empire Ottoman et la Turquie moderne: Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Maison des Sciences de l'Homme, 18-22 janvier 1985* içinde, ed. Edhem Eldem, İstanbul ve Paris, 1991, s. 17-116.
——, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2 (1954), 104-29.
——, "Periods in Ottoman History," *The Turks*, 3. Cilt: *The Ottomans* içinde, ed. Hasan Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay, Ankara, 2002.
——, "Power Relationships in Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature," Halil İnalcık, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, Bloomington, Ind., 1993, s. 369-411.

——, "Rûmi," Encyclopaedia of Islam, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ. (Leiden, 1995), 8. Cilt, s. 612

——, *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara, 2003.

——, "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East," *War, Technology and Society in the Middle East* içinde, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp, Oxford, 1975, s. 195-217.

——, "State, Sovereignty, and Law During the Reign of Süleymân," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 59-92.

——, "Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna: XV. Asırda Rumeli'de Hıristiyan Sipahiler ve Menşeleri," *Fuad Köprülü Armağanı/Mélanges Fuad Köprülü* içinde, İstanbul, 1953, s. 207-48 (yeniden basım için bkz. Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara, 1987, 1. Cilt, s. 137-84).

——, "The Cifthane System: The Organization of Ottoman Rural Society," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, 1994, 1. Cilt, s. 143-54.

——, "The India Trade," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cambridge, 1994, 1. Cilt, s. 315-63.

——, *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, Ind., 1993.

——, "The Origin of the Ottoman-Russian Rivalry and the Don-Volga Canal (1569)," *Ankara Üniversitesi Yıllığı* (1947), 47-110.

——, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, terc. Norman Itzkowitz ve Colin Imber, Londra, 1973.

——, "The Ottoman Survey of İstanbul, 1455," *1453, İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi* 3 (2008), 19-27.

——, "The Poet and the Patron: A Sociological Treatise upon the Patrimonial State and the Arts terc. Arif Nat Riley," *Journal of Turkish Studies* 2 (2005), 9-70.

——, "The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of İstanbul and the Byzantine Buildings of the City," *Dumbarton Oaks Papers* 23 (1970), 213-49.

——, "The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans," Halil İnalcık, *Essays in Ottoman History* içinde, İstanbul, 1998, s. 415-45.

——, "The Rise of Ottoman Historiography," *Historians of the Middle East* içinde, ed. Peter M. Holt and Bernard Lewis, Londra, 1962, s. 152-67.

——, "The Ruznamce Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the İstanbul Müftülük Archives," *Turcica* 20 (1988), 251-75.

——, "The Turks and the Balkans," *Turkish Review of Balkan Studies* 1 (1993), 9-41.

——, "Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığının Osmanlı Tâbiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi," *Belleten* 8 (1944), 185-229.

İnalcık, Halil ve Cemal Kafadar (ed.), *Süleymân the Second and His Time*, İstanbul, 1993.

İnalcık, Halil ve Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.

İnalcık, Halil ve Günsel Renda (ed.), *Ottoman Civilization*, 2 cilt, Ankara, 2002-3.

İnbaşı, Mehmet, *Rumeli Yörükleri (1544-1675)*, Erzurum, 2000.

İpcioğlu, Mehmet, "Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543: Yeni Bir Kaynak," *Osmanlı Araştırmaları - The Journal of Ottoman Studies* 10 (1999), 137-59.
İpekten, Haluk, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*, İstanbul, 1996.
——, *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler*, Ankara, 2002.
İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997.
Jacob, Christian, *The Sovereign Map: Theoretical Approaches in Cartography throughout History*, ed. Edward H. Dahl, terc. Tom Conley, Chicago, 2005.
Jennings, Ronald, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York, 1993.
——, "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi," *Studia Islamica* 50 (1979), 151-84.
Jeremiás, Éva M. (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries*, Piliscsaba, [2002] 2003.
——, "Kamālpāšāzāda as Linguist," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* içinde, ed. Éva M. Jeremías, Piliscsaba, [2002] 2003, s. 79-110.
Johansen, Baber, *The Islamic Law on Land Tax and Rent*, Londra, 1988.
Johanson, Lars, "Rumi and the Birth of Turkish Poetry," *Journal of Turkology* 1 (1993), 23-37.
Jomier, Jacques, *Le Mahmal et la caravane égyptienne de La Mecque, XIIIe-XXe siècles*, Paris, 1953.
Kaçar, Mustafa ve Zeynep Durukal (ed.), *Essays in Honour of Ekmeleddin İhsanoğlu*, 1. Cilt: *Societies, Cultures, Sciences: A Collection of Articles*, İstanbul, 2006.
Kafadar, Cemal, "A Death in Venice: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima," *Raiyyet Rusûmu: Essays Presented to Halil İnalcık on his 70th Birthday by His Colleagues and Students, Journal of Turkish Studies* 10, 1 (1986), 191-218.
——, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, 1995.
——, "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth Century İstanbul and First-Person Narratives in Ottoman Literature," *Studia Islamica* 69 (1989), 191-218.
——, "The Myth of the Golden Age: Post-Süleymanic Transformations in Ottoman Historical Consciousness," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 37-48.
——, "The Ottomans and Europe," *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, 1. Cilt: *Structures and Assertions* içinde, ed. Thomas Brady, Heiko Oberman ve James D. Tracy, Leiden, 1994, s. 589-635.
Kafescioğlu, Çiğdem, *Constantinopolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*, Philadelphia, 2009.
——, "In the Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus," *Muqarnas* 16 (1999), 70-96.
----, "Osmanlı Şehir Tahayyülünün Görsel ve Edebi İzleri: Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Menzilname ve Seyahatnamelerinde Şehir İmgeleri," *Kültürel Kesişmeler ve Sanat: Günsel Renda Onuruna Sempozyum Bildirileri / Cultural Crossings and Art: Proceedings of a Symposium in Honour of Günsel Renda* içinde, ed. Serpil Bağcı ve Zeynep Yasa Yaman, Ankara, 2010, s. 139-50.
Kahane, Henry, Renée Kahane ve Andreas Tietze, *The lingua franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, Ill., 1958.

Kaldy-Nagy, Gyula, "Suleimans Angriff auf Europa," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1974), 163-212.

——, "The Conscription of the *Musellem* and *Yaya* Corps in 1540," *Hungaro-Turcica: Studies in Honour of Julius Németh* içinde, ed. Gyula Káldy-Nagy, Budapeşte, 1976, s. 275-81.

——, "The First Centuries of the Ottoman Military Organization," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1977), 147-83.

Kangal, Selmin (ed.), *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, İstanbul, 2000.

——, *Kanuni Armağanı*, Ankara, 1970.

Kappert, Petra, *Die osmanischen Prinzen und ihre Residenz: Amasya im 15. und 16. Jahrhundert*, Leiden, 1976.

Karacasu, Barış, "Türk Edebiyatında Şehr-engîzler," *Türkiye Araştırmaları Literatur Dergisi* 5, 10 (2007), 259-313.

Karakatsanis, Athanasios A. (ed.), *The Treasures of Mount Athos*, Thessaloniki, 1997.

Karamustafa, Ahmet T., "Military, Administrative, and Scholarly Maps and Plans," *The History of Cartography*, 2. Cilt, 1. Kısım: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* içinde, ed. John B. Harley ve David Woodward, Chicago, 1992, s. 209-27.

Karpat, Kemal ve Robert Zens (ed.), *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes*, Madison, Wis., 2003.

Kartal, Ahmet, "Alî Şîr Nevâî'nin Mecâlisü'n-Nefâ'is İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi," *Bilig* 13 (2000), 21-65.

——, *Basîrî ve Türkçe Şiirleri*, İstanbul, 2006.

——, "Mesnevî Bibliyografyası," Ahmet Kartal, *Şiraz'dan İstanbul'a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde, İstanbul, 2008, s. 579-95.

——, "Türk Fars Edebî İlişkileri," *Şiraz'dan İstanbul'a: Türk-Fars Kültür Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde, İstanbul, 2008, s. 15-95.

Kelenik, Josef, "The Military Revolution in Hungary," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Leiden, 2000, s. 117-59.

Kermeli, Eugenia, "The Right to Choice: Ottoman Justice vis-à-vis Ecclesiastical and Communal Justice in the Balkans," *Studies in Islamic Law, Journal of Semitic Studies* içinde, ed. A. Christmann ve R. Gleave, Oxford, 2007, s. 165-210.

Kermeli, Eugenia and Oktay Ozel (ed.), *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes': Contributions in Honour of Colin Imber*, İstanbul, 2006.

Kiel, Machiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1385-1912*, İstanbul, 1990.

——, "Ottoman Sources for the Demographic History and the Process of Islamisation of Bosnia-Hercegovina and Bulgaria in the Fifteenth-Seventeenth Centuries: Old Sources, New Methodology," *International Journal of Turkish Studies* 10 (2004), 93-119.

——, "Some Reflections on the Origins of Provincial Tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans," Machiel Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans* içinde, Aldershot, 1990, No. X.

——, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans*, Aldershot, 1990.

——, "Yenice Vardar (Vardar Yenicesi-Giannitsa): A Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century," *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica* 3 (1973), 300-55.
Kiel, Machiel ve Friedrich Sauerwein, *Ost-Lokris in turkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981)*, Passau, 1994.
Kılıç, Atabey (ed.), *1. Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Kayseri, 2009.
Kılıç, Orhan, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)," *OTAM* 9 (1998), 241-62.
Kılıç, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları*, İstanbul, 2001.
King, David A., *In Synchrony with the Heavens: Studies in Astronomical Timekeeping and Instrumentation in Medieval Islamic Civilization*, 2 cilt, Leiden ve Boston, 2004.
King, David A. ve J. Samso, "Zīdj," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., 1. Cilt, Leiden, 2002, s. 496-508.
Kınımlı, Faik, "İstanbul Çiniciliği," *Sanat Tarihi Yıllığı* 11 (1981), 97-110.
Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1998.
Kissling, Hans-Joachim, *Der See-Atlas des Seyyid Nuh*, Münih, 1966.
——, "Einiges uber den Zejnije-Orden im Osmanischen Reich," *Der Islam* 39 (1964), 143-79.
Köhbach, Markus, *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554: Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*, Viyana, Köln ve Weimar, 1994.
Köhbach, Markus, Gisela Prochazka-Eisl ve Claudia Römer (ed.), *Acta Viennensia Ottomanica: Akten des 13. CIEPO-Symposiums Wien*, Viyana, 1999.
Köksal, M. Fatih, *Sana Benzer Güzel Olmaz: Divan Şiirinde Nazire*, Ankara, 2006.
Koller, Marcus ve Kemal Karpat (ed.), *Ottoman Bosnia: A History in Peril*, Madison, Wis., 2004.
Kołodziejczyk, Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*, Leiden, 2000.
Kolovos, Elias, "Insularity and Island Society in the Ottoman Context: The Case of the Aegean Island of Andros (Sixteenth to Eighteenth Centuries)," *Turcica* 39 (2007), 49-122.
Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 2. bas., Ankara, 1966.
Kortantamer, Tunca, *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si*, İzmir, 1997.
Kortepeter, Carl Max, "Ġāzī Girāy II, Khan of the Crimea, and Ottoman Policy in Eastern Europe and the Caucasus, 1588-1594," *Slavonic and East European Review* 44, 102 (1966), 139-66.
——, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," *Journal of the American Oriental Society* 86, 2 (1966), 86-113.
——, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, Londra ve New York, 1972.
Köseoğlu, Cengiz, *The Topkapı Saray Museum: The Treasury*, ed. ve terc. J. Michael Rogers, Londra, 1987.
Kovács, Gyöngyi, "Ottoman Military Architecture," Hungary *Thirteenth International Congress of Turkish Art: Proceedings* içinde, ed. Géza Dávid ve Ibolya Gerelyes, Budapeşte, 2009, s. 375-92.
Krachkovskii, Ignatii Iulianovich, *Arabskaia geograficheskaia literatura*, Moscow, 1957.
Krause, Keith, *Arms and the State: Patterns of Military Production and Trade*, Cambridge, 1992.
Krstic, Tijana, "Illuminated by the Light of Islam and the Glory of the Ottoman Sultanate: Self-Narratives of Conversion to Islam in the Age of Confessionalization," *Comparative Studies on Society and History* 51 (2009), 35-63.
Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007.

——, *Sinan's Art and Selimiye*, İstanbul, 1997.

Kuhnel, Ernst ve Louisa Bellinger, *Cairene Rugs and Others Technically Related: 15th-17th Century*, Washington, D.C., 1957.

Kunt, Metin, *Bir Osmanlı Valisininin Yıllık Gelir-Gideri Diyarbekir, 1670-71*, İstanbul, 1981.

Kunt, İ. Metin, *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government 1550-1650*, New York, 1983.

Kunt, Metin and Christine Woodhead (ed.), *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World*, Londra, 1995.

Kuran, Aptullah, "İznik Süleyman Paşa Medresesinin İnşa Tarihi ile Bağdaşmayan Mimari Kuruluşu Üzerine Görüşler," *Türk Kültürü Araştırmaları* 27 (1989), 175-92.

——, "Mimar Sinan Yapısı Karapınar II. Selim Camisinin Proporsiyon Sistemi Üzerine Bir Deneme," *VII. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde, 2. Cilt, Ankara, 1973, s. 711-16.

——, "Mimar Sinan'ın Türbeleri," *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* içinde, ed. Sadi Bayram, İstanbul, 1988, s. 223-38.

——, *Sinan, the Grand Old Master of Ottoman Architecture*, Washington, D.C. ve İstanbul, 1987.

——, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, 1968.

Kuran, Timur, "The Provision of Public Goods under Islamic Law: Origins, Impact and Limitations of the *Waqf* System," *Law and Society Review* 35, 4 (2001), 841-97.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI.-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara, 1966.

Kurnaz, Cemal, *Türküden Gazele - Halk ve Divan Şiirinin Müşterekleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1997.

Kurt, Yılmaz, "Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirmesi II: Ekonomik Yapı," *OTAM* 2 (1991), 151-99.

Kurtoğlu, Fevzi, "İlk Kırım Hanlarının Mektupları," *Belleten* 1 (1937), 641-55.

Kuru, Selim S., "Lami'i Çelebi'nin Gözüye Bursa," *Osman Gazi ve Bursa Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde, ed. Cafer Çiftçi, Bursa, 2005, s. 215-24.

——, "Mesnevî Biçiminde Aşk Hali," *Nazımdan Nesire Edebî Türler* içinde, ed. Hatice Aynur ve diğ., İstanbul, 2009, s. 168-83.

——, "Naming the Beloved in Ottoman Turkish Gazel: The Case of İshak Çelebi," *Gazel as World Literature II: From a Literary Genre to a Great Tradition. Ottoman Gazel in Context* içinde, ed. Angelika Neuwirth ve diğ., Würzburg, 2006, s. 163-73.

——, "Sex in the Text: Deli Birader's *Dâfi'ü 'l-Gumûm ve Râfi'u 'l-Humûm* and the Ottoman Literary Canon," *Middle Eastern Literatures* 10, 2 (2007), 157-74.

——, "Women, Gender and Representations of Sexualities and Gender in Poetry and Prose: Pre-Modern, Including Courtly Poetry and Prose: Turkish," *The Encyclopedia of Women and Islamic Cultures* içinde, ed. Suad Joseph ve Afsaneh Najmabadi, Leiden, 2006, 5. Cilt, s. 493-8.

Kuru, Selim S. ve Murat U. İnan, "Reintroducing Hafez to Readers in Rum: Sudi's Introduction to his Commentary on Hafez's Poetry," *Journal of Turkish Studies* 35 (2011), 12-40.

Kut, Günay, "Fürkat-nâme," *Yazmalar Arasında: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları* içinde, ed. Günay Kut, İstanbul, 2005, s. 181-98.

——, "Heşt Bihişt'in Yeni Bir Nüshası ve Bir Düzeltme" *Journal of Turkish Studies* 7 (1984), 293-301.

———, "Payitaht İstanbul'un Sultan Şairleri (Seyf ve'l-Kalem Sahipleri)," *İlmi Araştırmalar* 9 (2000), 161-78.
———, "Türk Edebiyatında Acâibü'l-mahlükât Tercümeleri Üzerine," *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiriler*, İstanbul, 1985, s. 183-93.
Kut, Günay Alpay, "Lāmi'ī Chelebi and His Works," *Journal of Near Eastern Studies* 35 (1976), 73-93.
Kut, Turgut, "Türkçe Yazma Eserler Katalogları Repertuvarı," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1972 (1989), 183-240.
Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1579-1612)*, İstanbul, 1993.
———, "Şah Tahmasb'ın III. Murad'a Culus Tebriki," *Tarih Dergisi* 11, 15 (1960), 1-25.
———, "Şehnameci Lokman," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul, 1991, s. 39-48.
Kütükoğlu, Mübahat S., *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir, 2000.
———, *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara, 2000.
Lane, Arthur, *Later Islamic Pottery*, New York, 1957.
Lech, Klaus (ed. ve yorum), *Das Mongolische Weltreich: Al-'Umarī's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masālik al-abṣār fī mamālik al-amṣār, mit Paraphrase und Kommentar*, Wiesbaden, 1968.
Lellouch, Benjamin, *Les Ottomans en Égypte: historiens et conquérants au XVIe siècle*, Paris ve Louvain, 2006.
Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire économique et sociale de la France*, 1. Cilt, 2. Kısım: *Paysannerie et croissance*, Paris, 1977.
Lesure, Michel, "Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge," *Mare Luso-Indicum* 3 (1976), 137-60.
Levend, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1973.
Levenson, Jay A. (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration*, Washington, D.C., 1991.
Lewis, Bernard, "Khâdim al-ḥaramayn," *Encyclopédie de l'islam*, 2. bas., Leiden, 1978, 4. Cilt, s. 932-3.
Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, 1982.
Lin, Yih-Min, "A Comparative and Critical Study of Ali Akbar's Khitay-nama with Reference to Chinese Sources (English Summary)," *Central Asiatic Journal* 27 (1983), 58-77.
Lindner, Rudi Paul, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington, Ind., 1983.
Lockhart, Laurence, "European Contacts with Persia, 1350-1736," *The Cambridge History of Iran*, 6. Cilt: *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, Cambridge, 1986, s. 373-411.
Louhichi, Soumaya, *Das Verhältnis zwischen der osmanischen Zentralgewalt und der Provinz Tunesien: Versuch einer zusammenhängenden Deutung der osmanischen Herrschaft in Tunesien während des 16. und 17. Jahrhunderts*, Saarbrucken, 2008.
Lowry, Heath, "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo (Radolibos)," *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* içinde, ed. Anthony Bryer ve Heath Lowry, Birmingham ve Washington, D.C., 1986, s. 23-38.
———, *Defterology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society*, İstanbul, 2008.
———, *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*, İstanbul, 2002.

——, "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," Heath Lowry, *Defterology Revisited: Studies on 15th and 16th Century Ottoman Society* içinde, İstanbul, 2008, s. 17-50.

——, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, İstanbul, 1992.

——, *The Nature of the Early Ottoman State*, New York, 2003.

——, "The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani," *Osmanlı Araştırmaları* 2 (1981), 43-74.

——, "The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations," Heath Lowry, *Studies in Defterology: Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* içinde, İstanbul, 1992, s. 3-18.

——, *The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350-1500: The Conquest, Settlement, and Infrastructural Development of Northern Greece*, İstanbul, 2008.

Macdonald, James, *A Free Nation Deep in Debt: The Financial Roots of Democracy*, Princeton, N.J., 2006.

Macit, Muhsin, "Mesneviler," *Türk Edebiyatı Tarihi* içinde, ed. Talât Sait Halman ve diğ. (Ankara 2006), 2. Cilt, s. 55-72.

MacLean, Gerald, *The Rise of Oriental Travel: English Visitors to the Ottoman Empire, 1580-1720*, Basingstoke, 2004.

Magalhães Godinho, V., *Os descobrimentos e a economia mundial*, 2 cilt, Lisbon, 1963-5.

Magocsi, Paul, *Historical Atlas of Central Europe*, rev. ed., Seattle, 2002.

Mahir, Banu, "İslamda 'Resim' Sözcüğünün Belirlediği Tasvir Geleneği," *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya: Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri* içinde, İstanbul, 1989, s. 59-64.

——, "Osmanlı Sanatında Saz Uslubundan Anlaşılan," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 2 (1987), 123-40.

——, "Saray Nakkaşhanesinin Ünlü Ressamı Şah Kulu ve Eserleri," *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 1 (1986), 113-30.

Mahmud, Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, İstanbul, 1990.

Majer, H. S. (ed.), *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte in memoriam Vančo Boškov*, Wiesbaden, 1986.

Mandaville, Jon E., "Usurious Piety: The Cash Waqf Controversy in the Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979), 289-308.

Mansuroğlu, Mecdut, "The Rise and Development of Written Turkish in Anatolia," *Oriens* 7 (1954), 250-64.

Maráz, Borbála, "Újabb tomegsírok a mohácsi csatatéren," *Mohács emlékezete* içinde, ed. Tamas Katona, 3. bas., Budapeşte, 1987, s. 273-9.

Maroth, Miklos, "The Library of Sultan Bayazit II," *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* içinde, ed. Eva M. Jeremias, Piliscsaba, [2002] 2003, s. 111-32.

de Matos, A. T. ve Luís Filipe F. R. Thomaz (ed.), *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos*, Angra do Heroísmo, 1998.

Matthee, Rudi, "Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interests: Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587-1639," *Safavid Iran and Her Neighbours* içinde, ed. Michel Mazzaoui, Salt Lake City, Utah, 2003, s. 101-28.

——, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge, 1999.

——, "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavid Iran," *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, Londra ve New York, 1996, s. 389-416.

Matuz, J., *Das Kanzleiwesen Süleymans des Prächtigen*, Wiesbaden, 1994.

Mavroudi, Maria, "Islamic Divination in the Context of Its 'Eastern' and 'Western' Counterparts," *Falnama: The Book of Omens* içinde, ed. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı, Londra ve Washington, D.C., 2009, s. 222-9.

Mazzaoui, Michel M., *The Origins of the Ṣafawids: Šīʿism, Ṣūfism, and the Gulāt*, Wiesbaden, 1972.

McCormick, Michael, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300-900*, Cambridge, 2001.

McGowan, Bruce, "Food Supply and Taxation on the Middle Danube," *Archivum Ottomanicum* 1 (1969), 139-96.

McIntosh, Gregory W. ve Norman J. W. Thrower, *The Piri Reis Map of 1513*, Atina, Ga., 2000.

Mélikoff, Irène, *Hadji Bektach: un mythe et ses avatars. Genèse et évolution du soufisme populaire en Turquie*, Leiden, 1998.

——, "L'islam hétérodoxe en Anatolie: Nonconformisme, syncrétisme, gnose," *Turcica* 14 (1982), 142-54.

——, "Le probleme Kizilbaş," *Turcica* 6 (1975), 49-67.

Melis, Nicola, "Le tecnologie marittime degli Ottomani," *Cooperazione Mediterranea:Cultura, economia, società. Isole nella storia* 1, 2 (2003), 50-62.

Ménage, Victor L. "The Beginnings of Ottoman Historiography," *Historians of the Middle East* içinde, ed. Peter M. Holt ve Bernard Lewis, Londra, 1962, s. 168-79.

——, "Edirne'li Rûhi'ye Atfedilen Osmanlı Tarihinden İki Parça," *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* içinde, Ankara, 1988.

——, "Kemālpasha-zāde," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1990, 4. Cilt, s. 879-81.

——, "The Mission of an Ottoman Secret Agent in France in 1486," *Journal of the Royal Asiatic Society* 3-4 (1965), 112-32.

——, "On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-Century Ottoman Documents," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 48, 2 (1985), 283-304.

——, "The Ottomans and Nubia in the Sixteenth Century," *Annales Islamologiques* 24 (1988), 137-53.

Mengüç, Cem Murat, "An Ottoman Historian, Safai," http://angiolello.net/Menguc-Ottoman%20 Historian.pdf.

Meriç, Rıfkı Melul, "Bayramlarda Padişahlara Hediye Edilen San'at Eserleri ve Karşılıkları," *Türk San'atı Araştırma ve İncelemeleri* 1 (1963), 764-86.

——, "Beyazıd Camii Mimarı: II. Sultan Bayezid Devri Mimarları ile Bazı Binaları," *Yıllık Araştırmalar Dergisi* 2 (1957), 5-76.

——, *Türk Nakış Sanatı Tarihi Araştırmaları*, 1. Cilt: *Vesikalar*, Ankara, 1953.

Meserve, Margaret, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought*, Cambridge, Mass., 2008.

Metinsoy, Murat, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, İstanbul, 2007.

Meyer zur Capellen, Jürg ve Serpil Bağcı, "The Age of Magnificence," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, ed. Selmin Kangal, İstanbul, 2000, s. 96-133.

Michel, Nicolas, "Migrations de paysans dans le delta du Nil au début de l'époque ottomane," *Annales Islamologiques* 35 (2001), 241-90.
Miller, W., *The Latins in the Levant*, Londra, 1908.
Miller, William, *Trebizond - The Last Greek Empire of the Byzantine Era, 1204-1461*, Londra, 1926.
Mills, John, "The Turkish Carpet in the Paintings of Western Europe," *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries* içinde, ed. Ahmet Ertuğ, Milan, 1996, s. xxxix-xliv.
Milstein, Rachel, *Miniature Painting in Ottoman Baghdad*, Costa Mesa, Calif., 1990.
Milstein, Rachel, Karin Rührdanz ve Barbara Schmitz, *Stories of the Prophets: Illustrated Manuscripts of Qiṣaṣ al-Anbiyā* Costa Mesa, Calif., 1999.
Minkov, Anton, *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670-1730*, Leiden, 2004.
Minorsky, Vladimir, *La Perse au xve siècle entre la Turquie et Venise*, Paris, 1933.
——, *Persia in A.D. 1478-1490*, Londra, 1957.
——, "The Aq-qoyunlu and Land Reforms (Turkmenica, 11)," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17, 3 (1955), 449-62.
——, "The Poetry of Shāh Ismā'īl I," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, 4 (1942), 1006-29.
Miquel, André, "Iḳlīm," Encyclopaedia of Islam, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1971, 3. Cilt, s. 1076-8.
Moačanin, Nenad, *Town and Country on the Middle Danube, 1526-1690*, Leiden, 2006.
——, "Hacı Mehmed Ağa of Požega, God's Special Protégé (ca. 1490-ca. 1580)," *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Budapeşte, 1994, s. 171-81.
——, "Kapudánságok a bosnyák határvidéken a 16-18. Században," *Aetas* 4 (1999), 51-8.
Mordtmann, Johann-Heinrich, "Die Kapitulation von Konstantinopel im Jahre 1453," *Byzantinische Zeitschrift* 21, 1-2 (1912), 129-44.
Morgan, David, *Medieval Persia, 1040-1797*, Londra, 1988.
Motta, Giovanna (ed.), *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa*, Milan, 1998.
Motta, Giovanna, "Da Messina a Lepanto: Guerra ed economia nel Mediterraneo cinquecentesco," *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa* içinde, ed. Giovanna Motta, Milan, 1998, s. 78-102.
Mughul, Muhammad Yakub, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri, 1517-1538*, İstanbul, 1974.
Müller-Wiener, Wolfgang, *Bildlexikon zur Topographie İstanbuls: Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Tubingen, 1977.
——, "Das Kavak Sarayı - Ein verlorenes Baudenkmal İstanbuls," *İstanbuler Mitteilungen* 38 (1988), 363-76.
Munro, John, "The Usury Doctrine and Urban Public Finances in Late Medieval Flanders," XXXIX. Settimana di Studi'de sunulan tebliğ, *Fiscal Systems in the European Economy*, Prato, 22-25 Nisan 2007.
Murphey, Rhoads, "Ottoman Historical Writing in the Seventeenth-Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603-1617)," *Archivum Ottomanicum* 13 (1993-4), 277-311.

——, "Ottoman Medicine and Transculturalism from the Sixteenth through the Eighteenth Century," *Bulletin of the History of Medicine* 66 (1992), 376-403.

——, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, New Brunswick, N.J., 1999.

——, "Süleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision?," *Journal of Early Modern History* 5, 3 (2001), 197-221.

——, "Süleyman's Eastern Policy," *Süleymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 259-78.

——, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications," *Contributions a l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Paul Dumont, Louvain, 1983, s. 217-63.

Necipoğlu, Gülru, "A Kanun for the State, a Canon for the Arts: Conceptualizing the Classical Synthesis of Ottoman Arts and Architecture," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* içinde, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 195-217.

——, *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, Mass., 1991.

——, "Challenging the Past: Sinan and the Competitive Discourse of Early-Modern Islamic Architecture," *Muqarnas* 10 (1993), 169-80.

——, "Creation of a National Genius: Sinan and the Historiography of 'Classical' Ottoman Architecture," *Muqarnas* 24 (2007), 143-83.

——, "From International Timurid to Ottoman: A Change of Taste in Sixteenth Century Ottoman Tiles," *Muqarnas* 7 (1990), 136-71.

——, "L'idée de décor dans les régimes de visualité islamiques", *Pur décor? Arts de l'islam, regards du XIXe siècle: collections des Arts Décoratifs* içinde, ed. Rémi Labrusse, Sophie Makariou ve Evelyne Possémé, Paris, 2007, s. 10-23.

——, "Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians* 45 (1985), 224-43.

——, "Quranic Inscriptions on Sinan's Mosques: A Comparison with Their Safavid and Mughal Counterparts," *Word of God, Art of Man: The Qur'an and Its Creative Expressions* içinde, ed. Fahmida Suleman, Londra, 2007, s. 69-104.

——, "Sources, Themes, and Cultural Implications of Sinan's Autobiographies," *Sinan's Autobiographies* içinde, ed. Gülru Necipoğlu, Howard Crane ve Esra Akın, Leiden, 2006, s. vii-xvi.

——, "Suburban Landscape of Sixteenth-Century İstanbul as a Mirror of Classical Ottoman Garden Culture," *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires: Theory and Design* içinde, ed. Attilio Petruccioli, Leiden, 1997, s. 32-71.

——, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in a Context of Ottoman-Habsburg-Papal Rivalry," *Art Bulletin* 71 (1989), 401-27.

——, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, Londra, 2005.

——, "The Serial Portraits of Ottoman Sultans in Comparative Perspective," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, ed. Selmin Kangal, İstanbul, 2000, s. 22-31.

——, "The Süleymaniye Complex in İstanbul: An Interpretation," *Muqarnas* 3 (1985), 92-117.
Necipoğlu, Nevra, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge, 2009.
Nemeth Papo, Gizella and Adriano Papo, *Ludovico Gritti un principe-mercante del renascimento tra Venezia, i Turchi e la corona d'Ungheria*, Mariano del Friuli, 2002.
Neuwirth, Angelika, M. Hess, J. Pfeiffer and B. Sagaster (ed.), *Gazel as World Literature II: From a Literary Genre to a Great Tradition. Ottoman gazel in Context*, Wurzburg, 2006.
Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of A Persian Empire*, Londra ve New York, 2006.
Nicol, Donald M., "Byzantine Political Thought," *The Cambridge History of Medieval Political Thought* içinde, ed. James H. Burns, Cambridge, 1988, s. 51-79.
Nüzhet, Sadettin, *XVII inci Asır Saz Şairlerinden Pir Sultan Abdal*, İstanbul, 1929.
Ocak, Ahmet Yaşar, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul, 1983.
——, "Idéologie et réactions populaires: un apercu général sur les courants et les mouvements socio-religieux a l'époque de Soliman le Magnifique," *Soliman le Magnifique et son temps* içinde, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 185-92.
——, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler: Metodolojik Bir Yaklaşım*, Ankara, 1997.
——, "Les *Melâmi-Barâmî (Hamzavî)* et l'administration ottomane aux XVIᵉ-XVIIᵉ siècles," *Mélâmis-Bayrâmis: études sur trois mouvements mystiques musulmans* içinde, ed. Nathalie Clayer, Alexandre Popovic ve Thierry Zarcone, İstanbul, 1998, s. 99-114.
——, "Les réactions socio-religieuses contre l'idéologie officielle ottomane et la question de *zendeqa ve ilhad* (hérésie et athéisme) au XVIᵉ siècle," *Turcica* 31-3 (1991), 71-82.
——, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mulhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul, 2003.
——, *Sarı Saltık: Populer İslam'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü, XIII. Yüzyıl*, Ankara, 2002.
——, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliyâ Menkabeleri*, Ankara, 1983.
Oktay, Ayşe Sıdıka, *Kınalizâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, İstanbul, 2005.
Okyar, Osman ve Ünal Nalbantoğlu (ed.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler-Tartışmalar, 8-10 Haziran 1973*, Ankara, 1975.
Orbay, İffet, "İstanbul Viewed: The Representation of the City in Ottoman Maps of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," yayınlanmamış doktora tezi, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass., 2001.
Orhonlu, Cengiz, "Hint Kaptanlığı ve Piri Reîs," *Belleten* 134 (1970), 235-54.
——, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsu (1691-1696)*, İstanbul, 1963.
——, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul, 1967.
——, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul, 1974.
Ostapchuk, Victor, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids," *The Ottomans and the Sea* içinde, ed. Kate Fleet (*Oriente Moderno* 20, 1), Roma, 2001, s. 23-95.
Ousterhout, Robert, "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture," *Muqarnas* 12 (1995), 48-62.
Ölçer, Nazan, "Osmanlı Dönemi Türk Halı Sanatı," *Osmanlı Uygarlığı* içinde, ed. Halil İnalcık ve Günsel Renda, 2. Cilt, İstanbul, 2003, s. 788-823.

Ölçer, Nazan ve Walter B. Denny, *Anatolian Carpets*, İstanbul, 1999.

Öz, M., "Ottoman Provincial Administration in Eastern and South-eastern Anatolia; the Case of Bitlis in the Sixteenth Century," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities,and Political Change* içinde, ed. Kemal Karpat ve Robert Zens, Madison, Wis., 2003, s.145-56.

Öz, Tahsin, *Hırka-i Saadet Dairesi ve Emanat-i Mukkadese*, İstanbul, 1953.

Özbaran, Salih, "A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)," Salih Özbaran, *The Ottoman Response to European Expansion* içinde, İstanbul, 1994, s. 99-110

——, *Bir Osmanlı Kimliği: 14.-17. Yüzyıllarda Rûm/Rûmi Aidiyet ve İmgeleri*, İstanbul, 2004.

——, *Ottoman Expansion towards the Indian Ocean in the 16th Century*, İstanbul, 2009.

——, "Ottoman Naval Power in the Indian Ocean in the 16th Century," *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, Resmo, 2002, s. 109-17.

——, "Ottomans and the India Trade in the Sixteenth Century: Some New Data and Reconsiderations," *The Ottomans and Trade* içinde, ed. Ebru Boyar ve Kate Fleet (*Oriente Moderno* 25, 1), Roma, 2006, 173-9.

——, *The Ottoman Response to European Expansion*, İstanbul, 1994.

——, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul, 2004.

Özcan, Abdülkadir, "Akıncı," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., İstanbul, 1989, 2. Cilt, s. 249-50.

——, "Devşirme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, ed. Tahir Altıkulaç ve diğ., İstanbul, 1994, 9. Cilt, s. 254-7.

Özdemir, Hasan, *Die altosmanischen Chroniken als Quelle zur türkischen Volkskunde*, Freiburg im Breisgau, 1975.

Özdemir, Kemal, *Ottoman Nautical Charts and the Atlas of Ali Macar Reis*, İstanbul, 1992.

Özel, Oktay, "Population Changes in Anatolia during the 16th and 17th Centuries," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 183-205.

——, "The Transformation of Provincial Administration in Anatolia: Observations of Amasya from the 15th to 17th Centuries," *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes': Contributions in Honour of Colin Imber* içinde, ed. Eugenia Kermeli ve Oktay Özel, İstanbul, 2006, s. 51-73.

Özer, Bülent, "Cami Mimarisinde Çoğulculuğun Ustası Mimar Sinan," *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* içinde, ed. Zeki Sönmez, İstanbul, 1988, s. 199-208.

Özkoçak, Selma Akyazıcı, "The Evidence of *Vakıf*-Registers for Residential Dwelling in Sixteenth-Century İstanbul," *Afife Batur'a Armağan* içinde, İstanbul, 2005, s. 253-9.

Özmucur, Süleyman ve Şevket Pamuk, "Real Wages and Standards of Living in the Ottoman Empire, 1489-1914," *The Journal of Economic History* 62, 2 (2002), 293-321.

Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara, 1995.

Öztürk, Yücel, *Osmanlı Hâkimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Ankara, 2000.

Özvar, Erol, "Osmanlı Devleti'nin Bütçe Harcamaları, 1509-1788," *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler* içinde, ed. Mehmet Genç ve Erol Özvar, İstanbul, 2006, 1. Cilt, s. 197-239.

Özyıldırım, Ali Emre, " 'Garîb' Ma'nâlar, 'Acîb' Hayaller: Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerinden Hareketle Belagat Terimi Olarak 'Garîb' Sıfatı," *Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar* içinde, ed. Hatice Aynur ve Aslı Niyazioğlu, İstanbul, 2011, s. 147-65.

Özyıldırım, Ali Emre, "Sergüzeştnâmeler Üzerine Hasbihâl ya da Hasbihâlin Sergüzeşti," *Nazımdan Nesire Edebî Türler* içinde, ed. Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru ve Ali Emre Özyıldırım, İstanbul, 2009, s. 135-65.

Palffy, Geza, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*, Wayne, N.J., 2009.

——, "The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)," *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* içinde, ed. Géza Dávid ve Pál Fodor, Leiden, 2000, s. 3-69.

Pamuk, Bilgehan, "XV-XVI. Yüzyıllarda Trabzon Sancağı'nda Martoloslar," *OTAM* 14 (2003), 185-216.

Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000.

——, "Estimating GDP per capita for the Ottoman Empire in a European Comparative Framework, 1500-1820," XV. Dünya Ekonomik Tarihi Kongresinde sunulan tebliğ, 3-8 Ağustos 2009, Utrecht.

——, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul, 1999.

——, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 451-68.

——, "The Ottoman Monetary System and Frontier Territories in Europe, 1500-1700," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes* içinde ed. Kemal Karpat ve Robert Zens, Madison, Wis., 2003, s. 175-82.

Pamuk, Şevket ve Jan Luiten Van Zanden, "Standards of Living," *Cambridge Economic History of Modern Europe* içinde, ed. S. Broadberry ve Kevin O'Rourke, cilt1 *1700-1870* (Cambridge, 2010), s. 217-24.

Panaite, Viorel, "Ottoman Expansion to the North of Danube: Wallachia and Moldavia (14th-16th Century)," *The Turks*, 3. Cilt: *The Ottomans* içinde, ed. Hasan Güzel, C. Cem Oğuz ve Osman Karatay, Ankara, 2002, s. 111-22.

——, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers*, New York, 2000.

——, "The Re'ayas of the Tributary-Protected Principalities: The Sixteenth through Eighteenth Centuries," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Changes* içinde, ed. Kemal Karpat ve Robert Zens, Madison, Wis., 2003, s. 79-104.

Panzac, Daniel, *La marine ottomane: de l'apogée à la chute de l'empire*, Paris, 2009.

Papoulia, Basilike D., *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im Osmanischen Reich*, Münih, 1963.

Papp, Laszlo, "A mohácsi csatatér kutatasá," *A Janus Pannonius Múzeum évkönyve* 5 (1961), 197-252.

Parker, Geoffrey, *Spain and the Netherlands*, Short Hills, N.J., 1979.

——, "The Limits to Revolutions in Military Affairs: Maurice of Nassau, the Battle of Nieuwpoort (1600), and the Legacy," *The Journal of Military History* 72, 2 (2007), 331-72.

——, "The 'Military Revolution, 1560-1660' - a Myth?" *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* içinde, ed. Clifford J. Rogers, Boulder, Colo., San Francisco and Oxford, 1995, s. 37-54.

——, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*, Cambridge, 1988.

Peacock, Andrew (ed.), *Frontiers of the Ottoman World*, Oxford, 2009.

Pearson, M. N., *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century*, Berkeley, 1976.

Pedani, Maria Pia, "Safiye's Household and Venetian Diplomacy," *Turcica* 32 (2000), 9-32.

——, "Some Remarks upon the Ottoman Geo-Political Vision of the Mediterranean in the Period of the Cyprus War (1570-1573)," *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province,and the West* içinde, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey, Londra ve New York, 2005, 2. Cilt, s. 23-35.

——, "Turkish Raids in Friuli at the End of the Fifteenth Century," *Acta Viennensia Ottomanica, Akten des 13. CIEPO-Symposiums vom 21 bis 25. September 1998* içinde, ed. Markus Köhbach, Gisela Procháska-Eisl ve Claudia Römer, Viyana, 1999, s. 287-91.

Peirce, Leslie, "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries," *Mediterranean Historical Review* 19, 1 (June 2004), 6-28.

——, "Gender and Sexual Propriety in Ottoman Royal Women's Patronage," *Women,Patronage, and Self-Representation in Islamic Societies* içinde, ed. D. Fairchild Ruggles, Albany, N.Y., 2000, s. 53-68.

——, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York ve Oxford, 1993.

Perjés, Géza, *Az országút szélére vetett ország*, Budapeşte, 1975.

——, *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715)*, Budapeşte, 1963.

——, *Mohács*, Budapeşte, 1979.

——, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526 - Buda 1541*, terc. Mario Fenyo, Boulder, Colo., 1989.

Petercsák, Tivadar ve Mátyás Berecz (eds.), *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben*, Eger, 1999.

Peters, Rudolph, *Crime and Punishment in Islamic Law*, Londra, 2005.

Petry, Carl F. (ed.), *The Cambridge History of Egypt*, 1. Cilt: *Islamic Egypt, 640-1517*, Cambridge, 1998.

Petsopoulos, Yannis (ed.), *Tulips, Arabesques and Turbans: Decorative Arts from the Ottoman Empire*, New York, 1982.

Pitcher, Donald, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, 1972.

Piterberg, Gabriel, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*, Berkeley, 2003.

Planhol, Xavier de, *De la plaine pamphylienne aux lacs pisidiens: nomadisme et vie paysanne*, Paris, 1958.

Ploumides, Georgios, "Εμποροι και ναυτικοί του 17ου αιώνα. Τέσσερεις περιπτώσεις," Ροδωνιά τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα içinde, ed. Chryssa A. Maltezou, Theocharis Detorakis ve Ch. Charalambakis, Resmo, 1994, 2. Cilt, s. 473-82.

Popovic, Alexandre ve Gilles Veinstein (ed.), *Bektachiyya: études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach*, İstanbul, 1995.

Prather, Doug, "The Ducat," *World Internet Numismatic Society Newsletter* 3, 13 (2004) (erişim: http://www.winsociety.org/newsletter/ducats/ducats.html).

Preto, Paolo, "Lo spionaggio turco a Venezia tra mito e realità," *I Turchi, il Mediterraneo e l'Europa* içinde, ed. Giovanni Motta, Milan, 1998, s. 123-32.

Puddu, Raffaele, "La guerra mediterranea e la difesa di Malta," *Cooperazione Mediterranea.Cultura, economia, società. Isole nella storia* 1, 2 (2003), 39-49.

Quinn, Sholeh Alysia, *Historical Writing during the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation, and Legitimacy in Safavid Chronicles*, Salt Lake City, Utah, 2000.

Raby, Julian, "Court and Export: Part 1. Market Demands in Ottoman Carpets 1450-1550," *Oriental Carpet and Textile Studies* 2 (1986), 29-38.

——, "Court and Export: Part 2. The Uşak Carpets," *Oriental Carpet and Textile Studies* 2 (1986), 177-88.
——, "Diyarbakır: A Rival to Iznik," *İstanbuler Mitteilungen* 27-8 (1977-8), 429-59.
——, "El Gran Turco: Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts of Christendom," doktora tezi, Oxford University, 1980.
——, "From Europe to İstanbul ," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, ed. Selmin Kangal, İstanbul, 2000, s. 145-50.
——, "Mehmed II Fatih and the Fatih Album," *Islamic Art: Studies on the Art and Culture of the Muslim World* 1 (1981), 42-9.
——,, "Mehmed the Conqueror's Greek scriptorium," *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983), 15-34.
——, "Opening Gambits," *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde, ed. Selmin Kangal, İstanbul, 2000.
——, "The Serenissima and the Sublime Porte: Art in the Art of Diplomacy," *Venice and the Islamic World, 828-1797* içinde, ed. Stefano Carboni, New York, 2006, s. 91-119.
Raby, Julian ve Ünsal Yücel, "Chinese Porcelains at the Ottoman Court," *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue* içinde, ed. Regina Krahl, Erbahar Nurdan, John Ayres, Ünsal Yücel ve Julian Raby, Londra, 1986, 1. Cilt, s. 47-51.
Raby, Julian ve Ünsal Yücel, "The Earliest Treasury Registers," *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, İstanbul: A Complete Catalogue* içinde, ed. Regina Krahl, Erbahar Nurdan, John Ayres, Ünsal Yücel ve Julian Raby, Londra, 1986, 1. Cilt, s. 77-81.
Raby, Julian ve Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the Fifteenth Century: The Foundation of an Ottoman Court Style*, Londra, 1993.
Radtke, Bernd. "Birgivīs Ṭarīqa Muḥammadīya: Einige Bemerkungen und Überlegungen," *Journal of Turkish Studies* 26, 2 (2002), 159-74.
Rafeq, Abdul-Karim, "New Light on the Transportation of the Damascene Pilgrimage during the Ottoman Period," *Islamic and Middle Eastern Societies: A Festschrift in Honor of Prof. Wadie Jwaideh* içinde, ed. Robert Olson, Brattleboro, Vt., 1987, s. 127-35.
——, "The Syrian 'ulamâ, Ottoman Law and Islamic *Shari'a*," *Turcica* 26 (1994), 9-32.
Rapp, Richard T., "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony," *Journal of Economic History* 35, 3 (1975), 499-525.
Raymond, André, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, 1985.
——, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns," *International Journal of Turkish Studies* 1 (1979-80), 84-101.
——, *Yeniçerilerin Kahiresi*, İstanbul, 1999.
Rego, Antonio da Silva ve T. William Baxter (ed.), *Documentos sobre os Portugueses em Moçambique e na Africa Central, 1497-1840*, 7 cilt, Lisbon, 1962-89.
Reichl, Karl, *Turkic Oral Epic Poetry*, New York, 1992.
Reindl-Kiel, Hedda, "16. Asırda Galatasaray'lı Olmak," *Sultani* 26 (2006), 129-30.
——, "East Is East and West Is West, and Sometimes the Twain Did Meet: Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire," *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West* içinde, ed. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphey, Londra, 2005, cilt 2, s. 113-23.
Renard, John, *Friends of God: Islamic Images of Piety, Commitment, and Servanthood*, Berkeley, 2008.

——, *Islam and the Heroic Image: Themes in Literature and the Visual Arts*, Columbia, S.C., 1993.

Renda, Günsel, "Chester Beatty Kitaplığındaki *Zübdetü't-Tevârih* ve Minyatürleri," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde, İstanbul, 1991, s. 458-506.

——, "New Light on the Painters of the *Zubdet al-Tawarikh* in the Museum of Turkish and Islamic Art in İstanbul," *IVème Congres International d'Art Turc, Aix-en-Provence, 10-15 septembre 1971* içinde, Aix-en-Provence, 1976, s. 183-200.

——, "Representations of Towns in Ottoman Sea Charts of the Sixteenth Century and Their Relation to Mediterranean Cartography," *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990* içinde, ed. Gilles Veinstein, Paris, 1992, s. 279-97.

Repp, Richard C., *The Müfti of Istanbul: A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*, Londra ve Oxford, 1986.

Restle, Marcell, "Bauplanung und Baugesinnung unter Mehmed II Fatih," *Pantheon* 39 (1981), 361-7.

Roemer, H. R., "The Turkmen Dynasties," *The Cambridge History of Iran*, 6. Cilt: *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, Cambridge, 2006, s. 147-88.

Rogers, Clifford J., "The Military Revolutions of the Hundred Years War," *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* içinde, ed. Clifford J. Rogers, Boulder, Colo., San Francisco ve Oxford, 1995, s. 55-93.

Rogers, J. Michael, "An Ottoman Palace Inventory of the Reign of Bayezid," II *Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes, VIth Symposium Cambridge, 1st-4th July 1984: Proceedings* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Emeri van Donzel, İstanbul ve Paris, 1987, s. 39-53.

——, "Itineraries and Town Views in Ottoman Histories," *The History of Cartography*, 2. Cilt, 1. Bölüm: *Cartography in Traditional South Eastern and Islamic Societies* içinde, ed. John B. Harley and David Woodward, Chicago, 1992, s. 228-55.

——, *Sinan*, Londra, 2006.

——, "The Chester Beatty Süleymanname Again," *Persian Painting from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson* içinde, ed. Robert Hillenbrand, Londra ve New York, 2000, s. 187-200.

Röhrborn, Klaus, "Die Emanzipation der Finanzburokratie im osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972), 118-39.

——, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin, 1973.

Ross, Denison, "The Portuguese in India and Arabia, 1517-38," *Journal of the Royal Asiatic Society* (1922), 1-18.

Rossi, Ettore, "Nuove ricerche sulle fonti turche relative all'assedio di Rodi nel 1522," *Rivista degli Studi Orientali* 15 (1934), 97-102.

Rothenberg, Gunther, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747*, Urbana, Ill., 1960.

Rothman, Natalie, "Becoming Venetian: Conversion and Transformation in the Seventeenth-Century Mediterranean," *Mediterranean Historical Review* 21, 1 (2006), 39-75.

Roxburgh, David, *Prefacing the Image: The Writing of Art History in Sixteenth-Century Iran*, Leiden, 2001.

——, *The Persian Album, 1400-1600: From Dispersal to Collection*, New Haven, Conn. ve Londra, 2005.

——, (ed.), *Turks: A Journey of a Thousand Years*, Londra, 2005.

Rozen, Minna, *A History of the Jewish Community in İstanbul: The Formative Years, 1453-1566*, Leiden, 2002.

Rührdanz, Karin, "The Illustrated Manuscripts of the Athar al-Muzaffar: A History of the Prophet," *Persian Painting from the Mongols to the Qajars: Studies in Honour of Basil W. Robinson* içinde, ed. Robert Hillenbrand, Londra ve New York, 2000, s. 201-16.

——, "Illustrated Persian 'Ajā'ib al-makhlūqāt Manuscripts and Their Function in Early Modern Times," *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period* içinde, ed. verew J. Newman, Leiden, 2003, s. 33-47.

——, "Qazvini's 'Aja'ib al-Makhlûkât in Illustrated Timurid Manuscripts," *Studia Iranica* 26 (2002), 473-84.

——, "The Role of the Urban Ateliers in Ottoman Miniature Painting since the End of the Sixteenth Century," *Aspects of Ottoman History: Papers from CIÉPO IX, Jerusalem* içinde, ed. Amy Singer ve Amnon Cohen, Jerusalem, 1994, s. 75-83.

Ruiz Martin, Felipe, "Las finanzas de la Monarquía Hispánica y la Liga Santa," *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto* içinde, ed. Gino Benzoni, Florence, 1974, s. 325-70.

Sahillioğlu, Halil, "XVII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Râici," *Belgeler* 1, 2 (1964), 227-33.

——, "Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries", *Turcica* 17 (1985), 43-112.

——, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi," *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan* içinde, Ankara, 1985, s.287-319.

Salzmann, Ariel, "A Travelogue Manque? The Accidental Itinerary of a Maltese Priest in the Seventeenth-Century Mediterranean," *A Faithful Sea: The Religious Cultures of the Mediterranean, 1200-1700* içinde, ed. Adnan A. Husain ve Katherine E. Fleming, Oxford, 2007, s. 149-72.

Sanceau, E., "Una narrativa de expedicão portuguesa de 1541 ao Mar Roxo," *Studia* 9 (1962), 199-234.

Savaş, Saim, "Les menées safavides en Anatolie au XVIe siècle et les mesures prises à leur encontre par l'Etat ottoman," *Anatolia Moderna* 9 (2000), 47-96.

Savory, Roger M., *Iran under the Safavids*, Cambridge, 1980.

——, "Kızılbâş," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1986, cilt 5, s. 243-5.

——, "The Office of Khalīfat al-Khulafā under the Ṣafawids," *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965), 497-502.

Sarwar, Ghulam, *History of Shâh Ismā'īl Ṣafawī*, Aligarh, 1939.

Sayar, Ahmed Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, 2000.

Sayılı, Aydın, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*, Ankara, 1960.

Schick, Leslie Meral, "Ottoman Costume Albums in a Cross-Cultural Context," *Art Turc/Turkish Art: 10e Congrès international d'art turc/10th International Congress of Turkish Art* içinde, ed. Francois Deroche, Cenevre, 1999, s. 625-8.

——, "The Place of Dress in Pre-Modern Costume Albums," *Ottoman Costumes: From Textile to Identity* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, İstanbul, 2004, s. 93-101.

Schimmel, Annemarie, *A Two Colored Brocade: The Imagery of Persian Poetry*, Chapel Hill, N.C., 1992.

Schmidt, Jan, "French-Ottoman Relations in the Early Modern Period and the John Rylands Library MSS Turkish 45 & 46," Jan Schmidt, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, 2. Cilt: *Orientalists, Travellers and Merchants in the Ottoman Empire, Political Relations between Europe and the Porte* içinde, İstanbul, 2002, s. 375-436.

——, "Mustafā 'Ālī of Gallipoli, a Moralistic Litterateur on History and the Contemporary Ottoman World," Jan Schmidt, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, 1. Cilt: *Poetry, Historiography, Biography, and Autobiography* içinde, İstanbul, 2002, s. 123-43.
——, *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Muṣṭafā 'Ālī of Gallipoli's Kunhu l-aḫbār* içinde, Leiden, 1991.
——, *The Joys of Philology: Studies in Ottoman Literature, History and Orientalism (1500-1923)*, 2 cilt, İstanbul, 2002.
——, "The Occult Sciences and Their Importance in Ottoman Culture," *Osmanlı Araştırmaları* 23 (2004), 219-54.
Schmitt, Oliver Jens, *Skanderbeg: Der neue Alexander auf dem Balkan*, Ratisbon, 2009.
Seng, Yvonne, "A Liminal State: Slavery in Sixteenth-Century İstanbul," *Slavery in the Islamic Middle East* içinde, ed. Shaun Marmon, Princeton, N.J., 1999, s. 25-42.
——, "Fugitives and Factotums: Slaves in Early Sixteenth-Century," İstanbul *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 39, 2 (1996), 136-69.
Serin, Muhittin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul, 2003.
——, *Hattat Şeyh Hamdullah: Hayatı, Talebeleri, Eserleri*, İstanbul, 1992.
Serjeant, R. B. ve R. Lewcock (ed.), *San'ā: An Arabian Islamic City*, Londra, 1983.
Sertkaya, Osman F., "Osmanlı Şairlerinin Çağatayca Şiirleri III," *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 20 (1972), 157-84.
Setton, Kenneth, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, 4 cilt, Philadelphia, 1976-84.
——, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, Philadelphia, 1992.
Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990.
Shaw, Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 1. Cilt: *The Empire of the Gazis*, Cambridge, 1976.
——, *The Budget of Egypt, 1005-1006/1596-1597*, Lahey, 1968.
——, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, N.J., 1962.
Shefer, Miri, "Physicians in Mamluk and Ottoman Courts," *Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter* içinde, ed. David Wasserstein ve Ami Ayalon, Londra, 2006, s. 114-22.
Shefer-Mossensohn, Miri, "Medical Treatment in the Ottoman Navy in the Early Modern Period," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 50 (2007), 542-68.
——, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, Albany, N.Y., 2009.
Shmuelevitz, Aryeh, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Leiden, 1964.
Sinclair, T., "The Ottoman Arrangements for the Tribal Principalities of the Lake Van Area in the Sixteenth Century," *Ottoman Borderlands: Issues, Personalities, and Political Change* içinde, ed. Kemal Karpat ve Robert Zens, Madison, Wis., 2003, s. 119-43.
Singer, Amy, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, Albany, N.Y., 2002.
——, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials: Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge, 1994.
——, "Tapu Tahrir Defterleri and *Kadı Sicilleri*: A Happy Marriage of Sources," *Târîh* 1 (1990), 95-125.
Skilliter, Susan, *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582*, Londra ve Oxford, 1977.

Slot, B. J., *Archipelagus Turbatus, les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, 2 cilt, İstanbul ve Leiden, 1982.
Sobieroj, Florian, "Gebete in den Handschriften der 'Turkenbeute' als Quellen der islamischen Religions-und Sozialgeschichte," *Archivum Ottomanicum* 24 (2007), 61-80.
Sohrweide, Hanna, "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert," *Der Islam* 41 (1965), 95-223.
——, "Dichter und Gelehrte aus dem Osten im osmanischen Reich (1453-1600): Ein Beitrag zur türkisch-persischen Kulturgeschichte," *Der Islam* 46 (1950), 263-302.
Soucek, Svat, "Islamic Charting in the Mediterranean," *The History of Cartography*, 2. Cilt, 1. Kısım: *Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies* içinde, ed. John B. Harley ve David Woodward, Chicago, 1992, s. 263-92.
——, "Piri Reis and Ottoman Discovery of the Great Discoveries," *Studia Islamica* 79 (1994), 121-42.
——, "Naval Aspects of the Ottoman Conquests of Rhodes, Cyprus and Crete," *Studia Islamica* 98-99 (2004), 219-61.
——, *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, Londra, 1992.
——, "Tunisia in the Kitāb-i Baḥrīye by Pīrī Re'īs," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), 129-296.
Soysal, Mustafa, *Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Mit besonderer Berücksichtigung der Yüregir-Ebene*, Erlangen, 1976.
Sözen, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul, 1981.
——, *Diyarbakır'da TürkMimarisi*, İstanbul, 1971.
Sperl, S. ve C. Shackle (ed.), *Qasida poetry in Islamic Asia and Africa, I: Classical Traditions and Modern Meanings*, Leiden, 1996.
Spufford, Peter, "Coinage and Currency," *The Cambridge Economic History of Europe*, 3. Cilt: *Economic Organization and Policies in the Middle Ages* içinde, ed. Michael M. Postan, Edwin E. Rich ve Edward Miller, Cambridge, 1965, s. 788-873.
Stanley, Tim, "Men-at-Arms, Hauberks and Bards," *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* içinde, ed. Çiğdem Balım-Harding ve Colin Imber, İstanbul, 2000, s. 331-63.
Stavrides, Theoharis, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453-1474)*, Leiden, 2001.
Steensgaard, N., *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crises in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*, Odense, 1973.
Stein, Mark, *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe*, Londra, 2007.
Stewart-Robinson, John, "The Ottoman Biographies of Poets," *Journal of Near Eastern Studies* 24, 1-2 (1965), 57-74.
Stoianovich, Traian, "Cities, Capital Accumulation and the Ottoman Balkan Command Economy, 1500-1800," *Cities and the Rise of States in Europe* içinde, ed. Charles Tilly ve Wim Blockmans, Boulder, Colo., 1994, s. 60-99.
Stojanovski, Aleksandar, *Dervendžistvoto vo Makedonija*, Skopje, 1974.
Stone, John, "Technology, Society and the Infantry Revolution of the Fourteenth Century," *The Journal of Military History* 68, 2 (2004), 361-80.
Sturmberger, Hans, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17.

Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus," *Rapports IV, Méthodologie et Histoire Contemporaine, Proceedings of the XIIth International Congress of Historical Sciences, August 29th-September 5th,1965* içinde, Viyana, 1965, s. 201-9.

Su, Kamil, "Yavuz Selim ve Seferleri," *Ülkü, Halkevleri ve Halkodaları Dergisi* 16, 93 (Kasım 1940).

Subrahmanyam, S., "The Trading World of the Western Indian Ocean, 1546-1565: A Political Interpretation," *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos* içinde, ed. A. T. de Matos ve Luis Filipe F. R. Thomaz, Angra do Heroísmo, 1998, s. 207-27.

Subtelny, Maria E., "The Poetic Circle at the Court of the Timurid Sultan Husain Baiqara, and Its Political Significance," doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1979.

Sućeska, Avdo, "Die Timar-Organisation im bosnischen Eyalet," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 82 (1992), 335-48.

Sugar, Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle, 1977.

Sugar, Peter, Peter Hanak ve Tibor Frank (ed.), *A History of Hungary*, Bloomington, Ind., 1994.

Sümer, Faruk, "Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (1963), 1-108.

——, *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, 3. bas., İstanbul, 1980.

——, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1999.

——, "Yavuz Selim s'est-il proclamé calife?," *Turcica* 31-3 (1991), 343-54.

Szabó, István, "Die Anfänge der äußeren Ballistik," *Humanismus und Technik* 14, 3 (1971), 1-9.

Szakály, Ferenc, "Das Bauerntum und die Kämpfe gegen die Türken bzw. gegen Habsburg in Ungarn im 16.-17. Jahrhundert," *Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16.-17. Jahrhundert* içinde, ed. Gusztav Heckenast, Budapeşte, 1977, s. 251-66.

——, "The Early Ottoman Period, Including Royal Hungary, 1526-1606," *A History of Hungary* içinde, ed. Peter Sugar, Péter Hanák ve Tibor Frank, Bloomington, Ind., 1994.

Szalontay, Tibor, "The Art of War during the Ottoman-Habsburg Long War (1593-1606) According to Narrative Sources," yayınlanmamış doktora tezi, Toronto Üniversitesi, 2004.

Şafak, Yakup, "Sürûrî'nin Bahrü'l-Maârif'i ve Bu Eserdeki Teşbih ve Mecaz Unsurları," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (1997), 217-35.

Şentürk, A. Atilla, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevîlerinde Edebî Tasvirler*, İstanbul, 2002.

Tallett, Frank, *War and Society in Early-Modern Europe, 1495-1715*, Londra ve New York, 1992.

Tanındı, Zeren, "Additions to Illustrated Manuscripts in Ottoman Workshops," *Muqarnas* 17 (2000), 147-61.

——, "An Illuminated Manuscript of the Wandering Scholar Ibn al-Jazari and the Wandering Illuminators between Tabriz, Shiraz, Herat, Bursa, Edirne, and İstanbul in the 15th Century," *Art Turc/Turkish Art: 10e Congres international d'art turc/10th International Congress of Turkish Art* içinde, ed. François Déroche, Cenevre, 1999, s. 647-55.

——, "Bibliophile Aghas (Eunuchs) at Topkapı Saray," *Muqarnas* 21 (2004), 333-43.

——, *Siyer-i Nebi: İslam Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı*, İstanbul, 1984.

——, "Transformations of Word into Image: Portraits of Ottoman Courtiers in the Divans of Baki and Nadiri," *Res: Anthropology and Aesthetics* 43 (2004), 131-45.

Tanman, Baha, "Edirne Selimiye Camii'nin Hünkâr Mahfilindeki Bazı Ayrıntılardan II. Selim'in ve Mimar Sinan'ın Dünyalarına," *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları: Yıldız Demiriz'e Armağan* içinde, ed. Baha Tanman ve Uşun Tükel, İstanbul, 2001, s. 239-45.

——, "Hacı Bektaş-ı Veli Külliyesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, 1. Cilt4, s. 459-71.

Tansel, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti*, Ankara, 1999.

——, *Sultan II. Bâyezit'in Siyasî Hayatı*, İstanbul, 1966.

——, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969.

——, "Yeni Vesikalar Karşısında Sultan İkinci Bayezit Hakkında Bazı Mutalâalar," *Belleten* 106, 27 (1963).

Tanyeli Gülsün ve Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi," *Seven Centuries of Ottoman Architecture: A Supra-National Heritage* içinde, ed. Nur Akın, Afife Batur ve Selçuk Batur, İstanbul, 1999, s. 106-11.

Tanyeli, Uğur, "Norms of Domestic Comfort and Luxury in Ottoman Metropolises, Sixteenth to Eighteenth Centuries," *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, Würzburg, 2003, s. 301-16.

Tekin, Gönül, "Fatih Devri Edebiyatı," *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih* içinde, ed. Mustafa Armağan, İstanbul, 1995, s. 161-235.

Tekindağ, M. C. Şehabeddin, "İkinci Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi. İlk Osmanlı-Memlûklu Savaşları (1485-1491)," *Belleten* 31, 132 (1967), 345-73.

Tekindağ, Şahabettin, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3 (1967), 34-9.

——, "Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 4 (1968), 54-9.

——, "Selim-nameler," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 1 (1970), 197-230.

——, "Süveyş'te Türkler ve Selman Reis'in Arîzası," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 9 (1968), 77-80.

——, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi," *Tarih Dergisi* 17, 22 (1968), 49-78.

Temimi, A. (ed.), *La vie sociale dans les provinces arabes à l'époque ottomane*, Zaghouan, 1988.

Teply, Karl, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Viyana, Köln ve Graz, 1980.

Terzioğlu, Derin, "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation," *Muqarnas* 12 (1995), 84-100.

Tezcan, Baki, "The Politics of Early Modern Historiography," *The Early Modern Ottomans:Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Cambridge, 2007, s. 167-98.

Tezcan, Hülya, *Topkapı Sarayı'ndaki Şifalı Gömlekler*, İstanbul, 2006.

Tezcan, Nuran, *Lāmi'ī's Guy u Cevgān*, Stuttgart, 1994.

Thackston, Wheeler M. (ed.), *Album Prefaces and Other Documents in the History of Calligraphers and Painters*, Leiden, 2001.

Thiesen, Finn, *A Manual of Classical Persian Prosody, with Chapters on Urdu, Karakhanidic and Ottoman Prosody*, Wiesbaden, 1982.

Thomaz, Luís Filipe, "A questão da pimenta em meados do seculo XVI," *A Carreira da Índia e As Rotas dos Estreitos* içinde, ed. A.T. de Matos ve Luís Filipe F. R. Thomaz, Angra do Heroísmo, 1998, s. 37-206.

Thompson, William, *The Evolution of Great Power Rivalries*, Columbia, S.C., 1999.

Thys Şenocak, Lucienne, *Ottoman Women Builders: The Architectural Patronage of Hadice Turhan Sultan*, Burlington, Vt., 2006.

Tietze, Andreas, "A Document on the Persecution of Sectarians in Early Seventeenth-Century İstanbul," *Bektachiyya: études sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, İstanbul, 1995, s. 165-70.

——, "Mustafa 'Ali of Gallipoli's Prose Style," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973), 297-319.

——, "Mustafa Ali on Luxury and Status Symbols of Ottoman Gentlemen," *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata* içinde, ed. Aldo Gallotta ve Ugo Marazzi, Napoli, 1982, s. 577-90.

Tolasa, Harun, "Klasik Edebiyatımızda Dîvân Önsöz (Dîbâce)leri: Lâmiî'nin Önsözü ve (Buna Göre) Dîvân Şiiri Görüşü," *Journal of Turkish Studies* 3 (1979), 385-402.

——, *Sehi, Lâtîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, İstanbul, 2002.

Tolias, George, "*Isolarii*, Fifteenth to Seventeenth Century," *The History of Cartography*, 3. Cilt: *Cartography in the European Renaissance* içinde, ed. David Woodward, Chicago, 2007.

——, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu*, 2 cilt, İstanbul, 1938-40.

Tritton, Arthur S., *The Caliphs and Their Non-Muslim Subjects*, Londra, 1930, repr. Londra, 1970.

Tsirpanlis, Zacharias N., "Il decreto fiorentino di unione e la sua applicazione nell'arcipelago Greco. Il case di Creta e di Rodi," Θησαυρίσματα 21 (1991), 43-88.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit, "Amasya'da Sultan II. Bâyezid Câmii Kitâbelerinin Hattatı Hakkında Bir Tespit," *M. Uğur Derman 65th Birthday Festschrift* içinde, ed. Irvin Cemil Schick, İstanbul, 2000, s. 554-68.

——, "Osmanlı Sanatının Oluşumunda Yazı," *Hat ve Tezhip Sanatı* içinde, ed. Ali Rıza Özcan, Ankara, 2009, s. 59-73.

Tükel, Uşun, "Beyan-ı Menazil'in Resim Dili Üzerine Bir Anlamlandırma Denemesi," *Türk Kültüründe Sanat ve Mimari: Klasik Dönem Sanatı ve Mimarlığı Üzerine Denemeler* içinde, ed. Mehmet Saclıoğlu, İstanbul, 1993, s. 190-206.

Turan, Ebru, "The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of the Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)," yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 2007.

Turan, Şerafettin, "Fatih-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 3, 3-5 (1965), 65-138.

——, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Ankara, 1961.

——, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Ankara, 1997.

Turer, Osman, "The Sufi Orders in Anatolia," *Sufism and Sufis in Ottoman Society: Sources, Doctrine, Rituals, Turuq, Architecture, Literature, Iconography, Modernism* içinde, ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara, 2005, s. 219-56.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, İstanbul, 2001.

——, *Yavuz Sultan Selim*, Kayseri, 1989.

Ullmann, Manfred, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden ve Köln, 1972.

——, "khāṣṣa," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1990, 4. Cilt, s. 1097-8.

Uluc, Lale, "Majālis al-'Ushshāq: Written in Herat, Copied in Shiraz, Read in İstanbul," *M. Uğur Derman 65th Birthday Festschrift* içinde, ed. Irvin Cemil Schick, İstanbul, 2000, s. 569-603.

——, *Turkman Governors, Shiraz Artisans and Ottoman Collectors: Sixteenth Century Shiraz Manuscripts*, İstanbul, 2007.

Uluçay, Çağatay, *Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi*, İstanbul, 1941.
——, "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu," *Tarih Dergisi* 6, 9 (1954), 53-90; 7, 10 (1954), 117-42; 8 (1955), 185-200.
Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara, 1968.
Uyar, Mesut ve Edward J. Erickson, *A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk*, Santa Barbara, Calif.., Denver and Oxford, 2009.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Ankara, 1984.
——, "İran Şahına İltica Etmiş Olan Şehzade Bayezid'in Teslimi İçin Sultan Süleyman ve Oğlu Selim Taraflarından Şaha Gönderilen Altınlar ve Kıymetli Hediyeler," *Belleten* 24, 93 (1960), 103-10.
——, "II inci Bayezid'in Oğullarından Sultan Korkut," *Belleten* 30, 120 (1966), 550-9.
——, "Karamanoğulları Devri Vesikalarından İbrahim Beyin Karaman İmareti Vakfiyesi," *Belleten* 1, 1 (1937), 56-127.
——, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara, 1972.
——, "Memluk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensup Şehzadeler," *Belleten* 17, 68 (1953), 519-35.
——, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, 2 cilt, reprint Ankara, 1984.
——, "Osmanlı Devletine İltica Etmiş Olan Kârkeya Hânedânından Ahmed Han Nerede Vefat Etti?," *Belleten* 28, 109 (1964), 73-83.
——, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965.
——, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984.
——, "Osmanlı Sarayında Ehl-i Hıref (Sanatkârlar) Defteri," *Belgeler* 11, 15 (1981-6), 23-76.
——, *Osmanlı Tarihi, II. Cilt, İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*, yeniden bas. Ankara, 2006.
——, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt, 1. Kısım, II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar*, yeniden bas. Ankara, 2003.
——, *Osmanlı Tarihi, III. Cilt, 2. Kısım, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar*, yeniden bas. Ankara, 2003.
Ünver, İsmail, "Mesnevî," *Türk Dili* 415-17 (1986), 430-563.
Vatin, Nicolas, "Îles greques? Îles ottomanes? L'insertion des îles de l'Égée dans l'empire ottoman à la fin du XVIe siècle," *Insularités ottomanes* içinde, ed. Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein, Paris, tarihsiz, pp. 71-89.
——, "La relégation dans l'empire ottoman (troisième quart du xvie siècle)," *Le monde de l'itinerance en Méditerranée de l'Antiquité à l'époque moderne* içinde, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pébarthe, Bordeaux, 2009, s. 581-614.
——, *Les Ottomans et l'occident (XVe-XVIe siècles)*, İstanbul, 2001.
——, *L'Ordre de St. Jean de Jérusalem, l'empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480-1522)* Louvain ve Paris, 1994.
——, "Macabre trafic: la destinée post-mortem du prince Djem," *Mélanges offerts à Louis Bazin* içinde, ed. J. L. Bacqué-Grammont ve R. Dor, Paris, 1992, s. 231-9.
——, "Pourquoi un Turc ottoman racontait-il son voyage? Note sur les relations de voyage chez les Ottomans des Vâkı'ât-ı Sultân Cem au Seyâhatnâme d'Evliyâ Çelebi," *Études turques et ottomanes:*

documents de travail 4 (1995), 3-15 (yeniden bas. için bkz. Nicolas Vatin, Les Ottomans et l'occident (XVe-XVIe siècles), İstanbul, 2001).
——, "Une affaire interne: le sort et la libération de personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage," *Turcica* 33 (2001), 149-90.
Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein (eds.), *Insularités ottomanes*, Paris, tarihsiz.
Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein, *Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans, XIVe-XIXe siècles*, Paris, 2003.
Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein (eds.), "Les archives de l'insularité ottomane," *Documents de travail du CETOBAC* 1 (2010).
Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein, "Trois documents signés du Şehzâde Mustafā B. Süleymān conservés au monastère de Patmos," Σύμμεικτα 12 (1998), 237-69.
Veinstein, Gilles, "Autour de la lettre de Selîm II aux Andalous et des origines de la guerre de Chypre," *España y el Oriente islámico entre los siglos XV y XVI (Imperio Otomano, Persia y Asia central): actas del congreso Università degli Studi di Napoli "l'Orientale Nápoles 30 de septiembre-2 de octubre de 2004* içinde, ed. Encarnación Sanchez García, İstanbul, 2007, s. 271-81.
——, "Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottomane des *orducu*," *Mélanges Professeur Robert Mantran* içinde, ed. Abdeljelil Temimi, Zaghouan, 1988, s. 299-327.
——, "La politique hongroise du Sultan Süleymân et d'Ibrâhîm Pacha, 1534," *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri,Peç: 7-11 Eylül*, 1986, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel, Ankara, 1994, s. 335-80.
——, "La question du califat ottoman," *Le choc colonial et l'islam: les politiques religieuses des puissances coloniales en terres d'islam*, ed. Pierre-Jean Luizard, Paris, 2006, s. 451-68.
——, "Les capitulations franco-ottomanes de 1536 sont-elles encore controversables?," *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honor of Suraiya Faroqhi* içinde, ed. Vera Costantini ve Markus Koller, Leiden, 2008, s. 71-88.
——, "Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'intérêt commun pour le patriarche et le grand mufti," *Le patriarcat oecuménique de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du Colloque international, Rome, 5-6-7 décembre 2005* içinde, ed. Olivié Frantz, Paris, 2007, s. 275-87.
——, "Les premières mesures de Bâyezîd II contre les Kızılbaş," *Syncrétismes et Hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle)* içinde, ed. Gilles Veinstein, Louvain, 2005, s. 225-36.
——, "L'établissement des juifs d'Espagne dans l'Empire Ottoman (fin XVe-XVIIe s.): une migration," *Le monde de l'itinerance en Méditerranée de l'Antiquité à l'époque moderne* içinde, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pébarthe, Bordeaux, 2009, s. 667-84.
——, "L'hivernage en campagne, talon d'Achille du système militaire ottoman classique," *Studia Islamica* 58 (1983), 109-48.
Veinstein, Gilles (ed.), *Soliman le Magnifique et son temps*, Paris, 1992.
——, "Some Views of Provisioning in the Hungarian Campaigns of Suleyman the Magnificent," *Osmanistische Studien zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte in memoriam Vančo Boškov*, ed. H. G. Majer, Wiesbaden, 1986, s. 177-85.

———, “Sur les conversions à l'Islam dans les Balkans ottomans avant le XIXᵉ siècle,” *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 2 (1996), 153-67.
———, “Sur les nâ'ib ottomans,” *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 25 (2001), 247-67.
———, “Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569,” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 82 (1992), 397-420.
Veinstein, Gilles ve Nathalie Clayer, “L'Empire ottoman,” *Les voies d'Allah: les ordres mystiques dans le monde musulman des origines à aujourd'hui* içinde, ed. Alexandre Popovic ve Gilles Veinstein, Paris, 1996, s. 322-41.
Vryonis, Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, 1971.
Wake, Charles H. H., “The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca 1400-1700,” *The Journal of European Economic History 8, 1* (1979), 361-403.
Walsh, J. R., “The Historiography of Ottoman-Safavid Relations in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,” *Historians of the Middle East* içinde, ed. Bernard Lewis ve P. M. Holt, Londra, 1962, s. 197-211.
———, “The Revolt of Alqas Mirza,” *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 68* (1976), 61-78.
Watenpaugh, Heghnar Zeitlian, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Leiden ve Boston, 2004.
Weintritt, Otfried, *Arabische Geschichtsschreibung in den arabischen Provinzen des Osmanischen Reiches (16.-18. Jahrhundert)*, Schenefeld, 2008.
Wensinck, A. J. [C. E. Bosworth], “Lawḥ,” *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1986, 5. Cilt, s. 598.
Werner, Ernst, *Die Geburt einer Großmacht - Die Osmanen (1300-1481): Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, 4. bas., Weimar, 1985.
White, Sam, *The Climate of Rebellion* in the *Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2011.
Williams, Allan, “Ottoman Military Technology: The Metallurgy of Turkish Armour,” *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries* içinde, ed. Yaacov Lev, Leiden, New York ve Köln, 1997, s. 363-97.
Williams, Anne, “Mediterranean Conflict,” *Süleyman the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, New York, 1995, s. 39-54.
Wilson, Bronwen, *The World in Venice: Print, the City, and Early Modern Identity*, Toronto, 2005.
Winter, Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, Londra ve New York, 1992.
———, “Ottoman Egypt, 1525-1609,” *The Cambridge History of Egypt*, 2. Cilt: *Modern Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century* içinde, ed. M. W. Daly, Cambridge, 1998, s. 1525-1609.
———, “The Ottoman Occupation,” *The Cambridge History of Egypt*, 1. Cilt: *Islamic Egypt, 640- 1517* içinde, ed. Carl F. Petry, Cambridge, 1998, s. 490-516.
Wittek, Paul, “Ayvansaray: un sanctuaire privé de son héros,” *Annuaire de philologie et d'histoire orientales et slaves* 11 (1951), 505-26 (yeniden bas. için bkz. Paul Wittek, *La formation de l'Empire ottoman*, Londra, 1982, no. 5).
———, “The Taking of Aydos Castle: A Gazi Legend and Its Transformation,” *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb* içinde, ed. George Makdisi, Cambridge, Mass., 1965, s. 662-72.

Wolf, Stephen, "The Construction of Ottoman Aleppo: Modes and Meanings of Urban (Re)Organization," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., 2005.

Woodhead, Christine, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnāmeci in the Ottoman Empire, c. 1555-1605," *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 75 (1983), 157-82.

——, "From Scribe to Litterateur: The Career of a Sixteenth-Century Ottoman," Katib *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies* 9, 1 (1982), 55-74.

——, "Ottoman Historiography on the Hungarian Campaigns: 1596, the Eger Fethnamesi," *CIÉPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi, VII. Sempozyumu Bildirileri, Pec: 7-11 Eylül, 1986* içinde, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı ve Emeri van Donzel, Ankara, 1994, s. 469-77.

——, "Research on the Ottoman Scribal Service," *Festgabe an Joseph Matuz*, ed. Christa Fragner and Klaus Schwarz içinde, Berlin, 1992, s. 311-28.

——, "Scribal Chaos? Observations on the Post of *reīsulkuttāb* in the Late Sixteenth Century," *The Ottoman Empire: Myths, Realities and 'Black Holes'* içinde, ed. E. Kermeli ve O. Özel, İstanbul, 2006, s. 155-72.

——, "Seyfī," *Encyclopaedia of Islam*, 2. bas., ed. H. A. R. Gibb ve diğ., Leiden, 1997, 9. Cilt, s. 149.

Woodhead, Christine (ed.), *The Ottoman World*, Abingdon ve New York, 2012.

Woods, John E., *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, a Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics*, Minneapolis ve Chicago, 1976.

Yaman, Bahattin, "1545 Yılı Osmanlı Saray Sanatkârları," *Belleten* 72 (2008), 501-34 ve tıpkı basım.

——, "1557 Tarihli Ehl-i Hıref Defterine Göre Osmanlı Saray Sanatkârları," *Kök Araştırmalar* 8 (2006), 5-38.

——, "Osmanlı Resim Sanatında Kıyamet Alametleri," yayınlanmamış doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 2002.

Yavuz, Hulûsi, *Kâbe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı Hâkimiyeti (1517-1571)*, İstanbul, 1984.

Yavuz, Kemal "XIII.-XVI. Asır Yadigârlarının Anadolu Sahasında Yazılış Sebebleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri," *Türk Dünyası Araştırmaları* 27 (1983), 9-55.

Yenişehirlioğlu, Filiz, *Les grandes lignes de l'évolution du programme décoratif en céramique des monuments ottomans au cours du XVIème siècle*, Ankara, 1985.

Yeniterzi, Emine, "Divan Şiirinde Gazel Redifli Gazeller," *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 18 (2005), 1-10.

Yérasimos, Stéphane, "Dwellings in Sixteenth Century İstanbul," *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture* içinde, ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann, Würzburg, 2003, s. 274-300.

——, *Istanbul: la Mosquée de Soliman*, Paris, 1997.

——, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'empire*, İstanbul ve Paris, 1990.

——, "Les déportés et leur statut dans l'Empire ottoman (XVe-XVIe siècles)," *Le monde de l'itinerance en Méditerranée de l'Antiquité à l'époque moderne* içinde, ed. Claudia Moatti, Wolfgang Kaiser ve Christophe Pébarthe, Bordeaux, 2009, s. 514-32.

——, "La ville ottomane de 1453 à la fin du XVIIIe siècle," *Istanbul* içinde, ed. Marie-France Auzépy ve diğ., Paris, 2002, s. 153-360.

——, "Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551," Stéphane Yérasimos, *Hommes et idées dans l'espace ottoman* içinde, İstanbul, 1997, s. 387-405.
Yetkin, Şerare ve Ara Altun, *İznik Çini Fırınları Kazısı II. Dönem*, İstanbul, 1989.
——, "Sinan and His Patrons: Programme and Location," *Environmental Design* 1-2 (1987), 124-31.
Yıldırım, Rıza, *Rumeli'nin Fethinde ve Türkleşmesinde Öncülük Etmiş Bir Gazi Derviş: Seyyid Ali Sultan (Kızıldeli) ve Velayetnamesi*, Ankara, 2007.
Yinanç, Refet, *Dulkadir* Beyliği, Ankara, 1989.
Yoltar Yıldırım, Ayşin, "A 1498-99 Khusraw ve Shirin: Turning the Pages of an Illustrated Manuscript," *Muqarnas* 22 (2005), 95-109.
Yoltar Yıldırım, Ayşin, "The Role of Illustrated Book Manuscripts in Ottoman Luxury Book Production, 1413-1520," yayınlanmamış doktora tezi, New York Üniversitesi, 2002.
Yüce, Kemal, *Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar*, Ankara, 1987.
Yücel, Yaşar, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri," *Belleten* 49, 194 (1986), 287-311.
Yüksel, İ. Aydın, *Osmanlı Mi'marisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri*, İstanbul, 1983.
——, *Osmanlı Mimarisinde Kanuni Sultan Süleyman Devri (926-974)*, İstanbul, 2004.
Yurd, A. İhsan ve Mustafa Kaçalın, *Ak Şemseddin Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1994.
Yürekli Görkay, Zeynep, "Legend and Architecture in the Ottoman Empire," yayınlanmamış doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Mass., 2005.
Zachariadou, Elizabeth, "Changing Masters in the Aegean," *The Greek Islands and the Sea* içinde, ed. Julian Chrysostomides, Charalambos Dendrinos ve Jonathan Harris, Camberley, 2004, s. 199-212.
——, (ed). *Kapudan Pasha: His Office and His Domain*, Resmo, 2002.
Zaridi-Vasileiou, Katerina, "Λόγος του βίκτωρα Μεσέρη προς τιμή του Δούκα της Κρήτης Marcantonio Venier (1596)," Κρητολογία 10-11 (1980), 257-69.
Zhelyazkova, Antonina, "Islamization in the Balkans as an Historiographical Problem: The Southeast-European Perspective," *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* içinde, ed. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi, Leiden, 2002, s. 223-65.
Zieme, Peter, "Türkische Zuckungsbücher," *Scripta Ottomanica et Res Altaicae: Festschrift für Barbara Kellner-Heinkele* içinde, ed. Ingeborg Hauenschild, Claus Schönig ve Peter Zieme, Wiesbaden, 2002, s. 379-95.
Zilfi, Madeline C., "Sultan Süleymân and the Ottoman Religious Establishment," *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, İstanbul, 1993, s. 109-20.
——, "The Kadizadelis: Discordant Revivalism in the Seventeenth-Century İstanbul," *Journal of Near Eastern Studies* 45, 4 (1986), 251-69.
Zirojević, Olga, *Tursko vojno uredjenje u Srbiji (1459-1683)*, Belgrade, 1974.
Zoffmann, Zsuzsanna K., *Az 1526-os mohacsi csata 1976-ban feltárt tömegsírjainak embertani vizsgálata*, Budapeşte, 1982.

DİZİN

Ca

Da

Fa

Ga

Ju

Ka

Na

Oc

Pa

Ra

Dört ciltlik *Cambridge Türkiye Tarihi* Türklerin Anadolu'ya girdiği 11. yüzyıl sonundan başlayarak Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu ve 15.-16. yüzyıllarda doğuda İran sınırından batıda Macaristan'a, güneyde Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'na kadar uzanan muazzam genişlikteki toprakları olan güçlü bir imparatorluk haline gelişini kapsıyor. Son cilt imparatorluğun I. Dünya Savaşı sonrasında parçalanışına ve onun küllerinden doğan modern Türkiye'nin tarihine dairdir. Birçok ülkeden yazarın katkılarını içeren bu dört ciltlik dizi, son yıllarda Osmanlı tarihi ile Türkiye araştırmalarında tanık olunan çok önemli ilerlemeleri yansıtıyor. *Cambridge Türkiye Tarihi*'nin ikinci cildi, 1453'te Konstantinopolis'in fethinden 1603'te I. Ahmed'in tahta çıkışına kadar süren dönemi ele alıyor. Osmanlı İmparatorluğu 1453'te Bizans İmparatorluğu'na son veren bir genişleme dönemine girmiş 16. yüzyılda dünya sahnesinin başat siyasi aktörlerinden biri haline gelmişti. Akdeniz çevresinde Adriyatik Denizi'nden Fas'a, Kafkaslar'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan toprakların sahibi olan Osmanlılar, askeri güçlerinin doruğuna da bu dönemde erişmişlerdi. Önce birçok Osmanlı, daha da sonra tarihçiler bu dönemi devletin güçlü, sultanın kudretinin sorgulanamaz olduğu, entelektüel hayatın ve sanatın zenginleştiği bir altın çağ olarak gördüler. Alanın önde gelen tarihçilerinin yazdığı makaleler Osmanlı gücünün bu hatırı sayılır genişlemesi ile Osmanlı entelektüel ve kültürel dünyasının edebiyat, sanat ve mimari yoluyla yükselişini inceliyor. Ayrıca, özellikle dönemin sonlarına doğru, imparatorlukta iktisadi krizler, isyanlar ve bitmek bilmeyen savaşların hüküm sürdüğü yıllarda, Osmanlı devletinin yüzleşmek zorunda kaldığı zorlukları araştırıyor.

Başvuru Kitaplığı Dizisi

Kitap YAYINEVİ

ISBN TAKIM 978-605-105-062-1
ISBN İKİNCİ CİLT 978-605-105-155-0

₺90,-

